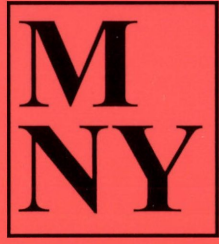

Évk. = 2001. III. 21.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVII.

ÉVFOLYAM

2001.
1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Harmatta János</i> : A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja	1
<i>Fehértői Katalin</i> : Csanád apja Doboka. A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése	15
<i>Hoffmann István</i> : Az uráli névkutatás lehetőségeiről	29
<i>Bokor József</i> : A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén	34
<i>Kontra Miklós</i> : „Három a magyar igazság”. Egy mondattani változás három megközelítése	53
<i>Máté Jakab</i> : Születőben a magyar nyelvtudomány történetének a szintézise? Gondolatok egy tanulmánykötet kapcsán	64
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Dér Csilla</i> : Értelmezek, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról	77
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Juhász Dezső</i> : Két adalék a lineáris analógia szóalakformáló szerepéhez. — <i>Kicsi Sándor András</i> : A májgomba népi elnevezéseiről. — <i>Péter László</i> : Etal	83
É l ő n y e l v. <i>Sándor Anna</i> : A nyelvi attitűd kisebbségben	87
S z e m l e. <i>Pátrovics Péter</i> : Bańcerowski Janus, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. — <i>Lengyel Zsolt</i> : Gósy Mária, Pszicholingvisztika. — <i>Pesti János</i> : Bokor József — Guttman Miklós, A muravidéki magyarság anyanyelvéért. — <i>Posgay Illdikó</i> : Bartha Csilla, A kétnyelvűség alapkérdései. — <i>Hattyár Helga</i> : Lampl Zsuzsanna, A saját útját járó gyermek	95
K ü l ö n f é l é k. <i>Kontra Miklós</i> : Konferencia a variabilitás elemzésének új útjairól (NWAV-29)	112
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 96. közgyűlése. — <i>Kiss Jenő</i> : Bakó Elemér halálára. — <i>Hajdú Mihály</i> : Fodor István 80 éves. — <i>Hajdú Mihály</i> : Janitsek Jenő 80 éves. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye.....	113
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>O. Behányi Rita</i> : Egy ismeretlen XVI. századi másolat Arnold von Harff magyar—német glosszájáról	123
L e v é l s z e k r é n y. <i>Szabó József</i> írja	126

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

MAGYAR NYELV

XCVII. ÉVF.

2001. MÁRCIUS

I. SZÁM

A Volgától a Dunáig*

A honfoglaló magyarság történeti útja

Éppen hetven esztendeje annak, hogy megjelent NÉMETH GYULÁnak „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. monográfiája, amely máig tartó hatást gyakorolt a magyar őstörténet kutatására. Ennek oka nemcsak az volt, hogy világosan és tömören összefoglalta a korábbi kutatások eredményeit, hanem főleg az, hogy a magyar őstörténet folyamatának tengelyébe a török népekkel véleménye szerint ezer évig tartó együttélés vizsgálatát állította. „Ez együttélés története, körülményei — írta¹ műve előszavában — nincsenek megírva történeti forrásokban, de képet alkothatunk magunknak róla a török népekre vonatkozó történeti feljegyzések, néprajzi leírások és nyelvmaradványok — különösen fennmaradt nevek — magyarázata alapján.” Valóban, könyvének módszertani szempontból legfőbb újdonsága az volt, hogy kísérletet tett a nevek, elsősorban a népnevek történeti forrásként való felhasználására, s e célra új módszert is dolgozott ki. Elismerésre méltó erőfeszítéseket tett a török népalakulatok kialakulási és fejlődési formáinak és elnevezésük jelentéstani rendszerének tisztázására, s ebből történeti következtetéseket igyekezett levonni. Ha egy török népnév jelentése ’keverék’ volt, ebből arra következtetett, hogy „többféle elemből alakult”,² ha az elnevezés jelentésének ’fellázadó’,³ ’bolyongó’,⁴ ’engedetlen’⁵ megjelölés volt megállapítható, akkor azt az illető nép központi hatalom elleni fellázadására, a települési területéről történt elvándorlására, a királyi hatalommal való szembeszegülésére vonatkoztatta. Fontos szerepet játszott történeti elgondolásaiban az a megfigyelése is, hogy a hódító nép neve rendszerint kiterjedt a meghódított népekre.⁶ Így szerinte „a törzsnevek történeti dokumentumok”⁷ s abból a tényből, hogy a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a nevét viselte, amelyek a Kr. u. V. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak, arra következtetett, hogy a magyarság mindezeknek a népeknek az uralma alatt élt a Kubán-vidéken.⁸

Hogy e következtetések elméleti-módszertani alapja nem teljesen szilárd, azt maga NÉMETH is érezte, és erre nyomatékosan utalt is: „Természetesen nincs kizárva a lehető-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000. december 13-i közgyűlésén.

¹ NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 3.

² NÉMETH i. m. 129.

³ NÉMETH i. m. 233—7.

⁴ NÉMETH i. m. 189—90.

⁵ NÉMETH i. m. 105.

⁶ NÉMETH i. m. 74.

⁷ NÉMETH i. m. 28.

⁸ NÉMETH i. m. 176.

ség sem, hogy a magyarság e nevek közül egyikhez vagy másikhoz egyszerűen szomszédtság vagy más hasonló körülmény folytán jutott.”⁹ S arra is figyelmeztetett, hogy „mindenesetre tévedés volna, ha a magyarokat *onogur*, *szavard* és *türk* nevük miatt egyszerűen azonosítanánk az onogurokkal, szabiروkkal vagy türkökkel”.¹⁰ Nem az ő hibája tehát, hogy e figyelmeztetései a magyar őstörténettel foglalkozó történetkutatóknál nem találtak kellő mértékben meghallgatásra, pedig könyvének hatása elsősorban náluk érvényesült. Így érthető, ha részben még ma is őstörténeti koncepciójának hatása alatt állnak.

Németh a magyarság őstörténetét úgy képzelte el, hogy a magyarok a finnugorságtól elszakadva keleti irányban terjeszkedtek, s mint Nyugat-Szibériában a Tobol, Isim, Irtis vidékén lakó nép „prémvadászai, prémszállítói voltak a bolgároknak”, akik földjüket meghódították, uralkodtak rajtuk, s mint új törzset magukhoz csatolták őket, majd velük együtt a négyszázhatvanas évek elején a Kaukázus vidékére költöztek. Így a magyarság a VI—VIII. században a bolgár-törökökkel együtt a Kaukázusban élt.¹¹ Ezen az elgondoláson szinte semmit sem változtatott a magyarság őstörténetének 13 évvel később megjelent új összefoglalása, a LIGETI LAJOS szerkesztette „A magyarság őstörténete” (Bp., 1943.) c. mű, amelynek koncepcióját szerkesztője úgy foglalta össze, hogy a magyarság a Kr. u. IV—V. században „átkerül az ezen a részén könnyen járható Urál-hegység keleti oldalára, ott elhagyva régebbi, erdőlakó, gyűjtögető életmódját, áttér a lovas-nomád életmódnak nyugatszibériai, szerényebb formájára. A Kr. u. V. században kelet felől egy nyugati irányban előretörő török népvándorlás zúdul az akkor már lovas-nomád magyarság nyugatszibériai Tobol-Isim-vidéki szállásaira. A magyarság csatlakozik az új hazát kereső török népekhez, s ettől kezdve csaknem ötszáz esztendeig, egészen a honfoglalásig, törökök szövetségében és szomszédtságában él... Az ő műveltségüknek, életformájuknak követőjeként járja végig a fejlődésnek azt a hosszú útját, amely a nyugatszibériai kezdetleges lovas életmódtól a honfoglalás török államszervezet szerint élő bátor, harcos, pompakedvelő magyarjait vezet.”¹²

„A magyarság őstörténete” c. kötet tudománytörténeti jelentősége nem is az új eredményekben kereshető, hanem abban, hogy először kísérelte meg a magyarság őstörténetét multidiszciplináris megközelítéssel megvilágítani. Nem érintette lényegesen NÉMETH GYULA őstörténeti koncepcióját a „Magyar őstörténeti tanulmányok” (Bp.), az 1977-ben megjelent „ezüst könyv” sem, amely egyébként több tudományterületen figyelemreméltó új eredményekkel gazdagította a magyar őstörténeti irodalmat. Pedig a háború utáni időben a turkológia területének kutatói már világosan látták NÉMETH módszerének és a magyar őstörténeti kutatásokban való alkalmazásának korlátjait és problémáit. Több alkalommal voltam tanúja NÉMETH GYULA és LIGETI LAJOS őstörténeti vitáinak, amikor a háború befejezése után közlekedés hiányában az egyetemről hármasan gyalog mentünk át Budára, ahol mindhárman laktunk. A vita főleg a népnevek őstörténeti tanúvallomásának felhasználhatóságáról és a magyar nyelv török jövevényszavainak, valamint a török—mongol nyelvviszonyának a kérdéseiről folyt, olykor baráti hevességgel.

Valóban, LIGETI egész életén át foglalkoztatták a honfoglaló magyarság kialakulásának a turkológiával összefüggő kérdései. Ahol NÉMETH megoldásait megnyugtatónak találta, ott igyekezett azokat alátámasztani, azokat az eredményeit, amelyeket nem érzett meggyőzőeknek, megkísérelte cáfolni vagy korrigálni, amelyeket megoldatlannak tartott, azokra megoldást találni s a magyar őstörténet horizontját belső ázsiai összefüggésekig

⁹ NÉMETH i. m. 177.

¹⁰ NÉMETH uo.

¹¹ NÉMETH i. m. 125—6.

¹² A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 6.

kiszélesíteni. „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” (Bp.) c. 1986-ban megjelent nagy műve, amelyben a magyar és a török—mongol őstörténet szinte minden kérdésében kifejtette véleményét, jól tükrözi ezeket a törekvéseit.

Közben NÉMETH turkológus és történész tanítványai is kezdték megvizsgálni a honfoglalás előtti török—magyar kapcsolatok vitás kérdéseit, és számos ponton NÉMETH eredményeitől eltérő következtetésekre jutottak, amelyek lassan egy új őstörténeti kép kibontakozásához vezettek. Ezek az új eredmények tükröződnek a történetkutatásban már GYÖRFFY GYÖRGYnek a honfoglalás korával foglalkozó köteteiben¹³ és legújabban RÓNA-TAS ANDRÁS „A honfoglaló magyar nép” c. 1996-ban megjelent könyvében, amelynek tudományos érdemei közül ki kell emelni az ugor kori magyar—török (vagy ugor—török) nyelvi érintkezés cáfolatát,¹⁴ ami lehetővé teszi az Irtis-vidéki magyar őshaza elméletének törlését a magyar őstörténetből. Egy másik fontos eredménye a könyvnek annak kimutatása, hogy Baskíriában magyar törzs- és helynevek nem léteznek.¹⁵ Bizantinológusok számára is megszívlelendő tanulság annak bizonyítása, hogy Kobrat onogur állama nem a Kubán-vidéken, hanem a Theophanestől Kuphísnak nevezett Bug és a Don között feküdt.¹⁶ Nagyra kell értékelnünk azt is, hogy szakítani tudott Álmos rituális megölésének és a magyar szakrális királyságnak az elméletével.¹⁷

Ugyancsak 1996-ban jelent meg KRISTÓ GYULA „Hungarian History in the Ninth Century” (Szeged) c. munkája, amelyben megkísérelte az újabb őstörténeti kutatásokat kritikailag értékelni és egységes képbe foglalni. Ez nem volt könnyű feladat, mert az elmúlt fél évszázad alatt a kutatási eredmények és a belőlük levont következtetések között sok esetben bizonyos dichotómia jött létre. NÉMETH GYULA komolyan vette az elképzeléseit ért kritikákat, a névmagyarázatait és a népnevek történeti forrásként való felhasználására kialakított módszerét ért bíráló megjegyzések nagy részét elfogadta, s gyökereken revideálta a magyar őstörténetre vonatkozó nézeteit. Nem minden megghatódottság nélkül s őszinte tisztelettel olvashatjuk könyvének második, átdolgozott kiadását, amelyben nemcsak az Irtis-vidéki és a kaukázusi magyar őshaza elméletét adta fel, hanem elhagyta művének egész történeti részét, s azt mindössze a Gyula törzsre és a Gyula-dinasztiára vonatkozó új elméletével helyettesítette. Alapvetően módosított történeti elgondolása szerint „a magyarság nagy része Baskíriából vonult ki 830—850 körül ... Levédi ... vezetésével”.¹⁸ Ugyanakkor LIGETI, miután megcáfolta NÉMETH őstörténeti elképzeléseinek a népnevek magyarázataira támaszkodó alapjait, megtartotta NÉMETH korábbi történeti koncepcióját, amikor leszögezte, hogy „el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a Volgamenti hazából a magyarokat a Donyec-menti Levédiába (?) kívánja költöztetni ... a magyarok kapcsolatai a bolgárokkal, kazárokkal és szabiárokkal megkívánják annak feltevést, hogy e népek közvetlen közelében (vagy éppen az ő területükön) tartósabb ideig kellett, hogy éljenek”.¹⁹ Elismerésre méltó, hogy KRISTÓ a magyar őstörténet kutatásának ilyen és hasonló ellentmondásai között számos kérdésben meg tudta találni a helyes utat. Erdemes ezek közül kiemelni Ibn Rusta tudósításának helyes értelmezését a magyarok

¹³ GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948., továbbá Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. és számos tanulmány.

¹⁴ RÓNA-TAS ANDRÁS, A honfoglaló magyar nép. Bp., 1966. 246.

¹⁵ RÓNA-TAS i. m. 333.

¹⁶ RÓNA-TAS i. m. 181.

¹⁷ RÓNA-TAS i. m. 270.

¹⁸ NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. 2. kiad. Bp., 1991. 21.

¹⁹ LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 160.

szállásterületéről (az „első határ” problémája) és a kazár—magyar kapcsolatok korának, időtartamának és történeti hatásának józan megítélését.²⁰

Azonban a magyar őstörténeti kutatás elmúlt fél évszázadának jelentős eredményei, amelyekhez az utóbbi években a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztette „A honfoglalásról sok szemmel” sorozat kötetei²¹ értékes módon járultak hozzá, nem tudtak változtatni azon a helyzeten, hogy a magyar őstörténet legtöbb kérdésére jórészt csak ellentmondásos válaszokat sikerült adni. Az ősmagyarok lehúzódása a Pontus-vidéki szteppékre, viszonyuk a kazárokhöz — ezek a fentebb röviden érintett kérdések jó például szolgálhatnak erre. Ennek oka a forrásanyag hiányosságaiban, kiértékelésük bizonytalanságaiban rejlik. A nyelvészeti források (pl. jövevényszavak) nehezen köthetők helyhez és időhöz, a régészeti leletek etnikai meghatározása sokszor bizonytalan, a történeti források értelmezése és értékelése olykor nehézségekbe ütközik. E helyzet megváltoztatásához szükség volna annak a minimális célnak az elérésére, hogy a honfoglalás előtti magyarságnak a Volgától a Dunáig tartó történeti útját legalább főbb vonásaiban nyomon tudjuk követni. Ehhez nyilvánvalóan átmeneitileg le kell mondanunk számos részletkérdés tisztázásáról, s figyelmünket e történeti út legfontosabb mozzanataira kell összpontosítanunk. Ha ezt a minimális célkitűzést sikerül megvalósítanunk, a részletkérdések megoldása sok esetben már magától adódik majd.

A magyarság saját magáról használt nevével kapcsolatba hozható legrégebb történeti-földrajzi adatot Ptolemaios földrajzi munkájában (VI,14) találjuk, amelyben *Scythia intra Imaum* népeinek felsorolásában említi a *Μασσαῖοι* néprévét más, olyan jelentős népek, mint például az *'Αλανοὶ Σκυθῆαι* és az *'Αλανορσοῖ*, társaságában. Figyelembe véve Ptolemaios kartográfiai rendszerének torzulását, ez a nép az Ural-hegység és a Volga folyó közé lokalizálható,²² a Káma folyó középső folyásától délre eső területre. Az óind *Pañcāla-* (olv. *Pañcāla-*) népnév görög *Πάσσαλοι* átírása alapján következtetve az *-οι* többes nominativusi végződés leválasztása után megmaradó *Μασσαί-*íráskepet egy **mańcə* alak átírásának kell tartanunk, amely pontosan egyezik a magyar népnév magyelemének és vogul megfelelőjének feltehető ugor kori **mańcə* alakjával. Így semmi akadálya sincs annak, hogy Ptolemaios *Μασσαῖοι* adatát az ősmagyarságra vonatkoztassuk. Természetesen a **mańcə* népnév lehetne a vogulok megnevezése is, azonban Ptolemaios csak jelentős etnikumokat említ meg munkájában, s így ez a népnév a vogulokkal nem hozható kapcsolatba.

Hangtörténeti és történeti-földrajzi szempontból tehát bizonyára nincs akadálya annak, hogy Ptolemaios adatát az ősmagyarokra vonatkoztassuk. Felmerült azonban ezzel szemben az az ellenvetés, hogy a Ptolemaios adatában tükröződő **mańcə* népnév nem hozható kapcsolatba az ősmagyarokkal, mert azok akkor már lovas-nomádok voltak.²³ Csak-hogy ennek az ellenvetésnek nincs semmiféle tényszerű alapja. Az ugyanis Herodotosnak a lovas vadász *'Ιῦρκαι* népre vonatkozó tudósítása alapján valószínűnek látszik, hogy az ősmagyarok már ismerték a lótarast a Kr. e. V. századtól kezdve, amennyiben e népnév velük kapcsolatba hozható,²⁴ az azonban egyáltalán nem bizonyítható, hogy annak mértéke már elérte volna a nomád, legelőváltó állattartását. Ugyanakkor Ptolemaios adata

²⁰ GYULA KRISTÓ, *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996. 170, 126, 129, 132.

²¹ *Honfoglalás és régészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ. Bp., 1994.; *A honfoglaláskor írott forrásai*. Bp., 1996.; *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997.; *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ és PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Bp., 1997.

²² A. HERMANN: *PWRE*. II. R. I. Bd. 2134.

²³ VERES PÉTER, *A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései*. In: *Honfoglalás és néprajz*. 110, 116.

²⁴ HARMATTA JÁNOS, *A magyarság őstörténete*: MTud. 1990: 250—1.

nem is áll ellentétben ezzel, mert igaz ugyan, hogy a népnévén kívül mást nem közöl, azonban az a tény, hogy a *Μασσαῖοι* ugyanabban a földrajzi térségben együtt szerepel Kelet-Európa nagy iráni lovasnépeivel, az alánokkal és az alanorsokkal, arra enged következtetni, hogy életmódja azokhoz hasonló lehetett.²⁵

Egy másik ellenvetés lehetne a *Μασσαῖοι* (<*mańćə) népnévnek az ősmagyarokra történő vonatkoztatása ellen az az újabb feltevés,²⁶ hogy a *magyar* (<*magyer) népnév a maga egészében iráni eredetű, éspedig az avesztai *Manuš.čīθra*-, középperzsa *Manū-čīhr*, *Mānuščīhr* név átvétele. Ennek a szellemes feltevésnek azonban áthidalhatatlan nehézségei vannak. Elsősorban is a szóban forgó iráni szó személynév, méghozzá mitológiai személynév: *Manuš.čīθra*, aki *Airyāva* fia, s akinek a *fravaši*-jait a Fravardín Yašt 131 szerint tiszteletben részesítik. Jelentésfunkciója tehát kizárja, hogy az ősmagyarság önelnevezésévé válhatott volna. Azután *Manuš.čīθra* alakja a zoroasztrikus mitológia alkotása, amely ismeretlen volt a finnugorokkal érintkezésben álló északi és északnyugati irániaknál. Így mind jelentéstani, mind nyelvföldrajzi szempontból egyaránt kizárható annak lehetősége, hogy a *magyar* népnévhez bármi köze is lehetne.

A *Μασσαῖοι* (<*mańćə) népnév használata önelnevezésként az ősmagyarok részéről több fontos történeti következtetés levonását teszi lehetővé. Először is mint önelnevezés valószínűvé teszi, hogy ebben az időpontban (Kr. u. II. század) már kialakult a magyarság etnikai tudata. Ugyanakkor világosan utal arra is, hogy a magyarság törzsi szervezete, amely a *hetumoger* (**Hetümogyer*) elnevezésben tükröződik, ekkor még nem létezett. Ez összhangban áll azzal a ténnyel is, hogy Kelet-Európában török törzsek legkorábban a hun vándorlás keretében mutathatók ki,²⁷ ám ezek nevei nem szerepelnek a magyar törzsek török eredetű nevei között. Így nyilvánvaló, hogy az a török hatás, amelynek következtében a *hetumoger* törzsszövetség kialakult, később érte az ősmagyarokat. Mivel a hunok támadása Kelet-Európában kimozdította szállásterületeikről az alán törzseket, valószínűleg mozgásba hozta az ősmagyarokat is, akik ekkor délebbre és nyugatabbra kerülhettek a Volga mellé, esetleg át is kelhettek annak nyugati partjára. A hun mozgalom után a török népek következő vándorlása 463-ban az onogurokkal érte el Kelet-Európát, amelynek etnikai képe ekkor lényegesen megváltozott. A Kaukázus előterét a saragurok és onogurok, a Fekete-tengertől északra elterülő szeptepéket az utigurok és kutrigurok, a Volga menti legelőterületeket pedig a laza törzsi kötelékben élő ogur törzsek szállták meg. Utóbbiakra 570 körül a nyugati türkök súlyos vereséget mértek, ekkor csatlakozhattak elmenekült töredékeik (nyilván a mozgékonyabb törzsi arisztokrácia) az északabbra és nyugatabbra élő ősmagyarokhoz, s így jöhetett létre ekkor a *hetumoger* törzsszövetség. Az ogur törzsi arisztokrácia fontos szerepet játszott az ősmagyarság törzsi szervezetének kialakításában, mint ezt a török eredetű magyar törzsnevek bizonyítják, de kis létszámú csoportjaik nem befolyásolhatták lényegesen az ősmagyarság etnikai tudatát.²⁸

A nyugati türk hódítás a VI. század végére kiterjedt az egész kelet-európai szeptepé övezetére, sőt még az avarok is elismerték a nyugati türk qayan uralmát.²⁹ Ez a történeti esemény ismét bizonyos változásokat idézett elő Kelet-Európa etnikai arculatán. Az onogurok egy kisebb csoportja és a saragurok vereségük után bebocsátást kértek és kaptak

²⁵ Életmódjukról: J. HARMATTA, *Nomadic and Sedentary Life in the Great Steppe-Belt of Eurasia*. In: *The Archaeology of the Steppes*. Napoli, 1994. 565 s. kk.

²⁶ GULYA JÁNOS, *A magyarok önelnevezésének eredete*. In: *Honfoglalás és nyelvészet* 96.

²⁷ HARMATTA: MTud. 1990: 253.

²⁸ HARMATTA: i. h.

²⁹ HARMATTA JÁNOS: *A zamárdi avar nagyszíjvég rovásírásos és szogd feliratai*: SMKözl. 12. 1996: 110.

a Sāsānida Birodalomba, ahol határőr csapatokként telepítették le őket.³⁰ A kutrigurok egy része az avarokhoz csatlakozott, míg a többi ogur törzsszövetség az Azovi-tenger, a Don és a Bug folyó közötti területre húzódott, ahol 630 körül Kobrat megszervezte onogur-bolgár törzsszövetségét vagy államát.³¹ Ez a terület kapta később a bizánci történeti irodalomban a „Régi Nagy Bulgária” vagy „Fekete Bulgária” nevet.³² A magyar törzsszövetség sorsára vonatkozó történeti forrásokkal ebből a korszakból nem rendelkezünk. A kazár kaganátus és az onogur-bolgár törzsszövetség létrejöttére és földrajzi helyzetére vonatkozó adatok alapján azonban kétségtelennek látszik, hogy az ősmagyarok szállás-területe ekkor sem a Kuban-vidéken, sem a Fekete-tenger északi partvidékén nem lehetett. Az egyetlen reális lehetőség az, hogy az ősmagyarok a *hetumoger* törzsszövetség megalakulása után a Volgától délnyugat felé húzódva Kobrat onogur-bolgár törzsszövetségétől északra a kelet-európai szepteppe északi sávját szállták meg, s ott az onogurokkal szövetségi kapcsolatot kialakítva folytatták félnomád életmódjukat. Ezt a feltevést a rájuk vonatkozó későbbi adatok megerősítik.

Kobrat félnomád onogur-bolgár állama nem volt tartós államalakulat. Halála után öt fia felosztotta egymás között az onogur-bolgár törzseket, s közülük három nyugat felé vándorolt el: egy az avarokhoz csatlakozott, egy másik Itáliában telepedett meg, a harmadik, Asparuch pedig 679-ben a bizánciaktól elfoglalta a mai Bulgária területének egy részét.³³ Ezt az eseményt két bizánci író, Theophanes és Nikephoros is leírta egy közös forrás alapján, amelyet mindketten erősen lerövidítettek. A rövidítés következtében Theophanes szövege (359, 12—17 C. de Boor) nyelvileg erősen eltorzult: κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας Ἐπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους Ἐπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτων ὄντας. Ennek szokásos értelmezése a következő: „uralmuk alá vetve a körül lakó szláv törzsek közül a *Hepta geneai* (‘Hét törzs’) nevűt, a severeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé eső részekre, a dél és nyugat felé eső (részekre) pedig Abariáig a többit, a *Hepta geneai*-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban álltak”.

Ez az értelmezés azonban nyelvi és tárgyi szempontból több nehézségbe ütközik. Először is a κυριεωυ ige birtokos esetben álló vonzattal használatos (l. pl. 371,20), tehát a mondat elejének értelmezése csak „uralmuk alá vetve a körül lakó szláv törzseket” lehet. Így viszont „a Hét törzsnek nevezettek” mondatrész szintaktikai összefüggés nélkül marad. Ugyanakkor tárgyi szempontból az a nehézség adódik, hogy a mondat első részében a „Hét törzs” mint a bolgároknak alávetett, a második felében pedig mint velük szerződéses viszonyban álló nép jelenik meg. Földrajzi szempontból is ellentmondásossá vált Theophanes szövege a rövidítés következtében, amennyiben közlése szerint a bolgárok „a severeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé eső részekre, a dél és nyugat felé eső (részekre) pedig Abariáig a többit, a ‘Hét törzset’ telepítették”. Ez azért téves, mert a severek kétségtelenül a bolgár terület Bizánc felé eső déli határát védelmezték, ahol már korábban is laktak, és ahol később is sok kellemetlenséget okoztak Bizáncnak (Theophanes 436, 14—6). Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a „Hét törzs” a bolgár területet mind dél, mind észak felől nem védhette.

³⁰ HARMATTA JÁNOS, Egy szászánida arany pecsétgyűrű felirata. In: BÁLINT CSANÁD, Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Szeged, 1995. 348.

³¹ RÓNA-TAS ANDRÁS i. m. 270.

³² GYULA MORAVCSIK, Byzantinoturcica. 2. kiad. II. Berlin, 1958. 98.

³³ GYULA MORAVCSIK, Studia Byzantina. Bp., 1967. 100 s k.

A zavart a szövegben nyilvánvalóan az okozza, hogy Theophanes forrásában összetévesztette a *Μεσημβρία* helynevet a *μεσημβρία* 'dél' szóval, holott a „Beregaba szorosának elejétől” kifejezés megfelelőjeként egy helymegjelölésnek kellene állnia, és pedig éppen a *Mesembria* helynével. Mindezt figyelembe véve Theophanes szövegének helyes formáját könnyen helyreállíthatjuk a következő módon: *κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἔθνων <καὶ ὑπὸ πάκτον ἐχόντων> τὰς λεγομένους Ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισοῦρας Βερεγάβων, ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς {δὲ} τὰ πρὸς Μεσημβρίαν, {καὶ}<εἰς δὲ> δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους Ἑπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτον ὄντας = „uralmuk alá vetve a körülöttük lakó szláv népeket és szerződéses viszonyban állva a *Hepta geneai* 'Hét törzs' nevű (néppel), a severeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé, Mesembriáig terjedő részekre, nyugat felé Abariáig pedig a többbit, a *Hepta geneai*-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban állottak.”*

A korábbi kutatás a *επτα γενεαι* szavakat közös főnévi kifejezésnek tekintette, s Theophanes szóban forgó szöveghelyének „a körül lakó szláv népek hét törzse” jelentést tulajdonította. Ezt a magyarázatot azonban a *κυριεύω* 'uralma alá vet' ige szintaktikai szerkezete nyelvíleg kizárja, a *τὰς λεγομένους Ἑπτὰ γενεάς* kifejezés pedig jelentéstani szempontból teszi lehetetlenné. A *λεγομένος* jelző ugyanis általában, de különösen Theophanes nyelvhasználatában az általa meghatározott szót névnek minősíti (l. pl. a bolgárok eredetéről szóló elbeszélésben 356,21, 356,23, 356,24, 356,27, 357,2, 357,8, 357,10, 357,19, 357,22, 357,24, 357,28). Kétségtelen tehát, hogy a *Ἑπτὰ γενεαί* kifejezés népnév, és mondattanilag nem függ a *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἔθνων* birtokos szerkezettől. Ebből szükségszerűen következik, hogy a „Hét törzs” kifejezés egy nem-szláv népnek volt a neve, amely a VII. század végén a bolgárokkal szövetségi viszonyban állott és tőlük északra élt. Mivel a történeti források más hét törzsből álló törzsszövetséget, mint a *hetumoger* Kelet-Európában nem ismernek, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az onogur-bolgárokkal szerződéses viszonyban álló „Hét törzs” a *hetumoger* törzsszövetség lehetett.³⁴ Ez a következtetés összhangban áll azzal a fentebb kifejtett és megindokolt elgondolással, amely szerint az ősmagyarok a Volga és Oka között dél felé húzódva Kobrat onogur-bolgár államától északra helyezkedtek el és váltak annak szerződéses szövetségeseivé. Amikor az onogur-bolgárok három nyugati csoportja Itáliába, az Avar kaganátusba és a Dunától délre fekvő bizánci területre telepedett át, akkor szálláshelyeiket a Dnyeper-vidéken a magyar „Hét törzs” foglalta el.

A VII. század végétől kezdve tehát az ősmagyar törzsek már azon a területen éltek, amelyet később Konstantinos Porphyrogenetos *Atelkuzu* (**Átelküzü*) néven említ. Történeti szereplésükre ebben a térségben történeti adatokkal is rendelkezünk. Egy bolgár és egy szerb *synaxarium* szerint Krum bolgár kán 811-ben, amikor Nikephoros bizánci uralkodó megtámadta és kezdeti sikereket ért el vele szemben, az *ugry* illetve a *vegry* nép segédcsapataival mért rá súlyos vereséget.³⁵ Ennek a tudósításnak a hitelességét kétségbe

³⁴ HARMATTA, A magyarság őstörténete 253—6. KRISTÓ (i. m. 13) ez ellen felhozott érvei görög nyelvi ismereteinek hiányosságán alapulnak. Egy példa: szerinte a severek egyike voltak a tőle közös főnévként értelmezett hét törzsnek. Ez az utóbbi értelmezés már önmagában is téves (l. fentebb). De ha elfogadnánk is, akkor is észre kellett volna vennie, hogy Theophanes a severek területi elhelyezkedésének ismertetése után még mindig a „többi hét törzs”-ről beszél, ami világosan kizárja, hogy a severek a hét törzs egyike lettek volna, mert ebben az esetben szövegében a „többi hat törzs” kifejezésnek kellene állnia.

³⁵ Ezekre az adatokra BOBA IMRE hívta fel a figyelmet, l.: SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU, A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról: *AntTan.* 22. 1975: 150

vonták azon az alapon, hogy bizánci történeti tudósításokban az eseménnyel kapcsolatban az avarok szerepelnek.³⁶ Itt azonban nyilvánvalóan a bizánci történetírásban közismert archaizáló népnév-használattal van dolgunk: az új, korábban ismeretlen népnevet a bizánci történetírók a jól ismert *avar* népnévvel helyettesítették. Ez a gyakorlat még évszázadokkal később is előfordul. Avarokról ezzel az eseményekkel kapcsolatban már csak azért sem lehet szó, mert a bizánci forrásokban megőrzött kronológiai adatok szerint, a magyar segédcapatok két nap alatt érkeztek meg a harctérre, ami — számításba véve a Dunán való átkelés időigényét — azt jelenti, hogy közvetlenül az Al-Duna északi partján kellett tartózkodniuk.³⁷ Avar csapatok felvonulása a Kárpát-medence területéről ennek az időtartamnak többszörösét igényelte volna, nem beszélve arról, hogy kérdéses, hogy a bolgároktól elszenvedett vereségük után volt-e egyáltalán az avaroknak mozgósítható katonai erejük. Kétségtelennek kell tehát tartanunk, hogy 811-ben magyar segédcapatok harcoltak Krum bolgár kán seregében.

Hasonló megítélés alá esik a magyarok szereplése a 834—836 évek eseményeiben is. Krum 813-ban Adrianopolis vidékéről nagyszámú makedón lakosságot telepített át az Al-Duna északi partjára. Két évtized múlva azonban ezeknek sikerült kapcsolatot teremteni a császári udvarral, s Theophilos császár hajókat küldött a Dunára a deportáltak hazaszállítására. A bolgár parancsnok ezt meg akarta akadályozni, de a makedónok sikeresen védekeztek ellenük. Erre a bolgárok a magyarokat hívták segítségül, akik szemmeláthatólag valahol az Al-Duna mentén tartózkodtak. Georgios Monachos folytatásának szövegében, amely ezekről az eseményekről tudósít, a magyarok *Ούγγροι*, *Τοῦρκοι* és *Οὔννοι* néven jelennek meg.³⁸ A történetkutatásban kronológiai és prosopográfiai nehézségekre való hivatkozással kételyek merültek fel ennek a tudósításnak a megbízhatóságával kapcsolatban is.³⁹ Ezek a nehézségek azonban részben nem léteznek,⁴⁰ részben pedig nem érintik magának a történeti eseménynek és a magyarok benne játszott szerepének a hitelességét.

Túl azon a fontos történeti tényen, hogy a magyarok 811-ben és a 834—836 évek eseményeiben az Al-Duna vidékén jelennek meg, figyelmet érdemelnek történeti szereplésük körülményei is. A 811 évi eseményekben a bolgárok a magyarokat zsoldos csapatokként (*μισθωσάμενοι*) alkalmazzák, 836-ban pedig a makedónoktól elszenvedett vereség után hozzájuk menekültek (*προσερρήσαν τοῖς Ούγγροις*). Míg tehát a bolgárok Balkán-félszigeti honfoglalásával kapcsolatban a magyarok úgy szerepeltek, mint a bolgárok szerződéses szövetségesei, akiket határvédelmi kötelezettségek terheltek, valamivel több mint egy évszázaddal később már független népként jelennek meg, akik csak ellenszolgáltatás (zsold, zsákmány) fejében nyújtanak segítséget a bolgároknak. Georgios barát folytatásának szövegéből világosan kiderül, hogy a bolgárok és a magyarok célkitűzései között lényeges eltérés volt. A bolgárok mindenképpen meg akarták akadályozni

a többi irodalommal; KIRÁLY PÉTER, Az óbolgár krónikák *Qgre* népnéve: MNy. 1977: 31—49; П. Кирай, Название венгров *угри* и восточные славяне: Hungaro-Slavica (Bp.) 1983: 167—83.

³⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 150—1.

³⁷ L. KIRÁLY i. m. 48.

³⁸ MORAVCSIK, *Studia Byzantina* 162.

³⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 152.

⁴⁰ Ilyen vélt nehézség, hogy a források Basileios *aguros*-nak, *neaniskos*-nak, *neanias*-nak mondják, holott kronológiájuk szerint már 43—44 évesnek kellett lennie. Csakhogy a görögök (és rómaiak) korszakosították a férfiakat, a 40—45 éves férfit még „ifjúnak” nevezték. Azt is megkérdőjelezték, hogy Basileios 72 éves korában lovas vadászaton még részt vehetett volna. Erről csak annyit, hogy Horthy Miklós 75 éves korában még rendszeresen részt vett a vadászlovaglásokon, I. Gróf Edelsheim Gyulay Ilona: *Becsület és kötelesség*. I. Bp., 2000. 207—8.

a makedónok hazatérését Bizánc területére, míg a magyarok azt mondták nekik: „adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahova akartok”.⁴¹ Kétségtelen tehát, hogy 679 és 811 között a bolgárok és a magyarok viszonyában alapvető változás történt. Az a szerződéses viszony, amely a magyar fegyveres erőt a bolgárok segítségére és északi határuk védelmére kötelezte, megszűnt, s a két nép között katonai együttműködés már csak esetenként megállapított ellenszolgáltatás fejében jött létre. Ebből szükségszerűen az a következtetés adódik, hogy a bolgárok és magyarok között az erőviszonyok az utóbbiak javára lényegesen megváltoztak.

E változás okát nem nehéz megtalálni. Konstantinos Porphyrogennetos tudósítása (DAI. 39.) szerint a Kazár Kaganátusban belháború tört ki a központi kagáni hatalom és a kabarok között, és a legyőzött három kabar törzs a magyarokhoz csatlakozott. Az esemény időpontjára vonatkozólag Konstantinos nem nyújt támpontot, de részint történeti, részint régészeti adatok alapján a kabarok fellázadását a kagáni hatalom ellen a 810 körüli évekre tehetjük, amikor a Don jobbparti kazár erődítmények elpusztultak.⁴² A kabarok csatlakozásával a magyar törzsszövetség katonai ereje jelentékenyen megnövekedett, s az arab-perzsa földrajzi írók adatai alapján ítélve a IX. században a kelet-európai szeppeövezet legerősebb katonai hatalmává vált. Ez lehetővé tette, hogy a magyar törzsszövetség Kelet-Európa két másik jelentős hatalma, a Bolgár Királyság és a Kazár Kaganátus között végül is önállóan alakítsa ki európai politikáját. Ez tette számára lehetővé a honfoglalást.

A régészeti adatok természetesen csak annyit bizonyítanak, hogy a Don jobb partján épült kazár védelmi rendszert 810 körül elpusztították, a történeti adatok (az *Annales Iuvavenses Maximi*) pedig csak arról tanúskodnak, hogy a kabarok 881-ben már nyugaton harcoltak, tehát már a magyar törzsszövetség keretébe tartoztak, arra azonban nincs közvetlen bizonyítékunk, hogy korábbi szállásterületük éppen a Don-vidéken lett volna. Éppen ezért fontos felhívni a figyelmet egy adatra, amelynek segítségével szállásterületüket a Kazár Kaganátusban közelebről meghatározhatjuk. CZEGLÉDY KÁROLY fedezte fel, amikor 1941—42-ben „A magyarság Dél-Oroszországban” c. tanulmányán dolgozott,⁴³ hogy al-Wardī térképén⁴⁴ a Don folyó jobb parti területén szerepel az *al-qabariya* népnév, s annak azonosságát a bizánci Kúβαροί alakkal nyomban felismerte. Mindezt egy ceglédi látogatásomkor elmondta s al-Wardī térképén meg is mutatta nekem, de azután sohasem írt róla. Valószínűleg az zavarhatta, hogy al-Wardī sokkal későbbi, mint a magyar honfoglalás. Ez azonban nem csökkenti ennek az adatnak a fontosságát, mert al-Wardī e nevet és földrajzi lokalizációját nem találhatta ki, hanem nyilvánvalóan egy korábbi arab földrajzi térképről másolta át saját térképére. Ez a kabarok földrajzi helyzetét rögzítő adat történeti szempontból azért fontos, mert egyrészt bizonyítja, hogy a kazárok a Don jobb parti területeit is megszállták Kobrat onogur-bolgár kánságának a felbomlása után, s oda határuk védelmére éppen a kabarokat telepítették, akik eredetileg a keleti türk Tölis törzscsoport 7. törzsét alkották.⁴⁵ Másrészt pedig kétségtelenné teszi, hogy az ősmagyarok északról, a Volga mellől, dél felé húzódva ezt a területet nem is vehették birtokukba, csak azután, amikor a kabarok a kagáni hatalom ellen fellázkodtak és hozzájuk csatlakoztak. A *hetumoger* törzsszövetség tehát már a VII. század végén elérte az Al-

⁴¹ MORAVCSIK GYULA, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984. 56.

⁴² Az erre vonatkozó régészeti kutatások eredményeit összefoglalta BARTHA ANTAL, *A magyar nép őstörténete*. Bp., 1988. 301 s. kk.

⁴³ Megjelent: *A magyarság őstörténete*. Szerk. LIGETI LAJOS. 100—22.

⁴⁴ K. MILLER, *Mappae Arabicae*. Stuttgart, 1926—1931.

⁴⁵ W. B. Henning, *Argi and the „Tokharians”*: BSOS. 9. 1938: 554, 556.

Dunát és a Kárpátokat, a kazárokkal azonban nem került közelebbi kapcsolatba. Ez érthető is, amennyiben a VIII. század a Kazár Kaganátus történetének válságos időszaka. Ezért semmi realitása sincs annak a feltevésnek, hogy a magyar törzsszövetség két vagy háromszáz évig kazár uralom alatt állott volna. Ilyen jellegű kapcsolatra a IX. század első felében a kabaroknak a magyarokhoz történt csatlakozása után még kevésbé volt lehetőség. Nem véletlen, hogy a IX. századból származó arab tudósítások (elsősorban Ibn Hurradābih művének 846-ból származó első és 885-ben elkészült második változata) semmit sem tudnak a magyar törzsszövetség feletti kazár uralomról, holott egyébként az ilyen függőségi viszonyokat gondosan regisztrálják. Éppen ezért bizonyára azoknak a kutatóknak van igazuk, akik elutasítják Konstantinos Porphyrogenetos szövegében a kazár—magyar kapcsolatok három éves időtartamára vonatkozó tudósítás „kijavítását” két- vagy háromszáz éves periódusra.⁴⁶ Ilyen kapcsolatok valóban csak néhány évre és csak 885 után jöhettek létre.

A magyar törzsszövetség 862-ben már mint a nyugat- és közép-európai politika aktív résztvevője jelenik meg a nyugati forrásokban. Ez azt jelenti, hogy a magyar törzsek vezetése világosan felismerte, hogy a Kárpátok medencéje mind klimatikus, mind geopolitikai szempontból sokkal kedvezőbb életteret biztosít számára, mint a kelet-európai szteppék. A magyar seregek 862. évi nyugati hadjárata azt is bizonyítja, hogy a nyugati területek felderítésének már jóval korábban meg kellett kezdődnie, mert e nélkül a magyar csapatok aligha tudtak volna szállásterületüktől ezer kilométer távolságban eredményes hadműveleteket folytatni. Nem fogadható el tehát az a történetírásunkban általánosan elterjedt nézet, amely szerint a honfoglaló magyarság a besenyőktől vereséget szenvedve és előlük menekülve mintegy véletlenül foglalta volna el a Kárpát-medencét.⁴⁷

Történetírásunk, amely a magyar honfoglalásban döntő szerepet tulajdonít a besenyőktől elszenvedett vereségnek, Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” c. munkájának több mint fél évszázaddal később íródott elbeszélésére támaszkodik, azonban mindmáig adós maradt annak forráskritikai értékelésével, és figyelmen kívül hagyta a többi forrásokat. A honfoglalást megelőző bizánci—bolgár háborúról és a magyarok benne játszott szerepéről a legrégebb, csak néhány évvel az események után készült tudósítást Bölcs Leon császár Taktikájában találjuk.⁴⁸ Ennek szövege a következő: „... szövetségesként használtuk fel őket (= magyarokat) a bolgárokkal szemben, akik megszegették a békeszerződést, és Thrakia vidékeit lerohanták... Minthogy a mi haderőink el voltak foglalva a szaracénokkal (= arabokkal), az isteni gondviselés a rómaiak (= bizánciak) helyett a türköket (= magyarokat) vetette harcba a bolgárok ellen. Miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván átszállította őket a Dunán, és velük együtt harcolt, három csatában tönkrevérték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét, s mintegy hóhér gyanánt küldettek ellenük, nehogy a keresztény rómaiak a keresztény bolgárok vérével készakarva beszennyezzék magukat.” Ebben a tudósításban egyrészt szembeüő a befejezés apologetikus jellege, másrészt, hogy szó sincs benne a besenyőkről és a magyarok vereségéről.

Itt mindjárt szembekerülünk az eseményre vonatkozó bizánci tudósítások mögött álló két lényeges tényezővel. A bizánci—bolgár háború kérdésében Bizáncban a közvélemény erősen megosztott volt. Sokan úgy gondolták, hogy a háború igazságtalan, mert pénzéhes görög kalmárok idézték elő, akik összeköttetésekkel elérték, hogy a bolgár kereskedők Bizáncban rendkívül hátrányos helyzetbe kerültek. Minthogy Symeon bolgár

⁴⁶ GYULA KRISTÓ i. m. 1996. 130—1 ismerteti az erre vonatkozó véleményeket.

⁴⁷ L. pl. KRISTÓ i. m. 190 s. kk.

⁴⁸ MORAVCSIK, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai 17.

fejedelem diplomáciai úton nem tudta a hátrányos intézkedések visszavonását elérni, hadat indított Bizánc ellen, s súlyos vereséget mért a császári haderőre. Még súlyosabb volt az a meghasonlás, amely a császár négy házassága miatt közte és a bizánci patriarcha és papság között keletkezett, s ami odáig fajult, hogy Nikolaos Mystikos patriarcha megtiltotta a császárnak a belépést a Hagia Sophia templomba, a császár viszont lemondásra kényszerítette a patriarchát, és újabb házassága engedélyezéséért a római pápához fordult.⁴⁹ Ez a kiélezett és elmérgesedett helyzet erőteljesen befolyásolta az események értékelését. Az egyházi körök rendkívül ellenségesen ítélték meg a császár intézkedéseit s így a magyaroknak az eseményekben játszott szerepét is. Ehhez még az is hozzájárult, hogy Symeon bolgár fejedelem Bizáncban nevelkedett, jó kapcsolatai voltak a bizánci egyházi körökkel, és az volt a politikai ambíciója, hogy Bizánc császára legyen. Ennek következtében a bizánci tudósítások az eseményekről erősen Symeon-pártiakká váltak, és tendenciózuságuk következtében eltérő, olykor egymásnak ellentmondó változataik jöttek létre.

Ugyanakkor az orosz Pověsti vremennych lét évkönyv tudósításában nem fedezhető fel részrehajlás; szövege a következő: „Leo császár felfogadta a magyarokat a bolgárok ellen. A magyarok rátámadva feldúlták az egész bolgár földet. Semion ezt látva a magyarok ellen fordult. A magyarok ellene vonultak és legyőzték a bolgárokat, úgyhogy Semion alig tudott Derestrbe menekülni.”⁵⁰ Mint megállapítható, a bizánci belpolitikai ellentétktől érintetlen orosz évkönyvíró nem tud sem a bolgárok harci sikereiről, sem a besenyők döntő szerepéről és a magyarok vereségéről ebben a háborúban, pedig az orosz—bizánci és orosz—besenyő kapcsolatok miatt az eseményeket bizonyára figyelemmel követték. A bizánci források közül Konstantinos Porphyrogennetos őrizte meg az események elbeszélésének olyan változatát, amely lényegét tekintve egyezik Leon császár és az orosz évkönyv tudósításával. Ez következőképpen hangzik (DAI. 40,8—12): „Ezután Leon, a Krisztusszerető és híres császár hívására (a magyarok a Dunán) átkeltek és Symeont hevesen megtámadva legyőzték őt és üldözve Presthlabosig nyomultak, bezárva őt a Mundragának nevezett várba, és a saját területükre visszatértek.” E tudósítás szerint tehát a magyarok eleget tettek a bizánciakkal kötött megállapodásuknak, vereséget mértek a bolgárokra és utána visszatértek saját területükre. Ellenük indított bolgár—besenyő ellentámadásról szó sincs ebben a tudósításban.

Symeon katonai és politikai szempontból egyaránt nehéz helyzetbe került. Skylitzes bizánci történetíró szerint „Symeon tehát megtörve Eustathios drungarioson keresztül a császárhoz békéért könyörgött”.⁵¹ Bizánci hívei azonban hamarosan rájöttek, hogy a békekötés szempontjából tárgyalási helyzete rendkívül kedvezőtlen. Ezért hamarosan megszületett Bizáncban az események beállításának olyan változata, amely szerint igaz ugyan, hogy Symeon a magyaroktól vereséget szenvedett, azután azonban megfutamította őket. E beállítás létrejöttét megkönnyítette az a körülmény, hogy a magyarok győztes hadműveleteik befejeztével hazatértek saját területükre. Elvonulásukat könnyű volt Symeon érdemének és megfutamodásnak beállítani az eseményektől távol élő fővárosi lakosság számára. Ez a változat Pseudo-Symeonnál így hangzik: „Symeon, Bulgária fejedelme hadat indít a rómaiak ellen és a türköktől (= magyaroktól) megtámadva vereséget szenved, és a császár az összes hadifoglyot megvásárolja. Azután viszont megfutamítja a türköket, és kérésre visszakapja a hadifoglyokat és békét köt.”⁵² Részletesebben mondják el ugyan-

⁴⁹ G. OSTROGORSKY, Geschichte des Byzantinischen Staates. 2. kiad. München, 1952. 208—9.

⁵⁰ HODINKA ANTAL, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 47.

⁵¹ MORAVCSIK, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. 84.

⁵² MORAVCSIK i. m. 70.

ezt Skylitzes és Zonaras, de hogy valamennyien ugyanazt a forrást használták, azt bizonyítják az elbeszélés nyelvi kifejezései (pl. *τρέπω* a megfutamítás kifejezésére).

Úgy látszik azonban Symeon bizánci tanácsadói és hívei körében az eseményeknek ezt a beállítását nem érezték elég hatásosnak, s ezért kialakítottak egy erőteljesebb verziót is, amely Georgios Monachos folytatásának szövegében (B-szövegvariáns) így hangzik: „Haddal vonulva pedig a türkök (= magyarok) ellen, (Symeon) valamennyiüket lemészárolta, mivel nem tudtak segítséget kapni a rómaiaktól (= bizánciaktól)”.⁵³ Ez a változat maradt fenn Georgios Monachos folytatásának A-variánsában és Theophanes Continuatus szövegében is a nyelvi kifejezések (pl. *πάντας κατέσφαξε* „valamennyiüket lemészárolta”) tanúbizonysága szerint. Figyelemre méltó, hogy a besenyők a bolgár—bizánci—magyar háború elbeszélésének még ebben a változatában sem jelennek meg.

Nyilvánvaló azonban, hogy ez a változat sem látszott túlságosan hihetőnek. Senki, aki rendelkezett valami kevés katonai ismerettel, nem tarthatta elképzelhetőnek, hogy Symeon, aki a magyaroktól három súlyos vereséget szenvedett, és csak várának falai mögött tudta tartani magát, képes lett volna a magyarokat megverni és a teljes magyar haderőt lemészárolni, különösen, amikor Bizáncban eléggé ismert lehetett, hogy a magyarok a bolgár hadifoglyok eladása után hazatértek. A hadifoglyokat ugyanis Georgios Monachos folytatásának tudósítása szerint⁵⁴ Bizánc lakosai vásárolták meg, akiket Leon császár küldött a magyarokhoz, s ez csak akkor történhetett, amikor a magyarok már elhagyták a hadműveleti területet, s zsákmányukat a Dunán átszállítva biztonságba helyezték.

Szükség volt tehát egy még hihetőbb és elfogadhatóbb, a tényleges eseményeket is jobban figyelembe vevő változatára az események elbeszélésének, amely egyúttal Symeon katonai sikereit is kedvező megvilágításba helyezi. Erre a besenyők szerepeltetése látszott a legalkalmasabbnak, akik ekkor kezdtek a bizánci külpolitika látókörébe kerülni, s abban hamarosan a minden bajra használható orvosság szerepét kezdték betölteni. Így sikerült az események olyan történeti képét kialakítani, amely nemcsak Bizáncban bizonyult hatásosnak, hanem büvkörében tartja napjainkig a magyar történetkutatókat is.⁵⁵ A történetnek ebben a változatában már nincs szó arról, hogy Symeon a győztes magyarokat megfutamította vagy hogy valamennyiüket lemészárolta volna. A bolgár—bizánci háború befejeződött, s ekkor kezdődött Symeon új akciója a Konstantinosnál fennmaradt tudósítás szerint (DAI. 40,14—21): „Azután azonban, hogy Symeon újból békét kötött a rómaiak (= bizánciak) császárával és bátorságot kapott, a besenyőkhöz küldött és meg egyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket (= magyarokat). És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen vonultak, családjaikat teljesen megsemmisítették és a területük őrzésére hagyott türköket onnan csúnyán elűzték. A türkök pedig visszatérve és területüket így üresen és elpusztítva találva azon a földön telepedtek le, amelyen ma is laknak.”

Nyilvánvaló, hogy ez a hírpropaganda Bizáncban növelhette Symeon tekintélyét és támogatottságát, különösen Nikolaos Mystikos patriarcha és Symeon többi hívei körében. Kétségtelen, hogy ez az utolsó hírváltozat aránylag jól megoldotta azokat a problé-

⁵³ MORAVCSIK i. m. 64.

⁵⁴ MORAVCSIK i. m. 60.

⁵⁵ Tiszteletre méltó kivételt jelent DARKÓ JENŐ, aki világosan felismerte, hogy egy irodalmi toposszal állunk szemben (DARKÓ JENŐ, A magyar—besenyő konfliktus bizánci toposza. In: Magyar őstörténeti konferencia, Budapest 1995. November 20—21. Szerk. ERDÉLYI ISTVÁN. Bp., 1997. 133—45).

mákat, amelyek Symeon korábbi propagandahíreivel kapcsolatban felmerülhettek. Ezzel kapcsolatban már nem számított, hogy a magyarok katonailag a bulgároknál erősebbek voltak, mert a besenyőket szövetségesként szerepeltették. Az sem volt baj, hogy a magyarok már régen eltávoztak a bolgár terület közeléből. A lényeg az volt, hogy Symeon jelentős katonai sikerrel dicsekedhetett, amely a bizánci külpolitika szempontjából sem volt közömbös, mert összefüggésbe lehetett vele hozni a magyarok nyugatra vándorlását. A különös csak az, hogy a magyar történetkutatásnak nem tűnt fel, hogy az események kronológiájával valami nincs rendben. A helyzet ugyanis az, hogy Symeon és Bizánc között csak a Bulgarophygonnál 896-ban elszenvedett bizánci vereség után jött létre a béke. Ez annyit jelent, hogy egy közös bolgár—besenyő katonai akcióra legkorábban 897-ben vagy 898-ban kerülhetett volna sor, amikor a magyarok már a Kárpátok medencéjében tartózkodtak. Hogy a besenyők ebben az időben még nem szállták meg a Bulgáriához közel eső területeket, azt természetesen Bizáncban is jól tudták, amennyiben még fél évszázaddal később is csak a Krím-félszigeti bizánci támaszpontokon keresztül tudtak velük kapcsolatba lépni. Ezért azután a történeteket úgy állították be, hogy a besenyők a magyarok elleni rablóhadjárat után eltűntek, s a hazatérő magyar csapatok csak egy üres területet találtak. A besenyők tehát csak évtizedekkel a honfoglalás után szállták meg a korábbi magyar szállásterületeket. Amikor a bizánciak 917-ben először akarták őket a bolgárok ellen segédcapatokként felhasználni, még akkor is a Krím félszigeten keresztül vették fel velük a kapcsolatot.⁵⁶ Mindebből szükségszerűen az a következtetés adódik, hogy a besenyők támadása miatt bekövetkezett magyar honfoglalás elképzelése nem egyéb történeti mítoszról, amely csak a Symeont pártoló bizánci hírpropagandából táplálkozott.

Hogy a besenyők a 895. évi eseményekben semmi szerepet nem játszottak, azt a Fuldai Évkönyvek is tanúsítják, amelyek a bizánci küldött Lazarus episcopus révén közvetített bizánci egyházi, Symeon-párti verzióját tükrözik az eseményeknek, amely szerint a bolgárok súlyos vereségek után nagy győzelmet arattak a magyarok felett (l. fentebb). A besenyők azonban ebben a tudósításban sem szerepelnek. Így nem meglepő, hogy egyes magyar történetkutatók szükségesnek érezték, hogy maguk is teremtsenek forrásadatot a magyarokat ért besenyő támadásra. Így került sor a CHC következő elbeszélésének történeti forrásként való felhasználására: *deinde transierunt Alpes in quandam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt, quia de arboribus tamquam musce descendeabant aquile et consumebant devorando pecora eorum et equos. Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam.* Ennek az elbeszélésnek a történeti értékelése szerint a latin *aquila* szó jelentése magyarul *bese*, s ez emlékeztet a *besenyő* népnévre, tehát a latin *aquila* kifejezés mögött a besenyők rejtőznek.⁵⁷ Ezzel kapcsolatban először is azt érdemes megjegyezni, hogy a magyar *bese* szónak csak 'kánya, varjú' jelentése ismeretes, 'sas' jelentése nem mutatható ki. Másodsorban pedig arra is érdemes felfigyelni, hogy a történetben szereplő sasok le tudnak nyelni egy marhát vagy lovat is, márpedig erre még a legnagyobb sasfajták sem képesek. Ezek tehát nem valóságos, hanem mítikus sasok, amelyeket az ókori írók szívesen használtak fel népvándorlások elindítására. Csak elismeréssel lehet adózni a CHC szerzőjének irodalmi műveltsége iránt, hogy ismerte az ókori írók griff-mítosztát, s azt némileg korszerűsített és keresztényesített formában felhasználta mint isteni eszközt a magyarok vándorlásának felgyorsítására. Kár, hogy modern felhasználói nem rendel-

⁵⁶ P. DIACONU, Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970. 13—7.

⁵⁷ GYULA KRISTÓ i. m. 1996. 188, a korábbi irodalommal.

keztek ugyanazzal az irodalmi műveltséggel. Egyelőre tehát semmi reális alapja sincs annak, hogy a besenyőknek a honfoglalás előtti magyarság vándorlásában és a honfoglalásban bármi szerepet tulajdonítsunk.

Ha most röviden összegeznünk akarjuk azt a minimumot, amelyre a honfoglalás előtti magyarság történetének megrajzolásában támaszkodhatunk, akkor a következő támpontokat emelhetjük ki. A magyarság a Kr. e. V. századra lovas (de nem lovasnomád) néppé fejlődött a Volga-Káma vidékén (= Ἰϋρκοι Herodotosnál), a Kr. u. II. században már valamivel délebbre élt iráni lovasnépek szomszédságában a Volga és az Urál hegység között (= Μασσαῖοι Ptolemaiosnál), a VI. században a türköktől vereséget szenvedett ogur törzstörődékekkel egyesülve létrehozta a *hetumoger* törzsszövetséget, átkel a Volgán és a Volga—Oka között foglal szállásterületet. A VII. század elején dél felé hatolva részévé válik Kobrat onogur-bolgár félnomád államának. Annak felbomlása után szerződéses szövetségi viszonyba kerül Asparuch onogur-bolgár törzscsoportjával, azzal vándorol nyugat felé és eléri a Kárpátok, a Duna, valamint a Fekete-tenger északi partvonalát. A IX. század elején a kabarok csatlakozása által megerősödve függetlenné válik a bolgároktól s egyben a kelet-európai szeptember legnagyob katonai erejével rendelkezik. Nyugat felé orientálódik, s megkezdi a nyugati országok felderítését és párhuzamosan politikai kapcsolatok kiépítését a kor jelentős politikai hatalmaival. A IX. század végére kialakul a Kárpát-medence elfoglalásának politikai és katonai terve s a bolgár—bizánci, cseh—morva—frank érdekellentéteket és háborúkat felhasználva megtörténik a tervszerűen előkészített honfoglalás.

HARMATTA JÁNOS

From the Volga to the Danube.

The historical progress of conquering Hungarians

By the fifth century B. C., Hungarians had become an equestrian (but not nomadic) people living in the Volga—Kama region. In the second century A. D., they lived somewhat more to the south, between the River Volga and the Ural Mountains, in the neighbourhood of other, Iranian, equestrian peoples. In the sixth century, united with remains of the Ogur tribes that had been defeated by the Turks, they established a confederation of tribes called Hetumogyer 'seven Hungarian [tribes]', traversed the Volga, and took up their abode between the rivers Volga and Oka. In the early seventh century, moving on to the south, they became part of Kobrat's semi-nomadic Onogur—Bulgarian state. After the disintegration of that state, they contracted an alliance with Asparuch's Onogur—Bulgarian group of tribes, and migrated to the west with them until they reached the Carpathian Mountains, the Danube, and the northern shore of the Black Sea. In the early ninth century, joined by the Kabars and gaining strength, they became independent of the Bulgarians, and had the most significant military power of the time in the East European steppe zone. They oriented towards the west, and started to scout western countries and to make political contacts with the important powers of the period. By the end of the ninth century, the political and military plans of occupying the Carpathian Basin had taken shape and, taking advantage of the Bulgarian—Byzantine and Bohemian—Moravian—Frank clashes of interests and wars, the well-planned operation of the Hungarian Conquest took place.

JÁNOS HARMATTA

Csanád apja Doboka

A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése

1. „Az emberi kultúra világa hiedelemrendszerekkel van benépesítve, a vallások, az ideológiák és a tudományok is ilyenek.” A „fantázia kötetlen szárnyalása” révén „mindenki kiválaszthatja azt a hiedelemrendszert, ami ízlésének, személyes élettörténetének a legjobban megfelel...” (CSÁNYI VILMOS: MTud. 1998/9: 1065). A képzelőerőn alapuló hiedelmek szereplőinek létezését, a velük megtörtént eseményeket nem szükséges (nem is lehet) bizonyítani, a hiedelmekben csak hinni kell!

De miért van szüksége történészeinknek hiedelmek megalkotására? Azért, mert a „történelem, mármint a régebbi korok története meglehetősen meddő dolog. Kevés a forrás, túlságosan sok a hézag, az űr, amit a kutató történész tölt ki fantáziája mértékében. A fantáziátlan történésznél egysíkú, a dús fantáziájú történésznél igen változatos kép rajzolódik ki a múlt egy-egy darabjáról. Ami persze, egyik esetben sem jelent hitelességet. [!] A múlt nem ismerhető meg legalábbis alaposan, a maga megközelítő teljességében” (KRISTÓ GYULA: Tiszatáj 1998. okt. 29—30). Tehát ahogy a mondás járja: történelem nincs, csak történetírás.

Az alábbiakban egy száz évet megért, tudós szintre emelt hiedelemről kívánok szólni, mely Erdély X—XI. századi történetével kapcsolatos koncepció elfogadtatása érdekében teljeseedik ki oly módon, hogy történészeink Anonymus Gestájának egyik mellékfiguráját — Csanádnak, I. István királyunk „rokonának”, „családtagjának” apját —, **D o b o k á t** valóságos történeti személynek tekintették, előléptették az erdélyi Gyula elleni harcok hadvezérévé, és kinevezték Doboka vár névadójává. Az anonymusi Dobokának így megalkotott szerepe illusztris szerzőktől származó, elismerten tudományos művekben napjainkig élvezve a nyilvánosságot nyelvészeti, névélettani és történészi cáfolatok ellenére.

Mert MOÓR ELEMÉR már hetvenhárom évvel ezelőtt cáfolta a *Doboka* személynév és az erdélyi *Doboka* vár MELICH-féle etimológiáját (l. alább); BENKŐ LORÁND harminnégy éve kijelentette, hogy Anonymus több, általa költött személy nevét, így Dobokáét is helynévből alkotta meg (MNY. 1966: 140); KRISTÓ GYULA pedig leszögezte, hogy „Erdély viszonyait a honfoglalásra következő évszázadban a helynevek és Anonymus lehetőség szerinti mellőzésével, vagyis a forráskritika következetes és elvszerű alkalmazásával kell felvázolnunk” (A 10. századi Erdély politikai történetéhez: Száz. 1988: 20, kiemelés tőlem: F. K.).

„A »névtani romantika« névféjtései: *Dob, Dobos*” című dolgozatomban (MNY. 1992: 42—56) kimutattam és bőséges példaanyaggal alátámasztottam, hogy a *Dob, Dobos, Dobo, Doboz* stb. tulajdonnevek nem a *dob* 'tympanum' közszből származnak, hanem vagy a szláv *dob* 'tölgy', vagy a szláv *dobr-, dob-* 'jó' tő képzett változatai. Ugyanakkor jeleztem, hogy a későbbiekben foglalkozni kívánok a *Doboka* személynév és *Doboka* földrajzi nevek MELICH JÁNOS által felállított magyarázatával. Idők múlásával a *Doboka* tulajdonnevek etimonjának tisztázása másodrendűvé vált számomra, mert Anonymus által említett Csanád apja Doboka révén belemélyedtem az Anonymusra vonatkozó irodalomban is tekintélyes helyet elfoglaló Doboka személyének vizsgálatába. Ennek eredményeképpen körvonalazódott előttem az a — téves etimologizálással és feltevések sorozatával kidolgozott, forrásokat nélkülöző — történeti koncepció, mely végső soron a fent említett hiedelemen alapul.

Erdély XI. századi történetét érintő bonyolult, szerteágazó, forrásokat nélkülöző, ezért hatalmas vitákat kiváltó kérdéseihez illetéktelenségem okán sem tudok hozzászólni. Az alábbiakban kizárólag az Anonymus-kutatás és a nyelvészeti-névtani vizsgálatok ed-

digi eredményeire támaszkodva fogalmazom meg: miért nem hiszem el a történészek alkotta hiedelmet, azt, hogy Csanád apja Doboka volt Doboka vár és megye névadója, és miért vonom kétségbe Csanád apja Dobokának még a létezését is.

2. A legutóbb előadott történeti koncepció alapján igen leegyszerűsítve, vázlatosan összefoglalom Csanád apja Dobokával kapcsolatos feltevéseket:

1. I. István Gyula elleni hadjárata Észak-Erdélyben zajlott le, mert Prokuj Gyula Észak-Erdélyben volt honos, és abban a várban volt a székhelye, mely később a *Doboka* nevet kapta.

2. I. István Gyula elleni, 1003. évi hadjáratának Csanád apja, Doboka, I. István „rokona” volt a hadvezére.

3. Mivel Anonymus állítása szerint Doboka fia, Csanád, „Szent István neposa” legyőzte Ajtonyt, kinek vára később ettől a Csanádtól kapta nevét, tehát „Csanád analógiája vezethet bennünket arra a következtetésre, hogy Doboka ... azért lett az utóbb róla elnevezett vár és a vár köré szerveződő megye első ispánja, mert erőszakkal törte le a vár korábbi urának, ... Prokuj Gyulának — a hatalmát... Doboka tehát ... Szent István király megbízásából és a királyi sereg élén — legyőzte Prokuj Gyulát, kivetette várából, maga ült be oda” (KRISTÓ i. m. 27—8).

Eme fantáziával megalkotott történeti koncepció egyetlen biztosnak tekinthető és mindenki által elfogadott, hiteles forrásra, a Hildesheimi Évkönyv 1003-ra keltezett bejegyzésére épült: „Stephanus rex Ungaricus super avunculum suum regem Iulum cum exercitu venit; quem cum comprehendisset cum uxore et filiis duobus, regnum eius vi ad christianitatem compulit” (GOMBOS A. F., *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Bp., 1937—38. 1: 141). „István magyar király sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula király ellen; miután feleségével és két fiával együtt elfogta, országát erőszakkal a keresztény hitre kényszerítette” (Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1999. 214—5; vö. még GYÖRFFY GYÖRGY, *István király és műve*. Bp., 1977. 169).

Minden egyéb, ami Csanád apja Dobokára, hadvezérségére, ispánságára, valamint Doboka vár nevére és Prokuj Gyula székhelyével kapcsolatos eseményekre vonatkozik, hipotézis, bizonyíthatatlan, forrásokat nélkülöző „kombináció” (vö. KRISTÓ GYULA, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988. 483). A kidolgozott történeti koncepció tehát nem másra, mint a „merész fantáziájú” (GYÖRFFY), „a nevek bővületében élő középkori gestairó” (KRISTÓ) Anonymusra épít, aki a „stílussajátosságok megfigyelése alapján ítélve egyfolytában írta, illetőleg koholta ... a mű egészét ... akinek elbeszélő modora a maga teljes egészében a mesék, a naiv epika világának levegőjét lehelte” (ifj. HORVÁTH JÁNOS), aki „az általa ismert földrajzi nevekből vont le messzemenő történeti következtetéseket” (VESZPRÉMY LÁSZLÓ). Vagyis a Csanád apja Dobokára épített hiedelemrendszer megalkotói „úgy tűnik, két csalfa forrás (a helynevek és Anonymus) kelepccéjébe kerültek” (KRISTÓ: Száz. 1988: 13).

3. A *Gesta Hungarorum* szerzőjének, P. Magisternek írói módszerét, meseszövéseinek lényegét, kitalált szereplőinek nevét és a valóságban meg nem történt eseményeket, epizódokat történészek és nyelvészek egyaránt értelmezték, minősítették. Erre vonatkozó óriási mennyiségű, közismert és többszörösen idézett szakirodalomból — a megadott keretek miatt — csak a mondanivalóm lényegét érintő kérdésekre és a legújabbakra hivatkozom.

GYÖRFFY GYÖRGY emelt szót először, kifogásolva MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA és PAIS DEZSŐ névmagyarozó eljárásait, azt, hogy egy-egy etimon elfogadtatása érdekében az Anonymus alkotta személyeket és történeteket valódiaknak fogadták el (Anony-

mus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp., 1988. 14; vö. Keletkutatás 1992: 51). BENKŐ LORÁND több, alapvető tanulmányban foglalkozott Anonymus személy- és helyneveinek értelmezésével, feltárva a Magister névadói eljárását. Legutóbb a „Helynév—személynév—történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében” című munkájában a Gesta több mint negyven szereplőjének nevééről mutatta ki (közöttük nincs ott *Doboka* neve), hogy azokat Anonymus biztosan vagy igen nagy valószínűséggel helynévből alkotta meg (Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998. 11—27).

1999-ben jelent meg VESZPRÉMY LÁSZLÓ új Anonymus-fordítása. Veszprémy felhasználva az újabb kutatások eredményeit, kiigazította a korábbi fordítás tévedéseit, és a jegyzetekben értelmezte a mű személy- és helyneveit. Az Utószóban megállapítja, hogy Anonymus művét alapjában véve szépirodalmi alkotásnak kell tekintenünk, melyet a szerző az 1200 körül rendelkezésre álló helynevek, mondák és nyugati krónikák alapján történeti igénnyel írt, „aminek csak áttételesen, meglehetősen véletlenszerűen van köze a honfoglalás valós eseményeihez...” (Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollok János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. Bp., 1999. 79).

Mivel a történészek és nyelvészek többszörösen és hitelt érdemlően bebizonyították, hogy Anonymus meseszövése érdekében, tudatos írói törekvéssel nagyobb részt kitalált alakokat szerepeltetett, elfogadhatjuk-e minden kétséget kizáróan Doboka fiát, Csanádot I. István „neposának”, vagyis Dobokát I. István „rokonának”, „családtagjának”? Hiszen tudjuk, hogy István és Gizella több gyermeke csecsemő- és kisgyermekkorban meghalt, unokájuk nem maradt, mert Imre herceg is életét vesztette 1031-ben. Az István halála utáni trónviszályokat is jól ismerjük. (Vö. GYÖRFFY, István király és műve; KRISTÓ GYULA — MAKK FERENC, Az Árpád-ház uralkodói. IPC könyvek. Díszkiadás. Megjelent a honfoglalás 1100. évfordulójára. 39—40). Ha valóban lett volna I. Istvánnak Ajtonyt legyőző *Csanád* nevű neposa, akkor Anonymuson kívül is a források valamelyike bizonyára megemlékezett volna az eseményről. Kézai Simon, aki Anonymust „gondosan használta, Szűcs Jenő találó megjegyzésével: kijegyzetelte” (VESZPRÉMY i. m. 159), nem szólt Csanádról és Dobokáról. Továbbá a XIII. században működő Ákos mester és a XIV. századi krónikakompozíció sem említette Dobokát, jóllehet a kutatások kiderítették, hogy ismerték Anonymus Gestáját (vö. KRISTÓ GYULA, A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp., 1994. 40).

A nagyobb Gellért Legenda ugyan megemlékezik egy Ajtonyt legyőző Csanádról, de nem mint I. István „neposát”, hanem Ajtony egyik különösen nagyra-becsült emberét említi, aki később átszökött István királyhoz: „miles valde honoratus, nomine Chanadinis ... fugiens occulte venit ad Regem” (SRH. 2: 490).

Kinek higgyünk, Anonymusnak vagy a Nagy Legendának? E kérdést történészeink úgy válaszolták meg, hogy — Csanád Istvánhoz való rokonságának bizonyítása érdekében — a Nagy Legenda tudósítását ötvözték Anonymus kitalált genealógiájával: amikor I. István 1028 táján megívott Ajtonnyal, akkor „a király seregét Csanád vezette, a király rokona, aki korábban Ajtonyt szolgálta” (KRISTÓ—MAKK i. m. 47, kiemelés F. K.).

Ahogy Dobokát, úgy Sarolt testvérét, Karoldot is csak Anonymus Gestájából ismerjük, további sorsáról nincs tudomásunk (vö. GYÖRFFY, István király 61). Karold személye egyébként úgy jön a Csanád apja Dobokáról mint hadvezérről, mint Doboka vár névadójáról alkotott feltevésorozatba, hogy már a XIX. század vége óta keresik azt a láncszemet, mely hiányzik ahhoz, hogy hitelt érdemlően bizonyítani lehessen Csanád és I. István rokonságát, azaz Anonymus állítását. ORTVAY TIVADAR — történészi fantáziával — vetette fel, hogy Doboka bizonyára Karold férje volt (Az Ajtony- és Csanád nem-

zetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon: Száz. 1891: 263—78), majd MAKÓI MAKAY DEZSŐ megfogalmazta a feltevést: „I. Gyula vezérnek ugyanis két lánya van, az egyiket[,] Saroltát, Geiza magyar fejedelem (Szent István atyja), a másikat[,] Karoltot pedig Doboka, egy erdélyi főúr vette nőül. Karolt Dobokának Csanád nevű fiat szült” (Turul 1895: 65; vö. A Csanád nemzetség. Bp., 1896. 4).

A bizonyíthatóság nélküli családfát PAULER GYULA nemcsak elfogadta, hanem megtoldotta azzal, hogy „Csanád Erdélyben, Gyulának — mint nagybátyjának — táborában nyerte neveltetését és vallásos elveit” (A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 61). — Ha Karold és Doboka feltételezett házasságát el is fogadnánk, nehezen képzelhető el, hogy az az Anonymus, aki műve egészében kiemelten számon tartotta a rokonsági fokokat, ki kinek az apja, fia, öse, unokája, felesége stb., kihagyta volna Karold és Doboka férj—feleség kapcsolatát.

E kérdésben az utóbbi időben is két ellentétes nézet látott napvilágot. MAKKAI LÁSZLÓ lehetségesnek tartotta Karold és Doboka házasságát, ezért Csanádot — politikai szereplése miatt is — az Árpádok családjához tartozónak tekintette (in: Erdély története. Bp., 1987². 1: 281, 592). KRISTÓ GYULA tagadja e feltevést, mert „semmi adat nem igazolja, hogy Doboka Karold férje lett volna” (Száz. 1988: 28).

BÓNA ISTVÁN, jöllehet Dobokát élő, történeti személynek fogadja el, mert „nyilván” [?] első ispánja és hadvezére volt I. Istvánnak, mégis, a korábbi feltevésekkel és MAKKAIVAL ellentétben, Karoldot Anonymus találmányának tekinti, és Karold létezését helyesírástörténeti érvekkel cáfolja: a XII—XIII. század elején az írásos emlékekben gyakran *ch*-val írják a *s* (*š*), *cs* (*č*) és *k* hangokat, pl. *Chimon* = *Simon*, *Chanad* = *Csanád*, *Chemey* = *Kemej* stb. Bóna szerint tehát ahogyan Anonymus a magyar *Kalán* névből a latin *Chalan* formát „Salánnak értelmezve bolgár vezetéknevet alkotott, ugyanúgy alakította ki a *Sarold* »*Charold*« átírásából a Karoldot”. Mivel a *Sarolt* ismert és más forrásokban általában szókezdő *S*-sel írott név volt, a *Caroldu*-ból — jobb híján — „húg lett” (Erdély rövid története. Bp., 1989. 113—4; vö. még 1198: *Chatapani* = *Catapanus*, 1199: *Pentecham* = *Penteka*, 1211: *Michola* = *Mikola*, 1214: *Chopulch* = *Kapolcs*; KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás a tatárjárásig. Bp., 1928. 14—5).

Magam is BÓNA nézetét fogadom el. Karold, mint Doboka is, P. Magister találmánya, nevük más forrásban nem található. Anonymus személyükkel is szélesítette a családfákat és szinesítette meseszövegét. Annak ellenére kételkedem Karold létezésében, hogy MELICH JÁNOS kimutatta a *Karold* ’fekete menyét’ és *Sarolt* ’fehér menyét’ nevek bolgár-török eredetét (HonfMg. 45—50). — LIGETI LAJOS szerint azonban MELICH JÁNOS bolgár-török etimológiáit „a kritika szűrőjén átbocsátva” újra meg kellene vizsgálni, mert például „nehezen érthető, hogy Géza fejedelem felesége, István anyja, *Sarolt* dunai protobolgár nevet viselt volna nényjével *Karolduval* együtt” (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 533—4).

4. De miért nevezte ki Anonymus Csanádot Szent István neposának? A magyarázat — úgy vélem — a szerző társadalomszemléletében keresendő. Anonymus célul tűzte ki, hogy megírja Magyarország királyainak és előkelőinek származását: „genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum” (SRH. 1: 33). Valahonnan tudomást szerzett egy I. István korában élt, Ajtonyt legyőző Csanádról, akit szerepeltetni kívánt művében. Mivel Csanádot a honfoglaló ősök közé nem vehette fel, ugyanakkor főúri rangra, az előkelőkhöz hasonló társadalmi szintre akarta emelni, ezért kinevezte Szent István „neposának”. Csanádnak azonban — mint Anonymus szereplői többségének — apára, ösre is szüksége volt, már csak azért is, hogy megkülönböztethető legyen a többi XII. század végén élt Csanádtól. Hiszen Anonymus mint királyi jegyző ismerhette a Nyitra megyei „Sanad”-ot,

kinek özvegye 1185-ben „Kurthin”-ban és Sárfőn fekvő birtokait szolgálkkal együtt a zobori monostorra hagyta (CDES. 1: 92; vö. GYÖRFFY 4: 404, 454). Ismerhette továbbá a Pest megyei Csomád helységben birtokos Csanád nembeli Csanádot („Sunadum de villa Sunad”), akit 1219-ben állatok eltulajdonítása miatt perbe fogtak (VR. 75; 222; vö. GYÖRFFY 4: 524), valamint II. Endre megbízottjának, Gergelynek atyját, Csanádot is („Gregorio filio *Chanad*”, vö. JAKÓ, ErdOkm. 1: 153).

De P. Magister miért Dobokának nevezte el Csanád apját? Azért, mert névadási módszerébe tökéletesen beleillett az, hogy Csanádnak, egy vár elfoglalójának és névadójának apját egy másik vár nevéből alkossa meg. Viszont Anonymus a vár nevét azért csak egy mellékszereplőjénél használta fel, mert magát Doboka várat nem ismerte. Ha ugyanis személyes tapasztalata lett volna a várról, ha járt volna arrafelé, akkor meseszövésebe beillesztette volna, mint ahogyan Szabolcs, Bors, Pata várát, illetőleg Csanád, Csongrád, Bolondóc, Trencsén, Sempte, Galgóc várakat is. Tehát egyik kézenfekvő magyarázat szerint: Anonymus a helynevet ruházta fel Csanád apja Dokokára, vagyis a helynév volt az elsődleges, amiből a személynév alakult, amint azt BENKŐ LORÁND 1966-ban gyanította (l. i. m.).

Anonymus névválasztásának — ismereteink szerint — feltehető más indítéka is. Nevezetesen az, hogy egy ismeretségi köréhez tartozó Doboka nevű személyt örökített meg és szerepeltetett művében, hiszen meseszövést is többnyire személyes kapcsolatai révén formálta (vö.: GYÖRFFY, Rejtély 108; BENKŐ i. m. 15, 23). A Gesta szövegéből kiderül, hogy Anonymus járt Fejér megyében és jól ismerhette a Csákokat. Írásos nyoma van annak, hogy Fejér megyében, Boglárán élt egy *Doboka* nevű birtokos, aki 1221-ben körülhatárolt földjét eladta Csák nembeli Demeternek: „quidam nomine *Doboka* ... *terram suam Boklar* nominatam, circumquaque metatam ... pro triginta marcis *magistro Demetrio de genere Chak vendidisset*” (HO. 8: 19; vö. GYÖRFFY 2: 352), aki főasztalnok és vasvári ispán volt (vö. KARÁCSONYI, MNemz. 355). E korban a birtok eladásakor a „rokonoknak elővevő joguk” volt (PAULER, MagyNemzTört. 1²: 334), így lehetséges, hogy *Doboka* rokona volt az előkelő Csák nembeli Demeternek.

Mivel Anonymus prológusában „félreérthetetlenül ott van a *genealogia regum* mellett a *genealogia nobilium* igénye”, és a gestában „ez az elv teljes szélességében gyakorlatba megy át” (I. TÓTH ZOLTÁN: Száz. 1945—46: 38), ezért tehát elképzelhető, hogy Magiszterünk egy Csák nemzetséghez és ismeretségi köréhez tartozó *Doboka* nevét örökítette meg az utókor számára, és kitüntette azzal, hogy Szent István „rokonává” léptette elő. Tehát Csanád apja Doboka neve — hasonlóan Velekéhez — egyaránt alakulhatott helynévből és személynévből; amikor Anonymus Doboka nevét beillesztette meseszövésebe, a kettő közül bármelyikre — Doboka várra vagy a Csák nembeli Dobokára — gondolhatott (vö.: BENKŐ, Név és történelem 19, 23, 27; FEHÉRTÓI, Kísérlet Velek 1. orda püspök és Anonymus új megközelítésére: MNy. 1993: 319—28).

5. Tapasztaljuk, többen és többször kimutatták, hogy P. Magister kihangsúlyozza a rokoni kapcsolatokat, a nemzetséghez való tartozást, az ősök szerepét, az apa—fiú viszonyt, ami nagyrészt — a fentebb említett — társadalom szemléletével függ össze. Valamint a XII. század második felében az egyelemű névadást felváltotta az ún. *filius*-os névforma, és a személy azonosításához szükség volt az apa nevének feltüntetésére is. A Gestában mintegy százszor fordul elő az apa—fiú viszonyt kifejező *filius*-os névváltozat, az apa—leány kapcsolat több mint tízszer, az *avunculus* ’nagybáty’ négszer, az *avus*, *attavus* ’ős’ és a *gener*, *generatio* számos esetben.

A *nepos* rokonsági fokot Anonymus ötször alkalmazza. A *nepos* jelentései: 1. unoka, 2. utód, 3. férfitestvér vagy leánytestvér fia (FINALY HENRIK, A latin nyelv szótára.

Bp., 1884. 1299). A XIII. század elején a jobbágyösszeírásokban a *nepos* 'unoka' jelenésben élt. Erre példa az 1211. évi Tihanyi Összeírásból egy jobbágnév: „In ... villa nomine Belen isti sunt ioubagiones: Yroslau, Chekeu ... *nepos predicti Yroslau, Vnoca*” (PRT. 10: 507). Az 1237—40 körüli Albeus-féle összeírásban a szolgánokait említették: „In predio Sancte Crucis ... nomine jobagionum ... Scemus cum filiis, *nepotes ancille ecclesie*” (PRT. 1: 776). Sol comes 1227-ben Tamás nevű unokájára hagyta Bersen nevű birtokát: „Ego comes Sol ... praedium nomine Almad ... confero maiori filiae, vxori Buzad filii Buzad comitis ... *filio Buzad, nepoti meo, nomine Thomas contuli praedium Bersen*” (CD. III/2: 106).

Ha a Gesta Csanád apja Dobokára vonatkozó XX. századi magyar fordítását összevetjük a „nepos” kifejezést tartalmazó latin szövegrészekkel, akkor kitűnik, hogy PAIS DEZSŐ és VESZPRÉMY LÁSZLÓ történeti ismereteikhez igazították Anonymus kitalált genealógiáját (lásd I. táblázat).

1. táblázat

<i>A nepos</i> Anonymus latin eredetijében	Pais Dezső fordítása	Veszprémy László fordítása
11. § „dux Morout, cuius <i>nepos</i> dictus est ab Hungaris Menumorout”	„Marót vezér ... kinek az <i>unokáját</i> a magyarok Mén-Marótnak mondták”	„Marót fejedelem... <i>Unokáját</i> hívták a magyarok Ménmarótnak...”
11. § „postea longo post tempore sancti regis Stephani Sunad filius Dobuca <i>nepos</i> regis...”	„jóval később, Szent István király idejében, Doboka fia Csanád, a király <i>unoka-fitestvére</i> ...”	„sok idő múltán, Szent István király idején Doboka fia Csanád, a király <i>unokatestvére</i> ...”
32. § „Tunc dux Arpad in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea Pota, <i>nepos</i> eorum, castrum construxit.”	„Akkor Árpád vezér nagy földet adott Ednek és Edöménnek a Mátra erdőben, ahol az <i>unokájuk</i> , Pata, később várat épített.” (Jegyzetben: „ <i>esetleg unokaöccse</i> ”.)	„Akkor Árpád fejedelem nagy földet juttatott a Mátra erdejében Ednek és Edöménnek, ahol később <i>unokájuk</i> , Pata várat épített.”
50. § „Ad radicem cuius silve iuxta stagnum Ferteu Sac <i>nepos</i> Zobolsu longo post tempore castrum construxit”	„Ez alatt az erdő alatt, a Fertőmocsár mellett Szabolcs <i>unokája</i> Csák sok idő múltán várat emelt.”	„Az erdő lábánál, a Fertőmocsára mellett Szabolcs <i>unokája</i> Csák sok idő múltán várat épített.”
57. § „Sed iste Thonuzoba uixit usque ad tempora sancti regis Stephani <i>nepotis</i> ducis Tocsun” (SRH. 1: 49, 50, 73, 99, 117.)	„Ez a Tanuzaba egészen Taksony vezér <i>unokájának</i> , Szent István királynak az idejéig élt.” (Anonymus Gesta Hungarorum. Bp., 1975. 89, 106, 123, 132.)	„Az említett Tonuzoba egészen Taksony fejedelem <i>unokája</i> , Szent István király idejéig élt.” (I. m. 18, 30, 42, 49.)

Az idézett öt „nepost” tartalmazó szövegrészletből a valós rokonsági fokot csupán egy esetben fejezi ki helyesen az 'unoka' fordítás: Szent István valóban Taksony unokája volt. Ezzel szemben Marót fejedelem „unokája”, Ménmarót mesébe illő, kitalált személy, ezért tökéletesen mindegy, hogy a „nepos” ez esetben 'unoka', 'utód' vagy 'unokaöcs' jelentést kap.

Amikor PAIS DEZSŐ Ed és Edömen Pata nevű „unokájának” várépítését fordította, bizonyára elgondolkodott, mert jegyzetében ezt írta: „esetleg unokaöccse” (Anonymus Gesta Hungarorum. PAIS DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY jegyzeteivel. Bp., 1975. 160). A két kun vezérnek, Ednek és Edömennek ugyanis csak akkor lehetett volna közös unokájuk Pata, ha a két vezér közül az egyik nő, azaz, ha Ed és Edömen házasok. Nevük hasonlósága alapján őket inkább testvéreknek fogadhatjuk el (vö. BENKŐ LORÁND, Anonymus kunjairól. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 49—52, 62—3). Vagy ha mindkét kun vezér házasságából születik az egyiknek egy lánya, a másiknak egy fia, ezek összeházasodnak, és ebből a frigyből születik meg Pata, a közös unoka. Nem hinném, hogy Anonymus e lehetséges, de körülményes családi kapcsolatokat végiggondolta volna, ő csak egyszerűen leírta a *nepos* rokonsági fokot, ami ’utód’ vagy ’unokaöcs’ jelentéssel is bírhat.

A honfoglaló Szabolcs vezértől származik — a hagyomány szerint — a Csák nemzetség (vö. KMTLex. 43). Ezért Anonymus „Sac nepos Zobolsu” szövegét korrektebb lett volna „Szabolcs utódja Csák”-nak fordítani, mert Csák a szerző szerint is „longo post tempore” ’sok idő múltán’ épített várat a Fertő mocsara mellett. Végül, I. Istvánnak nem volt unokája, ezért az Anonymus-fordítók az „unoka-fitestvér”, „unokatestvér” jelentést alkalmazták Csanád rokonsági fokának jelölésére, nem az „unoká”-t, mint nyolc sorral feljebb a kitalált Ménmarót „nepos”-nál.

Ha tehát Ménmarótnál, Csanádnál, Patánál, Csáknál egyaránt valószerűtlen az *unoka* rokonsági fok, a fordítók mégis a *nepos* első ’unoka’ jelentéséhez ragaszkodnak, akkor miért csak Csanád lett „unokatestvér”? Nyilván azért, mert meg akarták különböztetni Csanádot a képzeletbeli Ménmaróttól és Patától. Amennyiben követték volna a szerző gondolatmenetét és stílusát, igazodnak meseszövéseinek fordulataihoz, akkor nyilvánvalóvá vált volna, hogy P. Magister Csanáddal, I. István „unokájával” — ezzel az epizóddal is — mesterséges családfát konstruált (vö. BOLLÓK JÁNOS, A Thonuzoba-legenda történeti hitele: Száz. 1979: 97—107). Márpedig nemcsak Csanádnak, hanem apjának, Dobokának, „Doboka vár névadójának” is — MELICH és a történészek koncepcióját követve — a fordítók felfogása szerint is hiteles, történeti személyeknek kellett megmaradniuk. Erre utal PAIS DEZSŐnek Csanádra vonatkozó megjegyzése: Csanád „Anonymus 11. fejezete szerint Szent István neposa; a nepos pedig a középkori latinságban nemcsak unoka, hanem egész rendszeresen unokatestvér is. S ilyen értelmezéssel Szent István rokonságába ennek anyja, Sárolt révén jobban is beiktatható.” (Anonymus Gesta Hungarorum. Bp., 1975. 144).

Anonymus fordításának hitelességéhez tartozik MELICH JÁNOSnak PAIS fordításához fűzött egyik megjegyzése. Az 1963-ban megjelent Anonymus-tanulmányában MELICH a latin idézetek után többször együtt közölte a SZABÓ KÁROLY-féle és a PAIS-féle magyar fordítást. Egyik lábjegyzetében ezt írta: „Én e részben SZABÓ—FEJÉRPATAKY fordítását Anonymus szándékához a PAIS-énál közelebb állónak tartom. Azért közlöm azt is” (Dolgozatok II. NytudÉrt. 41. sz. Bp., 1963. 14). Egyébként SZABÓ KÁROLY a *nepos*-t unokának fordítja, amint az a következő idézet-összeállításból kitűnik. Az 1991-ben megjelent német fordítás a *nepos*-t „Neffe” ’unokaöcs’ jelentéssel adja vissza.

Anonymus Csanádra vonatkozó szövegének XVIII—XIX. századi fordításai: „Ohtum, a’kit ... Szent-István Királynak onoka Eötse, /Sunad/ Tsanád, a’ Doboka fia, az ő Maros mellett-levő Várában megölt” (Anonymus, az az Bela Királynak nevetlen író deákja... magyarra fordította ... LETHENYEI JÁNOS Pesten... 1790. 15). — „(Ohtum) Otom ... kit ... Sz. István Sunádja a’ (Dobuca) Doboka fia a’ Király unokája a’ maga Várában a’ Maros mellett meg-ölt...” (Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja ... Magyarba öltöztetve előállított ... M.M.I. Debreczenben ... 1799-dik E[ztend. 26—7). — „Ohtum,

kit ... sz. István király idejében Sunad Dobuka fia, a király *unokája*, Maros melléki várban megöle” (Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. Kiad. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. Fordította SZABÓ KÁROLY. 1892². 16). — Német nyelvű, modern fordítás: „Fürst Galád ... von dem jener Ajtony abstammte, den viel später ... zur Zeit des Heiligen Königs Stephan, Csanád, Sohn des Doboka und *Neffe* des Königs, in seinem Lager am Maros ... tötete...” (Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Unter Mitarbeit von LÁSZLÓ VESZPRÉMY herausg. von GABRIEL SILAGI. Sigmaringen, 1991. 53).

6. A következőkben bemutatom, miként vélekednek a nyelvészek és történészek az ország különböző részein fellelhető *Doboka* földrajzi nevekről. Kiindulásul KRISTÓ GYULA — MAKK FERENC — SZEGFÜ LÁSZLÓ „Adatok »korai« helyneveink ismeretéhez I.” című munkáját választottam (Acta Univ. Szeg. Acta Hist. XLIV. Szeged, 1973.). Adattárunkban a nép- és törzsnevekből, illetőleg a korai magyar történetben fontos szerepet játszó személyek nevéből alakult helyneveket gyűjtötték össze. Kijelentik, hogy az azonos hangalakot mutató helyneveket nem lehet egyetlen személy nevéhez kapcsolni, és az összes helynév keletkezése okául egyetlen személyt feltenni (i. m. 5).

„Az Árpád-család nem-keresztény nevei” című csoportban találunk 17 *Doboka* földrajzi nevet, első előfordulásuk időpontját és földrajzi elhelyezésüket. *Doboka* magyarázatául e műben a következő áll: „An.: *Dobuca*. Csanád apja. Szn.-i megfelelői: 1135: *Dobika*, CD 7/5, 103; 1221: *Doboka*, HO 8, 19. A nevet származtatták a vitatott eredetű *dob* 'hangszerféle' szavunkból (mely finnugor örökség vagy hangutánzó szó lehet), illetve 'mély' vagy 'tölgyfa' jelentésű szláv szavakból...” (i. m. 50). Eszerint Kristóék a 17 *Doboka* földrajzi nevet Csanád apja Dobokára vezetik vissza mint névadóra.

Névmagyarázatukhoz meg kívánom jegyezni, hogy az 1135. évi *Dobika* személynév (CD. 7/5: 103) más olvasat szerint *Dobrka* (CDES. 1: 72). A név eredetére, származására vonatkozó szövegrész fogalmazása is félreértésre adhat okot, mert a *Doboka* s z e m é l y n e v e t eddig senki nem magyarázta a szláv 'mély' jelentésű közszóból, csak a helynevet, márpedig itt, ebben a csoportban az Árpád-család tagjainak nevéből keletkezett földrajzi nevekről esik szó.

Az adattárunkban feltüntetett 17 *Doboka* földrajzi név közül 4 való a XIII. századból, 2 a XIV. századból, 4 a XV. századból, 2 a XVI. századból, 1-1 a XVII—XIX. századból, és év nélküli 2. Eszerint első előfordulásuk alapján nehezen lehet mind a 17 *Doboka* nevet k o r a i n a k minősíteni, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az első írásos emléknél jóval korábban is élhetett már némelyike.

Az általam összeállított 2. táblázat bal oldalán a KRISTÓ — MAKK — SZEKFÜ-féle adatsor áll. A + jelöli a LIPSZKYben megtalálható, illetve MELICH, GYÖRFFY, MAKKAI és BÓNA által magyarázott *Doboka* helyneveket. A táblázat jobb oldalán az eddig rendelkezésünkre álló legkorábbi előfordulások évszámát tüntettem fel. A táblázatból könnyen leolvasható, egyúttal azonban feltűnő is, hogy MELICH JÁNOS és négy középkorral foglalkozó történész sem egyformán magyarázza a *Doboka* helynevek alakulását, eredetét, és LIPSZKYben a Kristóék által kimutatott 17-ből csak 8 *Doboka* név lehető fel.

MELICH JÁNOS öt *Doboka* helynevet ismer el, melyeket *Doboka* személynévből magyaráz: A Szolnok-Doboka megyei *Doboka* vár és *Kisdoboka*, valamint a CSÁNKIBÓL ismert Hunyad, Baranya és Szabolcs megyei *Doboka* helyneveket (I. alább). GYÖRFFY GYÖRGY Csanád apja Doboka „ispánt”, I. István rokonát mint névadót három helynévvel kapcsolja össze: *Doboka* vár-ral, *Kisdoboká*-val, valamint az Alsó-Fehér megyei *Datk*-kal (ArchÉrt. 1970: 232, 244—5; TörtFöldr. 2: 48, 66, 196). MAKKAI LÁSZLÓ Csanád apja Dobokát mint lehetséges névadót hat helynévben ismeri fel. MAKKAI nézete szerint: „Doboka nemcsak Doboka várának, hanem (középkori oklevelek tanúsága szerint) két-

szer Baranyában (azaz Árpád-rokonság körzetében), egyszer a Dráva—Száva közén (azaz a Gyulák hatalmi területén), egyszer a Tisza bal partján (Pátroha mellett, azaz a só útján), s egyszer az Olt-kanyar határőrvidékén (ma Datk) fekvő helységeknek is nevet adott” (Erdély története. Bp., 1987². I: 281). BÓNA ISTVÁN, aki két *Doboka* helynév eredetét vezeti vissza Csanád apja Dobokára mint névadóra, Erdély X—XI. századi uradalmi központjainak kialakulásával kapcsolatosan ezt írja: „A Kis-Szamosba folyó Lóna patak völgye felett emelkedő Dobokavár nyilván [?] első ispánjáról, I. István hadvezérének, az Ajtonyt legyőző Csanádnak apjától, a korábban Fejér megyében is birtokló (Doboka-pusztá) Dobokáról nyerte a nevét” (Erdély története. Bp., 1987². I: 220).

2. táblázat

A *Doboka* földrajzi nevek magyarázatához

Kristó — Makk — Szegfű	Lipszky	Melich J.	Györffy Gy.	Makkai L.	Bóna I.	Első adat
Anon. Csanád apja Doboka	—	<i>Doboka</i> személynév	Csanád apja Doboka	Csanád apja Doboka	Csanád apja Doboka	
1. <i>Duboka</i> rivus, Nyitra m.	+	—	—	—	—	1808
2. <i>Doboka</i> erdő, Gömör m.	—	—	—	—	—	1787 (XIII)
3. <i>Doboka</i> , Szabolcs m.	—	+	—	+	—	1324
4. <i>Doboka</i> , -falva, Kis-Szolnok-Doboka m.	+	+	+			1553
5. <i>Doboka</i> hegy, <i>Doboka</i> Szolnok-Doboka m.	—	—	—	—	—	1864
6. <i>Doboga</i> erdő, Vas m.	—	—	—	—	—	1603
7. <i>Doboka</i> pusztá, Fejér m.	—	—	—	—	+	
8. <i>Doboka</i> , <i>Dobokawarfolue</i> Szolnok-Doboka m.	+	+	+	+	+	1214 (1164)
9. <i>Dobovka</i> , Fejér m.	—	—	—	—	—	1408
10. <i>Dubucha</i> , Datk, Fehér m.	+	—	+	+	—	1235
11. <i>Doboka</i> , Baranya m.	—	—	—	—	—	1582—3
12. <i>Dabaka</i> , Baranya m.	+	+	—	+	—	1292
13. <i>Dabaka</i> , Dráva mellett	—	—	—	+	—	1231
14. <i>Doboka</i> , Bács m.	+	—	—	—	—	1418
15. <i>Felseudoboka</i> , <i>Alsodoboka</i> , Pozsega m.	+	—	—	+	—	1413/ 1250
16. <i>Doboka</i> , Hunyad m.	+	+	—	—	—	1464
17. <i>Dobokapataka</i> , Krassó m.	—	—	—	—	—	1363

Mindezek ismeretében úgy vélem, jogos feltennünk a kérdést: ha GYÖRFFY GYÖRGY Csanád apja Doboka nevéből csak három erdélyi helynevet tud kellő indokkal magyarázni, akkor MAKKAI LÁSZLÓ ugyanennek a Dobokának a nevéből miért éppen a dupláját, hatot, de Erdélyből csak kettőt? Végül BÓNA ISTVÁN miért csak kettőt, Erdélyből viszont csak egyet? A bemutatott három eltérő történelmi vélemény — nézetem szerint — önmagában megkérdőjelezi Csanád apja Dobokának névadói szerepét. A hely-

névmagyarázatok különbözőségének okát értem. Ha ugyanis a történészek a *Doboka* helynevek eredetét mindenáron az anonymusi Csanád apja Dobokának I. István kori hadvezérségével és ispánságával akarják megmagyarázni, akkor e feltevéssorozatból ki-ki annyit vall magáénak, annyit épít be elméletébe, amennyit jónak tart. Megbízható források nélkül voltaképpen bármelyik változat — Györffyé, Makkaié, Bónaé — elfogadható. Előbb azonban ki kell választanunk azt a változatot, ahogyan CSÁNYI VILMOS fogalmazta: „azt a hiedelemrendszert”, melyben hinni akarunk!

7. MELICH JÁNOS *Doboka* című tanulmánya 1927-ben a Magyar Nyelvben jelent meg (240—5). Korábban Doboka vár nevének eredetével GYARMATHY SÁMUEL, RÉTHY LÁSZLÓ, PAULER GYULA és PAIS DEZSŐ foglalkozott; MELICH ezek ismertetésével kezdi névmagyarázatát. GYARMATHY SÁMUEL szerint (Vocabularium. Bécs, 1816.) a *Doboka* szláv eredetű név, azonos a dalmát-horvát *duboka* (értsd: voda) melléknévvvel, „s mint ilyen eredetű helynévnek értelme: 'a víz mélysége → mély víz'”. RÉTHY LÁSZLÓ (Szolnok-Doboka vármegye monográfiája 1: 544, 3: 320) is szláv eredetűnek tartja a helynevet; „nevét az ó-szláv *dluboku*, *duboka* szóból vette, amely magas hegyek között mély völgyet jelent”. MELICH részben egyetértve GYARMATHY és RÉTHY állításaival kijelenti: „Való igaz, hogy a bolgár-szerb-horvát *dlubók*, *dubok* olyan jelentésű melléknév, amely térszíni formák nevei mellé jelzőül téve, alkalmas helyek, folyók, vizek elnevezésére. Az ilyen jelzős szerkezetű víz- és térség-nevekből tapadással *Dlubok*, *Dubok*, *Duboki*, *Duboka* földrajzi nevek igen is keletkeztek.”, majd bolgár és szerb földrajzi neveket idéz, és hivatkozik boszniai, szlavóniai helységnévtárakra (i. m. 241). — Ezt követi MELICH-nek kronológiai érvekkel kialakított cáfolata. Szerinte az erdélyi *Doboka* és a bolgár *dlubok*, szerb *dubok* 'profundus, tief' melléknemek között az összefüggés „nem azért lehetetlen, mert az erdélyi Doboka nem fekszik m é l y vízű patak mellett, sem pedig m é l y völgyben (a katonai térkép szerint a kendilónai patak völgye szélén 300—400 méter magasságú hegyek vannak), hanem azért, mert nyelvi és nyelvtörténeti okok szólnak ellene.” Ezek a nyelvtörténeti okok — MELICH szerint — abból állnak, hogy a bolgár és szerb melléknévből keletkezett földrajzi nevek tőszótagjában *l* sonans volt. Ez az *l* a szerbben a XIV—XV. század folyamán *-ul*, majd *ou* s a XV. század óta *-u* lett; a „fejlődés tehát ez: *dlubok* > **dulbok* > **duobok* > *dubok*”. MELICH-nek e megállapítása rendkívül fontos, mert ezzel voltaképpen elismerte, hogy a XIV—XV. századtól adatolható *Duboka* ~ *Doboka* földrajzi neveink lehetnek szlávból eredő (szerb) átvételek.

A XIV. század előtt — folytatta MELICH — a földrajzi nevek a bolgárban és szerbben is *Dlubok* hangalakúak voltak, ezért ezekből is olyan magyar alak várható, amelyben ott van az *l*, tehát egy ómagyar **Dulboka*. Márpedig az erdélyi *Doboka* névre nincs egyetlen *l*-es alakunk sem. MELICH megemlíti továbbá, hogy a szerb és bolgár melléknévként a többi szláv nyelvben *g*-vel kezdődő szó és földrajzi név felel meg: *glbokъ* ~ *glbokъ* 'profundus, tief', és egyesek a bolgár-szerb szót „egy régi bolg.-szerb *glbok* változatának tartják”. MELICH szerint azonban sem a *d*-vel, sem a *g*-vel kezdődő földrajzi nevek nem kapcsolhatók össze a magyar *Doboka* névvel, ugyanis „a *Doboka* tulajdonnév már a X. század második felében megvolt, mert annak a Csanádnak, aki Ajtonyt a XI. sz. elején megölte, az édes atyját *Doboká*-nak hívták ... az erdélyi Doboka meg az 1068. évi besenyő betöréskor már állott” (i. m. 243, kiemelés tőlem, F. K.).

„Ezek alapján tehát a név a X. sz.-ban is *d* hangon kezdődött, viszont a bolg.-szerb szó ekkor nagy valószínűséggel még *gl*-kezdetű volt.” Az az elképzelés, hogy a helynevek „az ó-egyh. szláv *dobъ* 'baum', bolg. *dlbъ* 'tölgy', szerb-horv. *dub*, cseh-tót *dub* ua.

stb.” szóval lennének összeegyeztethetők, MELICH szerint nem jöhet számításba, mert e szónak véleménye szerint nincs ilyen származéka (i. m. 244). Éppen ezért MELICH *Doboka* vár nevét személynévi eredetűnek véli, amire már PAULER GYULA is felhívta a figyelmet: „Dobokavár, mely szintűgy[,] mint Kolos és Torda tulajdonnévre [értsd: személynévre] emlékeztet” (A m. nemz. tört. 1²: 55). Nemkülönben PAIS DEZSŐ, „aki nagyjértékű Magyar Anonymusában azt írja, hogy a *Dobuka*” személynevet „nem egyedül Csanád apja viseli ... a magyar középkorban”.

„A királlyal rokoni kötelékben állott” *Dobuca* nevén kívül MELICH is idéz más személynévi adatot az Árpád-korból: 1166. évi „Widone filio *Dobica*”, valamint 1463-ból, Hunyad megyéből: *Doboka*, Kenezius de Marthondenk nevét (CSÁNKI 5: 85). Ez utóbbit azzal a megjegyzéssel, hogy „a XV. sz.-ban az oláhok közt a magyar név el volt terjedve, vö. ... 1460-ból: Bogdan *Doboka* személynevek”. MELICH az öt *Doboka* helynév adatait összehasonlította a Doboka személynevek régi alakjaival, és arra az eredményre jutott, hogy mivel a helynevek és személynevek alakjai megegyeznek, ezért a „*Doboka* hn.-eink *Doboka* szn.-ekből valók” (i. m. 245). Vagyis MELICH nem állítja, hogy minden *Doboka* helynévnek Csanád apja Doboka lett volna a névadója!

MELICH megállapítja továbbá, hogy a helyneveknek és személyneveknek legrégebb alakja a *Dubika* lehetett, ebben pedig az *-ika* képző van, amely fellelhető a legrégebb magyar személynevekben, mint például a *Fancsika* (<: *Fancs* < *Foncs*) névben. Az eredeti *Dubika* töve a *Dub* MELICH szerint azonos az ómagyar *Dub* személynévvel, „mely szintén eredeti magyar szó, s azonos a magyar *dob*, ómagyar *dub* 'tympanum' köznévvvel, melynek eredeti jelentése [?]: 'turgidum quid, felfúvódott, feldagadt, vastag, feldoblott'. Személynévül alkalmazva pedig a név jelenthette a 'vastag vagy testes kövér' embert” (i. m. 245). MELICH névmagyarázata értelmében tehát a 900-as évek végén született Csanád apja Doboka testes, kövér ember volt, úgy nézett ki, mint egy dob, ezért lett a neve *Doboka*. És szerte a Kárpát-medencében fellelhető *Doboka* helynevek a hasonló jelentésű „magyar” *Doboka* személynevekből alakultak. MELICHnek ez az abszurd névmagyarázata okkal kelthetett gyanút a *Doboka* helynevek szláv eredetének — kronológiai érvekkel megalomogott — cáfolatával szemben is.

A GOMBOCZ—MELICH-féle Magyar etymológiai szótár (EtSz.) 1927-ben megjelent IX. füzetének *Doboka* szócikke lényegében megegyezik MELICHnek a Magyar Nyelvben kifejtett elméletével. MOÓR ELEMÉR az Ungarische Jahrbücher (Berlin—Leipzig) 1927. évfolyamában (435—40) ismertette az EtSz. addig megjelent füzeteit, részletesen a IX. füzet néhány személy- és helynévmagyarázatahoz fűzött kritikai megjegyzést. MOÓR nem értett egyet a *Doboka* személynév magyarázatával sem, azzal, hogy egy feltételezett 'turgidum quid' jelentéssel bíró ómagyar *Dob* személynév kicsinyítő képzős alakja lenne. Noha nem lehet kizárni, hogy valakit 'kövér, felduzzadt' stb. gúnynévvel illessenek, de hogy a régi magyarok ezt személynévként használták volna (a 900-as években!), mely aztán számos helynévben visszatérne, az MOÓR szerint teljesen kizárt.

Továbbá MOÓR véleménye az, hogy a magyar nyelvben nem létezik olyan hangtörvény, mely értelmében a *l* sonanst tartalmazó szláv szavak a magyarba átkerülve kizárólag *-ol*, *-al* alakban jelennének meg. Mert például Szerém megyében volt *Wlchak*, *Vicsak*, *Volchak* helynév (CSÁNKI 2: 255), Közép-Szolnok megyében a *Wlchak*, *Velchok* mellett előfordul *Wicha* helynév (CSÁNKI 1: 566) [vö. FNESz. *Vicsa* alatt: „a szb.-hv. *Vuča* ... Tövében az összll. **vьlk* 'farkas' rejlik!], Tolna megyében *Vicske* (CSÁNKI 3: 458). A szláv *l* sonans eltűnésére MOÓR személynévi példákat az 1211. évi Tihanyi összeírásból idéz: a *Volka* (*Volca*) mellett van a *Vok* (*Vocu*, *Voci*) és a *Voka* (*Voca*) személynév (PRT. 10: 508). [Az 1202—3. évi Aradi összeírásból hasonló alakulatok a *Vicos*, *Vocos* személynevek (LevKözl. 1962: 215, 216).] MOÓR szerint semmi kétség, hogy az említett

névvariánsok ugyanazon eredetűek, mint ahogyan a *Valk*, *Velk* helynevek (CSÁNKI 1: 181) mellett előfordul *Vokfalva* is (CSÁNKI 2: 71).

MOÓR ELEMÉR rámutatott arra is, hogy bizonyos esetekben a topográfia is bizonyítja a magyar *Doboka* helynév eredetét. Fejér megyében például, Rácalmás mellett egy majorság neve *Doboka*, mely nyilvánvalóan a majorság melletti Doboka-völgytől kapta nevét. Eppen így meg lehet figyelni egy mélyvölgyet a Baranya megyei *Doboka* falu mellett. [A ma Göröcsöndoboka helynévre első biztos adat a XIII. század első harmadából való, ekkor említik „a dobokai kőbánya nagy útját” (GYÖRFFY 1: 298). PESTY FRIGYES szerint: „A név szláv eredetű, ti. Doboka két hegy közt szorult, az éjszaki és keleti részről is mélységes völgséget képez, a szlávok a hely fekvésétől adták elnevezését, *Duvokát*, azaz mélységes helyet” (Baranya megye földrajzi nevei. II. Szerkesztette PESTI JÁNOS. Pécs, 1982. 261).] Mindamelllett MOÓR elképzelhetőnek véli a magyar DOBOKA földrajzi nevek személynévi előzményét is, de ezek kizárólagosságát tagadja.

Majd kijelenti, MELICH nagyon messze megy, ha a magyar személynévi példáiban Anonymust idézi, aki egy hős atyját a X. századba helyezi, és MELICH ebből állapítja meg, hogy a *Doboka* már a X. században magyar személynév volt. Az adatból csak annyit lehet kikövetkeztetni, hogy Anonymusnak nem okozott nehézséget egy személynév megkonstruálása (i. m. 440). Az 1166-ban feljegyzett *Dobika* (Widone filio *Dobica*) nemzetiségét nem lehet megállapítani, a két XV. századból idézett Doboka személy román volt.

A MELICH által eredetinek vélt **Dub-ika* alak *-ika* képzője nemcsak a feltételezett becézés miatt kétséges — állítja MOÓR —, hanem azért is, mert e képző, ha magyar lett volna, akkor az *-i+-k+-a* képzőkből kellett összetevődnie. Ez a régiségben pedig csak személynévben fordult elő. Valószínű, hogy a képző a *-ka/-ke* kicsinyítő képzőből alakult, s ez a kicsinyítő képző a szláv nyelvekben is igen gyakori. Így a magyar és román *Doboka* személynévvel valószínűleg a kedvelt és gyakori szláv *Dobьko*, *Dobьka* személynévekre vezethetők vissza, melyek latinositott alakja mindenütt *Dobka* volt. — MOÓR befejezésül leszögezte: írásával azt kívánta bemutatni, hogy a közszavaktól külön kell választani a személynév- és helynevek feldolgozását, vizsgálatát, mert az utóbbiak eredetét nem lehet tisztán nyelvészeti módszerekkel megvilágítani. A téves következtetésektől a kutatót csak a szisztematikusság vizsgálata óvhatja meg.

MOÓR ELEMÉR kritikája éles hangú vitát váltott ki kettőjük között (l. pl.: MELICH: MNy. 1928: 10, 1929: 244—5; MOÓR: MNy. 1929: 387—8). A vitának és a két világháború közti történeti, őstörténeti kutatások szellemiségének, tudományos módszertanának és teljesítményének az értékelése azonban külön tanulmányt kíván.

MELICH JÁNOSnak — az anonymusi *Doboka* személynév magyarzatát és az abból levont következtetéseit figyelmen kívül hagyva — a kronológiára épített cáfolatával sem lehet egyetérteni. MELICH szerint ugyanis a szláv *Dibok* térszíni forma nevéből a végső *Dubok* alak csak a XV. században alakult ki. Ezzel szemben *l* nélküli *Dobouk* pataknev már 1200-ban előfordult. Imre királynak a zágrábi püspökség számára kiállított 1200. évi adománylevelében, majd ugyanannak a zágrábi káptalan számára 1201. évi adománylevelében, végül IX. Gergely pápának 1227. évi átiratában Belovár megyében, Császma vidékén egy határleírásban ez áll: „ad fluvium *Dobouk*, deinde ad Belablata, hinc ad fluvium *Prestika*, qui currens iungitur prenominate fluvio *Chasman!*” (ÁUO. 11: 72; 1: 232, 238; vö. ORTVAY, *Vízr.* 274; *Sztp.* 1: 57, 58—9).

E. DICKENMANN, a szerb-horvát *dubok* 'tief' ← *globok*- melléknévből alakult víznevek korai adataként az 1200-ból származó „fluvium *Dobouk*” Császma-vidéki pataknevet idézi, és közli ennek SMİČIKLASTól (Index 422) *Duboka*, ŠIČIĆtől *Duboki* (Index 503) és KUKULJEVIĆtől *Dobohuc* (Reg. 20) olvasatát. DICKENMANN megjegyzi: a *globok-*

tő megmaradt a szlovénban és kajhorvátban és nagyrészt hiányzik a szerbből (Studien zur Hydronymie des Savensystems. Heidelberg, 1966. 1: 109). Tehát a XIII. század legelejéről (mondhatni a XII—XIII. század fordulójáról) adatolt Császmá vidéki *Dobouk* pataknev már / hang nélküli volt. Hasonlóan korai, 1250-ből származik egy másik délvidéki /-nélküli pataknev: *Dobouca*. Az 1413-ból adatolt Pozsega megyei *Felseudoboka*, *Alsodoboka* (CSÁNKI 2: 405) nevét Kristóék is felvették adattárunkba, LIPSZKYben is megtalálható. MAKKAI e helynevet szintén megemlíti mint a Dráva—Száva közén, azaz a Gyulák hatalmi területén fekvő, ezért Csanád apja Doboka után elnevezett helységet (l. fent). A Pozsega megyei *Doboka* helynévre megvan az az Árpád-kori adat, mely a falu nevének kialakulásában, illetőleg a helynév magyarázatában perdöntőnek számít. 1250-ben IV. Béla a Sudan nembeli Ábrahám fiának, Joanca comesnek kérésére megerősíti őt és örökösait a Pozsega megyei Welica, Cheglyn, Bucola és Bedech nevű földek birtokában, és ezek határait leírta. Cseglin (Cheglyn) határleírásában ez áll: „Prima meta terre Cheglyn ... venit ad alios duos rivulos, qui dicuntur *Dobouca* et Chuynna ... et pervenit ad fossata, que dicitur vulgo barazda. Abhinc tendit per montem illum recedens a barazda et pervenit ad locum nomine Susoy...” (Sztp. 1: 282—3; vö. ENGEL PÁL, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Pozsega megye. Kézirat. *Cseglin* alatt). Tehát Cseglin határában folyt 1250-ben a *Dobouca* patak, és Cseglin és Gradistya vár között ma is megvan Duboka helység. Vagyis mint számtalan más hasonlóan alakult helynév esetében, először volt egy pataknev, majd a patak mentén létesült a falu, mely átvette a patak nevét.

A Gömör megyei, Beretke melletti, 1787-ben lejegyzett *Doboka* erdőt KRISTÓ és munkatársai felvették adattárunkba. LIPSZKY, MELICH, MAKKAI, BÓNA nem ismeri az adatot. GYÖRFFY GYÖRGY egy év nélküli, de a XIII. századra datálható, 1347. évi átiratú oklevélből idézi a „Possessio *Dabacha* ~ *Dobocho* in comitatu Gumur” birtokot, mely a XIII. században (Fraknoi) Isaak fia Bertalan comes birtoka volt; magtalan halála után Károly király Vörös Tamás várnagynak adta, s tőle Nagy Lajos 1347-ben visszavette cserébe. Bár GYÖRFFY a helynév lokalizálását bizonytalannak itéli, mégis azonosíthatónak tartja a Gömör megyei Lenke határában nyugatra elterülő *Doboka* szántóval, melyet az 1854. évi kataszteri felvétel tartalmaz, vagy a Beretkén lévő — Kristóék által említett — *Doboka* erdővel. De sem a XIII. századra datálható birtok, sem a XVIII—XIX. századi földrajzi nevek eredetéről nem nyilatkozik. A Gömör megyei Dobózával való azonosítása a birtokosok eltérése miatt nem fogadható el (TörtFöldr. 2: 494).

Az idézett három Árpád-kori adat közül az 1200./1201., 1227./ évi Császmá vidéki *Dobouk* és az 1250. évi Pozsega megyei *Dobouca* pataknevek biztosan a szerb-horvát *dubok* 'tief' melléknévből alakult víznevek (l. DICKENMANN). A XIII. századi Gömör megyei birtok: *Dabacha*, *Dobocho* — tekintettel a megye földrajzi és etnikai adottságára is — hasonlóan szláv eredetet tételez fel. Ezt tudva milyen indokokkal lehetne elutasítani a Baranya, a Doboka, az Alsó-Fehér megyei és a Dráva melletti *Doboka* nevek szláv földrajzi névi eredetét?

8. Mindezek után azonban, mivel a források is igazolják, hogy az Árpád-korban és később előfordult *Doboka* személynév, azt is lehetségesnek tartjuk, hogy némely *Doboka* földrajzi név alakulhatott személynévből.

A Hunyad megyei Doboka falu nevét 1464-ből ismerjük. LIPSZKYben oláh faluként *Dobokalunka* alakban található. Feltehetően igaza lehet MELICHnek, aki szerint a Hunyad megyében 1463-ban élt „*Doboka* kenezius de Marthondenk” (CSÁNKI 5: 85, 86) nevét őrzi a falu. Talán szintén személynévi eredetű lehet a Szabolcs megyei, Pátroha mellett levő, 1324-től adatolható *Doboka* falu (CSÁNKI 1: 513), bár KARÁCSONYI JÁNOS egy Szabolcs megyei Dobokát a Balog-Semjén nemzetség királytól nyert birtokai között sorol

fel már 1290-ből (MagyNemz.² 208). LIPSZKY nem ismeri, a XVIII. században már nem volt meg. MEZŐ ANDRÁS is a *Doboka* személynévből magyarázza a helynév eredetét (SzabSzatm. 102). Feltehetően oláh kenéz nevét örököltette meg az 1363. évi Krassó megyei *Dobokapataka* is: „Castrum Iliad, Zicipataka, *Dobokapataka*, Cher, territorium ipsius castris Iliad ubi Kenez Holahorum ad ipsum castrum pertinentes” (DocVal. 166). GYÖRFFY GYÖRGY Krassó megye vízrajzában és Vaja helységnél közli a Szécsény (Zici) patakára vonatkozó adatot, de sajnos *Dobokapataka*-t nem (TörtFöldr. 3: 497). Természetesen a felsorolt — esetleg személynévi eredetű — *Doboka* földrajzi neveknek semmi köztük az Anonymus Gestájában említett Csanád apja Dobokához.

Az eddigieket összefoglalva: rendkívül nehéz egy képzeletbeli személyről bebizonyítani azt, hogy nem létezett. Mégis úgy vélem, elegendő indokot találtam arra, hogy az Anonymus Gestájában említett Csanád apja Dobokának fantáziával megalkotott szerepét ne higgyem el.

Ha a fentieket átgondoljuk, és ha a régészeti leletekből, továbbá „a víznevekből — amelyek sokkal szívósabbak minden más földrajzi névnél — csak egy következtetés vonható le: Erdélynek a 12. század végéig kétféle lakossága volt. Egy korábbi eredetű, de sokfelé továbbélő szláv, és a 10. századtól folyamatos magyar” (BÓNA i. m. 136), és mivel ismerjük *Doboka* vár földrajzi elhelyezkedését, 1164. évi biztos említését, mindezek nem nyújtanak-e elégséges bizonyítékot arra, hogy nevét a szláv nyelvből átvett földrajzi névvel magyarázzuk?

Történészeinknek kétségtelenül nem kevés munkájába kerülne az anonymusi Csanád apja Dobokát, I. István fantáziával megalkotott hadvezérét és ispánját, a vele kapcsolatba hozott színes történetet kiiktatni a magyar történelemből. Véleményem szerint megérné a fáradságot, mert KRISTÓVAL vallom: „a történelem nemesebb dolog annál, mintsem hogy akár őt, akár magunkat becsapjuk” (Magyar Rádió, Bartók adó, 2000. június 19.).

FEHÉRTÓI KATALIN

Doboka. A debated issue with respect to „Gesta Hungarorum”

„Gesta Hungarorum”, written in the early thirteenth century by a person we refer to simply as Anonymus, mentions a number of characters whose names were invented by the chronicler himself, based on geographical names or personal names taken from his own acquaintanceship. Linguists and historians tend to take Doboka, the father of Csanád (allegedly a relative of King Stephen I) to be an authentic historical character. What is more, some historians have claimed that Doboka was the commander of Stephen I’s army, the person whose name is preserved in a number of geographical names Doboka in various parts of the Carpathian Basin, including the Castle of Doboka in Transylvania. — On the basis of a thorough analysis of the text and the Hungarian translation of „Gesta Hungarorum”, it can be established that the person of Csanád’s father Doboka was invented by Anonymus himself. That is why Doboka is not mentioned in a single source other than Anonymus’ chronicle. Recently found data support the assumption that the name of the Castle of Doboka probably goes back to a Slavic common noun *duboka* ‘deep water (among high mountains)’, an explanation that is also motivated by the actual geographical surroundings of the Castle of Doboka.

KATALIN FEHÉRTÓI

Az uráli névkutatás lehetőségeiről*

1. Ahhoz, hogy áttekintsük, milyen lehetőségeink adódnak az uráli névkutatás terén, azt kell először meghatároznunk, hogy mit is takarhat ez a kutatási terület. Előrebocsátva mindenképpen le kell szögeznünk: nem annak a kutatási módszernek a specifikus megvalósulását, amit az uráli összehasonlító nyelvészet általánosabban jelent számunkra. Ez a lassan két és fél évszázada formálódó tudományszak az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelveket azzal a történeti nyelvészeti céllal veti össze, hogy rekonstruálni lehessen e nyelvek közös életének olyan állapotát, sőt állapotait, amelyeket a nyelvtörténet más, forrásokra épülő eszközeivel nem érhetünk el. Az uráli nyelvek névkutatása természetesen nem tűzhet ki maga elé ilyen célt. Hiú remény lenne azt gondolnunk, hogy akár töredékesen is rekonstruálni lehetne egy valamikori — sok évezreddel ezelőtti, sok tekintetben bizonytalanul azonosítható — ugor, finnugor stb. őshaza helynévrendszerét. A személynevekről mindez még kevésbé képzelhető el.

Ha az itt mondottakat nem tekintjük az uráli névkutatás céljának, akkor adva van számunkra egy másik lehetőség: az, hogy beérjük az egyes uráli nyelvek névrendszereinek tanulmányozásával. Ez azonban nem lenne semmilyen tekintetben sem újfajta célkitűzés, hiszen ilyen keretekben a névkutatás — ha nem is mindenütt azonos intenzitással — hosszú idők óta folyik. Olyannyira, hogy egyes uráli nyelvek hely- és személynévkutatása nemzetközileg is számottevő eredményekkel büszkélkedhet. A finn kutatók jelentős eredményeket mutattak fel többek között a névrendszerek területi eltéréseinek bemutatásában, újabban pedig az általános névelmélet bizonyos kérdéseiben. Magyar kollégáik kiemelkedő munkát végeztek és végeznek a névetimológia és a történeti névkutatás terén. Az úgynevezett kisebb finnugor nyelvek névkutatóit nyelveik sokszínű és változékony nyelvi környezete is arra indíthatta, hogy a névkölcsönzés kérdéseit megkülönböztetett figyelemmel vizsgálják.

Az uráli nyelvek névkutatása tehát többnyire nemzeti nyelvi keretek között folyik, a névtant pedig jellegzetesen nemzeti tudománynak szokás tartani. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az egyes uráli nyelvek kutatói ne lennének tekintettel más nyelvek vizsgálatának eredményeire is. Ez a törekvés teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a tulajdonnevek körében a nyelvek kölcsönhatása különösen erősen érvényesül. A magyar névrendszer elsősorban törökségi, szláv, germán és latin hatások jegyeit mutatja még ma is. A finn névállomány történetének alakulását a svéd hatás figyelembevétele nélkül nem lehet megérteni. A kisebb uráli nyelvek névrendszerei — e népek történeti körülményei miatt — még inkább ki voltak téve a külső hatásoknak. Az uráli nyelvek névállományát természetesen nemcsak kívülről jövő hatások érték, hanem többé-kevésbé maguk is alakították a környezetükben levő más nyelvek tulajdonneveit. E kapcsolatok bemutatása érdekében a névkutatás régen kilépett nemzeti keretei közül, ami jó ideje nem csupán a nyelvek közötti névkölcsönzések vizsgálatában, hanem az úgynevezett általános névtan kialakulásában és ismereteinek folyamatos gyarapodásában is látványosan meg nyilvánul.

Az uráli nyelvek jó részének névkutatása tehát mélyen be van ágyazódva a nemzetközi névtani kutatásokba. Ezért aztán különösen feltűnő, hogy e nyelvek névkutatói egymással alig tartanak kapcsolatot, egymás tevékenységét kevésbé ismerik. Kivételt inkább

* A IX. nemzetközi finnugor kongresszuson Tartuban elhangzott orosz nyelvű előadás bővített változata.

csak azok az uráli nyelvek jelentenek (mint például a lapp és a finn), amelyek egymással területi érintkezésben is állnak. Vajon milyen előnyök származhatnak a kölcsönös tájékozódásból vagy esetleg még ezen is túlmenően: az uráli nyelvek névkutatóinak esetleges együttműködéséből?

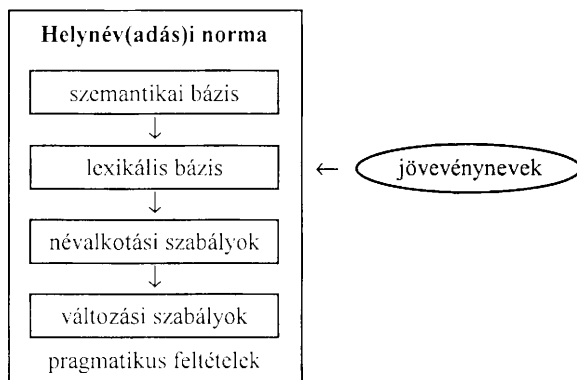
2. Általában is igaz, hogy egy-egy nyelv névrendszereit vizsgálva nem kevés tapasztalattal és haszonnal járhat, ha más nyelvek névkutatói eredményeit is figyelembe vesszük. Az egyes nyelvek kutatásának esszenciái egyre erősebben csapódnak le az általános névtanon belül megfogalmazódó tételekben, amelyek aztán alapot adnak ahhoz, hogy bármely nyelv konkrét névjelenségeit ezekhez az általános érvényű szabályszerűségekhez tudjuk mérni, hasonlítani. Az uráli nyelvek viszonyában azonban ennél jóval többről van szó, s e kutatási lehetőségek — főleg a helynévkutatás terén — éppen a legutóbbi idők általános névtani eredményei nyomán nyílnak meg egyre jobban előttünk.

A modern névtudomány különösen fontosnak tartja, hogy a neveket egyszerre kell nyelvi tényeknek és társadalmi-kulturális jelenségeknek tekintenünk, hiszen rendszerüket — létükben és változásukban egyaránt — alapvetően e két mozgatóerő határozza meg. A névkutatás e hatásokat modellszemlélettel igyekszik megragadni. A kutatók a neveket modellek megvalósulásaként fogják fel, s e modellek felhasználásával kísérik meg bemutatni a névrendszer egészének jellegzetességeit, összefüggéseit éppúgy, mint az egyes nevek sajátosságait. Az általános névtan e kutatási célok megvalósítása során olyan szemléletet, elméleteket és hozzájuk kapcsolódó fogalomkészletet igyekszik kimunkálni, amelyekre az egyes nevek, illetőleg a konkrét nyelvek névrendszereinek elemzése során egyaránt megbízhatóan támaszkodhatunk. Ez a közelítésmód az egyes uráli nyelvek névkutatásában már eddig is szép eredményeket ért el. Finnországban ilyen alapállásból közelít a nevekhez EERO KIVINIEMI és a nyomában kibontakozó névtani iskola. A magyar tulajdonnevek vizsgálatában is jelentős eredmények mutathatók fel a modellalkotásban, részben elméleti kiindulásból, de még inkább az egyes nevek elemzése felől közelítve. A szláv, törökségi és más nyelvek környezetében élő kisebb uráli nyelvek kutatói pedig a különböző nyelvek névrendszereinek kapcsolattípusait tárták fel példaadóan.

3. A névkutatások közel sem azonos erővel irányulnak minden tulajdonnévfajta bemutatására. Ez persze érthető, hiszen egy-egy nyelv, kultúra megismerésében az egyes tulajdonnévfajták távolról sem azonos értékűek. A kutatók két tulajdonnévfajta részesítenek megkülönböztetett figyelemben: a hely- és a személynevek csoportját. Az ide tartozó szavaknak nemcsak a kommunikáció szempontjából van kitüntetett szerepük, hanem a nyelvtörténeti, sőt általánosabban: a történeti értékük is igen nagy, hiszen emlékeik a nyelvek, népek történetének olyan területére és időszakába engednek bepillantást, amely más eszközökkel gyakran alig ismerhető meg.

A fent említett modellszemléletű vizsgálatok az eddigiekben főleg a helynevek rendszerének elemzését munkálták ki. Ezek alapján a helynevek több szinten analizálhatók. Abból a tételből kiindulva, hogy a névadás mindig szemantikailag tudatos tevékenység, fontosnak kell tartanunk a szemantikai modellek bemutatását, amelyek bármely nyelvben legfeljebb 4-5 fő kategóriával (illetőleg ezek alkategóriáival, amelyek a fő csoportok specifikációinak tekintendők) megragadhatók. A nevek szemantikai modelljei csak igen lassan változnak, mivel a módosulásait az ember és a környezete viszonyának átalakulása, azaz lényegében kulturális tényezők határozzák meg. E szemantikai modellek mindig valamely nyelvhez kötöttek, azaz egy-egy nyelv elemkészletén keresztül fejeződnek ki. A helynevek leírásában ezért a nyelvi modelleknek, a lexikális és a grammatikai jegyek bemutatásának is megfelelő teret kell biztosítani. A nevek elemzése valójában a bennük

kifejeződő tartalom interpretációját jelenti. Ez leginkább szerkezeti elemzéssel összekapcsolva végezhető el, hiszen a helynévben a szemantikai tartalom és a lexikális, grammatikai elemek az egyes szerkezeti egységekhez rendelhetők hozzá. E modellálás révén megteremthető a nyelvek közötti összevetés lehetősége is. Ehhez az egyes nyelvek helynévi — vagy más aspektusból: helynévadási — normáját kell megismernünk, amely tartalmazza a fent említett szinteket, de ezeken túl további tényezőket is magában foglal. A helynévi norma összetevőit és ezek egymáshoz való viszonyát az alábbi ábra szemlélteti:

E normának az egyes nyelvekhez specifikusan legkevésbé köthető része tehát a helynevek szemantikai bázisa, amelynek általános természetét nemcsak „nyelvek feletti”, hanem bizonyos értelemben „időn kívüli” jellege is mutatja: a változások e bázist csak nagyon lassan érintik. A nevek lexikális bázisában is sok hasonlóság van a különböző nyelvek között, de ez — a dolog természetéből adódóan — természetesen mégis nyelvspecifikus jelenség. A névalkotási szabályok a nevek nyelvi megformálását határozzák meg: ezek nemcsak az egyes nyelvekben lehetnek nagyon erősen különbözőek, de a nyelvek területi változatai, időbeli rétegei is nagy eltéréseket mutathatnak e téren. Ugyanez vonatkozik a nevek változásának szabályaira is, amelyeket szintén nem hagyhatunk figyelmen kívül a helynévi norma leírásában. Azokat a pragmatikus feltételeket, amelyek lényegesen meghatározzák a nevek keletkezését és életét, szintén a helynévadási norma részének kell tekintenünk. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a helynevek körét állandóan (de persze nem egyenletes ütemben) bővítik más nyelvekből átvett helynevek is, amelyek a névrendszerbe beépülve a helynévi norma alakítójává válnak.

A norma összetevői alapján az egyes nevek különböző típusokba sorolhatók be. E típusok más-más módon jellemzik az egyes helynévfajtákat (a településneveket, vízneveket stb.), nem azonos módon jelennek meg az egyes névhasználói csoportok névrendszereiben, a különböző korok névállományaiban, és különböző mértékben egyezők, illetve eltérők az egymással érintkező vagy kapcsolatban nem lévő nyelvek helynév-szisztémáiban. Ebből következően tehát bármilyen helynévállomány mint rendszer csakis a helynév(adás)i normájának leírása révén válik egy másik névállománnyal összemérhetővé.

4. A nyelvek és a népek történetét saját, első értékek mellett erősen befolyásolják, meghatározzák azok a kultúrák és nyelvek, amelyekkel az adott nyelv története során hosszabb-rövidebb ideig, kevésbé vagy erősebben kapcsolatba került. Tudjuk, hogy ez

a meghatározottság a szókincsben sokkal jobban érvényesül, mint ahogy más nyelvi részszerkezetekben kifejeződik. A nevek — mint a nyelvileg talán legfüggetlenebb elemek — a szókincsnek olyan részét adják, ahol ez a környezeti (nyelvi és kulturális) hatás különösen erősen megmutatkozik. Ezért természetes törekvése a névtörténeti kutatásoknak, hogy ezeket a kölcsönhatásokat bemutassa. E hatások elemzése révén nyílik esélyünk arra, hogy a nyelvek ősbib, eredetibb névrendszereit minél jobban fel tudjuk támi. Gyakran azonban nem könnyű megállapítani, hogy mi az, ami a névrendszer belső természetéből fakad, és mi jött létre külső hatás eredményeként. Ezek elkülönítését az is nehezíti, hogy hatások folyamatosan, egyszerre több irányból is érik a nyelvek névrendszereit. Nem könnyű a szétválasztás azért sem, mert a rendelkezésünkre álló történeti forrásanyag gyakran igen szegényes: a leggazdagabban adatolható uráli nyelv, a magyar esetében is mindössze egy évezredes időszakot tesz e vizsgálati lehetőség közvetlenül hozzáférhetővé. A honfoglalás előtti időkből, a vándorlások korából mindössze 2-3 magyar helynév maradt ránk, ezek is későbbi forrásokból. Az akkor használt helynevek jellegéről a kutatók igen óvatosan nyilatkoznak, jórészt a később adatolható nevek típusaiból adódó megállapításokra alapozva véleményüket. Jogosan állapította meg e belső, régi névréteg kapcsán BENKŐ LORÁND, hogy a hungarológiai érdekeltségű magyar helynévkutatás sokban elmarad más területek vizsgálatától.

Az egyes uráli nyelvek napjainkban igen eltérő kulturális feltételek között, sokféle nyelvi környezetben élnek. Történetük során is inkább a különbözőség, nem pedig a hasonlóság jellemezte e vonatkozásban kapcsolataikat. Az uráli nyelvek nyelvi értelemben vett genetikai összetartozásának ténye tehát kulturális sokféleséggel és a nyelvi hatások sokszínűségével társul, ami kifejeződik a nyelv minden részében, így természetesen a tulajdonnévanyagban is. E nyelvek lényegi szerkezeti egyezései ugyanakkor jó alapot adnak ahhoz, hogy névrendszereik összevetése révén az eddigiéknél sikeresebben kíséreljük meg elkülöníteni a rájuk gyakorolt külső hatások nyomait és rétegeit, elválasztva a saját belső, így bizonyos tekintetben ősi névalkotási eszközeiktől.

Amint a bevezetőben már említettem, nem gondolom, hogy e fent vázolt célok csak is egyfajta összehasonlító történeti névtan közvetlen megteremtése révén érhetőek el. Az azonban kétségtelen, hogy minden uráli nyelvnek a saját kutatásai szempontjából is fontos érdeke, hogy tulajdonnév-rendszereit a legcélszerűbben használható, korszerű és viszonylag egységes fogalomkészlettel, nagyjából azonos elméleti közelítéssel és módszerekkel írja le. Az ilyenfajta egység mindenféle összevetésnek az elengedhetetlen feltétele. A szélesebb kutatási horizont az egyes nyelvekben magától értetődően az általános célú, elméletileg megalapozott kutatásokat erősíti. Ez azonban föltétlenül pozitívan hat vissza a részletkutatásokra is, hiszen az egyes elemek más összefüggésekbe helyezve más és más oldalukat, jellegzetességeiket mutatják fel, s ez pontosíthatja értelmezésüket, analízisüket is. De a fő haszon mégis az lehet, hogy az összehasonlító vizsgálatok révén az egyes uráli nyelvek névrendszereinek fő összefüggései, jellegzetességei, változási és mozgásformái egyre világosabban állhatnak előttünk.

5. Tisztában kell lennünk azzal, hogy az ilyen irányú kutatómunka, egy akár jól összehangolt kutatási program is csak viszonylag hosszabb idő múlva hozhat bármiféle eredményeket. Ennek elősegítésére *Onomastica Uralica* címmel periodikát hoztunk létre, amelyben a fenti célok megvalósítását maguk elé tűző névtani tanulmányok közzétételére vállalkozunk. Szándékaink szerint e kiadvány az uráli nyelvek névkutatóinak közös fóruma lehetne, de emellett elősegíthetné azt is, hogy az uráli nyelvekkel kapcsolatos névtani vizsgálatok eredményei minél hatékonyabban beépülhessenek a nemzetközi névtani kutatásokba is.

A kiadvány működésének első szakaszát 2002 végéig tervezzük, a kiadás anyagi feltételeit ez időszakban a magyarországi Országos Tudományos Kutatási Alap pályázati támogatása (OTKA T 029406), valamint a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete és a Helsinkiben levő Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (KOTUS) közötti együttműködési szerződés biztosítja.

A kiadványsorozat szerkesztőbizottságát úgy állítottuk össze, hogy benne minél jobban biztosítva legyen az egyes uráli nyelvek névkutatóinak képvisellete, és ily módon a szerkesztőség minél hatékonyabban elősegíthesse a sorozat köteteinek megjelentetését. A szerkesztőbizottság elnöke a fenti pályázat témavezetője, Nyirkos István egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), társelnöke Ritva Liisa Pitkänen tudományos osztályvezető (Helsinki, KOTUS), tagjai D. V. Cigankin egyetemi tanár (Szaranszki Egyetem), F. I. Gorygyejev egyetemi tanár (Joskar-Olai Egyetem), Peeter Päll tudományos osztályvezető (Tallinn, EKI), Maticsák Sándor egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem) és Hoffmann István egyetemi docens (Debreceni Egyetem).

A kutatási programot szimpózium keretében mutattuk be Tartuban, a IX. nemzetközi finnugor kongresszuson. Erre az alkalomra ötnyelvű ismertető füzetet jelentettünk meg (Onomastica Uralica. Plan of Series — Sorozatterv — Sarjan suunnitelma — Väljande projekt — План серии. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen—Helsinki, 2000. 88 lap).

A kutatási program első szakaszában öt tematikus kötet közreadását tervezzük. Az egyes köteteket a szerkesztőbizottság egy-egy tagja gondozza. 1. Az uráli nyelvek válogatott névtani bibliográfiája (HOFFMANN ISTVÁN), 2. Az uráli nyelvek helynévkutatásának története (NYIRKOS ISTVÁN), 3. Településnevek az uráli nyelvekben (MATICSAK SÁNDOR), 4. Helynévkölcsönzés az uráli nyelvekben (RITVA LIISA PITKANEN), 5. Víznevek az uráli nyelvekben (HOFFMANN ISTVÁN).

A tematikus kötetek tanulmányainak megírására a szerkesztők szerzőket kérnek fel. A sorozat elindításakor ezt azért tartjuk szükségesnek, hogy az egyes nyelvek névkutatói a kiadványokban arányosan legyenek képviselve. Írásokat azonban a felkért szerzők munkáin kívül is fogadunk, ha azok megfelelnek az adott kötet tartalmi, elméleti és kutatásmódszertani célkitűzéseinek. A tervezett első kötetek megjelentetésével azt szeretnénk elérni, hogy az uráli nyelvek egyes nagyobb névkutatói területeiről alapos helyzetfelmérés készüljön, amely alapjául szolgálhat a későbbi, kisebb résztemákra is vonatkozó, részben összehangolt kutatásoknak. Hosszabb távon fontos célunk az, hogy a periodikaként induló kiadványsorozat a kiadás első szakaszát követően valódi uráli névtani folyóirattá váljon.

Az Onomastica Uralica kötetei angol nyelven jelennek meg, hogy ezzel is elősegítsük az eredményeknek a nemzetközi névtani kutatásokba való bekapcsolhatóságát. A nyomtatott forma mellett a kötetek anyagát az Interneten is hozzáférhetővé tesszük (<http://onomural.klte.hu>). A számítógépes elérési lehetőség e kiadvány esetében még több előnnyel jár, mint amit a hagyományos szöveg- és adatkezelés általában is nyújt: a tanulmányokat itt az angol mellett azokon a nyelveken (magyar, finn, észt, orosz) is közzétesszük, amelyeken íródtak. Reményeink szerint ezzel is elősegítjük az eredmények minél sokrétűbb felhasználását.

A kiadvány szerkesztői remélik, hogy kezdeményezésük felkelti az érintett tudományterületek kutatóinak érdeklődését, és az Onomastica Uralica hozzájárul az uráli nyelvek névkutatásának fejlődéséhez.

HOFFMANN ISTVÁN

On the prospects of Uralic onomastics

Onomastic research has long traditions with respect to most Uralic languages but the results are hard to compare due to the multifariousness of aims and frameworks. In fact, researchers hardly know one another's work across languages. This is so despite the fact that research based on identical principles and similar methods might be especially fruitful in the area of Uralic languages given that the important systematic correlations of related languages are accompanied by diverse cultural and historical circumstances that, in general, have a strong influence on the system of names. In order to foster onomastic research on Uralic languages, teachers at Debrecen University, together with colleagues from Finland, Estonia and Russia, wish to start an international journal entitled „Onomastica Uralica”. The initial issues of the periodical contain a selected onomastics bibliography of Uralic languages and a summary of the history of onomastic research so far. Further volumes will deal with names of settlements, name borrowings, and hydronyms, respectively. „Onomastica Uralica” is accessible via the internet, too (<http://onomural.klte.hu>).

ISTVÁN HOFFMANN

A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén

Az utóbbi időben mind több tanulmány jelenik meg Magyarországon is a határon túli magyar nyelvterületek nyelvéről, nyelvhasználatáról. Köztük jó néhány foglalkozik a szlovéniai magyar nyelvvel is (l. pl. a GADÁNYI K. — BOKOR J. — GUTTMANN M. szerk., *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*. Bibliotheca Slavica Savariensis III. Szombathely, 1996. és a BOKOR J. szerk., *Az anyanyelv a kétnyelvűségben*. Maribor—Lendva, 1999. c. kötet több írását). Az így is eléggé tág témakörben főként az oktatási kérdések taglalása gyakori (l. pl.: VARGA J. in: EGYED O. — GIAY B. — B. NÁDOR O. szerk., *Hagyományok és módszerek I.* Bp., 1990. 201—8; ZÁGOREC-CSUKA J.: *Kétnyelvűség* 1995/3: 16—22; BOKOR J.: *Nyr.* 1995: 393—7, UÓ. in: V. RAISZ R. szerk.: *MMyTK.* 207. sz., Bp., 1996. 416—20; VÖRÖS O. in: CSERNICKÓ I. — VÁRADI T. szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Bp., 1996. 79—84; RUDA G.: *Kétnyelvűség* 1998/4: 2—16). Kimerítő vagy akárcsak viszonylagos teljességű tanulmány azonban máig sincs a szlovéniai magyar nyelvről, mint ahogy — hírek szerint — a reá vonatkozó, összehasonlítást célzó szociolingvisztikai kutatás is csak a kezdeti lépéseknél tart (vö. KONTRA M. in: DIÓSZEGI L. szerk., *Magyarságkutatás 1995—96. A Magyarságkutatás könyvtára*. Bp., 1996. 113—23). Az én munkám, amely másfél évtizedes gyűjtő- és tapasztalatszerző tevékenységen nyugszik, nem kapcsolódik a szóban forgó tervszerű leíráshoz, azaz nincs semmi köze az MTA Kisebbségkutató Műhelyének ahhoz a nagy vállalkozásához, amelynek eddig — a Kárpátaljáról és a Vajdaságról — két önálló kötete is megjelent már (l. CSERNICKÓ I.: *A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján]*. Bp., 1998.; GÖNCZ L.: *A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]*. Bp., 1999.).

E cikkben magam is a muravidéki magyar nyelvvel foglalkozom. Szeretném megnyugtatóan megítélni helyét, státusát, szerepét. Utalok állagára, állapotára, vagyis arra a nyelvi repertoárra, eszközkészletre és szabályrendszerre, amely felhasználóinak ma a rendelkezésére áll. Megkísérlem tényszerűen számba venni használatának objektív és szubjektív körülményeit, külön kiemelve a kétnyelvűség problematikáját. S végül ki aka-

rok térni a vele kapcsolatos elodázhatatlan feladatokra, a nyelvi tervezési teendőkre is. Meggyőződésem, hogy a téma jobb megismerésére nagy szükség van, ahogy GRAF REZSŐ is kívánja (MNY. 1998: 359). Az anyanemzet körében és a nemzetiségi politika berkeiben ugyanis nem mindenki látja tisztán, mekkora veszély fenyegeti a muravidéki (Jugoszlávia összeomlásáig a burgenlandi után a legkisebbnek tekintett) magyar nemzetiségi nyelvnek a sorsát, jövőjét. Pedig a lehetőség és a valóság nincs mindig szinkronban egymással. Nekem néha úgy tűnik, hogy a többségi szlovén nemzetnek sokszor nagyobb gondja van kisebbségei anyanyelvére, mint amennyit az érintettek, különösen a muravidéki magyarok és a magyar anyaország tesznek, illetőleg képesek tenni érte. Aligha véletlen, hogy — a Szlovén Köztársaság Nemzetiségi Intézete kezdeményezésére — 1998. jún. 5—6-án is Muraszombatban egy kétnapos tanácskozás, kerekasztal-beszélgetés tárgyalt arról igen megfontolt, józan hangnemben, hogy megfordítható-e, s ha igen, hogyan fordítható meg a nemzeti és etnikai kisebbségek (szlovének, horvátok, magyarok, romák) nyelvvesztésének a folyamata Szlovéniában és a szomszédos országokban. Van ugyanis az ezredvégen némi nyugtalanság, bizonytalanság a kisebbségi nyelvek sorsát illetően. Biztató jel, hogy a szlovén—magyar kisebbségvédelmi egyezmény nyomatékosan emeli ki a kétnyelvű oktatás fontosságát, az anyanyelvhasználat jelentőségét, szorgalmazva többek között a határ két oldalán élő nemzetiségek rendszeres tapasztalat- és tankönyvcseréjét is.

I. A magyar nyelv státusza, helye, szerepe a Szlovén Köztársaságban. — Eléggé ismert, hogy a Szlovén Köztársaságban — a környező országokhoz képest — több tekintetben is irigylésre méltó a kisebbségi magyar nyelvhasználatának alkotmányos alapja, jók, némelyek szerint szinte ideálisak politikai, törvényi keretei, jogi garanciái. Tény, hogy az önálló Szlovénia minden kétséget kizáróan nemes ügyet szolgált, amikor — a volt Jugoszlávia jó hagyományait követve — 1991. dec. 23-án elfogadott új alkotmányában is biztosította az anyanyelvhasználat jogát a két igen kis létszámú, de őshonos (magyar és olasz) nemzetiségének. Az alkotmány 11. szakasza ugyanis úgy rendelkezik, hogy a nemzetiségileg vegyesen lakott Muravidéken a magyar nyelv, illetőleg az olaszok és szlovének lakta Tengermelléken az olasz nyelv a szlovénnel egyenrangú hivatalos nyelv.

E felfogás szerint tehát a magyar és az olasz nyelv a megadott régióban, a magyar esetben tehát a Muravidéken de jure minden korlátozás nélkül, szabadon használható nyelv, azaz lényegében ún. „regionális” hivatalos nyelv. Olyan, mint például Svájcban a rétoromán, Dél-Tirolban a német vagy mondjuk Észtországban az orosz nyelv ott, ahol az adott anyanyelvű lakosság él többségben. S Szlovéniában azóta is minden országos és helyi intézkedés ebben az irányban hat. E hivatalosságnak egyébként számos jele van: a kétnyelvű táblák, feliratok eléggé következetes használatától a kétnyelvű okmányok, dokumentumok (személyi igazolványok, útlevelek, jogosítványok, hivatalos űrlapok, nyomtatványok stb.) meglétén és a kétnyelvű oktatáson át a területen lépten-nyomon megfigyelhető kétnyelvű kommunikációig (pl. az ünnepek, műsorok is mindig következetesen kétnyelvűek).

A magyar nyelv azonban nemcsak hivatalos nyelv, hanem a vegyesen lakott Muravidéken a szlovénnal egyenrangú nyelv is. Egyenrangúsága elvileg azt jelenti, hogy itt — a nemzeti kisebbség különjogaként a nemzeti szimbólumokhoz (zászló, címer, himnusz) hasonlóan — természetes és zavartalan a magyar anyanyelv használata is minden téren: az oktatásban, a kultúra területén, a vallásgyakorlásban, a nemzetiségi tájékoztatásban, a közhivatalokban és egyáltalán a közéletben, a vele járó kétségtelen többletterhek (kétnyelvű feliratozás, ügyintézés, magyar nyelvű hetilap, rádió- és tévéműsor, illetve könyv-

kiadás, osztálybontások, külön tankönyvek, fordítási költségek stb.) ellenére is. A magyar nyelv alkotmányosan biztosított hivatalosságáért és egyenrangúságáért tehát a kisebbség-barát szlovén állam anyagilag is mindent következetesen megtesz.

Szlovéniában tehát a magyar nyelv lehetőségei szempontjából alkotmányos, jogi problémák nincsenek. Ezt több minden tényszerűen és távlatosan is fémjelzi. 1956 óta az egyik szlovén újság magyar nyelvű melléklettel jelent meg, 1958 óta pedig magyar nyelvű hetilapja és magyar nyelvű rádiózása van a Muravidéknek. Az 1958/59-es tanévben — a magyarság érdekében — bevezették az általános iskolai kétnyelvű oktatást, amelynek 40 éves jubileumáról épp a közelmúltban, 1999. június 23-án emlékeztünk meg Dobronakon ünnepélyes keretek között, magas rangú vendégek jelenlétében. A kétnyelvű általános iskola bevezetését a kétnyelvű óvodák létrehozása, majd 1981-ben Lendván a kétnyelvű középiskola megalapítása követte. Mariborban 1966 óta, Ljubljánában 1982 óta működik magyar lektorátus, 1981 óta pedig magyar tanszéke is van a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának, pontosabban jogelődjének a Maribori Pedagógiai Akadémiának. 1995 decemberében — a köztársasági elnökök, Milan Kučan és Göncz Árpád jelenlétében — ünnepélyesen emlékeztek meg Lendván a magyarság vezető politikai testülete, a Muravidéki Magyar Nemzeti Öngazgatási Közösség 20 éves jubileumáról. A magyarságnak szép számmal vannak saját kiadványai, főleg vers-, próza- és helytörténeti kötetek, van 20 év óta anyanyelvű tévéműsora, jelenleg már heti két alkalommal. 1988-tól Muratáj címmel irodalmi, tudományos és kritikai periodika jelenik meg Szlovéniában magyar nyelven évente kétszer.

Közigazgatásilag természetesen pontosan meg van határozva az ún. vegyes lakosságú, kétnyelvű terület, amely ma lényegében azoknak a Mura-vidéki (Prekmurje) településeknek az együttese, ahol egykor — a trianoni határok meghúzása idején — a magyar lakosság élt többségben. Ez a terület Hódostól Pincéig terjed egy kb. 40 kilométeres határszakaszon, s ma mintegy 30 kis falu és Lendva város együttesét jelenti. E vidéken élt a 90-es évek elejéig — a burgenlandi után — a második legkisebb magyar nemzetiség, amelynek a lélekszáma 1921 és 1991 között, azaz 70 esztendő alatt — a hivatalos népszámlálási adatok szerint — 13.067 főről a 7.251 főre, vagyis 55,49%-ára esett vissza (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

Az egykor zömében magyarlakta falvak nemzetiségi összetétele 1921-ben és 1991-ben

		Összesen	Magyar	Szlovén	Egyéb
1921-ben	Lendvai járás	12.919 fő	10.587	2.056	276
			81,94%	15,91%	2,13%
	Muraszombati járás	2.860 fő	2.480	339	41
			86,71%	11,85%	1,43%
Összesen		15.779 fő	13.067	2.395	317
			82,81 %	15,17%	2,00%
1991-ben	Lendva környéke	12.766 fő	6.237	4.919	1.610
			48,85%	38,53%	12,61%
	Goricskó	1.744 fő	1.014	623	107
			58,14%	35,72%	6,13%
Összesen		14.510 fő	7.251	5.542	1.717
			49,97%	38,19%	11,83%

A mai Muravidék földrajzilag, történetileg két jól elhatárolható kisebb tájegységből áll. Az egyik a Goricskó, az Őrség folytatása, az egykori Vas vármegye Muraszombati járásának egy része, ahol mindig is szórványszerűbben helyezkedtek el a kicsi magyar falvak. A másik Lendva környéke, a történelmi Zala megye tulajdonképpeni Alsólendvai járásának a nem kis hányada, ahol is tömbszerűbben követték egymást a magyar falvak. A két kis tájegység nyelvében is eltért egymástól valamelyest. A különbség még nincs kellően tisztázva. Ez a vidék egyébként Szlovéniának sajnos mindmáig a gazdaságilag legelmaradottabb régiója. Itt a legmagasabb a munkanélküliség, itt a legalacsonyabbak a jövedelmek, itt a legrosszabbak az iskolázottsági mutatók (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

Iskolázottsági mutatók Szlovénia egészében, illetve a Lendvai községben 1991-ben

	Szlovénia	Lendvai község
elemi iskola	466.782 fő 23,8%	10.560 fő 40,8%
középiszkola	669.158 fő 34,1%	6.626 fő 25,4%
főiskola	70.779 fő 3,6%	582 fő 2,3%
egyetem	67.233 fő 3,5%	329 fő 1,3%
írástudatlan	7.559 fő 0,3%	126 fő 0,4%

A mai Muravidék eredendően persze nem volt kétnyelvű, sőt igazán vegyes lakosságú sem: egyes településeit zömmel vagy magyarok, vagy szlovének lakták még a századforduló táján is. A lakosság itt viszonylag zárt etnikai és nyelvi közösségeket alkotott. A Lendva környéki magyar falvakban ugyan 1921-ben már 15,91%-ot tett ki a szlovénység, de a goricskóiakban csak 11,85%-ot. Az egyharmadnyi arányt ugyanakkor még a két legvegyesebb összetételű településen sem érték el (Lendván 32,82%-ra, Pártosfalván pedig 26,89%-ra rúgott arányuk). Így a kétnyelvűség csak spontán, természetes módon alakult ki, mint ahogy népek, kultúrák, nyelvek találkozási pontjain mindig is kialakul valamiféle bi- vagy plurilingvizmus, ám sokáig nem is volt általános vagy tömeges, sőt a század 20-as éveinek a közepéig a magyar nyelv játszott benne a domináns szerepet. Bagonya (Bogojina) vagy Kobilje (Kebele) öregjei ma is beszélnek magyarul, bár néha titkolják. Szentlászlón (Motvarjevci) 1994-ben gyűjtöttem nyelvjárási anyagot egy 1907-es születésű kebelei férfitől, aki gyerekkorában úgy megtanult magyarul, hogy a szlovént közben szinte elfelejtette. S a jelen pillanatban is van Mariborban egy 40 év körüli kebelei származású magántanítványom, aki egészen tűrhetően beszél magyarul annak ellenére, hogy több mint egy emberöltő óta teljesen szlovén környezetben él, s magyar iskolába sohasem járt. De ismerek olyan mariboriakat is, akik a nem kétnyelvű területről származnak ugyan, mégis jól beszélnek a magyarra.

A kétnyelvűsödésben végbement fordulat kezdete a 20-as évek második felére datálható. Tény, hogy a nyelvi helyzet itt gyökeresen megváltozott. Értelmisége kezdetben lassan, később gyorsabban, de szinte állandóan el-elhagyta a Muravidéket (a magyar értelmiség ma is viszonylag alacsony létszámú). A harmadik évtized közepére fokozatosan

bezárult a Trianon után egy ideig még részben átjárható határ. A magyar nyelv hovatovább kiszorult a közigazgatásból, sőt a 30-as években az iskolákban tantárgyként is megszűnt. A betelepítések, a vegyes házasságok szükségszerűen gyorsították a szlovén nyelv terjedését, s — a kivándorlások, kitelepítések, zsidóüldözések mellett — nagyban hozzájárultak a számarányok eltolódásához. Egykor csak maga a tágabb környék volt vegyes lakosságú, századunkban a falvak lettek azok, ma pedig már az egyes családok jó része is vegyes etnikumú (egyres vélemények szerint a vegyes házasságok aránya újabban meghaladja az 50%-ot). Mára így több településen elenyészett a lakosság magyar többsége. A spontán és természetes kétnyelvűsödés helyébe fokozatosan a mesterséges és többé-kevésbé kényszerű kétnyelvűség lépett, amely végül a kétnyelvű iskoláztatásban csúcsozott ki.

Am a szlovén nyelv elsajátítása a magyarság körében nem egykönnyen és nem egycsapásra ment végbe, sőt küzdelem volt, s az idősebb generáció esetében máig sem fejeződött be. A jórészt önellátásra berendezkedő földművelő állampolgároknak ugyanis kevés szükségük volt a szlovén nyelvtudásra. Aki azonban hivatalt akart vállalni vagy városi, ipari munkára kényszerült, annak sürgősen meg kellett tanulnia szlovénül. Amíg a kétnyelvűsödés korábbi, természetes, spontán folyamata többnyire egyéneket, legfőlegbén egészen kis közösségeket érintett csupán, addig az újabb, amely mindinkább iskolai, kulturális hatásra, tervszerűen következett be, kollektív jellegű és mind tömegesebb folyamattá változott. Amikorra a 30-as évek végi kezdeményezések hatására a 40-es évek hatalomváltása, majd valamiféle politikai engedékenység folytán újra bevezették az anyanyelvű iskoláztatást, addigra kiderült, hogy nincs már igazi létalapja: hiányoznak személyi feltételei, megszűnőben rá az igény. A háború utáni Jugoszlávia nemzetiségi politikája is — sok nehézséggel — csak egy jó évtizedre tudta megőrizni a magyar nyelvű oktatást, mivel a Szlovén Szocialista Köztársaságban a magyar tagozatok időközben szinte teljesen elnéptelenedtek.

Így társadalmi környezetük függvényében ma már egyre többen nőnek itt fel ún. kétnyelvűként. Alighanem kevés azonban az olyan muravidéki magyar, aki teljesen harmonikus kétnyelvűséget mondhat magáénak. A legtöbbjüknek mind magyar nyelvismérete, mind kétnyelvűsége jól jellemezhető az életkorral és az iskolázottsággal. A kevésbé iskolázott idősebb korosztály erősen nyelvjárásiasan, de jól beszél magyarul. A fiatalság zöme — az iskolázottságtól függetlenül — szlovénül beszél már jobban, főként a közéleti kommunikációban. A középső korosztály kétnyelvűségében talán még a magyar a domináns nyelv, de itt már akadnak markáns kivételek is. Az iskolázott, de még mindig kis létszámú értelmiség ugyanakkor jól kettétagolódik kétnyelvűségében: kisebb részük magyar domináns, nagyobb részük szlovén domináns kétnyelvű, s elsősorban a szakmai kommunikációban vannak magyarból gondjaik. Az a maribori végzős joghallgató, akit a lendvai bíróságra hívtak, tudja, hogy magyar nyelvismérete nem felel meg a szakszerűség kívánalmainak. Aligha véletlen, hogy mindkét induló fiatal műfordító is csak magyarból fordít szlovénra.

A kétnyelvűsödéssel azonban két másik nagy gond is van. Az egyik az, hogy a folyamat csak addig pozitív, amíg a két nyelv teljes egyenrangúságához, egyenértékűségéhez vezet, s attól kezdve negatív, amikortól valamelyiknek a presztízsvesztésével jár. Nem lehet kétséges, hogy a vesztes itt is csak a kisebbségi magyar nyelv lehet. A szlovének maganyelvűsödése ma ritkább, de bizonyos fokig és csökkenő mértékben elkerülhetetlen. Részint az iskola, részint az együttélés miatt. A másik, hogy nem alakult ki igazán a kétnyelvű szemlélet, nem hordoz társadalmi rangot a két nyelv ismerete, mert a két nyelv választását és használatát kemény hierarchia rangsorolja. Ennek következtében

a szlovéniai kétnyelvűség — nehéz kimondani — sajnos nem annyira a kívánt integrációt, hanem sokkal inkább a nem kívánatos asszimilációt szolgálja.

A szlovéniai magyar nyelv esetében tehát a jogi és a tényleges helyzet nem mindig fedi egymást. A Muravidéken a magyar és a szlovén nyelv teljes egyensúlyát ma már megteremteni nem lehet. Erre sem a nyelvpolitika, sem a nyelvi tudat nem képes igazán. Ezért a lehetséges keretek kitöltésével a napi nyelvi gyakorlat bizony nemegyszer adós marad. A muravidéki magyarság — de facto — nem tud kellően élni lehetőségeivel. Nem tudja a maga hasznára fordítani az anyanyelvű oktatáshoz való jogot sem, még ha az itt és most sajátos, „vitatható” és föltétlenül korszerűsítendő módon, az ún. kétnyelvű oktatás formájában valósul is meg. Igaz, hogy benne a közigazgatásilag vegyes lakosságú területeken épp 40 esztendeje nemcsak a kisebbség sajátítja el az iskolában a többség nyelvét, hanem — elvileg — a többség sem zárkózhat el a kisebbség nyelvének intézményes tanulásától, de a magyar nyelv alárendelt szerepéhez nem férhet semmiféle kétség. Örömteli, hogy a leendő kilencéves általános iskola és a kétszintű középiskola számára az anyanyelvi és a környezetnyelvi magyarból épp napjainkban ugyanúgy elkészült az új tanterv, egy igényes, korszerű tanterv, mint az anyanyelvi, illetőleg a környezetnyelvi szlovén nyelvből. A fiatal szlovén állam kultúrpolitikája egyébként azt is céljál tűzte ki, hogy általános iskolában és némely középiskola-típusában választható második idegen nyelvként vezeti be valamennyi szomszédos országának nyelvét: így a német és az olasz mellett az új iskolarendszerben várhatóan a magyar és a horvát nyelv is választható második idegen nyelv lesz Szlovéniában. Azt hiszem, Közép-Európában minden valószínűség szerint a Szlovén Köztársaság tesz ma a legtöbbet politikai, jogi szempontból kisebbségeiért.

II. A magyar nyelv állaga, állapota Szlovéniában. — A szlovéniai magyar nyelv a Szlovén Köztársaságban élő őshonos magyar nemzetiség anyanyelve, amelynek két kiemelten fontos jellemzője, ismérve van. Egyfelől nyelvjárásiasabb, archaikusabb, mint a legtöbb magyarországi nyelvjárás, hiszen évtizedekig nem hatott rá oly közvetlenül és akkora erővel a magyar köz- és irodalmi nyelv, mint a hazai nyelvjárásokra (csaknem 90 esztendeje peremhelyzetben, sőt majdnem nyelvjárásziget-helyzetben van, az 50-es években pedig egy időre szinte teljesen elszigetelődött az anyaország nyelvétől). Másfelől folyvást növekvően hatást fejt ki rá a többségi szlovén környezetnyelv, méghozzá annak mind a nyelvjárásai, mind a (regionális) köznyelvi változata, ennél fogva — a nem harmonikus kétnyelvűség szükségszerű folyományaként (a magyar nyelvvel egyre kisebb lélekszám él; a sok vegyes összetételű családban mind előnytelebbs szerepet játszik a nyelvi szocializációban stb.) — egyre szaporodnak benne a szlovén nyelvi hatás jelei.

Trianon óta a kisebbségi magyar nyelvnek tehát a legkevesebbet épp a nyelvjárásiasága változott. Ez azt jelenti, hogy részint máig nincsenek benne akkora nemzedéki különbségek, mint Magyarországon (a különbségek nem a nyelvjárásiaság szintjében mutatkoznak meg markánsan, hanem a nyelvismeret fokában), részint mind a mai napig nem alakult ki oly mértékben a standardja, mint amelyet idehaza megszokott az ember (a tanítási órákon is gyakori a nyelvjárásias beszéd, egyetemisták írásbeli munkáiban is rendre előfordulnak tipikus nyelvjárásiaságok stb.). Ezzel azonban nem állítom azt, hogy a nyelvjárások mozgása, változása sem indult volna meg, sőt a frissebb gyűjtések és az újabb tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy mára a Muravidéken is kétségtelen a nyelvi mozgás. Ezt bizonyítja többek között az alakváltozatok nagy száma, pl. *széplūs, széplücös, széplős, széplócös*; egy-két egészen szokatlan képzés, pl. *bánászi, nyámcsál*; néhány egyedi vagy ritka tövváltozat, pl. *csodákszott, sürven, szomit* (= csodálkozott, sűrűn,

szomjas); sőt egyáltalán a sok váratlan adat, pl. *bugyolláris, cserep'bogár, tepecs, tündérs* (a két legidősebb adatközlőtől Hosszúfaluból a *gyihos* helyett), *vakarincs*. Persze azon sem kell csodálkozni, ha egy egészen új gyűjtés során nyolc adatközlő még a *vindü* adat mellett voksolt, s csak egy, a legfiatalabb válaszolt a *vindő* hangalakváltozattal (Hosszúfalu).

A változások, a mozgás szempontjából talán egy kissé sajnálatos, hogy A magyar nyelvjárások atlaszában csak egy kutatópont, Kót (Ju-1) nyelvjárása képviseli a Muravidéket. Ez megnehezítheti ugyan változásainak, változatainak az értékelését, de lehetlenné nem teszi, mert más gyűjtésekből van már sok viszonyító adatunk. Dialektológiai szempontból ugyanis a szlovéniai magyar nyelv nem fehér folt a magyar nyelvjárás kutatás térképén, még ha nem kísérte is olyan fokú érdeklődés, mint az erdélyi vagy a vajdasági magyarok nyelvét. Ennek ellenére vannak róla adatközlések, áttekintő vagy vázlatos leírások, elméleti általánosítások, illetőleg olyan egyéb közlések, amelyeknek nem kevés nyelvjárás tanulsága is van (vö. GUTTMANN M.: Muratáj 1997/1: 61—80). Végeztek itt gyűjtő-feltáró és feldolgozó munkát ismert régi és mai néprajzosok (pl. PLÁNDER FERENC, BELLOSICS BALINT, GÖNCZI FERENC, SZENTMIHÁLYI IMRE, KERECSENYI EDIT) mellett a volt Jugoszlávia és a mai Szlovénia állampolgárai (PENAVIN OLGA, VARGA JÓZSEF, KASZÁS JÓZSEF, POZSONEC MÁRIA), illetve a budapesti egyetem, valamint a maribori pedagógiai kar végzett hallgatói (pl. CSUKA JUDIT, HALÁSZ ALBERT, KÓSA ERIKA, VÉGI JÓZSEF, SZEKERES ILONA, TORHÁCS KORNÉLIA) éppúgy, mint magyarországi kutatók, köztük BALOGH LAJOS, BOKOR JÓZSEF, GUTTMANN MIKLÓS, KOLLÁTH ANNA, MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, RÓNAI BÉLA, SZABÓ GÉZA, SZABÓ JÓZSEF, VÖRÖS OTTÓ és néhányan mások is. Különösen lexikai-lexikológiai szempontból van már számos ide vonatkozó vizsgálatunk (l. pl.: PENAVIN O.: MNyTK. 116. sz. Bp., 1966.; GUTTMANN M.: Naptár 84. 1983: 59—69, Uő.: Nyr. 1994: 422—9; GUTTMANN M. — KÖBÖLKUTI K.: MNyTK. 182. sz. Bp., 1987.; MOLNÁR Z. M.: Benkő-Eml. 1991. 467—71, Uő. in: Kontra M. szerk., Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Bp., 1992. 139—49, Uő.: Nyr. 1994: 221—31; BOKOR J.: BDTF TudKözl. VI. 1990. 35—41, Uő.: MNy: 1995: 473—80, Uő. in: BALOGH L. szerk., A magyar nyelv táji változatai a 80-as évek végén. Bp., 1996. 161—77).

1. A nyelvjárásias s s á g o k . — A Muravidék nyelvjárása nagyon sajátos, de nem teljesen egységes. Eredendően az ún. zalai nyelvjárástípus része, amelyhez Vas megye délnyugati csücske és Zala megye néhány nyugati települése is tartozik (vö. IMRE SAMU, MMNyJR. Bp., 1971. 334—7), de szűkebb értelemben az őrségi, a hetési és a göcseji nyelvjárások legfőbb sajátosságait hordozza, több jelensége pedig a nyugati nyelvjáróterülettel rokonítja.

Hang-, alak- és szóképzéltani tekintetben — a teljesség igénye nélkül — nagyjából az alábbiak jellemzik a muravidéki magyar nyelvjárásokat (néhány diakronikus változást és szinkronikusan megfigyelhető mozgást is figyelembe véve):

A) Hangtani jelenségek

a) Magánhangzó-jelenségek. — Megvan a nyílt *e* és a zárt *ë*: *elpilled, tehenködik; plëtykákodik, supëdli*. Érdekes, hogy a szóvégen a zárt *ë* ritkább, mint más nyugatdunántúli nyelvjárásokban, pl. *hëgyibe, kiësvë*. Ma már az is előfordul, hogy — szinte hihetetlen módon — ugyanazon szóban járja mindkét *e*: *heptikás ~ hëptikás, szekriny ~ szëkriny*. — Jellemző az *i, ú, ű* megrövidülése mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben: *viz, kut, tűz, tőpörtyü ~ tőpörtü*. Ez a jelenség az egész Nyugat-Dunántúlon általános.

A köznyelvi *é* helyén meghatározott helyzetekben (pl. az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakok relatív töveiben, az *-l* igeképző előtt, továbbá az *-ék* és az *-és* főnévképzőkben) általános az *i* hang: *fűlit, kezibe, szemim, kübeszil, akadikoskodik, nyögis*. Ez a kny. *é*: nyj. *i* megfelelés szinte mozdulatlan jelenség. Az *é* helyén előfordulhat a nyílt *e* is: *nehéz, tehen*. — Az *ó, ő, é* kötött fonéma, ezért a szavak végén nem állhat, helyén *u, ü, i* van: *borsu, gërendü, karalábi*. Ez a zárt és rövid tendencia meglehetősen következetes ma is. — Az *-l* igeképző előtt — a nyugati nyelvjárások sajátságaként — középzárt magánhangzó nem állhat, sőt az eredetibb zárt *ë* is labializálódik: *buobiskul, pörül, ebidül* (!). Ez a jelenség megvan egyébként az *-l* igei személyrag előtt és a polifonémikus értékű *ó, ő, é* helyén is, de ilyenkor együttjár az *l* kiesésével: *mosu, észü; erüködik* 'erölködik', *kiërni* 'kërnél'. — Hangsúlytalan helyzetben — főként a hétesi és a göcseji falvakban — virulens még a labiális *ö-zés*: *selömtök, tehenkodik, tündérös; hiëtön, lisztöt*. Részlegesen a hangsúlyoz *ö-zés* is megvan: *bötü, földü, körösz, röndös*. — A *ki* igekötő gyakorta *ü*-vel hangzik: *kühord, küatalál*. Az *á* utáni *o-zás* sem ritka, de nem olyan erős, mint általában a nyugati nyelvjárásokban: *kifárod, lábom, szárod, uccáro*.

Az *ó, ő, é* többnyire még nyitódó diftongusos megoldású: *juo, üdü, ebiëdül* (!), bár az újabb gyűjtésekben több monoftongusra figyelhetünk fel, pl. *lépcső, vindó*. — Az *a* illabializációja és az *á* rövidülése is elő-előfordul, nyilván idegen nyelvi hatásra.

b) Mássalhangzó-jelenségek. — Eléggé erős az *l*-ezés: *bagla, bival, hel*, sőt az *l + j* hangkapcsolat is rendszerint *ll*-ben realizálódik: *bellebb*, de megjegyzendő, hogy főleg a fiatalabbak és iskolázottabbak nyelvhasználatában nagyon sokszor eltűnik már: *bagja, hej*. — Jellemző az explozív *ty-zés, gy-zés*: *aptya, raktya*. Gyakoriságát az *r* utáni esetek még szaporítják: *irgyon, pörgye, törgye*. Sűrűn zöngétlenednek a szóvégi mássalhangzók (főként a zár- és a réshangok): *galamb, irity, kaffok, korász, küszöb, rókász*, ugyanakkor a *v* előtt erős még a zöngésedés: *juo iëdvágyu, ödven, sog van*, noha maga a *v* hang — pl. a határozói igenév képzőjében — eléggé rendszeresen zöngétlenedik: *füfe, rakfa*. — Az *n* a szóvégen szinte mindig, de sokszor a szó belsejében is palatalizálódik: *kálny; csinyál, tekenyü; ám* a szóvégen az *ny* depalatalizációja is gyakori: *csákán, patkán, szëgin*. — A főnévi igenévnek kétalakú képzője van: *mondanyi, pödörnyi; hinya, rinya*.

Nem ritka az intervokális nyúlás: *elbágyod, mezzü, rokkony, tanittu*. Ez főleg az *s* végű melléknemek toldalékos alakjaiban igen erős: *hangossan, okossabb*. Megvan ugyanakkor mintegy az ellentéte, egy erőteljes rövidülés is: *orájig* 'orraig', *uzsonára*. — Gyakori a szótagzáró *l* kiesése; egyfelől még a másutt szokásos pótlónyúlást sem idézi elő: *edobál, emënt fösü, pörzsünyi*; másfelől — ritkábban — alapalakban is eltűnhet: *asztá, besü, régge*. Megjegyzem, hogy az újabb gyűjtésekben az *l* kiesése vagy redukciója már nem teljesen következetes. — Sokszor kiesik vagy redukálódik még a szóvégi *r* vagy *n* is: *akko, má, niëttyko; olla ~ ollaⁿ*.

A köznyelv kétalakú határozóragjai közül a *-nál/-nél* és a *-val/-vel* egyalakú: *kertná, partná; hamuve, lovakke, marhákke*; a köznyelvi *-szor/-szer/-ször* és a *-hoz/-hez/-höz* pedig csak két alakban fordul elő: *nyⁿócco, tüsszö kutho, kerthö*. A határozóragok használatában igen erős még a nyelvjárásiasság. — Az alanyi ragozás többes szám 2. személyében csak kétalakú a toldalék: *hoztok, láttatok; kiërtök, niëztök*. Ez szintén virulens nyelvjárásiasság.

B) Alaktani jelenségek. — Igen sajátos némely birtokos személyjeles alak: pl. az egy birtokra utaló többes szám 1. személyében: *fjüdenk, kutank, madarank* (= földünk, kutunk, madarunk); az egy birtokra utaló többes szám 3. személy esetében: *csalágyjik, fájik, kertjik* (= családjuk, fájuk, kertjük); a többi birtokra utaló egyes és többes szám 1. személy esetében: *lovajimak, lovajinkak, tehenejimek, tehenejinkek, tikajimak, tikajin-*

kak (lovaim, lovaink, teheneim, teheneink, tyúkjaim, tyúkjaink). — A *t* végű igék felszólitó módjában bizonyos esetekben nem affrikáció megy végbe, mint a köznyelvben, hanem spirantizáció: *füssek, javissa, segíssén, tanissak, számissa*. — A feltételes mód tárgyas ragozásának egyes és többes számú 3. személyében — analógiás hatások folytán — kialakult és máig megmaradt egy hosszabb igealak: *várnája, kérnije; várnájik, kérnijik*. — Ezek és a hozzájuk hasonló alaktani jelenségek mind a mai napig meglehetősen elevenek, sőt a friss szövegekben még a tőváltozatok tekintetében is fordulnak elő szokatlabb alakok: *csodákszott, hit, kéviket, mész* (= csodálkozott, hívott, kévéket, mész).

C) A szókészlet. — Sok jellegzetes és máig használatos tájszava van a Muravidéknek a tájszók mindhárom típusában. Csak izelítőtől néhány: *borza* 'porhanyó, laza', *borsu* 'bab', *csöpögü : östök* 'eresz', *csötöngül* 'járkál, téblábol', *görbül* 1. '(a tehén) kérődzik', 2. '(az ember) böfög, böffen', *kákics* 'tejesfű', *kopozott* 'telhetetlen, jó étvágyú', *köcöle* 'szénahordásra szolgáló, nagyobb vászon ruhaanyag', *lesü* 'lakodalmások megfigyelése', *lohog* 'loczog (az eső)', *összűtt* 'együtt, közösen', *párekli ~ párokli* 'esernyő', *part* 'domboldal, emelkedő', *porhál* 'földet lazít, kapál', *rédli* 'sütő', *sasa* 'fosztás', *sókodik* 'visit', *szöplücös* 'szeplős', *takar* '(szénát) gyűjt', *tikácul* 'fuldoklik', *tiporcul* 'tipródik'. Stb.

E példák élő, szociális érvényű tájszók, hiszen a mindennapok spontán nyelvhasználatában, természetes beszédhelyzetben, valós nyelvi környezetben fordultak elő. Természetes persze, hogy mozgás, változás a tájszókészletben is érzékelhető. Ezért ma már a muravidéki tájszók között is sok olyan van, amely nem szociális érvényű. Szinte szükségszerű, hogy egyiknek-másiknak a használata napjainkban már területi, társadalmi vagy egyéni kötöttségeket, különbségeket mutat. Ennek bizonyítására álljon itt egy egészen rövid kis illusztráló részlet egy korábbi gyűjtéséből!

3. táblázat

Élő és normatív lexémák Göntérházán (Genterovci)

Tájszók		
Alaki	Jelentésbeli	Valódi
<i>gérce</i> 'fiatal tyúk, jérce'	<i>borsu</i> 'bab'	<i>háriszkendü</i> 'vállkendő'
<i>harog</i> 'horog'	<i>görbül</i> 'kérődzik (a tehén)'	<i>párekli</i> 'esernyő'
<i>mazzag</i> 'madzag'	<i>epusztul</i> 'elromlik'	<i>rédli</i> 'sütő'
	<i>takar</i> 'szénát gyűjt'	<i>rétuha</i> 'létra'
		<i>szundoz</i> 'hunyt'
		<i>zizörög</i> 'fázik, reszket'

4. táblázat

Élő, de visszaszoruló, illetve élő, de terjedő lexémák Gyertyánosban (Gaberje)

Archaizmus	Neologizmus
<i>bongu ~ dongu</i> 'darázs'	<i>elalszik</i> 'elzsibbad'
<i>fajsz</i> 'szövőszék'	<i>gyihos</i> 'heves, tüzes'
<i>pérgyuka</i> 'lepke'	<i>vëndöl</i> 'zsirosbödön'
<i>prëzbors</i> 'disznósajt'	<i>nyámorog</i> 'lassan, kelleetlenül eszik'
<i>rëtra</i> 'létra'	<i>töpörkü</i> 'töpörtyű'

5. táblázat

Nem élő lexémák Völgyifaluban (Dolina)

Ismert	Ismeretlen
<i>bödüc</i> 'szalmazsák'	<i>csünt</i> 'fejlődésben visszamaradt'
<i>cilindër</i> 'lámpaüveg'	<i>hompuk</i> 'vakondtúrás'
<i>pók</i> 'szalmából font fedeles tárolóedény'	<i>kělájzli</i> 'üvegpohár'
	<i>përgyuka ~ përyuha</i> 'lepke'
	<i>szakos</i> 'sáros'

2. A kontaktusjelenségek. — Napjaink szlovéniai magyar nyelvének a legszembeszökőbb vonása, hogy — a fokozódó kétnyelvűsödés következtében — mind gyakoribbakká válnak benne az ún. kontaktusjelenségek. A szlovén nyelv interferáló hatása a magyaron erőteljesebben az 50-es évek második felétől és a 60-as évek elejétől érvényesül. Napjainkban viszont már olyan méretű az idegen hatás, hogy nyomait hovatovább nemcsak parole-jelenségeken tapasztalhatjuk, hanem langue-tényeken is mérhetjük. Ezen azt értem, hogy jó néhány szlovenizmus hovatovább rendszeresen a választható vagy a választott nyelvi változatok sorába lép. Kisebbségi körülmények között ugyanis törvényszerű az anyanyelvi nyelvhasználat térvesztése, visszaszorulása, amelynek kezdetben nyelvhasználati, majd pedig nyelvrendszerbeli következményei lesznek (vö. KISS J.: MTud. 1997: 965). A többségi szlovén nyelv eddig mindenekelőtt a magyar nyelv szó- és kifejezőkészletére nyomta rá bélyegét, de lassan kikezdi már annak grammatikáját és itt-ott fonetikai-fonológiai arculatát is.

A szlovén (ritkábban horvát) szavak a magyar beszédben előfordulhatnak:

a) egyszerű átvétellel, szókölcsonnésszel (pl. *aktíva* 'gyűlés, megbeszélés, továbbképzés', *blok* 'társasház, tömblakás', *cimra* 'szobatarátnő', *diszkéta* 'lemez', *ekrán* '(tévé)képernyő', *fotokopéroz* 'fénymásol', *gripa* 'influenza, nátha', *guzsva* 'tömeg, zürzavar, zsúfoltság, tolongás', *izolál* 'szigetel', *májca* 'trikó, alsóing', *maszka* 1. 'álarc, maszk', 2. 'maskurázó', *maszkabál* 'álarcosbál', *nafta* 'olaj, fűtőolaj', *pilot* 'távirányító (készülék)', *spriczáz* 'meglóg', *szimpátia* 'kedves, kedvenc, barát/barátnő', *tájnica* 'titkárnő', *trema* 'lámpaláz', *trénerka* 'melegítő, szabadidő-ruha');

b) idegen szemléletet sugalló tükörszóként vagy -kifejezésként (pl. *átír* 'lemásol', *civil katona* 'polgári szolgálat', *diplomál* 'diplomát szerez, államvizsgázik', *elesik a vizsgán* 'megbukik', *elesik az óra* 'elmarad, lyukasóra van', *eldob* 'megbuktat', *előlát* 'tervez, tervbe vesz, meghatároz, kitűz, megjelöl, előíranyoz', *fellépés* 'bemutató tanítás, bemutató óra', *forgalmi minisztérium* 'közlekedési minisztérium', *művelődési műsor* 'kulturális műsor', *piros bor* 'vörösbor', *tisztán* 'teljesen', *zsiroszámla* 'átutalási számla');

c) sajátos képzéseket eredményezve (pl. *felvételez* 'felvételt, filmet, fényképet készít, illetőleg magnóra, képmagnóra vesz fel vmit', *jubiláris* 'jubileumi', *minőséges* 'jobb minőségű', *primáris* 'elsődleges'. Ezeknek az idegenszerűségeknek a nagy része írásban is megjelenik, például a Népiújság hetilap hasábjain. S ekkor még nem szóltam egyéb szlovenizmusokról, mint amilyenek pl. a *turisztikai egyetem*, a *sok baráttra találtam*, a *harmadiktól tovább*, a *közigazgatási irányzat*-féle kifejezések, szókapcsolatok, az egyes szám helyett a többes szám főlöslleges használata (a *csapadékok mennyisége évenként különböző*; a *szárazságok gyakrabban fordulnak elő, mint az árvizek*), illetőleg a magyartól eltérő rag- vagy vonzathasználat stb. (l. pl. KOLLÁTH A.: Muratáj 1994/2: 102—6).

Mind a nyelvjárásiasságok, mind a kontaktusjelenségek lényegében egy szubstandardnak a részei, s nem a standard magyar nyelvői. Itt a Muravidéken ugyanis a közönséges, mindennapi magyar nyelvváltozat, a kötetlen szóbeliség nyelve fölé ez ideig nem rétegződött, nem nőtt fel a magyar standard, az írásbeliség szintjét megközelítő választékos, formális szóbeliség nyelve. Ezt a feladatot eddig még az iskola, az intézményes anyanyelvi nevelés sem tudta megoldani, s nekem úgy tűnik, hogy erre egyre kevesebb az esély, hiszen a kontaktusjelenségek szaporodása egyfelől növeli a két kód elkülönültségének mértékét, másfelől — a nyelvérzék elbizonytalanodásával — csökkenti állandó szembesítésüknek a reális alapját. Így azt kell mondanom, hogy a magyar standard nem is nagyon él a muravidéki magyar nyelvközösség tudatában, tehát nemcsak nem használják, de lényegében nem is ismerik.

Nyilvánvaló tehát, hogy az utóbbi jó háromnegyed évszázad alatt — a magyarra nézve hátrányosan — alakult a Muravidék nyelvisége. Bebizonyosodott, hogy hosszabb távon nem sok jó vár a szlovéniai magyar nyelvre sem, mint ahogy a kisebbségi anyanyelvek sorsa a közösségi jellegű kétnyelvűségen belül általában a legritkábban alakul előnyösen a világ különböző régióiban. Ki kell mondanunk, hogy a szlovéniai magyarság is a nyelváltás felé vezető úton van, s pillanatnyilag talán a legrosszabb helyzetben a Kárpát-medence kétnyelvű magyarjai közül. Napi tapasztalat ugyanis, hogy a magyar nyelvismeret szintje, színvonala ma az életkor előrehaladtával fordítottan arányos. Ez azt jelenti, hogy a legjobban a legidősebb nemzedék tud magyarul, a legkevésbé pedig a legfiatalabb. Ennek még az sem mond ellent, hogy — ahogy mondani szokás — vannak kivételek, amelyek erősítik a szabályt.

III. A magyar nyelv használata, helyzete a kétnyelvű Muravidéken. — A magyar nyelv, láttuk, a szlovéniai Muravidéken ma a kétnyelvűség körülményei között él. A korábban kompakt magyar lakosságú területek, illetőleg települések számottevő hányada nyelvileg vegyes területté, illetőleg településsé változott, sőt a korábban is vegyes lakosságú részeken tovább csökkent a magyar anyanyelvűek számaránya. A nemzetiségi területek vegyes lakosságúvá válása meglehetősen gyors folyamat Szlovéniában. Természetes, hogy egy kicsire zsugorodott nyelvközösség kénytelen megtanulni egy másik nyelvet, a többség nyelvét, azaz kénytelen kétnyelvűvé válni. A kétnyelvűség ugyanis olyan nyelvi helyzet, amelyben a kommunikációs kapcsolatokat rendszeresen két nyelv hordozza, esetünkben a többségi szlovén és a kisebbségi magyar. Kisebbségi helyzetben persze a többséggel való érintkezés természetes, sőt szükségszerű. Ahhoz kétség sem férhet tehát, hogy napjainkban a nemzetiségi polgárnak a többség nyelvét előbb-utóbb magas szinten el kell sajátítania. Ennek elvileg, önmagában persze nem kellene veszélyeztetni a kisebbségi nyelv fennmaradását, a gyakorlatban azonban a kisebbségi lét eleve veszélyforrás az anyanyelvhasználat számára.

Minden nyelv helyzetét a nyelvközösség sorsa, életkörülményei határozzák meg (l. részletesen Kiss J. i. m. 957—9). Ezért valamely nyelv helyzetét, lehetőségeit úgy lehet bemutatni, hogy fölvezöljük, kik, milyen körülmények között, hogyan, milyen rendszerességgel használják azt. Ennek kisebbségi helyzetben van különös jelentősége. Természetes, hogy a Szlovén Köztársaságban a magyarság alacsony létszáma és számaránya miatt területi autonómiáról szó sem lehet. A kulturális, oktatásügyi autonómia viszont lényegében megvan. A regionális önkormányzati rendszer működik, sőt erősödése figyelhető meg. A kisközösségek mozgásterét valójában nem korlátozza semmi, a magyarság parlamenti képviselőjének kisebbségi ügyekben vétőjoga van. Ennek ellenére úgy látjuk, hogy ma már a Muravidéken aligha fordítható meg a magyar nyelv elvesztésének a fo-

lyamata. Nem tudom, képes-e itt akár a nyelvpolitika is csodát művelni. A szomorú jóslatnak a tényszerű, objektív indoklása az alábbiakban következik.

a) Kevés és csökkenő tendenciájú a magyarság beszélőinek száma (a Muravidéknek egykor zömmel magyarul falvaiban — a népszámlálások adatai szerint — 1921-ben 13.067 magyar élt, 1991-ben 7.251). Ez a Szlovén Köztársaság lakosságának ma 0,37%-a. A csökkenés 70 esztendő alatt a hivatalos statisztikák szerint 44,51%-os (becslések és a legidősebbek emlékezete szerint még ennél is nagyobb, sőt sokszor elhangzó adatok szerint 2/3-os arányú). Ez sajnos ijesztő méretű nyelvvesztés. A lélekszám ugyanis egy nyelv jövője szempontjából meghatározó jelentőségű kérdés. Ráadásul a muravidéki magyarságnak nemcsak az abszolút száma, hanem a részaránya is csökkenő tendenciájú. Szlovéniában elszórtan természetesen élnek még a Muravidékről elköltözött, illetőleg máshonnan betelepült magyarok: Ljubljánában 244 fő, a tengerparton 237 fő, Mariborban 98 fő stb.

b) Horizontálisan, földrajzilag a magyarságot igen erős fokú szórványosodás jellemzi; 27 törpe-, 5 apró-, 1 kislefajában és az 1 kisvárosában a vegyes lakosságú településszerkezet kialakulásával megszakadt korábbi viszonylagos kompaktága (jellegzetes életformák, tradicionális közösségek felbomlásáról, elvándorlásról, migrációról, előregedésről, egykeségről nem is szólva). (L. a 6. táblázatot!) Öregszik és apad a magyar népesség. Itt már az előregedés és az aprófalvas településjelleg sem nyújtott nagyobb védelmet a magyar nyelvnek. A tömörszerűség megszűnte a nyelv vitalitását, életerejét roppantotta meg. A szétszóródást, a szórványosodást napjainknak a magyarság kezdeményezte közigazgatási átszervezései is fokozzák (mára öt körzetben, több helyi közösségből álló, de közigazgatásilag összetartozó, nagyobb községben élnek a nemrég még háromba szerveződő magyarok).

6. táblázat

A vegyes lakosságú, kétnyelvű Muravidék településformája 1991-ben

	Lendva-vidék	Goricskó	Összesen
törpefalu (500 fő alatt)	16 69,56%	11 100%	27 79,41%
aprófalu (500 és 1000 fő között)	5 21,73%		5 14,70%
kisfalu (1000 fő felett)	1 4,34%		1 2,94%
kisváros	1 4,34%		1 2,94%
Összesen	23 100%	11 100%	34 100%

c) Vertikálisan, a közösség társadalmi, szociológiai rétegezettsége szempontjából is — elsősorban az életkortól, kisebb mértékben az iskolázottsági szinttől függően — ritkulnak a magyar nyelv előfordulásai. A fiatalabb magyar az öregebbnél gyakrabban vált kódot azért, mert sem nyelvi, sem kommunikatív kompetenciája nem teszi lehetővé számára, hogy mindig könnyedén vagy szakszerűen ki tudja fejezni magát anyanyelvén (aszimmetrikus kétnyelvűsége). Ezt a külső kódváltást tehát belső kényszer idézi elő (lényegében a két nyelvbeli jártasság elegyenlőtlenedése). Ugyanakkor a belső kódváltás

egyre ritkább: arról van szó, hogy a mai Szlovéniában a kétnyelvűségben egyre rövidebb ideig érvényesül a magyar anyanyelv dominanciája, s az ún. szimmetrikus kétnyelvűség túl korán csap át a szlovén másodnyelvű dominanciás kétnyelvűségbe. Ez az aszimmetrikus kétnyelvűség azután — a köznapi közléshelyzeteket kivéve — gyakran kelti azt a látszatot, mintha magyar nyelven nem volna eléggé pontosan kifejezhető a szlovénból jól ismert egyik vagy másik fordulat. (Legutóbb a szlovén *avtoportret* 'önarckép' szót egy kétnyelvű meghívóban magyarul így olvashattuk: *önmagukat megjelenítő alkotás*.) Ennek ellenére úgy véljük, hogy a korai kétnyelvűség vezet a legtöbbször a teljes és harmonikus kétnyelvűséghez.

d) Nem működik egyformán a magyarnak minden szintje, nem teljes szerep- és hatóköre. Az alapszint, a családi-mindennapi többé-kevésbé megvan. A középszint, a közéleti-szakmai nagyon hiányos, illetőleg jóformán meg sincs. A felső szint, a tudományos-publicisztikai-szépirodalmi mennyiségileg kétségtelenül gyarapszik, de minőségileg nem kifogástalan, s eléggé féloldalas is (a „keményebb” társadalomtudomány, a természettudományok és a praktikus modern szakterületek többsége pl. hiányzik belőle). Meggyőződésünk, hogy mindez nagyban nehezíti a magyarul beszélők ún. belső kódváltási képességének kibontakozását, sőt korlátozza a magyar nyelv választását is.

e) A magyar nyelvnek Szlovéniában csökken használati gyakorisága, korlátozódnak funkciói. Úgy tűnik, bizonyos területeken (pl. oktatás, hivatali és egyházi élet, közigazgatás) tovább szűkül használati köre. Egyes funkciókban és szituációkban gyakran adja át helyét a szlovén nyelvnek, mert annak használata adott esetben kevesebb koncentrátságot kíván. Nem alakult ki tehát mind a mai napig az igazi kétnyelvű szemlélet, amelynek az volna a lényege, hogy mindenki megérti a másik fél nyelvét, de igazán az anyanyelvén közli gondolatait, érzelmeit, akaratát. Ez a kisebbség szemszögéből nézve bizony kegyetlen szociolingvisztikai törvény. A kétnyelvűség tulajdonképpen még mindig csak a kisebbségnek fontos. Az anyanyelvi alapok elsajátítása ugyanakkor a kisebbségi nyelven is csak részben történik meg. Előfordul, hogy egy magyar gyerek egy tornaszernék csak szlovénül tudja megmondani a nevét. A magyar standard irányában — a nyelvjárási alapokról — pedig mindig kicsi az elmozdulás. Az épp 40 éves kétnyelvű oktatás a hozzá fűzött reményeket csupán töredékeiben váltotta be, legalábbis a nyelvi teljesítmények egyértelműen erre utalnak. Ezt ugyan nem látja mindenki egyformán így, de aligha lehet véletlen, hogy egyre több értelmiségi szülő Magyarországon járattja középiskolába gyermekét. Sok értelmiségi fiatal, nemegy egyetemi hallgató vallja be, hogy nem tartja megfelelő szintűnek magyar nyelvtudását, de az idősebb felnőttek körében sem ritka az ún. szabadkozás-magatartás: „mi nem tudunk ám rendesen sem magyarul, sem szlovénül”. Természetes persze, hogy a kialakult helyzetért nem csak az iskola a felelős. Az iskolán kívüli környezeti hatások is rendszerint a nyelvromlás és a nyelvvesztés irányába terelik a folyamatokat.

f) A Muravidéken a magyar nyelvnek veszendőben a presztízse, sokan megkérdőjelezzék értékét, kétségbe vonják a közösségi méretű kommunikációban játszott szerepét, egyáltalán a magyar nyelv szükségességét. Azt kell tapasztalunk, hogy erősen polarizálódik a magyar nyelvközösségnek az anyanyelvhez való viszonya. Egyre többen úgy érzik, hogy nem lehet érvényesülni vele. Mások mintha jobban ragaszkodnának hozzá, mint korábban. Vannak, akik tudatosan keresik beszédtevékenységük során a helyes magyar nyelvi megfelelőket, megint mások hamarabb beérik a szlovén átvételekkel. Újabb megfigyelés, hogy a nyelvvesztés következő fázisát illusztrálva magyar családok is íratják már másodnyelvi magyarra gyermekeiket (l. a 7. táblázatot, amely az iskolavezetés kimutatása). Így a virtuálisan egyenlő két nyelv közül a kisebbségi hovatovább aktuálisan valóban elegyenlőtlenedik.

7. táblázat

A magyart anya-, illetve környezetnyelvként tanuló diákok megoszlása az 1. Sz. Kétnyelvű Általános Iskolában Lendván az 1997/98-as tanévben

Osztály	A tanulók száma	Anyanyelvi szinten tanul magyart	Környezetnyelvi szinten tanul magyart
1.	101	28 27,72%	73 72,27%
2.	95	33 34,73%	62 65,26%
3.	92	29 31,52%	63 68,47%
4.	114	37 32,45%	77 67,54%
5.	100	29 29,00%	71 71,00%
6.	113	33 29,20%	80 70,79%
7.	125	40 32,00%	85 68,00%
8.	116	36 31,03%	80 68,96%
Összesen	856	265 30,95%	591 69,04%

g) Zsugorodik a magyar nyelvi kompetencia, s következésképpen egyre többen anyanyelvüknek csak egy szűkebb, korlátozottabb, alárendelt szerepű kódját ismerik. E kódnak szegényedik szó- és kifejezéskészlete (kevés benne a szinonima, a szakszó, a neologizmus, a szólás, sok az átvétel, a kölcsönszó vagy a tükörfordítás: a *tartálykocsi*-ből *ciszterna*, a *tanulmányi osztály*-ból *referát*, az *elsődleges*-ből *primáris*, a *kultúr műsor*-ból *művelődési műsor* lesz, ahogy korábban is soroltuk már); bomlik grammatikai szabályrendszere (csökken a ragok száma; a *-nál/-nél* például mind gyakrabban szorítja ki akár a *-ban/-ben*, akár a *-kor* ragot, szlovén szerkezetek jelennek meg; arra a kijelentésre, hogy „*több gól nem lesz*”, így hangzik a reagálás: „*lesz, lesz*”). Félő, hogy a ma még esetleges parole-jelenségekből holnapra kemény langue-tények lesznek. Csak néhány kirívó példát hadd említsék meg még szemléltetésül: az óra *elemre működik*; az autónak nem ég a *hosszú lámpája*; a diák *elesik a vizsgán*; *németnél azt tanultuk*; *nem tudom, ha jó-e; kíváncsi vagyok, ha tudja* stb. A magyar anyanyelvi kompetenciát nagyon sok esetben szegényesebb, szűkebb szóbázis és töredezetebb gondolat kifejezés jellemzi (a helyesírásról vagy a nyelvhelyességről most nem is szólva). Ijesztő méretű az állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások, alapvető udvariassági formák, megszólításmódok ismeretlensége. Egyre alacsonyabb szintű a belső kódváltás és főként a szituációhoz való alkalmazkodásnak a képessége. Az idegenszerűségek sokszor azzal függenek össze, hogy a beszélők mintegy keresik a nyelvi figyelmet tehermentesítő megoldásmódokat. Hadd szemléltesse a magyar anyanyelvi kompetenciának némi aggodalomra is okot adó jelen állapotát egy negyedéves egyetemi hallgató betűhív üzenete tanáranak Mariborban 1998. febr. 18-án:

*A nyomtató nem működik,
a Tamaž sem tudta megjavítani!
Azt mondta, hogy el kell vinni
oda ahol vedtük és majd
ők megjavítják, vagy ha
van garanciója
másikat adnak érte!*

(Aláírás)

S a felsoroltakhoz társul még a kétnyelvű egyén nyelvválasztására vonatkozó fontos kérdés. Annak tisztázása, számbavétele, hogy a kétnyelvű egyén mikor melyik nyelvet választja kommunikációja során. Általánosságban azt lehetne mondani, hogy mindenki az erősebbik nyelvén szólal meg rendszerint, de a gyakorlatban nincs mindig így. A nyelvválasztás a szlovéniai Muravidéken sok esetben nagyon bonyolult dolog, s számos tényező függvénye: a) ismerőshöz/ismeretlenhez szól-e az egyén (az utóbbi esetben szinte mindig szlovénül szól); b) ha ismerőshöz szól, anyanyelvén vagy a környezet nyelvén szól-e (a szlovén ilyenkor biztosan szlovénül, a magyar valószínűleg a beszédtárs anyanyelvén); c) ha vegyes házasságban él, melyik nyelvet részesíti előnyben; d) egyáltalán melyik nyelven tud jobban; e) szlovén vagy magyar többségű településen lakik-e; f) közösségben vagy egyénileg dolgozik-e; g) helyben vagy távolabb (egy- vagy kétnyelvű területen) dolgozik-e; h) melyik a „kenyérkereső” nyelve stb.

IV. A magyar nyelv sorsa, jövője a Muravidéken. — A nemzetiségi nyelvek mindenütt a világon kisebb-nagyobb veszélyben vannak. A kisebbségi magyar nyelvet a mai államhatárokon kívül akkor is veszélyeztetik a többségi nyelvek, ha nem feszül ellenük ellenséges indulat, politikai erőszak. Így a szlovéniai Muravidék magyar nyelve sincs kivételezett helyzetben, sőt — számbeliségi problémák, a standardizáltság hiánya, a szlovén nyelv interferáló hatása, a nyelvközösség érzelmi kötődésének a lazulása, a presztízsvesztes stb. miatt — mára az átlagosnál is nagyobb veszély fenyegeti. Noha nyelvpolitikai szempontból jó helyzetben van, a kétnyelvűség praxisa hosszabb távon mégis a megszűnéssel fenyegeti. Itt a magyar nyelvnek nem tudatos kiszorítása, hanem szinte észrevétlen kiszorulása megy végbe bizonyos fokig még a törvények biztosította némely területről (oktatás, szakképzés, hitélet, közigazgatás, igazságszolgáltatás stb.) is. Joggal vetődik fel hát a kérdés: visszafordítható-e a magyar nyelv elvesztésének a folyamata a Muravidéken? A jelen pillanatban idealizmus nélkül csak azt mondhatjuk: nem (gondoljunk csak az ausztriai Burgenland magyarjainak vagy a magyarországi Rábavidék szlovénjeinek tömeges nyelvvesztésére). Némi idealizmussal esetleg azt, hogy: talán lassítható, fékezhető (hadd emlékeztessünk az ukrainai Kárpátalján a közelmúltban bekövetkezett pozitív változásokra).

Vitathatatlan tény, hogy minden nyelv megmaradásának és fejlődésének legfőbb forrása és egyúttal záloga a lehető legkiterjedtebb társadalmi, közösségi szerepe, beszélt és írott formáinak következetes használata a politikai, gazdasági és kereskedelmi életben, a kultúrában, a művészetben, a gazdasági és szellemi kapcsolatokban, a mindennapi kommunikációban, a családban, iskolában, munkahelyen stb. A hivatalos és a szlovénnal egyenrangú nyelvhasználatnak a Muravidéken sincs elvi akadálya. A gyakorlatban azonban mégis nehezen érvényesül az elviség. Presztízse, használati értéke, pozíciói inogtak meg. A magyarságnak egyfelől anyanyelvi műveltsége, nyelvelsajátítási szintje esett vissza, másfelől anyanyelvéhez való viszonya, attitűdje romlott meg. A nyelvi tudat itt zavarban

szenved. Nemegyszer megkérdőjeleződik a magyar nyelv szükségessége. Többen nem veszik észre, hogy mennyire nem tudnak magyarul. Sokan nem érzik hibának a szlovenizmusokat, mondván, hogy ők így is megértik egymást. Ez a szűk prakticista szemlélet erős gátja egyébként a nyelvi eszmény tudatosulásának. Egyesek elé nem lehet nyelvi, nyelvhasználati követelményeket állítani a reális fölfele igazodás érdekében, mások nehezen vagy egyáltalán nem viselik el a kritikát. Pedig sok a baj. A Muravidéken szinte mozgalmat kellene indítani — kulturált és nem erőszakos mozgalmat — a nyelvi kultúra és tudat ápolására és erősítésére. Sajnos a muravidéki magyarság körében nem eléggé határozott a kiállás, nem eléggé bátor a tett. Mintha nem mindenki hinné el, hogy a magyar nyelv is alkalmas az őt éltető és általa fenntartott közösség kommunikációs szükségleteinek a kielégítésére.

Azért, hogy mennél tovább fennmaradjon és az eddiginél eredményesebben szolgálhassa a magyar nyelv a Muravidéken a magyar anyanyelvű, de kétnyelven beszélő szlovén állampolgárok, illetve a velük élő és magyarul is beszélő szlovének közösségének az érdekeit, úgy látom, két teendő kiemelten is fontos és sürgős. Elsődlegesen helyzetén, használatának körülményein kellene változtatnunk, másodsorban állagán, állapotán, eszközkészletén javítanunk. Az első feltételezi, hogy növekedjék presztízse, piaci értéke. A második megköveteli, hogy fokozódjék standardizációja és kodifikációja. Ez a változás sok részletkérdést és részfeladatot takar (kétnyelvű oktatás; tömegtájékoztató; családi nevelés; kulturális, tudományos, szépirodalmi és művészeti tevékenység; nyelvművelő munka; szakmai, köz- és hivatali élet; vallásgyakorlás, hitélet; regionális szellemi és gazdasági kapcsolatok stb.). Itt minden egyénnek és szervezetnek, fórumnak megvan a maga sajátos teendője, konkrét feladata. Külön kiemelő az értelmiségnek és a kisebbség politikai elitjének a szerepe.

Az oktatás, s benne az anyanyelv oktatása természetesen kulcskérdés. Naponta tapasztalhatjuk ugyanis, hogy mindenki elsősorban az anyanyelvén lehet versenyképes ember — a kisdiaktól a legnagyobb tudósig. Tudjuk azt is, hogy az anyanyelvi nevelés a Szlovén Köztársaságban a magyar nyelv vonatkozásában a kétnyelvű oktatási modell keretében valósul meg. A kétnyelvű iskoláztatás nem a legrosszabb, de sajnos nem is a legjobb megoldás. Nagy fogyatékosága, hogy a közoktatásban a szaktárgyak többségében és főleg az általános iskola felsőbb osztályaiban, illetőleg a középiskolában nem tudja megvalósítani az anyanyelv dominanciáját, a felsőoktatásban pedig — a magyar-szakos tanárképzésen kívül — csak minimálisan keveset tehet a magyar nyelvű szakmai kommunikáció szolgálatában. Ami szinte az egyetlen lehetősége maradt a közoktatásnak, az megvalósult és eredményesnek tűnik: kétszintűvé vált mind a magyar, mind a szlovén anyanyelvnek az oktatása. Így a két nyelv tanítása néhány esztendeje két csoportban, egy első és egy második nyelvi csoportban, azaz anyanyelvi és környezetnyelvi szinten folyik. Itt is lesz azonban egy probléma. Az új tanterv szerint ugyanis néhány év múlva a magyar anyanyelvűeknek a szlovént már az 5. osztálytól kezdve a szlovén anyanyelvűekkel azonos szinten kell majd folytatniuk, s a két szint csak a szlovén anyanyelvűek számára marad meg mindvégig. Eleve nem megnyugtató ugyanakkor a többi tantárgy kétnyelvűsége, mert ott szinte mindig és mindenütt a szlovén dominál. Minden dicséretes törekvés ellenére sok gond akad a magyar nyelvű tankönyvekkel. Részben hiányoznak, részben nem eléggé jól használhatók. A magyarországiak sokszor nehezek, a kintiek, amelyek többnyire fordítások, nyelvileg problematikusak. Szomorú tapasztalat az is, hogy a magyar anyanyelvi szinten választók létszáma évről évre csökken. Csupán az elgondolkodtatás kedvéért jegyezzük meg még egyszer, hogy Lendván az 1997/98-as tanévben anyanyelvi szinten 30,95%, környezetnyelvi szinten 69,04% tanulta a magyart,

ahogy fentebb már láttuk is. A többi iskolában, a kisebbekben már létszám gondok is nehezítik a kétféle csoport indítását.

Óriási nevelő- és tudatformáló erő rejlik a tömegtájékoztatóban, az írott és az elektronikus sajtóban. Jó, hogy egyre több lehetőségük van a muravidéki magyaroknak az anyaországi rádió- és tévéadások figyelemmel kísérésére. Hangsúlyozni kell azonban a helyi rádióknak, tévének és újságnak a műsoridővel és a terjedelemmel egyenes arányban növekvő értékét, de egyúttal fokozódó nyelvi felelősségét is (az önálló újság és a rádió 40 éves, a tévéadás 20 éves 1999-ben). Különösen fontos, hogy a lakosság a mindennapjaival összefüggő helyi és országos információknak anyanyelvű kontextusban is a birtokába juthasson. Elengedhetetlen kíváncsi vagyok ugyanakkor, hogy a médiumok — a közérdeklődésre számot tartó tartalmak mellett — a standard irányába mutató nyelvváltoztatás is közvetítsék. Ez sajnos nincs mindig így, sőt még ma is sok bennük a nyelvi hiba.

Nem hagyható figyelmen kívül az írott szó: a színvonalas tudományos és az esztétikailag is értékes szépirodalmi, művészeti tevékenység. Pedig ennek a standardizálódásban kiemelten fontos szerepe lehet. Igen jó szolgálatot tehet mindkettő a nyelvi normatudatosításában (helyesírás, nyelvhelyesség, kiejtés), és a kommunikatív nyelvváltoztatok megismertetésében, terjesztésében (stilisztikumok és esztétikumok közvetítésével, a nyelvi kód gazdagításával, a nyelvi kompetencia erősítésével stb.), egyáltalán a nyelvjárási nyelvhasználatnak a regionális köznyelvi szintre emelésében.

Nem lehet tagadni vagy lebecsülni a nyelvművelő munka fontosságát sem, noha a hagyományos nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő tevékenység nem minden. Ismeretes, hogy a többnyelvű környezet előbb kikezdi a nyelvhasználat tudatosságát, mint az egynyelvű. Ami a nyelvművelés szokásos feladatai közül Szlovéniában az emberre vonatkozó teendőket illeti, két dolgot külön is kiemelek. Az egyik az anyanyelvi tudat, tudatosság szerepének a folytonos erősítése. A másik a nyelvhasználat példaadó erejének, mintaszerepének a fokozása. A nyelvművelő munka végzéséből minden muravidéki tollforgató kiveheti részét, de nem rossz, ha a nyelvművelő rovatokat a magyar lektorok vezetik, mert nekik rögtön szemet szűrnak a muravidéki nyelvhasználat jellegzetességei. Szükséges tehát, hogy a Szlovéniában működő magyar nyelvészek minél aktívabban kapcsolódjanak be a nyelvpolitikai jellegű kérdések megoldásába, szakmai tanácsokkal, állásfoglalásokkal segítve a politikusokat. Szép példa volt erre a közelmúltban, amikor a helyi közigazgatási egységek magyar elnevezésének megváltoztatása került napirendre, s az volt a kérdés, hogy megmaradhat-e a szlovén *občina* helyett a *község* szó, avagy be kelljen-e vezetni helyette a *járás* földrajzi névi utótagot.

Bízom az ellégiesedő határok, a fellélegző természetes emberi kapcsolatok, a szellemi és gazdasági érdekek motiválta anyanyelvűség némi erősödésében. Abban reménykedem, hogy a várt európai integráció, illetőleg azt megelőzően a kisebb régiók már megindult együttműködése nagyban emelni fogja a kisebbségi magyar nyelv rangját is. Ahogy ugyanis egy-egy kisebb közösség, falu szellemi és gazdasági műveltségét, kapcsolatrendszerét is az ott használt nyelv vagy nyelvek hordozzák, ugyanúgy egy tágabb régióban, nyelv- és államhatárokat átlépően is az ott beszélt nyelveknek kell lenniük elsődleges eszközöknek a szellemi és a gazdasági kapcsolatok megteremtésében és szélesítésében. A hermetikus szellemi és gazdasági elzártság szerencsére megszűnt. Szaporodnak a határátkelők. Alakul a műfordítások ügye. Új szótárak, nyelvkönyv jelentek, jelennek meg. A Lentibe és környékére zúdult bevásárlóturizmus helyébe lassan kiszvállalkozások hivatalos kereskedelmi tevékenysége lép. Szlovénia önállóvá válása óta négy-szeresére nőtt a két ország gazdasági-kereskedelmi forgalma. A vegyesvállalatok és a multinacionális cégek képviselői ma már mindkét országban jelen vannak. A bank-, vám- és adóügyletek zökkenőmentes lebonyolítása „írastudó”, mindkét nyelvet jól be-

szélő szakembereket kíván — főként a gazdasági, jogi, közigazgatási szférából. A két ország közti vasúti összeköttetés visszaállításának már nemcsak a vitatható tervei vannak készen, hanem a munkálatai is megindultak. Ugyancsak van remény a két országot összekötő autópálya kiépítésére — várhatóan nemzetközi kölcsönökből. Tapasztalat, hogy a magyarok nyaralásaikon mind többször jelennek meg a szlovén tengerparton, s kívánság, hogy a muravidéki parasztgazdák fejlettebb gépparkjukkal valamilyen módon bekapcsolódhassanak a határmenti magyar földek megművelésébe. S mindez persze a közéleti, hivatalos kommunikációnak is a mind magasabb szintjét igényli. Itt a két nyelv ismeretének a szükségessége nyilvánvaló. Természetes ugyanis, hogy minden nyelv képes integráló szerepre. Ezért a kis vagy kisebbségi nyelvek megmaradására sem csak tudati szempontból és a nemzeti sajátosságok megjelenítése végett van szükség, hanem integráló szerepük, azaz a kapcsolatokat — a leghatékonyabb módon, minden áttétel nélküli — szervező erejük miatt is.

De kisebbségben mindennél döntőbb a család szerepe, az elsődleges nyelvi szocializáció. Itt dől el, hogy a felnövekvő egyén egyáltalán melyik nyelvet tekinti anyanyelvének vagy legalább első nyelvének. Azt tapasztalni, hogy a vegyes családokban általában nem a magyart. Pedig bizony nem mindegy, hogy a gyermek a családban milyen magyar nyelvi készségeket szerez. A család az anyanyelv elsajátításának a legfőbb színtere. Mennél kisebb egy közösség, annál nagyobb lehet benne a család szerepe. Jórészt a családi nyelvi neveléstől függ, hogy a későbbiekben milyen eredményességgel sajátítja el akár a többségi nyelvet is. A családi nyelvi nevelés hangsúlyainak megítélésében azonban hihetetlenül nagy a szóródás, sőt meglepő a tudatzavarokra visszavezethető bizonytalanság vagy túlzó lojalitás is. Erős a félelem attól, hogy az otthon magyarul beszélő gyermek nyelvi fejlődése megtorpan, ha az iskolai közösségbe kerül. Sokat ront a helyzeten egyfelől az a belső meggyőződés is, hogy „mi már úgysem beszélünk jól magyarul”, másfelől az az újszerű szocializáció is, amelyben úgy tűnnek fel az új szokások, értékek, hogy mellettük elvesznek a régi hagyományok. Nagyon nehéz megérteni, hogy egy magyar anya, aki a fodrásznál magyarul beszélget a fodrásznővel és a várakozókkal, a néhány lépéssnyire játszadozó gyermekéhez már szlovénül szól.

Aligha kell bizonygatni, hogy a kétnyelvű polgár ma igen versenyképes munkaerő. Nem kétséges tehát, hogy a nyelvi tervezésnek most és a jövőben is itt a Muravidéken azt kell mindenáron megcéloznia, hogy a Szlovén Köztársaság kétnyelvű állampolgárai sem magyar anyanyelvük, sem magyar nyelvhasználatuk miatt ne kerülhessenek hátrányos helyzetbe sem objektív, sem szubjektív okok következtében. E célkitűzés, bár teljesítése folyamatos és tervszerű aprómunkát igényel, két nagy tevékenységkört takar: státusztervezést és korpusztervezést. Az előbbi a nyelvvel, a magyar nyelvnek a használatával, helyzetével, lehetőségeivel összefüggő, nemegyszer politikai döntést és cselekvést is igénylő teendőknek az összessége. Az utóbbi magára a nyelvre, a nyelvhasználatra vonatkozó feladatok együttese, amelyben a nyelv bővítésétől, gazdagításától kezdve standardizációján és kodifikációján keresztül a nyelvi norma (kiejtés, helyesírás, szóhasználat, grammatikai szabályok) tudatosításáig és terjesztéséig sok-sok minden beletartozik (jóval több minden, mint amit a hagyományos nyelvművelés, nyelvápolás képes megtenni).

Ismeretes, hogy a nyelvi tervezés tér és idő függvénye, azaz történelmileg és szociokulturálisan meghatározott tevékenység. Nem egyforma mindig és minden nyelv esetében. Más a mai Magyarországon, más a határokon túl. De más lehet a Vajdaságban, a Kárpátalján, a Felvidéken Szlovákiában vagy épp Szlovéniában a Muravidéken. Általában ugyan igaz, hogy amíg a mai Magyarországon az állapot-, a korpusztervezés a döntő teendő (minden ország, állam, nemzet végez ilyen tevékenységet), addig a határokon túli és a szórványmagarság nyelvi tervezésében rendszerint a státusz-, a helyzetter-

vezés a domináns (hiszen ott a nyelvi praxist nemegyszer nyelvpolitikai döntések is veszélyeztethetik).

A magyar nyelvnek a szlovén köztársaságbeli helyzete, láttuk, némileg úde kivétel Kelet-Közép-Európa más államaihoz képest. Itt ugyanis a magyar nyelvnek a politikai, jogi rendezettsége következtében — nekem úgy tűnik — az elsődleges feladat ma a korpusztervezése, vagyis standardjának a sürgős terjesztésére kell összpontosítanunk azért, hogy változatainak a hiánya, illetőleg standardizáltságának az alacsonyabb foka miatt használata ne szoruljon a kívánatosnál és a mainál is nagyobb mértékben háttérbe. Külön hangsúllyal emelném itt ki a szélsőségektől mentes, tapintatos és rugalmas kodifikáló tevékenység szükségességét. S ha ez megvalósulóban lesz, akkor jöhet a jogos gyakorlati igény, a státustervezésnek az a feladata, hogy a kisebbségi magyar nyelv minden újabb lehetséges helyzetben érvényesüljön, változatai erősödjenek, használati gyakorisága szaporodjék, sokat emlegetett egyenrangúsága a gyakorlatban is megvalósulhasson. Mindez pedig igen nagy mértékben függ a helyi politikai akarattól és hozzáállástól. Attól, hogy el lehet-e még egyszer azt érni, hogy az önkormányzati, a magán- és a civil szféra együtt és egységesen lépjen föl annak érdekében, hogy a magyar nyelv szóbeli és írott formában mind több területen érvényesüljön, szolgálva a kollektív identitás megerősítését és az egyén szellemi kreativitását is.

BOKOR JÓZSEF

The use of Hungarian in the Mura area (Slovenia) at the turn of millennium

This paper draws the reader's attention to the specific situation and condition of Hungarian in Slovenia, as well as the tasks that arise in this respect. It consists of four parts. In the first, the status, situation, and role of Hungarian in the area around the river Mura are discussed. The constitutional framework of Hungarian language use in that area, its legal guarantees, and the way Hungarian is treated under the conditions of bilingualism are covered. This part also analyses the process whereby bilingualism takes shape. — The second part accounts for the condition of Hungarian in the Mura area. Its rural-dialectal, archaic character is described and the facts of the increasing Slovenian influence are spelt out. Dialectalisms are presented in terms of phonological, morphological, and lexicological phenomena; contact features are illustrated with typified examples. — The third part analyses symptoms of the fact that the loss of Hungarian in the Mura area is a process that is hardly reversible, if at all. This sad prediction is factually motivated by the small numbers and decreasing proportions of speakers of Hungarian, as well as the facts that even these speakers are increasingly scattered, that code switching is more and more frequent, that the functions of Hungarian are restricted, its prestige is diminishing, and the speakers' competence in Hungarian is shrinking. — The fourth part discusses the future of Hungarian in the Mura area, and the tasks to be fulfilled for its benefit. The roles of education, the mass media, scientific and artistic activity, language cultivation, cultural and economic cooperation, family life, etc. are each referred to. Since Hungarian in the Mura area is not consciously ousted but rather superseded in an almost unnoticeable manner, the paper advocates specific urgent language-planning measures as well.

JÓZSEF BOKOR

„Három a magyar igazság”

Egy mondattani változás három megközelítése*

Az 1990-es évek magyar nyelvészetében több — jelentős elméleti és módszertani különbségeket mutató — irányzat él egymás mellett. Ezek közül háromnak a vázlatos bemutatására vállalkozom oly módon, hogy számba veszem, mit s mire alapozva állítanak nyelvészeink egy ma zajló mondattani változásról: a *természetesen, hogy* típusú szerkezetekről. A három irányzat összehasonlításához megnézem, miként válaszolnak a következő öt kérdésre: 1. Elismerik-e a *természetesen, hogy*-féle szerkezetek létét?, 2. Értékelik-e a változást, illetve az új szerkezet használóit?, 3. Miként magyarázzák a szerkezet keletkezését?, 4. Leírják-e az új szerkezet grammatikai korlátait?, és 5. Milyen adatokat elemeznek? A dolgozat végén, a 6. részben a magyarországi magyaroknak egy reprezentatív mintájával és a Kárpát-medencei magyaroknak egy kvótamintájával végzett vizsgálat alapján teszek megjegyzéseket erről a változásról.

1. Elismerik-e a szerkezet létét? — KOVALOVSZKY MIKLÓS 1973-as nyelvüvelő cikke („Nyilván, hogy” így rossz. In: GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., Anyanyelvi kaleidoszkóp. Bp., 1973. 182) óta sokan írtak a *természetesen, hogy* szerkezetéről, így ABAFFY ERZSÉBET (Nyr. 1976: 397—8), SZALAMIN EDIT (MNY. 1978: 293—303), GRÉTSY LÁSZLÓ (NyKk. 2: 802—3 és *Természetesen, hogy* nyelvi változás — de milyen? In: KEMÉNY GÁBOR és KARDOS TAMÁS szerk., A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Bp., 1994. 93—8), KONTRA MIKLÓS (*Természetesen, hogy* nem hiba — nyelvi változás? In: BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. 76—83 és On an Ongoing Syntactic Merger in Hungarian. In: KENESEI ISTVÁN és PLÉH CSABA szerk., Approaches to Hungarian, Volume Four: The Structure of Hungarian. Szeged, 1992. 227—45), NYIRKOS ISTVÁN (Az alakkeveredés történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 476—80), KENESEI ISTVÁN (A HKM mondathatározóval. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Bp., 1992. 680—1), DEME LÁSZLÓ (Bomlott gondolkodású nyelvészek!? Magyar nyelv-művelés = terápia nélküli diagnózis?! In: KONTRA MIKLÓS és SALY NOÉMI szerk., Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Bp., 1998. 52—3), SEBESTYÉN ÁRPÁD („*Valószínűleg, hogy*” menedzserdivat. In: Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban. Debrecen, 1994. 138—9), ELEKFI LÁSZLÓ (MNY 1995: 385—401), SÁNDOR KLÁRA (Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., Nyelvi változó — nyelvi változás. Szeged, 1998. 57—84), CSERNICSKÓ ISTVÁN (A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján]. Bp., 1998.), GÖNCZ LAJOS (A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]. Bp., 1999.), és a sor még folytatható lenne.

Ily módon azt a kérdést feltenni, hogy az egyes szerzők elismerik-e a *természetesen, hogy* típusú szerkezeteknek a létét, értelmetlennek tűnhet. DEME (i. m.) az egyetlen, aki mintha kétségbe vonná e szerkezet meglétét. Ezt írja: „Nem akarnék itt »nyelvtanozni«. De meg kell jegyeznem: a magyar nyelvhasználat rendszerében »hogy« kötőszós mel-

* Ez a tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának 50. évfordulóján rendezett konferencián, 1999. október 19-én elmondott előadásom teljes változata. Az itt ismertetett kutatások az OTKA (T 025997), valamint a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme (grant no. 582/1995) támogatásával folytak.

lékmondatokot csak főmondatához kapcsolhatunk: a főmondatnak pedig legalább állítmánya kell, hogy legyen.” A szerző idézett állítása szerint a magyar nyelvhasználat rendszerében tehát nincsenek ilyen szerkezetek. Ha a magyar nyelvhasználat rendszerén a kodifikált sztenderdet (preskriptív normát) értjük, akkor, de csak akkor, ez az állítás helytálló. Ha a magyar anyanyelvűek normatudatát és/vagy nyelvhasználatát vizsgáljuk meg, e szerkezetek nyilvánvalóan léteznek. Létezésüket tulajdonképp DEME is elismeri, amikor „kétségkívül terjedő”-nek nevezi őket.

2. **Értékelik-e a változást, illetve az új szerkezet használoit?** — A nyelv művelők kerülendőnek tartják e szerkezeteket, és negatív értékítéleteket fűznek hozzájuk, például ilyeneket: „helytelen, divatos szerkesztési forma”, „hibás fordulat”, „nem nagyon durva hiba”. „*Természetesen, hogy nyelvi változás — de milyen?*” című cikkében GRÉTSY (1994: 95) megfékezhető és meg is fékezendő változásról ír. SEBESTYÉN egy nyelv művelő cikkében (i. m. 139) a szerkezet használoit negatív személyiségjegyekkel jellemzi: „A keverékszerkezet használata társadalmilag a hivatásos, rutinos, de óvatoskodó, körülményeskedő, bizonytalankodó beszélőre jellemző, akinek fontosabb a szavak özönével való elárasztásunk, mint saját mondanivalójának nyelvi logikája.” — DEME (i. m. 53) vitába száll azzal az általa nekem tulajdonított felfogással, hogy „ami van, az úgy van jól”, s bírálандónak tartja a szerkezetet, akkor is, ha gyakori, mert „Avagy — mondjuk — kolerajárvány esetén, ha már a lakosság felénél több megkapta a nyavalyát, tesszük az egészségeseket?”

Nem mindenki lát azonban okot a halálos vésszel való példálózásra. KENESEI (i. m. 680) „a közelmúlt egyik érdekes fejleményének” nevezi a szerkezetet, és SÁNDOR tanulmányában sem találunk, keresve sem, negatív értékítéletet. Szerinte a megbélyegzésben a nyelv művelőknek „magától értődően nincs igazuk” (i. m. 70).

3. **Miként magyarázzák a szerkezet keletkezését?** — Tipikus nyelv művelő magyarázat KOVALOVSKYÉ (i. m. 182), aki szerint szerkezetkeveredéssel (pl. *Nyilván nincs igazad és Nyilvánvaló, hogy nincs igazad*) jönnek létre e szerkezetek, s más határozószókhöz is (pl. *bizonyára, valószínűleg*) „könnyen odacsapódik az alanyi mellékmondatnak itt fölösleges *hogy* kötőszava”. — KENESEI (i. m. 681) feltevése szerint „mindazok a beszélők, akik a *természetesen, hogy...* típusú szerkezeteket használják, azt úgy értelmezik, hogy rövidebb változatuk a *hogy* törlésével áll elő”. Így például a *Természetesen a barátaimat meghívtam a Természetesen, hogy a barátaimat meghívtam* mondatból, kötőszótörléssel „áll elő”. Vagyis: az új szerkezetből lehet a régít kötőszótörléssel „előállítani”. Ez a feltételezés véleményem szerint csak beszédműgrammatikai feltételezésként fogadható el, beszédtevékenység-grammatikai szempontból (vö. SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Elmélet és módszer a fonológiában. Doktori értekezés. Kolozsvár, 1998.*) azonban problematikus, mert a beszélők inkább a régi szerkezetből állítják elő az újat, mintsem fordítva. ELEKFI (MNY. 1995: 393) sem fogadja el KENESEI magyarázatát, szerinte — ha nem szerkezet vizsgálata eredménye ez a divatos szerkesztési forma — „talán inkább kihagyásra vezethetnénk vissza: *Természetesen (igaz az), hogy beteg*. Efféle mondat szerkesztési egyszerűsítésre, rövidítésre van már példa a magyar szintaxisban; ilyen a *hogy* kihagyásával az *el kell menjek*”. ELEKFITől függetlenül, de azonos módon érvelt MORAVCSIK EDIT már 1992-ben (I. KONTRA i. m. 1992: 243). — CSEH MÁRTA (Ragtalan határozóinkról. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás. Szeged, 1998: 31—43*) úgy véli, hogy „a végmorfémátlanodás jelensége jelen van beszédünkben, s kialakult vele szemben az ellenhatás is olyanféle alakzatok formájában, mint amilyen a *hirtelenül* és a *természetesen/biztosan/nyilván* stb. *hogy...*” (i. m. 40).

Szerkezetkeveredés eredményének tartja a kérdéses mondatokat SÁNDOR (i. m. 70—2) is, de ő — másoktól eltérően — gondosan számba veszi az interferenciát elősegítő tényeket és a nyelvtörténeti fejleményeket. Őt interferenciát segítő körülményt említ:

A) Mindkét kontaminálódó szerkezet mögöttes struktúrája azonos, pl.

(1) *Természetes, hogy elmegyek.* (‘elmegyek + ezt természetesnek tartom’)

(2) *Természetesen elmegyek.*

B) Vannak olyan határozók, amelyek azonos alakban szerepelhetnek mind mondatrészként, mind *hogy* kötőszavas mondatok főmondataként, pl.

(3) *Két éve nem találkoztunk.*

(4) *Két éve, hogy nem találkoztunk.*

Itt tehát a kötőszó választható, nem kötelező.

C) Vannak olyan határozópárok, amelyek *-n* határozóraggal, illetve anélkül is használatosak, pl. *régen ~ rég, hogyan ~ hogy, egészen ~ egész* stb. Itt a határozórag választható.

D) A határozói igenevek végén a *-ván/-vén* és a *-va/-ve* változóvá vált:

(5) *Betérvén észrevettem, hogy valami megváltozott.*

(6) *Betérve észrevettem, hogy valami megváltozott.*

Itt tehát az *-n* határozórag-funkciója megszűnt, miként a C)-ben is.

E) Bizonyos, *-ván/-vén*-re végződő határozói igenevek szerepelhetnek *hogy* kötőszavas mellékmondatok főmondataként, ilyen pl. a *mondván, lévén*:

(7) *Mondván, hogy fáradt, nem jött velünk.*

(8) *Lévén, hogy nem gyerek már, majd megoldja maga.*

Az új szerkezet tejedését az A)-beli körülményen túl még két dolog segíti: az *-n* határozórag-funkciójának meggyengülése (C és D) és a *hogy* kötőszavas mondatok terjedése (B és E).

Magam (KONTRA i. m. 1992.) a szerkezetkeveredést elősegítő körülményként említettem azt, hogy mondat közepén az új szerkezettel homonim szerkezet előfordulhat bárki beszédében, pl. *Nem derült ki nyilvánvalóan, hogy tiszteljük az MTA tagjait.*

4. Leírják-e az új szerkezet grammatikai korlátait? — KENESEI (i. m. 680) a következő korlátozásokat említi:

F) Csak mondathatározói értelmű határozók vezethetnek be HKM-eket (= *hogy* kötőszavas mellékmondatokat), más határozók (idő-, mód- stb.) nem, pl. **Gyakran/Teljesen, hogy az ablak nyitva maradt.*

G) Csak jelen időben fordulnak elő az új szerkezetek, pl. **Természetesen volt, hogy a barátaimat meghívtam.* és **Valószínűleg lesz, hogy sokan akarják látni a tűzijátékot.*

H) A mondathatározó és a kötőszó között nem állhat semmi, pl. **Egyébként is, hogy Bozsikot ez ütötte el a jobb eredménytől.*

Magam (KONTRA i. m. 1992.) — KENESEI idézett F) korlátozásával gyakorlatilag azonosan — azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a keveredés csak akkor jöhet létre, ha a mondathatározós és a melléknév + HKM-es mondatok szinonimák, tehát:

- (9) *Kétségtelen, hogy rossz színben van.*
- (10) *Kétségtelenül rossz színben van.*
- (11) *Kétségtelenül, hogy rossz színben van.*
- De:
- (12) *Borzasztó, hogy késő van.*
- (13) *Borzasztóan késő van.*
- (14) **Borzasztóan, hogy késő van.*

A KENESEI megfogalmazta korlátozások és a magam hipotézise empirikus igazolása vagy elvetése céljából megnéztem, előfordulnak-e F), G), H), illetve (14) típusú mondatok a Magyar Nemzeti Szövegtárban és a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) eddig lejegyzett és ellenőrzött részében. A Magyar Nemzeti Szövegtár VÁRADI TAMÁS és kollégái hozták létre, sajtónyelvi szövegeket és országgyűlési felszólalásokat tartalmaz, jelenleg 22 millió szövegszó terjedelemben. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú korpuszában 33 interjú irányított beszélgetéseiben és tesztfeladataiban¹ kerestem a megcsillagozott szerkezetű mondatokat. Egyik vizsgált korpuszban sem fordul elő egyetlen ilyen mondat sem.

5. Milyen adatokat elemeznek? — Mindenki, aki írt erről a szerkezet-ről, használ ad hoc módon szemelgetett (általában itt-ott véletlenül meghallott vagy olvasott) példákat. Vannak, akik csak ilyeneket említenek. GRÉTSY (i. m. 1994.) beszámol arról, hogy a „Magyarán szólva” rádióműsorban 1989 tavaszán meghirdetett rejtvénypályázat feladatai közé bevett egy minket most érdeklő mondatpárt, s a 162 válaszoló közül 7-en választották az új szerkezetet.

Vegyük most szemügyre az elemzéshez használt adatokat a valódi beszéd — potenciális beszéd (vö. JOHN BAUGH, *Adapting Dialectology: The Conduct of Community Language Studies*. In: KONTRA MIKLÓS és VÁRADI TAMÁS szerk., *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*. Bp., 1992. 15—39, a 16. lapon) különbség szempontjából! Az előbbihez tartoznak a nyelvhasználatból származó adatok, például természetes beszélgetésből származó mondatok vagy a feladatmegoldásból (pl. szóbeli mondatkiegészítésből) származó adatok. Az utóbbihoz tartoznak a grammatikalitási ítéletek, amelyek a normatudatot tükrözik. A normatudatra vonatkozó adatok származhatnak nyelvészekről és nem nyelvészekről. Az adat forrása lehet egyetlen ember (pl. az elemzést író nyelvész), de lehet egy beszélőközösség reprezentatív mintája is. Az előbbire példa KENESEI (i. m.) elemzése, az utóbbira a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) és a BUSZI. A dolgok természetéből következik, hogy a minket most érdeklő mondattani változás lefolyásáról, terjedési irányairól, mozgatóru-

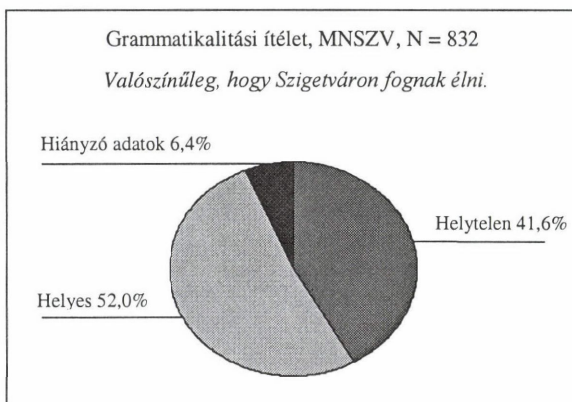
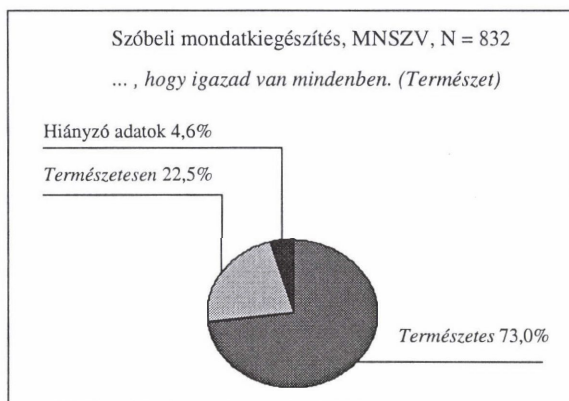
¹ A BUSZI legteljesebb dokumentációja a következő kiadványokban található: KONTRA MIKLÓS és VÁRADI TAMÁS, *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3 (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics, No. 2, December 1997. Bp.)*, VÁRADI TAMÁS, *From Cards to Computer Files: Processing the Data of the Budapest Sociolinguistic Interview (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics, No. 3, January 1998. Bp.)*, és VÁRADI TAMÁS, *Manual of the Budapest Sociolinguistic Interview Data (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics, No. 4, February 1998. Bp.)*. Egy teljes BUSZI interjú átirata a www.nytud.hu/buszi/ Internet címen is megtalálható.

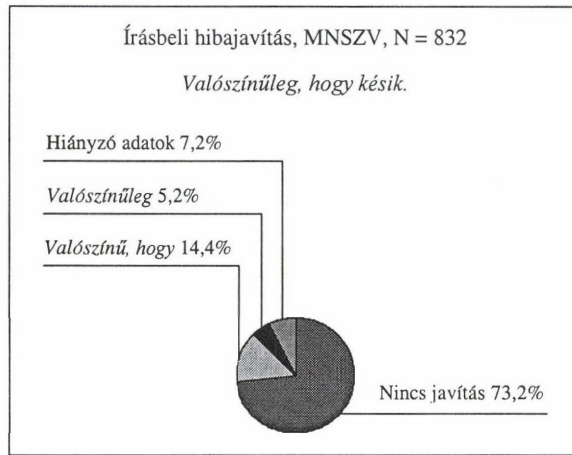
góiról stb. csak laikus (nem nyelvész) beszélők szociológiailag értelmezhető mintájától nyert és kvantitatívan elemezhető adatokból tudhatunk meg érdemlegeset. Nyelvészeti közhely, hogy a jelen a múlt vizsgálatára alkalmas laboratórium (WILLIAM LABOV, On the use of the present to explain the past. In: L. HEILMANN szerk., Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists, Vol. II. Bologna, 1974. 825—51), és az is, hogy változást vizsgálni lehetetlen az idő vizsgálata nélkül.

6. Mit mutat az MNSZV és a Kárpát-medencei magyar vizsgálat? — Az 1988-ban országos reprezentatív mintán végzett MNSZV normatodat és nyelvi produkció jelentős (statisztikailag szignifikáns) különbségeit mutatja. Az új szerkezetet szóbeli mondatkiegészítő feladatban a minta 22,5%-a használta, grammatikalitási ítélethozatalkor 52% ítélte helyesnek, végül egy írásbeli hibajavító feladatban 73,2% hagyta javítatlanul (l. az 1. ábrát). A feladathatást (vö. pl. CARSON T. SCHÜTZE, The Empirical Base of Linguistics: Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology. Chicago, 1996. 58, 178, 182) tehát mindenkinek érdemes itt is komolyan vennie.

1. ábra

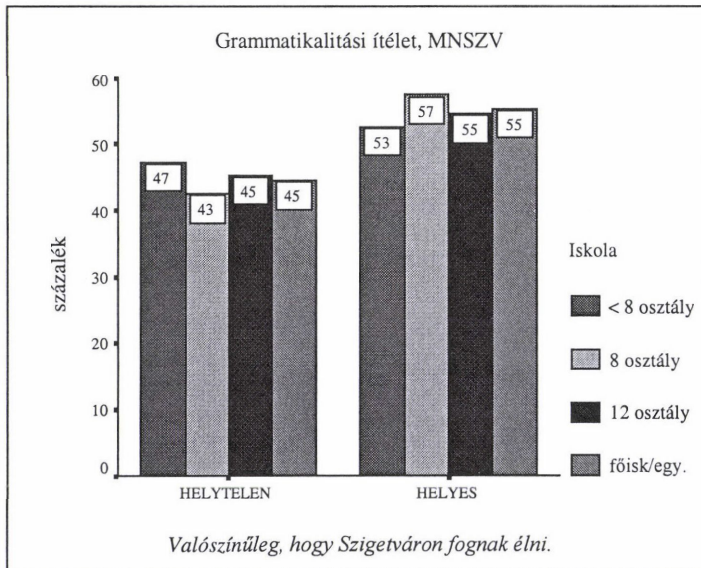
A természetesen, hogy szerkezetre vonatkozó háromféle adat:

2. ábra

A *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondat megítélése az adatközlők iskolázottsága szerint.
MNSZV, N = 779, khi-négyzet ($f = 3$) = 1,206 $p = n. sz.$

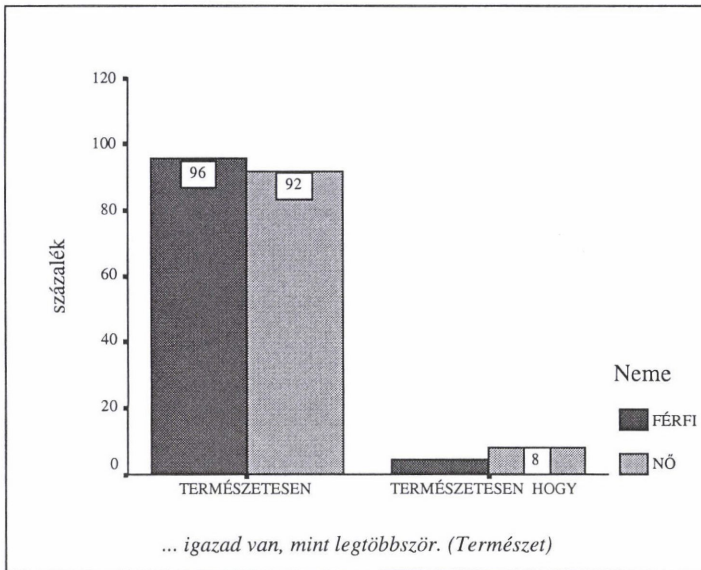
Ha az adatközlők iskolázottsága szerint elemezzük az adatokat, azt találjuk, hogy — több más magyar nyelvi változóhoz hasonlóan (vö. KONTRA MIKLÓS és VÁRADI TAMÁS, Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében: *Mozgó Világ* 1991/2: 61—70) — a különböző iskolázottságú beszélők iskolázottságuktól függetlenül ítélik helyesnek vagy helytelennek az új szerkezetet (l. a 2. ábrát). Másképp mondvá: a khi-négyzet-próba nem mutatott szignifikáns különbségeket ($p = n. sz.$),

tehát az új szerkezet helyességének megítélésében nincsenek (pontosabban szólva 1988-ban nem voltak) iskolázottság szerinti különbségek Magyarország felnőtt lakosai között.

A nemek szerinti különbségek statisztikailag jelentősek voltak az egyik szóbeli mondatkiegészítő feladatban: az új szerkezetet a nők 4%-kal nagyobb arányban használták a férfiaknál (l. a 3. ábrát). A khi-négyzet-próba szerint ez a különbség 5%-os szinten ($p < .05$) jelentős.

3. ábra

Szóbeli mondatkiegészítés az adatközlők neme szerint.
MNSZV, N = 723, khi-négyzet ($f = 1$) = 4,340. $p < .05$

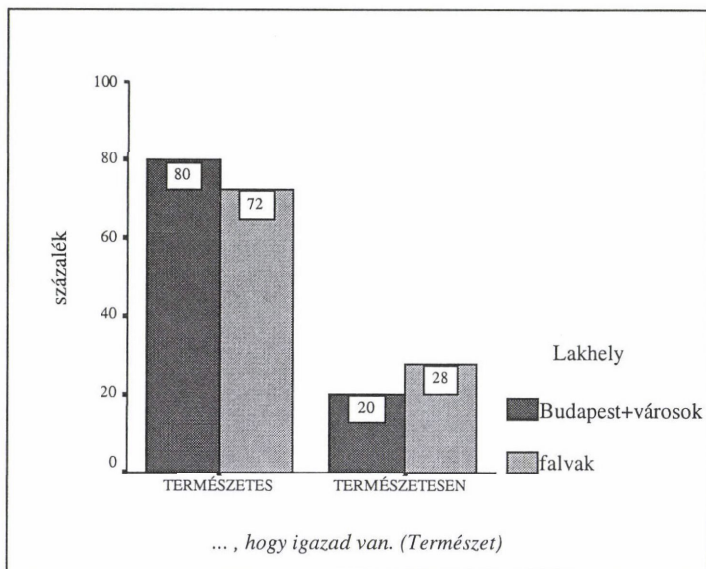
Vannak településtípus szerinti különbségek is. Egy szóbeli mondatkiegészítő feladatban a falusiak a városiaknál 8%-kal többen használták az új szerkezetet (l. a 4. ábrát).

Nemcsak a produkcióban, hanem a normatudatban is van településtípus szerinti különbség: a budapestiek a vidékieknél 10%-kal nagyobb arányban ítélték helytelennek az új szerkezetet. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a *természetesen, hogy* típusú szerkezeteket a falusiak nagyobb arányban ítélik jónak, illetve használják, mint a fővárosiak.

Ha életkor szerinti bontásban vizsgáljuk az eredményeket, azt látjuk, hogy az egyes életkori csoportok között nincs szignifikáns különbség a szóbeli mondatkiegészítésben a standard szerkezetet és az új, stigmatizált szerkezetet használók között. Például a 21—30 éveseknek 26%-a, a 41—50 éveseknek 22%-a, és a 61—70 éveseknek 24%-a használta az új szerkezetet (l. az 5. ábrát). Ez az életkori megoszlás arra mutat, hogy a magyarországi beszélők között egy egységesítő mechanizmus működik (WILLIAM LABOV, *The Two Futures of Linguistics*. In: Ik-Hwan Lee szerk., *Linguistics in the Morning Calm* 3. Seoul, 1995. 113—47, a 132—3. lapokon). Az új szerkezet ilyen életkori elterjedtsége sem egy életkoriváltozás-vizsgálat, sem egy látszólagosidő-vizsgálat

4. ábra

Szólbeli mondatkiegészítés az adatközlők lakhelye szerint.
MNSZV, N = 794, khi-négyzet ($f = 1$) = 6,058. $p < .05$

(PETER TRUDGILL, Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997.) elvégzését nem teszi lehetővé, mivel nincs különbség fiatalok és idősek között.²

Ha azonban életkor és lakhely interakcióját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az életkornak van közvetett szerepe: a középkorú (31—60 éves) budapestiekhez képest az azonos korú vidékiek 16%-kal nagyobb arányban fogadták el helyesnek az új szerkezetet (l. a 6. ábrát).

Mivel két, egymástól eltérő szóbeli mondatkiegészítő feladatot használtunk az MNSZV-ben, ezek eredményei összehasonlíthatók, és bizonyos tanulsággal szolgálnak a változást elősegítő strukturális tényezők szerepének rangsorolásában.

(15) ..., *hogy igazad van mindenben.* (beillesztendő: *természet*)

Eredmények: *természetes* (76,4%), *természetesen* (23,6%), N = 794

(16) ... *igazad van, mint legtöbbször.* (beillesztendő: *természet*)

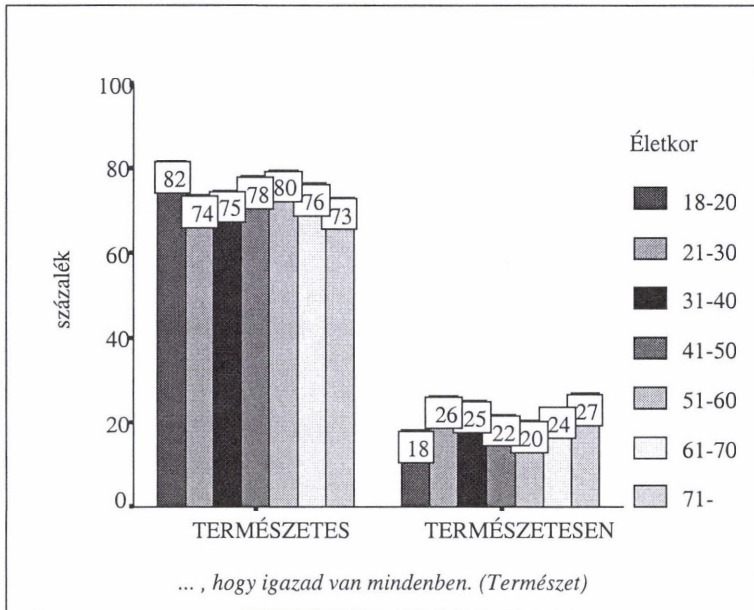
Eredmények: *természetesen* (93,6%), *természetesen, hogy* (6,4%), N = 723

Ha a mindkét feladatot megoldókat vesszük 100%-nak (N = 717), a határozóragot a standard szabályok ellenében kimondók a minta 25,8%-át teszik ki, a raggal a kötőszót is a mondatba illesztő beszélők viszont csak a minta 2,8%-át. Ez véleményem szerint azt mutatja, hogy az új szerkezet terjedésében az *-n* határozórag funkciójának meggyengülése nagyobb szerepet játszik, mint a HKM-ek terjedése.

² A beszélők életkorának a nyelvi változásokban játszott szerepe még mindig meglehetősen talányos. A torontói NewWAVE-28 konferencián 1999. október 14-én tartott plenáris előadásában LABOV csalódottan jelentette ki, hogy a valóságosidő-vizsgálatokhoz (vö. TRUDGILL i. m.) fűzött két-három évtizeddel ezelőtti remények egyelőre nem váltak valóra.

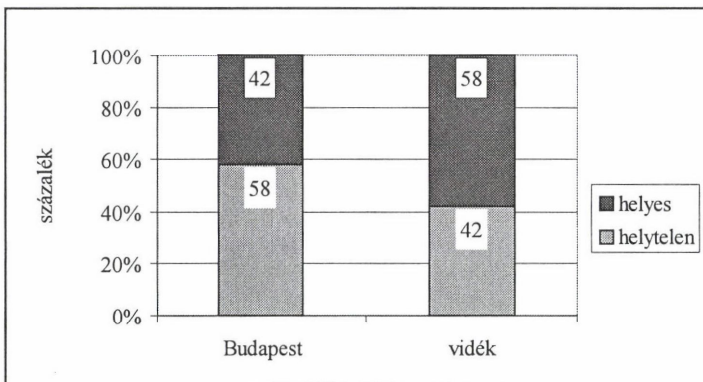
5. ábra

Szóbeli mondatkiegészítés az adatközlők életkora szerint.
MNSZV, N = 794, khi-négyzet ($f = 6$) = 2,830. $p = n. sz.$

6. ábra

A Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni mondat megítélése a középkorú (31—60 éves) adatközlők lakhelye szerint. MNSZV, N = 425, khi-négyzet ($f = 1$) = 6,430. $p < .05$

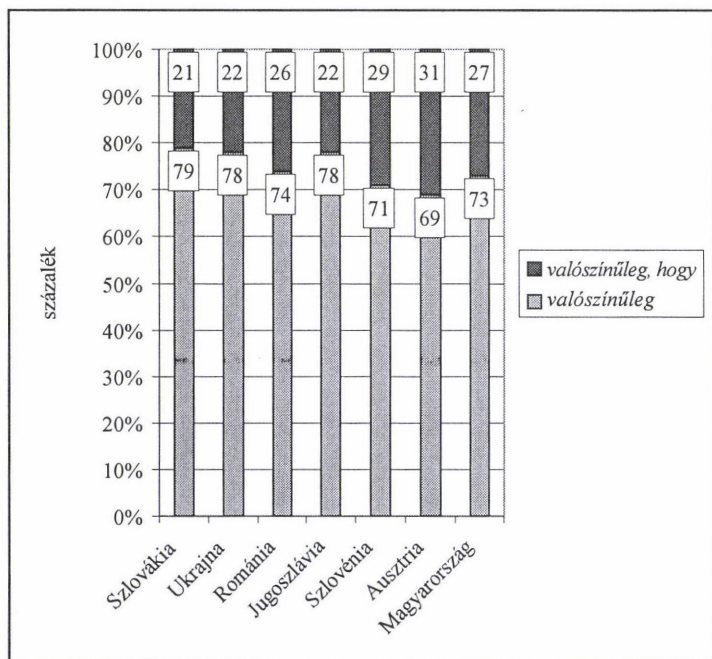

Egy másik vizsgálatból (vö. pl.: KONTRA MIKLÓS, Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ szerk., Magyarságkutatás 1995—96. Bp., 1996. 113—23; CSERNICKÓ i. m., GÖNCZ i. m.) arra is vannak adataink, hogy milyen az elterjedtsége

ennek a szerkezetnek a határon túli őshonos magyar beszélőközösségekben. Vizsgálatunkat 1996-ban kvótamintával végeztük Ausztriában (N = 60), Szlovákiában (N = 108), Ukrajnában (N = 144), Romániában (N = 216), Jugoszláviában (N = 144), Szlovéniában (N = 67) és Magyarországon (N = 107). A grammatikalitási ítéletek azt mutatják, hogy nincs szignifikáns különbség az egyes országok között, tehát a *természetesen, hogy* típusú szerkezeteket a Kárpát-medence magyarjai egyformán ítélik meg (l. a 7. ábrát). (Ez nem triviális eredmény, mert pl. a *Nézd, milyen szép banánt/banánokat árulnak az üzletben!* mondatban a többes számú főnevet a kárpátaljai magyar minta 2—3-szor nagyobb arányban ítélte természetesebbnek, mint a többi minta.)

7. ábra

A *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* mondat vagy *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* megítélése hét országban. N = 830, khi-négyzet (f = 6) = 4,193. p = n. sz.

Az ábra azt mutatja, hogy az MNSZV mintához képest itt sokkal kevesebben fogadták el az új szerkezetet, ami abból következik, hogy nem reprezentatív, hanem kvótamintát használtunk, aminek 50%-át tették ki a főiskolát/egyetemet végzettek (szemben a reprezentatív MNSZV minta 9%-ával), vagyis ez a minta a sztenderd irányában jelentősen torzít.

Ha most a határon túli eredményeket a magyar nyelv egysége szempontjából nézzük, azzal a jó hírrel szolgálhatunk, hogy ez a változás határoktól függetlenül, egységesen jellemző minden országban.³ LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA (Magyar

³ Persze elvileg lehetséges, hogy ha a hét ország magyarjainak nem kvótamintáit, hanem reprezentatív mintáit vizsgálnánk, más eredményeket kapnánk. Egy ilyen kutatásnak — amint ezt

nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség. Pozsony, 1997. és Nyelvátváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., Nyelvi változó — nyelvi változás. Szeged, 1998. 99—112) műszavával szólva itt egy e g y e t e m e s m a g y a r v á l t o z ó v a l v a n d o l g u n k. Ha a nyelvművelő szemüveget tesszük föl, azt mondhatjuk, hogy a kolerajárványhoz hasonlított szerkezet mindenhol terjed, s használói/elfogadói a Kárpát-medence minden országában közel azonos arányban találhatók.

Befejezésül a három megközelítésről mondottakat összefoglalom egy táblázatban (l. 8. ábra):

8. ábra

A három megközelítés

	1.	2.	3.
a szerkezetnek, ill. használóinak értékelése	van, negatív	nincs	nincs
keletkezése	szerkezeti keveredés	a) <i>hogy</i> törlés b) <i>igaz az</i> törlés	strukturális és történeti beágyazottság
korlátozás	nincs	* <i>Gyakran, hogy</i> * <i>Természetesen volt, hogy</i> * <i>Egyébként is, hogy</i>	szinonima-feltétel
adatok	ad hoc	ad hoc, nyelvész intuíciója	ad hoc, nyelvész intuíciója, reprezentatív minta: produkción intuíció, Kárpát-medencei magyarok
nyelvhasználat	?	nem	igen
normatudat	?	igen	igen

KONTRA MIKLÓS

Three approaches to the description of an ongoing syntactic merger in Hungarian

In present-day Hungarian there is a curious ongoing syntactic merger resulting in constructions with sentence adverbials dominating a finite complement clause introduced with a complementizer as in

Természetesen, hogy költözik az intézet.
naturally that moves the institute
'Naturally, the institute will move out.'

a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat megmutatta (l. pl. KONTRA és VÁRADI i. m. 1991.) — módszertani akadályai nincsenek, de a költségei sokszorosán meghaladják az ezredforduló Magyarországon nyelvészeti kutatásra nyerhető legnagyobb pályázati támogatás összegét.

The author compares three approaches to the description of this change by analyzing (1) whether or not Hungarian linguists recognize the existence of such constructions, (2) whether they criticize their emergence and their users, (3) how they explain the origin of the merger, (4) what they say about the merger's grammatical constraints, and (5) what kinds of data the analyses are based on. Differences between the language cultivators', formal linguists' and sociolinguists' analyses are highlighted and ample data are analyzed from the Hungarian National Sociolinguistic Survey and The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project.

MIKLÓS KONTRA

Születőben a magyar nyelvtudomány történetének a szintézise?

Gondolatok egy tanulmánykötet kapcsán*

1. A második világháborút követő évtizedekben a nyelvtudomány historiográfiájának valóságos reneszánszát éli. Vajon miben rejlik ez a nyelvtudomány története iránti nagyfokú érdeklődés? A gyakorlati vizsgálódások azt mutatják, hogy az említett évtizedekben a további fejlődés útját meghatározó szemléletváltozások szinte elkerülhetetlenné tették az úgynevezett szövetségeskeresést (SZÉPE GYÖRGY) a nyelvtudomány múltjában, s egyben azt a célt szolgálták, hogy az új szempontok létjogosultságát az elméleti és gyakorlati kutatásokban igazolják. E mögött a megállapítás mögött az a helyesnek bizonyult és a valóságban lépten-nyomon igazolódott elgondolás húzódik meg, hogy „a születő új a régiben csíráként élő gondolat szárba szökkenése, vagy pedig az, hogy az új szemléletmód jegyében folyó vizsgálódások olyan jelenségekre bukkantak, amelyek igénylik az elmélyültebb kutatásokat, s amelyeknek gyökerei a távolabbi vagy közelebbi múltba nyúlnak vissza” (MÁTÉ JAKAB, A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1997. 22).

Az egyetemes nyelvtudomány történetéből ezeknek a megállapításoknak az igazolására a számtalan lehetséges példa közül csupán két rendkívül jelentős munkára szeretnék hivatkozni. Az egyik a neves német nyelvtudomány-történész, E. F. K. KOERNER Saussure-monográfiája (Ferdinand de Saussure. Nyelvészeti gondolatainak eredete és fejlődése a nyelv nyugati stúdiumaiban. Adalék a nyelvészet történetéhez és elméletéhez. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., Nyelvelméleti szöveggyűjtemény — A genfi iskola. 2. rész. Bp., 1982.), a másik pedig NOAM CHOMSKY „Cartesian Linguistics” című munkája (New York — London, 1966.). KOERNER Saussure koncepciójának kialakulását, forrásait vizsgálva valósággal „megmozgatja” az egész XIX. századi nyelvtudományt, Saussure felfogása kialakulásának nyomán a XIX. századi nyelvtudomány vázlatos történetét tárja az olvasó elé. CHOMSKY elméletének, felfogásának igazolására a XVII. században „keresi szövetségeit”, ám ez a XVII. századi „kirándulása” meglehetősen felkorbácsolta a kedélyeket, és az elméletére mért kemény bírálatok elindítanak egy intenzívebb nyelvtudomány-történeti vizsgálódást (a korántsem teljes nemzetközi szakirodalmat lásd MÁTÉ i. m. 22—3).

„Bármely szakterület eredményeit, fejlődését is mérje fel a tudománytörténész, munkájának eredményessége attól függ, mennyire jártas a természet- és társadalomtudományoknak legalább azokon a területein, amelyek szorosabban kapcsolódnak a szűkebb tudományág történetéhez, mert a tudománytörténet mint sajátos kutatási terület szervesen

* ÉDER ZOLTÁN, Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1999. 312 lap.

kapcsolódik nemcsak a természet- és társadalomtudományokhoz általában, hanem az olyan különleges tudományágakhoz is, mint a tudományelmélet és tudományfilozófia, a történelemtudomány, a művelődéstörténet, szociológia stb.” (MÁTÉ i. m. 9). Egyszóval: a tudománytörténet, ha nem a tévedések és anekdoták, a romantikus fellegjárások sorozatának tekintjük, akkor művelése éppoly felelősségteljes és igényes feladat, mint akár mely más rendszeresen és módszeresen folytatott tudományos tevékenység. Ma már nem vitás, a szakszerűen felfogott és igényesen művelt tudománytörténet csak interdiszciplináris ismeretek birtokában lehetséges.

2. Az elmúlt évtizedekben hazai tájainkon is megélenkült a nyelvtudomány története iránti érdeklődés, ez vonatkozik mind a magyar, mind az egyetemes nyelvtudomány története iránti érdeklődésre. Csupán az utóbbi négy évben az egyetemes nyelvtudomány történetének magyar nyelven négy átfogó munkája jelent meg: H. TÓTH IMRE, *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak*. Savaria University Press. Szombathely, 1996.; MÁTÉ JAKAB, *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1997., Uő., *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.; ROBERT HENRY ROBINS, *A nyelvészet rövid története*. Ford. Siptár Péter. Osiris — Tinta Kiadó, Bp., 1999. Ma már szinte áttekinthetetlen az egyetemes nyelvtudomány-történeti szakirodalom. Elegendő utalnom THOMAS A. SEBEOK „Current trends in linguistics” című sorozatára vagy GIULIO LEPSCHY „History of linguistics” című négykötetes gyűjteményére, HANS ARENS „Sprachwissenschaft”-jára stb. Ujabban magyar nyelven is szaporodnak a nyelvtudomány-történeti munkák. Ha nem is par excellence nyelvtudomány-történetként, de annak egy rendkívül jelentős korszakát és témáját áttekintő és értékelő nagy ívű összefoglalásként említhetjük R. DE BEAUGRANDE és WOLFGANG DRESSLER „Bevezetés a szövegnyelvészetbe” (Ford. Siptár Péter, Tolcsvai Nagy Gábor utószavával. Corvina, Bp., 2000.) című könyvét, nem is beszélve FÖNAGY IVÁN munkáiról, FERDINAND DE SAUSSURE ismert művéről („A költői nyelv”, illetve „Bevezetés az általános nyelvészetbe”, mely az olasz TULLIO DE MAURO kritikai kiadása; Corvina, Bp., 1997.) vagy KIEFER FERENC „Jelentélemélet”-éről s az előkészületben lévő, PAPP FERENC szerkesztésében megjelenő műről a moszkvai szemantikai iskoláról, avagy PÉTER MIHÁLYNak a prágai iskolát a közeljövőben bemutató munkájáról, GÓSY MÁRIA már megjelent „Pszicholingvisztika”-járól, vagy egy kimondottan a magyar tudományosság körébe vágó monográfiáról: SZABÓ ZOLTÁN, *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai* (mindezek a Corvina gondozásában). De rendkívül gazdag és színes nyelvtudomány-történeti anyag halmozódott fel — főleg a szövegtan és a holdudvarába tartozó kutatási területeken — a Szemiotikai szövegtan eddig megjelent 12 kötetében, elsősorban PETŐFI S. JÁNOSnak a terjedelmes tanulmányaiban, az ún. visszapillantásaiban, összegezéseiben, az ún. utaimban, vagy BÉKESI IMRÉnek, BENCZE LORÁNTnak, WACHA IMRÉnek, NAGY L. JÁNOSnak, VASS LÁSZLÓnak, BENKES ZSUZSÁnak és sok más kiváló kutatónak a magvas, terjedelmes tanulmányaiban. Egyedül PETŐFI S. JÁNOSnak eddigi tudományos tevékenysége, a XX. századi nyelvtudomány legizgalmasabb korszakát magában foglaló és a korszerű szövegtant megteremtő, megújító, új tudományos paradigmát teremtő munkássága szinte tálcán kínálja egy terjedelmes monográfia elkészítését. Vagy utalhatunk DEME LÁSZLÓ igen szerteágazó munkásságára, annak termékenyítő hatására, vagy TOLCSVAI NAGY GÁBOR tevékenységére, mely gazdag anyagot kínál mind a magyar, mind az egyetemes nyelvtudomány-történeti ismereteink bővítésére főként a stilisztika, a kognitív nyelvészet és a szövegtannal összefüggő kutatási területeken. E sorok írója is a kilencvenes évek elején

a mai magyar szövegtan helyzetéről, forrásairól, előzményeiről készített egy terjedelmes összefoglalást, mely a Szemiotikai szövegtan 2. és 3. kötetében látott napvilágot.

Ezt a történeti és elméleti háttérrel kiegészítendő, szólnunk kell KÁROLY SÁNDOR-nak és KIEFER FERENC-nek a monográfiáiról (Általános és magyar jelentéstan, illetve Az előfeltevések elmélete), de nem hagyhatjuk említés nélkül KOVÁCS FERENC akadémiai doktori értekezését sem (Nyelvi struktúrák — nyelvi törvények). Témájánál fogva feltétlenül ide kívánkozik a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében megjelent „Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920)” című tanulmánykötet is (Tankönyvkiadó, Bp., 1970.), vagy említhetjük TELEGDI ZSIGMOND és ZSILKA JÁNOS általános nyelvészeti és nyelvtudomány-történeti munkásságát. Nyelvtudomány-történeti szempontból is igen gazdag és hasznosítható anyagot tartalmaz KISS JENŐ „Társadalom és nyelvhasználat” című monográfiája (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995.), mely a korszerű szociolingvisztika elméleti és módszertani kérdéseinek mintaszerű kifejtése. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül DEZSŐ LÁSZLÓ és SZÉPE GYÖRGY ilyen jellegű tevékenységét sem.

Am a nyelvtudomány története iránti fokozott érdeklődésünk ellenére is meg kell állapítanunk: mind a mai napig még nem készült a magyar nyelvtudomány történetéről egy átfogó történeti áttekintés, bár nyelvészeink igényességéről és érdeklődéséről tanúskodnak azok a színvonalas munkák és részlettanulmányok, amelyekre az eddigiekben is utaltunk, és amelyek a magyar vagy az egyetemes nyelvtudomány egy-egy korszakát vagy egy-egy korszakba ágyazott jelenség lényegét, történetét tárják fel. Reményt keltőek ezek a munkák és részlettanulmányok, mert arra utalnak, hogy nem csökken a nyelvtudomány története iránti érdeklődés, hogy talán születőben van a magyar nyelvtudomány történetének is igényes, a kor tudományos követelményeinek megfelelő és átfogó monografikus feldolgozása. 1999-ben R. H. ROBINS nyelvészet-történetének függelékeként CSER ANDRÁS „A magyar nyelvtudomány történetének vázlatá”-val mintha siettetni akarná egy átfogó történeti szintézis megteremtését: mindössze húsz lapon valóban fölvezet a magyar nyelvtudomány négy-öt évszázados történetének leglényegesebb korszakait.

3. A magyar nyelvtudomány történetében egyedülálló vállalkozás BALÁZS JÁNOS-nak a „Hermész nyomában” című nagyigényű munkája, mely — mint a könyv alcíme is mutatja (A magyar nyelvbölcselet alapkérdései) — nyelvi, nyelvészeti eszmélődésünk bölcseleti alapkérdéseit tárja fel a XIX. század végéig, kitekintéssel a XX. századra is (Magvető, Bp., 1987.). Arról lehet vitatkozni, hogy BALÁZS JÁNOS kitűnő munkája par excellence nyelvtudománytörténetnek tekinthető-e (ő ezt csupán annak tekintette, amire a könyv alcíme is utal), ám egy ilyen igényes alkotás — véleményem szerint — messzeemenően megfelel egy korszerű nyelvtudománytörténet iránt támasztott legmagasabb követelménynek is. BALÁZS JÁNOS nyelvtudomány-történeti munkásságát nem kell különösebben bemutatnom, elegendő címszavakban utalni a „Sylvester János és kora” (Tankönyvkiadó, Bp., 1958.), „A magyar deákság” című könyvére (Magvető, Bp., 1980.) és azokra a különböző kötetekben és folyóiratokban megjelent tanulmányaira, amelyek nyelvtudomány-történeti kérdéseket vizsgálnak.

Noha csak egy korszak feltárására vállalkozik, de nyelvtudomány- és művelődéstörténeti szempontból is rendkívül jelentős BENKŐ LORÁND-nak „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című monográfiája (Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.), valamint „Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében” című munkája (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.), mely egy nagyszabású Kazinczy-monográfiának a vázlatát rejti magában. De utalhatok BENKŐ LORÁND más ilyen jellegű munkáira is vagy tanulmányaira, előadásaira. (L. pl.: „A »budapesti iskola« a magyar nyelv-

tudomány történetében”, mely a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán hangzott el. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.; vagy „A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig”. In: Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Székesfehérvár—Tordas, 1970. május 12—14. Szerk.: GULYA JÁNOS és SZATHMÁRI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudomány Társaság. Bp., 1974. stb.)

A BENKŐ monográfiájához hasonló témát dolgoz fel GÁLDI LÁSZLÓ is „A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című munkájában (Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.). Mind BENKŐ, mind GÁLDI monográfiája nagyívű áttekintést és kitekintést nyújt az olvasónak a felvilágosodás korának és reformkornak nyelvi, nyelvészeti, művelődéstörténeti „mozgásairól”, bő hazai és nemzetközi szakirodalom alkotó felhasználásával. Mindkét monográfia szerfölött gazdag anyagot jelent a magyar nyelvtudomány történetével foglalkozó kutató számára.

SZATHMÁRI ISTVÁN jó két évszázadot (XVI—XVII. század, sőt a XVIII. század első évtizede) átfogó korszak nyelvтанait vizsgálja széles körű kitekintéssel „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című monográfiájában (Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.), emellett gazdag stilisztikai, stilisztikatörténeti tevékenysége is igen jelentős, l. pl. „A magyar stilisztika útja” című gyűjteményes kötetét (Gondolat, Bp., 1961.), valamint az ELTE stíluskutató csoportjában kifejtett munkásságát.

Az 1945 utáni korszak magyar nyelvtudományáról, irányairól, eredményeiről készít igényes áttekintést TEMESI MIHÁLY „A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta” (Gondolat, Bp., 1980.) című munkájában, mely az első ilyen vállalkozás egy negyedszázados korszak magyar nyelvtudományának történeti áttekintésére.

Magyar nyelvtudomány-történeti jelentőségét tekintve föltétlenül szólunk kell SZABÓ ZOLTÁNNak már említett munkáján kívül (A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai) a stílustörténetéről, stilisztikai és szövegtani tevékenységéről (Kis magyar stílustörténet. Kriterion, Bukarest, 1970.; ennek második, átdolgozott és bővített kiadása: Tankönyvkiadó, Bp., 1982.; Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó, Bp., 1988.) Ezenkívül a különböző folyóiratokban és kötetekben megjelent magyar és idegen nyelvű tanulmányai rendkívül jól hasznosítható anyagot biztosítanak a nyelvtudomány történetét vizsgáló kutató számára.

Elnagyolt áttekintésünkben nem feledkezhetünk meg az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő „A múlt magyar tudósai” sorozatról sem, mely igen színes anyaggal gazdagítja a magyar nyelvtudomány történetét azokkal az ún. mikromonográfiákkal, amelyek egy-egy neves magyar nyelvtudósunk tevékenységét mutatják be a megfelelő korszak szellemi közegébe ágyazva munkásságukat. Idézhetjük azokat a részlettanulmányokat, kisebb monográfiákat, melyek — mondjuk — Sylvester, Sajnovics, Gyarmathi, Révai, Versegly tudományos és irodalmi tevékenységét mutatják be, igen gyakran külön e célra szervezett tudományos ülészekokon. Vagy megemlíthetjük a XIX. század nagyjai közül Budenz, Hunfalvy, Simonyi, Brassai, Szinnyi stb. életútját feltáró tanulmányokat, tudományos ülészekokon, kongresszusokon, például a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán elhangzott előadásokat (Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.), nem is beszélve az időben hozzánk közelebb álló nyelvtudósainkról, Gombocz Zoltánról, Melich Jánosról, Laziczius Gyuláról, Németh Gyuláról, Zsirai Miklósról, Kniezsa Istvánról, Bárczi Gézaról, Pais Dezsőről stb., akiknek a neve és tevékenysége sűrűn szóba kerül és szerepel a szakirodalmi utalásokban. Igen hasznos bibliográfiai anyagot tartalmaz a BOLLA KÁLMÁN szerkesztésében megjelenő „A hetvenes évek magyar nyelvészei” sorozat is.

Csupán néhány fontosabb kiragadott munkával, alkotással próbáltam illusztrálni azt az egyre inkább növekvő érdeklődést, mely hazai tájainkon a nyelvtudomány-történet iránt megnyilvánul. Ezek a munkák és tanulmányok, melyek csupán a jéghegy csúcsát jelzik, a szakirodalomban járatos olvasó nagyon jól tudja, hogy mennyire hiányos ez a vázlatos áttekintés is. Hiányos seregszemléje célja az volt, hogy legalább felvázoljam annak a szellemi légkörnek a pillanatnyi állapotát, amelyben ma a magyar nyelvtudomány történetének a kutatója mozoghat. Ebbe a képbe, amely terjedelmi kötöttségek nélkül sokkal színesebb is lehetett volna, illeszthető be ÉDER ZOLTÁNNak a „Túl a Duna-tájon. Fejezettek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből” című tanulmánykötete is (Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1999.).

4. Úgy vélem, ennek a tanulmánykötetnek a bemutatása, a munka értékének a méltatása messze túlmutat azon, amit a kötet tartalmaz. Az elnagyolt tudományos körkép is, amelyet felvázoltam, lehetőséget ad arra, hogy Éder Zoltán tanulmánykötete kapcsán bizonyos kérdéseket megfogalmazzunk, és figyelmünket arra összpontosítsuk, amit ez a kötet önmagában is sugall, nevezetesen azt, hogy törlesszük nyelvtudományunk súlyos adósságát, és a magyar nyelvtudomány történetének megírását egyik igen fontos és halaszthatatlan tudományos feladataink közé iktassuk. Vajon megvannak-e ma egy ilyen felösszegtéljes munka elvégzéséhez a szükséges anyagi és személyi feltételek? (Az anyagi fogalmán természetesen a tudománytörténet elkészítéséhez, megírásához szükséges ismeretanyagot értem.) Akár határozott igennel, akár kételkedően válaszolunk a kérdésre, hozzá kell kezdenünk a feladat megoldásához, ám ennek sikeres végrehajtásához bizonyos elméleti és hermenutikai kérdések tisztázása is szükségeltetik. Elméleti, nyelvfilozófiai, pontosabban szólva: tudományelméleti kérdések megvilágítására jó lehetőséget nyújt FEHÉR KLÁRA munkája (A tudományfejlődés kérdőjelei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.) vagy VEKERDI LÁSZLÓ tudományelméleti munkái és tanulmányai (I. pl. Tudás és tudomány. Bp., 1994. — mindkét kötet rendkívül gazdag nemzetközi szakirodalmat tartalmaz), de igen-igen tanulságos BÉKÉS VERA kitűnő monográfiája (A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997.), melyben a tudományfilozófus a magyar nyelvtudomány történetének különböző korszakaiból származó szerfölött gazdag és színes anyag elemzése révén a Thomas Kuhn-féle paradigmaelméletet úgy módosítja, hogy az alkalmazható legyen ne csupán a természettudományokra, hanem a humán tudományok fejlődésére is.

5. Éder Zoltán tanulmánykötetéhez kapcsolódva föl kell tennünk a következő kérdést: hogyan értelmezhetjük a múlt írott dokumentumait, lett legyen szó bármely tudományterület írásos örökségéről? A válasz egyszerű: ragaszkodnunk kell a hermeneutika szabályaihoz, azaz, hogy helyesen értelmezhessük a szóban forgó dokumentumot, elemeznünk kell annak szerkezetét, meg kell értenünk a részleteket az egészből és az egész a részletekből kiindulva (az ún. hermeneutikai kör). A továbbiakban nem kívánom részletesebben elemezni a hermeneutika szabályait (részletesebben I.: HANS-GEORG GADAMER, Igazság és módszer. Gondolat, Bp., 1984.; RUDOLF BULTMANN, Történelem és eszkatológia. Atlantisz, Bp., 1994.; PETER SZONDI, Bevezetés az irodalmi hermeneutikába. T-Twins Kiadó, Bp., 1996.; stb.), csupán néhány lényeges mozzanatát kívánom kiragadni.

Egészen nyilvánvaló, hogy minden értelmezést egy bizonyos érdeklődés vezérel. A nyelvtudomány historiográfusát az vezérli, hogy feltárja tudományterülete múltbeli örökségét, vagyis ez az érdeklődés, ez a kíváncsiság föltételezi a szóban forgó jelenség bizonyos előismeretét, amolyan előzetes értelmezését (W. DILTHEY szerint: Vorverständnis), tehát az értelmezőnek már bizonyos előismeretei vannak a vizsgálandó dokumen-

tumról, azaz a vizsgált dokumentum megértése azon alapul, hogy az értelmező érdeklődése révén ún. életviszonyba (Lebensverhältnis) kerül a dokumentumban foglalt dologgal (l. BULTMANN i. m. 125). Természetesen az érdeklődés lehet tudományos-történeti, pszichológiai, lehet esztétikai, vallási vagy valamilyen más jellegű. A kérdés csak az, hogy ha minden megértést és feltevést egy előzetes megértés vezérel, lehetséges-e egyáltalán objektív történeti (történelmi) ismeretre szert tenni? (L. BULTMANN i. m. 126—7.)

A perspektivizmus szerint, mely korunk szellemi életének egyik igen jelentős ismeretelméleti módszere, minden ismeret lényegében nézőpont kérdése, azaz a vizsgált jelenséget mindig saját szemszögünkből közelítjük meg, saját feltételezéseinkkel és előzetes nézeteinkkel. (JOHN SEARLE, *Elme, nyelv és társadalom*. Vince Kiadó, Bp., 2000. 30, itt idézi BRIAN FAY „Contemporary Philosophy of Social Science” [Oxford, Blackwell, 1996.] című munkáját.) Nos akkor — BULTMANN-nal egyetértve még egyszer kérdezzük, most már a saját szakterületünkön maradva — létezik-e egyáltalán a nyelvtudomány historiográfusának az objektivitása? Erre a kérdésre meglehetősen nehéz egyértelműen igennel vagy nemmel válaszolni. A történész — jelen esetben a nyelvtudomány historiográfusa — igyekszik „sine ira et studio” értelmezni a dolgokat, ám abszolút objektivitás csak nagyon jól körülhatárolható (körülhatárolt) esetekben lehetséges (egy történelmi egyéniség születése vagy halála, a trianoni békediktátum aláírásának napja stb.), ugyanis nem lehet eltekinteni a kutató világszemléleti, politikai, vallási, tudományos meggyőződésétől, hagyományaitól, műveltségétől stb. Tehát szinte elkerülhetetlen jelenségnek kell tekintenünk azt a tényt, hogy a különböző humán tudományokban az objektivitás mezében mindig jelentkezik egy bizonyos fokú szubjektivitás is (l. MÁTÉ i. m. 1997. 28), a természettudományokban azonban más a helyzet.

Az objektivitásba beszüremkedő szubjektivitás nem azt jelenti, hogy a szóban forgó kutató rosszul látja és rosszul értelmezi a dolgokat, hanem csak azt, hogy sajátos nézőpontból nézi azokat. Tudnunk kell azt, hogy az emberi közösség nemcsak politikai és társadalmi rendszer, hanem individuumokból álló élő szervezet is, amelyben az egyének megvannak a maga vágyai, szenvedélyei, szükségletei, s ezek a mindennapi életében vagy akár — ha valamely tudományos művelésével foglalkozik — tudományos tevékenységében is lecsapódhatnak. Újból BULTMANN-nal szólva: „A történelmi ítéldőerőt irányíthatja pszichológiai vagy etikai érdeklődés csakúgy, mint esztétikai érdeklődés. E nézetek mindegyike a történelmi folyamat egy-egy aspektusa iránt nyitott, és mindegyik nézőpontból származhat valami objektíve igaz. A kép csak akkor válik hamissá, ha egy nézőpontot abszolúttá tesznek, ha az dogmává válik” (BULTMANN i. m. 130).

6. Az olvasó joggal furcsállhatja, hogy egy ilyen tanulmánygyűjteményhez, mint az Éder Zoltáné, miért van szükség ilyen viszonylag terjedelmes nyelvtudomány-történeti és hermeneutikai háttér felvázolására. Egyszerűen azért, mert — mint már említettem — ez a tanulmánykötet jóval túlmutat azon, mint amiről tulajdonképpen szól. SZATHMÁRI ISTVÁN a kötethez írt kitűnő előszavában Éder Zoltánnak ezt a munkáját — a tanulmányok témakörére utalva — teljes joggal „sajátos” jelzővel illeti, de véleményem szerint „sajátos” abban az értelemben is, hogy a magyar nyelvtudomány története megírásának a lehetősége körvonalazódik benne. A huszonegy kimondottan magyar nyelvtudomány-történeti és az a három-négy művelődéstörténeti tanulmány, melyet a kötet magában foglal, egy nagy ívű áttekintése tudományterületünk történetének Sylvester Jánostól Szabó T. Attila tevékenységével bezárólag, olyan nyelvtudósok munkásságának bemutatásával, mint Sajnovics János vagy Jambressich András, Kalmár György vagy Vályi András, Gyarmathi Sámuel vagy Verseghy Ferenc, a feledés homályából kiásott Sándor István, de említhetjük Teleki Lászlót, gróf Teleki Józsefet, Éder József Károlyt vagy Benkő Józse-

fet, s akkor még nem szoltunk Pápai-Páriz Ferencről, Révai Miklósról, Kazinczy Ferencről s azokról a tudósokról, akiről a tanulmányokban többször is szó esik, a „tegnapiakról” és a majdnem „maiakról”. De nem is az a meglepő Éder Zoltán tanulmánykötetében, hogy otthonosan mozog a megfelelő korszak tudomány- és művelődéstörténetében, és valósággal megeleveníti előttünk annak a korszaknak a szellemi légkörét, amelyet éppen a vizsgált nyelvtudós tevékenysége megkövetel — még egyszer hangsúlyozom: nem az a meglepő és méltánylandó —, hanem annak az óriási hazai és nemzetközi szakirodalomnak az alapos ismerete és megfelelő kezelése, amely lehetővé teszi egy-egy korszaknak a képszerű megelevenítését. Éder Zoltán a magyar nyelvtudomány történetének minden egyes eseményét, mozzanatát nemcsak a magyar, hanem az európai szellemiség szempontjából is mérlegre teszi. Ily módon nála a magyar nyelvtudomány története egyes korszakainak és nyelvtudósai tevékenységének vizsgálata, noha megalapozott magyar talajon mozog, de soha nem feledkezik meg a megfelelő korszak tudományosságának európaiságáról. Csak az a sajnálatos dolog, hogy ennek a tanulmánykötetnek nincs névmutatója.

Éder Zoltán gazdag szakirodalmi ismeretei révén, több évtizeden át kialakított koncepciójába sikeresen be tudja építeni mindazt, ami felfogását erősíti és előbbre viszi. Akármelyik tanulmányát vesszük is szemügyre, meggyőződhetünk arról, hogy mindig a tényeket fogja vallatóra. Ezt úgy is mondhatjuk: Éder Zoltán ebben a tanulmánykötetében is kitűnő filológusnak bizonyult. Mindig szem előtt tudja tartani a rész és az egész összetartozásának alapelvét, és azt is elmondhatjuk, hogy szakirodalmi ismeretei, a nagy és új összefüggések feltárásának képessége segítik hozzá a nagyobb szintézisek létrehozásához; mert az sem vitás, hogy Éder nemcsak ebben a munkájában, hanem a korábbiakban is ennek ugyancsak tanújelét adta.

7. Korántsem a teljesség igényével jelentősebb munkái közül meg kell említenem a neves erdélyi történész és botanikus, Benkő József (1740—1814) tevékenységét bemutató monográfiáját (Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.), melyben a szerző a hazai és az erdélyi kéziratárakban összegyűjtött kiadatlan levelek és kéziratok alapján fényt derít Benkő nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság törekvései közötti összefüggésekre. A monográfia nyelvtudomány-történeti jelentőségén kívül azért is értékes, mert benne a szerző feltárja Benkő Józsefnek a magyar szókincs eredet szerinti vizsgálatában elért eredményeit.

Csak az elismerés hangján szólhatunk Éder Zoltánnak a Révai Miklós stilisztikai munkásságát bemutató kötetéről, „A magyar szép toll”-ról, mely igen alapos és fáradságos filológusi munkának, Éder Zoltán tudományos tevékenységének egyik legszebb eredménye. De Éder Zoltánt nem csupán „A magyar szép toll”-hoz írt Utószava dicséri, hanem maga az a tény is, hogy ő volt az első, aki 170 év után — mondhatnánk — kiásta a feledés homályából Révainak ezt a korszakalkotó munkáját, mely az Akadémiai Kiadó gondozásában 1973-ban meg is jelent. A Révai-műhöz írt Utószó ismerteti a Szép toll keletkezésének körülményeit, forrásait; ezek közül külön is kiemeli a klasszikus görög és római auktorok, Marcus Terentius Varro, Marcus Tullius Cicero, Marcus Fabius Quintilianus retorikai és stilisztikai munkáit. De a Szép toll alapjául — mutat rá Éder — Johann Cristoph Adelungnak az „Über den deutschen Styl” című, Berlinben a XVIII—XIX. század fordulóján megjelent műve szolgált. „A magyar szép toll” jelentőségét Éder abban látja, hogy Révai olyan korszakban, midőn a stilisztika még Európa-szerte is gyerekcipőben járt, megteremtette a magyar stilisztikai terminológiát, „a’mi nyelvünknek tulajdonsága szerént”.

8. Nem véletlen, hogy Éder ilyen otthonosan mozog Révai széles körű tudományos és irodalmi tevékenységében és a róla szóló szakirodalomban. Ha nem tévedek, Révai életével és tevékenységével Éder jó három és fél évtizeddel ezelőtt kezdett foglalkozni (I. Simonyi Zsigmond és a nyelvtudománytörténet — Simonyi Révairól: Nyr. 1969: 330—40), majd 1972-ben „A múlt magyar tudósai” sorozatban megjelentette „Révai Miklós” című kismonográfiáját (Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.). Természetesen közben más tanulmányában is foglalkozott Révai munkásságával, az 1973-ban megjelent „A magyar szép toll”-at az előző évben megjelent monográfia „folytatásának” is tekinthetjük. A Révai-monográfiában Éder nyomon követi a jeles tudós életútját, részletesen elemzi tudományos életpályáját (az irodalomtörténet, a stilsztika, a nyelvművelés, a tanári pályán kifejtett tevékenységét). Tudósi nagyságát, „nemzetközileg is korszakalkotó jelentőségét” abban látja, hogy — mint a magyar felvilágosodás legnagyobb hatású tudósa — megteremtette a magyar történelmi nyelvtudományt.

Az eddigiekben egészen elnagyoltan ismertettem Éder Zoltánnak néhány nagyobb lélegzetű munkáját, egy-két monográfiáját. Természetesen a róla eddig felvázolt pályakép meglehetősen foghíjas, nem is törekedtem teljességre, csupán föl akartam villantani azokat a főbb mozzanatokot, amelyekből majd megfelelő következtetéseket kívánok levonni. Nem szólhattam kisebb terjedelmű írásairól, az olaszországi tanársága idején kifejtett tudományos tevékenységéről, a magyar mint idegen nyelv oktatása tárgyában kifejtett munkásságáról, azokról az írásairól, amelyek a különböző hazai szakfolyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben, könyvek bevezetőjeként jelentek meg, vagy kongresszusokon, tudományos ülésszakokon hangzottak el. Viszont föltétlenül meg kell említenem azt a sorozatot, amely „A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970)” címen a MNy. 68. évfolyamában (1972: 107—120, 245—255, 355—368) jelent meg. Ez is arról tanúskodik, hogy Éder Zoltán már régóta behatóan foglalkozik a magyar nyelvtudomány történetével, az első pillanattól kezdve fontos feladatának tekintette és tekinti a magyar nyelvtudomány múltbeli örökségének a feltárását. Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy ma Éder Zoltán mint a magyar nyelvtudomány történetének elismert művelője és szaktekintélye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán a magyar nyelvtudomány történetét adja elő, hiszen eddigi tudománytörténelmi tevékenysége is predestinálja erre a fontos feladatra.

9. Az eddigiekben Éder Zoltán magyar nyelvtudomány-történelmi tevékenységéről próbáltam egy korántsem teljes pályaképet felvázolni. Ehhez a foghíjas pályaképhez természetesen hozzátartozik az írásom címében szereplő tanulmánykötet is. Ha sorra veszem a kötet fejezetcímeit: „A magyar nyelv felfedezése”, „Nyelvészeti törekvések a felvilágosodás korában”, „Hazai és külföldi utazások”, „A nyelvújítás gyözelme” és végül „Nyelvtudományi munkálatok Erdélyben”, szinte elénk tárul a magyar nyelvtudomány jó négy évszázados története. A tanulmánygyűjtemény fejezetcímei a nyelvtudománytörténetünknek csak az ún. nagy korszakait jelölik, de ha figyelembe vesszük a nagy fejezetek címeit — huszonöt tétel — és az alcímek gazdag és színes anyagát, akkor valóban meglevenedik előttünk a magyar nyelvtudomány története a kezdetektől a közelmúltig bezárólag. (Ezt akkor is állíthatjuk, ha cím szerint közvetlenül sem a XIX., sem a XX. századi magyar nyelvtudomány-történetének egyetlen eseménye sem kerül szóba.)

A „Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből” című Éder-kötet elméleti, művelődés- és nyelvtudomány-történelmi jelentőségét méltatva idézzük SZATHMÁRI ISTVÁNNak a kötethez írt Előszavából a következő értékelő megállapítását: „A közreadott huszonöt tanulmány túlmutat a Duna-tájon, a történelmi Magyarország határain. Sylvester Jánostól Szabó T. Attiláig olyan nyelvtudósoknak

a műveit — mindenekelőtt nyelvtanait, nyelvünk elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó munkáit — tárgyalja, akik a hazai művelődést, a magyarság szellemi, erkölcsi, társadalmi és közvetve anyagi fejlődését szolgálták, de akik azonban mindig kapcsolódtak Európához, merítettek az európai eredményekből, mi több, nem egyszer gyarapították is azokat” (6).

10. Éder Zoltán a kötete egyes tanulmányaiban nem a teljes pályaképek felvázolására törekszik, legtöbbször a vizsgált nyelvtudós életének vagy tevékenységének egy-egy mozzanatát helyezi reflektorfénybe. Így jár el Sylvester esetében is: nem mutatja be „tételszerűen” például az egész tudományos és művelődéstörténeti tevékenységét, csak az örökség utóéletéről szól, de ezt úgy teszi, hogy elének táruljon az egész sylvesteri életmű a maga igen szerteágazó kapcsolatrendszerével. Sajnovics Demonstratioját sem ismerteti, a fogadtatásáról értekezik, de megállapításaiban benne rejlik Sajnovics nyelvészeti tevékenységének a lényege, melyet így összegez: „Mind a finnugor, mind a magyar nyelvtudomány történetében elsősorban azért korszakalkotó mű [ti. Sajnovics Demonstratioja — M. J.], mert a magyar és a lapp nyelv rokonságának bizonyításával kijelölte nyelvünk eredet szerint való hovatartozását” (65).

Igen alapos kutatómunka eredménye Gyarmathi „Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester”-e egyik fő forrásának kiderítése. Itt Éder valóságos értékelő seregszemlét tart az egész XVII—XVIII. századi német és francia nyelvű grammatikai és nyelvészeti szakirodalom fölött. Gyarmathi „Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester”-e fő forrásának Langius, azaz Joachim Lange (1670—1744) hallei teológiai professzor „Verbesserte Grammaire Raisonnée, oder Erleichterte Französische Sprachlehre, nach der Methode und Ordnung der Langischen Grammatic eingerichtet. Zwote und mit einem Register vermehrte Auflage” (Halle, 1758.) című munkáját tartja. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy Édernek ez a tanulmánya is mintaszerű filológusi munka igen nagyfokú rendszerességgel és módszerességgel párosulva, amiben benne van az összefüggések látása és látatása.

Ha újból végigpillantunk a tanulmánykötet tartalomjegyzékén, nem lehet kétségünk afelől, hogy Éder Zoltánnak a szívéhez legközelebb a felvilágosodás korának nyelvészeti termése áll (Nyelvészeti törekvések a felvilágosodás korában), nem csupán Sajnovics, Gyarmathi, Kalmár György és Vályi András, a pesti egyetemre kinevezett első magyar tanár tevékenységének a szakszerű bemutatása a szívügye, hanem leginkább Révai és Verseyhy tudományos tevékenységének árnyalt elemzését tekinti igen fontos feladatának. Ezeknek a fejtegetéseknek az olvasásakor szinte azt érezzük, mintha Éder érzelmileg is kötődne a felvilágosodás e két kimagasló tudós egyéniségéhez.

11. Tudománytörténetünk Révai Miklóst a magyar történeti nyelvészet megteremtőjének tekinti. Édernek a kötetben szereplő egyik tanulmánya a már idézett „Révai Miklós” című monográfiájának egy részlete. A másik Révairól szóló tanulmány, melyről már szintén szóltam, „A magyar szép toll”-hoz írt Utószó két részletét közli. — Verseyhyvel Éder hét alaposan dokumentált tanulmányban foglalkozik. Verseyhy első nyelvészeti munkája a Prologium, mely igen-igen alapos „európai háttérű nyelvtudományi tájékozottságról tanúskodik”. A Martinovics-féle mozgalomban való részvétele miatt a tudós börtönbe került, és a brünni fogságában születtek az ún. nyelvtani jegyzetei. Éder külön tanulmányban foglalkozik Verseyhynek a különböző nyelvtanaival, a „Neuverfasste Ungarische Sprachlehre”-vel, az „Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae”-val és alapmunkájával, a „Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány”-nyal.

Verseghyt éppen olyan joggal tekinthetjük a magyar leíró nyelvészet megalapítójának, mint Révait a történeti nyelvészetének. Éder Zoltán annak bizonyítására, hogy Verseghy a modern leíró nyelvészeti törekvések előfutára, összehasonlítja ANTAL LÁSZLÓ esetrendszerét (A magyar esetrendszer. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.) a Verseghyével, és kimutatja azt, hogy az Antal által elkülönített tizenhét eset közül tizenöt azonos — három kivételével még elnevezésben is — Verseghy tizenöt esetével.

Az imént említett „Neuverfasste Ungarische Sprachlehre” voltaképpen összevető nyelvtan, amit Verseghy nagy körültekintéssel dolgozott ki, ezt mutatja be ugyanilyen alaposággal Éder Zoltán is „Verseghy magyar—német összevető nyelvtana” című tanulmányában. A neves tudós posztumusz műve a „Lexicon Terminorum Technicorum”, azaz Tudományos Mesterszókönyv (Buda, 1826.). Helyesen állapítja meg Éder, hogy ez voltaképpen nyelvüvelő kézikönyv, mely különböző szavakat, kifejezéseket értelmez, ezek használatának helyességét, illetve hibás voltukat állapítja meg; de található benne elméleti és gyakorlati összefoglalások is, akárcsak a Nyelvművelő Kézikönyvben, melyhez köze volt Éder Zoltánnak is.

A kötet szerzője külön tanulmányban foglalkozik Verseghy Ferenc nyelvi rendszerével és a kortársi grammatikákkal. Ami a nyelvi rendszert illeti: Éder kiemeli Verseghy és Márton József (ez utóbbi a bécsi egyetem magyartanára) által kialakított névragozási rendszer jelentőségét, és részletesen elemzi, értékeli Márton József „Practische Ungarische Sprachlehre für Deutsche” című munkáját. Márton általában — mutat rá Éder — nem Révai, hanem inkább Verseghy nyomdokain halad a sokat vitatott birtokos szerkezet leírásában (187). A korabeli nyelvtanok (mintegy négy évtizedre kiterjedő korszakról van szó: 1805—1846) sorában Éder bemutatja Benyák Bernát József „Grammatica Hungarica” című munkáját, mely a magyar névragozásban kialakult gyakorlatot állítja előtérbe, melyben erősen érződik Verseghy felfogásának hatása. Szóba kerül a nyelvtanok sorában a luccai herceg magyarnyelv-oktatójának, Deáky Zsigmondnak a „Grammatica ungherese ad uso degl’ italiani” című munkája is; ő a magyar névragozásnak csak három esetét tünteti fel, mondván, hogy fölösleges a genitívusról külön beszélni, hiszen az megegyezik a datívusszal. (Csak zárójelben: ez a kérdés még ma sem tekinthető eldöntöttnek, főleg ELEKFI LÁSZLÓ hoz fel komoly érveket, melyek valóban azt támasztják alá, hogy a genitívusz egyezik a datívusszal, és ezért nem szükséges külön genitívusról beszélni.)

12. Az említett korszak legjelentősebb munkái a Magyar Tudós Társaságtól kibocsátott grammatikák, melyeket Éder igen részletesen és módszeresen elemez, főleg nagy hangsúlyt helyez „A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai” című munka bemutatására (1832.). Éder utal arra, hogy ennek a munkának — Pais Dezső szavaival szólva — minden valószínűség szerint Vörösmarty Mihály volt az „értelmi szerzője”. Éder lépésről lépésre kimutatja nemcsak ebben a kiadványban, hanem a későbbiekben is Verseghy hatását. Főleg a nyelvtani terminus technicusok viselik magukon Verseghy kezenyomát, de Éder úgy véli — és azt hisszük, jogosan — az egész rendszerezés, mármint „A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai” című munka Verseghy koncepcióját követi (190—1). Éder ezeken a grammatikákon kívül még bemutatja Nagy Nepomuki János „Grammatica Linguae Hungaricae”-ját, aminek a szerzője szombathelyi kispap lévén Bitnitz Lajos és Szalay Imre révén kerül kapcsolatba a nyelvészettel és írja meg ezt a latin nyelvű munkáját. Amint Éder utal rá, Nagy János ismerte Révai, Verseghy, Benyák munkáit, de őt ezek a grammatikák nem elégitették ki, mivel nem találta alkalmasnak a klerikusok tanítására, ezért írta meg a maga nyelvtanát, melyben négy esetet különböztet meg: a nominatívuszt, a genitívuszt (-é raggal), a datívuszt és az ablatívuszt.

A Magyar Tudós Társaság másik igen fontos előkészítő munkája „A magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtanhoz (1846.), „A magyar szókötés főbb szabályai” (1843.), melynek Vörösmarty volt a kezdeményezője és egyik közreműködője. A Szókötés kollektív munkának indult, az egyes fejezetek megírására Nagy János, Czuczor Gergely, Fábrián Gábor és Vörösmarty Mihály vállalkozott, ám — mutat rá Éder — végül is Nagy János állította össze az egész szókötést, melyhez Czuczor, Fábrián és Vörösmarty megjegyzéseket és kiegészítéseket fűzött, és így jött létre a kötet végleges formája. (191—2).

A korszak grammatikáiról szólva (1805—1846) Éder megállapítja, hogy Vörösmarty akadémiai nyelvtani munkássága során végig Révai rendszerét látta járható útnak az első akadémiai nyelvtan elkészítésében. Főleg az igeragozás rendszerét kívánta megőrizni, a névragozási rendszer leírására Révai „kevés esetű deklinációja helyett Versegheynek a magyar névragozás leírására alkalmasabb sok esetű rendszerét vette át” (195), és bizonyos módosításokkal ez a névragozási rendszer került be az első akadémiai nyelvtani rendszerbe.

13. Verseghe nyelvészeti örökségét, azaz tudományos felfogását és az utókor viszonyát Éder korszakokként mutatja be: 1825—1862 a Magyar Tudós Társaság kora, 1862—1919 a magyar nyelvtudomány történetében az újgrammatikus korszak, 1919—1945 a két világháború közötti időszak, majd századunk ötvenes éveit után Antal Lászlónak és Verseghe szülővárosának, Szolnoknak a jóvoltából Verseghe-filológia erőteljesebb vizsgálata. Éder e korszakról is részletes seregszemlében tárja az olvasó elé a Verseghe tudományos tevékenységét elemző hazai kutatók eredményeit (197—203).

Azt szokták mondani, hogy a történelem nem ismétli önmagát, de ezt az állítást mintha megcáfolná a nyelvtudomány története. Ha a magyar felvilágosodás két jeles egyéniségének, Révainak és Versegheynek a párviadalát figyeljük, nyomban rájövünk arra, hogy jó százhusz-százharminc évvel később, századunk ötvenes és hatvanas éveiben ugyanez ismétlődött meg, mégpedig hasonló vehemenciával. A neves francia nyelvész, André Martinet szavaival élve, a két felfogás képviselői oly messzire távolodtak el egymástól, hogy az egyik fél a másik fél megállapításainak még a legcsekélyebb jelentőséget is képtelen volt tulajdonítani. A két említett jeles tudósunk is olykor-olykor jól odamondogatott egymásnak, mellőzve a minimális tapintat követelményét is. De úgy látszik, azért a mi tudományunkban is megvan a történelemnek a gyógyító hatása, legtöbbször helyére teszi a dolgokat.

Éder rendkívül színesen mutatja be a nyelvújítási harc győzelmét, melyben igen nagy szerepe volt gróf Teleki Lászlónak, s az ő higgadt érvelése végül is az „Ortológus és Neológus nálunk és más más nemzeteknél”-ben kötött kompromisszumhoz vezetett. Kazinczynál a tekintélyes ortológus hírében állott Teleki gróf nagy tiszteletnek örvendett, s a hozzá (ti. Kazinczyhoz) írt válaszlevelében fejti ki felfogását az egész nyelvújítási harcról. Itt is csak úgy sorjáznak Éder tolla alatt a nyelvújítás történetéből jól ismert egyéniségek: Somogyi Gedeon, Beregszászi Nagy Pál, Zsombori József, Helmeczy Mihály, Szemere Pál, Döbrentei Gábor, Kis János, Kölcsey Ferenc; s közben belép a körbe gróf Teleki József is a híres „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólamódok által” című művel, mely 1818-ban elnyerte a Marczibányi-társaság pályadíját. Teleki Józsefnek, Teleki László fiának a munkáját Éder teljes joggal a korabeli magyar nyelvtudomány legszínvonalasabb alkotásának tekinti, mely egyértelműen elnyerte a széphalmi mester elismerését (245—54). Egyébként gróf Teleki Józsefnek e munkája először 1821-ben jelent meg Pesten, majd 1988-ban a Szépirodalmi Kiadó is közreadta. Ennek szövegét gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Éder Zoltán írta. Édernek

a Teleki-műhöz írt előszava mintaszerűen mutatja be az egész nyelvújítási korszak szellemi légkörét, a magyar nyelv, a magyar stílus felemelkedésének az útját.

14. Éder Zoltánnak Erdély tudományos élete és kultúrája iránti érdeklődése régi keletű. Ez abban is megnyilvánul, hogy kötetében három Erdélyhez kötődő munkája is szerepel, ami annak a jele, hogy vallja a magyar tudomány és kultúra egységét, de az egységet mindig Európa oldaláról is nézi. Az első tanulmány a Pápai-Páriz-szótár Éder-féle (itt nem a kötetünk szerzőjéről van szó!) bővítésének egyik forrását világítja meg (267—80). Igen részletes filológusi munkával bizonyítja Éder Zoltán, hogy névrokona, Éder József Károly sokat merített Benkő József kéziratos munkájából (A' Magyar és Török Nyelv mely keveset edgyezzen; A' Magyar Szókról való külömb-külobm Jegyzésekkel edgyütt), aki maga is foglalkozott Pápai-Páriz szótáraival. Éder József Károly szász származású, német anyanyelve ellenére jól ismerhette a nyelvújítás alkotásaival gyarapodott közmagyart és az erdélyi köznyelvet is. Szabó T. Attila a Pápai-Páriz-szótár bővítésének elsősorban a román eredetű kölcsönszó-anyagával foglalkozik — állapítja meg Éder Zoltán.

Éder József Károly főleg a különféle nyelvjárásokat, a jövevény- és idegen szavakat vizsgálja (Éder József Károly a nyelvjárásokról, a jövevény- és idegen szókról: 281—90). Munkájának címe: „Erdély Ország Ismertetésének Zengéje” (Kolozsvár—Szeben, 1796.). Éder Zoltán inkább földrajzi, honismereti munkának tekinti, de a névrokona részletesen szól az „Erdélyi lakosok nyelvei”-ről, akik közül a magyarok és a székelyek magyarul beszélnek, de „a' Magyarokon és Székelyeken kívül mások még helyel helyel a' Szászok is kivált a Brassaiak, Székely tselédjekkel szüntelen való gyakorlások lévén” (idézi Éder Zoltán, 284), tudniillik ezt a nyelvet használják. Éder Zoltán részletesen, példák sokaságával mutatja be a különböző eredetű szavakat; és itt a kötet szerzője megint mélyre ás, mert azt vizsgálja, hogy Éder József Károly a székely tájszókát saját lejegyzése vagy más előzményekre támaszkodva közli-e. Itt Pápai-Páriz szótárait, Wagner szótárát, Baróti Szabó Dávidét, Torkos József székely tájszójegyzékét, valamint Benkő József „Transsilvania” című művének a székelyek nyelvéről szóló fejezetét vizsgálja meglehetősen részletességgel.

15. Sajátos színt ad Éder Zoltán kötetének a „Hazai és külföldi utazások” című fejezet (205—42), melyben három utazó és útikalauz szerzőjének életéről, tevékenységéről, benyomásairól, tudományos megfigyeléseiről nyerünk tárgyilagos képet. Az első utazó gróf Teleki Domokos (gróf Teleki Sámuel kancellárnak a fia), aki „Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmertetésével együtt” című munkájában (Bécs, 1796.) részletesen beszámol felvidéki, erdélyi, dél-dunántúli és horvátországi útjáról, bemutatja az egyes települések, vidékek lakosságának nemzetiségi, vallási és nyelvi összetételét, különös gondot fordítva a szóban forgó vidékek gazdasági, természeti, művelődés- és művészettörténeti, esetleg egyes sajátos jelenségek történeti hátterének leírására is. Helyesen jegyzi meg Éder Zoltán azt, hogy gróf Teleki Domokos ezzel az útleírásával a magyar feudális elszigeteltség körét kívánta megtörni, korabeli honfitársainak azt akarta megmutatni, „hogy mi van a vármegye dombjain túl” (216).

Sándor Istvánról, az első magyar útikalauz szerzőjéről (Az első magyar nyelvű útikalauzról és szerzőjéről: 217—36) kevés szó esett tudományos életünkben. Éder Zoltán szinte a feledés homályából ásta ki a sokirányú érdeklődésű Sándor Istvánt. Sándor miután bejárta majdnem egész Európát és hazatért, Révai Miklóssal került kapcsolatba. A műfordításról fokozatosan áttér a nyelvészkedésre, de tudományos működésének legjelentősebb területe a bibliográfia; Szinnyei József az első magyar bibliográfusnak nevezi.

Útikalauza névtelenül jelent meg, főleg levélformába öntött útleírásokról van szó (I. Sándor István: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*. Győr, 1793. és Bp., 1990.). Éder részletekbe menően ismerteti Sándor István útleírásait, értékelí megállapításait, színes, eseményekben és gondolatokban gazdag életpályát tár az olvasó elé.

Napló formában jelent meg Domenico Sestini (1750—1832) olasz polihisztor munkája a „Viaggio curioso-scientifico-antiquario per Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna” (Érdekes, tudományos, régiségbúvár utazás Oláhországon, Erdélyen és Magyarországon keresztül Bécsig. Firenze, 1815.). Éder bámulatosan jól ismeri nemcsak a korabeli nyelvészeti szakirodalmat, hanem otthonosan mozog a honismeret és a művelődéstörténet területén is. Tanulmányának címe: „Egy olasz utazó Vácott 1780-ban Migazzi püspök udvarában”. A szerző plasztikusan érzékelteti ennek az olasz tudósnak, aki egy személyben történész, numizmatikus, archeológus, epigráfus, az akkori Magyarország városaiban szerzett benyomásait. Munkája voltaképpen útmutatóul szolgál azoknak, akik meg akarják ismerni Erdélyt és Magyarországot. Vác azért került Éder tanulmányának a címébe, mert Sestini tiszteletét akarta tenni Migazzi váci püspöknél, és ez jó alkalmul szolgált arra, hogy beszámoljon a Vácott tapasztalatról és látottakról (237—42).

16. Éder Zoltán erdélyi „kirándulásainak” utolsó útja ez alkalommal Szabó T. Attila professzorhoz vezetett. A nyolcvankét éves korában elhunyt kiváló tudóst, aki nemzedékek hosszú sorát a tanári és a tudományos kutatói pályára előkészítette, sehol, ahol a magyar nyelvtudomány művelése elsőrendű szempont és követelmény, nem kell bemutatnunk. Éder Zoltánnak a professzort 80. születésnapján köszöntő tiszteletét nem tekinthetjük egyszerű születésnapj üdvözlőnek. A szerző mélyen, részletekbe menően elénk tárja a professzor rendkívül gazdag és szerteágazó tevékenységét mindazokon a területeken, amelyek a nyelvtudomány holdudvarába esnek. Értékeli pályáját, amelynek csúcspontja az Erdélyi magyar szótörténeti tár eddig megjelent tíz és Válogatott tanulmányainak hét kötete. Éder nagyon jól ismeri a Szabó T.-szakirodalmat, beleértve a tudományos tevékenységéről szólókat is, erről maga Szabó professzor is tanúskodik, midőn még kéziratban megismerte Éder köszöntőjét, azaz e kötetben a róla szóló tanulmányt. Édernek írt levelében a következőket mondotta: „Ha majd Kolozsvárra vetődsz, ha az utcán találkozol egy felfuvalkodott, önhitt, őszhajú emberféleséggel, tudd meg, hogy az én vagyok, de azt is tudd meg, Ti tettetek azzá az olyan túlzó dicséretekkel, amilyeneket Te is papírra vetettél. Mert azt, hogy neked a velem való találkozás valamit jelentett azt elhiszem, de hogy én volnék a legnagyobb élő magyar nyelvész, ezzel az állítással szemben legalább tíz nevet tudnék felsorolni, akik jóval nagyobbak, mint szerénytelenségem” (309).

Befejezésül még egyszer fölteszem az írásom címében szereplő kérdést: születőben van a magyar nyelvtudomány történetének az összegezése, szintézise? Nos az olvasó nagyon jól tudja, hogy ez szónoki kérdés. Annál is inkább az, mert egy olyan kollégának a munkájáról van szó, aki eddigi tudományos tevékenységének igen tekintélyes részét a magyar nyelvtudomány múltjának a feltárására fordította, és jelenleg is e tudományterület történetének egyetemi előadója. A szerző kiérlelt koncepciója a magyar nyelvtudomány történetének a körvonalait sejteti. Újból SZATHMÁRI ISTVÁNNAK a kötethez írt Előszavából idézek: „Így együtt, egy-egy nyelvtudós, egy-egy fontos nyelvi esemény, egy-egy műfaj, egy-egy korszak köré csoportosítva mégis lényegesen más képet mutatnak: egységet, összetartozást és folyamatot, a felvilágosodáskori nyelvtudomány esetében pedig éppen a még részletesebb bemutatást. Ugyanakkor — elolvasva vagy újraolvasva a sorjázó dolgozatokat — örömmel fedezzük fel azt aényt, hogy ezeket a tanulmányokat természetes egységbe fogja szerzőjük reális nyelvszemlélete, sajátos kutatómódszere és mindig hatásos stílusa. Vagyis Éder Zoltán jelen munkája — mégha korábban önállóan

napvilágot látott darabokból is állt össze — szerves egységet alkot” (7). Úgy vélem, a kötet tartalmát, a tanulmányok lényegét ennél tömörebben összefoglalni, méltatni aligha lehetne. Szathmári nem mondja ki, de a sorok között, mögött ott bujkál az ő gondolata is, hogy ezek a jól kimunkált dolgozatok voltaképpen egy készülő magyar nyelvtudomány-történetet bemutató műhelytanulmányok. Éder eddigi eredményei és kutatói érneyei biztosítékai annak, hogy tolla alatt megszületik a magyar nyelvtudomány történetét bemutató összefoglalás, egy olyan szintézis, amely méltóképpen képviseli nyelvtudományunk eddigi eredményeit.

17. Írásom első részében korántsem a teljesség igényével idézett tanulmányokkal és munkákkal csupán azt a szellemi légkört próbáltam felidézni, amely kedvezően és biztatóan hat magyar talajon a nyelvtudomány historiográfiájára. S még valami. Az eddigiekhez tegyük hozzá még azt is, hogy Éder nemcsak a hazai, hanem az egyetemes nyelvtudomány történetében is otthonosan mozog, s ez még egy biztosítékot jelent arra, hogy a magyar nyelvtudomány történetét európai (értsd: egyetemes) távlatokban tudja szemlélni és szemléltetni, mint ahogyan tette ezt a jelen tanulmánykötetében is.

Még egyetlen megjegyzés és biztatás a továbbiakra. 1989 legvégére elkészült szerény munkám a XIX. és a XX. század egyetemes nyelvtudomány-történetéről két kötetben. Tudom azt, hogy „difficile est historiam linguisticae scribere”, de megboldogult kolozsvári professzorom, Márton Gyula és két kedves jó barátom, kollégám, Szabó Zoltán és Schweiger Paul biztatására nem kevés tépelődés után hozzáfogtam a XIX. és a XX. századi nyelvtudomány történetének a megírásához. Nem tudom, hányszor, de nagyon sokszor átírtam, újrairtam, de végül is megszületett — ha nem is egészen olyan lett, amilyent szerettem volna (főleg a terjedelmi kötöttségek miatt). Ma ezért a bölcsészhallgatók és a doktorandusok vagy szidnak, vagy örülnek annak, hogy van legalább egy olyan — kissé csonka — munka, amelyet leemelhetnek a polcról, ha szükségük tartja. Éder Zoltánnak azt ajánlom, kövesse az én szerény példámat, mert erre kötelezi a jelen tanulmánykötete is, s akkor a címben szereplő kérdőjelet törölhetjük is.

MÁTÉ JAKAB

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Értelmezek, azaz azonosítok?

Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról

„Az értelmező ugyanolyan értékű fogalmat fejez ki, ugyanolyan értékű közlést tartalmaz, mint az értelmezett.”

(BENKŐ LÁSZLÓ: MNy. 1958: 307)

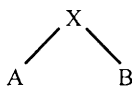
1. Az értelmező grammatikai státusának, rendszertani helyének tisztázása, vagyis annak eldöntése, hogy az értelmezős szerkezeten belül milyen grammatikai viszonyal is számolhatunk, a magyar nyelvtudomány több évtizedes problémája. A hagyományos megközelítés primátusa következtében azonban a mai napig az a tendencia érvényesül, hogy az értelmező — elsősorban tartalmi oldaláról nézve — leginkább mégiscsak jelzői tulajdonságokat mutat fel, tehát az értelmezős szerkezet tagjai közötti viszony: alárendelő. Az alábbiakban egy olyan megközelítési módot sze-

retnek bemutatni, amely mind a korábbi „kanonikus”, tehát alárendelő, mind más besorolásoktól (mellérendelés, átmeneti kategória, vö. „Az értelmező mint sajátos átmeneti szerkezet” — K. BALOGH JUDIT, *Az értelmező: Magyar grammatika*. Szerk.: KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 452—60) egyaránt különbözik. Ez a koncepció, noha végeredményét tekintve új, valójában szervesen kapcsolódik az értelmezőt érintő hagyományos nyelvészeti kutatásokhoz, sőt egyenesen azokból nőtt ki (részletes tárgyalását I. DÉR CSILLA, *Hová rendeljük? — Az értelmező grammatikai státusa*. Szakdolgozat, 1999/2000. ősz. 1—87).

2. A bemutatás során két fő értelmezői típussal számolok: az azonosító értelmezővel és a „közönséges” értelmezővel. Ezek megállapításánál KÁROLY SÁNDOR mérvadó rendszerét vettem alapul, aki négy fő értelmezői fajtát különített el: egyfelől az értelmező határozót (*tanul, kitartóan*) és az értelmező jelzőt (*az asztal, a zöld*), másfelől az azonosító értelmező jelzőt (*Mátyás, a király*) és a sajátos azonosító értelmezőt (*benn, a szobában*) (NytudÉrt. 16. sz. 1958. 29). Utóbbi kettő, mint majd láthatjuk, egyetlen típus alá sorolható, az értelmező határozót pedig részemről nem az értelmezők, hanem a határozók között helyezem el. Amit „közönséges” értelmezőnek nevezek, az a hagyományos nyelvtanok által minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői értelmezőnek tartott kategória. Az egyes, KÁROLY megállapította típusok mellett szereplő, illetve a további értelmezős példákat nézetem szerint mindenképpen szükséges lesz egy harmadik (főlérendelt) taggal kiegészíteni, tehát: *Mátyás, a király jött el; Benn, a szobában heverésem* stb., ennek jelentőségét a későbbiekben látni fogjuk.

Az értelmezős szerkezetek új megközelítésénél a terjedelmes szakirodalomból két jelentős, az értelmező-vitának mintegy két pólusát képviselő nyelvészünk elképzelését vettem alapul. Ezeket vizsgálva igyekszem megmutatni, hogy miért nem tartható sem az azonosító, sem a közönséges értelmezők esetében az alárendelő vagy a mellérendelő elképzelés. A két vizsgált megközelítés a következő: 1. KÁROLY SÁNDORNak „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” című könyvében bemutatott, az azonosító értelmezős és a mellérendelő szó szerkezeteket összehasonlító elemzése (i. m. 18—20); 2. A jelzős szerkezetek redukciós törvénye (JAKAB ISTVÁN: Nyr. 1972: 38—50, 1977: 9—19, 1978: 293—8, NytudÉrt. 104. sz. 1980. 425—9).

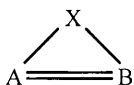
3. KÁROLY SÁNDOR említett monográfiájában az azonosító értelmezős és a mellérendelő szerkezetek tagjai között fennálló grammatikai viszony összehasonlításával kísérelte meg igazolni a két szerkezet alapvető formai és jelentésbeli különbözőségét, bírálva ezáltal az előbbi mellérendelő besorolását. Bármennyire is jogos azonban a két szerkezet típus elkülönítése, illetve szigorú szétválasztása, KÁROLY bizonyítása módosításra szorul. A szerző szerint a mellérendelő viszonyban a tagok azért lesznek egyenlők, mert egyszerre kerülnek azonos jellegű függési viszonyba; az azonosító értelmezőnél viszont a szerkezettagok azért kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, mert egyenlők (i. m. 20). KÁROLY utóbbi megállapítását azonban az azonosítást illusztráló ábrája — mint azt látni fogjuk — nem igazolja. A halmazos mondatrészek ábrája nála a következő (uo.):

ahol X a közös kapcsolótág, vagy az alany—állítmányi szerkezet egyik tagja, s ahol $AX = BX$, tehát $A = B$ (KÁROLY egyenlőségen azt érti, hogy a tagok egyenrangúak, vagyis azonos jellegű függési viszonyban vannak, nem pedig azt, hogy ténylegesen azonosak). Például: *Nem lelem a papírt, a cerkát*. $X = \text{nem lelem}$, $A = \text{a papírt}$, $B = \text{a cerkát}$. Az azonosító értelmezős szerkezet ábrázolását KÁROLY a következő módon képzei el:

ahol X az A kapcsolótárgya, A pedig B kapcsolótárgya, s ahol $A = B$, tehát $AX = BX$. Például: *Láttam Csörgősipkát, a bohócot.* $X = láttam$, $A = Csörgősipkát$, $B = a bohócot$. A szerző ehhez kapcsolódóan a következő megállapítást teszi: „nem elég a szerkezettagok közti viszonyt pusztán tartalmi szempontból vizsgálni. Ha az azonosító értelmezős szerkezetnek csak a tartalmi viszonyát nézem, mellérendelést látok. Az alárendelés felismeréséhez az vezet el, ha tudom, hogy az egyiknek az a szerepe, hogy a másikat bekapcsolja a mondat szerkezetébe.” (I. m. 20, az én kiemelésem: D. Cs.) Kérdéses, hogy honnan tudhatom, hogy az egyik tag a másikat a mondat szerkezetébe bekapcsolja. Való igaz, hogy a tartalmi érv itt önmagában kevés, a különbség azonban a két szóban forgó szerkezet között annyi, hogy az azonosításnál a két tag, az azonosító és az azonosított között is fennáll egy speciális viszony, tudniillik az azonosítás. Ezt a tényt és ennek következményeit KÁROLY ábrája nem tartalmazza. Az ábra tehát ilyen módon változtatható meg:

Az egyenlőséggel használata ezen az ábrán, illetve az $A = B$ formulában tényleges azonosítási utal. Az ábra helyessége rákérdezéssel ellenőrizhető: *Kit láttam? Csörgősipkát. Kit láttam? A bohócot. A bohóc = Csörgősipka.* (Azonosítás.) Mit nem lelek? *A papírt.* Mit nem lelek? *A cerkát. A papírt és a cerkát nem lelem. A papír ≠ a cerka* (halmozás). A két szerkezetípusban annyi közös, hogy az azonosításon belül is megfordítható a szerkezettagok sorrendje a mondat jelentésének változása nélkül, és ez a kettős kapcsolódás miatt lehetséges. Míg azonban a mellérendelő viszonyban álló tagok csak a nekik fölérendelt taghoz (*nem lelem*) kapcsolódnak párhuzamosan és egymáshoz nem, addig az azonosító értelmező esetében a tagok egymáshoz is igazodnak (az azonosító az azonosítotthoz), ugyanakkor fölérendelt tagjukhoz is. Ennek oka az azonosításnak mint grammatikai viszonynak speciális voltában keresendő. (KÁROLY rendszerében maradvá az előbbieket a sajátos azonosítóra nézve is állnak: *Benn, a szobában heverészik.* Hol heverészik? *Benn.* Hol heverészik? *A szobában. benn = a szobában.*) A szerző elképzelése így módosításra szorul: az azonosító nem kizárólag az azonosítotton keresztül, azaz közvetlen kapcsolódik a harmadik (az azonosítottnak fölérendelt) taghoz, ez esetben ugyanis a fenti mondatokat nem alkothatnám meg, az azonosítóra kizárólag az azonosítotton keresztül kérdezhetnék rá. A tagok azonososságuk révén egyszerre kapcsolódnak egymáshoz közvetlenül és közvetetten is.

KÁROLY egy későbbi dolgozatában kitarított fent vázolt álláspontja mellett, hangsúlyozva, hogy „az appozíció ugyanazon a strukturális síkon helyezkedik el, mint a vele kapcsolatos főnév” (ÁNYT. I. 1963. 172). Ez azonban KÁROLY saját rendszerében maradvá is ellentmondásra vezet; továbbá az azonosító tagnak az azonosítottal azonos síkon történő elhelyezkedése a hagyományos értelemben vett alárendelés ellen is szól, hiszen a jelzők és így az értelmezők is csak a fölérendelt tagjuk (a jelzett, az értelmezett) alatti strukturális szinten helyezkedhetnek el. Ráadásul a jelzők sohasem találhatók meg mondatszinten, kizárólag az alatt, mondatrészszínten (szerkezetszínten), a jelző ugyanis az állítmánynak már szerkezettaggá süllyedt formája („lesüllyedt állítmány”, I. DEME LÁSZLÓ, *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai K., Bp., 1971. 46—58). Ennek nyomán a következőket mondhatjuk el: ha az azonosító értelmezőt jelzőnek tekintjük, akkor semmi esetre sem jelenhet meg azonos strukturális síkon azonosítottjával. Mivel nyilvánvaló, hogy az azonosító értelmezős szerkezetben az értelmező és az értelmezett azonosága folytán egyen-

rangú, az értelmező számára az alárendelő kategóriában nincsen hely, tehát nem lehet jelző. A kettős kapcsolódás miatt azonban a mellérendelő szerkezetek között sem helyezhető el (vö. BALÁZS PIRI ALADÁR, Az azonosító értelmező — a két funkciójú mondatrész: Tanulmányok — Studije 5. füz. Újvidék, 1972. 7—13).

A mellérendelő besorolás ellen egyébként egy további nyomós érv is kínálkozik: a szerkezetekben szereplő denotátumok száma. A mellérendelő szerkezetekben mindig két vagy több denotátummal, az értelmezős szerkezetekben viszont mindig egyetlen jeltárgy különböző megnevezéseivel van dolgunk. Például: *Vettem papírt, cerkát.* (mellérendelés: 2 denotátum — 1.: papír, 2.: cerka); *Vettem sálát, kockásat.* (azonosítás: 1 denotátum: 1—2.: sál).

4. JAKAB ISTVÁN mindvégig a mellérendelés-teória egyik fő képviselője volt, az értelmezőket a kifejtő magyarázó szó szerkezetek közé olvasztotta be. Ha ez a megoldása meg is kérdőjelezhető, az addig elvezető redukciós törvényt a mai napig nem cáfolták meg. Az elképzelés gyökereiben hagyományos alapokon áll, amit a következő megállapítás is igazol: „A minőségjelzői értelmezőre eredetileg ráérthették a jelzett szó jelentését is: a *Veszek neki csizmát, pirosat* (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős kifejezéssel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát, piros csizmát.* A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett. Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkeztípushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem fogjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mint például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska, a kisebbik* típusú szerkezet értelmezőjét.” (KÁROLY SÁNDOR: MMNyR. 2: 297.) JAKAB ISTVÁN bebizonyította, hogy ez a ráértés természetes módon ma is él és működik a magyar értelmezős szerkezetekben (miért ne volna lehetséges ez ma is?), a folyamat mögött álló erő pedig a jelzős szerkezetek redukciójának törvénye. E szerint az értelmező nem más, mint egy teljesebb jelzős szerkezet redukált tagja (JAKAB: Nyr. 1972: 45, 49—50). Az eredeti jelzős szerkezet a folyamat során összevonódik, miáltal a benne „jelzői szerepet betöltött tag a jelzett szó elhagyása után alanná, állítmánnyá, tárggyá vagy határozóvá lesz, miközben — ha eredetileg melléknév vagy számnév volt — főnevesedik is. A jelentésben jelentéstapadás, a szófajtan alkalmi szófaji átcsapás néven ismeri ezt a jelenséget.” (JAKAB: NytudÉrt. 104. sz. 1980. 425; és vö. BERRÁR: NytudÉrt. 46. sz. 1965. 17—24.) A redukció a KÁROLY által ráértésnek nevezett folyamattal pontosan ellentétes irányban működik (ráértés = visszateljesítés, JAKAB i. m. 427). A redukció működésének oka egyszerű: mivel az értelmezettet követő teljes jelzős szerkezetben az értelmezett az értelmező mellett megismétlődne, indokolt az elliptikus szerkezet létrejötte. A redukciós törvény működése könnyen igazolható, hiszen „ahhoz, hogy egy szerkezettag szerkezetébe visszateljesíthető legyen, előbb redukálnia kellett.” (JAKAB: uo.) Például: *Kávét szüreteltem, ritka finomat.* > *Kávét szüreteltem, ritka finom kávét.* Nyilvánvaló, hogy a redukció megléte egyedül az értelmező jelentéséből nehezen vezethető le, hiszen „a változás is egy bizonyos szintaktikai helyzetben jelentkezik” (JAKAB: uo.), ez azonban nem jelenti azt, hogy a redukciós törvény „pusztán formai érv”, vagyis egyáltalán nincsen kihatással a jelentésre. Nagyon fontos, hogy a redukciót ne önmagában nézzük, hanem ahogyan JAKAB vélte: „a jelzős szerkezetek redukcióját nem vizsgálhatjuk egymástól elszigetelt szempontok szerint: külön jelentéstani, külön szófajtani és alakitani, külön szintaktikai szempontból. Komplex jelenségről van szó, vizsgálatakor mind a négy szempontot érvényesítenünk kell” (i. m. 425).

5. A redukció megléte számos olyan ténnyel bizonyítható, amelyekre az értelmezők kapcsán a hagyományos megközelítés nem tudott kielégítő magyarázatot adni. Ilyen például, hogy értelmezői szerepben két számnevünknek kizárólag a *kettő, kis* melléknévünknek pedig a *kicsi* főnévi változata jelenhet meg. Például: *Nyulak mellett ült, kettő mellett.* Nincsen: **Nyulak mellett ült, két mellett.* Továbbá: *Megpillantotta a leányt, a kicsit.* Értelmezőként nem a szabályosan egyeztetett

négyek jelenhet meg: **A nyulak mellett ült, a négyek mellett*, hanem a „szabálytalan” *négy*: ez ugyanis nem a *nyulak*-kal egyeztetődik, hanem az egyes számban lévő, a redukció során elmaradt *nyúl* alaptaggal: *A nyulak mellett ült, a négy (nyúl) mellett*. A következő két mondat típusának kapcsán is mindig problémák merültek fel a hagyományos nyelvtanokban: *Áll már a palota, az enyém. Kölcsönkértem a hajszeszt, Péterét*. A birtokos jelzőinek tartott értelmezőben az -*é* birtokjel, illetve a birtokos névmás megjelenése szintén a redukció meglétére világít rá: enélkül megjelenésükről érdemben számot adni nem tudunk, az értelmezett tagon ugyanis nincs is birtokjel. A teljes szerkezet ismeretében viszont már magyarázattal tudunk szolgálni az értelmezőn való magányos feltűnésükre: *Áll már a palota, az én palotám. Kölcsönkértem a hajszeszt, Péter(nek a) hajszesztét*. (Mindezeket vö. és a további magyarázatokat l. JAKAB: Nyr. 1977: 9—19, 1978: 296.) Az értelmező és az értelmezett alaki kitevőinek egyezése nem egyeztetésük következménye — az értelmező ugyanis nemcsak az értelmezetthez alkalmazkodik (és viszont), hanem a szerkezet tagjainak közösen fölrendelt harmadik taghoz is, akárcsak a teljes szerkezetben szereplő, de a redukció folytán kimaradt „gazdája”.

6. Mivel az értelmező tag elmaradt alaptagjának a jelentését, szófaji értékét, alaki kitevőit és mondatbeli funkcióját is átveszi, az értelmezős szerkezetet a továbbiakban nem vizsgálhatjuk úgy, mintha a redukciónak nem lennének következményei, mintha a teljes szerkezet nem létezne. A közönséges értelmezői típusok és a minőség-, mennyiség-, birtokos jelzők egymásnak való megfeleltethetősége, egymásba való transzformálhatósága is csak látszat, mint ahogyan szemmel láthatóan az egyeztetés is. Az értelmező tag egy teljes jelzős szerkezetet képvisel, így nem lehet jelzője az értelmezettnek. Például: *Veszek neki csizmát, pirosat*. (értelmezős szerkezet) = 'Veszek neki csizmát, piros csizmát.' > **Veszek neki csizmát pirosat csizmát*. (jelzős szerkezet?). A redukció szemantikai következményein túl talán a legfontosabb „hatás” még az értelmezőnek szerkezetszintről mondatszintre történő ugrása. Ez az ugrás nyilvánvalóvá teszi, hogy az értelmező nem jelző, nem alárendelt tag, hanem az értelmezettel egy mondat szinten megjelenő, ugyanúgy önálló és ugyanolyan szerepű mondatrész.

7. A redukció törvényének ismeretében az értelmező alaki viselkedésének „problémái” egyélesen megoldhatók (vö. még ANTAL LÁSZLÓ: Nyr. 1976: 194—200). Mihelyt meg tudjuk határozni az értelmező fölél rendelt fogalmat, a mondatbeli viszonyok „átrendeződnék”. A redukciós törvény működéséből azonban nem következik logikusan az értelmezős szerkezet mellérendelő volta, mint ahogyan JAKAB vélte. Ez esetben ugyanis nem tudunk elszámolni a denotátumokkal (l. fentebb), sem az értelmezős szerkezettagok között fennálló viszonytal (l. a fentebbi ábrákat). A szerkezettagok közé esetleg behelyezhető kötőszavak pedig olyan problémakört nyitnak meg, amely az értelmező-vitát nemhogy segítené lezárni, de még a mellérendelő viszonyok tradicionálisan elfogadott rendszerét is szétfeszíti (bővebben l. DÉR CSILLA, Hová rendeljük? — Az értelmező grammatikai státusa. Szakdolgozat, 1999. 47—9, 68—9). Fő kérdésünk ezért így tehető fel: ha az értelmezők megismételt mondatrészek, és így a tagok viszonya nem alárendelés, sem mellérendelés, milyen grammatikai viszony meglétéről beszélhetünk egyáltalán?

A két vizsgált típus, az azonosító és a közönséges értelmező problematikája itt ér össze. Az azonosító értelmező esetében már nem kérdéses, hogy milyen grammatikai viszonytal dolgozunk: azonosítással. Ebben az esetben nincsen szükség redukcióval számolni, ugyanakkor a vizsgatelteljesítés mégsem hoz létre agrammatikus — legfeljebb nehézkes — alakokat. Például: *Bemutatta neki Gáspárt, a férjét*. < ?*Bemutatta neki Gáspárt, a Gáspár [nevű] férjét*. *Erre rámnézett a kisfiam, Péter*. < *Erre rámnézett a kisfiam, Péter kisfiam*. A közönséges értelmezős szerkezetben egyrészt szóról szóra megismétlem ugyanazt, ami már korábban elhangzott, másrészt azt valamilyen új jeggyel egészítem ki, így a már elhangzott mondanivaló fogalomkörét szűkítem. Mindkét értelmezői típus esetében tehát ugyanannak a dolognak az újbóli megnevezéséről van szó, csak az

azonosító értelmező esetében ez a megnevezés más néven, egy másik szempontból történik. A közönséges értelmezőnél a szó szerinti megismétlést elkerülve árulunk el egy újabb vonást a jeltárgyról, ám ez az új vonás egyúttal a már említetteket is tartalmazza (pl. *pirosat* = 'piros csizmát'). A fennálló grammatikai viszony a közönséges értelmezők esetében is: azonosítás.

8. Az értelmezés (azonosítás) bármilyen mondatrész esetén megvalósulhat, a mondatbeli tárgyat ugyanúgy értelmezhetem, mint az állítmányt vagy az alanyt. A mondatnak az azonosítás során tehát két vagy több tárgya, határozója stb. lesz. Így — elvileg — értelmező alanyról, tárgyról, állítmányról, határozóról és jelzőről beszélhetünk. Ezek a kifejezések már egy új terminológia részét képezik, nem halmozott vagy mellérendelt mondatrészekre és nem értelmező jelzős típusokra vonatkoznak. Az elnevezések azt mutatják meg, hogy az értelmező melyik mondatrészt azonosítja. Az „értelmező jelző” terminus tehát egészen mást takar, mint a hagyományos nyelvtanokban, most már 'a mondatban jelzői mondatrészi szerepű értelmezettet azonosító értelmező' fogalmát fedi le. Ez az értelmező mondatrészi szerepét tekintve ugyanúgy jelző lesz, mint a vele azonos értelmezett, de nem annak jelzőjeként funkcionál. (Más kérdés, hogy erre az értelmezői fajtára nemigen lehetséges példát találni, a jelzők ugyanis közönségesen általában a nekik fölérendelt névszót differenciálандó jelennek meg a mondatban, egy jelzőt meglehetősen nehéz tovább értelmezni; túlnyomórészt ugyanez vonatkozik az „értelmező állítmányra” is.)

9. Az értelmező új besorolásának kulcsfogalma az azonosításon kívül a „teljes szerkezetben gondolkodás”, az értelmező önmagában véve ugyanis nem létezik. Az értelmezős szerkezet tagjainak száma mindig legalább három (kivéve, ha állítmányt értelmezünk), az értelmezetten és a (redukált) értelmezőn kívül harmadik tagként mindig azt a fölérendelt tagot is be kell vonnunk az elemzésbe, amelyhez a kettő párhuzamosan kapcsolódik. Az értelmezőnek ezek után is két fő típusával számolhatunk:

1. A redukciós értelmezővel, amelynél minden esetben redukcióval van dolgunk, vagyis az értelmező egy teljes jelzős szerkezetet rejt magában: *Veszek neki csizmát, piros csizmát.* > *Veszek neki csizmát, pirosat.* | *Rendelek neki katalógusból, két katalógusból.* | *Rendelek neki katalógusból, kettőből.* | *Megszerzem neki a könyvet, Tamás könyvét.* > *Megszerzem neki a könyvet, Tamását.*

2. A szoros értelemben vett azonosító értelmezővel, amelynél nem kell a redukcióval számolnunk (a visszateljesítés ennek ellenére olykor lehetséges): *Béla, a hentes csendesesen kopogtatott az ajtón.* | *Egyetlen pontra tudta csak irányítani a tekintetét, a hűtőre.* | *Meglátod-e szememben az értelmet, ezt a ritka vendéget?* — Visszateljesítés: *Láttam a színházban Gusztávot, a sógoromat.* < *Láttam a színházban Gusztávot, Gusztáv sógoromat.*

Az értelmezős szerkezetek mindegyikében tehát a tagok között egy „új” grammatikai viszony, az alárendelés és a mellérendelés mellett harmadikként megnevezhető azonosítás jelenik meg. A KÁROLY SÁNDOR-féle közvetett vagy közvetlen viszony helyett az azonosítást érdemesebb egy olyan speciálisan közvetlen viszonyként meghatározni, amely az alkotó tagok közötti legszorosabb lehetséges grammatikai viszony: azonosítási viszony. A hagyományos rendszer (vö. MMNy. 1968. 257—64) ennek függvényében a következőképpen módosul:

Grammatikai viszonyok (szó szerkezetszinten)

1. Alárendelő viszony: alanyi, tárgyi, határozói, jelzői alárendelés

2. Mellérendelő viszony:

a) Tiszta mellérendelés: kapcsolatos, ellentétes, választó viszony

b) Nem tiszta mellérendelés: következtető, okadó magyarázó, megszorító utótagú ellentétes viszony

3. Azonosító/értelmezői viszony

- a) Redukciós azonosító/értelmezői viszony
- b) Szoros értelemben vett azonosító/értelmezői viszony

10. Ami az elképzelés gyakorlati oldalát illeti: az azonosítást az első értelmezős típusban a redukció folytán kimaradt alaptag visszateljesítése révén ismerhetjük fel (ebben segítenek az értelmezett, továbbá az értelmezőn található alaki kitevők), a második típusnál pedig közvetlenül adva van. A mondatelemzések során az azonosítókból nem szabad kizárólag másodmondatrészt látnunk, sem pusztá pozíciót: az értelmező *a z o n o s é r t é k ű* a mondatban szereplő értelmezettjével, vagyis teljesen önálló elem, hiszen nem csak az értelmezett mondatrészen keresztül kapcsolódik be a mondatba. Az értelmező mondatbeli mozgékonyága vagy esetlegesen mondathatáron kívülre kerülése olyan tulajdonság, amely eddigi ismereteink szerint csak a fő mondatrészeket jellemezte. (Pl.: *Egyetlen szenvedélyt ismert, a jéghekit; Pista ezek után már csak egyetlen bűnös szenvedélyének hódolt. A jéghekinak.*) Ez, ahogyan az értelmező formai viselkedésére jellemző összes ambivalencia is, most már megmagyarázhatóvá vált.

Elismerem és számolok is vele, hogy az értelmezők viselkedése a mondattani elemzések során továbbra is megtévesztő lehet, és ez nyilvánvalóan nem csak a korábbi tradicionális besorolás következményeképpen van így. Az értelmezőt/azonosítót tartalmazó mondatok megalkotása közben a redukció ugyanis rendszerint már nem tudatosul bennünk. Ám bármennyire feltűnően hasonlítson is a *Veszek neki csizmát, pirosat* mondat a *Veszek neki piros csizmát* mondatra, reményeim szerint most már a *pirosat* mondatrész legalább annyira emlékeztetni fog minket a tárgyra, mint a jelzőre.

DÉR CSILLA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Két adalék a lineáris analógia szóalakformáló szerepéhez. A Magyar Nyelv 1998. 2. számában (195—6) PÁSZTOR EMIL az Aranyról is meglevő, de már korábról is adatolható *vérb(e)n-fagyba(n)* (*hagy*) szólást magyarázta. Idézzük fel ismét példamondatait! Első adatát 1675-ből Kolozsvár törvénykezési jegyzőkönyvéből hozza a Szótörténeti Tár (3: 622) segítségével: „látám, hogy Almási Gergelyt a földre le verték *vérb(en) fagyb(an) vagon*”. Itt a *vagon* létige a szerkezet fölérendelt tagja, de ez váltakozhat a *hagy*-gyal, sőt az utóbbi megoldás jellemzőbb: 1723: „... úgy tetczik, ... mintha testi szemeimmel látnám, ... mi-képpen *hadgyuk* [Jézust] *vérbenfagyban* nagy irgalmatlanul”. Arany Jánosnak „A fülemile” című versében e szófordulat a következő kontextusban fordul elő: „[a két rossz szomszéd összeszólalkozván] Többürl többre, szórul szóra, / Majd szitokra, majd karóra, / Majd mogorván / Átugorván / Öltre mennek, hajba kapnak; / Öröme a szent napnak / Egymást ugyan *vérbefagyba* [az én kiemelésem, J. D.], — / Hanem a *just* [Arany kiemelése] mégsem *hagyva*”. — PÁSZTOR szerint „sokan értik és olvassák így: *vérbefagyva*. Pedig itt a költő nem a közismert *vérbefagyva* kifejezést használja [...], hanem a kötőjeles, de a szótárakban címszóként nem szereplő” határozószót. „Az utótag itt nem a *fagy* ige határozói igeneve — írja PÁSZTOR —, hanem a *fagy* főnévnek *-ba* határozóragos alakja.” (196.)

Ha az utóbbi kijelentéseket szigorúan vett leíró nyelvészeti ténymegállapításokként fogjuk fel, amelyek egy nyelvtörténeti folyamat végeredményét rögzítik, egyetérthetünk a szerzővel. A változások elemzése azonban többoldalú mérlegelést tesz szükségessé, ezért már ugyanezen MNY.-szám Levélszekrény rovatában néhány idevágó gondolatot fogalmaztam meg (256): „Lehetséges, hogy itt valójában népetimológias fejleménnyel van dolgunk, amit nem lehet egyszerű leíró nyelvtani elemzéssel tagolni. Eszerint az eredeti *vérbefagyva* kifejezésben a lineáris analógia kö-

vetkeztében a *-va* képzős határozói igenév *-ba* végződésű szóra váltott át. A fő indukáló az előtag *-be* ragja volt. Ez a mechanizmus emlékeztet arra az esetre, amikor az ősmagyar *ét '7' számnév a vele szomszédos *hat* '6' hatására *h* kezdetűvé vált. A *-ba* végződés kialakulását a szinonim *agyba-főbe ver es helybe(n) hagy* kifejezések analógiája is segíthette. (A szemantikai kapcsolatban álló szavak analógiás alakmódosulására l. pl. *városi x falui > falusi* (→ *tanyasi* stb.)) Az általam eredetibbnek tartott *vérbe fagyva hagy* kifejezésre most talán nem is szükséges adatokat gyűjtenem, hiszen ma is élő, közismert frazeológiai egységről van szó." (Az analógia különböző megjelenési formáira l. még BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 153—4.)

A történeti fejlődés kezdőpontjába tehát — hipotetikusan — a *vérbe fagyva hagy*, *vérbe fagyva van* (~ *vagyon*) formákat állítottam, a magyarázatlanban pedig a népetimológia mellett többféle analógiás hatással számoltam. Ezek közül kiemelt szerepet tulajdonítottam a *lineáris analógia*nak, amely a beszédben gyakran egymás mellett álló szavak kölcsönhatását jelenti. — A közelmúltban a Magyar Nyelv régebbi évfolyamait lapozgatva találtam rá egy olyan szómagyarázatra, amely az előbbiekhöz nagyon hasonló történeti folyamatokat tár fel, a lineáris analógia népetimológiával társuló működésének szép példáját adja, és tovább erősíti a *vérbe fagyva > vérbe-fagyba* kapcsán felállított hipotézisemet. Az írás címe *Dobva-fakadva* (MNy. 1975: 464—5), szerzője VILLÓ ILDIKÓ, akinek figyelemreméltó gondolatait az alábbiakban megpróbálom röviden összefoglalni, különös tekintettel az említett szempontokra.

VILLÓ szerint „A címben szereplő határozószói értékű kifejezés [...] a köznyelvben ismeretlen, csupán nyelvjárásainkban él. Az MTsz. és az ÚMTsz. adatai szerint elsősorban az Alföldön járatos, ott viszont meglehetősen sokféle változatban. Az MTsz. adatai: *döbbszakadva* és *dogvaszakadva*; az ÚMTsz. ennél gazdagabb választékot kínál: *dobva-fakadva*, *dobbszakadva*, *dobba-fakadva*, *döbbszakadva*, *döbve-fakadva*, *düdvä-fakadva* adatokat találunk benne, s ide tartozik a *dühbe fakadva* változat is. A kifejezés jelentése mindenütt: 'mérgesen, bosszúsán, dülva-fúlva'. A második tagban világosan felismerhetjük a *fakad* ige határozói igenévi alakját, [...] Nem így állunk azonban az első taggal, amelynek nemcsak hogy sok változata van, de a jelentése is homályos. A *-va* képző igeinek mutatja, az egész szerkezetet pedig két igéből összeforradt ikerszónak, bár egyes alakjai még így sem magyarázhatók meg egykönnyen. A nyelvtörténeti adatok azonban egészen másra vallanak. [Bekezdés.] A NySz. a XVI. század közepéről Tinóditól és a XVIII. század elejéről Veresmartitól idézi a kifejezés ösét, amely eredeti alakjában szólás volt. Tinódinál *dobjok fakadva* alakot találunk, Veresmartinál pedig egy *dobja fakadva* szerkezetet. A jelentés: 'mérgesen, indulatosan, dülva-fúlva'. Az adatok tanúsága szerint tehát eredetileg alanyi szó szerkezettel van dolgunk. Ilyesfélét — összetétellel tapadva — mai nyelvünk is ismer: *lélekszakadva*, *szívszorongva*, *szívdobogva*, *szívrepesve*, *szívcsakadva*. Ezek az összetételek eredetileg ugyancsak szó szerkezetek voltak, jelölt birtokos személyraggal, vö. a NySz. *szíve szakadva* és *szívünk szakadva* adatait. [... Bekezdés.] Nézzük meg alaposabban az eredeti szó szerkezet jelentését. Első tagja 'döbhartya'-t jelentett [...] Második, igei tagja pedig az eredetibb, '(meg)reped' jelentést aktiválta. [...] A *dob* főnév jelentése lassanként elhomályosult, s éppen ezért az ige hatására hovatovább főnévi jellege is. [...] Így aztán nagy valószínűség szerint a mind alakilag, mind jelentés tekintetében világosabb *fakad(va)* indukálta az első tag változásait, s a népetimológia azt is igévé formálta [...]. Könnyen elképzelhető, hogy a népes családdal bíró *dobog*, *döbög*, *dübög*-féle hangutánzó igeik is szerepet játszottak [egy-egy alakok létrejöttében], a *döbve-fakadva* alakot pedig ezenkívül még a morfológiai analógia" is magyarázhatja. A Hajdúságból adatolt *dühbe fakadva* további népetimológiai hatásról tanúskodik, melyben a mintát nyilván a *dühbe gurul* analógiája szolgáltatta.

Összefoglalva a tanulságokat: bár az átalakulási folyamatokat többirányú népetimológiai hatások befolyásolták, a végső morfológiai szerkezet kialakítása során mindkét frazéma történetében kitüntetett szerepe volt a lineáris analógiának: a *vérbe fagyva > vérbe-fagyba* változásban az előtag volt az erősebb, az volt az indukáló, így a határozói igenév képzőjét *-ba* rag vál-

totta fel; a *dobja fakadva* > *dobva-fakadva* átalakulásában pedig az igenév maradt változatlan, az előtagban pedig analogikus toldalékcserre történt.

JUHÁSZ DEZSÓ

A májgomba népi elnevezéseiről. A májgomba (*Fistulina hepatica*) szerzte a magyar nyelvterületen gyakori, augusztustól októberig, nyár végén és ősszel erdei lombos fákon (leginkább tölgyfán), élőfán termő, száraz időben is előjövő gombafaj. „Kezdetben gömb, majd fokozatosan kiterülő, máj vagy nyelv alakú. Akár 30 cm-re is megnőhet, felülete érdes tapintású. Színe felül narancssárga, vörösbarna, alul a sűrű csövecskékből álló termőrétege világossárga, majd vörösödő, hullámos. (...) Fiatalon jóízű, de csak rántva, savanyú levesnek vagy savanyúságnak használatos. Mivel savanykás, nem gombaízű, ne keverjük más gombával. Felhasználás előtt célszerű beáztatni, hogy a benne lévő csersav kioldódjon. Az idősebb példányok fanyar ízűek” (KRÉBECZ JENŐ, *Gombaatlász*. Bp., 1988. 153). A májgomba azonban a magyar népi gombaismeretben meglehetősen perifériális szerepet játszik, elvéve akad adat róla. ISTVÁNFFI GYULA (*A magyar ehető és mérges gombák könyve*. Bp., 1899. 162) három magyar nevént említi: *ökörnyelv-gomba*, *tölgyfagomba* (Kecskemét, Hollós László közlése nyomán) és *májgomba*. ISTVÁNFFI közli néhány német (*Leberschwamm*, *Blutschwamm*, *Fleischschwamm*, *Leberpilz*), francia (*foie de boeuf*, *langue ou glu de chène*), olasz (*lingua di castagno rossa*, *fung lingua*, *melina*, *carnessela*) és angol (*vegetable beef-steak*) nevént is. A mikológus HOLLÓS LÁSZLÓ közlése (Népies gombanevek: Természettudományi Közlöny XXI. kötet, 355. füzet, 1899: 145—7) szerint „*Fistulina hepatica* Huds. tölgyfagomba Kecskeméten. Piaczra nem kerül, azonban egyesek felhasználják. Hogy ehető, sok helyen tudják, de azért e kitűnő jó gombának a nevént nem ismerik” (i. m. 146). A továbbiakban ismertetendő két közlés két, egymással érintkező vidékről, a Csallóközből és a Szigetközből való, ráadásul mindkettő ezidáig szótározatlan gombaelnevezéseket tartalmaz. DANTER IZABELLA közlése (Zsákmányolók gazdálkodás. Ebben: FEHÉRVÁRY MAGDA szerk., *Gúta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében*. Komárom, 1992. 31—60) szerint a csallóközi gútaiak ismerték és fogyasztották a náluk *marhanyelv-gomba* néven ismert májgombát (i. m. 32). Hasonló KOVÁCS ANTAL közlése is a Felső-Szigetközből: „*Borjúpofagomba*, *borjúpofájúgomba*, *borjúsájgomba*, *borjúorr*. Két gombát is hívnak így. A késő laskagombát (*Pleurotus ostreatus*) úgy jellemzik, hogy *kalaptya féltoldalassan is van göngyölvé, a széle puha, bársonyos, mint a borjú szája. Egymás fölött nyőnek ollan ömölletesen*. A másik változat a májgomba (*Fistulina hepatica*), amely *bornyú szájára és nyévére emlékeztet, ojjan pumatokat formál. Ojjan nagy pumatba vót a díjfacsógon meg az agácín is*” („Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987. 38).

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Etal. *Etelka* nevünk Dugonics András alkotása (*Etelka* 1788). Az *Etele* férfinévet rövidítette meg, és a *-ka* nőiesítő jelentésű kicsinyítő képzővel toldotta meg (LADÓ JÁNOS, *Magyar utónévkönyv*. Bp., 1972.² 46—7). „Alig tudnánk irodalmunkból más nőalakot megnevezni, aki annyira átment a köztudatba, mint Dugonics regényének hősnője — írta első monográfiája, rendtársa, PRÓNAI ANTAL (PRÓNAI ANTAL, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 121). — Nevét, melyet Dugonics maga alkotott, országszerzte felkapták. Kazinczy írja, hogy a regény megjelenése után majdnem minden újszülött leányt *Etelkának* kereszteltek, s e név népszerű a mai napig.” Lapalji jegyzetben még hozzátette, hogy a Magyar Kurír kigúnyolta a regény címét és a hősnő nevét, mivel látszatra nincs benne magánhangzó-illeszkedés: „Az *Etelka* szép kis magyar könyvecska...” De Prónai — ha fonetikai érvvel nem tudta is megokolni — helyesen hozott föl népnyelvi példákat: *Trészka*, *Tërka*, *Észtërka*. A mély hangú toldalék oka pedig a szegedi nyelvjárás sajátosságában rej-

lik: nem *Etelka*, hanem *Ētélka* a kiejtése. Tehát a vegyes hangrendű szavak mintájára toldalékoljuk: mint *betyárok*, *dérékam*, *géréndával* stb. Petőfi 1845 tavaszán „Cipruslombok Etelke sírjáról” címmel adta ki versciklusát tragikus fiatalon elhunyt szerelméről, Csapó Etelkéről (1829—1845), nyilván mert a fiatal lányt családjá, környezeté így, nyílt *e*-vel nevezte meg. De jellemző, hogy versesfüzetének ismertetői (Pesti Divatlap, márc. 29. — Honderű ápr. 17.) *Etelkát*-t írtak: ez volt akkor is a szokottabb forma.

Tömörkény István összegyűjtött műveiben három olyan elbeszélést találunk, amelynek címében az *Etel* különös változata szerepel: *Etal*. (Tömörkény István: *Etal a dobban*. In: T. I.: A Szent Mihály a jégben. Bp., 1957. 422. — Uő.: *Etal*. In: T. I. Új bor idején. Bp., 1958. 397. — Uő.: *Etal és Tóni*. In: T. I.: Öreg regruták. Bp., 1959. 264.) Egyikük azonban az első közlésben még „*Etal a dobban*” címmel szerepelt: csak az összegyűjtött művek gondozója, Czibor János változtatta meg (Új Idők 1900. 40. sz., Tömörkény István: *Vizenjárók és kétkézi munkások*. Szeged, 1902. 156). Minden bizonnyal azért, mert az elbeszélésben egy helyütt Tömörkény maga adott rá okot. A cséplőgépet etető lány, Kormányos Etel — a népballadából ismert tragédia — beleesett a dobba. A holttestét vívőtől az úton járók megkérdik: „— Hát mi esett az Etallal?”

A szövegjavításra (emendációra) Czibor azért is jogosítva érezhette magát, mert a másik két elbeszélés címében az *Etal* kétségtelenül Tömörkénytől származott. Az *Etal* (1903) címűben az író magyarázatát is adta, miért nevezte így a címben szereplő kislányt: „Úgy mondták neki, hogy: Etal. Etel volt volna pedig valósággal, de odakint nem sokat szokás az ilyesmivel törődni. Mondták neki gyöngéden és szánakozó szeretettel: Etal...” (Tömörkény István: *Gerendás szobákból*. Bp., [1904.] 23). S ettől kezdve az író is következetesen *Etal*-nak emlegette.

Mint ahogyan az 1915-ben írott „*Etal és Tóni*” című elbeszélésének hősnőjét. Eleinte itt is *Etel*-nek írta. Így kezdte novelláját: „A kapásunk lánya volt az *Etel*...” (Tömörkény István: *Népek az ország használatában*. Bp., 1917. 125). Sebők Etel volt tehát, mivel apját, a Tömörkénytől sokszor emlegetett kapást, Sebők Antalnak, ragadványnevén Kánya Tóninak hívták. Itt is később tért át Tömörkény a kiejtést utánozni próbáló névalakra: „Etel tehát — azaz hogy a szebb szavú tanyai nyelvben *Etal* — ilyen észjárások között élt...” (uo. 126—7). Tovább azután most is következetesen *Etal*-nak írta.

Ezt a névformát nem ismeri általában a magyar népnyelv, de a szegedi nyelvjárás sem. BÁLINT SANDOR is *Ētélka* alakban közölte, becéző változataiként pedig ezeket sorolta föl: *Ēta*, *Ētus*, *Ētél*, *Ētuka* (BÁLINT SANDOR, Szegedi szótár. Bp., 1957. 1: 389). Érdekes, hogy sem itt, sem másutt soha nem tette szóvá az *Etal* alak furcsaságát. Szintén nem figyelt föl rá VITÁNYI BORBÁLA, pedig ő éppen Tömörkény személyneveit vizsgálta, elemezte (VITÁNYI BORBÁLA, *Személynévadás Tömörkény István műveiben*. Magyar Névtani Dolgozatok 11. sz. Bp., 1981.; vö. PÉTER LÁSZLÓ, *Tömörkény személynevei*. In: Uő., *Tömörkény világa*. Bp., 1997. 162—4).

Magam is sokáig töprengtem, hogyan jöhetett létre ez a szokatlan, sőt képtelen név, Tömörkény hapax legomenonja. Idő teltelt, mire rájöttem.

Tömörkény négy gimnáziumot végzett, fonetikailag képzetlen volt. Érezte, hogy ez a hang nem írható le a közönséges *e* betűvel, de nem tudta, hogy megfelelője *ě*. De szándékát, hogy valamiképpen jelölje, kifejezte a hibás alakkal is. Ugyanúgy, ahogy Mórícz Zsigmond a „*Rózsa Sándor*” két kötetében (PÉTER LÁSZLÓ, *A Rózsa Sándor* nyelve. In: P. L., *Szegedi örökség*, Bp., 1983. 330—50). Az *a* betű előnyben részesítése bizonyára összefügg az *Ēta* változattal.

Tömörkény válogatott elbeszéléseinek sajtó alá rendezésekor többször kísérletet tettem, hogy kijavítsam Tömörkény hibáját. Egyetlen egyszer sikerült: az Unikornis Kiadónak A Magyar Próza Klasszikusai című sorozatában 1994-ben „*Két ló bitangaságban és más elbeszélések*” címmel megjelent gyűjteményében a sorozat szerkesztőjének, Kerényi Ferencnek megértéséből megtehettem. Mint ahogyan általában, a hozzáértő és érzékeny szerkesztő azt is lehetővé tette számomra, hogy a népnyelvi párbeszédekben jelölhessem a rövid zárt *ě*-t. Hiszen Tömörkény erre is tett bátoran

kísérleteket, csak itt is hibásan (ahogy Móricz), *é*-vel próbálta visszaadni. Én az ő szándékát hajtottam végre, amikor a pontos betűvel (*ě*) adtam vissza.

Örülnek, ha az új kiadásokban az idézett három elbeszélés ebben a formában jelennék meg: *Ětěl*, *Ětěl a dobban*, *Ětěl és Tóni*. De azzal is megelégednék, ha így: *Ěta*, *Ěta a dobban*, *Ěta és Tóni*.

PÉTER LÁSZLÓ

ÉLŐ NYELV

A nyelvi attitűd kisebbségben

A szociolingvisztikai szakirodalomban a nyelvi attitűddel kapcsolatos egyik megállapítás az, hogy a köznyelvnek a társadalomban tekintélye, presztízse van, míg a nem köznyelvi változatoknak, különösen a nyelvjárásoknak negatív a megítélésük, azaz stigmatizáltak. Azt azonban, hogy a kisebbségben élő magyarok nyelvi attitűdjére is érvényes ez a megállapítás, empirikus adatok hiányában inkább csak feltételezni tudjuk.

Bár ezt a hiányt egy kis településen végzett felmérés közzététele nem pótolhatja, de mindenképp hasznosíthatók a nyelvi attitűd témakörében annak a vizsgálatnak az eredményei, amelyet Kolonban (Szlovákiában, a Nyitrai járásban) végeztem középiskolás korú (14—18 éves) fiatalok között 1997-ben.

Az adatgyűjtés kérdőívvel történt, s a kérdések egyrészt a nyelvjáráshoz való viszonyulásra irányultak, másrészt a nyelvjárás és a köznyelv használatának tematikai, valamint pragmatikai kötöttségének vizsgálatát célozták. A nyelvi attitűddel kapcsolatos kérdések egy részét KISS JENŐNEK „A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben” c. hasonló témájú tanulmányából merítettem (MNY. 1996: 142—6), egy másik részükhöz pedig IMRE SAMU (Hol beszélnek legszebben magyarul?: Nyr. 1963: 279—83) és KONTRA MIKLÓS (Hol beszélnek legszebben magyarul?: MNY. 1997: 224—32) munkája adta az ötletet. A saját kérdőívemben feltett kérdéseket az egyes adatok elemzésekor tüntettem fel.

Ami a korosztály kiválasztását illeti, azért döntöttem a középiskolások mellett, mert többségüknél már kialakultak a nyelvhasználati szokásaik abban az értelemben, hogy milyen kommunikációs helyzetben használják a nyelvjárást és a köznyelvet, s többségüknél ugyanez a kialakultság jellemző a nyelvi érték-, illetve előítéletekre, vagyis a nyelvi attitűdjükre is.

A vizsgált korosztályhoz tartozók száma az 1433 lakosú községben 91 (a településsel kapcsolatos további 1991-es népszámlálási adatok: Nyr. 1996: 303). Közülük 47-en magyar és 44-en szlovák alapiskolába jártak. Ebben a felmérésben, mivel a nyelvjárás és köznyelv presztízsbeli, illetve használati különbségeire kívántam fényt deríteni, kizárólag a magyar alapiskolát végzett középiskolások válaszaira támaszkodtam. Ezt az indokolja, hogy míg a magyar alapiskolába járt fiatalok a helyi nyelvjárás mellett ismerik, sőt többségük bizonyos beszédhelyzetekben használni is képes a magyar köznyelvet, addig a szlovák alapiskolába járt homogén magyar vagy vegyes házasságból származó fiatalok a legjobb esetben is legfeljebb a nyelvjárást ismerik és használják, a köznyelvet nem. Nemcsak mindennapi megfigyeléseim alapján állíthatom mindezt, hanem egy általam végzett másik, a magyar—szlovák kétnyelvűséget vizsgáló felmérés adatai is megerősítették a fenti állítást. Arra a szlovák nyelven feltett kérdésre ugyanis, hogy: „Ha tudsz magyarul, a magyar nyelvnek melyik változatát beszéled? a) a koloni nyelvjárást, b) a köznyelvet, c) mindkettőt: a koloni nyelvjárást + a köznyelvet, d) egyiket sem”, a 30 (68,18%) beérkezett válaszból ez derült ki: önbevallásuk szerint 18-an (60%) csak a koloni nyelvjárást beszélik, 9-en (30%) egyáltalán nem tudnak magyarul, ketten mindkét nyelvváltozatot beszélik (6,66%), egy (3,33%) pedig azt állítja, hogy csak a magyar köz-

nyelvet ismeri (viszont egy későbbi beszélgetés alkalmával igazolódott az a föltételezésem, hogy az utóbbi adatközlő félreértette a kérdést, ugyanis kizárólag nyelvjárásban tud beszélni). Az említett kérdőív a magyar—szlovák kétnyelvűség mellett tartalmazott egy kérdést a nyelvjáráshoz való viszonyulás témaköréből is, s ennek adatait majd az idevágó kérdéskörnél ismertetem.

Visszatérve a magyar alapiskolát végzett középiskolások csoportjához, a 47-ből 40-hez sikerült eljuttatnom a kérdőívet, s eddig összesen 30 (63,85%) került hozzám vissza. A kérdőíveket otthonukban, a gyűjtő jelenléte nélkül töltötték ki az adatközlők. Az adatközlők a következő iskolatípusok diákjai:

	Gimnázium	Szakközépiskola	Szaktanulmányképző
lányok 15 (50%)	8 (53,33%)	5 (33,33%)	2 (13,33%)
fiúk 15 (50%)	2 (13,33%)	9 (60%)	4 (26,66%)
összesen	10 (33,33%)	14 (46,66%)	6 (20%)

A szaktanulmányosok közül 5-en (83,33%) szlovák iskolába járnak, egy (16,66%) jár magyarba, a szakközépiskolások közül 9-en (64,29%) járnak magyar iskolába, 5-en (35,71%) szlovákba, s a magyar—szlovák gimnazisták aránya: 9 (90%): 1 (10%). A kérdőívet kitöltő 30 középiskolás közül tehát 19 (63,33%) magyar középiskolában tanul. De mivel a Nyitrai járásban nem létezik magyar nyelvű középfokú intézmény, azok, akik anyanyelvükön kívánnak továbbtanulni, ezt csakis más járásban (Érsekújvári, Komáromi, Pozsony) többnyire bentlakásos formában tehetik meg¹. E helyzetnek az anyagi jellegű következményein kívül nyelvi attitűdbeli és nyelvhasználati velejárói is vannak. Más vidékre kerülve ugyanis szembesülnek egyrészt a köznyelvhez közelebb álló nyelvjárásokkal (pl. dunántúli), másrészt a köznyelv erőteljesebb jelenlétével, hiszen városi környezetben és az országhatár közelében többen élő szlovákiai magyarok nyelvhasználatában nagyobb szerephez jut a presztízsforma, mint a nyelvsziget helyzetű Zoboralján.

Ami a családi hátteret illeti, a kérdőívet kitöltő középiskolások mindannyian homogén magyar házasságból származnak. A 30 házasságból 11 endogám (mindkét házastárs koloni származású), 19 exogám (az egyik házastárs koloni, a másik nem, s többnyire a környező falvakból származnak): összesen 40 szülő koloni (66,66%), 20 pedig nem koloni születésű (33,33%).

A szülők iskolai végzettsége a következőképp alakult: az édesanyák 10%-a felsőfokú végzettségű, 33,33%-a érettségizett, 30%-uk szaktanulmányképzőt és 26,66%-uk alapiskolát végzett. Az édesapák 10%-a szintén felsőfokú végzettségű, 30%-uk érettségizett, 60%-uk szaktanulmányképzőt végzett, de az édesanyáktól eltérően csak alapiskolai végzettségű egy sincs köztük.

E két utóbbi szociológiai tényezőt, a szülők származását és iskolai végzettségét azért ismertettem részletesebben, mert föltehető, hogy hatással van a család s ezáltal a középiskolások nyelvi értékítéletére és nyelvhasználatára.

1. A nyelvi attitűddel kapcsolatos első kérdés ez volt: „Szerinted milyen a koloni nyelvjárás: szép, csúnya, egyik sem?” Erre a következőképp válaszoltak:

	Szép	Csúnya	Egyik sem
lányok	6 (40%)	2 (13,33%)	7 (46,66%)
fiúk	7 (46,66%)	1 (6,66%)	7 (46,66%)
összesen	13 (43,33%)	3 (10%)	14 (46,66%)

Ahogy a táblázatból is kikövetkeztethető, a lányok 40%-a, a fiúknak pedig 46,66%-a tartja szépnek a koloni nyelvjárást, vagyis a két nem közti különbség e tekintetben 6,66%. Kimondottan csúnyának tartja a nyelvjárást az adatközlők 10%-a. S bár a lányok és fiúk közötti eltérés itt is csu-

¹ A felmérés óta a 2000/01-es tanévben magyar nyelvű vállalkozói szakközépiskola indult Alsóbodokon (Dolné Obdokovce).

pán 6,66%, ezekből az adatokból mégis arra lehet következtetni, hogy a lányoknak a nyelvjáráshoz való viszonyulása valamivel negatívabb. Viszont teljesen azonos a nyelvjáráshoz semlegesen viszonyuló lányok és fiúk aránya.

Ami az adatközlők által látogatott iskola típusát és az általa nyújtott műveltséget illeti, úgy tűnik, hogy ez a tényező nincs számottevő hatással a nyelvi értékítéletükre, hiszen a magasabb műveltséget nyújtó gimnázium és szakközépiskola diákjai sem viszonyulnak negatívabban a nyelvjáráshoz, mint a szakmunkásképzőbe járó társaik. Sőt a gimnazisták (40%) és a szakközépiskolások (50%) közül, amint látható még valamivel többen viszonyulnak pozitívan a koloni nyelvjáráshoz, mint a szakmunkástanulók (37,5%). A semleges viszonyulás is nagyjából azonos a három csoportban (gimnazisták: 50%, szakközépiskolások: 41,66% és szakmunkástanulók: 50%). A negatív viszonyulásról is ez utóbbi mondható el (az előbbi sorrendben: 10% — 8,33% — 12,5%), de közös bennük az, hogy mindnyájan a Nyitrai járáson kívül járnak középiskolába, s a köznyelvhez közelebb eső, dunántúli nyelvjárást beszélők között töltik idejük nagy részét, és csak a hétvégeken tartózkodnak szülőfalujukban. Nyelvi értékítéletükre az eltérő nyelvi környezet mindenképp hatással lehet, és van is.

A családi háttér és a nyelvjárási megítélése közötti összefüggéseket kutatva a következő tények állapíthatók meg: azok szülei közül, akik csúnyának tartják nyelvjárást, 16,66% felsőfokú végzettségű, 66,66% érettségizett és 16,66% szakmunkás. Akik viszont szépnek tartják nyelvjárást, azok szülei közül 54,16% a szakmunkás, 12,5% a csupán alapiskolával rendelkező munkás, 29,16% az érettségizett és 4,16% a főiskolát végzett, vagyis az alacsonyabb végzettségű szülők százalékaránya a magasabb végzettségűekkel szemben ebben a csoportban 66,66 : 33,33. A nyelvjáráshoz semlegesen viszonyuló középiskolások szülei a következő végzettséggel rendelkeznek: alapiskola = 10%, szakmunkás = 40%, érettségi = 36,66%, főiskolai = 13,33%, tehát az alacsonyabb és magasabb végzettséggel rendelkező szülők aránya teljesen megegyezik a semleges csoportban. A két ellentétes vélemény (szép ↔ csúnya) adatai arról tanúskodnak, hogy a szülők iskolázottsága hatással van gyermekeik értékítéletére, de ez a tényező sem önmagában, hanem a többivel együtt érvényesül.

A szülők iskolázottsága mellett azok származása is hatással lehet a család és gyermekeik nyelvi értékítéletére. A nyelvjárást csúnyának tartó csoportban a középiskolások szüleinek 66,66%-a koloni, 33,33%-a pedig nem koloni származású. A nyelvjárást szépnek tartó csoportban ez az arány 62,5% : 37,5%. A nyelvjáráshoz semlegesen viszonyuló szülei közül a 70% koloni, 30% pedig nem koloni származású. Láthatjuk, hogy az egyes csoportokban a koloni és nem koloni származású szülők százalékarányaiban nincs nagy eltérés, s ennek alapján akár azt is mondhatnánk, hogy a szülők származása nem hat a nyelvjáráshoz való viszonyulásra. Nyilvánvalóan csak a származás egymagában nem határozza meg a nyelvi értékítélet kialakulását, de ha az idegen származáshoz magasabb iskolai végzettség és köznyelvi(es) nyelvhasználat is társul, akkor a származás szerepe e tekintetben is felerősödhet. Ezt támasztják alá a nyelvjáráshoz negatívan viszonyuló szüleinek adatai is.

2. A nyelvi attitűddel kapcsolatos második kérdés ez volt: „Szerinted akkor is koloniasan fognak beszélni Kolonban, amikor Te nagymama/nagyapa leszel? Igen. Miért? / Nem. Miért?” E kérdés mögött az a föltételezés húzódik meg, hogy „a nyelvjáráshoz való negatív attitűd inkább tagadó, a pozitív pedig inkább igenlő válaszokat indukál” (KISS JENŐ: MNy. 1996: 145). Erre a kérdésre így válaszoltak:

	Igen	Nem	Nem tudom
lányok	7 (23,33%)	4 (13,33%)	4 (13,33%)
fiúk	9 (30%)	5 (16,66%)	1 (3,33%)
összesen	16 (53,33%)	9 (29,99%)	5 (16,66%)

Az előző kérdés válaszaihoz viszonyítva 10%-kal nőtt ugyan a pozitív válaszadók száma, de a negatívan viszonyulóké is emelkedett, 19,99%-kal lett magasabb. Az igenlők közül többen a „remélem” állítmánnyal nyomatékosították állításukat („Remélem, hogy igen.”). Igenlő vagy tagadó válaszaiukat többen is indokolták, s indoklásaik arról tanúskodnak, hogy követik a környezetükben lejátszódó folyamatokat, változásokat. Így a pozitív válaszokban a koloni nyelvjárás jövőbeni létezését az itteni magyarság megmaradásától teszik függővé („Ha lesznek magyarok, a kolonias nyelvjárás nem fog teljesen kihalni”), vagy „bizonyos réteg”-hez kötik („Igen, bizonyos réteg”, „Igen, szerintem a koloni nyelvjárás még akkor is élni fog egy bizonyos részben”). A negatív válaszokban elsősorban az életkorral hozzák összefüggésbe a nyelvjárás visszaszorulását („Nem, mert már ma sem beszél így sok fiatal.”).

3. A harmadik kérdés, amely inkább az érzelmek felől közelítette meg a nyelvjáráshoz való viszonyulást, így hangzott: „Sajnálná, ha kivessze a koloni nyelvjárás?” Igen. Miért? / Nem. Miért? A válaszok:

	Igen	Nem	Nem tudom
lányok	12 (40%)	∅	3 (10%)
fiúk	12 (40%)	1 (3,33%)	2 (6,66%)
összesen	24 (80%)	1 (3,33%)	5 (16,66%)

A táblázatból az olvasható ki, hogy az előző kérdésekhez viszonyítva jelentősen megnőtt a nyelvjárásukhoz pozitívan viszonyulók száma, hiszen a középiskolások 80%-a sajnálná, ha kivessze a koloni nyelvjárás. Ez egyrészt azt bizonyítja, hogy a nyelvi attitűdnek milyen fontos összetevője az érzelmi tényező, másrészt pedig azt is alátámasztja, hogy a stigmatizált nyelvváltozatoknak is lehet presztízse, mégpedig rejtett presztízse (vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 137). Az igenlő válaszokat a középiskolások ekképp indokolták: „Mert ez egy kincs, és csak mi használjuk. Egyedi.”; „mivel ez a falunk jellegzetessége”; „mert elveszne egy falu sajátossága”; „mert szerintem jó (szép), ha egy bizonyos környéknek megvan a saját nyelvjárása”; „Úgy gondolom, hogy amit őseink ránk hagytak, ápolni kell”; „mert ez is a falu értékéhez, hagyományához tartozik”; „mert szülőfalum múltjához tartozik”; „mert a nyelvjárás a hagyományokhoz tartozik”. Az indoklásoknak ebből a részéből az derült ki, hogy az egyén számára az a regionális nyelvváltozat, amelyet gyermekkorában sajátított el és amely szellemi identitásának alapja, vonzóbb, mint a többi (vö. HEIKKI PAUNONEN, Nyelv és identitás: MNy. 26—27. 1984—85: 7), illetve hogy a nyelvi hagyományoknak jelentős szerepe van a különböző nyelvváltozatok megmaradásában (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A mennyiség tagolódása. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp., 1992. 168).

Az indoklásoknak egy másik részéből pedig az vált világossá, hogy a középiskolások is észreveszik és figyelemmel kísérik a magyar nyelvnek a vizsgált közösségen belüli visszaszorulását, a magyarok megfogyatkozását, s úgy vélik, hogy a nyelvjárás megszűnése a koloni magyarság megszűnését hozza magával, vagyis a nyelvjárásban a helyi magyarság megmaradásának fontos eszközét látják: „ha kihalna, akkor helyébe már nem a magyar lépne, hanem a szlovák”. „Azt hiszem, ha kivessze, akkor ez az elszlovákosodás nagy mértékűségét [sic!] mutatná meg, vagyis az nem a szellemi fejlődést, a modernséget, hanem a mi esetünkben a nyelvjárás kihalása a magyar nyelv kihalását hozná magával”. Van, aki a pluralizmus és nyelvi másság elfogadásának fontosságát is felismerte: „Jó ha van nyelvjárás, nem beszélhet mindenki köznyelven.” Többen azért sajnálnák, ha kivessze, „mert szép a falunk nyelvjárása”; „mert már megszoktam és tetszik is”; „mert nagyon szép”; „mert minden nyelvjárásnak megvan a maga szépsége, és ezt meg kell örízni”.

Egyetlenegy középiskolás adott negatív választ, aki egyébként az előző két kérdésben is ugyanilyen véleményen volt, s azt feltételezi, hogy ha kivessze a nyelvjárás, „akkor a köznyelvet használnák”.

4. Köztudomású, hogy a pozitív, illetve negatív nyelvi attitűd kialakulására az is hatással van, hogyan reagálnak a nyelvjárásra a nem falubeliek, az idegenek. Ezért tettem fel a kérdőívben a következő kérdést: „Előfordult-e, hogy valakik gúnyolták vagy dicsérték a kolonias beszédmódot? Ha gúnyolták, kik voltak azok, és mivel indokolták? / Ha dicsérték, kik voltak azok, és mivel indokolták?” A válaszokból ez derült ki:

	Gúnyolták	Nem gúnyolták	Dicsérték	Nem dicsérték	Nincs válasz
lányok	4 (13,33%)	8 (26,66%)	3 (10%)	9 (30%)	3 (10%)
fiúk	4 (13,33%)	8 (26,66%)	2 (6,62%)	10 (33,33%)	3 (10%)
összesen	8 (26,66%)	16 (53,33%)	5 (16,66%)	19 (63,33%)	6 (20%)

Az adatokból arra következtethetünk, hogy többségüknél se nem dicsérték (63,33%), se nem gúnyolták (53,33%) a nyelvjárást, de azok aránya, akiknek gúnyolták nyelvjárásias beszédmódjukat, magasabb (26,66%), mint akiknek dicsérték (16,66%). S kik gúnyolták a nyelvjárásukat? Szinte mindannyian a nem Nyitra vidéki, hanem a más régióbeli iskolatársakat említették: „főleg az osztálytársaim, mivel nincsenek hozzászokva és »parasztosnak« tartják”; „A középiskolában szerzett új barátaim”; „Amikor elmentem a gimnáziumba, de később megtanultam a köznyelvet”. Akik dicsérték, azok elsősorban a felnőttek voltak: „Az osztályfőnököm, mivel szerinte ez egy kincs”; „Magyarok (= magyarországi magyarok), és szerintük érdekes”, de néha a velük egykorúak is megdicsérték: „Barátaim, mert szép a nyelvjárásunk”. Azok közül, akik kifejezetten csúnyának tartották nyelvjárásukat (lásd I. kérdés), kettőnél fordult elő, hogy iskolatársaik gúnyolták nyelvjárásukat, s nyelvi attitűdjük kialakulására minden bizonnyal ez is hatással volt, hiszen „a gúnyolás elősegítheti a nyelvjárástól való érzelmi elfordulást, a dicséret pedig erősít(het) a pozitív attitűdöt” (KISS JENŐ: MNy. 1996: 143). Egy másik adatközlő szerint eddig azért nem gúnyolhatták nyelvjárásias beszédmódját, mert idegenek előtt, azaz „ilyen körökben” soha nem a nyelvjárását használja, hanem a köznyelvet, vagyis tudatosan kerüli azokat a hátrányos nyelvi helyzeteket, amelyeket a nyelvjárás használata idézne elő. Ezt a jelenséget a nyelvhasználati alkalmazkodás hipotéziseként említi a szakirodalom (vö. BARTHA CSILLA, Sztenderdizáció és/vagy asszimiláció? In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. KONTRA MIKLÓS, Bp., 1992. 27).

5. Tanulságos válaszokat kaptunk arra a kérdésre is, hogy: „Hol beszélnek szebben magyarul?” Magyarország. Miért? / Szlovákiában. Miért? A válaszok:

	Magyarországon	Szlovákiában	Nincs egyértelmű válasz	Nincs válasz
lányok	10 (33,33%)	1 (3,33%)	4 (13,33%)	∅
fiúk	9 (30%)	1 (3,33%)	1 (3,33%)	4 (13,33%)
összesen	19 (63,33%)	2 (6,66%)	5 (16,66%)	4 (13,33%)

A fenti adatokból az derült ki, hogy a koloni középiskolások 63,33%-a a magyarországi beszédet tartja szebbnek, mert „többet vannak kapcsolatban a magyar köznyelvvvel, mint mi”; „mert köznyelven beszélnek”; „mert nem használnak annyi szlovákból átvett szót (zsuvi 'rágó', nanuk 'jégkrém')”; „születésüktől fogva nem kell más (szlovák) nyelvet tanulniuk, így anyanyelvükre több időt fordíthatnak”; „mert Szlovákiában tájszólásban beszélnek a magyar nyelvet”; „mert ott szebb a kiejtés”; „pontosabban ejtik a szavakat”; „mert az hivatalos magyar nyelv”; „mert ott lényegében csak magyarok laknak és Magyarország egy állam”; „mert az magyar [sic!] ország”.

Az itt felsorolt vélemények a kisebbségi nyelvhasználattal foglalkozó szakirodalomban szinte rendszeresen felvetődnek; például a kódkeverést, a kölcsönszavak használatát és a kiejtést mind az amerikai, mind az erdélyi magyarok (vö.: BARTHA CSILLA, Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai: Regio 2/1. 1991: 84; KONTRA MIKLÓS — GÓSY MÁRIA, A sztenderd megközelítése:

a kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája. In: Normatudat — nyelvi norma. Szerk. KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992. 248; PÉNTEK JÁNOS, Normagondok Erdélyben (1793—1993): Nyr. 1994: 136) olyan jegyként tartják számon, amelyben az anyaországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat a leginkább különbözik, s amelyet maguk a kisebbségi beszélők negatívan ítélnek meg.

Visszatérve a kérdőív adataihoz, nem tudott egyértelműen sem a magyarországi, sem a szlovákiai magyar nyelvhasználat javára dönteni 16,66%, ők ugyanis úgy látják, hogy: „A két nyelv ugyanaz, csak mi egy picit másképp fejezzük ki magunkat”; „egyformán itt is, ott is [= Magyarországon]”; „nem tudom megítélni, mivel szerintem ez egyéntől függ”; „nem tudok egyértelmű választ adni, ugyanis ez a két ország egyes régióitól is függ, de egy-két tapasztalatom azt mutatja, hogy az anyaországiak gyakran már túlzásba viszik, ill. elcsúfítják az eredeti magyar kiejtést.” Ele nyésző azok százalékaránya (6,66%), akik szebbnek tartják a szlovákiai magyar nyelvhasználatot a magyarországinál, éspedig azért, „Mert ezt tanultam kiskoromtól, és nekem nagyon tetszik”; „szerintem ez a valódi magyar nyelv”.

Összegzőképpen a válaszokból az állapítható meg, hogy a magyarországi nyelvhasználatot szebbnek tartják a szlovákiaianál.

6. Hasonló jellegű volt a következő két kérdés is, az egyik ugyanis azt tudakolta, hogy „Szlovákia magyarlakta vidékei közül hol beszélnek szebben magyarul?”, a másik pedig azt, hogy „A Nyitra-vidéki községek közül hol beszélnek szebben magyarul?”.

Az első kérdésre beérkezett válaszok szerint a legtöbben (15 = 50%) úgy vélik, hogy a szebb szlovákiai magyar nyelvhasználat színhelye Kolontól délre, Magyarország határainhoz közelebb eső területeken található. Íme a válaszok: „Dél-Szlovákiában, mert a határ közelsége nagyon sok befolyással van az ottani lakosságra”; „Délien: mert a köznyelvet használják.” Leggyakrabban Komárom, Dunaszerdahely és Pozsony környékére helyezik a szép magyar beszédet, mert „ott nem veszik fel a szlovák nyelv egyes jegyeit”; „A köznyelvet használják (de ott sem mindenki)”; „mert nyelvjárásuk hasonló a magyar köznyelvhez”. Csupán ketten (6,66%) vannak azon a véleményen, hogy Kolonban beszélnek szebben. Az előző kérdésekhez viszonyítva jóval többen nem válaszoltak (13 = 43,33%), valószínűleg azért, mert vagy nem foglalkoztak ilyen jellegű kérdésekkel, vagy nem kerültek huzamosabb ideig kapcsolatba más vidékeken élő szlovákiai magyarokkal, s így nem volt módjuk megfigyelni az eltéréseket.

7. A második kérdés („A Nyitra vidéki községek közül melyikben beszélnek szebben magyarul?”) az előbbihez hasonlóan elég sok esetben vagy megválaszolatlan marad (12 = 36,66%) vagy határozatlan és kitérő a válasz (5 = 16,33%): „Nem tudom megállapítani, ugyanis nem szoktam figyelni a különbségeket.”; „Minden falu nyelvének megvan a szépsége.” Heten (23,33%) úgy vélik, hogy Kolonban beszélnek szebben, mert: „...a kolonaiak ügyelnek arra, hogy ne használjanak szlovák szavakat, pl. vaňa ('kád'), sako ('blézer') stb.” Hatan (20%) viszont a pogrányi beszédet tartják szebbnek, mert „...itt nem érződik annyira a palóc nyelvjárásra jellemző furcsa magánhangzóejtés”; „...a kiejtésük magyarosabb és a szavak nincsenek annyira eltorzítva”, s egy (3,33%) szerint Nagycétényben is szebben beszélnek, mert „nem beszélnek annyira nyelvjárásban, mint mi”.

Vagyis az utóbbi csoportban egyforma azok aránya, akik a koloni beszédet tartják szebbnek, illetve azoké, akik más Nyitra vidéki község nyelvhasználatát vélik szebbnek. Tehát a presztízstudatok és az önstigmatizációjuk a nagyjából azonos északnyugati palóc nyelvjárástípuson belül (IMRE SAMU, MMNyJR. 353) egyensúlyban van. — Megfigyelhető azonban egy ellentmondás is a véleményekben, mégpedig az, hogy akik saját palóc nyelvjárásukat csúnyának tartják, azok az ugyancsak palóc nagycétényi nyelvjárást szépek vélik (vö. KONTRA MIKLÓS: MNy. 1997: 229).

8. A nyelvi attitűddel kapcsolatos utolsó kérdés így hangzott: „Mi a véleményed azokról, akik mindig és mindenhol koloniasan beszélnek?” Tizen (33,33%) egyértelműen pozitívan viszonyulnak azokhoz, akik a beszédhelyzettől függetlenül mindig nyelvjárásban beszélnek, s így vélekednek róluk: „Nem vagyok rossz véleménnyel róluk”; „Jól teszik”; „Nem gátolom meg őket benne”; „Rendkívüli emberek”; „Engem nem zavar”; „Egyáltalán nem nézem le őket, inkább

tisztetem, hogy hűek nyelvjárásukhoz”; „Mindenki legyen hű az anyanyelvéhez”. Olyan, aki egyértelműen elítélné a „mindig és mindenhol” nyelvjárásban beszélőket, egy sincs az adatközlők között, de akik csak némi megszorítással tartják ezt elfogadhatónak, heten (23,33%) vannak. Ők az életkorhoz („Az idősebbek között elmegy, de a fiataloknál elég ciki”; „Vannak idős emberek, akiknél ez természetes, a fiataloknak pedig föl kell ismerniük a helyzetet, hogy mikor és hol illik nyelvjárásban beszélni”), az iskolai végzettséghez és az ezzel szorosan összefüggő státuszhoz kötik a nyelvjárás használatát („Egyszerű emberek, akiket nem foglalkoztat a beszédjük”). Ezenkívül még bizonyos beszédhelyzetekben fogadják el a nyelvjárást: „Mindig a helynek és a környezetnek megfelelően kell használni”; „Kell tudni, hogy hol lehet”; „Hát ez nem minden esetben megfelelő, mivel bizonyos helyen, ill. időben szerintem nem illik alkalmazni a kolonias beszédet”; „Bizonyos helyeken, ill. helyzetekben szerintem elkerülhetetlen a köznyelv használata, ezért akik mindig nyelvjárásban beszélnek, meglehet, hogy nevetségessé válnak”. Sokan, mégpedig 10-en (33,33%) nem válaszoltak erre a kérdésre, vagy csupán azt jelezték, hogy nincs véleményük (3 = 10%).

9. Hogy az idősebbeknél valóban elfogadják a nyelvjárásias beszédet, azt a következő kérdésre adott válaszok is alátámasztják: „Előfordult-e, hogy kijavítottad nagyszüleid vagy szüleid kolonias beszédmódját: igen/nem?” A válaszok:

	Igen	Nem
lányok	5 (16,66%)	10 (33,33%)
fiúk	4 (13,33%)	11 (36,66%)
összesen	9 (30%)	21 (70%)

Ha az adatközlők függvényében összehasonlítjuk az e kérdésre kapott igenlő válaszokat az 1. kérdés („Szerinted milyen a koloni nyelvjárás: szép, csúnya, egyik sem?”) válaszaival, az derül ki, hogy azok között, akik ki szokták javítani nagyszüleik és szüleik nyelvjárásias beszédét, egy sincs, aki csúnyának tartotta volna anyanyelvjárását. Az igennel válaszolók kétharmada ugyanis semleges, egyharmada pedig pozitívan viszonyul a nyelvjáráshoz. Ami az adatközlők társadalmi hátterét illeti, az öt lány mind Nyitrai járáson kívül jár gimnáziumba, s elbeszéléscik alapján az ő nyelvjárásias beszédmódjukat is gyakran javítgatják, főleg az iskolatársaik, de a tanáraik is.

Az igennel válaszoló fiúk fele a Nyitrai járáson kívül valamilyen szakközépiskola diákja, a másik fele Nyitrán jár szakmunkásképzőbe. Az ő esetükben tehát az iskola típusa és helyszíne nem tűnik meghatározó tényezőnek, viszont fölerősítheti azt a háromnegyedüknél jelenlevő összetevőt, amely az apa származásával hozható összefüggésbe. Mindannyiuk édesapja ugyanis a koloniák által magasabb presztízsűnek tartott nyelvjárást beszélő községből származik, s köztudomású, hogy a fiúgyermekek férfivá válásában és nyelvi szocializációjában az apa nyelvhasználati szokásai, viselkedésmódjai nagyobb szerepet játszanak.

Ha összegezzük a nyelvi attitűddel kapcsolatos kérdések válaszait, azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar alapiskolába járt középiskolások többsége pozitívan viszonyul nyelvjárásához, s a nyelvjárás jövőjét illetően is az optimista jóslások vannak túlsúlyban. Erős érzelmi kötődésről tanúskodik az is, hogy a fiatalok 80%-a sajnálná, ha kivessze a koloni nyelvjárás.

10. A szlovák alapiskolába járt középiskolásoknak a koloni nyelvjáráshoz való viszonyulására a bilingvizmussal kapcsolatos kérdőíves felmérés során kérdeztem rá. A szlovák nyelven feltett kérdés így hangzott: „Páči sa ti koliňanské nárečie?” Ano. Prečo?/Nie. Prečo? (‘Tetszik neked a koloni nyelvjárás? Igen. Miért? / Nem. Miért?’)

	Igen	Nem	Nincs válasz	Kitérő válasz
lányok	6 (26,09%)	10 (43,48%)	4 (17,4%)	3 (10%)
fiúk	4 (57,14%)	2 (14,28%)	1 (14,28%)	0
összesen	10 (33,33%)	5 (16,66%)	5 (16,66%)	3 (10%)

A válaszok pedig arról árulkodnak, hogy a 30 adatközlőből tíznek (33,33%) tetszik, mert: „Lebo je také blízke” (Mert olyan közel [áll hozzám]); „Lebo je l’ahšie, ako spisovný jazyk, a lepšie mu rozumiem” (Mert könnyebb, mint a köznyelv, és jobban értem); „Lebo ho ovládam” (Mert tudok [magyarul]); „Lebo sme ho zdedili od starých rodičov” (Mert a nagyszüleinktől örököltük); „Lebo je to aj moje nárečie” (Mert ez az én nyelvjárásom is); „Lebo je vtipný” (Mert vicces). Viszont 12-nek (40%) a következő okok miatt nem tetszik: „Lebo nemá peknú výslovnosť” (Mert nem szép a kiejtése); „Ked’ sa už idem učiť’ cudzí jazyk, nech je teda spisovný” (Ha idegen nyelvet kezdek tanulni, az a köznyelv legyen); „Nedá sa s ním nikde dorozumiť” (Sehol se lehet vele megértetni magunkat); „Lebo sa dá to isté povedať’ krajšie” (Mert ugyanazt meg lehet mondani szebben is); „Asi zato, že ho neovládam” (Valószínűleg azért, mert nem tudok [magyarul]). Öten (16,66%) nem válaszoltak, hárman (10%) pedig kitérő választ adtak: „Nezaujíma ma to” (Nem érdekel ez engem); „Je mi to fuck!” (Nekem ez tök mindegy!).

Az adatok azt tükrözik, hogy a szlovák iskolába járó fiatalok között a magyar csoporthoz képest 30%-kal több a koloni nyelvjáráshoz negatívan viszonyulók száma, akik közül önbevallásuk szerint 25% a magyar nyelvnek semmilyen változatát, így a koloni nyelvjárást sem beszéli.

A koloni nyelvjáráshoz pozitívan viszonyulók százalékaránya a magyar és a szlovák középiskolások csoportjában 40 : 33,33. A szlovák középiskolások a pozitív viszonyulást, ahogy azt fentebb olvashattuk, érzelmi tényezőkkel és a nyelvi hagyományokkal indokolták. Ennek kialakításában egyértelműen a családi háttérnek van szerepe, hiszen a szlovák iskola mai szellemisége inkább az ellenkezőjét sugalmazza. Azok, akik negatívan viszonyulnak az adott nyelvjáráshoz, elsősorban a „csúnya” kiejtést hozzák fel indokként, illetve azt kifogásolják, hogy a koloni nyelvjárást nem standard nyelvváltozat, s mint ilyen, értéktelen. Az utóbbi vélemény a kisebbségek esetében szinte már nyelvi attitűdbeli univerzálénak számít, így például hasonló jelenségről és annak következményeiről PÉNTÉK JÁNOS a következőket írja: „...a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvüknek csak valamely alárendelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi standard változatát. Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás, a nyelvcserre irányába hat” (Magyar nyelvi gondok Romániában: Nyr. 1993: 484).

11. Visszatérve a magyar középiskolások válaszainak értékeléséhez, feltehetjük a kérdést, hogy a kérdőív adataiból kiolvasható pozitív attitűd visszatükröződik-e a nyelvhasználatban. A válasz egyértelmű igen, hiszen Kolonban a nyelvjárást nemcsak az idősebb generáció domináns nyelvhasználati formája, hanem a fiataloké is. E megállapítást egyrészt résztvevő megfigyelések, másrészt kérdőíves gyűjtési adatok is alátámasztják, ugyanis a kérdőív a nyelvi attitűdre irányuló kérdések mellett nyelvhasználati jellegűeket is tartalmazott.

Az első nyelvhasználati kérdés így hangzott: „Kivel és hol beszélsz nyelvjárársban?” A 30 középiskolás közül két (6,66%) lány „sehol senkivel” nem beszél nyelvjárársban, egy lány pedig azt vallja, hogy „Általában köznyelven beszélek, de vannak szavak, melyeket nyelvjárársban mondok.” A többiek kommunikációs tevékenységük folyamán, ha eltérő mértékben is, de használják a nyelvjárást. Egy fiú önbevallása alapján mindenhol a nyelvjárást használja. Az abszolút többség a nyelvjárárs használatát egyrészt magához Kolonhoz és a környező falvakhoz köti („otthon a faluban”, „Kolonban és a környező falvakban”), másrészt a családdal, a rokonokkal, a falubeli barátokkal és iskolatársakkal, tehát általában a falubeliekkel zajló kommunikációban alkalmazza.

12. A következő kérdés a köznyelvnek a koloni középiskolások nyelvhasználatában betöltött szerepére irányult: „Ha a magyar köznyelvet is tudod használni, kivel és hol beszélsz így?” Bevallásuk szerint hárman (10%) „sehol és senkivel” sem beszélnek köznyelven, ketten (6,66%) viszont „mindenhol és mindenkivel” ezt használják, s hárman (10%) nem válaszoltak a kérdésre. A többiek (22 = 73,33%) a kommunikáció helyszínétől és beszélgetőpartnerüktől teszik függővé a köznyelvet. Azok, akik magyar középiskolába járnak, s ahogy azt már említettük, ez csak a Nyitrai járáson kívül lehetséges, elsősorban az iskolához és a kollégiumhoz, valamint az ottani személyekhez (tanárok, osztálytársak, barátok) kötik a köznyelv használatát.

Maguk a diákok erről így vallanak: „Az iskolában ~ suliban, tanáraimmal, iskolatársaimmal”; „az iskolában és a kollégiumban”; „Itthon és a falumon kívül mindenütt”; „gimiben”. Ami a helyszínt illeti, az iskolán kívül még a magyarországi kirándulásokat is a köznyelv használatának egyik lehetséges színtereként említik.

A beszédpartner kiléte is befolyásolja a kódválasztást, a tanárokkal és a nem helybeli iskolatársakkal, valamint a barátokkal szemben a köznyelvet használják, illetve az „idegenekkel”, a „más környékről származó magyarokkal” és a magyarországi magyarokkal is köznyelven beszélnek.

13. A harmadik kérdéssel azt akartam megtudni, hogy a beszédtema mennyire befolyásolja a köznyelv és a nyelvjárás használatát, s milyen témák esetében választják az egyik vagy a másik nyelvváltozatot. A kérdés így hangzott: „Vannak olyan témák, amelyekről szívesebben vagy könnyebben beszélsz nyelvjárásban, illetve köznyelven? Sorolj fel néhányat!” A középiskolások közül 5-en (16,66%) úgy vélik, hogy nincsenek olyan témák, amelyek a kódválasztást befolyásolnák, s amelyekről szívesebben vagy könnyebben beszélnének az egyik vagy a másik nyelvváltozatban. Ezzel szemben többségben vannak azok (11 = 36,66%), akik úgy vélik, hogy a téma befolyásolja a két nyelvváltozat közötti választást, hiszen az „iskolai dolgokról és a tananyagról” könnyebben tudnak köznyelven beszélni, míg a „hétköznapi dolgokról”, bizonyos ünnepekkel kapcsolatos szócásokról, helyi ételekről stb. inkább nyelvjárásban beszélnek. Hárman (10%) úgy vélik, hogy köznyelven mindenről képesek beszélni, s ugyancsak hárman (10%) vannak olyanok, akik bevallásuk szerint mindenről nyelvjárásban beszélnek, vagy azért, mert ritkán van alkalmuk köznyelven beszélni, vagy mert nyelvjárásban mindenről könnyebben tudnak beszélni. — A megválaszolatlan kérdések száma itt is elég magas (11 = 36,66%), s ez elsősorban a kérdés nehézségével és szokatlan jellegével magyarázható.

Befejezésként elmondható, hogy az adott nyelvjárásnak van még presztízse a fiatalok között is, de a köznyelvé, amelyet nagyon gyakran azonosítanak a magyarországi nyelvhasználattal, magasabb. Továbbá az is kiderült, hogy a fiatalok nagy részét foglalkoztatják a nyelvi-nyelvhasználati kérdések, és többnyire van is erről véleményük, s észrevételeik az adatközlők „szociolingvisztikája”-ként a kutató számára is hasznos tanulságokkal szolgálhatnak.

SÁNDOR ANNA

S Z E M L E

Bañcerowski Janusz, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szláv és Balti Filológiai Intézet,
Lengyel Filológiai Tanszék. Az írásokat válogatta, szerkesztette és az előszót írta
NYOMÁRKAY ISTVÁN. Budapest, 2000, 402 l.

Az ismertető kötet a szerzőnek azon munkáit tartalmazza, amelyek az utóbbi években, sőt évekkel korábban jelentek meg, főként a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv hasábjain. Ez a könyv tehát úgy is felfogható, mint egy közel 30 éves kutatói múlt összefoglalása: összegzése mindannak a tudásanyagának, amelyet a szerző velünk, a kötet olvasóival az adott tárgykörre vonatkozóan megosztani szándékozott. Mindezek az ismeretek NYOMÁRKAY ISTVÁN professzor gondos, hozzáértő válogatásában tárulnak elénk, aki tematikus rendszerbe illesztette az egyes cikkeket és tanulmányokat. A főbb témák a következők: 1. Az ember, a valóság és a nyelv viszonya (15—26); 2. A nyelvi modellek (27—46); 3. Az információ, a kommunikáció és az ezekkel kapcsolatos

kérdések (47—216); 4. A jelentés (217—318); 5. A kognitív nyelvészet (319—57); 6. A glotto-didaktika és a translatorika egyes aspektusai (358—96).

A szerkesztés elve az egymást követő témakörök alapján világos: az ember, a valóság és a nyelv kölcsönviszonyának bemutatásától a nyelvi modellek ismertetésén és a nyelvi funkciók elemzésén keresztül eljutni végül az alkalmazott nyelvészet területére: a glottodidaktikáig, a translatorikáig. A kötet tehát az általános elméletektől indulva az egyre konkrétabb és specifikusabb problémák vizsgálatának irányába halad, míg végül gyakorlati kérdések megvitatásához is eljut.

Az a két téma, amely a szerző vizsgálatának középpontjában áll és így egyben a jelen könyv „gerincét” alkotja, az információ és a kommunikáció. Azt, hogy ezek a fogalmak nemcsak a nyelvész számára fontosak, de az élet szinte minden területén meghatározó szerepük van, úgy gondolom, aligha kell bizonygatni. (ROSZAK századunkban egyenesen az információ kultuszáról beszél; vö. THEODORE ROSZAK, *Az információ kultusza*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1991.) Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy például az információ fogalmának máig sincs egységesen elfogadott definíciója. BAŃCZEROWSKI a jelenség okát egyrészt az említett fogalom bonyolultságában, másrészt interdiszciplináris jellegében látja. „Minél több tudományág képviselője foglal állást a kérdésben, annál realisabb lehetőség nyílik arra, hogy kidolgozzuk az általánosan elfogadott információfogalom tudományos meghatározását” — írja (55—6). Ezt követően az információ különböző osztályozási módjait elemezve a lehetséges információtipusok összefoglalását adja (57). Ezek a következők: a) kötött, b) szabad, c) aktuális, d) potenciális, e) gépi, f) szociális, g) élettelen.

A kommunikációról és a kommunikációs folyamatról szólva a szerző elmondja, hogy azok kapcsolatban vannak az információ kiválogatásával, és rámutat azokra a funkcionális különbségekre, amelyek az információ szelektálásának és előhívásának területén a számítógép memóriája és az emberi agy között fennállnak. Ilyen releváns különbség például az, hogy míg a számítógép esetében az információ kiválasztása nem függ annak tartalmától, addig az embernél ez a kiválasztás kapcsolatban van magának az információnak a tartalmával, mivel asszociatív módon történik. Jegyezzük meg, hogy a szerző a kommunikációról már korábban is ismertette felfogását, hiszen ő alkotta meg e fogalom magyar nyelvű definícióját, amely immár nemcsak a „Kulturális Kisenciklopédia” lapjain olvasható (Kossuth Kiadó, Bp., 1986. 306—10), de megtalálható a jelen kötetben is (I. Előszó 5—7). Bańczerowski könyvében azonban továbbmegy az emberi kommunikáció tárgyalásánál s a már ismert anyagon kívül újabbat, többet nyújt; vizsgálatának tárgykörébe vonja a zookommunikációval és a bionikával kapcsolatos kérdéseket, a nem verbális kommunikációt, sőt a hallgatás egyes nyelvészeti aspektusait is (94—111). Így tágabb keretbe helyezve a kommunikációt, teljesebb képet nyújt annak folyamatáról, s általánosabb érvényű tanulságok levonására nyílik lehetősége.

Az információval és a kommunikációval kapcsolatos kérdéseken kívül a kötetben természetesen jelentős súllyal szerepelnek más témakörök is, amelyek nyelvészeti szempontból szintén igen fontosak. Ezekről az alábbiakban szólunk néhány szót.

Kiemelt figyelmet érdemel a szerzőnek „A jelentés értelmezési módjairól” című írása (217—41), amely először a Magyar Nyelvőr lapjain jelent meg (Nyr. 1995/3.). Az említett munka az ókortól (Arisztotelész, Epikurosz) a középkoron át (Abélard) egészen az újkorig (Locke, Berkeley) vezetői az olvasót, bemutatva a jelentésről alkotott különböző felfogásokat. Gazdag filozófiatörténeti (Mill, Frege, Russell, Morris, Osgood, Carnap stb.) és nyelvészeti szemantikái (Bloomfield, Grice, Riesig, Saussure, Trier, Porzig stb.) háttérrel nyújtva a szerző egzakt definíciót ad, mely szerint: „A jelentést a nyelvi kifejezések olyan tulajdonságaként foghatjuk fel, amely a nyelven kívüli jelenségek osztályaihoz kapcsolódik, azaz olyan relációként, amely összekapcsolja a fonikus, illetve grafikus sorok osztályait a nyelven kívüli jelenségek osztályaival. Tehát a jelentés nem a valóságos tárgyak vagy a róluk szóló gondolatok, hanem azok a relációk, amelyek a fonikus, illetve grafikus sorok osztályait összekapcsolják azoknak a jelenségeknek az osztályaival, amelyek az adott közösség nyelvi tudatában rögzülnek” (226). A cikk második részében Bańczerowski a jelentés és

az információ kérdésének további aspektusait vizsgálva szól az egyedi kontextus szerepéről, az univerzális (kategorialis) polisziemiáról, a szignifikatív és a konnotatív jelentés, valamint a szemantikai és a pragmatikai paraméterek viszonyáról (227—38).

A kötet további részét a kognitív nyelvészetéről, a pragmatikáról, illetve az alkalmazott nyelvészet néhány kérdéséről (glottodidaktika, transzlatorika) szóló, valamint az országismeret oktatásának fontosságát hangsúlyozó írások alkotják (319—91). A kognitív nyelvészetet elemző írásokkal kapcsolatban el kell mondani, hogy azok értéke nemcsak a kérdés átfogó és részletes bemutatásában rejlik, hanem hiánypótló jellegükben is. Ez utóbbi megállapítás tulajdonképpen az egész kötetre érvényesnek tekinthető, hiszen magyar nyelven eddig relatíve kevés munka jelent meg erről a témáról. Az egyes témakörök tárgyalásánál nemcsak a nyugati szakirodalomra történik hivatkozás — amint az az utóbbi években megjelent nyelvészeti munkákban szinte általános gyakorlattá vált — de bőven idéz a szerző orosz, lengyel nyelvészektől is, megismertetve ily módon a magyar olvasót az orosz és a lengyel nyelvészet korszerű, aktuális eredményeivel. — A fentebb elmondottakat figyelembe véve talán nem túlzó az az állítás, hogy a magyar nyelvudomány 2000. évben megjelent munkái közül az egyik legfigyelemreméltóbb, legfontosabb BAŃCZEROWSKI JANUSZ műve, amelyet ezúton ajánlunk a téma iránt érdeklődő szakemberek, doktoranduszok és hallgatók figyelmébe.

PÁTRÓVICS PÉTER

Gósy Mária, Pszicholingvisztika

Egyetemi Könyvtár, Corvina, 1999. 270 l.

Néhány éve még jogos volt a kíváncsisággal vegyes várakozás: vajon mit tartalmaz a címében „pszicholingvisztika” megnevezést feltüntető kézikönyv. Hogy mára már világosak a körvonalak, kialakultak a keretek, a pszicholingvisztika elméleti és alkalmazott jellegű kérdéseit meg tudjuk fogalmazni, ezek részbeni megoldásait, illetve elvégzendő feladatait világosan látjuk, nem kis mértékben éppen GÓSY MÁRIA érdeme. Olyan munkát tett le elének a szerző, amely összegez, és (vagy éppen ezért) új kutatási irányokat is megjelöl.

Gósy Mária 8 fejezetben fejt ki mondanivalóját, az egyes fejezeteket bibliográfia zárja. A könyvet gazdag, a különböző témakörök megtalálását hathatósan segítő tárgymutató egészíti ki (a minden bizonnyal elkövetkező újabb kiadást talán szerzők szerinti mutatóval lehetne majd kiegészíteni).

„A pszicholingvisztika kialakulása” rész (7—16) az alcímben megjelölt témát részletesen kifejti. A pszicholingvisztika első számú nyelve az angol, ezért külön erényként könyvelhető el, hogy Gósy a magyar nyelvű szakirodalomra is kitér: megkönnyítve a további tájékozódást azok számára is, akik nem vagy csak nehézségekkel olvasnak angolul.

„A beszéd folyamatok szervezése: a gy, a gyműködés” rész (17—37) a pszicholingvisztika tanulmányozása szempontjából nélkülözhetetlen neurológiai, anatómiai alapfogalmakat fejt ki. Szóba kerül a lokalizáció, az agyfélteke-dominancia, az agyféltekék jellemző funkciói. Az agyműködés, de különösen az emlékezet, emlékezési folyamatok leírásában az emberi agy és a számítógép termékenyítő analógiája is helyet kap.

„A beszédprodukció folyamata” (38—60) fejezet a hangzó beszéd létrehozásának legfontosabb szintaktikai, szemantikai mozzanatait mutatja be (a mentális vagy belső lexikon kérdéseit külön fejezet taglalja). Gósy nem téveszt arányokat: jól érzékelteti, hogy a mai kutatások még nem döntöttek egyetlen modell mellett; a modellalkotáshoz szükséges kutatások irányultsága is eltér. A korai modellek elsősorban a transzformációs és a generatív nyelvelméletet

vélték olyan kiindulópontnak, amely megalapozhat egy beszédprodukciónak modellt. Mások (ezek már inkább a 70-es, 80-as évek) magában a beszéd folyamatban megfigyelhető (gyakran: mérhető) jelenségekre (hezitáció, szünet, beszédhibák) alapozva építettek modellt, míg a legújabb beszédprodukciónak modellek — hol nyiltabban, hol kevésbé nyiltan — a neurológiai rendszerek információfeldolgozását (moduláris elv, párhuzamosan megosztott feldolgozási elv) tartották megbízható alapnak. Bármelyik modelltől legyen is szó, a különböző nyelvi szinteknek megfelelő tervezési, kivitelezési, mikro- és makroméretű műveletek kérdése nem kerülhető meg: bőven kapunk ezekről is információt.

„A beszédészlelés és a beszéd megértés folyamata” (61—120) a recenzált egyetemi tankönyv egyik leghosszabb fejezete: egyfelől bővebb tárgyalást diktál az észlelési és értési folyamatok különválasztása, másfelől általában is többet tudunk a beszédevékenységek erről az oldaláról, de a terjedelmi okokat az is magyarázza, hogy ebben a fejezetben ad legbővebben számot a szerző saját empirikus kutatásairól.

Az észlelésért felelős fiziológiai mechanizmusok ismertetését a kurrens modellek kifejtése követi: leglényegesebb vonásaiban feltárul a motoros, az analízis-szintézis révén a globális, a hierarchikus, a kognitív, a moduláris és a konnekcionista modell. Tárgyalja a szerző a műveleteket (szegmentálás), az elemzési elveket („azonalosság — késleltetés”), a variáns-invariáns kérdését. Különösen értékesek a beszédészlelés fonetikai szintjének különböző mértadatai. A Gósy-féle tárgyalás gyakran választja azt a módot, hogy az általános („összemberi”) és a magyar adatokat egymás mellett szerepelteti, ennek köszönhetően az olvasó még világosabb képet alkothat a két adatsor egybevetése alapján. Ez a rész egyúttal szépen példázza az alap kutatás (a mért adatok) és az alkalmazás (a többféle lehetőség közül az iskolai tanulást említtem) összekapcsolhatóságát, illetve egy ilyen kapcsolatteremtés hasznosságát. A GMP tesz egy évtizede bizonyítja nélkülözhetetlenségét.

„A mentális lexikon” (121—50). A szókincs régóta tárgya a nyelvészetnek, de a belső (mentális) lexikon — különösen kísérletes — vizsgálata csak néhány évtizede kutatási téma. Bár a mentális lexikon nagyságának megállapítása, a szavak közötti kapcsolatok jellegének feltárása már a múlt században elkezdődött, de a folyamatszerű működés (lexikai hozzáférés, megközelítés, azonosítás, lehívás) rendszeres kutatása aránylag újabb keletű. Gósy számot ad mind a megfigyelések, mind a provokált kísérletek idevágó eredményeiről: általánosabb és magyar vonatkozásban egyaránt. Áttekinti és magyar példák segítségével (is) segíti a szófelismerési modellek (moduláris, interaktív, „vegyes”) megértését. Ahol lehetséges, megkülönböztetést tesz az írott és a hangzó nyelvi folyamatok között.

„A z anyanyelv elsajátítása” (151—97). A magyar pszicholingvisztikai szakirodalom Gósy Máriát kitűnő gyermeknyelv-kutatóként is számon tartja, ezért nem meglepő, hogy ez a fejezet az amúgy is magas színvonalú tankönyvnek is az egyik legkiérleltebb része. Az olvasó szerkezetileg jól felépített módon megtalálja itt a nyelvi fejlődés (a nyelvsajátítás) pilléreit (empirista — racionalista közelítés), a kétféle közelítés kultúrhistoriai megjelenését („vadgyerekek”), a „kritikus periódus” hipotézist és annak következményeit. Végigkalauzol a nyelvi fejlődés különböző szakaszain (preverbális szakasz, gögicselés, holofrázisok, telegrafikus beszéd); elsősorban magyar példák bemutatása és elemzése révén részletes képet kapunk az egyes szakaszok legfontosabb nyelvi (fonetikai, fonológiai, szintaktikai, szemantikai) jellemzőiről. A fonetikai, fonológiai sík különösen kitűnik adatgazdagságával. A magyar gyermek nyelvi fejlődését rendszeresen szembeveti az „általános” gyermeknyelvvvel, így is segítve az olvasót. Figyelme központjában az iskoláskor előtti életszakasz (a 6 éves kor) áll, nagyban segítve ezzel az iskoláztatás ügyével foglalkozó szakemberek munkáját is, hiszen a teljes körű szocializációt majd csak az iskoláskor fogja lezárni, márpedig az iskoláztatás sikeressége nagy mértékben azon múlik, hogy mennyire ismerjük a megelőző állapotot, az alapot, amire majd építeni lehet.

A hazai és a nemzetközi szakirodalom részletező és átfogó ismeretéről árulkodtak a megelőző fejezetek is, de ezt itt külön is szóvá kell tenni.

„A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai” (198—234) fejezet multidiszciplináris és alkalmazott jellegével tűnik ki. A beszéd létrehozásában és feldolgozásában mutatkozó zavarok diagnosztizálása (ennek nyomán terápiás eljárások és stratégiák kidolgozása) egyaránt feltételez neurolingvisztikai, fiziológiai, lingvisztikai és természetesen pszicholingvisztikai ismereteket (nem említve a logopédiát, a beszédterápiát). Már az előző fejezetekben is megszokott módon: az elméleti alapvetést a bőséges empirikus adatok bemutatása teszi hitelessé. Átfogó ismereteket kapunk az afázia (motoros, szenzoros és a különböző „keresztvező”) típusairól, az egyes afáziafajtákra jellemző tünetegyüttesekről (nyelvi és nem nyelvi vonatkozásban). A fejezet alkalmazott jellege a terápiát leíró részekben köszön vissza.

„Az olvasás” (235—65) pszicholingvisztikai beállítottságú kutatása napjainkban újabb virágkorát éri, ezért több mint helyes ennek a fejezetnek a beiktatása. Sokan az olvasási kultúra hanyatlásáról beszéltek, ami — bár további árnyalást igényel — igaz, de a dolog mégsem ennyire egyszerű. Különösen a technikai alapú civilizációkban ugyanis megnőtt a vizuálisan közölt információk aránya (plakátok, utcai, reptéri piktogramok stb.), tehát az írás, az írott nyelv — ennek megfelelően: az olvasás — még sokáig a pszicholingvisztika homlokterében marad, Gósy Mária ezt ismeri fel. Természetesen nem kerülik el figyelmét a „hagyományos” témák sem, azaz a klaszszikus olvasási folyamat elemzése (észlelési, értési szint), az olvasástanítás pszicholingvisztikai megalapozottsága. A nemzetközi és a hazai kutatások eredményeinek egymásra vonatkoztatása itt sem marad el. Az alapul szolgáló elvek tömör ismertetését kapjuk a magyar olvasástanítás történetét ismertető részben (kezdve BORNEMISZA PÉTER tankönyvétől egészen ADAMIKNÉ JASZÓ ANNA, GÓSY MÁRIA és LÉNÁRD ANDRÁS tankönyvéig).

Az ismertetett könyv nélkülözhetetlen a mára már az egyetemi oktatásban is polgárjogot nyert pszicholingvisztikai kurzusoknak. Természetesen nemcsak a magyar és az idegennyelv-szakos tanároknak ajánlható, hanem az egyetemi oktatás nem diszciplináris tartományában bármely egyetemi hallgató számára.

LENGYEL ZSOLT

Bokor József — Guttman Miklós, A muravidéki magyarság anyanyelvéért

(Tanulmánygyűjtemény) Szombathely — Maribor, 1999. 193 l.

1. A hazai nyelvművelő célú munkák (egy részük áttekintését l. pl. NyKk. 1: 35—73, ill. KOVALOVSKY MIKLÓS, Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség. Bp., 1977. 216—21) segítségével ma már szinte minden nyelvhelyességi kérdésre feleletet kaphat az érdeklődő olvasó. Harmonikusan illeszkednek a honi nyelvápoló-nyelvfejlesztő mozgalomhoz azok az eredmények, amelyeket e témakörben a határainkon túl élő magyarság nyelvtudósai tárnak elénk (vö. TEMESI MIHÁLY, A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980. 278—9). A viszonylag önállósult, új szempontokat is felvető kolozsvári, pozsonyi, újvidéki és maribori „nyelvművelő iskola” szakemberei már az 1960-as, 70-es években felismerték, hogy a kétnyelvűség (és kétnyelvűsödés) körülményei között a magyar nyelvben az adott államnyelv hatására olyan új szerkezeti (grammatikai) formák jönnek létre, amelyek nem mindig simulnak bele nyelvünk rendszerébe. Ezért elengedhetetlen, hogy ezekről az új(szerű) nyelvi tényekről, jelenségekről — nyelvünk normarendszere alapján — véleményt formáljanak a kutatók.

2. A) Csaknem két évtizedes múltja van annak, hogy Szlovéniában, a Muravidéken (ill. Mariborban) a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola oktatói — BOKOR JÓZSEF, GUTT-

MANN MIKLÓS, MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS és VÖRÖS OTTÓ — nyelvi ismeretterjesztő és nyelvművelő írásaikkal, előadásaikkal szinte megszakítás nélkül közreműködnek a hét-nyolcezer főnyi magyar kisebbség nyelvi műveltségének ápolásában. Tanulmányaik 1983-ban, majd 1993-ban könyv formában jelentek meg (5); így a címül frott legújabb kötet — immár a hagyományteremtés szándékával — szerves folytatása az előbbieknek.

„A muravidéki magyarság anyanyelvéért” c. tanulmánygyűjtemény tagolása egyértelműen jelzi a kutatás témaköreit és a szerzők nyelvművelő tevékenységének főbb céljait. Az 1. és 2. fejezetben (7—28, 29—37) a Muravidék nyelvének különös, múltbéli értékeiről (tájszók, falucsúfólók, személynevek, régi szövegek stb.) és az anyanyelv használatában is megnyilvánuló önértékutdat fontosságáról van szó. Helyesen látja BOKOR JÓZSEF, hogy „...a nyelvjárási beszéd sem a Muravidéken, sem odahaza [= Magyarországon] nem alacsonyabb rangú, mint bármely más nyelvváltozat; tehát nem is szegény, nem is rejtegetni való dolog... Jó tudni, hogy az iskola sem írta tűzzel-vassal a nyelvjárási beszédet, sőt finom ízeit, változatosságát igyekeznek átmenteni a köznyelvbe is” (36—7). — Lectori, tanári munkájuk során, újságot olvasóként vagy a rádiót hallgatva gyakran tapasztalhatták kollégáink, hogy a muravidéki magyar nyelv használatában meglehetősen sok hiba előidézője a beszélők (és írók) grammatikai ismereteinek hiányossága, pontatlansága. Ez a fő témája az „Anyanyelv és grammatika” c. fejezetnek (59—90). De az is szinte mindennapi jelenség, hogy a köznyelv szintjén nem mindig sikeres a közlésbeli szituációkhoz a stilisztikai követelmények szerint is pontosan illő szavak kiválasztása. E kérdéskör a tárgya az „Anyanyelv és szóhasználat” c. fejezetnek (91—138). A muravidéki magyar nyelv jövőjét latolgatva (41—2) a szerzők sok hasznos tanácsot adnak a szülőknek azzal kapcsolatban, hogy a családi környezetben miként lehetne segíteni a gyermek személyiségének fejlődését. Azt javasolják, hogy a szülők, nagyszülők adjanak mintát a kifejező, szép beszédre, és vállaljanak nagyobb szerepet a helyes nyelvi formák tudatosításában (42—52). (NB! Ez az útmutatás a hazai [magyarországi] viszonyainkra is érvényes, ezért megiszívlelendő!)

Az anyaországbeli írásnorma megismerését, illetve követését jól szolgálja az „Anyanyelv és helyesírás” c. fejezet (139—48). Ebben ugyanis szó van az új (1984-es) magyar helyesírási szabályzat fontosabb változásairól (142—4), egy új közigazgatási egység, a *község* írásmódjáról (146—7) és a meghonosodó idegen szavak helyesírásáról (147—8).

A kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvhelyességi gondokat több helyütt megemlíti a szerzők, mégis BOKOR JÓZSEF fontosnak tartotta, hogy külön fejezetben foglalja össze a „kevert nyelvhasználat”-ról és a „kétnyelvűsödés”-ről kialakított véleményét (149—59, 164—5). A nyelvi ismeretterjesztést segíti a „Könyvekről” c. fejezet (161—76). Ebben a részben BOKOR JÓZSEF ismerteti RÓNAI BÉLA két nyelvművelő célú könyvét (163—4, 175—6) és GUTTMANN MIKLÓS, KÖBÖLKÜTI KATALIN közös munkáját, a „Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza” c. kiadványt (165—7). — GUTTMANN MIKLÓS szerint örvendetes, hogy a Muravidék „nyelvi kincsei” napjainkban felértékelődtek, és eljutottak a szépirodalom szintjére is. Ezt igazolja SZOMI PÁL nemrég megjelent „Őszirózsza” c. kötete (167—9). És örülni tudunk annak is, hogy e táj nyelvi szépségeiből — SZÚNYOGH SÁNDOR, VARGA JÓZSEF és SZABÓ MÁRIA gyűjtései révén — jelentősen gyarapodott „a muravidéki kincsesláda” (169—75).

Büszkéek lehetnek továbbá a muravidékiek arra, hogy két kitűnő nyelvtudásunk kötődött ehhez a gyönyörű tájhoz. HADROVICS LÁSZLÓ (1908—1997) professzor, az MTA tagja, a magyarországi nyelvtudomány kiemelkedő egyénisége e tájról való: Lendván született. Innen — három nyelv érintkezésének régiójából — indult és itt alapozódhatott meg a nyelvek múltja iránti mély érdeklődése. Értékes könyvtárát a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola szlavisztikai tanszékére hagyta. Szellemi öröksége maradvány érték hazánkban és Szlovéniában egyaránt (179—80). VÉGH JÓZSEF tanár úr (1912—1997) a magyar dialektológia egyik vezéregyénisége és fáradhatatlan munkása volt. Fő munkája, az „Örségi és hetési nyelvatlasz” részben e vidékhez is kötődik. Gyűj-

tóújtjai során VÉGH JÓZSEF gyakran járt a Muravidéken, Vas megyében és Zalában. Adatközlői közül sokan máig emlékeznek rá... (180—2).

B) Az ismertetett könyv gazdag és színes tematikája elsősorban a nyelvművelés feladatrendszeréhez kötődik; de megfogalmazódik az is a műben (sokféle formában!), hogy a kisebbségben élő magyarság anyanyelvének megtartása nem csupán a nyelvművelő szakemberek feladata! Értelmes, jó szándékú nyelvpolitika is segítheti a magyar nemzetiségek nyelvi-kulturális identitásának megőrzését; ám ha nem érvényesülhet érdemben az „anyanyelv dominanciája”, akkor nem jöhet létre a „kétnyelvű szocializáció”, és „az a veszély fenyeget, hogy kétnyelvűsödésük előbb-utóbb önazonosságuk elvesztésével, megtagadásával jár” (151—4).

C) A tanulmányokban — jól felismerhetően — karakteres, határozott irányú és célú nyelvhelyességi szemlélet érvényesül.

a) Minősítéseikben a szerzők viszonyítási alpnak tekintik a helyi (és regionális) köznyelvi normát (69), a szülőföld nyelvét (127); de gyakran utalnak „a kissé differenciáltabb [pontosabb] anyaországi nyelvhasználat”-ra is (103, 126).

b) Iránymutatónak tekintik továbbá a nyelvérzékét és a nyelvszokást is (100, 103).

c) A nyelvi hibák (= botlások) mérlegelésekor csaknem ugyanazokat a szempontokat követik, amelyek a nyelvhelyesség hazai szakirodalmában (KOVALOVSKY I. M. 49—52) fellelhetők. Azaz a következőket vizsgálják: szükség van-e az új nyelvi elemre (pl. *egyvez* 'egyetért' 96—8); lehetővé teszi-e egy-egy új szó a valóság bizonyos részletének pontos megnevezését (pl. *elesik* 'megbukik' 95—6); az alaki helyesség szerint az új nyelvi tény (pl. *jubiláris* 'jubileumi') beleillik-e nyelvünk rendszerébe (81); érvényesül-e a vitatható szó használatában a stílusosság elve (62, 94); előnyben részesülnek-e a rövidebb, egyszerűbb, tömörebb nyelvi formák (szerkezetek) a terjedős, nehézkes szóalakokkal szemben (36, 89)?

D) A muravidéki magyar nyelv idegenszerűségei elsősorban a szlovén nyelvből származnak. Tipikus hiba a szlovén nyelvi szerkezetek tükörfordítása a határozós viszonyokban; pl. *Zongorára is játszom. Zenekarhoz is jártam* (88). A nyelvi interferencia jelenségeit l. még a 95—8, 102—5, 109—11, 118—22, 155—9. oldal nyelvi példáiban!

3. A) BOKOR JÓZSEF ÉS GUTTMANN MIKLÓS a nyelvhelyesség „igen—nem” „jó—helytelen” kérdéseiben, ellentmondásaiban körültekintően tud mérlegelni és megítélni! (Nem ítélni!!) Mindketten kerülik a megszegyenítést, a hibák „elkövetőinek” megalázását. Minősítéseik megformálásában roppant határozottak, következetesek, mégis a segítő-jobbító szándékot lehet kihallani racionális és figyelemfelhívó tanácsaikból (65, 66, 95 stb.).

A cikkeket lezáró kommentárokból gyakran szerepel az a gondolat, hogy a latolgotás, a válogatás gondot okozhat, de ez egyúttal az öröm forrása is lehet ebben a szellemi munkában (99). A nyelvművelésnek ez a formája nagyon közel áll ahhoz a tevékenységhez, amit LŐRINCZE LAJOS nyomán embernevelésnek, illetve emberközpontú nyelvművelésnek szoktunk nevezni. Ez a pozitív nyelvművelés azért érdemel még ma is figyelmet és elismerést, mert szüntelenül a közlő-befogadó ember érdekeit tartja fontosnak: azt, hogy a jószándékú bíráló ne ellenkezőst szüljön, hanem megértést és elfogadást. Ritkaságszámba megy — ezért is említtem meg —, hogy a könyv szerzői minden szerény, ám meglepő és előremutató nyelvi újdonságnak örülni tudnak (125, 128).

GUTTMANN MIKLÓS utánajárt annak, kik lehetnek napjaink nyelvi példaképei (54—5). Természetesen nem az előadóművészekre gondolt keresgélése során, hanem azokra az emberekre, akik „együtt élnek, dolgoznak velünk; beszélgetnek, elmondják gondolataikat a muravidéki médiában is”. Íme a meglelt példaképek: a lendvai evangélikus lelkész, egy magyarul is jól beszélő szlovén ember, a riportok idős polgárai és a Petőfi-szavalóverseny győztese (54—5).

B) A nyelvfejlődés törvénye a Muravidék mai nyelvében is érvényesül. A fejlődés iránya itt ugyancsak az egységessülés felé mutat, mégis kialakultak és léteznek e vidék

nyelvhasználatában bizonyos alakváltozatok. Mégpedig elég nagy számban! Mivel felhasználásuk során felvetődhet a „kettős helyesség” (így is jó? — úgy is jó?) dilemmája, a nyelvművelők behatóan foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel (98—9). Jól látja BOKOR JÓZSEF, hogy a nyelvi kettősségek egy része idővel megszűnik; mégpedig gyakran úgy, hogy a korábbi alakváltozatokat (*pereg — pörög*) ma már nem tőalternációnak tartjuk, hanem két önálló jelentésű szónak. De az is lehetséges, hogy a szó alapjelentése a toldalékolással létrejött alakváltozatokban (*kara — karja, okosak — okosok* stb.) nem változik, ám a rövid-hosszú ellentétpár tagjai mégsem azonos jelentésűek. A mai alakváltozatok nem mindig egyenértékű alternatívák; ezért a „nyelvi kettősségek” közötti válogatás valóban sok gondot okozhat. Még nehezebb a mérlegelés, ha szerkezeti kettősséggel van dolgunk az ún. terpeszkedő kifejezések és frázisok alternációiban.

Ugyanis az *él — életben van* típusú változatok látszólag ugyanazt jelentik, mégis a felhasználás során rádöbbenünk, hogy az említett példa alternánsai csak meghatározott szövegek környezetben, egy bizonyos szituációban szokásosak. Például az *életben van* kifejezés — mondjuk karambol körülményei között vagy operáció esetén — azt is kifejezheti, hogy ’<valaki> még él, életben maradt’. E kérdéskörnek ugyancsak jelentős irodalma van.

C) Honnan származnak a könyvben említett nyelvhelyességi hibák? Főleg a közbeszédből, a mindennapi nyelvből (76—7, 102—3 stb.), részben a fiatalok, iskolások beszédéből (44—7) és a média nyelvéből (117—25). Egy tanulmány foglalkozik a szakmai kommunikáció nyelvi hibáival (103—4). — Érdekes, hogy argószavakat, argotikus elemeket nem találunk a példatárban. Ez azt jelentené, hogy a muravidéki magyar nyelvben nincs ez a szociolektus? Nem valószínű.

D) A könyvben szóvá tett hibák nagy része ún. típushibának számít. Egy részük — a hibáztatás ellenére — makacsul továbbélő hiba a köznyelvben és a különböző nyelvi rétegekben (pl. a ragozás és a szóképzés hibái).

E) A hibázások, előidézője lehet a Muravidéken: a grammatikai ismeretek hiánya (130), a szójelentésben megmutatózó árnyalatnyi eltérések elhanyagolása (107—11), a beszélők és írók pontatlansága, figyelmetlenségre való hajlama (108), a beszédárssal szemben megmutatózó közömbösség (130), végül igen jelentős mértékben a szlovén nyelvnek a muravidéki magyarra gyakorolt hatása az egyszerű szóátvételekben, szókölcsönzésekben és a mind gyakoribb túlkörfordításokban (156—59).

F) A könyvben közölt tanulmányok szerkezetében van bizonyos statikuság, de a témamegjelölés, problémafelvetés módozatai oly sokfélék, hogy nem érzik az olvasó sablonosnak ezeket az írásokat. Könnyen megérthetjük a szerzők érvelési módját. A racionális témakifejtés, az olvasmányos (sok helyütt szinte csevegő) stílus ébren tartja figyelmünket; és az előzetes „várakozásaink” alapján ki lehet találni, mi lesz a felvetett kérdés megoldása. A cikkek elejére került a témafelvetés. Ezt követi az ide tartozó grammatikai, stilisztikai fogalmak kifejtése, a definíciók és szabályok ismertetése. A hibáztatott nyelvi tény tüzetes elemzése után következik a szerzők állásfoglalása: a minősítés. Végül a tanulságok (teendők) megfogalmazásával zárulnak az egyes cikkek. A befejező részben mindig van valamilyen „mozgósító”, lelkesítő gondolat és jól használható tanács a hiba elkerülésére. Ez a felszólítás azonban soha nem „kioktatás” jellegű, inkább csak buzdítás a helyesség akarására! Például így: „Egyáltalán semmi ördögösség nincs a szóismétlések elkerülésében. Csak egy kis figyelem és jóakarattal kell hozzá!”

4. Összefoglalva megállapíthatom, hogy az ismertetett könyv tudományos hitelességgel, bőséges példatárral mutatja be a muravidéki magyarság nyelvhasználati gondjait. A szerzők kiváló szakmai felkészültséggel, jó empátiás készséggel, őszinte odaadással nyújtottak segítséget a nyelvi hibák elhárításához. Tudatos program alapján törekedtek a nyelvi ismeretterjesztés tematikájának bővítésére; és — ami még ennél is fontosabb — olvasóikat, hallgatóikat nagy türelemmel

nevelték a nyelvi kommunikáció pontossága iránt érzett felelősségre. A nyelvjárási értékek felmutatásával pedig növelték a muravidéki magyarok erősen megfogyatkozott önértéktudatát.

PESTI JÁNOS

Bartha Csilla, *A kétnyelvűség alapkérdései*

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 268 l.

A szerzőt nem kell bemutatnunk, hiszen akik a kétnyelvűség kérdéskörével kapcsolatba kerültek akár diákként, akár kutatóként, jól ismerik BARTHA CSILLA nevét. Nem véletlenül említem ezt a kettősséget, az oktatást és a kutatást, mert e kettő szerencsés találkozásából és egymásra hatásából született meg a kétnyelvűségről szóló első magyar nyelvű összegzés. A könyv címe azt sugallja, hogy csak a legfontosabb kérdésekről lesz szó (valóban lehetetlen lenne mindent elmondani, ami e témakörbe tartozik), ennél azonban sokkal többet nyújt. Érezni lehet, hogy a szerző nagyon tájékozott a kétnyelvűség különböző területeit érintő kérdésekben, s a könyv megírása után akár egy újabbat is tudna írni, ahol lehetősége nyílna arra, hogy az öt leginkább érdeklő kérdésekről (pl. kódváltás) bővebben írhasson. — A könyv középpontjában a kétnyelvűség szociolingvisztikai megközelítése áll, de a jelenség többarcúsága miatt nyelv- és társadalomlélektani, nyelvpolitikai, jogi és oktatásbeli kérdésekre is választ kapunk.

Mielőtt a részletekbe merülnénk, lényeges kiindulási pont magának a kétnyelvűségnek a meghatározása. Az első fejezet (13—40) ezt taglalja. Miről is van szó? Arról, hogy a kétnyelvűség fogalmához úgy jutunk el, ha előbb az egynyelvűséget is definiáljuk. Ez viszont újabb kérdéseket vet fel, nevezetesen azt, hogy meddig beszélhetünk nyelvjárásokról és mikor önálló nyelvekről. Nagyon igaz az a vélemény, amely szerint nem a nyelvszék, hanem a beszélők maguk döntenek el egy nyelv önállóságát, s ebben a döntésben jelentős szerepet játszanak az adott térség politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyai. A fejezet a dán, a norvég és a svéd nyelv példáján mutatja be, hogy a kölcsönös érthetőség ellenére mégis mindegyik önálló nyelv (14). A következő példa a török és a kurd, amely azt a problémát szemlélteti, hogy ki minek tekinti ugyanazt a nyelvváltozatot: nyelvnek-e vagy nyelvjárásnak? (Ennél a résznél egy kis hiányérzetem támadt, ugyanis szívesen olvastam volna a bennünket közelebbről érintő csángó-kérdésről.) Korábban a kétnyelvűséget még a szakemberek is kivételes jelenségnek tekintették, az átlagember ma is annak gondolja. A valóságban éppen az ellenkezője igaz, s ezt a könyv adatokkal alátámasztva igazolja (22).

Ezután a két- és többnyelvűség külföldi és hazai kutatásának a bemutatása következik. Ebből az áttekintésből az is kiderül, hogy mind a mai napig nem beszélhetünk a kétnyelvűség kutatásáról úgy, mint önálló tudományterületről (27). A kétnyelvűség-kutatás — a kérdés szerteágazó volta miatt — egyszerre jelent nyelvi, kognitív, lélektani, neurolingvisztikai, társadalmi, politikai, oktatási stb. kérdést is. A kutatás önállóvá válásának jelei ennek ellenére már mutatkoznak. Erre utal a két szakfolyóirat megindulása is (27).

A második fejezet témája a kétnyelvűség és a társadalom kapcsolata (41—74). Ebben a részben esik szó a kétnyelvűség eredetéről. Mivel a nyelv rendszerint a politikai hatalom gyakorlásának is eszköze, tudjuk, hogy a nagy politikai átalakulások új nyelvpolitikai döntésekkel járnak, amelyek népek, népcsoportok életében mélyreható változásokat hoz(hat)nak. A kétnyelvűvé válás olyan kényszerű formái alakulnak ki, amelyek katonai megszállás, gyarmatosítás, békeszerződések és az ezzel járó határátrendeződések stb. következtében jönnek létre. Ezek a nyelvi változások egyúttal konfliktushordozók is. Magyarország esetében ilyen volt az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés és annak minden nyelvi vonatkozása.

A könyv Belgium példáján mutatja be a *de facto* és *de jure* két-, illetve többnyelvűséget. Ez a tényleges és hivatalos kétnyelvűség abból származik, hogy a világ nyelveinek nagyobbik hányada jogi státusa szerint legfeljebb megengedett vagy megtűrt, ha nem éppen üldözött vagy tiltott, vagyis az államok többsége csak egy nyelvet ismer el hivatalosnak. Ilyen például a „szlovák nyelv árnyékában” élő kisebbségi magyar is. „A kétnyelvű beszélőközösségek egyik legjellemzőbb változatát a nyelvi kisebbségek közösségei alkotják” — idézi a könyv LANSTYÁK ISTVÁNT (65). Ez a mondat átvezet a következő fejezethez, amely a nyelvi kisebbségekkel foglalkozik (75—86). A szerző érdekes példákon mutatja be az őshonos és a bevándorló (emigráns) kisebbségeket, ennek ellenére itt is hiányérzetem van. Igaz, hogy az Osiris Kiadó sorozatában (címe: „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén”, szerkesztője: KONTRA MIKLÓS) külön kötet jelenik meg mindegyik határon túli magyar kisebbségről (eddig kettő jelent meg), de ettől függetlenül nagyobb terjedelemben kellett volna írni róluk itt is.

Ennek a fejezetnek a jelnyelvi kisebbségekről szóló részére külön fel kell figyelniünk. Olyan kérdésről van szó, amelyről viszonylag keveset olvashatunk, s amelyhez számos téves elképzelés kapcsolódik. A magyarországi siket és nagyothalló közösségek szociolingvisztikai vizsgálatával HATTYÁR HELGA foglalkozott az elmúlt években. (Ő egyébként a szerző egyik tanítványa.) — A negyedik fejezet (87—115) a nyelvválasztásról szól. Ennek működési mechanizmusát a szociológia, a kvantitatív szociolingvisztika, a beszélésnéprajzi vizsgálatok, az interakcionális szociolingvisztika és a szociálpszichológia vizsgálja, természetesen eltérő megközelítésben. Az eltérések ellenére közös a felismerés, hogy a többnyelvű közösségekben az egyes beszélők nyelvek közötti választása nem véletlen döntéseken alapul. Ebben a részben olvashatunk SUSAN GAL kutatásáról, amely a felsőori magyarok nyelvcsere-folyamatát és egyúttal nyelvválasztási szokásait is vizsgálja. Gyakorlati dolgokról, nevezetesen a különböző szociolingvisztikai tereptechnikákról is ebben a fejezetben tájékozódhatunk (111—5).

A továbbiakban a kódváltást, valamint a nyelvmegtartás—nyelvcsere kérdéskörét (5. és 6. fejezet) vizsgálja a szerző. Nyilván nem véletlen, hogy ez a könyv legkiérleltebb része (116—22 és 123—59). Ismerve Bartha Csilla korábbi írásait, tudjuk, hogy ez a kérdés többször és több helyütt is foglalkoztatta már, s jó lenne, ha erről egy önálló kötetet is megjeleníthetne.

A nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos kérdésekről bár egy önálló fejezetben, a nyolcadikban (197—205) esik szó, ez a probléma többször is fel-felbukkan a könyvben, például az anyanyelvről, az anyanyelv fogalmáról szóló részben (151—3) is. — A hetedik fejezet témája az egyéni kétnyelvűség (160—96). Úgy tűnik, hogy erről már olvashattunk az előzőekben, említhetnénk akár a nyelvválasztást, akár a kódváltást tárgyaló részeket. Ez a fejezet azonban — a szerzőt idézve — a kétnyelvűség belső működésébe tekint bele, azaz a pszicholingvisztika, a kognitív pszichológia és a fejlődéslélektan erre vonatkozó kutatásainak alapján vizsgálja meg ezt a kérdést. Ezenkívül megismerhetjük a nemzetközi és hazai szakirodalom eredményeire támaszkodva a gyermeki kétnyelvűség leggyakoribb típusait (166—8), valamint a kétnyelvűség kialakulásának családi modelljeit (168—76) is.

A nyolcadik fejezet (197—205), mint már említettem, a nyelvi emberi jogokat, a kilencedik fejezet (206—230) a kétnyelvűség és az oktatás kapcsolatát vizsgálja meg. Az előbbiben esik szó a *lingvici zmus* jelenségéről (a definíciót l. a 205. lapon), amely a mi esetünkben országhatáron belül a cigányokat, a határokon kívül pedig a magyar kisebbségeket érinti, illetőleg sújtja. (L. KONTRA MIKLÓS idevágó írásait!)

A könyvet függelék (231—6), bibliográfia (237—65), valamint tárgymutató (266—8) egészíti ki és zárja le.

Bartha Csilla könyvéről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy nem könnyű olvasmány, de fontos és értékes írásmű. Magam is többször elolvastam, s minden alkalommal újabb és újabb értéket fedeztem fel, mindig találtam benne olyan részt, amely újnak tűnt, bár már olvastam. Ez is jellemzője a könyvnek, hogy nincsenek benne kihagyható részek, minden sora lényeges mondani-

valót hordoz. A bevezetőben a szerző továbbgondolásra, vitára szólítja fel az olvasót, ezzel azt kívánja kifejezni, hogy nem akar tiszta kategóriákat és örök érvényű meghatározásokat közvetíteni. Ez a rokonszenves magatartás viszont azt sugallja és el is várja, hogy a könyv olvasói és használói ugyanolyan biztonságosan mozogjanak a kétnyelvűség kérdéseiben, ugyanolyan tökéletesen ismerjék és alkalmazzák a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeit, mint a szerző. Bízunk benne, hogy a posztgraduális képzésben résztvevők meg fognak felelni ezen elvárásoknak, ezért BARTHA CSILLÁNAK sok kiváló hallgatót kívánok az elkövetkező évekre!

POSGAY ILDIKÓ

Lampl Zsuzsanna, *A saját útját járó gyermek* Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról

Madách—Pozonium, Pozsony, 1999. 109 l.

1. LAMPL ZSUSZANNA nemrégiben megjelent munkája a szlovákiai magyarok körében végzett három évi szociológiai kutatómunka eredményeit dolgozza fel. A kötet három empirikus vizsgálat eredményeit teszi közzé egy-egy tanulmányban. Az első tanulmány egy értékrendkutatás eredményeit tárgyalja, a második a szlovákiai magyar értelmiségről nyújt szociológiai keresztmetszetet, az értelmiségen belül pedig különös figyelmet szentel a pedagógusok helyzetének. Végül a harmadik, legterjedelmesebb tanulmányban a szlovákiai magyarok iskolaválasztása mögött meghúzódó motívumokat, az iskolaválasztást befolyásoló tényezőket, valamint a döntést és a cselekvést igazoló mechanizmusokat elemzi a szerző. Mindhárom tanulmányban számos jól áttekinthető táblázat, diagram, valamint grafikon segíti az adatok értelmezését. Ismertetésemben az értékrendkutatásról, valamint a szlovákiai magyar értelmiségről szóló tanulmányokat csak röviden ismertetem; az iskolaválasztás tényezőit bemutató munkát azonban részletesen elemzem, mivel témájánál fogva ez az írás tarthat számot leginkább nyelvészek, illetve a nyelvészet, a szociolingvisztika iránt érdeklődők figyelmére.

Lampl Zsuzsanna munkája hiánypótlónak számít, hiszen eddig ehhez hasonló szociológiai vizsgálat még nem készült a szlovákiai magyarokról, így a könyv méltán tarthat számot mindazok érdeklődésére, akik bármilyen oknál fogva az eddigieknél többet szeretnének megtudni a Szlovákiában élő magyarok társadalmi helyzetéről, tagolódásáról, valamint szociológiai jellegzetességeiről.

2. „A szlovákiai magyarság alapvető jellemzői” című fejezet foglalkozik részletesen az értékrendkutatás eredményeivel. A hatszáz szlovákiai magyar felnőtt adatközlőt a népszámlálási adatok alapján kvótás mintavétellel választották ki a nem, a kor, az iskolai végzettség, a település nagysága, a régió, valamint a letelepedési mintázat alapján — így a mintasokaság a szlovákiai magyarságnak kicsinyített mása volt, azaz a mintavétel reprezentatív volt.

Tanulmányában Lampl az értéket a következőképpen definiálja: „értéknek nevezzük mindazt az anyagi és szellemi valóságot, amely az egyén (csoport, réteg, közösség) számára fontos, azaz **értékes**” (7, kiemelés az eredetiben). Az értékek értékrenddé rendeződnek, az értékrend pedig meghatározza mindennapi cselekedeteinket, döntéseinket. A közösségben gyakran ismétlődő, legjellemzőbb értékrendeket értékrendtípusoknak nevezzük. A vizsgálat során a szerző a szlovákiai magyarok értékrendjét három aspektusból vizsgálja: elemzi az *általános* értékrendet a *nemzeti*, valamint a *politikai/közéleti* értékrendet, s mindhárom kategórián belül több értékrendtípust különböztet meg. Az általános értékrendet vizsgálva az adatközlőknek alig több mint fele: 52,9%-a sorolható be a következő értékrendtípusokba: *keresztény-konzervatív*, *modernizált*, *nemzeti-konzervatív* és *fogyasztói*. A nemzeti értékrendet elemezve a következő három értékrendtípus valame-

lyikébe sorolható a megkérdezettek 63%-a: *szilárd nemzeti, megtagadó nemzeti, visszakozó nemzeti*. Három elkülönülő típus jelenik meg a politikai/közéleti értékrend terén is, ezek a következők: *demokrata politikai, tekintélyelvű politikai és polgári politikai*. A megkérdezetteknek 53,3%-a sorolható be e három típus valamelyikébe. A szerző a különböző értékrendtípusokat táblázatokba rendezve mutatja be, s ezekben a táblázatokban az egyes típusokra jellemző értékeket és az értékrendtípusokat leginkább hordozó társadalmi csoportokat is feltünteti, így a különböző értékrendek közötti összefüggések is láthatóvá válnak (lásd 8—11. lap, 1—6. táblázat). A három tanulmányban ugyanakkor többször szembesülünk egy olyan problémával, mint itt, az értékrendtípusok megállapításánál, tudniillik azzal, hogy a kategóriák elnevezései már önmagukban is valamiféle értékítéletet sugallnak, közvetítenek (lásd pl. a nemzeti értékrend három típusának megnevezését: *szilárd, megtagadó és visszakozó nemzeti*). Bizonyos kategórianevék természetesen segítséget jelentenek az adott csoport jellegzetességeinek megragadásában, azonban az elnevezések sztereotípiák kialakulását is eredményezhetik, s így adott esetben elősegíthetik egy-egy csoport stigmatizációját. Helyénvaló lenne tehát a csoportokat akaratlanul is megbélyegző elnevezések helyett másokat választani.

Az értékrendtípusok meghatározását követően a szerző a szlovákiai magyarok hazafogalmával és nemzeti önbesorolásával foglalkozik, majd az adatközlők médiapreferenciáját vizsgálja.

A következőkben Lampl a szlovákiai magyarok kötődéseivel és elvárásaival foglalkozik, olyan kérdésekre keresve választ, hogy a megkérdezettek mennyire kötődnek Szlovákiához, Magyarországhoz, valamint Európához; milyen tényezők játszanak fontos szerepet a szlovákiai magyarság megmaradásában; s kinek vagy minek a segítségére számíthatnak a szlovákiai magyarok. A megkérdezetteknek nyilatkozniuk kellett arról is, miként vélekednek Magyarország európai integrációjáról, illetve Szlovákiának az Európai Unióhoz, valamint a NATO-hoz való csatlakozását illetően. Mindezen eredmények összefoglalása a 8—9. és a 12—13. ábrán látható (26—7., 33., 35. lap).

3. A könyv második, „Szociológiai keresztmetszet a szlovákiai magyar értelmiségről” című fejezetének középpontjában a szlovákiai magyar értelmiség áll. Az adatközlőket 450 diplomás szlovákiai magyar alkotta, akiket a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján választottak ki. A szlovákiai magyar értelmiség demográfiai adatainak ismertetése után a szerző e réteg társadalmi eredetét, valamint az idővel bekövetkező társadalmi mobilitását mutatja be. Ezt követően értelmiségi életpályákról olvashatunk, majd a szerző részletesen tárgyalja a szlovákiai magyar értelmiség identitásának egy komponensét, a szakmai identitást. E kérdést tárgyalva kiderül, hogy a szlovákiai magyar értelmiség nem tekinthető homogén csoportnak, s a homogenitás az egyes alkategóriákra sem jellemző. A legszilárdabb identitású réteg, a pedagógusoké — melynek tagjaira a legkevésbé jellemző az egy nemzedéken belüli társadalmi mobilitás — egyértelműen igazolja ezt az állítást, hiszen még a pedagógusok csoportján belül is jól elkülönülők alkategóriákat lehet megkülönböztetni. A szerző a következőkben e rétegnek, a pedagógusok csoportjának jellegzetességeit mutatja be.

A pedagógusok saját szakmájuk megítélésének tekintetében Lampl szerint három kategóriába sorolhatók. Az első csoportba azok tartoznak, akik úgy érzik, nem találnak végzettségüknek megfelelő munkát. Őket Lampl *elégedetlen pedagógusok*-nak nevezi. A második csoportba tartozók elégedettek a munkájukkal, ám „izgatják őket az új kihívások” (43) is — ők az úgynevezett *nyugtalan pedagógusok*. A legnépesebb alcsoportba sorolhatók azok a pedagógusok, akik a munkájukat a hobbijuknak tartják — ők az *érett pedagógusok*. A kategórianevék ebben az esetben is minősítik a csoport tagjait, s eszerint az érett pedagógusok lennének azok, akik hivatásukat a legmagasabb fokon művelik, s szinte meggyőződésből hűségesek szakmájukhoz, míg az elégedetlen és a nyugtalan pedagógusok mintha kényszerűségből lennének és maradnának a pályán, melyet nem éreznek eléggé sajátjuknak. Ugyanakkor nem elképzelhetetlen, hogy az érett pedagógusok éppen korábbi választásukat igazolandó hangsúlyozzák pályaszeretettüket, illetve mert nem is lenne lehetőségük váltani, és elhagyni azt a pályát, melynek céljaival tisztában vannak, melynek bevett módszereit

már elsajátították és régóta alkalmazzák. Ezzel szemben a nyugtalan pedagógusok azok, akiket nemcsak a szakmán kívül, de adott esetben azon belül is izgatnak az új lehetőségek, az új módszerek és megoldások — amint erről egy mélyinterjú-részletben az egyik „nyugtalan” pedagógus vall (lásd 44, Lampl megjegyzéseivel). Végül az elégedetlen pedagógusoknak az a tulajdonsága, mely szerint más pályáról kerültek az iskolákba, nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a tanárok „kényszerből” választották ezt a foglalkozást; meglehet, hogy számukra a tanítás nemcsak egy munkalehetőség, hanem örömteli szakmai tevékenység is.

A következő alfejezet az értelmiségi identitás kérdésén belül azt vizsgálja, hogy a megkérdezettek szerint milyen ismertetőjegyei és milyen feladatai vannak az értelmiségnek. Ezután a szlovákiai magyar értelmiség által képviselt értékrendtípusok, valamint az egyes értékrendek bemutatása és az adatok elemzése következik, melyekből Lampl azt a következtetést vonja le, hogy az általános, a politikai és a nemzeti szempontból megállapított értékrendtípusok között az értelmiség csoportján belül összefüggés található (55—6).

4. Nyelvészeti, szociolingvisztikai szempontból a kötet harmadik tanulmánya, az iskolaválasztás kérdéskörét taglaló fejezet szolgál a legtöbb tanulsággal. E fejezet címe: „Asszimilációs folyamatok — iskolaválasztás és anyanyelvhasználat.”

A kutatás alapkérdése a következő volt: „Miért íratják magyar szülők szlovák alapiskolába [általános iskolába, H. H.] a gyermekeiket, min alapul és hogyan működik az a döntési mechanizmus, amelynek következménye oda hat, hogy a szlovák iskolát részesítik előnyben a magyarral szemben ott is, ahol helyben van a magyar iskola?” (59—60). A vizsgálat alaphipotézise szerint „az önkéntességi alapon történő anyanyelvhasználatnál, ezen belül pedig az anyanyelvi iskola választásánál a szülő nemzeti identitása a döntő tényező” (60). Egyben ennek ellenkezőjét is feltételezték, tudniillik, hogy „az iskolaválasztás a nemzeti identitás szilárdságának egyik legfontosabb alapköve”, azaz az iskolaválasztás meghatározó tényezőnek minősül a nemzeti identitás formálódásában (uo.). A nemzeti identitást Lampl a következőképpen definiálja: „A nemzeti identitás egy bizonyos tér- és időbeli kereten belül lejátszódó történelmi, nyelvi és kulturális azonosság.” A szerző hozzáteszi, hogy a nemzeti identitás fokozatosan alakul ki, s az élet során folyamatosan formálódik. Lampl elkülöníti a nemzeti identitást kialakító és befolyásoló tényezőket. Az elsőhöz a következőket sorolja: származás, anyanyelv, az iskoláztatás nyelve, lakóhely, kultúrkörnyezet; a nemzeti identitást befolyásoló tényezők közé pedig az alábbiak tartoznak: iskolai végzettség, a házastárs nemzeti identitása, lakóhely, kultúrkörnyezet, személyes ambíciók, munkahelyi pozíció, társadalmi státus, munkahelyi környezet, a nemzetiséggel kapcsolatos egyéni és közösségi tapasztalatok, valamint a nemzeti jövőkép. A nemzeti identitást befolyásoló tényezők hatása annál erősebb, minél homogénebbek a tényezők maguk. A nemzeti identitással kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon valóban ennyire élesen szétválaszthatók-e az identitást kialakító és befolyásoló tényezők egymástól? CSEPELI GYÖRGY (Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, Bp., 1997.) arra hívja fel a figyelmet, hogy az identitás formálódásának közege az egyéni narratíva, mely számos ponton találkozhat a társadalomtörténeti narratívával, s a kettő kölcsönhatásában formálódik a társadalmi identitás. Éppen ezért talán nem feltétlenül célravezető az egyén élettörténetének alkotóelemeit két kategóriára osztani. Emellett CSEPELI (uo.) azt is hangsúlyozza, hogy a nemzeti identitás a társadalmi identitás egyik eleme, és a nemzeti kategóriát is ugyanúgy a szocializáció során sajátítjuk el, ahogyan a vallási, a nemi, a generációs és a világnézeti kategóriákat, s ezeket automatikusan alkalmazzuk magunk, illetve mások társadalmi helyének megállapításakor. Erre a társadalmi identitásélményre az jellemző, hogy nem az én mindennap kivívandó jelentéseit tartalmazza, hanem azokat a kategoriális rendezőelveket, melyek a társadalom és az egyének csoportjainak észlelését megkönnyítik, s így az egyén képessé válik a társadalom nagy csoportjai között elhelyezni önmagát az ismerősség és az idegenség dimenziója mentén. CSEPELI felhívja a figyelmet arra is, hogy

a nemzeti hovatartozás függvényében történő önmeghatározás szituatív, különböző helyzetekben különböző alkotórészei eltérő módon aktiválódnak.

A kutatás tárgya tehát a nemzeti identitás és az anyanyelvhasználat összefüggése volt, melyet a szerző az iskolaválasztás mentén vizsgált. Az etnikai identitásnak egyik (és számos más komponens mellett csak az egyik) nagyon fontos eleme a nyelv (vö. OLÁH SÁNDOR, Románok asszimilációja a Székelyföldön (Esettanulmány): Regio 9. 1998/2: 64—83), s az iskola választása mindenképpen nyelvi kérdés is, hiszen a kisebbségben élők számára az iskolai nevelés nyelvi célokat is szolgál (vö. GEREBEN FERENC, Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében: Regio 9. 1998/2: 93—112). Lampl tehát egy, a kisebbségeket érintő rendkívül fontos kérdést elemez ebben a vizsgálatában.

Az iskolaválasztáson belül a döntési mechanizmus is a vizsgálat tárgyát képezte, a következő négy dimenzió mentén: az információszerzés szintje, a véleményalkotás szintje, a cselekvési szint és az igazolási szint. E dimenzióanalízis elemzés segítségével kimutathatóvá vált, hogy a döntési folyamat során milyen tényezők húzódnak meg az iskolaválasztás hátterében.

A gyűjtés során a tervezett 600 adatközlőből 462-t tudtak a vizsgálatba bevonni; a válaszadók 60%-át olyan szlovákiai magyarok alkották, akik magyar iskolába járatják a gyerekeiket; a fennmaradó 40%-ot pedig olyan szlovákiai magyar adatközlők, akik szlovák iskolába járatják gyermeküket. Az adatközlők kiválasztásakor úgynevezett szakértői vagy megítélésen alapuló mintavételi eljárást alkalmaztak, melynek során az adatközlők közé magukat szlováknak valló adatközlők is kerültek (7,6%-ban). (Ez azt jelenti, hogy ezeket az adatközlőket környezetük magyarnak ítélte, az interjú során azonban kiderült, hogy maguk a válaszadók szlováknak vallják magukat. Ezek az esetek jól mutatják, hogy az identitás összetett, több komponensből álló kategória, s hogy az identitás megítélése rendkívül bonyolult kérdés, hiszen másként ítélünk meg és kategorizálunk másokat, mint ahogyan ők magukat megítélik vagy kategorizálják.)

Lampl elsőként a családi nyelvhasználatot veszi szemügyre. Ebből kitűnik, hogy a megkérdezettek a gyermekkor éveiben szinte kizárólag magyarul beszéltek otthon. A megkérdezettek házastársai is zömmel ugyanilyen körülmények között nevelkedtek; s a vizsgálat időpontjában a válaszadók többségére vonatkozóan ez a nyelvhasználati jellegzetesség még mindig érvényesnek bizonyult. A családon kívüli nyelvhasználatot illető válaszokból az olvasható ki, hogy az adatközlők a különböző nyelvhasználati szintereken általában mindkét nyelvet használják, s a magyar nyelv használata csak a szomszédokkal való kommunikáció során dominál. Ez az adat azért rendkívül fontos, mert arról tanúskodik, hogy a szlovákiai magyarokat kétnyelvű nyelvhasználat (a magyar nyelv használata mellett a szlovák nyelvnek nemcsak az ismerete, hanem rendszeres használata is) jellemzi csakúgy, mint bármelyik kontaktusban élő közösséget; s pusztán a nyelvhasználatból nem lehet az adatközlők nemzeti identitására következtetni, s nem lehet nemzeti önbesorolásukat megjósolni.

Az adatok szerint a megkérdezettek legnagyobb része magyar érettségit szerzett, s legkisebb azoknak az aránya, akik csak az alapiskolát fejezték be, őket követik azok, akik felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, majd azok, akik szakiskolát végeztek. Az őket megelőző generációhoz viszonyítva érettségit nyújtó iskolákat kivéve minden típusban csökkent a magyar iskolát végzettek aránya.

A következőkben Lampl az identitástípusokkal foglalkozik. A szerző egy kontinuumot képzel el, melynek egyik végén azok a szülők helyezhetők el, akik magyar iskolába járatják a gyerekeiket — őket nevezi Lampl *érett identitásúak*-nak —, a másik végén azok találhatók, akik magukat szlovákoknak vallják, s szlovák iskolába járatják gyerekeiket —, ezt a csoportot az úgynevezett *szlovák identitásúak* alkotják. A két végpont között helyezkednek el azok a magyar szülők, akik szlovák iskolába járatják a gyerekeiket — őket Lampl *köztes identitásúak*-nak nevezi. Az elnevezések problémája itt ismét hangsúlyossá válik. A szerző ebben az esetben két változó figyelembevételével alakította ki a kategóriákat, az elnevezések viszont sokkal általánosabbnak hatnak, nem-

csak az identitás nyelvi komponensére vonatkoznak, hanem általában az identitásra, annak jó néhány tényezőjével együtt. Ám nem valószínű, hogy pusztán a nemzeti önbesorolás és a választott iskola nyelve alapján az identitás nemzeti jellegén túl (tudniillik magyar vagy szlovák) az identitás minőségét, erősségét is jellemezni lehetne. Így gyakorlatilag az alaphipotézis preconcepcióvá válik, hiszen az elnevezések arról árulkodnak, hogy a vizsgálat során nem sok kétség fűrt ahhoz, hogy azok az adatközlők jellemezhetőek majd erős (magyar) nemzeti identitással, akik maguk is magyar iskolába jártak, s gyermekeiket is magyar iskolába írták. Az elnevezések ebben az esetben is értékítéletet sugallnak, s a három kategória skálázást is jelent egy pozitív—negatív pólusú kontinuum mentén. (Ehhez kapcsolódik az is, hogy a köztes identitásúakat illetően Lampl azt a megjegyzést teszi, hogy az ebbe a kategóriába tartozó személyek esetében „feltételezhető, hogy gyermekeiknek szlovák iskolába iratásánál az identitásukon már meglévő repedésekből adódó kétségeket a negatív tapasztalatok még inkább felerősítették, s egyebek közt ez vezethetett a szlovák iskolát preferáló döntésük meghozatalához” [79—80, kiemelés tőlem]. Ezáltal a szerző az adott kategória tagjaihoz egy negatív pszichológiai, szociálpszichológiai tulajdonságot kapcsol, s így nyíltan megbélyegzi őket.) Mindez persze magyarázható azzal, hogy kisebbséget kutatni — méghozzá egy kényes és fontos kérdés vonatkozásában — kisebbségi helyzetben élve nyilvánvalóan nem könnyű feladat, s természetesen befolyásolják a kutatót (s a kategóriák általa történő elnevezését) a korábbi személyes tapasztalatok s az ezekből származó tudásanyag, illetve a szintén e tapasztalatokból építkező érzelmi hozzáállás. Azokban az olvasókban azonban, akiknek nincsenek saját közvetlen tapasztalataik a kisebbségi létéről, megrökönyödést válthat ki a csoportok elnevezése, az elnevezések által közvetített értékítélet és a bennük megmutakozó érzelmi töltés. A későbbiekben ugyan látni fogjuk, hogy a három csoport elkülönítése jogos volt, hiszen a legtöbb kérdésben jól körvonalazható a három véleményhalmaz, ám az elnevezések jellegét ezek az eredmények sem igazolják.

Lampl felmérésének adatai szerint a megkérdezettek egy része hisz abban, hogy a szlovák nyelvű iskoláztatás előnyt jelent a felfelé irányuló társadalmi mobilitás szempontjából. Lampl azonban az eredmények tükrében ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Az adatközlők társadalmi eredete és származása (azaz nagyszüleik társadalmi helyzete, valamint identitása) körülbelül ugyanolyan. (LANSTYÁK ISTVÁN adatai szerint 1945 után „a csehszlovákiai magyar nemzetiségű tanárok, orvosok, ügyvédek, tisztviselők stb. nélkül maradt”, s még 1980-ban is az alapiskolát végzettek, valamint a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya volt a legmagasabb, s a magyar lakosságnak csak egy rendkívül kis hányada, mindössze 1,6%-a rendelkezett egyetemi diplomával [LANSTYÁK ISTVÁN, A szlovák nyelv árnyékában. In: KONTRA MIKLÓS szerk., Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarországi kutató Intézet, Bp., 1991. 64].) A megkérdezettek iskolai végzettsége, iskoláztatásának nyelve, foglalkozása azonban már eltérő, s ebből eredően társadalmi státusuk, valamint munkahelyi beosztásuk eltérést mutat, ami azt jelenti, hogy az érett identitásúak magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a köztes, illetve a szlovák identitásúak. A legjelentősebb társadalmi felemelkedés az érett identitású szlovákiai magyarokat jellemzi — ők azok, akik a legnagyobb arányban végeztek magyar iskolát. Ezenkívül ők azok, akik a leginkább elégedettek eddigi sorsuk alakulásával (83%).

Ezután Lampl a dimenzionális elemzés eredményei közül elsőként az információszerésre vonatkozó adatokat közli. Ennek kapcsán többek között az válik világossá, hogy az érett identitásúakat befolyásolja a legkevésbé a média a döntéshozatal során, miközben a szlovák identitásúakat befolyásolja a leginkább.

A véleményalkotás dimenziójának elemzése azt mutatja, hogy az érett identitásúak fontosnak tartják a nemzeti identitás felvállalását minden körülmények között, s nem tartják hátránynak, akadállynak magyar voltukat az érvényesülésben. A szlovák identitásúak közül vallják a legtöbben, hogy ha valaki magyar, akadálya lehet az érvényesülésnek annak ellenére, hogy ők rendelkeznek

a legkevesebb negatív tapasztalattal. A köztes identitásúak átmenetet képeznek a két csoport között, s ők számoltak be a legtöbb negatív tapasztalatról a magyarságukat illetően.

Az iskolaválasztást befolyásolja a kétfajta (magyar, illetve szlovák tanítási nyelvű) iskola előnyeinek és hátrányainak értékelése és megítélése is. Az érett identitásúak között gyakorlatilag mindenki meg van győződve arról, hogy jól választott iskolát a gyermeke számára annak ellenére, hogy a megkérdezettek egyharmada úgy véli, a gyereke valamiféle hátrányt szenved amiatt, hogy magyar iskolába jár. A másik két csoport tagjai is meg vannak győződve arról, hogy iskolaválasztásuk helyes volt. Az iskolaválasztás során az iskolák előnyeit és hátrányait mérlegelve az érett identitásúak 55,3%-a szerint a magyar iskoláknak nincs semmilyen hátránya. A köztes és a szlovák identitásúak leginkább azt kifogásolják a magyar iskolákkal kapcsolatban, hogy gyermekeik nem tanulnak meg jól szlovácul, illetve nem tudnak igazán érvényesülni. Az érett identitásúak több mint fele szerint a szlovák iskoláknak nincsen semmilyen előnye, viszont hátrányt jelenthet azáltal, hogy identitásvesztést okoz. Ezzel szemben a szlovák identitásúak többsége szerint nincsen hátránya, s hozzásegíti gyermekeiket ahhoz, hogy jól megtanuljanak szlovácul. Az érett identitásúak számára szintén fontos, hogy gyermekeik jól megtanuljanak szlovácul, hiszen ezek a szülők is a jobb érvényesülés egyik eszközeként tartják számon a szlovák nyelv ismeretét, használatát, ám ezt nem tekintik elegendőnek, s a nyelvtanulást a magyar iskolán belül képzelik el. A szlovák identitásúak a magyar iskola hátrányát abban látják, hogy a gyerek nem tanul meg szlovácul, illetve nehezebben érvényesül az életben, s ez a szempont a köztes identitásúak számára is fontos.

A cselekvés dimenzióját tanulmányozva Lampl a családon belüli, illetve a családon kívüli nyelvhasználatot veszi szemügyre, valamint a válaszadók és gyermekeik szabadidős tevékenységét vizsgálja.

Az iskolaválasztást befolyásoló tényezőket a 7. táblázat (87) mutatja be, s ebből kiderül, hogy mindhárom csoport tagjai leginkább szilárd meggyőződésükre hallgattak, mikor eldöntötték, milyen iskolába íratják gyerekeiket, ám az érett identitású szülők esetében a családi hagyományok és az iskola hírneve is fontos tényezőnek számított a döntéshozatal során. Ehhez kapcsolódóan Lampl elemzi a szilárd meggyőződés kialakulásának eltérő voltát a három csoportban.

Ezek után a szerző azt vizsgálja meg, hogy az iskolát a család mely tagjának döntése alapján választják. Itt az derül ki, hogy általában mindhárom csoportban a szülők közös döntésén alapul az iskolaválasztás: legnagyobb arányban az érett identitásúak esetében, s őket követi a szlovák, majd a köztes identitásúak csoportja.

A nyelvtudásra és nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre érkezett válaszokból az olvasható ki, hogy a szlovák nyelvtudást illetően mindhárom csoport adatközlői a saját nyelvtudásukat értékelik a legjobbnak, házastársukét kevésbé jónak, s gyermekeikét a legrosszabbnak a szűk családon belül, s legutolsó helyen említik a nagyszülőket. Különösen érdekes a vizsgálatnak az a része, melynek során Lampl a szülőknél a gyerekekkel használt nyelvére vonatkozóan tesz fel kérdéseket. Eszerint mindhárom csoportban mind az apa, mind az anya nagyobb mértékben szól magyarul gyermekéhez, mint szlovácul (a szlovák identitású szülők esetében ez az arány 56,6%). A szociolingvisztika egyik jól ismert problémája, hogy a megkérdezettek által elmondott adatok nem mindig felelnek meg a valóságnak. A nyelvválasztás kérdésére vonatkozóan például az önbevallás során az adatközlők válaszaiban gyakran a nyelvek iránti attitűdök tükröződnek inkább, s nem a valós nyelvhasználati jellegzetességek. Éppen ezért ezt a kérdést a szlovákiai magyarok esetében is érdemes volna részt vevő megfigyeléssel is vizsgálni, s az így nyert adatokat összevetni az önbevallásos módszerrel kapott eredményekkel, ily módon reálisabb képet nyerne e csoport egyik lényeges nyelvhasználati jellegzetességéről.

Az igazolás dimenzióját vizsgálva az válik világossá, hogy az érett identitású szlovákiai magyarok legfőképpen azért járatják magyar iskolába gyermekeiket, mert magyarok, magyar az anyanyelvük, illetve mert létfontosságúnak tartják az anyanyelvi nevelést. Ehhez kapcsolódik a vizsgálatnak az a része, mely arra a kérdésre keresi a választ, hogy az adatközlők milyen szempontokkal

azonosultak az iskolaválasztás során. A válaszok elemzéséből kiderül, hogy az érett identitású szülők esetében a fő szempontok a következők voltak: a gyermek csak anyanyelvi alapon fejlődhet, a magyar iskolában is megtanulhat szlovákul, s a gyermeknek az anyanyelvén kell iskoláztatnia, hogy kötődjön a nemzetiségéhez. A másik két csoport adatközlői számára a fő tényező a már említett érvényesülés volt. Azok, akik szlovák iskolába járatják gyermekeiket, választásukat főként azzal indokolták, hogy Szlovákiában élnek.

Az összegzésben Lampl kiemeli, hogy a szlovákiai magyarok identitását formáló tényezők között az iskoláztatás nyelve bizonyult a legmeghatározóbbnak, s hogy az iskolaválasztás nem egy elszigetelt döntés eredménye, s „társadalmi átörökítő mechanizmusként megy végbe, vagyis azok a szülők, akik magyar alapiskolába jártak, a gyermekeiket is inkább magyar alapiskolába íratják, szemben azokkal a szülőkkel, akik magyar származásuk és magyar családi kommunikációs hátterük ellenére szlovák alapiskolát végeztek” (106). Lampl az eredményekből arra következtet, hogy az iskolaválasztás során nem annyira az objektív tényezők dominálnak, hanem a nemzeti identitás, amelynek kialakulásában a legfontosabb szerepet a szerző a szülők iskoláztatási nyelvének tulajdonítja. A vizsgálat során megállapított három identitástípus az iskoláztatási előzményekben is jól látható eltéréseket mutat, s az iskolaválasztásban, illetve számos más területen is különbségek mutatkoznak a három csoport között.

Az érett identitásúak magyar alapiskolába jártak, iskolaválasztásukat szilárd meggyőződésük irányítja. Ők azok, akik magyarként érvényesülni tudtak Szlovákiában, s gyermekeik iskoláztatását illetően ugyanúgy kívánnak eljárni, mint annakidején saját szüleik. A köztes identitású szülők esetében a többség nyelve és az ezáltal könnyebb, sikeresebb érvényesülés a legfontosabb tényező. A szlovák identitású szülők többnyire ellentmondásmentesen cselekszenek: általában szlovák iskolába jártak, s szlovák identitásukkal összhangban szlovák iskolába járatják gyermekeiket. Ám Lampl szerint nem áll mögöttük egy biztos szlovák családi és kulturális háttér. Az ő identitásuk legfőbb meghatározója az állampolgárság. Lampl eredményei, a kitűzött céloknak megfelelően, a nemzeti identitás és az iskolaválasztás összefüggéseit mutatják különböző dimenziók mentén. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy az iskolaválasztás kérdéseiben is a már említett személyes identitás, valamint a motívumok között megjelenő családi hagyomány éppoly meghatározó szerepet játszhat, mint a nemzeti identitás.

5. Lampl Zsuzsanna hiánypótló tanulmányai nemcsak azok számára nyújthatnak fontos információkat, adatokat a szlovákiai magyarokról, akik szociológiai szempontból érdeklődnek a téma iránt, hanem azoknak is, akik figyelmet fordítanak a határainkon túl élő magyar kisebbségek nyelvi helyzetére, nyelvhasználati jellegzetességeire. Így ez a munka méltán tarthat számot nyelvészek érdeklődésére is. A táblázatok, a diagramok és a grafikonok jól áttekinthetővé teszik a vizsgálat során nyert adatokat. A többváltozós vizsgálatok eredményeinek részletes elemzése jó példát szolgáltat arra, hogy milyen sok részletre kell figyelni egy társadalmi csoport vizsgálata során. Az iskolaválasztást vizsgáló fejezet pedig szép példát nyújt arra, hogy a társadalmi tényezők hogyan hatnak a nyelvi magatartásra (ebben az esetben a magyar nyelv használatára vagy mellőzésére a nevelésben), s hogy ez a nyelvi magatartás hogyan válik a későbbiekben a nemzeti, etnikai identitás (azaz egy társadalmi, szociálpszichológiai jelenség) egyik formálójává. S nem utolsósorban rendkívül fontos LAMPL azon megállapításának folytonos szem előtt tartása, mely szerint a szlovákiai magyarság (s egyetlen más etnikai és/vagy nyelvi kisebbség vagy társadalmi alakulat) sem tekinthető homogén csoportnak. Figyelembe kell venni, hogy különböző változók szerint különböző alcsoportokat képeznek, gyakran ezek az alcsoportok maguk sem homogének, s így az egyes csoportokat mindenkor a maguk heterogenitásában kell szemlélni.

KÜLÖNFÉLÉK

Konferencia a variabilitás elemzésének új útjairól (NWAV-29)

A nyelvi variabilitás és változás elemzésének 29. konferenciáját az USA Michigan államában, East Lansingben, 2000. október 5—8-án rendezték. Kezdetben ezek a konferenciák csak az angol nyelvel foglalkoztak, később azonban egyre több más nyelv elemzése is tért nyertek a *New Ways of Analysing Variation in English* konferenciákon, így ma már a konferencia betűszavából az angolra utaló *E* lekopott. Az East Lansing-i konferencia résztvevői persze zömmel amerikaiak, kanadaiak és britek voltak, de többek között Németországból, Finnországból, Hollandiából vagy Brazíliából is érkeztek előadók, akik nem az angolról, hanem saját nyelveikről adtak elő.

A kvantitatív szociolingvisztikai konferenciák között kétségtelenül az NWAV konferenciák a legszínvonalasabbak ma a világon. Az elmúlt évtizedben méretük is megsokszorozódott, például az Ann Arbor-i 1992-es rendezvényen még csak két párhuzamos szekció volt, hat évvel később azonban Athensben (Georgia államban) már hat. Fennállt a veszélye annak, hogy az NWAV-ek túl nagyra nőnek, ezért a szervezők egyre szigorúbban válogatnak a beküldött autoreferátumok alapján. A legutóbbi konferencián East Lansingben négy szekcióban 108 előadást tartottak, de a programot még nyolc statisztikai elemzési módszereket bemutató „workshop”, poszterek és multimédiás poszterek (= power point presentations), valamint három „plenáris kollokvium” is gazdagította. Azt csak találgatni lehet, hogy a szervezők hány jelentkező közül választották ki a szereplőket, de hogy több száz közül, azt az is mutatja, hogy a konferencia kézikönyvében 61 nyelvésznek mondanak név szerint köszönetet a bírálókatért.

Az NWAV-29-et a Michigan State University professzora, DENNIS PRESTON szervezte, aki Magyarországon sem ismeretlen: legutóbb 2000 májusában a Szegedi Tudományegyetemen Pléh Csaba megismerés-tudományi programjában tartott előadássorozat és a folyamatban levő hangváltások elemzéséről „workshop”-ot. Preston a konferenciának „A szakma jövője” (The Future of the Art) címet adta és kiiktatta a korábban tipikus néhány plenáris előadást. Helyettük három „plenáris kollokviumot” (< angol *plenoquia*) szervezett, amelyek mind a szociolingvisztika jövőbeli fejlődési irányait firtatták. Egy-egy ilyen eseményen 3 felkért előadó adott elő 15—15 percig, utána egymást kommentálták, majd a közönség kérdéseire válaszoltak.

Az első plenáris eseményen a szociolingvisztika és a nyelvelmélet összefüggéseit boncolgatták. ANTHONY KROCH a formális (avagy elméleti) nyelvészet és a szociolingvisztika (= variation studies) egymást nem feltétlenül kizáró voltát egy német nyelvtörténeti probléma elemzésével illusztrálta. GREGORY GUY azt mutatta be, miként teszik lehetővé a kvantitatív vizsgálatok a fonológiai elméletek közti választást. Például a fonológiai szabályokat megsértő lexikai kivételeket a formalisták két módon kezelik: vagy kivétel-jegyekkel, vagy eltérő mögöttes ábrázolásokkal. Egy „variable rule analysis”-ben ezek az alternatívák eltérő kvantitatív jóslásokhoz vezetnek, ami lehetővé teszi empirikus tesztelésüket. DEBORAH SCHIFFRIN a diskurzuselemzést tekintette át és a nyelvi elemzés és elmélet számára benne rejlő lehetőségeket vázolta.

A társadalomtudományok és a szociolingvisztika volt a második kollokvium témája. JOHN RICKFORD a nyelvi változékonyság és változás elemzéséhez kifejlesztett módszereket dicsérte, de az elméleti (nyelvi, társadalmi, kulturális, pszichológiai) magyarázatok viszonylagos elmaradottságát bírálta. PENELOPE ECKERT is hasonló húrokat pengetett és szorgalmazta a Labov korai munkáiban (pl. *Martha's Vineyard*) példászerűen alkalmazott mély társadalmi elemzésekre alapuló vizsgálatokhoz való visszatérést. Harmadikként JUDITH IRVINE nyelv és kultúra, ezen belül főleg az utóbbi évtizedben felfutott nyelvi ideológiai vizsgálatok kérdéseit elemezte.

A legnagyobb tapsokat a harmadik kollokvium szereplői kapták, akik a szociolingvisztika alkalmazásairól beszéltek. WILLIAM LABOV az USA egyik legsúlyosabb társadalmi problémáját

okozó kérdéssel, a nagyvárosi szegény iskolások olvasási kudarcával kapcsolatos kutatásáról beszélt, s közben pillanatig sem rejtette véka alá az elefántcsonttoronyokban élő s kutató nyelvészekről alkotott véleményét. „Ha az amerikai nyelvészet nem tud hozzájárulni e legsúlyosabb társadalmi probléma enyhítéséhez, akkor be is zárhatja a boltot” — mondta. JOHN BAUGH a nyelvészet és az oktatás valamint a tanárképzés taglalása után a kaliforniai nyelvpolitikai viharok kapcsán a nyelvészek társadalmi felelősségét ecsetelte, egy, az ő egyeteméhez (Stanford) közeli, Berkeley-ben tanító, ugyancsak fekete nyelvész közszerepléseit bírálva. WALT WOLFRAM a szociolingvisztikai kutatások és az amerikai társadalom nyelvi nézetei és diszkriminációs gyakorlata közti hatalmas szakadék áthidalására talán a legtöbbet tette eddig is. A nyelvi sokféleség megbecsülésére kifejlesztett oktatási programját Észak-Karolina egyre több iskolájában tanítják; igaz, nem az anyanyelvi órákon (ahol az áttörés szinte reménytelen), hanem a társadalomismereti órákon (ahol a nemzetet és nyelvet féltők ébersége jelentéktelen). Wolfram egyébként nagyhatású nyelvi filmeket is készít, és egy Isten háta mögötti szigeten élő halászok önbecsülését is fejleszti, amikor a nyelvjárásukról írt elméleti tanulmányai (l. pl. *Language* 71: 696—721) hozadékként az Ocracoke Island (Észak-Karolina) nyelvét s kultúráját bemutató múzeumot létesít, ahol a turisták a nyelvjárást bemutató brosúrákra, magnókazettákra vagy trikókra is költenek. Az előadók s a hozzászólók sokszor említették a közvélemény, a politika és a mindennapi társadalmi gyakorlat lehangoló jelenségeit, de talán nem alaptalan az a jóslatom, hogy pár évtized múltán az igazságos/méltányos szociolingvisztikai viszonyokért indított mozgalmuk zászlóbotásaként az East Lansing-i konferenciát tartják majd számon az amerikai nyelvészek.

A szekcióelőadások a szociolingvisztikán belüli tematikai, módszertani és elméleti sokszínűséget demonstrálták egy Bahtyinról szóló előadástól (ALLAN BELL tartotta) kezdve a folyamatban levő hangváltozások akusztikai elemzéseinig. Itt hangzott el SÁNDOR KLÁRA előadása „A nyelvi variabilitás és változás mint a nyelv biológiai beágyazottságának következménye” címmel, ami a már említett szegedi megismeréstudományi kutatási program nyelvészeti eredményeinek eddigi legjelentősebb nemzetközi bemutatása is volt egyben. Egy másik előadás (a jelen sorok írójáé) a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat alapján Chambersnek a nemi különbségek nem-semleges magyarozatával (= gender-neutral explanation of gender-based variability) kapcsolatos elméleti általánosítását támasztotta alá új empirikus adatokkal. Magyar vonatkozású volt még a nálunk évekig tanító s kutató JULIET LANGMAN (University of Texas at San Antonio) posztere a szlovákiai magyarok nyelvi identitásáról.

Az NWAV konferenciák előadásaiból egy-egy válogatást (20—25 tanulmányt) kiadnak a University of Pennsylvania doktorandusz diákjai, de ezek a kiadványok nem könnyen szerezhetőek be. Az előadásokon alapuló nyomtatott tanulmányok főleg a *Language Variation and Change*, a *Journal of Sociolinguistics* és az *American Speech* hasábjain látnak napvilágot, mely folyóiratok szerencsére egy-két hazai könyvtárban is megtalálhatók már.

KONTRA MIKLÓS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 96. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000. december 13-án a Magyar Tudományos Akadémia székházában tartotta meg 96., egyben millenniumi és tisztújító közgyűlését.

I. Szathmári István alelnök megnyitójában a kettős millenniumra, az államalapításra és a kereszténység fölvetelére emlékezett, hangsúlyozva mindkettőnek a kiemelkedő történelmi

jelentőségét a magyarság életében. Szólt a magyar nyelv fejlődéséről, s a jelenkor globalizációs társadalmi és nyelvi kihívásairól, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a szerepéről. Az alelnöki megnyitó szavak után *Harmatta János* akadémikus, professor emeritus tartotta meg ünnepi közgyűlési előadását „A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja” címmel.

2. Az előadás után *Kiss Jenő* terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 2000. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim!

1. Kivételes közgyűlés a mai. Ugyanis az évezred utolsó társasági közgyűlése. Olyan közgyűlés, amelyen a magyar államiság és kereszténység millenniumára is emlékezünk. S amely egyúttal tisztújító közgyűlés is. A múlt és a jelen mellett azonban a jövő is foglalkoztat bennünket. Nemcsak az új évezredbe, illetőleg évszázadba lépés okán. Azért is, mert a Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumához közeledik. S mindeme fordulók számvetésre és előtekintésre egyaránt készítenek.

Most azonban feladatomnak megfelelően csak az elmúló esztendő társasági eseményeiről adok röviden számot.

Két választmányi ülésünk volt. Az első június 13-án. Ezen döntöttünk arról, hogy idén három emlékérmet és -díjat adunk ki: a Csűry- és a Pais-emlékérmet és -díjat, illetőleg a Fokos-díjat. Javaslatételre a következő bizottságokat küldtük ki: A Fokos-bizottság elnöke Hajdú Péter, a tagok: Csúcs Sándor, Nyirkos István, Pusztay János és Szij Enikő. (Pusztay János közben lemondott bizottsági tagságáról.) A Pais-bizottság elnöke Ördög Ferenc, tagjai Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós és Korompay Klára. A Csűry-emlékérem és -díj bizottsága a nyelvjárási pályázatok elbírálását is feladatul kapta (ezért áll tizenegy tagból). E bizottság elnöke Hajdú Mihály, tagjai Balázs Géza, Balogh Lajos, Bíró Ferenc, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Kálnási Árpád, Raázt Judit, Szabó Géza, Szabó József és Zelliger Erzsébet. Az új tisztikarra és választmányra javaslatot tevő bizottság elnökéül Fábíán Pált, tagjaiul pedig Békési Imrét, Nyomárkay Istvánt, Péter Mihályt és Sebestyén Árpádot választotta meg a választmány. V. Raisz Rózsa a tervezett egri anyanyelv-oktatási napok elmaradásának okáról adott tájékoztatást. Az egri kollégákon, a V. Raisz Rózsa vezette tanszéken s rajtunk kívül álló ok az volt, hogy nem kaptuk meg időben az akkreditációt, ami azt jelenti, hogy a rendezvény nem kapta meg időben szakmai továbbképzés-szerepének a hivatalos elismerését, márpedig ennek hiányában nem várható el a közoktatásban tevékenykedő magyar szakos kollégák részvétele.

A második választmányi ülés december 5-én volt. Ezen meghallgattuk a bizottsági jelentéseket, s ezek alapján véglegesítettük, illetőleg fogadtuk el némi módosítással a tisztújítással, az emlékérmek és -díjak odaítélésével és a Társaságtól meghirdetett nyelvjárási pályázattal kapcsolatos bizottsági javaslatokat. A nyelvjárási pályázatra 43 értékelhető munka érkezett. Mindegyik sok értékes, jól felhasználható adatot tartalmaz. Közülük a bizottság javaslata alapján a választmány a következőket emeli ki. A Csűry-emlékérmet és -díjat Lovas János kapja. A nyelvjárási pályázat II. díját Nyakas Mónika (A debreceni Erdőpuszták [Bánk, Fancsika, Haláp, Nagycsere, Pac és Gút] helynevei) és Tankó Gyula (Helynevek Gyimesben), III. díjat pedig Barva Enikő (Egy civis kismesterség [a bőrfeldolgozás] munkafolyamata és szótára), Bárányné Csombok Zsófia (Visznek jelenkori személynevei), Ferenczy Ágota (Személynévadás Pápán), Fodor János (A Tiszakönyök [Kisvárdai járás] koraújkori jobbágyneveinek jelentéstani rendszere), Kutyejné Ablonczy Katalin (A békéscsabai evangélikus keresztnévek vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig), Kónya István (Gyermekszleng-szótár egy régió [Békés megye] belül). Úgyszintén a bizottság javaslatát elfogadva „eszmei” díjazásban részesítjük azokat, akik már megkapták a Csűry-emlékérmet, de mert kiváló munkákat küldtek be a pályázatra, a Társaság megfelelő pályadíjért kész megvásárolni e munkákat. Eszmei I. díjas idén Janitsek Jenő (Kilenc gyergyói település történeti és jelenkori

hely- és személynevei) és Iván László (A Simontornyai szandzsák 1546 és 1590 közötti személyneveinek földolgozása). Eszmei II. díjas Bura László (Tövishát öt településének helynevei) és Rácz Sándor (Földeák temetőinek névvilága; Muzsikások névvilága; Szómalom makai szájörleménye).

2. Idén központi rendezésben 20 felolvasó ülést rendeztünk. Ebből kilencet a magyar szakosztály, hatot a finnugor, négyet az általános nyelvészeti és egyet az idegennyelvi szakosztály szervezett meg. Vidéki csoportjaink közül a debreceni hat előadást szervezett, s a csoport elnöke, Sebestyén Árpád tartotta a idei Magyar Nyelv Hete országos megnyitó előadását Debrecenben („Elődeink nyelve utódaink ajkán”). Szombathelyi csoportunk a magyar és az uráli nyelvtudomány területén rendezett előadásokat, két konferenciának társszervezője volt, két könyvbemutató létrehozásában, illetőleg könyvek kiadásában is közreműködött. Szegeden és Egerben is két rendezvényt szerveztek a kollégák. Mondanom sem kell, a Társaság tagjai mindig aktív szerepet vállalnak nemcsak A Magyar Nyelv Hete rendezvényein, hanem minden olyan hivatalos alkalmon, amelyen anyanyelvünk a téma, tehát például nyári egyetemeken, továbbképzéseken, TIT-rendezvényeken, jubileumi üléseken.

Megemlítem azokat az alkalmakat is, amelyek nagyobb nyilvánosságot kaptak, s amelyekben Társaságunk társszervező, illetőleg előadói révén aktív szereplő volt. Május 23-án a főváros XI. kerületi önkormányzata emléktáblával jelölte meg a XI. kerületi Karinthy Frigyes út 13. sz. házat, ahol Gáldi László 1941-től haláláig, 1974-ig lakott. A Társaság és az Akadémia nevében Kiss Lajos mondott emlékező beszédet. Május 29-én Mészöly Gedeon születésének 120., halálának 40. évfordulója alkalmából volt emlékülés Sárbogárdon, ahol Társaságunkból hárman tartottunk előadást: Szathmári István, Szabó József és jómagam. Június 6-án Hasan Eren tartott társrendezésünkben az Akadémián előadást (A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet). A jeles tudóst elnökünk köszöntötte és nyújtotta át neki a Társaság emléklapját. Október 28-án Győrött volt tudományos emlékülés Révai Miklós születésének 250. évfordulóján. A Révai munkásságát is kutató Federmayer Istváné, a győri Révai Miklós Gimnázium nyugalmazott igazgatóhelyetteséé a fő érdem, hogy méltó körülmények között emlékezhettünk meg Révai munkásságáról. Társaságunk részéről hárman: Szathmári István, Éder Zoltán és én tartottunk Révait megidéző előadást. November 6-án volt Társaságunk néhai elnöke emlékszóbjának az átadási ünnepsége a budapesti III. kerületi, Zsirai Miklósról elnevezett Angol és Német Tagozatos Általános Iskolában. A jeles tudós személyes tárgyainak egy részét — leánya jóvoltából — láthatjuk ízléses elrendezésben egy kis szobában. Az ünnepségen Honti László és Vermes Stefánia emlékezett meg Zsirai Miklósról, Vándor Anna pedig a kiállítás létrejöttéről.

3. Kiadványainkról szólván először folyóiratunkat, a Magyar Nyelvet említem. Tapasztalhatjuk mindannyian: a szokott pontossággal és rendben jelenik meg, a szokott terjedelemben és változatos tematikájú és módszerű tanulmányokkal. Kiadványsorozatunkban két kötet jelent meg: a Veszprém megye földrajzi nevei IV. (194. sz.) és a Balázs János-emlékülés (213. sz.). Társaságunk égisze alatt jelent meg a Nagyszombati és a Peer-kódex is, de nem társasági finanszírozással. Társaságunk támogatásával látott napvilágot — Hajdú Mihály szerkesztésében — a Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára és a Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára című két kiadvány. Tavalyi beszámolómban említettem, hogy a Magyar Nyelv 1999. évfolyamának 2., 3. és 4. száma olvasható a világhálón. Most már az idei első három szám is elérhető (www.c3.hu/~magyarnyelv). Tájékoztatom Önöket arról is, hogy Társaságunkról a legfontosabb tudnivalók rövid összefoglalásban úgyszintén olvashatók, éspedig magyar és angol nyelven (az említett elérhetőséggel).

4. A választmány döntése értelmében emelkednek tagdíjaink. Jövőre az aktív tagoknak 500, a nyugdíjasoknak 400, a diákoknak pedig 300 Ft lesz a tagdíj. Idén egyébként eddig 427 tagtársunk tett eleget tagdíjfizetési kötelezettségének. Emelkedik a Magyar Nyelv előfizetői ára is, azonban számonként csupán 100 forinttal, s ez azt jelenti, hogy az éves előfizetési díj 1200 Ft. Ez még mindig kevés a legtöbb tudományos folyóirat előfizetési díjához képest. (Ezt természetesen nem

azért mondtam, mintha célunk volna versenyezni másokkal az előfizetési díjak emelésében.) Örömmel jelentem viszont, hogy a személyi jövedelemadó 1%-ából a Társaságnak befolyt összeg az eddigi legnagyobb volt az idén: 322.959 Ft. Mindenkinek, akit illet, hálás köszönetet mondunk, hiszen ez az összeg bizony számottevő tétel a Társaság költségvetésében. S miként eddig mindig, ezt az összeget továbbra is a Társaság kiadványainak a megjelentetésére fordítjuk.

5. Többen is olyan, kerek évszámmal kifejezhető korba léptek, azaz hetven- és nyolcvanévesek lettek, amely kor — hagyományosan — alkalmat ad arra, hogy a Társaság kifejezze tiszteletét. Szakosztályi ülésen köszöntöttük a nyolcvanéves Elekfi Lászlót, Fodor Istvánt és Janitsek Jenőt, s a hetvenéves Bolla Kálmánt, Debrecenben Jakab Lászlót, lakásán pedig Papp Ferencet. Levélben fejeztük ki jókívánásainkat a nyolcvanéves Füves Ödönnnek, Horváth Jolánnak és Vidovszky Ferencnének, valamint a hetven évét betöltött Fazekas Pálnénak, Fehér Tamásnének, Haza Zoltán-nának, Mánli Sándornénak, Paczoly Gyulának, Somogyi Bélának, Vadas Ferencnek és Wolf Józsefnek.

Halottaink is vannak. Tisztelettel emlékezünk rájuk. Mikola Tiborra, a szegedi egyetem finn-ugor tanszékének volt vezetőjére, a finnugor nyelvtudomány jeles művelőjére, aktív választmányi és bizottsági tagunkra, akit oly hirtelen, oly váratlanul ragadt el a halál. Vámszer Mártára, a kolozsvári egyetem nyugalmazott docensére, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár — Szabó T. Attila elhalálása után — főszerkesztőjére, Oláh Józsefre, az ELTE Idegennyelvi Lektorátusának nyugalmazott vezetőjére, Bakó Elemérre, választmányi jogú külföldi tagunkra, Csúry egykori tehetséges tanítványára, Horváth Károly Gyulára, Nagy Ernőre, Nagy Józsefre és Szegő Ferencnére. Emléüket kegyelettel őrizzük.

Idén 39 új tagot vettünk föl, tehát tagságunk ebben az évben 31 fővel gyarapodott.

6. Tisztelt Tagtársak! Az idei esztendőre vonatkozóan ennyi mondanivalót tartalmaz a beszámoló. Jelentésemet két kívánsággal zárom. Az egyik: kívánjuk, hogy elnökünk, Benkő tanár úr felépüljön, s mihamarabb elfoglalhassa helyét közöttünk. A másik: kívánom, hogy békés karácsonyuk legyen, s hogy az új esztendőben Önök közül senki se legyen híjával a szükséges egészségnek, lendületnek, alkotókedvnek és -nyugalomnak. Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtktári jelentést elfogadta. Ezt követően B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint így alakult a Társaság 2000. évi pénzforgalma:

B e v é t e l e k :

MTA-támogatás:	339.000
Tagdíj (427 fő)	123.400
Kiadvány-értékesítés:	467.180
Adomány, egyéb, SZJA, maradvány	2.974.876
Bevétel összesen:	3.904.456 Ft.

K i a d á s o k :

Főfoglalkozásuk bére:	610.800
Társadalombiztosítási járulék:	201.564
Szolidaritási alap:	27.486
Alkalmi megbízások:	147.600
Személyi kiadások összesen:	987.600 Ft.

Nyomdaköltség:	1.976.450
Posta- és telefonköltség:	178.100
Irodaszer, nyomtatvány:	113.542
Egyéb:	513.400 Ft.
<u>Dologi kiadások összesen:</u>	<u>2.781.492 Ft.</u>
Kiadás összesen:	3.768.942 Ft.

4. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. (A bizottság tagjai még Bakró Marianne és Máta Mária.) A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait rendben levőnek találta. Ez pedig adminisztrátorunknak, Bakonyiné Tóth Gabriellának a pontos munkájára vall.

5. Ezt követően Balogh Lajos ismertette a 2001-re vonatkozó pénzügyi tervezetet:

B e v é t e l e k :	
MTA-támogatás	339.000
Tagdíj (450 fővel számolva)	140.000
Kiadvány-értékesítés:	500.000
Adomány, egyéb, SZJA, maradvány:	3.000.000
<u>Bevétel összesen:</u>	<u>3.979.000 Ft.</u>

K i a d á s o k :	
Főfoglalkozásuk bére:	610.800
Társadalombiztosítási járulék:	201.564
Szolidaritási alap:	27.486
Alkalmi megbízások:	180.000 Ft.
<u>Személyi kiadás összesen:</u>	<u>1.019.850 Ft.</u>

Nyomdaköltség:	2.000.000	(a várható áremelésekkel)
Posta- és telefonköltség:	180.000	
Irodaszer, nyomtatvány:	130.000	
Egyéb:	550.000 Ft.	
<u>Dologi kiadás összesen:</u>	<u>2.860.000</u>	
Kiadás összesen:	3.879.850 Ft.	

Reméljük, hogy tervezett bevételeink megvalósulnak, és várható kiadásaink sem lesznek nagyobbak a tervezettnél. Bízunk abban, hogy az évezred első esztendejét is pozitív egyenleggel tudjuk majd zárni.

6. Szathmári István alelnök méltató szavak kíséretében nyújtotta át a Társaság idej kitüntetettjeinek az emlékérmeket és díjakat. A Csúry-emlékérmét Lovas János szatmárnémeti középiskolai tanár nyerte el, a Fokos-díjat pedig Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, az ELTE egyetemi adjunktusa. Alelnökünk bejelentette, hogy a Pais Dezső-díjat Mező András egyetemi tanárnak (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) ítélte oda a bizottság javaslata alapján Zala Megye Önkormányzata.

7. Szathmári István alelnök a mandátumát kitöltött tisztikar és választmány nevében lemondott, s átadta helyét Fábíán Pál bizottsági elnöknek, aki a Társaság új tisztikarára és választmányára vonatkozó s a választmánytól jóváhagyott javaslatát ismertette a közgyűlés résztvevőivel. Javaslata a jelenlévők elfogadták a szavazatszedő bizottság elnökéül Hajdú Mihályt, tagjaiul pedig Juhász Dezsőt, Mártonfi Attilát és Posgay Ildikót. A szavazatok összeszámlálása után Hajdú Mihály ismertette az új tisztikar és választmány névsorát. Eszerint 2001 és 2005 között a következő összetételű vezetőség és választmány irányítja a Társaság életét:

A tisztikar: elnök: Benkő Loránd, alelnök: Kiss Lajos, Szathmári István, főtítká: Kiss Jenő, titká: Gerstner Károly, jegyző: Laczkó Krisztina, pénztáros: Balogh Lajos, ellenőr: Hollós Attila, számvizsgáló bizottság: Bakró Marianne, D. Máta Mária, A. Molnár Ferenc.

A választmány: E. Abaffy Erzsébet, Balázs Géza, Bańcerowski Janusz, Bassola Péter, Békési Imre, Bencédy József, Bereczki Gábor, Bolla Kálmán, Büky László, Csúcs Sándor, Elekfi László, Éder Zoltán, Fábíán Pál, Fekete Péter, Forgács Tamás, Gadányi Károly, Gósy Mária, Grétsy László, Haader Lea, Hajdú Mihály, Hegedűs Attila, Herman József, Hessky Regina, Hexendorf Edit, Hoffmann István, Horváth Mária, Jászay László, Juhász Dezső, Kakuk Zsuzsa, Keresztes László, Kiefer Ferenc, Keszler Borbála, É. Kiss Katalin, Lengyel Klára, Manherz Károly, Máté Jakab, Mező András, Molnár Zoltán, Nyirkos István, Nyomárkay István, Ördög Ferenc, Papp Ferenc, Péter Mihály, Pusztai Ferenc, V. Raisz Rózsa, Rónai Béla, Sebestyén Árpád, Siptár Péter, Szabó Géza, Szabó József, Szij Enikő, Szende Aladár, Szende Tamás, Szépe György, Szűts László, H. Tóth Imre, Udvari István, Varga László, Vértes Edit, Voigt Vilmos, Zoltán András, Zsilinszky Éva.

A választmány szavazati jogú, meghívott külföldi, illetőleg külföldön dolgozó tagjai: Bátori István, Décsy Gyula, Dezső László, Futaky István, Galambos Ireneus, Gulya János, Honti László, Jakab István, Lizanec Péter, Papp György, Penavin Olga, Péntek János, Petőfi S. János, Rédei Károly, Utassy Zita.

A szakosztályok: Általános Nyelvészeti Szakosztály: elnök: Péter Mihály, titká: Ladányi Mária. — Finnugor Szakosztály: elnök: Keresztes László, titká: Nagy Imre Csaba. — Idegen Nyelvi Szakosztály: elnök: Nyomárkay István, titká: Pátrovics Péter. — Magyar Nyelvi Szakosztály: elnök: Fábíán Pál, titká: Zsilinszky Éva.

8. Az új vezetőség nevében Szathmári István alelnök mondott köszönetet a bízalomért, és megköszönve a résztvevők figyelmét, berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: KISS JENŐ

Bakó Elemér halálára

Csúry Bálint kedves tanítványa és munkatársa, szellemiségének hűségese ápolója és közvetítője, Bakó Elemér 2000. október 5-én egyesült államokbeli otthonában, Silver Springben (Washington, DC) váratlanul elhunyt.

Bakó Elemér 1915. november 18-án született Hencidán. 1938-ban magyar és német szakon végzett a debreceni egyetemen. Hamar Csúry vonzáskörébe került. A mester — felismervén tanítványa tehetségét és rátermettségét — előbb Lipcsébe (1936), majd Helsinkibe (1938–1939) küldte ösztöndíjas tanulmányokra, hogy megismerkedve a korszerű népnyelvi kutatási módszerekkel s a modern fonetikai vizsgálatokkal munkatársaként segítse a magyar népnyelvi bűvárlatokat. „Tőle sokat várok népnyelvi kutató munkánkban” — írta 1938-ban egyik levelében (Zsirai Miklós tudományos és magánlevelezése. Közreadja KINCSES KOVÁCS ÉVA. Miskolc, 1996. 79). Az ígére-

tesen induló pálya a háború, a hadifogság s a következmények folytán más irányba kényszerült. Bakó Németországba került, ahol 1947 és 1951 között a müncheni egyetemen tanított (magyar és finn nyelvet, valamint finnugrisztikát). 1951-től az USA-ban oktatott finnugor nyelvtudományt. 1952-től nyugalomba vonulásáig a washingtoni Kongresszusi Könyvtár kelet-európai gyűjteményének megbecsült vezetőjeként dolgozott, közben egy ideig a New York-i Columbia Egyetemen adott elő.

Nyelvtudományi szempontból fontosabb publikációinak tárgya a magyar népnyelvkutatás volt: „Hangtani tanulmányok” (Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. 3. Debrecen, 1937.), „A finn népnyelvkutatás” (Dolgozatok a debreceni egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből. 4. Debrecen, 1939.), „Csúry Bálint élete és munkássága” (az utóbbi idézett sorozat 12. száma, Debrecen, 1941.), „A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere” (az idézett sorozat 19. száma, Debrecen, 1943.), „Az amerikai magyar népnyelvkutatás céljai és módszere” (American-Hungarian Dialect Notes, 1962. 1: 11—24).

Bakó Elemér az utóbbi években többször járt itthon, Magyarországon. 1994-ben hozta létre Debrecenben a „Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány”-t, támogatta a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry-díjának kiadását, s tanulmányokat tett közzé Csúry szellemi örökségéről, illetőleg a vele kapcsolatos tudománytörténeti kérdésekről (MNy. 1997: 171—81, MNy. 1994: 146—57). A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1995-től meghívott választmányi tagja volt (l. MNy. 1996: 241). Úgy tervezte, hogy Csúry szellemében támogatja majd a magyar népnyelvi kutatásokat, illetőleg segíti bizonyos, még Csúrytól tervezett feladatoknak a megoldását, valamint a Csúry-iskolával kapcsolatos tudománytörténeti fehér foltok eltüntetését. Mi is reméltük, hogy terveit valóra válthatja. Váratlan halálával az emlékezés és a tiszteletadás kötelessége maradt ránk.

KISS JENŐ

Fodor István 80 éves*

Kissé megkésve köszöntjük F o d o r I s t v á n t nyolcvanadik születésnapján, hiszen 2000. március 16-án betöltötte azt. Mint azonban egész élete, ez az ünneplés sem lehetett mentes kisebb-nagyobb akadálytól és kitérőtől. Az egyik megemlítendő ezek közül, hogy csak mostanában lett hosszú szünet után újból tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, s így nem is szerepelhetett a tavaly megállapított és a választmány által jóváhagyott ünneplési rendben, köszöntendők névsorában. Most azonban, miután tagságának helyreállítását kérte, s ezt a választmány elfogadta, méltán és örömmel teszünk eleget kötelességünknek: szívből köszöntjük őt.

Élete, mint a tenger csöppje, tartalmazza kora értelmisége java részének küzdelmeit, hányódását, maga választotta vagy rákényszerített mellékutait. Az 1938-ban megszerzett érettségi után néhány évig fizikai munkásként dolgozott, majd a háború vihara végigsodorta Magyarországon, s még azon is túl, egészen a Donig, ahol 1943-ban fogságba esett, s csak 1945 augusztusában szabadult. Ekkor lett a Pázmány Péter Tudományegyetem szabad bölcsésze, ami azt jelentette, hogy érdeklődésének megfelelően hallgathatott szinte bármilyen kollégiumot, s végzéskor nem tanári, hanem bölcsészdiplomát kaphatott. Mivel elsősorban nem tanítani akart, tervezett kutatásaihoz választotta a diszciplinákat. Már hadifogsága idején megtanult oroszul, így fölvette Kniezsa Istvánnál a szlavisztikát, Pais Dezsőnél, kora legkiválóbb filológusánál a magyar nyelvészetet, Tamás Lajosnál a neolatin nyelveket, Laziczius Gyulától pedig általános nyelvészetet hallgatott. Ez utób-

* Elhangzott 2000. november 7-én, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főelőadás ülésén.

bit tekintette fő kutatási témájának később is, jóllehet a nyelvtudomány más területein is maradandókat alkotott.

Amikor 1949-ben befejezte egyetemi tanulmányait, a doktori cím megadásának jogát akkor is elvették egyetemüktől, de csak néhány esztendőre. Anélkül pedig tudományos kutatónak nem alkalmazták. Ennek következtében különböző hivatalokban, irodákban töltött négy évet, majd 1953-ban aspirantúrára jelentkezett, s irányítója Tamás Lajos lett. 1956-ban védte meg kandidátusi értekezését „A nyelvtani nem a szláv nyelvekben” címmel. Ez év őszétől az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, s részt vett „A magyar nyelv értelmező szótára” szerkesztésében. Az 1956-os forradalom után nem lépett vissza a Magyar Kommunista Párt utódpártjába, s részben emiatt, részben a forradalomkor tett kijelentései miatt sok kellemetlensége lett a későbbiekben, aminek végkifejleteként elhagyta Magyarországot, s 1969-től nyugdíjba vonulásáig, 1990-ig a Kölni Egyetem Afrikaisztikai Intézetében dolgozott tudományos kutatói minőségben. A hazai tudományos élettel azonban soha nem szakította meg a kapcsolatait. Külföldi szakfolyóiratokban sok arra érdemes, Magyarországon megjelent könyvet, tanulmányt ismertetett, s jó kapcsolatokat tartott fenn az itthoni nyelvészutatókkal.

Tudományos munkássága szlavisztikai és romanisztikai cikkekkkel indult, s nagyon korán, már 1959-ben külföldön is megjelent egyik fontos kérdést tárgyaló cikksorozata a nyelvtani nemekről (The Origin of Grammatical Gender: *Lingua* 1959: 1—41, 186—214). Az általános ismertséget és elismerést azonban az afrikai nyelvek Greenbergtől származó addigi osztályozásának bírálatával és egy új rendszer kidolgozásával nyerte el, amelyet több részletben és fórumon publikált. Ugyanakkor foglalkozott a szláv nyelvek rendszerezésének problémáival, glottokronológiával, a mesterséges nyelvekkel, nyelvi statisztikával, nyelvészeti kézzel, a filmszinkronizálás módszertanával s még számtalan részterületével és kapcsolatával a nyelvtudománynak. Érthető tehát, hogy mindezek után, vagy mindezek mellett megírta a nyelvészet társtudományairól az eddig egyetlen és kiváló önálló kötetet, amelyet — valószínűleg a kor ismeretterjesztésének kívánalmai szerint — „Mire jó a nyelvtudomány?” címmel jelentetett meg a Gondolat Kiadó 1968-ban.

Ünnepeltünk elmélyült kutatásainak másik területe a nyelvek története, azon belül a nyelvújítások, nyelvreformok lefolyása a különböző nyelvekben. Ennek eredménye a párizsi CLAUDE HAGÈGE-zsel szerkesztett hatkötetes „Language Reform — History and Future, Réforme des langues — histoire et avenir, Sprachreform — Geschichte und Zukunft” című munka, amelybe természetesen a magyar nyelvújításról szóló fejezetet is ő írta. A magyar nyelv iránti szeretetét és megbecsülését kutatásának egy másik témaköre is bizonyítja. A XVI. század nagy magyar történetírója, Oláh Miklós „Hungaria” című munkájának eddig ismeretlen kéziratát találta meg s elemezte a magyar történelmi nyelvtudomány módszereinek alaposságával, amivel a Magyar Tudományos Akadémián megvédte a nyelvtudományok doktora címet, s 1990-ben meg is jelenhetett a könyv az Akadémia Humanizmus és Reformáció sorozatának 17. köteteként.

Fodor István sokoldalú nyelvészeti tevékenységének és széles körű nyelvismeretének, valamint a nyelvek osztályozási kérdéseiben való elmélyülésének eredménye a számtalan tanulmányon és tudományos ismertető cikkeken kívül három kiemelkedő munka. Az első 1970-ben jelent meg ANTAL LÁSZLÓ és CSONGOR BARNABÁS társszerzőségével „A világ nyelvei” címmel. A második a Pannon Enciklopédia sorozat „Magyar nyelv és irodalom” című reprezentatív kötetének legjelentősebb és legterjedelmesebb tanulmánya, míg a harmadik, amely ugyancsak „A világ nyelvei” címet kapta, s világviszonylatban is az e témakörű munkáknak egyik legjelentősebb alkotása, 1999-ben látott magyarul napvilágot. Ennek a könyvnek a főszerkesztői munkáját, hat szerkesztő és 58 munkatárs tevékenységének az összehangolását, a kötet nyelvi és tartalmi egységesítését, s ezen kívül megszámlálhatatlan — elsősorban afrikai — nyelv bemutatását, részletes leírását végezte. Remélhetően hamarosan megjelenik e könyv második kiadása és az angol fordítása is.

Mindezen tudományos eredmények és sikeres munkák ellenére Fodor István ugyanaz a barátságos, segítőkész, megértő kolléga és barát maradt, akihez bármely gondjával, kérdéseivel bát-

ran fordulhat mindenki, biztos eligazítást és hathatós segítséget kap. Kívánjuk, hogy mély tudásával, nagy tapasztalatával és kedves emberségével még sokáig álljon mellettünk és nyújtson számunkra útmutatást, támogatást.

HAJDÚ MIHÁLY

Janitsek Jenő 80 éves*

A magyar nyelvtudomány művelői közül talán kevesebben ismerik Janitsek Jenőt Magyarországon, mint ahogyan megérdemelné. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy mai határainkon kívül, Kolozsváron fejtette ki működésének nagy részét, s elég hosszú időszak volt életében (valamennyiünk életében), amikor az országhatárok nehezen voltak átjárhatóak, s nem volt alkalmunk a személyes ismeretségek kialakítására. A másik oka a közismertség hiányának, hogy nem magyar nyelvészként kezdte a pályáját, nagy kitérőket kellett megtennie, amíg a helynévkutatásnak ismert és elismert egyénisége lett határokon túl és innen. Valóban ez a helyes sorrend, hiszen a román, ukrán, délszláv és természetesen az erdélyi magyar nyelvtudomány hamarabb ismerte a nevét, mint a magyarországi. Mindez nem csupán a határokon kívüli kisebbségi sorsból fakadt, hanem abból az életpályából is, amin az ő nemzedékének végig kellett menni. Ezt az utat a második világháború alakította, s szinte egy egész magyar nyelvészgenerációra jellemző.

Elektrotechnikai szakmérnöki oklevéllel kezdte meg jogi tanulmányait a visszacsatolt Erdély Ferenc Józsefről elnevezett magyar egyetemén. A háború először Nyugatra, majd oroszországi fogságba sodorta, s később sok nehézség árán hazatérve orosz tudását kamatoztatva szlavista lett. Ugyanakkor hallgatta Szabó T. Attila nyelvtörténeti, Gálffy Mózses dialektológiai és Jakó Zsigmond paleográfiai előadásait, amelyek a legjobb alapot teremtették meg a sokoldalú helynévi kutatások művelésére.

Janitsek Jenő első tanulmányai román nyelven jelentek meg, de magyar anyagot mutattak be. Különösen fontosak azok, amelyek a román helynevek magyar előzményeire mutatnak rá, vagy az azonos szemlélet alapján alakult nevekről szólók, mint az *irtás* vagy *csertézs*, továbbá a mikrotoponímia román—magyar kapcsolatait bemutatók a Sajó felső folyásának vagy Felsőóránának a névanyagában. Természetesen szlavista lévén sokat foglalkozott a román és ukrán kölcsönhatások problémáival is, például az *obcsina* közszóval és helynévvel kapcsolatban, de különösen Máramaros névanyagában találván sok ilyen adatot, tanulmányainak sora jelent meg e témakörben.

Kétségtelen azonban, hogy a magyar helynévkutatás lehetővé válása hozta meg Janitsek Jenő számára személyes ambícióinak és szakmai eredményeinek a kiteljesedését. Benne élt mindig az erdélyi népéletben, így a helyszíni gyűjtés, a terepmunka adta meg számára az élményt és az örömet, s ez jelentette az igazi tudományos tevékenységet. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények megindulása után egyre gyakrabban, szinte minden egyes számban jelentek meg egy-egy faluról helynévgyűjtései, eleinte térkép nélkül, majd világos, áttekinthető, pontos térképekkel. Közülük negyven kisebb-nagyobb erdélyi településnek helynévanyagát tette csak ott közzé. Az 1990-es évek elejétől azonban megnyíltak a lehetőségek a magyarországi bemutatkozásra, majd publikálásra is. Nagy szerepe volt ebben a bemutatkozásban a korábban évente meghirdetett néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatnak, amelynek szervezője a Néprajzi Múzeum mellett a Nyelvtudományi Intézet volt. Évente küldött kiváló helynévgyűjtéményeivel rendszeresen nyerte el a pályadíjak közül az első díjat, s ezeknek későbbi eredményeként a Csúry Bálint-emlékérmet is. Az akkori viszonyok lehetővé tették, hogy a legjobb pályamunkákat az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke szerény technikai körülmények között megjelentesse, s így egyre több kiváló munkája

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000. december 5-i felolvasó ülésén.

jelent meg Janitsek Jenőnek is. Ebben a formában újabb ötven település névanyaga látott napvilágot. Ezeknek azonban két jelentős különbsége volt az eddigiekkel szemben. Az egyik nagyon fontos tartalmi jellegű. Mivel önálló füzetek, könyvek voltak az így kiadott munkák, terjedelmük kevésbé volt kötött, nem szorította gúzsba a folyóiratoknál természetszerű korlátozás az adatközléseket illetően. Így bővebben lehetett írni magáról a településről, annak múltjáról, lakóiról. Különösen ez tette még értékeesebbé ezeket a kiadványokat. Egyrészt jobban tudott ragaszkodni a Szabó T. Attila kimunkálta történeti és jelenkori adatközlés együttes módjához, tehát a föllelhető történeti helynevek is szerepelhettek a jelenkoriak mellett, másrészt pedig a lakosokra is több hely jutott. Ez azt jelentette, hogy nem csupán a település történetét lehetett kissé bővebben bemutatni, hanem a különböző korok lakosainak föllelhető személyneveit is közre lehetett adni. A lehető legkorábbi összeírásoktól a mai anyakönyvi adatokig az ott élő emberek névadatainak tízezreivel gazdagították ezek a kiadványok a magyar névtudományt. Emellett pedig még érdeklődőbbé tették ezeket a településeknek a lakosait a kutatások, gyűjtések, a kiadványok iránt. Van azonban másik újdonsága is Janitsek Jenő utóbbi időkben végzett munkásságának. Majdnem mindegyik kötet megjelentetésekor maga mellé választott egy-egy munkatársat, aki ha nem is vele azonos minőségű és mennyiségű munkát végzett, neve szerzőként, társszerzőként jelenik meg a címlapon, amivel kedvet teremt az érdeklődőknek, a segítségnyújtóknak, a kezdőknek, akik netán folytatói lehetnek majd később kutatásainak, tudományos szintre emelkedhetnek a helynévi gyűjtőmunkában. Ez pedig fölbecsülhetetlen eredmény, igazi pedagógusra, önzetlen, felelősségteljes tudósra vall, aki iskolát folytat és iskolát teremt, aki soha nem tagadta, hogy Szabó T. Attila tanítványa, de akinek több olyan tanítványa van, aki önállóan is kiváló eredményeket ért vagy ér el, mint a sajnos fiatalon elhunyt BINDER PÁL, az erdélyi német nyelv kitűnő ismerője, a szász hely- és családnevek eredményes kutatója, vagy a némileg más módszerekkel dolgozó, de már több önálló munkával jelentkező HINTS MIKLÓS.

Eddig ünnepeltünknek csak a már nyomtatásban megjelent gyűjteményeiről s munkatárssá nevelt tanítványairól beszéltem. Nem lenne azonban teljes a bemutatása, ha mellőznénk azokat a kutatásokat, amelyeknek anyaga vagy megjelentetésre kész állapotban, vagy a szerkesztés, könyvvé rendezés előtt vannak még. Ezek száma sem kevés, és hozzátartozik akkor is tudományos tevékenységéhez, ha publikálásukra kisebb lehetőség látszik, mint tíz évvel ezelőtt volt. Százötvenre tehető ezeknek a településeknek a száma. Fantasztikus és hihetetlen! A már megjelentekkel együtt mindösszesen harmadfélszáz erdélyi falu (köztük néhány város, mint Kolozsvár, Torda, Sóvárad, Parajd, Szováta stb.) köszönheti Janitsek Jenőnek, hogy helynevei és nagyrészt családnevei a jövő számára meg vannak mentve! Munkás, fáradságos, de eredményes életet élt Janitsek Jenő. Mindnyájan azt kívánjuk, hogy még jó egészségben és hasonló munkabírással folytassa a munkát az emberi élet legfőbb határáig, hiszen nem önmagának, hanem nagyon önzetlenül a népnek él és dolgozik, legyen az a nép román, rutén vagy magyar, nekik ment meg múltjukból olyan fontos adatokat, mint a régi és mai helynevek, a régi és mai családnevek, s ez mind maga a történelem.

HAJDÚ MIHÁLY

A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye

A 2000. évi személyi jövedelemadóból a társadalmi szervezetek részére felajánlható 1%-ból a Magyar Nyelvtudományi Társaság 322.959 Ft-ot kapott, amit ezúton is szeretnénk a felajánlónak megköszönni. Tájékoztatásul közöljük, hogy a részünkre kiutalt összeget kiadványaink megjelentetéséhez használtuk fel.

Kérünk mindenkit, hogy a lehetőségeikhez mérten az idén is támogassák Társaságunkat a személyi jövedelemadó 1%-ának a felajánlásával.

ADÓSZÁMUNK: 19007665—1—41

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy ismeretlen XVI. századi másolat Arnold von Harff magyar—német glosszájáról

A rajnai Arnold von Harff lovag 1496-ban jó keresztényként zarándokútra indult a szentföldre. Hazafelé Magyarországon is átutazott, és mint addig minden idegen országban, itt is feljegyzéseket készített tapasztalatairól, élményeiről. Többek között egy magyar—német szójegyzéket, valamint néhány mondatot jegyzett le hallás után. Egyes élelmiszerek neveit, a számneveket, pár igét és melléknevet, összesen 64 szót alnémet megfelelőjével együtt.

Az eredeti kézirat a család levéltárába került, de a XVI. században több másolat is készült róla. Egy ilyen másolatot talált DR. KLAUS SIEWERT a westfáliai Brenken bárói család archívumában (Erpenburg bei Büren in Westfalen, Archiv der Freiherren von und zu Brenken HX. 100 (früher S⁴), fol. 119^r—119^v), mely PEKÁRY TAMÁS, STOLL BÉLA, VÍZKELETY ANDRÁS, majd E. ABAFFY ERZSÉBET közvetítésével került hozzám¹. Maga az útleírás, az eredeti és az akkor ismert másolatok egybevetése után 1860-ban jelent meg könyv alakban a következő címmel: „Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, von Cöln durch Italien, Syrien, Ägypten, Arabien, Äthiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496—1499 vollendet, geschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat. Nach den ältesten Handschriften und mit deren 47 Bildern in Holzschnitt” (Herg. von DR. E. VON GROOTE. Cöln, 1860. Verlag von J. M. Heberle).

1887-ben THALLÓCZY LAJOS közölte először a szójegyzéket Magyarországon, SZARVAS GÁBOR magyarázataival, kiegészítéseivel (A magyar szó egy német ember ajkán: Nyr. 16. 1887: 170—5). Majdnem három évtized elteltével TOLNAI VILMOS is megjelenteti Arnold von Harff glosszáját (Magyar szavak Ritter Arnold von Harff útikönyvében: MNy. 10. 1914: 28—30). A szójegyzék és a mondatok szavai a Régi magyar glosszáriumba is bekerültek a fent említett két kiadás alapján, kivéve a *jó*, *nem jó*, és *én* szavakat, mivel ezeknek bizonytalan volt az olvasatuk. „A kiadó [E. VON GROOTE, 1860.] SZARVAS szerint néhol hibásan olvasta a magyar szavakat. THALLÓCZY maga írta ki az adatokat a német kiadásból, míg TOLNAI mástól kapott, bár kétségtelenül betűhív másolatot közöl. A korábbi kiadásról láthatólag nem tud. THALLÓCZY kiadásához SZARVAS mai német fordítást ad, a magyar mondatok feltehető tagolását és értelmezését, a nehezen felismerhető magyar szók mai alakját, a kiadás feltehető olvasási hibáit közli. Ezt a kiadást vettük alapul, megjegyezve TOLNAI eltéréseit.” (In: Régi magyar glosszárium. Szerk. BERRÁR JOLÁN, KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 40.)

A két kiadás között alig van eltérés. A nálam lévő másolat elsősorban a német szavak írásában különbözik mindkettőtől, valószínűleg a másoló javíthatta a saját ismeretei és nyelvjárása szerint a német magyarázatokot. Mivel magyarul feltehetőleg ő sem tudott, a magyar szavakat igyekezett tőle telhetően hibátlanul leírni. Véleményem szerint ez egy eddig még nem ismert XVI. századi másolat. Álláspontomat a következők támasztják alá: TOLNAI és THALLÓCZY szójegyzékében is szerepel a *méz* szó, ami ebből a XVI. századi másolattól viszont hiányzik. Ebben a számnevek

¹ Dolgozatom megírásában sok segítséget kaptam E. ABAFFY ERZSÉBETTŐL, VÍZKELETY ANDRÁSTÓL és HARTMUT KLINGÉTŐL. Köszönet érte.

mellett magyarázatként az arab számok állnak, nincsenek németül leírva, mint az eddigi kiadásokban. Ezen másolatban a német főneveket döntő többségben nagy kezdőbetűvel találjuk, ahogy a mai német helyesírás is megköveteli. A korábbi két kiadásban ez sincs így. Sem TOLNAI, sem THALLÓCZY nem tesz különbséget az *J* és *s* jelek között, a nálam lévő másolat készítője pedig igen.

A másolatról készített olvasatomban csillaggal jelöltem azokat a szavakat, melyek különbözőnek TOLNAI, illetve THALLÓCZY kiadásától. Amennyiben a nálam lévő másolat és a korábbi kiadások csak az *J*, illetve *s* jelekben különböztek egymástól, nem kaptak csillagot. A két említett kiadásban az *ein* 'egy' német szót *y*-nal találjuk, ezen a XVI. századi másolaton egyértelműen *i* szerepel. Ha csak ebben tért el a két szó, nem csillagoztam meg. A *β* jel *ss* jelölését nem vettem különbségnek. Ugyanígy nincs csillag a szó mellett, ha csak a kis, illetve nagy kezdőbetűben térnek el az olvasatok. A mondatokban minden olyan szót külön megjelöltem, amelyben a korábbi olvasatok és az én olvasatom között eltérés volt.

Igazán pontos és hiteles adataink persze csak az eredeti glossza alapján lennének. DR. GROOTE az 1860-as kiadás előtt összehasonlíthatta a kéziratot másolatokkal és az eredetivel. De ő sem tudott magyarul, így aztán lehetséges, hogy hibás olvasatokat közölt, és ezeket olvasta, illetve kapta meg később THALLÓCZY és TOLNAI is. A nálam lévő másolat készítője sem értette a szavakat, amiket másolt, és talán abban sem lehetünk biztosak, hogy ő az eredeti glosszát tartotta a kezében, nem pedig egy másolatot. A fenti indoklás alapján azonban nagyon valószínűnek tartom, hogy DR. GROOTE nem láthatta ezt a XVI. századi másolatot.

Arnold von Harff szójegyzéke értékes tanulságokat ad számunkra. Igaz, német füllel hallotta szavainkat, és látszik, hogy gondot okozott neki, hogyan rögzítse a hallott szavak sokszor ismeretlen és kimondhatatlan hangjait a német helyesírással. A *gy* és *ty* hangokat általában nem hallja különbözőnek, jelölésükben nem konzekvens (*igal* 'igyál', *jürge* 'gyertya', *itz* 'egy' stb.). Az *ny* hangot *n*-nel vagy *ng*-vel jelöli (*noltz* 'nyolc', *kinge* 'kenyér' stb.).

A *k* hangot a német helyesírásnak megfelelően szó elején *k*-val, szó belsejében *ck*-val írja (*katic* 'kettő', *tick* 'tik, tyúk' stb.). Előfordul, hogy *k* helyett ennek zöngés párját, *g*-t hall (*glanh* 'kanál', *glentz* 'kilenc' stb.). — Az *s*, *sz*, *z* hangokat felváltva jelöli *s*-sel (*salūs* 'szállás', *igas* 'igaz' stb.), az *s*-t és a *z*-t *l*-sel is (*oift* 'hús', *prűft* 'pénz' stb.), a német helyesírás alapján az *s*-t néha *sch*-val találjuk (*schoit* 'só'). — A hosszú *ssz*-t, illetve a *z*-t *ls* is jelölheti (*alsanember* 'asszony', *beefs* 'víz'). A magánhangzók hosszúságát hallja, néhol írásban is jelöli, vagy egy *i* hozzátoldásával (*loit* 'ló', *oift* 'hús'), vagy a betű kettőzésével (*beefs* 'víz', *heet* 'hét').

Vngershe Sprach. Ungarische Sprache

<i>Kinge.</i>	kenyér	<i>Brod.</i> *	Brot	<i>Sab.</i>	zab	<i>Haüer</i> *	Hafer
<i>Boir.</i>	bor	<i>Wein.</i> *	Wein	<i>Mee</i>	én	<i>Ich</i>	ich
<i>Beefs.</i>	víz	<i>Waßer.</i>	Wasser	<i>Igas</i>	igaz	<i>Whar</i> *	wahr
<i>Oift</i>	húst	<i>Fleisch</i> *	Fleisch	<i>reimigas</i> *	nem igaz	<i>Gelogen</i> *	gelogen
<i>Schefred</i> *	sajtot	<i>Keeße.</i> *	Käse	<i>Ember</i>	ember	<i>Ein Man</i>	ein Mann
<i>Tickman</i>	tikmony 'tojás'	<i>Eyer</i>	Eier	<i>Alsan-</i> <i>ember</i>	asszony- ember	<i>Ein</i> <i>Fraw.</i> *	eine Frau
<i>Etzet</i>	ecet	<i>Eßigh</i> *	Essig	<i>Istant</i>	istent	<i>Gott.</i>	Gott
<i>Olie</i>	olaj	<i>Öllich</i> *	Öl	<i>Oirdach</i>	ördög	<i>Der leidig</i> <i>Deüffell</i> *	der leidige Teufel
<i>Tick</i>	tik 'tyúk'	<i>Ein Hen</i> *	eine Henne	<i>Jürge</i> *	gyertya	<i>Ein Kertz</i>	eine Kerze
<i>Halet</i>	halat	<i>Ein Visch</i>	ein Fisch	<i>Igal</i>	igyál	<i>Drincken</i>	trinken

<i>Schoit</i>	sót	<i>Saltz.*</i>	Salz	<i>Ich.</i>	isz 'eszel'	<i>Essen</i>	essen
<i>Iho*</i>	jó	<i>Gütt.*</i>	gut	<i>allische</i>	alussz[e?]	<i>Schläffen*</i>	schlafen
<i>Nemjho*</i>	nem jó	<i>Böß.*</i>	böse	<i>gan/da</i>	gazda	<i>Ein Wirdt*</i>	ein Wirt
<i>Thale</i>	tál	<i>Ein Schüssel*</i>	ein Schüssel	<i>Alma</i>	alma	<i>Ein Appel</i>	ein Apfel
<i>Glanh*</i>	kalán 'kanál'	<i>Ein Leffel</i>	ein Löffel	<i>Kirtwe</i>	körte	<i>Byrnen*</i>	Birne
<i>Hafeck.</i>	fazék	<i>Ein Pott.*</i>	ein Topf	<i>Thir</i>	tör	<i>Ein Nöß.*</i>	eine Nuß
<i>Geft</i>	kést	<i>Ein Metzter*</i>	ein Messer	<i>Prüft.*</i>	pénzt	<i>Geldt*</i>	Geld
<i>Walfasick</i>	vasfazék	<i>Ein Keßell*</i>	ein Kessel	<i>Frint.</i>	forint	<i>Ein</i> <i>gülden.</i>	ein Gulden
<i>Salús.*</i>	szállás	<i>Ein</i>	eine	<i>Salmä*</i>	szalma	<i>Strö.*</i>	Stroh
		<i>Herbergh*</i>	Herberge				
<i>Loit.</i>	lót 'lovat'	<i>Ein Pferdt.*</i>	ein Pferd	<i>Seüa.*</i>	széna	<i>Hew.*</i>	Heu

Der Zahl. Die Zahl(en)

<i>Itz</i>	egy	1	<i>Hat</i>	hat	6
<i>Katich</i>	kettő	2	<i>Heet</i>	hét	7
<i>Hara</i>	három	3	<i>Noitz</i>	nyolc	8
<i>Netzo</i>	négy	4	<i>Glentz</i>	kilenc	9
<i>Ieth*</i>	öt	5	<i>Týfs*</i>	tíz	10

<i>Age dago prüft*.</i>	Adj ide / Adjatok pénzt!	<i>Gebt* mir Klein gelt vor* einer* gülden.</i>
<i>Mein Midar*?</i>	Mennyi mindaz?	<i>Gebt mir Kleingeld für einen Gulden.</i>
<i>Menada das?</i>	Mennyin adod azt?	<i>Wie wolstü* das* geben*?</i>
<i>Mege weſchen*</i>	Megveszem.	<i>Wie willst du das geben?</i>
<i>Kene ve aſt*?</i>	Ki neve azt?	<i>Was* gilt das*?</i>
<i>Mofmech*</i>	Mosd meg inget!	<i>Was gilt das?</i>
<i>Ingart.</i>		<i>Ich wil* eß* gelden.</i>
<i>Age da Kūma*</i>	Adj ide innya!/ Adjatok innya!	<i>Ich will es kaufen.</i>
<i>Iſte morgen</i>	Isten maradjon veled is!	<i>Wie heischt* das*?</i>
<i>beledes.</i>		<i>Wie heißt das?</i>
<i>Bikitzinin*</i>	Békében menj! [?]	<i>Wesch* mir das Hembdt*.</i>
		<i>Wasche mir das Hemd!</i>
		<i>Geb* mir zü* drincken.</i>
		<i>Gebt / Gib mir zu trinken!</i>
		<i>Gott* geb* uns eine* frolich* tagh*.</i>
		<i>Gott gebe uns einen fröhlichen Tag!</i>
		<i>Gehe* hin* in friden*.</i>
		<i>Gehe hin in Frieden.</i>

Első olvasásra is feltűnik, hogy nagyon sok szót tárgyragos formájában jegyez le (*oifl, loit, schoit* stb.). Valószínűleg így hallotta ezeket a leggyakrabban, és szótári alakként értelmezte. Furcsa szópár a glosszában a *Thir — Ein Nöß* jelentésmegadással. Kevés olyan szó fordul elő a szójegyzékben, ami ennyire nem hasonlít a németül megadott szó magyar megfelelőjére. Eszerint a *Thir* 'dió'-t jelent. SZARVAS GÁBOR úgy véli, a kiadó rossz olvasatot közölt, valójában *Thio* áll az eredetiben. Ezt sem vethetjük el, de az is megtörténhetett, hogy a kérdezett ember számára nem volt egészen egyértelmű, vajon Arnold von Harff az éppen általa végzett cselekvés nevére kíván-

csi-e, vagy a gyümölcseré, amin a cselekvést végzi. Ezért tartom lehetségesnek, hogy a *Thir* inkább ‘tör’, mint ‘dió’ jelentésű. Ezt az is alátámasztja, hogy a szójegyzék egyetlen más szavában sem fordul elő, hogy a *th d*-t jelölne, de azt máshol is láthatjuk, hogy *t* helyett *th*-t ír Arnold von Harff (pl. *thale* ‘tál’). — A *mee* ‘én’ olvasata annyira bizonytalan, hogy a Régi magyar glosszárium sem említi meg az *én* szócikkben ezt a forrást. Talán csak egyszerű elírásról van szó. Arnold von Harff *eem* helyett *mee*-t írt fel. Ez persze ma már egyáltalán nem bizonyítható.

A mondatok értelmezése és olvasása még nagyobb gondot okoz. Mivel lejegyezzük nem ismerte a magyart, nem tudta megállapítani, hol van vége egy szónak, és hol kezdődik a következő. Még akkor sem, ha olyan szót hallhatott a mondatban, amit korábban a szójegyzékben már leírt (*igal* ‘igyál’, *Age da kúma* ‘Adj ide innya!/Adjatok innya!’).

Ez a glosszárium érdemes lenne a további nyelvészeti vizsgálódásra. Érdekes megjegyezni például, hogy *v* hangunkat egyszer *w*-nek, máskor *b*-nek hallja (*walfalick* ‘vasfazék’, illetve *beeß* ‘víz’, *beledes* ‘veled is’). Nem lehetséges-e, hogy a bilabiális zöngés spiráns változásának egy fázisát érhetjük nyomon ezen adatokban?

O. BEHÁNYI RITA

LEVÉLSZEKRÉNY

Szabó József írja: Egy latin mondás szerint a könyveknek is megvan a saját sorsuk. Ez akkor jutott eszembe, amikor 2000. decemberében kézbe vehettem a „Koppány menti tájszótár” első példányát, és sajnálattal vettem észre, hogy a szótár anyaga másik gyűjtőjének, feleségemnek a szerzői neve (SZ. BOZÓKI MARGIT) hiányzik a címlapról. Ebben — más okok mellett — kétségtelenül közrejátszik az a tény is, hogy korrektúrára nem volt mód. Hogy a tájszótárat két szerző nevével szertettük volna kiadni, az az adattár (szótár) előtti bevezető részek megfogalmazásából (különösen „A gyűjtés története” című alfejezetből) nagyon jól kitűnik. Az igazságnak, tudományos lelkiismeretemnek tartozom azzal, hogy ezt a korrekciót a megjelent kötet egyes példányaihoz pótlólag mellékeljem és ezenkívül nyomtatásban is közzétegyem.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárizsentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
 211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
 212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I–II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
 213. Balázs János-émléklés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
 Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedüs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Geccsó Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Geccsó Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Geccsó Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Harmatta, János</i> : From the Volga to the Danube. The historical progress of conquering Hungarians	1
<i>Fehértói, Katalin</i> : Doboka. A debated issue with respect to „Gesta Hungarorum”	15
<i>Hoffmann, István</i> : On the prospects of Uralic onomastics	29
<i>Bokor, József</i> : The use of Hungarian in the Mura area (Slovenia) at the turn of millennium	34
<i>Kontra, Miklós</i> : Three approaches to the description of an ongoing syntactic merger in Hungarian	53
<i>Máté, Jakab</i> : A synthesis of the history of Hungarian linguistics in the making?	64
Minor Contributions. <i>Dér, Csilla</i> : I interpret, therefore I identify? On the grammatical relation within appositive constructions	77
Etymologies. <i>Juhász, Dezső</i> : Two points on the role of linear analogy in word formation. — <i>Kicsi, Sándor András</i> : On popular names for <i>Fistulina hepatica</i> . — <i>Péter, László</i> : The nickname <i>Etal</i>	83
Spoken Hungarian. <i>Sándor, Anna</i> : Linguistic attitudes in a minority situation	87
Reviews. <i>Pátrovics, Péter</i> : Bańcerowski Janus, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései [Language and linguistic communication: the basic issues]. — <i>Lengyel, Zsolt</i> : Gósy Mária, Pszicholingvisztika [Psycholinguistics]. — <i>Pesti, János</i> : Bokor József – Guttmann Miklós, A muravidéki magyarság anyanyelvéért [For the mother tongue of Hungarians in the Mura area]. — <i>Posgay, Ildikó</i> : Bartha Csilla, A kétnyelvűség alapkérdései [Fundamental issues in bilingualism]. — <i>Hattyár, Helga</i> : Lampl Zsuzsanna, A saját útját járó gyermek [The child going its own way]	95
Miscellaneous. <i>Kontra, Miklós</i> : A conference on new ways of analysing variability (NWAV-29)	112
Society News. <i>Kiss, Jenő</i> : The 96 th General Assembly of the Society of Hungarian Linguistics. — <i>Kiss, Jenő</i> : Elemér Bakó: An obituary. — <i>Hajdú, Mihály</i> : István Fodor is 80. — <i>Hajdú, Mihály</i> : Jenő Janitsek is 80. — Communiqué of the Society of Hungarian Linguistics	113
Data from the History of Hungarian. <i>O. Behányi, Rita</i> : A hitherto unknown 16 th century copy of Arnold von Harff's Hungarian-German glossary	123
Letters to the Editor. <i>Szabó, József</i> writes	126

Év. = 2001. VI. 25

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVII.

ÉVFOLYAM

2001.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Mészöly Gedeon életműve	129
<i>Szabó József</i> : A dialektológia és a néprajz szerepe Mészöly Gedeon munkásságában	134
<i>Kiss Jenő</i> : Magyarországi nyelvészek és a nyelvtudományi orgánumok	140
<i>Göncz Lajos</i> : Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben	152
<i>Zelliger Erzsébet</i> : Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar dialektusban	171
<i>C. Vladár Zsuzsa</i> : Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság?	184
<i>Domonkosi Ágnes</i> : A nyelv átértékelődése a posztmodern költői stílusban	192
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Kabán Annamária</i> : Az aktuális tagolás szövegszerkesztési lehetőségeiről. — <i>Bereczki Gábor</i> : A -val/-vel rag eredete	200
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kicsi Sándor András</i> : Szent János kabalája. — <i>Péter László</i> : Hodács. — <i>Zoltán András</i> : <i>Azon van, rajta van 'arra törekszik'</i>	209
É l ő n y e l v. <i>Laczkó Mária</i> : Az elszólások spontán beszédbeli használata és megoszlása	211
S z e m l e. <i>Sebestyén Árpád</i> : Benkő Loránd új könyvéről. — <i>Hegedűs Andrea</i> : A. Molnár Ferenc, Anyanyelv, vallás, művelődés. — <i>Gallasy Magdolna</i> : Szikszainé Nagy Irma, Leíró magyar szövegtan. — <i>Fodor Katalin</i> : Szabó József, Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok. — <i>Zaicz Gábor</i> : Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona	221
K ü l ö n f é l é k. <i>A szerkesztőség</i> : A Magyar Nyelv kéziratának lektorálásáról. — <i>Kiss Lajos</i> : Györffy György halálára	249
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szathmári István</i> : Végső búcsú Nyíri Antaltól	252
L e v é l s z e k r é n y. <i>Kontra Miklós</i> írja	254

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkészbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

MAGYAR NYELV

XCVII. ÉVF.

2001. JÚNIUS

2. SZÁM

Mészöly Gedeon születésének 120. és halálának 40. évfordulója alkalmából Sárbogárd város önkormányzata és a Madarász József Városi Könyvtár emlékülést rendezett Sárbogárdon, a jeles nyelvész és műfordító szülőföldjén 2000. május 29-én. Az alább közlendő két emlékező előadás ott hangzott el.

Mészöly Gedeon életműve

1. Egy-egy tudományág kiemelkedő egyéniségei nemcsak nagyot, maradandót alkotnak, nemcsak példát mutatnak emberségből, hanem egyben „polihisztorok”: átfogják a szomszédos diszciplínákat, sőt a teljesebb művelődéstörténetet, ezenkívül szaktudományukban is gyakran előre mutnak, saját koruk előtt járnak.

Ilyen kiemelkedő egyéniség volt Mészöly Gedeon, aki örökre beírta nevét a magyar és a finnugor nyelvtudományba, de aki szinte hasonló módon járatos volt a néprajzban, a magyar és a világirodalomban és a legszélesebb értelemben vett művelődéstörténetben. Emellett igen közel állt a szépirodalomhoz: regénye jelent meg, és a világirodalom számos remekét ültette át nyelvünkre. És ha halála után negyven évvel csak egy pillantást vetünk mai nyelvtudományunkra, azonnal szemünkbe tűnik, hogy Mészöly professzor több vonatkozásban előkészítője volt mindannak, amit korunk hozadékának vallunk. Mert mi is jellemzi az ezredvég nyelvészetét? Röviden az, hogy szemléletében, irányultságában, módszerében megváltozott, és egyben kiszélesedett. Eltolódtak ugyanis a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; nagy hangsúlyt kapott továbbá az elméleti háttér és az általános nyelvészet. Előretört az interdiszciplinaritás; se szeri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek: a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a szövegtan, a pragmatika, a beszédett-elmélet, a kognitív nyelvészet. És kiemelhetjük, hogy például a stilisztika, a retorika és különösen a mostanában formálódó szövegtan révén — meg a hermeneutika hatására is — a nyelvtudomány sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi — költői vagy prózai — szövegek beható elemzéséhez.

Nos, az interdiszciplinaritásra aligha találunk jobb példát Mészöly Gedeon munkásságánál. Szó- és szóláskutatásában például nyelvtörténeti, nyelvjárási és irodalmi adatokra, valamint a tárgyi és szellemi néprajz tanulságaira támaszkodva és természetesen nem mindennapi fantáziáját, sziporkázó ötleteit is felhasználva számos új, váratlan eredményre jutott. De egy-egy szó eredetének a kutatásában mindig figyelembe vette a szociolingvisztikai tényezőket, továbbá egy-egy jelentésváltozás kapcsán a mentális folyamatokat, és műfordításai során tekintettel volt a teljes szöveg, illetve a műfaj sugallataira.

Úttörőjévé vált aztán a stílustörténeti vizsgáldásoknak. És még sorolhatnám tovább. Lásuk azonban mindezt a teljes életműben.

2. Induljunk ki abból, hogy mivel bocsájtotta útjára a család, a szülőföld, és hogy hogyan alakult Mészöly professzornak a tanári és tudósi pályája.

1880. június 10-én született a Fejér megyei Tabajdon, mint maga utalt rá kedves szavakkal: „a kies Váli völgy” egyik falujában. Szülei — Mészöly Pál református lelkipásztor, az édesapa és Farkasdy Laura, az édesanya — három fiútestvérével, Endrével, Pállal és Dezsővel együtt igen gondos nevelésben részesítették. Az apa az ötödik gimnáziumig maga tanította fiait otthon. Mészöly Gedeon a középiskola további osztályait az Arany János-i hagyományokat ápoló nagykőrösi gimnáziumban végezte, ahol éppen édesapja is tanult, méghozzá Arany János tanári irányításával. Ilyenformán a tabajdi otthon — ahol sok szó esett irodalomról, továbbá történelemlről, hisz kilenc Mészöly vett részt az 1848-as szabadságharcban, közöttük Mészöly Farkas honvéd alezredes, akire büszkén emlékezett Mészöly Gedeon is (vö. In memoriam Gedeon Mészöly. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica. Szeged, 1961. 8—11, továbbá Népr. és Nytud. II. 1958: 26—30) —, a híres nagykőrösi gimnázium — amelyben olyan tanár-, tudós-, illetve költői egyéniségek tanítottak, mint Szilády Áron és Szász Károly — egyaránt a múlt, a szülőföld, az ott élő nép, a nyelv és az irodalom szeretetére, továbbá minél alaposabb megismerésére nevelték a gyermeket és diákot. Nyilván innen vagy innen is táplálkozott az a minden iránti érdeklődés, az a reális népi szemlélet és megfigyelőképesség, az a belső készlet, hogy mindennek utánajárjon, ami aztán lényegesen hozzájárult Mészöly Gedeon sajátos nyelvutató módszerének a kikristályosodásához, és ami a költészethez, a műfordításhoz, az irodalmi művek és a stílári jelenségek tanulmányozásához is — talán minden más tényezőnél nagyobb mértékben — elvezette.

Egyetemi tanulmányait a bölcsészkar magyar—latin szakán Kolozsvárt és Budapesten folytatta. Kolozsvárt szerezte meg 1906-ban a bölcsészdoktori, 1908-ban pedig a középiskolai tanári oklevelet. 1903-tól 1915-ig a kunszentmiklósi református gimnáziumban tanított, közben 1911-ben és 1912-ben külföldi tanulmányúton járt. Bécsben, Münchenben és másutt első bibliafordításunk, mindenekelőtt a Bécsi és Münchener Kódex kézíratait, valamint ezek latin forrásait kutatta, vizsgálta.

Mészöly Gedeon tudományos pályája — tanári szakjai is minden bizonnyal erre ösztökélték — az irodalom felől indult el, de úgy, hogy a nyelvi-stilisztikai oldal vizsgálata máig példamutató benne. Egyébként gyermekkorában maga is írt verseket, és arról sem szabad megfeledkeznünk, amiről NYÍRI ANTAL így emlékezett meg szép nekrológiájában: „ha ... séta közben a tájnak valami festői szépsége megragadta: már azt elemezte. Felvázolta rajzát, keverte a színeket, és maga előtt látta az ihlet alkotta képet is. Mert Mészöly Gedeonban is ott élt Mészöly Gézának festői tehetsége — hat vázlatfüzetbeli művészi ceruzarajzai mutatják ezt...” (In memoriam Gedeon Mészöly 6). 1903-ban kezdte írni, és 1906-ban jelentette meg doktori értekezését Tinódi Lantos Sebestyénről, amelyben szinte elibénk varázsolja — már ekkor a rá annyira jellemző sokoldalúsággal — Tinódi korát, életpályáját, krónikái létrejöttének körülményeit, s közben bemutatja e művek szerkezetét, nyelvi-stilári eszközeit is. Bár munkásságában a későbbiek során inkább a nyelvészet felé billen a mérleg, a szépirodalmi vizsgáldások — nem kis részben a nyelvészetiekkel együtt — mindvégig érdeklődésének középpontjában maradnak. Nem szólva arról, hogy mindez hamarosan kiegészül a néprajzi, a művelődéstörténeti kutatásokkal, jobbára szintén az előbbiekkal összefonódva. Első értekezése után — mint NYÍRI ANTAL megállapítja „A nyelvtudós Mészöly Gedeon” című igen alapos értékelő dolgozatában (MNy. 1981: 265—82) — „sűrűn jelennek meg nyelvtudományi fejtegetései a szakfolyó-

iratokban”. Ebben az időszakban nyelvészeti-nyelvtörténeti tárgyú közleményeinek a száma csaknem eléri a harmincat. Ezekben vizsgálja bizonyos határozók és határozói igenevek, valamint képzők és szavak történeti alakulását, és bogozza a régi kódexek bibliafordításainak összefonódott szálait. Hogy milyen eredménnyel, azt jelzi a következő tény: 1913-ban „A Döbrentei-codex evangéliumai és a Müncheni Codex” című dolgozatát az Akadémia a Sámuel-díjjal tüntette ki. Az irodalom iránti további érdeklődését mutatja többek között az, hogy Tinódi után Seneca felé fordul.

1915-től 1922-ig a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában tisztviselő. Itt még közelebb kerül a nyelvtörténeti és irodalmi forrásokhoz. Tovább folytatja szó- és szóelemtörténeti kutatásait. Vallatja a nyelvemlékeket (Halotti Beszéd; Döbrentei- és Apor-kódex), és közben máig mintaszerű módon a latin eredetivel együtt közzéteszi az Új Nyelvemléktár első köteteként a Bécsi Kódexet. Ezenkívül foglalkozik későbbi nyelv-, illetőleg irodalmi emlékekkel (Rimay János levelei, Vér András menedéklevele, Drágffy János végrendelete, a Szelestei-féle ráolvasás, Wesselényi nádor levele 1663-ból stb.). Az irodalom — igaz, hogy elsősorban mint filológusnak — ismét az érdeklődése középpontjába került. Újból megjelenteti Katona „Bánk bán” című tragédiáját, az első, 1821-es kiadás „betűszerinti másaként” és utószóval ellátva, továbbá Madáchnak „Az ember tragédiája” című drámai költeményét az 1863-as kiadás nyomán és előszó kíséretében, valamint Gvadányi József „Pöstyéni fürödés...” című mulatságos versét. És már ebben a pályaszakaszban megismerkedünk Mészöly Gedeonnal, a műfordítóval is: Janus Pannonius egy versén kívül „átkölti magyarra” Johannes Secundus „Csókok könyve” című művét, mégpedig „a szép latin versekből a római rythmus muzsikájában”.

1922-ben nevezték ki egyetemi tanárrá a szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karának Urál-altaji nyelvtudományi tanszékére. Itt tanított, nevelt, kutatott egészen 1958-ig, nyugalomba vonulásáig, néhány éves megszakítással, amikor is — Észak-Erdély visszatérte után — a kolozsvári egyetem Finnugor és magyar nyelvtudományi tanszékén tette ugyanezt. Közben 1921-től levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, tagja volt továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a helsinki Finnugor Társaságnak. Munkásságának eredményességét egyébként több kitérítéssel ismerték el.

3. Ez alatt a három és fél évtized alatt bontakozott ki igazán Mészöly Gedeon, a szellemes előadó, a hatásos nevelő, a sokoldalú tudós, a kiemelkedő műfordító, a jeles szépíró, a példamutatóan tevékeny szerkesztő és a nyelv legteljesebb egésze iránt érdeklődő ember.

Mészöly Gedeon ízig-vérig nyelvtörténész volt — igaz, sajátos módon: igen gyakran átlépte a nyelvészet határát, valamennyi tudományágat bevonta vizsgálódási körébe, hogy végére járjon az éles szemmel meglátott nyelvészeti problémáknak. Különösen érdekelte az ómagyar kor, a legrégibb szövegemlékek, köztük az első bibliafordítások nyelve. Összefoglaló tanulmányt jelentetett meg a Halotti Beszédről és az Ómagyar Mária-siralomról, hogy aztán félszázánál is több szótörténeti fejtegetésének, valamint egyes ragok és képzők történeti vizsgálatának, továbbá az ugor és finnugor korba belevilágító vizsgálódásainak eredményeit felhasználva közreadja a nyelvtörténeti munkásságát mintegy összegező monográfiát: „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” (1956).

Mészöly professzor számára — mint már utaltam rá — nem vált el a nyelvészettől az irodalomtudomány. Elsőrendűen irodalmi célú dolgozatai közül kettőt emelek ki: a „Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve” és a „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje” címűt. A szépirodalom iránti egész életében tartó szenvedélyes vonzalmát más tények is jelzik: különböző szempontú szövegkiadásai, műfordításai és szépirodalmi működése. A Nép és Nyelv 1941. évi kötetében folytatásokban teszi közzé „Szűz Szent Margit asszony-

nak, Béla királynak leányának életé”-t, majd ugyanott a Margit-legendának a XV. században latinból németre fordított változatát. Szintén 1941-ben adja ki „új versekbe szedve” Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem” című eposzát.

A fordítás végigkíséri életének ezt a leghosszabb és legtermékenyebb szakaszát is. Idetartozó művei közül három emelkedik ki különösen. Puskin verses regényét, az Anyegint először 1945-ben, második kiadásban pedig 1948-ban jelentette meg, és mintegy hattyúdalként Homérosz Odisszeját.

Végül említsük meg, hogy Csokonai nemcsak költészetével, nyelvével és stílusával vonzotta, hanem egyéniségével is: megírta életregényét „Földiekkal játszó...” címen.

Mészöly gazdag életpályáját a felsoroltakon kívül néprajzi, művelődéstörténeti, stilisztikai, leíró nyelvtani, nyelvművelő stb. cikkei, egyetemi jegyzetei, sokrétű könyvismertetései, felszólalásai, a köszöntők és nekrológok, valamint fáradtságot nem ismerő szerkesztői tevékenysége teszik igazán teljessé.

Nyugalomba vonulása után már nem sokáig élvezhette az immár kevésbé kötött, de sosem lankadó munkálkodást, 1960. május 29-én Budapesten meghalt. Hamvai a sárbovárdi temetőben nyugszanak, kedves ösei sírja mellett.

4. Mészöly Gedeon tudományos munkálkodása — amint láttuk — több mint egy fél évszázadot ölel fel, megközelítőleg századunk első öt és fél évtizedét. Ha most, csupán összefoglalóan, arra akarunk rámutatni, hogy Mészöly professzor hogyan vált részesévé kora nyelvtudományának, a következőket állapíthatjuk meg. Mindjárt pályájának indulása után — éppen sajátos nyelvtörténeti kutatómódszerének a kialakításával — a századfordulói nagy alkotók méltó folytatójának bizonyult. Teljes kibontakozása idején, a két háború között mégsem tudott igazán hatni. Az ok abban keresendő, hogy Mészöly a Budenz—Szinyei-féle nyelvtörténeti koncepció fogyatékoságát feltárva a magyar nyelvtörténet lényeges fejezeteit új alapokra helyezte, ezeket az eredményeket azonban a „hivatalos tekintélyek” nem vagy csak igen kevésbé fogadták el. A nyelvtudomány országos irányításába sajnálatos módon 1945 után is csak kevésbé szólhatott bele. A szegedi tanszéket mindezek ellenére eredményes kutatóműhellyé fejlesztette ki, és az interdiszciplinaritás egy érdekes változatának a kialakításával — mint már jeleztem — a márt készítette elő.

És itt jellemeznünk kellene részletesebben ezt a sajátos módszert, illetve legalább vázlatosan, felsorolásszerűen bemutatni, hogy Mészöly Gedeon mennyiben vitte előre a nyelvtudományt a szófejtés és szótörténet, a történeti alak- és mondattan, a szövegtan, a stilisztika, az irodalomtudomány, a művelődéstörténet és a műfordítás területén. Ehelyett a nyelvtörténész Mészöly Gedeont inkább egy különösen szép és jellemző dolgozatának a segítségével mutatom be, amelyben a *darvadozik* ige eredete után nyomozott (Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája: Acta Universitatis Szegediensis Sectio Philologica. Nyelv és Irodalom I. 1955: 7—32).

Tanulmányát Juhász Gyula Nyegyvenhatosok című versének a Tömörkényt megidéző — ahogy ő mondja — zengő soraival kezdi:

Hús Tisza partjáról, hol a szürke füzes szomorún leng,
Nagy jegenyék dala zsong, szőke akác mosolyog,
Hol Dugonics búsong, Dankó muzsikál és méla Tömörkény
Darvadozik anyaföld csöndes eressze alatt...

Majd arra utal, hogy Tömörkénynek ez a Tisza menti néptől tanult szava Juhász Gyula révén így került be a magyar költői nyelvbe. A szó eredetének felderítéséért a néphez fordul, vagyis azt vizsgálja, hogy a darvak hogyan viselkednek, illetve hogy milyen

szerepet töltöttek be a magyar nép életében. Idézi Györffy Istvánt, aki azt írja többek között a „Nagykunsági króniká”-ban, hogy „Püspökladány, Madaras címerél a darut választotta. A darvakat megszelídítve a háznál nevelték, mégpedig a rétbem elfogott darufi-ókákból. Aki tudja, hogy milyen nehéz a darut vadászni, az könnyen elképzeli, milyen bajos lehetett annak megközelíthetetlen költőhelyéhez hozzáférközni. De a rétes embe-
rekben, különösen pedig a darvászokban, a pákászokban, madarászokban ördögi ügyes-
ség lakozott. Kilopták volna ezek a tojást még a szarka alól is, úgy, hogy az nem vette volna észre! De kellett is a darutoll, nem úgy, mint máma.” Majd Chernel Istvánra hivat-
kozik, aki a „Magyarország madarai” című munkájában a következőkre utal: „...nemcsak tollai révén volt nálunk népszerű a daru. Egész lényével befészkelte magát a magyarság lelki világába, éppúgy, mint a gólya, különösen mikor még számos volt, s tanyája is sok-
felé akadt... Nincs is több nemzet, mely úgy ismerte volna madarunk szokásait, mint mi. Ez a szoros viszony pedig abból fakadt, hogy a daru is ott tanyázott, ahová a magyart természete hajtotta: a végtelen rónán; hogy a daru is daliás, mozgásaiban délceg, büszke alak, amivel bizonyos nemzeti vonásaink rokonok...”. Eötvös Károly meg a Balaton kör-
ül való utazásában ilyen költői kérdéseket tesz fel — idézi Mészöly Gedeon —: „Isme-
red-e, ifjabb nemzedék, a darumadarat?... Hallottad-e hangját? Azt az egyszerű, de érces, erős hangot?... Láttad-e őket, mikor kora hajnalban s mikor alkonyatkor *darvadoznak* a lápon, a szigeten, s feltartott fejvel hol egy kiabál, hol valamennyi kiabál, s mindegyik tizenháromszor kiáltja el egymás után: Kátára, Kátára! Istennek és a magyar népnek ősmadara a daru.” Így érthető, hogy Tömörkény, a vízmenti nép lelkének, nyelvének jó ismerője, már a következőképpen fogalmazza meg a *darvadozik* szó jelentését: „A darva-
dozás a sötétben való beszélgetés művészete. Arról is jó takarékoság szempontjából, hogy nemcsak a világítóolaj nem fogy, de a dohány sem, mert hiába szívja az ember a pi-
pát, nem ér az semmit, ha nem látszik a füstje.” Mészöly Gedeon így összegezi a legfőbb tudnivalót: „Az irodalomba Tömörkény oltotta belé. Kedves szavajárása volt, és szívesen gyakorolta is a *darvadozás*-t.”

Ezúttal — idő hiányában — nincs módom részletesebben méltatni Mészöly Gedeon már többször említett, igen széles körű munkásságát, bár ezt megtettem az 1982-es „Né-
pünk és nyelvünk” című Mészöly-válogatás bevezető tanulmányában (14—24).

5. Szólnom kell viszont mindenképpen Mészöly Gedeonról, a tanárról, pontosabban a nevelőről. Nyíri Antal, aki a legközelebb állt hozzá, így idézi nekrológiájában Mészöly professzor emlékét: „Egyetemi tanári munkáját hálás tanítványainak szeretete fonta kö-
rül, mert a nyelvtudományt még azokkal a hallgatókkal is meg tudta szeretetni, akik el-
sősorban az irodalomhoz vonzódtak, és viszont: a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatóiban nyelvészeti előadásai közben keltette föl az érdeklődést az irodalom iránt is. Állandóan arra törekedett — és ezt szóban is, írásban is megmondta —, hogy az egyetemi oktatás »ne legyen a megállapítottnak tartott eredményeknek okfejtés nélkül való közlése«, ha-
nem »tárgyi adatokon nyugvó érveléssel« kell élnie az egyetemi tanárnak egyetemi elő-
adásaiban is, tudományos munkáiban is. Hallgatói szerették, mert meglátták benne a nagy tudóst, a kiváló professzort, és megérezték benne az ifjúsághoz mindig vonzó meleg-
szívű embert. Órái után körülvették, kérdésekkel árasztották el, és Mészöly professzor egyetlen kérdést sem hagyott válaszolatlanul. Ha egyszerű szobájában fölkeresték, szíve-
sen osztogatta ott is gazdag tudásának gyümölcsseit, derült humorának fényét és melegét, s ha sétája közben hozzászegődtek — sokszor megtette ezt tanítványai közül József At-
tila és Radnóti Miklós is —, hamarosan vagy nyelvi, vagy irodalmi, vagy néptudományi, vagy művészeti kérdésről folyt a szó, aszerint, hogy mi foglalkoztatta kísérőjét vagy pe-
dig éppen őt magát.” (In memoriam Gedeon Mészöly 5—6.)

Egyéniségéhez szervesen hozzátartozik nem mindennapi változatosságú stílusa. Ebben — a szélesebb értelemben vett kifejezésmódban — tükröződik igazán Mészöly sajátos egyénisége. Magam így jellemeztem „Mészöly Gedeon és a stilisztika” című előadásomban, amelyet Szegeden, 1980. május 23-án a Mészöly emlékére rendezett tudományos ülészakon mondtam el. Ide számítva éles logikáját, páratlan vitaközöképességét és a mondatai mögött igen gyakran megbújó humorát, elmondhatjuk: ha igazolni kellene, hogy a nyelv, a mi nyelvünk sok húrú, csodálatos hangszer, vagy a stilisztika tudományos kifejezésével szólva be kellene mutatni, milyen a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelő, a tárgyhöz, az alkalomhoz stb. illő, mindig hatásos stílus — akkor Mészöly Gedeon élőszóval elmondott beszédeire, előadásaira, köszöntőire, valamint írásaira mint példákra nyugodt lélekkel hivatkozhatnánk. Tudott ünnepélyes és költői lenni; tudott igazán népszerű módon előadni; birtokában volt a humor minden lehetséges eszközének, de nem volt kíméletes, ha úgy érezte, hogy a gúny fegyveréhez kell nyúlnia. Valóságos művésze volt a magyar nyelvnek.

Végezetül és összegezeként: mennyi emberség, mennyi szépség, mennyi gazdagság rejtezik a Mészöly-életműben! Munkáiban tehát Mészöly Gedeon itt van közöttünk, és tanít, nevel. Tanuljunk tőle szemléletet, módszert, erkölcsöt, tanuljuk meg tőle népünk és anyanyelvünk igaz szeretetét!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Gedeon Mészöly's oeuvre

The speaker commemorated the life and work of the late linguist Gedeon Mészöly, professor of Szeged University, at a conference organised by the municipality of Sárbogárd, the ancient residence of the Mészöly family, on the occasion of the 120th anniversary of the professor's birth and the 40th anniversary of his death. The speaker pointed out that great scholars are invariably polyhistorians and that their work always points forward to future. That description fits Gedeon Mészöly, too. The speaker then went on to summarise his life and scholarly career. Then he characterised Mészöly the historical linguist (his methods, some of his most important works), as well as the teacher, the outstanding educator. He concluded by emphasising that Gedeon Mészöly is still with us in his writings, he teaches and elevates us, and continues to be an example of true morals and the love of our mother tongue.

ISTVÁN SZATHMÁRI

A dialektológia és a néprajz szerepe Mészöly Gedeon munkásságában

Meggyőződéssel vallom, hogy a hagyományok megőrzésének az egészen kis létszámú közösségektől a kisebb-nagyobb településeken át az azonos nyelvet beszélő és közös kulturális örökséghez tartozó nemzetig — évszázadokkal ezelőtt ugyanúgy, mint napjainkban — mindig volt s lesz is szerepe az egyén és a társadalom életében egyaránt. Ez a gondolat gyakran fölmerül bennem, ha például tanszékünknek mint munkahelyi közönségnek a helyzete kerül valamilyen formában szóba. Ez jutott eszembe akkor is, amikor fölkérést kaptam arra, hogy a Sárbogárdon tartandó Mészöly Gedeon-emlékülésen tanszékünk hagyományainak, kutatási irányának kialakításában nagyon fontos szerepet be-

töltő professzorról, a magyar nyelvtudomány jeles alakjáról én is megemlékezzem, hiszen az ő egész munkássága — eredményeiben, módszerében, szemléletmódjában egyaránt — követésre érdemes példaként szolgálhat a Magyar Nyelvészeti Tanszék jelenlegi oktatói számára, sőt ezenkívül a testvértanszékek Szegeden és más egyetemeken tevékenykedő munkatársainak is.

Jómagam Mészöly Gedeonnal személyesen sohasem találkoztam, hiszen amikor 1959-ben fölvettem a Szegedi Tudományegyetemre, ő már — éppen egy évvel korábban — nyugdíjas lett. Nevét, munkáit és szellemét-szellemiségét azonban tanáraimtól, elsősorban Nyíri Antal professzor úrtól és Velcsov Mártonnétól hamarosan megismerhettem, hiszen előadásokon és szemináriumi foglalkozásokon, ha nyelvtörténeti, etimológiai kérdésekről volt szó, gyakran elhangzott Mészöly neve és véleménye az adott jelenség, lexéma vagy valamely kifejezés, szólás magyarázatával kapcsolatban. A nyelvemlékek olvasása, elemzése során sem lehetett megkerülni őt, hiszen például A tihanyi apátság alapítólevelét, a Halotti Beszédet, az Ómagyar Mária-síralmat Mészöly olvasatában és többnyire az ő nyelvtörténeti magyarázatainak szellemében ismertük meg. S amikor — bizonyos kitérő után — 1970-ben a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékére kerültem, és egyik feladatként nyelvtörténeti szemináriumokat vezettem Nyíri professzor úr előadásaihoz, akkor magam is elsősorban Mészöly nyomdokain haladtam, de nagyrészt ezt az irányt követtem akkor is, amikor néhány évvel ezelőtt vendégtanárként a pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén nyelvtörténetet tanítottam.

Mészöly Gedeon cikkeinek, tanulmányainak olvasásakor már egyetemi hallgató koromban szokatlan volt számomra sajátos stílusa, a szóban forgó írásának tárgyától időnként látszólag el-elterő, kissé elkalandozó gondolatmenete és a más tudománysszakok eredményeire, adataira való hivatkozások viszonylagos gyakorisága és részletessége, amely színes (szépirodalmi, néprajzi, nyelvjárási stb.) példák megemlékezésével és idézésével mindig és folyamatosan ébren tartotta figyelmemet, és — túlzás nélkül mondhatom — nem egyszer annyira lebilincselte érdeklődésemet, hogy egyvégtében elolvastam a kézbe vett dolgozatát. Számomra az ő tanulmányai szellemi izgalmat jelentettek és jelentenek ma is, mégpedig nem csupán tartalmuk, meggyőző érvelésük, hanem a magával ragadó, a beszélt nyelvhez közelítő, eleven, színes és szemléletes stílusuk miatt is. Ezenkívül érdekesnek és hasznosnak találok azokat a — helyenként másnak talán hosszadalmasnak tűnő — hivatkozásait, amelyek például szépirodalmi, népiség-, vallás- és tárgytörténeti forrásokra utalnak. Ezek a részletek — azonkívül, hogy jól beleillenek Mészöly gondolatmenetébe és főképpen érvelésébe, véleményét támasztják alá — sokféle tárgykörben nyújtanak gazdag ismereteket az olvasónak, hiszen a szófejtéseiben, nyelvtörténeti magyarázataiban felhasznált forrásai — például a legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztyákok néhány nyelvi-nyelvjárási sajátosságának, sámánhitének bemutatásától a régi halászat, vadászat és pásztorélet egykori mozzanatainak, eszközeinek fölidézésén át az általa nagyra értékelt, kortárs szegedi írók (Juhász Gyula és Móra Ferenc) műveiig — igen széles skálán mozognak. Hogy a látszólag csapongó gondolatmenet, a rá jellemző szemléletes, színes stílus mennyire egyéni tulajdonsága, mennyire egyedi vonása Mészölynek, és mennyi lehet ebben az őt fölnevelő szűkebb és tágabb (családi és rokoni) környezetétől átörökölt, szülőfalujának lakóitól átvett közösségi sajátosság, s hogy van-e közöttük összefüggés, azt természetesen nem lehet igazán eldönteni. Mindenesetre érdekes, hogy szülőfalujának lakóit, a tabajdiakat kanyargós beszédű, de igaz szavú embereknek nevezi: „Az én Fejér megyei szülőfalumnak, Tabajdnak népe a háború előtt még nem szegyelette a népviseletet, sőt büszke volt, hogy a bicskei piacon meg a fehérvári vásáron mindenki megismerte a tabajdi embert lajbijának két sor gülügombjáról. Sohár Béla bátyámnak, aki Fehérváron volt törvényszéki bíró és a pártatlan magyar bíró mintaképe volt, ötvenéves pályája alatt

egyetlen részrehajlása az volt, hogy ha a tanúk között két sor gülügombos mellényűt látott, annak minden szavát készpénznek vette! Mivelhogy Béla bátyám Tabajdon töltötte ifjúkorát, s jól tudta, hogy a tabajdi ember nem hamis ember. Kanyargós beszédű ugyan, minek is a szóval sietnünk, hiszen abban nem ver benn az eső, mint a szénagyűjtésben, de akármerre kanyarog is a tabajdi ember szava, az a szívével, a gondolatjával mindig meg-egyez” (MÉSZÖLY GEDEON, *Népünk és nyelvünk*. Válogatta, szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1982. 499). Ha az iménti részletről, amely „A tabajdi gatyás költő” című írásából való, nem tudnánk, hogy Mészöly a szerzője, azt is gondolhatnánk, hogy valamelyik szépírónk vetette papírra, a stílusa ugyanis annyira szemléletes, színes. Ez nemcsak azzal függ össze, hogy írása rádióbeli fölolvásának készült, hanem sokkal inkább írói hajlamával.

Mészöly nagyon vonzódott a szépirodalomhoz, és emellett irodalomtörténeti kérdések is foglalkoztatták. Ezt mutatja például az a tény, hogy kunszentmiklósi gimnáziumi tanárként írt első könyve irodalomtörténeti tárgyú munka, amely „Tinódi Sebestyén” címmel pályája elején (1906-ban) jelent meg. Ezen művéről és szerzőjéről helyesen állapítja meg ILIA MIHÁLY, hogy „alig halad valamit Tinódi élettörténetének ismertetésében, gyorsan kimutatkozik a nyelvész, aki filológiai bizonyítékok helyett az ő-ző nyelvjárásban író Tinódi születési helyét éppen a dunántúli ő-zés lokalizálásával igazolja. Ezt a jellemző eljárást minden későbbi irodalomtörténeti munkájában tetten érhetjük, akár Pálóczy Horváth Ádámról ír, akár Csokonairól” (MNY. 1981: 284). — Az irodalomtörténeti kutatások — tudtommal — máig sem tisztázták pontosan Tinódi születési évét, melyet 1505—1510 körülre tesznek, s némi bizonytalanság jellemzi születési helyének megállapítását is. Századunk elején eléggé általános volt az a vélemény, hogy a Fejér megyei Tinódi nemzetség sarja lehet, Mészöly szerint azonban — egyrészt a Tinódi származására utaló adatok miatt, másrészt a műveiben föllelhető nyelvi-nyelvjárási sajátságok alapján — nem Fejér megyében, hanem a Dél-Dunántúlon kell a históriásének-szerző szülőhelyét keresnünk. Minthogy Mészöly Gedeon már kunszentmiklósi tanárként élénken érdeklődött a nyelvtörténet és a nyelvjárások iránt is, ezért korántsem meglepő, hogy Tinódi életútja és főképpen históriás énekeinek nyelvezete alapján kísérletet tett arra, hogy a költő születésének helyét a lehetséges pontossággal meghatározza. Ehhez elsősorban a labiális ő-zést elemelte részletesebben, amely Tinódi írásaiban meglehetősen gyakran fordul elő. Vizsgálódásainak eredményét a következőképpen összegezte: „A dunántúli ő-ző nyelvjárás területén köll tehát Tinódi eredetét keresnünk. Magába foglalta pedig e nyelvjárás a XVI. század elején Somogyvármegye déli felét és Baranyát a Mecsek hegységig s onnét a Dunáig. E vidéktől északra, nyugatra ě-ző a nyelvjárás. Fehérvármegyének egyikét ő-ző falva (például: Vál, Lovasberény) későbbi, alulról fölhúzódott telepítés. Ha már most hozzávesszük ennyi utmutatóhoz azt, hogy a XVI. század elején volt Baranyavármegye délnyugati szögén, Szigetvárhoz közel egy T i n ó d i nevű falu vagy puszta, bizonyossá bontakozik ki előttünk az, hogy onnét származott Sebestyén deák, a lantos, onnét nevezték családját, magát T i n ó d i n a k, deák módra: de Thynó” (MÉSZÖLY GEDEON, *Tinódi Sebestyén*. Nagykőrös, 1906. 8). Mészölynek Tinódi szülőhelyére vonatkozó kutatási eredményeit a magyar irodalomtörténet-írás is lényegében véve elfogadta, és napjainkig valószínűnek tartja (vö. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1964. 389), amint erre — utalva Mészölynek Tinódi szülőföldjével kapcsolatos kiváló nyelvjárástörténeti fejtegetéseire — NYÍRI ANTAL is rámutatott (vö. A nyelv-tudós Mészöly Gedeon: MNY. 1981: 265).

Érdekes vonása Mészöly egyes tanulmányainak — különösen akkor, ha írásának témája szűkebb pátriájához vagy más vidékek tájszólásához kapcsolódik —, hogy helyenként nyelvjárási elemeket (pl. különféle hangtani jelenségeket, valódi tájszókat, népnyel-

vi fordulatokat) használ föl szülőfalujának, Tabajdnak tájnyelvéből. Így például a Tinódi Lantos Sebestyénről írott tanulmányában a következő alaki tájszókat (elsősorban labiális *ö*-zést mutató szóalakokat) találjuk: *böcsül* (31), *bötü* (7), *elül* (26), *emberhöz* (60), *éneköl* (20), *férjhöz* (30), *föstette* (12), *izenet* (112), *köllött* (12, 15), *körösztölő* (18), *ösmerték meg* (3), *rendölés* (92), *versölés* (125) stb. — Még gyakrabban kerülnek tollára anyanyelvjárásának sajátosságai akkor, ha dolgozatának tárgya szülőfalujához kapcsolódik. Nagyon szépen példázza ezt a már említett „A tabajdi gatyás költő” című írása, amelyben szülőfaluja költőjének, a hegypásztor Kis Bátori Józsefnek s egyszerszemind Tabajd népének is örök emléket állít, meghitt, meleg hangon és némi büszkeséggel visszaemlékezve a gyönyörű vidékre, a község lakóinak egykori életmódjára, erkölcsi tisztaságára, gondolkodásmódjára. Úgy érzem, hogy ezen írásának témájához szervesen, szinte magától értetődő természetességgel tartoznak hozzá a tabajdi tájszavak, mondanivalójának megértését egyáltalán nem nehezítik meg, sőt szemléletességük révén nemegyszer elősegítik azt, és stilisztikai értéküknél, környezetfelidező szerepükénél fogva sajátos, kedves hangulatiságot teremtenek. Ez nemcsak a könnyebben megérthető alaki tájszavakra érvényes (ilyenek pl. a *drágásson*, *köll*, *mosóteknő*, *röstell*, *szóga*, *vésárnap*, *viaksz* stb.), hanem többnyire még a jelentésbeli és a valódi tájszókra is (ilyenek pl. a *cepedli*, *dolmány*, *féhaj*, *küllik*, *kántálás*, *kolédálás*, *kurjász*, *lucsak*, *puttonyos*, *szapuló*, *szárán* <nadrág>, *törkölös hordó* stb.), hiszen ezeknek a szövegekörnyezete és a helyenként hozzájuk fűzött magyarázatok általában elég jól megvilágítják jelentésüket. Mindezt jól mutatja a következő részlet is: „A szérüskertek helyett — vagy amint Tabajdon mondanák: »szürük hellett« — azonban mégis szívesebben járta Kis Bátori József a szőlőhegyeket, a diófák közül fehérlő présházakat — vagy amint Tabajdon mondják: »féhaj«-okat. Szántás-vetésnél kedvesebb munkája volt a szőlőmunka. Legszebb is az: Cicero, a régi rómaiak ékesszóló főembere, a szőlőművelést tartotta a legnemesebb mulatságnak: még öreg korunkban is újítton újítja kedvünket. Kis Bátori József sokáig volt a mi vincellérünk, később pedig a Felső Szőlőhegynek becsületes hegypásztorja; ötven esztendő szomorú messzeségéből még most is hallom hegyőrző sípjának vidám rigófütyét. Egyik verse pedig, mely az 1878-i »Bő bortermésről« szól, mihelyt ritmusának kerekai megindulnak, menten elszállít engem a tabajdi *hüss* féhajokba »pinceszéreznyi«.

»Pinceszézés« nyelvjárastanulmányi száraz és tökéletlen meghatározás szerint: »Szőlőhegyen présházban férfiaknak borozgatással és társalgással való szórakozása«. Tökéletlennek azért tökéletlen az ilyen meghatározás, mert a pinceszézésnek vagy rövidében: pincszernek igaz mivoltját, a melegséget, békességet, ártatlan vidámságot, magyar életbölcsséget — nem, nem, ezt a legnagyobb író sem tudja pennával megírni, hacsak tabajdi hegypásztor nem volt” (i. m. 503).

Mészöly Gedeon nyelvszemléletének, gondolkodásmódjának kialakításában nemcsak a jeles elődökre méltán büszke, nagy műveltségű Mészöly-család játszott fontos szerepet, hanem szülőfalujának népe és a gyerekkorában tőle kapott gazdag ismeret- és élményanyag is (l. részletesebben: NYÍRI i. m. 266—7). Nyilvánvalóan ezzel is összefügghet, hogy a legkülönbözőbb tárgykörökben íródott nyelvtörténeti magyarázataiban és szöfejtéseiben szinte lépten-nyomon föllelhetők olyan adatok, melyeknek forrása a nyelvjárás és a néphagyomány. A kutatott kérdéskörben nemcsak a magyar tájszólásokat fogja valatóra, hanem a rokon nyelvek (különösen a vogul, osztják és finn) nyelvjárásait is, mégpedig természetesen főképpen akkor, ha dolgozatában finnugor eredetű nyelvi elemeket, jelenségeket tárgyal. Jól megmutatkozik ez például „A *cserény* szó eredete”, „Az *esküszik* szó eredete”, „Székesfehérvár nevééről meg a *szik* szó eredetéről” című tanulmányaiban, továbbá a tankönyvnek készült „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című munkájában, amelynek értékes kutatási eredményeiből és komplex (stilustörténeti,

gazdag néprajzi, nyelvjárási és szépirodalmi példaanyagra épülő módszereiből még napjainkban is sokat meríthetnek a nyelvtörténet művelői és más szakemberek is. A néprajzi adatok felhasználásának értékét, Mészölynek ezzel kapcsolatos felfogását jól jellemzi tankönyvének az a részlete, melyet a *sió*, *sík*, *síkság* szavak magyarázatához példaként idéz a magyar nyelvjárásokból: „E sorok írója a szülőföldjén (Tabajdon, Fehér m.) a mai 'sík föld' helyén mindig »igenyős föld«-et hallott, de *sík víz*-et annál többet. Az én megfigyelésem és sok más, papirosnyelvtől éppen maradt beszédű ismerősöm megfigyelése szerint a *sík* szót — nem az irodalmi nyelv után, hanem a szorosabb értelemben vett anyanyelvük szókincséből — inkább ebben a kapcsolatban szokták mondani az alföldiek: *sík víz*. Jó záporosó után teleszalad az udvar: 'sík víz az udvar!' Átcsap az áradás az úton is: 'sík víz az út!' Elönti a vadvíz a szántást is: 'sík víz az egész földem'. Ha pedig a Nagy Alföldnek a lecsapolások előtti földrajzával összefüggő néprajzi viszonyait kutatjuk, azt tapasztaljuk, hogy a *síkvíz* az alföldi régi rétségi élet sajátos műszava volt, a »rétes emberek« mesterszava” (MÉSZÖLY i. m. 27). Ugyanebben a kiadványban az *-at/-et* főnévképző kialakulására is a nyelvjárási adatokból nyer magyarázatot: „... az *-at*, *-et* képző azokon a főneveken jelentkezett először, melyek időfogalom-tartalmúak voltak. A *búzavetet*, *krumplikapálat*, *búzaaratat* v. *aratat*, *búzahordat* v. *hordat*, *szenahordat*, *kukoricaszödet*, *szőlőmetet* (*met-* a *metsz* gyökérszava), *szüret* (Ormánság), ezek az *-at*, *-et* képzős főnevek a magyar földművesek nyelvében időfogalom-tartalmúak. Eredeti ősi szavunk a *tavas*, *nyár*, *ősz*, de az évszakokon belül pontosabb időmeghatározásra alkalmazzák ezeket az *-at*, *-et* képzős szavakat, melyek mindenike egy-egy általános fontosságú mezei munka elnevezése. Az ősi idők magyarjainak még tél múltával az volt a legfőbb dolga, hogy legeltetésre, illetőleg legelőfoglalásra kikeljenek: ezért lett a vitézek és pásztorok szava az *-et* határozóragos *kikelet*, illetőleg az ebből vált *-et* képzős *kikelet*. Ezekben az *-at*, *-et* révén utóbb tárgyalt nyelvi jelenségeken is megfigyelhető az emberek munkája és nyelve történetének szoros kapcsolata, mely a nyelvfejlődés természeténél fogva egységesen kihat a szóra, ragra, időjelre, képzőre, mondatra” (MÉSZÖLY i. m. 196).

A nyelvjáráskutatás és a néprajz — amint az régóta közismert — egymáshoz közel álló, egymás eredményeit felhasználni tudó rokon tudományok. Az a dialektológus, aki például nyelvjárási szövegeket vagy pedig tájszavakat tesz közzé, a néprajztudományt is gazdagítja, mégpedig elsősorban akkor, ha adatközlőitől a szóban forgó tárgykör néprajzi értékeiről is igyekszik adatokat nyerni, más szóval a néprajzi kutatások szempontjait is figyelembe veszi a gyűjtés során. Ugyanígy lehet a dialektológiai vizsgálódások segítője az a néprajzos, aki például a különféle munkafolyamatok, eszközök, népszokások megnevezéseit a nyelvi valóságnak megfelelő hangalakban (legalább fonematikus átírással) jegyzi le a szóhoz kapcsolódó jelentés(ek) pontos megadásával együtt. Mészöly Gedeon saját nyelvi-nyelvjárási adatainak és néprajzi ismereteinek felhasználásával ezt tette, tanulmányaihoz pedig szerencsésen választotta ki a legmegfelelőbb tájnyelvi és néprajzi forrásokat, s ezeknek példaanyagát nagy hozzáértéssel ötvözte dolgozataiban, mégpedig akképpen, hogy azok fejtegetéseinek, gondolatmenetének minél érthetőbbé és meggyőzőbbé tételét szolgálják. Aligha véletlen, hogy néhány szegedi folyóiratnak, évkönyvnek a programja és címe az ő javaslatához, illetőleg kutatásainak szelleméhez kapcsolódik (Népiünk és Nyelvünk, Nép és Nyelv, Néprajz és Nyelvtudomány), amint azt NYÍRI ANTAL is megemlíti (i. m. 267).

Mészöly kutatói tevékenységének kedvelt részterülete volt a szófejtés, amelynek kapcsán nemcsak a vizsgált szóképzeti elem nyelvföldrajzi elterjedtségét, magyar és/vagy rokon nyelvi-nyelvjárási előfordulásait, alakváltozatait tárta fel rendkívüli alaposággal, hanem a szó jelölte fogalom tárgytörténetét, funkcióját, a hozzáfűződő néphagyományt is, egyszerűen mindazt, ami eredetének megállapításában figyelembe veendő körülmény-

nek, fontos mozzanatnak látszott. Mészöly komplex szófejtő módszerét NYÍRI ANTAL — nagyon találóan — így foglalta össze: „Szófejtéseiben ott van a nyelvtudomány minden részdiszciplínája; ha kell, etnográfia, etnológia, társadalomtörténet, földrajz vagy egyéb; egyszer az egyik, máskor a másik, esetleg mindegyik, aszerint, hogy mit kíván a megoldás. Ilyen összetett kutatási módszer birtokában és felhasználásával — a megfejtendő szó rég elrejtett ősi jelentésének a feltárása közben — olykor nemcsak a régi idők társadalmi viszonyai, kenyérszerzésük módjai tűnnek elő, hanem a kezdetlegesebb gondolkodásmód némely mozzanata is, és fejlettebb gondolkodásmódjuk első jelentkezésének nyelvi tükröződései is kibontakoznak előttünk” (i. m. 279—80). Ehhez csupán azt lehet még hozzátenni, hogy Mészöly kutatási módszerének sokoldalúsága nyelvtörténeti magyarázataiban is megmutatkozik, amint azt egyetemi tankönyve is meggyőzően igazolja. Mindamellett az is jellemző, hogy tanulmányaiban a néprajzi adatok vallatóra fogása megkülönböztetett szerephez jut. Erre szófejtései, szótörténeti magyarázatai közül szinte bármelyik példaként szolgálhat. Így a magyar és a rokon nyelvek tájszólásainak felhasználására a már említett írásai mellett például a „Mióta lovas nép a magyar?“, „Juhász Gyula *darvadozása* és Petőfi *rónája*“, „Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei” című tanulmányai nemcsak arról tanúskodnak, hogy szerzőjük milyen jól ismerte a magyar falut és népéletét, hanem annak bizonyosságául is szolgálnak, hogy nyelvrokonaink néphagyományairól is alaposan tájékozódott, és a róluk nyert néprajzi adatokat alkotó módon, meggyőző érveléssel építette bele fejtegetéseibe. S nem csupán arról van szó, hogy felhasználta a néprajzi szakirodalmat, forrásmunkákat, hanem ennél jóval többről: a tehetségéből, neveltetéséből fakadó eredeti szemléletmóddal, ötletekkel és újabb eredményekkel is gazdagította a néprajztudományt, amint arra a „Megemlékezés Mészöly Gedeonról” című előadásában TÁLASI ISTVÁN rámutatott (MNY. 1981: 261—5). Mészölynek a néprajzi anyagot felhasználó dolgozatait VÉGH JÓZSEF is mintaszerűnek tartotta, nagyra értékelte (vö. A magyarországi néprajz és nyelvtudomány: ÁNyT. VIII. 1972: 233—4).

Mészöly Gedeon a magyar nyelvtudomány olyan kimagasló képviselőjének tekinthető, aki nemcsak tudósként teremtett maradandó értékeket, hanem egyszerismind nagy hatású pedagógus, kiváló tanár is volt. Egyik tanítványa, TÓTHI BÉLA, a jeles szegedi író például így emlékezik előadásaira: „*Áldó, ágyú, csalfa, cserény* szavainak fölfejtésében az első órán olyan világot bontott ki előttünk, amit őseinkkel eltemetett volna az idők mindent eltemető hamuja, ha meg nem őrzik a kövületté vált szavak, amelyek Mészöly csiszoló műhelyében verik most ki magukból a magukat értelmező szikrát. És a régi magyar csillagnevek, pásztorszótárak, a gyűjtögető életmódot folytató egykori mivoltunk száz szava, kötetnyi magyarázata hömpölyög előttünk. Csuda kapukat nyitogat bennünk, amelyen át világosan megláthatjuk egykori mivoltunkat, benne önnön magunkat. — 69 éves volt akkor, csoszogott, fájós lába miatt néha mamuszban lépett a katedrára, tar fejű bölcs varjú, pápaszemes. Óriás dioptriájú üvege szeme íriszét fölnagyította, mintha kék nefelejcs szirmait mutatta volna a lupe. S benne a jámborságig menő ránk áradó áldott jóság. Nyílt tekintet, derűs, amely felett olykor ott szaladozott, mint tavaszi nap előtt, némely báránygondfelhők árnyéka” (MNY. 1981: 283).

Negyven év telt el azóta, hogy Mészöly Gedeon 80 éves korában eltávozott az élők sorából. Amint már előadásom elején említettem, személyesen nem ismerhettem, csak munkáiból és azokból a történetekből, anekdotákból, melyeket alakja, kedves, jó humorú, szellemes és okos személyisége köré szőtt diákjainak, kollégáinak emlékezete. Ezekből mégis kirajzolódik élém, élénk a kiváló tudós és egy nagyszerű ember portréja, vonzó egyénisége, azé az emberé, aki élete végéig hű maradt tudósi eszményeihez, a magyarságkutatáshoz és nem utolsósorban szűkebb pátriájához, ahogy ezt NYÍRI ANTAL olyan

szépen megfogalmazta: „Mészöly Gedeon egyéniségének, tudósi és művészi szemléletének, komplex látásmódjának kialakulásában, ezek állandósulásában és jellemzőiben ... nagy szerepe volt annak is, hogy jubilánsunk lelkileg sohasem szakadt el szülőfalujától, a kies Váli Völgyben fekvő Tabajdtól — ő maga mondotta szülőföldje táját »kies Váli Völgy«-nek —, melynek népét és nyelvét meg a táját mindig együtt látta, és munkáiban gyakran idézte. — De nemcsak szülőfaluját, annak népét és nyelvét szemlélte együtt, hanem az egész magyar népet és nyelvét is egységben látta, és nyelvének történetét is ebben az összefüggésben kutatta, s ez lett nyelvtudományi munkásságának is a programja” (i. m. 267).

S hogy a szülőföld, a szűkebb haza sem feledkezett meg nagy fiáról, annak bizonyossága ez a mai emlékülés is. Bárcsak a magyar nyelvtudomány művelői sem feledkeznének meg róla, tudományos hitvallásáról, eredményeiről és kutatási irányáról! Több jele van ugyanis annak, hogy a Mészöly Gedeon képviselte magyarságkutatás az utóbbi időben háttérbe szorulóban van. Úgy tűnik, hogy a fiatal nyelvészek nemzedékének a gyors sikert, látványos eredményt nemigen ígérő, s ugyanakkor sok időt, energiát, sok mikrofilológiai munkát igénylő nyelvtörténeti kutatások egy ideje kevésbé vonzóak, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Óriási hiba, nagyon nagy mulasztás volna, ha a nyelvészeti utánpótlásnevelésben megfeledkezénnék a magyar nyelvtudomány sajátos feladatairól, s ezek között arról, hogy nyelvünk történetének kutatásában is sok még a teendőnk. Ezen jövőbeli feladatainkhoz a Mészöly-iskola hagyományainak felújításával is lehet és kell közelednünk és annak szelleméhez továbbra is hűnek kell maradnunk.

SZABÓ JÓZSEF

The role of dialectology and ethnography in Gedeon Mészöly's work

Ethnography- and dialectology-based linguistic research makes up a significant part of the late Professor Mészöly's wide-ranging oeuvre. He was born in a village himself, he spent his youth in the country, thus he knew rural speech from his own observations. Also, in his extensive study of the specialist literature, he could rely on ethnographic and Finno-Ugric results of his days. His interdisciplinary experiences were mainly put to use in his work on Hungarian historical linguistics and etymology where he devoted a lot of attention to the cultural historical background. He was aware of the fact that a complex study of components of traditional popular culture could contribute to an understanding of remote ages that are not rich in extant documents and other historical data. Ethnographic and dialectological knowledge is also discernible in Mészöly's writings on standard literary Hungarian.

JÓZSEF SZABÓ

Magyarországi nyelvészek és a nyelvtudományi orgánumok

1. A magyarországi nyelvtudomány állapota és várható alakulása a hazai nyelvészet művelőit kivétel nélkül foglalkoztatja. Természetes tehát, hogy e témakörben az utóbbi időben több idevágó tanulmány látott napvilágot. Minthogy pedig a nyelvtudomány állapotát is számos, tudományon belüli és kívüli feltételnek, körülménynek az együttese határozza meg, magától értetődik, hogy a szóban forgó elemzések, áttekintések között választott súlypontjaiktól függően különbségek vannak. A hazai nyelvtudomány állapota jobb

megértésének a szándékával határoztam el évekkal ezelőtt, hogy megkísérlem föltérképezni a magyarországi nyelvészek nyelvtudománnyal összefüggő tevékenységének egy szeletét, amelynek fontosságához nem férhet kétség. Ez a terület pedig így fogalmazható meg kérdés formájában: milyen nyelvészeti orgánumokat olvasnak rendszeresen, illetőleg több-kevesebb rendszerességgel a magyarországi nyelvészek? (További szempontokra l. alább.) Szándékomban bizonyos külföldi fölmérések is megerősítettek, amelyek nyelvészek publikálási gyakorlatát, nyelv- és folyóiratválasztását, illetőleg folyóiratok megítélését vizsgálták (I. R. A. ZWAAN — A. J. NEDERHOF, *Some aspects of scholarly communication in linguistics. An empirical study: Language* 1990: 553—7 és *Quality Judgments of Journals as Indicators of Research Performance in the Humanities and the Social and Behavioral Sciences: Journal of American Society for Humanistic Science* 1991, főként 332—3). Kérdőívet készítettem tehát. A kérdések fókuszában a rendszeresen megjelenő nyelvtudományi orgánumok megítélése, illetőleg maguk a szóban forgó orgánumok álltak. Azért ezek a publikációs fórumok, mert a tudományos információáramlásnak nálunk akkor ezek voltak a leggyorsabb, a legbiztosabb s a legtöbb érdeklődőtől elérhető, illetőleg igénybe vett közege. (Ez — így együtt — az internet mindinkább érezhető térhódítása ellenére ma, öt évvel a fölmérés elvégzése után sincsen lényegében másként.)

A kérdőíveket 1996. szeptemberétől postán küldtem el minden olyan intézménynek (az MTA Nyelvtudományi Intézetének, egyetemek és főiskolák megfelelő intézeteinek, tanszékcsoportjainak, illetőleg tanszékeinek), amelyekben tudomásom szerint folyt (bármely természetű, tematikájú, módszerű) nyelvészeti oktatás és kutatás.

Abból indultam ki, hogy aki nyelvészeti kutatóhelyen dolgozik, illetőleg nyelvészetet főiskolán vagy egyetemen oktat, az a nyelvtudomány valamely ágát alkotó módon műveli is (különben hogyan tudná kutatni és oktatni magas színvonalon), s mint ilyen de jure és de facto egyaránt nyelvésznek tekintendő — függetlenül attól, hogy nemzetközi hírű tudós vagy saját intézménye falain kívül nem nagyon ismert pályakezdő. A kérdőíveket a szóban forgó intézmények (intézet, tanszékek stb.) vezetőinek címeztem, azt kérve tőlük, juttassák el nyelvész munkatársaikhoz őket, szükség esetén másolatot készítve a kérdőívekről. (Köszönöm ezúton is a kollégák segítő közreműködését.)

2. Nem állítottam föl hipotézist, nem volt semmiféle előzetes koncepcióm, amelyet igazolni kívántam. (Elképzelésem természetesen volt arról, hogy a föltett kérdésekre milyen lehetséges válaszokat kapok. Bevallom, több-kevesebb csalódás ért a fölmérés adatainak összesítésekor, mert azt reméltem, hogy többen olvasnak rendszeresen külföldi folyóiratokat, hogy többen fizetnek elő nyelvészeti folyóiratokra, hogy a hazai vezető orgánumokat a tallózás erejéig azok is kézbe veszik több-kevesebb rendszerességgel, akik nem a magyar nyelv vizsgálatával foglalkoznak, hogy külföldön és idegen nyelveken többen publikálnak.) A közvetlen cél kizárólag a válaszok szolgáltatása adatok számbavétele és az azokkal való szembeállítás és szembeállítás volt. A közvetlen cél pedig az, hogy speciális anyagot biztosítsak a későbbi nyelvtudománytörténeti kutatások, illetőleg esetleges nemzetközi egybevetések számára. Nem volt céloom tehát annak megállapítása sem, hogy a hazai kollégák elsősorban mely folyóiratok cikkeiből merítették adataikat, ismereteiket könyveik, tanulmányaik megírásakor. Ha ez érdekelt volna, akkor tanulmányaik, könyveik bibliográfiái alapján tájékozódhattam volna. Céloom éppen az volt, hogy megállapíthassam, ők maguk hogyan látják nyelvész-létük szóban forgó szeletét.

Az adatok ugyan önmagukért beszélnek, néhány, a belőlük levonható következtetések tekintetében figyelembe veendő körülményre azonban utalnom kell. Az egyik a válaszok alkotta vizsgálati korpusz és a reprezentativitás kérdése.

Nem tudom pontosan, hogy az alapsokaságnak, tehát a magyarországi (aktív) nyelvészek összességének hányad része töltötte ki a kérdőívet, nem tudom ugyanis, hány tagot számlál az alapsokaság. Úgy gondolom azonban, hogy a szociológiai munkákban szokásos kvótának megfelelően a reprezentatív mintavétel követelményei teljesülnek. Hiszen ha a 60 adatközlő jelentené a 10%-ot, akkor Magyarországon 1996-ban 600 (a főnti értelemben vett) aktív nyelvésznek kellett volna lennie, ami teljesen ki van zárva: ennyi ugyanis nem volt akkor sem, és ma sincsen. Emlékeztetőül: 1999-ben az MTA nyelvész köztestületi tagjainak a száma mintegy 200 volt (TOLNAI MÁRTON szerk., Köztestületi tagok 1999. Bp., 1999. Magyar Tudományos Akadémia. 13—43). A nem köztestületi tagok száma ma sem éri el ezt, 1996-ban pedig még kevesebb volt (a PhD-s védések akkor még meg sem indultak). Nyilvánvaló, hogy sokan nem válaszoltak, de ez a hasonló jellegű fölméréseknél másutt is így szokott lenni. Két példát említek. ZWAAN és NEDERHOF hollandiai nyelvészeket kérdőívvel keresett meg: a 105 kiszemelt adatközlőből 74 válaszolt (i. m.). A magyar kutatók idegennyelv-tudását vizsgálva MEDGYES PÉTER és LÁSZLÓ MÓNKA az akadémikusokat és csak minden negyedik akadémiai doktort kérdezett meg (Magyar Tudomány 2000/8: 1033). A kérdőív kitöltésére az ő esetükben a megkeresettek 73,5%-a vállalkozott (1034).

Abban a tekintetben szkeptikus vagyok, hogy vajon megfelel-e a vizsgálat a rétegzett mintavétel követelményeinek. Nem tudom ugyanis, hogy hány magyarországi szlavista, germanista, romanista, elméleti nyelvész, névtanos stb. van, így azt sem tudom, hogy létszámukban hogyan viszonyulnak egymáshoz a részdiszciplínák képviselői. Ezért tekintsük úgy az adatokat, hogy azok a rétegzett mintavétel követelményeinek nem felelnek meg, s ennek megfelelően következtetéseinkkel bánjunk csínján.

Annak, hogy viszonylag sokan nem válaszoltak, több, egyszerűsre érthető oka van. Az egyik ok bizonyára az, hogy egyes, bennünket érintő kérdésekre nem válaszolunk szívesen. A másik az, hogy a kérdések között voltak olyanok, amelyek alapján több-kevesebb utánjárással az esetek egy részében könnyedén meg lehetett volna állapítani a válaszadó kilétét (például az akadémikusokét), s a kollégák egy része föltétlenül meg kívánta őrizni névtelenségét. (A szóban forgó „nyomozásra” természetesen sem nem gondoltam, sem nem vállalkoztam.) Néhány kolléga egyébként kísérőlevelet csatolt a kitöltött kérdőívhez — köszönettel vettem őket —, néhányan a borítékra írták nevüket, szándékosan fölfedve kilétüket. A harmadik: a kérdések egy részére nagyon nehezen lehetett válaszolni. A negyedik: bizonyára előfordult, hogy a kérdőívek egy része — különböző okokból — nem jutott célba. Egyrészt, mert a kézbesítésbe hiba csúsztatott be, másrészt mert nem név szerinti címzéssel kapták a kollégák a kérdőívet, hanem a tanszékek, illetőleg intézetek kapták őket.

Mindennek ellenére — úgy vélem — érdemes a szakma nyilvánossága elé tárnai a fölmérés adatait néhány megjegyzés kíséretében. Ugyanis a kapott önbevallásos adatok olyan, más módon nehezen beszerezhető információkat közvetítenek, amelyek segítenek a fontosabb megfogalmazott cél megközelítésében. (Arról nem beszélve, hogy azoknak a kollégáimnak, akik vették maguknak a fáradságot és kitöltötték a kérdőívet, tartozom is az eredmények közzétételével.)

3. Tizenkét kérdést tettem föl, s ezek több problémakört érintettek. A következőkről van szó:

A) A nyelvészeti orgánumok, nevezetesen:

1. a kutatók szakmai érdeklődése mint a hozzájuk való viszonyt meghatározó tényező;
2. színvonaluk;
3. magyarnyelvűségük : idegennyelvűségük.

B) A tanulmányírás és publikálás, éspedig:

1. a tanulmányok elkészítésének módja;
2. a külföldi (nem magyar nyelvű) publikálás gyakorlata;
3. a külföldi publikálás akadályai.

Ebben a sorrendben lesz szó a fölmérés adatairól és a belőlük kibontható fontosabb összefüggésekről, okokról. — Emlékeztetőül: hatvan kérdőív alkotja a korpuszt. Az adatközlők egy része azonban nem válaszolt a kérdőív minden kérdésére; továbbá: a megnevezett orgánukok között voltak nem csak nyelvészetiek (mint például a Hungarológia és a Regio), ezeket figyelmen kívül hagytam.

A) A nyelvészeti orgánukok. — 1. Az első témakörbe tartozó kérdések a következők voltak:

a) „Sorolja föl az Ön által leggyakrabban kézbe vett magyarországi magyar nyelvű nyelvtudományi orgánukokat az olvasottság sorrendjében!”

A válaszok (minden említés a sorrendi helytől függetlenül egynek számít): Magyar Nyelv 50, Magyar Nyelvőr 43, Nyelvtudományi Közlemények 21, Általános Nyelvészeti Tanulmányok 18, Néprajz és Nyelvtudomány 11, Nyelvtudományi Értekezések 10, Magyar Névtani Dolgozatok és Névtani Értesítő 6—6, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 5, A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai és Magyar Nyelvjárások 4—4, Édes Anyanyelvünk és Modern Nyelvoktatás 3—3, Egyetemi Fonetikai Füzetek, Filológiai Közlöny, Folia Uralica Debreceniensia és Magyar Fonetikai Füzetek 1—1.

b) „Melyik hazai nyelvészeti folyóirat, pieriodika, évkönyv áll legközelebb Önhöz?” A válaszok: Magyar Nyelv 44, Magyar Nyelvjárások 19, Általános Nyelvészeti Tanulmányok 18, Magyar Nyelvőr 15, Nyelvtudományi Közlemények 11, Néprajz és Nyelvtudomány 7, Acta Linguistica és Nyelvtudományi Értekezések 6—6, Névtani Értesítő 5, Approaches to Hungarian, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai és Szemiotikai Szövegten 3—3, Modern Nyelvoktatás 2.

c) „Mely hazai nyelvtudományi orgánukra fizet elő?” A válaszok: Magyar Nyelv 28, Magyar Nyelvőr 17, Édes Anyanyelvünk 5, Nyelvtudományi Közlemények 4, Modern Nyelvoktatás és Studia Slavica 1—1. — Nem fizet elő egyre sem: 24.

Illetőleg: „Mely hazai nyelvtudományi orgánukokat szerzi be rendszeresen más módon a maga számára?” A válaszok: Magyar Nyelv 9, Néprajz és Nyelvtudomány 8, Magyar Nyelvőr 7, Általános Nyelvészeti Tanulmányok és Nyelvtudományi Közlemények 6—6, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Magyar Nyelvjárások, Névtani Értesítő és Nyelvtudományi Értekezések 4—4, Annales Bp. Sectio Linguistica és Egyetemi Fonetikai Füzetek 3—3, Linguistica 2.

2. A második témakörbe tartozó kérdések-kérések ezek voltak: „Rangsorolja a magyarországi nyelvészeti orgánukokat, illetőleg az Ön által érdemben ismerteket színvonaluk szerint!” A válaszok alapján a következő kép tárul elénk (a sorrendet az 1. helyet megjelölő válaszok határozzák meg, a differenciáltabb megítélés céljából közlöm azonban az összes helyezést):

Folyóiratok: Magyar Nyelv 35 (2.: 9, 3.: 3), Nyelvtudományi Közlemények 9 (2.: 10, 3.: 9, 4.: 1), Magyar Nyelvőr 4 (2.: 23, 3.: 13, 5.: 1), Acta Linguistica 4 (2.: 2, 3.: 2, 4.: 2, 5.: 1), Névtani Értesítő 1 (2.: 5, 3.: 2, 4.: 1, 5.: 2), Studia Slavica 1 (4.: 1, 6.: 1).

Sorozatok: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 31 (2.: 5, 3.: 3), Nyelvtudományi Értekezések 4 (2.: 8, 3.: 2, 4.: 2), Magyar Fonetikai Füzetek 3 (2.: 1, 3.: 1, 5.: 1), A Ma-

gyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 3 (3.: 3, 5.: 1), Egyetemi Fonetikai Füzetek 1 (2.: 1, 3.: 2, 4.: 2).

Évkönyvek: Magyar Nyelvjárások 20 (2.: 3, 3.: 1, 4.: 2), Néprajz és Nyelvtudomány 3 (2.: 9, 3.: 5), Annales Bp. Sectio Linguistica 3 (2.: 3, 3.: 2), Studia Russica 1.

A színvonal szerinti rangsorolás roppant nehéz, s inkább csak a leginkább színvonalasnak tekintett néhányat lehet tudományáganként kiemelni megnyugtató módon az e szempontból nehezen differenciálható többi közül. Néhány válaszadó megfogalmazta, hogy a folyóiratok színvonalát faggató kérdésre lehetetlen válaszolni. Idézetek következnek: „Minek alapján rangsoroljak? Saját szempontjaim szerint? Nem leszek igazságos, hisz számomra (mint bárki számára) a legnagyobb értéke bármely kiadványnak az, hogy mennyire használható. Általános szempontok szerint válasszak? Tehetném, csakhogy mások hasznossági mércéjét nem ismerem. Szóval bármelyik lap érdekes lehet, függetlenül a lap címétől és kiadójától ... Ezek után nem sorolhatom egyik kiadványt sem a másik mögé vagy elé.” — „Hát ez azután lehetetlen. Talán általánosan érvényes lehet, hogy folyóiratainknak van egy átlagos színvonala, amelyet egy-egy szám — nívósabbra sikeredvén — vagy felülmúl, vagy netán — gyatrább publikációi révén — alulmúl.”

A nehézségek ellenére úgy látom, mégiscsak van véleményünk a folyóiratok színvonaláról, legalábbis azokról, amelyek olyan tanulmányokat közölnek, amelyek saját kutatási területünkbe vágnak. Magam is hallottam kollégákat többször is azt mondani, ezt vagy azt a tanulmányt nem mernék beküldeni X folyóiratba, ezért teszik közzé Y-ban. Elhangzik az is egy-egy megjelent tanulmányról, hogy jobb fórumot is megérdemelt volna. Márpedig ha a kompetens kutatók érzékelnek különbséget színvonalban, szakmai rangban, akkor bizonyosan vannak is ilyen különbségek, s akkor érdemes foglalkozni azzal, mitől színvonalas egy folyóirat, illetőleg hogyan lehet szükség esetén színvonalasabbá tenni. A fölmérés szóban forgó kérdésével az volt a célom, hogy a mondottak szellemében közelebbi információkat szerezzek és adjak arról, mely hazai nyelvészeti orgánumokat tartja a mai aktív magyarországi nyelvészek válaszadó része a leginkább színvonalasnak.

A következő kérdés így hangzott: „Hogyan lehetne színvonalasabbá tenni a hazai nyelvtudományi orgánumokat?” Közhely: mindenegyes tudományos orgánum színvonalát elsődlegesen a benne közölt tanulmányok színvonala határozza meg. Tudvalevő, hogy a magas színvonalúak mellett kevésbé színvonalas tanulmányok a jobbnak tartott orgánumokban is meg-megjelennek. A kérdés éppen ezért arra vonatkozott, hogy folyóirataink átlagos színvonalát lehetne-e, kellene-e emelnünk. A válaszok négy csoportra oszthatók. Nem tekintve a 15 nem válaszolót, az elsőbe azt sorolom, amelyik így fogalmazódott meg egy adatközlő kérdőívében: „a kérdést nem értem”. A másodikba meg azt, amelyik így szól: „nem tudom”. A harmadik csoportba azok tartoznak (szám szerint 7), amelyek a színvonalat megfelelőnek tartják, s a színvonal javítására nem is tesznek javaslatot („általában színvonalasak, színesek, sokoldalúak”, „nemzetközi mércével mérten is színvonalasak”, „elképzelhető lenne a legjobb külföldi cikkek alkalmi szemlézése: rájönnének sokan, hogy a magyar nyelvtudomány nem is olyan rossz”). 36 adatközlő válaszából az derül ki, hogy színvonalasabbá tehetők a magyar, illetőleg bizonyos magyar nyelvtudományi orgánumok, valamint az, hogy azzá is kellene tenni őket. A javasolt utak-módok meglehetősen számosak. A leggyakrabban ismétlődő javaslat a tanulmányok lektoráltatásának, a névtelen szakvéleményezési rendszernek a bevezetése, intézményesítése, illetőleg ahol már van, ott erősítése, szigorítása, az erősebb szűrés megvalósítása (11 adatközlő). Ezzel függ össze a szerkesztéssel kapcsolatos ama kívánalom, hogy a szerkesztési elveket a nemzetközi gyakorlathoz kellene igazítani, s hogy szerkeszteni minden esetben „a szakmai önbecsülés és tudományetikai minimum alapján” (1 adatközlő) kellene. Többen is szóvá teszik a tudományos kutatás anyagi tá-

mogatása növelésének a szükségességét, amely nélkül a folyóiratok nagy részénél nem vihetők keresztül bizonyos modernizálási törekvések: „A kérdés azt sugallja, hogy nem elég jók a folyóiratok. Pedig jók. És hogy lehet még emelni a színvonalat? Az egész csak pénz kérdése. Semmi másé. Színvonalas lapokhoz színvonalas írások kellene. Színvonalas írásokhoz színvonalas kutatások. Színvonalas kutatásokhoz színvonalas életmód vagy életvitel ... Ne kelljen a napi megélhetés miatt, a gyerekcipő vagy a szalámi miatt máshol dolgozni, vagy ami még rosszabb: más pénzkereseti források után loholni. Nem bennünk van a hiba, ha néha felmerül a színvonalatlanság.”

További észrevételek, javaslatok, amelyek nagy része a szerkesztéssel összefüggő gyakorlati teendőkre vonatkozik: jó szerkesztőket kell kiválasztani; csak igényes, színvonalas, a nemzetközi követelményeknek megfelelő dolgozatokat kellene közlésre elfogadni; az egyes orgánumoknak szakterületek szerinti határozottabb profilálása; több alapozó, elméleti tanulmány megjelentetése kutatásterületi differenciálással; tematikus számok összeállítás; külföldi (magyar tematikát is érintő) szerzők tanulmányainak a megjelentetése; a külföldi munkák rendszeresebb szemlézése; több műhelytanulmány közzététele; több vitának, véleményütköztető írásnak kellene helyt adni, emelni kellene a nyelvtudományi kritika értékét; gyorsabb átfutás, rendszeres és időben történő megjelentetés; a szerzők munkahelyének és címének közlése; a kéziratbenyújtás dátumának (év, hónap) közlése, idegen nyelvű (angol) összefoglalásokat lehetne közölni a tanulmányok végén. Két válaszadó az utánpótlás szakmai nevelését is említi mint a színvonalemelést egyik fontos útját. Végül egy idézet: „Színvonalasabbá úgy lehetne tenni a magyar folyóiratokat, ha bővülne a cikkírók látóköre és témaválasztása, s a beküldött kéziratokat illetékesek elbírálnák a közölhetőség szempontjából ... A tanulmányok után elengedhetetlen az idegen nyelvű — nem kétsoros — rezümé ... A megjelent hazai és külföldi szakirodalom részletes ismertetése, ha arra érdemes, akár review article formájában, feltétlenül javára válna lapjainknak. Furcsa szempontnak tűnik: véleményem szerint emelné a nívót, ha a folyóiratok nem fizetnének honoráriumot (hanem adnának pl. 25 kny-ot).”

A következő kérdés ez volt: „Érzékel-e, s ha igen, milyen különbséget a hazai magyar és nem magyar nyelvű nyelvészeti orgánumok között?” A válaszok szerint 36 adatközlő véli úgy, hogy nincsen (lényegi tematikai, módszer- és színvonalbeli) különbség. Ketten nem válaszoltak erre a kérdésre. A többi 22 válasz így foglalható össze: a különbségekről szólván néhány adatközlő úgy fogalmazott, hogy a magyar nyelvűek jobbak, színesebbek, gazdagabbak. Voltak néhányan, akik szerint az alakítás-, illetőleg szerkesztésmód és stílus tekintetében a magyar nyelvűek inkább a német, az idegen nyelvűek pedig az angolszász hagyományt követik. Egy adatközlő szerint a nem magyar nyelvű orgánumok színvonala egységesen magasabb. Egy másik vélemény szerint az utóbbiak elméleti háttere általában korszerűbb és nemzetközibb, mint a magyar nyelvűeké. Volt, aki úgy véli, hogy az Acta Linguistica-t a külföldiek el tudják olvasni, nem biztos azonban, hogy számos magyar nyelvű cikket elolvassanak, ha tudnának magyarul. Volt olyan vélemény is, hogy a különbség egyik oka az, hogy a magyar nyelvűek nincsenek szigorúan lektoráltatva. Ismét más azt írta, hogy az idegen nyelvűekben több a tudományosabb jellegű tanulmány, bár ez profiljukból is fakad, illetőleg mert a magyar nyelvűeknek nem csak szigorúan tudományos feladata van. Ismét más azt írta, hogy a nem magyar nyelvűekben kisebb a hagyományos irányzatok szerepe. Egy másik vélemény szerint a válaszadót érdeklő tanulmányokat inkább közölnék a magyar nyelvű folyóiratok. Volt olyan adatközlő, aki szerint a történeti-etimológiai tanulmányokban nincs különbség, a leírókban talán erősebben érvényesülnek a modern nyelvészeti kutatási eredmények az idegen nyelvű folyóiratokban. Egy másik vélemény szerint az idegen nyelvűek eleve szélesebb olvasóközönséghez szólnak. Olyan sommás vélemény is megfogalmazódott, hogy a kü-

lönbség az eltérő tematikában van. Néhányan a magyarországi magyar és a külhoni nem magyar nyelvű orgánumokat hasonlították össze, s arra jutottak, hogy a hazai folyóiratok késve jelennek meg, a külföldiek gyorsabban, hogy a külföldi folyóiratok nyitottabbak: jóval több külföldi szerző munkája jelenhet meg bennük, mint a magyarországi magyar nyelvűekben.

3. A harmadik témakörbe tartozó kérdések a következők voltak:

Az egyik: „Sorolja föl az Ön által figyelemmel kísért magyarországi idegen nyelvű nyelvészeti orgánumokat!” A válaszokból az derült ki, hogy 16 adatközlő nem kísért figyelemmel hazai idegennyelvű folyóiratot, az igennel válaszolók a következőket nevezték meg: *Acta Linguistica* 34, *Annales Bp. Sectio Linguistica* 13, *Studia Slavica* 9, *Hungarian Studies* 3, *Approaches to Hungarian*, *Studia Russica, Slavica, Even Yearbook*, *Applied Linguistics*: 2—2, *Dissertationes Slavicae*, *Folia Uralica Debreceniensia*, *Hungarian Papers in Phonetics*, *Jahrbuch der Germanistik*, *Specimina Fennica*, *Specimina Sibirica*, *Studia Uralo-Altica*, *Studies in Linguistics*: 1—1.

A másik: „Sorolja föl az Ön által leggyakrabban kézbe vett külföldi, nem magyar nyelvű nyelvtudományi orgánumokat az olvasottság sorrendjében!” 12 adatközlő nem válaszolt. Az igenlő válaszok összesítése szerint a sorrend a következő: *Language* 13, *Вопросы языкознания* 10, *Finnisch-ugrische Forschungen* és *Ural-Altische Jahrbücher* 9—9, *Beiträge zur Namenforschung* és *Linguistic Inquiry* 6—6, *Virittjä* 5, *Finnisch-ugrische Mitteilungen*, *Folia Linguistica*, *Language in Society*, *Linguistics* 4—4, *Linguistica Uralica*, *Onoma*, *Sananjalka*, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 3—3, *Dialectologia et Geolinguistica*, *Folia Linguistica Historica*, *Hungarologische Beiträge*, *International Journal of Sociology of Language*, *Journal of Linguistics*, *Journal of Pragmatics*, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, *Lingua*, *Memoires de la Société Finno-Ougrienne*, *Russian Linguistics*, *Русская речь за рубежом*, *Sociolinguistica* 2—2, *Cognitive Linguistics*, *Deutsch als Fremdsprache*, *General Linguistics*, *Journal of Semantics*, *National Council of Teachers of English*, *Phonology*, *Phonology Yearbook*, *Studies in Language*, *TEXT*. Az egyszer említett orgánumokat nem sorolom föl, számuk 46.

A harmadik: „Mely külföldi, nem magyar nyelvű nyelvészeti folyóirat(ok)ra fizet elő?” A válaszok szerint 49 adatközlő egyre sem, 11 a következőkre: *Folia Linguistica* 5 (e folyóiratot a *Societas Linguarum Europae* tagjai a tagdíj fejében automatikusan megkapják: így értendő ebben az esetben az előfizetés), *Folia Linguistica Historica* 2, *American Speech*, *Journal of the IPA*, *Language*, *Language and Philosophy*, *Language Variation and Change*, *Lexikography*, *Linguistic Inquiry*, *Russistik*, *Русская речь* 1—1.

Illetőleg: „Mely külföldi, nem magyar nyelvű nyelvészeti folyóirat(ok) szerzi be más módon rendszeresen?” 49 adatközlő nem válaszolt, ők tehát úgy tekinthetők, hogy más módon és rendszeresen nem szereznek be szóban forgó folyóiratokat. Akik válaszoltak, azok a következő folyóiratokat nevezték meg: *Beiträge zur Namenforschung* 6, *Virittjä* 4, *Dialectologia et Geolinguistica*, *Onoma*, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 3—3, *Applied Linguistics*, *Folia Linguistica*, *Folia Linguistica Historica*, *Hungarologische Beiträge*, *International Journal of the Sociology of Language*, *Journal of Linguistics*, *Journal of Pragmatics*, *Journal of the IPA*, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, *Memoires de la Société Finno-Ougrienne*, *Russian Linguistics*, *Русская речь*, *Русский язык за рубежом*, *Sociolinguistica*, *Zeitschrift für Phonetik* 2—2, *Acta Societatis Linguarum Europae*, *Afrika und Übersee*, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, *Corpus Linguistics*, *Deutsch als Fremdsprache*, *Deutsche Sprache*, *Discourse and Society*, *Études Finno-Ougriennes*, *Journal of Pragmatics*, *Kieli*, *Linguisticae investigationes*, *Language and Speech*, *Language Teaching*, *Language Variation and Change*, *Lexikographica*, *Linguistische Berichte*, *Linguistics and Philosophy*, *Muttersprache*, *Names*,

Phonetica, Phonologia, Phonology, Quaderni di Semantica, Rivista Italiana di Onomastica, Romanische Forschungen, Russistik, Second Language Acquisition, Slavia, Slavia Orientalis, Sprache und Geschichte in Afrika, Studies in Language, Zeitschrift für deutsche Sprache, Zeitschrift für Germanistische Linguistik, Zeitschrift für Phonetik, Zeitschrift für Semiotik, Zeitschrift für slawische Philologie, Zeitschrift für Sprachwissenschaft, Word 1—1.

Olvasási szokásainkat természetesen befolyásolja az is, hogy közvetlenül, különösebb utánjárás nélkül hozzájuthatunk-e a számunkra szakmai szempontból fontos forrásokhoz vagy sem. Ha egy folyóirat megvan saját könyvtárunkban vagy munkahelyünkön, illetőleg településünk (valamelyik) közkönyvtárában, akkor a rendszeres olvasás, tallózás nem gond. Ugyanez áll azokra, akiknek — ha interneten is olvasható orgánumokról van szó — van közvetlen internet-hozzáférési lehetőségük. Ha sem az egyik, sem a másik nincs adva, akkor bizony a kutatónak pénzt, időt kell áldoznia, ha lépést akar tartani. Mivel pedig az egyéni előfizetéssel és más módon beszerzett nyelvészeti folyóiratok száma és példánya adataink szerint meglehetősen alacsony, a munkahelyi könyvtárak fontossága automatikusan megnövekszik. Igenám, csakhogy a munkahelyi könyvtárak e téren, s különösen a külföldi orgánumok esetében, az esetek többségében köztudottan nagyon szerényen vannak ellátva. Marad tehát a kollégák egy része számára az utazás oda, ahol a keresett folyóiratok megvannak. E ténynek ma még világosan érezhető következménye, hogy kevesebbet olvasunk, főként s elsősorban éppen külföldi orgánumokat, illetőleg nem tájékozódunk annyira, amennyire az kívánatos, sőt elvárható, illetőleg amennyire ezt a „jobb helyeken” működő kollégák megtehetik. A mondottak alátámasztására több adatközlő szavait is idézhetném. Kettőt idézek: egyik válaszadóm azért nem kísér figyelemmel hazai idegen nyelvű folyóiratokat, mert „sajnos egyik sem jár a tanszékre”. Egy másik rendszeresen csak egy magyarországi magyar nyelvű nyelvészeti folyóiratot olvas, a Modern Nyelvoktatást, mert ez van meg a tanszéki könyvtárban.

Ha azt kívánjuk megállapítani az adatok alapján, hogy mely öt folyóirat volt 1996-ban a legfontosabb a válaszadó magyarországi nyelvészek számára, akkor ezt gond nélkül megtehetjük. Ugyanis öt orgánum egyértelműen vezető szerepet tölt be az adatok szerint. Ezek a következők: Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Általános Nyelvészeti Tanulmányok és Acta Linguistica. Az öt vezető orgánum közül az összesített adatok értelmében a Magyar Nyelv áll az élen. A vezető öt után a Magyar Nyelvjárások és a Néprajz és Nyelvtudomány következik. További, statisztikai értelemben megnyugtató sorrendezés viszont aligha lehetséges a rendelkezésre álló adatok alapján.

BÁRCZI GÉZA 1970-ben — föltehetőleg általános véleményt tolmácsolva — írta, hogy „a legtekintélyesebb [nyelvészeti] szakfolyóiratok” Magyarországon a Magyar Nyelv, a Nyelvtudományi Közlemények és az Általános Nyelvészeti Tanulmányok (in SINKOVICS ISTVÁN főszerkesztő, Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1945—1970. Bp., é. n. 468).

B) Tanulmányírás és publikálás. — 1. Az első kérdés így hangzott: „Írógéppel vagy számítógépes szövegszerkesztővel készíti tanulmányait?” A válaszok: írógéppel 18, számítógéppel 24, mindkettővel 16, ketten nem válaszoltak.

A nyelvészek nagyobbik része talán ma is ceruzával vagy tollal fogalmazza meg cikkeit, s a kéziratos változatot gépeli vagy gépelteti, illetőleg számítógépes szövegszerkesztővel készíti vagy készítteti el. A kérdés értelemszerűen arra vonatkozott, hogy a nyomdába adás előtti fázisban hogyan véglegesülnek a tanulmányok. Néhány évvel a fölmérés után világosan látszik, hogy egyre nő azoknak a száma, akik ceruza és toll mellőzésével

egyenesen a számítógépbe fogalmazznak. Az pedig hovatovább természetes, hogy a leadandó cikkeket számítógépes szövegszerkesztővel öntik végleges formába, hiszen egyre több kiadó és szerkesztőbizottság kinyomtatva és lemezen kéri a tanulmányokat. A szövegszerkesztővel szembeni, olykor tapasztalható s csak érzelmi alapon magyarázható, minden látszat ellenére irracionális elutasító attitűddel ma már legfőljebb kivételesen lehet találkozni.

2. A második kérdés ez volt: „Szokott publikálni külföldön?” A válaszok: ritkán 35, nem 15, gyakran 8, ketten nem válaszoltak.

3. A harmadik kérdés így hangzott: „Miben látja a külföldön való publikálás fő akadályait?” Öt válaszlehetőség volt adva, a következők:

a) Fordíthatom, illetőleg ellenőriztetnem kellene nyelvi szempontból, s ez sajnos sok pénzbe kerül.

b) Nincsenek személyes kapcsolataim külföldi kollégákkal, akikre támaszkodhatnék.

c) Attól tartok, azok a témák nemigen érdekelnék a külföldi nyelvészeket, amelyeken én dolgozom.

d) A kis nyelvekről szóló tanulmányok általában csekély érdeklődésre tarthatnak csak igényt, ezért inkább nem is próbálkozom nemzetközi folyóiratokban való publikálással.

e) Egyéb.

Ketten nem válaszoltak. A válaszadók egy része több okot is megjelölt. Az összeített adatok szerint az a)-val jelölt okot nevezte meg 15, a b)-vel jelöltet 21, a c)-vel jelöltet 13 és a d)-vel jelöltet 4 adatközlő.

Bőven sorjázta a válaszok az egyéb okokra. Ezek következnek most. Néhányan a főntebb megnevezett négy okot együttesen nevezték meg. Egy idézet: „A külföldi publikációnak különös akadályát nem látom, s ezért a kérdésben feltett »nehézség«-ek valóságok: valóban vannak olyan kollégák, akik e feltételekkel nem tudnak megküzdeni. Nekik csak a hazai publikálási porond marad, s ezért is olyan a magyar folyóiratok állaga, amilyen.” Néhányan azt közölték, hogy nincsenek külföldi publikálási problémáik, de nem árt bizonyos érdekcsoportosulásokhoz tartozni. Ez utóbbit a magyarországi viszonyokra is érvényesnek vélték egyébként. A harmadik véleménycsoportba tartozó néhány adatközlő szerint külföldi publikálásra nem nagyon törekszenek. Ugyanis a külföldön való megjelenés pusztán tényét a tudományos minősítés mesterkélte, divattól vezérelt, nem értékjelző kritériumának tartják. A negyedik csoportba tartozók úgy vélték, hogy a magyar nyelvvel foglalkozó tanulmányok legfőljebb a hungarológiával is foglalkozó intézetek és kiadványaik számára érdekesek, illetőleg hogy magyar nyelvészetből a legjobb szakemberek Magyarországon dolgoznak, ezért itt a legcélszerűbb publikálni. Az ötödik csoport így foglalható össze: a kutatók általában felkérésre publikálnak, külföldön különösen, márpedig a külhoni folyóiratok csak zárt körben kérnek föl szerzőket. Volt olyan adatközlő, aki azt írta, hogy sajnálja az idejét a külföldi publikálással járó hercehurcára. Volt továbbá olyan, aki külföldi kollégák lassú vagy megbízhatatlan reagálása miatt nem törekszik a külföldi publikálásra. Egy adatközlő azt fogalmazta meg, hogy a beküldött cikkeknek csak egy részét fogadják el, mert nagyobb mezőnyben kell versenyezni. Más vélemények szerint a külföldön való publikálásnak nincsen semmi akadály a megfelelő szakmai és nyelvi színvonal esetén. Megfogalmazódott az is, hogy az általános tanulságokat nem tartalmazó, magyar belügynek tekinthető munkák (például nyelvművelés, a csupán adatokat prezentáló vagy feldolgozó tanulmányok, névtani munkák, etimológiák) nehezen publikálhatók. S végül megfogalmazódott ez is: anyagi helyzetem miatt nincs lehetőségem arra, hogy külföldi konferenciákon részt vegyek, s külföldi kollégákkal kapcsolatot tartsak.

4. 1. A főnti kérdések, illetőleg a rájuk adott válaszok az o r s z á g o s, illetőleg — nemzetközi szemmel nézve — a helyi f o n t o s s á g megállapításának jó eszközei (I. NEDERHOF i. m. 1991. 333). Ebben az értelemben olvasandók a jelen fölmérés adatai, következtetései is.

2. Nyilvánvaló, hogy a tudományok művelői azt olvassák — legyen szó folyóiratról vagy másról —, ami éppen érdeklí, foglalkoztatja őket, illetőleg amitől kutatásaikhoz, tudományos problémáik megoldásához ötletet, bizonyító vagy cáfoló tényeket, föltevéseket, módszerbeli segítséget remélhetnek. Egy idézet az egyik válaszadótól: „Mindenkinek az a lap áll legközelebb a szívéhez, ami a legtöbbet nyújtja saját területéből.” Egy másik: „Mindен olyan folyóirat közel áll hozzám, amely számomra érdekes (vagy éppen érdekes) dolgokat értelmesen tárgyal. Függetlenül attól, hogy hazai vagy külföldi. Ezeket pedig olyan sorrendben tartom számon, amilyen ütemben megjelennek, s ezért van a folyóiratpolc a jobb könyvtárakban, hogy az új számokat figyelemmel lehessen kísérni: az ember vagy talál érdemlegeset egy-egy kötetben, vagy csalódottan félreteszi.”

A nyelvtudomány napjainkban igencsak differenciált, számos részterületre tagolódik. Természetes tehát, hogy művelőinek az érdeklődése mind tematikai, mind módszertani tekintetben sokirányú. Emlékeztetőül: egy 1998-as, Herman József vezette ad hoc bizottság áttekintése szerint a magyarországi nyelvtudomány szakterületek szerint így tagolódt: 1. magyar, 2. uráli, 3. egyéb nyelvcsoporthoz tartozó, éspedig: germanisztika, indoeuropaisztika, orientalisztika, romanisztika, szlavisztika, turkológia, 4. dialektológia, 5. fonetika-fonológia, 6. szocio-, pszicho- és neurolingvisztika, 7. grammatikaelméleti kutatások, 8. számítógépes nyelvészet, 9. stilisztika, 10. szövegtan, 11. nyelvművelés, 12. alkalmazott nyelvészet. Kézenfekvő volt tehát a föltetelezés, hogy a kép, amelyet kapunk, eleve változatos lesz. Mert bizonyosnak tekinthető például, hogy — magyarországi példákat említve — a hazai finnugor nyelvészek a Nyelvtudományi Közleményeknek, az általános, illetőleg elméleti érdeklődésük az Általános Nyelvészeti Tanulmányoknak, a névtanos kollégák pedig a Névtani Értesítőnek nagy valószínűséggel a leginkább rendszeres olvasói.

Nyilvánvaló az is, hogy a nyelvészek — könyvtári lehetőségeiktől és nyelvtudásuktól függően — a rendszeresen olvasott folyóiratok, sorozatok mellett kézbe vesznek nem szűkebb szakterületükhöz tartozó orgánumokat is, hogy tallózva bennük áttekintésük legyen arról, milyen témák foglalkoztatják a más területeken búvárkodó kollégákat, milyen módszerekkel dolgoznak mások. Ezért van az, hogy a szabadpolcos könyvtárak oly nagy becsben állnak a kutatók körében. Közismert tény, hogy e tekintetben akár nagy különbségek is lehetnek, sőt vannak a kutatók között attól függően, hogy melyik országban, illetőleg mely településen élnek és dolgoznak. (Itt következhetnék a sirám arról, hogy milyen nálunk az egyes intézmények, illetőleg akár a központi könyvtárak ellátottsága a hazai és különösen a külföldi szakfolyóiratok terén.) Biztató, hogy a szóban forgó esélyegyenlőtlenséget egyre inkább csökkentik az internet kínálta lehetőségek. Ehhez természetesen arra van szükség, hogy a magyar nyelvészeti folyóiratok, periodikák is fölkerüljenek a világhálóra. Egy friss adat ezzel kapcsolatban: a Magyar Nyelvőr az 1999. évfolyam első számától olvasható a világhálón. 1999. november 18-áig (esteli fél nyolcig) a nyitólapot 648, a cikkeket pedig 1295 alkalommal töltötték le, éspedig a következő országokban: Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Csehország, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Kanada, Lengyelország, Magyarország (tehát nálunk is!), Nagy-Britannia, Németország, Norvégia, Olaszország, Románia, Svájc, Svédország, Új-Zéland és Ukrajna (Mártonfi Attila: Nyr. 1999: 502—3). Ha nem volna világháló, ennyien bizonyosan nem kerültek volna kapcsolatba a Nyelvőr-cikkkel. (Az, hogy az 1295 alkalom hány esetben jelentette az ott megjelenő tanulmány elolvasását is, a számadatból

nem derül ki, ugyanis a letöltés ténye nem föltétlenül jelenti azt, hogy a letöltő el is olvassa, amit a világhálóról a maga számára megjelenít.)

Főntebb felsoroltam a Magyarországon művelt nyelvtudományi ágazatokat. Ha ezeket szakmai csoportokba tömörítjük, akkor háromról beszélhetünk: 1. magyar nyelvészet-ről (mint ebben az országban kitüntetett szerepű „szaknyelvészet”-ről), 2. különböző bázisú „szaknyelvészetek”-ről (germanisztika, szlavisztika, uralisztika stb.) és 3. elméleti, illetőleg általános nyelvészetről (l. A Nyelvtudományi Bizottság állásfoglalása az akadémiai doktori fokozatra pályázók tudományos tevékenységének elbírálásáról. Bp., 2000. Kézirat. Herman József bizottsági elnök megfogalmazásában). Nos: a magyarországi nyelvészek többsége az első csoportba, illetőleg abba is tartozik. Ugyanis a hazai nyelvészek többségének a magyar nyelv így vagy úgy kutatási tárgya. Ez természetes. Miként az is, hogy a szóban forgó kollégák zöme magyarországi magyar nyelvű folyóiratokban publikál. Abban a közegben, amelyben leginkább számíthat arra, hogy kutatási eredményeire fölfigyelnek, azokat figyelemmel kísérik, illetőleg hasznosítják. Összehasonlításképpen lássuk a hollandiai helyzetet! Egy vizsgálat eredményei ezt mutatták ki: a speciális holland nyelvészeti közlemények 95%-a holland folyóiratokban jelent meg, s csak 5%-a nemzetközi orgánumban. Az általános nyelvészetieknek pedig 74%-át publikálták holland és 26%-át nemzetközi folyóiratokban. Ami pedig a közlés nyelvét illeti: a speciális holland nyelvészeti közlemények 77%-a s az általános nyelvészetiek 44%-a holland nyelven jelent meg (NEDERHOF et alii 1989: 433). Természetes az is, hogy a magyar nyelvvel (is) foglalkozó kutatók elsősorban azokat a folyóiratokat kísérik figyelemmel, amelyekben leginkább várható vizsgálataikhoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó, így vagy úgy hasznosítható, érdekes, tanulságos publikáció megjelenése. Magától értődik tehát, hogy a magyar nyelvtudomány leginkább olvasott orgánumai azok a folyóiratok, amelyek a magyar nyelvészek többsége említett elvárásainak a leginkább megfelelnek. Azaz a központi magyarországi magyar nyelvészeti folyóiratok. Van szerepe bizonyos hagyományoknak is: „valamennyien a több évtizedes, vagy egyenesen egy évszázados múlttra tekintő folyóiratok hasábjain nőttünk föl, a hagyomány szükséges kontrollja alatt” — írta PAPP FERENC (Magyar Tudomány 1973: 830). Éppen a jelen fölmerés adatai azt igazolják azonban, hogy ez ma már csak részben van így. Ugyanis a nyelvtudomány oly mértékben differenciálódott, a publikálási fórumok, lehetőségek száma annyira megnőtt, a világ e téren is annyira kitért, hogy a nyelvészek egy része számára az idézetben említett folyóiratok nemhogy a hazai szakmai tájékozódás elsődleges, hanem éppen ellenkezőleg: mellőzhetőnek vélt, sőt mellőzött forrásai. A Magyar Nyelv is, amely a fölmerés adatai szerint egyértelmű vezető helyét bizonyára annak is köszönheti, hogy tematikai és módszertani tekintetben egyaránt széles spektrumot ölel át, más szavakkal, hogy a speciális magyar nyelvtudomány legáltalánosabb folyóirata.

3. Megfelelő adatok hiányában nincs viszonyítási alapom, mégis úgy vélem, feltűnően kevesen fizetnek elő nyelvészeti folyóiratokra, illetőleg szerzik be őket más módon a maguk számára. Gondoljunk például arra, hogy az adataink szerint leginkább frekvenciát Magyar Nyelv egyéni előfizetőinek a száma 1992-ben 561 volt (MNY. 1992: 252; frissebb kimutatás nem áll rendelkezésemre, az azonban bizonyosra vehető, hogy manapság kevesebb az előfizető). S bizony nemcsak ehhez, hanem ennek mondjuk negyedéhez képest is meglepően szerénynek hat a 28 nyelvész-előfizető s a folyóiratot más módon beszerző 9 nyelvész. Nyilvánvalóan több oka van ennek (elhelyezési gondok, előfizetési díjak — bár ez utóbbiak több folyóirat, így a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr esetében is sok máshoz képest igencsak szerények). Az egyik közülük az lehet, hogy a munkahelelyeken (legyen az intézet, tanszék vagy más) a szakmai profilnak megfelelő fontosabb orgánumban általában könnyen hozzáférhetők, azon kívül rendelkezésre állnak a szabad-

polcos közkönyvtárak, s egyre többek számára az internet is. (Zárójelben: az előfizetés vagy elő nem fizetés tényéből természetesen nem következik a nyelvészekre nézve semmiféle törvényszerű kvalitásbeli következmény. Az azonban kétségkívül irigylésre méltó állapot, ha valakinek saját könyvtárában sorjáz(hat)nak a fontosabbnak tartott folyóiratok kötetei, számai.)

4. Úgyszintén nincsenek összehasonlító adataim, csupán bizonyos tapasztalataim, illetőleg benyomásaim, s ezek alapján látom úgy, hogy a külföldön is publikáló magyar nyelvészek száma alacsony, s különösen az a külföldön viszonylag rendszeresen publikáló kollégák száma. Bizonyos: a magyar nyelvtudománynak fontos érdeke, hogy az e téren már évek óta tapasztalható változások felgyorsuljanak.

5. A fiatalabb nyelvészek körében — a megnevezett orgánumok alapján ítélve — az angol nyelven való olvasás hovatovább általános (ez örvendetes). A német nyelv ilyenén használata az idősebbek körében jóval nagyobb, mint a fiatalabbakéban. Az orosz nyelvű folyóiratok olvasása szlavisták, a francia nyelvűeké a romanisták körében a legtermészetesebb dolog, ahogy a finnugristák körében a finn nyelvűeké az. Amit pedig a szakterületi hovatartozás alapján mondhatunk: az angol nyelven való olvasás az általános, illetőleg az elméleti nyelvészek körében teljesen általános, a szaknyelvészek körében viszont még nem egészen az.

5. Mít mutatnak az adatok s a kollégák (részben idézett) megjegyzései? Azt, hogy a magyarországi nyelvtudomány — egy meghatározott szeletében — ilyen volt, illetőleg ilyen is volt 1996-ban. A közleményben csak olyan következtetések levonására vállalkoztam, amelyeket az adatok tálcán kínáltak. Csak olyanokéra, amelyek a nagy számok törvénye alapján tényként fogadhatók el, amelyek tehát nem nézőpont függvényei. További tanulságok levonása a tisztelt Olvasóra vár.

KISS JENŐ

Linguists and organs of linguistics in Hungary

The paper presents the data of a 1996 survey and the conclusions that can be drawn from them. The aim of the author has been to give an overview of the extent to which Hungarian linguists read, subscribe to, and publish in, various linguistic journals. The questionnaire was received by all institutes and departments where linguistics was taught and/or researched. The anonymous answers (60) were statistically analysed. The analysis reveals the opinion of linguists working in Hungary on various Hungarian and non-Hungarian periodicals published in and outside Hungary. Among other things, it gives answers to the questions of which journals the subjects read the most often, what they think of the standards of the journals, what they suggest should be done in order to improve on those standards, which journals they subscribe to, and how often they publish papers abroad.

JENŐ KISS

Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben

1. **Bevezetés.** — 1996-ban Magyarországon és hat Magyarországgal határos országban egy terepkutatás keretében¹ felmérés készült a magyar nyelv állapotáról egységes szempontrendszer² alapján. Jelen munkában a kutatás azon részeredményeit közöljük, amelyekben ötvennyolc nyelvi változó és három szociológiai változó kapcsolatát elemeztük többségi (egynyelvűségi) és különböző kisebbségi (kétnyelvűségi) helyzetekben. Az utóbbi esetben a magyar beszélőközösségek kétnyelvűek, mivel a legkülönbözőbb nyelvhasználati szintereken a magyar mellett a szlovén, a német, a szlovák, az ukrán és/vagy az orosz, a román, illetve a szerb nyelvet is használják, vagyis mind elsönyelvi, mind másodnyelvi nyelvváltozataik kontaktusváltozatok.

2. **A kutatás tárgya.** — Kutatásunkban azt vizsgáltuk, együtt változik-e a nyelvi változók változatainak használati aránya az adatközlők iskolázottságával, életkorával és nemével többségi és kisebbségi helyzetben, és ha igen, milyen mértékű és irányú e kapcsolat.

A nyelvi változók olyan nyelvi jelenségek, amelyek használata során ugyanazt a jelentést két vagy több nyelvi formában (változatban) fogalmazzuk meg. Ezek nyelvi szempontból egyformán működőképesek, tehát egymással felcserélhetők annak veszélye nélkül, hogy agrammatikus mondatot kapnánk, azonban társadalmi megítélésük különbözik. A változatok egyike ugyanis megfelel a kodifikált nyelvi sztenderdnek, a másik (vagy a többi) ettől eltér. Az eltérés „nyelvhelyességi” szempontból lehet többé vagy kevésbé stigmatizált (megbélyegzett), de semleges is, csak idegenszerűbb, kevésbé „magyaros”. Megbélyegzettnek számít például a suksükölés, amikor a beszélő a kijelentő mód helyett felszólító módban használja a *-t* végű igét (*látja* helyett a *lássza* formát alkalmazza), de lehet idegenszerűbb, például amikor a magyarra jellemzőbb szintetikus változatot (*tagdíj*) széttagoló alakkal helyettesíti (*tagsági díj*). Hogy melyik változatot preferálja, azt nyelvi és extralingvisztikai tényezők határozzák meg. Kutatásunkban ötvennyolc, többnyire kéttagú, de esetenként négytagú nyelvi változó változatainak gyakoriságát határoztuk meg. A változók az analitizálódásra, a szórendre, főlősleges névmások és kicsinyítő képzők használatára, helynevek ragjára, a *valószínűleg*, *hogy*, a *-nők/-nők*, a *-nál--tól* változók és a többes szám használatára, a „feminizálásra”, a *kell*, *legyen*, a *-ba--ban* és a *-ban--ba* változókra, a *-t* végű igék kijelentő és felszólító módú alakjaira (süksükölés, szukszükölés, hiperkorrekció), valamint a vonatok alkalmazására vonatkoztak.

¹ A felmérés Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Jugoszlávia magyar beszélőközösségeire terjedt ki, kontrollcsoportként pedig magyarországi magyar adatközlők szolgáltattak adatokat. A kutatás céljáról és jellegéről l. bővebben KONTRA MIKLÓS sorozatszerkesztői előszavát CSERNICSKÓ ISTVÁN könyvében (*A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*). Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1998. 13–5). A kutatás a Research Support Scheme of the Higher Education Support Program (ösztöndíjszám: 582/1995) támogatásával folyt. A tanulmányt a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíjasaként írtam 1999 szeptemberében. Az egyes országokban a kutatást VÖRÖS OTTÓ (Szlovénia), SZÉPFALUSI ISTVÁN (Ausztria), LANSZTYÁK ISTVÁN (Szlovákia), CSERNICSKÓ ISTVÁN (Ukrajna), PÉNTEK JÁNOS és SZILÁGYI N. SÁNDOR (Románia) vezették. Az elemzést a kutatócsoport közös *tot 99.mst* nevű file-jával végeztem.

² Az elemzéshez HANS GOEBL et alii eds.: *Contact Linguistics, Volume 2*, Berlin and New York, 1997. Mouton de Gruyter európai nyelvi kontaktusokat leíró enciklopédiája szolgáltatta a szempontokat.

Az adatközlők megítélés (választásos) és kiegészítéses (produkción) feladatokat oldottak meg. Példák a vizsgált nyelvi jelenségekre: 1. a n a l i t i z á l ó d á s : a) *Befizetted már az idei tagsági díjat?* b) *Befizetted már az idei tagdíjat?* (feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot); 2. s z ó r e n d : a) *A Péterrel való találkozást jó jelnek tartotta.* b) *A találkozást Péterrel jó jelnek tartotta.* (feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot); 3. f ő l ő s l e g e s n é v m á s o k : a) *Tegnap láttalak a tévében.* b) *Tegnap láttalak téged a tévében.* (feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot); 4. k i c s i n y í t é s : *Miért sírsz kis bogaram? Megütötte a ....? a) kezedet? b) kezeckédet?* (feladat: kiválasztani a mondatba jobban illő szót); 5. h e l y n e v e k r a g j a : a) *Koszovóban folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.* b) *Koszovón folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.* (feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot); 6. t ö b b e s s z á m : *A fiúk még tavaly jelentkeztek... a) tűzoltónak b) tűzoltóknak* (feladat kiválasztani a mondatba jobban illő szót); 7. v a l ó s z í n ű l e g , h o g y v á l t o z ó : a) *Valószínűleg külföldre fognak utazni.* b) *Valószínűleg, hogy külföldre fognak utazni.* (feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot); 8. - n ő k / - n ő k v á l t o z ó : *Mi is megven... azt a malacot, de egy kicsit drágán adják.* (feladat: beírni a pontok helyére az odaillő végződést); 9. - n á l / - t ó l v á l t o z ó (h a s o n l í t á s) : *Patrícia magasabb Klaudiá..., pedig egy évvel fiatalabb.* (feladat: beírni a pontok helyére az odaillő végződést); 10. „Feminizálás”: *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát...* (feladat: beírni a foglalkozásnevet); 11. *Kell legyen v a l t o z ó : a) Marinak is meg kell oldania a saját problémáit.* b) *Marinak is meg kell oldani a saját problémáit.* c) *Mari is meg kell oldja a saját problémáit.* d) *Mari is meg kell oldja a saját problémáit.* (feladat: értékelni a mondatokat a következő skála alapján: a) nagyon jó, b) elfogadható, c) elég rossz, d) nagyon rossz); 12. - b a n / - b a v á l t o z ó : *Középiskoláink... sok szakképzetlen pedagógus tanít.* (feladat: beírni egy odaillő végződést); 13. - b a / - b a n v á l t o z ó : *Már dél lesz, mire megérkeztünk a szülővárosomhoz.* (feladat: a) a mondat jó, b) a mondat rossz, jobb így: ...); 14. - t v é g ű i g é k : *Ha Péter rosszul váloga... meg barátait, pörül jár.* (feladat: beírni egy odaillő végződést); 15. v o n z a t o k : *Jó napot kívánok. A főnök... jöttem, panaszt szeretnék tenni.* (feladat: beírni egy odaillő végződést).

A nyelvi és szociológiai változók összefüggésének meghatározása természetesen feltételezi a változatok elfogadásának/elutasításának előzetes meghatározását. Az egyes változatok sztenderd, illetve nemsztenderd (vagy kevésbé sztenderd) változatainak használati aránya százalékban kifejezve az egynyelvű és kétnyelvű csoportoknál a következőképpen alakult:

1. táblázat

A nyelvi változók sztenderd/nemsztenderd változatainak százalékos megoszlása³

Egynyelvűek (Magyarország)		Kétnyelvűek (a többi régió összesített eredményei)	
sz	nsz	sz	nsz
78,7	21,3	69,2	30,8

sz = sztenderd; nsz = nemsztenderd

³ Az itt közölt adatok az egynyelvűek esetében 2,2%-kal, a kétnyelvűek esetében 0,8%-kal térnek a szerző könyvében (GÖNCZ LAJOS, A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris K., Forum K., MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp. — Újvidék, 1999.) megjelentetett százalékok-

A szociológiai változók közül az iskolázottságot alsófok + középfok és felsőfok bontásban, az életkort pedig hármaskategóriába osztva (13—32 évesek, 33—53 évesek és 54—85 évesek) hoztuk kapcsolatba a nyelvi változókkal. Azt vizsgáltuk tehát, hogy a különböző iskolázottságú, életkorú és nemű adatközlők vajon mutatnak-e valamelyik változat preferálásával összefüggést, és ha igen, milyen erősségű és irányú ez a kapcsolat.

3. Előzetes ismeretek. — A magyar nyelvterületen, az egynyelvű magyarok nyelvhasználatát elemezve, újabban többen foglalkoztak az iskolázottsággal, nemmel és életkorral mint szociolingvisztikai/pszicholingvisztikai tényezőkkel. KONTRA MIKLÓS és VÁRADI TAMÁS az 1988-ban, magyar felnőttek reprezentatív országos mintáján lefolytatott Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatait elemezték, és nem találtak szignifikáns összefüggést az adatközlők neme, életkora és iskolázottsága és a suksükölő, illetve szuksükölő formák elutasítása vagy elfogadása között (KONTRA MIKLÓS — VÁRADI TAMÁS, Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében: Valóság 1991/2: 61—70, VÁRADI TAMÁS — KONTRA MIKLÓS, A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: KEMÉNY G. — KARDOS T. szerk., A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. MTA Nyelvtud. Int. Bp., 1994. 115—24). A legkevésbé iskolázottak és a legiskolázottabbak azonban más nyelvhasználati jelenségek (pl. az *-e* kérdőszócska helye, a *természetesen, hogy* típusú szerkezetkeveredés, a *-ban* rag használata, ikes ragozás) kodifikált vagy ettől eltérő változatainak használatában sem különültek el egymástól. Bár az adatközlők saját iskolázottsága és a nyelvhasználatuk vizsgált jegyei nem mutattak összefüggést; a szülők végzettsége jelentős tényezőnek bizonyult: azok, akiknek anyja is, apja is egyetemet végzett, sztenderd alakokat használtak, azok pedig, akiknek csak egyik szülője egyetemi végzettségű, megosztottak a sztenderd és nemsztenderd formákat használók között (KONTRA — VÁRADI i. m. 1991. 70). A saját iskolázottságnak is mutatkozott hatása a magyar felnőttek nyelvhasználatára, mivel egyes esetekben a középiskolát végzettek voltak a „legsztenderdebbebbek”, máskor az iskolázottabbak. PLÉH CSABA a hibajavító (produktív) feladatokra adott válaszok esetében az anya iskolázottságának fontosságára mutatott rá: azok az adatközlők, akiknek anyja iskolázottabb, többen javították ki a stigmatizált ragokat írásban (PLÉH, On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community: International Journal of the Sociology of Language 111. 1995: 43). P. LAKATOS ILONA szerint a különböző iskolázottságú emberek beszédében ugyanazok a jelenségek figyelhetők meg, de az arányok alakulásában értékes tanulságokat szolgáltató eltérések vannak. Így például az idősebbek és az alacsony végzettségűek használják a legkevésbé, a középfokú végzettségűek a legtöbb közhelyet. A közepesen

---

tól. Három nyelvi változó esetében ugyanis (K_504: *kenyeret/kenyérkét*; K_534: *barátokkal/barátaimmal*; K_532: *bankszámla/banki számla*) felcserélve jelent meg a könyvben a sztenderd és nemsztenderd változatok használati aránya, egy esetben pedig (a K_536: *kinyithatom/ki tudom nyitni* változónál) a sztenderd változat használati aránya helyett a nemsztenderd változat aránya ismétlődik. Emiatt a 198. lapon a 7.21. összesítő táblázat átlaga is az említett százalékokkal módosul. E hibákért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség. — Bár nem képezi a jelen kutatás tárgyát, érdekes megfigyelni, hogy a magyarországi egynyelvű magyar beszélőközösség nyelvhasználatát közelíti meg inkább a kodifikált sztenderdet. A kétnyelvű magyar adatközlők összesített válaszai ettől 9,5%-kal a kevésbé sztenderd nyelvhasználat irányába térnek el, ami statisztikailag magasan szignifikáns különbség ($\chi^2 = 155,56$, $df=1$, $P < 0,00$). Ehhez a különbséghez minden kétnyelvű régió hozzájárul, de különböző mértékben. Így például a vajdaságiak és a magyarországiak közötti különbség 2,8% (a vajdaságiak 75,9%-ban fogadják el a sztenderdet), és ez szintén statisztikailag jelentős különbség ($\chi^2 = 13,4$, $df=1$, $P < 0,00$).

iskolázottak fordítják a legnagyobb gondot a szép beszédre, mert e nyelvi kifejezőmód elhatárolja őket az alacsonyabban iskolázottaktól, és a nyelvi normák fokozott követése számukra státusz- és presztízsértékű. A legiskolázottabbak számára viszont a nyelvi norma használata természetesebb, nem érzik annyira kötelezőnek, mert velük szemben mások a társadalmi elvárások (P. LAKATOS, Az iskolai végzettség mint nyelvészociológiai tényező. In: ANNUS GÁBOR — BÁRDOS JENŐ — LENGYEL ZSOLT szerk., II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia 1992. Veszprémi Egyetem, Veszprém, 1994. 195—6). T. KÁROLYI MARGIT a nemek szerinti nyelvhasználatot elemezte a nyelvjárási nyelvhasználat tükrében (T. KÁROLYI, Adalékok a nemek szerinti nyelvhasználat kérdéséhez. In: ANNUS G. et alii szerk. 1999. 95—6). Hangsúlyozza, hogy a régebbi nyelvjárási irodalom szerint a nők jobban megtartják a nyelvi régiségeket, a helyi nyelvjárási jelenségeit, mint a férfiak, viszont a hetvenes évek kutatásai a nőknél éppen az új nyelvi jelenségek iránti fogékonyságot hangsúlyozzák, vagy a nemek közötti nyelvhasználatban nem mutatnak ki szignifikáns különbségeket. Kiemeli, hogy a nem hatása a nyelvhasználatra a végzettséggel és az életkorral együttesen érvényesül. Kutatásának egyik érdekes eredménye, hogy a nők gyakrabban használják a köznyelvis kiejtést és a nyelvjárási grammatika elemeit, az elsődleges szocializáció során pedig ezt sajátították el a gyerekeikkel.

4. Módszerek. — A) Minta. — Az empirikus felmérés adatait 846 adatközlő szolgáltatta, ebből a Felvidéken 108, Kárpátalján 144, Erdélyben 216, a Vajdaságban 144, a Muravidéken 67, Ausztriában 60 és Magyarországon 107 személy. A kétnyelvű magyar beszélőközösségek mindegyikénél a kvótaminták rétegeit településtípus, végzettség, életkor és nem szerinti azonos szempontok alapján állítottuk össze, arra törekedve, hogy a minták alanyainak fele városlakó legyen, fele pedig falusi, fele szórvány- fele pedig tömbhelyzetben éljen,⁴ fele alsó- és középfokú, fele pedig főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezzen, és a nemek aránya megközelítse az 50%-ot. A magyarországi egynyelvű mintánál a településtípust nem variáltuk, így az egynyelvű „kontrollcsoport” eredményeit Ikrény és Szatymaz (falvak), valamint Veresegyház (nagyközség) lakosai szolgáltatták.

Az egyes régiók mintáinak összetételét az említett sajátosságok (szociológiai változók) szerint a 2. táblázat tartalmazza.

Az azonos mintaválasztási szempontok miatt a csoportok viszonylag jól összehasonlíthatók, bár szociolingvisztikai jellemzőik alapján nem teljesen azonosak. Ami az iskolázottságot illeti, az egész mintára kiszámított $\chi^2 = 9,39$, $df=6$ nem szignifikáns, ami azt jelenti, hogy az alsó- és középfokú, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportokba besorolt adatközlők aránya az egyes régiókban nem különbözik jelentősen. Az életkort ($\chi^2 = 25,78$, $df=12$, $P < 0,05$) és a nemet ($\chi^2 = 13,72$, $df=6$, $P < 0,05$) illetően azonban az egyes csoportok között már jelentős különbségek vannak. Életkor szerint a vajdasági csoport az összes többi régió adatközlőinél fiatalabb (a χ^2 -ek: Vajdaság — Felvidék 12,84, $df=2$, $P < 0,01$; Vajdaság — Kárpátalja 14,48, $df=2$, $P < 0,01$; Vajdaság — Erdély 14,39, $df=2$, $P < 0,01$; Vajdaság — Muravidék 7,71, $df=2$, $P < 0,05$; Vajdaság — Ausztria 17,33, $df=2$, $P < 0,01$; Vajdaság — Magyarország 6,38, $df=2$, $P < 0,05$), míg más csoportok között nincsenek jelentős életkori különbségek. A nemet illetően a vajdasági csoportban

⁴ A mintaválasztási szempontok alapján a szórványtelepülést olyan településként definiáltuk, amelyben a magyarok részaránya a lakosságban 10—30%, tömbtelepülésen pedig ez az arány meghaladja a 70%-ot. Falunak az 5 000-nél kisebb lélekszámú települések számítottak, városnak pedig a 10 000-nél több lakost számláló helységek. Ezeket a szempontokat azonban — az egyes régiók településszerkezetének és a magyarjuk lakosság eloszlásának megfelelően — igen rugalmasan kezeltük (pl. Ausztriában).

több a nő és kevesebb a férfi, mint a felvidékiek, a kárpátaljaiak és az erdélyiek csoportjában (a χ^2 -ek: 9,08, $df=1$, $P < 0,01$; 6,29, $df=1$, $P < 0,01$; 9,71, $df=1$, $P < 0,00$). Mindezek a különbségek természetesen kérdésessé tehetik vagy legalábbis nehezítik a csoportközi összehasonlításokat. A szerényebb kontroll ellenére, megfelelő óvatossággal, a komparációkat mégis indokoltnak tartjuk, mert, mint látni fogjuk, az életkor és a nem kevésbé korrelálnak a nyelvi viselkedéssel, mint az iskolázottság, az egész Kárpát-medencét illetően és az egyes régiókon belül is. Ugyanakkor az egyes régiókban az átlagos születési évek (Felvidék — 1952,2; Kárpátalja — 1952,6; Erdély — 1952,3; Vajdaság — 1957,8; Muravidék — 1951,0; Ausztria — 1947,9; Magyarország — 1953,0) arra utalnak, hogy a vajdasági minta statisztikailag ugyan szignifikánsan fiatalabb a többi mintánál, a valóságban azonban ez a különbség a 40—50 évesek kategóriáján belül jelentkezik, ami csökkenti a különbség jelentőségét, mivel nem valószínű, hogy ebben az életkorban az életkori variációk fokozottabb hatást gyakorolnának a nyelvhasználatra.

2. táblázat

A minták sajátosságai régiók szerint

Régiók	Iskolázottság		Életkor			Nem		Településtípus			
	Alsó + Középfok	Felsőfok	13—32 év	33—54 év	55—85 év	Férfi	Nő	Szórvány falu	Tömb falu	Szórvány város	Tömb város
	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %
1. Felvidék	63 58	45 42	36 33	36 33	36 33	58 54	50 46	— —	36 33	36 33	36 33
2. Kárpátalja	76 53	68 47	48 33	48 33	48 33	71 49	73 51	35 24	36 25	36 25	37 26
3. Erdély	132 61	84 39	68 32	78 36	70 32	111 51	105 49	35 16	72 33	72 33	37 17
4. Vajdaság	84 58	60 42	52 37	69 49	21 15	50 35	94 65	36 25	36 25	36 25	36 25
5. Muravidék	48 73	18 27	16 24	30 45	20 30	28 42	39 58	6 9	23 34	17 25	21 31
6. Ausztria	37 62	23 38	15 25	20 33	25 42	28 47	31 53	Örvidék: 20 (33,3%) Bécs: 20 (33,3%), Ausztria szórvány: 20 (33,3%)			
7. Magyar- ország	55 53	48 47	33 32	42 40	29 28	47 44	60 56	Ikrény + Szatymaz + Veresegyház: 107 (100%)			
Összesen	495 59	346 41	268 32	323 38	249 30	393 47	452 53	112	203	197	167

Megjegyzés: A hiányzó válaszok miatt az egyes változóknál az adatközlők száma kisebb 846-nál. A százalékokat régiók (sorok) szerint tüntettük fel, egész számokra kerekítve, kövérített szedéssel.

A mintákat az értelmiség túlreprezentáltsága jellemzi, kisebbségi helyzetben pedig a kérdőív kitöltését elsősorban azok vállalták, akikhez a magyar nyelv közelebb áll.⁵

⁵ E tényezők lehetséges hatásairól a kapott eredményekre l. GEREBEN FERENC, Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In: CSERNICKÓ ISTVÁN — VÁRADI TAMÁS szerk., Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. Tinta K., Bp., 1996: 91—2.

B) Eljárás, kérdőív, az adatok statisztikai feldolgozása. — Az adatfelvételt, régióként egységes elvek alapján, betanított kérdezőbiztosok végezték. Az alkalmazott „Nyelvhasználati kérdőív” első részében általános adatokat gyűjtöttünk be a beszélőkről (neme, életkora, végzettsége, foglalkozása, felekezeti hovatartozása, családi állapota stb.), a második, nyelvkörnyezeti részben a területi és nemzeti kötődéssel és az anyanyelvvvel kapcsolatos attitűdökre kérdeztünk rá, kisebbségi helyzetben pedig az adatközlők nyelvtudására, a nyelvelsajátítás forrásaira, a nyelvek használati színtereire, a magyar és a nem magyar tömegtájékoztatói eszközök fogyasztási mértékére, a nem Magyarországon élők Magyarországgal való kapcsolattartási mintáira is. A kérdőív grammatikai részében a nyelvi változók változatainak előfordulási gyakoriságát rögzítettük.

Az eredmények statisztikai feldolgozása a MiniStat programcsomag (VARGHA ANDRÁS, MiniStat. 2.4 verzió. Felhasználói füzet. ELTE, Bp., 1997.) segítségével történt. A statisztikai próbák közül a χ^2 -tesztet, a Cramer-féle korrelációs együtthatót (V), illetve a 2x2-es kontingenciátábla esetében a Phi (F) korrelációs együtthatót használtuk.⁶

5. Eredmények és diszkusszió. — A részletes eredményeket a Melékletben közöljük az egész Kárpát-medencére vonatkozóan és az egyes régiókra külön-külön. Ezeknek sokasága lehetőséget ad különböző szempontok alapján elvégzett elemzésekre. Ebben a munkában az eredményeket a következő szempontok alapján elemezzük:

1. A nyelvhasználat és a szociológiai változók jelentős összefüggéseinek száma az egész Kárpát-medencére vonatkozóan, illetve régióként, külön kisebbségi és többségi helyzetben. A jelentős összefüggés mutatójának azokat a korrelációs együtthatókat vettük, amelyek $P < 0,10$ (+), $P < 0,05$ (*), illetve $P < 0,01$ vagy $P < 0,00$ (**) szinten szignifikánsak, vagyis legalább 10%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a két változó között a kapott korreláció valóban fennáll és nem a véletlen eredménye.

2. A sztenderd, illetve sztenderdebb (kevésbé „idegenszerű”, „magyarosabb”) nyelvhasználat preferenciája a különböző iskolázottságú, életkorú és nemű csoportoknál.

Az elemzéseket megkönnyítendő, három összesítő táblázatban feltüntettük a nyelvhasználat és az egyes szociológiai változók közötti jelentős korrelációk számát és azt, mely csoportok részesítik előnyben a sztenderd(ebb) nyelvhasználatot. A továbbiakban a már említett szempontok alapján elemezzük a táblázatokat szociológiai változók szerint.

A) I s k o l á z o t t s á g. — A Kárpát-medence egészére kapott eredményeket figyelembe véve az iskolázottság 49-szer befolyásolja jelentősen a nyelvhasználatot, 1-szer a tendencia szintjén ($P < 0,10$), 4-szer, illetve 44-szer pedig 5%-os, illetve 1%-os szignifikanciaszinten. Mivel a lehetséges korrelációk száma 58, ez azt jelenti, hogy a változók 84,48%-ával a végzettség szignifikáns kapcsolatban van.

Nem minden régióban egyforma az iskolázottság hatása: leginkább a Kárpátalján (45), majd Erdélyben (36), azután a Felvidéken és a Vajdaságban (27), majd Magyarországon (22), végül pedig Ausztriában (14) és legkevésbé a Muravidéken (8) érvényesül.

⁶ A χ^2 (khi-négyzet)-próbalával azt vizsgáltuk, eltérnek-e a csoportok közötti sajátosságok, illetve nyelvhasználati adatok statisztikailag jelentősen egymástól. A korrelációs együtthatók két jelenség együttes változásaira utalnak (nem feltétlenül kauzális kapcsolatra). Ha a változás mindkét jelenségnél egy irányban történik (emelkedik vagy csökken) pozitív, ha ellentétes irányú a változás, negatív korrelációról beszélünk. Hogy a kapott értékek jelentősek-e vagy sem, az ún. szabadságfok (df) segítségével olvasható le statisztikai táblázatokból. Korrelációs együtthatóknál nagy minták esetében a $0+/-0,20$ -as korreláció elhanyagolható vagy igen alacsony összefüggésre utal, a $+/-0,20$ — $+/-0,40$ -es alacsony, a $+/-0,40$ — $+/-0,70$ -cs közepes és a $+/-0,70$ feletti együttható jelentős vagy nagyon jelentős összefüggést jelent.

A $\chi^2 = 36,98$, $df=6$, $p < 0,00$ arra utal, hogy az egyes régiókban az iskolázottság hatása jelentősen különbözik. A régiók közötti különbségeket a 6. táblázat tartalmazza.

A táblázat eredményeiből is látszik, hogy az iskolázottság leginkább a Kárpát-alján, legkevésbé a Muravidéken változik együtt a kapott válaszokkal. Kárpátalján a hatás szignifikánsan erősebb, mint Magyarországon, Ausztriában, a Muravidéken, a Felvidéken és a Vajdaságban; az erdélyitől azonban nem különbözik jelentősen. Erdélyben kifejezettebb a befolyása, mint Ausztriában és a Muravidéken, a tendencia szintjén erősebb, mint Magyarországon, de ugyanolyan erősségű, mint a Kárpátalján, a Felvidéken és a Vajdaságban. A Felvidéken és a Vajdaságban egyforma az iskolázottság szerepe: valamivel gyengébb, mint a Kárpátalján, hasonló, mint Erdélyben és Magyarországon, és jelentősen erősebb, mint Ausztriában és a Muravidéken. Magyarországon az iskolázottság szerepe gyengébb, mint a Kárpátalján és (egy árnyalattal gyengébb, mint) Erdélyben, akkora, mint a Felvidéken, a Vajdaságban és Ausztriában, de erősebb, mint a Muravidéken. Ausztriában a hatás jelentősen gyengébb, mint a Kárpátalján, Erdélyben, a Felvidéken és a Vajdaságban, de nem különbözik jelentősen a Magyarországon és a Muravidéken észlelt hatásoktól. Az utóbbinál a hatás akkora, mint Ausztriában, a többi régióhoz képest pedig szignifikánsan kisebb.

Ha csak az 5 és 1%-os szinten jelentős korrelációk számát vesszük figyelembe, vagyis szigorúbb statisztikai kritériumot alkalmazunk, a régiók rangsora igen hasonló marad: Kárpátalja 37, Erdély 34, Vajdaság 20, Felvidék 19, Magyarország 15, Ausztria 9 és Muravidék 4. — Tehát az iskolázottságnak legerősebb hatása a nyelvhasználatra Kárpátalján és Erdélyben van. Egy árnyalattal gyengébben befolyásolja a nyelvhasználatot a Vajdaságban és a Felvidéken, amelyekről a magyarországiak eredményei sem térnek el jelentősen. Magyarország nem különül el jelentősen Ausztriától sem, viszont különbözik a Muravidéktől. Az utóbbi régióban az iskolázottságnak hasonló szerepe van, mint Ausztriában.

3. táblázat

A nyelvhasználat és az iskolázottság kapcsolata:
a jelentős korrelációk száma és a sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája

Régió	Az összefüggés erőssége			Összesen	A sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája	
	+	*	**		Felsőfokú végzettségűek	Alsó- + középfokú végzettség
Kárpát-medence	1	4	44	49	47	2
Kétnyelvűek:						
Felvidék	8	10	9	27	27	0
Kárpátalja	8	11	26	45	42	3
Erdély	2	11	23	36	34	2
Vajdaság	7	7	13	27	25	2
Muravidék	4	3	1	8	6	2
Ausztria	5	7	2	14	14	0
Kétnyelvűek összesen	34	49	74	157	148	9
Egynyelvűek: Magyarország	7	8	7	22	20	2

4. táblázat

A nyelvhasználat és az életkor kapcsolata:
a jelentős korrelációk száma és sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája

Régió	Az összefüggés erőssége			Összesen	A sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája					
	+	*	**		F	K	I	KF	KI	IF
Kárpát-medence	0	11	13	24	5	5	1	7	5	1
Kétnyelvűek:										
Felvidék	1	1	2	4	0	0	2	1	1	0
Kárpátalja	3	4	3	10	0	1	1	4	4	0
Erdély	5	10	6	21	6	1	2	7	4	1
Vajdaság	4	4	0	8	1	1	3	2	0	1
Muravidék	4	2	0	6	1	1	2	1	1	0
Ausztria	3	1	2	6	0	0	2	1	3	0
Kétnyelvűek összesen	20	22	13	55	8	4	12	16	13	2
Egynyelvűek: Magyarország	6	3	3	12	4	0	4	3	1	0

F= fiatalabbak K= középkorúak I= idősebbek

5. táblázat

A nyelvhasználat és a nem kapcsolata:
a jelentős korrelációk száma és a sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája

Régió	Az összefüggés erőssége			Összesen	A sztenderd(ebb) nyelvhasználat preferenciája	
	+	*	**		Férfiak	Nők
Kárpát-medence	3	8	6	17	2	15
Kétnyelvűek:						
Felvidék	3	2	1	6	4	2
Kárpátalja	5	3	1	9	6	3
Erdély	7	3	0	10	3	7
Vajdaság	6	4	1	11	2	9
Muravidék	2	5	1	8	1	7
Ausztria	3	2	0	5	1	4
Kétnyelvűek összesen	26	19	4	49	17	32
Egynyelvűek: Magyarország	5	6	2	13	0	13

A régiókat az iskolázottság hatása alapján nem lehet egymástól statisztikailag egyértelműen elkülönülő csoportokba sorolni, mert átfedések vannak, vagyis nem lehet eldönteni, hogy egyes régiók melyik csoportba tartoznak. Ha egy olyan elvet alkalmazunk, mely szerint a két csoportba is beiktatható régiót abba a csoportba soroljuk, amelyhez eredményei közelebb állnak (még ha statisztikailag nem is különül el egyértelműen a má-

siktól), akkor a kisebbségi beszélőközösségek esetében Kárpátalja és Erdély tartozik az I. csoportba. Ezeknél az iskolázottság hatása a nyelvhasználatra a legkifejezettebb. A II. csoportot a Felvidék és Vajdaság képezik: mindkét régióban az iskolázottságnak igen hasonló és egy árnyalattal gyengébb a hatása, mint Erdélyben és a Kárpátalján. A kisebbségiek III. csoportját Ausztria és a Muravidék képezik, ahol az iskolázottság jelentősen kevésbé befolyásolja a nyelvhasználatot, és a Muravidéken (leszámítva Ausztriát) szignifikánsan gyengébb, mint minden más régióban. A többségi helyzetben lévő, egynyelvű magyarországi magyarok eredményei leginkább a II. csoport (Vajdaság és Felvidék) eredményeihez közelítenek, bár az ausztriai eredményektől sem különböznek jelentősen. Ugyanakkor Magyarországon az iskolázottság hatása kisebb, mint a Kárpátalján és Erdélyben, de nagyobb, mint a Muravidéken.

6. táblázat

Különbségek az iskolázottság és a nyelvi változók közötti jelentős korrelációk számában régiók szerint

Régiók	χ^2	P
Felvidék—Kárpátalja*	4,50	0,05
Felvidék—Erdély	1,29	n.sz.
Felvidék—Vajdaság	0,00	n.sz.
Felvidék—Muravidék	10,31	0,00
Felvidék—Ausztria	4,12	0,05
Felvidék—Magyarország	0,51	n.sz.
Kárpátalja—Erdély	1,00	n.sz.
Kárpátalja—Vajdaság	4,50	0,05
Kárpátalja—Muravidék	25,83	0,00
Kárpátalja—Ausztria	16,29	0,00
Kárpátalja—Magyarország	7,90	0,00
Erdély—Vajdaság	1,29	n.sz.
Erdély—Muravidék	17,82	0,00
Erdély—Ausztria	9,68	0,00
Erdély—Magyarország	3,38	0,10
Vajdaság—Muravidék	10,32	0,00
Vajdaság—Ausztria	4,17	0,05
Vajdaság—Magyarország	0,52	n.sz.
Muravidék—Ausztria	1,64	n.sz.
Muravidék—Magyarország	6,53	0,05
Ausztria—Magyarország	1,78	n.sz.

* = dőlt betűvel azt a régiót jelöltük, ahol erősebb az iskolázottság hatása

Ami az iskolázottság és a nyelvhasználat kapcsolatának milyenségét illeti, egyértelmű, hogy a magasabb iskolázottságúak „sztemderdebnek” (1. a 3. táblázatot!). Ez az egész Kárpát-medencére, de az egyes régiókra külön-külön is érvényes, ugyanakkor az egynyelvű és a kétnyelvű magyarok nyelvhasználatát is jellemzi: az egynyelvűeknél az esetek mindössze 9,09%-ánál, a kétnyelvűeknél az esetek 5,73%-ánál mutatkozott az alsó- és középfokú végzettséggel rendelkező csoport „sztemderdebnek” a felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportnál.

7. táblázat

Különbségek az életkor és a nyelvi változók közötti jelentős korrelációk számában régiók szerint

Régiók	χ^2	P
Felvidék—Kárpátalja	2,57	n. sz.
Felvidék—Erdély*	11,56	0,00
Felvidék—Vajdaság	1,33	n. sz.
Felvidék—Muravidék	0,40	n. sz.
Felvidék—Ausztria	0,40	n. sz.
Felvidék—Magyarország	4,00	0,05
Kárpátalja—Erdély	3,90	0,05
Kárpátalja—Vajdaság	0,22	n. sz.
Kárpátalja—Muravidék	1,00	n. sz.
Kárpátalja—Ausztria	1,00	n. sz.
Kárpátalja—Magyarország	0,18	n. sz.
Erdély—Vajdaság	5,83	0,05
Erdély—Muravidék	8,33	0,00
Erdély—Ausztria	8,33	0,00
Erdély—Magyarország	2,45	n. sz.
Vajdaság—Muravidék	0,29	n. sz.
Vajdaság—Ausztria	0,29	n. sz.
Vajdaság—Magyarország	0,00	n. sz.
Muravidék—Ausztria	0,00	n. sz.
Muravidék—Magyarország	2,00	n. sz.
Ausztria—Magyarország	2,00	n. sz.

* = dőlt betűkkel azt a régiót jelöltük, ahol erősebb az életkor hatása

A korrelációk értéke ugyanakkor viszonylag alacsony, és még ha statisztikailag jelentős is, ritkán éri el a +/-0,40—0,60-as, közepes erősségű összefüggésnek számító nagyságot. Ez arra utal, hogy ha van is jelentős hatása a nyelvhasználatra, ez más tényezőkkel együttesen jut kifejezésre.

B) Életkor. — A 4. táblázatból látszik, hogy az életkor és a nyelvhasználat kapcsolata kevésbé egyértelmű, mint az iskolázottság esetében. A Kárpát-medencére összesített eredmények szerint az életkori variációk összesen 24 esetben befolyásolják statisztikailag szignifikánsan a nyelvi változók változatainak preferenciáját, ami a lehetséges korrelációk 41,38%-a. Ez a hatás az egyes régiókban jelentősen különbözik ($\chi^2 = 20,45$, $df=6$, $P < 0,00$): leginkább Erdélyben (21), majd Magyarországon (12), a Kárpátalján (10), utána a Vajdaságban (8-szor), a Muravidéken és Ausztriában (6—6 esetben) és a Felvidéken (4) befolyásolja a kapott eredményeket. A 7. táblázatban összefoglaltuk, jelentősek-e az egyes régiók közötti különbségek.

Az összes többi régiótól, Magyarországot leszámítva, csupán Erdély különbözik jelentősen, és itt messzemenően a legkifejezettebb az életkor hatása. Erdélytől $P < 0,05$ -os szinten a kárpátaljaiak, a vajdaságiak különülnek el, de még inkább ($P < 0,00$ szinten) a muravidékiek és az ausztriaiak, és leginkább a felvidékiek. Magyarország és Erdély között a különbség nem jelentős, és Magyarország a többi régióhoz viszonyítva sem különbözik szignifikánsan, egyetlen kivétellel: a Felvidéken jelentősen kisebb az életkor hatása.

Ami az életkor és a sztenderdebb nyelvhasználat preferenciáját illeti, az összesített eredmények szintjén a fiatalabbnak vett korcsoport (13—32 évesek) önállóan, vagy a kö-

zépkorúakkal, illetve az idősebbekkel együtt 13 esetben, a középkorúak (szintén mint külön csoport vagy együtt valamely másik csoporttal) 17-szer, az idősebbek pedig 7-szer részesítik előnyben a normát. A $\chi^2 = 4,11$, $df=2$, n. sz. azt jelenti, hogy az életkor és a normakövetőbb viselkedés között nincs szabályszerű kapcsolat. Ugyanezt az elvet követve az egynyelvű magyarországiaknál a fiatalabbak 7, a középkorúak 4, az idősebbek 5 esetben preferálják a sztenderdebb változatot. A kétnyelvűeknél (a kisebbségi régiók eredményeit összevonva) a fiatalabbak 26, a középkorúak 33, az idősebbek 27 esetben részesítik előnyben a sztenderdebb változatot. Az utóbbi esetben kiszámítható a χ^2 -teszt. Ennek értéke 1,00, $df=2$, n. sz., ami azt jelenti, hogy az egyes korcsoportok között nincs jelentős különbség. Ha még külön az egyes kisebbségi régiókban is elemezzük az eloszlást (az esetek kis száma miatt a χ^2 -teszt kiszámítása nem indokolt, megfigyelhető, hogy régióként igen eltérő az egyes korcsoportok hatása; Erdélyben, ahol valamivel kifejezettebb az életkor befolyása, a fiatalabbak tűnnek valamivel „sztenderdebnek”), megállapítható, hogy az életkor és a nyelvhasználat között alacsony a jelentős kapcsolatok száma, és az összefüggés milyensége sem egyértelmű. — A viszonylag alacsony korrelációs együtthatók az életkornál is arra utalnak, hogy ez a tényező is más tényezőkkel összefonódva fejt ki gyér hatását.

C) A z a d a t k ö z l ő n e m e . — A nem és a nyelvhasználat kapcsolata az 5. táblázat eredményeiből olvasható le. Az egész Kárpát-medencére kiszámított jelentős korrelációk száma 17, a lehetséges összefüggések 29,31%-a. A korrelációk száma régióként is alacsony, Magyarországon 13, a Vajdaságban 11, Erdélyben 10, a Kárpátalján 9, a Muravidéken 8, a Felvidéken 6 és Ausztriában 5 esetben mutatkozott az összesen 62 összefüggésből is 31 esetben csak a tendencia szintjén jelentős korreláció. A hatás régióként nem különbözik, amit a $\chi^2 = 5,28$, $df=6$, n. sz. is mutat.

Ami a kapcsolat milyenségét illeti, az eredmények a Kárpát-medence szintjén egyértelműen arra utalnak, hogy a nők nyelvhasználatára „sztenderdebb”, mint a férfiaké: a 17 jelentős korrelációból 15-ször a nőknél, 2-szer a férfiaknál mutatkozott a sztenderdekövetőbb viselkedés. Ez a különbség statisztikailag 0,00%-os szinten jelentős ($\chi^2 = 9,94$, $df=1$). A nők „előnye” legkifejezettebb Magyarországon (13 : 0), de a kisebbségi össze-sített eredményei is ugyanilyen irányú hatást tükröznek (32 : 17). Kisebbségi régióként kevésbé egyértelműek az eredmények: a Vajdaságban (9 : 2), a Muravidéken (7 : 1), Erdélyben (7 : 3) és Ausztriában (4 : 1) a fenti tendenciát tükrözik, viszont a Kárpátalján (3 : 6) és a Felvidéken (2 : 4) az ellenkező irányú hatás jut kifejezésre.

A jelentős korrelációk is csak néhány esetben érik el a +/-0,30-as értéket, vagyis alacsonyak.

D) A s z o c i o l ó g i a i t é n y e z ő k h a t á s a i n a k ö s s z e h a s o n l í t á s a . — A Kárpát-medence egészére kiszámított 90 jelentős korrelációból 49 (54,44%) az iskolázottságra, 24 (26,67%) az életkorra, 17 (18,89%) a nem hatására vonatkozik. E megoszlás egyenletességét tesztelő eljárás ($\chi^2 = 18,86$, $df=2$, $P < 0,00$) bizonyítja, hogy a három tényező különböző erősséggel befolyásolja a nyelvhasználatot. A különbség az iskola és az életkor ($\chi^2 = 8,56$, $df=1$, $P < 0,00$), valamint az iskola és a nem ($\chi^2 = 15,52$, $df=1$, $P < 0,00$) esetében jelentős, viszont az életkor és a nem esetében statisztikailag nem szignifikáns ($\chi^2 = 1,20$, $df=1$). Ez annyit jelent, hogy az iskolázottság hatása a nyelvhasználatra megközelítőleg kétszer erősebb, mint az életkoré, és majdnem háromszor kifejezettebb, mint a nem hatása, viszont a beszélő életkora és neme egyforma hatást gyakorol a nyelvhasználatára.

Ugyanilyen elemzést a kétnyelvű, kisebbségi helyzetű csoportokra is elvégeztünk. Az összesített eredményekre kiszámított $\chi^2 = 84,69$, $df=2$, $P < 0,00$, is arra utal, hogy a szociológiai tényezők jelentős hatásainak számában szignifikáns különbségek vannak. Itt is az iskola és az életkor, valamint az iskola és a nem fejt ki különböző hatást (a χ^2 -ek

49,08 és 56,62, mindkettő $df = 2$ mellett $P < 0,00$ szinten jelentős), vagyis az iskolázottság fontosabb tényező a nyelvhasználatban, mint az életkor vagy az adatközlő neme, viszont az életkor és a nem szerepe egyforma ($\chi^2 = 0,35$, $df=2$, n. sz.). Régiókra lebontva ugyanilyen hatás mutatkozik a felvidékieknél, a kárpátaljaiaknál és a vajdaságiaknál, hasonló szabályosság figyelhető meg Erdélyben (ahol az életkor és a nem hatása is jelentősen eltér) és Ausztriában (itt a három tényező, valamint az iskola és az életkor hatásában csak a tendencia szintjén mutatkozik különbség, az iskola és a nem hatása jelentősen eltér, viszont az életkor és a nem hatása egyforma), a muravidékieknél pedig a három tényező egyformán (gyengén) befolyásolja a nyelvhasználatot.

Az egynyelvű, magyarországi magyaroknál hasonló irányba mutatnak a különbségek, mint a kétnyelvűeknél (iskola: 22, életkor: 12, nem: 13), de statisztikailag nem jelentős ($\chi^2 = 3,87$, $df=2$, n. sz.). Mindössze az iskola fejt ki egy árnyalattal erősebb hatást, mint az életkor ($\chi^2 = 2,94$, $df=1$, $P < 0,10$).

6. Mellékletek. — A mellékletek értékelésekor a következő tudnivalókat kell figyelembe venni: 1. Minden táblázatban a *kell legyen* változónál (négy egységből álló skálán kellett a változatok elfogadhatóságát megítélni), mindhárom szociológiai változónál a Cramer-féle korrelációs együtthatót (V) számoltuk ki. — 2. Az iskolázottságnál azok a korrelációs együtthatók, amelyek után zárójelben az (Af) rövidítés áll, azt jelzik, hogy az alsó + középfokú végzettségük a sztenderdebb változatot preferálják. Az összes többi együtthatónál a felsőfokú végzettséggel rendelkezők sztenderdebbek, ezt külön nem jelöltük. — 3. Az életkornál az egyes életkori csoportok sztenderdebb viselkedését az (F), (K), (I) rövidítések jelzik (F = fiatalabbak, K = középkorúak, I = idősebbek). — 4. A nemnél (F)-fel illetve (N)-nel jelöltük a korrelációs együttható után, hogy a férfiak vagy a nők preferálják-e a sztenderdebb változatot. — 5. Az analitizálódás vizsgálatára 9, a szórendre 5, a főlsoles névmásokra 3, a kicsinyítésre 4, a helynevek ragjára 2, a többes számra 9, a *valószínűleg*, *hogy* változó vizsgálatára 1, a *-nők/-nők* változóra 2, a *-nál~tól-ra* 2, a feminizálásra 4, a *kell legyen*-re 8, a *-ban~ba-ra* 2, a *-ba~ban-ra* 2, a *-t* végű igékre 4, a vonzatok vizsgálatára 1 változót használtunk. Ezeket a számokat a táblázatokban minden változó után feltüntettük. Segítségükkel meghatározható, hogy az egyes nyelvi változók egy meghatározott szociológiai változóval hány esetben mutatnak jelentős összefüggést. Így például az analitizálódás feltérképezésére használt 9 feladattal az iskolázottság 8, az életkor 4 és a nem 4 esetben korrelál, vagyis a lehetséges 27 korrelációból 16 statisztikailag szignifikáns.

1. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Kárpát-medence (N = 846)

Nyelvi változók	Szociológiai változók					
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Analitizálódás (9)	0,208**; -0,139**; -0,244**; -0,216**; 0,170**; 0,209**; 0,173**; 0,200**	0,271** (F); 0,105* (F); 0,087*(K); 0,128** (F, K)	0,091** (N); 0,064 + (N); -0,058 + (N); 0,075* (N)	2	3	11 $\Sigma = 16$

(Folytatódik a következő lapon.)

(Az 1. melléklet folytatása.)

2. Szórend (5)	0,133**; 0,159** 0,153**; 0,221**	0,101* (K, I)	0,077* (N); 0,067 + (N)	1	2	4 $\Sigma = 7$
3 Főlsleges névm. (3)	-0,092**; -0,182**; -0,258**	0,134** (F) 0,158** (K, F); 0,138** (K, F)	-0,083* (N)	0	1	6 $\Sigma = 7$
4. Kicsinyítés (4)	-0,077*; -0,147** (Af); 0,068 +	0,086* (K); 0,141** (I)	—	1	2	2 $\Sigma = 5$
5. Helynevek ragja (2)	-0,083**	0,123** (F)	0,112** (F)	0	0	3 $\Sigma = 3$
6. Többes szám (9)	0,221**; 0,143**; -0,250**; -0,103** (AF); 0,163**; 0,173**; -0,075*	0,101* (K); 0,114** (I, K); 0,089* (K, I)	0,091** (N); -0,101** (N); 0,170** (N); 0,069* (N)	0	4	10
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,236**	0,095* (K)	—	0	1	1 $\Sigma = 2$
8. -nök/-nök (2)	—	0,123** (F, K)	—	0	0	1 $\Sigma = 1$
9. -nál ~ -tól (2)	0,117**; -0,137**	—	0,071* (N)	0	1	2 $\Sigma = 3$
10. Feminizálás (4)	-0,123**; -0,073**; 0,167**	0,147** (I, K)	0,093* (F)	0	2	3 $\Sigma = 5$
11. kell legyen (8)	0,123**; 0,215**; 0,187**; 0,133**; 0,112*; 0,204**; 0,135**; 0,203**	0,145** (F); 0,138** (F); 0,094* (K, F); 0,098* (K)	0,106* (N)	0	4	9 $\Sigma = 13$
12. -ban ~ -ba (2)	-0,395**; -0,377**; -0,161**	0,087* (K, I); 0,106* (K, F)	-0,070* (N)	0	3	3 $\Sigma = 6$
13. -ba ~ -ban (2)	-0,362**	0,124** (K, F)	—	0	0	2 $\Sigma = 2$
14. -t végű igék (4)	-0,098**; -0,145**; -0,218**; -0,284**	—	-0,094** (N)	0	0	5 $\Sigma = 5$
15. Vonzatok (1)	-0,094**	—	—	0	0	1 $\Sigma = 1$
Korrelációk száma	+ 1 * 4 ** 44 $\Sigma = 49$	0 11 13 $\Sigma = 24$	3 8 6 $\Sigma = 17$	4	23	63 $\Sigma = 90$

2. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Felvidék (N = 108)

Nyelvi változók	Szociológiai változók					
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Analitizálódás (9)	-0,432**; 0,343**; 0,183+; 0,230**; -0,199*	0,367** (K, F)	—	1	1	4 $\Sigma = 6$
2. Szórend (5)	0,176+; 0,179+	—	0,165 + (N)	3	0	0 $\Sigma = 3$

(Folytatódik a következő lapon.)

(A 2. melléklet folytatása.)

3. Fölösleges névm. (3)	-0,177+; -0,419**; -0,190*	—	—	1	1	1 $\Sigma = 3$
4. Kicsinyítés (4)	-0,233*; 0,166+	0,285* (I)	—	1	2	0 $\Sigma = 3$
5. Helynevek ragja (2)	—	—	0,310** (F); -0,214* (F)	0	1	1 $\Sigma = 2$
6. Többes szám (9)	0,234*; -0,204*; 0,185+; 0,246*	0,313** (I, K)	0,172 + (N)	2	3	1 $\Sigma = 6$
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,256**	—	—	0	0	1 $\Sigma = 1$
8. -nök/-nők (2)	—	—	—	0	0	0 $\Sigma = 0$
9. -nál ~ -tól (2)	-0,158 +	—	—	1	0	0 $\Sigma = 1$
10. Feminizálás (4)	-0,333**	0,215 + (I)	—	1	0	1 $\Sigma = 2$
11. kell legyen (8)	0,264+; 0,298*	—	0,300* (F)	1	2	0 $\Sigma = 3$
12. -ban ~ -ba (2)	-0,516**; -0,470**	—	—	0	0	2 $\Sigma = 2$
13. -ba ~ -ban (2)	-0,491**	—	—	0	0	1 $\Sigma = 1$
14. -t végű igék (4)	-0,204*; -0,198*; -0,268**	—	0,179 + (F)	1	2	1 $\Sigma = 4$
15. Vonzatok (1)	—	—	—	0	0	0 $\Sigma = 0$
Korrelációk száma	+ * **	8 10 9 $\Sigma = 27$	1 1 2 $\Sigma = 4$	3 2 1 $\Sigma = 6$	12 13	12 $\Sigma = 37$

3. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Kárpátalja (N = 144)

Nyelvi változók	Szociológiai változók			Korrelációk száma		
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	+	*	**
1. Analitizálás (9)	0,251**; -0,194*; -0,229**; 0,458**; -0,365**; 0,356**; 0,219**; 0,232**	0,255** (F, K)	-0,178* (F); 0,156 + (F); -0,152 + (F)	2	2	8 $\Sigma = 12$
2. Szórend (5)	0,235**; 0,412**; 0,177*; 0,369**; 0,439**	—	—	0	1	4 $\Sigma = 5$
3 Fölösleges névm. (3)	-0,387**; -0,232**	0,233* (K, F)	—	0	1	2 $\Sigma = 3$
4. Kicsinyítés (4)	0,168*; -0,166*; 0,217**	0,181 + (F, K)	—	1	2	1 $\Sigma = 4$
5. Helynevek ragja (2)	-0,160 + (Af)	—	0,141 + (F)	2	0	0 $\Sigma = 2$
6. Többes szám (9)	0,314**; 0,273**; -0,232**; 0,163+; 0,319**; 0,166*; -0,206*	0,241* (K, I)	0,243** (N); 0,210 * (N)	1	4	5 $\Sigma = 10$

(Folytatódik a következő lapon.)

(A 3. melléklet folytatása.)

7. valószínűleg, hogy (1)	-0,302**	0,418** (K, I)	—	0	0	2 $\Sigma = 2$
8. -nök/-nők (2)	-0,205*	—	-0,141 + (N)	1	1	0 $\Sigma = 2$
9. -nál ~ -tól (2)	0,210*; -0,404**	—	—	0	1	1 $\Sigma = 2$
10. Feminizálás (4)	0,190 + (Af)	0,201 + (I)	0,191 * (F)	2	1	0 $\Sigma = 3$
11. kell legyen (8)	0,183 + (Af); 0,272*; 0,226+; 0,184+; 0,432**; 0,213+; 0,218+; 0,482**	0,231* (K); 0,196 + (F, K)	0,199 + (F)	7	2	2 $\Sigma = 11$
12. -ban ~ -ba (2)	-0,170*; -0,477**; -0,294**	0,225* (K, I)	—	0	2	2 $\Sigma = 4$
13. -ba ~ -ban (2)	-0,417**	—	—	0	0	1 $\Sigma = 1$
14. -t végű igék (4)	-0,392**; -0,457**	—	—	0	0	2 $\Sigma = 2$
15. Vonzatok (1)	—	-0,194 + (K, I)	—	1	0	0 $\Sigma = 1$
Korrelációk száma	+ * **	8 10 27	4 4 2	5 3 1	17	17 30 $\Sigma = 64$
		$\Sigma = 45$	$\Sigma = 10$	$\Sigma = 9$		

4. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Erdély (N = 216)

Nyelvi változók	Szociológiai változók			Korrelációk száma		
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	+	*	**
1. Analtizálódás (9)	0,177**; 0,265**; -0,197**; -0,282**; 0,351**; 0,137*; 0,170*	0,189* (I, K); 0,305** (F, K); 0,219** (I, F); 0,149 + (K, I)	0,124 + (N)	2	3	7 $\Sigma = 12$
2. Szórend (5)	0,192**; 0,184**; 0,266**	0,203* (F)	—	0	1	3 $\Sigma = 4$
3 Főléleg névm. (3)	-0,304**; -0,325*	0,205* (F); 0,227** (K, F); 0,156 + (F, K)	-0,116 + (N)	2	2	2 $\Sigma = 6$
4. Kicsinyítés (4)	-0,170* (Af)	0,227** (K, F)	—	0	1	1 $\Sigma = 2$
5. Helynevek ragja (2)	-0,177**; -0,164* (Af)	0,179* (I);	—	0	2	1 $\Sigma = 3$
6. Többes szám (9)	0,272**; 0,160*; -0,316**; 0,177*; 0,208*	0,194* (K, F)	0,118 + (N); 0,119 + (N); 0,200* (N); 0,128 + (F)	3	5	2 $\Sigma = 10$
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,168*	—	—	0	1	0 $\Sigma = 1$

(Folytatódik a következő lapon.)

(A 4. melléklet folytatása.)

8. -nők/-nők (2)	—	0,141 + (K, F); 0,236** (K, F)	—	1	0	1 Σ = 2
9. -nál ~ -tól (2)	0,153*; -0,114+	0,171* (F)	—	1	2	0 Σ = 3
10. Feminizálás (4)	-0,152*; -0,319**; -0,121+; -0,243**	0,158 + (K, I); 0,221** (K, I)	0,255* (F)	2	2	3 Σ = 7
11. <i>kell legyen</i> (8)	0,368**; 0,344**	0,182* (F); 0,183* (F); 0,172 + (F); 0,205** (K)	0,177 + (N); 0,190 + (F)	3	2	3 Σ = 8
12. -ban ~ -ba (2)	-0,400**; -0,191**; -0,248**	0,192* (K, F)	—	0	1	3 Σ = 4
13. -ba ~ -ban (2)	-0,322**	—	—	0	0	1 Σ = 1
14. -t végű igék (4)	-0,286**; -0,395**	—	-0,155* (N)	0	1	2 Σ = 3
15. Vonzatok (1)	-0,232**	—	—	0	0	1 Σ = 1
Korrelációk száma	+ * **	2 11 23	5 9 7	7 3 0	14	23 30 Σ = 67
		Σ = 36	Σ = 21	Σ = 10		

5. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése: Vajdaság (144)

Nyelvi változók	Szociológiai változók			Korrelációk száma		
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	+	*	**
1. Analitizálódás (9)	0,197*; 0,173*; -0,152 + (Af); -0,404**; 0,147+; -0,283**	0,188 + (I); 0,234 + (F); 0,186 + (F, I); 0,196 + (I)	0,148 + (N); 0,185* (N)	5	5	2 Σ = 12
2. Szórend (5)	0,153+; 0,199*; 0,199*	0,221* (K)	0,175* (N)	1	4	0 Σ = 5
3 Fölösleges névm. (3)	-0,234**	—	0,161 + (F)	1	0	1 Σ = 2
4. Kicsinyítés (4)	-0,273** (Af)	—	-0,268** (N)	0	0	2 Σ = 2
5. Helynevek ragja (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
6. Többes szám (9)	0,266**; 0,275**; -0,325**	0,214* (K, F)	—	0	1	3 Σ = 4
7. <i>valószínűleg, hogy</i> (1)	-0,167*	—	—	0	1	0 Σ = 1
8. -nők/-nők (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
9. -nál ~ -tól (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
10. Feminizálás (4)	—	0,243 + (I)	-0,222* (N); 0,197* (F)	1	2	0 Σ = 3

(Folytatódik a következő lapon.)

(Az 5. melléklet folytatása.)

11. <i>kell legyen</i> (8)	0,345**; 0,228+; 0,237+; 0,298*; 0,262+	—	0,229 + (N)	4	1	1	$\Sigma = 6$
12. <i>-ban ~ -ba</i> (2)	-0,484**; -0,424**	0,243* (F, K)	-0,208 + (N)	1	1	2	$\Sigma = 4$
13. <i>-ba ~ -ban</i> (2)	-0,358**	—	-0,175 + (N)	1	0	1	$\Sigma = 2$
14. <i>-t végű igék</i> (4)	-0,227**; -0,373**; 0,169 + (Af); -0,175*	—	-0,156 + (N)	2	1	2	$\Sigma = 5$
15. Vonzatok (1)	—	—	—	0	0	0	$\Sigma = 0$
Korrelációk száma	+ 7 * 7 ** 13	4 4 0	6 4 1	17	15	14	$\Sigma = 46$
	$\Sigma = 27$	$\Sigma = 8$	$\Sigma = 11$				

6. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Muravidék (N = 67)

Nyelvi változók	Szociológiai változók						
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	Korrelációk száma			
				+	*	**	
1. Analitizálódás (9)	—	0,293 + (K, F)	0,264* (N); 0,295* (N)	1	2	0	$\Sigma = 3$
2. Szórend (5)	-0,271* (Af)	—	0,269* (N)	0	2	0	$\Sigma = 2$
3 Fölösleges névm. (3)	—	—	-0,273* (N)	0	1	0	$\Sigma = 1$
4. Kicsinyítés (4)	-0,304* (Af)	0,269 + (K, I)	—	1	1	0	$\Sigma = 2$
5. Helynevek ragja (2)	—	—	—	0	0	0	$\Sigma = 0$
6. Többes szám (9)	-0,214 +	0,280 + (F)	0,232 + (N)	3	0	0	$\Sigma = 3$
7. <i>valószínűleg, hogy</i> (1)	—	—	—	0	0	0	$\Sigma = 0$
8. <i>-nök/-nők</i> (2)	—	—	—	0	0	0	$\Sigma = 0$
9. <i>-nál ~ -től</i> (2)	—	0,288 + (K)	—	1	0	0	$\Sigma = 1$
10. Feminizálás (4)	-0,265 +	—	0,242 + (F) 0,197*(F)	2	1	0	$\Sigma = 3$
11. <i>kell legyen</i> (8)	0,330 +	—	—	1	0	0	$\Sigma = 1$
12. <i>-ban ~ -ba</i> (2)	-0,466**	0,331* (I); 0,329* (I)	-0,285* (N)	0	3	1	$\Sigma = 4$
13. <i>-ba ~ -ban</i> (2)	-0,281*	—	—	1	0	0	$\Sigma = 1$
14. <i>-t végű igék</i> (4)	-0,225 +	—	—	1	0	0	$\Sigma = 1$
15. Vonzatok (1)	—	—	—	0	0	0	$\Sigma = 0$
Korrelációk száma	+ 4 * 3 ** 1	4 2 0	2 6 0	10	11	1	$\Sigma = 22$
	$\Sigma = 8$	$\Sigma = 6$	$\Sigma = 8$				

7. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Ausztria (N = 60)

Nyelvi változók	Szociológiai változók					
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Analitizálódás (9)	-0,239+; 0,285*; -0,255+	0,314 + (F, K)	0,276* (N); -0,298* (N)	3	3	0 Σ = 6
2. Szórend (5)	0,261*; 0,223+	0,296 + (K, I)	0,225 (N)	3	1	0 Σ = 4
3 Fölösleges névm. (3)	-0,376**	—	-0,273* (F)	0	1	1 Σ = 2
4. Kicsinyítés (4)	—	0,280 + (K, I)	—	1	0	0 Σ = 1
5. Helynevek ragja (2)	-0,253 +	—	-0,219 + (F)	2	0	0 Σ = 2
6. Többes szám (9)	-0,316*; 0,283*	—	0,248 + (N)	1	2	0 Σ = 3
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,303*	—	—	0	1	0 Σ = 1
8. -nök/-nők (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
9. -nál ~ -tól (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
10. Feminizálás (4)	—	0,415** (K, I)	—	0	0	1 Σ = 1
11. kell legyen (8)	0,395*; 0,376*;	0,415** (I); 0,364 + (I)	—	0	3	1 Σ = 4
12. -ban ~ -ba (2)	-0,596**; -0,239 +	—	—	1	0	1 Σ = 2
13. -ba ~ -ban (2)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
14. -t végű igék (4)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
15. Vonzatok (1)	—	—	—	0	0	0 Σ = 0
Korrelációk száma	+	3	3	11	10	4
	*	1	2			
	**	2	0			
	Σ = 14	Σ = 6	Σ = 5			Σ = 25

8. melléklet

A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága és a szociológiai változók összefüggése:
Magyarország (N = 107)

Nyelvi változók	Szociológiai változók					
	Iskolázottság (F)	Életkor (V)	Nem (F)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Analitizálódás (9)	0,183+; 0,241*; 0,170*; 0,185+	0,251* (F); 0,221 + (F); 0,258* (F); 0,234 + (F, K)	-0,192* (N); -0,252** (N); 0,230* (N)	4	6	1 Σ = 11
2. Szórend (5)	—	0,214 + (I, K)	0,163 + (N); 0,178 + (N)	3	0	0 Σ = 3
3 Fölösleges névm. (3)	-0,193+; -0,270 +	—	—	2	0	0 Σ = 2
4. Kicsinyítés (4)	-0,213* (Af)	—	—	0	1	0 Σ = 1

(Folytatódik a következő lapon.)

(A 8. melléklet folytatása.)

5. Helynevek ragja (2)	—	—	0,173 + (N)	1	0	0 $\Sigma = 1$
6. Többes szám (9)	0,355**; -0,267** (Af); -0,213*; 0,200*	0,306** (I)	0,203* (N); 0,244* (N); -0,247* (N)	0	5	3 $\Sigma = 8$
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,347**	—	0,178 + (N)	1	0	1 $\Sigma = 2$
8. -nök/-nők (2)	—	—	—	0	0	0 $\Sigma = 0$
9. -nál ~ -tól (2)	—	—	0,206* (N)	0	1	0 $\Sigma = 1$
10. Feminizálás (4)	—	0,237 + (I); 0,373** (I); 0,234 + (K, I)	—	2	0	1 $\Sigma = 3$
11. kell legyen (8)	0,278*; 0,251+; 0,338**	0,293** (F)	0,269 + (N)	2	1	2 $\Sigma = 5$
12. -ban ~ -ba (2)	-0,438**	0,231 + (I)	-0,278** (N)	1	0	2 $\Sigma = 3$
13. -ba ~ -ban (2)	-0,413**; 0,453**	—	—	0	0	2 $\Sigma = 2$
14. -t végű igék (4)	-0,188+; -0,250*; -0,197+; -0,229*	0,218 + (K, F)	—	3	2	0 $\Sigma = 5$
15. Vonzatok (1)	—	—	—	0	0	0 $\Sigma = 0$
Korrelációk száma	+ 7 * 8 ** 7 $\Sigma = 22$	6 3 3 $\Sigma = 12$	5 6 2 $\Sigma = 13$	19	16	12 $\Sigma = 47$

7. Következtetések. — 1. Az iskolázottság mind a kétnyelvű, kisebbségi helyzetben élő, mind az egynyelvű, többségi helyzetben élő magyarok nyelvhasználatát erősen befolyásoló tényező. Mindkét helyzetben egyértelműen a felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportok nyelvhasználata sztenderdebb, mint az alacsonyabb végzettségű (alsó + középfok) csoportoké. Ez kutatásunkban azt jelenti, hogy a magasabb végzettségűek az alacsonyabb végzettségűekhez viszonyítva jelentősen gyakrabban preferálják a nyelvi normával összhangban lévő, mint az attól eltérő nyelvi változatokat. A kevésbé iskolázottak a válaszok mindössze 6—9%-ában részesítik gyakrabban előnyben a sztenderdebb formákat, mint a felsőfokú végzettségűek. A hatás legkifejezettebb Kárpátalján és Erdélyben, valamivel gyengébb a Vajdaságban és a Felvidéken, a leggyengébb pedig Ausztriában és a Muravidéken. A magyarországi adatközlők eredményei a vajdasági és a felvidéki, valamint az ausztriai adatközlők eredményei között helyezkednek el. — 2. Az életkor hatása a nyelvhasználatra mindkét helyzetben kevésbé kifejezett, mint az iskolázottságé. Erdélyben nagyobb az életkor és a nyelvhasználat közötti jelentős kapcsolatok száma (21), mint a többi régióban (4—10). A korcsoportok között nincs különbség a sztenderdebb vagy a kevésbé sztenderd változatok preferálásában sem. — 3. Az adatközlők neme kevésbé befolyásolja a nyelvhasználatot, mint a végzettség, hatása pedig általában nem különbözik szignifikánsan az életkor hatásától. Általános tendencia, hogy a nők nyelvhasználata sztenderdebb, mint a férfiaké, különösen egynyelvűségi helyzetben. — 4. A kapott korrelációs együtthatók, még ha statisztikailag jelentősek is, viszonylag alacsony, esetenként közepes erősségű összefüggésre utalnak. A vizsgált szociológiai változók kapcsolata a nyelvhasználattal más tényezőkkel együtt érvényesül. — 5. Az egynyelvűek és a kétnyelvűek egyik változó esetében sem különülnek el egyértelműen. Általános tendenciaként elmondható, hogy egyes kisebbségi régiókban az iskolázottság szerepe nagyobb, mint egynyelvű környezetben, és mindkét esetben az iskolá-

zottabbak sztenderdebbeek. Az életkor egyik környezetben sem befolyásolja a változatok preferálását. A nők sztenderdebbeek, mint a férfiak, különösen többségi helyzetben. A két-nyelvű magyaroknál az iskolázottság szignifikánsan fontosabb tényező, mint az életkor vagy a nem, e két utóbbi hatása pedig csak egyetlen esetben különbözik.

GÖNCZ LAJOS

Interdependence of linguistic and sociological variables in Hungarian speech communities of the Carpathian Basin in minority and majority situations

Linguistic variables are specific cases in which the same meaning is expressed in several linguistic forms (or versions) where only one of these versions corresponds to codified linguistic standards. In this paper, the author investigates — in monolingual and bilingual communities of the Carpathian Basin — whether speakers' level of education, age, and sex are in correlation with their preferences in terms of such variables. The questionnaire study involved 846 subjects from Hungary and from six neighbouring countries. Monolinguals and bilinguals did not significantly differ over any of the sociological variables. It is a general tendency that the role of education is more pronounced in some minority regions than in monolingual environments and that in both cases the more educated speakers are closer to the standard. The impact of age on language use is not unambiguous; among bilingual speakers it is the younger ones who prefer normative versions in a few cases. Women are closer to the standard than men are, especially in majority situations. Education is significantly more important than age or sex, especially in bilingual Hungarians.

LAJOS GÖNCZ

Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában*

A felső-ausztriai magyar diaszpórával való első találkozásaim és a nyelvhasználatukra vonatkozó egyidejű megfigyeléseim a 60-as évekre nyúlnak vissza, amikor magyar szakos egyetemistaként többször tehettem látogatást az ott élő bátyámnál. Nemcsak az akkori passzív megfigyelések jelentettek számomra nyelvi élményt, hanem az a többször adódó alkalom is, amikor az 56-os menekültek gyermekei számára rendezett nyári táborokban magam is részt vehettem a magyar nyelv tanításában. Ekkor tapasztaltam, hogy azoknak az 56-os emigránsoknak, akiknek a német nyelvtudása még igen csekély volt, és akiknek emellett kommunikációs kapcsolataik csaknem kizárólag a magyar nyelvre korlátozódtak, a beszéde mégis interferenciára utaló elemekkel volt megtűzdelve. A német hatás egyfelől a nyelv szupraszegmentális szintjét érintette: a magyarostól eltérő beszéd-dallamban jutott kifejezésre, másfelől interjekciókra (mint például a némi csodálkozással vegyes tudomásulvételt kifejező *ach so*) korlátozódott. Akkoriban értetlenül álltam szemben ezzel a jelenséggel. Bár a kutatásra érdemes problémát világosan láttam, a téma módszeres vizsgálatára csak a 90-es években nyílt lehetőségem. — A gyerekek nyelvtu-

---

* A kutatást az OTKA a T 0133745 és a T 029064 sz. pályázattal támogatta.

dásában már akkor széles szóródás volt megfigyelhető a magyar nyelv ismeretének teljes hiánya és a nyelv — beszéd szinten — kielégítő tudása között.

A kutatást az addig megjelent szakirodalom számbavételével kezdtem meg. A munka alapja az a nyelvhasználati kérdőív, amelyet két nyelven, magyarul és németül külön a felnőtt és külön a középiskolás korosztály számára fogalmaztam meg. Ezeket a kérdőíveket 210 Felső-Ausztriában élő magyartól kérdeztem ki: 176 felnőttől és 34 középiskolástól. Mellettük a gyűjtés hatósugarába került néhány első generációs nem magyar anyanyelvű személy is. Az általuk közölt adatoknak a figyelembevételéről azonban a későbbiek során lemondtam, amint erről a továbbiakban még szó lesz. A gyűjtésnek ebben a fázisában interjúkat készítettem az emigráció prominens személyiségeivel a magyar megtelepülés történetéről, a magyar nyelvű iskolázásról, az egyesületi és az egyházi életéről. — A gyűjtés második fordulójában hangfelvételeket készítettem, amelyeken irányított beszélgetés során előre meghatározott modulok (vö. LABOV, WILLIAM, „A nyelvi változás és változatok”: Szociológiai Figyelő 4. 1988: 22—48) váltakoznak. Elvégeztem a kétnyelvűség kutatásában bevált hangpercepciós vizsgálatot és az eldöntendő kérdés beszéddallamának megfigyelésére alkalmas kísérletet. Az adatközlők három kép közül egy általuk kiválasztottnak a leírását is megadták. Kikérdeztem tőlük A magyar nyelvjárások atlaszában közel 100 kérdését, amelyeknek a segítségével az egész magyar nyelvterület képviselő adatközlőim magyar nyelvváltozat-választásának a sajátosságait lehet tanulmányozni. A gyűjtésnek ebben a szakaszában 45 személy működött közre, valamennyien azok közül valók, akik az első fordulóban már adatközlőim voltak, így a tőlük nyert adatok egész nyelvi életrajzuk tükrében válnak értékelhetővé. A gyűjtést a névadási szokásokra irányuló, a keresztlési anyakönyvek anyagaira támaszkodó kutatás egészíti ki.

A nyelvi anyag feldolgozása összetett feladat. A szakirodalom leginkább valamely bevándorló közösségnek az idegen nyelvi közegben bekövetkező nyelvi sorsáról szól (vö. pl.: GAL, SUSAN, Codeswitching and consciousness in the European periphery. In: *American Ethnologist* 14. 1987: 637—53. Magyarul in: KONTRA MIKLÓS szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Bp., 1991. 123—57; KONTRA MIKLÓS, *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból: Linguistica series A. Studia et dissertationes*, 5. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1990.; DI LUZIO, ALDO, On some (socio)linguistic properties of Italian foreign workers' children in contact with German. In: KEES DE BOOT, WILLEM FASE ed., *Migrant Languages in Western Europe: International Journal of the Sociology of Language* 90. 1991: 131—57; PFAFF, CAROL W., Turkish in contact with German: Language maintenance and loss among immigrant children in Berlin (West). In: KEES DE BOOT, WILLEM FASE ed. i. m. 1991: 97—129; BARTHA CSILLA, *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. 1995. Kézirat).

A bevándorló közösségek által használt anyanyelvi változat belső nyelvi fejlődésének a nemzetközi szakirodalomban lényegesen kevesebb figyelmet szenteltek. Ilyen vizsgálatokról számoltak be mégis az ICDG 2. kongresszusán, 1997-ben Amszterdamban holland kutatók (vö.: VAN REENEN, PIETER, On the dialectal provenance of Iowa Dutch; SMITS, CAROLINE J. M., On the persistence of dialect features in Iowa Dutch). A feldolgozás során mindkét szempontra igyekszem majd tekintettel lenni.

A felső-ausztriai magyarság a magyar nyelvnek különböző területi változatait beszéli. A magyar—német kontaktusok vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy a magyar nyelvjárások különböző mértékű és jellegű német hatásnak voltak az évszázadok folyamán kitéve. Az areális kapcsolatokra való tekintettel egyéni elbírálás alapján dönthető csak el, hogy a német eredetű elemek (mindenekelőtt szavak) a beszélő nyelvhasználatában anyanyelvjárási vagy későbbi, osztrák területen bekövetkezett hatás következményei-e.

Például a *simpfűt* igealak használata egy Somorja, Rajka, Mosonmagyarórvár környékére lokalizálható vernakuláris nyelvet beszélő személy esetében legfeljebb a szó belseji bilabiális affrikáta tekintetében mondható az aktuális német hatás eredményének.

Adatközlőim kiválasztása során kezdetben nem voltam tekintettel arra, hogy a megkérdezettek milyen *a n y a n y e l v ű n e k* vallják magukat. Nemcsak azért, mert a gyűjtés első fázisában a magyarok környezetében élő osztrákokat is ki akartam kérdezni (vö. NELDE, P. H. — VANDERMEEREN, S. — WÖLCK, W., *Interkulturelle Mehrsprachigkeit. Eine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen*. Bonn, 1991. Dümmler), hanem azért is, mert a magyarokkal közösséget vállaló, a nyelvüket elsajátító személyeket sem akartam szem elől téveszteni. A kutatás során azonban kiderült, hogy az a csekély számú adatközlő, aki az első generációba tartozik, de magát nem tartja magyar anyanyelvűnek, a feldolgozás során statisztikailag releváns külön kategóriába nem lenne sorolható. A magukat magyar anyanyelvűnek valló személyek válaszai között azonban értelmezhetetlen adatok forrásai lennének. Ezeket az adatokat a továbbiakban figyelmen kívül hagytam, hiszen a magyar adatközlőktől gyökeresen eltérő, de a nem magyar anyanyelvűek sorában is egymástól alapvetően különböző sorsokról van szó. Megemlítésükről azonban a sajátos életpályák okán kár lenne lemondani. Közöttük elsőként egy osztrák férfiről kell szót emelni, aki 1956-ban mint városi tisztviselő elkötelezetten segítette a magyar menekülteket. Ő az egyetlen ebben a kategóriában, aki nem tud magyarul. (Magyar felesége természetesen szerepel az adatközlőim között.) Mellette egy, az NDK-ból származó, de magyarországi egyetemi diplomával rendelkező férfit kell megemlíteni, aki magyar feleségével és gyermekeivel került Felső-Ausztriába. A statisztikai feldolgozásban nem vettem tekintetbe annak a horvátországi német származású és anyanyelvű asszonynak az adatait sem, aki férjével kizárólag magyarul beszél — ugyanis megítélése szerint férje olyan „borzalmasan” beszél németül, hogy inkább ő maga választja a magyart a család kommunikációs nyelvének. A legnagyobb fejtörést a számomra annak a magyarországi vend anyanyelvű asszonynak a vizsgálat szempontjából való szerepeltetése vagy elhagyása jelentette, akinek ezt a kérdéskört leszámítva valamennyi nyelvi életrajzi adata beleillett a magyar anyanyelvűek sorába. (A gyűjtés idejére már elhunyt férje erdélyi magyar volt, gyermekeik tudnak magyarul.) Végül az egységes elbírálás kedvéért az ő adatairól is lemondtam.

A jelenlegi bemutatás csak a felnőtt adatközlőimtől, 176 személytől származó adatokkal foglalkozik. Azokról a kommunikációs szinterekről lesz szó, amelyeken a magyar nyelvnek valamilyen szerepe lehet.

1. táblázat

Az adatközlők anyanyelv szerinti megoszlása

Anyanyelv	Fő	%
Magyar	167	94,9
Német	7	4,0
Magyar—német	2	1,1
Összesen	176	100,0

Az általános probléma, hogy melyik nyelvet tekintjük anyanyelvnek (azaz értelmezésében az első nyelv, a legjobban tudott, a legtöbbet használt nyelv fogalmával azonos-e), esetenként itt is felmerült. Akadt olyan személy, aki ugyan kisgyermekkorában csak ma-

gyarul tudott, életének sajátos alakulása folytán ezt a nyelvet teljesen elfelejtette, és ma már német anyanyelvűnek mondja magát. Az esetek túlnyomó többségében azonban a megkérdezettek az első nyelvüket mondták anyanyelvnek. A vizsgált közösséget képviselő minta 95%-a magyar anyanyelvű. Mivel ugyanezen csoport generációs megoszlásában 82%-ot tesz ki az első generációsok részesedése, egyértelműen a második generációsok túlnyomó többsége is magyar anyanyelvűnek tartja magát. A magukat német anyanyelvűnek vallók is tudnak — igaz, igen különböző mértékben — magyarul.

Az anyanyelv elsajátítása után a magyar nyelv használatának legfőbb színtere a c s a - l á d . A megkérdezettek közül 118 főnek a házastársa magyar, 37-nek más nemzetiségű (osztrák/német, szerb, román stb.). 110 fő szerint családjuk az egymás közötti érintkezésben csak egy nyelvet használ. Ebből az következik, hogy a magyar házasságok esetén is előfordul, hogy a családban nem (vagy nem csak) magyarul beszélnek egymás között.

2. táblázat

Az adatközlő családja egy nyelvet használ

Nyelv	Fő	%	Korrigált %	Kumulált %
Magyar	95	54,0	86,4	86,4
Német	14	8,0	12,7	99,1
Egyéb	1	0,5	0,9	100,0
Több nyelv; nem él családban	66	37,5	—	—
Összesen	176	100,0	100,0	

A családban csak egy nyelvet használók 86%-a magyarul beszél, 13%-nál a család nyelve a német, és 1%-ot tesznek ki azok, akiknél ezt a szerepet más nyelv tölti be.

A több nyelvet használó családokban az egyes nyelvek nem „egyenrangúak”, azaz bizonyos nyelv(ek)et főként, más(oka)t ritkán használnak. A ritkán használatos nyelvek között többnek a felsorolása is lehetséges volt.

3. táblázat

Az adatközlő családja több nyelvet használ

Nyelv	Főként használatos	Ritkán használatos
Magyar	38	25
Német	24	34
Egyéb	1	5
Egy nyelv; nem él családban	113	113
Összesen	176	—

A két adatsor összehasonlítása azt mutatja, hogy a válaszadók családjában az egy nyelvet használók aránya a több nyelvűekhez viszonyítva 2/3 : 1/3. A családi nyelvhasználat pontosabb megközelítése az egyes családtagokkal való kommunikáció vizsgálata révén válik lehetővé. A válaszok egy része csupán az adatközlők nyelvi életrajzát egészíti ki, hiszen a s z ü l ö k k e l adott esetben — életkori okokból — csak a múltban volt lehetséges beszélniük. Az informátorok túlnyomó többsége, 169 fő, azaz 96%-uk velük magyarul beszél, illetőleg beszélt. Németül csak azok a második generációs adatközlők

beszélnek a szüleikkel, akik vegyes házasságból születtek, és a német lett a család nyelve. Az adat összhangban van az anyanyelvre vonatkozó kérdésre adott válasszal.

A család nyelvének másik összetevője az adatközlő és házastársa között használatos nyelv. Magyarul 121 fő, más nyelven 26 beszél a házastársával. (A válaszok hiánya részint abból fakad, hogy az adatközlők között akad olyan is, aki (még) nem házas.)

A családi nyelvhasználat további lényeges összetevője a gyermekeknek átadott nyelv, vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az adatközlő a gyermekeivel, unokáival milyen nyelven beszél. Magának a magyar nyelv átadásának a fontosságát 145 fő helyeselte, és mindössze 10 adott nemleges választ. (21 válasz hiányzik.) Arra a kérdésre, hogy a megkérdezettnek vannak-e gyerekei, 136 igenlő választ kaptam, 23 adatközlőnek nincs gyermeke. A tényleges nyelvhasználatot tekintve 110 fő szokott a gyermekeivel magyarul beszélni (a válaszadók 83,3%-a), 22 adatközlő nem beszél magyarul a gyermekeivel. Erre a kérdésre 44 fő nem válaszolt: a gyermekteleneken kívül olyanok is például, akiknek a gyermeke egy korábbi házasságból született, és Magyarországon él, tehát a kérdés szempontjából irreleváns lett volna az adat figyelembevétele.

Az anyanyelv átadásának az eredményességét az mutatja, hogy a családokban felnövő gyermekek a különböző szituációkban milyen nyelvet használnak. A több gyermekes szülők egy részének, a válaszadók 51%-ának a megítélése szerint a második generációt alkotó gyermekeik egymás között használják a magyar nyelvet is, 49%-uk szerint azonban a testvérek nem beszélnek egymással magyarul.

4. táblázat

A magyar nyelv használata a testvérek egymás közötti kommunikációjában

Testvérek egymással	Fő	%	Korrigált %
Magyarul	48	27,3	51,1
Nem magyarul	46	26,1	48,9
Nincs adat	82	46,6	—
Összesen	176	100,0	100,0

A testvérek egymás közötti beszélgetésében a magyar nyelv használata bár viszonylag jó arányszámot mutat, a tényleges előfordulás ennél kevésbé kedvező. A gyermekek ugyanis amint közösségbe kerülnek — a közösség óvodát, iskolát jelent, ahol kizárólagosan német nyelvű környezetben vannak —, egyre jobban „részoknak” a németre. Könnyebben fejezik ki magukat így, szókincsük, német nyelvi készségeik rohamosan fejlődnek — szemben az anyanyelvükkel, amely megreked egy bizonyos szinten. Ha azonos óvodába, iskolába járnak, ott az egymás közti beszélgetés is hamarosan a környezethez idomul, és ez a továbbiakban az otthoni kommunikációra is áterjed. Ettől fogva legfeljebb a szülők jelenlétében, az ő kifejezett elvárásuk alapján beszélnek magyarul egymás között. Ez a probléma korántsem csak erre a közösségre jellemző. A közelmúltban egy — Felsőpulyán megrendezett — konferencián egy svédországi magyar felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy az magyar, akinek a gyermekei is tudnak magyarul. Egy másik felszólaló ezzel szemben azt vetette fel, hogy az a gyermek, akit a szülei a magyar nyelv használatára „kényszerítettek”, a későbbiekben esetleg egyáltalán nem akarja majd a szülők nyelvét használni, és még magyar származását is megtagadhatja, a magyar nyelvet aktívan nem beszélő gyermek identitásában viszont a származás tudata pozitív érzés keretében maradhat meg. A kérdésen nyilvánvalóan lehet vitatkozni, a felvetett gondolatok mindenestre a szórványhelyzetből fakadó általános gondokat jól mutatják.

A nagyszülőkkel való kapcsolatteremtés nyelve az előzőekkel szemben mindenekelőtt a magyar lehet. A magyar nagyszülők — ha egyáltalán élnek még — ritka esetben vannak Ausztriában, ennek következtében többnyire nem is tudnak németül. A velük való kommunikálás lehetősége tehát jelzi az unokák generációjának a magyar nyelvi tudását is. A szülők véleménye szerint a gyerekek és a nagyszülők érintkezésében a magyar nyelv használata 60%-ot tesz ki, 12,5%-ban nem magyarul beszélnek a nagyszülőkkel — ebben a vegyes házasságok nem magyar oldala játssza a fő szerepet. Az adathiány egyik oka, hogy a nagyszülők egy része már nem él. A kedvező szám adatok mögött azonban viszonylag ritka valóságos nyelvi érintkezés tapasztalható. Több szülő is megjegyezte, hogy a gyerek egészen gyenge magyar tudása folytán az egynyelvű nagyszülővel való nyelvi érintkezés úgyszólván a köszönésre korlátozódik.

A gyermekek és barátai k, kortársaik egymás közötti kommunikációjában meghatározó tényező, hogy az ő baráti körüket elsődlegesen az iskola és a lakóhely szabja meg. Ez a környezet pedig a diaszpóra-helyzet következtében túlnyomóan a német nyelvhez kötődik. Jellemző, hogy még azok a gyerekek is (mai második generációs adatközlőim), akik Welsben a Szent István-telepen, egy 1956 után létesített magyar családi házas lakónegyedben nőttek fel a 60-as évek elején, elmondásuk szerint egymás között mindig németül beszéltek. Mivel a gyermekek ma már általában óvodába is járnak, a német nyelvű szocializáció kezdete az iskoláskor előtt elkezdődik.

5. táblázat

Kortársaikkal magyarul is beszélő gyerekek az adatközlők családjában

Gyermekek és kortársaik egymással	Fő	%	Korrigált %
Magyarul	57	32,4	44,2
Nem magyarul	72	40,9	55,8
Nincs adat	47	26,7	—
Összesen	176	100,0	100,0

A gyerekek közötti magyar nyelvhasználat egyetlen intézményesített kerete a cserkészetre korlátozódik. Ilyen körülmények között csupán a magyar nyelvnek a német melletti használatáról lehet szó, az adatok a gyakoriságra vonatkozóan nem adnak támpontot. A cserkészfoglalkozások két hetente szombat délutánonként vannak. Emellett kirándulások, táborozások szolgáltathatnak még alkalmat a magyar nyelv használatára.

A gyermekek baráti körének összetételére, nyelvvismeretére utal, hogy a szülő milyen nyelven beszél a gyermeke barátaival. A felnőttek a magyar gyermekekhez ugyanis magyarul szólnak akkor is, ha a gyermekek generációjában az egymás közötti nyelv már a német. A minta értékelhető adatai szerint a szülők 51%-a beszél magyarul a gyermekei barátaival, tehát valóban igaz, hogy magyar gyermekek között is előfordul, hogy egymással már németül beszélnek. A szülők 93%-a a német nyelvet is megjelölte a gyermekei barátaival való kommunikáció eszközüél, ami egyértelműen azt mutatja, hogy a gyerekek baráti körében a német nyelvűek túlsúlyban vannak, sőt csaknem a felének magyarul tudó barátaik nincsenek is.

A felnőtt generáció családon kívüli nyelvhasználatára abban a tekintetben nyer különös fontosságot, hogy a magyar megreked-e a családi nyelvhasználat keretein belül, vagy van-e lehetőség, élnek-e a tágabb környezetben is a használatával. Ha a kérdést úgy vetjük fel, hogy a baráti körében vannak-e magyarok, akkor a válaszok kedvezőnek

tűnnek. A megkérdezettek 54%-ának túlnyomórészt magyar baráti köre van, de 36%-uknak is akad magyar a baráti körében. Még így is feltűnő azonban, hogy a megkérdezettek csaknem 10%-ának egyáltalán nincsenek magánjellegű magyar kapcsolataik.

Mást mutat a kép, ha a baráti körben használatos nyelveket vizsgáljuk. A két kérdésre adott válaszok egybevetése arra enged következtetni, hogy bár az adatközlők túlnyomó többségének vannak magyar barátai, a baráti körben folytatott társalgás nyelve csaknem olyan gyakran a német, mint a magyar. Általában németül beszélnek, ha akár csak egyetlen magyarul nem tudó is van a jelenlévők között. Bizonyos társaságokban a magyarok is csak németül beszélnek.

6. táblázat

A baráti körben használatos nyelvek

Baráti körben	Fő	%
Magyarul	138	78,4
Németül	109	61,9
Egyéb nyelven	7	4,0
Nincs adat	4	2,3

A családon kívül a mindennapos érintkezés fontos színtere a lakóhely, a s z o m s z é d o k k a l való kommunikáció.

A 60-as évek elején egyes városokban a menekültek számára lakóházak épültek. Ezekben ma is laknak magyarok, itt tehát van esély arra, hogy honfitársak lakjanak a közelben, akikkel anyanyelvükön is szólhatnak. Lényeges — mint már volt róla szó —, hogy Welsben családi házakból egy kisebb lakónegyed épült fel. A tömbházakban lakók már kevésbé ismerik egymást, különösen ott, ahol egy-egy 8—10 emeletes, több lépcsőházas épületről van szó. Ilyen esetekben előfordulhat, hogy a máshonnan egymást nem ismerő magyarok például amikor kutyájukat sétáltatják, már németül beszélnek egymáshoz. A magyarok tekintélyes része azonban valóban szétszórta él a városokban és az egyes kisebb településeken, ahol csak idegenajkú, természetesen főként német nyelvű szomszédsággal találkozók. Mivel Ausztria évtizedeken át, sőt még ma is befogadó ország, a magyarok szomszédságában szerbek, horvátok, románok — de igen gyakran afrikai, távol-keleti származásúak laknak. Ez utóbbiakkal a német, a többiekkel, ha környezeti nyelvként ismerik a szomszéd anyanyelvét, azon folyik a társalgás. Szépfalusi Istvánnak — az újvidéki 11. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadása nyomán — az osztrák népszámlálási adatok alapján végzett számítása szerint Felső-Ausztria településeinek 51%-án legalább egy magyar él. A lakóviszonyokból következő érintkezési lehetőségeknek megfelelően 88-an beszélnek magyarul (is) a szomszédaikkal, 21 fő egyéb nyelven (is), és csaknem mindenki, 166 fő említette a németet mint a környezettel való kommunikáció nyelvét.

A formális jellegű magyar nyelvű kommunikáció egyetlen lehetséges színtere a k u l t ú r e g y e s ű l e t e k keretei között adott. Az 1945, illetőleg az 1948 utáni emigráció összefogása elsődlegesen a menekültek lelki gondozását vállaló egyházak, illetőleg papok révén történt meg, de — részint az ő vezetésükkel, közreműködésükkel a kulturális tevékenység is megindult. Ennek szervezeti keretet a többi osztrák tartományhoz hasonlóan Felső-Ausztriában is a (katonai eszmények ápolására, katonai temetők, emlékművek gondozására létrehozott) Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének linzi szervezete adott,

amely 1955-től Szent László Bajtársi Közösség néven működött. Ebben a körben baráti összejöveteleket, történelmi évfordulókról való megemlékezéseket is tartottak. A szervezetet 1966-ban a magyar kormány követelésére feloszlatták.

Az 1956-os forradalom 10. évfordulóján rendezett nagyszabású ünnepség volt az első lépés a Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesülete megalapításához, amelynek hivatalos indulási időpontja 1968. január 19. Az egyesület megalapításától kezdve a Magyar Otthonban működik. Bár az épület fenntartása a katolikus egyházzal kapcsolódik, a kultúregyesület feladatának tekinti a Felső-Ausztriában élő valamennyi magyar művelődési igényének a kielégítését vallásfelekezetre való tekintet nélkül. Ez a törekvés a mindenkori vezetőség összeállításában is megmutatkozik. 1980. február 8-án a Kultúregyesület, a cserkészcsapat és a linzi magyar lelkészség képviselői részt vettek Bécsben az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségének az alakuló közgyűlésén, amelynek azóta is tagszervezeteként működnek.

1973-ban megalakult a Bécsi Magyar Kultúr- és Sportegyesület linzi és steyri csoportja. Ezt a szervezetet az akkori Magyarok Világszövetsége a bécsi magyar nagykövetség közvetítésével támogatta. Tagtoborzásuk alapja az volt, hogy az egyesület tagjainak magyarországi látogatásaihoz rendkívüli kedvezményeket biztosítottak. Személyi ellentétek következtében az egyesület kettébomlott, és a kivált rész Pannonia 77 néven először Linzben, később Welsben működött ugyancsak a magyar nagykövetség támogatásával. Mindkét egyesület évenként 2—3 rendezvényt tartott, amelyeken neves magyar művészek, zenekarok léptek fel. Mindezzel gyengítették a már meglévő egyesületet, és megosztották a magyarságot. A magyarországi rendszerváltozás után a kedvezmények elmaradtak, és a két egyesület támogatás hiányában fokozatosan megszűnt.

Mivel a kultúregyesületekben való kommunikáció nyelve minőségileg különbözik az otthon használt konyhanyelvtől, igen fontos színtere a magyar nyelvhasználatnak. A nyilvános szereplések alkalmával különös gondot fordítanak a választékos magyar beszédre. Ez azt jelenti, hogy ha mindennapi szóhasználatukban ugyan valóban sűrűn fordulnak is elő német elemek, beszéddallamuk egyénenként és beszédhelyzetként változó mértékben, de korántsem mentes az idegen hangzástól (erről majd a későbbiekben még lesz szó), ilyen helyzetben különösen a kódváltásokat illetően hevesen elutasító magatartást tanúsítanak.

Adatközlőim közül 110 fő (62,5%) semmilyen magyar egyesülethez nem tartozik, illetőleg soha nem tartozott. Az egyesületi tagságról számot adó személyek 11 egyesületet neveztek meg. A ma is fennálló Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesületét 52, a 80. sz. Árpád cserkészcsapatot 15 fő említette. Két említést kapott az Ausztriai Magyar Egyesületek Központi Szövetsége. További 1—1 előfordulással szerepel a Bécsi Katolikus Szövetség, a Bornemisza Péter Társaság, a Magyar Lelkigondozó Szolgálat, és a Grazi Magyar Egyesület. (A Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesületének egy-egy irodalmi, történelmi előadásán 70—80 fő szokott megjelenni, a szüreti és farsangi bálokon 2—300-as létszám az átlag. Ez ausztriai viszonylatban nem rossz arány — még Bécshez viszonyítva sem, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a közönség egy része 50—100 km-es körzetből jön össze. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Bécsben 6763 magyar „köznyelvű” személy élt, Felső-Ausztriában 3218).

Vannak a nyelvhasználatnak olyan pillanatai, amelyek nem igényelnek valóságos beszédpartnert, amelyekben leginkább megnyilvánulhat a vernakuláris nyelv. Az *i n t i m n y e l v h a s z n á l a t* körébe sorolható az, hogy ki milyen nyelven álmodik, imádkozik (itt említendő a vallásgyakorlás nyelve is) — adott esetben káromkodik.

A vallással kapcsolatos nyelvhasználat első kérdése a magyar nyelvű istentiszteletek látogatása iránt érdeklődött. Figyelemre méltó, hogy protestánsok is látogatják a ka-

tolikus istentiszteleteket (és olykor megfordítva) a magyar nyelv kedvéért. Itt nemcsak a liturgia magyar nyelvéről van szó, hanem közvetve a társas kapcsolatokról is, hiszen a misék előtt és után szokás a templom előtt beszélgetni. (Linzben a felmérés idején minden vasárnap volt szentmise, a reformátusok havonta egyszer tartanak istentiszteletet. Welsben, ahol csak havonta egyszer van magyar mise, még egy közeli vendéglőbe is beülnek az emberek, hogy egy kávé vagy sör elfogyasztása mellett beszélgessenek.)

Az adatközlők 56%-a legalább néha részt vesz a magyar nyelvű istentiszteleteken. A fennmaradó jelentős hányad azonban különböző okokból távol marad ezektől az alkalmaktól. Az istentiszteleteket csak néha látogatók azok közül kerülnek ki elsősorban, akik — ha egyébként nem is jutnak el a magyar nyelvű istentiszteletekre — évente egyszer részt vesznek a Szent István ünnepségen, amelyet hagyományosan megünnepelnek a felső-ausztriai magyarok a Linz fölött magasodó Pöstlingberg kegytemplomában. Ezt utána a szomszédos vendéglőben ünnepi megemlékezés követi, amelyen a nyugati magyarság neves képviselőinek a szónoklata mellett korábban a ternbergi gyerektábor résztvevői, megalakulása óta a cserkészek adnak műsort. A másik, évente visszatérő rendszeres program az ausztriai magyarok mariazeili zarándoklata szeptember 3. vasárnapján. A Szent István ünnepség a protestánsokat is vonzza, a mariazeili zarándoklat résztvevői köre a katolikusokra korlátozódik. Valóban intim nyelvhasználat az imádkozás során valószínűleg. A magyar nyelvhasználat tekintetében lényeges, hogy a megkérdezettek csaknem 73%-a magyarul (vagy magyarul is) szokott Istenhez fordulni.

7. táblázat

Milyen nyelven szokott imádkozni?

Imádkozás nyelve	Fő	%
Magyar	127	72,7
Német	29	16,5
Latin	3	1,7
Egyéb nyelv	1	0,6
Nem imádkozik, nincs adat	33	18,8

A gyónás természetesen csak a katolikusok esetében releváns megjelenése a vallássosságnak. Az adatközlők közül 56-an magyarul, 25-en németül gyónnak. A 122 római és az egyetlen görög katolikusnak (összesen tehát 123 főnek) ez a 65,9%-a; ebben az arányban lehetetlen föl nem ismerni a nyugati világ e tekintetben igen liberális vallási beállítottságának a hatását.

Az intim nyelvhasználatnak speciális esete az, hogy valaki milyen nyelven számol. Ebben a választásban azonban már nem a szülői ház, hanem a másodlagos szocializáció, az iskola játszik döntő szerepet. A számolás nyelve és az iskolai végzettség, az iskola nyelve összefüggésben kell, hogy álljon.

A mintában az alacsony iskolázottságúak aránya szembeszökő, különösen mivel Ausztriában általában magasabb a magyarok iskolai végzettsége, mint az osztrák lakosságé. (A Salzburgi Magyar Kör elnökasszonyának a kérdésemre adott tájékoztatása szerint abban a tartományban a magyarok körében a magasan kvalifikált értelmiség túlnyomó többségben van.) A felső-ausztriai magyarok több prominens személye is beszámolt arról, hogy az értelmiségi réteg egy tekintélyes része kivándorolt az 50-es évek végén és a 60-as évek folyamán Ausztriából, az igen jelentős iparral rendelkező osztrák tarto-

mányban ugyanakkor a képzett és képzetlen munkások elhelyezkedésére jó lehetőségek kínálkoztak. Ez magyarázza, hogy a vendégmunkás kör (de még a feketemunkát vállalók csoportja is) viszonylag jelentős számban van jelen a tartomány városaiban és az agglomerációban.

8. táblázat

Az adatközlők iskolai végzettség szerinti megoszlása

Iskolai végzettség	Fő	%	Kumulált %
0—7 osztály	15	8,5	8,5
Általános iskola	22	12,5	21,0
Szaktanulmányképző	48	27,3	48,3
Érettségi	57	32,4	80,7
Egyetem, főiskola	34	19,3	100,0
Összesen	176	100,0	

Az anyanyelv használatát az egyén életében bekövetkezett másodlagos szocializáció, az iskolai nyelve döntő módon befolyásolja. Az adatközlők nagy része (58,5%) iskoláit végig anyanyelvén, de igen sokuk (29%) részben vagy egészen idegen nyelven végezte. Az idegen nyelv túlnyomóan a németet jelenti, de esetenként a román, szerb, szlovák és a szlovén is említésre került.

Az alapfokú iskolákat 135 fő (77,7%) végezte magyarul; az iskola fokának emelkedésével ez az arány, azaz a magyar nyelv szerepe egyre csökken: a középiskolát 36,4%, szaktanulmányképzőt 17,6%, egyetemet 12,5% végzett magyarul.

Az iskolai végzettség, illetőleg az elvégzett iskola tanítási nyelve tükrében érdemes megvizsgálni, hogy a mintaként szereplő csoport milyen nyelven számol. Meglepő módon többen (147 fő) állították magukról, hogy az alpműveleteket magyarul végzik el, mint ahányan a megfelelő ismereteket magyar nyelven szerezték meg. A nyelvhasználatának ez a színtere természetesen egy-egy személy esetében több nyelvet is megenged. Így lehetséges, hogy németül 61-en számolnak, de a románt, szerbet és a horvátot is megemlítették.

A nyelvtudásról, nyelvhasználatról való szubjektív vélekedést tükrözik azok az osztályzatok, amelyekkel az adatközlők maguknak, illetőleg gyermekeiknek a magyar nyelvtudását értékelték.

Az adatközlők önértékelése alapján 77 fő magyartudása „igen jó”, „jó”-nak ítélte 56 fő, 35-en „közepes”-re értékelték saját anyanyelvtudásukat, 6 fő „elégséges”-re osztályozta magát, 2 fő pedig „elégtelen”-ként minősítette ezt.

A szülők a gyermekeik anyanyelvtudását is értékelték. Az adatközlők által adott válaszokból az az általános tendencia szűrhető le, hogy a családban nevelkedő több gyermek esetén a legjobb minősítést szüleiktől az elsőszülött kapta, a további gyermekek értékelése ennél gyengébb. Ez a megállapítás szorosan összefügg a gyermekeknek a családban használatos nyelvvel mondottakkal.

A szülők értékelése alapján a magyarul tudó gyermekek több mint 3/4-e közepesen vagy annál jobban tudja anyanyelvét. A magyarul kifogástalanul és a közepesen tudók aránya kiemelkedő, az 1/3-os érték körül mozog mindkettő. Mivel szubjektív adatokról van szó, nem árt tudni, hogy az értékelést jelentős mértékben befolyásolta az identitástudat.

A magyar nyelvtudás „ébredtartását” több itt és most részletesen nem tárgyalandó faktor, mint például a rádióhallgatás, olvasás, esetleg a tv-nézés — és igen jelentős mér-

tékben a magyar nyelvterülettel való kapcsolattartás is segíti. Közülük a rádióhallgatás, televíziózás, a magyar nyelven való olvasás lehetősége többé-kevésbé adott volt mindenki számára (legkevésbé a televíziózásé; ennek az elvi lehetősége csak a 90-es években teremtdött meg, gyakorlatilag pedig a mértéke még most sem kielégítő). A hazlátogatás gyakorisága, időtartama, sőt azoknak a köre, akik hazlátogatnak, az előzményekhez képest a felmérés idejére kibővült. Míg a Kádár-korszakban a politikai menekültek egy része alig vagy egyáltalán nem látogatott haza, a 90-es évek közepére a megkérdezettek több mint 1/3-a legalább évente négyszer, de ezeknek az embereknek a fele akár havonta többször is járt Magyarországon. Ebben a tekintetben mutatkozik azóta a legtöbb pozitív változás: mind többen töltik a szabadidejüket Magyarországon, sőt az itteni telek-, ház- és lakástulajdonosok száma is egyre bővül. Több család küldi a gyermekét Magyarországra tanulni.

Kétségtelenül könnyebb helyzetben vannak az óhazával való kapcsolattartás tekintetében az Ausztriában, különösen pedig annak a keleti felében élő magyarok a világ más tájaira szakadtakhoz képest, hiszen a távolságok viszonylag csekélynek mondhatók. Ezt tükrözi az a levél is, amelyet egy linzi magyartól kaptam még abban az időben, amikor az első gyűjtőutamot szerveztem: „... levelére válaszolva közlöm, hogy a véleményem szerint — mivel Linz a magyar határtól nem egészen 300 km-re van — nincs különbség az itteni és a soproni, pesti vagy a szegedi magyar beszéd között. Az itt élő magyarok egy jelentéktelen kis része 1945 után jött Magyarországról Linzbe. Egy elváltozást a beszédben meg [!] akarva is nehéz találni. Biztos más a helyzet ezzel a témával kapcsolatban a Magyarországtól nagyobb távolságra élő magyaroknál mint pl. Svédországban, Norvégiában, Angliában, Portugáliában, Amerikában, Ausztráliában vagy Dél-Afrikában.”

A magyar nyelv irányából ható egységesítő, illetőleg az idegen nyelv hatása következtében fellépő elkülönítő erők az eddigiekben ismertetett körülmények között érvényesülnek. A továbbiakban néhány példán keresztül ezeknek a következményeit ismertetem.

Miként a bevezetőben már volt róla szó, a legkorábbi idegen nyelvi interferencia elsősorban a nyelv zeneiségét, a beszéddallamot érintette. Olyan körülmények között történt ez, amikor a megfigyelt nyelvhasználók kétnyelvűsége önmagában nem indokolta a nyelvi változást. A háttérben olyan normakonfliktust lehet sejteni, ami a korabeli hazai nyelvhasználat politikai és műveltségi okokból való elvetésén és a korábbi emigrációs hullám által beszélt, de már a német interferenciától módosult nyelvi változat elfogadásán alapult. Azóta a Felső-Ausztriában élő magyarok túlnyomó többsége aktívan használja a német nyelvet, így az idegen nyelvi hatás közvetlenül is érvényesülhet — és érvényesül is. A leginkább feltűnő talán a mondatdallam, mégpedig nemcsak a közismert eldöntendő kérdő mondatok, hanem a kijelentő mondatok dallamának is a magyar fül számára idegen jellege, amelyet alighanem a hangsúlyviszonyok módosulása is erősít.

A beszéd zenei oldalánál maradvá továbbra is, a hangképzés és az időtartamviszonyok eltérő relevanciája tűnik fel a két nyelv összehasonlítása során. A németben sem a zöngés : zöngétlen, sem a hosszú : rövid szembenállásnak nincsen fonológiai megkülönböztető szerepe. Ezeknek a viszonyoknak a felismerését célzó, magyar szópárokon végzett vizsgálatom 17%-os tévesztési arányt mutatott ki. Ezen belül vele csaknem azonos arányt mutat a tévesztés azokban az esetekben, amikor az elhangzott példában nem volt eltérés. A meglévő zöngés : zöngétlen szembenállást szókezdő helyzetben 9%-os tévesztéssel, szóvégen 12 hibaszázalékkal, tehát az átlagosnál jobb eredménnyel ismerték fel. Rosszabb eredményt mutatnak az időtartammal kapcsolatos vizsgálatok. A mássalhangzóknál 25%-os, a magánhangzóknál 22%-os tévesztés mutatható ki. Az egyes adatközlői tévedéseket könnyű lenne figyelmen kívül hagyni, véletlennel — olykor esetleg a feladat félreértésével — magyarázni, az esetek halmozódása mégis a nyelvi tudat eltompulására

utal. Ez azonban csak akkor igazolható, ha az aktív nyelvi produktumok oldaláról is megerősítetnek. A megerősítés részint a szókinctani kérdőívre adott válaszokban, részint a szövegfelvételek során megtörtént. A nyelvi anyagban akad példa a szóvégi zöngétlenülésre (*háZ, huG ~ hűk, BaB* — mindezek nem nyugat-dunántúli vernakuláris nyelvi változatot beszélőknél), de a zöngétlenülés szó belsejében (*leGény*) és szókezdő helyzetben is (*BaB, pusZ* 'busz') előfordul. A magánhangzók körében feltűnő a szóvégi középső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülése: *háloszoba, lépcső, fűrdőszoba, fűraszto*. Mindkét változás a nyelv zeneiségét érinti. A kiejtés idegenszerűségét fokozza a hehezetes mássalhangzók ejtése: *k'émény, k'onyha*, valamint az *r* és az *l* hangok németes képzése: *Szálcbupgba, vántozo*.

Magyar—német viszonylatban a szókinccs változása a beszéd szintjén jelentkezik: ez azt jelenti, hogy a következőkben bemutatandó nyelvi elemek típusok képviselői. Egyikük sem állandó rendszertani eleme a beszélőközösség nyelvhasználatának, magyar szókinccsének, de kiegészítésként ezek vagy más elemek bármikor jelentkezhetnek a magyarul megfogalmazott mondatokban.

Alkalmi szókölcsonzések például: *hejcong, tepih, zsaluzi, szulcër, hobiraum, fűszgëngër, cëllëri, firkántë, fërlöbung* stb. (Ezeknek a szavaknak egy részét passzív megfigyeléssel gyűjtöttem, más részük a szövegfelvételek kapcsán, illetőleg a kérdőívre adott válaszok során hangzott el.) Az efféle szavakat hosszan lehetne sorolni; a típus jelentkezésének gyakorisága beszélőnként és témánként változó. Ebbe a kategóriába nemcsak főnév, hanem bármilyen szófajú szó tartozhat: „ety kicsit *válig* kel csinálni”, „nehezen viseltem el *zëlis*”, „nem nagyon *aufvëndig*”. A lényegesen ritkább igei kölcsonzések az ige vonzatának az átvételét is jelentik: *arra fërcihtolok*.

A következő típus a részleges kölcsonzás: *fërnzëterem, virágrupp, vonalpusz* 'Liniénbusz', *këltëhullám*. Előfordulása az előbbinél lényegesen ritkább. Egyes esetei részleges fordítással keletkezettek, de az alakkeveredés sajátos megnyilvánulásairól is szó lehet, miként a gyereknyelvből megfigyelt *certapos, gealuttam*. Ritkán a szó teljes fordítása, azaz tükörfordítás is előfordul: *bejövétel* 'Einkommen'.

A német—magyar viszony harmadik típusa az, amikor a magyar nyelv szokás szerinti összetett szó helyett szó szerkezet áll: *virágos doboz* 'virágláda', *baromfis ól*. A nyelvi stratégia ezt a megoldást viszonylag ritkábban választja.

A magyar szó ismeretének a hiánya adott esetben hiányként mutatkozott. Ilyen szituáció a természetes beszéd folyamatban alighanem ritkán fordul elő, a MNyA. kérdőíve alapján összeállított kérdéseim nyomán azonban gyakran találkoztam vele. A hiány abból fakad, hogy ebben a gyűjtési szituációban adatközlőim mindenképpen magyar szóval akartak válaszolni.

Kérdéseim első csoportját olyan fogalmak megnevezései alkották, amelyek a szó szoros értelmében a „konyhanyelvhez” tartoznak. Az ebben a körben jelentkező hiány okát informátoraim a következő megjegyzésekkel magyarázták: „ismerem, de nem szeretem” / „nem főzöm” / „nem használom”. Hasonló indokok természetesen anyanyelvi környezetben is elhangozhatnának, ott azonban az emlegetett okok nem hoznának létre lexikális hiányt. Az idegen nyelvi környezet azonban a felejtést segíti. Ilyen megokolások valamelyikével került a megnevezetlen fogalmak körébe a *forgácsfánk* 16-szor, a *derelye* 14-szer, az *angyalbögyörő* és a *karalábé* 9–9 adatközlőnél, a *disznósajt* 7 és a *zeller* 6 alkalommal.

A rokonságnevek és a hozzájuk kapcsolódó fogalmi körök megnevezései jelenteték adatközlőim számára a következő akadályt. A szóismeret hiányosságainak egyik fő oka, hogy a megnevezés standard változata nem alakult ki. Ezzel függhet össze a *koma* és a *komaasszony* megnevezésének 19, illetőleg 20 hiánya. (Igaz, közülük 6 esetben szüle-

tett válasz: a keresztszülőket a gyerekek szülei a nevükön szólítják. Ez a nyelvhasználati szokás nyelvjárási kötöttségű.) Jellemző azonban az egyik második generációs adatközlő megjegyzése, aki a direkt rákérdezésre így válaszolt: „Szentmártonban mindenki *koma*.” Az *apatárs*, *anyatárs* megnevezése 17 adatközlőnek jelentett gondot. Azok közül, akik erre a fogalomparra az *ipa*, *napa* megnevezést ismerték, többnyire azt már nem tudták, hogy melyik vonatkozik a nőre, és melyik a férfira. A lakodalom résztvevői, szereplői azoknak, akik már nem élnek a hagyományos közösségben, szintén ismeretlenek. Ebben a tekintetben azonban valószínűleg a magyarországi városi lakosság nagy részének is gondot okozna a *vőfély*, vagy a ’férjhez menő lánynak adott pénz, hozomány’ fogalomnak a megnevezése.

A német nyelv interferenciájának eseteit lehetne sorolni a mondatban köréből is; csupán jelzésként említem meg a személyes névmási alanyok a magyarban szükségtelen, olykor halmozott kitételét: „*én* láttam hétvégeken”, „*ő* Altmünsterbe van, *ő* tanul ott, ... *ő* egy szállodába tanul”, vagy a *sok* számnév után a többes számnak a magyartól idegen használatát: „Mi is elég *sok* *gyerekék* vótunk” stb.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül a beszélőknek a magukkal hozott (vernakuláris) nyelvi változata sem. Nyelvjárási hátterük az identitásuk elválaszthatatlan része, ehhez önkéntelenül, máskor tudva és akarva ragaszkodnak. Nyelvtudásuknak ez a rétege került elő azokban a helyzetekben, amikor a kérdőívemre adandó válaszok során egyeseknél adathiányt kellett regisztrálnom. A kapott válaszok olyan összefüggésre is figyelmeztetnek, hogy a sok adathiány gyakran az adott fogalom megnevezéseinek, a valódi tájszavaknak a gazdagságával jár együtt. Az *angyalbögyörő*-t 9 adatközlő nem ismerte ugyan, de a többiek 10 különböző néven nevezték meg: *nudli*, *pöcsmácsik*, *krumplinudli*, *bögyörő*, *angyalbögyörő*, *billemacsik*, *bucinúdi*, *snufnúdi*, *sufnudli*, *krumplisnúdi*. A *forgácsfánk* 16 adathiányával szemben 11 tájszó, illetőleg alakváltozat áll a válaszokban: *csörögefánk*, *csöröge* ~ *csérege* ~ *csörege* ~ *csörge*, *csérépfánk*, *szalagosfánk*, *cserefánk*, *herőce*, *forgácsfánk*, *csörgefánk*. Hasonlóképpen sok tájszó hangzott el a *disznósajt* neveként: *disznósajt*, *disznófősajt*, *prezbors*, *préssajt*, *sajt*, *svártli*, *svárgli*, *bőrsajt*, *gömbec* ~ *gömböc*.

Emellett azonban felfedezhető az a tendencia is, amely a különböző magyar nyelvi változatok kiegyenlítését célozza akár a családon, akár a baráti, ismeretségi körön belüli nyelvváltozat-választásban. Ezekről az adatközlőim megjegyzéseiből lehet értesülni. Egy budapesti születésű adatközlő erdélyi származású feleségével beszélve a burgonyát *pityóká*-nak mondja. Egy másik erdélyi asszony viszont ugyanezt a fogalmat a vele azonos nyelvi változatot beszélő családjával ellentétben „itt már”, azaz Ausztriában *krumpli*-nak nevezi. Azok többsége, akik a húslevesbe *murkot* tesznek, hozzátesszik, hogy ez Magyarországon *sárgarépa*. Van olyan erdélyi adatközlő, aki a *krumpli* ~ *pityóka* megfelelések közül aszerint válogat, hogy a beszélgetőpartnere számára melyik kifejezés az ismerős. Az idézett megjegyzések a kérdőívek adatainak az értékelésével megegyező eredményt mutatnak: az egymás nyelvhasználatára való odafigyelés, az ezt tekintve vevő nyelvi viselkedés teremti meg az alapot ahhoz, hogy a vizsgált közösségben nyelvi kiegyenlítődési folyamatról, illetőleg ennek kezdetéről beszéljünk.

ZELLIGER ERZSÉBET

Issues of language and language use in the Hungarian diaspora of Upper Austria

The linguistic habits of the Hungarian emigré community of Upper Austria are discussed according to the possible scenes of the use of mother tongue. In the speakers' choice of language, generation-bound differences are also detectable. The effects of German show up in the phonetic, lexical, and grammatical subsystems, as well as at the suprasegmental level of their speech. Members of the community investigated, in terms of where they come from, represent almost the whole of the Hungarian-speaking area. Their command of mother tongue and the degree of their language loss show traces of the unifying and separating forces affecting Hungarian.

ERZSÉBET ZELLIGER

Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság?

GYARMATHI SÁMUEL Affinitását a tudománytörténet a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonságát igazoló munkák sorában tartja számon, SAJNOVICS Demonstratiójával együtt.¹ (GYARMATHI SÁMUEL, *Affinitas Lingvae Hvngaricae cum Lingvis Fennicae Originis Grammaticae Demonstrata*. Gottingae, 1799.; SAJNOVICS JÁNOS, *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum Idem Esse*. Hafniae, MDCCLXX. *Recusa Tyrnaviae*.)

A közfelfogás szerint magától értetődően mindkét mű egyaránt nyelvünk rokonsági kapcsolódásával foglalkozik. A munkák címét illetően is magyarázatot legfeljebb a *Demonstratio idem esse* 'azonos' kitételéhez szoktak fűzni, rámutatva, hogy a magyar és a lapp nyelv SAJNOVICS értelmezése szerint is régen volt csak azonos, illetve azonos eredetről van csupán szó. Az *idem esse* tehát valamiféle *eiusdem originis* formának a hatásos és tömör rövidítése. GYARMATHI munkájának címéből eddig a *grammaticae demonstrata* kapott (joggal) figyelmet, hiszen a szókincs alapú nyelvhasonlítások után úttörő módon a nyelvtani jellemzők rendszeres összevetésével bizonyít.

Az újabb kutatások szerint azonban nem véletlenül került a címbe az *affinitas* szó sem. BÉKÉS VERA „A hiányzó paradigma” című könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy GYARMATHI műve a göttingai egyetem szellemi vonzáskörében született. A göttingai tudományos iskola pedig kulcsfogalomként és terminusként kezelte (először a kémiában, majd más tudományterületeken is) az *affinitas*-t, a szerkezeti, struktúrabeli hasonlóságok kutatását tűzve ki fő célul. A nyelvészetben ez a nyelvek közös szerkezeti vonásainak feltárását jelentette, és e szerkezeti rokonság egyik alelete lehetett a genetikai rokonság — de nem ez utóbbi kiderítése volt a cél. Az Affinitas tehát korai nyelvtipológiai műnek tekinthető. Később, az ún. göttingai paradigma kikerült a tudomány fejlődési vonalából, és a szellemében fogant műveket is utólag az új paradigma szemszögéből értékelték, esetünkben az Affinitast nyelvrokonító műként. (BÉKÉS VERA, *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997. 198—201.)

A tipológiai értelmezés irányába mutat az is, hogy másfél évszázaddal később, a modern nyelvtipológia kialakulásánál ROMAN JAKOBSON éppen a szó francia megfelelőjét, az *affinité*-t választotta a tipológiai hasonlóság jelölésére, szembeállítva a leszármazási kapcsolatot kifejező *parenté* szóval. — A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy az

¹ Köszönöm Éder Zoltánnak és Szij Enikőnek, hogy felhívták a figyelmemet több fontos forrásra.

affinitas az areális nyelvészet szakszavaként is felbukkan: „...az egy földrajzi egységben belül jellemző, a folyamatos nyelvi érintkezés során kialakuló, izoglosszával jelölt egyezéseket affinitási jegyeknek nevezzük. Az areális nyelvészet ezeket az affinitási jegyeket deríti fel.” (HAJDÚ PÉTER, Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: BARTHA A. — CZEGLÉDY K. — RÓNA-TAS A. szerk., Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977. 162). — Az *affinitas* tehát a nyelvek közt számon tartott háromféle kapcsolat (genetikai, tipológiai, areális) mindegyikének jelölésére számításba került. Látni fogjuk azonban, hogy a GYARMATHI korában uralkodó felfogás és szóhasználat a pusztá tipológiai összevetésnek ellentmondani látszik.

A GYARMATHI-féle *affinitas* tisztázása akkor vált sürgetővé, amikor a latin nyelvű eredeti megjelenésének 200 éves évfordulója tiszteletére elkészült a magyar fordítás. Mindjárt a címlapnál dönteni kellett ugyanis arról, milyen magyar megfelelő kerüljön az *affinitas* szó helyére. Megnéztük az angol fordításban szereplő megoldást, hiszen GYARMATHI műve 1983 óta angolul is hozzáférhető V. E. HANZÉLI kitűnő tolmácsolásában. (GYARMATHI, Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin. Translated, annotated and introduced by VICTOR E. HANZÉLI. 1983.) Sajnos, az *affinitas* értelmezéséhez az angol változat sem jelentett segítséget. Az angol szókincsben ugyanis a grammatikai műszavak szinte teljes egészükben latin eredetűek. Így az angol fordító abban a kényelmes helyzetben volt, hogy a problémás műszavaknál egyszerűen GYARMATHI latin eredetijének angol megfelelőjét használhatta — az olvasóra bízva az értelmezést. Mindjárt a címnél ezzel a megoldással: *affinity*.

Két eldöntendő kérdéssel kerültünk tehát szembe: 1. Milyen nyelvek közti kapcsolatot jelöl tehát az *affinitas* GYARMATHI-nál? Hogyan értelmezték a kortárs és a későbbi olvasók? (Kissé sarkítva: mit írt Gyarmathi és mit olvastak ki belőle?) — 2. Szakszónak tekinthető-e az *affinitas* vagy csak egy szinonima a többi között?

1. A válaszadáshoz induljunk ki az *affinitas* szó köznyelvi jelentéseiből a klasszikus latinban, a magyarországi latinságban és GYARMATHI korában. A szó etimológiája: *ad* + *finis*, tehát a szomszédban, a határon élő embert jelölte eredetileg, tágabban a szerzett és a vérségi rokonsággal kapcsolódókat is. A klasszikus latin jelentés szerint: Paulus — Festus 10, 15: „affines in agris vicini, sive consanguinitate coniuncti” [a szántóföldeken szomszédok avagy vérrokonsági kapcsolatban állók — a latin idézeteket saját fordításomban közlöm — C. V. Zs.], Modestin. Dig. 38, 10, 4, 3: „affines sunt viri et uxoris cognati” [a férj és a feleség vérrokonai] (Dictionnaire étymologique de la Langue Latine. Histoire des mots par A. ERNOUT et A. MEILLET, Paris, 1959.).

A római jog az öröklés szempontjából megkülönböztetett vérségi és házasság útján szerzett rokonságot, az előbbire a *cognatio*, illetve az *agnatio*, az utóbbira az *affinitas* volt a terminus technicus, tehát éppen a n e m g e n e t i k a i kapcsolatot jelölte. — A magyarországi középkori latinságban az *affinitas* a házassági rokonságon (*propinquitas ex comubio tracta*) és vérrokonságon kívül harmadikként a keresztelessel létrejövő szellemi rokonságot (*affinitas spiritalis*) is jelentette (Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. Vol. I. Bp., 1987.).

GYARMATHI korában a nagy latin—magyar szótárak az *affinitas* címszónál nagyjából egyöntetűen a szerzett rokonságot, a szomszédságot és a vérrokonságot említik, következetesen a szerzett rokonságot a vérségi elé helyezve. A WAGNER-szótárban: „Sogorság, rokonság, item [zom]zédság: Verwandtschaft, Vide: Necessitudo, cognatus” (Universae Phrasologiae Latinae Corpus congestum a P. FRANCISCO WAGNER ...Editio Tyrnaviensis altera Anno MDCCLXXV.). A PÁPAI-PÁRIZ-szótárban: „Sógorság, Rokonság” (Dictionarium Latino—Hungaricum ... coactum a FRANCISCO PARIZ-PAPAI Tyrnaviae, MDCCLXII.). CELLARIUS-nál: „Sogorság, rokonság” (CHRISTOPHORI CELLARII, Latinitatis probatae et

exercitatae liber memorialis ... edidit ESAIAS BUDAI. Debrecini, 1808.). MÁRTON JÓZSEFNél: „1. határos szomszédság, die Granznachbarschaft 2. atyafiság, sógorság, die Verwandtschaft, Schwägerschaft 3. Trop. atyafiság az, az öszveköttetés, hasonlatosság, die Verwandtschaft, Verbindung der Zusammenhang, die Ähnlichkeit” (JOSEPHI MÁRTON, Lexicon trilingve Latino-Hungarico-Germanicum. Pars prima Pestini apud GUSTAVUM HECKENAST, 1818.).

Hogy a szó a szerzett rokonságot jelentette elsősorban, jól mutatja az, hogy a melléknévi, illetve a főnevesült forma: *affinis* magyar megfelelőjeként szinte kizárólag a *sógor*, *szomszéd* szerepel. A PÁRIZ-PÁPAI-szótár a magyar—latin részben a *rokonság* címszónál az *agnatio*, *proximitas*, *propinquitus* után legutoljára említi az *affinitas*-t, a *rokon*-nál pedig fel sem veszi az *affinis*-t. Figyelmet érdemel, hogy a MÁRTON-szótárban (talán mert a legkésőbbi) már megjelenik a *hasonlatosság* is az *affinitas* magyar megfelelőjeként. A szótárak tanúsága szerint tehát közzszóként az *affinitas* jelenthetett genetikai rokonságot is, de elsődlegesen nem ezt. A vérrokonság jellemző szava a *cognatio*.

Nézzük meg ezek után GYARMATHI munkáját, mit ír a szerző az *affinitas*-ról! Az előszóban elutasítja, hogy a magyar nép eredetének kérdésében állást foglaljon, ehelyett azt kutatja, vajon van-e a magyar és a finn eredetű nyelvek közt valami *affine* (i. m. IX). Ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvekkel is *affinitas* kapcsolatban legyen (i. m. XI), elismerően szólva barátjának, BEREGSZÁSZINAK a könyvről. (Ueber die Aenlichkeit der Hungarischen Sprachen mit den Morgenländischen. Leipzig, 1796.) Ráadásul GYARMATHI szerint a magyar és a keleti nyelvek *affinitasa* szintén a szókincs és a szintaxis megfelelésén alapul, és az északi és a keleti kapcsolódás nem zárja ki egymást. Közvetlenül azonban nem definiálja az *affinitas*-t, és nem szól arról sem, hogy e szó különleges jelentőséggel bírma valamely szempontból. Nézzük meg hát azt, miként használja művében a szót! Kigyűjtöttem a könyv szövegéből a hasonlított nyelvek közti kapcsolatra, illetve az egybevetett nyelvi jelenségekre vonatkozó kifejezéseket.

Meglepő módon a több száz oldalon az *affinitas/affinis* szó (a címeiktől eltekintve) összesen négyszer fordul elő, kétszer az előszóban, kétszer pedig egy-egy önálló rész bevezető soraiban (második rész 126, első függelék 220). A szó használata tehát a címekre és a bevezetésekre korlátozódik, az elemző szövegekben nem szerepel. Elgondolkoztató ez a kettősség, különösen, ha tudjuk, hogy a címekre GYARMATHI nagyon is ügyelt (SCHLÖZER javaslatára pl. *finn*-re javította a mű címében eredetileg szereplő *lapp* szót. A szöveget viszont biztosan nem fésülte át utólag. Bizonyíték erre, hogy a korrigálatlan, értelemzavaró nyomdahibák tömegén kívül sok a szerkesztetlenség, következtetlenség például a különböző részek szöveggyeztetéseiben. (A szerkesztetlenség már a kortársaknak is feltűnt, l. DOBROVSKY híres recenzióját: Rezension zum Werk S. GYARMATHIS Affinitas: Allgemeine Literatur-Zeitung [Jena und Leipzig] Vol. 3., Nos. 214—5, pp. 49—54, 57—9.)

A szövegben a nyelvek közti kapcsolatra leggyakrabban, több mint hússzor a *similitudo*-t találjuk (i. m. X, 29, 53 stb.), kétszer a *nexus*-t 'kapcsolat' és egyszer a *commixtio*-t 'keveredés'. Van az Affinitasban a nyelvek vérrokonságára utaló kifejezés is (*mater dialectus, cognatio linguarum*), ezek azonban csak a BÉL MÁTYÁSTÓL idézett szövegben (i. m. 229, 301). GYARMATHI szövegében sehol nincs egyértelműen az eredetbeli/rokonni kapcsolatot jelölő szó.

A nyelvi jelenségek hasonló voltát jelölő szavak közt is gyakoriságban messze vezet a *similitudo*, akár a szókincsről, akár a nyelvtani rendszerről ír a szerző. Pl. *similitudo in vocibus* (i. m. 57, 61, 94), *similitudo vocabulorum* (i. m. 13 stb.), illetve *similitudo in ipsa paradigmatum formatione* (i. m. 28), *paradigma simile* (i. m. 128), *terminationes similes* (i. m. 17, 134). A második helyen áll a *convenit* 'megegyezik' szó, pl. *conveniunt*

verba significatione (i. m. 26), *conveniunt vocabula* (i. m. 146, 149, 231 stb.). Mutatóba még néhány szinonima: *analogus* (i. m. 137, 187), *coincidunt* 'egybeesnek' (i. m. 179), *accedere* 'közel áll' (i. m. 244, 306) stb.

Az összevetett nyelvi jelenségek is GYARMATHI szóhasználata szerint mind 'hasonlók', többféle szinonimával kifejezve. Ez azért figyelemre méltó, mert, mint látni fogjuk, a kortársak írásaiban sokszor például két nyelv hasonló szavai közt is *cognatio* 'vérrokonság' áll fenn.

Az Affinitas szóhasználata tehát a következőkre mutat: Az *affinitas* szó csak a kiemelt, „címszószerű” helyeken fordul elő, másutt nem. A műben főleg a *similitudo*, illetve más, 'hasonlóság' köznyelvi jelentésű szavak szerepelnek, rokonságra GYARMATHI nem utal. A többféle szó a szövegben stílust élénkítő szinonima, nem pedig kiforrott terminus.

2. Ha feltesszük is, hogy GYARMATHI csupán a nyelvek hasonlóságáról, nem pedig rokonságukról írt, a kortársak mindkettőt kiolvasták belőle. Tanulságos összevetni az Affinitas kortárs említéseit, mondjuk a Demonstratióról írottakkal (mely munka egyértelműen a származási nyelvrokonsággal foglalkozik). Azt tapasztaljuk, hogy a kortársak sem tettek már különbséget, mindkét művet hol a hasonlóság, hol a nyelvrokonság bizonyításaként emlegetik.

A SAJNOVICScsal együtt dolgozó jezsuita műhely történész tagja, PALMA FERENC egyenesen arról ír, hogy SAJNOVICs két nyelv *affinitas*át bizonyította: „...SAJNOVICSIUS Lapponum linguam Hungaricae *affinem* reperit.” [SAJNOVICs a lappok nyelvét a magyarral *affinis*-nek találta] (Notitia Rerum Hungaricarum. Tyrnaviae, 1770. 415. Idézi ÉDER ZOLTÁN: Túl a Duna-tájon. Bp., 1999. 61). — A Demonstratióból ÖHRLING is az *affinitast*, de még ennél is inkább a vérrokonságot tartja fontosnak: „...linguam Hungaricam et Lapponicam *affines* potius *germanas* esse...” [...a magyar és a lapp nyelv *affinis* sőt, inkább vérkonon...] (De convenientia linguae Lapponicae cum Hungarica 1772. 5). — PORTHAN szintén a vérrokonságot emeli ki, kiigazítva a szerinte túlzó *idem* szót: „verba *idem* esse admodum hyperbolice ... pro *cognitione* coniungi...” [az *azonos* szó némileg túlzás... a *vérrokonsági kapcsolat* helyett...] (Előszó a P. IUUSTEN-féle Chronicon Episcoporum Finlandiensium kiadásához; PORTHAN, Opera selecta. Pars prima. Helsingfors, 1859. 41).

Maga GYARMATHI viszont a nyelvi hasonlóság bizonyításának tartja a Demonstratiót is: „RUDBECKUM et SAJNOVITSIUM *similitudinem* hanc subolfecisse notum est ... SAJNOVITS eam in Demonstratione sua ... adstruere conabatur.” [ismeretes, hogy RUDBECK és SAJNOVICs megsejtették e hasonlóságot... SAJNOVICs a Demonstratiójában igyekezett ezt alátámasztani.] (i. m. IX). — RÉVAI hasonlóan: „SAJNOVITSII Demonstratio ... de septentrionalium linguarum *convenientia* cum nostra...” [SAJNOVICs Demonstratioja ... nyelvünk és az északi nyelvek egyezéséről] (Elaboratio Grammatica Hungarica. Vol. I. Pestini, Typis Mathiae Trattner, MDCCCVI. 51). Az Affinitásról hasonlóképpen vélekedtek. RÉVAI világosan kimondja, hogy a két mű ugyanarról szól: „resuscit idem argumentum, copiosusque tractavit GYARMATHIUS” [ugyanazt a tárgyat vette fel és bővebben fejtekte ki GYARMATHI] (i. m. 51). — A Magyar Könyvház szerint: „Meg-mutattya ebben a' Jzéles tudománnyal irt könyvében, ... és mind az Etimológiából mind a' Grammaticából bőven meg-bizonyittya az Irója, hogy Jzoros *atyafiságok* vagyon a' Lappói és a' Magyar nyelvnek egymás-közt.” (1804. XXI. szakasz: 78).

A. I. SYLVESTRE DE SACY recenziójának a szavai rávilágítanak a kettősség okára: a kortársak a nyelvek hasonlóságának igazolásában egyúttal a közös eredet, a nyelvrokonság bebizonyítását is látták, így aztán hol az egyik, hol a másik motívumot emelték ki: „pour établir *l'identité primitive* de deux langues...” „...les traits de *ressemblance*, qui assignent á ces divers idiômes *une même origine*...” [hogy megállapítsa két nyelv ere-

dendő azonosságát ... a hasonlóság jegyei, melyek e különböző nyelvek azonos eredetére utalnak] (ismertetés az Affinitásról, Goettinga, 1799. *Magasine encyclopédique ou journal des sciences des lettres et des arts* par A. L. MILLIN, IV. année, Tome sixième. Paris, An. VII. 1799. 85—95).

Mindez nem csupán e két (eredetileg esetleg különböző szemléletű) mű értelmezésekor érhető tetten, de általánosan jellemző a kor nyelvhasználati irodalmának szóhasználatára. Néhány kiragadott cím is jól mutatja ezt:

ÖHRLING: *De convenientia linguae Lapponica cum Hungarica*. 1772. Emlékezetes, hogy ennek az előszavában azt írja a szerző, hogy SAJNOVITS e nyelvek vérségi kapcsolatát derítette ki — márpedig ÖHRLING munkája SAJNOVITSÉ-t folytatta a közvélekedés szerint (l. a GGA GYARMATHI-recenzióját MURHARD tollából: No. 83. 1798. május 28. 817—29).

RUDBECK: *Specimen Vsus Linguae Gothicae... addita Analogia Linguae Gothicae cum Sinica nec non Finnonicae cum Vngarica*. Vpsalis, 1717. S hogy ezen *analogián* a szerző a genetikai rokonságot is értette, jól mutatják a 77. lapról való sorok: „Un-garicam & Fennonicam linguas tam *propinqua cognatione* sibi iunctas deprehenderim, ut *consanguineae* merito dici queant” [a magyar és a finn nyelvet olyan közeli rokonságban állónak találtam, hogy joggal mondhatók vérrokonnak].

IHRE: *Glossarium Suio-Gothicum ... in quo vocabula... ex dialectis cognatis illustrantur* 1—2. Uppsala, 1769. A műben IHRE a finnek és a lapokat a magyarral közösen hun eredetűnek tartja, s emiatt „inter linguam Ungaricam & Fennonicam observatur *affinitas*” [a magyar és a finn nyelv között *affinitas* figyelhető meg].

Hasonló a helyzet a művek szövegében is. Annak igazolására, hogy nem elszórt, véletlenszerű jelenségről van szó, vallatóra fogtunk egy-egy hosszabb, összefüggő szöveget is. A külföldi latin nyelvű kortárs szakirodalomból PORTHANNnak (aki egyébként jól ismerte a göttingai iskolát) a JUUSTEN-féle püspökkronika kiadásához írt, már említett Prooemiumát (i. m. 1—55) választottam, melynek középső része mintegy 25 lapon át a finn nyelv rokonságával foglalkozik. PORTHAN szövege azért is alkalmasnak ígérkezett, mivel latin stílusának egyik fő jellegzetessége épp a szinonimák változtatása, a *variatio*ra törekvés (KYÖSTI KIERIMO, *Observationes de Latinitate Porthanis*. Helsinki, 1983. 77). A magyar szerzők közül RÉVAI *Elaboratio Grammaticájának* I. kötetéből a magyar nyelv rokonságát tárgyaló részt néztem át (i. m. Cap. II. §§ II. *Studium linguarum orientalium et septentrionalium nostrae Hungaricae cognatarum*. 39—52). Az Affinitás szóhasználatának vizsgálatához hasonlóan külön szerepelnek a nyelvek közti kapcsolatra, illetve a nyelvi jelenségek hasonlóságára vonatkozó kifejezések. — A két, különböző anyanyelvű szerző latin szóhasználatára nagyjából megegyezik. Mindkét említett viszony megjelölésére többféle szót használnak, szinonimaként váltogatva, nincsenek tehát egyértelmű, kizárólagos kiforrott terminusok. A szavak köznyelvi jelentése részben 'hasonlóság', 'egyezés', részben 'vérrokonság'.

A nyelvek kapcsolatára a *cognatio* a leggyakoribb. PORTHAN: „linguarum *cognatio* in partibus suis simplicioribus” [a nyelvek *cognatio*-ja egyszerűbb részeit illetően] (i. m. 34, l. még 41, 42, 43 stb.). RÉVAInál: *linguarum cognatio* (i. m. 45, 47, 48, 55 stb.). Egy helyütt meg is adja a *cognatio* kritériumait: „...azok a nyelvek, melyekben nem csupán a szavak ugyanazok, legfeljebb megváltozott kiejtéssel, hanem ragozásuk és képzésük rendszere is hasonló, és hasonló szintaxis is, nyilvánvaló rokonságot mutatnak.” (i. m. 46). Ugyanezen tárgyaló nyelvek kapcsolatáról: *convenientia* (PORTHAN i. m. 43 stb., RÉVAI i. m. 55 stb.). PORTHAN a *similitudo*-t használja még, gyakran váltogatva akár egy oldalon a *cognatio*-val (i. m. 41, 45 stb.), RÉVAInál pedig az *affinitas* a magyar és az északi nyelvek kapcsolatának fő szava (i. m. 7, 36 stb.). — A nyelvi jelenségekre vonatkozóan: *similitudo*, *similis* (RÉVAI: *similis syntaxis*, *similis ratio inflectendi* i. m. 46, 49

stb.), *convenit* (i. m. 49 stb.). A szavak két nyelv közti összevetésben: *communes* (PORTHAN i. m. 42, 45), *congruentes* (RÉVAI i. m. 49), *conveniunt* (PORTHAN i. m. 45), *cognatio, cognatae* (RÉVAI i. m. 52, PORTHAN i. m. 28), *affines* (PORTHAN i. m. 45).

A korabeli nyelvészeti gondolkodásban a nyelvek hasonlósága és közös eredete szorosan összefügg, és kölcsönösen feltételezik egymást. Ez a gondolat nemcsak a szóválasztásban tükröződik, de olykor ki is fejtik, és teljesen természetes, magától értetődő dolognak tartják. PORTHAN így fogalmaz: „Fennicae autem nostrae cum nonnullis linguarum... maior est similitudo, quam ut cognationem earum suspectam habere liceat...” [finn nyelvünknek némely nyelvvel nagyobb a hasonlósága, semhogy vérrokonságukat kétségbe lehetne vonni...] (i. m. 45). RÉVAI szerint: „ea, quae lingua Hungarica habet cum istis (értsd: linguis orientabilibus) communia, ex eadem habeat communi origine” [mindazok a dolgok, amelyek a magyar nyelvben közösek a keleti nyelvekkel, a közös eredetükből valók] (i. m. 49). GANANDER a Grammatica Lapponicában, mely mű egyébként SAJNOVICSNAK és GYARMATHINAK is egyik fontos forrása volt, azt írja: „...conveniunt, quia hinc ortae sunt. Affirmare ausim (értsd: Fennicam et Aesthonicam) in Lapponica convenire & huic, sicut haec Hebraeae origines suas debere. Nam non modo accidentibus Grammaticalibus, sed etiam vocibus per plurimos ... concordant.” [... megegyeznek, mivel egyfelől erednek. Merem állítani, hogy a finn és az észti nyelv a lappal megegyezik, és a lappból származnak, miként az meg a héberből. Hiszen nem csupán grammatikai jellemzőikben, de igen sok szavukban is hasonlítanak.] (Grammatica Lapponica. Holmiae, an. MDCCXLIII. az ajánlás utáni lapszámozatlan előszó 2. lapján).

A nyelvek közti, rokonságot bizonyító hasonlóságnak tehát a korabeli felfogásban két összetevője van: a szókincs lényeges elemeinek (GYARMATHIN szavaival: *voces characteristicae*) és a nyelvtani szerkezetnek az egyezése. A kezdeti, szókincs alapú hasonlítások után ebben a korban a grammatikai jellemzőket tekintették döntőnek a rokonság igazolásában vagy cáfolásában. A grammatikai szerkezet eltérése esetén még akkor sem tartották közös eredetűnek a nyelveket, ha szókincsük javarészt megegyezett. Ilyenkor a szókincsbeli egyezést a szomszédság (*vicinitas*) vagy a nyelvi érintkezés (*commercium*) hatásának tulajdonították. A francia enciklopédisták úgy vélték, a francia nehezen származtatható a latinból, mivel szerintük a két nyelv szerkezeti eltérései igen nagyok. Ehelyett egy, már eltűnt szubsztrátumnyelvet tartották a francia ősenek, ami a latin szókincset magába szívta volna. Hasonlóan később a szanszkrit és a hindí közt is tagadták egyesek a rokonságot, noha a szókincsük szinte teljesen megegyezik. Még a XIX. század derekán is SCHLEICHER, aki a családfaelméletet kidolgozta, teljesen természetesnek vette, hogy az egy nyelvcsaládba tartozó nyelveknek hasonló a grammatikai felépítése. Fontos azonban, hogy a nyelvek grammatikai szerkezetének összehasonlítása mindig a szókincs hasonlításával kapcsolódott össze, pontosabban ebben a korban a szókincsükben közös elemeket mutató nyelvek esetében hívták perbe a grammatikát.

A választóvonalat ekkoriban nem annyira a genetikai és a tipológiai, hanem inkább a genetikai és az areális jellegű kapcsolat közt húzták meg. A genetikai kapcsolatból szerkezet és szókincs egyezését származtatták, az érintkezésből pedig főleg műveltség-szavak átvételét, illetve a *s z ó r v á n y o s* nyelvtani egyezéseket. Példa erre a névszói állítmány kérdése GYARMATHINÁL a magyar és az oláh nyelv kapcsolatában (i. m. 50), vagy az észti birtokos személyjel eltűnése germán hatásra (i. m. 140).

Kivételesen azonban önálló, mai értelemben vett tipológiai, a szókincset nem érintő összevetésre is akad példa. VERSEGHY a Proludiumban a nyelvek között kétféle kapcsolatot tart számon. Az egyikben „...a gyökerek meg a képzések és ragozások szótagjai különbözőnek ugyan, de a szóképzés és a ragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában véve csaknem hasonló (*similis*); az ilyen nyelvek, mint roko-

nok (*affines*), és ugyanahhoz a családhoz (*ad eandem speciem*) tartozók...” (VERSEGHY FERENC, Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönbön a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült. Pesten, TRATTNER betűivel és költségén. 1793. Fordította HEGYI BALÁZS. Szerkesztette és az utószót írta ÉDER ZOLTÁN. Szolnok, 1999: 67. §.) Ezt mai terminológiával *tipológiai hasonlóságnak* neveznénk (l. ÉDER ZOLTÁN utószavát, i. m. 82—4).

A másik esetben a nyelvek szerinte ugyanazon nyelv nyelvjárásai („*lingua ... eadem ... in varias tantum dialectos dispescitur...*”), ilyenkor a szerkezeti egyezésen túl „maguk a szógyökök, valamint a képzések és ragozások szótagjai csak a rokon magánhangzókat vagy kevés esetben néhány mássalhangzót illetően térnek el egymástól...” (uo.). Nyilvánvalóan itt a nyelvek genetikai rokonságáról van szó, a meghatározás szinte szó szerint egybeesng a korabeli definíciókkal. A *dialectus* a kor szokásának megfelelően szinkron és diakrón értelemben egyaránt értendő: jelölhette egyazon nyelv nyelvjárásait, mint például a magyar nyelv erdélyi vagy tiszai nyelvjárását, vagy a leszármazásban rokon nyelveket. (Hasonló szóhasználattal találkozunk például SAJNOVICS Demonstratiójában is.) VERSEGHY tehát ebben is megelőzve korát, a többi szerzótől eltérően különválasztotta a pusztán szerkezeti hasonlóságot a leszármazási kapcsolatra valló szerkezeti és szókincsbeli egyezéstől. Ráadásul a magyar és a héber nyelv kapcsolatát is csupán szerkezeti hasonlóságnak (*similitudo*) tekintette, ellentétben például RÉVAIVAL, aki a két nyelvet közös eredetűnek tartva (*cognati*), grammatikájában lépten-nyomon héber megfelelőikkel veti össze a magyart.

Ezt a felosztást látszik megerősíteni VERSEGHYnek egy évvel később PORTHANHOZ írt latin nyelvű levele is. (VERSEGHY FERENC levele PORTHAN finn nyelvész professzornak 1794-ből. Hasonmás kiadásban megjelentette a Damjanich Múzeum és a Verseghy Könyvtár. Szolnok, 1987.) A levél bevezetésében VERSEGHY latin fordításban idézi DOBROVSKYNAK a bécsi Hírmondó c. újság 1794. április 29-i számában közzétett levelét. Ebben Dobrovsky állást foglal a magyar, a finn és a lapp nyelv leszármazásbeli kapcsolata mellett. A Hírmondó eredeti magyar szövege szerint: „Nem lehet kételkedni ezen két nyelvnek *atyafiságáról*... Sajnovits egybe vetette a’ Lappiai Nyelvet a’ Magyarral, ’s ugyan azon Nyelvnek találta azt; úgy lát/jzik még is, hogy a’ Lappiai Nyelv sokkal inkább különbözik a’ Magyartól, mint a’ Tseh az Oro/z Nyelvtől. Magok a’ tudós Finnek (Finnusok) azt vallják, hogy a’ Lappiai Nyelv még Dialectusok se — lehet az ő nyelveknek. Kivánnám, hogy vallamely tudós erről bővebben értekezze Porthan Profel/for Urral...” VERSEGHY levele erre válaszul született. A latin változatban az *atyafiság* szót VERSEGHY *affinitas*-nak fordítja: „*De affinitate harum linguarum nullum amplius dubium superest...*”. A Proludiumban viszont a csak szerkezetileg hasonló nyelveket nevezte *affines*-nek. Ez arra vall, hogy a nyelvek közti kapcsolat fajtáiról világos elgondolásai voltak, de az *affinitas*-t nem használta szakszóként egyik esetben sem, csupán köznyelvi értelemben. — A levél további részében úgy fogalmaz, hogy azt kell vizsgálni, vajon két nyelv közt „*identitas aut similitudo*” [azonosság vagy hasonlóság] áll-e fönn. Feltéve, hogy következetes maradt saját, Proludiumbeli rendszeréhez, ez két külön dolgot jelent: a *similitudo* a pusztán szerkezeti egyezést, az *identitas* pedig a szerkezeti és szókincsbeli egyezéssel indokolt genetikai rokonságot.

Végezetül visszatérve a dolgozat elején feltett két kérdésre: ami GYARMATHI *affinitas*-ának a jelentését illeti, maga a mű főként a nyelvek közti *similitudo*-ról szól, amit csak néhány helyen nevez a szerző *affinitas*-nak, a leszármazási rokonság kérdését nem érinti. Ám ha a göttingai paradigmának volt is esetleg befolyása GYARMATHI címválasztására, már kortárs értelmezések is biztosan kívül estek ezen. Olvasatukban GYARMATHI a *similitudo*-val egyúttal a *cognatio*-t is bizonyította.

A nyelvtudomány történetében pedig egyértelműen a nyelvrokonság igazolásaként vonult be az Affinitas. Így a magyar fordítás címébe is a *rokonság* szó került. (GYARMATHI SÁMUEL, A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. A szerző GYARMATHI SÁMUEL orvosdoktor és a Göttingai Tudós Társaság levelező tagja, valamint a Természetbúvárok Jénai Társaságának tagja. Göttingában Joann Christian Dieterich betűivel. 1799. Latinból magyarra fordította CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, KOSZORÚS ISTVÁN. Szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 3. Tinta Könyvkiadó, Bp., 1999.)

Az *affinitas* szakszói használatára pedig, szemben egyéb, a göttingai iskola szellemében vizsgált tudományterületekkel, ahol a szónak kiemelt jelentősége volt, nem találtam bizonyítékot, nem utalnak arra a jelek, hogy akár GYARMATHI, akár más korabeli latinul író szerző egyértelmű nyelvészeti terminusként használta volna az *affinitas*-t. Ehelyett inkább a korra jellemző terminológiai kiforratlanságnak megfelelően egy szinonima a többi között. A kor barokk hatásra egyébként is a szóhasználatban a *variatio*-t írta elő, nemcsak a szépirodalmi művekben, de a tudományos értekezésekben is. Természetesen a tudomány fejlődése előbb-utóbb kiköveteli a szakszavak használatát, akár nyelvrokonságról, akár szerkezeti hasonlóságról van szó. Ez azonban már jóval a latin nyelvnek a tudományból való kiszorulása után, a nemzeti nyelveken írott tudományos munkákban következett be.

C. VLADÁR ZSUZSA

‘Affinitas’: structural similarity or genetic relationship?

Sámuel Gyarmathi’s ‘Affinitas’ is generally regarded as a pioneering achievement in the verification of the relationship between Hungarian and other Finno-Ugric languages. However, contemporary Latin dictionaries suggest that *affinitas* as occurring in the title allows for another interpretation: that referring to (linguistic) similarity. It has been claimed recently that ‘Affinitas’, written in the spirit of the Göttingen scholarly paradigm that was known for Gyarmathi, attempted to verify the structural similarity, rather than genetic relationship, of the languages concerned.

In Gyarmathi’s text, indeed, not a single word is devoted to whether or not those languages are genetically related; the key word there is *similitudo* ‘similarity’. Therefore, the wording of the work does not exclude the above assumption, although it must be admitted that the *affinitas* of the title, too, hardly ever occurs in the text.

Gyarmathi’s choice of terms differs from that of contemporary authors in Hungary and elsewhere who, in comparing languages and linguistic phenomena, use ‘relatedness’ and ‘similarity’ interchangeably. In the common wisdom of the period, linguistic similarity and relatedness mutually and naturally imply one another. The single exception is Ferenc Verseggy who draws a distinction between those two notions in his ‘Proludium’. Accordingly, Gyarmathi’s book was taken by contemporary readers to be a demonstration of genetic relationships just like Sajnovics’s ‘Demonstratio’.

In sum: it is possible that Gyarmathi wrote about a mere structural similarity of languages. However, it is certain that what he wrote proved, in the eye of his readers, the genetic relationship, not only the structural similarity, of Finno-Ugric languages.

ZSUZSA C. VLADÁR

A nyelv átértékelődése a posztmodern költői stílusban

Parti Nagy Lajos: *elrepullman*

A magyar irodalomban a hetvenes évek végére tett korszakküszöb egy új nyelvi magatartás kiérlelődését jelzi. A nyelvhez való viszony gyökeres átalakulása elsősorban „a nyelv uralhatatlanságának tapasztalatára” (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A magyar irodalom története 1945—1991. Argumentum Kiadó, Bp., 1993. 149*) vezethető vissza, vagyis a nyelv kérdésének hangsúlyossá válását az irodalomban a nyelvbe és a nyelv által leírt világba, az elmondhatóságba vetett bizalom megingása okozza. E nyelvi fordulatnak is nevezett jelenségnek „egyik legfőbb oka a nyelvi kommunikáció bizonyos funkcióinak problémává válása, és ezzel együtt más funkcióinak előtérbe kerülése. Ennek a változásnak a hátterében pedig a közölhetőséggel szembeni kétely áll. Így szorult háttérbe a nyelv referenciális funkciója és került előtérbe emotív és különösen metanyelvi funkciója. Az alkotók vizsgálják saját lehetőségeiket, a nyelv által adott lehetőségeket. Nemcsak az a fontos, hogy mit tudnak mondani, hanem az is, hogyan teszik ezt. Keresik a megfelelő nyelvi-formai megoldásokat, a közlés és a kifejezés lehetőségeit, és eközben állandóan reflektálnak saját nyelvhasználatukra. Így válik a tárgynyelv metanyelvvé, a forma maga tartalomává” (FABÓ KINGA, „Nyelvi fordulat” az irodalomban: *MNy. 1980: 196*).

A referenciális funkció szerepének megváltozása és csökkenése azt is jelenti, hogy a szöveget nem tekinthetjük elsődleges dolgok másodlagos nyelvi kifejeződésének, hanem sokkal inkább nyelvi tapasztalatok nyelvi feldolgozásaként foghatjuk fel. A mű nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza a tárgyát, a költő kimondja a szót, és a dolog létrejön (vö. KEMÉNY GÁBOR, *Mi a stílus? (Ujabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre): Nyr. 1996: 12*). A nyelv uralhatatlansága és a nyelvi megelőzöttség tapasztalata új stílusvonásokat is előhív, hiszen a beszéd tárgya helyett éppen a beszéd módja válik hangsúlyozottabbá.

A stíluselemzés szempontjából azért lehet lényeges ez a folyamat, mert a stíluselméletben sokan kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a referenciális funkciónak: „a stílus fogalma egy változatlanul előfeltevést hordoz: a referenciális funkcióét. A stilisztikai variáció változatlanul hagyja a valóságértéket. Épp ezért mihelyt a referenciális funkció elhomályosul, a stílus fogalma veszít érvényességéből. Stílusról tehát csak akkor van értelme beszélni — tehetjük hozzá —, ha a valóságvonatkozás (referencia) szilárd, állandó, következképp szilárdan azonosítható” — írja KEMÉNY GÁBOR ROBERT MARTIN nézeteit ismertetve (i. m. 11). A referencialitás elbizonytalanodása napjaink irodalmában nem jelentheti azonban a stílus fogalmának érvénytelenedését, mivel minden szöveg nyelvi megformáltságának vannak sajátossá tevő vonásai, van tehát stílusa. Ráadásul nem is igazán választható szét a műalkotásokban az ergon, vagyis a tematikus lényeg és a megjelenítési technika, vagyis az ezt hordozó parergonális keret (vö. DERRIDA, JACQUES, *The Truth in Painting. The University of Chicago Press, Chicago, 1987.*), amely nyelvi műalkotás esetében lényegében maga a stílus, a kettő csak egymást feltételezve létezik. Nem válik lehetetlenné tehát a stilisztikai megközelítés a legújabb irodalom esetében, hiszen ezekben a művekben gyakran éppen a megformáltság mikéntje az elsődleges. A stilisztika viszont saját kategóriáinak átértékelésére kényszerül, mivel a stílus így nem lehet továbbra is egy adott valóságvonatkozáshoz választás és elrendezés eredményeként rendelt sajátos nyelvi forma. A stilisztikai elemzés arról adhat számot, hogy egy adott szövegértelmezés egyedi és egyszeri folyamatába milyen nyelvi, szerkezeti sajátosságok felismerése vonódik bele, illetve hogy ezek a stílust érintő sajátosságok milyen szerepet játszanak

az értelemadás műveletében. A megformáltságból, a stílusból eredő értelem-összetevő szerepének megnövekedése révén a megértés és értelmezés aktusa is elsősorban a megformáltság sajátosságaira irányul, s az értelmezésben — ugyan egyéb vonatkozásairól lehanthatatlanul — éppen a stílus kérdése kerül előtérbe.

A magyar irodalom nyelvi fordulata a prózában kezdődött meg Esterházy és Nádas műveivel, majd elsősorban Tandori Dezső, Oravecz Imre, Petri György költészetével a lírában is bekövetkezett az a trónfosztás, amellyel a „jelentéshordozó nyelv helyét egy jelentésteremtő nyelv foglalja el” (KEMÉNY i. m. 12). Ebben a MARGÓCSY ISTVÁN által („Nagyon komoly játékok”. (Tanulmányok, kritikák). Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1996. 260) „nyelvkritikainak” nevezett költészetben olyan nyelvi-poétikai változások mentek végbe, amelyek átalakítják a szépirodalmi szöveggel és a hagyományosan hozzá kapcsolódó stílustípusokkal szembeni elvárásainkat. Az elvárt stílustípus átformálása igen gyakran annak ironikus, jelentését és önazonosságát veszített felidézésével is együtt jár.

Parti Nagy Lajos a nyelvi fordulat utáni állapot lírájának egyik legmarkánsabb képviselője, „költészete az egyik legkarakteresebb minőségként illeszkedik újabb irodalmunk azon törekvéseinek sorába, amelyek a megkötő hagyományok, gátló konvenciók lerombolására irányulnak” (KERESZTURY TIBOR, Parti Nagy Lajos: Csuklógyakorlat. Alföld 1987/5: 77). 1982-ben „Angyalstop” címmel megjelent első verseskötete nyelvi merészségével, sajátos hangjával hívta fel magára a figyelmet, s azóta tovább érlelődött nyelvi, stílusbeli eredetisége. Az irodalmi kritikák szerint „beszédmódspektrumainak nincsen belső, nyelvi határa, a mondhatóságnak a zárt rendszeren belül nincsen akadályoztatása, származzon bárhonnán is, bármilyen hagyományból is a nyelvi minta” (BOMBITZ ATTILA, Kinek nevezzelek Sárbogárdi Jolán?: Jelenkor 1997: 1129). Költészetében megvalósul és kiteljesedik a SZATHMÁRI ISTVÁN által a nyelv „felbomlásának” nevezett, az újabb költői stílusra jellemzőnek tartott folyamat (A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása” az újabb költői stílusban. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 189).

Az elsősorban a szövegből kiinduló hatásimpulzusokra összpontosító stilisztikai elemzés elutasítja ugyan a szerzői szándék rekonstruálhatóságát, mégis tanulságos lehet az a párhuzam, amely az elemzésben megállapítottak és a költő saját műveivel, nyelvhasználatával kapcsolatos nyilatkozata között fennáll. Parti Nagy így jellemzi költészetének nyelvi világát: „Játék a nyelvvel, rontása, törése, nyüstölése. De hát minden nyelvi mű létrehozása ez, játék a nyelvvel, kirakódsdi, térbeli, időbeli dominó. Elemek megfelelése, viszonya, anyag, gyúrhető, alakítható, kiismerhetetlen és csodálatos anyag. Nyelv-hús. Teremtés, munka, melyből és mely által létrejön, ha létrejön valami, ami működni kezd és működtében elhagy, több, legalábbis más lesz, mint amire szántad, szánódot. Valami, ami még konszenzuális, tehát hagyományozható, de már egyedi, egyszeri sosemvolt” (KERESZTURY TIBOR, Félterpeszben. (Arcképek az újabb magyar irodalomból). Magvető Kiadó, Bp., 1991. 168).

A Parti Nagy költészetéből elemzésre kiválasztott vers 1986-ban jelent meg először a „Csuklógyakorlat” című kötetben, majd az 1990-es „Szódalovaglás” címűben a „mintamondatokhoz” kapcsolható lábjegyzet lett belőle, így az 1995-ben megjelent „Esti kréta” című gyűjteményes kötetben két különböző manifesztációja is szerepel.

Az elsőként megjelent vers szövege:

elrepullman

*az irreverzibilé fogyó időn merengj el,
ha nem lettél menetté, legalább légy menetrend,*

*fazöldjét, mintha száját, beszívja kint az este,
a mély lukak, az erdők, megfeszlenek veresre.
merő romantikából hol mennyit ácsorogtál,
hogy tán kiadja másod a párnás másodosztály,
mostanra légyüveg sík, sötétül, végre lágyul,
s késő nem elfogadni az arcod állagául.
nézel és visszánézel, s ha ott is vagy mögötte,
nem lesz több kedved hozzá, és nem lesz több
közöd se.*

*e romlott légű resti holnapra légüres tér,
elmávadt arcát festi fapirosra a reptér,
varjakkal zsír az árnyék, az innen mintha túlhan,
egymásba csúszol szépen, ültőhely, elrepullman,
megnő a vállak tönkje, fejed közéje hajtod,
s kiüt a csorba arcél fölött a tompa arcfok.
elérzékenyre hülnél, az ablak légymenetrend,
az irreverzibilé fogyó időn merengj el.*

A néhány évvel később megjelent lábjegyzet:

*nem menekülsz suttogtam veres frakkomnak
kibújnod rókaomblukon nem kenyered**

Az a gesztus, amellyel Parti Nagy egy korábbi kötetben szereplő versét — a kötet több más verséhez hasonlóan — lábjegyzetként rendeli egy kétsoroshoz a következő kötetében, jelöltté, reflektálttá teszi azt a tényt, hogy bármely szövegünk csak más szövegek erőterében jöhet létre, és bármely szöveget csak más szövegek ismeretében olvasunk és olvashatunk épp az adott módon, vagyis hogy „a szövegek nem önmagukban, hanem más szövegek bizonytalan, változó kereszteződésében léteznek, intertextuálisak” (BÓKAY ANTAL, Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 383). Az írás két változata párbeszédbe lép egymással, össze is kapcsolja, egymásra is vonatkoztatja a két kötet szövegeit. A két különböző forma játéka mutatja az extralingvális eszközök térnyerését is napjaink költészetében (SZATHMÁRI i. m. 194).

A lábjegyzetként, a verseskötetben megjelenő sajátos kölcsönműfajként történő értelmezést a vizuális megjelenési forma segíti elő, hiszen a lap alján, kisebb betűmérettel szedve, a sorok határainak jelölése nélkül mintegy prózaként találjuk a verset. A cím hiányán, a tördelésen és a központozáson kívül egyetlen, a szókincset érintő különbség van a szöveg két létmódja között. Értelmezésemben mindkét változat szerepet játszik, a mondatok és sorok határaitól szólva azonban a verssorokba tördelt szöveget vettem figyelembe.

---

* Az irreverzibilé fogyó időn merengj el. Ha nem lettél menetté, legalább légy menetrend. Fazöldjét, mintha száját, beszívja kint az este, a mély lukak, az erdők megfeszlenek veresre. Merő romantikából hol mennyit ácsorogtál, hogy tán kiadja másod a lappadt másodosztály, mostanra légyüveg sík, sötétül, végre lágyul, s késő nem elfogadni az arcod állagául. Nézel és visszánézel, s ha ott is vagy mögötte, nem lesz több kedved hozzá, és nem lesz több közöd se. E romlott légű resti holnapra légüres tér, elmávadt arcát festi fapirosra a reptér. Varjakkal zsír az árnyék, az innen mintha túlhan, egymásba csúszol szépen, ültőhely, elrepullman. Megnő a vállak tönkje, fejed közéje hajtod, s kiüt a csorba arcél fölött a tompa arcfok. Elérzékenyre hülnél, az ablak légymenetrend, az irreverzibilé fogyó időn merengj el.

A verset tartalmazó „Csuklógyakorlat” című, jól szerkesztett kötet négy ciklusból áll, amelyeknek címei: „Pacsirhák”, „Lamenthák”, „Fragmenthák”, „Diletták” egyaránt jelzik a költő játékos szóalkotó fantáziáját és a lírai műfaji hagyományhoz való ironikus viszonyát.

Az első, vagyis a „Pacsirhák” ciklusba tartozó vers olvasásának és értelmezésének folyamatában szövegszerütlenné tevő széttartó és egységgé összefogó erők küzdenek: az első olvasásra értelmetlennek tűnő, a referencialitás és az összefüggőség mikéntjének átértékelődése miatt a dadaista-szürrealista szövegépítkezésre, az automatikus, kontrollálatlan írásra emlékeztető szövegben megtalálhatjuk azonban a szerkesztettség, az erőteljes stilizáltság nyomait is.

Az írás címe: *elrepullman* a költő sajátos szóalkotó leleménye, a nyelvi elemek szabadságának olyan megnyilvánulása, amit MARGÓCSY a „lexika robbanásának” (i. m. 153) nevez Parti Nagy költészetében, s amely a szó- és kifejezőkészlet nagyarányú kitágulását jelzi (vö. SZATHMÁRI i. m. 191). Ebben a szófaji határokat áttörő kontaminációban egy főnév és egy ige „csúszik egymásba”: a ’kényelmes, különleges rugózású vasúti kocsi’ jelentésű *pullman* egy igekötővel kezdődő, az *elrepül* szó hangalakjára emlékeztető szóelemmel vonódik egybe. Az ilyen grammatikai elcsúszások az egész szövegre jellemzők: a szerző „nem is egyszerűen neologizál, hanem minden grammatikai kötöttséghez hozzányúl, szabad száguldozásában eltörli a szófajok közötti határokat, eltörli a (grammatikailag kötött) mondatrészek esetleges meghatározottságait” (MARGÓCSY i. m. 154). A címben felismerhető szavak jelentésmezejének metszetét az utazás archetipikusnak számító gondolköre adja, s bár a szóképzés módja jelzi a referencialitás átértékelődését, „a világra-vonatkoztatottságról elszakadó jelszerűséget” (KULCSÁR SZABÓ, A különбözés esélyei. Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához: *Literatura* 1987—88: 144), a cím mégis átfogó és előre utaló jellegű, mivel az itt kijelölődő szemantikai tér töltődik majd tovább a szöveg jelentéslehetőségeinek feltárulása során.

A versben az összefüggőség minden fajtája átlényegül, az egységnek tartható szöveg egyéjszövdése nem a lírai művektől hagyományosan elvárható módon valósul meg. Az elsődleges széttartó erő a jelentésbeli egységek — s részben a nehezen azonosítható jelentésű jelölők — kapcsolata, hiszen a referencialitás problémája éppen abban mutatkozik meg, hogy megnehezedik az a folyamat, amelynek során a szöveghez összefüggő valóságdarabot tudunk rendelni.

A széttartó erők mellett azonban az írás egységének, megszerkesztettségének képzetét számos formai tényező erősíti. A vers jambikus lejtése, erőltetett páros rímei a prózai formába tördelt lábjegyzet formáján is átütnek, megfelelő a lírai szöveggel kapcsolatos alapvető formai elvárásainknak. A keretes szerkezet, a nyitó tagmondat változatlan megismétlése a befejezésben a lezártág, a kerek és megformált szöveg benyomását kelti. Az indításban kijelölt beszélői pozíció, az egyes szám második személyű megszólítás vagy önmegszólítás az egész szövegben végigvonulva szintén egységet teremt. Az önmegszólítás azonban ebben a versben a lírai művekben megszokott szemantikájától (létkérdések, érzelmi helyzetek feltárása) megfosztva van jelen, ironikus módon idézve meg ezáltal a művészi magatartás dignitását hangsúlyozó lírai megszólalásmódot. A szerkezet retorizáltsága, az egyes szám második személyű beszélő konstituálása révén tehát az erre a stílustípusra vonatkozó elvárásainknak a formát tekintve látszólag megfelelő szöveg jön létre; a látszólagos megfelelés azonban ellentétbe kerül a szemantikai tartománnyal: a kanonikusnak számító stílusszerkezet polemikus stilizációval (vö. BALBUS, STANISLAW, Oximoron és intertextualitás: *Helikon* 1993: 521), ironizált módon jelenik meg.

A nyitó felszólításban az *irreverzibilé* határozó azon túl, hogy a tudományos regiszterbe tartozó, a lírától elvárt kifejezőkészlethez viszonyítva szokatlan elemmel újítja

meg az idő múlását ábrázoló költészeti hagyományt, az értelmezésben nyelvi kétely elé is állít. A *fogyó* melléknévi igenév argumentumaként meglepő ez az eredményhatározó, amely ráadásul nem a melléknévi alakból, hanem annak tövéből képzett forma; az adott helyzetben megszokottabbnak tűnő módhatározóként történő értelmezéshez azonban egyszerű feltételeznünk kellene a latinus határozószói forma használatát, másrészt magyarázatot kellene találnunk az *l* hang megnyúlására is. A Parti Nagy-féle jelentéselbizonytalanításra törekvő, a jelentéslehetőségek megtöbbszörözésével játszó beszédmód akár mindkét lehetőséget megengedi, éppen az értelmezés nehézségeire építve stílusának hatását.

A felszólítás folytatásában is akadályozódik a nyelven túlira, a „valóságra” vonatkoztatás szándéka. A költemény meghatározhatatlan megszólítottja ugyanis a szövegben megteremtődő világban válhat *menetté*, sőt akár *menetrenddé* is. E két szó viszonya — az egyik szóalak része a másik birtokos jelzői alárendelő szőösszetételnek — s ezeknek a szövegbeli logikai relációba (*ha nem ez, legalább az*) rendeződése azt is mutatja, hogy a nyelvi elemek elsősorban önmagukra vonatkoznak: a jelölők hívnak elő jelölőket s nem a jelentések jelentéseket.

Ennek a felszólításnak, a vers második sorának vége (*légy menetrend*) a keretbe épülve, de részben variálva ismétlődik meg az utolsó előtti sorban (*légy menetrend*): ez a grammatikai homonímiát felhasználó jelentésbeli variáció a szöveg egésze felett átívelve épül be a vers többértelműségre alapozódó szemantikai játékerébe.

Az indítást követő két tagmondat már nem a megszólítotthoz fordul, hanem tájleírást idéz; a napszak antropomorfizálásának konvencionálizált stilisztikai megoldása szokatlan nyelvi elemekkel, a grammatika és a szemantika szabályait is áthágva valósul meg. A *fazöldjét* szó esetében, mivel egybeírt formáról van szó, a birtokos személyjel nem utalhat vissza a *fá*-ra, hanem valószínűsíthetően a tagmondat alanyára, az *esté*-re vonatkozik. A beékelődő hasonlításban (*mintha száját*) szereplő birtokos személyjelet ugyan csak az *esté*-re vonatkoztathatjuk a parallel viszony, az azonos mondatrészi szerep miatt, azonban így még a hasonlatban szükségszerűen meglévő két eltérő jelentéssíkot figyelembe véve is további szemantikai összeférhetlenség jön létre.

A kifejezőmódjainkhoz rendelhető jelentések bizonytalanságára figyelmeztethet a leíró részbe tartozó következő sor kezdete (*a mély lukak, az erdők, megfeszlenek vesresre*): a kötőszó hiánya miatt nem válhat eldönthetővé, hogy felsorolásról, vagyis halmozott alanyról vagy pedig a tájleírás képszerű szervezettségébe illeszkedve értelmező jelzős szerkezet formájában megvalósuló teljes metaforáról van-e szó. Sőt az eredeti központozású szövegben *a mély lukak* és *az erdők* egyaránt vesszők között szerepelnek: így csak a szövegben őket megelőző tagmondat alanyához tartozhatnának, bár ebben az esetben szokatlan az alany és az állítmány számbeli egyeztetésének hiánya. Ha azonban az *erdők* után szereplő vesszőt hibaként fogjuk fel — a szabálytalan szóképzések és mondatalkotások analógiájára akár szándékos helyesírási vétségként is — (különben a lábjegyzet formájú változatban nem szerepel), akkor ezek az elemek a következő állítmányi részhez is tartozhatnak. Ez a kettőség azt jelenti, hogy bár nem a grammatikai szabályok által megengedett módon, de mindkét állítmány alanyaként értelmeződhetnek; vagyis a zárt mondat szerkezet felbomlása, az anakoluthia is hozzájárul a szöveg értelmezésének nehézségeihez.

A *megfeszlenek* az igekötő sajátos társítása révén lesz egyéni szóalkotás, s mivel a hozzá kapcsolódó eredményhatározó szín jelentésű szó, asszociációs körünkbe bevonódhat a hasonló hangalakú *fest* szó is. A nyelvben adott, etimologikusan nem is összefüggő hasonló hangzású tövek esetleges egybejátszása jelzi annak egyik lehetőségét, ahogy a nyelv „alkotótársá” (vö. KULCSÁR SZABÓ, A nyelv mint alkotótárs. Nyelviség és esztétikai tapasztalat újabb irodalmunkban: Alföld 1995/7: 59) válhat a szövegalkotás és

szövegolvasás folyamatában. A színnévnek a köznyelvben ritkábbnak számító, de Parti Nagynál gyakori *veres* alakváltozata hozzájárul a szövegrész zárásának kakofóniába hajló hangzásához. E leíró rész nyelvi megformálása felesel egyrészt a tájleírások eljárásmodjainak hagyományával, másrészt megkérdőjelezi a nyelvben a grammatikai és jelhasználati szabályok által rögzített evidenciák érvényességét.

A megszólítást továbbépítő második mondatban sem csak a világra vonatkoztatás igénye akadályozódik folyamatosan, hanem a nyelvi elemek szabályszerű egymásra vonatkoztatása is nehézkessé, sőt néhol lehetetlenné válik. Az olvasás lineáris folyamatát időről időre megakasztja a különböző értelemadási lehetőségek számára nyitva hagyott szöveg. Az első tagmondatban a *hol* és a *mennyit* szavak több mondatrészi szerepben is elképzelhetők. Bár kijelentő mondatról van szó, lehetségesnek tarthatjuk mindkettő kérdőszóként való értelmezését is, hiszen a szövegrészek modalitásának váltakozásait a központozás mindvégig figyelmen kívül hagyja, a felszólító és leíró részek sem különülnek el: négy, ponttal záródó egységre tagolódik a vers. Valószínűsíthető lehetne a két szó vonatkozó névmási szerepe is, azonban ebben az esetben vonatkozásuk felfedése jelent nehézséget. A *mennyit* szó esetében az egyik legelképzelhetőbb lehetőség az, ha névmással kifejezett idő- vagy számhatározó értékű tárgyként értelmezzük.

Az ezt követő célhatározói mellékmondatban ismét azonos hangalakok feleselnek egymással: a homonim tőhöz járuló homonim toldalékmorféma jelzi a többértelműség elszabaduló lehetőségeit (*másod — másodosztály*). A más jelentésben már előfordult hangalak megismétlése egy szóösszetételben a második sorban értelmezett (*menetté — menetrend*) retorikai eljáráshoz hasonlít. A lábjegyzetnek ebben a tagmondatában található az egyetlen, nem a központozást és a tördelést érintő eltérés a korábbi szöveghez képest. A két szövegváltozat párbeszédében sajátos értelmet kaphat az a tény, hogy a *párnás* pozitív töltetű jelző helyett a „Szódalovaglás” című kötetben a *lappadt* egyéni alkotású, negatív jelentésárnyalatú hangulatfestő szó áll.

A teljességgel uralhatatlannak érzett nyelv lenyomatait találjuk a két következő sorban: a *mostanra légyüveg sik* tagmondatban nemcsak a jelentések, hanem a mondatrészi szerepek is azonosíthatatlanná válnak. Itt is érzékelhetjük azt, hogy „Parti Nagy számára nincsen zárt grammatikájú szintaxis — a mondatoknak nincs biztos tagolhatóságuk; a mondat részei hol ide, hol oda, hol ehhez a mondatrészhez, hol a másikhoz kötődnek vagy köthetők: mindennek köszönhető, hogy az egyes szavak aztán megtehetnek magukkal bármit” (MARGÓCSY i. m. 154). A *légyüveg* önmagában nehezen értelmezhető egyéni szóalkotás, amelynek értelemlehetőségei a következő mondat által megszabott irányban alakulnak, majd a vers lezárásában egy azonos előtagú összetett szó (*légymenetrend*) jelentéskörnyezetének révén szűkülnek tovább.

A vers legrövidebb mondatának szedése törést jelent a vizuális megformáltságban: az azonos szótagszámú, de hosszabbra nyúló vesszor végének letörése és külön sorba tördelése egy szinte üres sort eredményez. S ez az üres rész sajátos tükrötengelyt képez a szövegben: e mondat előtt és után egyaránt nyolc-nyolc sor olvasható. Bár maga a tengely képileg nem pontosan középen helyezkedik el, a szöveget keretező részek kisebb jelentésbeli fénytöréssel egymás tükröképeként is felfoghatók. Az extralingvális szint ilyen metaforikus értelmezésének lehetőségét erősítheti az a tény, hogy a „tükrömondatba” bevonódó jelentésimpulzusok is a tükröződésre, a *légyüveg*ben visszatükröződő képre utalnak (pl. *nézel és visszánézel*). A vizuális megjelenés és a szövegjelentés ilyen egymásra vonatkozása a posztmodern regényekkel kapcsolatban kimutatott öntükröző jellel (vö. SZERDAHELYI ZOLTÁN, *Posztmodern kompozíciós jegyek mint egy lehetséges csoportosítási kísérlet összetevői: Studia Poetica. Szeged, 1990. 188*) lírai megvalósulásaként is értelmezhető. A jelentésképződésben gondot jelent az is, hogy mire vonatkoz-

nak a mondatban szereplő birtokos személyjelek: a *mögötte* legvalószínűbbnek tartható előzménye a *légyüveg*, bizonytalanabb a kérdés a *hozzá* esetében. Ez a határozóragos névmás ráadásul a mondat két kifejezését tekintve (*kedve van vmihez, köze van vmihez*) is kötött, kötelező vonzatnak számít; a második kifejezésben azonban verbálisan nem szerepel, s így, bár a hiány érzete megmarad, mindkettőhöz tartozónak érezhetjük és értelmezhetjük az egyszerű előfordulást.

A következő leíró rész kezdetén egy hangalak hasonló hangalakot hív elő: *e romlott légű resti holnapra légüres tér*. Az eddigi szövegrészekben azonos hangzású, de eltérő jelentésben felismerhető szópárok léptek egymással játékba, itt viszont a paronímia kelti azt a képzetet, hogy a nyelv hangteste uralja a szöveget, irányítja a szöveg alakulását, vagyis a nyelv folyamatosan megelőzi a róla való tudásunkat.

A *reptér* megszemélyesítésébe (*elmávdadt arcát festi fapirosra*) is egyéni szóalkotások épülnek: önmagában is meglepő az arcát festő nővel azonosuló repülőtér képe, az *arc* jelzőjének (*elmávdadt*) értelmezése pedig a mozaikszóból igét s abból igenevet alkotó szóképzés merészségén túl felidézheti az adott jelentéskörnyezetben elvárható, hasonló felépítésű és hangzású *elsápadt* melléknévi igenevet. Ez a párhuzam sejteti, hogy az *elmávdadás* azonosíthatatlan jelentése valószínűleg valamilyen gyengülésre vonatkozik. A másik, a megfeythetlenséggel szembesítő, a szemantikailag egymással nehezen kapcsolatba hozható elemekből álló szóösszetétel a *festi* állítmányhoz tartozó *fapirosra* eredményhatározó. A képtelen szín az adott szövegvilágban mozgásba hozza az azonos előtagú *fazöldjét* szót is.

A következő tagmondatban (*varjakkal zsír az árnyék*) egy újabb szövegalkotási eljárásban ismerhetjük fel a hagyományos jelentésképzés elvi elutasítását: a szavak szemantikai összeférhetlenségéből adódik a szövegrész szürrealisztikus képisége. Ezután a két határozószó mondattanilag hiányos hasonló viszonyba kerülése (*az innen mintha túlnan*) ismét a tükröződés képzeteihez kapcsolhat vissza; s az ezt követő tagmondat nyelvi szabálytalansága, vagyis az, hogy egyes számú ige mellett szerepel határozóként az *egymásba* kölcsönös névmás, szintén csak valamilyen megkettőződéssel magyarázva oldható fel.

A vesszők között található, így külön egységet képező *ültőhely* mondatrészi szerepe bizonytalan, s főnévi alakja ellenére szófaja is az, hiszen itt ismét a nyelvi elemek sajátos átgyúrásával találkozunk: ezt a szót csak határozóragos formájában használjuk, természetesen határozóként, s ez az elvonással létrejött forma is megőrizheti az értelmezésben e szófajtság emlékeit. Ezt követően a cím ismétlődik meg, szintén vesszők közé emelve, ezért elképzelhető talán az is, hogy két egymás utáni megszólításról van szó, sőt a szerkesztést tekintve a megszólítottak azonossága sem zárható ki. Talán a jelentés azonosíthatatlanságát is jelképező, a címben is kiemelt *elrepullman* lenne az egész szöveg megszólítottja? Ez a jelentésadási mód szélesre tárja az értelmezések lehetőségeit. Ha ugyanis ebben a bizonytalan referenciájú szóban fejeződik ki a vers megszólítottja, a nyelven kívüliség elutasításával eljuthatunk odáig, hogy magát a szóalakot tekintjük a szöveg címzettjének. S így a szöveg játékos autoreferenciája, a nyelv önmagára vonatkozása jelenik meg *az egymásba csúszol szépen* kifejezésben is, a szóelemek összekapcsolódásának módját ábrázolva.

A megszólítás folytatása ismét jelentésbeli elbizonytalanodások színtere: a *vállak tönkje* lehet birtokos jelzős szerkezetű teljes metafora, de értelmezhető valódi birtokviszonyként azonosíthatatlan vonatkozással is, a *közéje* legvalószínűbben a *vállak tönkjé*-re utal vissza, azonban az adott szövegben kijelölődő nyelvi világ szabályai nem követelik meg szükségszerűen ezt az azonosítást.

Az azonos előtagú összetett szavak jelentésmezői egymásba játszatásának korábban már szereplő eljárása ismétlődik meg a következő sorban: az *arcél* szavunkat követi az annak mintájára képzett *arcfok* egyéni formálású szó, s e szavak utótagjaihoz általánosan rendelt jelentések metszetében (*él — fok*) a geometriai idomok világa jelenik meg. Az *arcél* jelzője (*csorba*) az utótag egyik önálló jelentését idézi meg, s hasonló jelentéstani viszony van az *arcfok* és jelzője (*tompa*) között is, s ez a szókapcsolat újra a geometria fogalomkörébe gyűjti a jelentésnyalábokat.

A szöveg lezárása az első két sor részben módosult ismétlődése. A szófaji kategóriákat ismét egybemosó *elérzékenyre hűlnél* tagmondat a keret egészen új része: ebben egy melléknévi formához igeikötő kapcsolódik anélkül, hogy igit képeznék belőle. A teljes kifejezés hangalakja ebben a szavak testét elszövegvilágban elképzelhetővé teszi azt a jelentésadási műveletet is, amelyben a megszokottabb *elérzékenyülnél* ige hangalakja lép kölcsönhatásba a szövegben megjelenő formával, a szót megszakító hüppögés hangzását is felidézve. A keret átalakuló részében a *légy* nem a második sorban szereplő igei jelentésben, hanem főnévként jelenik meg egy összetett szó előtagjaként predikatív szerkezetű teljes metaforába épülve. — Az utolsó sor változatlan ismétlődés, amely lineárisan lezárja a verset, a zárttság, a befejezettség illúzióját adva ezáltal az értelmezés számára oly sok helyen nyitva hagyott szövegek.

A vers stílusa a hasonló és azonos hangalakok egymásba játszásával, az egyéni és bizonytalan jelentésű szóalkotások gyakoriságával, a szóképzés és a szóösszetétel lehetőségeinek kitágításával, az alaktani és szintaktikai szabályok folyamatos megszegésével, vagyis grammatikai metaforák sokaságával, a mondat szerkezet zártságának felbontásával, a hagyományos költői képek (pl. az este megszemélyesítése) megújításával és a kétféle vizuális megjelenés intertextualitásával írható le átfogóan; vagyis minden a stilisztika által vizsgált nyelvi szinten olyan alakításmódok jellemzik, amelyek szüntelenül felmutatják a közlés nehézségeit és a jelentés kikerülhetetlen többértelműségét és meghatározhatatlanságát. A nyelv-centrikusság ebben a szövegben nem a kifejezhetőség problémájának tematizálódását, a nyelvhasználat reflektáltságát jelenti, hanem olyan küzdelmet a nyelvvel, amelynek során a nyelv felhasználásában érvényesnek tekintett eljárások lehetőségei kitágulnak.

A „posztmodern vonásokat idéző nyelvi eltengelytelenedés” (KROMMER BALÁZS, *A nyelv, ami történik*. (Egy Parti Nagy Lajos-novella poétikai megközelítése): Jelenkor 1997: 1124) miatt sosem lehetünk benne biztosak, hogy ebben a szövegvilágban mi mivel is azonos: a vers a szavak és a szubjektum egyidejű identitásvesztésének megjelenítő-dése (vö. SZABÓ ZOLTÁN, *A posztmodern irodalom főbb stílári s sajátosságai*: Nyr. 1998: 46—57).

Az „egymásba csúszó” grammatikai kategóriák és jelentéselemek, az értelemadás, a jelentéstulajdonítás nehézségei összességében olyan helyzetet jeleznek, amely találoán jellemezhető LYOTARDnak a posztmodern művészl, alkotásról megfogalmazott gondolataival: „felidézi a megjeleníthetlent magában a megjelenítésben; ami nem fogadja el a formák nyújtotta vigaszt, az izléskonszenzust, amelynek révén átérzhetővé válik a lehetetlen iránti nosztalgia; ami új megjelenítéseket harcol ki, nem azért, hogy élvezetet szerezzen, hanem, hogy méginkább érzhetővé tegye a megjeleníthetlent” (Mi a posztmodern?: Nagyvilág 1988: 426).

A jelentésképzés, a nyelvi kifejezhetőség nehézségei ellenére több egységesnek tartható jelentéssík ismerhető fel a szövegben, s bár a fogalmi tartalmak nem a hagyományos módon elevenednek meg, felrajzolódk elöttünk egy utazás, egy táj, a vasúti kocsi ablakának tükröződése. Ezeknek a dolgoknak a kimondatlansága, felidéződésük módja mutatja az elmondhatóságnak, a közölhetőségnek erre a szövegre érvényessé tett szabályait.

Ez a költemény tehát és hasonló módon Parti Nagy egész költészete nem csupán élénk állítja a nyelvi közölhetőség dilemmáját, hanem sajátos szövegalkotó eljárásaival meg is teremti a mondhatóság egy lehetséges újfajta feltételrendszerét; hisz végül, bár áttételes utakon, de megjelenik a nyelven kívüli, a nyelven túli is: a jelölés, a referencia problémáinak felmutatásán túl és annak ellenére, mégiscsak rendelkezünk a szöveghez bizonyos valóságreferenciákat, „megmutatkozhat Parti Nagy nyelvének világtéremtő ereje, feltárulhat az önkényes szerző által újrarajzolt, újraalkotott univerzum képe” (BAZSÁNYI SÁNDOR, Grammatika. (Parti Nagy Lajos: Esti kréta): Alföld 1996/9: 78), megteremtődhet egy másfajta összefüggérendszer és egy másfajta referencialitás lehetősége.

DOMONKOSI ÁGNES

Metamorphosis of language and style in present-day Hungarian poetry: a stylistic analysis of *elrepullman* by Lajos Parti Nagy

The aim of this paper is to present and discuss some characteristics of usage in present-day Hungarian poetry via a detailed stylistic analysis of Lajos Parti Nagy's poem entitled *elrepullman* [Pullmanoeuvre]. The poem can be described in terms of blending homophones or quasi-homophones into one another, frequent occurrence of nonce coinages of idiosyncratic form and vague meaning, broadening of the possibilities of derivation and compounding, permanent violation of morphological and syntactic rules, disintegration of sentence structure, reformation of traditional poetic imagery and intertextuality effects between two different visual presentations of the text. The poem is thus characterised, at all linguistic levels within the purview of stylistics, by manners of speaking that not only permanently set forth difficulties of communication and the unavoidable ambiguity and vagueness of meaning, but also create a novel possibility of poetic text production by transfiguring and reforming poetic diction.

ÁGNES DOMONKOSI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az aktuális tagolás szövegszervező lehetőségeiről*

1. A kérdés felvetése. — A Magyar Tudomány 1998/3. számában KIEFER FERENC „A nyelvtudomány távlatai: helyzetkép és előrejelzés” című cikkében hangsúlyozza, hogy „az erősen formalizált nyelvi leírások ellenhatásaként egyre inkább nő az igény a természetes nyelvi kommunikáció stratégiáinak a jobb megismerésére” (i. h. 306). A kognitív nyelvészet hívei szintén kiemelik, hogy nemcsak a szavakat és mondatokat generáló mechanizmusokat kell vizsgálnunk, hanem mindazt, ami az adott kultúrközösségben elfogadott kommunikációs modellel összefüggésben meghatározza, hogy milyen módon használja az ember a nyelvet (vö. LANGACKER, R. W., *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, 1987.). — A szövegszerkesztési stratégiákat az általános közlési stratégiák, illetőleg tágabb értelemben a viselkedési stratégiák részeként értelmezem. Minden nyelvi közösség ugyanis sajátos kommunikációs viselkedési modellt hoz létre. E tág körből jelen dolgozatomban elsősorban

* Készült az OTKA T 29254 sz. pályázata támogatásával.

az aktuális tagolás és a szövegszerkesztés viszonyát vizsgálom. Az aktuális tagolást a közlésfolyamatban a kontextus és a szituáció hatására egymással kapcsolatba lépő közlésegyeségek egyik fő szerveződéseként, stratégiájaként fogom fel.

2. Aktuális tagolás és szövegszerkezet. — Az aktuális tagolás vizsgálatában három fő irányzatot különíthetünk el: a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai vizsgálatot. A tisztán szintaktikai vizsgálat csak az ADOTT—ÚJ szerkezetnek az egyes elszigetelt mondatok felépítésében játszott szerepét elemzi, a szemantikai megközelítés az ADOTT—ÚJ szerkezetnek a mondatok jelentésében játszott szerepét kutatja, a pragmatikai megközelítés pedig az ADOTT—ÚJ struktúra kontextuális, szöveggörnyezeti összefüggéseit, valamint e szerkezet kommunikatív funkcióit vizsgálja. Elemzéseimben mindhárom megközelítési mód fontos szerepet játszik.

Az aktuális tagolás vagy funkcionális mondatperspektíva megnevezés arra utal, hogy a mondatok lexikális, grammatikai összetevői egy adott kommunikációs helyzetben a beszélő szándékainak megfelelően sajátos perspektívába kerülnek. Tehát a közlő úgy szervezi a mondatot, hogy általában a befogadó számára legkevésbé váratlanul ható, a befogadó memóriájában is a leginkább felszínen levő fogalmat vagy fogalmakat jelölő résszel indít, és ehhez kapcsolja az új információt. Az adott információt a befogadó tudatában általában a szöveggörnyezet vagy a konkrét közlés-helyzet hozza felszínre.

A mondatok többnyire nem elszigeteltek, hanem a közlésfolyamatban a kontextus és a szituáció hatására egymással szoros kapcsolatba lépnek. Tehát a közlő a szöveget meghatározott elvek, célok szerint rendezzi, válogat a külső tényezőknek megfelelően a közléstechnikák lehetőségeiből. Az ADOTT—ÚJ információnak megfelelő elemzés tehát megadja a mondat kommunikációs perspektíváját, s ennek alapján azt, hogyan építsük tovább gondolatainkat. „Az által — írja PLÉH CSABA —, hogy nyelvi szerkesztettsége révén a mondat bizonyos dolgokat ismertként mutat be, emlékezteti kereséseket indít el, s az új információkat a megtalált csomópontokhoz köti” (PLÉH, A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris Kiadó, Bp., 1998. 49). Az ADOTT—ÚJ információ természetesen pragmatikai kategória. Az ADOTT információ hallgatóorientált, ugyanis arra alapoz, hogy mi aktív a befogadó emlékezetében. Ennek forrásai lehetnek általános ismeretek, amelyek világtudásunk részei, de lehetnek az illető szövegből ismert előzmények is. Minden szövegnek megvan tehát a funkcionális mondatperspektíva szerinti szerkezete. Ezek a szerkezeti típusok modelleknek, BÉKÉSI IMRE terminusával élve absztrakt konstrukcióknak foghatók fel (vö. BÉKÉSI, A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.), amelyek alapján tipizálhatók a szövegszerkesztési stratégiák. A konkrét szövegvizsgálatok mellett, természetesen, foglalkoznunk kell a nyelvi kompetencia által meghatározott szövegépítő lehetőségekkel is.

3. Sajátos szórenden alapuló szövegszerkesztési stratégiák. — A nyelv típusának, szerkezetének megfelelően alakulnak ki a sajátos szórenden alapuló szövegszerkesztési stratégiák. Minthogy a magyarban a nyelvi és kommunikációs kompetencia szintjén az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepét rendszerszerűen eddig kevésbé kutatták, vizsgálódásaim céljával a magyar mondat szerkezeti sajátosságokból következő szövegépítési lehetőségek feltérképezését tűztem ki. Természetesen a kérdésnek jelen dolgozatomban csak egy részletével kívánok foglalkozni, mégpedig egy egyszerű mondat aktuális tagolási változatainak a szövegépítő lehetőségeivel. Hipotézisem az, hogy a mondat aktuális tagolása meghatározza a szöveg továbbépülését.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a magyarban a nyelv mondat szerkesztési sajátosságai-ból adódóan milyen a szövegszerkesztésben a mondatvezető ADOTT—ÚJ, TOPIK—PREDIKÁTUM viszonya, helyesebben a mondat és a következő szövegrész feldolgozásához perspektívát adó topik, illetőleg predikátum hogyan építi tovább a szöveget. Vizsgálataim tehát túlmutatnak a mondatokon, és a szövegszerveződést célozzák.

É. KISS KATALIN szerint egy mondat alapszerkezetét a magyarban az ige és a fő kategóriák rendezetlen halmaza adja. Mozgatási szabályok teszik lehetővé, hogy az egyik kategória közvetlenül az ige elé kerüljön fókuszként, egy további mozgatási szabály egy másik kategóriát vagy kategóriákat helyez a fókusz elé topikpozícióba. De a fókusz- és topikpozíció kitöltése a magyarban nem kötelező. É. KISS-nél a mozgatási transzformációk előtti szerkezetben minden főnévi csoport az ige után áll, és az igével kezdődő mondatok a legsemlegesebbek (vö. É. KISS, *Az egyszerű mondat szerkezete*. In: *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 79—179, Uő., *Mondattan*. In: É. KISS K. — KIEFER F. — SIPTÁR P., *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp., 1998. 17—127).

A továbbiakban É. KISS KATALINnak „Az egyszerű mondat szerkezete” című tanulmányához kapcsolódva a magyar mondat szerkezeti sajátosságokról írtakat próbálom a szövegépítés szempontjából megvizsgálni. Véleményem szerint attól függően, hogy egy mondatban van-e topik, illetőleg fókusz, és ha van, a mondat melyik része tölti be ezt a szerepet, továbbá hogyan épül fel az igei csoport, alakul az azt követő mondat(ok) szerkezete is, mindez megszabja a szövegszerkesztés stratégiáját. A szövegszerkesztés során ugyanis *sajátos perspektívát választunk stratégiaként*, amely az ADOTT és az ÚJ információ alakulásában ölt testet. Itt természetesen nem vizsgálom a „felszínibb” szerkezetben megvalósuló egyéb tartalmi-logikai, illetőleg grammatikai kapcsolatok szerepét.

Előbb az egyszerű kijelentő mondat, majd az egyszerű kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondat tagolási típusait és az ezekből következő szövegépítési lehetőségeket tekintem át.

Ugyanazon kiinduló mondat szerkezetből különböző tagolású mondatokat generálhatunk. Természetesen azt, hogy éppen melyik változatot generáljuk, elsődlegesen a kommunikációs helyzet, a közlő szándéka, a kommunikáció célja dönti el.

A) Az egyszerű kijelentő mondat tagolásából következő szövegépítési lehetőségek. — A következő mondatnak összesen tíz tagolási és ebből adódó szövegépítési lehetősége van: *Beszélgét Pista Lacival*.

Ha a mondat szerkezetben csak szűkebb igei csoport (V') található, tehát különböző mozgatási szabályokkal nem emelünk ki sem fókusz, sem pedig topikot, mondatunk a következő lesz:

(1) *Beszélgét Pista Lacival*.

Illetőleg:

Beszélgét Lacival Pista.

Ebben az esetben a szűk igei csoport bármelyik eleme kerülhet a rákövetkező mondatban vagy mondatokban topikfunkcióba. Természetesen ez nemcsak teljes szóismétlés, hanem utalás formájában is megvalósulhat. Például:

(1a) *Beszélgét Pista Lacival*. [_T Ez] *senkit sem zavar*.

(2a) *Beszélgét Lacival Pista*. [_T Mindketten] *jó sportolók*. [_T Laci] *a legjobb teniszező*. [_T Pista] *a legjobb úszó*.

A mondat szerkezet valamelyik igei bővítményét fókuszként emelhetjük ki:

(3) [_F PISTA] *beszélgét Lacival*

(4) [_F LACIVAL] *beszélgét Pista*.

Ekkor a mondat úgy folytatható, hogy a fókuszpozícióban található szó vagy a rá utaló elem kerül a következő mondatban is fókusz helyzetbe, tehát nem lesz a mondatnak topikja:

(3a) *PISTA beszélget Lacival. [_F Ő] a csapat szószólója.*

(4a) *LACIVAL beszélget Pista. [_F Ő] a csapat kapitánya.*

Egyetlen elem topikká emelésével újabb két mondat szerkezet hozható létre:

(5) [_T Pista] *beszélget Lacival.*

(6) [_T Lacival] *beszélget Pista.*

Mindkét esetben a kezdő mondat topikja, de az igei csoport bármelyik eleme is szóismétlés vagy utalóelem révén topikká válhat a következő mondatban, illetőleg mondatokban:

(5a) [_T Pista] *beszélget Lacival. [_T (Ő)] sokat szeret mesélni.*

(6a) [_T Lacival] *beszélget Pista. [_T Beszélgetésük] mindig hosszúra nyúlik.*

Mínt hogy a magyarban egy mondatban több elem is része lehet a topiknak, további két mondat szerkezet is generálható:

(7) [_T Pista Lacival] *beszélget.*

(8) [_T Lacival Pista] *beszélget.*

Ilyenkor a kiinduló mondat topikjai általában együtt válnak névmási utalóelem révén a következő mondatokban topikká, de az igei rész is szófajváltással topikpozícióba kerülhet:

(7a) [_T Pista Lacival] *beszélget. [_T Ők] igen jó csevegők. [_T (Ők)] gyakran vannak együtt.*

(8a) [_T Lacival Pista] *beszélget. [_T Beszélgetésük] senkit sem zavar. Sokat szoktak mesélni.*

Végül mind fókuszképzést, mind pedig topikpozícióba emelést végrehajthatunk a kiinduló mondat szerkezetben:

(9) [_T Pista] *LACIVAL beszélget.*

(10) [_T Lacival] *PISTA beszélget.*

Ekkor a legtermészetesebben úgy épülhet tovább a szöveg, ha a mondat fókusza névmási utalóelem révén a következő mondatokban is fókuszként ismétlődik.

(9a) *Pista LACIVAL beszélget. [_F Ő] a legjobb barátja.*

(10a) *Lacival PISTA beszélget. [_F Ő] tud leginkább hatni rá.*

A továbbiakban azt próbálom szemügyre venni, hogyan variálódnak a szövegszerkesztési perspektívák, stratégiák abban az esetben, ha az egyszerű kijelentő mondat tagadó operátor is tartalmaz. Ekkor az előbbi példamondatunknak a következő szövegépítő lehetőségei lesznek:

Ha a mondatban tagadószó van, a tagadószó és a tagadott elem kerül fókuszpozícióba, ha nincs a mondatban a fókusz szerepre való alkalmasság sorrendjében előrébb álló. Ha a tagadószó közvetlenül az ige előtt áll, kétféle tagolási lehetőség is van:

a) A hangsúly a tagadószóra esik:

(11) [_T Pista] [_V NEM beszélget Lacival].

A tagadószó hatóköre a V' egészére kiterjed, és a mondattagadó *nem* egy fonológiai egységet alkot az igével. A következő mondatok mind a topik megismétlésével, mind pedig valamilyen utalóelemmel történő visszautalással kapcsolódhatnak:

(11a) [_T Pista] [_V NEM beszélget Lacival]. [_T Ő] HARAGSZIK rá. Mással társalog.

A mondattagadó *NEM* hatókörén kívül esik a fókusz, a kérdő operátor vagy a VP-hez csatolt kvantor. A tagadószó természetesen ilyenkor hangsúlytalanná válik:

(12) [_F PISTA] *nem* beszélget Lacival.

A hozzá kapcsolódó mondat szintén fókusszal indít:

(12a) [_F PISTA] *nem* beszélget Lacival. [_F Ő] haragszik rá.

b) A hangsúly az igén van:

(13) Pista *nem BESZÉLGET* Lacival.

A legtermészetesebben úgy kapcsolható hozzá a következő mondat, ha a topik valamilyen utalóelem révén megismétlődik, és valamilyen más jelentésű ige kerül hangsúlyos szerepbe.

(13a) Pista *nem BESZÉLGET* Lacival. [_T Ő] KIOKTATJA őt.

Más esetben a mondatrészttagadó szó fókuszba emeli az utána álló mondatrészt, és fonológiailag egybeolvad a fókusszal. Ha a tagadószó a *Pista* elé kerül, akkor a *Pista* lesz a mondat fókusza:

(14) [_F NEM PISTA] beszélget Lacival.

A következő mondat szintén fókusszal indul, így a jelentésbeli különbség hangsúlyossá válik:

(14a) NEM PISTA beszélget Lacival. [_F JANCSI] a beszélgetőtársa.

A tagadószó az ige másik bővítményét is fókuszpozícióba emelheti:

(15) Pista [_F NEM LACIVAL] beszélget.

Ekkor a topikra utaló névmás topikként való szereplése és más szemantikai töltetű fókusz biztosítja a mondatok kapcsolatát:

(15a) Pista NEM LACIVAL beszélget. [_T Ő] [_F JÁNOSZAL] társalog.

Ha a mondatban negatív univerzális kvantor található, az igét külön is tagadjuk:

(16) Pista SENKIVEL sem beszélget.

A következő mondatban szintén az ige, természetesen más szemantikai töltetű ige kerül hangsúlyos helyzetbe:

(16a) *Pista SENKIVEL sem beszélget. Ő éppen DOLGOZIK.*

B) Az egyszerű kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondat tagolási és szövegszerkesztési lehetőségei. — A kérdő mondatban a kérdő névmással helyettesített mondatrész a fókusz szerepre való alkalmasság sorrendjének megfelelően kötelezően fókusz helyzetbe kerül:

(17) [_F KI] *beszélget Lacival?*

A következő mondatban a kérdésre válaszoló elem kerül mindig fókuszpozícióba, vagy úgy, hogy a válasz fókusszal indít, és nem tartalmaz topikot, vagy a topik után következik a fókusz:

(17a) *KI beszélget Lacival?*
 [_F PISTA] *beszélget vele.*
 [_T Lacival] [_F PISTA] *beszélget.*

Hasonlóan építhető tovább a következő mondat is:

(18) *MIKOR beszélget Pista Lacival?*
 (18a) *DÉLUTÁN beszélget vele.*
Pista DÉLUTÁN beszélget vele.

A felszólító módban álló ige megelőzi az igekötőt és az egyéb igemódosítókat a fókusz szerepre való alkalmasság tekintetében. Tehát a kijelentő mondatokhoz képest a felszólító mondatokban fordított az ige és az igemódosítók sorrendje:

(19) *Pista BESZÉLGESEN el Lacival!*
 (20) *BESZÉLGESEN Pista Lacival!*

A következő mondat ilyenkor a teljes mondatra visszautaló, fókusz szerepű anaforikus névmással kapcsolódik:

(19a) *Pista BESZÉLGESEN el Lacival! [_F EZ] a tanár óhaja. [_F EZT] kéri naponta.*

Felkiáltó mondatban a felkiáltó operátort magában foglaló bővítmény kerül fókuszhelyzetbe:

(21) *Hogy MIRŐL beszélget Pista Lacival!*

A fókuszpozícióban levő felkiáltó operátorra a következő mondat topikja utal vissza:

(21a) *Hogy MIRŐL beszélget Pista Lacival! [_T Azt] jobb el sem mondani.*

Az óhajtó mondatok operátora a felszínen a fókusz előtt álló *bár, csak, bárcsak* formában jelenik meg. Tehát a mondatnak ebben az esetben mindig az az eleme kerül fókuszpozícióba, amelyik előtt az óhajtó operátor áll.

(22) *Bár BESZÉLGETNE Pista Lacival!*

(23) *Bár PISTA beszélgetne Lacival!*

(24) *Bár LACIVAL beszélgetne Pista!*

Ha a mondatban az ige a hangsúlyos, akkor a következő mondat is hangsúlyos igével kezdődik:

(22a) *Bár BESZÉLGETNE Pista Lacival! Ne csak OKTATGATNÁ őt.*

Ha az ige valamelyik bővítménye válik a mondat fókuszává, a következő mondat az illető bővítményre utaló fókusszal indít:

(23a) *Bár PISTA beszélgetne Lacival! [_FŐ] tud a kérdésről legtöbbet.*

(24a) *Bár LACIVAL beszélgetne Pista! [_FŐ] a csapat kapitánya. [_FTŐLE] tud meg részleteket.*

4. **Összefoglalás.** — Egyetlen egyszerű mondat aktuális tagolását vizsgáltam abból a szempontból, hogy milyen következménnyel van a szöveg további alakulására. Csak a kiinduló mondatnak a következő mondat, illetőleg mondatok aktuális tagolására gyakorolt hatását vizsgáltam, nem foglalkoztam egyéb tartalmi, logikai, illetőleg grammatikai kapcsolatokkal. Ha a mondat csak V'-ből, azaz szűk igei csoportból áll, a V' bármelyik eleme kerülhet topikpozícióba a következő mondatban. Ha a mondat fókusszal kezdődik, a fókuszpozícióban található szó ismétlődik a következő mondatban fókuszként. Ha a mondat topikkal indul, a helyzet bonyolultabb. Amikor egy szó kerül topikpozícióba, és nincs a mondatnak fókusza, akkor a kezdő mondat topikja, illetőleg az igei csoport bármelyik eleme szerepelhet a következő mondatban topikként. Természetesen, ha nem történik funkcióváltás, tehát a topik ismétlődik topikként, mind teljes szóisméltés, mind pedig utalás megvalósíthatja. Ha pedig az igei csoport valamelyik eleme válik a következő mondat topikjává, ez általában szófajváltással valósul meg. Ha a mondatban két szó kerül topikhelyzetbe, a két szó általában együtt válik a következő mondat topikjává. Ha pedig topik és fókusz is van a kiinduló mondatban, akkor a következő mondat a legtermészetesebben fókusszal indít, mégpedig úgy, hogy a kezdő mondat fókusza kerül a következő mondatban is fókuszpozícióba, és ezt szóisméltés és utalás is megvalósíthatja.

Ha a mondatban tagadószó is található, a következők a lehetőségek: ha a tagadószó az ige előtt áll, a következő mondatban is az ige kerül hangsúlyos helyzetbe; ha a tagadószó valamelyik igei bővítményt emeli ki fókuszként, a következő mondat is fókusszal indít. A kérdő, felszólító, felkiáltó, óhajtó mondatban pedig a kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó operátorok mindig azt a mondatrészt emelik ki fókuszpozícióba, amelyek előtt állnak. Ilyenkor a következő mondat is fókusszal indít.

Az aktuális tagolás szövegépítő lehetőségei tovább variálódhatnak akkor, ha a mondat igemódosítót és/vagy kvantort is tartalmaz, illetőleg ha a kiinduló mondat összetett vagy többszörösen összetett. Ezekkel a lehetőségekkel másutt foglalkozom.

KABÁN ANNAMÁRIA

A -val/-vel rag eredete

1. A -val/-vel instrumentálisz-komitatívuszrag eredete több mint száz éve foglalkoztatja a magyar nyelvészeket. Ha eltekintünk RÉVAI (ElGr. 3: 282) teljesen elévült török eredeztetésétől, a -val/-vel ragnak legalább öt figyelmet érdemlő magyarázata van.

1. HUNFALVY (NyK. 5. 1866: 298) a fi. *veli* 'fűtestvér' szóból és lapp megfelelőjéből kísérli meg a magyar rag eredetének megfjtését. A többi magyarázat tarthatatlanságának belátása után ehhez tér vissza RÉDEI is (l. NyK. 79. 1977: 202—5). Hangtanilag nincs nehézsége az egyeztetésnek. Szemantikailag RÉDEI 'fűtestvér' → 'barát, társ' jelentésfejlődést tesz fel, s arra sok analógia akad, hogy ilyen jelentésű szavakból komitatívusz-, majd insztrumentálisrag fejlődik. RÉDEI fel is sorol ilyeneket. Alábbi, a RÉDEIétől eltérő magyarázatomban én is nagy jelentőséget tulajdonítok a 'testvér, hitvestárs, társ, felebarát' jelentésű szavaknak. RÉDEI magyarázatának egyedüli gyenge pontja a finn és a lapp szó elszigeteltsége az uráli nyelvcsaládon belül.

2. SIMONYI (TMNy. 694) a cser. *vel* (∴ *wel*) 'latus, pars, regio' szóból magyarázza a m. -*val/-vel* ragot, s feltételezi, hogy a magyar rag végéről eltűnt a lokatívuszrag. — A SIMONYITól szinte még csak ötletként felvetett lehetőséget fejtem ki lentebb részletesebben az egész finnugor nyelvcsaládra kiterjesztve a vizsgálódást. Mint látni fogjuk, e mellett az eredeztetés mellett hozható fel a legtöbb érv.

3. SZINNYEI (NyK. 30. 1930: 230; NyH².) annak a lehetőségét vetette fel, hogy -*val/-vel* ragunk a rokon nyelvek vog. *wāy*; oszjtj. *wey*, *wey*; cser. *wi*, *wij*; mord. *v'i*, *v'ij*; lp. N *viikkā*; fi. *vāki* 'erő' szavaival vethető egybe. Párhuzamként felhossa a lp. *vāgast* 'vminek a segítségével' kifejezést és a vog. *wāyl* 'erővel' ablatívuszragos alakot. — Ez a vélemény elég széles körben elfogadásra talált. Ezt fogadja el az MSzFE. és ennek nyomán a TESz. és az EWUng., de kérdőjellel közli a SKES. is (a *vāki* szónál). Az etimológia hangtani tarthatatlanságára RÉDEI mutatott rá (l. i. h.), s ez az elutasító vélemény került be az UEW.-be is (l. 563). A szóbelseji **k* intervokális helyzetben mindig úgy tűnik el a magyarban, hogy megnyújtja az előző magánhangzót, a -*val/-vel* rag pedig mindig rövid magánhangzóval fordul elő.

4. MÉSZÖLY szerint a m. -*val/-vel* rag az ugor **l* ablatívuszragra megy vissza (Nyr. 59. 1930: 77 kk., FUF. 21: 56 kk.). A *v* hiátustöltőként jelent meg benne. Ezt a véleményt fogadta el később BERRÁR (TörtMondt. 31). BENKŐ azonban rámutatott (ÁrpSzöv. 226—7), hogy a *v*-vel kezdődő alakok az eredetibbek.

5. FOKOS DÁVID (NéNy. 9. 1937: 197 kk.) a határozói igenév R. nyj. -*val/-vel* alakjával tartja azonosnak a szóban forgó névszóragot. RÉDEI megjegyzi (i. m. 204), hogy ez a származtatás nem ad magyarázatot a rag eredeti magashangúságára, s jelentésánilag is nehezen képzelhető el egy insztrumentális-komitatívuszrag határozói igenévből való kifejlődése.

Magam, mint fentebb már említettem, a SIMONYITól felvetett gondolatban látom a kérdés megoldását. SIMONYI csak a cseremiszt említi, de szerintem minden rokon nyelvet figyelembe kell venni, s az egész szócsaládot, amelybe a cseremiszt szó beletartozik. Ez a PU **pälä* 'halb, Hälfte, Seite' (l. UEW. 362) szó, amelynek megfelelői a finnugor nyelvekben — csak a legszükségesebb adatok felsorolására szorítokva — a következők: m. *fél*; vog. *päl* 'Hälfte, Seite'; oszjtj. *pelək* 'ua.'; zürj. *pel*, *pev* 'Seite, eines von einem Paar'; votj. *pal* 'Seite, Hälfte'; cser. *pelə*, *pele* 'Halb, Hälfte; eines von zwei zusammengehörenden Dingen'; mord. E *pel*, M *päl* 'Seite', E *pele*, M *pälä* 'halb, Hälfte'; lp. N *bälle*, *bällē* 'side, half (of a thing divided lengthways); on of a pair'; ? fi. *pieli*; *suupieli* 'Mundwinkel'.

A szónak számos megfelelése van a szamojéd nyelvekben is, de ezek felsorolásától eltekinünk, mivel nem szolgáltatnak új szempontot. Segíti viszont a kérdés megoldását, ha figyelembe vesszük a **pälä* szó veláris változatát, amely a finn-volgai korban keletkezett. Ennek kikövetkeztetett alakja **pula* 'halb; Hälfte, Seite, Teil' (l. UEW. 740), s folytatásai a következők: fi. *puoli* 'Seite, Gegend; Hälfte, Teil; halb' (> lapp); é. *pool* 'halb, Hälfte, der eine Teil von zweien Seite'; mord. E, M *pola* 'Gatte, Gattin; Teil'.

2. Mi szól amellet, hogy a m. -*val/-vel* rag eredetét egy 'fél, oldal' jelentésű szóból vezessük le?

1. Jelentésani szempontból fontosnak tartom, hogy az uráli nyelvek többségében képzővel vagy képző nélkül 'testvér, hitves, felebarát' jelentésű szavak keletkeztek a **pälä* ~ **pula* alakok

folytatásából. Vegyük sorra őket: m. *feleség, felebarát*, nyj. *fél*; oszjtj. S *pit*, J *pil* 'Freund, Kamerad, Gefährte, Ehegenosse'; *neg-p.* 'Ehegenossin', É (AHLÖV) *pil* 'Gesellschaft, Gefolge, Gesellschaftler, Freund'; *pil-χo* 'Gefährte', (PÁPAY) *pil* 'Genosse' (I. PAASONEN, Beitr. 39; J. MARK: FUF. 18: 167). PAASONEN lehetségesnek tartja a felsorolt oszjtják szavak és a m. *fél* 'proximus, Nebenmensch' összetartozását. Ez az etimológia később feledésbe merült, nem vette be se az MSzFE., se az UEW. RÉDEI szerint azonban az őszjtjakra fel lehet tenni *ä ~ i, e ~ i* váltakozást, s akkor az oszjtj. *pelək* 'halb, Hälfte, Seite' és a *pit, pil* 'Freund, Kamerad, Gefährte, Ehegenosse' szavak összetartozhatnak, s PAASONEN feltevése ma is elfogadható:¹ zürj. (FOKOS-FUCHS) V *pev*, Le *pel* '(auch) Paar, Ehehälfte, Gefährte, Liebchen'; cser. H (CASTRÉN) *šümbel* 'Verwandter', (SZIL.) *šümbel* 'rokon'; (RAMST.) KH *šümbel* 'Freund'; (WICHM.) KH *šüm-bel* 'Herzensfreund, guter Freund' (*šüm* 'szív'); (VAS.) *peläš, peläš* 'жена'; *šümbel* 'приятель, знакомый' (a *пальте* szónál) (a cser. *-aš/-äš* denominális névszóképző); mord. (H. PAASONEN, Mordwinisches Wörterbuch I—VI. Helsinki, 1990—1998. = MordWb.) E *pelks* 'jüngerer Bruder (von der Schwester verwendete)'; M (Mokšansko-russkij slovar'. Moskva, 1998. = MokšRSI.) *s'edi pälks* 'любимый, любимая' (*s'edi* 'szív'), *pälks'a* 'ua.', (PAAS., MordWb.) M *p'äl'nä, p'äl'n'ä* 'jüngerer Bruder (von der Schwester gebraucht); Sohn des jüngeren Bruders des Vaters (nur von der Cousine gebrauchte)'. A *-ks, -ks'a, -nä, -n'ä* denominális névszóképzők.

A mordvinban a szó veláris *pola* változatának a moksában van 'Teil, Anteil, Landteil' jelentése is (I. PAAS., MordWb.), de az erzában csak 'hitvestárs', pl. (PAAS., MordWb.) E *pola* 'Gatte, Gattin', M *vas'an' pola* 'Ehegatte, Ehegattin' (*vas'an'* 'Gatte, Gattin'); fi. *puoliso*; karj. *puoliso, puolizo* 'feleség' (I. SKES.) (a *-so, -žo* képző).

A finnugor nyelveken kívül a jenyiszjeji és a tavgi szamojédban is van 'rokon' jelentése a PU **pälä* szó folytatásának (I. UEW.).

A tárgyalt szavak 'hitvestárs, rokon, barát' jelentése annyira elterjedt az egész uráli nyelvcsaládban, hogy valami előzményének már az alapnyelvben is lennie kellett.

2. A tárgyalt szó mindkét variánsából számos névutó fejlődött a finnugor nyelvekben (a szamojédokban nem). A 'felé, felől' jelentésűek felsorolásától eltekintek, mivel ezek nem visznek közelebb a kérdés megoldásához. Fontosak viszont számunkra a 'mellett, -nál/-nél' jelentésűek, mivel ezekből fejlődhetett '-val/-vel' jelentésű névutó, illetve rag. Analógiaként megemlíthetjük a finn adesszívuszt, amely az adesszívuszi '-nál/-nél' funkció mellett insztrumentálist is kifejezhet, pl. *hän kirjoittaa kynällä* 'ő tollal ír'.

SIMONYI HUNFALVY feltevést, azaz a m. *-val/-vel* ragnak a fi. *väli* 'fiútestvér' szóval való kapcsolatba hozatalát bírálva ezeket írja: — „A társaság fogalmát visszavihetjük a térbeli fölfogásra, még pedig az 'együttlé, egymásnál vagy egymás mellett lét' fogalmára. (Így lett a francia *avec* s az ó-fr. *od, o* a latin *apud*-ból)” (TMNy. 693—4).

A **pälä, *pula* szavak folytatásaiból a következő nyelvekben fejlődött 'mellett, -nál/-nél, -val/-vel' jelentésű névutó: vog. (KÁLMÁN, Wb.) N *pält*, L, M, P, K *poält*, LU *pält*, T *polt* ~ *pält* '-hoz/-hez/-höz; -nál/-nél', pl. LM *man po ä l t ä n* 'bei euch' (*-t* = lokatívuszrag); votj. (UdmRSI. 1983.) *palan* 'около, близ', *n'ules palan* 'около леса' (*-n* = lokatívuszrag); cser. M, CK, JT, K *welen*, JO *pelen* '-hoz/-hez/-höz; -ra/-re; mellé, mellett... el; -val/-vel' (BEKE, Mari nyelvjárási szótár. [= MNySz.] I. Savariae, 1997. 119); JT *pop kaja mare welen codraš* 'der Pope geht mit dem Mann in den Wald' (uo.); B, BJ, US, USj, UI, CK, Č, JT, JO, V, KN *pelen*, P, BJp, UJ, CÚ, CK, JT *welen* 'mellé, mellett; -nál/-nél; -hoz/-hez/-höz; -on/-en/-ön; -val/-vel' (BEKE, MNySz. a még meg nem jelent kéziratból); Č *pelen že watāže kija* 'mellette fekszik a felesége' (uo.); UP *pelen naggajem* 'magammal viszem' (uo.) (*-en* = latívuszrag, amely gyakran lokatívuszi funkciót is betölt); mord. (PAAS., MordWb.) E *p'el'e, p'el'ä, M p'el'e, p'äl'ä* 'auf der Seite, an, bei';

¹ Rédei Károly szíves szóbeli közlése. Ezért és a cikkhez fűzött más hasznos tanácsaiért itt mondok neki köszönetet.

M *traka p'ä l'ä p'iz'əms ul's'* 'beim Dorfe Drakino gab es Regen'; *akanc p'älä* 'bei seiner älterer Schwester'; *mon' p'elən* 'bei mir' (uo.); (MokšRSI. 1998.) *ul'en' jalgazən' p'ä l'e i nžiks* 'я был у друга в гостях' (a *njale szónál*); M *pälən* 'hozzám' (KERESZTES LÁSZLÓ, Chrestomathia Mordvinica. Bp., 1990. 146); fi. *meidän puolella* 'nálunk, mifelénk'; é. *käis söbra pool* 'járt a barátjánál'. Mind a finn, mind az észt névutó adesszívuszban áll.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a tárgyalt névutóknak jó néhány rokon nyelvben van '-nál/-nél' funkciója, a cseremiszbzen pedig közönséges a komitatívuszi használata is. Ez ragadta meg már a SIMONYI figyelmét is. Ez persze a magyartól független fejlődés eredménye, de olyan analógia, amely nagy mértékben támogatja feltevésünket. A mordvin példák azért bírnak különös jelentőséggel, mert azt bizonyítják, hogy a **pälä* szóból fejlődött névutó 'társ, közel álló személy' jelentésénél fogva akár esetrag nélkül is jelölhet, ha nem is komitatívuszt, de hozzá közel álló adesszívuszt.

A fentebb előadott magyarázat hangtanilag is teljesen problémátlan. A **pälä* alak *p*-je a szó raggá válásakor intervokális helyzetbe került, s az ősmagyarban szabályosan *w* lett belőle, mint az ősmagyarra feltett **χálowx* 'háló' (vö. osztj. *χῶλεῖ*) szóban (I. BÁRCZI, Htört. 1958. 113).

A magyar nyelv raggá vált névutói túlnyomó többségének a végén volt egy irányjelölő rag. Ennek a lehetőségét a *-val/-vel* esetében sem lehet kizárni, de ha volt is, nyomtalanul elenyészett, ami a raggá váló névutóknál máskor is előfordul, pl. a *-ba/-be, -ra/-re* esetében.

Összegezeképpen azzal a megállapítással zárom fejtegetéseimet, hogy a *-val/-vel* ragunk a PU **pälä* 'fél, oldal, társ' jelentésű szóból lett névutóból fejlődött, esetrag nélkül vagy esetraggal.

BERECZKI GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szent János kabalája. A szitakötő magyar elnevezéseivel tudomásom szerint idáig legrészletesebben KISS LAJOS foglalkozott „A magyar nyelvjárások atlasza” IV. rész, 644. számú térkép ismertetésekor (Nyr. 1975: 223—4). A már regisztrált és KISS LAJOS által is tárgyalt elnevezések mellett érdemes megemlékezni egy lappangó adatról. SZINNYEI JÓZSEF „Magyar tájszótár”-ának második kötetében találjuk az alábbi szócikket: „*szent-János-kabalája*: 1. gebe (Háromszék m. Kováts S. János); 2. [?] *Ha a szentjános-kabalái este seregestől rebdesnek a víz felett, hónap es jó üdő lesz* (Csík m. Ethnographia VI. 118)” (i. m. 535). (A MTsz. által megadott helyen egyébként ez az idézet nem található.) A SZINNYEINél kérdőjellel jelölt, nem értelmezett jelentés minden bizonnyal 'szitakötő'. GEORG NITSCHÉNEK a szitakötő elnevezéseiről írt részletes monográfiájában (Die Namen der Libelle. Wörterbuch der deutschen Tiernamen, Beiheft 3. Akademie Verlag, Berlin, 1965.) több párhuzamot is találunk erre, így a szitakötő egyik német elnevezése *Johannis-ferdchen* 'János-lovacska', 'János lovacskája' (i. m. 17), egyik olasz elnevezése pedig *caddu e santu Giuanne* 'Szent János lova' (i. m. 37).

KICSIS SÁNDOR ANDRÁS

Hodács. Régi szegedi vezetéknev; híres kovács és kocsigyártó család neve. 1821-ben a kovácscéh tagja volt *Hodáts* György; 1835-ben a baromorvoslástól eltiltott kovácsok közt említí írás *Hodáts* Józsefet (BÁLINT SÁNDOR, A szögedi nemzet. Szeged, 1978. 2: 50). 1880-ban a Szegedi Ipartársulat kovácsszakosztályának tagja volt *Hodács* János (Szegedi kalauz. 1880. Szerk. FARKAS ANTAL. Szeged, 1879. 57). 1911-ben id. *Hodács* János (valószínűleg azonos az előbbivel) már csak háztulajdonos (Vásárhelyi sugárút 12.), de az ugyanott lakó *Hodács* Ferenc, nyilván a fia,

kovács. Másik fia lehetett a Kis-Tisza u. 4. sz. alatt ifj. *Hodács* János háztulajdonos és kocsigyártó (HOLLÓSI ÖDÖN—VOGEL ANTAL, Szeged város címtára. Szeged, 1911. 198, 291). *Hodács* Antal (Kossuth Lajos sugárút 81.) háztulajdonos, szatócs és sütő (azaz pék); *Hodács* József (Kis-Tisza u. 6.) pék (uo. 281). BÁLINT SÁNDOR a kocsi részeinek leírásában mások közt *Hodács* Andor kovácsmester közléseit használta (i. m. 51). A 2000. évi Csongrád megyei telefonkönyvben éppen tíz *Hodács* vezetéknevű található; mesterségük nincs föltüntetve. De az 1996. évi budapesti telefonkönyvben is szerepel egy: *Hodács* Józsefné mérnök.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN nemcsak tájszavakat gyűjtött (BÁLINT SÁNDOR, Szegedi szótár. Bp., 1957. 15, 33), hanem betyárok gúnyneveit és tolvajnyelvi szavakat is (Betyárlegendák. Szeged, 1898. 1988². 46—7). Itt találjuk a következő szómagyarázatot: „*Hadács*: besúgó.” Innen vette át a Szegedi szótár is. Nyilvánvaló, hogy a *Hodács* ennek változata.

PÉTER LÁSZLÓ

Azon van, rajta van 'arra törekszik'. Ennek a kifejezésünknek manapság nincs párja a környező nyelvekben, ezért valamiféle elszigetelt magyar belső fejleménynek tűnik. Pontos mására Oláh Miklós „Athila” című latin nyelvű munkájának (1537/1568) 1574. évi lengyel és (ebből készült) 1580 körüli ófehérorosz fordításában bukkantam. A Cyprian Bazylik lengyel fordítását tartalmazó krakkói nyomtatványban a következő olvasható: „Ktemu też rospominá-iać sobie porażkę ludu swego Kátálau/nicka, o thym rozmylawał, *na thym / wŹytek był, wŹytkich drog á fortelow / do tego Źukał, iákoby Źie krzywdy oney / porażki pomścić mogł*” (Historia Źpraw Źtyle Króla Węgier//Źkiego. Ź ŁacińŹkiego ięzyka na Pólski przelożona przez Cypriana Bazyliká. [...] W Krakowie // Drukarzał Máciej Witzbięta // Typograph Źe° R. M. Row//ku PáńŹkiego, // 1574. F7v₁₄₋₁₉). A Vilnában készült anonim ófehérorosz fordítás pontosan követi a lengyel szöveget: „К тому тѣ* распоминаючи собѣ пора*ку люду своего каталавни*кую ѡ то* размышлива* на то* звесъ / бы* зсихъ дорогъ а фортѣле* до того иска* такъ бы са кры*ды ѡ noe пора*ки / помстити могъ” (Исторыя ѡ Птыан коро* Źгорьскомъ. – Biblioteka Raczynskich w Poznaniu, Rękopis nr 94. 210₁₂₋₁₅). Oláh Miklós eredeti latin szövege nem szolgálhatott mintául a lengyel fordítónak, vö.: Simul memoria repetens stragem suorum Catalaunicam ea volvere animo, meditari, *ad id totis viribus incumbere*, omnes vias artesque quaerere, quibus iniuriam illius cladis vindicare posset (NICOLAUS OLAHUS, Hungaria – Athila. Ediderunt COLOMANNUS EPERJESSY et LADISLAUS JUHÁSZ. [= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum IOSEPHO FÖGEL Moderante. Redigit LADISLAUS JUHÁSZ, Saeculum XVI.] Bp., 1938. 60), Kulcsár Péter korábbi magyar fordításában: „Együttal fölföldézve övéi catalaunumi vereségének emlékét, azon töprenkedett, rágódott, *arra fordította minden erejét*, annak kereste mindenképpen útját, módját, hogy miképpen tudná megtorolni az ot-tani katasztrófa sérelmét” (Humanista történetírók. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KULCSÁR PÉTER munkája, KULCSÁR MARGIT közreműködésével. [= Magyar Remekírók.] Bp., 1977. 370), Kulcsár Péter újabb fordításában: „Együttal fölföldézve övéi catalaunumi vereségének emlékét, azon töprenkedett, rágódott, *akörül forgatta minden gondolatát*, annak kereste bármely lehető útját, módját, hogy miképpen tudná megtorolni annak a katasztrófának a sérelmét” (OLÁH MIKLÓS, Hungária – Athila. A kötetet szerkesztette, az *Athilát* fordította, a jegyzeteket és az utószót írta KULCSÁR PÉTER. A *Hungáriát* fordította és a jegyzeteket írta NÉMETH BÉLA. Bp., 2000. 85).

A magyar *azon van, rajta van* kifejezésekkel teljesen azonos felépítésű és jelentésű lengyel *być na tym* és ófehérorosz *быти на том* 'arra törekszik' kifejezések közül az utóbbi csupán kérszéletű polonizmusnak bizonyult az ófehéroroszbán: a fehérorosz nyelvtörténeti szótár nem is jegyzi, nincs folytatása a mai fehéroroszbán sem. A *być na tym* 'arra törekszik' a mai lengyelben ugyan szintén ismeretlen, viszont a XVI. században elég széles körben használták, vö. például Marcin Bielski népszerű világkrónikájában (Kronika wszytkiego Źwiata, 1564): „Henrykus kfiązę

Brunfwickie [...] *nátym wŹyciek byl* áby Cesarz z Papieżem zwiedli bitwę z Luteriany” (‘Henrik braunschweigi fejedelem minden erejével arra törekedett [szó szerint: teljesen azon volt], hogy a császár és a pápa megütköztek a luteránusokkal’, Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1— (1966—). 3: 36, ugyanitt további példák is 1545-től kezdve). Tehát nem Cyprian Bazylik újításával van dolgunk, hanem a korabeli lengyelben már meghonosodott kifejezés alkalmazásával, bár e kifejezés a lengyelben nem lehet sokkal régebbi, mert a XVI. század dereka előtt a nyelvemlékekben nincs nyoma.

A magyar *azon/rajta van* ’arra törekszik’ kifejezésnek a szomszédos szláv nyelvekben nincs pontos megfelelője, így ez a magyar frazeologizmus szláv eredetű nem lehet. Ráadásul a magyar kifejezés sem túlságosan régi, a Magyar nyelvtörténeti szótár szerint legkorábbi ismert előfordulása 1557-ből való (‘*azon wagyok*, azt fűttom, hogy zolgalathom vthan el ilyen”: LevT. 1: 227 – NySz. 3: 938 *vagyon*, van a.; a szinonim *azt fűttom* = *azt futom* jelentése is ’arra töreksem’, vö. NySz. 1: 1007, TESz. 1: 994). Nem szolgáltatnak ennél régebbi adatokat újabb nyelvtörténeti szótáraink sem (1573: ‘ha lehet *azon lezek* hogy az Massik 50 forintiatis ky chalom teole” SzT. 7: 1055 *lesz* a.; 1577: ‘instare: *azon lenni*, igiekezný” – RMG1. 96 *az* a.). Aligha tételezhetjük fel, hogy a lengyel kifejezés magyar mintára jött volna létre: viszonylag nagy számú magyar jövevényszó honosodik meg ugyan a lengyelben a XVI. században (vö. ROBERT WOŁOSZ, Wrazy węgierskie w języku polskim I–II: StudSl. 35 [1989.]: 215–317; 37 [1991–92.]: 3–27), de frazeológiai hungarizmusokról nem tudunk, ráadásul a magyar kifejezés valamivel később bukkan fel a forrásokban, mint a lengyel. A helyzet tehát az, hogy a XVI. század közepe táján a lengyelben és a magyarban közel egyidejűleg és minden valószínűség szerint egymástól függetlenül honosodnak meg ezek a teljesen azonos felépítésű és jelentésű kifejezések.

A közös forrásként szóba jöhető nyelvek közül, mint fentebb láttuk, a latin kizárható. A magyar és a lengyel közös szó- és szóláskészlet másik lehetséges forrása a német. A mai németben ugyan nincs a magyar *azon/rajta van* és a (rég) lengyel *być na tym* kifejezésekkel szigorú párhuzamba állítható frazeologizmus, de a régebbi németben megvolt a magyar és a lengyel kifejezéshez hasonló jelentésben a velük azonos struktúrájú *darán sein* kifejezés (‘wonach streben’, ‘wofür sorgen’, ‘worauf dringen’, ‘dafür stimmen’ jelentésárnyalatokban, vö. GRIMM, DtWb. X/1: 299; példák a XIII–XVII. század közötti időkből, a XVI. századból például Luthertől: ‘ich bitt auch, meine lieben Bruder, wollt *darán seyn*, dasz kein aufruhr durch uns erregt ... werde”).

Fel kell tételeznünk tehát, hogy a magyar *azon/rajta van* és a lengyel *być na tym* egyaránt ennek a régi német *darán sein* frazeologizmusnak a tükörfordítása útján keletkezett.

ZOLTÁN ANDRÁS

ÉLŐ NYELV

Az elszólások spontán beszédbeli használata és megoszlása

E tanulmányban az elszólások spontán beszédbeli eloszlását, a hibák típusait és azok megoszlását vizsgáljuk. A dolgozatban az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: BALÁZS GÉZA, A rádiókabaré nyelve: Nyr. 1991: 8—16; FREUD, S., A mindennapi élet pszichopatológiája. Bibliotheca, Bp., 1958.; GÓSY MÁRIA, A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona: Nyr. 1998: 3—15; GRICE, A társalgás logikája. In: PLÉH—SÍKLAKI—TERESTYÉNI (szerk.), Az elszólások spontán beszédbeli használata és megoszlása. 1977. 213—27; HUSZÁR ÁGNES, Az elszólásvizsgálat egy lehetséges módja. In: Beszédkutatás ’98. 21—34; LACZKÓ MÁRIA, Characteristics features

of planning of speech and production of secondary school student' spontaneous speech. In: Eurospeech '99. Volume 1. 1999b., uő., Miért nem szeretnek felelni a diákok? (Egy kísérlet tapasztalatai és tanulságai): Magyartanítás 1999a; LENGYEL ZSOLT, Beszédtervezés a beszéd és a nyelvhibák tükrében: Nyr. 1992: 137—9; LEVELT, WILLEM J. M., Speaking. MIT Press, Cambridge, Mass. 1989.; NAGY FERENC, A nyelvi humor főbb típusai: Nyr. 1968: 1—22; SCHWARTZ, M. F. — SAFFRAN, E. M. — BLOCH, D. E. — DELL, G. S., Disordered speech production in aphasic and normal speakers. In: Brain and Language 47. 1994: 52—88; WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Osiris, Bp., 1977.; WELLS, R., Predicting slips of the tongue. In: Speech errors as linguistics evidence. Ed. V. A. FROMKIN. Mouton, The Hague, 1972. 82—7; WUNDT, W., Völkpsychologie. Engelmann, Leipzig, 1911.

1. Bevezetés. — Közismert, hogy különböző kommunikációs szituációkat élünk meg, s így naponta olyan kommunikációs kapcsolatba kerülünk másokkal, amelyben a kötött vagy kötetlen témáról folyó társalgás különböző nyelvi formákban jelenik meg. Beszédünknek tehát van tartalmi és formai oldala, amelyek LEVELT elmélete alapján a spontán beszéd két részfolyamatának, a beszédtervezésnek és a tulajdonképpeni beszédprodukciónak felelnek meg (LEVELT i. m.). Hogyan kapcsolódik össze a két oldal a mindennapi kommunikációban? Mielőtt a beszéd létrejön, a közlésre szánt gondolatokat megtervezzük, majd hozzáillesztjük a nekik megfelelő nyelvi formát. Abban, hogy a megfogalmazott gondolat artikulációs mozgássorrá alakulva nyelvi formát öltön, nyelvi és paralingvisztikai tényezőknek egyaránt jelentős szerepe van. A mondanivaló megtervezése a vizuális élmények, érzéki benyomások, emlékek együttese alapján valósul meg, míg a beszéd meghangosítása, tehát a produkció döntően a nyelvi struktúrában zajlik, hiszen a beszélő célja a gondolatnak leginkább megfelelő nyelvi szerkezet megtalálása éppen a sikeres kommunikáció érdekében (vö. GÓSY i. m.).

Nem véletlen tehát a kommunikációnak az a pragmatikai szempontú megközelítése, amely álláspont szerint az információ átadása, kapása s mások befolyásolása — tehát maga a kommunikáció — csak akkor sikeres, ha a beszélő és a hallgató közötti együttműködési elv és a beszéd tartalmát és formai oldalát érintő ún. maximák (pl. mennyiségi, minőségi, relevancia vagy a modor kategóriájába sorolható maximák) betartásán alapul (vö. GRICE i. m.). Azonban jól ismert az is, hogy a mindennapi beszélgetések nem ún. ideális társalgások. Így ezek folyamán — részben a beszéd sebességét, részben a szituációt, a kérdés—válasz helyzeteket figyelembe véve nincs idő és mód arra, hogy a produkciót megelőző folyamatot, a tervezést korrigáljuk, vagy akár az eredeti gondolatot újratervezzük, így a tervezés és a kivitelezés összhangja megbomolhat. Mivel mind a gondolat kialakítása, mind a meghangosítás konkrét szituációban zajlik, ez a tény nehezíti azt, hogy a beszélő közel azonos időben megtalálja a gondolathoz tartozó legjobb nyelvi formát (LENGYEL i. m.; GÓSY i. m.; LACZKÓ i. m. 1999b).

Ha szem előtt tartjuk a korábban említett pragmatikai álláspontot, akkor az más szavakkal feltehetően azt is jelenti, hogy a beszélő a társalgás folyamán nemcsak szándékosan, de akaratlanul is eltérhet a GRICE által említett maximáktól. Következésképpen a tartalom és a forma meg nem feleltetése egymásnak gyakran vezethet olyan beszédprodukciónak, amely a beszélő szándéka ellenére jön létre, és saját fonológiai, szemantikai, szintaktikai normatudatának nem felel meg. A szakirodalomban ezt a nyelvi produkciót többféle terminussal illetik, elszólásnak, nyelvbottlásnak vagy egyszerűen csak a beszéd folyamat hibájának nevezik (vö.: LENGYEL i. m.; HUSZÁR i. m.), amelyek félreértésekhez vezet(het)nek az adott szituációban, vagy éppen a nyelvi humor kiindulópontjául szolgálhatnak. Az elszólással kapcsolatos különféle vizsgálatok rámutattak arra, hogy a beszédprodukció e típusú hibái a beszédtervezés szintjeinek, a fonológiai, morfológiai szinteknek, a szintaktikai struktúrák szintjének és a szemantikai szinteknek megfelelően (FREUD i. m.; WUNDT i. m.) kiterjedhetnek a fonémákra és a magasabb szintű elemekre, például a mondatokra is. A kutatók az elszólások tipizálására is kísérletet tettek, sőt az elszólások előrejelzésének törvényszerűségeit is

megpróbálták feltárni (WELLS i. m.). Angol anyanyelvű spontán beszédben végzett elemzésekben az anticipációs hibák aránya felülmúlta a perszeverációs hibák számát, és összefüggést mutattak ki a hibák száma és a hibák jellege között is. Magyar anyanyelvű fiatal női és férfi beszélőkkel HUSZÁR ÁGNES folytatott kísérletet a különféle típusú elszólások kísérleti helyzetben való megoszlására és a tanulási mechanizmusnak az elszólási hibákra gyakorolt hatására vonatkozóan, amelyben a perszeverációs hibák túlsúlya volt jellemző (HUSZÁR i. m.).

Mivel az elszólásoknak a spontán beszédbeli vizsgálata meglehetősen szórványos, e dolgozatban ilyen jellegű vizsgálódásra teszünk kísérletet. A magyar anyanyelvű beszélőktől gyűjtött korpuszban elemzésünk szempontjai a beszédtervezési szinteken megjelenő hibák megoszlására és azok tipizálására egyaránt kiterjednek. A formai elemzéseken túl a tartalmi elemzésekben azokat a nyelvészeti tényezőket vizsgáljuk, amelyek újabb adalékul szolgálhatnak a beszédtervezési és a beszédproduktív mechanizmusok működéséhez és egymásra hatásához. E formák megjelenésének következményeként vizsgáljuk azt, hogy e szerkezetek miért válhatnak ki nevetést a hallgatóból vagy lehetnek a nyelvi humor hordozói. Ezzel összefüggésben arra próbálunk választ adni, hogy a Grice-i értelemben vett maximák közül melyek azok, amelyek „akaratlanul” sérül(het)nek a mindennapi kommunikációban, hogyan és milyen mértékben befolyásolják a kommunikációt.

2. A n y a g é s m ó d s z e r . — A dolgozatban összesen 100 spontán megnyilatkozást vizsgálunk, közülük 60 megnyilatkozás egyetlen fiatal, felnőtt női beszélőtől, míg 40 szóbeli közlés összesen 10 17 éves középiskolai diáktól származott. A megnyilatkozásokban közös az, hogy valamennyi azonos típusú szituációban hangzott el és több, különböző kommunikációs helyzetből származott. A fiatal felnőtt beszélő magyar nyelvet, irodalmat és angol nyelvet tanító középiskolai tanár. Szóbeli megnyilatkozásai tanórákon, feleltetés és tanítás közbeni kérdések feltevésekor, magyarázatok, információk átadásakor hangzottak el. A diákok (vegyesen fiúk és lányok, ám a nem szerinti megoszlás vizsgálatát anyagunk nem tette lehetővé) ugyanebben a középiskolában tanulnak. Megnyilvánulásaik jó része tanórákon, felelés, kérdezés közben, kisebb része pedig a szünetekben, illetve baráti beszélgetésekben hangzott el. (Érdekességként említjük, hogy a felnőtt beszélő ugyanezeket a tanulókat 4 éven át tanította.) Az elemzett szóbeli megnyilatkozások mindkét esetben folyamatos gyűjtőmunka részét képezik. Jelenleg — mivel e típusú hibák következményes hatását is vizsgáljuk — a szótag- és szóismétlésekkel, félbeszakításokkal vagy abbahagyott gondolatokkal nem foglalkozunk. A tartalmi elemzésekhez felhasználtuk azt a kontextust, szituációt, amelyben a megnyilatkozás elhangzott. (A szemléltetésül adott példákat a helyesírási rendszernek megfelelően a központozást is figyelembe véve közöljük.)

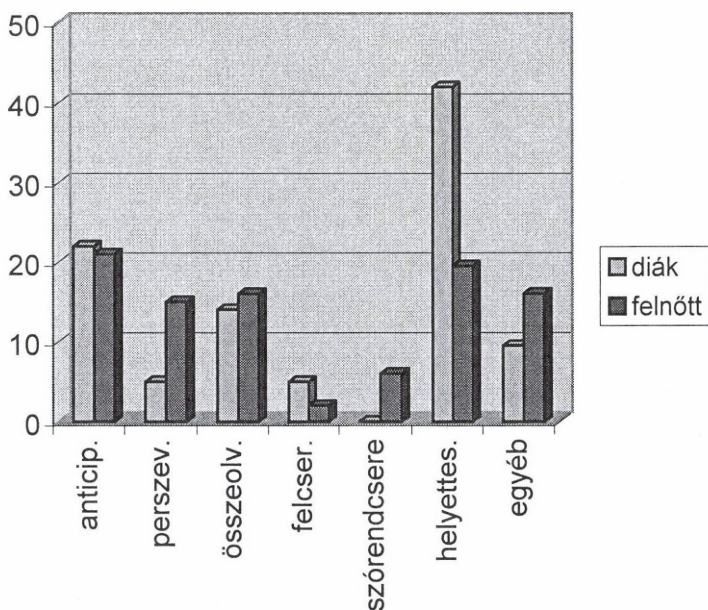
3. E r e d m é n y e k . — A vizsgálat első lépéseként a spontán beszédből gyűjtött elszólásokat tipizáltuk. E felosztásban MERINGER és MAYER máig meghatározó felosztását követtük (in: FREUD i. m.), azonban kiegészítettük, illetve magyaráztuk is e szerzők felosztását. Így például sokszor még a kommunikációs szituáció ismeretében sem dönthető el némelyik elszólás helye egyértelműen. Ezeket, valamint azokat, amelyek új jelenségként jelentek meg, az egyéb kategóriával jelöltük. (Ennek alapján tehát e kategóriában olyan elszólások találhatók, amelyek egyszerre két típusú hibát mutatnak.) Az elszólások típusainak megoszlását az 1. ábra mutatja mind a felnőtt beszélő, mind a diákcsoport megnyilatkozásaiban.

Amint az ábrából is látható, a spontán beszédben levő elszólások megoszlása egyetlen kivételtől (helyettesítések) eltekintve mindkét „csoport” megnyilatkozásaiban hasonlóan alakult. Az adatok első látásra azt sugallják, hogy a fiatal felnőtt beszélő hibáinak megoszlása kiegyenlítettebb, míg a diákok esetében nagyobb szóródás figyelhető meg. Ez a tény nagy valószínűséggel azt mutatja, hogy a fiatal női beszélő ún. gyakorlott beszélő (napi munkájából adódóan), míg a diákok ún. egyes beszélők; tehát önmagukat könnyen, jól kifejezők és szegényes szókincsrel rendelkező, önmagukat nehezen kifejező, ezért például a szóbeli feleltetést elutasító diákok (az elkülönítésre

vö. LACZKÓ i. m. 1999a) egyaránt voltak köztük. Valószínűleg a kiegyenlítettebb hibázások aránya a beszédtempóval is összefügg, amit jelen dolgozatban nem vizsgáltunk. Nem szabad azt a tényt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy a minta elemszáma miatt a felnőtt beszélő esetében pontosabb, informatívabb adatokat kaptunk.

1. ábra

Az elszólások típusainak megoszlása a felnőtt beszélő és a diákok megnyilatkozásaiban

A szakirodalomban *anticipációs* hibának azt a hibázást nevezik, amikor a beszéd folyamatban később következő nyelvi elem korábban megjelenik, vagy hat az előtte állóra, míg a *perszev* *erációs* (korábban posztpozíciós) hibák esetében éppen fordítva, az előbb elhangzó nyelvi elem nem törlődik és fellép a beszéd folyamat későbbi helyén (vö. MERINGER és MAYER in: FREUD i. m. 68—9).

A) Ha a beszédtervezési és kivitelezési mechanizmusokat, azok egymásra épülését és azt a tényt, hogy a gondolat sebessége gyorsabb a beszéd sebességéhez képest, figyelembe vesszük, valamint tekintetbe vesszük azt is, hogy az anticipációs hibák és a perszev *erációs* hibák a sorrendiséggel függenek össze, akkor feltevésünk szerint a spontán beszédben az *anticipációs* hibák számaránya magasabb, mint a perszev *erációs* hibáké. Adataink feltevésünket igazolták, mint ahogy azt az 1. ábra is mutatja, a vizsgált szóbeli megnyilatkozásokban mindkét esetben jelentős különbség volt a 2 hibaféleség között. 100%-nak véve az összes előforduló elszólások számát, az anticipációs hibák megközelítően azonos arányban (22% körül) fordultak elő mind a diákok, mind a felnőtt beszélő produkciójában, míg a perszev *erációs* hibák aránya a diákoknál 5%-os, a felnőtt beszélőnél pedig megközelítőleg 16%-os megoszlást mutatott. Megjegyezzük azonban, hogy az egyéb kategóriának nevezett hibák között (lásd később) a felnőtt beszélő esetében túlnyomó részben olyan tévesztéseket találunk, amelyeknél egy-egy szó, szintagmatikus kapcsolat kihagyása az

adott közleményből anticipációs jellegű hibákkal párosult, míg a diákok esetében az e kategóriában előforduló hibatípusok inkább a perszeverációs hibák meglétét eredményezték. Így az anticipációs hibák valamennyi esetben jelentős mértékben múlták felül a perszeverációs jelenségeket. A vizsgált korpuszban az anticipációs hibák egyetlen esetben sem érintettek fonémát, egyik „csoportban” sem, morfémákra és lexémákra korlátozódtak nagyjából azonos eloszlásban, mindkét beszédtervezési szinten és csoportban (vö. I. táblázat).

I. táblázat

Az anticipációs hibák megoszlása a beszédtervezési szinteken (%-ban)

	Fonéma	Morféma	Lexéma
diák	—	55,6	44,4
felőtt	—	53,8	46,2

Mindkét esetben egy-egy olyan példát találtunk, amikor a sorban későbbi nyelvi elem (lexéma) korábban jelenik meg: *Kérdő mondatot kell tenni a mondat végére?* (a felőtt beszélő esetében); a diákoktól vett példa: *Rajtam ketten, még ketten vannak* (ahelyett, hogy *Rajtam kívül még ketten vannak*). A beszélők a tervezés folyamán „tudták” a teljes közleményt, de az artikulációs mozgások a gondolat gyorsaságát nem tudták követni, így a meghangosításban az első esetben szintaktikailag ugyan jó, de szemantikailag helytelen, szinte értelmetlen közlemény, a második esetben pedig szintaktikailag és szemantikailag is ép, értelmes, noha az eredetitől gyökeresen eltérő jelentést hordozó megnyilatkozás jött létre, amely nem véletlenül váltott ki nevetést a hallgatóságból. Mind a morfémák, mint a lexémák szintjén megjelenő anticipációs hibákra az a típus volt leginkább jellemző, hogy a közleményben később következő nyelvi elem befolyásolja az előtte állót, és hátraható hibaként rossz, felesleges morféma (rag), igeikötő (ezt lexémaként értékeltük), illetve jelentéssel bíró szó jelenik meg a közleményben. Meggyőzően igazolják ezt a jelenséget a felőtt beszélő spontán beszédében található elszólásokból vett példák. A *Tudjuk ki ebből*. megnyilatkozás az alábbi szituációban hangzott el. A beszélő verselemzés közben a költemény címét magyarázza, s utal arra, hogy a vers témáját a címből is sejteni lehet, így a mutató névmáshoz kapcsolódó külső helyviszonyt jelölő toldalék (rag) következtében hibásan, mintegy feleslegesen jelenik meg a kifele irányuló mozgásra/cselekvésre utaló igeikötő az ige után. A *Rossz vagy nem jó?* közlemény kimondása előtt a tanárnő tanítványával mondatot elemezett, s miután a diák az eredményt a táblára írta, a tanárnő az osztály véleményét kérdezte. Nyilván azt akarta megkérdezni, hogy rossz vagy jó a feladat megoldása, s az elgondolt nyelvi közleményben a tervezés folyamán — az említett ok miatt — a *jó* lexéma tévesen a tagadószó megjelenését okozta, ráadásul a döntéshez még a választó kötőszó (*vagy*) is hozzájárult, s így a megnyilatkozás nemcsak szintaktikai, de szemantikai értelemben is hibás, hiszen a tervezett választást és annak végrehajtását valójában lehetetlenné teszi. — A következő példák téves morféma (tárgyrag), illetve helytelen toldalék megjelenését mutatják. *Rosszat mondtam oldalszámot?* (felőtt beszélőtől vett példa). A diákok nem pontosan értették azt az oldalszámot, amit a tanárnő mondott, s kissé értetlenül néztek a tanárnőre, aki ezután ejtette ki a közleményt. A megnyilatkozásban nincs szünet a *mondtam* és az *oldalszámot* szavak között, tehát minden bizonnyal arról van szó, hogy a tárgyrag azért kapcsolódott tévesen a melléknévhez, mert a beszélő az ismertnek vélt információt előfeltételként értelmezte, ám a tervezés folyamán a korábban ki nem ejtett bővítmény (tárgy) megnevezését (*oldalszámot*) mégis szükségesnek tartja, ezért az a meghangosításban váratlanul megjelenik, és így a mondat/megnyilatkozás formailag nem elfogadható. Hasonló hibás szintaktikai szerkezetet mutat az *Amit felhívtam a figyelmedet*. megnyilatkozás is.

A diákok megnyilatkozásaiból vett példák szintén jól mutatják a jelenséget. Például az *Egy szőke hang telefonált.* közleményben a téves lexikai elem (*szőke*) megjelenése helytelen logikai szerkezetet, paradoxont hoz létre, és nevetést vált ki a hallgatóból. A situáció ismeretében elmondható, hogy a telefonáló lány vékony, fiatalos hangját ugyanis a telefont fölvevő személy nem ismerte, így a téves melléknév megjelenését minden bizonnyal egy hibás asszociációs kapcsolat eredményezte. (Bár megjegyezzük azt is, hogy ebben az elszólásban más kommunikációs szituációt feltételezve a téves lexikai elem — ezúttal a *hang szó* — szintén anticipációs hibaként értékelendő, hasonlóan az előbb említett ok miatt.) *A vezetőnevetek kezdőbetűjét írjátok le!* felszólításban rossz morféma (képző) anticipálódik, vagyis a későbbi képző analógiájára a korábban megjelenő toldalék okoz megmosolyogtató nyelvi szerkezetet.

B) A perszeverációs hibák — hasonlóan az anticipációkhoz — fonémaszinten szintén nem voltak kimutathatók. A vizsgált megnyilatkozásokban a morfémákra és a lexémákra jellemző megoszlásokat a 2. táblázatban foglaltuk össze. (Mivel tisztán perszeverációs jelenséget a diákok adatai között mindössze egy esetben találtunk, az is lexéma szinten fordult elő, a %-os megoszlást értelemszerűen a felnőtt beszélő esetében elemeztük.)

2. táblázat

A perszeverációs hibák megoszlása a beszédtervezési szinteken

	Fonéma	Morféma	Lexéma
felnőtt	—	30%	70%

Mint látható, az anticipációkkal ellentétben ez a hibatípus inkább a lexémák szintjére korlátozódott, s a hibázások között egyrészt az a típus uralkodott, amikor a már kimondott nyelvi elem ugyanabban a formában ismét megjelent a közleményben, máskor pedig a már kimondott nyelvi elem nem töröltődött a közleményből, hanem ugyanazt a jelentést, szemantikai egységet megváltozott formában létrehozva ismétlődött meg a megnyilatkozásban. Az első típusú perszeverációs hibát igazolja például az *Ez is rag is, meg ez is.* megnyilatkozás, amelyik a felnőtt beszélő produkciójában magyar nyelvtan órán hangzott el, szóelemzés közbeni magyarázatkor. A beszélő a *rag* szó előtti kötőszót (*is*) ki nem ejtettnek tekinti (a megnyilatkozás egésze szintén szünet nélkül hangzott el), s az újra kiejtett kötőszó nemcsak szintaktikailag okoz hibás szerkezetet, hanem a közlemény első felében szemantikailag is zavart okoz, hiszen azt sugallja, hogy a vizsgált toldalék *rag is, meg* esetleg jel is. Az *Ott van vagy nincs ott van?* megnyilatkozásban a korábban kiejtett létige nem töröltődik, másodszori megjelenése szintaktikai és szemantikai hibát eredményez és a közleményben kínált választást lehetetlenné teszi. Hasonlóságot mutatnak és a perszeverációs hibák másik típusára adnak bizonyítékot az *Akik erre hajlamosak rá.* és a *Milyen ellentétre utal rá?* megnyilatkozások. Mindkét esetben a sublativusi, külső helyviszonyt jelölő *rag (-re)* kiejtése okozta a közlemények végén a helyviszonyt jelölő határozószó és az irányt jelölő igeikötő megjelenését. E szerkezetek ugyan érthetőek, s azt sugallják, hogy a beszélő hangsúlyossá kívánja tenni mondandóját, s a hallgatótól megerősítést vár a közlemények értelmezésére vonatkozólag. Ám a *Beszélek itt valakivel az asztalon.* közlemény kissé humorosan hangzik képtelennek vagy valószínűtlennek ható jelentése miatt. Pedig a közleményben a közelre utaló névmási helyhatározószó kimondása analóg módon helyesen hívta elő a szorosabb külviszonyt jelölő *-on* helyhatározóragot a lazább külviszonyt jelölő *-nál* helyett. Hasonló példák még: *Hazamegy a temetőbe.* (a beszélő a Toldit tanítja, s arról beszél a diákokkal, hogy Toldi hazamegy, majd elmegy a temetőbe, ahol találkozik az özvegyvel, majd a téma lezárásaként és az új gondolat bevezetéseként az előzőekben tárgyaltakat foglalja össze a megnyilatkozással), valamint a *Vajon milyen lehet ez előadás-e?* vagy a *Mit fog csinálni?*

megnyilatkozások. Ez utóbbi esetben a tanárnő feleltetés közben nem ért jól egy szót, ami a felelő diák megnyilatkozása volt. A szóban megtalálható az *-ód* képző, így a tanárnő visszakérdez, ám mivel a képző nem törlődött, a megnyilatkozásában szokatlan nyelvi formában, továbbképzett alakban jelent meg a *csinálni* főnévi igenév. Az elemzett anyag alapján úgy tűnik, a perszeverációs hibák gyakrabban jelennek meg olyan nyelvi szerkezetekben, amelyek egyrészt logikai képtelenséget, esetleg nagyotmondást eredményeznek, másrészt irracionális vagy ellentétes jelentéstartalmuk miatt humorosak, és a hallgatóból nevetést váltanak ki. Természetesen ez a sejtés további vizsgálatot követel, ám ha igaz, akkor feltehetően azzal van összefüggésben, hogy a perszeverációk előreható hibát eredményeznek az artikulációs folyamatban.

C) Az anticipációk és a perszeverációk mellett elég számban fordultak elő a *k o n t a m i n á c i ó b ó l* (vegyülésből) eredő hibázások, mind a felnőtt beszélő, mind a diákok esetében hasonló eloszlásban (vö. 1. ábra). Megjegyezzük, hogy ez a fajta hibázás az anticipációknál lényegesen kisebb, de a perszeverációs hibázásoknál magasabb arányban volt megtalálható összességében. E hibatípus jellemzője mindkét „csoport” elszólásaiban egyrészt az, hogy mind a lexémák szintjén, mind pedig a szintaktikai struktúrák szintjén megtalálhatók voltak. Másrészt az is tipikus volt, hogy a szintaktikai struktúrák frazeológiai kapcsolatok, szólásmondások, szólások, állandósult szókapcsolatok vegyüléséből adódó formákban jöttek létre, míg a lexémák keveredése a szóalkotás egyik ritka módjának, a szóvegyülésnek jellemző példáit adták. Fonémaszinten mindössze 2 esetben találtunk ilyen típusú hibázást, például *tragikumba sorkollik*, *halottnak szűnik*, amelyek feltehetően a tervezés folyamán adódó lexikai bizonytalanságból adódóan a produkcióban helyettesítésre emlékeztető hibázásként hatnak. A felnőtt beszélő és a diákok hibázásainak összevetése azt mutatta, hogy a diákoknál inkább a szószintű összeolvadások, a felnőtt beszélő esetében pedig a szintaktikai szerkezetek (a szintagmatikus kapcsolatokat is ide soroltuk) keveredése a gyakoribb. A következő hibázások a szóvegyüléseket illusztrálják a felnőtt beszélő elszólásaiból: *tolerális* (a *toleráns* és a *liberális* szavak összevonásából), „Adok néhány *mondítást*” (a *mondat* és *fordítás* szavakból), „Akartam *plusztot* adni” (*plusz pontot*); a diákok elszólásaiból pedig: *bandzsali*, *Tolsztojevszkij*, *buszsofőrvezető*. A szintaktikai szerkezetek hibáit mutató példák a felnőtt beszélőtől a következők: *Ezt szem előtt veszed.*, *Ha a bőség kosarából mindenki egyaránt foglal helyet* (ebben az esetben az ismert Petőfi-vers 2 verssorának összerosódása nemcsak humoros, de szemantikailag értelemszavará is, logikai képtelenséget eredményez), *Ez önmagában félelmet volt*. stb. A diákok megnyilatkozásaiban előforduló példák: *hallucinációkat lát* (ez egymást kizáró ellentétet is ad), *Fejből olvassam?*

D) Felcserélésen MERINGER és MAYER nyomán a *m e t a t é z i s e k e t* (szótagcseréket) értjük, ebben az értelemszavában számarányuk meglehetősen kevés volt. A felnőtt beszélő egy esetben hangzócsere következtében fellépő szótagcserét (*Pél és Péter*) produkált, amely szemantikailag részben értelmetlen szintagmatikus kapcsolatot hozott létre. A diákok elszólásaiból nyert példák (mindössze 2) azonban „igazi” szótagcserét mutattak: *cuppok egy nyommanósat* (nyomok egy cuppanósat), illetve *homlokon múzsolt a csóka* (homlokon csókolt a múzsa). (Érdekeséggként említjük, hogy mindkét megnyilatkozás fiútól, de nem ugyanattól származik, és különbözik a beszédhelyzet is.) A diákok elszólásaiban egy esetben felcserélés és kontaminációs jelenség együttesére találtunk példát: *Helye van cserélődvé*. A megnyilatkozás óráközi szünetben hangzott el. Külön tüntettük fel a szórendcseréket, amelyek csak a felnőtt beszélő elszólásai között fordultak elő, és anticipációs hibaként értékelendők. Például: *Nem szabad lett volna, nem nagyon szokásos volt, nem szabad volna ezt elmondani*.

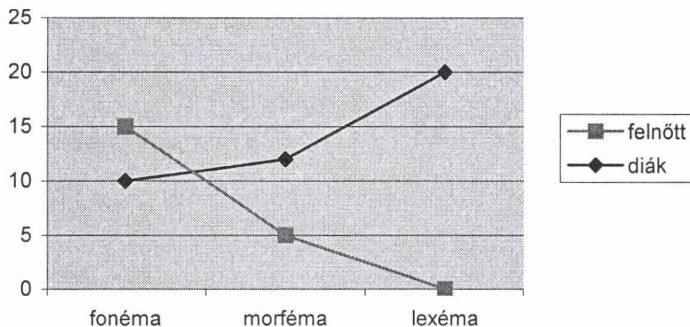
E) A *h e l y e t t e s í t é s e k* — mint ahogyan azt említettük, és az 1. ábrán is látható — jelentős eltérést mutattak a kétféle spontán beszédből nyert elszólások megoszlását tekintve, hiszen egyrészt a diákok elszólásaiban ez a fajta hibázás majdnem kétszerese a felnőtt beszélő ugyanezen hibázásainak, másrészt e hibatípus %-os megoszlása az anticipációs hibákat is jóval fölülmúlta. A helyettesítések további jellemzőit a 2. ábrán foglaltuk össze.

Amint az a 2. ábrán is látható, a hangzócserek elvárásainknak megfelelően alakultak. Arányuk megközelítően azonos volt a diákok és a felnőtt beszélő esetében (bár a %-os arány az utóbbinál volt magasabb).

2. ábra

A helyettesítések aránya a beszédtervezési szintek tekintetében

A m a g á n h a n g z ó k hibázásai, ahogyan azt feltételeztük is, sokkal gyakoribbak voltak, mint a mássalhangzóké, nyilván a nyelv és az ajkak artikulációs mozgásának hibáiból adódóan. Valamennyi esetben hangzócsere volt csak megfigyelhető, betoldás, hangzókihagyás a vizsgált anyagban nem fordult elő. A hangzócserek között a nyelv függőleges mozgásából s vele együtt az állkapocs mozgásából eredő tévesztések voltak a leggyakoribbak, nem egy esetben az ajkak működésével vagy a nyelv előre vagy hátrafele irányuló mozgásából eredő hibázásokkal együtt. E hangzócsereket főleg a felnőtt beszélő elszólásai alapján támasztjuk alá példákkal. Így: *Ígértem a Fagyvat* (a *Fagy* című versről van szó a kontextusban), a *-t* tárgyraghoz kapcsolódó hibás előhangzót feltehetően a hangsorban levő *a* hang hívta elő a meghangosításban, mintegy az illeszkedés törvényének betartására. Hasonlóan az előző példához a *szemet hány* elszólásban a beszélő magánhangzó-tévesztése artikulációs mozgás hibájaként értékelendő, a létrehozott nyelvi produktum pedig szóláskeveredésre emlékeztető szerkezetet eredményezve válik nemcsak humorossá, de értelemzavaróvá is. Az ajkartikulációs mozgások és a nyelv függőleges irányú mozgásából adódó hibák következtében olyan nyelvi szerkezetek is létrejöhetnek, amelyek szintaktikailag teljesen tökéletesek, és látszólag szemantikailag is értelmezhetők, valójában pedig logikai képtelenségre utalnak. Például *A lopás lelke (lelki helyett) teherként nehezedik rá.* — A m á s s a l h a n g z ó k tévesztéseiben a képzés helyéből adódó hibázások fordultak elő zömében. Ilyen például: *Móricz Bálint, az édesanyja, vasrác (vasrács helyett) a felnőtt beszélőtől, vagy Mire megrémülünk a diák beszélőtől* (ez utóbbi kérdésre adott válaszként hangzott el).

A m o r f é m á k helyettesítése főleg a diákok hibázásaira volt jellemző (vö. 2. ábra), igei és névszói toldalékokat, képzőket, jeleket és ragokat egyaránt érintett, például *Ha majd csendebb lesz, Én is veletek mentek akkor., Sziszeg a foga mögött., Nekik volt két gyereke.* — A l e x é m á k helyettesítése csak a diákok elszólásaiban volt kimutatható anyagunkban, előfordulási aránya (20%) jóval több, közel kétszerese a hangok és a ragok (10%, illetve 12,5%) helyettesítéséhez képest. Az efféle hibázások tipikus jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze. Gyakran hasonló hangzású és morfológiai felépítésű szó kerül a megnyilatkozásába, helyes szintaktikai formát eredményezve: *Könnybe lábadt a fejem., Ide helyeztük a szemünket* (ez utóbbi megnyilatkozás testnevelés órán hangzott el, a beszélő a *kezünket* szóalakat helyettesítette). Máskor a mentális lexikonban való ke-

resés és a szemantikai mezők közötti kapcsolat zavara mutatható ki, például *Be kell szorozni a névelővel* (helyesen *nevezővel*), *Bújj a függvény mögé*. A lexikai keresés a hibás asszociációs kapcsolat következtében helytelen lexémát eredményez a produkcióban.

E) Az egyéb kategóriába — mint az említettük — olyan eseteket soroltunk, amelyek egyidejűleg többfajta hibát mutatnak, illetve MAYER és MERINGER felosztása alapján az említett csoportokba nem sorolhatók be. E kategóriában a felnőtt beszélő túl tömör fogalmazása anticipációs hibát eredményezett, azaz gondolatkivitelezésének túltömörítése volt jellemző. A beszélő előre megtervezett gondolatainak sorozatát az artikulációs mozgások nem követték, így egy-egy szó, szintagmatikus szerkezet kimaradt a meghangosításból. A létrejött közlemény szemantikailag is helyes lehet, ám félreérthetősége miatt az adott situációban nevetést vált ki a hallgatóból. Például: *A következő vers ott van a szöveggyűjtemény alatt*. megnyilatkozásban a beszélő arra gondol, hogy a következő vers az előzőleg tárgyalt költemény alatt található a szöveggyűjteményben, de ezt az összetett gondolatmenetet a leegyszerűsített nyelvi szerkezet nem tükrözte. Hasonló az *Ott van a 293 című költeményben*. megnyilatkozás is, amelyben a beszélő összetett gondolatmenetének megfelelően az ismertnek vélt információ (a vers címe, az oldal) nem jut kifejezésre, ezért a kiejtett közlemény a nyelvi szerkezete alapján félreérthetővé válik. *A Minden órán sosincs*. megnyilatkozás pedig kissé tautológikusnak tűnik, hiszen a túl tömör megfogalmazás csak sejteti és jelzésszerűen továbbítja az üzenetet a hallgató felé, amely a situáció ismeretében a következő. A tanulónak sorozatosan hiányzik a szöveggyűjteménye, ezért nem dolgozik. A tanárnó észreveszi és szóvá teszi a hiányosságot, s részben összegzésként, részben a helyzet miatti felháborodásának kifejezésésként a *Minden órán hiányzik*. és a *Soha sincs itt*. szerkezeteket összevonja és redukálja. Előfordult olyan megnyilatkozás is, amely ellentétes szemantikai tartalom megjelenéséhez vezetett az összetett gondolatmenet és az artikulációs mozgások összerendezetlenségéből adódó tömör megfogalmazás következtében. Ilyen például *A születéssel ér véget az élet*. közlemény. A túltömörítésre a diákok megnyilatkozásaiban nem találtunk példát. Ugyanakkor mindkét „beszélő” spontán megnyilatkozásaiban találtunk olyan hibatípust, amelyben a beszélő egy lezártnak tekintett gondolatot a meghangosítás folyamán váratlanul kiegészít, s a váratlan gondolat a produkcióban nemcsak új szintaktikai formát, de az eredetivel ellentétes szemantikai értelmet is nyer (ellentétes gondolat hozzátoldása). Ez a hibatípus egyébként a diákok megnyilatkozásaiban sokkal gyakoribb volt, mint a felnőtt beszélő esetében. A következő példák ezt a jelenséget támasztják alá. *Senki sem hallja, de én sem*. (a felnőtt beszélőtől), vagy *Megjelenik a szomszéd, aki meghalt* (a diák Arany „Kertben” című költeményéről beszél), *Nagy vigalomba, nagy siratásba*.

4. Következtetések. — Anyagunkban a spontán megnyilatkozásokban előforduló hibázások típusainak megoszlása és a beszédtervezés különböző szintjein való megjelenése a következőkre enged következtetni. Egyértelműen meghatározhatók azok a hibatípusok (elszólástípusok), amelyek — LEVELT teóriáját elfogadva — a spontán beszéd szakaszaihoz, tehát a kimondandó közlemény, a gondolatfolyam megtervezéséhez, valamint a gondolat meghangosításához, vagyis az artikulációs mozgásokhoz köthetők. Mint láttuk, az anticipációk hátraható, a perszeverációk pedig előreható nyelvbottlásokhoz vezettek, a tárgyalt jelenségek alapján kimondhatónak véljük, hogy az anticipációk egyértelműen a tervezési szakasz, a perszeverációk pedig a produkció, vagyis az artikulációs mozgások hibás működésével vannak összefüggésben. A spontán beszédben előforduló anticipációk morféma- és lexémaszinten realizálódtak, majdnem egyező eloszlásban (a lexémaszinten való előfordulása valamelyest alacsonyabb). Mindez azt mutatja, hogy már a tervezési szakaszban is a nyelvi elemek a meghatározóak. Vagyis a beszélő a gondolat kifejezéséhez a leginkább alkalmas lexéma és morféma kiválasztására törekszik a lexikon hálózatrendszerében, így a kiválasztódott lexéma aktivizálja a neki megfelelő morfémát, és működésbe hozza a szemantikai és szintaktikai szinteket. Azt, hogy a folyamatban feltehetően a lexémák kiválasztódása és aktivizálódása a döntő, a perszeverációs hibázások lexémaszinten mutatkozó kiugróan magas elő-

fordulási aránya megerősíti, valamint ezt támasztja alá az a jelenség is, hogy az anticipációs hibázások morfémaszinten valamivel gyakrabban jelentkeztek, mint lexémaszinten. Ugyanakkor azt, hogy a perszeverációk a meghangosítás folyamatában lépnek föl, nemcsak az a tény igazolja, hogy a kimondott nyelvi produktum hibás, hanem az a tény is, hogy mindezt a beszélő gyakran úgy kezeli, mintha az ismétlődő nyelvi elem elsődlegesen, tehát a megtervezett gondolat artikulációs mozgássorrá alakulása miatt törvényszerűen jelenne meg. Éppen ez magyarázhatja, hogy e nyelvi szerkezetek szintaktikai hibáik miatt nemcsak hogy nem érthetőek, de sokszor a nem törlődött nyelvi elem következtében túlhangsúlyosak lehetnek (vö. a perszeverációkról írtakkal), hiszen a beszélő empátiás készséget gyakorol a hallgatóval szemben a kommunikációban (vö. GRICE i. m.).

A vizsgált nyelvi anyag alapján a kontaminációk és a felcserélések a tervezési folyamat, míg a helyettesítések a produkció, vagyis az artikulációs folyamat hibájaként értékelendők. A kontaminációk tipizálása azt a feltételezést erősíti meg, hogy a mondanivaló tervezésében a nyelvi elemek kiválasztásakor a magasabb szintek működtetik az alacsonyabbakat, tehát a mondattani szintek a szintaktikai struktúrák szintjét, a morfológiai szint pedig a morfémakapcsolatokét. A helyettesítések kategóriájába sorolható hibatípusok megoszlása és azok elemzése újabb bizonyítékot ad annak a föltevésnek az igazolására, hogy a mentális lexikon olyan hálózatrendszerként működik, amelyben nemcsak a szemantikai mezők, de a morfémakapcsolatrendszere is feltárható. A fonológiai és morfológiai szinteken található hibatípusokon kívül a felnött beszélő és a diákok között a lexémák szintjén levő hibázások jelentős mértékű eltérése pedig annak újabb bizonyítéka, hogy a lexikonban kiválasztódott lexéma indítja el azt a folyamatot, amelynek „végtermékeként” a beszédprodukcióban helyes vagy éppen helytelen szintaktikai szerkezet jön létre. A diákok magas hibázásai a beszélő gyakorlottságával vagy gyakorlatlanságával is összefüggnek, illetve jól alátámasztják azt a jelenséget is, hogy sokszor a szóbeli produkció éppen azért nem kívánatos és sikeres, mert a lexikai keresés, tehát a lexikon működése hibás vagy nem kielégítő (vö. LACZKÓ i. m. 1999a).

A túltömörítések ismételen a beszéd tervezési folyamatához köthetők, hiszen minden esetben több információt sűrít össze a beszélő, és ez az artikuláció lassúbb folyamata miatt redukált szerkezetet és szemantikailag hibás, esetleg félreérthető nyelvi produktumhoz vezet. Az a tény, hogy a jelenség csak gyakorlott beszélőnél fordult elő, azt látszik igazolni, hogy a beszéd kivitelezését — de a beszéd tervezését is — befolyásolja a beszédben való jártasság, készség. A jelenség a lexikon hálózatrendszerként való működését (a rendszerben való tájékozódást) szintén megerősíti.

Végezetül a beszédtervezés és a produkció összhangjának megbomlásából adódó hibákat nézzük meg pragmatikai szempontból is. Úgy véljük, hogy a vizsgált anyag alapján objektív válasz adható arra a kérdésre, hogy melyek azok a Grice-i értelemben használt maximák, amelyek éppen a beszédtervezés és a beszéd kivitelezés „paradox” működéséből, tehát a beszéd tartalmi és formai oldalának össze nem egyeztetetőségéből fakadóan sérülhetnek, de nem szándékosan torzítják a kommunikációt. Feltételezhetően a relevancia és a minőség maximája bármilyen kommunikációs szituációban, így ebben a helyzetben is megvalósul, hiszen valószínűsíthetően a beszélő mindig a tárgynál kíván maradni, és nem szándékozik nem igazat mondani. Mivel azonban a beszélő a gondolatát vagy annak sorrendiségét megváltoztatja — éppen a hallgató érdekében —, így a mennyiség maximája már akaratlanul sérülhet az ún. nem ideális társalgásban (vö. túltömörítés vagy éppen az anticipációs hibák). Hasonlóan térhet el szándékától függetlenül a beszélő a modor maximájától is, hiszen a beszélő hallgató is, és beleérző képessége miatt úgy irányít(hat)ja a produkciót, ahogy azt a hallgató igényli (vö. perszeverációs hibák). De éppen ez a képesség az, amely lehetővé teszi, hogy a hallgató a társalgásban a ki nem mondott és a kimondott információk közti kapcsolatot felismerje, illetve a — tervezés és a kivitelezés egymásra hatásának következményeként fellépő — elszólásokból (nyelvbottlásokból) eredő hibás szintaktikai, szemantikai szerkezeteket ne (csak) szó szerint értelmezze, hanem képes legyen azt helyesen felfogni. Ugyanis a beszélőnek és a hallgatónak valószínűleg azonos előfeltevése van a szituációban arra vonatkozóan, ami történik (a beszéd

pedig tudjuk, hogy redundáns elemeket tartalmaz) (vö.: GRICE i. m., ill. HOFFMAN in: WARDHAUGH i. m.). Ezért szinte törvényszerű az említett maximák akaratlan megsértése valamilyen mértékben, de az együttműködési elvből fakadóan ez csak a „nyelvi humor” (a fogalomra vö. NAGY i. m.) szintjén jelenik meg. A humor nevetést vált ki a hallgatóból, a megismételt nevetés pedig nemcsak élmény, hanem a hallgató újabb és újabb jelentésrétegeket fedezhet fel (vö. BALÁZS i. m.).

LACZKÓ MÁRIA

S Z E M L E

Benkő Loránd új könyvéről

(Nemzet és anyanyelve — „A nemzeti léleknek igen szép képe”)

Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 315 l.

BENKŐ LORÁND nevéhez a magyar nyelv hazai és külföldi kutatóinak tudatában elsőként olyan hatalmas „kollektív” munkák címe társul, mint a TESz. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—IV. 1967—1984.), a TNyt. (A magyar nyelv történeti nyelvtana három kötetben 1991—1995.), amelyek nélkül semmilyen magyar nyelvtörténeti kérdéshez nem lehet hozzászólni; vagy éppen a Magyar Nyelv, a hazai nyelvtudományi kutatások központi folyóirata az ő főszerkesztésében. Magyar szakos tanáraink könyvespolcán ott sorakoznak még további önálló kötetei: „A magyar *ly* hang története” (1953.), a „Magyar nyelvjárástörténet” (1957.), „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” (1960.), „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” (1980.), „Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében” (1982.), „A történeti nyelvtudomány alapjai” (1988.), „Név és történelem — Tanulmányok az Árpád-korról” (1998.), hogy csak a nyelvtörténeti tárgyúakat említsük. Nem kétséges: e művek szerzője minden időkhöz legtermékenyebb, legjobb magyar nyelvtörténészeinek egyike.

Legújabb könyve nem illik be a fenti sorba, és nem illik más jellegű műveihez sem. Bevezetőjében ezt írja: „nyelvtörténész létemre itt nagyjából a jelenkori magyar nyelv dolgait állítom felvetéseim középpontjába, azt vizsgálva, mi történik vele a ma mindennapjaiban, az életkörülmények és a kulturális háttér — közműveltség, iskolaügy stb. — hogyan befolyásolják fejlődését, milyen főbb vonások jellemzik alakulásmódját, és főként hogyan bánik vele birtokló, használó társadalma” (9). A nyelv és a társadalom kölcsönhatását, viszonyuk alakulását két tudományterület vizsgálhatja elsődlegesen: a nyelv művelés és a szociolingvisztika. A nyelvtörténész mindkettőben illetékes: a jelent folyamatok pillanatnyi állapotaként láttathatja, melyeknek kifutását az előzmények alapján jelezheti.

A kötetben 28 írás található, amelyek 1975 és 1999 közt keletkeztek. Többségük előadásként hangzott el különböző alkalmakra szánva: tudományos, közéleti, pedagógiai, ismeretterjesztő konferenciákon, rendezvényeken. Ebből következik, hogy a fejtegetések nem a szerzőtől megszokott filológiai hivatkozásokkal és példaanyaggal vannak kísérve. Szöbeliségük azonban semmit sem ront szakszerűségükön, csak még könnyedebbé, élvezetesebbé teszi a szerző sokszor megcsodált emelkedett stílusát. Az írások elrendezése nem az időrendet követi, hanem tematikus: hét témakörbe sorolva fejtenek ki összetartozó mondanivalókat. Az elhangzás alkalmára és a korábbi megjelenés helyére vonatkozó eligazítás a kötet végén megtalálható. A hét fejezet római számozást és külön címet kapott; az alábbiakban ennek rendjében szólunk róluk.

I. **Anyanyelv és nemzet tudat.** E cím alatt három írás olvasható. Közülük az első egyben az egész kötet címadója is: „Nemzet és anyanyelve”. 1989-ben hangzott el a magyar nyelv hetének országos ünnepi megnyitóján. Azt fejtegeti, hogy „az anyanyelvi tudat, szemlélet, érzület szervesen, elválaszthatatlanul illeszkedik bele a nemzet tudatba, a nemzeti lét átérzésébe és átélésébe” (16). Annál szomorúbb, hogy még az értelmiségi pályára készülő magyar szakos hallgatók is milyen keveset tudnak a nemzeti múlt művelődéstörténeti hagyományából, milyen könnyen áldozatul esnek áltudományos nyelvrokonítási felfogásoknak. Figyelmeztet: romlik a nyelvhasználat szintje, sok a kapkodó, hadaró, rossz artikulációjú beszélő. A társadalmi magatartás eldurvulása a nyelvi durvaságot és trágár ízléstelenséget hozza magával. Az anyanyelvi oktatás hatékonysága gyengül, az idegen nyelvek tanítása sem segít sajtóságainak tudatosításában.

„Nemzeti egybetartozásunk záloga” címmel egy 1996-os vitacikket olvashatunk ezután, amely a magyar nyelv többközpontúságának elméletét bírálja. LANSTYÁK ISTVÁN pozsonyi magyar nyelvész az angol, német, spanyol, portugál nyelvek többközpontúsága, több állam nyelveként való használata alapján azt javasolja, hogy a szomszéd államokbeli magyar kisebbségek nyelvét, amely az államszervező nép nyelvéből számos elemet magába épít, tekintsük külön-külön magyar nyelvközpontoknak. Benkő Loránd türelmes alapossággal veszi sorra a fiatal kolléga érveit, sorra cáfolja őket, rámutatva, hogy nincs igazi hasonlóság az elszakított országrészek magyar nyelvi helyzete és az említett, valóban többközpontúnak tekinthető nyelvek közt. Rámutat: „A határok által szétszabdalt, külön államiságok kereteiben folyó magyar nyelvhasználat éppen e tagoltság következtében olyan helyzetbe került, hogy az eltávolodás lehetősége nem csupán elméleti síkon merül fel, hanem reális veszéllyé válhat” (34). A mi feladatunk a közös standard erősítése, nem szétforgácsolása.

„Az anyanyelvi örökség ápolása: nemzeti ügyünk”. — Az Országos Anyanyelv-oktatási Napok megnyitó előadása Egerben, 1998-ban. Ki nem mondva, de ez az írás is vitacikk. A nyelvművelés értelmét, hasznát, a beavatkozás lehetséges és tudományos voltát vitató újabb nézetek ellenében foglal állást. Az anyanyelv tudatos védő, pallérozó fejlesztése főleg a kis nyelvekre jellemző (cseh, lengyel, horvát, finn, észt), de olykor a nagyoknál is megfigyelhető (német, francia). A modernizáció, a tudományos technikai, művelődési, életmódbeli változás az olvasáskultúra hanyatlásával párosulva nem csökkenti, hanem növeli a standard gondozásának szükségét. A globalizáció értékválság-tüneteket hoz: az anyagi értékek a szellemiek fölé kerekednek, pusztulnak a hagyományok, eldurvulnak a magatartásformák a nyelvhasználat szintjén is. Mindezek az anyanyelv hagyományos értékeit veszélyeztetik. A jószándékú laikus buzgólkodás nem elegendő, a nyelvészeknek kell a nyelvművelést vállalniuk. A magyar nyelvtudósok többsége, Simonyi, Bárczi, Szabó T. Attila a nyelvművelés ügye mellett foglalt állást, míg Gombocz és Laziczius a be nem avatkozást vallotta. A nyelvművelés nyelvtudományi diszciplína, az anyanyelvi közművelődés tudományos oldalról való segítése, alkalmazott nyelvészeti tevékenység. Csak egyet lehet érteni Benkő Loránnal: „A nyelvtudományi alapozottságú nyelvművelő munkának óhatatlanul tartalmaznia kell az anyanyelv alakulásában feltűnő nyelvhasználati visszásságokkal és nyelvenszerbeli negatív következményeikkel való szembenállás igényét is” (44). Az óvatos mérlegelés, a társadalmi helyzet figyelembevételével tett ajánlások mindig tudomásul kell vennie, hogy a tiltás, riogatás, a szankcionálással fenyegetés a nyelvművelésben nem lehet eredményes.

II. **Anyanyelv és társadalmi háttér.** — Ebben a részben nem kevesebb, mint hét írás sorakozik, a nyelvművelés társadalmi vonatkozásainak egy-egy fontos kérdését hozva előtérbe.

„Nyelvszemlélet és nyelvhasználat”. — Elnöki megnyitó volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1976. évi közgyűlésén. Érdekes osztályozását adja a nyelvművelés gyakorlatában hibáztatott jelenségeknek. Az úgynevezett grammatikai jellegű vétségek, mint a betűjeletés, ices ragozási hibák, a suksükölés, a *nem-e láttad, el kell menjek* szerkesztésmód nyelvtörténeti és rendszertani alapon megmagyarázhatók, csak a kodifikált norma szempontjából kifogásolhatók.

Tömeges hibáztatások a szavak egérfarkába kapaszkodáshoz hasonlítható. Feltűnő voltuk miatt ezekkel foglalkozik legtöbbit a napi nyelvművelés. Valójában ezek nem abszurdak, nem hibásak, nem veszélyesek. Legfeljebb az a bűnük, hogy a közlésben „nem egyeznek egy adott nyelvi szint normáival ... minősítésüket, értékelésüket föltétlenül pontosabbá, árnyaltabbá, a nyelv, illetőleg a nyelvi fejlődés természetébe jobban beiktatottabbá kell tennünk” (51). Ezeknél károsabbnak ítéli a nyelvhasználat tágabb szintjén mutatkozó hibákat: a gondolkodási restségből folyó sablonok, kli-sék használatát, a sznobizmus, kozmopolitizmus és áltudományos magatartás idegenszó-áradatát, a durva, alantas stílust, a trágárságot. Mint írja: „a nemtörődömség, közöny, a laza, felszínes gondolkodás, a másokat nem tekintő, önös szemléletmód stb. talaján sarjad a pongyola, zavaros szövegformálás, akár annak hiányos, akár túlbonyolított, beszédttöltelkes változata; a tartalom és forma kapcsolatainak nem érzékelése, az esztétikai igényesség hiánya stb....” (52). Látni való, hogy e jelenségek mögött a társadalmi magatartás nyelvi vetülete rejlik. Kérdés, hogyan lehet ellenük a nyelvművelés keretei közt fellépni, noha társadalmi veszélyességük vitathatatlan. Harmadik nagy gondnak azt látja Benkő, hogy alacsony a beszélők nyelvi műveltsége, igényessége, elvesztétkai ismeretszintje, a nyelv belső tagolódásának ismerete. Mindezen csak a közoktatás és ismeretterjesztés nagyobb ráhatásával lehet segíteni. Gondok vannak — negyedszer — az anyanyelvhez kötődő érzelmi viszonyulás terén is. A két véglet itt a melldőngető magyarkodás vagy öskereső sumérkodás, a másik az anyanyelvi közöny, kozmopolitizmus, az idegen frazeológia hajhászása. Mindkettő ellen a tudás védhet meg: „Bizonyos közművelődési szinten mindenkinek tudnia kell anyanyelve eredetéről, az azt ért hatásokról, a nemzeti műveltség történetéhez fűződő kapcsolatairól, a nemzeti irodalom történetével való elválaszthatatlan egybefonódásáról, sok-sok elmúlt nemzedék érte való munkálkodásáról, nemegyszer nehéz küzdelméről stb. Mindez mindenhol a *nemzeti műveltség* szerves, elvitathatatlan része” (56—7). Látni való: Benkő Loránd a nyelvművelés apró napi kérdéseiről az anyanyelvi műveltségre, a nemzeti művelődés hiányainak pótlására helyezi a súlypontot. Gondolatai évtizedekre adnak feladatokat a közoktatásnak és az ismeretterjesztésnek.

„A z i d e g e n s z a v a k r ó l” című írás egy akadémiai bizottsági (LŐRINCZE LAJOSsal közös) előterjesztés 1976-ból. A sokszor indulatokat gerjesztő közfelfogáshoz képest itt bölcs mérsékletet láthatunk: vulgarizált, hamis beállításnak minősíti a használók avantgardista minősítését és az ellenzők nacionalistának bélyegzését. Végző állásfoglalásával bizvást egyetérthetünk: „Nem önmagában jó vagy rossz egy szó, nem is azért, mert származására nézve idegen nyelvi eredetű. Használhatóságának kritériuma az, hogy jól szolgálja-e a megértést, a gondolatközvetítést, a kapcsolatteremtést vagy sem. De még ez esetben is kérdés, hogy hol, mikor, milyen környezetben használjuk: szakmai szövegben, ismeretterjesztő írásban vagy éppen irodalmi műben, szakembereknek vagy laikusoknak. A határt egyértelműen és minden esetre nézve érvényesen tehát nem lehet, de nem is kell megvonni” (66). Jó lenne tudni, fenntartja-e a szerző e higgadt ítéletét ma, negyedszázad múltán, az idegenszó-invázió idején.

„H e r d e r á r n y é k á b a n ?” — Ez a hozzászólás Kolozsvári Grandpierre Emil „Herder árnyéka” című írásához kapcsolódik 1977-ben. Elfogadja, hogy a mindennapos nyelvhasználatban számos, főleg grammatikai jellegű szeplő van, de ezeknél súlyosabbnak ítéli a gondolkodás és a társadalmi magatartás alacsony szintjéből eredő nyelvi igénytelenségeket és ízléstelenségeket. Herder jóslatától, nyelvünk eltűnésétől nem kell tartanunk: „a nyelv legfőbb jellemzőjében: grammatikai rendszerében, szerkezetében alig figyelhető meg anyanyelvünknek valamiféle pusztulásra, elfajzásra utaló változása; eszközanyagában (szókincsében, frazeológiájában), valamint hangzásbeli, kiejtési téren mutatkoznak inkább benne negatív, de ott sem pusztulásra, hanem »csak« elidegenedésre, érthetőségi veszélyekre utaló jelenségek” (70—1). Valójában nem a magyar nyelvvel, hanem a nyelvhasználókkal van baj, ezért a nyelvművelők figyelmét „elsősorban a nyelvhasználat átfogóbb kérdéseinek, nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás, nyelv és ízlés viszonyának alakulása és befolyásolása felé kell fordítani” (71).

„Társadalmi magatartás — nyelvi magatartás”. — Magyar nyelv heti megnyitó 1981-ből. A nyelvi magatartás társadalmi meghatározottsága következtében a nem kívánatos jelenségek visszaszorítása a nyelvvelés eszközeivel nem érhető el: „A társadalomtudományok egész sorának, a szociológiának, etikának, etnológiának, esztétikának, pedagógiának is vannak, illetőleg lennének e tekintetben nagyon lényeges tennivalói” (75).

„Köznyelvünk társadalmi szerepéről.” — Bevezető előadás volt a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán 1983-ban (a kongresszusi kötetben „Irodalmi nyelv — köznyelv” címen jelent meg). A tanulmány bevezető része foglalkozik a belső nyelvváltozatok osztályozásának nehézségeivel, szempontjainak heterogenitásával: „A nyelv használati formáinak tipizálásában is más-más eredményekre juthatunk, ha e típusok belső, rendszerbeli sajátosságait, ha használóik körét, ha társadalmi funkcióikat, ha situációs vonatkozásait, ha műfaji-stiláris jellemzőiket és kötöttségüket stb. tekintjük” (76). Részletesen szól ezután a hangzó és írott közlés nyelvhasználati sajátosságairól, kifejezési lehetőségeiről, időbeli és térbeli vetületeiről. Rámutat: noha az élőbeszéd elsődlegessége nem vitatható, az újabb korokban a közlési sajátosságok az írásbeliségből áramlanak az élőbeszéd felé. Még alaposabban elemzi a nyelvhasználat normalizáltságának kérdését. Rámutat: minden nyelvváltozatnak saját normája van. De van a szónak egy szűkebb értelme is: „Itt arról az egész nyelvre érvényes szabályrendszerről van szó, amelyet egy nyelv spontán kifejlődött és különféle belső típusaiban élő variációiból viszonylag régi időktől fogva nemzedékek hosszú sora jórészt tudatosan választott ki, alakított ki és rögzített többnyire írásban is egy magasabb szintű, egységes nyelvhasználat megteremtése érdekében, majd jórészt ugyancsak tudatosan vitt be a nyelvi gyakorlatba” (81). Íme a normanyelvnek (standardnak, sztenderdnek) egy kitűnő, fejlődéstörténeti meghatározása, a nyelvfejlesztő társadalmi beavatkozás elfogadásával. Kissé meglepő viszont, hogy e norma megnevezésére írott és beszélt formájában egyaránt a *köznyelv* terminust használja, elvetve az *irodalmi nyelv* megjelölést annak írott változatára, mivel ez a különbség minden nyelvváltozatban szembeállítható. „Az e tekintetben jelentkező korábbi — magyar és nemzetközi terminológiai bizonytalanságok miatt külön is hangsúlyozni szeretném, hogy az általam e terminussal megnevezett fogalom a nyelv írott és élőszóbeli változatára egyaránt, egyenlő mértékben vonatkozik” (82). Meg kell mondanunk, hogy a (főleg beszélt) *köznyelv* és a (főleg írott) *irodalmi nyelv*, mint a norma két, minőségileg jól megragadható eltérések hordozója olyan mértékben elterjedt a nyelvészetben és a közoktatásban, hogy megkülönböztetésük elmaradása zavarokat okozhatna. Esetleg arra készíthet, hogy mindkét műsöt kiiktatva, vegyük be a *standard* vagy *sztenderd* elnevezést (Benkő e kötetben a latinos-németes változatot használja), amelyhez a köztudatban nem társul az írott vagy beszélt jelentésárnyalat. A kötetben — nyilván a tanulmányok különböző időpontból származása miatt — a *köznyelv* számos helyen a beszélt normára értődik. — Szól még az írás arról is, hogy a normaalakulás állandó folyamat, ma sincs lezárva. A standard állandó kapcsolatban van az összes többi nyelvváltozattal, részben befogadó, részben ráható jelleggel. Gondozása, ápolása az egész társadalom ügye, alkalmazott nyelvészeti közreműködés, irányítás mellett.

„Sznobság a nyelvhasználatban”. — Az Országos Anyanyelv-oktatási napok elnöki megnyitója 1994-ben. Érdekes, színes, változatos példákkal szemléltetett előadás arról, hogy a társadalmi értelemben vett sznobságnak, a feltörekvésnek, az előkelősködő szerepjátszásnak, a többet mutatni akarásnak mennyi nyelvi vetülete figyelhető meg széles körök viselkedésében, magatartásában. Szól a divatszavak és kifejezések használatáról (*valahol, nem igazán, úgy ítélem meg, nem semmi* stb.). Felvillantja a nyelvi finomkodás kifejezéseit: *disznóhús* helyett *sertés-hús, krumpli — burgonya, nudli — burgonyás hengerke, paprikás krumpli — serpenyős rostélyos* stb. A nagyképű fontoskodás (*érted?, tudsz követni?*) is ide sorolódik, akárcsak a férfias erő jeleként megjelenő trágár beszéd, illetőleg a műveltséget jelezni kívánó betűjítés (*látja, község, egyetlen* stb.). A sznob címkérség jelenik meg az intézményi tisztviselők *főigazgató, főtitkár, vezérigazgató* elnevezéseiben, a szükségtelen idegen szók halmazában, jelentéktelen kócerájok

angol megnevezéseiben, szállodák, mozik idegenszós megnevezéseiben. Mélyen igazságtalan, hogy a városi közfelfogás a táji színezetű beszédet lenézi, a műveletlenség jelének tartja. Mindezen jelenségek mögött társadalmi, magatartási sajátságok húzódnak meg: erre mutathat rá a nyelvművelés.

„Értelmiségünk felelőssége anyanyelvünkért”. — Előadás egy akadémiai konferencián 1997-ben. Az értelmiségnek mint a legkülönbözőbb szaktudományok művelőjének elsődrendű felelőssége van a szakmai terminológiák kialakításában és gondozásában. A latin és német után ma az angol műszók okoznak sok nehézséget: túlságosan sokan ültetik át őket változatlanul a magyar szaknyelvbe. Onnan pedig gátak nélkül ömlenek e szók a sajtó révén a köznyelvbe, jelennek meg az utcaképek reklámjain, plakátjain, cégfeliratain. A nyelvművelés csak azt kívánhatja: „Ne szolgáljon mindehhez társadalmunk egésze számára értelmiségi mintaadás vagy éppen — mai divattal szólva — *szociális etalonként funkcionáló intellektuális elit*” (107).

III. *A nyanyelvünk az iskolában.* — Ebben a fejezetben öt írás kapott helyet. Ha meggondoljuk, hogy a nemzeti és nyelvi öntudatra nevelés helye és ideje az iskolarendszerben van adva, akkor a kötet főcíméhez ez a fejezet kapcsolódik legközvetlenebbül, ez tekinthető legfontosabbnak, ezért kellene e kötetnek minden pedagógus könyvespolcán jelen lennie. Az ismeretetés képtelen e fejezet írásainak minden lényeges gondolatát kiemelni, vállalnia kell az elnagyolt, hiányos jelleget.

Elgondolkodtató egyébként, hogy Benkő Loránd, a magyar nyelvtudomány egyik legjobb elméleti kutatója mennyire szívén viseli az iskolai anyanyelvi nevelés kérdését, milyen mélyen ismeri annak minden gondját, baját. Ma már kevesen tudják, hogy csaknem fél évszázada egyik szerzője volt egy egykötetes középiskolai magyar nyelvtan tankönyvnek, amelyet ma sem kellene szőgyellnie. Tanárnemzedékek professzoraként is folyamatos „visszajelzéseket” kaphat a helyzet alakulásáról, nem beszélve a kétvétenként megrendezett anyanyelv-oktatási napokról, ahol az egész országból összeseregglő magyartanárok látják el friss tájékoztatással. Mindez magyarázza naprakész ismereteit a tárgykörben.

„A nyanyelvünk közoktatási gondjai”. — Elnöki megnyitó az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon 1976-ban. Az anyanyelvi tanítás válságának egyik oka igen régi keletű: „anyaga és módszere szinte teljes mértékben a latin grammatikai hagyományokon nyugszik, tehát idegen nyelvre van szabva” (108). A rendszer ismeretének tudatosítására az anyanyelvben is szükség van, de az anyanyelvi oktatás egészét grammatizálással kitölteni nem célravezető. Az iskolának többet kellene közvetítenie az anyanyelv használati sajátságairól, rétegeztségéről, történeti alakulásáról, jelenségeinek önálló értékeléséről, a beszédhelyzethez igazodó igényes nyelvi érintkezésről, a nyelv esztétikai értékeiről. A száraz struktúraismeret elriasztó: „A nyelvnek mint struktúrajelenségnek a túlhangsúlyozása, a szemiotika szerepének eltulzása meg hasonló úgynevezett »modern« törekvések jól érzékelhetően az anyanyelv esztétikai szerepének háttérbe szorulásához s ezzel együttjáróan a szépirodalomtól való távolodáshoz vezethetnek” (113—4). A nyelv a nemzeti múlt letéteményese. „Az iskolai anyanyelvoktatás fontos feladata, hogy a tanulókat megismertesse az anyanyelv eredetéről, történeti szerepéről, az érte folyó küzdelmekről, a nemzeti művelődéssel és irodalommal való összefonódásáról, művelődéstörténeti archivumjellegről szóló tudnivalókkal” (115). Biztosak lehetünk benne, hogy az így felfogott anyanyelvi nevelés nem retteg, hanem élvezetes tantárgya lehetne a közoktatásnak.

„A nyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért”. — Elnöki megnyitó az előbbi után két évvel, 1978-ban. A téma időszerűségét az adta, hogy ekkor folytak az új tanterv munkálatai egy egyetemközi bizottságban, tíznél több középiskolai tanár közreműködésével. Az előzmények ismeretében megállapítja: „Anyanyelvünk közoktatási állapota ... igen mélyreható megváltoztatást, a tartalom és a módszer, a célok és a körülmények jelentékeny újraformálását igényli” (120). A tananyag szempontjából fontos, hogy csak tudományosan elfogadott ismeretanyag didaktikailag kipróbált formában kerülhessen az új tankönyvekbe. — E gondolat igazságát azóta sok félresikerült tankönyv bizonyítja.

„Az anyanyelv nevelő szerepe”. — Megnyitó előadás az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon 1980-ban. A nyelv társadalmi beágyazódásából, a tanulók nyelvsajátítási körülményeiből következik, hogy az iskolai anyanyelvi nevelésnek számos hatással kell számolnia. Az élettempó felgyorsulása, az időhiány csábít a pongyolaságra, a nyelvi sablonok, közhelyek használatára. A műszaki, természettudományi műveltség előretörése a humán műveltség elemeit háttérbe szorítja, a szaknyelvek idegen műszókkal töltik meg a köznyelvi érintkezést is. Az idegen nyelvek tanulása lehet pozitív is, ha az anyanyelv szerkezetét segít tudatosítani. Az információk áradata leszoktathat a művészi élményt nyújtó szépirodalom olvasásáról. Mindezen hatásokkal szemben meg kell győzni ifjúságunkat, „hogy az anyanyelv ismerete és használata az emberi tevékenységnek egyik legfontosabb, legmagasabb rendű megnyilvánulása” (128). A nyelv történeti alakulása, társadalmi rétegződése közvetlenül is érinti tanulóinkat (argó, diáknyelv). Fel kell ismertetni, hogy a nyelv nem pusztán közlés, kommunikáció, hanem az esztétikum eszköze is. „Az anyanyelv iskolai tananyagában arra is szükséges tekintettel lenni, hogy az anyanyelvhez érzelmi közünk is van. Az anyanyelv összeköt bennünket korábbi nemzedékekkel, összeköt múltunkkal, összeköt a nemzeti történelemmel, a nemzeti művelődéssel, a nemzeti irodalommal. Őseink szellemi produktuma, tudásanyaga halmozódik föl benne, és hagyományozódik ránk” (130). Mindennek tudatosítására a pedagógusképzés és továbbképzés rendszerében is nagyobb figyelmet kellene fordítani.

„Irodalomtanításunk anyanyelvi vonatkozásairól”. — Elnöki megnyitó az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon 1986-ban. Az irodalom és az anyanyelv külön tantárgyak, kutatásukkal más-más tudomány foglalkozik. Elszakításuk mégis súlyos hiba volna, viszonyuk tisztázása fontos tantervi, oktatási kérdés. Ilyen gond például a nyelvtani órák elhagyása az irodalom javára. Volt hallgatóinak visszajelzései alapján Benkő Loránd ezt írja: „a középiskolákban tantervileg előírt anyanyelvi órák tetemes hányadát országos átlagban — természetesen bizonyos kivételekkel — ma sem tartják meg, pontosabban irodalomtanításra fordítják” (136). Márpedig a meg nem tartott nyelvtanóra nem lehet eredményes. Az is kérdéses, mit kap a nyelvi nevelés az irodalomórától. „Világos, hogy itt a nyelvi ideálról, a nyelv szépségeiről, ízeiről, verelességéről, stilizáltságáról, a nyelvészeti fogékonyságról, az anyanyelvhez fűződő érzelmi szálakról, a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom történeti és jelenbeli kapcsolatainak felismeréséről van szó. Szomorú, hogy hallgatóink zöme e tekintetben sem kapott a közoktatás átlagától megfelelő útravalókat, és ez nemcsak önvallomásaik alapján derül ki, hanem hozott ismereteik általában igen alacsony szintjéből is” (136). Hozzátehetjük: nemcsak szomorú, hanem tűrhetetlen is, és a tanári munka ellenőrizetlenségére vall. Ide tartozik a memoriterek, főleg a versmemoriterek szinte teljes kiiktatása a tananyagból, pedig hasznosságuk vitathatatlan.

„Humánium, nemzettudat — és a magyartanárok”. — Megnyitó előadás volt az Országos Anyanyelv-oktatási Napok rendezvényén 1990-ben. Számításba kell venni, hogy „az antihumánium nemegyszer az úgynevezett modernség álköntösében jelentkezik... követhető sikként terjesztve állít olyan dekadens, deviáns magatartásformákat, mint a kíméletlenség, erőszak, rombolási inger, trágárság, szemérmatlenség, a teljesítmény nélküli érvényesülésre törekvés, az ügyeskedés, nyegleség, felelőtlenség, közöny és sok hasonló” (141). E szavak ma még inkább érvényesek. Az elemi közműveltség és az egészséges nemzettudat hiánya széles társadalmi rétegekre jellemző. Az egész iskolarendszer feladata a pozitív tudatformálás, hogy ne legyen közönyös az olyan szavak emlegetése, mint a haza, nemzet, magyarság. Erre nemcsak az anyanyelvi nevelés, az irodalom, a történelem, hanem minden iskolai és iskolán kívüli alkalom megragadható.

IV. Élő hagyományaink. — Ebben a részben három tanulmány olvasható. Első: „Az irodalom szerepe nyelvünk életében” Benkő Loránd akadémiai rendes tagsági székfoglalója volt 1977-ben. Bár a modern nyelvészeti irányzatok egyre nagyobb figyelmet fordítanak a beszélt nyelvi jelenségek kutatására, nem lenne jó, ha az írott nyelv, az irodalmi nyelv ilyen szempontból visszaszorulna. A standard értelmében vett irodalmi nyelv egyéb írott műfajok

mellett elsősorban a szépirodalom legjobb sajtáságaiból épült ki: „a szélesebb értelmű irodalmiságnak a szépirodalom a legfontosabb, központi része, mint ahogy az irodalmi nyelven belül is minden szempontból: jellegében, hatásrendszerében ugyanilyen kiemelkedő helyet foglal el a szépirodalmi nyelv, a maga legmagasabb rendű formái, esztétikai, érzelmi kifejező igényességével” (150). A magyar nyelvi standard az irodalmi szintű írásbeliségből bontakozott ki, a beszélt standard csak késve követte. Az irodalmi nyelvre alakító hatású szerzők a XVI. századtól máig olyan klasszikusok, mint Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájnis, Versegly, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés és mások, akik kettős minőségben, mint alkotók és nyelvfejlesztők is számon tarthatók, hozzájuk csatolva a műveikkel hatókat, mint Gyöngyösi, Kölcsey, Berzsenyi, Petőfi, Ady, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila, Radnóti, Áprily vagy Jókai, Mikszáth, Móricz és mások. Az irodalmi nyelv magasabb igény szintje a beszélt nyelv felé áramlik, emeli annak színvonalát, így nyelvfejlődési tényező a jelenben és a jövőben is. Nem lenne szerencsés, ha beszédközpontú nyelvészeti irányzatok lemondanának a két oldal kölcsönviszonyban való vizsgálatáról.

„A név és az ember”. — A Magyar Nyelv Hetének bevezető előadása 1982-ből. A tulajdonnevek kérdésköre több mint félszázada érdekli a szerzőt, sok kitűnő tanulmányt publikált e témában. Szó esik itt a honfoglalás és kalandozások korának személyneveiről, a belőlük kibontható gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyokról. Bepillantathatunk a korai magyar helynevek tipológiájába, a törzsnevekből lett helynevek tanulságaiba, a népnevekből, foglalkozásnevekből alakult helynevek, helységnevek vallomásaiba. A személynevek és helynevek régi és újabb divatjelenségei valódi művelődéstörténeti tartalmakat hordoznak. Ilyen színes, érdekes ismeretanyag bizonyára felkeltene a legközönyösebb tanulóifjúság nyelv iránti érdeklődését is.

„Anyanyelv és irodalmi hagyomány”. — Megnyitó előadás az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon 1992-ben. Az írás egyik központi gondolata a klasszikus irodalmi szövegek helyesírási vagy stiláris átformalása, a mai olvasók, diákok számára való olvashatóbbá tétele. Ez sokszor az eredeti megahamisítása árán zajlik le, elveszi a régi szöveg nyelvi ízét, nem engedí tudatosulni az eredeti kor nyelvvállapotát, elfedi a nyelv történeti változékonyságát. Még a biblia újabb fordításai kapcsán is sajnálja Benkő a korábbi, széles tömegekbe beivódott nyelvezet veretes jellegének megszüntetését. Joggal kél ki az iskolai memoriter-szövegek szinte nullára csökkentése miatt, hiszen ezek a legnemesebb tartalmak tudatban őrzését is jelentenék, szemben a mai negatív szövegmintákkal, bárgyú slágerszövegekkel, elkoptatott reklámklisékkel. Régi, klasszikus szépirodalmi szövegek „korszerűsítésével” még didaktikai okokból is nehéz egyetérteni (Kemény Zsigmond Móricz által való átírása).

V. Mit tehet a nyelvtudomány? — Mint e cím is mutatja, a kötet további fejezetei jellegükben egy kissé megváltoznak. Eddig olyan kérdésekről esett szó, amelyek ismerete minden magyartanár mindennapi munkáját érintette: a nyelv társadalmi beágyazódása, a szociolingvisztikai szemléletmód alapkérdései, a nyelv művelés elvei és gyakorlati megvalósulása, az anyanyelvi nevelés gondoljai a közoktatásban stb. Ezért is látszott indokoltnak a fő gondolatok olykor idézetszerű számbavétele. A következő fejezetek nem kevésbé fontosak, csak kissé más olvasórétegeket céloznak meg közvetlenül, noha hasznosságuk az anyanyelvi nevelésben nem csekélyebb. Ismertetésüket azonban — terjedelmi okokból is — kénytelenek vagyunk rövidebbre fogni.

„A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében”. — Előadás egy akadémiai tematikus konferencián 1999-ben. Fontos elvi fejtegetés arról, hogyan kezeljük napjaink nyelvhelyességi kérdéseit: szorítokozunk-e csupán észlelésükre (descriptiv felfogás) vagy vállaljuk a beavatkozás, tiltás vagy segítés nyelv művelő munkáját (prescriptiv felfogás). Benkő a sokoldalú — rendszertani, fejlődéstörténeti, szociolingvisztikai — tényfeltárás alapján az óvatos tanácsadás álláspontját vallja.

VI. A magyar nyelv a történelem sodrában. — A fejezet négy tanulmányt tartalmaz a magyar nyelv történetének legfontosabb sorsfordulóiról.

„Átvészelt évezredek”. — Előadás a TIT ünnepi közgyűlésén 1996-ban. A legközelebbi rokonaitól 3000 évvel ezelőtt elszakadt magyar nyelv viszontagságairól, létét is gyakran fenyegető sorsáról készült színes történeti áttekintés.

„Mit jelentett a honfoglalás nyelvünk életében?”. — Megnyitó előadás az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon 1996-ban. Hogyan viselte el nyelvünk azt a krízist, amit a honfoglalás mint területváltás, életmódváltozás, kultúra-átalakulás (nyugati kereszténység), illetőleg az európai latinitás körébe való bekapcsolódás jelentett.

„A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére”. — Egy eredetileg németül megjelent tanulmány magyar változata 1983-ból. Hogyan indult el történelmünknek talán legzivatárosabb századában nemzeti normanyelvünk kialakulása a protestantizmus, a könyvnyomtatás, az iskolázás, a bibliafordítások és más körülmények közepette.

„A magyar nyelvi standard kialakulása”. — Németül megjelent tanulmány magyar változata 1992-ből. Az európai standardizációk jellege és a magyarnak a sajátos történeti, társadalmi körülmények függvényében való alakulása a XVI. századtól a huszadikig.

VII. Akik utat törtek a jövőbe. — A kötet zárófejezete, személyes portrék azokról a legnagyobbakról, akik a legtöbbet tették nyelvünk felemeléséért, kiműveléséért a történelem folyamán.

„Nem halok meg addig...”. — Előadás az ELTE Apáczai Csere János emlékünnepeken 1975-ben. Apáczai a nemzet felemelkedésének lehetőségét az anyanyelvi iskoláztatás rendszerének kiépítésében látta. Ezirányú törekvéseinek jegyében állította össze a tudományok lényegét magyarul összefoglaló Enciklopédiáját 1653-ban. Bár sem grammatikus, sem szépíró nem volt, tudományos műszóalkotása a legnagyobb elismerést érdemli.

„Egy pillantás Pázmány nyelvi szerepére”. — Előadás az ELTE Pázmány emlékünnepeken 1985-ben. Sajátos jelenség a magyar standard fejlődéstörténetében, hogy az ellenreformátor Pázmány lényegében a protestáns körökben kialakuló, északkeleti területekre támaszkodó irodalmi nyelvi normát nemcsak átvette, hanem a dunántúli katolikus írók ellenében is szorgalmazta.

„A Nemzeti Léleknek hív fenntartója 's ébresztője”. — Előadás egy Kazinczy emlékülésen 1981-ben. Szinte teljes áttekintése és értékelése Kazinczy nyelvújító, nyelvművelő tevékenységének. Előzménye vagy kivonata az 1982-ben megjelent Kazinczy-kötetnek (Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz.).

„Erdély »nyelvünknek vidám tavaszszán«”. — Előadás az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éves jubileumán 1993-ban. Nemcsak szép gesztus Benkőtől, hogy szülőföldjén, Erdélyben feladatot vállalt, hanem érdekes és fontos a nyelvi kérdés maga is: hogyan kapcsolódott az erdélyi regionális nyelvet nagyra értékelő nyelvművelő társaság a másik hazában alakuló irodalmi nyelv, a közös magyar standard létrehozásának kérdéséhez, hogyan tudott fölülemelkedni Aranka György és társasága a lokális vonzásokon.

„Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”. — Előadás az MTA Széchenyi emlékülésén 1991-ben. Meglepően gazdag bemutatása annak, hogyan gondolkozott a legnagyobb magyar a nyelvekről, a magyar nyelvről mint a nemzet összetartó erejéről, a népeknek nyelvükhöz fűződő jogáról, a latinról, mely szinte kettévágja a nemzetet, a nyelvfejlésztés kérdéseiről stb.

Mit mondhatnék összességként BENKŐ LORÁND könyvéről? Ez a tanulmánygyűjtemény életművének egy sajátos szeletét mutatja. A nyelvtörténész közvélemény hatalmas kutatási eredmények, sorakozó kötetek szerzőjeként ismeri. Tanárnemzedékek számára az emberséges, diákbarát professzor emléke ébred fel neve olvastán, hallatán. Itteni írásai nagyrészt tudományos közéleti szereplései kapcsán keletkeztek. Ilyen szerepeiben azonban sohasem vált felszínies, formális „előülövé”. Véleményt formált a nyelv történetének a társadalom, a nemzet, a művelődés, az oktatás történetével összekapcsolódó jelenségeiről. Máig szívügyének tekinti az iskolai anyanyelvi nevelés

kérdéseit, fáj neki, hogy a nyelvtanban diákok és tanárok sokszor csak terhes, értelmetlen robotot látnak, mert jól tudja, hogy ezt a tárgyat lehet izgalmasan, történeti és társadalmi érdekességében közvetíteni. Köztünk élve nem tudja és nem akarja a nyelvi utcaképet, a hemzsegő visszasságokat egy kézlegyintéssel elintézni, és megvan a véleménye azokról, akik tudományos felsőbbrendűséggel vallják a be nem avatkozás elvét. Vérbeli nyelvész: minden érdekl, ami a magyar nyelvben és a magyar nyelvvel valaha történt vagy ma történik. Mindenről van véleménye, és azt olyan határozottan, világosan, olyan magas szintű, de tapintatos stílusban fejezi ki, amely csak a legnagyobbak sajátja.

Bárcsak eljutna e kötet minden magyartanár és minden magyar tanár asztalára, hogy munkájához segítséget, kétségeihez eligazítást nyerne belőle! (És bárcsak ne hullana szét leveleire kinyitás közben, mint az én példányom, mivel a kiadó nem tudta, hogy kézikönyvet papírkötésben közzétenni nem szerencsés. Az új kiadás remélhetőleg korrigálja ezt a hibát.)

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A. Molnár Ferenc, *Anyanyelv, vallás, művelődés*

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 1999. 116 l.

Az AESZ-füzetek negyedik száma, amelyet 1999-ben, Kolozsváron adott ki az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, A. MOLNÁR FERENC vallási, egyházi vonatkozásokat is tartalmazó nyelvtörténeti írásából válogat. A kötetben szereplő cikkek olyan szövegekkel foglalkoznak, amelyekkel mindennapi életünk (tanulmányaink, vallásgyakorlatunk) során találkozhatunk. A cikkek nagy része már korábban közölt írás, egy-kettő esetében némi módosítással.

A legelső cikkben a Bibliának a magyar nyelvre tett hatásáról olvashatunk. A kereszténység felvételével az írásbeliség és a hitélet hivatalos nyelve a latin lett, mégis számos egyházi tevékenység magyarul folyt, így már szinte a magyar nép megtelepedésétől, honfoglalásától a bibliai hatás utat talált nyelvünk szó- és szóláskészletébe. A reformáció tovább növelte a Biblia ismeretét, hatását. Megnőtt a könyvnyomtatás szerepe, több bibliafordítás is megjelent, így lehetőség nyílt arra, hogy szélesebb néprétegek is megismerhessék a teljes Bibliát magyar nyelven, és a magyar nyelvű bibliai fordulatok, szólások és kifejezések folyamatosan beépültek a mindenkori nyelvhasználatba. A Vizsolyi Biblia elsőként közvetítette a teljes Bibliát, máig használatosak az újabb és újabb revideált, modernizált kiadásai, igen nagy hatást téve a magyar műveltségre, az irodalomra, a nyelvre. Nyelvi hatása legerősebben a szókincs és szóláskincs területén figyelhető meg (pl. *égbekiáltó vétek*, *matuzsálem*, *kaján*, *gyehenna*, *a saját képere formál*, *siserahad*, *bábeli zürzavar*, *kő kövön nem marad*, *pusztába kiáltó szó*, *aki másnak vermet ás*, *maga esik bele* és utóneveink jelentős része), de stílusa is befolyásolta a nép- és köznyelvet, s meghihlette leghíresebb költőinket, íróinkat (pl. Adyt, Babitsot).

A következő cikkében A. Molnár Ferenc a Magyarországon használatos református énekeskönyv egyik hiányosságára hívja fel a figyelmet: alig van benne szómagyarázat. Az egyes régies szóalakok jelentésének magyarázata nélkül az énekeskönyvet használók (főként az ifjabbak) nem értik pontosan a régi énekek szövegét, mivel azok keletkezési koruk nyelvallapotát tükrözik. Ezekhez jó lenne olykor nyelvi megjegyzéseket, magyarázatokat fűzni. A kiveszett szavak magyarázatának hiányánál sokkal zavaróbb azoknak a szavaknak a meg nem magyarázása, amelyek ma könnyen félreérthetők. (Pl. az *ural*, a mai nyelvérzék szerint 'uralkodik', pedig a régi magyar nyelvben 'úrként tisztel, úrnak szólít' jelentésű volt.) A szövegek minél pontosabb közlése is fontos lenne egy új kiadás során, sőt a szerző szerint majd helyenként rövid tárgyi és zenei magyarázatokat is fel lehetne tüntetni az énekeskönyvben.

„Az *Ez esztendőt megáldjad...* kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről” című írásnak tárgya a magyarországi református énekeskönyv 190. dicsérete, amely — mint A. Molnár kimutatja — a 65. zsoltár 12. és 13. versének a parafrázisa. A magyarországi énekeskönyvben a Batthyány-kódex van lelőhelyként feltüntetve, az erdélyi énekeskönyvben pedig Geleji Katona István a szerző, tévesen. A magyarországi énekeskönyv és a Batthyány-kódex szövege között kis különbség fedezhető fel, és az ének szövege az 1626-ban megjelent Öreg Graduálban már némileg szintén változott. A cikk szerzője szerint a régi énekszövegek esetenkénti kisebb módosulásai a nyelv történeti változása miatt méltánylandók, de célszerű lenne itt is magyarázatokat fűzni a régies és félreérthető szavakhoz. MÉSZÖLY GEDEON „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje” című tanulmánya óta sokan összevetették ezt az újévi egyházi énekünket Kölcsey Hymnusának első soraival. A. Molnár véleménye az, hogy a párhuzam fellelhető, bár távolabbi, mivel a 190. énekben konkrétan vig kedvről és bőséges anyagi javakról van szó, a Hymnus kezdő soraiban pedig valószínűleg nem. A kötet következő tanulmánya ezt a kérdést — mármint a *Jó kedvvel, bőséggel* sor értelmezését — járja körül.

A. Molnár Ferenc nemzeti himnuszunk második sorának értelmezésekor azt a kételyét fejezi ki, hogy a *jó kedvvel, és bőséggel* szavak jelentései vajon megfelelnek-e az ÉrtSz.-ban szereplő jelentéseknek. A szerző szerint nem valószínű, figyelembe véve a Hymnus alcímét (A magyar nép zivataros századaiból), hátterét, mondanivalóját és stílusát. Az irodalmi kutatások szerint is Kölcsey a Hymnus írásakor mintegy visszahelyezi magát a XVI—XVII. századi múltba. A. Molnár is erre alapoz, amikor értelmezi a *Jó kedvvel, bőséggel* sort. A *jókedv*-nek (*jó kedv*-nek) a Kölcsey által használt jelentése: 'kegyelem, kegy, szeretetteljes indulat'. Ez a speciális jelentés már az 1300-as évektől adathozható; egyes latinról magyarra történt fordítások esetén a latin eredeti alapján is nyilvánvalóvá válik a *jókedv* szó (ill. *jó kedv* szerkezet) jelentése. Ez a protestáns egyházi nyelvben szórványosan máig is él, illetőleg római katolikus énekekben szereplő példát is fel tud hozni a szerző. A Kölcsey korában használatos református énekeskönyvben a zsoltárokból és a zsoltárokön kívül is sokszor szerepel a 'kegyelem' jelentésű *jókedv* szó. A *bőséggel* 'bőségesen' jelentése is gyakori volt a régiségben (pl. a Vizsolyi Bibliában csak ilyen jelentésben használatos), noha mára már többnyire más jelentés kapcsolódik a szóalakhoz ('anyagi jóléttel'). Ha a *jókedvvel* 'kegyesen, kegyelmesen' jelentését fogadjuk el, akkor nem a *jókedv* állandó határozói alakjával ('megáld valamivel') kell számolnunk, hanem a módhatározóival (*-val-vel* ragos főnév ugyanis módhatározó szintén lehet). A *jókedvvel* szóalak a régiségben annyira elterjedt lehetett, hogy már határozószónak is tekinthető. Tehát az „Isten áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel” sorok — A. Molnár véleményére alapozva — úgy értelmezhetők, hogy a költő arra kéri az Istent: a magyarokat kegyesen (vagy kegyelmesen) és bőségesen áldja meg.

A következő tanulmány az apostoli hitvallás (Hiszekegy) egyetlen szavát (*halottaiból*) boncolgatja mind grammatikailag, mind szemantikailag. Az ÉrtSz.-ban a *halottaiból* szóalak a *halott* szócikkében a 2. főnévi jelentés adatainál található. A *halottaiból* szóalak jelentése ('a halálból, halálából, holt állapotából') nincs összhangban grammatikai felépítésével: a *halott* főnevesült befejezett melléknévi igenév után az *-ai* birtoktöbbségitő jel és a *-ból* rag áll. A birtoktöbbségitő jel a rendhagyó. E szóalak problematikájával szinte senki sem foglalkozott még, A. Molnár a latin nyelvű szöveget és a teológiai irodalmat hívja segítségül feltevése bizonyítására. A latin szövegben a *halottaiból* szóalak az *a mortuis* 'halottak közül'-nek felel meg. Az újabb fordítások a *halottai-ból* szót már valóban a *halottak közül* szerkezettel helyettesítik, ámbar a régi szöveg ismertebb. A Vizsolyi Bibliában sem fordul elő a *halottaiból* alak, helyette a *halálból* található. Ha a *halottaiból* szóalak történeti előfordulásait vizsgáljuk, a maihoz hasonló állapotot láthatunk. Többnyire Jézusra vonatkoztatva a *feltámad, feltámaszt* igékkel vagy hasonló jelentésű szavakkal alkot szerkezetet, s legkorábról a Jókai-kódexből idézhető, még *halottaiból* alakban. A *halottaiból* egyébként az egész régiségben igen bőven adathozható, leginkább az egyházi nyelvben, főleg az apostoli hitvallásban és a görögkatolikus, valamint az ortodox szertartásban máig előfordul. A. Molnár sze-

rint a *halottaiból* szó egy birtokos szerkezet több birtokra utaló birtokszava. Vagy Krisztusnak másnak a halálából, holt állapotából való feltámadását fejezi ki — akkor a több birtokra való utalás indokolatlan —, vagy ha a 'halottak közül' értelmezést fogadjuk el, a birtokviszony jelölése marad megmagyarázatlanul. Ez az alak 'a halálból, holtából' jelentésben éppen az apostoli hitvallás szövegében alakulhatott ki, és eredetileg más grammatikai viszonyt fejezett ki. A *halottaiból* először nem annak (Krisztusnak) a nevével, megnevezésével alkotott birtokviszonyt, aki feltámadt, hanem a *pokol, poklok* szóval, amely az előző mondat végén szerepel („Szálla alá *poklokra*”). A *pokol* szónak pedig 'a holtak hazája, alvilág, az alvilág egy része' jelentése illik ide. (Sajnos egyetlen szótárunk sem veszi fel ezt a régiségben gyakori jelentést.) Krisztus harmadnapon a *pokol* ('a holtak hazája, az alvilág egy része, az alvilág') *halottaiból*, azaz a halottai közül támadt fel. Itt tehát később grammatikai, mondatbeli áttértékelődés történt: mivel a credóban az előző mondatnak Krisztus az alanya, a *halottaiból* szót is hozzá rendelték. Ezután a szerző példákön keresztül mutatja be, hogyan halványult el (sőt veszett ki, kivéve a Híszkegyet) a *pokol* szó fentebb említett jelentése. A *halottaiból* szó áttértékelődésének már korán meg kellett történnie, hiszen a legelső, a JókK.-ben lévő adat, amelyben "egy gyermeknek *halottaibalól*" való feltámadásáról van szó, szintén ezt mutatja. Itt a birtokos jelző *-nek* ragjával ellátott *gyermeknek* szó a birtokos. Tekintve a credo igen korai és gyakori használatát, a vonatkozó helyen az említett szövegtani helyzetet, a fogalmazás némi sutaságát és az értelmezés (később) nem egészen világos voltát, joggal feltehető, hogy az áttértékelődés nemcsak ekkorára, de már az Árpád-korban megtörtént: a *halottaiból*-t már lényegében nem érezték többes számú birtokszónak. Ha A. Molnár okfejtése megállja a helyét, akkor, mint írja, újabb fontos adalék bizonyítja, hogy több ismert, régi (egyházi) szövegünk elsősorban a szóbeliségben élt, csiszolódott és nyerte el szinte állandó formáját, részben az első fennmaradt, leírt változatok előtt.

A *Sisera*had című cikk azt a kérdést boncolgatja, hogyan alakult ki egy a Bibliában szereplő kánaáni vezér nevéből szavunk mai jelentése és sokféle alakja. Az ÉrtSz. szerinti jelentések: 1. 'Gyülelés, lármás, garázdálkodó had(sereg), 2. 'Zajos, viszonylag sok személyből, kül. gyermekekből álló embercsoport'. Elsősorban a szó hangalakja adja a megfejtéshez a kulcsot. A *Sisera* nevet *s* hangjaival valószínűleg hangutánzó jellegűnek érezték. A sziszegő mássalhangzókat többszörösen is tartalmazó szavak között sok a hangutánzó, amelyek kellemetlen hangjelenségeket, zajt fejeznek ki. A szó tehát már hangalakjával is kifejezhette a lármás hadsereget. A jelentésfejlődés következő fázisában a szó elszakadt a *Sisera* személynévtől. Második jelentése még távolabb került a bibliai történettől, és ez a jelentés még jobban mutatja a hangutánzó jelleget. Az első és a második jelentésben az a közös, hogy mind a hadsereg, mind az embercsoport zajos, és a jelentésfejlődés is ezen a ponton mehetett végbe. De egyéb kapcsolat is fellelhető a két jelentés között: a zajos embercsoport rendszerint fegyelmetlen, ez a tulajdonság pedig egy gyülelés, lármás hadseregére is jellemző. A jelentésfejlődést segíthette még az is, hogy a *had* szónak élt az 'egy nemzetséghez, nagy családhoz tartozó emberek csoportja' jelentése, amely a mai napig megvan bizonyos nyelvjárásokban. A *sisera*had szó számos alakváltozata, a nyelvjárásokban való elterjedtsége is a hangutánzó jelleget mutatja. A cikk további részében a szerző a szó kialakulását fejtegeti. Az ÚMTsz. cédulaanyaga szerint a szó leginkább a protestánsok által lakott területen volt használatos, így valószínűleg a birtokos személyjeles (*Sisera hada*) forma volt elterjedve (ami a Károlyi-féle bibliafordításra megy vissza), a személynévvél való kapcsolat elhomályosulása után a személyjel a szó végéről aztán elmaradt. Ez a változás valószínűleg nem mindenhol ment végbe, és bizonyos alakok, mint *sisarahad*, *szisarahad* is, a katolikus fordítású bibliában szereplő *Sisara*-ból eredeztethetők. *Sisera*had szavunk jelentésfejlődése meglehetősen egyedi: személynéves szerkezetből hangutánzó jellegű köznévvé vált.

A „Bibliás ihletettséget Ady Endre *Ifjú szívekben élek* című versében” című cikkben A. Molnár a versnek főleg arról a soráról ír, amelyben költészetének maradandó, tovább ható voltára utal Ady: „Szent, mint szent sír, s mint koporsó, kemény”. Erről már mások is megírták, hogy az Éne-

kek énekére utaló reminiscencia van benne, vö. 8/6: „mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a sír, a buzgó szerelem;” (Biblia. Ford. Károli Gáspár. Bp., 1990.). A. Molnár viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a reminiscencia még nyilvánvalóbb, ha a Bibliának az 1908-as revízió előtti szövegét tekintjük, amelyben a mostani *halál* szó helyett a *koporsó* áll. A régiségben a *koporsó* szónak általános volt a 'sír; alvilág, holtak hazája' jelentése, ami azonban később visszaszorult, már a CZF. is elavuló jelentésként tartja számon. Tudjuk, Ady Bibliája 1903-as kiadása volt, s látható, hogy abban Ady sem ismerte fel a *koporsó* ottani jelentését, hanem a mai értelemmel számolt, különben nem használta volna a *sír* főnév mellett. A *szent sír* pedig azokra a szentsírookra (szent sírookra) vagy úrkoporsóokra vonatkozhat, amelyeket a katolikus egyházi gyakorlatból ismerünk: nagypéntektől húsvétig kiteszik a templomba Krisztus sírjának, a Szentsírnak (Szent sírnak, szent sírnak) elképzelt kis mását, és virággal is feldíszítik. Ezek a szentsírok a feltámadást, az örök életet hirdetik. Ady, mintegy áttételesen, valószínűleg ezeknek a síroknak az üzenetéhez hasonlítja költészetét („De virágzás, de Élet és örök”).

Az ezt követő 5 cikk és tanulmány három régi nyelvemlékünkkel foglalkozik, behatóbban és részletesebben az Ómagyar Mária-síralommal, a Halotti Beszéddel, majd a második magyar nyelvű verssel, a Laskai Sorokkal. Az ÓMS. általános bemutatásával kezdi a szerző, majd kitér az olvasat problematikájára. A következő cikkben a szöveget betűhíven közli, ezután pedig saját olvasatát és értelmezését. Az olvasat és az értelmezés során kitér egy sokat vitatott két sorra, illetve abból főleg egy szóra: a *ualallal*-ra. A. Molnár Ferenc NÉGYESY, MÉSZÖLY, PAIS és BENKŐ véleményével is vitázik ebben az írásában. Gondolatmenetében a latin „eredetiből” indul ki. A *Tuled ualmun / de num ualallal* soroknak a 'Halállal boldogan választatnám el tőled' jelentésű latin sorok felelnek meg. A *Separer a te* 'választatnám el tőled'-del a *Tuled ualmun* állítható párhuzamba, a *Morte beate* 'halállal boldogan'-nal a *num ualallal*. A *βalál* szó tagadásával a fentiek szerint két latin szó áll párhuzamban (*Morte beate*). Egy 'boldogtalan halál' jelentésű szót nemigen lehet elképzelni, így inkább az a lehetőség adódik, hogy a *num ualallal*-t a *morte* 'halállal' szóval vessük össze. Ha tehát a *morte* szóval a *num ualallal* állítható szembe, akkor a *βalál*-nak a 'halál' jelentésű szó antonimája lehet. A halál ellentéte az élet, tehát a *βalál* értelme itt valószínűleg 'élet'. Ez jól is illik a szövegbe, és etimológiailag, szemantikailag is lehetséges. A sorok értelmezése tehát: „Elválnám tőled, / de nem étellel (életben maradva)”. Azáltal meg, hogy a fordító-átdolgozó a *morte* szót annak tagadásával adta vissza, nemcsak egy szóismétlést került el, hanem így a *ualmun* (V: *ualnum*) és a *ualallal* is alliterálnak. A *valál*-t nyelvészeink jó része a *val-* tövű létige származékának tartja. A *val-* ige alapjelentése 'van, létezik', ehhez igen közeli az 'él' jelentés, ennél fogva a *βal-*tövből képezhettek egy *βalál* 'élet' szót. A szerző a fenti fejtegetés bizonyítására sok középkori példát hoz fel kódexeinkből, régi Mária-síralomból. Ezekben Mária szintén azért könyörög, hogy a fiával együtt haljon meg.

A következő cikk a Halotti Beszédről és ismét az Ómagyar Mária-síralom értelmezéséről szól. A HB. egyik részletében — „Horogu vec iften. ef veteve wt ez muncaf világbele. ef levn halanec ef puculnec feze. ef mend w nemenecc.” — szereplő *halanec ef puculnec* szó szerkezetet értelmezi. A *pokolnak* tulajdonképpen szópárt alkot a *halálnak*-kal, és annak jelentését erősíti. A *pokol* szó itt 'holtak hazája, holtak birodalma, alvilág' jelentésű. A szónak erre az értelmére A. Molnár adatokat hoz mind a magyar régiségből, mind más nyelvekből, majd megadja a fenti mondat általa legvalószínűbbnek tartott értelmezését. A cikk második felében az ÓMS.-ban lévő két híres figura etymologicát — „Vylag uila // ga viragnac uiraga. keferu // en kynzathul uof fcegegkel // werethul” — értelmezi. A *világ világá*-t általában a világmindenség világosságának magyarázzák, a világosságon leginkább az erkölcsiség legmagasabb fokát értik. BENKŐ még felveti a 'világosságnak világossága' jelentést is, MARTINKÓ ANDRÁS pedig a *világ*-nak a 'szem, szemfény' jelentését szintén számba veszi. A. Molnár ezt nem tartja valószínűnek; elképzelésének bizonyításához segítségül hívja az ÓMS. latin eredetijét, a „Planctus ante nescia” című szekvenciát is. Ennek a fentebbi részt tartalmazó versszaka kimaradt a Leuveni kódexből, a magyar megfelelő vi-

szont megvan az Ómagyar Mária-siralomban. A kimaradt versszakban a *dux morum* 'erények vezére' felelhet meg a *világ világa*-nak. Az ÓMS.-ban a Planctus említett szerkezetének a sorrendje felcserélődhetett, a vers előbb magasztalja Jézus erkölcsi kiválóságát, és utána Jézus testi szépségét. Hogy az ilyenfajta figura etymologicában a birtokos jelző egyes számban áll, nem példa nélküli (*éjnek éjjele, csodának csodája* stb.). A *világ világa*, *virágnak virága*-nak az értelmezése a fentiek alapján a következő: erkölcsnek példája (a legragyogóbb fényesség), szépségnek mintája (a legszebb virág). Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor a *világ világa* mindkét tagja 'világosság' jelentésű, a két sor között pedig egyfajta ellentét van: az egyik a külső, a másik a belső tulajdonságokra utal, ez a kettő együtt magasztalja Jézust. Persze mindemellett még számon kell tartani a *világ világa*-nak a 'világmindenség világossága' értelmezését is, a *virág virága* pedig esetleg azt is jelentheti, hogy 'Szűz Máriának a fia, Jézus', de ekkor a *világ világa*-nak is lehet olyan jelentése, hogy 'Istennek a fia'. Egyházi szövegek elég sokszor nevezik mind az Atyát, mind Krisztust metaforikusan világosságnak.

Az ezt követő cikkében A. Molnár a második magyar versről ír. Röviden bemutatja a Laskai Sorokat, majd összeveti a Thewrewk-kódex egyik imájával, amely annak párhuzamos szövege. A két szöveg közti rokonság nyilvánvaló, de van egy-két olyan eltérés is, amely arra mutat, hogy külön fordítások is lehetnek. Az imát a XV. és a XVI. században sokszor elmondták, és talán olykor le is írták. A folyamatos szóbeli és esetenkénti írásbeli használatban aztán az ima szövege lassan kicsiszolódott, egyes kifejezései állandósultak. A Thewrewk-kódex szövege legtöbbször a kódexek stílusára jellemző bővítésekkel, így egyes gyakori jelzők betoldásával tér el a Laskai Soroktól és a latin eredetitől. (A kérdésről legutóbb I. a szerzőtől a NytudÉrt. 148. számát.)

A „Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből” című tanulmányban több csak Balassinál (vagy Balassinál is) olvasható kifejezést és szólást értelmez a szerző. A cikk szerint nemegy kifejezés, szólás adatolható korábról Balassi költészetében, mint a szakirodalomban elsőként szereplő adat dátuma (pl. *ferge, fényes bogár*). A szerző néhány régi indulatszó-jellegű kifejezés etimológiájára is magyarázatot ad (pl. *ne, nesze, ni; veszek!, veszék!*), és megemlíti néhány akkor (XVI. század) megszilárdulás előtt álló kifejezést is (pl. *szegyet szeggelet*).

A „Névtan, szótörténet és művelődéstörténet” című tanulmányban A. Molnár Ferenc arra mutat be egy példát, olykor hogyan ellensúlyozható a névtan és a művelődéstörténet bevonásával egyes szövegbeli adatok kétsége. A cikkben a *gödény* szavunkat vizsgálja, ami általános vélemény szerint ősmagyar kori és ótörök eredetű, de a TESz.-ben az első biztos adata csak a XVII. századból való (1643). PAIS DEZSŐ „Régi személyneveink jelentéstana” című munkájában a *gödény*-t is besorolta az állatnevekből származó személynevek közé. Igen korai adatokat hoz ennek bizonyítására. Személynevekre már a XI. századból ad példákat, személynevből alakult földrajzi nevekre pedig a XII. századból. Sőt Szepsi Csombor Márton „Europica Varietas”-ában (1620) is szerepel a *gödény* köznevünk, ez korábbi adat, mint a TESz.-ben elsőnek minősített 1643-as, de még a Káldi-bibliából (1626) is hozhatunk korábbi előfordulásokat. A *gödény* szó történetét kutatva A. Molnár megvizsgálja szinonimájának, a *pelikán*-nak a történetét is. A *pelikán*-nak nincsenek korai személy- vagy földrajzi névi adatai, még kétesek sem. Viszont köznévként elég sok és korai előfordulása van. Művelődéstörténeti okokkal magyarázható, hogy az ótörök eredetű *gödény*-t a *pelikán* a középkorban az írásbeliségből szinte kizárta. A középkorban az írásbeliség nyelve általában a latin, a latin eredetű *pelikán* lexéma meghonosodását ez is segíthette, és még az is, hogy sokkal inkább használták jelképes, mint konkrét értelemben. A pelikánnal ugyanis kapcsolatos volt egy olyan hiedelem, miszerint a saját vérével táplálja vagy éleszti föl a kicsinyeit, és ezt Krisztusra vonatkoztatva úgy értelmezték, hogy Jézus a saját vérével váltotta meg az emberiséget. A pelikán-jelkép írásbeli kifejezésére inkább az egyházi írásbeliséghez fűződő *pelikán* volt alkalmasabb, mint a falánk, kártékony állat képzetét keltő *gödény* szavunk. A *pelikán* a keresztény kultúra bizonyos fokán és nyilván egyházi, irodalmi úton jutott el a magyarba, a beszélt, népi nyelvbe csak később kerülhetett be. Ezért nem is található meg korai személy- és helyneveink között. Ott a *gödény* sze-

repe, ami viszont a korai (egyházi) szövegekből maradt ki. Mára a két szó használata egyre ritkább, mivel a gödény lényegében eltűnt Magyarországról, a pelikánmondát pedig kevesen ismerik.

A. MOLNÁR FERENC a fenti kötetben kiváló nyelv- és művelődéstörténeti ismeretekről, alapos filológiai munkáról tesz tanúságot. Meggyőzően érvel akár neves nyelvészek által megfogalmazott tételekkel szemben is. A lexikológiában szintén járatos, szó- és szólásmagyarázatait tanítani kellene. Nyelvészeink fiatal nemzedéke számára pedig igen jó példa a kötet arra, mekkora figyelemre, milyen precizításra és logikai készségre, valamint a rész és egész teljes átlátására van szükség az ilyen jellegű kutatáshoz. Tudomány és tudományos ismeretterjesztés szerencsés találkozása a mű, hasznos lenne, ha bővített, technikailag javított kiadása Magyarországon is megjelenhetne és minél több érdeklődő számára hozzáférhetővé válna.

HEGEDÚS ANDREA

Sziksainé Nagy Irma, *Leíró magyar szövegtan*

Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 509 lap

1. „Tanárnő, ezt a könyvet jól lehet érteni!”; „Ezekben a fejezetekben el lehet igazodni, megtaláltam, hogy mi a lényeg, meg hogy milyen problémák vannak”. Egyetemi hallgatók véleményét tükrözik ezek a mondatok. (Már két szemeszterben kaptak tőlem — s tudom, másoktól is — feladatokat az itt ismertetendő könyvből, nálam főként a korreferencia kifejeződéseinek történeti vizsgálatához, meg a szövegtipológiai fejezetből. Egyik hallgatónak szinte még hallom a szövegtani munka érthetőségén némiképp csodálkozó hangját.) — Azért emeltem ki a hallgatói véleményeket, mert egyetértek velük, s mert fontosnak tartom, hogy az egyetemi oktatásban jól használható, részletes szövegtani áttekintés született. — Gyakorlatunkban már valamelyest kipróbált munkáról adhatok így most már hírt, ismertetést.

A könyv fontos érdeme tehát, hogy nagyon jól követhetően áttekinti a szövegtan vizsgálódási területeit, kutatási kérdéseit és az azokra már megkapott válaszokat, bemutatja a használatos fogalomrendszert, sok példa segítségével megvilágítja őket, és érzékelteti a különböző szempontok szerinti megközelítések, érintkező területekből fakadó problémákat. Általa jó kézikönyve lesz így egyrészt a felsőoktatásnak és a magyartanároknak, másrészt azt gondolom, hogy a kutatásnak is, mert megbízható tájékoztató alapja lehet a szövegtannal eddig kevésbé foglalkozó nyelvészeknek, és viszonyítási alapot nyújt a szövegtan művelőinek is. Olvasásakor osztoztam a hallgatói örömben, jó, hogy ilyen érthető és alapos bemutatása született a leíró magyar szövegtannak, meg áttekintése a szövegtani problematikának.

Míndez még akkor is jó eredmény lenne, ha valamely kikristályosodott tudományágra vonatkozna, de tudjuk, hogy korunk szövegtana éppen nem az, tudjuk róla, hogy mennyire szétágazó, a megközelítések mennyire sokfélék, a szemléleti háttér is gyakran eltérő, vitatottak a területhatárok, a kutatási célok és módszerek is, az eredmények képlékenyek, s az érdemi szakirodalom megismerése (ismét hallgatói megfogalmazással): csapáskeresés az őserdőben. — Nem leülepedett anyag tankönyvvé sűrítéséről, egyszerűsítéséről volt itt szó, hanem egy aktuális, mozgalmas, nyitott, a befejezettségtől távol álló tudományos törekvőshalmaznak az értő megszűréséről. Ezt és a megválogatott, letisztogatott anyagnak rendszerezett, didaktikusan bemutatható formákba öntését vállalta SZIKSZAINÉ NAGY IRMA ezzel a könyvvel. Vele vállalta azt is, hogy túlfuthat rajta akár több vonalon már a közeljövő is, vagy hogy ma is adódhatnak ellenkezések és lehetnek ellenérvek. (Nyilván saját magának is kellett írás közben nemcsak választani, de kompromisszumot is kötni.) Az olvasó is tudja, a szerző is számíthatott rá, hogy néhány évtized vagy akár év múlva nem ugyanilyen rendszerű és tartalmú összefoglalást fog majd az asztalra tenni az akkori vállalkozó (ha

lesz rá vállalkozó); de szükség volt erre a jelen tudományállapotot összefoglalón tükrözni törekvő könyvre, a korábban megjelent, a szövegről azonban vagy rövidebben, vagy célzottabban szóló munkák ellenére.

A vállalkozás egészét nagyra tartom, a megvalósítást is beleértve, a bemutatás módját kiemelten is értékelve, s ezért főleg arról szeretnék itt képet adni, mi áll benne és hogyan. A vitakérdések magában a könyvben is megjelennek, hol a fejezetek szövege világít rájuk, hol a fejezetekhez fűzött, elkülönítéssel is hangsúlyozott, vitára, belegondolásra készítő kérdések formájában olvashatók. (Ilyenek: „Milyen akadályai vannak a szöveg minden textológia által elfogadható definíciójának?” (53), „Miért szokták hangoztatni, hogy a textológia még az alapok lerakásánál tart?” (32) stb.)

2. A könyv bevezető fejezete magával a szövegtudománnyal foglalkozik (a textológia fogalma, anyaga, tárgya, helye a tudományok közt, feladatai, kialakulása, elméleti keretei, ágai); a két utolsó fejezet közül pedig az egyik a textológiai szempontú szövegelemzés mibenlétét (módszereit, típusait, szempontjait) járja körül, a másik meg erre ad sokféle gyakorlati mintát, a különféle elemzési szempontok szerinti csoportosításban. [A könyv — megindokolt — terminushasználatát követem, amikor a *szövegtudomány*, *szövegtan*, *textológia* szakszókat szinonimaként használom.]

Talán e bevezető és záró három fejezet — valamint a szövegtipológiai — láttatja leginkább a sokszínűséget, abban az értelemben is, hogy mi minden tartozik, tartozhat a szövegtan, szövegtani elemzés problémakörébe, s abban is, hogy megfigyelhetővé teszik az eltérő elméleti keretek különbségeit, a különféle szövegtani iskolák egymástól eltérő megközelítésmódjait. Annak ellenére, hogy más fejezetekben is (pl. a transztextualitásról vagy a szöveginterpretációról szólva) szó esik a szemléleti és vizsgálati háttér többféleségéről, úgy látom, a szerzőnek az egész könyvét illetően sikerült megtartania azt a — szerintem helyeselhető — tervét, hogy e még formálódó tudományág problémáinak és vitáinak részletezése, útvesztőinek követése helyett csak jelzésükre szorítkozzék, illetőleg arra, hogy a fontosnak tartott, megválogatott elemeit mutassa be. Így lehetett elérni azt, hogy a szövegtanból már jól látható (vagy: a könyvben jól láthatóvá tett) részek egy-egy, értelmezhető képpé álljanak össze az olvasó számára, s emellett (mint a hallgatói véleményekből is kitetszik) a vitatémákkal és kutatásbeli gondokkal is szembesüljenek.

A tizenhét fejezetből a többi tizennégy a következő témákat öleli fel: a szöveg (mi a szöveg, mi szöveg, mi egy szöveg, szöveg és nyelv viszonya, a szöveg többféle elméleti keret szemszögéből); a textuális (a szövegértékűség fogalma; a szövegösszefüggés és jellemzői, fajtái, eszközei, szövegtípus-függősége); a szöveg akusztikum (a szövegfonetikai eszközök; akusztikus jellemzők a szöveg kötöttségének különböző típusaiban, például beszélt nyelvi kötött, félig kötött és kötetlen szövegben; az írott szövegnek akusztikus tagolásra utaló elemei; tájnyelvi, archaikus, idegen nyelvi hangzás); a szöveg írott formája (íraskép, írástípusok, írásjelhasználat); a multimediális szöveg (a médiumok egymásra hatása, összefonódása, l. a költészetben, reklámban, publicisztikában; multikódoltság).

Az ezek után következő jó száz lapnyi terjedelem a szövegrammatika, a szövegszemantika és a szövegpragmatika fejezetei; bennük folyamatos a fogalmak tisztázása, terminus technicusok értelmezése és elhatárolásuk, és természetesen részletesen is szó van a konnexitás grammatikai kifejezőeszközéről, a szövegkohézió fajtáiról és eszközeiről, végül pedig a szövegpragmatika elméleti forrásairól és a szövegértéshez szükséges (nyelvi, nyelvi jellegű és nem nyelvi) tényezőiről.

A továbbiak: a szöveg szerkezete (mikroszerkezeti, makroszerkezeti egységek; nyelvi szintektől függő, szövegtípustól függő struktúrák); szövegtipológia (elméleti keretek, tipizálási szempontok és az ekörül problémák, szövegtipológia-fajták, és — a terjedelmi korlátok miatt a szövegfajták részletezése helyett a szempontokat jól jelző kiemeléssel: — néhány

szövegtípus szembeállítás); a szöveg stílusa (szövegtan és stilisztika kapcsolata, a stíluskohézió főbb stiláris eszközei); a szövegek közötti összefüggés (intertextuális kohézió; a szövegek köziség különböző fogalmai és szerepei, forrásai, okai; valamint a transztextualitás /GENETTE rendszerére épített/ típusai). S végül helyet kaptak — az Előszó megfogalmazásával: a szövegtant ezzel inkább textológiává tágítva — a szövegalkotás, valamint a szövegbefogadás (a szövegértés tényezői; a szöveginterpretáció és típusai) fejezetei.

Az egyes fejezetek tematikáját itt különböző mértékben részleteztem, helyenként összevontam; az alcímek sora sokkal bővebb ennél, tovább tagolódnak a kérdéskörök. A témáknak mégis aránylag hosszabb sorolását azért is tartottam fontosnak, mert jelezhető vele a széles körű bemutatás, ami e szövegtan sajátja, s ez ismertetésem egyik mondanóját húzza alá. Emellett szeretném kiemelni e bemutatás rendszerességét, következetességét, jól felépítettségét.

A jól felépítettség, a világosság az egészre és a részekre egyaránt vonatkozik, így az egyes fejezeteken belül is érvényesül. És ott is, ahol a megvalósítása különösen sok nehézséget okozhatott, viszont az átlagosnál is nagyobb szükség van rá: az érintkező tematikával operáló fejezeteknél és a szövegtan (jelenleg még kavargó, nem egységes) fogalmainak elhatárolásánál, egységes szövegtani munkába is beilleszthető értelmezéseinél.

Mindegyik fejezet hasonló szerkezetű. A tartalmi részben is, amennyire a tartalom megengedi, tehát általában: a fejezetcím szerinti vizsgálódás tárgya, többféle megközelítése; a főbb fogalmak, ezek fajtái, jellemzői, belső és külső összefüggései stb., mindez sokféle szövegpéldához fűzve, azokon is magyarázva. A fejezetfelépítés egységessége még erősebb a további részekben: mindegyiküket (tipográfiai is kiemelt) vázlat vezet be és egy összefoglalás zárja, valamint (szintén elkülönítve, kiemelve) az „alapfogalmak és fontos kifejezések jegyzéke”; vitakérdés(ek); szakirodalom.

Az előbbiekhöz még minden fejezetben — a téma függvényében: hacsak lehetséges, és hol hosszan, hol röviden — hozzákapcsolódik egy gyakorlati elemzés, mely minden esetben ugyanarra a szövegre épül; az „Anna örök” c. versre. Kiváló ötletnek találom ezt az eljárást, újra és újra megjelenő, szinte már várt, hasonló és mégis másféle színfolt, amelynek persze többértű szerepe van: a mindig másról szóló fejezetek szempontjait értelmezi, szemlélteti, egyetlen szöveg köré építi, miközben ismételtet, új összefüggésbe von, tovább is részletez. Végül pedig e fejezetzáró elemzésekből összeállítható a versnek minden megtárgyalt téma szerinti, teljesebb elemzése. Lezárásuk (lezárás, mert a befejező részekben adott textológiai szempontú szövegelemzési mintákat már más szövegekre építi a szerző) a szövegbefogadás-fejezetben van, szinte csattanós befejezést nyújtva: „Juhász Gyula *Anna örök* c. verséről sokféle értelmezés lehetséges az elméleti keret, illetve az interpretátor szubjektuma szerint. A könyv fejezeteiben olvasható szövegszintek szerinti textológiai analízisek összessége adja egyetlen befogadó által a vershez kapcsolható lehetséges világokat.”

Szövegelemzés, szemléltetés nem csupán ilyen módon jelenik meg, hanem rendszeresen, minden érintett témárészletnél; sokfelől válogatva: szépirodalmi műfajok, köznyelvi, szaknyelvi, tudományos, publicisztikai írások, van újsághír, anekdota, reklám, vicc stb.; akár egyetlen oldalon is megfér fogkrémreklám, Kossuth-nótához tartozó kotta, szöveg, kép (126).

A szövegtanban különféle aspektusból láttatott, ezért vagy más okokból érintkező, egymást részben fedő jelenségek, fogalmak fentebb említett problémájára, illetve ennek kezelésére visszatérve: az, hogy a könyv olvasói a lehetőségekhez mérten tiszta képet kapva tehetik le ezt a könyvet, nagymértékben annak köszönhető, hogy szerzőjének ilyen törekvése abban is megnyilvánult, ahogyan a fejezeteket s belőlük a könyvet szerkesztette. — Az ilyen szövegtani jelenségeket meghatározott fejezetekbe belerendezi, de világossá teszi máshová, másképpen elhelyezhetőségüket, s ott egyébként (az érintkezés természetétől függően) ismét eshet szó róluk. Így például a „tételmondat”-ot szerepelteti mind a szerkezeti, mind a szemantikai szempontok szerinti szövegvizsgá-

latnál; a „nézőpont” bemutatásmódjának segítségével összekapcsolja a pragmatikáról meg a szövegbefogadásról szóló, nyilván nehezen szétválasztható fejezeteket.

A tisztázások elősegítésében kiemelkednek a különféle fogalomjegyzékek. Elsősorban a függelékként megjelenő „Textológiai fogalomtár”, melyben kb. 500—600 címszó lehet, rövid, a könyvbéli tartalmakkal összhangban álló magyarázatokkal, alkalmanként egymásra utaló vagy a szöveg-tani „gazdát” megjelölő utalásokkal. Ez a fogalomtár önmagában is jól használható és igen hasznos; nagyon hiányzott már. Forгатását elősegíti, hogy a különálló név- és tárgymutató segítségével a címszók könnyen összevethetők a belső szöveges kifejtésekkel. Ezen túlmenően meg ottvannak még a vázlatok, melyek a fejezetek élén 6—12 sorban szintén tartalmazzák az odaillő fontos fogalmakat is. A vázlatok lényegében előrejelzik a fejezet vázát, de nem mechanikusan, hanem orientálva, a fogalmakat válogatva, beemelve, kapcsokkal, nyilakkal összetartozásokat kiemelve. A fejezetzáró kifejezések tára nem azonos ezzel, szűkebb is, bővebb is, a fejezetben megismert fogalmak áttekintésére, ismétlésére, egységben láttatásukra szolgálhatnak ezek az egy témakörhöz kapcsolt alfabetikus listák.

Ahogy többféle helyen is megtalálhatjuk a fontos kifejezéseket, de egymást kiegészítő és magyarázó módon, ugyanúgy a könyvbéli tizenöt „Összefoglalás” sem csupán összefoglal, hanem ezek a részek jobbára a további ki- és széttekintések helyei is. Hasonló a helyzet a „Vítakérdés(ek)”-kel is: egyrészt felvillantják a magyarázatokban, elemzési módokban rejlő problémákat is, de a másfajta megvilágításokból következő meglátásokra is rákérdeznek.

A szakirodalmi lista (a fejezetekhez rendelve kívül van különálló, összesített is) a fontos külföldi művek mellett a magyar eredményekre koncentrál; főként ez utóbbit oly mértékben teszi, hogy felfedez több olyan tanulmányt is a szöveg-tan számára, melyek elsősorban nem ilyen célból készültek, de vannak ilyen vonatkozásai is, a bennük levő elemzések, megállapítások ilyen szempontból is értelmezhetők, értékelhetők.

3. Természetesen ez a könyv nem csupán ismertetése korunk (leíró, magyar) szöveg-tanának, hanem annak a szerzőtől alkotott, univerzális szövegjellemzőkre is figyelő összefoglalása. Mint ilyen, állandóan értelmez, válogat és választ, egyértelműsít, hangsúlyokat ad. Lényegében mindez tudományos állásfoglalás. Az olvasó számára — a különféle kutatói irányokra rálátás mellett és azon túl — egyfajta szöveg- és szöveg-tanszemléletet alakít ki. Remélem, mindez már eddig is kitűnt az itt leírtakból, mint ahogyan az is, hogy megközelítésmódját, koncepcióját szerencsésnek, hasznosnak, jónak tartom. A könyvből az olvasó számára kibontakozó szöveg-szemlélethez ennek fenntartásával szeretnék néhány ponton megjegyzést fűzni.

A) A *d i a k r ó n i á r ó l*. — Minthogy célkitűzésében és megvalósulásában leíró szöveg-tanról van szó, természetesnek tetszhet, hogy a diakrón szempont nem jellemzője. Mégis, éppen az összefoglaló jelleg következtében kialakulhat hiányérzet.

A diakrón szövegkutatás ott jelenik meg a könyvben, ahol a szöveg-tan három ágát bemutatja, ezeknek egyike a történeti szöveg-tan. (A „történeti” itt értelemszerűen: diakrón.) Meghatározása, illetve meghatározó jellemzése: „A történeti szöveg-tan a szövegalkotás időben változó rendszerét, szokásait vizsgálja” (22). Ez az egyik, amit szűknek találok. Még akkor is, ha rövidsége, egyszerűsége törő fogalmazás következménye. A szövegalkotás a könyv textológiai fogalomtára szerint: a „szöveget létrehozó nyelvi tevékenység”; az erről szóló fejezet ezt főképp a szövegképző szabályoknak, szövegformáló művészi és nem művészi eljárásoknak és a szövegjavítás típusainak részletezésével bővíti. Úgy vélem, ezek változásain kívül a történeti szöveg-tan kutatási területe mindannak diakrón megközelítése, amit a leíró szöveg-tan feladatának tekintünk és történetileg értelmezhető, valamint ami a diakrón nézőpontból, módszerből következően ehhez még társul, különösen a változások sajátos, szövegre jellemző vonásainak feltárása.

A másik, amit szűknek találok: az a keret, amelybe a történeti szemlélet nélkül beszorul a szöveg-tan. Ha a (természetesen: verbális) szöveg tudományában — talán a diakrón szemlélettel rokon

megközelítést igénylő transztextualitás, intertextualitás kivételével — nincsen helye a változások érzékelésének, érzékeltetésének, a nyelv lényegi szemléletmódján esik csorba.

Ez nem jelenti azt, hogy egy szinkrón célú könyvben ne szinkrón legyen a leírás, éppen ezért megjegyzésem arra vonatkozik, hogy az ilyen, szinkróniára összpontosító, de összefoglaló igényű, általános vonásokat is bemutató szövegtenban is fontosnak tartom az időbeli változhatóságnak általános kiemelését, és az esetenkénti utalást a szövegsajátságok változásainak tényére.

Ilyen eset lehet például a határozottság vagy a korreferencia témája, vagy kisebb jelenségkört érintően például a szövegbeli utalások eszközeinek jellemzése. Ez utóbbiakon belül: az *ez* és *s* szerepe, utalási iránya az idők során változott, de ha csak a mai szerepkör jelenik meg a szövegösszefüggés típusainak, eszközeinek tárgyalásában az egyik megnyilvánulási módként, akkor ez így mindenkori érvényűnek hathat. Éppen a könyv általános szövegteni ismereteket is közlő jellege miatt juthat itt vagy máshol efféle téves következtetésre az olvasó, megfélekedvén a szinkrón kiindulásról. A megfélekezésben szerepet játszhat az is, hogy a könyv szóhasználatában a leíró jelleg van inkább a hangsúly, s kevésbé a mai magyar nyelven, meg maga a példaanyag is, mivel az elemzett szöveg nemegyszer XIX. századi vagy ahhoz közeli, sőt esik szó (*s* aki a történetiséget keresi, az éppen effélékből vár többet:) a Balassi-vers és a dallam kapcsolatáról is (a multimediális szövegek változásainál, tehát nem odáig tágitva a mai nyelv szinkroniáját).

Nyilvánvaló, hogy nem lehetett sem hangoztatni mindig a szinkrón szempontot, sem pedig túl sok helyet juttatni a változásoknak. Bár: például az akadémiai leíró nyelvtan, a MMNyR. kitekintett a mai nyelvi mozgásokra és olykor a korábbi előzményekre, s ez a gyakorlat, a nyelvszemlélet-alakítás szempontjából haszonnal járt. Viszont: a történeti szövegtennek sokkal kevesebb így bevonható eredménye van. És ismeretes az is, hogy vannak nézetek, melyek szerint kérdéses a szöveg történeti jellege, főként az, hogy a történetiség a lényegi jegyeihez tartozik-e.

Úgy tartom azonban, hogy a diakrónia és szöveg viszonyának kérdésköre nem megkerülhető; ha egy szövegten a diakrón vonatkozásokat nem kezeli tényként, akkor mint vitatott problémakört, vitakérdések sorát jelenítheti meg. — E helyen pedig azért merülhetett fel egyáltalán a diakrón szempont igénye, mert egy általános szövegtenban a történetiségnek helye kell, hogy legyen, s SZIKSZAINÉ könyvének az alapvető „leíró, magyar” meghatározottságán felül ilyen jellege is van.

B) *Nyelv és kommunikáció; nyelvtan és nyelvészet; nyelvtudomány és szövegten.* — Viszonyokról sokféle nézet látott már napvilágot, ezekről olvashatunk is ebben a munkában, és e vonatkozásban is megvan a mű saját szemléletalakító hatása. Ezen belül a könyv egy-két pontján a fenti párok tagjai között túl nagynek látszik a távolság. Nemcsak szerintem nem akkora, hanem úgy hiszem, a könyv egésze szerint sem.

Nem a szövegten önálló, interdiszciplináris vagy akár integratív tudományként meghatározó (s így azt a nyelvészettől távolabb tartó, mert nyelvészetten kívüli területekkel is számoló) nézeteknek e szövegtenbeli bemutatására gondolok, hiszen arra szükség van. A kérdés az, hogy mi nyelvészetten kívüli, hol vannak a nyelvtudomány határai, s főként, hogy rajta kívülre szorulnak-e a nyelvhez kapcsolódó kommunikációs jelenségek, vagy ezzel párhuzamba állíthatóan: nem férnek-e meg a nyelvtani szabályok körében a szövegalkotási szabályok. SZIKSZAINÉ munkájának néhány részletéhez is köthetők ilyen kérdések. Lásd például a szövegten tudomány mibenlétét tárgyaló fejezetben, főleg az összefoglalásában, ahol is éppen a kommunikációs összefüggések, a beszédhelyzet meg a kontextus vizsgálatának a szükségessége az egyik fontos szempont, amely nyelvtudományi érdekeltségen kívülé, azon felülé avatja a problémát. (Ilyen esetekben a *nyelvtudomány* és a *grammatika* mintha szinonimaként szereplnének, l. pl. 32.) — Pedig ha tágabbnak látjuk, látatjuk a nyelv tudományát, akkor hozzátartozhatnak mindazok a (kommunikációs, pragmatikai) jelenségek, melyek tárgyához, a nyelvhez, nyelvhasználathoz hozzátartoznak.

Máshol, még az elméleti magyarázatok között ilyen „távolságtartó” részlet például az, ahol a szövegten helyét vizsgáló egyik pontban az olvasható, hogy ezt régebben a nyelvtudományon

belül jelölték ki a textológusok, „napjainkban viszont a szöveget [...] a kommunikáció részeként vizsgálják”, s ez — minthogy így egyetlen mondat vagy szó is szövegnek tekinthető — „már túlvisz a nyelvészet érvényességi körén” (24). Mivel ezzel zárul is a fejezet, ez az olvasót erősen afelé orientálja (míg nem lapoz más, összetettebben árnyaló részekhez, pl. az 53. lap körül), hogy mennyire eltávolodik, mennyire független egymástól a nyelv és a nyelvi kommunikáció (hiszen ha kommunikációs egységnek tekintjük a mondatot, akkor azt már nem is vizsgálja a nyelvtudomány).

Az elemzések során meg — lehet, hogy didaktikai, a különbségeket tisztázandó célból, de számomra így is megkérdőjelezhetően, és az előbbiekkal párhuzamba állíthatóan — szembekerülhetett egymással az, ami a „nyelvtani okok” szerinti, így „logikus”, és az, ami a szöveg természete szerint, intratextuálisan indokolt.

A 410. lap textológiai elemzése „A kis gömböc” mesecím vagy „az Óperenciás-tengeren” meseküszöb névelőhasználatát szembeállítja a logikussal, a grammatikai szabállyal, tehát azzal, hogy az olvasó számára ismertet nevezzük meg a határozott névelővel; mégpedig azért, mert a névelő alkalmazásának itt más, „nem nyelvtani”, hanem szövegalkotói (és -befogadói) magyarázata van. Úgy gondolom azonban, hogy a nyelvhasználatban ezek nem állnak szemben (esetleg csak egyes nyelvléírás-fajtákban). A fenti címadási (stb.) eljárás csak akkor van ellentétben nyelvtani ok(ok)kal, ha közéjük, a határozottságot igénylő esetek közé nem soroljuk be ezt az eljárásmódot is, tehát az effajta, ismertséget sugalló, szándékoltan ismertként megjelölő nyelvhasználati szokást. Hanem csupán a fent jelzett olvasói előismeretet — pedig ez sem igazán része a hagyományos „grammatikai szabályok”-nak, sőt ez is tekinthető szövegalkotási szempont következményének, annál is inkább, mert szintén a befogadói ismeretet veszi figyelembe, csak másképpen viszonyul hozzá. Bekerült vele így is a kommunikációs (pragmatikai) szempont a „nyelvtani” szabályok közé, s valóban, miért is ne lenne ott helye.

Lényegében: a nyelv tanához tartozhat (szerintem: tartozik) mindkét szempont és szabály, szélesebb, a nyelvet a nyelvi kommunikációval, a nyelvet és használatát a szövegalkotással, a nyelv vizsgálatát a szöveg vizsgálatával szorosabban összekötő szemléletben.

C) Irodalmi szöveg, stilisztika, szövegtan. — A példákban, elméleti magyarázatok és elemzési lehetőségek szemléltetésében a szépirodalmi művek vannak túlsúlyban. Az irodalmi szövegek jelenlétét, arányát SZIKSZAINÉ NAGY IRMA maga is indoklandónak tartja és indokolja (16), valamint idetartozhat munkájának saját bevezető jellemzéséből az, hogy ez egyfajta textológia, mely a szöveget a nyelvész, a stilisztika szemszögéből közelíti meg (15). Mégis kérdéses marad, hogy irodalmi műalkotások szövegsajátságainak elemzése mennyire olvasható egybe köznap vagy más szövegek vizsgálatával. Az igaz lehet ugyan, hogy a bemutatni kívánt jelenséget az irodalmi művek „tisztább formában jelzik” (16), e tisztább megjelenés azonban mégiscsak az irodalmi mű jellemzője, s ezzel nem képviseli az egyéb szövegeket („a” szöveget). A könyvbeli magyarázatok viszont több helyen is felhívják az olvasó figyelmét arra, hogy „az irodalmi szöveggel szemben más a befogadói beállítódás (elváráshorizont), mint a köznyelvi, illetve szaknyelvi szöveggel szemben” (48), és fejezetnyi részek szólnak a stilisztika és szövegtan kapcsolatának jellegéről, az irodalmi szövegek specifikus voltáról.

Ha következetes is a szerző, és csak akkor hoz irodalmi példát valamely szövegjelenségre, ha az független e megjelenési formától, illetve az irodalmi példát irodalmiként elemzi, akkor is kialakulhat az olvasóban az irodalmi példák gyakorisága nyomán a szövegtant az irodalomhoz erősebben, esetenként tévesen kapcsoló látásmód.

4. Végezetül még kiemelném az elemzéseket, azt, hogy milyen sok érdekes kérdés — és megoldás — kerül elénk végig az egész könyvben a példaként adott szövegek elemzéseinek során, a magyarázatokat mintegy illusztráló rövidebbekben is, és érdemes alaposan nyomon követni őket a külön összegyűjtött textológiai szempontú szövegelemzési minták minden részletében is. Segí-

tenek elmélyülni. A szövegelemzések egyike a párhuzam és ellentét szövegszervező erejét látatja, másika a részszóveg szövegtani megközelítésének módjait (egy-egy Kosztolányi-prózán); a Kurír egyik glosszája adja alapját a stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia-elemzésnek; egy Horváth Rozi-hirdetésre a reklámszóveget létrehozó textuális és vizuális eszközöknek, összefonódásuknak a vizsgálata épül, és így tovább. Az elemzések, elemzési lehetőségek egyébként megsokszorozódnak: egy külön könyvet állított össze ebből a célból a szerző.

Megjelenőben van ugyanis SZIKSZAINÉ NAGY IRMÁNAK „Szövegértés — szövegelemzés — szövegalkotás” című könyve, mely a címnek megfelelő gyakorlatok hosszú sorát tartalmazza (Osiris Kiadó szintén; én kéziratban olvastam). A feladatok a „Leíró magyar szövegtan” rendszeréhez és magyarázataihoz kapcsolódnak; a két könyv együtt jól beleilleszkedik az egyetemi jegyzetek s rájuk épülő gyakorlatos könyvek, füzetek sorába.

Ez a szövegtani gyakorlatokat tartalmazó könyv kitűnő kiegészítése az előzőnek, mert a feladatok sora olyan, hogy megerősíti, sőt tovább értelmezi, mélyíti is a szövegtani (tan)-könyvből nyerhető ismereteket, valamint lehetőséget nyújt a további tájékozódásra is. A két könyv együtteséről még inkább elmondható, hogy sokszínű, de átfogó és megbízható képet ad a még újnak, formálódónak tartott, de már nagyon sok eredményt is felmutató tudományos területről.

A gyakoroltató könyv egyik érdeme az a törekvés, hogy az élőnyelvvel, a beszélt nyelvvel minél több feladat foglalkoztassa az olvasót, külön is figyelve a tanári pálya sajátosságaira. De általában is, hol direkt módon, hol közvetve a feladatok a mindennapok gyakorlatát, a kommunikációt segítik.

És még valami, ami — talán nem szövegtudományi, de emberi, tanári szempontból — fontos. Minthogy a feladatok többsége ott leköszölt szöveg(rész)ekhez kapcsolódik, a gyakorló könyvnek szöveggyűjtemény jellege is van. És ez a szöveggyűjtemény: szellemi kincstár. Magyar szövegeknek értékeket felmutató, mindamelllett fantáziát, gondolatíságot, erkölcsi érzéket sok irányban megmozgató tára. SZIKSZAINÉ — a szaktudományi szempontokon túl — úgy válogatta össze és meg a példaanyagot, hogy ha az ifjú olvasó a könyv végére ér, nemcsak szövegtani tudásban gyarapodik, de világképe is alakul. Többet gondolkodik — a szövegek közvetítette — világunkról: szemléletben is gazdagodik.

GALLASY MAGDOLNA

Szabó József, Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok

Körös Főiskola, Békéscsaba, 1999. 423 l.

SZABÓ JÓZSEF a mai magyar dialektológus középnemzedék ismert, jeles kutatója. Jó három évtizedes kutatói és egyetemi oktatói munkájának eredményeit több önálló kötet, bel- és külföldi folyóiratban megjelent tanulmány, cikk tartalmazza. Legtöbbet említett, idézett munkái a nyelvjárási mondattan kérdéseivel, illetve szülőfaluja, Nagykönyi nyelvjárásának sajátosságaival, a nyelvjárászigetek kialakulásának és nyelvi jellemzőinek problémáival foglalkoznak. — A tanulmányok egy része gyakran forgatott kötetekben, folyóiratokban látott napvilágot, ugyanakkor természetesen jelentős számban található közöttük olyan írás, amely nehezebben fellelhető, kisebb példányszámú kiadványban, esetleg külföldön jelent meg, s így még a szakmai körök előtt is csak részben ismert. Még kevésbé hozzáférhetőek ezek a tanulmányok a főiskolai, egyetemi hallgatók számára, akiknek viszont tanulmányaik folytatásához minél teljesebb mértékben kellene biztosítani a magyar és nemzetközi szakirodalom megismerhetőségét. Szabó Józsefet, a nagy gyakorlattal rendelkező egyetemi oktatót is ez a felismerés, didaktikai célkitűzés vezette a nyelvjárástani, illetve a szocioling-

vizitikai tárgyú publikációi köréből történő válogatásra, azok szöveggyűjteményben, segédkönyvben való közreadására.

A tanulmányok hat nagy témakört ölelnek fel, az I. (Néhány elméleti-módszertani kérdés) és a IV. (Szókészleti kérdések, szó- és szólásmagyarázatok) tartalmazzák leginkább azokat az írásokat, amelyek Szabó József saját kutatásai eredményeit mutatják be. Elméleti-módszertani fejtegetései, a szöveggyűjtés metodológiájának megfogalmazása, az élőbeszéd vizsgálhatóságának, elsősorban a mondattani kutatás lehetőségeinek és korlátainak meghatározása, a nyelvjárás változásában szerepet játszó köznyelvi hatás kimutatása elsősorban a nagykönyi nyelvi adatok felhasználásával, az *ő*-zés, illetve az *ő*-ző nyelvjárások kialakulásának magyarázatára való törekvés, a belső nyelvjárásszigetek fő vonásainak, kutatási lehetőségeinek feltárása, áttekintése alkotja az első, a szerzőt leginkább jellemző munkássághoz kapcsolódó fejezetet. Azok a publikációk, amelyeknek részletei itt megjelennek, már több helyen, sokak által ismertettek, így most csupán a figyelmet szeretném újólag felhívni például a belső nyelvjárásszigetek kialakulásával, eredetével, kapcsolataival foglalkozó kötet jelentőségére, a magyar nyelvatlasz anyagára épülő, legalább a magyar nyelvetterület középső részére kiterjedő vizsgálat, vagy a nagykönyi nyelvjárás változásának folyamatát elemző munka fontosságára.

A válogatás szerencsésen ötvözi az egyetemi, főiskolai hallgatók számára különösen fontos gyűjtés- és kutatásmódszertani alapvetést és néhány ezek felhasználását illusztráló vizsgálat adatainak, eredményeinek bemutatását. Színes, gazdag nyelvjárasi anyagot tartalmaz a szókészleti fejezet is, melyben a tájszó és a szinonima fogalmának meghatározásától a konkrét szó- és szólásmagyarázatok soráig vezetnek a tanulmányrészletek. Jelentős adattárat összegyűjtve a nyelvjárasi változásvizsgálat részeként a szókészleti elemek nyelvhasználati körének változását, a szinonimák terjedését és visszaszorulását kutatja, ismét anyanyelvjárásának lexikai sajátosságai alapján. A közölt adatok a szókészlet vizsgálatát igazán érdekes, vonzó feladatként mutatják be (mint pl. a nagykönyi keresztnévi eredetű közszavakat elemző fejezet), a szöveggyűjteményt forgató főiskolásoknak példát mutatva arra, hogy különösebb technikai felszerelés, kutatóbázis nélkül is közelíthetnek saját lakóhelyük, nyelvjárásuk hasonló, de talán eddig észre sem vett nyelvi jelenségeihez, s válalkozhatnak azok felgyűjtésére, rendszerezésére, közreadására. A nyelvjárások gazdag szinonimasorainak megismertetése nemcsak nyelvészeti szempontból bizonyul fontosnak, hanem bepillantást enged a népi gondolkodásmódba, az adott társadalom, falusi közösség értékrendjébe, s ennek révén segítséget nyújthat az e szókészleti elemeket felhasználó szépirodalmi munkák elemzéséhez is.

A pedagógiai szempont, az iskola és a dialektológiai kutatás kapcsolata külön fejezet tárgya is, bár mint említettem, az egész kötet szemléletét meghatározza. A nyelvjárások, a nyelvjárásosság megítélése, elfogadása vagy elvetése, a társadalom egészének állásfoglalása ebben az ügyben csakhogy foglalkoztatja a szerzőt, mint a nyelvjárásoktatás helyzete az egyetem és főiskola magyar és egyéb szakjain, illetve a nyelvjárások helye és szerepe a közoktatásban. Megkülönböztetve az egyes beszélők, elsősorban a diákok „gyakorló” nyelvjárasiasságát és a nyelvjárások esztétikai, „használhatósági” megítélését számos irodalmi példát hozva igazának alátámasztására kiáll a nyelvjárásoknak — a köznyelv ismeretének elvárásán túl — nemzeti értéként való megőrzése, megőriztetése mellett. Egy tanulmány Bálint Sándor Szegedi szótárának anyagából emel ki jónéhány szót, bemutatva segítségükkel, hogy a helyi szóhasználatban megőrződik, tükröződik egy-egy település több évszázados társadalom- és művelődéstörténetének szinte minden fontos eseménye, emléke.

A szépirodalom és a nyelvjárások összekapcsolódása is külön kiemelt témaköre a kötetnek. Bár többször hivatkozik másutt is irodalmi példákra, Szabó József e fejezetben — a pozsonyi Komensky Egyetemen töltött vendégprofesszori esztendő eredményeként is — szlovákiai magyar írók műveinek nyelvjárasi elemeit tárja az olvasó elé. A szerzők és művek kiválasztása úgy történt, hogy az minél teljesebb merítést adjon a felvidéki magyar nyelvjárások szépirodalmi jelenlétéről. A legtöbb elemzett írás ugyan közép-szlovákiai magyar falvokról (Hontfüzesgyarmat, Búcs és Ipoly-pásztó), illetve nyelvükről szól, és a belőlük elszármazott jeles írók (Duba Gyula, Gál Sándor és

Zalabai Zsigmond) műve, de az ismertetett könyvek egyike a távoli Bodroghköz népnyelvi sajátosságainak bemutatására, elemzésére is alapot szolgáltat (Kulcsár Ferenc: Kígyókő). — Ezek a tanulmányok kiemelik egyrészt a néprajzi, népnyelvi szempontból fontos, a szerzőktől származó táj-szómagyarázatokat, másrészt viszont Szabó József a szépirodalmi anyagban kutatja az adott vidék jellemző tájszavait, a bodroghközi kötet számára nyilvánvalóan kevésbé ismerős tájszavait rendszerezi, értelmezi is, közvetlen segítséget is nyújtva ezzel a pedagógusoknak az irodalmi művek minél teljesebb elemzéséhez.

A szlovákiai esztendők tapasztalatai alapján születtek a magyar nyelv ottani helyzetével foglalkozó írások. Részben ez a fejezet is a szlovákiai magyar szép- és közirók munkáiról nyújt ismertetést, kitérve a nyelvpolitikai csatározások történetére a Trianont követő időszaktól egészen a legújabb „tábla- és névháború”-ig. Különösen figyelemreméltó annak a felmérésnek az ismertetése, amelyet a szerző tanítványai körében folytatott, s amelynek célja a magyar nyelvhez való viszonyuk, identitástudatuk feltárása volt. A kérdésekre adott válaszok alapján a szerző úgy véli, hogy a pozsonyi egyetemisták erősen kötődnek anyanyelvükhöz, anyanyelvjárásukhoz, és ezt a szemléletet későbbi tanári pályájuk során is képviselni és érvényesíteni szándékoznak, még akkor is, ha a mindennapi gyakorlatban talán kevésbé erőteljesen és következetesen tudják is megvalósítani anyanyelvápolási célkitűzéseiket. A hazai leendő pedagógusnemdzedékek számára mindenesetre figyelemfelkeltő és követendő példaként szolgálhat ez a világosan megfogalmazott véleménycsokor.

A kötet utolsó fejezete az európai dialektológia történetében és jelenlegi műhelyeiben segít tájékozódni. Szabó József nyelvjárásziget-kutatásainak előkészítése során elsősorban a német nyelvterületen folyt és folyó hasonló munkákat tanulmányozta s foglalta össze, kiegészítve a finn dialektológia helyzetének ismertetésével. Az itt leírtak segítenek az idegen szaknyelvi tájékozottsággal esetleg nem megfelelő szinten rendelkező magyarországi diákoknak abban, hogy a külföldön folyó dialektológiai kutatásokról is szerezzenek ismereteket.

Néhány technikai jellegű megjegyzés: jó, az áttekinthetőséget, a tankönyvként való használatot segíti az utalások, az idézett személyek nevének a szedéssel való kiemelése. Ugyanakkor nem elég határozott, egyértelmű a könyv tagolása, a fejezetek elhatárolása. Összességében elmondható a kötetről, hogy kitűzött céljának, a főiskolai segédkönyvként, a leendő pedagógusok dialektológiai képzését, illetve az anyanyelv gondozását és oktatását segítő olvasmánygyűjteményként való felhasználásnak megfelel, a Körös Főiskola sikeres kiadványa. További, a magyar és nemzetközi dialektológiai szakirodalomból válogató szöveggyűjteményekre lenne szükség a magyar szakos hallgatók teljesebb tájékozódását biztosítandó.

FODOR KATALIN

Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona

Die Mythologie der Uralier Sibiriens von Edith Vértes.

In: Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung. Die alten Kulturvölker.

[Band 7. Götter und Mythen in Zentralasien und Nordeurasien. Teil 1.]

Herausgegeben von Egidius Schmalzriedt und Hans Wilhelm Haussig. 30. [und] 31.

Lieferung. Klett-Cotta, [Stuttgart] 1997. 314 l.

1. Az 1960-as évek közepétől, egyenként mintegy 150 lapos ún. füzetekben jelenik meg a stuttgarter Ernst Klett Verlag, majd pedig a J. G. Cotta'sche Buchhandlung bevonásával, a fuzionált Klett-Cotta kiadásában, előbb H. W. Haussig, majd — a halála után — E. Schmalzriedt irányításával a „Wörterbuch der Mythologie” című nagyszabású vállalkozás, melynek máig 34. kiadását látott napvilágot. Ennek a kiadványsorozatnak a nagyobbik része, pontosabban négy kötetének

anyaga megtalálható a budapesti Akadémiai Könyvtár könyv olvasójában, mégpedig a szabadpolcon, a „Vallás” tárgykörében. Elsősorban a könyvtárban végzett többirányú vizsgálódás, valamint a Bükyné Horváth Mária osztályvezetőtől és több munkatársától kapott készleges tájékoztatás alapján erről a rejtélyes, bibliográfiailag sok szempontból hiányos, tálnányos, illetve önellentmondásos sorozat egyes tagjainak tartalmáról és felépítéséről a következő vázlatos — és értelemszerűen némileg hiányos — összegzést készíthetjük (további részletekkel a helyszínen lehet megismerkedni, némi kutatómunkával és könyvtáros bevonásával).

I. A b t e i l u n g : Die Mythologie der alten Kulturvölker

Bd. I: Götter und Mythen im Vorderen Orient. 1965. 601 p. — Mezopotámia, Kis-Ázsia, Szíria, Egyiptom, Arábia, Etiópia mitológiája — hat német szerző tollából.

Bd. II: Götter und Mythen im Alten Europa. 1973. 876 p. — A germánok, kelták, óslávok, baltiak, albánok, baszkok, berberok, valamint az óhispaniak mitológiája. A 13 szerző feldolgozásai között, az ósláv mitológiát követően található a magyar származású MICHAEL DE FERDINANDY (Puerto Rico) magyar mitológiája a 6. füzet 209—259., valamint LAURI HONKO finn mitológiája a 6—7. füzet 261—271. lapján.

Bd. IV: Götter und Mythen der kaukasischen und iranischen Völker. 1986. 546 p. — A kaukázusiak, örmények, óirániak, beludzok mitológiája — négy szerző munkájaként.

Bd. V: Götter und Mythen des indischen Subkontinents. 1984 [!]. 1040 p. — A védizmus és a hinduizmus, a jinizmus, a buddhizmus, a szingaléz népi hit, az indiai primitív népek, a cigányok mitológiája — hét, elsősorban német szerző összegzésében.

Közbevetőleg tesztek két megjegyzést. A felépítésének bonyolultságára jellemző, hogy a negyedik kötetet a 11., 12., 17., 19. és a 20. füzet anyaga képviseli, az ötödikét pedig a 8., 13—19. füzeté (azaz a 19. füzet anyaga részben az egyik, részben a másik kötetben található; az említettek közül több kötetben kapott helyet a 11. és a 20. füzet anyaga is). — A jegyzékemből hiányzó harmadik és a hatodik kötetnek (valamint egy „előkészületben lévő II. osztálynak”) a tartalmáról egy előzetes tervezet alapján tudok csak beszámolni, mely az egyik korai füzetben, „Überblick über den Aufbau des Werkes” címmel olvasható. E szerint az említett két kötetben — legalábbis részben — helyet kaphat(ott) a régi Kína kultúrmépeinek, a tibeti népeknek, valamint többek közt a japánoknak a mitológiája (egyébként a jelenleg hozzáférhetetlen, 933 lapos 6. kötet az Akadémiai Könyvtári katalógusjegyzék tanúsága szerint 1994-ben látott napvilágot az azt záró 25. és 26. füzet megjelentetésével).

Bd. VII. Götter und Mythen in Zentralasien und Nordeurasien. — E kötet terjedelmi okokból két részre oszlik, folyamatos számozással.

Teil 1. 1997. 700 p. — A mandzsú-tunguz népek mitológiája URAY-KÓHALMI KATALIN munkájaként (27. f., 1—170. p.), ötürök mitológia (28. f., 173—277., p.), a törökök: az oguzok, az anatóliaiak, az azerbajdzsániak, a türkmének mitológiája (29. f., 279—386. p.), valamint VÉRTES EDIT alábbiakban ismertető műve a 30—31. füzetben.

Teil 2. [Eddig:] 1998—2001. 701—1097. p. — A lapp mitológia JUHA PENTIKÄINEN összeállításában (32. f., 701—827. p.), a tibeti népi vallás (33. f. [1999.], 829—875. p.), valamint az idén megjelent mongol népi vallási lexikon BIRTALAN ÁGNES munkájaként (34. f., 877—1097. p.).

A figyelmes olvasónak bizonyára feltűnt, hogy a hetedik kötet mindenekelőtt az ázsiai népek mitológiájával foglalkozik. Ezért teljességgel érthetetlen, hogy az értesüléseim szerint kitűnő lapp feldolgozás, melynek német fordítása egyébként Ingrid Schellbach-Kopra nevéhez fűződik, és tanácsaiért a szerző a neves finnugrista Mikko Korhonennek (1936—91) is köszönetet mond műve előszavában, miért éppen e kötet részeként látott napvilágot. Jóval indokoltabb volna a k e l e t - e u r ó p a i f i n n u g o r n é p e k r ől (a zürjénekről, a votjákokról, a cseremiszekekről, a mordvinokról) készíteni mitológiát, és ebbe illenék JUHA PENTIKÄINEN munkája is.

II. Abteilung: Die Mythologie der Naturvölker. — Erről az elképzelésről egyelőre ennyivel kell beérnünk, minderről ennél többet magunk sem tudunk. A füzetsorozat témája talán a régi amerikai kultúrnépek, például az aztékok mitológiája, továbbá a hátsó-indiai és a fekete-afrikai népek mitológiája lehet.¹

2. Vegyük most már elő a címben jelzett művet, melynek az első és a második „füzete” — utolsó oldalvágásként a német kollégák nem túlságosan elegáns eljárására, még ha az a lexikográfiai irodalomban nem mondható is teljességgel ismeretlennek — az obi-ugor fejezet egy W-betűs címszavának vége felé, ráadásul egy szót elválasztva oszlik két részre („Taucher- || Mythos”). De már előjáróban hívjuk fel a figyelmet arra a megdöbbentőnek mondható tényre is, hogy a sorozatszerkesztők a vogul, az osztják és a szamojéd mitológiát a fentiek szerint „a régi kultúrnépek”, nem pedig „a természeti népek” műveltségének örökségeként osztják be. Valljuk be, erre talán mi, uralisták sem igen gondolnánk... Ezzel meg alighanem a délábos nyelvészeink kaptak egy parádiposztot!

A kétkötetes, német nyelvű mitológiai lexikon — a címlapot és a tartalomjegyzéket követően — bevezető fejezetekből (391—412 [= 5—26]), törzsanyaga pedig két szótárszerű feldolgozásból áll. Az első az obi-ugorok isteneit és mítoszait mutatja be (413—584 [= 27—198]), a második pedig a szamojédokét (585—700 [= 199—314]). Ezek szerint a „Götter und Mythen der Obugrier (Ostjaken und Wogulen)” című betűrendes mitológiai fogalomtár 172, a „Götter und Mythen der Samojeden” című pedig 116 lapnyi terjedelmű.

Noha a tíz rövid bevezető fejezetet A—K betűjelzés különíti el egymástól, az alábbiakban az egyszerűség kedvéért sorszámozás szolgál a megkülönböztetés alapjául. A terjedelmet a 30. füzet tényleges lapszámának közlésével jelzem. (Eredetileg, még a végső korrektúrázás idején is feltehetőleg önálló lapszámozása volt a sorozat hetedik kötete eme darabjának. Erre utal például az uráli családfának a lelőhelyére történő utalás is: az a 391. [= 5.] oldalon nem a 405. lapra, hanem a 19.-re történik.) A tájékoztatást szolgáló írások címe és témája tehát vázlatpontokba sűrítve a következő.

1. **Előzetes nyelvészeti és régészeti megjegyzések [5—6].** — Az obi-ugorok és a szamojédok helye az uráli nyelvcsaládban; külső és belső elnevezéseik és azok eredete. Közülük különösen érdekes a szakirodalomból kevéssé ismert *kamassz* népnév etimója: a *kaŋmaže* a délnyugat-szibériai *Kan* és *Mana* folyóneveket foglalhatja magában, a *kaŋmaže kuza* tulajdonképpeni jelentése eszerint 'a Kan és a Mana mentén élő ember'. Megjegyzendő, hogy a jurákok *hasawa* 'ember; jurák' jelentésű neve az itt közöltektől eltérően, hangtani okokból nem lehet *hím* szavunk etimológiai megfelelője (vö. például: UEW. 110 [itt e szamojéd szónak a magyar *hős*-sel való téves egyeztetése említetik], illetőleg 168 [m. *hím* ~ zr. *komi* 'zürjén' ~ szelkup *qup, qum* 'ember']).

2. **Történeti áttekintés [7—9].** — Az uráli őshaza helye és felbomlásának ideje, az ősszamojédok elvándorlása északkeleti irányban. A szamojéd egység felbomlása előtt, Kr. e. 200 táján kínai évkönyvek tudósításai szerint török népek, talán az ujugorok közelében élhettek. Akkortájt ezek a *ting-ling* néven nevezett törzsek szinte az Urál szomszédságában, az Irtis és az Ob

¹ Egidius Schmalzriedt professzor 2001. május 8-i szíves levélbeli tájékoztatása szerint a sorozat első osztályának harmadik kötete az antik görög és római mitológiát fogja magában foglalni, és e kötet első füzetének a megjelenése 2002-ben várható. A VII. kötet 2. részének befejezéseként 2001 utolsó negyedében lát napvilágot a tibeti és a mongol buddhizmus mitológiája, majd pedig a hetedik kötet egészének tárgymutatója. A második osztályba sorolt ún. természeti népek mitológiájának a feldolgozása viszont „jelenleg már nem aktuális”. A kiadványsorozat a főszerkesztő megállapítása alapján nem enciklopédikus természetű munka, annak darabjai következésképpen mintegy példaként szolgálnak. A fent említetteken túl további mitológiák megjelentetését a kiadó nem is tervezi.

vidékén tanyáztak. Feltehetőleg szamojédok voltak azok a szomszédaik, akik rendszerint sítalpakon közlekedve prémel kereskedtek. Krisztus születése táján az északi szamojédok aztán a Jeges-tenger irányában, a déliek pedig dél, pontosabban a Szaján-hegység felé kezdtek vándorolni. — A finnugor őshaza, az ugróság kiválása, az obi-ugorok önállóvá válása. A XI. század végéig Nesztor-krónika említést tesz a nyugat-szibériai nyelvrokonainkról is. A második évezredben ezek a népek élethalál harcot folytattak előbb a XV—XVI. században a tatár kánság és az oroszok között mintegy ütközőállamot alkotva, majd a későbbiekben az orosz, szovjet hódítással szemben.

„Nem a szamojéd népek és a két obi-ugor nép nagyjában-egészében közös története jogosít fel minket arra, hogy mitológiájukat együtt tárgyaljuk, hanem az a körülmény, hogy szellemi és anyagi műveltségük, társadalomszerkezetük, életmódjuk és szokásaik mindig úgyszólván azonosak voltak. Nomád életmódot folytattak mint vadászok és halászok, a hosszú északi tél ideje alatt sível és kutyaszánokkal közlekedtek, később rénszarvasszánokkal is, nyáron pedig csónakkal. Az északra lakó törzsek elsajátították a rénszarvastyenyésztést, a déliek a földművelést.” Nyugat-szibériai nyelvrokonaink körében a nemzetségen kívüli házasság, az egzogámia a legújabb időkig kötelező érvényű volt, vagyis a szamojéd legények gyakran vogul vagy osztják lányt vettek feleségül, az obi-ugorok meg egy szamojéd nyelvet beszélőt. Ezáltal is összefonódik tehát legközelebbi és legtávolabbi nyelvrokonaink története. A kereszténység, a pravoszláv hit felvétele pedig mindannyiukra kényszerrel hatott, a vérükké nemigen vált. Ősi szokásaikat, pogány hitüket többé-kevésbé máig megőrizték. A különbségek közé egyebek mellett az tartozik, hogy isteneiket az utóbbi időben már meg is keresztelik. — A szóban forgó nyelvrokonok egyik-másik csoportja végőráit éli. A déli vogulok itt olvasható teljes eloroszosodása helyett viszont a szakirodalom alapján (vö. például: ZSIRAI, FgrRok., HAJDÚ, UNYA.) arról beszélhetünk, hogy Tavda vidéki nyelvrokonaink mindenekelőtt a szomszédos tatár lakosságba olvadtak bele.

3. Az obi-ugor és a szamojéd vallásra és mitológiára vonatkozó anyag [10—2]. — Gazdag gyűjtésekkel rendelkezünk az obi-ugorok és a jurák-szamojédok tekintetében, a többi szamojéd népről viszont csak rendkívül hézagos ismereteink vannak. Az obi-ugor hitvilággal kapcsolatban REGULY, MUNKÁCSI, PÁPAY, KANNISTO, KARJALAINEN, PAA-SONEN, PATKANOV és STEINITZ, a szamojédokét (jurákokét) illetően elsősorban CASTRÉN, LEHTISALO és KAI DONNER gyűjtései a legjelentősebbek. A mitológiai szótár szócikkei elsősorban az említettek feljegyzései alapján készültek. Obi-ugor vonatkozásban mindenekelőtt MUNKÁCSI és KARJALAINEN munkái rendkívül értékesek, mert az ő kiadványaik összegyűjtve tartalmazzák a régi mitológiai anyagot. Amennyiben a szóban forgó címszó mindkét obi-ugor népre vonatkozik, a szótári részben a megfelelő információval kapcsolatban közelebbi helymegjelölés nem található, minden más esetben viszont utalás történik az adott vogul vagy osztják közösség pontos lakóhelyére, nyelvjárására. A szamojéd mitológiai szócikkek túlnyomó többsége az említettek értelmében kizárólag a jurák hitvilágra szorítkozik. A többi szamojéd népre vonatkozó, igen csekély ismeretanyag olykor a megfelelő szócikk befejezéseként olvasható, azaz a jurákat követően. Úgyszólván egyetlen kivételként szerepel az anyagban a tavgi (nganaszán) varázslókról és varázslásról szóló, igen terjedelmes szócikk (*Tawgy-Zauberer* [267—74]).

4. A legfontosabb szakirodalmi forrásanyag [13—4]. — Az imént felsorolt szerzők monográfiái mellett még HAJDÚ (szamojéd), KÁLMÁN és VÉRTES (obi-ugor) egy-egy munkáját kell megemlítenünk. Ezek közül tematikai tekintetben VÉRTES EDIT „Szibériai nyelvrokonaink hitvilága” című, az 1990. évi debreceni finnugor kongresszus alkalmából megjelentetett egyetemi tankönyve emelendő ki, mely egyébként a szerző jelen művének lényegében tömör, magyar nyelvű összegzését adja. Fejezetünkben olvasható egy másik jegyzék is, a mitológiai mondákat, vallásos képzeteket, népszokásokat tartalmazó művekről; szerzőik (gyűjtők, ill. kiadók) a már eddig is említettekén kívül, betűrendben: AHLQVIST, FOKOS, HUNFALVY, LIMOLA, RÉDEI, E. F. SCHIEFER, ZSIRAI. Bővebb irodalom a helsinki „Communications for the Folklore Fellows” (= FFC.) című sorozat 1927-ben közzétett 63. számában található. A szakirodalomra a szerző 1996-ig tesz szócikk

végi utalásokat, a címszavak megformálásában pedig általában az 1985-ig megjelent munkákra támaszkodik.

5. Az idézett munkák rövidítései [15–6]. — A gazdag, közel negyven tétele jegyzék végén a helsinki Mémoires négy kötetének száma (53, 83, 90, 122) jelenik meg rövidítésként, LEHTISALO egy-egy munkájára utalva. A megoldás önmagában véve frappáns, de a szótárban például MSFOu. 53: [+ lapszám] megjelölésre bukkanunk, mind az obi-ugor, mind a szamojéd anyag szócikk végi irodalmát illetően (az utóbbiban szócikkeken belül viszont valóban használatos a puszta kötet- és lapszámra történő hivatkozás). A betűrendes jegyzékben egyébként az imént említett LEHTISALO-művel és részletes címleírásával más helyütt is találkozunk, a „Leht.” rövidítés feloldásaként.

6. A nyelvek és a nyelvjárások rövidítései [17–8]. — A szóban forgó nyelvek (továbbá a magyar és a finn) rövidítései mellett külön-külön csoportosítva található a vogul, az osztják és a (jurák-)szamojéd nyelvjárások rövidítései. A kondai vogul és osztják a szakirodalmi előzményekhez hasonlóan kettős, „K”, illetve „Ko.” jelzetet kapott.

7. Az uráli nyelvek rokonsági kapcsolatai [19]. — Egy egész oldalas ágrajz alapján a nyelvrokonság foka, az egyes közbülső (esetünkben: finnugor, ugor, obi-ugor; összamojéd, észak- és délszamojéd) alapnyelvek felbomlásának ideje és e népek hozzávetőleges — (kelet-)európai, illetve nyugat-szibériai (ázsiai) — elhelyezkedése egyaránt igen könnyen áttekinthető, ezáltal nagy segítséget nyújtva az e területen járatlan érdeklődőnek. A szajáni szamojédok csoportosítása természetesen a hagyományos nézetet tükrözi, hiszen HELIMSKIJ felfogása és például „A szamojéd népek vázlatos története” című munkája a szamojédok csoportosításáról és őstörténetéről jóval a kézirat, sőt a korrektúra elküldése után, 1996-ban látott napvilágot.

8. Ikonográfiai rövidítések [20]. — Mindkét betűrendes szótári feldolgozás illusztrációk követik, melyeknek közlése témakörünk tekintetében elengedhetetlen. Az obi-ugor mitológiai szótár végén 47 ábrát találunk (I—XXV. tábla, nem önálló lapszámозással [174—98]), a szamojéd után pedig huszonkettőt (I—IX. tábla [306—14]). Ezeknek a képaláírásban közölt rövidítése nem egyezik a szócikkek végén megadottakkal, ezért is van szükség erre a külön listára. Az ábrák magyarázatához zárójelben hozzáfűzött forrásként például a Mémoires 53. kötete — a fentiekkel ellentétben — „Lehtisalo” jelzéssel szerepel. A feldolgozott anyagba újabb munkáknak is bekerült a képanyaga, pl. Sz. V. IVANOV [1954: címleírás nélkül; a családneve téves helyen a betűrendben] vagy I. LEHTINEN és J. KUKKONEN művéé [megjelenési év nélkül: „Iso Karhu (The Great Bear)”].

9. Térképek [22—5]. — Két, egészében véve nagyszerű, két-két oldalas térképen követhetjük nyomon nyugat-szibériai nyelvrokonaink lakóterületét: az első valamennyiük, a második a vogulok és osztjakok lakhelyeit (az előbbinél jóval részletesebben) tünteti fel. Nagy kár, hogy az egyikben egy szarvashiba is felfedezhető: a rajzoló-térképész a mongol határhoz közel eső Szaján-hegységet a Jeges-tengerbe benyúló Tajmir-félsziget közelében helyezi el, többé-kevésbé párhuzamosan a földrészeket elválasztó Urál-hegységgel.

10. Hangjelölés. — A németben ismeretlen — de a folyóiratunk olvasói számára közkeletű — betűk és mellékjelek magyarázata.

3. Ismertetésemben eddig a két mitológiai szótár megjelenésének körülményeiről és a munkálat anyaggyűjtési, munkaszervezési fázisáról adtam képet. A teljes mű terjedelmének mintegy 93%-át a két lexikonserű összegzés teszi ki. Ezeknek tartalmi gazdagságáról a közel háromszáz oldal puszta végiglapozása során meggyőződhetünk. A szerző itthon — és nemcsak itthon, SCHMIDT ÉVA mellett — az obi-ugor népi műveltségnek és hitvilágnak a talán legjobb ismerője. Tudomásom szerint 1965-ben kezdte meg az előkészítő munkákat, és a korrektúrák lezárásáig eltelt harminc esztendő alatt gyűjteményét folytonosan alakította: bővítette és csiszolta annak anyagát. Állandó kapcsolatban állt HAJDÚ PÉTERREL, aki őt a szamojéd vonatkozások tekintetében ritka, nálunk

csak a saját könyvtárában fellelhető folklóryanaggal látta el, és akivel a szerző megszámlálhatatlan konzultációt folytatott a feldolgozást, az értékelést illetően. Nyilvánvaló, hogy elsősorban néprajzi folyóiratokban és a kérdéskör iránt fogékony ob-ugrista és szamojedológus kollégáktól várható e lexikon tüzetes szakmai értékelése. Én mint recenzens az alábbi szempontok felvetésével kívánom erre a több szempontból is rendkívülinek mondható műre felhívni a nyelvrokonaink műveltsége iránt érdeklődő oktatók, kutatók, hallgatók figyelmét. Annak tanulmányozása, a legkülönbébb aspektusokból való megközelítése ugyanis nagyon ajánlható nemcsak a szakembereknek, hanem például többek között magyar, finnugor, kulturális antropológia (néprajz) szakos egyetemistáknak szemináriumai, sőt akár szakdolgozati témaként is. Csak érdeklődni kell a téma iránt. És tudni kell németül.

A szótár szócikkekből és utalásokból áll. Érdekes képet kapunk, ha ezek számát összegezzük. A két korpusz számításaim szerint összesen 274 címszót és 403 utalószót foglal magában. Az obi-ugor mitológia szerteágazó voltára utalhat az a tény, hogy az első szótári gyűjteményben 118 címszó és 319 utalás található, vagyis arányuk némi túlzással egy a háromhoz (tkp. 1 : 2,70). Ezzel szemben talán a kevéssé kutatott szamojéd mitológia eredményezheti azt, hogy a második lexikográfiai feldolgozásban a 156 címszóra mindössze 84 utalószó jut, tehát itt az arány nagyjából kettő az egyhez (1,86 : 1). Persze a címszó és az utaló elem nem válik el mindig élesen egymástól. A címszót, új bekezdésben, követi rendszerint a szócikkben olvasható ismeretek szakirodalmi forrásanyagának lelőhelye, de nagy ritkán nem található utána forrásrövidítés (pl. a szelkupra vonatkozó — igaz, utalószói természetű — *Ursprung der Menschheit* [az emberiség eredete] alatt). Más esetekben egy-egy utalás olyan gazdag anyagot tartalmaz, hogy szinte címszó értékű; ilyen az obi-ugor *Rentier* [rénszarvas], mely 30 utalószavának végigolvasása már önmagában véve is bizonyos képet ad a rén mitológiai vonatkozásairól, a szamojéd anyagból pedig ide sorolandó például az ugyancsak címszószerűen kidolgozott *Todesankündigungen* [a halál előjelei].

A mitológiai szótárban tehát egy-egy fogalomra utaló ismeretanyag a szócikkek végén álló utalások révén igen könnyen megtalálható. Mindezek az obi-ugor lexikonban a szamojédra is történnek, és viszont, így kényszerű ismétlésekre nem kerülhet sor. Befejezésül válaszoljunk még egy-két további, magunk által feltett kérdésre! (Az illusztrálásként felsorolandó szócikkek lapszámának megadásától a szótári ábécérend továbbra is mentesít.)

1. Melyek a két mitológiai gyűjtemény legterjedelmesebb (rendszerint három oldalnál is hosszabb), azaz alighanem a legjellegzetesebb szócikkei? Közéjük tartoznak a következők. A) Obi-ugorok: *Ausstattung des Toten zur letzten Reise* [a halott felkészítése utolsó útjára], *Bär* [medve], *Geister der Unterwelt* [az alvilág szellemei], *Himmelsgott* [égi isten], *Mythische Tiere* [mitikus állatok], *Opfer(zeremonien)* [áldozat(i) szertartások], *Ort-iki* [osztják szellem; tkp. 'fejedelem-öreg'], *Ortsgeist(er)*, *Ortsschutzgeister* [helyi szellem(ek), helyi védőszellemek], *Tierwelt* [állatvilág], *Totemistische Anschauungen* [totemisztikus nézetek], *Totenheim* [a halottak hona], *Wald-und Wassergeister* [erdei és vízi szellemek], *Weltschöpfung* [a világ teremtése], *Zauberer* [varázslók]. — B) Szamojédok: *Krankenheilung* [a beteg gyógyítása], *Opfer* [áldozatok], *Tawgy-Zauberer* [tavgi varázslók], *Zauberverfahren* [varázslási eljárások].

2. Egy kérdéskör milyen szócikkekből áll? A varázslással, a varázslókkal kapcsolatban találhatók a két gyűjteményben a legrészletesebb leírások. Ezek közül is kiemelkedik az obi-ugor szótár *Zauberer* címszava (9 lap) és a szamojéd lexikon *Tawgy-Zauberer* címszava (7 lap). A varázslásra utalnak még az alábbi, eddig nem említett ö n á l l ó címszavak. A) Obi-ugorok: *Samojedenzauberer* [! : szamojéd varázslók], *Zaubertrommel* [varázsdob]. — B) Szamojédok: *Entstehung eines Zauberers* [a varázsló létrejötte], *Wettzaubern* [varázslási verseny], *Zauberausrüstung* [varázsfelszerelés], *Zauberer* [varázslók], *Zauberer-Erscheinungsformen* [a varázslók megjelenési formái], *Zauberfahrten* [varázsutak], *Zauberlied* [varázsenek], *Zaubertrommel* [varázsdob (itt is)]. A címszavakban és utalószavakban szereplő varázslókon kívül az egyes szócikkekben még további varázslókról is szó esik, például egy vogul varázslóról az obi-ugor részben *Baumstumpf-Vogel* [Fa-

tönk-madár] alatt vagy a varázsló erős felindulását előidéző szeréről ugyanott, *Fliegenpilz* [légyölő galóca] alatt.

3. Hogyan értékelhető a címszavak és a velük szerves egységben lévő utalószavak viszonya? Figyelmet érdemel, hogy a több sajátosságot összegező, illetőleg több forrás anyagát feldolgozó — értelemszerűen terjedelmes — szócikkekben az ismeretanyag elkülönítése sorszámozással történik. A szamojéd szótárban a már említett *Zauberverfahren* hat pontba sorolt ismeretanyagának minden egyes pontja végén önálló bibliográfiai utalások találhatóak. Az obi-ugor szótár *Zauberer* [varázslók] címszava pedig hét pontból, *Bär* [medve] címszava nyolc pontból áll. Az állatnevek közül a medve mitikus volta közismert a nyugat-sibériai népek életében. Mindkét füzetben érthető módon foglalkozik önálló címszó e kérdéssel, egyébként az állatnevekkel kapcsolatban rendszerint utalások találhatók, elsősorban a mitikus állatokra, illetve az állatvilágra vonatkozóan [*Mythische Tiere, Tierwelt*], kivételt képez a szamojéd szótár mamutra vonatkozó [*Mammut*] címszava. A medvét bemutató obi-ugor címszót követően nem kevesebb, mint 17 „medve” előtagú szóösszetétel, szó szerkezet található utalószóként. Ezek közül a medvére utalóknak (*Bäreneid* [eskü a medvére], *Bärenfell* [medveszőr], *Bärenfest* [medveünnep], *Bärenjagd* [medvevadászat], *Bärenknochen* [a medve csontjai], *Bärenkopf* [medvefej], *Bärenkult* [medve kultusz], *Bärenlied* [medveének], *Bärenschädel* [medvekoponya], *Bärenschmaus* [medvetor], *Bärenschmauze* [medvepofa], *Bärentanz* [medvetánc], *Bärentöter* [medveölő], *Bärenzeremonien* [medveszertartások]) szinte mindegyike azt is közli, hogy az oda tartozó tájékoztatás a *Bär* címszónak közelebből melyik részében, pontja alatt olvasható.

4. Mintegy négy évtizeddel ezelőtt a német Hans Wilhelm Haussig és a stuttgarti Ernst Klett Kiadó rendkívüli, egyedülállóan mondható vállalkozásba kezdett: földünk egy-egy népcsoportja mitológiai emlékeinek összegyűjtését kívánta lexikográfiai eszközökkel megvalósítani. Ennek az eljárásnak nagy előnye, hogy egyeztetni az alapismeretek praktikus tállását az egyes szócikkeken belüli előadásmód szükség szerű megkötéseiivel (szerkezet, arányok, az utalások rendszere stb.). A módszer sikerét bizonyítja többek közt a nálunk igen népszerűvé vált Magyar Néprajzi Lexikon (1—5. Bp. 1977—1982.), mely voltaképpen a magyarság néprajza modern, monografikus feldolgozásának előtanulmányaként készült (vö. 1: 8). Ennek előszavából, a főszerkesztő ORTUTAY GYULA írásából értesülhetünk arról (uo. 5), hogy hasonló szótárszerű feldolgozás Lyonban már 1789-ben született, tehát maga a módszer két évszázados. „Egy-egy tudományág eredményeinek, problémáinak tudományos hasznú, indításokat sugalló összegezése is lehet a lexikonforma” — állapítja meg ORTUTAY. Később hozzáteszi: „Azért lehet jó előtanulmány[ként is] a lexikális fogalmazás módszere, mert az egyes cikkek kényszerítik kutatóinkat [...] a történeti, társadalmi, kulturális összefüggések tömör, pontos ábrázolására, s megadják a legszükségesebb szakirodalmi utalásokat is. Mindehhez csatlakozik tudományunk történetének minden jelentősebb adata is” (uo. 6, ill. 8).

A legutóbb említett mondatban benne foglaltatik VÉRTES EDIT mitológiai szótárának egyik legnagyobb értéke is. A mintegy százévesztendő szakirodalomnak minden maradandó megállapítását egyetlen munkába sűríti. Olyan szerző készítette a német nyelvű, mitológiai tartalmú szócikkeket, aki egyfelől anyanyelvi szinten tud németül — ezen nyelven íródott forrásanyagának túlnyomó többsége is —, másfelől pedig nyelvész. Egy nyelvtudós közismerten kedveli az egzaktágot, nem véletlen, hogy a lexikográfiában járatos VÉRTES is vonzódott a téma iránt. — Talán szabad itt megjegyezni, hogy magam is nagy kedvvel ismertetem szótárszerű feldolgozásban a finnugor régészeti kultúrákat az újkőkortól a vaskorig 1975-ben (vö. NyK. 77: 270—84), a magyar szófejtő szótári munkálatok végzésével, a TESz.-szócikkek készítésével egyidejűleg.

VÉRTES EDIT mindkét lexikonszerű feldolgozása, a sibériai nyelvrokonaink mitológiáját a teljességében feldolgozni szándékozó mindkét enciklopédikus összegezés igen könnyen áttekinthető, könnyen kezelhető, mintaszerű munka tudományos és tudománypopularizáló szempontból egyaránt.

KÜLÖNFÉLÉK

A Magyar Nyelv kéziratának lektorálásáról

1. Az utóbbi időben tanulmányukat publikálni kívánó fiatal kutatók közül többen is azzal a kérdéssel fordultak szerkesztőségünkhöz, hogy lektorált folyóirat-e a Magyar Nyelv. Ez az információ mindenekelőtt azért fontos a szerzőknek, mert bizonyos pályázatoknál, zárójelentésekben, tudományos minősítés során stb. külön rovatban kell feltüntetni a lektorált és nem lektorált orgánumban megjelent cikkeket, tanulmányokat. Folyóiratunk ettől a körülménytől függetlenül is nagy jelentőséget tulajdonít a szakmai kontrollnak, ezért az alábbiakban röviden tájékoztatjuk olvasóinkat e fontos kérdéstről.

2. Minden kézirat átme gy b e l s ő l e k t o r á l á s o n. A cikket gyakran a szerkesztőbizottság valamelyik tagja juttatja el a szerkesztőkhöz, és egyben véleményt is nyilvánít róla. Az előszerkesztés során a felelős szerkesztő és a szerkesztő külön-külön elolvassa, majd közösen értékeli a beérkezett anyagot, és dönt a további lektorálás szükségességéről. A lektor lehet a szerkesztőbizottság (egy vagy több) tagja, illetőleg az adott kérdéskör (egy vagy több) elismert kutatója. Az utóbbi esetben tehát a belső lektorálás k ü l s ő v e l folytatódik. A szerzők egy része — különösen a fiatalabbak közül — már úgy küldi el írását, hogy egy ismert szakember véleményét mellékeli. Ez természetesen hasznos és üdvözlendő, de nem teszi szükségletenné a további szakmai kontrollt.

3. Minden tanulmány átme gy k ü l s ő l e k t o r á l á s o n. A külső lektoráltatás oka a hibák kiszűrésén túl lehet a speciális szakmai kompetenciát kívánó sajátos tematika is. A lektorok általában írásban nyilvánítanak véleményt, de szükség szerint szóban is referálhatnak a szerkesztőknek, illetve a szerkesztők tájékoztatása után a szerzővel közvetlenül is konzultálhatnak. A kéziratok mielőbbi színvonalas megjelentetésének érdekében igyekszünk a kommunikálás legkülönbözőbb és legpraktikusabb módjait alkalmazni (telefon, levél, személyes megbeszélések stb.). Az internetes technika elterjedése a kapcsolattartást, ezen belül a lektoráltatás folyamatát is nagyban megkönnyítette. Korábban a hagyományos levelezés nagy megterhelést rótt az egyéb teendőkkel amúgy is sokat bajlódó szerkesztőkre, az utóbbi időben azonban a technikai újítások hatékonyan segítik a külső lektoráltatás szélesebb körű alkalmazását.

Vannak olyan írások, amelyek jellegük miatt nem kívánnak lektoráltatást, például beszámolók, nekrológok, ismertetések stb., de a szerkesztők ezeket is szigorúan átfésülik. (Volt már példa recenzió recenzeáltatására is.)

4. Az írások egyenletesen magas színvonalát persze néha a lektoráltatás sem garantálja. Az átdolgozott szövegekben is maradhatnak kifogásolható részek, vagy a külső lektorok elé nem kerülő, egyébként színvonalas cikkekben szintén lehetnek vitára ingerlő megállapítások, amelyeket egy opponens valószínűleg szóvá tenné. Szerkesztőségünknek azonban az a véleménye, hogy az érdemi vitáknak már a szakmai nyilvánosság előtt — javarészt épp a folyóiratok hasábjain — kell zajlania. Lényeges viszont, hogy tudománytalan írások ne jelenhessenek meg tudományos folyóiratban.

5. A Magyar Nyelvnél a kéziratok bősége miatt általában várakozás, „sorban állás” van. Ilyen körülmények között a lektoráltatás elhúzódása, a késedelmes megjelenés a szerzők egy részének kedvét szegheti, és írásukat más folyóirathoz viszik át. Sokan megkérdőzik a kéziratok leadásakor, hogy mikor számíthatnak a megjelenésre. Erre a kérdésre sajnos nem mindig adható gyors és határozott válasz. A belső és külső lektoráltatás kimenetelén túl fontos tényező még az

aktuális folyóiratszám tematikus szerkezete, a terjedelem, az adott rovatban sorban álló közlemények száma és színvonala. (A színvonalasabb tanulmányok például gyakran megelőzik a régebben várakozó gyengébbeket.)

6. A bevezetőben jelzett kérdésre, hogy tudniillik lektorált folyóirat-e a Magyar Nyelv, a fentiek alapján igennel válaszolhatunk. A szakmai kontrollnak nagyon fontos és jelentőségében növekvő eleme a belső és külső lektorálás. Ez persze önmagában még nem föltétlenül tesz magas színvonalúvá, népszerűvé vagy tekintélyessé egy folyóiratot. A minősítést, amelybe számos szempont tartozik, a kompetens szakmai közösség, illetőleg az olvasók állítják ki.

A SZERKESZTŐSÉG

Györffy György halálára

Az Árpád-kori magyarság kimagasló felkészültségű és fáradhatatlan bűvárának, Györffy Györgynek a teste 2001. január 5-e óta a Fiumei úti Nemzeti Sírkert földjében nyugszik. Egyelőre még felbecsülni is nehéz, mit is veszített halálával a magyar tudomány egésze, a történettudomány számos ága csakúgy, mint a földrajz, a népismeret, a nyelvészet s benne különösen a névtan, egyaránt.

1917. augusztus 26-án született Györffy István néprajztudós és Papp Anna fiaként anyai nagyszülei házában, a Kolozs megyei, közelebről kalotaszegi Szucságon. Középiskoláit Budapesten a VII. kerületi Szent István reálgimnáziumban 1935-ben fejezte be. 1935—39 között folytatott tanulmányokat a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol a kor legkiválóbb történészeinek, Domanovszky Sándornak, Mályusz Elemérnek és a magyar őstörténetet kutató Németh Gyula turkológusnak lett a tanítványa. Mindenekelőtt Mályusz Elemér településtörténeti kollégiuma kötötte le érdeklődését. 1939-ben abszolvált, 1940 júniusában doktorált magyar művelődéstörténet főtárgyból „Besenyők és magyarok” című disszertációjával, amelyet főként a besenyők magyarországi elterjedése vizsgálatának szentelt. A második világháború kitérése egy baltikumi, finnországi és lappföldi tanulmányút végén érte, és Stockholmból csak 1939 októberében tudott hazatérni. 1940 szeptemberétől 1941/42 fordulójáig az Egyetemi Könyvtárban dolgozott mint gyakornok. 1942 elejétől a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének gyakornoka, majd tanára lett. 1942 őszétől 1944 végéig katonai szolgálatot teljesített, amikor is előbb híradós gépkocsi szertisztai kiképzésben részesült, majd a Honvéd Térképészeti Intézetben sajátította el a térképészeti alapjait. Budapest ostromát a Teleki Intézet, majd a Nemzeti Múzeum pincéjében vészelte át. 1945-ben igazgatóként önálló Néptudományi Intézetté fejlesztette azt a Teleki Páltól, Györffy Istvántól és Magyary Zoltántól 1938-ban szervezett Táj- és Népkutató Központot, illetőleg Osztályt, amelyet 1941-ben a Teleki Pál (utóbb Kelet-európai) Tudományos Intézet keretében az Államtudományi Intézetbe tagoltak be. A Néptudományi Intézet munkatársait Györffy György úgy válogatta meg, hogy köztük képviselve legyenek a magyarságot és a szomszéd népeket különféle tudományterületek (földrajz, településtörténet, régészet, embertan, történeti néprajz, tárgyi és szellemi néprajz, nyelvészet) felől vizsgáló kutatók. 1949 őszén a magyar tudományos élet és az egyetemi oktatás átszervezésével a Néptudományi Intézetet megszüntették. A Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetéből a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete lett. Ide sorolták át Györffy Györgyöt, s itt dolgozott tudományos munkatársként, majd főmunkatársként, végül tanácsadóként 1988-ban történt nyugdíjazásáig. 1952-ben a történettudomány kandidátusává nyilvánították, 1969-ben pedig „A magyar várostörténet kezdetei és Budapest kialakulása” című disszertációjával elnyerte a történettudomány doktora fokozatot. Fő munkaterülete történeti szintézisek — mint az „István király és műve” (1977) és a „Magyarország története tíz kötetben” című kollektív mű I. kötetében a 893-tól 1116-ig terjedő rész (1984) —

mellett etnogenezis, keletkutatás, történeti földrajz, forráskritika volt. Vizsgálódásait időben a kora középkorra, térben pedig a Kárpát-medencére s a határos országokra és népekre terjesztette ki. Az 1950/51. tanévben átmenetileg bevonták az egyetemi oktatásba, és „Magyar őstörténet”-et adott elő a budapesti egyetem történész hallgatóinak, valamint „Forrásismeret és forrásolvasás” szemináriumot vezetett muzeológia szakosoknak. 1951 végén Debrecenben ajánlottak fel neki katedrát, de minthogy kitudódott, hogy éppen a súlyos politikai támadásokkal háborgatott, kiváló Szabó István helyett lehetne tanszékvezető, nem élt a lehetőséggel. 1988-ban Herder-díjjal, 1992-ben Széchenyi-díjjal jutalmazták. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1991-ben rendes tagjává választotta. Életműve 1997-ben a Magyar Örökség része lett. Ám ide kívánczik az is, hogy Györffy György sem hetvenedik, sem nyolcvanadik születésnapján pályatársaitól tiszteletére írt emlékkönyvet nem kapott, ami az emlékkönyv-irodalom mostani kóros túlbuzjángzásában meg lehetőségen fonák jelenség. Egészsége fokozatosan romlott. De szívósan folytatta legkedvesebb munkáját, az Árpád-kori történeti földrajzot. Hetvenéves korában, 1987-ben sajátította el a számítógépes technikát, hogy szaporábbban haladhasson a szerkesztéssel. Utolsó nagy penzuma Pozsony megye történeti földrajza volt azzal a különlegesen gazdag okleveles adattömeeggel, amely — megállapítása szerint — felülmúlja egész Erdély Árpád-kori okleveles anyagát. Számítógépén Pozsony város adatainak feldolgozásáig jutott el, de a terjedelmes szövegrész befejezetlenül, csonkán maradt. Györffy György 2000. december 19-én (s nem 20-án, ahogyan az a gyászjelentésben olvasható), életének nyolcvanegyedik évében Múzeum körút 5. szám alatti lakásán meghalt. Ugyanott, ahol korábban szülei is éltek.

Györffy György hatalmas életművét tanulmányozva feltűnik hallatlan sokoldalúsága, a társ-tudományok széles köre iránti vonzódása. Szinte valamennyi munkáját kézikönyvként forgathatják mindazok, akik a magyar őstörténettel, a honfoglalás időszakával, az Árpád-korral, régi személy- és helyneveinkkel, összehasonlító keletkutatással, forrásismerettel és -olvasással, történeti topográfiai kívánnak behatóan foglalkozni. Különösen közel állt Györffy Györgyhez a nyelv-tudomány. Tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, nemcsak buzgó olvasója, hanem dolgozó-társa is volt a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek. 1957-ben Györffy György elsőnek e folyóirat hasábjain számolt be az 1950 őszen megkezdett és 1956 elején a megírás stádiumába jutott nagy vállalkozása, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” munkálatairól. „A ti-hanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához” című dolgozatát Bárczi Géza a Pais-Emlékkönyv (1956) legjobb írásának tartotta. Györffy György el-eljárt a nyelvészek baráti összejöveteleire, a „kruzsok”-ba is, ahol szakmai megbeszéléseket is folytattak. Kniezsa István azt javasolta neki, hogy a történeti földrajzban a megyéken belül a helységeket ne ábécérendben, hanem földrajzi elhelyezkedésük szerint tárgyalja, ahogyan ő a „Keletmagyarország helynevei” című nagyívű tanulmányában tette. Györffy György mégis a betűrendes besorolást választotta, mert az könnyebb feltalálást tesz lehetővé és elősegíti a kézikönyvszerű használatot. Példásképpen világos stílusú munkáiban Györffy György messzemenően figyelembe vette a nyelv-tudomány szempontjait is. A helységek történetének teljességre törekvő feltárása során Györffy elsősorban a kiadott és kiadatlan oklevelekből merített. Az Árpád-kor kb. 10 000 fennmaradt okleveléből mintegy 1000 kiadatlan. Az Anjou-kor 1332—37-ig terjedő évtizedeiből szintén kb. 10 000 oklevél áll rendelkezésre, amelynek hozzávetőleg egyharmada kiadatlan. Ezzel az oklevéltömeeggel Györffy György-nak olyan, bizalmasnak mondható kapcsolata volt, mint annak idején talán csak a nyelvészekkel ugyancsak szorosan együttműködő Jakubovich Emilnek. Szinte mindent tudott róluk. Ez volt az ő tudományának az aranyalapja. S az arany tudvalevőleg nem rozsdásodik. Változhatnak a gyors kézzel barkácsolt elméletek, ám a szilárd tények megdönthetetlenek, s mindig rájuk kell (kellene) támaszkodni, és vitás esetekben hozzájuk kell vissza-visszatérni. A források közléseit szakavatottan egymás mellé illesztve s a hiányokat alkotó fantáziával kitöltve Györffy György plasztikusan tudta felvázolni az Árpád-kori Magyarország földrajzi arculatát és a tájban munkálkodó szereplőket, álljanak bár a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb grádicsain. Messzemenően eleget tett

a nyelvészek kívánalmainak. Köztudomású, hogy az Árpád-kor latin nyelvű forrásanyaga jórészt régi, hibás kiadásokban, rendkívül szétszórta van közzétéve, s ezért nehezen hozzáférhető. Múltán „opus magnum”-nak minősíthető Árpád-kori történeti földrajzába Györffy György bedolgozta a teljes földrajzinév-anyagot, tehát a települések nevéin kívül a tájak, határrészek, vízfolyások, hegyek, dombok, erdők stb. nevét, továbbá a személynévi anyag jelentős részét, betűhíven, de nagybetűvel kezdve. Jelölte az átírásokat, javította a régebbi, gyakran megbízhatatlan és egymásnak ellentmondó kiadások névalakjait. Megadta a határjárásokban előforduló fák, tereptárgyak vulgáris néven való jelölését. Műve nyelvtörténeti szempontból is elsörendű. A hely- és személynévkutatók számára valóságos kincsesbánya. Ott a helye a nyelvtörténészek legfontosabb munkaeszközei között.

Történeti földrajza IV. kötetét méltatva 1999-ben ezt írtam: „Bárcsak minél előbb újra részeseülhetnék abban a különleges szellemi élvezetben, amely egy-egy új Györffy-kötet elmélyült tanulmányozásával és ismertetésével jár!” (MNy. 1999: 25). Am a sors másként rendelkezett. Nem az örvendezésnek, az új ismertetés írásának, hanem a fájdalmas veszteség hírüladásának, a nekrológiának jött el az ideje.

Györffy György emlékét akkor őrizhetjük meg legméltóbban, ha részleteiben is megismerkedünk hatalmas szellemi hagyatékával és hozzáértően sáfárkodunk vele.¹

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Végző búcsú Nyíri Antaltól*

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvészeti tanszékeinek és magamnak a búcsúszavait hoztam el Nyíri Antal professzor, a nyelvtudományok doktora, kedves, felejthetetlen Tóni bátyám ravatalához. Most, karácsonyra szándékoztam neki megírni, hogy nemrégiben kétszer is emlegettük. Közelebbről éppen szeretett mesterével, példaképével, majd igaz barátjával, Mészöly Gedeonnal kapcsolatban. Május végén Sárbogárdon ugyanis a Mészöly professzor születésének 120., halálának 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen az ő tárgyilagos, de szeretettől áthatott jellemzését idéztem Mészöly Gedeonról. És

¹ Györffy György nyelvészeti szempontból is fontos újabb műveinek válogatott jegyzéke: 1. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp., 1959. — 2. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I—IV. Bp., 1963—1998. (A betűrendben tárgyalt megyék között az utolsó: Pilis megye.) — 3. Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp., 1965. (Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. A szövegeket megosztva fordította feleségével, Gy. Ruitz Izabellával.) — 4. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. 2., bővített kiadás. Bp., 1975. (Szerkesztés, bevezetés, jegyzetek. A tárgymutatót Gy. Ruitz Izabella állította össze.) — 5. Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Bp., 1986. (Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta. A szöveget megosztva fordította Gy. Ruitz Izabellával.) — 6. Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. Bp., 1988. — 7. A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. — 8. Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok. Bp., 1993. — 9. Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá emelkedéséig. Bp., 1997. — 10. István király és műve. 3., bővített, javított kiadás. Bp., 2000. (A tárgy- és névmutatót Gy. Ruitz Izabella állította össze.)

* Elhangzott a temetésen, 2000. december 21-én, Szegeden.

ismét emlegettem néhány héttel ezelőtt a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában, amikor is Mészöly professzor és József Attila sajátos tanár—diák kapcsolatáról szóltam.

A jelzett levél azonban immár megíratlan marad, mert néhány nappal ezelőtt jött a nagyon leverő hír: Nyíri Antal nincs többé, elment örökre a minden élők útján...

A levél helyett feltoltultak bennem az igazán kedves emlékek, különösen az 1964-től 1970-ig tartó hat év, amikor hetenként jártam ide Szegedre, a Nyíri Antal vezette magyar nyelvészeti tanszékre stilisztikát, időnként fonetikát vagy éppen nyelvjárástant tanítani. Emlékszem, mintha tegnap történt volna, amikor 1964 tavaszán az ELTE Bölcsészkarának ebédlőjében odajött hozzám Nyíri professzor, és az ő ízes, zárt *é-ző* kiejtésével kedvesen, de határozottan arra kért, hogy vállaljak fél állást a tanszékén, elsősorban a stilsztika oktatására. Igent mondtam. Utólag is azt állíthatom, nagy hasznomra és örömömre: megkedveltem ugyanis szegedi hallgatóimat, az egyetemet és ezt a kellemes hangulatú várost; aztán bepillantottam a Mészöly-iskola alkotásmódjába, de a legtöbbet Tóni bátyám igaz és meleg barátsága jelentette. Jól emlékszem, szinte minden péntek délután, óráink végeztével kisértáltunk a Tiszáig, majd a Tisza-parton ballagva — ezt egyébként soha nem hagytam el, akkor sem, ha Tóni bátyám valamilyen oknál fogva nem jöhetett velem — a Virág cukrászdában kötöttünk ki, és egy habos kávé mellett folytattuk a meghitt beszélgetést: a tanszéki munkáról, kutatásainkról, családi dolgokról, mindenről, ami barátok között szóba jöhetett. Oldó és építő volt minden beszélgetésünk. A tanszéken szintén nyugodt, kellemes hangulat uralkodott. Valahogy azt a közvetlen, családi légkört testesítette meg számomra, mint hallgató koromban a Bárczi-tanszék Debrecenben. Nehezen is hagytam ott 1970-ben Szegedet, ELTE-beli teendőim megszaporodása miatt. De a barátságunk Tóni bátyámmal megmaradt, csak ritkábban került sor elmélyültebb beszélgetésre, a levelezés pedig mindezt csupán igen kis mértékben pótolhatta. Egyébként most értem igazán, hogy Szegedet mindenekelőtt Nyíri Antal barátsága jelentette számomra.

Nyíri Antal — mint oly sokan, jómagammal együtt — a nyelvjárásgyűjtéstől és -feldolgozástól, továbbá középiskolai oktatás közben indult el tudósi pályáján, hogy aztán kutatását kiterjessze a nyelvtörténetnek és a mai nyelvre irányuló nyelvészetnek úgyszólván minden ágára. Ha egy szóval akarnám jellemezni Nyíri professzor munkásságát az érintett diszciplínák és az alkalmazott módszer felől, sokoldalúságát említeném. Foglalkozott a nyelvtörténeten belül hangtörténettel, szó- és szólastörténettel, történeti alaktannal — benne mindenekelőtt a törendszeret és az igeragozást, kiemelten az igeneveket érintő kérdésekkel — és mondattörténettel is. De mindjárt hozzátehetjük, hogy ezek mögül sohasem hiányzott a finnugor háttér. Az említett sokoldalúságot a Müncheni Kódexnek paleográfiailag megbízható, párhuzamosan a latin szöveget is közlő, betűhű kiadása is képviseli. Ezt a művét csak betetőzte e kódex magyar—latin szótárának gondos megjelentetése. A nyelvtörténet mellett Nyíri Antal tudósi tevékenységének másik fő területe a régi és mai nyelvjárások vizsgálata. „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” amellet, hogy kitűnő nyelvjáráisleírás, a jelentéstan alkalmazásának sem mindennapi példája. „A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” című munka meg azt jelzi pregnánsan, hogy szerzője nyelvi vizsgálódásaiban rendkívül sokat adott a művelődés- és tárgytörténetre. Mindkét tanulmány — sok mással együtt — arról tanúskodik továbbá, hogy Nyíri Antal mesterének, Mészöly Gedeonnak az örökét folytatva és kiteljesítve a hazai etnolingvisztikának, a néprajz és a nyelvtudomány egymásra utaltságának, egymás kiegészítésének korai és hatásos képviselője. De nem volt idegen tőle a mai magyar nyelv búvárlása sem: mintaszerűen értekezett például a mai hangsúly és hanglejtés problémáiról.

Nyíri professzor számára családján kívül három dolog létezett: a nyelvnek, az azt beszélő embernek és a nyelv tudományának a szeretete. Életének fő feladata volt a nyelvet kutatni, a nyelvet tanítani, mégpedig bármilyen fokon, de mindig lelkiismeretesen és mindig lelkesedéssel. Ez vezette abban is, hogy évtizedeken át hűségesen és odaadással irányította Társaságunk szegedi csoportját, és hasonló módon mindig szívén viselte az egész Magyar Nyelvtudományi Társaság ügyét. Nagyon is megérdemelten ítélte hát oda Társaságunk Nyíri Antalnak a legnagyobb kitüntetését: a Révai-emlékérmét és -díjat.

És engedjék meg, hogy — mivel megdöbbentő módon két koporsó mellett állunk — egy mondatot szenteljek Nyíri Zsuzsanna főiskolai adjunktusnak is. Lelkiismeretes, kitűnően képzett tanár volt; eredményesen közvetítette nyelvünket és kultúránkat — elsősorban — a francia nyelvű külföldi hallgatók számára. A nevelői hivatás szeretetét minden bizonnyal édesapjától örökölte.

Kedves Tóni bátyám! Nem feledünk, mert nem feledhetünk.

Nyugodjatok békében!

SZATHMÁRI ISTVÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Kontra Miklós írja: A Magyar Nyelv előző számában megjelent „Három a magyar igazság” című cikkemben a 62. lapon levő 7. ábra és felirata hibásan jelent meg. A helyes ábra a következő:

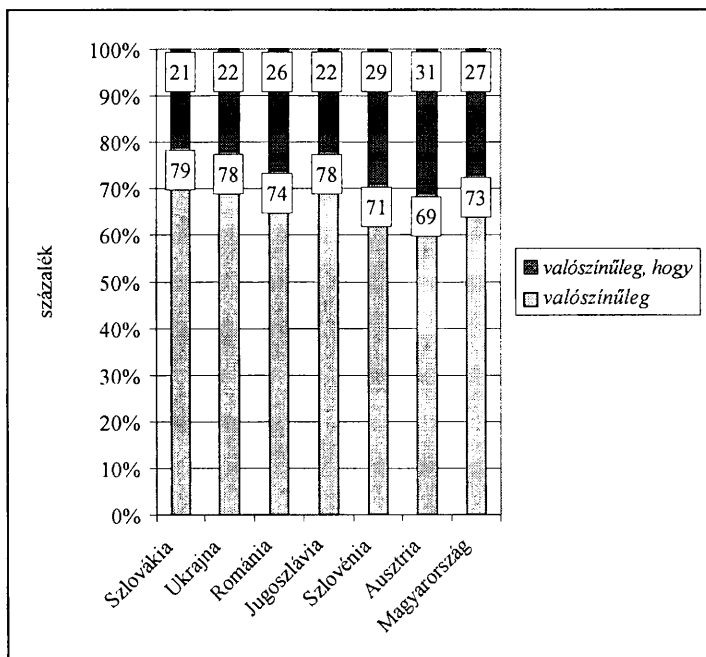
7. ábra

A *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* mondat megítélése hét országban.

$N = 830$, khi-négyzet ($f = 6$) = 4,193. $p = n.sz.$

Melyik a természetesebb?

„(1) *Valószínűleg külföldre fognak költözni.* VAGY
(2) *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni.*”

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
 143. **Nagy L. János:** Ismételtek és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinccs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
 211. **Vörös Ottó:** Vizrajzi köznevek szövegföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
 212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I–II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
 213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Veszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
 Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kézírataikra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzeszszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Szathmári, István</i> : Gedeon Mészöly's oeuvre	129
<i>Szabó, József</i> : The role of dialectology and ethnography in Gedeon Mészöly's work	134
<i>Kiss, Jenő</i> : Linguists and organs of linguistics in Hungary	140
<i>Göncz, Lajos</i> : Interdependence of linguistic and sociological variables in Hungarian speech communities of the Carpathian Basin in minority and majority situations	152
<i>Zelliger, Erzsébet</i> : Issues of language and language use in the Hungarian diaspora of Upper Austria	171
<i>C. Vladár, Zsuzsa</i> : 'Affinitas': structural similarity or genetic relationship?	184
<i>Domonkosi, Ágnes</i> : Metamorphosis of language and style in present-day Hungarian poetry: a stylistic analysis of <i>elrepullman</i> by Lajos Parti Nagy	192
Minor Contributions. <i>Kabán, Annamária</i> : On the text organizing role of functional sentence perspective — <i>Bereczki, Gábor</i> : The origin of Hungarian <i>-val/-vel</i> 'with'	200
Etymologies. <i>Kicsi, Sándor András</i> : <i>Szent János kabalája</i> 'St. John's mare (dragonfly)'. — <i>Péter, László</i> : The family name <i>Hodács</i> . — <i>Zoltán, András</i> : <i>Azon van, rajta van</i> 'strive for'	209
Spoken Hungarian. <i>Laczkó, Mária</i> : The use and distribution of slips of the tongue in spontaneous speech	211
Reviews. On Loránd Benkő's new book. — <i>Hegedűs, Andrea</i> : A. Molnár Ferenc, Anyanyelv, vallás, művelődés [Mother tongue, religion, culture]. — <i>Gallasy, Magdolna</i> : Szikszainé Nagy Irma, Leíró magyar szövegten [Hungarian descriptive textology]. — <i>Fodor, Katalin</i> : Szabó József, Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok [Studies in dialectology and sociolinguistics]. — <i>Zaicz, Gábor</i> : A mythological encyclopedia of Finno-Ugric peoples living in Siberia	221
Miscellaneous. <i>Editorial</i> : On the reviewing of contributions to Magyar Nyelv. — <i>Kiss, Lajos</i> : György Györffy, an obituary	249
Society News. <i>Szathmári, István</i> : Last honours to Antal Nyíri	252
Letters to the Editor. <i>Miklós Kontra</i> writes	254

Evk. = 2001. IX. A.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVII.

ÉVFOLYAM

2001.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képéről	257
<i>Szili Katalin</i> : A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a <i>meg</i> igeekötő funkciói kapcsán	262
<i>Gécseg Zsuzsanna</i> : A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról	283
<i>Kiss Lajos</i> : Helynévfejtések és etimológiai felülvizsgálatok	294
<i>Horváth László</i> : Diakrón összevetéssel a <i>volna</i> : <i>lenne</i> kettősségről	303
<i>Balácsi József Attila</i> : A <i>cigány</i> szó és származékai pejoratív kifejezésekben	313
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Vekerdi József</i> : A magyar gyermekmondókák versritmusa	324
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. † <i>Bóna István</i> : Az „Északi”-Donyechhez. — <i>Mizser Lajos</i> : Újszász. — <i>Péter László</i> : Metrompás	329
N y e l v m ű v e l é s. <i>Szathmári István</i> : Két kifogásolható szóhasználatról	332
É l ő n y e l v. <i>Szépe Judit</i> : Hangtévesztések szabályosságai afáziában	333
S z e m l e. <i>Ladányi Mária</i> : Kiefer Ferenc, Jelentélmélet. — <i>Varga László</i> : Péter Siptár and Miklós Törkenczy, The Phonology of Hungarian. — <i>Fábián Pál</i> : Király Péter, Az országgyűlési nyelv 1790—1827. — <i>Bodó Csanád</i> : III. Dialektológiai Szimpozion. — <i>Posgay Ildikó</i> : T. Somogyi Magda, Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései	338
K ü l ö n f é l é k. <i>Fábián Pál</i> : Pais Dezsőre emlékezve. — <i>Kiss Jenő</i> : A Finnisch-Ugrische Forschungen centenáriuma. — <i>Futaky István</i> : Melich János és az erdélyi szász nyelvtudomány. — <i>Udvari István</i> : Sztripszky Hiador az erdélyi ruszinokról. — <i>Juhász Dezső</i> : Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről	355
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiefer Ferenc</i> : Búcsú Papp Ferencről. — <i>A. Jászó Anna</i> : Szepesgyula (1913—2001). — <i>Wacha Imre</i> : Bözsöny Ferenc hetvenéves. — <i>S. Hámori Antónia</i> : Vermes Stefánia köszöntése. — <i>Szathmári István</i> : Éder Zoltán hetvenéves. — <i>Péter Mihály</i> : Szépe György hetvenéves	368
L e v é l s z e k r é n y. <i>Balogh Lajos</i> írja. — <i>Huszár Ágnes</i> írja	380

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELPE). Előfizethető Budapesten a HELPE kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknel, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknel. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

MAGYAR NYELV

XCVII. ÉVF.

2001. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képéről

Az utóbbi időben írt néhány cikkemben (MNy. 1999: 188—95, Nyr. 1999: 78—87; MNy. 2000: 35—47, Nyr. 2000: 349—52) és a könyvemben (BAŃCZEROWSKI JANUSZ, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN. ELTE, Bp., 2000.) megpróbáltam felvázolni a világ nyelvi képével összefüggő problémakört, konkrét nyelvi példákkal illusztrálva azt. Ezt a témát folytatva, ez alkalommal szeretném elemezni a fenti címben megfogalmazott kérdéseket. (A témakörhöz — az alább idézendőkön kívül — I. még: Językowa kategoryzacja świata. Szerk. RENATA GRZEGORCZYKOWA. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, 1996.; KRZESZOWSKI, T. P., Metaphor — metaphorization — cognition: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XLII—XLV. 83—95; MAĆKIEWICZ J., Jak mówimy o mówieniu, czyli model komunikacji werbalnej. In: Poradnik Językowy. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1998. Nr. 1—2. 1—13.)

Köztudott, hogy az emberek a nyelvet különböző céllal használják. Nem gondolnak azon, hogy milyen a nyelv természete vagy felépítése, illetve struktúrája, a fő figyelmük inkább a nyelv kommunikatív funkciójára irányul. A kommunikációs folyamat még sok titkot rejt magában. Ezzel kapcsolatosan felmerül például a következő kérdés: hogyan értik meg egymást olyan emberek, akik különböznek egymástól, akiknél a megismételhetetlen egyéni tapasztalat és a világ nyelvi képe eltér egymástól, akik eltérő módon gondolkoznak, akiknél más és más a megismerés, a megfigyelés folyamata, mások az érzelmeik. Vajon a teljes megértés egyáltalán lehetséges-e vagy sem?

Ha jobban megfigyeljük a prototipikus, azaz a közvetlen, „szemtől szembe” kommunikációs aktusokat, láthatjuk, hogy azok olyan emberek között valósulnak meg, akik meghatározott módon viselkednek. A verbális kód használata mellett igénybe veszik a nemverbális kódokat is (pl. mimika, gesztikuláció, proxemika, hallgatás stb.). Ezek a kódok együttműködnek egymással, és a kommunikációs aktusok sikerét biztosítják. Az emberek tulajdonképpen az egész testükkel kommunikálnak. Az adó intencióiról, szándékáról, céljairól, és az általa közölt információkról a vevők csak az adott kommunikációs szituációval kapcsolatos teljes viselkedési komplexum figyelembevételével következtethetnek. Ehhez igénybe veszik a saját nyelvi tudásukat, a világról szóló tudásukat, tapasztalatukat, saját elvárásaikat, elképzeléseiket, emócióikat, valamint az adott közlést megelőző szövegek tartalmát. Ily módon belsőleg elkészítik kommunikációs partnerük velük közölt gondolatainak valamiféle mását, másolatát, amely többé vagy kevésbé adekvát az eredetivel. Következtetések kisebb vagy nagyobb mértékben megfelelnek az adó intenciójának, de néha el is térhetnek tőle, ami azt jelenti, hogy ilyen esetben a kommunikációs aktus nem volt sikeres. A távolsági kommunikációnál, amikor az érintkezés írásos szöve-

gek vagy technikai eszközök segítségével történik, lényegesen változnak azok a körülmények, amelyek a következtetés alapjául szolgáltak, de az alapmechanizmus tulajdonképpen változatlan marad.

Most nézzük meg, hogy milyen a nyelvi kommunikáció modelljének a nyelvi képe, tehát hogyan rögzült az a természetes nyelvben. A köznyelvben a kommunikációs modell a következő elemekből tevődik össze: az adó (az, aki közöl, továbbít, átad vmit), a vevő (az, akivel közölnek, akinek továbbítanak, átadnak vmit) és a közlés (az, ami tartalmazza a gondolatokat, tartalmat, emóciót). Az adó és a vevő között olyan reláció érvényesül, amely összeköti őket mint a társalgás partnereit (pl. *kapcsolatba, érintkezésbe lépnek egymással; kapcsolatot teremtenek, létesítenek* stb.). Ez dinamikus reláció, amely a közlés, a továbbítás, az átadás folyamatára utal. A közöl, továbbít, átad igék, mind a személyi, mind pedig a személytelen közvetítőt implikálják (*vki átadja, közvetíti vkinek az utasítását; vki átadja az üzenetet; továbbított vmit rádión keresztül, levél útján* stb.). A nyelvi közlés esetén az adó és a vevő közötti közvetítő szerepben a szavak szerepelnek (*vmit átad, továbbít, közvetít a szavak segítségével, szóval üzen*). A közlés olyan folyamat, amely néhány összetevőből áll: az adó cselekvésével kezdve, az adó és a vevő között (a közvetítés figyelembevételével) történő „vándorlason” keresztül a vevő cselekvéséig. Prototipikusan ez azt jelenti, hogy valamilyen dolgot adunk át, amely az adótól és a vevőtől függetlenül létezik, és amely útközben nem változik meg. Ez viszont ellentétes azzal a nyelvtudományi megállapítással, hogy az egyszeri aktusban az adó által a vevőnek küldött közlemény esetében nem egy, hanem két közleményről van szó: az adó által létrehozott és a vevő által (re)konstruált közleményről. Ez a két közlemény a valóságban soha nem lehet azonos. Nem létezik az adó és a vevő között „keringő”, „tulajdonos” nélküli közlemény. Azok az elméletek, amelyek az adó által küldött és a vevő által felvett nyelvi közleményt mind a két szempontból (azaz az adó és a vevő szempontjából) ugyanolyan objektumnak tartják, hamisan értelmezik a nyelvi kommunikáció lényegét. Hozzá kell tenni, hogy a naiv (nem tudományos) tudásunk a nyelvről csak nagyon kis mértékben számol a kommunikáció nem verbális aktsaival. A kommunikálás (néhány kivételtől eltekintve) a mindennapi felfogásban azonos a szavak segítségével történő kommunikációs folyamattal. Tehát, amikor a nyelvi kommunikáció nyelvi képét próbáljuk rekonstruálni, nehéz elkülöníteni a nyelvi kommunikálást a beszédétől, amely általában csak a közlemény küldésére vonatkozik, és a kommunikálásnak mint egész folyamatnak csak egy részét képezi.

A kommunikálás mindennapi (naiv) felfogásban a tárgyak (közlemények, üzenetek stb.) átadásaként konceptualizálódik. Itt olyan metaforikus modellről van szó, amelyet MICHAEL J. REDDY *conduit metaphor*-nak, azaz a „vezeték metaforájának” nevez (M. J. REDDY, *The Conduit Metaphor: A Case of Frame Conflict in Our Language*. In: A. ORTONY ed., *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1979. 284—324). Ennek a modellnek az alapsémája a következő:

(1) A gondolatok és az érzelmek objektumok, tárgyak. Az adó a fejéből a gondolatokat és/vagy a szívéből az érzelmeket veszi ki (a fej és a szív a naiv pszichológiában azonos a tartállyal).

(2) Ezeket a gondolatokat és az érzelmeket az adó elhelyezi a szavakban, azaz a tartályokban.

(3) A szavak (= tartályok) segítségével az adó a gondolatait megfelelő vezetéken (csatornán) keresztül elküldi a vevőnek.

(4) A vevő a szavakból (= tartályokból) kiveszi a tartalmat (gondolatokat és érzelmeket). A Reddy-féle modell az angol nyelvi anyag alapján jött létre, de tartalmazza a lengyel nyelvi példákat is. E modellel kapcsolatosan többen is kritikus véleményt nyil-

vánítottak, pl. KRZESZOWSKI is (T. P. KRZESOWSKI, Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics. Warszawa, 1997. 169—70), aki szerint a vezetéket metaforájt különböző módon lehet konkretizálni (különböző tartályok, a továbbított tárgyak különböző típusai és a továbbítás különböző módszerei) és a konkretizálási mód függvényében változik a vevő szerepe, amely az egyik esetben lehet kisebb, a másikban pedig nagyobb.

Nézzük meg a magyar nyelvi anyagot!

(1) Az adó a fejében tartja a gondolatait, a feje tele van gondolatokkal, ötletekkel, tudással; különféle gondolatok tódulnak az agyába, fejébe; egymást űzik a gondolatai; eszébe villan egy gondolat; a tudatában újra és újra felbukkan a gondolat; kong a feje az ürességtől; ahány fej, annyi gondolat; a szíve tele van érzelmekkel, és meg akarja osztani (kifejezni, elmondani, közölni) a gondolatait (érzéseit, érzelmeit) a partnerével.

(2) Az adó szavakba foglalja a gondolatait, összeszedi a gondolatait; a szavak gazdag tartalommal bírnak; a szavaknak sok tartalma, értelme, súlya van; a szavakat új tartalommal tölti meg; a szavak új tartalommal gazdagodnak; egy szó mint száz.

(3) A szavak továbbítják (közlik, közvetítik) a gondolatokat, az érzelmeket — ezek tartályok, tehát tartalmazzák a gondolatot, értelmet, jelentést (a szavak nem tartalmazzák a jelentést; keresetlen, üres, értelmetlen szavak; nincs értelme a szónak); szóval üzen.

(4) A vevő a szavakban mély gondolatot, értelmet, ötletet fedez fel; látja, érzi, érti a tartalmát, értelmét, jelentését; keresi (megtalálja) a szó értelmét; felfedi a rejtett gondolatot, értelmet; szavaiból (megnyilatkozásaiból) megérzi az elrejtett jelentést, megsejt valamit; szavaiból gúnyt érzett ki; nagy szó, ha igaz).

Ez a kommunikációs modell reifikálja, azaz tárgyakká tekinti a gondolatokat, amelyek autonóm objektumokká válnak, tehát: (1) a gondolatok és az érzelmek kikerülnek (vagy maguk kimennek) az adó fejéből (szívéből); (2) a gondolatok és az érzelmek az adó és a vevő közötti térben mozognak; (3) a gondolatok és az érzelmek a vevő fejébe kerülnek.

Nézzük meg a nyelvi anyagot!

(1) Az adó bedobja az ötletet, hírt; kiönti a szívét, lelkét; kiönti a gondolatait, érzelmeit; elképzeléseit papírra veti; (el)küldi az ötletét, a hírt; kihúz egy szót; kimegy vmi az eszéből (fejéből); kivesz vmit az eszéből, szívéből;

(2) kering a hír, a pletyka; a hír szájról szájra jár; keringenek a hírek az emberek között; a szavak vándorolnak (vö.: vándorszó); az volt a szójárás; vkinek a szavajárása; innen oda jár a szó; a szót elfújja a szél; „Már jó régóta röpök az a szállóige, amely a sajátot is besorozta a nagyhatalmak közé” (Ambrus Zoltán);

(3) vkinek az eszébe, fejébe jutott valami; jusson az eszedbe, eszetekbe; sokat befojad az elméje; most már fejemben tartom, fejemben van.

Az alapmodell egy másik variánsa a metonímián alapul: nyelvi kifejezés = tartalom, azaz a tartály = a tartály tartalma. Nézzük meg közelebbről ezt a variánst! (1) Az adó kiválasztja a szavakat a fejében lévő szókincsből (ebben az esetben a fej azonos azzal a tartállyal, amelyben a szavak (és nem a gondolatok) vannak, (2) azután az adó dobálódzik/dobálódik a szavakkal, (3) a vevő pedig azokat elfogja.

Íme a nyelvi példák:

(1) Az adó sok (kevés) szót ismer, tud; nagy (hiányos) a szókincse; valaki sok szép szót tud; merít a szókincsből; keresi a megfelelő szót; nem találja meg a szót; nem válogatja a szavait; gondosan válogatja a szavait; „Nem találok szókat érzékeny megindulásomnak kifejezésére” (Csokonai); eszébe jut a szó; megjön a szava; a szó kiment a fejéből; egyik szavát a másikba ölti.

(2) Az adó szórja a szavait; szavát adja; kiereszti a hangját; valakinek a szájába adja a szót; egy-két szót nyögött; kiböki, kinyögi a szót; átveszi a szót; otthagya el a szót; feladja a szót; átengedi a szót valakinek; megadja a szót vkinek; szót ereszt; fossa a szót; hajtja a szót; szaporítja a szót; aprózza a szót; visszavonja a szavát (kijelentését); áradnak belőle a szavak (vö. szóáradat); kifogy a szóból; pökhendin odaveti a szavakat.

(3) A vevő a szavakba kapaszkodik; híreket fog; szót fogad; (meg)tartja a szavát; vki vkinek a szavaiba belekapaszkodik; vkinek a szavai elérték (nem érték el) a célt; szó éri a ház elejét; jó szót sem kapott érte; fogadta a hírt; elkapja a szófoszlányokat; visszaadja a szót; elbocsájtja a szót a füle mellett; szót veszít; terhére van a szó.

Az adó és a vevő közötti kommunikációs együttműködés a *l a b d a j á t é k r a* emlékeztet. A beszélő néha *játszik a szavakkal* (vö. *szójáték*), *nem játszik a szavával, szavakkal dobálódzik, brillíroz, de lovagol a szavakon* is. A *l a b d a j á t é k m e t a f o r á j á t* felhasználják a dialógusszituáció konceptualizálásánál is, ahol a beszélő és a hallgató kölcsönösen cserélik egymással a szerepet. A szó ebben a modellben azonos a tárggyal, amely nem bontható tovább formára és tartalomra. A nyelvi kommunikáció e konceptualizálási módjának megvan a maga változata is, amely a kommunikációs aktus passzív résztvevőit tükrözi. Ebben az esetben nem a gondolatok, hanem a szavak vándorolnak az adótól a vevőig. A beszélő azonos a szavak forrásával, amelyek saját maguk létrejönnek és mozgásban vannak. A vevő csak a végső célja a mozgó szavaknak. E modell fő elemeit a következő módon írhatjuk le: (1) a szavak kimennek a fejből vagy a szívből, (2) azután a torkon (a gégen) keresztül elérik az ember száját, és onnan kijutnak, (3) a szavak az adó és a vevő közötti tér elhagyása után eljutnak a hallgatóhoz.

Íme a nyelvi példák:

(1) *nem áll meg benne a szó; megindul belőle a szó; nehezen indul a szó; szívből jönnek a szavai; kiment, kirepült a fejéből a szó; eláll a szava; áradozó, szapora szavak;*

(2) *torkán akad a szó; torkára forr a szó; torkába szakad a szó; beleszorul a szó; elakad a szava; megered a szava; ajkára fagyaszítja a szót; szóra nyitja a száját; száján van a szó; kicsúszott a száján; szájról szájra ad; ömlik szájából a szó; szó szót követ; vkiből folyik, dől a szó; végre kiköpte ezt a szót; kirepül a szó a szájából; a szó elrepült; önzönlének szájából a szavak;*

(3) *végül a szó eljut a hallgatóhoz (hallja a szavait; fél füllel hallgatta a szavait; valakinek a szájából veszi ki a szót; issza, nyeli valakinek a szavait; átveszi a szót; a szavak az egyik fülén bemennek, a másikon kimennek; egyik fülén beereszti a szót, a másikon ki; fülembé jutott ez a szó; már a fülemben van ez a szó; fülemben csengenek utolsó szavai).*

A világ nyelvi képét tükröző fogalmi modelleknek célja rendezni az objektív valóságról szóló mindennapi (naiv) tudásunkat. Ezek a modellek a valóság kiválasztott fragmentumainak az interpretációi. Mivel a nyelvi kommunikáció a nyelv segítségével történő gondolatok átadását jelenti, az adónak tudnia kell „becsomagolni” azokat a szavakba. A jó beszélő vagy író *gondosan válogatja a szavait*, amelyeknek *gazdag tartalma van (értelmes szavak)*, és ezt képes *néhány szóban vagy mondatban* közölni. Rossz beszélő vagy író viszont küldi a „csomagot” tartalom nélkül (*üres szavak, tartalom nélküli szavak, a szöveg kong az ürességtől, bombaszt*), a rossz hallgató pedig *kifogatja vkinek a szavát, szándékosan rosszul értelmezi vkinek a szavait, meghamisítja a mondatokat*. Néha azonban az adó — tudatosan vagy tudattalanul — megnehezíti a „kicsomagolást”, mivel a *szavakban elrejtje a gondolatait, érzelmeit; burkoltan fogalmaz; virágnyelven beszél*. Maga a csomagolás is nagy hatással lehet a vevőre, aki *bedől a szép szavaknak*. Láthatjuk, hogy ebben a modellben dominál az adó szerepe. A vevőnek csak ki kell nyitni a „csomagot” és a *szavakból kihámozni az értelmet*.

A labdajáték metaforájában nemcsak az adó, hanem a vevő is felelős a kommunikációs aktus sikeréért. *A falaknak beszél; mintha a falnak beszélne; kár a szóért; egy szót se szólt; nem lehet szavát venni*, azt jelenti, hogy a vevő passzív maradt. Ezt a jelenséget nagyon kifejezetten a *falra hányt borsó, falra hányja a borsót* frazeologizmus tükrözi.

A nyelvi kommunikáció (kommunikálás) és a beszéd nyilvánvalóan nem azonos fogalmak, bár szoros kapcsolatban állnak egymással. Így a *kommunikál* és a *beszél* igék sem képeznek szinonimikus párt. A magyar nyelvben a *beszél* ige mellett (amelynek a szótári jelentése: gondolatait, élményeit előszóval kifejezi) szerepel a *szól* (amely a szó lexémából képzett derivátum) ige is (= szavakat mond, beszél), de ezek sem szinonimák.

A beszéd mint folyamat implikálja a nyelvi szöveg létrehozását, amely során a beszélő több műveletet hajt végre. E műveletek egy része a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlen, ami egyrészt az ember láthatatlan mentális szférájával, másrészt pedig a beszédmechanizmus egyes láthatatlan elemeinek a működésével függ össze. Nem figyelhetjük meg közvetlenül sem a mentális folyamatokat, sem például a légzési rendszer funkcionálását, ennek ellenére tudatában vagyunk annak, hogy a beszéd kapcsolatban áll a gondolkodással és a beszélő emocionális állapotával. A kommunikációs viselkedést két szempontból figyelhetjük meg: (1) mint a nyelvi közlések (közlemények) létrehozói, adói és (2) mint azoknak a vevői. A nyelvi kommunikáció nyelvi képében mind a két szempont összefonódik egymással és nehéz azokat elkülöníteni. Viszont érdemes megjegyezni, hogy a beszélő szerepében jobban megfigyelünk más embereket, azaz az információvevőket, mint saját magunkat.

Amikor az adóról van szó, tudjuk, hogy közléseit bizonyos mentális műveletek előzik meg, bár a nyelvről szóló naiv tudásunk tükrében a beszéd a gondolkodás részvétele nélkül is lehetséges (*értelmetlen, üres beszéd; fecseg, locsog, handabanda; süket duma; mellébeszél; azért beszél, hogy beszéljen, hogy a szája járjon*), de észrevesszük azt is, hogy a szavak nem mindig tükrözik a gondolatot (*isten a nyelvén, ördög a szívében; erre nincs szó; nevén kell nevezni a gyereket; „A magyar szó még nem magyar érzés”* (Széchenyi); *mit is beszélek!*), bár szterotipikusan: *amit gondol, az van a nyelvén is; ami a szívében az a nyelvén; szíve szavát követi*. Érdemes megjegyezni, hogy a szavak átvesznek a gondolattól bizonyos átvitt jegyeket, például a „repülő képességet” (*a gondolatok sebes röpte; repülnek a gondolatok, szavak; röpköd a szállóige; a szó elrepül; „Egy szó nyilallott a hazán keresztül, Egy röpke szóban annyi fájdalom”* (Arany János)) vagy az „élő” jegyet (*vkinek a fejében új gondolatok születnek; új szavak születnek; a gondolatok az ember fejében, a szavak pedig a szájában születnek*).

Beszédünk szoros kapcsolatban áll emocionális állapotunkkal, amely verbális reakcióinkban is kifejezésre jut (*érzelemmel válaszol; a szavai tele vannak az érzelemmel*). A beszélő *felemeli a hangját, a szavát; megmakacsolja magát haragjában; megakad beszéd közben; dadog az idegességtől, izgalomtól; nem bír magával az örömtől; kiált az örömtől*. Ezek a kifejezések alapjelentésükben a beszélőre jellemző beszédmódot is közvetítenek (*vki dadog, selypít, makog, hebeg*) vagy a beszéd fizikai paramétereire vonatkoznak (*felemeli a hangját; kiabál; suttog; susog; csendesen beszél; tompítja a hangját; krákol*). Néha az érzelem egyik metaforikus jegyét, nevezetesen a „hőmérsékletet” átviszük a szavakra is (*meleg, hűvös, lángoló szavak; forró köszönet, üdvözlét; lángoló beszéd; hevesen szólt*). A legjobban a beszéd fonikus síkját figyeljük meg. A vevő oldaláról nézve előtérbe kerülnek azok a tulajdonságok, amelyek befolyásolják a közlés megértését. Észrevesszük, hogy az adó *nyög, motyog, mormol, dörmög, makog, hadar, gagyog, gombóc van a torkában, úgy beszél, mintha gombóc (galuska) volna a szájában, raccsol, darál, pattog, kerepel, orrhangon beszél, botladozik a nyelve*, hogy beszédhibás

(*dadog, selypít*), hogy a kiejtése nyelvjárási, regionális, idegennyelvű (*vki töri a nyelvet, olaszul halandzsázik, palóc beszéd, palócosan beszél, idegen (lengyel stb.) akcentussal beszél, tájszólással beszél, parasztosan beszél*), de lehet olyan ember, aki *egész életében csak hallgatott, hallgat, mint a sír, egy szót sem árul el, hallgatag természetű, szótlan, kevés beszédű, beszédes, bőbeszédű, fecsegő személy, szűkszavú*.

A szavakban rejlő tartalmat is megfelelő módon minősíthetjük: *ki sok szép szót ad, keveset segít; semmit sem adok a szavára; a szavait taps fogadta; jó szót kapott érte; szép szavakban nincs hiány; hazug, hiábavaló szavak; egy szava sem igaz; minden szava hazugság; minden szava aranyat ér; századik szava sem igaz; ahány szó, annyi hazugság; fullánk minden szava*.

Feljebb kifejtett gondolatainknak az volt a célja, hogy rekonstruáljuk a nyelvi kommunikáció modelljéről és a beszédről szóló naiv tudásunkat: mint naiv nyelvhasználók hogyan beszélünk a nyelvről, hogyan látjuk a nyelvi mechanizmus működését. Ez a kérdés fontos lehet emberi öntudatunk meghatározásának a szempontjából is.

Úgy tűnik, hogy az ember az objektumokat a birtokában levő bizonyos szituációk sztereotípusaira támaszkodva elemzi. Az új vizuális szituációt az általa ismert sztereotípus különleges eseteként elemzi, és az ezen szituációval kapcsolatos tudást a fogalmi struktúrákból igyekszik kinyerni.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

On the linguistic image of a model of linguistic communication

This paper fits into ongoing research in cognitive linguistics that serves the description of the linguistic image of the world. Its aim is to reconstruct our *naďve* knowledge concerning speech and a model of linguistic communication: the way we (as *naďve* language users) talk about language and perceive the functioning of the mechanism of language. This question may be of importance from the point of view of understanding our human self-consciousness as well. It appears that humans analyse objects in terms of stereotypes of certain situations at their disposal. They analyse novel visual situations as particular cases of familiar stereotypes; and try to derive knowledge concerning such situations from conceptual structures. Communication, according to our everyday (*naďve*) knowledge, is conceptualized as handing over objects (statements, messages). This is a metaphorical model known as *conduit metaphor* in the special literature. The present paper describes the linguistic image, in Hungarian, of a model of linguistic communication.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán

1. Ha futólag végigtekintünk a *meg* igekötő utóbbi évtizedeinek irodalmán, azt tapasztaljuk, hogy a neki tulajdonított, egységesnek messze nem tekinthető szerepkör érdekes módon éppen az aspektuskutatások fejlődésének, az aspektualitás körébe tartozó fogalmak pontosításának köszönhetően fokozatosan szűkül, egyre általánosabbá válik. Az igekötőkről szóló mai napig legteljesebb monográfia írója, J. SOLTÉSZ KATALIN még tíz szerepét különíti el az igekötő nélküli és a *meg*-es ige jelentésének összevetése alapján

(Az ősi magyar igeekötők. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 30—51). Ezek a következők: 1. hátra-vissza (*megjön, megtér, megfordul*); 2. perfektív funkció (*megcsinál, meggyaláz, megbolondul, megcukroz, megborjadzik, megdördül, megcsillan*); 3. a cselekvés megkezdődése, beállása (*megun, meghall, megkíván*); 4. momentán cselekvés kifejezése (*megborzong, megnyom, megrázkódik, megvakar*); 5. konkretizáló szerep, azaz egyszerű történés, előfordulás megjelenítése (*megbecsül, megbízik, meghal, megér*); 6. a cselekvés eredményessége (*megkeres, megoltalmaz, megvéd*); 7. félperfektivitás (*meggyengít, megárad, meghajt, megfeledekzik*); 8. átvitt, elvont értékű használat (*megbánt, megbélyegez, megtörik*); 9. speciális jelentés (*meghív, megtisztel, megfázik, megél*); 10. jelentésváltoztatás (*megbocsát, megbecstelenít, megkövet, megfelel*). Ez utóbbi szerepéről akkor beszél, ha „a mai nyelvallapotban van az igeekötős ige nének olyan jelentése, amely a pusztán ige jelentésével csak egészen lazán, néha egyáltalán nem függ össze” (i. m. 50).

A *meg*-gel foglalkozó másik jelentős dolgozat szerzője, JEAN PERROT Móricz Zsigmond „Boldog ember” című regényében talált előfordulásai alapján dolgozza fel használatát (Adalékok a *meg* igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 52. sz. 1966.). Jelentéstartományainak tapasztalt gazdagsága óvatosságra inti, ezért nem köti minden megjelenésmódját az aspektualitáshoz, ám azt is megjegyzi, hogy funkciói „olyan megkülönböztetéseknek képezik alapját, amelyek a hagyományosan ige szemléletnek nevezett képzecsoportba tartoznak” (i. m. 66). A vizsgált *meg*-es igeik túlnyomó többségében is az általa perfektivitásnak-rezultativitásnak nevezett funkciót találja meg. Így: A) a fizikai tevékenységet vagy munkát leíró igeikkel társultakban: *megacéloz, megköszörül, megszámol, megfej, megver, megköt*; B) a tág jelentésű igeikhez kapcsolódókban: *megcsinál, megtesz, megesszik, megnéz, meghallgat, megfázik, megfagy*; C) az eredményre való törekvést igeekötő nélkül is valamelyest magukban hordó *meg*-es igeikben: *megtölt, megterhel, megfog, megkap, megragad, megvár, meggyilkol, meggyógyít, megvakul, megszelídít*; D) a valamely helyzet felé haladást, valamivé válást jelölő mediális alapigékhez járulóknak: *megmenekül, megnő, megérik, megszokik, megszűnik, megjelenik, megszületik, megpuffad, megszorul, megbukik, meggazdagodik, meglágyul* (i. m. 18—33).

A *meg* funkcióit 141 ugyancsak szövegből vett ige alapján elkülönítő BEÖTHY—ALTMANN szerzőpáros kilenc jelentéskategóriát állított fel, mely közül nyolcnak közös eleme a befejezettség: 1. befejezett cselekvés: *megért*; 2. befejezett cselekvés + jelentésmódosítás: *megismer*; 3. teljesen új jelentés: *me Glenni*; 4. befejezettség + új jelentés: *megfigyel*; 5. befejezett cselekvés eredménnyel: *megtalál*; 6. mozzanatosság; 7. befejezettség + mozzanatosság: *megáll*; 8. befejezettség + egyszerűség: *megcsavar*; 9. duratív cselekvés: *megmarad* (The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefix *meg*: NyK. 87. 1985: 188).

KIEFER FERENC az igeekötőknek a szakirodalomban megszokottnál jóval kevesebb szerepet tulajdonít: „a magyarban az igeekötőnek három különböző funkciója van: (a) a perfektiválás (aspektusképzés), (b) akcióminőség-képzés és (c) szóképzés” (Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 830). Ahogy az egy korábbi írásából is kiténik, az eredeti jelentését elvesztett, kiüresedett *meg*-et csupán aspektus-megjelenítő elemnek tekinti, s különböző használatait ebből a szerepéből, valamint az alapige aspektusából vezeti le: „a *meg*- jelentése egy: a perfektiváló funkció” (Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 166—9). Mivel szabályaira a későbbiekben utalok, itt nem részletezem őket.

Az idézett munkák a *meg* részletező, teljességre törekvő szemantikai alapú leírására s a funkcióit elméleti keretbe foglaló, azokat az aspektualitás fogalomkörébe beágyazó bemutatására egyaránt példával szolgálnak. Hogy ennek ellenére újabb leírásokra vállal-

koztam, annak alapvetően két oka van: egyfelől az eddigieknél gazdagabb példaanyagon kívántam vizsgálni a *meg* nemegyszer eltérően meghatározott jelentéseit (l. az idézett munkákat), másfelől szándékom volt, hogy az igekötős igék létrehozását eredményező szintaktikai változások behatóbb követésével a perfektiválás mibenlétének, jellemzőinek feltárásához a KIEFERÉTŐL egyes pontokon eltérő értelmezésem tükrében esetleges módosításokkal, kiegészítésekkel járuljak hozzá. A kitűzött feladatok elvégzéséhez kellő mennyiségű *meg*-es igére volt szükségem. Az anyaggyűjtésre két mód ígérkezett: vagy a szótárt hívom segítségül, vagy meghatározott szöveg igekötős igéit jelölöm ki vizsgálandó korpusznak, ahogy ezt PERROT és a BEÖTHY—ALTMANN szerzőpáros tették. A szótár mellett szóltak előző igekötővizsgálataim tapasztalatai: a szótári szócikkek tartalmazzák a szavak teljes jelentéstartományát, nyomon követhető bennük a konkrét—átvitt jelentések változása, utalnak a megfejtésüket segítő régi és tájnyelvi előfordulásokra, s nem utolsó érv a szótári anyag mellett annak viszonylagos teljessége.

Elemzésemet tehát A magyar nyelv értelmező szótára mintegy 1000 *meg* igekötős igéjének összes jelentésén végeztem el az alábbi módon. Az igekötős igéket hármasszintű szempontra: szemantikai jellemzőik, morfológiai jegyeik, szintaktikai viselkedésük alapján homogén csoportokba helyeztem. A szemantikai nézőpont elkerülhetetlen szubjektívítéséből következő bizonytalanságokon tapasztalataim szerint a másik két módszerrel segített úrrá lenni, valamint a hibák korrigálására is alkalmasnak bizonyultak. Persze így is találgattam átmeneti alakokkal, melyek ismérveik alapján akár több társulásba is besorolhatók lennének. Megítélésükben ilyenkor az döntött, hogy melyik család dominánsabb jegyeivel egyeznek sajátosságaik. Második lépésként a pusztán igekötő nélküli igét tartalmazó szintagma és az igekötős összevetésével próbáltam a perfektiválás adott csoporton belüli szemantikai, szintaktikai sajátosságait megragadni. Munkámnak ez a része gyakorlati jellegű volt, adatgyűjtés és -feldolgozás, amit arra a feltevésre építettem, hogy a *meg* alapvető funkciója a perfektiválás. A fogalom meghatározására, az esetlegesen azal együtt járó vagy attól eltérő jelentéseknek az elkülönítésére, az elméleti megállapítások megtételére csak konkrét elemzések birtokában vállalkoztam. A módszer reményeim szerint megnyugtatóan széles nyelvi példaanyaggal segíti annak eldöntését, hogy a perfektiválás jellemzői közül melyek mondhatók a magyar nyelvben inkább meghatározónak. Hogy az utóbbi munkafolyamat, vagyis a perfektívó fogalmának leírása dolgozatomban következő fejezetemben mégis megelőzi a következtetésekhez kiinduló pontul szolgáló *meg* igekötős igéket, csupán az áttekinthetőbb szerkesztést szolgálja.

2. A perfektiválás, a perfektiválás mikéntje a magyar nyelvben. — A perfektív szituációk létrehozásához mintául szolgáló igecsoportnak olyat kellett választanom, melyben az igekötő minden kétséget kizáróan grammatikalizálódott elem, vagyis funkciója kimerül abban, hogy alapigéjének jelentését az aspektualitás körébe vonható tartalommal gazdagítja. Ennek a feltételnek a 3. A) pontba sorolt igitípus felelt meg. Az idesorolt alakok igekötő nélküli és igekötős igéi azonos jelentéssel/jelentésekkel bírnak: *ír — megír, boronál — megboronál, öntöz — megöntöz, csinál — megcsinál*. Az alapigék közös vonása, hogy jelentésük teljessége elég széles bővítésmintakereket enged meg, vagyis vonatokkal, szabad határozókkal, valamint azok nélkül egyaránt előfordulhatnak. A *meg* kapcsolódása azonban, miként az *ír* szóhoz rendelhető (1a–d) bővítésminták és a velük alkotott jobb oldali mondatok illusztrálják, nem tetszőleges, helyes szerkezeteket ugyanis ezzel az igekötővel csak tárggyal nyerhetünk. Határozói vonatkozások esetén már más, irányjelölő igekötők jelenhetnek meg, tranzitív igeről lévén szó akkor is tárggyal (1c, d). Mindebből az a következtetés valószínűsíthető, hogy az aspektualitás szembenállásokat nyelvünkben az alapigék és képzett igekötős származékaik csak

egymással megfeleltethető bővítményekkel együtt alkotnak, akkor is szórendi megkötésekkel. Tehát nem az *ír* ↔ *megír*, *ír* ↔ *felír*, *ír* ↔ *leír* stb. igék állíthatók párba, hanem a velük létrehozható szintagmák:

(1) a) <i>ír vmit</i>	<i>Péter megírta a levelet.</i>
b) <i>ír vmire</i>	<i>*Péter megírt a falra.</i>
c) <i>ír vmit vmire</i>	<i>Péter felírta az üzenetet egy cédulára.</i>
	<i>Péter leírta a nevét (a papírra).</i>
d) <i>ír vmit vhonnan vhova</i>	<i>Péter átírta a telefonszámokat az új noteszába.</i>
	<i>Péter kiírta a szavakat a füzetébe.</i>

A jobb oldali (2c, d) jó, valamint a (2a, b) rossz mondatok már a tárgy minőségének és az igekötő jelenlétének összefüggéseit példázzák, nevezetesen azt az ismert tényt, hogy az igekötős igék tárgyai határozatlan vagy határozott névelősek lehetnek:

(2) a) <i>A festő festett.</i>	<i>*A festő megfestett.</i>
b) <i>A festő képet festett.</i>	<i>*A festő képet megfestett.</i>
c) <i>A festő a képet festette.</i>	<i>A festő megfestette a képet.</i>
d) <i>A festő festett egy képet.</i>	<i>A festő megfestett egy képet.</i>

Az igekötős igék és a névelős tárgyak együttes előfordulásának okát jó egy évszázaddal ezelőtt írt tanulmányában BUDENZ JÓZSEF így magyarázza a *meg* igekötőről szóló tanulmányában: „a perfectiót kifejező *meg*-es ige meg a maga haladó, s egyszerűsmind hátmegé-tevő, azaz egyre perfectiót eszközölő cselekvésének határ- és végpontot kíván, minthogy csak ez által állhat be a teljes perfectio: e határ- és végpont pedig azáltal adatik meg, hogy a tárgyat, mint a cselekvés által elvégzendő, mintegy megjárandó, kiszabott mennyiségű és mértékű föladatot kiteszük” (A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre: NyK. 2. 1862: 182, kiemelés tőlem: Sz. K.).

A tárgy mint határ- és végpontjelölő említése BUDENZ magyarázatát egyenesen köti az utóbbi évtizedek perfectiómeghatározásainak egyik kulcsfogalmához, a határoltság, a grammatikai határolók státuszának kérdésköréhez. Az aspektualitás, mint ismeretes, szorosan összekapcsolódik a GUILLAUME által a cselekvés belső idejének nevezett fogalommal (G. GUILLAUME, *Immanence et transendance dans la categorie du verbe Language et science du language*. 3-e éd. Paris, 1973. 47–8).

Összefoglalva az aspektusirodalomnak a belső időre vonatkozó fontosabb megállapításait, az alábbiakat kell kiemelnünk. Megjelenítésének az imperfektív — perfektív szembenállásban megtestesülő főbb jellegzetességei a határ hiánya, a cselekvésnek mint folyamatnak a tükrözése egyfelől, másfelől pedig határ általi korlátozottsága, illetve pontoszerű teljes egységként történő bemutatása. A cselekvés időbeli határát megszabó, folyamatának végpontjául szolgáló határolók grammatikai státusza nyelvenként változik, s ennek megfelelően megítélésük is eltérő, sőt ellentmondásos. Az angol nyelvű szakirodalomban legfőképpen atelikusként — telikusként emlegetett megkülönböztetésnek ismerjük tágabb és szűkebb értelmezését. A telicitás szorosabb magyarázata szerint a belső idők határoltsága leginkább magában az igében, annak jelentésében, aspektusában vagy akcióminőségében foglaltatik benne. Például a *die (meghal)* telikus, azaz perfektív ige, mivel egyértelműen magában foglalja a végállapottal bíró folyamat képzetét. Az orosz nyelv aspektuális sajátosságainak ismeretében nem tekinthetjük véletlennek, hogy az aspektusviszonyok és az igealakokhoz kötött időbeli határoltság, határnélküliség problematikája egyik központi

kérdése a kutatásoknak. A szláv nyelvekben a határolók ugyanis az ige morfológiájába beleépült, az egész igei lexikát átívelő grammatikalizálódott morfémák, zömében affixumok. H. K. SZERENSZEN már 1962-ben az imperfektív — perfektív szembenállásnak megfelelő ún. vid-kategóriákat mint a határoltságot és annak hiányát megtestesítő alakokat definiálta (Vid i vremja v szlavjanszkij jazikah. In: Voproszi glagolnogo vida. Moszkva, 1962. 184—96). Gondolatmenetét idézve az igekötős befejezett (szoversennij) vid kategóriába tartozó *procsitáty* ige belső ideje teljes, pontszerűen körbehatárolt, a folyamatos (nyeszoversennij) *csitáty* alaké pedig határ nélküli.

Más nyelvekben a grammatikalizáltság eltérő fokait mutató, lassan kötött morfémává váló, főként irányjelentéssel bíró elemek tölthetnek be hasonló szerepet. Az angol nyelvben ilyenek az *out*, *up*, *apart* stb. partikulák, melyeket térbeli irányjelentésük szinte predestinál arra, hogy alkalmasak legyenek a folyamatok végpontjának megadására, illetve hogy metaforikus kiterjesztéssel behatároltságuk képzetét keltsék (J. L. BYBEE — Ö. DAHL, The creation of tense and aspect systems in the languages of the world. In: Studies in Language 13. 1989: 86). De említhetnénk a magyar igekötők sajátos problémákat felvető fejlődését is. Az aspektualitást nem csak az igék morfológiai, esetleg szemantikai jegyeihez kötő hasonló megfigyeléseknek köszönhetően a 80-as évektől a kutatások tárgya kiszélesedett, s az addiginál jóval nagyobb figyelem irányult az ige jelentése és valenciaszerkezete közti összefüggésekre, az aspektus alakításában kimutatható összefüggéseikre.

A tárgy határolóként való felfogásának BUDENZ-i gondolata e tágabb, az aspektus a mondat sajátosságának tartó felfogáshoz illeszthető harmonikusan, melyben a tárgy az aspektus alakításának egyik tényezője, mégpedig a cselekvések végpontját kijelölő, azt szélesebb értelemben telikussá (végpontossá) tevő elem. Mint azt tapasztaljuk, a telicitás és a perfektivitás fogalma ebben az értelmezésben érezhetően szétválik, a végpontosság mintegy a befejezettség előfeltétele lesz: „A telikus szituáció magában hordozza a végpontot, amelynek elérése után a szituáció teljes, befejeződik” (KIEFER i. m. 1983. 156). A tárgy tehát amellet, hogy megnevezi a cselekvésátvitel elszenvetőjét, áttételesen megszabja a cselekvéshez szükséges határokat, melyek természetesen sokfélék lehetnek. A *mama főzi a tojást* és a *mama a karácsonyi ebédet főzi* szerkezetek tárgyai például messze eltérő cselekvési időket feltételeznek. A tárgynak ezt a szerepét én külső határoló elnevezéssel különíteném el a *meg*-nek a cselekvések belső idejét lezáró, perfektiváló belső határolói jelentésétől. A cselekvések belső időhatárait megszabó *meg* és a külső határokat jelentő tárgy együttes jelenléte nyelvünkben az egyértelműen perfektívnek tartott szituációkban arra enged következtetni, hogy létrehozásuk dominánsan két feltétel teljesüléséhez köthető, nevezetesen a cselekvés végpontját, határait megadó külső határoló — jelen esetben a névelős tárgy — és egy perfektiváló marker, az igekötő meglétéhez. Néhány tárgyfajta ugyan önmagában is befejezetté tehet (ezekről részletesen a 3. A) pontban szólok), de az így keletkezett egypólusú szerkezetek szigorú szórendi szabályokhoz kötve értelmezhetők csak befejeztként, sőt a megítélésük körüli bizonytalanságokat mutatja, hogy a szakirodalomban is találunk eltéréseket meghatározásukban.

A tárgyi határolók fontos szerepének ismeretében nem véletlen, hogy a magyar szakirodalom a perfektivitás fogalmát szinte a kezdetektől a céljukat elért, jól meghatározott eredménnyel vagy végállapottal leírható események, történések képeivel, általában a befejezettség képzetével azonosítja. Ezt az értelmezést vizsgálataim alapján csupán annyiban módosítom, hogy a perfektivitás, a határolókkal megadott „célok” elérése a cselekvések, történések oly módon történő befejezése avagy megszüntése, hogy azzal egyszerűsödnek új minőségek, új állapotok jönnek létre:

- (3) a) *A földet megboronálták.* → *A föld meg van boronálva.*
 b) *Megírtam egy dolgozatot.* → *Van dolgozat.*
 c) *Megtanultam a verset.* → *Tudom a verset.*
 d) *Megnézte a filmet.* → *Látta a filmet.*
 e) *Megérett a szőlő.* → *A szőlő érett/meg van érve.*

(Az imperfektív szituációk ezzel szemben abbahagyhatók, újakezdhetők, nem zárják ki a továbbfolytatás lehetőségét: *Délelőtt boronálták a földet, de megérett az eső, így csak dél körül tudták folytatni.*)

Nem sokban különböző gondolat rejlik FÖLDI JÁNOSnak a *meg* szerepét meghatározó soraiban, amit a perfekció első meghatározásának is tekinthetünk: „Mikor valamelly kész és véghez ment dólgot jelentünk, élünk ezzel: *meg*” (Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika. Közzéteszi GULYÁS KÁROLY. Bp., 1912. 281). J. SOLTÉSZ KATALIN úgyszintén a befejezettség szinonimájaként használja a szót. JEAN PERROT az értelmezés tágabb lehetőségét nyújtva effektívánsnak mondja a *meg*-et, s effektíváló tulajdonságát abban látja, hogy a cselekvéseket cselekedetté alakítja. (Az előbbi fogalom nála körülbelül megegyezik a VENDLER-i aspektuális séma azonos ige típusával, jellemzőjének a határozatlanságot, az időhatárok hiányát tekinti: *A pióca nagyon csípett.* A cselekedet — VENDLER-nél accomplishment — ezzel szemben konkrét, egyénített, időhatárai lezártak: *megcsípett akkor a rák* (Z. VENDLER, Verbs and Times: The Philosophical Review 66. 1957: 143—60). PERROT mindamellet fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a magyar nyelvben ez a lezártág többé-kevésbé érezhető befejezettséget kölcsönöz az ige kötős ige jelentésének, „amelyhez — az egyes igéknek és használatoknak megfelelően — kisebb-nagyobb mértékben az eredményesség kifejezése is társul” (i. m. 18). Ez utóbbi megjegyzése szintén inkább a hagyományos befejezettség felfogással rokonítja kategóriáját.

A szinte egybehangzó perfekтивitás = befejezettség/célhoz érés/eredményesség fogalomkörhöz képest KIEFER perfekтивitás-meghatározása látszólag távol áll a hagyományos megfogalmazásoktól. Rendszerében az imperfektív és perfektív szituációk abban különböznek egymástól, hogy míg az előbbiek belső ideje felosztható, addig az utóbbiaké „oszthatatlan egész, függetlenül attól, hogy a szituáció milyen hosszú ideig tart” (i. m. 1983. 151). Vö.:

„Amikor Anna írja a leckét, nem szabad őt zavarni.”

*„Amikor Anna megírja a leckét, nem szabad őt zavarni”.

KIEFER gondolata s az egyes szerzőknél egybehangzóan imperfektívnek vagy perfektívnek mondott mondatok eltérő elméleti megközelítései azt a kérdést vetik fel, hogy példának okáért az *Anna megírta a leckét* mondatban vajon a cselekvés befejezésével, végállapotának képével, illetve belső idejének oszthatatlanságával azonosítsuk-e a megjelenített tartalmat vagy esetleg mással. Másképpen szólva a határozatlanságot mint a folyamat végállapotának megragadását vagy mint a szituáció egységes, totális időképet fogjuk-e fel. Hangsúlyozom, a döntés jelen esetben nem a helyes elméleti alapvetés elválasztását jelenti a helytelentől, hisz mindkettő egyaránt helytálló, hanem annak megválaszolását, hogy a perfekтивitás jellemzői közül melyek feleltethetők meg inkább a magyar nyelvnek, tükrözik jobban az aspektus megjelenésének nyelvünkre jellemző vonásait. Mindezt azért tartom fontosnak, mert az ige kötős igék használatának némely ténye mintha ellentmondana annak, hogy a belső idő oszthatatlansága kizárólagos és inherens jegye a magyarban a perfekтивitásnak, ahogy az sem tűnik egyértelműnek, hogy a befejezett szerkezetek csakis egymásutániságot fejeznek ki. (Az utóbbi kérdés sarkalatos pontja WACHA BALÁZS

aspektusfelfogásának: WACHA BALÁZS, A folyamatos — nemfolyamatos szembenállásról: ÁNyT. 17. 1989: 279—328.) A szóban forgó jelenségeket a (4a–f) mondatok illusztrálják:

- (4) a) *Miközben felállt, leesett a válláról a kabátja.*
 b) *Miközben állt fel, leesett a válláról a kabátja.*
 c) *Amikor/miközben megmondta neki az igazat, nem gondolt a következményekre.*
 d) *?Amikor mondta meg neki az igazat, nem gondolt a következményekre.*
 e) *Miközben a természet megújult, ő egyre gyengébbé vált.*
 f) **Miközben a természet újult meg, ő egyre gyengébbé vált.*

Mint ismeretes, az igekötős igék egy részénél az igekötő hátravetésével tesszük folyamatossá a situációkat ((4b) mondat). Ám néha mintha megfedkeznenk e szabályról (4a), máskor pedig követése kétséges, sőt helytelen mondatokat eredményez (4d, f). Miben rejlik e látszólagos következetlenség magyarázata? A kérdés megválaszolása külön dolgozatok tárgyát képezné, így most csak a témámmal összefüggő tényezőkről szólok. Egyik lehetséges ok az igekötő képzői funkciója: az alapigék és igekötős származékaik a köztük lévő laza, kisebb-nagyobb nehézséggel felfedhető és kibogozhatatlan szemantikai kapcsolatokra egyaránt számos példával szolgálnak. Mint arra utaltam, az igekötő nélküli igék a hagyományosan összetételnek tartott esetekben is csak meghatározott bővítményekkel tekinthetők az igekötősek alapigéinek, következőképpen legtöbb igekötős igének nincs szoros értelemben vett alapigéje: ? — *felszáll*, ? — *feláll*. Az igekötő hátravetése valójában e „hiány” pótlásának, a perfektív forma folyamatossá alakításának eszköze, s egyben az igekötő és az igéje közötti még meglévő szemantikai viszony jelölője. Bizonyára ez utóbbival ellentétes indítatásból, az igekötő és alapigéjének szerves jelentésbeli egységét bizonyítandó marad együtt a két morféma, ha az alapige nem létezik (4f), illetve ha a két ige jelentése követhetetlenül eltávolodott egymástól (**miközben rúgott be*). Annak, hogy az első esetben mégis elég nagyvonalúan alkalmazzuk az imperfektíválás szabályát (4a), meglátásom szerint legfőbb oka igeidő-rendszerünk sajátosságában keresendő. Minthogy nincsenek jelölt folyamatos időink, két egyidejű történés, cselekvés leírásakor nincsenek kötelező szabályaink a kifejezésükre használt igék aspektuális egyeztetésére sem, ahogy a perfektív situációk belső ideje is megbontható (4e). Az általam megkérdezett (magyar szakos) egyetemisták figyelme például fennakadás nélkül siklott el a következő mondat „hibája” fölött: *Miközben megfőzte az ebédet, háromszor is telefonált a férjének*.

Feltehetőleg időviszonyításunk említett nagyvonalúsága a válasz arra, hogy bár nyelveink első nyelvtanainktól kezdve szólnak a *meg* befejezettséget kifejező szerepéről, a belső idő oszthatatlansága észrevétlen marad számukra. Egyedül FÖLDINÉ találtam, a szerencsés példáinak köszönhetően, implicit módon erre utaló nyomokat (i. m. 281). A befejezettség egy jegyének kiemelkedése a többi közül, dominánssá válása különben nem idegen az aspektus megjelenésmódjának általános tendenciáitól. BYBEE és DAHL gondolatát idézve a perfektivitás fő jellemzőiként említett vonások közül — totalitás, végállapot, eredményesség, pontszerűség, oszthatatlanság — egyik erőteljesebben jeleníthető meg, mint a másik a különböző nyelvekben, vagyis a perfektivitás más-más összetevőire helyeződhet bennük a hangsúly (i. m. 89).

3. A *meg* igekötős igék szemantikai, morfológiai, szintaktikai csoportjai. — A) A *meg* mint a befejezettség prototipikus megjelenítője — a cselekvések, történések befejeződése azok célhoz érésével, új állapotok létrejöttével. — Az igekötő nélküli igék határozott szemantikai jellemzőkkel bíró, főként

fizikai cselekvéseket írnak le, tárggyal végpontossá tehető, az intranszitiv alakok magukban foglalják tárgyukat, tehát eleve végpontosak. KIEFER az alapige aspektuális jellemzőiből kiindulva azonos következtetésre jut: „ha az ige telikus, nem inchoatív szituációt ír le, a perfektiválás mindig lehetséges” (i. m. 1983. 166). Az alapige és az igekötős esetükben hozhat létre a szláv nyelvekéhez leginkább hasonlító imperfektív — perfektív aspektuspárt: *ír — megír, főz — megfőz* stb. A befejezteté alakulással együtt járó szintaktikai változások követik a perfektiválás leírt alapszabályait:

$V + N_{acc} \rightarrow \text{meg-} V + N_{acc}$

mossa a kezét → *megmossa a kezét*,

$V_{intr} \rightarrow \text{meg-} V_{intr}$

mosakodik ('mossa magát') → *megmosakodik* ('megmossa magát').

A *-gal megjelöltek érdekes módon igekötősen válnak intranszitivvá: *almát reggelizett/megreggelizett* (a jelenségről bővebben: SZILI KATALIN, A tárgyasság a magyar nyelvben: Nyr. 2000: 356—69). Néhány eszközhatározó raggal álló ige mellett e bővítmény viselkedik határolóként: *birkózik vkivel/megbirkózik vkivel*.

A külső tárgyi határolók és a *meg* által együtt alkotott perfektív szerkezeteken kívül kell szólnom a csoport alapigéinek „egypólusú” mondatokban való előfordulásáról, amikor is a tárgy önmagában teszi befejezteté a szituációt. Ismételten hangsúlyozom, perfektívként az igekötő nélküli ige és a tárgya csak szigorú szórendi megkötésekkel értelmezhető, ekkor sem minden kétséget kizáróan. Feltételelesen perfektiválhatnak tehát: a határozatlan névelős eredménytárgy, ha az ige megelőzi (5a); a számneves tárgyak (5b); az állandósult szókapcsolatokban az ige előtt álló hangsúlyos tárgy (5c); a megjelenített (vagy másképpen utó-) tárgy (5d); az *egyet, nagyot, jót* áltárgyak; a prototipikus tárgy, ha követi a nyomatókos igét (5f). (WACHA BALÁZS i. m. 1989; KIEFER FERENC i. m. 1992. 836—45).

(5) a) *A festő festett egy képet. De: A festő épp festett egy képet/éppen egy képet festett...*

b) *Három almát evett.*

c) *Rendet csinált. De: ?Egész nap rendet csinált.*

d) *Hoztak bort.*

e) *Ittunk egyet.*

f) *Írt levelet.*

További elemzéseket igényelne, miként határozhatók meg pontosabban a cselekvések, történések megszűntével beálló új állapotok e csoportosulásban. Az egyik legmarkánsabb összetevőjük kétségkívül valamilyen eredmény létrejötte: *megírta a levelet* (van levél), *megfőzte a kávé* (van kávé), ide sorolható a hagyományosan sikerként azonosított jelentés is (*megbirkózott a feladattal, megvédte a várat*), de lehet egy új állapot (*megmosta = tisztta*). Az első két jelentést hordozó *meg*-es igéket akcióminőségüket tekintve ún. rezultatív-terminatív alakoknak is mondhatjuk. Az akcióminőség általában mint az ige által kifejezett cselekvés, történes különféle módja definiáltatik. Az aspektussal való ellentmondásosan leírt viszonya nem képezi dolgozatom tárgyát, de elemzéseim annak az értelmezésnek a helyességét erősítik, amely szerint szoros összefüggés van köztük (A. V. BONDARKO, Aspektualnoszty. In: Tyeorija funkcionalnoj grammatyiki. Nauka, Leningrad, 198. 78; PETE ISTVÁN, Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben: MNy. 1983: 137—49). Mint tapasztaltuk, PERROT felosztásában hasonló igéket találunk az ugyanígy nevezett igecsoportban azzal a kü-

lönbséggel, hogy a rezultatívitás nála nem a befejezettséghez kötődő járulékos, hanem fő jelentéstartalom.

Íme a példák: *megágyaz*_{1, 2}, *megalkuszik*_{1, 2}, *megharcol*_{1, 2}, *megadjusztál*_{1, 2, 3}, *megalkot*, *megás*_{1, 2}, *megbarátkozik*_{1, 2}, *megbirkózik*_{1, 2}, *megboronál*, *megborotvál*, *megcsinál*_{1, 2, 4}, *megdagaszt*_{1, 2}, *megdarál*, **megebédél*, **megebédezik*, *megemészt*_{1, 2 átv, 3 átv, 4 átv, 5, 6}, *megépít*_{1, 2 átv}, *megépül*_{1, 2}, *megesz*_{1, 2, 3 átv, 4 átv, 5 átv}, *megeszik*_{1, 2 átv, 3}, *megesztergál*, *megesztergályoz*, *megetet*_{1, 2, 3}, *megfarag*_{1, 2}, *megfej*_{1, 2 átv}, *megfékez*_{1, 2 átv}, *megfen*, *megfest*_{1, 2}, *megfészül*_{2, 3 átv}, *megfogasol*, *megfon*_{1, 2}, *megformál*, *megforraszt*, *megfoszt*_{1, 2}, *megfőz*_{1, 2, 3 átv}, *megfürdik*₁, *megfürösz*_{1, 2, 3}, *megfüstöl*_{1, 2}, *meggyógyít*_{1, 2 átv}, *meggyógyul*_{1, 2}, *meggyűr*_{1, 2, 3 átv, 4 átv}, *meghánt*_{1, 2, 3, 4, 5}, *meghegeszt*, *meghengerel*_{1, 2}, *meghengerez*, *meghegyez*, *meghúzó*, *megír*_{1, 2, 3, 4}, *megismerkedik*_{1, 2}, *megismétel*_{1, 2 átv}, *megiszik*_{1, 2, 3}, *megitat*_{1, 2, 3}, *megkapál*, *megkefél*_{1, 2, 3 átv, 4 átv, 5 átv}, *megken*_{1, 2, 3 átv}, *megkenekedik*, *megkeres*_{1, 2, 3, 4, 5}, *megkérdez*₁, *megkímél*, *megköszörül*, *megküzd*_{1, 2 átv}, *meglocsol*_{1, 2, 3}, *megmagyaráz*_{1, 2, 3}, *megmángorol*_{1, 2}, *megmasszíroz*, *megmázsál*, *megmér*_{1, 2, 3 átv}, *megmérédkedik*, *megmértkezik*, *megmérkőzik*_{1, 2 átv}, *megmetsz*_{1, 2, 3, 4}, *megmos*, *megmosakodik*, *megmosdat*_{1, 2 átv}, *megmosdik*, *megmunkál*_{1, 2}, *megmutat*_{1, 2, 3, 4}, *megműt*, *megművel*₁, *megnevel*_{1, 2}, *megnéz*_{1, 2, 3 átv, 4 átv, 5 átv}, *megnyes*_{1, 2 átv}, *megnyír*, *megnyiratkozik*, *megnyúz*_{1, 2 átv}, *megolvas*_{1, 2}, *megoperál*, *megóv*_{1, 2, 3, 4}, *megöntöz*_{1, 2}, *megőriz*_{1, 2 átv}, *megőröl*_{1, 2, 3 átv}, *megpucol*_{1, 2}, *megrajzol*_{1, 2 átv, 3}, *megrak*₃, **megreggelizik*, *megrendez*_{1, 2}, *megreszel*_{1, 2, 3 átv}, *megrongál*_{1, 2 átv}, *megrostál*_{1, 2 átv}, *megsarábol*, *megsikál*, *megstilizál*, *megstoppol*, *megsúrol*_{1, 2}, *megsül*_{1, 2}, *megsüt*_{1, 2, 3}, *megszámol*, *megszámál*, *megszánt*, *megszerkeszt*_{1, 2, 3, 4}, *megszervez*₁, *megszervezkedik*, *megszerveződik*, *megszítál*, *megsző*_{1, 2}, *megszűr*_{1, 2 átv, 3 átv}, *megtakarít*₃, *megtáncoltat*_{1, 2, 3 átv}, *megtanít*_{1, 2 átv, 3 átv}, *megtanul*_{1, 2 átv, 3}, *megtapaszt*₁, *megtárcsáz*₂, *megtép*_{2, 3}, *megtervez*_{1, 2}, *megtilol*, *megtojik*, *megtöm*_{1, 2}, *megtörülközik*, *megtraktál*, **meguzonnál*, **meguzonnázik*, *megünnepel*_{1, 2}, **megvacsorál*, **megvacsorázik*, *megválogat*_{1, 2}, *megvarr*_{1, 2, 3}, *megvasal*₄, *megvéd*_{1, 2, 3, 4}, *megvédelmez*, *megverekedik*_{1, 2}, *megvív*_{1, 2, 3}, *megvizsgál*, *megzabál*_{1, 2} (kb. 120 ige).

B) A perfektivitás e csoportosulásban valamely új állapot létrejöttével egyenlő, pontosabban szólva a *meg*-es igeik a cselekvések, történések alanyának, tárgyának általában a főnévi, ritkábban a melléknévi szótóban megnevezett dologgal, tulajdonsággal való el-látottságát, esetleg attól történő megfosztottságát fejezik ki: *megborsozta* = 'meg van borsorva, borsos', *meghámozta* = 'meg van hámozva' stb. Az *-l*, *-z* denominális verbumképzővel megalkotott igeik és perfektiválásuk, ahogy az alábbi képleten végigkövethető, egymástól nem független folyamatok: az *-l*, *-z* képzők megjelenésével ugyanis a kiinduló háromtagú szerkezet lativusragos határozója tárgyáá lesz, mégpedig a legteljesebb ráhatást biztosító tárggyá, s a *meg* ezt a szintagmát teszi befejezetté:

$$N_{1 \text{ acc.}} + V + N_{2 \text{ lat.}} \rightarrow V(-l, -z) + N_{2 \text{ acc.}} \rightarrow \text{meg-}V(-l, -z) + N_{2 \text{ acc.}}$$

sót tesz a levesbe → *sózta a levest* → *megsózta a levest*

Az igeikő nélküli és igeikős forma kapcsolatában már kisebb, az aspektualitást is érintő változásokat figyelhetünk meg. Néhány ige például nem állítható az előző típusban még minden egyes tagnál létrehozható „szabályos” imperfektív-perfektív párba: a szótár szerint nincs alapigékük a *megbilincsel*, *megháromszoroz*, *megkérdőjelez*_{1, 2 átv}, *megkon-tyol*, *megleletez*_{hiv}, *megmételvez*_{1, 2 átv}, *megrendszabályoz* igeiknek. (A *háromszoroz*, valamint a *bilincsel* hiánya feltehetőleg a szótár szeszélye, mivel az előbbivel azonos képzésmódú *kétszeres*, *ötszöröz* stb. alakokat ismeri, a *bilincsel* pedig lativusraggal — *vmihez bilincsel* — előfordulhat.) Az alakige nélküli alakokat analógiás úton létrejött képzett szónak tekintem, s aspektuális jellemzőik alapján az 5. csoport B), C) alkategóriáiba utalom át őket.

hogy a lativusrag önmaga is perfektiválhat, ha megelőzi az alapigét, a *meg* megjelenése nem von maga után aspektusváltást: *a hegy tetejére telepedtek / megtelepedtek a hegy tetején; kis darabokra szaggatta a ruháját / megszaggatta a ruháját*. Mint a példák sugallják, ezeknél az igéknél szükség esetén tulajdonképpen a folyamatos aspektust kell megalkotnunk a perfektívából.

a) A *meg* a főként mozdulatokat, mozgásokat megjelenítő igékkel térbeli állapotváltozásokat fejez ki. Ezeknek az alapigéknek a jelentése már korántsem olyan autonóm, mint a 3. A) típusúakban, egy részük igeikötő nélkül csak lativusragos vonzataival használatos: **Péter hajolt.; Péter előrehajolt*. Mint ahogy azt az alábbi szerkezetek mutatják, az igeikötő vagy az alapige bővítménykeretét változtatja meg úgy, hogy locativusszá alakítja a *hova?* kérdésre válaszoló határozóragokat, esetleg névutókat, vagy egyszerűen feleslegessé teszi, „eltüntet” őket. Az utóbbi esetben az igeikötős igét tartalmazó mondat jelentése jóval általánosabbá válik. A *-gal jelölt alakokban a *meg* más igeikötősekkel szemben a megvalósulás gyengébb fokát jelöli: *megdől — eldől, megemel — felemel, megsüllyed — elsüllyed* stb.

$N_1 \text{ lat} + V$

a bokor mögé bújjik

a ló előre/hátra ugrott

a vízbe mártotta

meg-V + N_1 (vhol)

megbújjik a bokor mögött

a ló megugrott

megmártotta a vízben

Példák: *megbuggyan*₁, *megbújjik*_{1, 2}, *megbukik*₇, *megbuktat*₃, **megdönt*₁, **megdől*_{1, 2, 3}, **megemel*_{1, 2, 3, 4}, **megegerszt*₁, *megfarol*_{1, 2}, *megfogad*₁, *meggyökeredzik*_{2 átv, 3 átv}, **meghajlik*_{1, 2, 3}, **meghajlít*, **meghajol*_{1, 2, 3 átv}, *meghajr*_{1, 2}, *meglapul*_{1, 2 átv}, *me glóg*, **megmárt*_{1, 2, 3}, *megmenekül*_{1, 2, 3, 4}, *megmenekedik*, *megmenekszik*, *megment*_{1, 2, 3, 4}, *megment*_{1, 2, 3, 4}, **megmerül*, *megönt*_{1, 2}, *megüledik*_{1, 2}, *megtelepül*_{1, 2}, *megtelepedik*, *megtapad*, *megragad*_{1, 1}, *megragad*_{II, 1}, *megreked*_{1, 2, 3 átv}, *meghajt*_{1, 2}, **megsüllyed*_{1, 2}, **megszalaszt*_{1, 2}, *megszokik*_{1, 2, 3, 4}, *megszorul*₁, *megszoktat*_{1, 2}, *megtámaszkodik*, *megtámaszt*_{1, 2}, *megugrik*_{1, 6}, *megugrat*_{1, 2}, *megvesz*_{II, 3}, *megvet*_{3, 5}, *megvon*₂, *mezavar*₁ (kb. 40 ige).

b) Hasonlóképpen lativusragos szintagmákat vált fel a *meg* a főként bontást, bomlást kifejező alapigéknél:

$N_1 \text{ lat} + V$

$N_1 \text{ lat} + V + N_2 \text{ acc}$

'részekre' bomlik/bont

meg-V

meg-V + $N_2 \text{ acc}$

megbomlik/bont

Az *össze*, a *szét*, *el* igeikötős változataik mellett az alábbi igék ismét a cselekvés megvalósulásának kisebb fokát jelölik: *megbomlik*₁, *megbont*_{1, 2, 3}, *megmetél*, *megold*₁, *megoldoz*, *megoszlik*_{1, 2}, *megoszt*_{1, 2, 3}, *megosztozik*, *megosztozkodik*, *meghasad*_{1, 2}, *megrág*₁, *megszaggat*_{1, 2, 3}, *megszakít*_{1, 2 népr}, *megszel*, *megtép*_{1, 4}, *megtör*_{1, 2}, *megtörök*_{1, 2, 3}, *megtúr*₂, *megvág*_{1, 2}.

Az előzőekkel ellentétes 'egymáshoz', 'össze' jelentést foglalják magukban a következő származékok: *megfér*_{1, 2, 3 átv}, *megfog*_{II, 1}, *meggyűlik*_{1, 2, 3, 4}, *megkever*, *megkeveredik*, *megköt*_{1, 2, 3, 4, 5, 6}, *megragaszt*₁, *megszorul*_{2, 3, 4}, *megtorlódik*, *megtér*_{II, 1}, *megütökzik*, *megütődik*₁.

Érdekes, hogy az igeikötő eredeti 'vissza' jelentése már csak néhány alakban érhető tetten, többnyire az anyanyelvi beszélő számára is alig felismerhetően: *megad*_{3, 4}, *megérkezik*_{1, 2}, *megfizet*_{1, 2}, *megfordít*_{1, 2, 3 átv, 4 átv}, *megfordul*_{1, 2}, *meghoz*_{1, 2}, *megidéz*_{1, 2}, *megjön*₁, *megkér*₃, *megtér*₁, *megtérít*₁, *megtérül*.

c) Az alcsoport igéinél az igeikötő nélküli szerkezetek határozóragos főnevei tárgygyá alakulnak, így az igeikötő megjelenése a cselekvés részleges ráhatásának teljessé válását vonja maga után. A befejezett ige eredményező szintaktikai mozgások igen változatosak lehetnek:

1. $N_1 \text{acc} + V + N_2 \text{lat/ablat}$ kést döf a testébe énekel a harcokról	$\text{meg-V} + N_2 \text{acc} + N_1 \text{-val/-vel}$ megdöfi (a testét) megénekel a harcokat
2. $N_1 \text{acc} + V + N_2 \text{lat}$ fát hord a kamrába $V + N_1 \text{lat}$ mászik a hegyre	$\text{meg-V} + N_2 \text{acc} + N_1 \text{-val/-vel}$ meghordja a kamrát (fával) $\text{meg-V} + N_1 \text{acc}$ megmássza a hegyet
3. $V + N_1 \text{loc}$ ül a lovon	$\text{meg-V} + N_{\text{acc}}$ megüli a lovat

Példák: *megbeszél*_{1, 2}, *megdob*₁, *megdöf*, *megérdeklődik*, *megfúr*₁, *meggratulál*, *megénekel*, *megfellebbez*, *meghág*₂, *meghány*₁, *megharcol*₁, *meghúz*_{5, 6, 10}, *megjártat*₁, *megjártat*₁, *megkér*₁, *megkérde*, *megkérdez*₂, *megkésel*, *megköp*, *megközélt*_{1, 2árv, 3árv, 4, 5}, *meglovagol*, *meglő*_{1, 2}, *megmer*_{1, 2, 3}, *meghint*_{1, 2}, *meghord*_{1, 2}, *meginterpellál*, *megkap*_{III. 1, 2}, *megmászik*, *megmerít*_{1, 2}, *megmosolyog*, *megmunkál*_{1, 2}, *megmintáz*, *megpakol*_{1, 2}, *megpepcionál*, *megrakodik*, *megrak*_{1, 6}, *megrág*₂, *megrohan*_{1, 2}, *megrögzít*_{1, 2árv}, *megrüg*, **megsörétez*, *megszed*₂, *megszavaztat*_{1, 2}, *megszór*, *megtámad*_{1, 2árv, 3árv, 4, 6árv}, *megtanácskozik*, *megtapsol*₁, *megterít*_{1, 2}, *megtréfál*, *megtold*_{1, 2árv, 2árv, 4árv}, *megtölt*_{1, 6, 7, 8, 9}, *megversel*, *megviccel*, *megvilágít*_{1, 2árv} (kb. 60 ige).

Ide tehető a lopást kifejező igeik nem kis nyelvi leleményre valló, átvitt jelentésekkel folyton szélesedő köre (*lop vmit vkitől* → *meglop vkit*): *meglop*_{1, 2árv}, *megrabol*_{1, 2árv, 3árv}, *megborotvál*, *megcsapol*₄, *megdézsmál*₁, *megfúj*₅, *megkefél*_{4árv}, *megrajzol*₃, *meglovasít*, *megvámol*_{3árv}, *megfoszt*₂, *meghámoz*_{3árv}, *megugrat*_{2árv}, *megvág*_{4árv}.

4. Az igeikötős ige ebben a csoportban minőségi, mennyiségi, fizikai állapotváltozások, -változtatások befejeződését, új állapotok, tulajdonságok, minőségek létrejöttét fejezi ki. Igeképzőinknek köszönhetően különösen népes társulás. Alakjainak megítélése egyenes a szakirodalomban, létrehozásuk is könnyen szabályba foglalható. KIEFER megfogalmazásában „Ha az ige telikus és inchoatív situációt fejez ki, a perfektiválás mindig lehetséges... Pl. *megszépül*, *megokosodik*...” (i. m. 1983. 166). Morfológiai felépítésük eltérései és jelentésbeli sajátosságai azonban az eddigieknél pontosabb osztályozásukat indokolják, már csak azért is, mert gazdag rendszerük elég egyedi vonása nyelvünknek.

A) A *meg*-es ige a nagyrészt melléknévi — néhány főnévi, számnévi — alapszóval megnevezett tulajdonság, állapot elérését, bekövetkeztét fejezi ki: *megbarnul* = 'barna lesz', *megfehéredik* = 'fehér lesz, fehérré válik'. Az alapige és az igeikötős jelentésének különbsége tehát a változás folyamatát leíró és annak befejeződését kifejező folyamatos — befejezett oppozíció: *kopaszodik* — *megkopaszodik*, *puhít* — *megpuhít* stb. A formai ismérvek alapján ide sorolható igeik között itt is találunk azonban olyanokat, melyeknek egyáltalán nincs alapigéjük: *megbátorodik*, *megbetegedik*, *megelevenedik*_{1, 3, 4, 5}, *megelevenül*, *megelevenít*₂, *megkeseredik*_{2árv}, *megkeserít*_{2árv, 3árv}, *megkeserül*_{1, 2}, *megkönnyebbül*_{2árv, 3árv}, *megkövül*_{2árv, 3árv}, *megmerevedik*_{2, 3árv}, *megözvegyül*, *megnémít*_{1, 2}, *megnémül*_{1, 2}, *megrészegedik*_{2árv}, *megrészegít*_{2árv}, *megsántul*, *megsántít*, *megsavanyodik*_{2árv}, *biz*, *megsüketít*, *megvakít*_{2árv}, *megvakul*_{2árv, 3árv}, *megtáltosodik*. Igeikötő nélkül ritkán vagy más jelentésben használatosak a *megbőszül*, *megbénul*, *megbolondít*_{1, 2}, *megbolondul*_{1, 2}, *meg*

csonkul, megbénít_{1, 2, 3árv}, megkergül_{1, 2árv}, megmásít_{1, 2ritk}, megrészegedik, megrészegít₁, megrészegül, megsüketül_{rég, köib}, megszabadít_{1, 2, 3, 4}, megszabadul_{1, 2, 3, 4}, megújul_{1, 2, 3, 4, 5}, megújhódik, megvakít_{1, 2árv}, megvakul_{1, 2, 3árv}. A felsorolt igék nagy része mediális, s egyirányú fizikai változásokat, lelki folyamatokat írnak le. Azt a feltételezést ellenőrizendő, hogy a két alapige nélküli csoport léte mennyire magyarázható a szótár sze-szélyével, elvégeztem főnévvé alakításuk tesztjét, azaz azt vizsgáltam, létezik-e -ás/-és deverbális nomenképzős származékuk. Nyelvérzékem szerint igekötősek a megbetege-dés, megelevenedés, megelevenülés, megkergülés, megkérésedés, megkönnyebbülés, meg-kövülés, megkukulás, megmásulás, megnémítés, megnémulás, megözvegyülés, megrésze-gülés, megsántulás, megsüketülés, megszabadítás, megszabadulás, megtáltosodás, meg-újhódás, megvakítás, megvakulás főnevek, ezeknek tehát a mai nyelvben igekötő nélküli előfordulása nemigen várható. Jelentésüket, aspektuális viselkedésüket tekintve az 5. B) csoport tagjai közé helyezhetők.

A csoportba tartozó kb. 130 igének morfológiai felépítése elég homogén:

meg + adj + -odik/-edik/-ődik, -ul/-ül, -ít

A példák: megbarnít_{1, 2}, megbarnul_{1, 2}, megbutul, megcsúnyul, megdrágít, megdrá-gul, megédesít_{1, 2árv}, megélenkít, megélenkül_{1, 2}, megenyhül_{1, 2, 3árv}, megfakul_{1, 2árv}, megfe-héredik, megfeketedik, megfiatalít_{1, 2}, megfiatalodik_{1, 2}, meggadzagodik, meggöribít, meg-göribül, meggyengít, meggyengül_{1, 2}, meggyérül, meggyorsít, meggyorsul, meghamisít_{1, 2}, meghidegedik_{1, 2árv}, meghosszabbít_{1, 2}, meghosszabbodik, meghülyül_{1, 2}, megiffít_{1, 2}, meg-iffodik, megjavít_{1, 2, 3}, megjavul_{1, 2}, megjobbul, megkékül, megkeményedik_{1, 2árv, 3árv}, meg-keményít_{1, 2árv}, megkeseredik_{1, 2}, megkeserít_{1, 2árv, 3árv}, megkevesbedik, megkomolyodik, meg-kopaszodik_{1, 2}, megkopaszt_{1, 2, 3árv}, megkönnyebbedik, megkönnyebbít, megkönnyebbül₁, megkönnyít_{1, 2, 3árv}, megkurít_{1, 2árv}, meglágyít_{1, 2árv, 3árv}, meglágyul_{1, 2árv, 3árv, 4}, meglassít_{1, 2árv}, meglassúbbodik, meglassúdik, meglassul, meglazít_{1, 2árv}, meglazul_{1, 2árv}, megmelegedik_{1, 2, 3árv}, megmelegít, megmerevedik_{1, 2árv, 3árv}, megmerevít_{1, 2, 3árv}, megnagyít_{1, 2, 3}, megnagyobbít, megnagyobbodik, megnehezedik_{1, 2}, megnehezít_{1, 2}, megnehezül, megokosít_{1, 2}, megokoso-dik_{1, 2}, megolcsóbbodik, megöregedik, megöregít, megőszít, megőszül, megpuhít_{1, 2árv, 3árv}, megpuhul_{1, 2árv}, megritkít_{1, 2, 3, 4, 5}, megritkul_{1, 2, 3, 4}, megront_{1, 2, 3, 4, 5, 6}, megrövidít_{1, 2árv}, megrövidül_{1, 2árv}, megsárgul_{1, 2}, megsavanyodik, megsokasít, megsokasodik, megszavá-nyodik, megsötétedik, megsűrűsödik_{1, 2, 3}, megszaporit_{1, 2}, megszárad, megszárit, megsze-lidít_{1, 2árv}, megszépít_{1, 2árv}, megszépül_{1, 2árv}, megszigorít, megszilárdít_{1, 2, 3árv}, megszilárdul_{1, 2}, megszélidül_{1, 2árv, 3árv}, megszomorít, megszűkít_{1, 2árv}, megszűkül_{1, 2, 3}, megszürkül, megtágít, megtágul, megtisztálgodik, megtisztít_{1, 2árv, 3árv, 4árv}, megtisztogat, megtisztul_{1, 2, 3, 4, 5árv, 6, 7}, megújít_{1, 2, 3, 4}, megvadít, megvadul_{1, 2}, megvastagodik, megvékonyodik, megvénhedik, meg-vénül, megvörösödik, megzápul_{1, 2, 3, 4, 5}, megzöldül_{1, 2}.

B) Az igekötős ige az alanyoknak vagy a tárgyaknak az ige (képzett) melléknévi tövében megnevezett állapotba kerülését írja le: megacélosodik = 'acélos lesz', megháza-sodik = 'házas lesz'. Igekötő nélküli és igekötős előfordulásukban a vizsgált adatok alapján érezhető aránytalanságok figyelhetők meg. Kisebb számban a két forma haszná-lata hasonló gyakoriságúnak tűnik: erősíti az izmait — megerősíti az izmait, ráncosodik a bőre — megráncosodik a bőre. A csoportba tartozó legtöbb változást azonban inkább végpontjával, az új állapot felől jelenítjük meg: a szalonna megavasodik, az utak megje-gesednek, a paprika megpirosodik. Bár a folyamatuk is megragadható: a szalonna ott avasodik a hűtőben, ebben a hidegben este már jegesednek az utak, a paprika pirosodik a napon stb. A szótár szerint csak igekötővel állnak a következő, főként valamilyen érzelmi állapotba kerülést tükröző alakok: megbokrosodik₁, megdühösödik_{1, 2}, megittasodik₁,

*megkótyagosodik, megmakrancosodik, megmámosodik*_{1, 2árv}, *megmérge*_{2árv}, *megnyak*_{2árv}, *megszep*_{2árv}, *megszep*_{3árv}. Hasonlóképpen nincs alapigéjük az alábbi, inkább fizikai tulajdonságokat megjelenítőknél: *megemberedik, megemberesedik, megfölsődik, meghibásodik, meghonosít, meghonosodik*_{1, 2, 3}, *meghonosul, megkövesedik, megmacskásodik, megnáthásodik, megsebesít*_{1, 2árv}, *megsebesül*. Úgyszintén az 5. B) csoport igéi közé sorolhatók.

Morfológiai szerkezetüket tekintve az előző alcsoporttól abban térnek el, hogy túlsúlyban vannak köztük a visszaható képzős, inkább mediális jelentésárnyalatú tárgyatlan alakok:

meg + N + -s + -odik/-edik/-ődik, + -ul/-ül, + -ít

A példák: *megacélosodik*_{1, 2}, *megavasodik, megbékít*_{1, 2, 3}, *megbékül*_{1, 2, 3}, *megbokrosodik*₂, *megbőrösödik, megbüdösödik, megcsendesedik*_{1, 2, 3}, *megcsomósodik, megcsontosodik, megdohosodik, megecetesedik, megélesít, megerősít*_{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7árv, 8, 9árv, 10}, *megerősödik*_{1, 2, 3, 4, 5árv, 6}, *megférflasodik, megférge*_{2árv}, *megfeszít*_{1, 2árv, 3}, *megfeszül*_{1, 2}, *meghártyásodik, megházásodik, megházásít, meghólyagosodik, meghomályosodik*_{1, 2, 3, 4árv}, *meghívósodik*_{1, 2árv}, *megizmosodik*_{1, 2árv}, *megkásásodik, megkérge*_{2árv}, *megkoszosodik, megkozmosodik*_{1, 2árv}, *megkukacosodik*_{1, 2}, *megmagyarosodik*_{1, 2}, *megmagyarosít*_{1, 2}, *megmérge*_{2árv}, *megmocskol*_{1, 2árv}, *megmosolyodik, megnedvesedik, megnedvesít, megnemesedik*_{1, 2}, *megnemesít*_{1, 2árv, 3árv}, *megnépesít, megnépesül, megnősit, megnősi, megnyálkásodik, megnyúlódik, megodvasodik, megöblösödik, megpenészedik*_{1, 2árv}, *megpirosodik, megpirul*_{1, 2, 3}, *megporhanyít, megporosodik*_{1, 2}, *megpudvásodik*_{1, 2}, *megpúposodik, megráncosodik, megrozsdásodik*_{1, 2, 3árv}, *megriühesedik, megszenesedik, megszeplősít*_{1, 2árv, 3árv}, *megszínesedik*_{1, 2}, *megszuvasodik*_{1, 2}, *metetvesedik, megtollasodik*_{1, 2árv}, *metúrosodik, megtúrósodik, megtüzesít, megtüzesedik*_{1, 2árv}, *megürül*_{1, 2, 3}, *megüvegese*_{2árv}, *megvagyonosodik, megvállasodik, megüresedik*_{1, 2, 3árv}, *megvizez*_{1, 2}, *megvilágosít*_{1, 2árv}, *megvilágosodik*_{1, 2árv}, *megvirágosodik, megvizesít* (kb. 80 ige).

C) A cselekvés, történéis végpontjaként, eredményeként az alapige múlt idejű melléknévi igenévi alakjával leírható állapot jön létre: *megdagad* = 'dagadt lesz, dagadttá válik', *megdermed* = 'dermedt lesz, dermedtté válik'. Az alapige és az igekötős viszonyát tekintve az ide tartozó változások nagyrészt bemutathatók folyamatukban és teljességükben: *érik a szőlő — megéri a szőlő, edzi a testét — megedzi a testét*. Az előző alcsoporthoz hasonlóan nem (*-gal jelöltek) vagy csak ritkán fordulnak elő igekötő nélkül a lelki változásokat kifejező igék, így ezek szintén az 5. B) családba helyezhetők: *megbódul*_{1, 2}, *megbuggyan*_{2, 3árv}, *meggabalyodik, meggárgyul**, *meghabarodik*_{1, 2}, *megháborít*_{2, 4}, *megháborodik*_{1, 2, 3}, *meghibban, meghiggad*_{1, 2}, *megittasul, megjuhászt**, *megjuhászkodik, megjuhászik, megmered, megnyomorít*_{2árv}, *megnyugszik*_{1, 2}, *megolvad*_{2árv, 3árv}, *megőrjít, megsebez*_{2árv}, *megsérül*_{1, 2}, *metébolylít, metébolylodik**, *megszédít*_{2árv}, *megszédül*_{2árv}, *megveszekedik**, *mezavarodik*_{2árv, 3árv}. Alapigéjüktől eltérő jelentésben csak igekötővel használatosak: *megömlik, megtakarít*_{1, 2, 3}, *megvesz*_{II.1, 2árv}.

Morfológiai szerkezetük nem tipizálható, a társulás egyetlen jellegzetességeként a tárgyias és tárgyatlan igepárok nagyobb arányát említhetjük. A példák: *megabál, megacéloz*_{1, 2}, *megáld*_{1, 2, 3}, *megalszik*_{1, 2}, *megalvad, megapad*_{1, 2, 3}, *megáporodik*_{1, 2}, *megárad, megaszal*_{1, 2}, *megázik*_{1, 2}, *megáztat*_{1, 2}, *megbérnál*_{1, 2}, *megcsappan*_{1, 2, 3}, *megdagad*_{1, 2, 3}, *megdagaszt*, *megdermed, megduzzad*_{1, 2, 3, 4, 5}, *megduzzaszt, megedz*_{1, 2}, *megedződik*_{1, 2árv, 3}, *megégl*_{1, 2, 3, 4, 5}, *megéget*_{1, 2, 3, 4, 5árv}, *megereszkedik, megérk*_{1, 2, 3}, *megerjed, megérlel*_{1, 2árv}, *megérlelődik*_{1, 2árv, 3árv}, *megesket*_{1, 2}, *megesküszik*_{1, 2, 3}, *megkeresztel*_{2árv, 3árv, 4}, *megkeresztekedik, megfagy*_{1, 2, 3, 4, 5árv}, *megfárad, megfő*_{1, 2árv}, *meggönyved, megfogy*_{1, 2, 3}, *megfogyat-*

*kozik*_{1, 2, 3}, *megfülled*, *meggémberedik*, *meggyülik*_{1, 2, 3, 4}, *meghervad*_{1, 2árv, 3árv}, *meghízik*_{1, 2}, *meghízal*_{1, 2}, *meghül*_{1, 2, 3, 4árv}, *meghűt*_{1, 2árv}, *megizzad*, *megizzaszt*, *megkárosít*, *megkárosodik*, *megkárosul*, *megkel*_{1, 2}, *megkopik*_{1, 2, 3}, *megkoilik*, *megkövül*_{1, 2árv, 3árv}, *meglappad*_{1, 2árv}, *megnő*_{1, 2, 3, 4árv, 5}, *megnövekedik*, *megnövel*, *megnöveszt*_{1, 2}, *megnyugtat*_{1, 2}, *megnyomorít*₁, *megnyúlik*_{1, 2}, *megnyújt*_{1, 2árv}, *megolvad*₁, *megolvaszt*₁, *megperzsel*_{1, 2árv}, *megperzselődik*_{1, 2árv}, *megpirkad*, *megposhad*_{1, 2}, *megpörköl*_{1, 2, 3, 4}, *megpörkölődik*_{1, 2}, *megpuffad*, *megreformál*, *megrongálódik*_{1, 2árv}, *megrothad*, *megsápad*, *megsebez*₁, *megszaporáz*, *megszaporodik*_{1, 2}, *megszédít*₁, *megszédül*₁, *megszentel*_{1, 2, 3, 4árv}, *megszikkad*, *megszűnik*, *megtelik*_{1, 2, 3}, *megtöpped*_{1, 2}, *megváltozik*, *megváltoztat*, *megvedlik*_{1, 2árv}, *megettölt*_{2, 3, 4}, *megvet*₁, *megvetemedik*, *megzavarodik*₁ (94 ige).

Mivel a 4. pontban elemzett családokban feltűnő a tárgyatlan igék magas aránya, válaszolnunk kell arra a kérdésre, vajon igazolják-e ezek a formák is a perfektiválásnak a tárgyias igékre jellemző két határolót feltételező gondolatát. Megítélésem szerint igen, mivel a külső határolókat, az állapot, a tulajdonság végpontját esetükben a képzett alapigék jelentései, pontosabban az igeképzők jelölik: *érik* → *fokozatosan éretté válik*, *öregedik* → *öreg lesz*, az igeekötők pedig e telikus folyamatokat teszik befejezetté. A három alcsoportban a terminatív-rezultatív akcióminőség-típus mellett a *meg*-es igék más jelentésárnyalatok hordozói is lehetnek. A 4. A) társulásban némelyek például az *el* igeekötővel a pozitív — negatív változások megjelenítésében osztozkodnak: *meggazdagodik* — *elszegényedik*, *megbátorodik* — *elbátortalanodik* stb. Tüzetesebb vizsgálattal több a megvalósulások fokozatai között különbséget tevő alakot is találhatunk köztük: *megérik* — *elérik*, *megfonnyad* — *elfonnyad*, *meghízik* — *elhízik*, *meghül* — *elhül*, *megsápad* — *elsápad* stb.

5. A *meg* ebben a nagycsaládban morális, érzelmi, valamint kognitív cselekvéseket, történéseket jelentő igékkel társul.

A) Az alábbi *meg*-es származékok olvasatomban az alapigében kifejezett, zömében morális tartalommal bíró cselekvések, történések, valamint néhány tartós érzékelés egyszerűségét fejezik ki. Az aspektuális szembenállás domináns jegye tehát e csoportban a gyakoriság és a szóban forgó cselekvés egyszeri megtörténe: *csalja az urát* — *megcsalja az urát*, *bánja a bűnét* — *megbánja a bűnét*, *zsarolta a szomszédját* — *megzsarolta a szomszédját*. (A *-gal jelölt ró igeekötő nélkül ritkán használatos.) *megáldozik*_{1, 2}, *megátkozik*_{1, 2}, *megbámul*_{1, 2}, *megbán*_{1, 2, 3}, *megbékít*_{2, 3}, *megbíral*_{1, 2}, *megbiztat*₁, *megbűnhődik*₂, *megbűntet*, *megcsal*, *megcsodál*_{1, 2}, *megcsúfol*_{1, 2}, *megdicsér*, *megdorgál*, *megfedd*, *megfegyvelmez*, *megfenyít*, *megfigyel*_{1, 2}, *meggyanúsít*, *meggyászol*_{1, 2árv}, *meggyötör*, *megháborít*_{1, 2}, *meghódít*, *meghódotl*, *megigéz*_{1, 2}, *megihlet*, *megkinoz*, *megkísért*₁, *megkritizál*, *megleckéztet*, *megölel*, *megpirongat*, *megrágalmaz*, **megró*, *megsirat*_{1, 2árv}, *megsürget*_{1, 2}, *megszégyenít*_{1, 2árv}, *megszapul*, *megszemlél*, *megsínyli*, *megszid*, *megtilt*, *megvádol*, *megvezekel*, *megvigasztal*, *megvigasztalódik*, *mezavar*, *mezsarol* (50 ige).

B) A *meg* igeekötős igék nagyrészt belső lelki, érzelmi állapotváltozások, -változtatások bekövetkezését, az alanyoknak és az elszenvédőknek az alapige igenévi vagy határozói igenévi alakjával kifejezhető állapotba kerülését írják le: *meghatódott* = 'meg van hatódva', *megalázkodott* = 'meg van alázkodva'. A családot több más csoportból (főként a 4.-ből) átkerült átvitt jelentések és az ott kiemelt alapige nélküli formák gazdagítják. (Ez utóbbiakat helyszüké miatt itt nem ismételt meg.) A csoport igéi igeekötős és igeekötő nélküli használatukat tekintve egységes viselkedést mutatnak: sem a más típusokból átvitt értelmükkel ide kerülő, sem az alapigéjükben egész más jelentést hordozó formák igeekötője nem hagyható el. A 4. C) családból ide helyezhető *megolvad*_{3árv} például lelki változásként nemigen jelenik meg imperfektív szerkezetben, ahogy a *meგრázkódik*, *meg-*

visel sem sorolható ide átvitt jelentéseikben. Általánosnak mondható perfektív alakban történő előfordulásuk azt bizonyítja, hogy a belső lelki, érzelmi történéseket egységükben, végpontjukkal együtt jelenítjük meg.

Bár a felsorolt igéknek egységes morfológiai jegyeik nincsenek, feltűnő a reflexív és a mediális igenemhez tartozók nagy száma. Ez utóbbi tény szemantikai magyarázata nyilvánvaló, hisz a lelki folyamatok az ágens akaratától függetlenül, annak tudatos kontrollja nélkül mennek végbe. (A csoport igéi részletesebb elemzéssel természetesen további homogénebb családokra oszthatók.) A példák: *megakad*₄, *megállapodik*₃, *megaláz*_{1, 2}, *megalázódik*, *megalkuszik*_{2, 3}, *megaprehehdál*, *megátalkodik*, *megbabonáz*_{1, 2}, *megbotránkozik*, *megbotránkoztat*, *megbánt*, *meghatódik*, *megbecstelenít*, *megbékél*, *megbéklyőz*_{2ár}, *megbélyegez*_{2ár}, *megbocsát*, *megboszorkányoz*, *megbomlik*_{2ár}, *megbosszul*, *megbukik*_{1, 2, 3, 4, 5, 6}, *megbuktat*_{1, 2}, *megdicsőül*, *megdöbben*, *megdöbrent*, *megdühödik*_{1, 2}, *megejt*₆, *megelégedik*, *megembereli magát*₁, *megengesztel*, *megengesztelődik*, *megeőszakol*, *megesik*_{3ár}, *megétet*_{1, 2}, *megfélemlít*, *megfertőz*_{2ár}, *megfizet*_{3, 4ár, 5ár}, *megfog*_{7ár}, *meggyaláz*₂, *meghajlik*_{4ár}, *meghálál*, *meghasad*_{3ár}, *meghasonlik*, *meghat*, *meghatódik*, *meghazudtol*, *meghökken*, *meghökcent*, *meghököl*_{2ár, 3ár}, *meghunyaszkodik*_{1, 2ár}, *meghurcol*_{2ár}, *meghurít*_{1, 2}, *megigazul*_{1, 2}, *megijed*, *megijeszt*, *megillet*_{2ár}, *megilletődik*, *megint*₁, *megkever*_{6ár}, *megindít*_{3ár, 4ár, 5ár}, *megindul*_{6, 7, 8ár}, *megingat*_{2, 3ár}, *meGINOG*_{2, 3ár}, *megítél*₄, *megkap*_{III, 5ár}, *megkegyelmez*, *megken*_{3ár}, *megkever*_{3, 6ár}, **megkompolyodik*, *megkönyebbül*_{2, 3ár}, *megkönyörül*_{1, 2}, *megkötöz*_{3ár}, *megkövet*_{1, 2}, *meGLAKOL*, *meGLáncol*_{2ár}, *meGLEP*_{1, 2, 3, 4}, *meGLEPÖDİK*, *megmar*_{3ár}, *megmételvez*_{2ár}, *megmosdat*_{2ár}, *megnyer*_{3, 4ár}, *megnyomódik*, *megnyugszik*₃, *megőrül*_{1, 2}, *megnyilik*_{4, 6ár}, *megnyit*_{5ár}, *megpecsétel*_{2ár, 3ár}, *megpecsételődik*, *megragad*_{2, 3, 4ár}, *meGRAK*_{2ár}, *megpukkad*, *meGRáz*_{3ár}, *meGRázKÓDİK*_{2, 3}, *meGRázKÓDtat*_{2, 3ár}, *meGREBBEN*_{2ár}, *meGRETten*_{2ár}, *meGRETtent*, *meGRiAD*_{1, 2}, *meGRémit*, *meGRémül*, *meGrendít*_{2, 3ár}, *meGrendül*_{2ár, 3ár}, *meGREpeszt*_{2ár}, *meGRETten*_{2ár}, *meGRETirál*_{2ár, 3ár}, *meGREzdül*_{2ár}, *meGRiaszt*_{1, 2}, *meGROhan*_{4ár}, *meGROppan*_{3ár}, *meGRökönYÖDİK*, *meGSÉrt*_{2, 3ár}, *meGSÉrtÖDİK*, *meGSüveGEL*_{2ár}, *meGSZÉgyenül*, *meGSzentenciáz*, *meGSzentségtelenít*_{2ár}, *meGSzeppen*, *meGSzeplősít*_{2, 3ár}, *meGSzól*, *meGSzorít*_{4, 5ár}, *meGtagad*_{1, 2, 3}, *meGTántorodik*_{2ár}, *meGTapos*_{2ár}, *meGTéPáz*_{2ár}, *meGterhel*_{4, 5ár}, *meGTartóztatja magát*_{1, 2ár, kölv}, *meGTorpan*_{2ár}, *meGTévelyedik*, *meGTéved*_{1, 2}, *meGTéveszt*, *meGTorol*_{1, 2}, *meGTör*_{4ár, 5ár}, *meGTörİK*_{4, 5ár}, *meGTörÖDİK*_{2ár}, *meGüt*₆, *meGvált*_{3, 4, 5}, *meGvesz*_{2ár}, *meGvet*₇, *meGveszteget*_{1, 2, 3}, *meGvisel*, *meGzaboláz*_{2ár, 3ár} (180 jelentés).

C) Egységes, teljes megjelenítésmód, tehát igekötős előfordulás jellemzi a tudati történéseket, cselekvéseket kifejező igéket (a *-gal jelöltek jelentése mára már messze eltávolodott alapigéjüktől): *megkülönböztet*_{1, 2, 3}, *megállapít*, *megállapodik*₁, *megbiz*_{1, 2}, *megbizonyosodik*, *megfelelkezik*_{1, 2}, *megfelejtkezik*, *megfogad*_{2, 3}, *megfontol*, **meggondol*, **meggyőz*₁, *meggyőződik*_{1, 2}, **meghagy*_{2, 3}, *meghány*-vet, **meghatároz*, **megítél*₁, *megjegy*_{2ár}, *megjelöl*_{2ár}, *meGLát*_{6ár}, *megnevez*_{2, 3}, **megokol*, *megszab*_{1, 2, 3}, **megszívlel*_{1, 2}.

6. Az igekötő szerepe ebben a csoportban teljesítményigék képzése. A *megvalósít* igét jelentésének sajátosságai VENDLER klasszikus aspektuális igeosztályozásában angolul az „achievement” típusú igék közé sorolnák, mivel a benne kifejeződő cselekvés végpontjával, az azt megelőző folyamatot mintegy kizárva, pontszerűen jelenítődik meg. Ez utóbbi tény persze nem jelenti azt, hogy a teljesítményigéknek nincs időbeli kiterjedésük. Gondolatmenetét idézve: ha valaki azt mondja, három órába tellett neki, míg elérte a csúcson, nem jelenti azt, hogy maga az „elérés” tartott annyi ideig (VENDLER i. m. 10). A *meg* szóban forgó szerepe több alapige nélküli és néhány alapigéjében más jelentést hordó formában lelhető fel. (Megjegyzem, igeosztályainak magyar fordítása ellentmon-

dásos, szerencsésebbnek tartanám itt például az „elérésige” elnevezés használatát.) A szóban forgó jelentést magukban foglaló igék három alcsoportba oszthatók.

A) A keletkezést, létrehozást, megsemmisülést, a 'megszületik—meghal' jelentést kifejezők. A *-gal jelölt igék sajátossága, hogy igekötő nélkül is előfordulhatnak perfektív szerkezetekben. Így: a) névelőtlen hangsúlyos tárggyal (*fiút szült, gyermeke fogant*); b) számnévi tárggyal (*két csikót ellett*), sőt c) a *szül, születik* időhatározóval is: *éjjel született*. **megalakít, *megalakul, *megalapít, megbabázik, *megborjazik, *megcsikózik, megdöglik*_{1, 2}, *megejt*_{3, 4, 5}, **megellik, megelevenedik*_{2, 7}, *megelevenít*_{1, 3}, *megeled*_{5, 6}, *megesik*₂, **megfiadzik*_{1, 2árv}, *megfilmesít, *megfogamzik, *megfogam, megfojt*_{1, 2, 3árv}, *megfordul*₄, *megfűl, megfullad, meggebed*_{1, 2}, *megöl, meghal, meghíúsít, meghíúsul, megjelenik*_{1, 2, 3, 4}, *megjelenít, megjeleníti magát, meglesz*₁, *megmalacozik, megnevez*_{1, 2, 3}, *megnyilatkozik*₁, *megnyilvánul, megöl*_{1, 2, 3árv, 4árv, 5árv}, *megörökít, megsemmisít*_{1, 2, 3árv, 4}, *megsemmisül*_{1, 2árv}, *megszemélyesít, *megszül*_{1, 2árv}, *megszülemlik, *megszületik*_{1, 2árv}, *megszűnik*_{2, 3, 4, 5}, *megszüntet, megtermékenyít*_{1, 2, 3árv}, *megtermékenyül*_{1, 2, 3}, *megteremt*_{1, 2, 3}, *megtestesít*_{1, 2árv}, *megtestesül, megvalósít, megvalósul, megvan*₁, *megvesz*_{11.3rég}, *megvet*₂, *megvonódik, megzenésít* (40 ige).

B) Az alábbi igék ugyancsak a cselekvések, történések végállapotát jelenítik meg. Vagy nincs alapigéjük, vagy igekötős jelentésük messze eltávolodott tőle: *megad*_{11.1, 2}, *megcselekedik, megcsikózik, megesik*₁, *megegyezik*_{1, 2}, *megfigyel*₃, *megfelel*_{3árv, 4árv, 5árv, 6árv, 7árv}, *megfenneklik, megfordul*_{4, 5}, *meghatalmaz, megkér*₂, *meglesz*_{3, 4}, *megold*_{3, 4}, *megoldik, megoldódik*_{1, 2árv, 3árv}, *megkap*_{11.1, 111.4}, *megszáll*_{1, 2, 3, 4}, *megszeg*₂, *megvállik*_{1, 2, 3}, *megtesz*_{1, 4, 6}, *megte-téz*_{1, 2árv}, *megvan*_{3, 7, 8}, *megvált*_{2, 3, 4, 5}.

C) Sajátos kis csoportosulást alkotnak azok a szavak, amelyek nagyrészt igekötő nélkül is elérésigeként viselkednek, a *meg* tehát csak a mondatba építésük szabályait változtatja meg: *nyert egy autót* → *megnyerte az autót, lámpát gyújtott* → *meggyújtotta a lámpát*. Ilyenek még: *meggyújt*_{1, 2, 3}, *meghív*_{1, 2, 3, 4}, *meghoz*_{3árv, 5árv, 6árv}, *megkap*_{1, 6}, *megnyer, megnyílik*_{1, 2, 3, 5, 7}, *megnyit*_{1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9}, *megörököl, megrendel*_{1, 2}, *megszólít*_{1, 2}, *megvált*₁, *megvesz*_{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7}.

7. Mint ahogy azt az alábbi elemzések reményeim szerint bizonyítják, a *meg* szerepének pontosítása az akciominőséget kifejező igékkel árnyaltabbá teheti az együttes előfordulásukról eddig alkotott képet.

A) A mozzanatos igéknek nyelvtanaink egyfelől a cselekvés pillanatnyiságát, másfelől kezdést kifejező szerepet tulajdonítanak. A magyar nyelv igazán bővelkedik a cselekvés lefolyásának módjára, tehát az akciominőségre utaló képzőkben, öt pillanatnyiságot magában foglaló (-*an/-en, -int, -ant/-ent, -ít, -amlik/-emlik*) s ugyancsak több kezdő értelmű igeképzőnk (-*ad/-ed, -odik/-edik/-ödik, -dul/-dül, -dít*) van, de nemegyszer a visszaható képzők is hordozhatnak kezdő jelentésárnyalatot. A mozzanatos igék aspektuális értéküket tekintve nem duratívak, tehát elméletben perfektívek. Ezért is meglepő a *meg* majdnem rendszerszerűnek nevezhető kapcsolódása velük, és okoz nehézséget viselkedésük megfejtése.

a) A szótár 50-nél több pillanatnyi képzővel ellátott *meg*-es igét sorol fel: **megbiccent, megbillen, megbillent, megbicsaklik*_{1, 2}, *megbotlik, megcsillan, megcsattan, megcsörren, megcsuszamlik, megdobban, megemlít, megérint*₁, *megharsan, megillet*₁, *megkaparint, megkoccan, megkoppán, megkoppant, megkottyan*₁, *meglebben, *meglegyint*_{1, 2}, *meglibben, megmoccan, megmukkan, megnyalint, megnyekken, megnyikkan*_{1, 2}, *megpat-tan*_{1, 2, 3}, *megpillant, megprebben*₁, *megreccsen, megrekken*₁, *megretten*₁, *megrettent, meg-rezzen*_{1, 2}, *megroggyan*_{1, 2}, *megroppan*_{1, 2, 4}, *megsimít*_{1, 2}, *megsodorint, megszólamlík*_{1, 2},

*megszólít*_{1, 2}, *megtántorít*, *megtapint*, *megtaszít*_{1, 2}, *megtorpan*_{1, 2árv}, *megvillan*_{1, 2, 3árv}, *megvillant*, *mezgörrent*.

Ha ezek mondatbeli előfordulását vizsgáljuk — de nincs másképp a kezdő igékkel sem —, több bizonytalanságba ütközünk. Ahogy a (7a–h) mondatokból kitetszik, ige-kötő nélkül biztosan megjelenhetnek tagadó alakban, ami természetes, hiszen a tagadás statikus állapotot hoz létre, valamint névelő nélküli alannyal, az *egyet*, *nagyot* stb. áltárgyakkal, valamint valamilyen nyomatékos mondatrészsel:

- (7) a) *Nem villant a fény.*
 b) *Fény villant a távolban.*
 c) *Csak a fény villant.*
 d) *Egyet villant a fény.*
 e) ? *A fény villant.* / ? *Villant a fény.*
 f) ? *A szoknya libbent.* / ? *Libbent a szoknya.*
 g) ? *Kattant a villanykapcsoló.*
 h) ? *A gyerek mukkant/nyikkant.*

A kérdőjeles mondatokat a meginterjúvoltak furcsának vagy rossznak tartották. Helyes vagy helytelen voltak eldöntésében a szótár segítségére nem támaszkodhattam, mert a bemutatott szintagmákhoz hasonlóban illusztrálta használatukat. KIEFER FERENC egyértelműen jónak mondja őket, ami szerintem azzal is magyarázható, hogy ő az ige nyomatékot helyező szórenddel vizsgálja őket: 1. (7e, f) mondatok második változatát, illetve a (7g)-t (KIEFER 1992. 871). Megítélésükben az előzőekben biztosnak tűnő főnévi teszt is csődöt mondott, mert van *villanás*, *dörrenés*, *kattanás*, *mukkanás* stb. főnevünk, de például a *megkaparintás*, *megrettenés*, *megszólamlás*_{1, 2}, *megszólítás*_{1, 2}, *megtántorítás* ige-kötővel fordul elő. A *-os *biccent*, *legyint*, *bólint* feltehetőleg egyértelmű szemantikai bővíténeik miatt fordulhatnak elő a felsorolt megkötések nélkül is: *Biccentett és megszorázta lépteit*.

b) A kezdő igeik meg nélkül hasonló szabályok alkalmazásával építhetők a mondatokba, mint a pillanatnyiságot jelölők, tehát az *egyet*, *nagyot* stb. áltárgyakkal, más perfektíváló elemmel, hangsúlyos mondatrészsel alkotnak egyértelműen jó mondatokat. Példák: *megborzad*, *megbolydul*_{1, 2}, *megcsendül*_{1, 2, 3}, *megcsikordul*, *megcsordul*, *megcsuszamodik*, *megdördül*_{1, 2}, *megéled*_{1, 2árv}, *megeged*_{1, 2, 4}, *megezeszt*₂, *megfájdít*, *megfájdul*, *megfordít*_{1, 2}, *megfordul*_{1, 2}, *megfutamít*, *megfutamodik*_{1, 2}, *meggyullad*, *meggyúl*, *megindul*_{1, 2, 3, 4}, *Sárv, 6árv, 7árv, 8árv*, *megindít*_{1, 2, 3árv, 4árv}, *megkondít*, *megkondul*, *meqlendít*, *meqlendül*, *meqló-dít*, *meqlódu*_{1, 2, 3, 4}, *megmordul*, *megmozdít*_{1, 2árv}, *megmozdul*_{1, 2, 3árv, 4, 5}, *megpendít*, *megpendül*, *megperdít*, *megperdül*_{1, 2}, *megpezsdít*, *megpezsdül*, *megrándít*_{1, 2}, *megrándul*, *megránt*_{1, 2}, *megreped*, *megrepszit*, *megsajdul*, *megsejdit*, *megszakad*_{1, 2}, *megtántorodik*₁, *megvirrad*, *megzendit*_{1, 2}, *megzendül*_{1, 2, 3}, *megzördül* (kb. 50 ige).

Az ige-kötő grammatikai redundanciát okozó, indokolatlannak tűnő megjelenése a mozzanatos igékkel azt a feltételezést erősíti, hogy a nyelvhasználat analógiás folyamataról lehet szó, vagyis a perfektíválásnak a már kifejtett két határolóhoz kötött folyamatát „másoljuk” a velük létrehozott szerkezetekben is.

B) Valóban a cselekvések, érzelmi állapotok kezdetének megjelenítése, tehát akcióminőség-képzés a meg-funkciója a statikus, főként érzelmi állapotokat és kognitív cselekvéseket jelentő igékkel. Felosztásban több statikus helyzetet kifejező cselekvés (*áll*, *fog*, *markol*) is itt kapott helyet. A *-gal jelölt alakok ige-kötő nélkül egyáltalán nem léteznek, vagy kezdő jelentésükben messze eltávolodtak alapigéjüktől: *megáll*, **megállapodik*₂, **megállít*_{1, 2, 3}, *meghosszankodik*, **megbűzöl*, *megcsömörlik*_{1, 2}, *megéhezik*, **meg-*

ehül, *megelégel, megérez_{1, 2árv, 3,} megért_{1, 2, 3, 4,} *megértet, megfázik, megfog_{1, 2, 3,} megfogózik, meggyűlöl, meghall, megharagít, megharagszik, megirigyel, megismer_{1, 2, 3,} megkedvel, *megkedveltet, megkíván_{1,} megkapaszkodik, meglát_{1, 2, 3árv, 4árv, 5árv} *megmakacsolja magát, megmarkol, megneheztel, *megneszel_{1, 2árv, 3,} megnevettez, megorrol, *megorront, megörül, megörvend, megrikat, megsajnál, megsejt, megsokall, megszán, megszéglyelli magát_{rég,} megszeret_{1, 2, 3,} megszerettet, megszomjaz_{1, 2árv} megszokajzik, *megszólal_{1, 2, 3, 4árv} *megszólaltat_{1, 2árv, 3,} megtetszik, megtol, megtud_{1, 2,} megtudakol, megun, megundorodik, megutál (kb. 50 ige).

C) Az iteratív, gyakran frekventatív jelentésmozzanatot is tartalmazó igék perfektiválhatók: vagy az adott cselekvések láncszerű ismétlődését (*-os formák), vagy egyszerűséget jelölnek. A *meghúzogot* jelentését tehát úgy fogjuk fel, mint az igekötős alapige többszöri egymásutánját: *meghúz + meghúz + meghúz*. Az *inog* többszöriségevel szemben a *meginog* pedig egyszerűséget jelent. A szótár szómagyarázatainak ismeretében meg kell jegyezmem, hogy a két funkció legtöbbször nem különül el egyértelműen nyelvi tudatunkban: a *meghempereg* a szótár szerint is egyszerre fejezhet ki egyszerűséget és többszöriséget. Példák: *megbizserget, megbolygat_{1, 2,} megcibál, megcirógat_{1,} *megcsiklandoz_{1,} *megcsillogtat_{1, 2,} megcsóvál, *meglobogtat, megdögönyöz, megdönget, megdö-möcköl_{1, 2,} megdönget, megdörzsöl_{1, 2,} *megemelget, *megfogdos, *megforgat, megfricskáz_{1, 2árv,} megfröcsköl, *meggyomroz, *meghajigál, *meghempereg, meghordoz, *meghurcol_{1,} megigazgat_{1, 2,} meginog, megingat_{1,} meginog_{1,} megízlel, megkacagtat, megkerget_{1, 2,} megkarcol, *megkocogtat, megkongat, *megkopogtat_{1, 2,} megkóstol, megkerget_{1, 2,} *meglenget, meglóbál, meglóbáz, meglobogtat, megmorog, megmotosz, *megmozgat_{1, 2, 3,} *megmutogat, megnyaggat, *megnyaldos, *megnyirbál_{1, 2árv} *megnyomkod, megnyomor-gat, megostromol_{1, 2árv} *megöklöz, *megölelget, *megpaskol, megpenget, megpiszkál_{1, 2árv} megpödör, megpörget_{1, 2, 3,} megpumpol, *megráncigál, *megrángat_{1, 2,} megremeg_{1, 2árv} megrohamoz_{1, 2, 3,} *megropogtat_{1, 2, 3árv} *megsimogat_{1, 2,} megsuhogtat, megszagol_{1, 2,} megszi-matol, *megszorongat_{1, 2, 3árv} *megszurkál, megtapogat, megtöröl, *megveret, *meg-zörget (70 ige).*

Az ismétlődés, tartósság mozzanatát jelentésükben hordó igékkel szintén az alapige által kifejezett cselekvés egyszerűségét jelöli: *megárt_{1, 2,} megborsószik, megcsavar, meg-fácsar, meghúz_{1, 2, 3, 4, 7,} megigazít_{1, 2, 3,} megisméltődik, megismétel_{1, 2árv, 3ritk} megkapar, megköszörül_{1, 2,} megkever_{1, 2, 4, 5,} meglátogat_{1, 2, 3,} megnyom_{1, 2, 3,} megráz, megrázkódik_{1,} megrázkódtat_{1,} megreszket_{1, 2,} megreszkíroz, megsodor, megszel, megszorít_{1, 2, 3,} *megta-pasztal_{1,} megtapos_{1, 2,} megtépáz_{1,} megtipor_{1, 2,} megvakar_{1, 2, 3,} megvallat, megvonaglik.*

A verést kifejező nagyrészt képzett igéket erőteljes képi formáikért, átvitt jelenté-seik érdekes útja miatt érdemes külön csoportba raknunk: *megadjusztál_{1,} megagyabugyál, megbicskáz, megbotoz, megcirógat_{2,} megcsiklandoz_{2,} megdönget_{2,} megfenekel_{2,} megkard-lapoz, megkaróz_{2,} meghámoz_{árv2,} meghánt_{5árv,} meghány_{3árv,} meghusángol, megkefél_{3árv,} megken_{4árv,} megkorbácsol, megkövez_{2,} megmángorol_{2,} megnadrágol, megnyakal, megostoroz_{1, 2árv,} megpakol_{3,} megpofoz, megpuhít_{3árv,} megrak_{4árv,} megsimogat_{3,} megté-páz_{1,} megüt_{1, 2, 3, 4,} megver_{1, 2árv, 3árv, 4árv}*

A habituális igékkel (*megcsíp_{1, 2, 3,} megcsóvál, megfúj_{1, 2, 3, 4,} megharap_{1, 2árv,} meg-karmol, megmar_{1, 2,} megszúr, megugat*) a meg egyszerűséget kifejező szerepét valójában a tárgy határolónak köszönheti: *A kutya harap. A kutya megharapta a gyereket.*

8. Az alábbi csoportosulások igéinek megalkotását nehéz lenne pontos szabályokba foglalni, mert a *meg* szerepe nem az alapige aspektusának megváltoztatása bennük, hanem egyedi akcióminőség-tartalmak kifejezése. Az igei aspektushoz való viszonyuk pontos feltárása, típusaik meghatározása még további kutatásokat igényel, bár már több,

a kérdéskörben mélyebben vizsgálódó, egymással némely ponton vitatkozó munka született, gondolok itt WACHA BALÁZS (Az igeaspektusokról: MNy. 1976: 59—69) és PETE ISTVÁN idézett dolgozatára, illetve KIEFER FERENCnek a témáról szóló gondolatait összegző írására (Jelentésemélet. Corvina, Bp., 2000. 289—97). A *meg* igekötős igéknek az akcióminőségek kifejezésében játszott szerepét az igazán gazdagnak mondható ide vonatkozó orosz szakirodalmat tanulmányozva, elsődlegesen M. A. SELJAKIN akcióminőség-osztályozását figyelembe véve vizsgáltam (Szposzobi gyejsztvija. In: Tyeorija funkcionalnoj grammatyiki. Nauka, Leningrad, 1987. 63—85).

A cselekvés alacsony megvalósulási fokát vélem felfedezni a következő igékben: *megáll*_{1,2}, *mevlakik*_{1,2}, *megél*, *megfekszik*_{1,2}, *meghagy*₁, *meglehet*_{1,2}, *megmarad*_{1,2,3,4}, *megnő*₅, *megül*_{1,4}, *megtart*_{1,2,3,4,5,6,7,8,9,10}, *megterem*₁, *megtűr*_{1,2}, *megvan*₂. A *meg* funkciója messze nem a perfektiválás bennük, hanem az alapigében kifejezett statikus cselekvés, állapot fennállásának kifejezése, ellentettjének tagadása: *megül* = 'egy ideig ül, nem megy el', *megvan* 'nem hal meg, él' stb. A velük alkotott szerkezetek aspektusukat tekintve folyamatosak.

Kumulatív jelentésről akkor beszélhetünk, ha a cselekvés a szituációban szereplő lehetséges határát, annak csúcspontját pontosan elérve avagy azt túllépve fejeződik be. A *meg* vizsgálataim alapján a tovább nem fokozható megvalósulás két válfajának kifejezésére nyújt lehetőséget. 1. Az alapigéjünkkel többnyire, de nem kizárólag tárgyatlanul használatos mozgásigéknél a pontos, maradéktalan megvalósulást jelölik: *Megfutotta/megszaladta a 200 métert*. Ilyenek még: *meggyalogol*, *megfut*₁, *meglép*_{1,2}, *megjár*_{1,2,3,4}, *megjártat*₃, *megjártat*_{2,4}, *megtesz*₃, *megugrik*₂, *megúszik*_{1,2}. 2. A cselekvések tetőpontja, az elérendő cél nem mozgásigéknél természetesen lehet más tárgy is: *Megkoplalta a házát* (eleget/sokat koplalt a házért); *Megítélték neki a kért pénzt* (annyi pénzt ítélték neki, amennyit kért). J. SOLTÉSZ KATALINNál az eredményt kifejező igék között, a perfekció egyik mellékárnyalataként említve találunk hasonló alakokat. Ez az akcióminőség kb. 30 igében van jelen: *megad*_{1,2,5,6}, *megajánl*_{1,2}, *megbir*₁, *megbőjtöl*_{1,2}, *megbűnhődik*₁, *megdolgozik*, *megér*_{1,2}, *megérdemel*, *meggazdálkodik*, *meggyőz*₂, *meghalad*, *meghoz*₄, *megítél*_{2,3}, *megkap*_{2,3,4,5,11,3,4}, *megkér*₃, *megkeres*_{1,2,3,4,5}, *megkerít*, *megkoplal*, *megkoplaltat*, *megkuporgat*, *meglel*, *megles*_{1,2}, *meglehet*₄, *meglesz*₅, *megspórol*_{1,2}, *megszámít*, *megszenvéd*_{1,2,3}, *megszerez*_{1,2}, *megszolgál*_{1,2}, *megtalál*, *megterem*₂, *megtermel*, *megvár*.

Nehezen azonosítható és nem jósolható *meg* az igekötő megjelenése az alábbi formáknál: *megakad*₇ (előfordul), *megsegít*_{1,2}, *megbecsül*_{1,3}, *megbecsüli magát*, *megbízik*, *meggyezik*_{3,4}, *megérik*, *megfelel*_{1,2}, *meghisz*_{1,2}, *megjátszik*₁, *megkér*₁, **megkésik*_{1,2,3}, *megkíván*₂, *megkockáztat*_{1,2}, *megkövetel*_{1,2}, *meglátszik*_{1,2,3}, **megpihen*, *megtetet*_{1,2}, *megtisztel*_{1,2}, **megvárakoztat*. J. SOLTÉSZ a *meg* konkretizáló jelentéséről szól (i. m. 42) a zömében ezeket az igéket tartalmazó felsorolásában. Szerintem aspektusukban nincs különbség az igekötő nélküli és igekötősek között, tehát az igekötős alakok imperfektívek: *látszik rajta a boldogság* — *me glátszik rajta a boldogság*, *bízom benned* — *megbízom benned*. A *-os formák a megvalósulás gyenge fokát jelölik.

9. Dolgozatomban a *meg* funkcióit vizsgáltam azzal a céllal, hogy a perfektivitás, a perfektiválás folyamatának magyar nyelvre jellemző sajátosságainak feltárásához rész-eredményekkel hozzájáruljak, illetve hogy kellő számú példaanyaggal szolgáljak a további elméleti vizsgálatokhoz. A népes, vagy morfológiai arculatukban, vagy szintaktikai viselkedésükben, esetleg mindkettőben homogén 3., 4., 5. pontban tárgyalt szemantikai családok igéinek aktuális viselkedéséből kiolvasható összefüggések egyben az aspektus megjelenésének nyelvünkre jellemző sajátosságait is elénk vetítik. Úgy tűnik, a szláv nyelveknek az egész igei lexikán végigvonuló s annak majdnem minden egyes tagjára

kiterjedő oppozícióival szemben a magyar nyelvben a folyamatos—befejezett szembenállás teljessége mintha az egyes részrendszerek együtteséből állna össze. A többféle aspektuális viselkedést mutató konglomerátumban az egyik pólust azok a csoportosulások képviselik, melyek a cselekvések, történések leírását folyamatokkal és végpontjukkal együtt is lehetővé teszik, használati szabályaik viszonylag könnyen leírhatók (3. A), B) társulások). A másikat a csak végpontjukból megjelenített perfektív aspektusú formák (például az 5. B), C) csoportok tagjai), valamint az elérésigék. Köztük átmeneti alakok tucatjai helyezkedhetnek el, amelyeknél a folyamatosból a befejezett aspektusú szerkezetté alakítást vagy még inkább fordítva, a befejezettből imperfektívúvá változtatást szövevényes szintaktikai szabályok irányítják (3. C) alcsoport). A *tanul* igével alkotható szituációk lehetnek például folyamatok (*tanulja a leckét*), de leírhatjuk őket teljességükben, végpontjukban (*megtanulja a leckét*), akár a szláv nyelvekben, más cselekvéseket, történéseket lehetséges kettős aspektuális megjelenítésmódjuk ellenére inkább egységükben szemléljük (*megsóz, megvajaz, megkötöz* stb.), egyes változásokban pedig csak az új állapot létrejöttét ragadjuk meg: *megebolondul, megbetegedik, megőrül, megalósul*.

Bár dolgozatomban csak vázlatosan szoltam a *meg*-nek az akcióminőség körébe tartozó jelentéseiről, a kirajzolódó gazdag szerepkör, annak homályos pontjai felvetik a téma szélesebb körű kutatásának, pontos leírásának szükségességét.

SZILI KATALIN

On perfectivity in Hungarian, in terms of the functions of the preverb *meg*

This paper attempts to define the notion of perfectivity and describe the process of perfectivization on the basis of a copious body of data: the approximately one thousand verbs in The Defining Dictionary of Hungarian containing the preverb *meg*. On the basis of semantic, morphological, and syntactic criteria, the perfectivizing functions of *meg* are classified into homogeneous groups under the following headings: the expression of the fact that an action or event has reached its goal (section 3); the representation of bodily or physical change (section 4); the expression of psychological or emotional changes and mental activities (section 5); and the derivation of achievement verbs (section 6). According to the author's semantically-based definition of perfectivity (one that is a partial modification of the traditional definition), perfectivity is the completion, termination or cessation of an action, event, or change, by which a new situation comes into being. On the basis of the behaviour of verbs in what can be seen as the prototypical group, the author claims that the grammatical representation of perfectivity has two prerequisites: the presence of what are called external delimiters, setting external limits to actions and making situations telic, as well as that of the marker of perfectivization, the preverb, setting an internal limit to the time of an action or an event. She presents her investigation of the behaviour of *meg* with instantaneous verbs in terms of the formal system outlined (section 7). The apparently wide array of functions of *meg* having to do with various Aktionsarts (section 8) directs the reader's attention to the fact that the topic deserves further investigation.

KATALIN SZILI

A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról

1. Bevezetés. — Ez a tanulmány a topik pozíciójában álló összetevők egy speciális típusa, a kontrasztív topik szintaktikai és szemantikai tulajdonságait vizsgálja a magyar nyelvben. A kontrasztív topik fő jellegzetessége az, hogy a mondatnak csak egy bizonyos helyén fordulhat elő, és nem csupán fonológiai, hanem szemantikai szempontból is eltér az úgynevezett „semleges intonációjú” kijelentő mondat topikjától. Először a kontrasztív topik (a továbbiakban KT) fonológiai, szintaktikai, szemantikai és információs szerkezeti jellemzőit foglalom össze, majd röviden ismertetem a róla kialakult nézeteket. A következő részben behatóan megvizsgálom a KT lehetséges előfordulását az ige előtt álló más összetevőkhöz képest. Amellett érvelek, hogy a KT bizonyos tulajdonságokon osztozik a szokványos topikokkal, más vonatkozásban viszont eltér tőle. A 4. részben azokat a jellemzőket vizsgálom, amelyek a fókuszhoz teszik hasonlatossá, majd az 5. részben ismertetem a tanulmány alaphipotézisét, mely szerint a KT olyan mondatfajtából eredeztethető, ahol az ige előtt és után egyaránt prominens összetevővel találkozunk. Együttal bírálok É. KISS KATALIN (Multiple topic, one focus? [= MTOF]: *Acta Linguistica* 45. 1998: 3—29) megközelítését, aki a többszörös fókuszú mondatokat rekurzív FP-kiterjesztések segítségével elemzi, és amellett érvelek, hogy az ilyen szerkezetekben nem csak fókusz-típusú összetevők lehetnek prominensek, és az ige utáni prominens kifejezés a VP belsejében, *in situ* marad. Végül a 6. részben azokat a sajátos eseteket vizsgálom, amikor nem megnevező kifejezés, hanem ige, melléknév vagy predikatív főnév tölti be a KT szerepét, és azt próbálom bizonyítani, hogy ezek valójában elmozgatott maximális kiterjesztések (VP, illetve predikatív AP, NP) „látható” megnyilvánulásai.¹

2. A kontrasztív topik fogalma és státusza. — Elsőként SZABOLCSI ANNA (Compositionality in focus [= CIF]: *Folia Linguistica* 15. 1981: 141—61) tett említést egy sajátos hangsúly-, illetve intonációs jegy létezéséről, amely bizonyos főhangsúlyos tag előtti, vagyis topik-helyzetben álló logikai vagy lexikális kifejezésekhez rendelhető, és jelentősen befolyásolja a mondat szemantikai interpretációját. Az ilyen összetevőt prominens hangsúly és emelkedő intonáció jellemzi, míg a közvetlenül utána álló főhangsúlyos tag prominens hangsúly mellett ereszkedő intonációt kap, vagyis a két egymás mellett álló prominens elem úgynevezett „hidintonációt” alkot:

(1) √*Pistát MÁRIA szereti.*

Az ily módon jellemezhető fonológiai jegy szemantikai hatása SZABOLCSI szerint abban áll, hogy a vele felruházott logikai kifejezések hatókörét csökkenti, míg a nem-logikai kifejezéseket kontasztba helyezheti valamilyen implicit állítással. Ezt a sajátosan ejtett topikot SZABOLCSI — az ilyen összetevő pozíciójára, illetve interpretációjára utalva — kontrasztív topiknak nevezi:

(2) a) *Mindenki MÁRIÁT szereti.*

a') (minden x (ly(szeret x, y))) = Mária

b) √*Mindenki MÁRIÁT szereti.*

¹ Ezúton kívánok köszönetet mondani Kenesei Istvánnak, É. Kiss Katalinnak és Gecső Tamásnak a dolgozat elkészítése során tett segítő szándékú észrevételeiért; tanácsaikat igyekeztem beépíteni a cikkbe.

- (3) a) *MÁRIÁT szereti mindenki.*
 b) $(\text{ly} (\text{minden } x (\text{szeret } x, y)) = \text{Mária})$
- (4) $\sqrt{A}$ *padlón PÉTER aludt — és lehet, hogy valahol (máshol) valaki más.*
- (5) $\sqrt{\text{Olvasni TUDOK}}$ — *és lehet, hogy valami (más)t nem tudok csinálni.*

A (2a) mondathoz a (2a')-ban látható szokványos fókusz-értelmezést rendelhetjük; eszerint a fókuszhoz a Logikai Forma szintjén egy azonosító operátor felel meg, amely a szóba jöhető alternatívák halmazából kiválaszt egy elemet, és kontrasztba állítja a halmaz összes többi elemével. A (2b) mondat azonban szemantikailag (3a)-val ekvivalens, amelyben — amint azt (3b)-ből láthatjuk — a fókuszban álló összetevő hatóköre nagyobb, mint az univerzális kvantoré. (2b) és (3a) persze nem ekvivalens a diskurzus szintjén: nem azonos a hozzájuk rendelhető szövegelőzmény, illetve -folytatás. A (4) és (5) mondat értelmezésekor már nem csupán a főhangsúlyos elemhez rendelhetünk egy alternatíva-halmazt, hanem a KT-hoz is: míg azonban a fókusz operátor a halmaz összes alternatív elemét kizárja, a kontrasztív topik esetében csupán lehetséges legalább egy olyan alternatívát találni, amelyre nem igaz az állítás.

KENESEI (Logikus-e a magyar szórend?: ÁNyT. 17. 1989: 105—52) nem mindenben osztja SZABOLCSI nézetét a KT státuszát és interpretációját illetően: elmélete szerint a KT emelkedő dallama és prominens hangsúlya a fókuszhoz teszi hasonlatossá, és ezt erősíti az a tény is, hogy a KT, ugyanúgy, mint a fókusz, kontrasztot implikál. (Ezen érvek alapján KENESEI a „kontrafókusz” elnevezést javasolja.) Ezt a kontrasztimplikálást SZABOLCSI állításával szemben KENESEI nem lehetőségnek, hanem az interpretáció szükséges elemének tekinti. A fókuszhoz, illetve a KT-hoz rendelhető operátor eszerint csak annyiban tér el egymástól, hogy míg az előbbi univerzális, addig az utóbbi egzisztenciális kizárást feltételez:

- (6) a) $F(a)$ és minden x -re ($x \neq a$) nem $F(x)$
 b) $F(a)$ és valamely x -re ($x \neq a$) nem ($F(x)$)

A KT fogalmával — vagy azzal többé-kevésbé analóg jelenséggel — nemcsak a magyar nyelvben találkozhatunk, hanem más nyelvekben, többek között az angolban, a franciában és a németben is. A magyarhoz hasonlóan a külföldi szakirodalom is megosztlik az ilyen összetevő státuszát illetően: akik topiknak tekintik (Szabolcsin kívül HUNYADI, Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian: Acta Linguistica 31. 1981: 107—35; É. KISS, Configurationality in Hungarian. Akadémiai K., Bp., 1987.; LAMBRECHT, Information structure and sentence form. Cambridge, University Press, 1994.), azzal érvelnek, hogy tipikusan a topik pozíciójában, a mondat bal szélén fordul elő, és mindig szüksége van egy fókusz-hangsúllyal ejtett összetevőre is, vagyis aszimmetrikus viszonyban áll a fókusz-hangsúllyal. A fókusz-státusz mellett érvelők tábora is népes (KENESEI idézett munkáján kívül ide sorolhatjuk még CHAFE-ét: Givenness, contrastiveness, definitness, subjects, topics and point of view: CH. LI ed., Subject and topic. Academic Press, New York, 1976. 25—55; LADD-ét: The structure of intonational meaning: Evidence from English. Bloomington, IN, 1980.; GUSSENHOVEN-ét: Focus, mode and the nucleus: Journal of Linguistics 19. 1983: 377—417; SELKIRK-ét — Phonology and Syntax: The relation between sound and structure. MIT, Cambridge, 1984. és Krifkát — Focus and operator scope. In: R. BOSCH — E. VAN DER STADT eds., Focus and natural language processing. Vol 1: Intonation and syntax. Heidelberg, 1995. 133—52): ők le-

hetségesnek tartják több, nem azonos szemantikai szerepű fókusz jelenlétét az ige előtti tartományban. Végül néhányan (WHITNEY, *The syntax and interpretation of A-bar adjunctions*. PhD-disszertáció, University of Washington, 1984.; JACOBS, *Funktionale Satzperspektive und Illokutionsemantik: Linguistische Berichte* 91. 1984: 25—58; DRUBIG, *Fokusstruktur und Fokuskonstruktion im Englischen*. University of Tübingen, 1991.; MOLNÁR, *Topic in focus [= TIF.]*: *Acta Linguistica Hungarica* 45. 1998: 89—166; illetve GECSŐ, *Kvantorok, fókuszpozíció és kontrasztív topik a mai magyar nyelvben [= KFKT.]*: *MNy*. 1999: 139—55) a topik és a fókusz metszetének, vagyis egyfajta „fókuszba helyezett topiknak” tekintik, éppen azért, mert az ilyen összetevő a diskurzus szintjén topiként viselkedik, míg hangsúlya és kontraszt-implikációja alapján a fókusz egy típusának tarthatjuk.

3. Hol áll a kontrasztív topik? — Ahhoz, hogy behatárolhassuk a KT pozícióját a magyar nyelvben, előbb tisztáznunk kell, hogy milyen lehetséges sorrendben követhetik egymást az ige előtti tartomány összetevői.

Az ígét megelőző pozícióba minden egyes összetevő mozgatással jut el a VP által dominált eredeti helyéről. A topik pozíciójába több összetevőt is mozgathatunk egyszerre (l. É. KISS, MTOF.), vagyis a TopP kiterjesztés rekurzív; az ilyen szerkezetek mindig a mondat bal szélére kerülnek, tehát nem-topik funkciójú elem nem előzheti meg őket:

- (7) a) *Péter MARIT szereti.*
 b) **MARIT Péter szereti.*

- (8) a) *Péter mindent megevett.*
 b) **Mindent Péter megevett.*

A diskurzusban betöltött funkciójuk a következőképpen ragadható meg (l. É. KISS, *Mondattan: É. KISS — KIEFER — SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. [= ÚMNYt.] Bp.*, 1998. 22): „a topik szerepű összetevő azt a mind a beszélő, mind a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett individuumot nevezi meg, amelyről a mondat predikátum része állítást tesz”. Mindebből az következik, hogy a topik csak referáló és specifikus névszói kifejezés vagy illet tartalmazó névutós kifejezés lehet. Ilyen összetevőknek minősülnek a tulajdonnevek, a határozott névelős DP-k, a specifikus határozatlan névelős főnevek, a specifikus számneves szerkezetek, továbbá a specifikus értelmű *valamilyik, némelyik, néhány* szavakkal bevezetett főneves kifejezések, illetve az ugyancsak specifikusként értelmezett *valaki és valami* névmások.

A topikéval szomszédos pozíciót az úgynevezett disztributív kvantor tölti be. Az ilyen szerkezetek közös tulajdonsága az ÚMNYt. szerint az, hogy „a kvantort követő állítás a releváns halmaznak a kvantor kijelölte elemeire egyenként igaz”. Ebbe a pozícióba is több elem mozgatható, ám sorrendjük nem egészen tetszőleges; az *is*-t tartalmazó szerkezetek¹ általában megelőzik a szokványos univerzális kvantorokat:

- (9) a) *Pétert is minden lány szereti.*
 b) **Minden lány Pétert is szereti.*
 c) *Minden lány szereti Pétert is.*

¹ Ebben a dolgozatban az úgynevezett kvantitatív *is*-kifejezésekről esik szó, a megfigyelt szabályszerűségek csak ezekre vonatkoznak. Az emfatikus és kvantitatív *is* közötti különbségekről lásd PŰNÖNT (Heads in the focus field [= HITFF.]: *Approaches to Hungarian* 4. 1992: 99—122).

Meg kell jegyeznünk, hogy valójában nem húzható meg éles határ a topiknak tekintett összetevők és bizonyos disztributív kvantorok információs struktúrabeli szerepe között. Az *is*-t tartalmazó kifejezésnek (az *IsP*-nek) a *minden*, *mindenki* típusú kifejezéstől eltérő szintaktikai viselkedése is arra enged következtetni, hogy nem sorolható egyértelműen az univerzális kvantorok osztályába. Interpretációját nem kell feltétlenül az univerzális kvantorokéból levezetnünk, hanem az *ÚMNYt.* felfogásától eltérően tekinthetjük az egzisztenciális kvantor egy speciális változatának is. Ebben az esetben a releváns halmaz tágabb, mégpedig a topik interpretációjának megfelelő individuumhalmazzal azonos kiterjedésű. Az *IsP*-be mozgatott elem így topik-értelmezést kap — a diskurzusban betöltött szerepe egyébként sem tér el a topikétól —, amely a következőképpen hangzik:

(10) Az *is*-t tartalmazó kifejezés alá rendelt állítás a releváns individuumhalmaz legalább egy elemére meg az *is*-sel bevezetett kifejezés által denotált individuumra igaz.

A „legalább egy elem” — az egzisztenciális kvantor természetéből következően a halmaz összes individuumát is jelentheti, ezért az *IsP*-t is átmeneti kategóriának tekinthetjük a *TopP* és *QP* között. Ezt az átmeneti jelleget erősíti az *is*, hogy pozíciója éppen ezen két összetevő közé esik:

- (11) a) *Péter Marit is mindenkinek bemutatta.*
 b) **Marit is Péter mindenkinek bemutatta.*
 c) **Péter mindenkinek Marit is bemutatta.*

Az ígéhez legközelebb álló a fókusz-összetevő, ez a „mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja” (cf. *ÚMNYt.* 39). Közé és az ige közé még igemódosító (pl. ige-kötő) sem ékelődhet:

- (12) a) *Marit a BARÁTNŐJE sértette meg.*
 b) **Marit a BARÁTNŐJE megsértette.*

A fókuszban szereplő elem mozgatásával az *FP*-nek nevezett összetevő jön létre,² hangsúlyos elem ennek *Spec*-jébe kerül, az ige pedig a frázis fejébe (*F*-be) mozog, hátrahagyva esetleges igemódosítóját. A fókuszpozíciójában az ígének csak bizonyos bővítésményei és módosítói, illetve egyes szabad határozók fordulhatnak elő. Nem állhat ilyen helyzetben:

² A fókuszált összetevő, vagyis a fókusz-operátor mozgatásának célpontját illetően eltérőek a nézetek: ORTIZ DE URBINA (Parameters in the grammar of Basque. Foris, Dordrecht, 1991.) *Spec*, *CP*-be, TULLER (The syntax of postverbal constructions in Chadic: Natural language and Linguistic Theory 10. 1992: 303–34) és KING (Configuring topic and focus in Russian. CSLI Publications, Stanford, 1995.) *Spec*, *IP*-be, BRÓDY (Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field [= Remarks]: Approaches to Hungarian 3. 1990: 95–121), TSIMPLI (Focusing in Modern Greek: É. KISS ed., Discourse configurational languages. Oxford University Press, 1994. 176–206) és É. KISS (Sentence structure and word order [= SSAWO.]: KIEFER — É. KISS eds., The syntactic structure of Hungarian. Academic Press, San Diego, 1994. 1–90, valamint MTOF.) *Spec*, *FP*-be, LAKA (Negation in Syntax. On the nature of functional categories and projections. PhD disszertáció, MIT, Cambridge, 1990.) és PINÓN (HITFF.) pedig *Spec*, Σ -be helyezi. Az eltérések a nyelvek közti különbségekből is adódhatnak. A továbbiakban mindenfajta érvelés nélkül a *Spec*, *FP* verziót fogom alkalmazni.

1. univerzális kvantor:

- (13) a) Péter minden lányt megcsókolt.
b) *Péter MINDEN LÁNYT csókolt meg.

2. valaki, valami-típusú kifejezés:

- (14) a) Péter valakit meglátott.
b) *Péter VALAKIT látott meg.

3. nagyon-típusú határozó:

- (15) a) Péter rettenetesen elszomorodott.
b) *Péter RETTENETESEN szomorodott el.

4. is-kifejezés:

- (16) a) Péter Marit is meglátta.
b) *Péter MARIT is látta meg.

A *nem* tagadószóval kombinálva azonban az imént felsoroltak közül néhány elem — de nem mind — kötelezően fókusz-helyzetbe kerül:

- (17) a) Péter NEM minden lányt csókolt meg.
b) *Péter nem minden lányt megcsókolt.

- (18) a) Péter MARIT sem látta meg.
b) *Péter Marit sem meglátta.

- (19) a) *Péter NEM valakit látott meg.
b) *Péter nem valakit meglátott.

Léteznek olyan kifejezések is, amelyek csak a fókusz pozíciójában állhatnak; ilyenek

1. az úgynevezett „kirekesztő kifejezések” (ÚMNYt.):

- (20) a) Péter KEVÉS lányt csókolt meg.
b) *Péter kevés lányt megcsókolt.

- (21) a) Péter RITKÁN jár el hazulról.
b) *Péter ritkán eljár hazulról.

- (22) a) Péter KÉSŐN kelt fel.
b) *Péter későn felkelt.

2. a *csak*-ot tartalmazó szerkezetek³:

- (23) a) Péter csak HÁROM lányt csókolt meg.
b) *Péter csak három lányt megcsókolt.

³ Az *is*-kifejezésekre vonatkozó megjegyzést a *csak*-ot tartalmazókra is ki kell terjesztenünk: egyedül a kvantitatív *csak*-ot tartalmazó mondatok relevánsak a dolgozat szempontjából. (24b)-t így elfogadhatatlannak kell minősítenünk, jóllehet kvalitatív értelmezésben ('Péter nem csinált egyebet, mint három lányt megcsókolt') helyes a mondat.

Az ige előtti tartományban tehát a mozgatással létrehozott funkcionális kategóriák dominancia-viszonyai a következők lesznek:

(24) TopP > IsP > DistP > FP

A magyar nyelvről az az általánosan elterjedt felfogás, hogy az ige megelőző kvantorok felszíni sorrendje egyben a hatóköri viszonyokat is tükrözi, vagyis a magasabb Spec-pozícióban lévő kvantor szélesebb hatókörrel rendelkezik, mint az általa c-vezérelt összetevő. Így az eltérő sorrendi viszonyok eltérő olvasatokat eredményeznek:

(25) a) *Valaki mindenkit szeret.* ('Van egy individuum, aki mindenkit szeret.')

b) *Mindenkit szeret valaki.* ('Minden egyes emberre igaz, hogy valaki szereti őt.')

A KT — amint arra a bevezetésben utaltam — a mondat bal szélén fordul elő. É. KISS (Configurationality in Hungarian, illetve SSAWO.) amellet érvel, hogy a tagmondaton kívül esik, vagyis az úgynevezett „balra kihelyezés” egy alesetének tartja, ahol a tagmondattól balra megjelenő összetevő koindexált egy argumentum-pozíciójú üres kategóriával. MOLNÁR (TIF.) elveti ezt a megközelítést: rámutat, hogy nem csupán a KT sajátosága a hangsúlyos ejtés és a külön intonációs frázis kialakítása, hanem a szokványos topik esetében, vagyis a tagmondaton belül is találkozhatunk ehhez hasonló hangsúlyviszonyokkal. További érvei közé tartozik az a megfigyelés is, hogy a más nyelvekben (pl. angolban) előforduló balra kihelyezés nem jár együtt hatókör-inverzióval, jóllehet a KT izolálásával éppen erre a jelenségre kíván magyarázatot adni É. KISS. Végül az alábbi mondatban egyértelmű, hogy a KT nem a tagmondaton kívül helyezkedik el, hiszen tőle balra egy topikként interpretált összetevőt találunk:

(26) *Péter √minden érdekes előadáson NEM tudott részt venni Lundban.*

MOLNÁR (TIF.) részletesen vizsgálja a topik-fókusz tagolás lehetséges definícióit, és arra a megállapításra jut, hogy a KT éppúgy „fogalmi alany” tekinthető, mint a szokványos topik. Interpretációjuk tekintetében is nagy a hasonlóság közöttük, hiszen egy releváns halmaz elemei közül választ ki egyet, vagyis megnevező funkcióval bír. A kontrasztot nem implikáló topikkal ellentétben azonban bármilyen típusú kifejezés denotátumát individualizálni képes, még az eredetileg nem megnevezésre, hanem jellemzésre szolgáló kifejezéseket is. Ezért aztán KT-ként olyan elemek is képesek funkcionálni, amelyek különben a topik pozíciójában sohasem állhatnának, így univerzális kvantorok (27a, b), *is*-kifejezések (mint (28b), bár az ilyen mondatok nem hatnak túl természetesen), csak fókusz-pozícióban álló kifejezések (29a, b, c), sőt, ragos melléknevek (32a, b) és főnévi ige nevek (30a, b, c és 31a, b) is:⁴

⁴ Bármilyen kontrasztív topik azonban nem alkothat híd-intonációt bármilyen prominens kifejezéssel. A jelenség — amint arra GYURIS 1999 (A pragmatic account of the distribution of Hungarian quantifiers in contrastive topic, *Doximp 3: Graduate Students' Third Linguistics Symposium. Working papers in the theory of grammar* 6: 97–106, MTA Nyelvtud. Int., a továbbiakban PAD.) és É. KISS 2000 (A [+referáló] és a [+specifikus] jegyek ellenőrzése a kontrasztív topik esetében: BÜKY L. — MALECZKI M. szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. SZTE, 2000. 85–96, a továbbiakban: RSJ.) rámutat — az egymással kontrasztba állítható kifejezések monotonicitás-tulajdonságaival magyarázható.

- (27) a) √Mindenki MÁRIÁT szereti.
b) *√Nem mindenki MÁRIÁT szereti.
- (28) a) √Valaki MÁRIÁT szereti.
b) ?√A gyerekek is MÁRIÁT szeretik.
- (29) a) √Kevés pénzzel NEM érdemes vásárolni indulni.
b) √Ritkán a NAGYNÉNÉMET szoktam meglátogatni.
c) √Csak ketten MÁRIÁT szeretik.
- (30) a) √Szeretni SZERETJÜK Máriát.
b) Máriát √szeretni SZERETJÜK.
c) √Szeretni MÁRIÁT szeretjük.
- (31) a) √Úszni TUDOK.
b) √Enni FOGOK.
- (32) a) √Szépnek SZÉP a húgod.
b) ?√Szépnek a HÚGOD szép.

A diskurzus szintjén a fenti mondatok mindegyikére az jellemző, hogy szövegkezdő (pl. társalgásindító) mondatként soha nem fordulnak elő, hanem mindig valamilyen szövegelőzményt feltételeznek. Ez a szövegelőzmény az esetek többségében egy kérdés, amelynek valamelyik eleme azonos a KT-ként funkcionáló kifejezéssel, vagy valamilyen logikai kapcsolatban — pl. rész–egész viszonyban — áll vele:

- (33) K: *Hová tűntek az állatok?*
V: √A birkák a RÉTEN legelésznek.

A KT tehát nem egyszerűen ugyanabban a pozícióban jelenik meg, mint a szokványos topik, hanem a szemantikai funkciójuk és a diskurzusban betöltött szerepük is több lényeges ponton megegyezik. A kétfajta topik kombinálódhat is egymással — bizonyos sorrendi megkötésekkel⁵ —, de míg szokványos topikból több is szerepelhet a mondatban, KT-ból legfeljebb egy fordulhat elő⁶:

⁵ A példákból megfigyelhető, hogy az a mondat elfogadhatóbb, amelyben a szokványos topik megelőzi a KT-ot, szemben a másik sorrenddel. Elgondolkodtató továbbá, hogy azon mondatok közül, amelyekben előbb van a szokványos topik, jobban formált az a változat, ahol a mondat alanya megelőzi a tárgyat (34a, szemben 34a'-vel), míg éppen fordított a helyzet, amennyiben a KT megelőzi a másik topikot (34b, szemben 34b'-vel):

- (34) a') ?Máriát √Péter SZERETI.
b') ?√Máriát Péter szereti.

Ez arra enged következtetni, hogy a szokványos topiknak magasabb helyet kell elfoglalnia a mondatrészek hierarchiájában, mint a KT-nak — éppen úgy, ahogy az egyetlen topikot tartalmazó, semleges hanglejtésű mondatban az alany topikba mozgatása is elfogadhatóbb eredményhez vezet, mint a tárgyé:

- a) *Mária szereti Pétert.*
b) ?*Pétert szereti Mária.*

- (34) a) Péter $\sqrt{\text{Máriát SZERETI}}$.
 b) ?? $\sqrt{\text{Péter Máriát SZERETI}}$.
 c) * $\sqrt{\text{Péter } \sqrt{\text{Máriát SZERETI}}}$ (, Pál Julit viszont nem).
 d) Péter Máriát minden nap meglátogatja.

Ennek a megállapításnak ellentmondani látszik (35), ahol a prominens elem — vagyis a tagadószó — előtt egy univerzális kvantor áll, mégpedig a mondat bal szélén, ahol elvileg nem fordulhatna elő, a kvantor után pedig egy kontrasztot implikáló névszói szerkezet következik. Mindkét összetevőre érvényesek a KT-ra jellemző tulajdonságok: az univerzális kvantor hatóköre kisebb, mint a tagadásé, jöllehet megelőzi azt, a mondatnak pedig lehetséges egy kontrasztot tartalmazó folytatása (az alábbi mondatot É. KISS KATALIN nem tartja elfogadhatónak):

- (35) Mindenkinek $\sqrt{\text{Mária NEM vitt ajándékot}}$ (, Juli viszont igen).

Az ellentmondás azonban csupán látszólagos, valójában az univerzális kvantor és a tagadás sajátos viszonyában rejlik a válasz. A magyar nyelv ugyanis kerüli az olyan konstrukciókat, amelyekben az univerzális kvantor szélesebb hatókörű, mint a tagadás. Más nyelvekben, így a franciában is megfigyelhető, hogy ha a felszíni szerkezetben a tagadószó ilyen logikai operátor után áll, a hatókörük automatikusan megfordul (mint (36)-ban). Ahogy a *mindenki* és a tagadás kombinációja nem eredményezheti azt az értelmezést, hogy *senki*, úgy a tagadás és az egzisztenciális kvantor (*valaki*) kombinációja sem értelmezhető ilyen módon, vagyis az egzisztenciális kvantor pedig nem lehet szűkebb hatókörű, mint a tagadás (pl. (39a, b):

- (36) *Tout le monde n'a pas compris la question.*
 Mindenki NEG megértette a kérdést.
 'nem mindenki értette meg a kérdést'
- (37) a) *Nem törölt valaki lábat.* (= Valaki nem törölt lábat.)
 b) *Tu n'as pas téléphoné à quelqu'un.*
 te NEG telefonáltál valakinek
 'Van valaki, akinek nem telefonáltál.'

Ezek a megfigyelések mellett a hipotézis mellett szólnak, hogy a magyar mondat alapszerkezete nem biztos, hogy igekezdő, hanem lehetséges, hogy alanykezdő. Amint azonban É. KISS KATALIN felhívta rá a figyelmet, ezek az érvek nem perdöntőek annak eldöntésében, hogy alanykezdő-e a magyar nyelv, hiszen számos érv létezik az ellenkezőjére is.

⁶ É. KISS (RSJ.) a jelenséget azzal magyarázza, hogy „a több kontrasztív topik esetén létrejövő többszörös kontraszt értelmezhetetlenné tenné a mondatot” (87). Ha É. KISS megjegyzése helytálló, akkor a GECSŐ (KFKT.) által konstruált és alább idézett példában csak látszólagos a KT halmozottsága, ugyanis a mondat minden egyes lehetséges értelmezésében egyszerre csak egy KT szerepel, hiszen egyszerre csak egy KT szerepel, hiszen egyszerre csak egy összetevő implikál kontrasztot. A mondatjelentések tehát nem integrálódnak, hanem külön-külön véve eltérő szituációkra utalnak:

- (47) c) $\sqrt{\text{János } \sqrt{\text{a Börzsönyt } \sqrt{\text{a biciklijével bejárta}}}$.

Ezekben az esetekben a fordított hatókör nem valamiféle sajátos hangsúlyhoz és hanglejtéshez kötött, választható értelmezésként, hanem a mondat jól formáltságának szükségszerű feltételeként jelenik meg.

A fenti megfigyelések alapján azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy a KT — a többi topikhoz hasonlóan — a VP belsejéből, mozgatas eredményeképpen kerül a tagmondat elejére, és egy KtopP kiterjesztést hoz létre, amely közvetlenül dominálja egy prominens összetevő maximális kiterjesztését (vagyis IsP-t, DistrP-t vagy FP-t). A mozgatas célpontjául szolgáló pozíció kiválasztását többek között az indokolja, hogy a KT topik-értelmezéssel bír. A mozgatas tehát feltehetően az váltja ki, hogy az ilyen összetevő a numerációban a [+topik] jegyet kapja meg, ezért fel kell emelkednie Spec, KTopP-be, hogy ezt a jegyét leellenőriztesse a KTop funkcionális kategória erős [+topik] jegyével.⁷ A KT mindazonáltal bizonyos tekintetben el is tér a szokványos topiktól: preferáltan jobbra áll tőle, és mindig prominens hangsúllyal rendelkezik. A következő részben azt vizsgálom, hogy milyen jegyre vezethető vissza a KT prominens hangsúlya, és milyen következményei lesznek ennek a KT interpretációjára nézve.

4. A KT és a fókusz viszonya. — Amint az előző részben utaltam rá, kontrasztot implikáló jellege és prominens hangsúlya miatt több nyelvész is a fókusszal (pontosabban, É. KISS terminológiájával élve, a fókusz operátorral) rokonította a KT-ot. MOLNÁR (TIF.) a két fogalom közötti összefüggést a [±exkluzív] és a [±kimerítő] jegyek⁸ kombinációjával próbálja megragadni. Eszerint mindkét típusú szerkezethez a [±exkluzív] jegy rendelhető, mivel a releváns halmaz egy elemének kiválasztásával egyidejűleg más elem(ek) kizárását implikálják az adott állításból, de míg a fókusz operátor a [+kimerítő] jeggyel rendelkezik, vagyis az összes alternatíváját kizárja az állításból, a KT a [–kimerítő] jegyet kapja meg, ami annyit jelent, hogy az alternatívák közül csak néhányat zár ki. Más terminust használva, a fókusz-operátor $\forall$ -kizárással, a KT pedig $\exists$ -kizárással jellemezhető.

Az előző pontban szereplő példák alapján az is kiderült, hogy (a tagadás kivételével) minden fókuszba mozgatható összetevő mozgatható a KT pozíciójába is (még azok is, amelyek soha nem tekinthetők szokványos topiknak), de megfordítva nem érvényes ez a szabályszerűség: *is*-kifejezés és univerzális kvantor, valamint egzisztenciális kvantor előfordulhat KT-ként, a fókusz pozíciójában viszont soha. A magyarázat éppen a fókusz-operátor és a KT különbségében rejlik, hiszen — figyelembe véve, hogy egy fókuszoperátoros mondat mindig tartalmaz egy egzisztenciális előfeltevést — el kell fogadnunk azt az állítást, hogy az $\forall$ -kizárás implikálja az $\exists$ -kizárást, az utóbbi viszont nem implikálja az előbbi (hiszen akkor ekvivalensek volnának egymással). Mindebből az is következik, hogy bár az univerzális kvantor és az *is*-kifejezés képes kontrasztot implikálni (ezért is prominensek, és ezért is szerepelhetnek a KT helyén), nem képesek $\forall$ -kizárássra, ha viszont tagadószóval kombináljuk őket, akkor már rendelkezni fognak az $\forall$ -kizárás tulajdonságával, mégpedig kötelező jelleggel. Nézzük meg ezt néhány példán keresztül!

⁷ A magyar mondat [+topik] jegye feltételezésem szerint mindig erős. Ez magyarázza azt is, hogy az alábbi feleletek közül csak az első tekinthető adekvát szövegfolymatásnak:

K: *Hová lett János?*

V': *János kávézni ment.*

V'': *??Kávézni ment János.*

⁸ Természetesen MOLNÁRNÁL ezek nem nem szintaktikai értelemben vett, vagyis nem mozgást indukáló jegyek.

- (38) a) *Minden gyerek megette az ebédet.*
 b) **Minden gyerek ette meg az ebédet.*
 c) *Nem minden gyerek ette meg az ebédet.*
- (39) a) *Péter is elvesztette a pénztárcáját.*
 b) **Péter is vesztette el a pénztárcáját.*
 c) *Péter sem vesztette el a pénztárcáját.*

A névszói kifejezéseket halmazelméleti keretben általánosított kvantorokként szokás értelmezni. (Az általánosított kvantorok elméletéről részletesebben l. BARWISE-KOOPER, *Generalized quantifiers and natural language: Linguistics and Philosophy* 4. 1981: 170—229 és KEENAN, *The Semantics of determiners: LAPPIN ed., The handbook of Contemporary Semantic Theory*. Blackwell, Cambridge, 1996. 41—63), valamint SZABOLCSI, *Strategies for scope taking [=SFST.]*: SZABOLCSI ed., *Ways of scope taking*. Kluwer, Dordrecht, 1997. 109—54 tanulmányát.) Ez annyit jelent, hogy minden névszói kifejezés egy halmazt denotál, amelyben egy rendezési reláció definiálható. Jelen esetben ez a rész-halmaz-relációnak felel meg. A *minden gyerek* kifejezés releváns halmaza például a szituációnak megfelelő számú gyerekekből összes lehetséges módon összeállított rész-halmazokat fogja tartalmazni, köztük azt a halmazt is, amelyben minden gyermek benne van. Az $\forall$ -kizárás — amelyet (38b) illusztrál — azt jelentené, hogy a *Minden gyerek ette meg az ebédet* mondat akkor igaz, ha a releváns halmaznak csak azon rész-halmazára volna érvényes, amely minden gyereket tartalmaz, az összes többire viszont hamis. Konkrét példával élve, (38b) akkor lenne igaz, ha (38a) igaz, (38) pedig hamis (tekintetbe véve, hogy Peti és Juli benne vannak a releváns halmazban):

- (40) *Peti és Juli megette az ebédet.*

Nyilvánvaló, hogy (38a) implikálja (40)-t, így az utóbbi nem lehet hamis az előbbi igazsága esetén. Mindebből az a tanulság vonható le, hogy nem állhat a fókusz pozíciójában olyan kvantoros kifejezés, amelynek nincs tőle diszjunkt alternatívája, vagyis amelynek összes lehetséges (nem üres) alternatívája egyszersmind valódi rész-halmaza is. (A $\forall$ -kizárás tulajdonsága valójában csak a definit kifejezésekre, tulajdonnevekre, határozott névelőt tartalmazó szerkezetekre érvényes; az úgynevezett „megszámláló” kifejezések, mint amilyenek a számnevek, a *több, mint Q N*, *kevesebb, mint Q N* típusú szerkezetek stb., nem kizárást implikálnak, hanem megadják, hogy hány elemű halmazra érvényes az adott állítás. Erről l. bővebben SZABOLCSI (SFST.) tanulmányát. A *minden N* kifejezés esetében tehát nem az a lényeg, hogy kizárja-e a lehetséges alternatíváit, hanem az, hogy van-e olyan alternatívája, amit nem implikál.)

Az univerzális kvantor tagadásakor viszont megfordul a helyzet, az ilyen névszói kifejezés a releváns halmaz azon rész-halmazait denotálja, amelyek nem tartalmazzák az összes szóba jövő individuumot. Természetesen a rész-halmazok egyike sem fogja implikálni azt a rész-halmazt, amelyikben minden individuum szerepel, vagyis a *nem minden gyerek* kifejezésnek már van tőle diszjunkt alternatívája (ami nem más, mint a *minden gyerek* kifejezés).

Amennyiben az *is*-kifejezéseket nem az univerzális, hanem az egzisztenciális kvantorból eredeztetjük, akkor a *Péter is* kifejezés lehetséges denotátumai a releváns halmaz azon rész-halmazai, amelyek legalább kételeműek, és az elemek egyike a *Péter* individuum. Ez annyit jelent, hogy a *Péter is* kifejezés a *valaki és Péter* kifejezéssel ekvivalens. (Ez utóbbi kifejezés azonban a természetes nyelvekben nem használatos.) Az így jelle-

mezhető részhalmazok alternatívájaként azok a részhalmazok szerepelnek, amelyekben nincs benne a *Péter* individuum, vagyis az alternatíva nem más, mint a *valaki*, *de nem Péter* kifejezés denotátuma. Nyilvánvaló, hogy az az állítás, amely igaz a *valaki és Péter* individuumhalmazra, igaz lesz a *valaki, de nem Péter* halmazra is, hiszen az előbbi valódi részhalmazként tartalmazza az utóbbit. A magyarázat tehát ugyanaz, mint az univerzális kvantor esetében: a fókusz-pozícióban csak olyan kifejezés állhat, amely nem implikálja az összes alternatíváját.

Ez a megkötés persze nem gátolja az univerzális kvantort és az *is*-kifejezést abban, hogy prominens összetevőként híd-intonációt alkossanak a KT-kal, vagy akár maguk is a KT pozíciójában állhassanak. Egyetlen szerkezet típus van, amely nem alkothat híd-intonációt a KT-kal, pedig maga lehet KT. A *valami, valaki*-típusú kifejezésekről van szó. Az ilyen elemek csak a topik pozíciójában állhatnak:

- (41) a) *Péter valamit elfelejtett.*
 b) **Péter VALAMIT elfelejtett.*
 c) **Péter VALAMIT felejtett el.*

A jelenség magyarázata az lehet, hogy a *valamit* kifejezés mögötti releváns halmaz bármely nem üres részhalmaza kielégíti a *valamit* denotátumát, az ilyen kifejezéseknek tehát az egyetlen lehetséges alternatívája az üres halmaz, vagyis a *semmit* denotátuma. Megfogalmazhatjuk tehát hipotézisünket, mely szerint a KT-kal híd-intonációt csak olyan összetevő alakíthat ki, amelyiknek van nem-üres alternatívája.

Térjünk vissza az állításra, hogy a KT — a fókuszhoz, illetve más prominens összetevőkhöz hasonlóan — valamiféle kizárást, kontrasztot sugall. A következőkben azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy szemantikai interpretációja tekintetében a KT-os mondat a többszörös fókusz tartalmazó szerkezetekkel egyenértékű, és eltérésük csak az információs struktúrában mutatható ki. A későbbiekben kitégítom ezt a hipotézist, és az analógiát kiterjesztem az ige előtt és után egyaránt prominens összetevőt tartalmazó mondatokra is.

(Folytatjuk.)

GÉCSEG ZSUZSANNA

On the syntax and semantics of contrastive topic

This paper analyses the main syntactic and semantic characteristics of Hungarian contrastive topic in the theoretical framework of what is known as the minimalist version of generative grammar. The author's initial hypothesis is that the semantic interpretation of contrastive topic is identical with that of a prominent postverbal constituent (both denote a function), whereas their roles in the information structure of the sentence differ from one another. Therefore, an item standing in the position of contrastive topic (this may be any constituent that is able to imply some contrast) moves from its postverbal position into the first inherently prominent position of the sentence to create a KTopP projection and have its [+ topic] and [+ prominent] features checked. With respect to contrastive topics containing the verb (or some other predicative item), she claims that these move into Spec of KTopP, too, but since the predicative portion of the sentence cannot remain empty, the moved predicative phrase — in a manner analogous to the operation applied in wh-movement — is 'copied back' into its original position where semantic interpretation itself is carried out.

ZSUZSANNA GÉCSEG

Helynévfajtések és etimológiai felülvizsgálatok

Évtizedek óta alig múlik el nap anélkül, hogy ne foglalkoznék földrajzi nevek eredetének kutatásával is. A roppant gazdag névanyag szüntelenül kínál érdekesebbnél érdekesebb jelenségeket, amelyek felkeltik kíváncsiságomat, és utánajárára, vizsgálódásra késztetnek. Gyakran derül fény olyan összefüggésekre, amelyek korábban rejtve voltak. Olykor újabb történeti és összehasonlító adatok felbukkanása a korábbtól eltérő magyarázati lehetőségre irányítja a figyelmet. De az is előfordul, hogy némely kutató olyan etimológiai megoldásra tesz javaslatot, amely cáfolja a korábbiakat. Tanulságosan tükröződhetnek az egymás mellett élő népek névadási szokásai a vegyes nemzetiségű területeken. Bepillanthatunk a hivatalos névadás gyakorlatába is. Az efféle esetek mérlegeléséből tevődött össze az alábbi etimológiai gyűjtemény. A vizsgált nevek túlnyomó többsége a Kárpát-medencéből való, de kivételesen szóba kerül akár bulgáriai helynév is.

1. *Burda* és *Borda*. — A Garam—Ipoly közti Lelédttől dél-délkeletre emelkedő, a régebbi mérések szerint 400, az újabbak szerint 387.7 m magas hegy fontosabb adatai: 1865: *Bordahegy*, *Borda hegy* (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 49, 208); 1885/1911: *Burda h.* (Mgy. Szőlgyén und Gran. 1: 75 000-es térkép); 1934: *Burda* (Esztergom és Kürt. 1: 75 000-es térkép). A *Burda* < *Borda* hegynév a 'takácsborda' jelentésben közkeletű magyar *borda* fn.-ből alakult annak régi, nyelvjárási 'hegy, magaslat' (NyF. 66. sz. 10) jelentésében. A szláv eredetű magyar *bordá*-nak ez a jelentése nem magyar fejlemény, hanem megvolt már az átadó szláv nyelvben is; l. pl. szlovák *brdo* 'takácsborda; (rég) sziklás magaslat'. A *Borda* > *Burda* fejlődés a palóc nyelvjárásokban másutt is észlelhető; l. 1931: *Borda-h.* '261 m magas hegy Felsőbodonytól délre' (Vác és Diósjenő. 1: 75 000-es térkép), de l. 1914: *Burdahegy* '199 m magas hegy Dobó-Berekaljától (Podluzsány) északra' (Königsberg und Garam-Szt. Benedek. 1: 75 000-es térkép). A cseh *Burda* (< *Burian*) családnévnek nincs köze a magyar hegynévhez. A szlovák *Burda* hegynév a magyarból való. — A Belényestől északkeletre fekvő *Burda* > *Borda* (1588: *Burda*: Jakó 222; 1704: *Borda*: Mező: HivHn. 190 'Burda') falu neve más eredetű. Előzménye a román *Burda* szn. (Constantinescu: DOR. 223). (Hefty: NyF. 66. sz. 10; Stanislav: SlovJuh. 2: 68, 90.) —Vö. *Kelecsenyborda* (FNESz.⁴).

2. *Kán(y)ától Kamaraerdőig?* — A Budától délre emelkedő Tétényifennsíkhöz észak felől csatlakozik a *Kamaraerdő*-nek hívott erdős terület. Legmagasabb pontja a 224 m magas Vadász-hegy (Jäger Berg). Tőle keletre, a régi Balatoni műút felső éles kanyarulata felé egy 202 méteres magaslat név nélkül szerepel a térképeken. Ezen a környéken a középkorban egy (bencés) apátság és egy hozzá tartozó falu feküdt. Fontosabb okleveles adatai a következők: +1015 (1220 körül szerkesztve): „villa Neuýg iuxta *Kana* dimidio miliario in montibus sita” (DHA. 1: 75); 1240: „.....gio de Teluqui, Laurencio de *Kana* (!) abbatibus”, „a Saxonibus de minori Pest, qui est prope *Kana* (!)” (MonBp. 1: 37); 1258: „in mon-o de *Kana*” (Györffy 4: 571); 1325/1470: „terram ecclesie de *Kana*” (MonStrig. 3: 63); 1405: „penes domum Iacobi dicti de *Kana*” (ZsigmOkl. 2/1: 472). 1412-ben említettek még egy óbudai apácát, aki az itteni faluban született (BpLex.² 1: 639). A török korra a falu is, az apátság is elnéptelenedett. Az apátság címét, mint annyi más elenyészett apátságét, tovább is adományozzák (PRT. 12/B: 322). Az apátság térképi helyét l. a „Középkori települések Budapest területén” térképen (BpTört. 2. kötet melléklete).

A szóban forgó apátság nevének olvasata sokáig bizonytalan volt. (Teljes bizonyosság ma sincs, mert nem őrződött meg folyamatosan, s a mai élő nyelvben nincs nyoma.) Az 1258. évi oklevél egyik kiadásában (MonStrig 1: 452) nyilvánvalóan téves olvasat a *Kava* a helyes *Kana* helyett. Ám a *Káva* olvasat gyökeret vert a bencés rend és általában a katolikus egyház névhasználatában, és még napjainkban is használatban van: 1895: „*Kávai* apátság. Pilis megyében feküdt” (PallasLex. 10: 285); 1912: „Az hiszszük, a mai Kőérberek területén feküdt *Káva*, mely eredetibb formájában *Kálva* lehetett” (PRT. 12/B: 321); 1900: „a Budától nem messze eső *kávai* monostor” (Karácsonyi: MNemz. 2: 298); 1936: „Ez időben keletkeztek az Aba-nem kompolti, ... a Kaplony-nem *kávai* ... bencés apátságai” (Hóman—Szekfü³ 2: 20); 1982: „Szent Szabina kápolnaigazgatóság (1112, Péterhegyi u. 67.) ... Szt. Szabina név felvételét az sugallja, hogy az Árpádok korában a hely közelében, a mai Kamaraerdő dűlőben virágzott a *kávai* Szt. Szabina bencés apátság, melynek romjai műemlékileg védettek” (EsztSem. 1982. 262); 1988/89: „*Kávai* apátság romjai” (A Budai-hegység turistatérképe. 1: 30 000. Harmadik, javított kiadás). A *Kána* névalakot tette magáévá GYÖRFFY (BpTört. 1: 318), ZOLNAI LÁSZLÓ (Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Bp., 1975². 46, 47) és a BpLex.² (1: 639). GYÖRFFY történeti földrajzában (4: 571) *Kán(y)a* a címszó. Így érvel: „Kányáról, melyet 1525-ben a Fehérvárról Budára vezető út mellett D-re jelölnek meg, Tinódi Sebestyén Krónikájában a »Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról« [1541] írt 16. fejezetben így szól: »Házától sietett az romlott Budába, immár basa vala *Kányánál* táborba, Szent Gellértnél vannak némötök barlangba« (Bp., 1984. 449). Nevének *Kánya* olvasatát támogatja, hogy *Kányakapu* volt 1531-ben Sasad pusztá Kánya felé eső határrészének a neve (Bud. Rég. XI. 386).”

A *Kán(y)a* helynév személynévi eredetűnek látszik, de keletkezésmódját illetően nincs minden tisztázva. Az Árpád-korból ismerünk megfelelő személyneveket: 1211: *Cana* (PRT. 10: 507); 1214/1550: *Kana* (VárReg. 287); 1217/1412: *Kana* (UrkBurg. 1: 73); 1233: „*Kana* prepositus Symigiensis” (PRT. 1: 715). Ám tekintettel arra, hogy a *n* és palatalizált párja, a *ny* jelölése a XIII. század közepéig még egységesen *n* jellel történt, ezeket az Árpád-kori *Kaná*-kat *Kányá*-nak szokták olvasni és a szláv eredetű *kánya* madárnévből származtatni. (L. Kázmér: RCsnSz. 544 is.) A ragadozómadár nevéből a szlávoknál is alakult személynév: lengyel *Kania* szn. (ŚlSNO. 2: 529); szlovák *Kaňa* szn. (HSSJ. 2: 20); cseh *Kaňa* (Svoboda: SOJ. 45, 196). Ha az Árpád-kori *Kana* személynévet *Kányá*-nak olvassuk, akkor bátran származtathatjuk belőle a Somogy megyei *Kánya* helységnevet (FNESz.⁴ 1: 680). De annak is van jele, hogy palatalizálatlan vagy depalatalizált *Kána* személynév is élt egykor a magyarban. Az 1996. évi budapesti telefonkönyvben (1: 824) három *Kána* családnevű előfizető van nyilvántartva. A horvát *Kanja* családnévnek (LPH. 280) is van *Kana* (LPH. 279) változata. Lehetséges, hogy a magyarban is *ny* > *n* depalatalizálódás ment végbe *Kána* esetében? (A Putnok közelében levő *Kánó* < régi *Kálnó* neve nem tarthat ide; l. FNESz.⁴ 1: 679, a *Kánai* családnévre l. Kázmér: RCsnSz. 541). A feltehető depalatalizálódásba esetleg belejátszott a galileai *Kána* város neve is [1590: *Canában* gr.: Kár: Bibl. Újtestamentum 81 v].

A *Kamaraerdő* névről sokáig az volt az egyöntetű vélemény, hogy a törököktől való visszafoglalás után a magyar királyi kamara birtokában levő erdős területet a betelepülő németek *Kammerwald*-nak nevezték el, s ezt később magyarra fordították (Rupp 219; FNESz.⁴ 1: 677). Újabban más véleményt nyilvánított GYÖRFFY (BpTört. 1: 318): „Alighanem a *Kánai erdő* nevéért fordították a beköltöző svábok a XVIII. században *Kanaer Waldra*, ezt értelmesítették népetimológiával *Kammerwaldra*, és ennek magyarra való visszafordítása révén keletkezhetett a *Kamaraerdő* elnevezés.” E nézetet tette magáévá a BpLex.² (1: 639) is. Mivel egyelőre sem a **Kánai erdő*, sem a német **Kanaer*

Wald nem igazolható a korabeli forrásokból, e szellemes magyarázatot bizonyos óvatossággal kell fogadnunk.

3. *Kielmanszigettől Kilimánig*. — A Zalaapáti-hátságnak a Principális-csatorna felőli lejtőjén fekszik a *Kilimán* nevű falu, amelynek 1851-ben 250, 1910-ben 388, 1944-ben 439, 1996-ban pedig 304 magyar lakosa volt. Az általam 1773 óta adatolt településnév eredetéről 1978-ban (FNESz. 333) a következőket írtam: „Valószínűleg szerb-horvát szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. szb.-hv. R. *Kliman* 'Kelemen' (13. sz.: HASz. 5: 74).” A FNESz. további kiadásában is ugyanez a szövegezés olvasható. Felhasználva HOLUB JÓZSEF nagyszabású Zala megye történetének kéziratot anyagát, valamint ÖRDÖG FERENC gyűjtő és feldolgozó munkáit is, RABB LÁSZLÓ ekképpen vázolta fel *Kilimán* keletkezésének körülményeit: „A község neve 1767-ben *Kilimány*. Magyar helységnév. A falu határában állott a *Kielmansziget* nevű palánkvár, amelyet Kielman nevű kanizsai főkapitány építtetett.” (Ki kicsoda Zala megyében? 1996. Felelős szerkesztő Rikli Ferenc. Zalaegerszeg, 386.) A kérdést megnyugtatóan PÁLFFY GÉZA történész tisztázta „Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója (*Kilimán* falu és Andreas Kielman von Kielmansegg)” című mintaszerű tanulmányában (MNY. 1996: 163—74). ÖRDÖG FERENC vizsgálataiból megállapította, hogy a falu nevére 1767—1769-ből van a legkorábbi adat *Kilimány* alakban (ÖRDÖG, ZNEJ. 2: 583). Előzménye az a *Kielmansiget* [1583: MNY. 1996: 167] ~ *Kilmansiget* [1593: uo.] nevű váracska, őrház volt, amelyet a Kanizsa-patak (ma Principális-csatorna) mocsaras völgyének védelmi célú kihasználása során az az Andreas Kielman építtetett, aki 1577-től 1580-ig kanizsai főkapitány volt. Az összetett *Kilmansiget* idővel elveszítette a mocsaras környezettel kapcsolatos utótagját, és *Kilimán*-ként állandósult. A német *Kielman* családnévben korábbi *Kilchman* (tkp. 'az egyház számára bérleti díjat fizető') rejlik (Brechenmacher 2: 38, 41). — Helyes volt a sejtésem, hogy *Kilimán* személynévből alakult. A részletes történeti vizsgálat fényt derített a névadó személyre magára is.

4. *Kőérberek és Alsó-, Felsőköhér*. — Ismeretes, hogy a budai Kamaraerdőtől északra levő terület 1847-ben a Döbrentei Gábor-féle budai dülőkertesztelő alkalmából jutott mai névéhez úgy, hogy egy 1244/1496. évi oklevélben felbukkanó s a mai Kőbánya területét jelölő *Kőér* [*Kuer*: MonBp. 42] helynevet tévesen a Kamaraerdőre vonatkoztatták, s kiegészítették a hely erdős voltára utaló *berek*-kel. Magyarázatot is találtak rá a helyi terepadottságokban: „A területén átfolyó vízről, a mai Hosszúréti-patakról kapta nevét” (Mészáros György: Budapest teljes utcanévlexikona. Bp., 1998. 41.) Eszerint a *Kő-ér* jelentése 'köves medrű vízfolyás' volna. *Kőérberek* a névadója a XI. kerületben levő *Kőérberki dülőút*-nak és a *Kőérberki út*-nak. De oklevéltől támogatott „történeti jogon” 1953 óta a *Kőér utca* és a *Kőér köz* nevet viseli Kőbányán (Óhegyen) is egy-egy közterület (Mészáros i. m. 237). Egy középkori oklevélben szereplő helynév tehát megtalálható a mai Buda (XI. kerület) és Pest (X. kerület) térképén egyaránt. Hogyan lehet etimologizálnunk a középkori *Kuer* helynevet, amelyre Györffy (4: 529) *Keer* (1265) és *Kwerfelde* (1388) adatot is idéz? Hozzájuk tehetjük még az 1356: *Kuerd* (AnjouOkm. 6: 504; FNESz.⁴ 1: 789 *Kőbánya* a.) adatot. Ha a köfejtéséről híres Kőbánya és a területén fekvő egykori *Kuer* között szerves összefüggést teszünk fel, s *Kőbánya* mintájára *Kuer*-ben is összetételt látunk, akkor *kő* előtagról és *ér* 'ásványér' utótagról beszélhetünk (FNESz.⁴ 1: 789; EWUng. 327 *ér*⁴ a.). Ám az *ér* főnévnek csupán az 1580-as évektől kezdve mutatható ki 'ásványér' jelentése: 1580 körül: „Ercznek az *ere*” (RMG1. 194); 1585: „Ezwst es on *ere*” (Cal. 446.). Ezért is különös figyelmet érdemel Györffy (4: 529) nézete, amely szerint nem *Kőér* összetétellel, hanem személynévi

eredetű *Kövér* ~ *Kevér* helynévvel van dolgunk. E feltevést nyomatékosan támogatja az 1388. évi *Kwerfelde* 'Kövérfölde' is. S nem is példátlan a *kövér* mn. → *Kövér* csn. helynévi alkalmazása. A *Kövér* szn. *Köhér* változatából való Székelyföldön a Nyárádremetétől északnyugatra fekvő *Alsóköhér* és *Felsőköhér* utótagja (FNESz.⁴ 1: 83).

5. *Ludbreg* és *Deli Orman*. — A horvátországi Varasd és Kapronca között, a Bednya folyó mentén fekvő Ludbreg helység fontosabb adatai: 1317: *Ludbreg* (ComVar. 100); 1808: „*Ludbreg*h vel *Ludbrieg* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 391); 1882: *Ludbreg* (Ihász: Hnt. 197); 1973: *Ludbreg* (ImMesta. 1973. 239). A horvát *Ludbreg* tkp. értelme 'bolond domb'. A hiedelem szerint itt volt a boszorkányok gyülekezőhelye (Skok: EtRj. 2: 326). Előtagjának helynévben való alkalmazásához l. bolgár *Людозопие* 'erdős-dombos vidék Bulgária északkeleti részén Rusze és Dobrics (Tolbuhin) között'. Ez tükröfordítás az oszmán-török *Deli Orman* [tkp. 'sűrű, buja erdő'] mintájára. Erre l. magyar szövegkörnyezetben: 1893: „Sumen és Szilisztria közti részét *Deli-Ormannak* (bolond erdőnek) hívják” (PallasLex. 3: 439 *Bolgárország* a.). Az oszmán-török *deli* 'esztelen, örült, szilaj, vad, heves' átkerült a magyarba is mint *deli* 'délceg, szép' (TESz. 1: 608). Némelyek szerint *Ormánság* alapszava, az *Ormán* tájnév is egy régi török nyelvi *orman* 'erdő' átvétele (FNESz.⁴ 284), de nagyobb a valószínűsége annak, hogy előzménye a magyar *ormány* 'domb, lápos területen levő sziget' <: *orr* 'orom, magaslat'.

6. *Nederes* és *Drávavásárhely*. — A FNESz.⁴-ben (2: 225) a Lonsonctól nyugat-északnyugatra, a Madácsi-patak (Madačka) mély völgyében fekvő kis falu nevének szláv előzményét ekként értelmeztem: 'olyan hely, ahol vasárnaponként van a hetipiac'. A kérdés azóta sem hagyott nyugodni. Most szükségesnek tartom újabb, nagyobb összefüggésben való vizsgálatát. A helynév fontosabb történeti adatai a következők: 1393: *Nedeliste* (ZsigmOkl. 1: 346); 1400: *Nedelistha* (ZsigmOkl. 2/1: 74); 1460: *Nedelysche* (Csánki 1: 104); 1773: *Negyelistye* (LexLoc. 153); 1851: *Nedelistye* (Fényes: MoGSz. 3: 135); 1904/1906: *Nederes* (Mező: AdHivHn. 269). A *Nedelistye* hn. a szlovák *Nedelište* átvétele. Ennek a szlovák *Nedelište*-nek a megfejtéséhez a cseh nyelv megfelelő helységnevének az útbaigazítását vehetjük igénybe. A csehországi Hradec Králové (Königrätz) várostól észak-északnyugatra fekszik egy — két településrészből álló — kis falu: (Dolní és Horní) *Nedelište* [1073: *Nedelischi* (latin locativus): Profous 3: 189]. E helységnév PROFOUS (i. h.) szerint az ócseh *nediel* (mai cseh *nedíl*) 'osztatlan birtok, közös (nagy)családi vagyon; Gemeingut' (ehhez l. ósszláv **ne* 'nem' és *děľ* 'rész, hányad') -*ište* képzős származéka. Tkp. jelentése 'az a hely, ahol osztatlan birtok van'. Képzésmódjához l. cseh *bojište* 'harctér, küzdőtér', *ohnište* 'tűzhely', *pastvište* 'legelőhely', *smetište* 'szemétdomb', *tržište* 'vásárhely, vásártér' stb. (A közös családi birtok intézményére a szlávoknál l. SÍSS. 6: 627—9.) A cseh *Nedelište* helységnévről megállapítottakat minden további nélkül alkalmazhatjuk a szlovák *Nedelište*-re is. Tehát egy régi szláv vagyoni jogi intézmény, az osztatlan családi birtoklás rejlik a névadás háttérében. Az -*ište* képző nagyszámú szlovák helységnévek alkotó eleme; l. *Brvnište* 'Boronás Trencsén megyében' (VSOS. 1: 250) <: *brvno* 'gerenda, borona'; *Hrachovište* 'Borsós Nyitra megyében' (VSOS. 1: 453); *Ihřište* 'Igricke Trencsén megyében' (VSOS. 1: 489) <: régi *ihra* (ma *hra*) 'játék'; *Kostolište* 'elenyészett település Turóc megyében Necpál közelében' (VSOS. 2: 287) <: *kostol* 'templom'; *Lazište* 'a Liptó megyei Lazisko régi névváltozata' (VSOS. 2: 135) <: *laz* 'irtványföldi szétszórt település'; *Lukovištia* [többes sz.] 'Kőhegy Gömör megyében' (VSOS. 2: 205) <: régi *luk* 'hagyma' (HSSJ. 2: 238; a mai szlovákból, csehből a *luk*-ot kiszorította a német eredetű *cibul'a*, illetőleg *cibule*, de egykori meglétét a cseh *Lukovište* helynév is bizonyítja; l. Gebauer: SÍStč.⁷ 2: 289 és Šmi-

lauer: PFSITop. 116); *Mostište* 'Lednichidas Trencsén megyében' (VSOS. 2: 271) <: *most* 'híd'; *Repište* 'Repisty Bars megyében' (VSOS. 2: 485) <: *repa* 'répa'; *Sobotište* 'Ószombat Nyitra megyében' (VSOS. 3: 64) <: *sobota* 'szombat'; *Záhorovište* 'később *Záhorovisko* néven szereplő település, majd határrész a Liptó megyei Szentkeresztnél' (VSOS. 3: 108 és GeogrNázv. 2: 171) <: *za horou* 'hegyi erdőn túl' (vö. *Záhorová* 'egy 694 m magas hegy Árvában': GeogrNázv. 2: 171); stb.

A szlovén FRANCE BEZLAJ (Slavia 27 [1958]: 358—9) nemcsak teljes mértékben osztotta PROFOUS vélekedését arra vonatkozólag, hogy a cseh *Nedělišťe* az őcseh *nediel* 'Gemeingut' származéka, hanem kiterjeszkedett a muraközi horvát *Nedelišće* 'Drávavásárhely' [l. 1773: *Nedelisty*: LexLoc. 179, de l. 1226: *Nedelicha*: NyK. 48: 416 is] nevére is. Tagadta, hogy ennek bármi köze volna a *nedělja* 'vasárnap' (tkp. 'nem dologtevő nap'; l. ósszláv **ne* 'nem' és **dělati* 'csinál, tesz, dolgozik') főnévhez vagy a belőle képzett *Nedeljko* ~ *Nedjelko* (tkp. 'vasárnap született ember') személynévhez. Motiváció tekintetében a horvát *Nedelišće*-t BEZLAJ összekapcsolta a cseh *Nedělišťe*-vel, és az ősi szláv házközösség (nagycsalád, *zadruga*) nyelvi nyomát látta benne. Hivatkozott a szerb-horvát *neodiljena kuća* (tkp. 'osztatlan ház') 'házközösség, *zadruga*' szó szerkezetre. Nagy valószínűséggel idevonta a vendvidéki Bántornyától (Turnišče) délkeletre fekvő Zorkóháza szlovén *Nedelica* [1379: *Nedelica*: Csánki 3: 85] nevét is.

A muraközi *Nedelišće*-nek korábban 'vasárnap tartott vásárok helye' értelmet tulajdonítottak (NyK. 48: 416). Ám e magyarázat ellen valóban súlyos érvet lehet felhozni. Szent István a templomba járás elősegítése végett a vásározást a vasárnapi templomozással kapcsolta össze, s ezért a vásárhelyek az első templomok mellé települtek. (Kezdetben a cseheknél is vasárnap volt a vásárnap, de ezt I. Břetislav törvénye eltiltotta. L. Pauler: Árp.² 1: 400 és StčSl. *na — objěti sě 426 neděle* a.) Azonban 1075—1077-ben I. Géza a vásárok napját vasárnapról szombatra helyezte át. Ezért van annyi *Szombathely* nevű településünk (általában megyénként találunk belőle egyet), de nincs egyetlen **Vasárnaphely* sem. Szent László tovább szigorította I. Géza rendelkezését. Sok templom környéke még az ő korában is egybeesett a vásárhellyel. Ha ilyenkor valaki a templomozást a vásár miatt elhanyagolta, annak lovát elvették. Vasárnap tartott piacról tehát aligha nevezhettek el Magyarországon bárhol is települést. A muraközi *Nedelišće* plébániatemplomának a Szentháromság a titulusa, s ugyancsak a Szentháromság a titulusa a Zágráb megyei Sveta Nedjelja ~ Szentnelele plébániatemplomának is. Erre támaszkodik az a feltevés (NévtÉrt. 18. sz. 108; l. még Mező: AdHivHn. 222), hogy mindkét esetben a Pünkösdi utáni első vasárnapon megült Szentháromság búcsúnapja („szent vasárnap”) motiválta a névadást. Ha a vendvidéki *Nedelica* 'Zorkóháza' plébániatemplomának is a Szentháromság (volt) a titulusa, akkor ez esetben templomi búcsúnappal lehetett a névadási motívum.

A XX. század eleji országos helységnévrendezés során 1906-ban a Nógrád megyei *Nedelisty* nevet *Nederes*-re változtatták nyilvánvalóan magyarosító szándékkal. A hangzásbeli idegenszerűség kiküszöbölésére a név elejét (a könnyebb azonosítás érdekében) megőrizték, a név második felét viszont önkényesen megváltoztatták, talán úgy, hogy hozzáigazították az *Egeres*, *Feneres* 'Fenyéres', *Gyökeres*, *Kenderes*, *Szekeres*, *Tekeres* stb. hangalakjához. A nyelvjárási *neder* 'féleszű; csintalan' (MTsz.) vagy a *meder* nyelvjárási *neder* (CzF. 4: 750) változatának közrejátszásával is lehet számolnunk. (Így magyaráztam korábban, l. FNESz.⁴ 2: 225.)

7. *Olvárpuszt*a és *Óvár*. — Az így hívott települések az Ipoly jobb parti vízkörnyékén találhatók, a történelmi Hont, illetőleg Nógrád megyében. Légvonalban mintegy 33 km-re fekszenek egymástól. Mindkét település nevét tárgyalom a FNESz.⁴-

ben (2: 276, 293), természetesen szótárszerű tömörséggel. Most kitérek a részletekre és az újabban felmerült magyarázati lehetőségekre is.

Az *Olvárpuszta* nevet ma két településrész is viseli. Az Ipolyságtól délkeletre, Tesmagnál jobb felől az Ipolyba ömlő vízfolyás mentén fekszenek Középtúr (Stredné Turovce), illetőleg Felsőtúr (Horné Turovce) magasságában, tőlük keletre. A rajtuk átfolyó patak neve magyar térképen *Lomoc-patak* [1885/1910: *Lomocz p.*: Balassa-Gyarmat und Ipoly-Ság. 1: 75 000 térkép]. A patak névadója a 441 m magas *Lomoc-hegy* [*Lomocz h.*: uo., l. még 1865: *Lomocz* 'hegy' és 'völgy': Pesty: Hont m. Szentendre, 1984. 156 *Ipoly Födemes* a.] A *Lomoc* hn. szláv eredetű; vö. cseh *Lomec* hn. (Hosák—Šrámek 1: 545) <: *lom* 'törés; kőfejtő'. A *Lomoc-patak* szlovák neve *Olvár* (Podrobný autoatlas. Slovenská Republika. 1: 100 000. 1995—96. 95. térkép). E szlovák víznév az *Olvár* településnévhez képest másodlagos. — A településnév fontosabb történeti adatai: +1135/+1262/1566: Zcorna [ma Iszkornyapuszta] iuxta *Ohward* (Györffy 3: 224); 1245: *Olwar* (uo.); 1808: „*Olvár* h. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 477); 1851: „*Olvár*, puszta, Honth vgyében, Ipoly-ságh fil., 42 kath. lak.” (Fényes: MoGSz. 3: 162), „*Óvár*, Honth vmegyében; p. Palást fil. 26 kath., 7 evang. lak.” (Fényes: MoGSz. 3: 173); 1856: *Óvár* (Györffy 3: 224); 1944: *Olvárpuszta* 'Palást tartozéka', *Olvárpuszta* 'Tesmag tartozéka' (Hnt. 447). Az 1995—96-os szlovák autóatlaszon a következő megírásokban szerepel az *Olvár* név: *Olvár* 'patak', *háj*. [hájovnál *Olvár* [erdészlak, közelében egy *včelia farma* 'méhészet'], *Slovákov Olvár*, *Žigov Olvár*. Figyelmet érdemel, hogy a közelben levő *Ipolyfödemes* egykori királyi méhészek (kaptárosok) jelenlétére utal. Ennek és a mai *včelia farma*-nak a tanúsága szerint egykor is, ma is kiváló a méhlegelő errefelé. (A szlovák *Ipel'ské Ul'any* 'Ipolyfödemes' 1947-ben hatósági úton keletkezett a magyar *Ipolyfödemes* tükörfordításával'; l. szlovák *úl* 'kaptár'.) Vö.: *Méznevelő*, régi *Mézmivelő* 'helység Korpona és Ipolyság között' ~ szlovák *Medovarce* 'ua.' (FNESz.⁴ 2: 127).

A Nógrád megyei *Óvár* (*Olováry*) Szklabonyától keletre, a 327 m magas *Óvár-hegy* (*Kő-hegy*) tövében fekszik. A XX. század elejéről való tudósítás szerint „A község fölött emelkedő *Ó-vár-hegyen* népvándorlaskori sánczok voltak” (MVV. Nógrád vm. [1911.] 99). Óvártól kelet-északkeletre, Galábocs határában van egy 284 m magas *Vár-hegy*. (L. 1885/1914: Salgó-Tarján und Nagyszécsény. 1: 75 000 térkép.) Óvár fontosabb történeti adatai a következők: 1266: *Olwar* (Györffy 3: 282; királyi fegyvernökök lakóhelye, a Hont megyei Olvártól a *Superior* 'Felső-' jelzővel megkülönböztetve; határában egy *Warpathaka* nevű vízfolyás); 1773: *Óvár* (LexLoc. 160); 1808: „*Óvár* h. *Olowáre* s.” (Lipszky: Rep. 1: 487); 1851: „*Óvár*, magyar-tót falu, Nógrád megyében, 553 kath., 7 evang. lak. Kath. paroch. templom. Van jó földje, erdeje és szőlője. F.u. többen. Út. p. Balassa-Gyarmat.” (Fényes: MoGSz. 3: 173.); 1944: *Óvár* (Hnt. 452); 1977: *Olováry* (VSOS. 2: 344.)

Olvár(puszta) és *Óvár* nyelvi eredetét illetően megoszlanak a vélekedések. Többnyire magyar összetételnek gondolják, utótagjában a *vár* 'castrum' főnévvel. Erre ad is bizonyos alapot az, hogy a Nógrád megyei Óvár közelében *Óvár-hegy*, *Várpataka*, *Vár-hegy* szerepel a forrásokban, talán népvándorlaskori erődítés emlékeként. Am a Hont megyei Olvár(puszta) környékén nem szólnak a források semmiféle várról vagy annak nyomáról. Az előtag megítélésében nincs egység. Lehet, hogy a magyar *ó* 'régí' melléknév rejlik benne (TESz. 2: 1063 *ó*¹ a., FNESz.⁴ 2: 276, 293). Am súlyos nehézséget jelent, hogy a régi adatok következetesen *Olvár* hangtestűek, s az *ó* melléknévnek nincs kimutatva *ol* változata. Honnan került hát a névbe a *l*? Ha analógiás úton, akkor mi volt a minta? GYÖRFFY (4: 282) elvetette az előtagnak az *ó* melléknévvel való azonosítását, és elsődleges *Alvár* (tkp. 'alsó vár') összetételt valószínűsített. De ha így van, akkor hogyan értelmezzük a régiség óta szinte mindvégig, 1773-ig következetes *Olvár* névalakot,

holott az *al*-nak *ol*- változata az EtSz. (1: 52) szerint is csak a XIV. század második feléig volt járatos [1356: *Olegregh*: OklSz. 13], s a mai nyelvjárási *ol* [Göcsej: *Gyere le az olba*: aljba: MTsz. 1: 25] talán újabb fejlemény. Egy *Olvár* > *Óvár* fejlődés már problémamentes. Vö. *alma* : *olma* : *óma* (TESz. 1: 140) is.

Csakhoggy GYÖRFFYnek (4: 282) van egy másik etimológiai javaslata is. Szerinte *Olvár* ~ *Óvár* neve magyarázható egy szláv *uhljar* [ɔ : *uljar*] 'méhész' szóból is. L. szerb-horvát régi *uljar* 'méhész' (vö. szlovén *ulj* 'méhköpi, kaptár', szerb-horvát *uljanik* 'méhkas, kaptár'). A Hont megyei *Olvárpuszta* névkörnyéke valóban őrsi egykori (királyi) méhészek emlékét. Hangtanilag azonban már-már áthidalhatatlan távolság van a helynévi használatban nem igazolható **Uljár* és az *Olvár* ~ *Óvár* között.

Gyökeresen szakítva minden korábbi megfajtési kísérlettel az 1989 óta füzetenként megjelenő ósláv etimológiai szótár szócikkírója, EVA HAVLOVÁ (SJS. 584—5) *Olvár* ~ *Óvár* falu szlovák *Olováry* nevéből indul ki és olyan foglalkozásnévi összetételre vezet vissza, amilyen az orosz *кашевар* 'főzőember, szakács', *медовар* 'méhsérfőző', *мыловар* 'szappanfőző', *пивовар* 'sörfőző', *смоловар* 'gyantafőző' stb. A *-вар* utótagnak azonban nemcsak 'főzőember', hanem 'főzőhely', sőt 'főzésre való készülék' jelentése is lehet. L. egyfelől szlovák *liehovar* 'szeszgyár', *solivard* 'sófőző telep, sófőzde', *pivovar* 'sörgyár', másfelől orosz *самовар* 'teavízfőző'. Ez a szóalkotási mód a szláv nyelvekben ma is eleven. De mivel azonosítható HAVLOVÁ szerint a szlovák *Olováry* előtagja? Azzal a szláv *olъ* 'híg sörféle' főnévvel, amely legkorábban egy XIII. században keletkezett, bizánci görögből orosz szerkesztésű ósláv (egyházi szláv) nyelvre fordított kéziratok nomokanonban (egyházi törvénygyűjteményben) fordul elő a héber eredetű görög *σίκερα* 'részegítő ital' (vö. héber *sekar* 'ua.') szláv egyenértékűjeként. Olyan sörfélére vonatkozhatott, amely komló nélkül készült úgy, hogy forró vízbe malátát (szaladot) keverték, keserű füvekkel megízestették és alkoholossá erjesztették. Az egyes szláv nyelvek közül az ósláv *olъ* pontos megfelelője csupán a szlovénből mutatható ki *ol*, N. *vol* 'sör' alakban, de egykor megvolt az oroszban is mint *olъ* 'ua.'. De megvan (vagy megvolt) az alapszónak *olujъ*, *olovina*-féle származéka számos szláv nyelvben (oroszban, bolgárban, lengyelben, szlovénben). A román N. *olovină* 'sörféle' szláv jövevény. — Figyelmet érdemel, hogy a szlovénben élt egy *olovar* 'sörfőző' (Pleteršnik 1: 820) összetétel is.

Mindezek alapján akár valószínűnek is tűnhet, hogy a szlovák *Olováry* olyan szolgálonépi település neve lehetett, amelynek lakosai sörféle ital szolgáltatására voltak kötelezve. Ám e feltevés ellen több érv is szól. A 'sörfőzők'-nek értelmezhető szlovák *Olováry*-ra csupán 1808 óta van adat, de az is csak a Nógrád megyeire. A Hont megyei a szlovákban is következetesen *Olvár*. Nagy a gyanúm, hogy a szlovák *Olováry* nem népi eredetű, hanem valami tudatos szlovákosítás eredménye, talán éppen a szlovén *olovar* 'Bierbrauer' mintájára, amelyet 1789-ben szótároztak először. De még maga a szlovén *olovar* sem feltétlenül önálló szemléletű képzés, hanem inkább utánérzés a szinonim *pivovar* mintájára. Egyébiránt mára a szlovén *olovar* (s a szinonim *olar* és *pivar*) teljesen elavult, de az *ol* 'sör' is a szókincs perifériájára szorult. Általános használatú lett a *pivo* és a *pivovar* 'sörfőző'.

Végigvizsgálva *Olvárpuszta* és *Óvár* eredetmagyarázati kísérleteit az a végső megállapításom, hogy legszilárdabbnak, legjobban megalapozottnak Györffy Györgynek az a feltevése látszik, amelyik a magyar *Alvár*-ból indul ki 'alsó vár' értelemben. De ez a feltevés sem zár ki minden kétséget.

8. *Ómoldova*, *Újmoldova* és a *Moldova* országnév. — A történelmi Krassó-Szörény megyében az Al-Duna bal partján, Galambóccal átellenben található Ó- és Újmoldova. Ómoldova fontosabb adatai a következők: 1554—79: *Modava*

(Engel: TemMold. 90); 1588: *Mudava* (Suciu 1: 405); 1607: *Mudva* (uo.); 1723: *Moldova* (Engel: TemMold. 91); 1808: „*Moldova* ill. Pagus. Insula” (Lipszky: Rep. 1: 433); 1829: „*Moldova Vetus, Ó Moldova* (Suciu 1: 405). A *Moldova* helységnév etimológiai-lag azonos a *Mold(o)va* országnévvvel (FNESz.⁴ 2: 153): a románban keletkezett a román *molid* ~ *molidv* ~ *molitvǎ* ’lucfenyő’ (Borza: DicțEtnobot. 130) származékaként. A *Moldava* ~ *Mudava* névalak szerb hangfejlődés eredménye (Petrovici: StDialTop. 140, 141). Az Ó- előtag Újmoldova előtagjával van korrelációban. A román névalak a részfordításos *Moldova Veche*. — Újmoldova fontosabb történeti adatai: 1569—79: *Bošnaq* (Engel: TemMold. 34); 1717: *Posneaci* (uo.); 18. sz.: *Banna Moldova* (Suciu 1: 405); 1808: „*Moldova (Új-)* vel *Moldovabánya* (Lipszky: Rep. 1: 434). Az elsődleges *Bosnyák* és *Bosnyáci* hn. szerb eredetű; vö. *Bošnjak* hn., *Bošnjaci* hn. (ImMesta 1973. 71) Boszniai-ak települését jelöli. Az újabb *Újmoldova* név a szomszédos *Ómoldova* nevével van korrelációban. A román névalak *Moldova Noua*. (Engel: TemMold. 34.)

9. *Párutca*. — A nyugat felől Nyitrával tőszomszédos, 1886-ban Nyitrához csatolt helység fontosabb adatai: 1301: *Parucha* (RDES. 1: 44); 1368: *Parwcha* (VSOS. 2: 296); 1773: *Parucza, Parutz, Parowcze* (LexLoc. 151); 1808: „*Parúcza* h. *Párowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 496); 1851: *Parutsza* (Fényes: MoGSz. 3: 200); 1873: *Párutca* (Majtán 288). A szlovák *Parovce* átvétele. Ennek alapszava egy *Pár* szn.; vö. 1301: „de genere *Paar*” (RDES. 1: 43). A magyarban a hn. az *utca* analógiás befolyása alá került (VSOS. 2: 296, 298; Györffy 4: 443.) — Vö. *Pári* (FNESz.⁴ 2: 320).

10. *Szerednye*. — A Kárpátalján, Ungvár és Munkács között félúton fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1407: *Zerethnye* (ZsigmOkl. 2/2: 81); 1414: *Zeretine* (ZsigmOkl. 4: 621); 1417: *Zerednye* (Csánki 1: 386); 1773: *Szerednye* (LexLoc. 286); 1808: *Szerednye* (Lipszky: Rep. 1: 644); 1944: *Szerednye* (Hnt. 549). Szláv, közelebbről ukrán eredetű; vö. ukrán *Середня* hn. (SHUkr. 497), *Serednia Hora* hn. (Hrabec 125), *Seredna* hn. (RudnBojk. 123). Ткр. jelentése ’középső, közbülső’. A mai ukrán névalak *Середне*. (Stanislav: SlovJuh. 2: 477; Šmilauer: PŕSITop. 159.)

11. *Szölmálók, Szulimánok*. — A Szigetvártól északra fekvő Szulimán helység neve úgy keletkezett, hogy az eredeti *Szölmál* (tkp. ’szőlővel beültetett hegyoldal’) népetimológiás átalakulással a *Szulimán* személynévhez hasonult (FNESz.⁴ 2: 602). Azt lehetne gondolni, hogy tökéletesen egyedi, másutt elő nem forduló népetimológiás jelenséggel van dolgunk. De nem így van. Az Ipolyságtól északnyugatra a Búr-völgyi Deménd község bírása 1865-ben részletesen leírja a határt, és számot ad a következőkről: „a Baktető, ezt követi a *Szöllőmáj* nevű erdő, melyet a nép, nem tudni miokból, *Szulimán*nak nevez” (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 86). A *Szulimán*-ná való átalakulás akkor mehetett végbe, amikor a szóban forgó területről kipusztult a szőlő, és helyét erdő foglalta el. Egyébként a sokfelé előforduló *Szölmál* hegynévre magára Hont megyéből, a Korponától délnyugatra található Szebelléb határleírásából ismerjük a talán legkorábbi adatot: 1219: „ad montem ... vulgo ... *Zevlevmal*” (Györffy 3: 250). Vajon nem ugyanarra a 491 m magas hegyre vonatkozik, mint a Szebellébtől északnyugatra emelkedő *Viničný vrch* [= Szőlőhegy] (Podrobný autoatlas. Slovenská Republika. 1: 100 000. 1995—96. 83. térkép)?

12. *Tiszóca, Tiszafa* és *Tiszolc*. — Az Orsovai-hegységről az Al-Duna Kazán-szorosi szakaszába fut le egy *Tiszovica* nevű patak. Torkolatánál *Tiszóca*, felső folyása mentén pedig *Tiszafa* fekszik. Mindkét helység neve a pataknevből alakult,

de más-más módon. *Tiszóca* fontosabb történeti adatai a következők: 1484: *Thyzowycza* (Suciu 2: 195); 1569—79: *Dolna Tisniča* (Engel: TemMold. 137); 1774: *Tiszovicza* (Suciu 2: 195); 1808: „*Tiszovicza* cr., *Tisovica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 684); 1909: *Tiszóca* (Mező: AdHivHn. 389). A névadó *Tiszovica* [1902/1910: *Tisovitia*: Berzászka und Ó-Ogradina. 1: 75 000 térkép] pataknev szerb eredetű; vö. szerb *Tisovica* hn. (ImMesta. 1973. 395). A pataknev alapszava a szerb *tis* ’tiszafa’. A magyar *tisza(fa)*, román *tis*, *tisă* ’ua.’ a szláv nyelvekből való. 1909-ben az országos helységnévrendezés folyamán a *Tiszovica* névalakot *Tiszócá*-ra magyarosították azon az alapon, hogy az jobban hangzik. A magyarba átkerült *-avica*, *-ovica* végű patak- és helységnevekből *-óca* végű alakok szoktak fejlődni: *Bukovica* > *Bakóca*, *Lukavica* > *Lukóca*, *Ponjavica* > *Panyóca*, *Rimavica* > *Rimóca*, *Sadjavica* > *Szagyóca*, *Trnovica* > *Tarnóca*, *Žarnovica* > *Zsarnóca* stb. Ennek a spontán kialakulású történeti analógiásornak a mintájára formálták át tudatosan a *Tiszovicá*-t *Tiszócá*-vá. *Tiszóca* román megfelelője *Tisoviya*. — *Tiszafa* fontosabb történeti adatai ezek: 1569—1579: *Gorna Tisniča* (Engel: TemMold. 139); 1840: *Eibenthal* (Suciu 1: 218); 1888/1890: *Eibenthal* (Gönczy—Kogutowicz: MegyTérk. Krassó-Szörény m. a.); 1909: *Tiszafa* (Mező: AdHivHn. 102); 1967: *Eibenthal* (Suciu 1: 218). A *Tiszovica* patak völgyében települt falu a patakról kapta elsődleges nevét, a szerb *Tisovica*-t (tkp. ’Tiszafa-patak’, l. fent). 1826 körül csehországi telepesek népesítették újra a falut a tükörfordításszerű német *Eibenthal* (tkp. ’Tiszafavölgy’) néven. Az országos helységnévrendezés során a helység a magyar *Tiszafa* nevet kapta. A román *Eibenthal* ’Tiszafa’ a németből való. — Tiszafással kapcsolatos a Rima forrásvidékén fekvő *Tiszolc* (< *Tisovec*, FNESz.⁴ 2: 656) is.

13. *Trebusafejérpatak*. — A Rahótól dél-délnyugatra fekvő Trebusa és Fejérpatak egyesítéséből keletkezett helység fontosabb adatai: 1600: *Tribusa* (Bélay: Már. 208); 1608: *Trebusa* (uo.); 1684: *Fejer Patach* (Bélay: Már. 140); 1696: *Fejér Patak* (uo.); 1888/1890: *Trebusa-Fejérpatak* (Gönczy—Kogutowich: Kézi atl. *Máramaros* m. a.); 1900: *Terebesfejérpatak* (Mező: AdHivHn. 395); 1944: *Trebusafejérpatak* (Hnt. 589); 1946: *Диноє* (ZakarpObl. 526). *Fejérpatak* helység ott települt, ahol a Pop Ivanról lefutó *Fejér-patak* (ukránul *Bina*, korábban *Бинуї Помік*) bal felől a Tiszába ömlik, s a patakról kapta nevét. A *Fejér*- névelem a patak sellőző, habzó vizére utal. A Tisza bal oldali forráságának is *Fehér-Tisza* a neve, a jobboldalié viszont *Fekete-Tisza*; l. 1808: *Fejér-Tisza*, *Fekete-Tisza* (Lipszky: Rep. 1: 699). A Tisza jobb partján, Fejérpatakkal átellenben fekvő *Trebusa* helység neve szláv, közelebről ukrán eredetű, és egy **Trebuchь* szn. (l. orosz *Trebuchov* hn.: Bezljaj 2: 271) < **Trěbégostь* (l. *Terbegec*: FNESz.⁴ 2: 637) szn. birtoklást jelölő *-ja* képzős származéka. Alakulásmódjához l. szlovén *Trebuša* ~ *Tribuša* hn. (Bezljaj 2: 271). Az országos helységnévrendezés során az idegennek tekintett *Trebusa*- névelemet a többfelé előforduló *Terebes* (l. *Bisztrate-rebes*, *Töketerebes*, *Túrterebes* stb.) analógiájára *Terebes*-sel cserélték fel, ám 1939-ben felújították a korábbi *Trebusafejérpatak* névalakot. Az 1946-ban hatósági úton megállapított ukrán *Диноє* ’Trebusafejérpatak’ tövéhez l. ukrán *дин* ’hegynyúlvány’.

14. *Végvár*. — A romániai Bánságban Buziásfürdőtől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1808: „*Rittberg* g. *Tormák* val.” (Lipszky: Rep. 1: 561); 1851: „*Rittberg*, magyar falu” (Fényes: MoGSz. 3: 294); 1894: *Végvár* (Mező: HivHn. 106). A kincstár 1786 körül 82 német családdal alapította Rittberget. A névhez l. ném. *Rietberg*, R. *Rittberg* (Hübner: Lex. 4: 287) ’város Észak-Rajna-Vesztfáliában Wiedenbreckttől délkeletre’. Ennek előtagja a ném. *das Ried* ’nád, nádas’, utótagja a *Berg* ’hegy’. (L. Bach: DtNam. 2/1: 314.) A magyar lakosságúvá vált helység nevét az országos helységnévrendezés so-

rán a hangzatos *Végyvár*-ra változtatták, noha itt vár nem volt. A *végyvár* 'az ország határvidékén épült erősség' köznév régi adataihoz l. NySz. 3: 1012. — A rom. *Tormac* 'Végyvár' nevéhez l. talán rom. *turmac* 'bivalyintó', bolg. *myрмак* 'ua.'. (Bodor: Délm. 22, 44, Cioranescu: DiccEtRum. 868; Mező: HivHn. 106, 107.)

15. *Vígyvár*. — A Pöstyéntől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1310: *Wygywar* (RDES. 2: 323); 1390: *Vigyvár* (ZsigmOkl. 1: 172, modernizált alak); 1413: *Viguar*, *Vygywar* (ZsigmOkl. 4: 306); 1452: *Wezele* (VSOS. 3: 264); 1773: *Veszele* (LexLoc. 142); 1808: „*Veszele* h. *Veselé* s.” (Lipszky: Rep. 1: 734); 1899: *Vígyvár* (Mező: AdHivHn. 415). A *víg* 'vidám' melléknévnek és a *vár* 'erősség' főnévnek az összetétele. A szlovák *Veselé* hn. a magyarral párhuzamosan keletkezett. A névadás hátterében az a kívánság rejlik, hogy az élet az új településen vidám, sikeres legyen. Vö. német *Frohburg* és francia *Montjoie* hrv. A szlovák névalak idővel a magyarban is felülkerekedett mint *Veszele*, de utóbb felújították a történelmi *Vígyvár*-t.

KISS LAJOS

Etymologies of place names and revisions of some etymologies

The author of An Etymological Dictionary of Hungarian Geographical Names (first published in 1978 and having appeared in numerous new editions since) presents a small collection of the results of his recent investigations here. The extremely rich body of geographical names at our disposal offers a wide array of interesting phenomena for him to follow up and make inquiries into. As a consequence, formerly hidden connections and relationships often come to light. Sometimes new historical and comparative data direct our attention to possibilities of explanation that differ from those previously available. But also, some researchers may propose etymological solutions that refute earlier ones. In areas of mixed populations, the diverse naming habits of peoples living next to one another may be reflected in an instructive manner. An insight is also offered into the practices of official name giving. The overwhelming majority of names discussed here come from the Carpathian Basin but, exceptionally, even place names from Bulgaria are looked at.

LAJOS KISS

Diakrón összevetéssel a volna : lenne kettősségről

1. A *van* lét- és segédige a feltételes mód jelen idejében mind *volna*, mind *lenne* típusú alakokban használatos, így lehetőség nyílik a formák közötti választásra. A címbeli kettősség csakis ilyenkor figyelhető meg, a vizsgálódásból tehát eleve kizárhatjuk a feltételes mód múlt idejének *volna* segédszavát (pl. „Szivesen pihentem *volna*”), továbbá a 'válík vmivé, vmilyenné' jelentésű *lesz* igének a feltételes módját (pl. „Belőled ügyes kapus *lenne*”).

A magyar nyelv történeti nyelvtanának (= TNyt.) a kései ómagyar kort bemutató morfeumatikái kötete 1992-ben jelent meg. Ebben az igemódok és igeidők rendszerét tárgyalva E. ABAFFY ERZSÉBET elemezte azt az alakkiegészülési folyamatot, melynek során a *lesz* beépült a *val-* (azaz a *van*) paradigmáiba (TNyt. 2/1: 147). A felszólító módban és a jövő idő kifejezésében ez a behatolás kizorító jellegű volt: a *legyen* és a *lesz* használ-

lata (természetesen beleértve a személyragos alakokat) kizárólagos, ezek a formák nem váltakoznak a *vol-* ~ *val-* töből származókkal. „A két ige [a *van* és a *lesz*] közötti kölcsönhatás másik fajtája abban nyilvánul meg, hogy éppen az előbbieket [felszólító mód, jövő idő] analógiájára a *lè-* tö most [az ómagyarban] már behatol olyan paradigmákba is, ahol a *val-* volt a szokásos, s megmaradt továbbra is elevenek és gyakorinak. A kettő tehát egymás mellett él. [...] Ez a fajta analogikus keveredés legkönnyebben valószínűleg a feltételes mód jelen idejében mehetett végbe, az óhajtást vagy feltételt kifejező *volna* és *lènne* jelentése ugyanis igen közel áll egymáshoz.” (I. h.) — A történeti grammatikának a kései ómagyar kori (főként kódexrészletekből, ezeken kívül misszilisekből, versekből stb. összeállított) törzsanyaga alapján E. ABAFFY statisztikát is készített: „a *volna* és a '*volna*' jelentésű *lènne* váltakozási aránya a következő: *volna* = 87%, *lènne* = 13%” (uo. 148).

Mindennapi tapasztalataink azt sugallják, hogy ma az arány egészen más. Ezt a feltevést igazolta az a gyakorisági vizsgálat, amelynek eredményeit a Keszler Borbálát születésnapján köszöntő, „Ember és nyelv” című tanulmánykötetben (szerk. KUGLER NÓRA és LENGYEL KLÁRA, Bp., 1999. 165—70) tettem közzé: felmérésem szerint a *volna* típusú formák részesedése 57%, a *lènne* típusúaké pedig 43% (i. h. 166).

2. A Keszler-émlékkönyvben szereplő elemzésem korpuszául a „Rivalda 86—87” című, nyolc mai magyar dráma alkotta kötetet szolgált. (A példák idézésekor R.-rel rövidítem. Bibliográfiai adatait és a művek listáját l. az 1. lábjegyzetben.)¹ A gyűjtemény összetétele a szerzőgárda életkorát és a drámai műfajokat tekintve is változatos: Békés Pál, Gyurkovics Tibor és Vámos Miklós darabja komédia, Márton Lászlóé és Vészi Endréné tragikomédia, Hernádi Gyuláé és Páskándi Gézáé történelmi dráma, Spiró Györgyé pedig mai témájú tragédia.

Mivel szövegmintám műfaja más, mint a TNyt. törzsanyagáé, felvetődhet az a kérdés, nem ez az eltérés magyarázza-e az ómagyar kori és a mai *volna* : *lènne* arány különbségét. Az a kontrollvizsgálat azonban, amelyben a drámakorpuszt kortárs elbeszélésekével hasonlítottam össze (HORVÁTH LÁSZLÓ: Nyr. 2001: 158—68), nem erősítette meg a műfaj fontosságának gyanúját.

¹ A szövegminták forrásai. — Az egyes minorita drámák listájának közlésmódja: — A kötetbeli sorszám. Szerző [csak akkor, ha a drámakötet tartalomjegyzéke is feltünteti]: Cím, az előadás évszáma (a kötetbeli lapszámok): a *volna* adatainak + a *lènne* adatainak száma. A mai drámák listájában: — Szerző: Cím (a kötetbeli lapszámok): a *volna* adatainak + a *lènne* adatainak száma.

M. = Minorita iskoladrámák. Sajtó alá rendezte: KILIÁN ISTVÁN. Régi magyar drámai emlékek XVIII. század/2. Sorozatszerk.: Kilián István és Varga Imre. Akadémiai, Bp., 1989. — 8. Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságért meghaló Papinianus, 1768 (335—66): 4 + 0. — 11A. Kertso Cyrják: Leoninus és Leonina, 1773 (439—92): 8 + 1. — 11B. Kertso Cyrják: Borka asszony és György deák, 1773 (495—507): 3 + 2. — 12. Stolander a bálban, 1774 (513—50): 9 + 1. — 13. Zsákosí furfangjai és a két vén zsigori, 1774 (556—606): 3 + 2. — 14. Stolander procarat és négy mesteremberek a diétán, 1774 (615—76): 14 + 2. — 15. Kintses Násó bált rendez, 1775 (683—736): 15 + 2. — 16. Bende László: A tékozló fiú, 1775 (743—82): 3 + 2.

R. = Rivalda 86—87. Nyolc magyar színmű. Sorozatszerk.: Jovánovics Miklós. Magvető, Bp., 1988. — Békés Pál: A nő partitőrség szeme láttára (13—83): 6 + 8. — Gyurkovics Tibor: Fekvőtámasz (93—164): 18 + 5. — Hernádi Gyula: Dogma (173—229): 4 + 7. — Márton László: Lepkék a kalapon (239—304): 10 + 7. — Páskándi Géza: Lélekarang (307—12, 321—453): 26 + 10. — Spiró György: Csirkefej (463—543): 0 + 10. — Vámos Miklós: Világszezon (553—639): 19 + 4. — Vészi Endre: Le az öregekkel! (649—716): 3 + 15.

Vajon az ómagyar kor óta eltelt időszakban mikor vált a korábbinál jóval sűrűbbé a *lenne* használata, mikorra alakulhattak ki a maihoz hasonló arányok? Véleményem szerint a válasz diakrón összevető elemzésektől várható, ezért elhatároztam, hogy a mai drámák korpuszával próbaképpen összehasonlítok egy olyan szövegmintát, amely szintén drámákból áll, s amelynek időbeli távolsága a kódexek korától és napjainktól körülbelül egyenlő. Célszerűnek tartottam, hogy a korpuszba kerülő XVIII. századi drámák egymással nagyjából egykorú, prózában írt művek legyenek (nem zárva ki a versbetéteket), mivel ez megkönnyíti az egybevetést az ugyanilyen tulajdonságú XX. századi anyaggal. Így esett a választásom nyolc minorita iskoladrámára, melyeket 1768 és 1775 között adtak elő a székelyföldi Kantán. (A műveket tartalmazó kötetet a példák idézésekor M.-mel rövidítem. A bibliográfiai adatokat és a darabok listáját l. az 1. lábjegyzetben.) A drámai műfajokat tekintve ez a korpusz is heterogén: egy világtörténelmi témájú tragédia, egy féltékenységi dráma, egy vénlánycsúfoló komédia, négy társadalmi szatíra, valamint egy bibliai eredetű dialogizált példabeszéd alkotja.

Mindkét szöveg minta drámáit teljes terjedelmükben feldolgoztam, vagyis a párbeszédek mellett a monológokat, versbetéteket, továbbá a szerzői utasításokat, megjegyzéseket is figyelembe vettem.

A példák idézésekor az évszámot csak az „M.” rövidítés előtt, vagyis a minorita iskoladrámák adatai mellett tüntetem fel. Az „R.” rövidítés mindig egyben a mai drámák kötetének megjelenési évét, 1988-at is jelöli. A szerzők nevét viszont csupán a mai példák mellett szerepeltetem, mivel a XVIII. századi darabok alkotóinak kiléte, illetőleg az, hogy valódi szerzővel vagy adaptálóval van-e dolgunk, általában nem állapítható meg egyértelműen.

A mai drámák korábbi vállalásakor az alapkérdésen, a *volna* : *lenne* pár tagjainak részesedésén kívül ezek voltak elemzésem szempontjai: „Befolyásolja-e a *volna* és *lenne* közötti választást, ha a feltételes módú alak a jelen helyett inkább a jövőre vonatkozik? Más-e a két forma egymáshoz viszonyított gyakorisága az igei, illetőleg a segédigei szerepben? Független-e a választás a feltételes móddal kifejezett funkcióáryalatoktól? Nagyok-e az egyéni nyelvhasználatból adódó különbségek?” (Keszler-Eml. 1999. 166). Többségüket a diakrón összevetésben is érvényesíthetőnek, sőt érvényesítendőnek tartom. Az egyes művek jellemzőire viszont ezúttal nem térek ki: elsősorban nem is az említett szerzőségi problémák miatt, hanem inkább azért, mert — különösen a minorita anyagban — néhány drámában túl kevés az adat a statisztikai értékeléshez. (A lábjegyzetbe tett listában azonban tájékoztatásul benne van a *volna* és a *lenne* drámánkénti előfordulási száma is.)

Nem tartom aggasztónak, hogy összességében a XVIII. századi adatok száma (71) a XX. századiaknak (152) a felét sem éri el, hiszen valószínűség-számítási próbával ellenőrizhető, hogy a különféle szempontokból megfigyelt eltérések statisztikailag jelentősnek minősíthetők-e. Minden összevetésben a véletlennek 5%-nál kevesebb esélyt hagyva ($p < 0,05$) tekintettem szignifikánsnak a számadatok különbségét, de megjegyzem, hogy az így jelentősnek minősített eltérések legtöbbször számottevőnek bizonyulna szigorúbb, 1%-os küszöbérték esetén is.

3. A *volna* : *lenne* kettősség diakrón összehasonlítása az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat

Évszázad	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
XVIII.	59	83	12	17	71
XX.	86	57	66	43	152

A XVIII. századi százalékarány nagyon hasonlít az ómagyar kori törzsanyagban mértre. (Az 87 : 13, I. E. ABAFFY: TNyt. 2/1: 148.) Eszerint a középmagyarban a *volna* megőrizte fölényét. A XX. századi adatok viszont azt bizonyítják, hogy az újmagyar kor folyamán a *lenne* gyakorisága szignifikánsan megnőtt. — Mai elbeszélésekben a *lenne* részesedése szintén 40% feletti (HORVÁTH: Nyr. 2001: 160).

Miután az összképet megismertük, érdemes azt részleteire bontani, hogy megtudhassuk, hogyan alakult a *volna* és a *lenne* közötti választás a korábban felsorolt szempontokból. — A példák közlésekor a XVIII. századi anyagot részesítem előnyben, mivel a Keszler-émlékkönyvben megjelent elemzésben (HORVÁTH: i. h. 167—70) már szerepeltek szemléltető idézetek a mai drámákból. Természetesen a most következő összevetésnek is vannak olyan részletei, amelyekből a XX. századi példák sem hiányozhatnak. — A táblázatok összesítő rovatában a százalékjel melletti felkiáltójel figyelmeztetés: az adott százaléértékek nem sorösszegek, hanem függőleges irányban értelmezendők, a típusoknak az adatok összességéből való részesedését jelentik.

A) Az első elemzési szempont az *i d ő v o n a t k o z á s*. Ezzel kapcsolatban a *volna* : *lenne* párról már 1961-ben így írt TOMPA JÓZSEF az akadémiai nyelvtanban: „A *van* ige feltételes jelen idejeként nyelvművelőink szerint jelenre vonatkoztatva a *volna*, jövőre ellenben a *lénne* való [...]. A valóságos nyelvhasználat azonban nem mindig így alakul, még nagy költőinknél sem” (MMNyR. 1: 492). Az 1985-ben megjelent Nyelvművelő kézikönyvnek a kettősséggel foglalkozó szócikkében KOVALOVSKY MIKLÓS szintén úgy foglalt állást, hogy „a két igealak különválasztására vonatkozó régebbi nyelvhelyességi szabályt nem kell mereven értelmeznünk” (NymKk. 2: 1244), ezért a nyelvhasználat bemutatásától gondosan elkülönítette saját ajánlásait (uo. 1243—4). A GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR szerkesztette Nyelvművelő kézisótár a kézikönyv nyomán készült, természetes tehát, hogy egy évtizeddel később, 1996-ban elődjéhez hasonló véleményt (a rövidítések feloldásával idézem) fogalmazott meg: „Hagyományosan a *volna* a jelenre, a *lenne* a jövőre vonatkozik: *ha nem volnék beteg, ott lennék holnap az előadáson*. A mai nyelvben már nemigen érvényesül ez a különbség, a *lenne* a jelenre vonatkoztatva is használható” (NymKsz. 628). A 2000-ben kiadott leíró nyelvészeti egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika fejezetírója, KUGLER NÓRA szerint pedig a *volnék* : *lennék* pár tagjai közötti funkcióbeli különbség csupán árnyalatnyi: „az előbbinek erőteljesebb a jelenidő-, az utóbbinak a jövőidő-vonatkozása, amit azonban a nyelvhasználók inkább csak a nyelvi kódexet képviselő munkákból tudnak” (MGr. 119). Az idővonatkozás tehát olyan szempont, amellyel kapcsolatban felmerülhet egyrészt a *volna* és a *lenne* közötti funkciómegoszlásnak, másrészt a diakrón arányváltozásnak a gyanúja. Az idézett szakirodalom szerint azonban egyáltalán nem biztos, hogy a mai funkciómegoszlás tényleges és jelentős.

Szövegmintáim adatait idővonatkozásukra nézve a 2. és a 3. táblázat csoportosítja.

2. táblázat

XVIII. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
jelen	54	90	6	10	60	85
jövő	5	45	6	55	11	15

3. táblázat

XX. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
jelen	83	61	53	39	136	89
jövő	3	19	13	81	16	11

Mind a minorita iskoladramákban, mind az 1980-as évek színdarabjaiban jóval 20% alatt marad a jövő időt kifejező adatok részesedése. A *volna* és a *lenne* előfordulási arányát tekintve mindkét szövegmintán belül szignifikáns a jelen és a jövőt kifejező csoport közötti eltérés: a jelenre vonatkozó használatban mindkét korszakban a *volna*, a jövőre vonatkozóban viszont a *lenne* van többségben. Igaz, a többség mértéke nagyon is különböző. — A minorita iskoladramákban a jelen kifejezésében elsőprő a *volna* főlénye, míg a jövőében egyetlen adat a differencia. Mivel azonban a XVIII. századi anyagban a *lenne* képviselői a két csoportba pontosan azonos számban kerültek, a jövőre vonatkozó adatokból pedig összességében kevés van, az utóbb említett, hajszálnyi többség is beszédes bizonyítéka a funkciómegoszlásnak. — A XX. század végi korpuszban a funkciómegoszlás legfontosabb jele az, hogy a *volna* csak ritkán vonatkozik a jövőre, ez a szerep sokkal inkább a *lenne* formára jellemző.

A két szövegminta diakrón összevetése a jelenre vonatkozó használatban szignifikáns változást bizonyít: a *lenne* részesedése a XVIII. századihoz képest mára látványosan megnőtt. Figyelmet érdemel az is, hogy a XX. századi anyagban a *lenne* négyszer annyi esetben vonatkozik a jelenre, mint a jövőre, tehát megszorodásával gyengült a funkciómegoszlás: a *lenne* viselkedése közelített a *volna* formáéhoz. — A jövőt kifejező használatban az adatok csekély száma miatt a két korpusz különbsége nem nevezhető statisztikailag jelentősnek, mégis úgy látszik, hogy a funkciómegoszlás itt erősödött: ez a szerep ma valószínűleg a korábbinál határozottabban köthető a *lenne* alakhoz.

Egy-egy példa a minorita iskoladramákból a *volna*, illetve a *lenne* jelen időre vonatkozó használatára: „Ollyan gyenge már minden testem, mintha csak hat esztendő Leánka *volnék*” (1773: M. 500); „de nem hiszem, hogy csak kettőnek is formásabb személye *lenne* Kántában az enyimmél” (1773: M. 496). Példák a jövő idő kifejezésére: „Az egyeség, szivesség és szeretett olly nagy én bennem Leonina Jegyesemhez, hogy szerentsétlen *volnék* még a más világonnis, ha ell nem érném tárgyát kívánságomnak” (1773: M. 448); „Nagyobra vagyna szivem, tudniillik hogy házam, falamiam ezentul mind a ket reszre nézve uríbb *lenne*” (1774: M. 644).

B) Hogyan alakulnak az arányok a szó faj függvényében? Erre felel a 4. és az 5. táblázat.

4. táblázat

XVIII. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
ige	14	74	5	26	19	27
segédige	45	87	7	13	52	73

5. táblázat

XX. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
ige	29	52	27	48	56	37
segédige	57	59	39	41	96	63

A segédigék mindkét szövegmintában sokkal gyakoribbak az igéknél: részesedésük a XVIII. századiban megközelíti az adatok háromnegyedét, a XX. században pedig a kétharmadukat. Mindenütt a *volna* van többségben, de feltűnő, hogy a mai dramákban a *lenne* képviselője mind az igék, mind a segédigék körében meghaladja a 40%-ot. A *volna* : *lenne*

arányt tekintve az igék és a segédigék csoportja egyik korpuszon belül sem különbözik számottevően egymástól.

A szövegminták diakrón összevetésekor a segédigék körében szignifikáns változás figyelhető meg: a *lenne* használata ma (a *volna* rovására) sokkal sűrűbb a korábnál. Ilyen tendencia az igék között szintén észlelhető, a diakrón különbség azonban csak megközelíti, de nem éri el a statisztikailag jelentős mértéket.

a) Akárcsak előző vizsgálatomban (Keszler-Eml. 1999. 168), a szófajok szerinti elemzést most is kiterjesztem a létige jelentésárnyalataira. A csoportosítás eredményeit a 6. és a 7. táblázattal mutatom be.

6. táblázat

Ige (XVIII. sz.)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
létezés	3	60	2	40	5	26
birtoklás	6	75	2	25	8	42
vonzattal	4	80	1	20	5	26
egyéb	1	100	—	—	1	5

7. táblázat

Ige (XX. sz.)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
létezés	6	50	6	50	12	21
birtoklás	10	67	5	33	15	27
vonzattal	12	43	16	57	28	50
egyéb	1	100	—	—	1	2

Mivel kevés az adat, a statisztikai próbákat mellőzve csupán néhány megjegyzést tehetek, példák kíséretében.

A létezés kifejezésére a *volna* és a *lenne* a minorita iskoladramákban hasonló számban fordul elő: „Igen is arra valo volna [ti. a cseléd a sürgölődésre], ha *volna*” (1775: M. 702); „Mindazonáltal, ha *meg lenne* is [ti. úrrá emelésed megtörténne], én soha tégedet nem urallak” (1774: M. 666). — A XX. századi drámák ilyen adatai éppen egyensúlyban vannak. Közülük olyan példákat választottam, melyekben a létigének szabad helyhatározója van: „Az üzletben az egyik lány is azt mondja, nem volna semmi baj, ha férfiak nem *volnának a világon*” (Gyurkovics: R. 128); „Az úgy volt, hogy jött a gyámügyes — és látta, hogy *itt balhé lenne*” (Spiró: R. 526).

Úgy tűnik, a birtoklás kifejezése nemcsak régebben volt jellemzőbb a *volna* formára, hanem ma is az. Egy-egy példa a *volna* és a *lenne* ilyen jelentésárnyalatára a XVIII. századi korpuszból: „Sőt, egész nap el halgatnám [magázás] örömet, ha üdöm *volna rá*” (1775: M. 713); „Ki mondanám, ha *lenne* valami haszna” (1773: M. 497).

A létige a hozzá kapcsolódó határozói vonzattal egységben alkalmas arra, hogy a létezés valamely lényeges körülményét kifejezze. — A minorita iskoladramákban az ilyen szerep a *volna* alakra jellemzőbb. Kötött bővítményként előfordul mellette komplex hely-állapot határozó: „Ne talán nagyob gyűlölséget forralnának vitézi seregim, ha *jelen volnának*” (1768: M. 342); jellegzetesen létigei kötődésű állapothatározó: „Hatalmak ugyan nem annyira volna, de nints ma az a roka, ki anye ravaszszággal *meg volna*

bérelve, mind ezek” (1774: M. 649); állapot- vagy módhatározónak értékelhető: „Kiki, ám bátor *ugy volna*, de jusson eszedbe, hogy honores mutant mures” (1774: M. 668); valamint nehezebben, leginkább állapothatározónak minősíthető vonzat: „A trisákot [’a szerencsejáték egyik fajtája’], mivel ez sokaknak fel borsollja az orrát, *kedvem szerint volna*” (1774: M. 544). A *lenne* egyetlen ide tartozó adata kötött állapothatározóval jelenik meg: „S. ennyi ideig Terden *álva lennék* a Tekozlonak!” (1774: M. 574). — A XX. századi anyagban a vonzatos használat a leggyakoribb: részesevése eléri az igeadatok 50%-át. A létegének ebben az árnyalatában diakrón fordulat figyelhető meg, mára ugyanis a *lenne* került némi fölénybe. Részletezés helyett kettőt-kettőt idézek azoknak a típusoknak a példáiból, amelyek a XVIII. századi anyagban nem fordultak elő. A *volna* kötött helyhatározóval: „Úgy kell nézni [a veszekedést], mintha *színházba’ volnánk*” (Márton: R. 280); mellékmondatban kifejtett idő-állapot határozóval: „De mi *volna*, ha *bűnözniék egy kicsit*?” (Márton: R. 281). A *lenne* kötött helyhatározóval: „Legalább a magnó *lenne itt*” (Vészi: R. 657); társhatározóval: „Gerzson előresiet, mintha nem is az *asszonnyal lenne*” (Páskándi: R. 358).

Az „egyéb” minősítést a *volna* mindkét szövegmintában ugyanolyan kapcsolatban kapta: „*Ideje volna* már, hogy elüsse egyszer [az óra a hármat]!” (1775: M. 724); „Szénné égtém, Ellykém, látom, te is, *így hát ideje volna* cihelődnünk!” (Vámos: R. 635).

b) A *segédigéket* az állítmány névszói részének megfelelően a melléknévvvel, illetőleg a főnévvel szereplők csoportjába osztottam. Ezzel a 8. és a 9. táblázatból látható eredményre jutottam.

8. táblázat

Segédige (XVIII. sz.)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
melléknévvvel	31	89	4	11	35	67
főnévvel	14	82	3	18	17	33

9. táblázat

Segédige (XX. sz.)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
melléknévvvel	35	55	29	45	64	67
főnévvel	22	69	10	31	32	33

A melléknévhez kapcsolt *segédigék* részesevése mindkét korpuszban kétharmados. A csoportokban mindenütt a *volna* van többségben. A szövegmintákon belül a *volna* : *lenne* pár számarányának a szófaji típusok közötti különbsége nem számottevő.

Diakrón összevetésben a melléknévhez kapcsolódó *segédigék* csoportjában szignifikáns a *lenne* előretörése, a főneves típusban nem ilyen mértékű.

Egy-egy példa a *melléknévvvel* álló *segédigékre* a minorita iskoladramákból: „azértis magzatom vétkének *könnyű volna* botsánatya” (1773: M. 460); „Így költségedis *jutalmasabb lenne*” (1774: M. 583). — A mellékneves típushoz soroltam egy határozatlan számnevet is: „De már ez igen *sok volna*” (1775: M. 722).

Szintén egy-egy példa a *főnévvel* szereplő *segédigékre*: „Fel ütöttem a tromfott, *gyalázat volna* viszárántanom” (1773: M. 468); „Bezzeg szép *bál lenne* az!” (1774: M. 517). — A főneves típushoz a két korpuszból egy-egy főnévi névmási adat is tartozik:

„*Mi volna* egy két forint? Látod e ezt az erszént?” (1775: M. 689); „És mellettem a te eleted is az [ti. nyomorúság] *lenne*, Hansi” (Páskándi: R. 410).

C) A feltételes móddal kifejezett funkcióárnyalatok minősítésében csupán részben követtem KOVALOVSKY MIKLÓS 1980-as összefoglalását (NymKk. 1: 626—8; vö. még NymKsz. 181—2), mivel adataim szükségessé tettek egy kis átrendezést és kiegészítést. A besorolás persze olykor vitatható, hiszen a szerepek megítéléséből nem mindig zárható ki a szubjektivitás. — Az egyes funkciók előfordulási számát, gyakoriságát a 10. és a 11. táblázattal ismertetem.

10. táblázat

XVIII. sz.	<i>volna</i>	<i>lenne</i>	Összesen	% (!)
feltételesség	34	5	39	54,9
óhaj	5	—	5	7,0
kétség, sejtés, bizonytalanság	4	2	6	8,5
szerénykedő közlés	1	—	1	1,4
javaslat	2	1	3	4,2
érvényesség, bizonygatás	6	—	6	8,5
méltatlankodó kérdés	3	1	4	5,6
tagadás, tiltakozás	3	—	3	4,2
kötőmód	1	2	3	4,2
idéző jelleg, 'úgymond'	—	1	1	1,4

Nem meglepő, hogy magának a feltételességnek a kifejezéséé a vezető szerep: mind a két korban 50 és 60% közötti a részesedése. Ha ezzel a funkcióval a többi egységes tömbként állítjuk szembe, a *volna* : *lenne* pár arányának különbségét egyik szövegmintán belül sem találjuk számottevően különbözőnek.

Mást mutat a diakrón összevetés: bár a XX. század végére is a *volna* maradt többségben, a *lenne* térhódítása mind a feltételesség kifejezésében, mind a többi funkció al-kotta tömbben szignifikáns.

11. táblázat

XX. sz.	<i>volna</i>	<i>lenne</i>	Összesen	% (!)
feltételesség	52	38	90	59,2
óhaj	1	2	3	2,0
kétség, sejtés, bizonytalanság	3	1	4	2,6
szerénykedő közlés	3	1	4	2,6
kérés, javaslat	10	11	21	13,8
udvarias kérdés	3	—	3	2,0
visszakérdezés	2	2	4	2,6
érvényesség, bizonygatás	3	4	7	4,6
méltatlankodó kérdés	6	5	11	7,2
felháborodás	2	—	2	1,3
rendreutasítás	—	2	2	1,3
idéző jelleg, 'úgymond'	1	—	1	0,7

Egy-egy példa a minorita drámákból a feltételelesség árnyalatára: „mert ha tanácsbéli *volnál*, egy kicsint okosabban szollanál ily nemess ferfival” (1775: M. 762); „Ki mondanám, ha *lenne* valami haszna, de ki tudgya” (1773: M. 497).

A többi funkcióárnyalatot is főleg XVIII. századi példákkal mutatom be; a XX. századi korpuszból csak ott idézek, ahol kiegészítésre van szükség.

A szemlét azokkal a funkcióárnyalatokkal kezdem, amelyekben a minorita drámákból a *volna* és a *lenne* is adatható. Elsőként a kétség, sejtés, bizonytalanság kifejezését említem: „De mintha valami alteratioja *volna* jo Uramnak?” (1775: M. 702); „de nem hiszem, hogy tsak kettőnek is formásabb személlye *lenne* Kántában az enyímnél” (1773: M. 496).

A *v a s l a t* kifejezőjeként szintén mindkét alak felbukkan: „Ha fiadot ki vészed is [a katonaságtól], Ismét közikbe áll. Azért jobb *volna*, ha fiadot maga kérésere... [ti. elengednéd]” (1774: M. 583); „Jobb *lenne*, ha magad mennél az Atyádhoz” (1775: M. 753). — A kérés, javaslat a mai drámákban viszonylag gyakori, 10% feletti részesedésű funkció. Mind a *volna*, mind a *lenne* formára jellemző, sőt az utóbbiból eggyel több is az adat: „Kérem... ha *volna* szíves... tesszen abbahagyni ezt!” (Vámos: R. 618); „Jobb *lenne*, ha ki tetszene maradni belőle” (Spiró: R. 504). Megjegyzem, hogy KOVALOVSKY szerint „a szerény, udvarias, óvatoskodó kérést kifejező feltételes módú alakként talán inkább a *volna* járatos. Pl.: *Volna* egy tollad?” (NymKk. 2: 1244). Ehhez kissé hasonló, kérdés alakjában megfogalmazott kérés a drámakorpuszban is akad; igaz, a *lenne* szerepel benne, s a kontextus ismeretében elárulom, hogy inkább udvarias formájú utasításról van szó: „Zsófiika, *lenne* szíves? [ti. hozni az uzsonnát]” (Vészi: R. 667). — Ide kapcsolható a NymKsz. észrevétele: „Szerény(kező) kérdésben [...] inkább a *volna* alak járatos: *volna* egy *perced* számomra?” (628). A minorita drámákban az *udvarias* kérdéshez sorolható adatot nem találtam; a maiakban (a kéziszótár véleményét támogatva) csak a *volna* jelenik meg ilyen szerepben: „*Volna* guszusod valamire?” (Vámos: R. 563).

Méltatlankodó kérdések mind a két szövegmintában és mindkét alakkal előfordulnak. Egy-egy példa a XVIII. századból: „Ugyan is mitsoda Törvény *volna* az, mely ötöt fel magasztalná?” (1774: M. 634); „*Lenne* kinek örvendezni?” (1775: M. 780). (Az utóbbi kételkedésként, illetve tagadásként is felfogható.)

Kötőmódi nak minősíthető példákat csak a minorita drámákban találtam: „Haltalmak ugyan nem annyira *volna*, de nints ma az a roka, ki anyne ravaszsggal meg *volna* bérelve, mind ezek” (1774: M. 649); „De másnak ki ne nyilatkoztassuk az experientiát, mert nem akarnám, hogy Communis *lenne* tudományunk!” (1775: M. 712).

Vannak olyan funkcióárnyalatok is, amelyeket a XVIII. századi szövegmintában csak a *volna* képvisel. Közülük először az óhaj kifejezését említem: „Oh, bárcsak én nékemis ily bátor szívem *volna*!” (1768: M. 358). — A XX. századi anyagban mindkét alak felbukkan ilyen szerepben: „vajha hideg *volnál*, vagy hév” (Békés: R. 66, egyben bibliai idézet); „csak Apu *lenne* itthon!” (Spiró: R. 467).

A régebbi korpuszban egyetlen adat van a szerénykedő közlésre: „Ha a szerentse szolgálna, és szívedet, Cordula, meg nem bántanam, hozzád *volna* égő szeretetem” (1774: M. 646). — A XX. századi anyagban viszont mindkétféle alak betölti ezt a funkciót: „Ez *volna* itt az én birodalmam” (Vészi: R. 653); „Engedelműkkel, egy-két szavam nekem is *lenne*” (Vészi: R. 672).

Az érvényesség hangsúlyozása, a bizonygatás a leggyakoribb azokból a funkciókból, amelyekben a XVIII. századi korpuszban csupán a *volna* jelenik meg: „Bolondság is *volna* az üdöt játék nélkül vesztegetni” (1774: M. 544). — A XX. századi drámákban ilyen szerepben a *volna* és a *lenne* nagyjából egyenlő képviseléssel van jelen:

„Minderről komolyabban is kéne beszélünk... épp itt *volna* az ideje” (Páskándi: R. 386); „Hogyne *lenne* [ilyen szó]” (Békés: R. 82).

Elsősorban a tagadásnak, tiltakozásnak minősíthető árnyalat csupán a minorita drámákból mutatható ki: „[Előzmény: »Itt egész világ előtt esküvéssel erősítsd meg, hogy soha szándékos nem lésszen az elsőségre.« Reagálás:] Bolond *volnék* akkor!” (1774: M. 667). — A XX. századi anyagból ehhez a felháborodás árnyalata áll közel: „Csak nem akarod leendő sógorodat feljelenteni?! [...] Szép *volna!*” (Páskándi: R. 355).

Az idéző jellegű az egyetlen olyan funkcióárnyalat, amelyet a XVIII. századi korpuszban csupán a *lenne* képvisel: „Ellenben ha Meander különösön elő álitatott, hogy a dolognak indítója, mozdítója egyedül maga *lenne*, nagy bátorsággal jelentette” (1773: M. 462). — A mai drámákból szintén egyetlen, de *volna* formájú adat tartozik ide: „Hiénának neveznek minket, dögevőnek. Mert ugye a huszár eleven katonák ellen harcol, mi pedig agyba-főbe vert bilincses embereket faggatunk ... Practice tehát hullákat. Ergo — dögevők *volnánk* ...” (Páskándi: R. 323).

Két olyan funkcióárnyalatot nem említettem még, amely csak a XX. századi szövegmintában tűnik fel. Az egyik a visszakérdés; ez a *volna* és a *lenne* formával egyaránt előfordul: „[Előzmény: »Nem biztos, hogy ide érvényes a jegyünk, mert a legolcsóbbikat vettem.« Reagálás:] Miért ne *volna* érvényes?” (Vámos: R. 553); „[Előzmény: »És apu — jól vagy?« Reagálás:] Én? Jól. MÉR — hogy *lennék* — semmi különös — melőzők” (Spiró: R. 517). A másik a csupán *lenne* alakban megjelenő rendreutastítás: „Jobb *lenne*, szerkesztő úr, ha egyből takaréklángra állítaná magát” (Vészi: R. 703).

☪☪☪

4. A diakrón összevetés után csaknem bizonyosnak mondható, hogy a *volna* : *lenne* pár tagjainak használati aránya valamikor a középmagyar kor után tolódtott el jelentősen a ma megfigyelhető kép irányába, vagyis a *lenne* az újmagyarban vált a korábbinál számottevően gyakoribbá. Hogy pontosabban mikor, arra csak további korpuszösszevetéseket követően lehetne válaszolni.

Kutatásra vár az is, hogy a n zajlott le a változás: lassan, fokozatosan-e vagy inkább viszonylag rövid idő alatt, lökészerűen, esetleg több hullámban.

A változás magyarázatához tanulmányozásra érdemesnek tartom KOVALOVSKY MIKLÓS okfejtését: „A *van* létige feltételes módú jelen ideje a *volna*. Új a b b a n [én ritkítottam — H. L.] igen gyakran áll helyette a jövőre utaló *lesz* ige feltételes jelene, a *lenne*. E változásnak egyrészt az az oka, hogy a *van* hiányos alakrendszerét a *lesz* egészíti ki, s így a két ige ragozása könnyen keveredik, másrészt pedig az, hogy a *lesz* igenek eredetileg a beálló változásra utaló jelentése (= valamivé válik) folytán a *lenne* is dinamikusabb, nyomatékosabb, mint a változatlan létezését, állapotot kifejező *van*-hoz tartozó *volna*. De terjedésének az is oka, hogy a feltételesség és az óhaj rendszerint valami bekövetkezendőre vonatkozik (pl.: De jó *lenne* fürödni!) A *volna* helyében használt *lenne* azonban e szerepe folytán bizonyos tekintetben semleges idővonatkozásúvá vált” (NymKk. 2: 1243.) Vajon mennyi időre visszamenőleg érvényes KOVALOVSKY „újabbán” kifejezése? (A viszonyítás alapjának mindenesetre a gondolatsor megjelenési évét, 1985-öt tekinthetjük.) Elgondolkoztató az is, hogy a *volna* : *lenne* pár tagjainak KOVALOVSKY bemutatta tulajdonságai korábban ugyanúgy megvoltak, a változás mégis csak „újabbán” történt. Vajon miért? Feltehetőleg ennek a megválaszolásához is közelebb vihetne az arányváltozás idejének és módjának felderítése.

HORVÁTH LÁSZLÓ

A diachronic comparative study of the duality *volna* : *lenne* ‘would be’

The present conditional of the Hungarian auxiliary/existential verb *van* ‘be’ can be represented by forms of both the original *volna* and the suppletive *lenne* type. In the Old Hungarian period, in the early sixteenth century, the proportions of occurrence of those two (types of) forms were quite different from those found today. Based on a comparative corpus study of eighteenth-century and twentieth-century Hungarian dramas, the present paper tries to find an answer to the question of when it was that the proportions of *volna* vs. *lenne* became similar to the current figures. The role of these verb forms in signaling temporal relations, part-of-speech factors, as well as the nuances of function expressed by conditional mood in any given case are also given due consideration in this analysis.

LÁSZLÓ HORVÁTH

A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben*

1. Az értékelés mozzanata a nyelvben. — A jelentés módosulása, nemegyszer a korábbi jelentés gyökeres megváltozása, ellentétbe átcsapása a nyelvtörténet mindennapjaihoz tartozik: belső és külső tényezők egyaránt szerepet játszanak benne. A szó szemantikája leszűkülhet, bővíülhet vagy egyszerűen eltérően alakulhat — az első két esetben a kiinduló fogalom terjedelme változik meg, a derivátum mentes marad bármiféle értékítélettől. Minél tágabb, ködösebb a szó jelölte fogalom, annál több új jelentéssel gyarapodhat.

Azonban a lexémák többsége nem semleges töltésű, hanem tükrözi a beszélőnek az objektív valóság eseményeihez, illetve a bennük részt vevő személy(ek) iránti pozitív vagy negatív érzelmeit is. A sztereotípiák, az előítéletek a társadalomban uralkodó szerepet betöltő és más-más gazdasági, politikai, illetve kulturális tisztelet vállaló társadalmi csoportok véleményét közvetítik, s mindez befolyásolja a népek, nemzetiségek egymáshoz fűződő viszonyát, amely a nyelvek szókincsében is megjelenik.

„Ismeretes, hogy egymás mellett élő és egymással súrlódó, sőt háborúkat is viselő népek nyelvében gyakran állandósulnak vagy hosszabb-rövidebb időre meghonosodnak szavak és szólások, amelyek — legtöbbször tréfás színezettel — a megváltozott viszonyok közt is sokáig őrzik a kölcsönös csúfolás, lebecsülés, becsmérlés, szidalmazás szóhagyományos emlékeit. Idők folyamán e népek szövetségessé vagy akár barátokká is válhatnak, nyelvük azonban — immár gonoszkodó mellézköngye nélkül — tovább használja az ilyen elemeket...” (DOBOSSY LÁSZLÓ, *Csehül áll* — magyarul beszél: MNy. 1971: 76). A szinkrón és diakrón jelentéstani vizsgálatok szerint becsmérlő értelműekké válhatnak a társadalmi helyzetet, vallási hovatartozást vagy nemzetiséget jelölő szavak, vö.: *paraszt* ‘földműves’ → ‘műveletlen, bárdolatlan’, *kupec* ‘kereskedő’ → ‘haszonleső, nyereszkesedő’, *skót* ‘skóciai férfi’ → ‘fukar’ (KISS GÁBOR főszerk., Magyar szókincstár.

* Jelen cikk első, orosz nyelvű változata a Tanárok és aspiránsok XXVIII. felsőoktatási tudományos-módszertani konferenciáján hangzott el Szentpéterváron a finnugor szekció ülésén (megjelent bővítve: *Пейоративные выражения с компонентом cigány ‘цыган’ и его дериватами в венгерском языке: Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 4, секция финно-угорского языкознания. С. 19—31. Санкт-Петербург, 1999.*) Az előadás-sorozatát a Szentpétervári Állami Egyetem fennállásának 275. évfordulója alkalmából rendezték 1999. március 15—22. között.

Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Bp., 1998. [a továbbiakban: MSzkt.] 691, 500, 763). Nemegyszer az idegenek negatív tulajdonságok hordozójává lesznek: mong. *мангад* 'emberevő szörny' → 'orosz' (burj.) [mangyus], 'tátár' (kalm.) [mangyud] (KARA GYÖRGY, Mongol—magyar szótár. Bp., 1998. 246). A cseh szókincsben a *Maďar, uherský* 'magyar' szót tartalmazó kifejezés általában pejoratív értékű, vö.: *Copak jsi Maďar, že mi nerozumíš?* 'Talán magyar vagy, hogy nem értesz meg?', *kleje jako Maďar* 'káromkodik, mint egy magyar' (DOBOSSY i. m. 78), *má uherskou nemoc* [magyar betegsége van] 'lusta' (DOBOSSY: i. h.). Természetesen ez nem a véletlen játéka; nagyobbára történelmi események (például a barbár népek pusztítása a klasszikus Európában, vö.: ang. *Hun* 'hun' → 'barbár, Goth' 'gót' → 'barbár', *Vandal* 'vandál' → 'barbár, huli-gán'), vallási türelmetlenség vagy nemzeti és faji előítéletek befolyásolják a szavak ilyen jellegű változását: a középkori franciák azt tartották, hogy *Les Anglais sont convoiteux, envieux, orgueilleux* 'az angolok zsugoriak, irigyek, gőgösek' (WOODROW HASSELL, JAMES, JR., Middle French Proverbs, Sentences, and Proverbial Phrases. Toronto, 1982. 40—1), az izraeli és észak-afrikai zsidó népnyelv szerint *Akkor se higgy a gojnak/ az arabnak/a muzulmánna, ha negyven éve van a sírban* (GALIT, HASAN-ROKEM, Proverbs in Israeli Folk Narratives: A Structural Semantic Analysis. Helsinki, 1982. 24—5).

a) A cigányok történelme és etnonimái. — A cigányok a X. században érkeztek Indiából a Bizánci Birodalomba, s ötszáz évvel később feltűntek Magyarországon is. „Az egykori cigány nép a századok folyamán sokféle lett — mint ahogy a jelentés is, amely a *cigány* megnevezéshez tapad, és amely nyilvánvalóan nem a cigányok saját ízlését követi. Ez a szó az a *nevük* (pontosabban az egyik nevük), amelyet a külvilág aggatott rájuk” [eredeti kiemelés — B. J. A.] (FRASER, ANGUS, A cigányok. Bp., 1996. 9). Görög nyelvterületen kialakult bizánci *ασιγγανος* etnonimájuk román (*figan*, R. *afigan*) vagy délszláv (blg., mac. *циганин*) közvetítéssel került nyelvünkbe (BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 211; BÁN PÉTER, Magyar történelmi fogalomtár 1—2. Bp., 1989. 1: 68—9; EWUng. 1: 167; PAIS DEZSŐ, Cigány, Zigány: MNy. 1925: 233—6; TESz. 1: 429). PAIS szerint a szó 'varázsló' értelemben már e közösség megjelenése előtt eljutott hozzánk, s azt nem cigány emberre alkalmazták (PAIS i. m. 234). A *cigánykodik* egyik jelentése 'varázslatot, szemfényvesztést üz' (BALASSA JÁNOS, A magyar nyelv szótára 1—2. Bp., 1940. 1: 96). Bizáncban a romákat a lenézett jövendőmondókkal, akrobatákkal, szemfényvesztőkkel, kígyóbüvölőkkel és medvetáncoltatókkal azonosították. A tatárok ma is *ю(в)джу-нак*, 'medvetáncoltató'-nak nevezik őket, ez a rom. *ursar* tükörfordítása (ДЕМЕТЕР, Н. Г., Этнонимия цыган европейской части СССР: ДЖИРЬИЛГАСИНОВА, Р. Ш.—НИКОНОВ, В. А. ред., Этническая ономастика. Москва, 1984. 29). A régi német közmondás megőrizte egykori foglalkozásukat: *Der Bär tanzt, der Zigeuner zieht das Geld ein* 'A medve táncol, a cigány beszedi a pénzt' (BARTOSZEWICZ, IWONA, Analoge Sprichwörter im Deutschen, Niederländischen und Polnischen. Eine konfrontative Studie. Wrocław, 1994. 19). Számos etnonima utal tevékenységükre: 1. Oroszországban: *халайджидес* 'ónozók' (ДЕМЕТЕР: i. m. 30), *элекчи* 'szitakötők' (ДЕМЕТЕР: i. h.), *демурджу* 'kovácsok, ezüstmesterek' (ДЕМЕТЕР: i. h.), *курбеты* 'kocsisok, lókereskedők' (ДЕМЕТЕР: i. h.), *даулджу* 'muzsikusok' (ДЕМЕТЕР: i. h.), *кэлдэрапу* 'rézművesek, ónozók' (ДЕМЕТЕР i. m. 32); 2. a Balkánon: *dzsambazija* 'mutatványosok, lókereskedők' (MagyNagylex. 5: 386), *burgidzidesz* 'fűrókészítők' (MagyNagylex.: i. h.), *drindarija* 'posztóverők' (MagyNagylex.: i. h.); 3. a magyarországi oláh cigányoknál: *csurara* 'rostakészítők' (MagyNagylex.: i. h.), *colara* 'ruha- v. szőnyegkereskedők' (MagyNagylex.: i. h.). Mikszáth századfordulón írott műveiben szintén előfordulnak: „De igazi riadalom, az egész falut talpraállító dolog is eshetik, ha ugyanis *medvetáncoltató oláh cigányok* érkeznek a faluba” (A jó palócok),

„*Oláh cigányok* jelennek meg az utcákon üstökkel és mindenféle bográcsokkal, *bognárok* lázas tevékenységgel rakják össze a szétesett dongákat, *kovácsok* forrasztják a szét pattant abroncsokat” (A Noszty fiú esete Tóth Marival). A mesterségek a családnevekbe is átvándoroltak: *Kés Csináló*, *Rosta Csináló*, *Kalános*, *Muzsikás*, *Lakatos*, *Urszár* (ZSUPOS ZOLTÁN, Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században: BÓDI ZSUZSANNA szerk., Cigány néprajzi tanulmányok 2. Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 187).

Az ukrán vándorénekesek körében *шандрак* (< m. *Sándorok*) a gúnynevük (ПЕТЕ, Иштван, Лексикология русского языка для венгерских студентов-русистов. Будапешт, 1989. С. 138). Más nyelvek a romák egyiptomi eredetének legendáját fenntartva ’egyiptomi’-aknak hívják őket: újjör. γυπθοϋζ (WOLF, S. A., Völker- und geographische Namen in Romani [Zigeunersprache]: Beiträge zur Namenforschung 2. 1958: 180), k. lat. *acinganus* (PFEIFER, WOLFGANG, Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin, 1995. Zweite Aufl. 1613), ósp. *aegypciano* (WOLF: i. h.), sp., port. *gitano* (WOLF: i. h.), flam. *egyptener* (WOLF: i. h.), ang. *Gipsy*, *Gypsy* (WOLF: i. h.). Ide tartozik a magyar *fáraó népe* kifejezés is. II. Ulászló 1496-ban menlevelet állított ki Polgár Tamás, a fáraó népének vajdája számára (FRASER, 109). Batthyány Ferenc gróf soproni főispán így kéri a Baranya megyei Szava község új lelképásztorát: „Curam *nigrorum Aegyptiacorum* tibi committo, et quanto cutius ad christianitatem perducere cupio” („Rád bízom az *egyiptomi feketék* gondját; szeretném, ha mielőbb keresztségre térítenéd őket”) (POLGÁR MIHÁLY, Egyházi Almanak. Kecskemét, 1842. 35. Idézi TIMÁR KÁLMÁN, Egyiptomi feketék: MNY. 1935: 191). Ez a megjelölés azóta a feledés homályába veszett, azonban a *fáraó népe* használatos mindmáig: „Vályogházakat már csak nagy ritkán építenek s a hegedű kora is lejárt a dzsentrivel. *Fáraó népe* bámulva nézi: Mi lesz? Talán már nem is születnek emberek, mert soha sincs keresztelő?” (Mikszáth: Szegény cigányok), „Voltaképpen nem is *Fáraó népe*, de minálunk már csak így hívják a cigányokat” (Ady: Fáraó népe sztrájkban. Budapesti Napló 1906. máj. 29.).

Az angol ismeri a fr. *bohémien* ’csehországi’-ből származó *Bohemian* kifejezést is, amely eredetileg cseh cigányokra vonatkozott (WOLF i. m. 181). Hasonlóképpen nevezték a németalföldiek *ungern*-nek, ’magyar’-nak a hazánkból érkezett romákat (RévaiLex. 4: 493). Svédországban egészen a XVII. századi *tattare* (< sv. *tatar* ’tatár’) a nevük (FRASER i. m. 121). Önmagukat a legkülönbözőlegesen jelölik: Angliában *Romanichal* ’cigány férfi’ (FRASER i. m. 15), Spanyolországban *caló* ’fekete’ (FRASER: i. h.), Dél-Franciaországban *calé* ’uaz’ (FRASER: i. h.), Finnországban *kaale* vagy *mustalainen* ’uaz’ (FRASER: i. h.), Franciaországban *manouche* ’ember’ (FRASER: i. h.) (a cig. *manus*[z] a magyar szlengben ’ember, férfi’ jelentésű [ANDRÁS T. LÁSZLÓ—KÖVECSES ZOLTÁN, Magyar—angol szlengszótár. Bp., 1989. 96]), Németországban *Sinto* ’szintó cigány’ (FRASER: i. h.), Kelet-Európában *roma* ’ember’ (FRASER: i. h.; ROMANO RÁ CZ SÁNDOR, Kárpáti cigány—magyar/Magyar—kárpáti cigány szótár és nyelvtan. Bp., 1994. 44; ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY—KARSAI ERVIN, Cigány—magyar, magyar—cigány szótár. Bp., 1991. 100), Örményországban *lom* ’uaz’ (FRASER i. m. 33), Szíriában és Iránban *dom* ’uaz’ (FRASER: i. h.). Ez utóbbi három szó valószínűleg egy több ezer évvel ezelőtti törzsszövetséget sejtet; a modern indiai nyelvekben a párhuzamos szavak jelentése ’vándorzenész’ (pandzsábi) (FRASER 34), ’vándorzenészek kasztja’ (szindhi) (FRASER: i. h.), ’szolga’ (lahnda) (FRASER: i. h.), ’alacsony kasztba tartozó fekete bőrű férfi’ (nyugat-pahári) (FRASER: i. h.). A mai magyar szlengben mintegy három tucatnyi elnevezésük él.¹ Kö-

¹ Vö.: 1. a) a bőrszínükről: *sötét bőrű*, *kreol* (*bőrű*), *hátrányos bőrű*, *kormos*, *füstös* (*képű*), *napbarnított*, *kétszersült*, *csoki*, *alulexponált*, *mozdonyszőke*, *bokszos* (*bence*); b) más népek nevéből: *rézbőrű*, *import* (*indian*), *kágéestéindian*, *dakota*, *brazil*, *kubai diák*, *néger*, *próbanéger*,

zülük a *füstös képű* szó szerkezet, a *füstös* és a *kormos* jelző használatos az irodalmi nyelvben is: „De hallgasd most e verset, / E torz kedvvel kevertet, / Zsongítson furcsa hangja, / Mint *füstös képű* banda...” (Tóth Árpád: Rimes, furcsa játék), „— Gyere be, *füstös!* — Mire aztán becsoszogott négyrét hajolva a kis törpe Gilagó öt másik cigánnyal...” (Mikszáth: A Krúdy Kálmán csínytevéséi). Lakatos Menyhért cigányokról szóló regényének címe „Füstös képek”. Aranynál: „És beföcskendezte *kormos* arcát téjjel, / Mintha barna földre friss hó esik éjjel” (A nagyidai cigányok). S végül egy ironikus idézet: „A *barna fehérszínű* lelkes arccal ígét” (Mikszáth i. m.). Elvéve a cigány szavak is be-bekerülnek az irodalomba: „Húzz egy betyámótát, *móré!*” (Mikszáth: A Sipsirica).

b) **M á s s á g**. — A cigányok az európai kultúrához képest más gazdasági-társadalmi állapotot képviselnek. Európában akkor szóródtak szét, amikor a feudális berendezkedés mindenütt megszilárdult, ezért kívül rekedve a társadalmon nem váltak nemzetté. Gyűjtőterületük a közép-kelet-európai országok lettek, mivel itt a feudális társadalom alacsonyabb fejlettségi szintet ért el. Életmódjuk némileg rokon a törzsekben élő természeti népekével, azonban lényeges különbséggel: ez előbbieket letelepedett közösségek, míg a tarka etnikai csoportokra tagoló cigányság egy része ma is vándorló életmódot folytat, ami csak növeli a lakosság többi rétegétől való elkülönülését, kiközösítettségét. A szókincs bizonyossága szerint elődeik legmagasabb szervezeti formája a nagycsalád volt, foglalkozások, méltóságok nevei nem vezethetők vissza Indiára (VEKERDI JÓZSEF, Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez: NyK. 83. 1981: 414—5).

A cigányok — akárcsak a magyarok — élesen megkülönböztetik magukat a szomszéd etnikumoktól: a nem cigány férfit *gádzsó*-nak (ДЕМЕТЕР, P. C.—ДЕМЕТЕР, П. С., Цыганско—русский и русско—цыганский словарь [Кэлдэварский диалект]. Москва, 1990. 55; ROMANO RÁCZ i. m. 30; ROSTÁS-FARKAS—KARSAI i. m. 44), a nem cigány asszonyt *gádzsi*-nak (ДЕМЕТЕР—ДЕМЕТЕР: i. h.; ROMANO RÁCZ: i. h.; ROSTÁS-FARKAS—KARSAI: i. h.) hívják. Némely vidékeken — falusi környezetben — e szavak 'paraszt' vagy 'parasztasszony' jelentéssel bővültek (ROMANO RÁCZ: i. h.). Noha az utóbbi évtizedekben Európa-szerre fontos intézkedések születtek a romák sorsának megjavítása érdekében, szabad mozgásukat még számos országban korlátozzák. Franciaországban utazási engedéllyel kell rendelkezniük, csak bizonyos helyeken telepedhetnek le. Belgiumban a helyi tanácsok 20%-a szabályrendeletben tiltotta meg nekik a táborverést, s ezt Olaszországban sem engedélyezik. Görögországban állampolgárságuk sincs, kizárólag a számukra kijelölt helyeken táborozhatnak. Romániában nem folytathatják ősikenyérkeresetüket, nem kupecskedhetnek. A cigányok az érdeklődésben hozott intézkedések szempontjából Hollandiát tekintik példának (THERNSTROM, S. ed., Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Cambridge, Mass.—London, 1981. 2nd ed. 89—90, 118—9).

c) **C i g á n y o k M a g y a r o r s z á g o n**. — Mária Terézia 1761-ben és 1767-ben rendeletben tiltotta meg a cigányok csúfneveinek használatát, kezdeményezte letelepedésüket: „Még Mária Theresia a Czigányokat régi nevezetüktől[,] mellyel közönségesen megvető és lealacsonyító eszmék s gondolatok valának s vagynak egybekötvetve, meg

---

negró, kannibál, kaffer; 2. eredetüket tekintve: *fáraó ivadéka/gyermek, újmagyar*; 3. cigány szóval: *roma* ('cigány', vocativus), *more* ('fiú', vocativus), *dale* ('anyám', vocativus), *dádé* ('apám', vocativus), *gádzsó* ('nem cigány') (!), *gács*i; 4. más nyelvből: *dzsipszi* (< ang. *Gypsy*), *dzsipó*; 5. szepítőleg: *etnikum, nemzetiség(i), kisebbség(i)*; 6. bizalmasan: *cigus*; 7. körülírással: *nem a naptól barna* (ANDRÁS T.—KÖVECSÉS i. m. 59; KARDOS TAMÁS—SZÜTS LÁSZLÓ, Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp., é. n. 156; KÖVECSÉS ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Bp., 1998. 10, 43, 45, 51, 57, 62, 70, 87, 92, 106, 107, 133, 142, 148, 212, 221, 222, 261, 264; MSzkt. 108, 743; ROMANO RÁCZ i. m. 30, 37, 44; ROSTÁS-FARKAS—KARSAI i. m. 35, 77, 100).

kivánván szabaditni[,] rendeltést tett afelől, hogy ezután *Ujj parasztnak* (Neo Rustici) neveztesse” (TOMPA JÓZSEF, Újmagyar: Nyr. 1965: 380). A XVIII. század végén megjelenő *újmagyar* kifejezés költőinknél is előfordul: „Ázott szalmatörök fojtott tüzinél szenes arcú / *Új-magyar* égeti szén garmackáját faluvégen” (Arany: Elveszett alkotmány), „Csapj fel a faluba, jobb lesz a magyarnak, / Mert a farkasok most sok *új magyart* szarnak [a költő megjegyzése: két cigányt ekkortájt meettek a farkasok] (Csokonai: Currens de lepore). A felvilágosodás hatására több új elnevezés — *újlakosok, újpolgárok, Neocolonus* (TOMPA: i. h.) — meghonosítására tettek hiábavaló erőfeszítéseket. A XVIII. század elejétől a XX. századig egyre újabb csoportok érkeztek Magyarországra. Mária Terézia intézkedése azonban — II. József próbálkozásaival együtt — kudarcot vallott. A II. világháború után hivatalos hátrányos megkülönböztetésük megszűnt ugyan, azonban a velük kapcsolatban fölmerülő problémákat nem tudták megoldani. Az MSZMP KB PB 1961. június 20-i határozata a cigányok beilleszkedésének egyedüli lehetséges útjaként az asszimilációt jelölte meg. 1984-ben megkapták az „etnikai csoport” státust.

Az 1990-es népszámláláskor 142 683 magyar állampolgár vallotta magát cigány nemzetiségűnek (Becsült számok: HVG 1998. júl. 25. 76; KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Bp., 1995. 185). Számukat a magyarországi kisebbségi szervezetek 400—800 000-re, illetve (jócskán eltúlozva) egy millióra becsülik: „A népszámlálások azt mutatják, hogy a kisebbségiek nem szívesen vállalják identitásukat »névvel, lakcímmel«” (RIBA ISTVÁN, Kisebbségi népszámlálás? Felmérési zavarok: HVG 1997. nov. 29. 135; KISS i. m. 190). Bár nyelvjárásaik grammatikai rendszere osztatlan, az egyes csoportok nem értik egymás beszédét. A magyarországi cigányság nyelve alapján négy csoportba sorolható: 1. az oláh cigányok (lókupecsek), akik a magyar mellett az oláh cigány nyelv egymáshoz közeli dialektusait is használják; 2. a magyar cigányok (romungrók), ők alkotják a cigány lakosság döntő többségét, javarészt csak a magyar nyelvet ismerik, közéjük tartoznak a muzsikusok; 3. a fódózó cigányok, akik nagyszámú román kölcsönszót használnak az oláh cigányból átvéve; 4. német cigányok (szintók), néhány száz Ausztriából áttelepült személy (VEKERDI JÓZSEF, Cigány: FODOR ISTVÁN főszerk., A világ nyelvei. Bp., 1999. 217—8). A nyelvi identitás ugyan sok csoportnál meglazult, ám a cigány etnikus tudat ott is megőrződött, ahol nyelvcserre következett be (UJVÁRY ZOLTÁN, A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéséről: BÓDI ZSUZSANNA szerk., Cigány néprajzi tanulmányok... 32—5). A legújabb szakirodalomban a cigány nyelv neve *romani*.

2. **Előítéletek.** — „A múltban a cigány úgy élt a köztudatban, mint aki rendszeres munkához nem szokott, lusta, megbízhatatlan, bárgyú, de ugyanakkor agyafúrt, nevetséges, egyúttal szánandó operett- és népszínműfigura vagy adomahős, akivel szemben mindenki a legvaskosabb tréfát is megengedheti magának a legkisebb felelősségre vonás nélkül” — olvashatjuk egy cigány meseválogatás utószavában (BARTOS TIBOR, Sosemvolt Cigányország. Szegkovács cigány történetek. Bp., 1958. 85—6). Az etnikai humor „a humornak az a válfaja, amelyben viccet csinálnak [értsd: gúnyt, csúfot üznek] egy csoport, illetve tagjai vélt viselkedéséből, szokásaiból, személyiségjegyeiből vagy egyéb vélt vagy valós jellemzőiből, jellegzetes szociokulturális identitásuk bemutatása révén” (APTE, M. L., Humor and Laughter. An Anthropological Approach. Ithaca and London, 1985. 109, idézi BENDA KLÁRA, Hogyan nevetünk az előítéleteken? Magyarországi cigányviccek nyelvészeti és szociálpszichológiai elemzése: BENDA KLÁRA szerk., Így irtunk mi. A XXIV. OTDK nyertes dolgozatai. Bp., 1999. 171). Ugyanez joggal elmondható az etnonimák becsmérő használatáról is. *Hol a cigány elégséges, oda magyar*

nem szükséges, szögezi le sommásan a régi mondás (VÖÖ GABRIELLA, Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból. București [Bukarest], 1989. 69).

a) *L u s t a s á g , l o p á s .* — „Dolgozni, azt nem” — tartja róluk a közhely, amely számos kifejezésben gyökeret vert: megtalálható már BARANYAI DECSINÉ is *Nem kel Cigányt/tzigányt lopá/ra tanítani* alakban (BARANYAI DECSI JÁNOS [Ioannis Decii Baroni], Adagiorm græcolatinovngaricorum Chiliades quinque. Excudebat Iacobus Klöß, Bartphae [Bártfa], 1598. [Hasonmás kiadása: ELTE, Bp., 1978. (Fontes ad historiam linguarum, populorumque Uraliensium 5.)] 1. 1. 10; 3. 4. 6. 10a).² Aki *cigánykésssel met-szi kenyérét*, az ’lopásból él’ (ÚMTsz. 1: 692), ha valaki *elcigányol* valamit, cigány módra eltulajdonítja, elsikkasztja (ÚMTsz. 3: 68), s az ilyenformán szerzett tárgy a *cigánykereset* (CzF. 1: 1130. h.). A *cigányosan vesz* ’elcsen, ellop’ (MSzkt. 537; BALLAGI MÓR, A magyar nyelv teljes szótára 1—2. Pest, 1873. 1: 152) ugyanazt a szemléletet tükrözi, mint a ném. *französisch einkaufen* ’franciául vásárol’. Számos közmondásunk megörökíti: *A cigány a bélyeges lóra is felül*, azaz a máséra (VÖÖ i. m. 69), *Cigánytól nehéz lopni* (ÚMTsz. 1: 690), *Könnyű a cigányok közt lopni tanulni* (MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., a Millenium évében [1867.] 96), *Mennyi cigány, annyi tolvaj* (MARGALITS: i. h.), *Ahány cigány, annyi lopás* (MARGALITS 95), *Cigánynak tilti lopást* ’lehetetlent kíván’ (SIRISAKA ANDOR, Magyar közmondások könyve. Pécs, 1891. 22). Ez a felfogás hasonlatban is él: *lop, mint a cigány* (BALLAGI: i. h.). Vö.: rom. *fura cu țiganul* ’lop, mint a cigány’ (TIKTIN, H., Rumänisch—deutsches Wörterbuch 1—3. Bukarest, 1903. 3: 1587), or. *Я цыган и ты цыган, / оба мы цыганы, / ты воруюшь лошади, / я ворую сани* ’Cigány vagyok, te szintén, / mindketten azok vagyunk, / te lovakat lopkodsz el, / én meg szánokat lopok’ (a Szentpétervári Állami Egyetem B. A. Larin professzorról elnevezett Szótárkabinetje cédulakatalógusának anyagából — a továbbiakban: Szótárkabinet). A franciák ’tolvajok’-nak (*cagoux*) gúnyolják őket (BREWER’S Dictionary of Tale and Fable. London, 1953. 126).

A hagyományos mesterségeket űző személy — például kovács (*cigányüllőn kalapál* [MSzkt. 348], szántóvető (*cigánylovon szánt* [MSzkt.: i. h.]) vagy vajda (*beillene vajdának a cigányok között* [MSzkt. 349]) — ugyancsak tolvaj, akár a *sok cigánybeszéddel élő* (MSzkt.: i. h.), illetve a *cigánynyelven beszélő* (MSzkt. 348). A lopást a perzsák is a romáknak tulajdonítják: *Egyik cigány a másiktól lopta el a botot* ’emberére talált; egyik kutya, másik eb’ (КОРОГЛЫ, X. ред., Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова. Москва, 1973. 261). Magyar népmesékben is gyakori motívum: „a szomszéd cigány épen akkor akarja ellopni az anyja egyetlenegy, nagy ügyyel-bajjal lopott malaczat” (A cigány az égben és pokolban — MNGy. 1: 387). Az iménti kifejezések olyan társadalmi közegben jöhettek létre, amely nem ismerte a romák szokásait: ugyanis szerintük a lopás nem bűn, hanem Istentől eredő jog. Nomád népek körében jellemző az idegen javak eltulajdonítása; gondoljunk csak István drákói rendeleteire, melyeket az enyveskezű magyarok megfélemezésére hozott, vagy a kunok betelepedésekor alkotott törvényekre (ERDŐS KAMILL, A Békés megyei cigányok/Cigány dialektusok Magyarországon. Gyula, 1979. 15—6).

Kitérően a „Hol van?” kérdésre válaszolják tréfásan egyes vidékeken: *elvitték a cigányok vasrudon* (MSzK. 113). Gyermekkoromban a házmester néha azzal ijesztgetett, hogy ha nem viselkedem jól, elrabolnak a cigányok. Hasonló ríogatás ismerős más kul-

² Baranyai Decsi munkájára Paczolay Gyula hívta föl figyelmemet, akinek ezúton köszönöm kedvességét. Az első szám a chilias, a második a centuria, a harmadik a decas, a negyedik pedig a decason belüli sorszám.

túrkörökben is: or. *не ходи нукуда одна, а то цыгане уведут* 'egyedül ne menj sehová, mert elvisznek a cigányok',³ f. *älä mene ulos, mustalaiset vievät mukanaan* 'uaz'.⁴

b) Koldulás. — Ha a cigány éppen nem lop, akkor sem dolgozik, inkább másoktól kunyerál, méghozzá erőszakosan: *Ma adj a cigánynak, s holnap is jó* (VÖÖ: i. h.). A koldulásból élőt a népnyelv *futócigány*-nak nevezi (ÚMTsz. 2: 543). Könnyen kuncsorog, ám tőle nehéz bármit is elkérni: *Cigány adta, visszavette(, lapos hidon elvesztette)*, mondják annak, aki az ajándékot visszaveszi vagy -kéri (MSzK. 113). Ez a *cigányvásár* (SzT. 1: 1175). Egyéb jelentései: 'zajongás, láрма, nagy hangon veszekedő társaság' (ÚMTsz. 1: 694) és 'fehérmépek lármája' (SzegSz. 1: 215). A roma gyakran kiabál, erre utal az *ordít, mint a cigány* hasonlat (SzT. 1: 1171). S emlékezzünk József Attila csodálatos „Kései sirató”-jára: *Cigány vagy! Amit adtál hizelegve, / mind visszaoptad az utolsó órán!*

c) A *cigány* szó foglalkozásnévként. — A cigányok zömének alacsony iskolai végzettsége megakadályozta, hogy magasabb tisztet töltsenek be, ezért alulkuhatott át a *cigány* a megvetett, alantas foglalkozások szinonimájává: lehet 'cigánypécér, sintér, ítéletvégrehajtó cigány' (SzT. 1: 1171). Semleges töltésűek a szó egyéb jelentései: 'cigánykovács, cigányzenész, muzsikuscigány' (SzT. 1: 1172): „Húzd rá, *cigány*, csak azért is” (Petőfi: Falu végén kurta kocsmá...).

d) A ló a kifejezésekben. — A foglalkozások is megjelennek a frazeológiában. A *Minden cigány a maga lovát dicséri* közmondás Európa-szerte megtalálható: észti *Iga mustlane kiidab oma hobust* (PACZOLAY GYULA, Magyar—észti—német—angol—finn—latin közmondások és szólások. Cseremiszi és zürjén függelékkel. 2. bőv. kiad. Veszprém, 1987. 42), szb-hv. *Svaki Ciga svoga konja hvali* 'uaz' (KOVÁCS KÁLMÁN szerk., Szerbhorvát—magyar szótár 1—3. Újvidék, 1968—75. 1: 144), or. *Всяк цыган свою кобылу хвалит* 'uaz' (МИХЕЛЬСОНЪ, М. И., Русская мысль и рѣчь. Своё и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образныхъ словъ и иносказаний. Т. 1—2. Санкт-Петербургъ, 1901—1902. 1: 138); abból a korszakból való, amikor a romák közül sokan kupecként működtek. A lócsiszárokat más országokban is gyakran lenézték (az ang. *jockey* jelentésváltozása: 'lókupec' → 'csaló, szélhámos' (ЛАПШИНА, М. Н., Семантическая эволюция английского слова [Изучение лексики в когнитивном аспекте]. Санкт-Петербург, 1998. 67), noha az ellenkezőjére is akad példa az irodalomban. Ludas Matyi számára a kupeckedés éppen a társadalmi fölemelkedést jelenthette volna: „S így kapadozva talám kupec is kerekedne belőlle, / Mely úton sok rác úr lett abban az időben” (Fazekas: Lúdas Matyi). A cigányvilág nemegyszer a természetesség jelképe, pl. Puskin „Cigányok” című darabjában vagy Bizet „Carmen”-jében. Ehhez a fogalomkörhöz — a vásárláshoz, alkudozáshoz — kapcsolódik a *cigánykodik* 'alkuszik' kifejezés: 'adásvételnél makacsodik az összegben' (BALASSA 1: 97; SzegSz. 1: 214). A *cigánykázik* ige jelentése 'hevesen, lármásan, de nem komoly haraggal perlekedik' (ÚMTsz. 1: 692). Vö.: or. *цыганить* 'kereskedik' (Словарь современного русского литературного языка 1—17. Москва—Ленинград, 1965. 17: 723), szb-hv. *ciganin* 'alkudozó, cigánykodó ember' (KOVÁCS i. m. 1: 145), *ciganiti se* 'cigánykodik, alkuszik' (KOVÁCS: i. h.), *cigančiti* 'cigánykodik, alkudozik' (KOVÁCS i. m. 1: 144). A foglalkozás ősiségét tanúsítja, hogy a *kriṇāti* 'vásárol', *bikinel* 'elad', *paruvel* 'cserél' igék mind indiai eredetűek a cigány nyelvjárásokban (VEKERDI i. m. 1981. 415).

³ Natalja Nyikolajevna Kolpakova szóbeli közlése.

⁴ Lasse Suominen szóbeli közlése. Vö.: „Hátha az oláh-cigányok lopták el?” (Mikszáth: Az alispánkisasszonyok).

A vándorló életmód egyik alapvető rekvizituma, a nomád népek legfontosabb háziállata a ló. Őrzik is, akár a szemük fényét. A cigány azonban — így az előítélet — vele sem bánik megfelelően: *megszokta (a nyomorúságot), mint cigány lova a verést* (ÚMTsz. 1: 689), *Úgy járt, mint cigány a lovával 'rosszul járt, ti. az egyszeri cigány lova éhen pusztult'* (ÚMTsz.: i. h.); „[Matkovich Tivadar] A koplalási politika ellen támad, mert *úgy talál járni a nemzet, mint a cigány lova*” (Mikszáth: A T. Házból. Parlamenti karcok. 1887. jan. 25.), *A cigány lova is a „ha volná”-tól dögölt meg* (MSzK. 114), *a cigányabrak a 'verés'* (BALLAGI i. m. 1: 152), *Aki serény lovát sarkantyúzza, cigánykézre szánta* (BALLAGI: i. h.). *Használt neki, mint cigány lovának a rakonca* [a szekér rakományát támasztó rúddal való elverés], állapítják meg, ha valakin fog a fenytés (MSzK. 113). Párhuzamai egyéb nyelvekből: f. *käy kuin mustalaisen hevosen 'utoléri a cigány lovának sorsa'* (SADENIEMI, MATTI, Nykysuomen sanakirja 1.—3. osa. Porvoo—Helsinki, 1978⁶. 2: 562), or. *Kak cыган причал лошадь обходиться без корма/сена 'Miként a cigány megtanította lovát arra, hogy abrak/széna nélkül meglegyen'*⁵. Lévéen az állat gazdája megvetésem tárgya, a jószágáról sem lehet jó véleményem: *vakmerő, mint a cigány lova 'gyáva'* (MSzK. 114).

A földművelés sohasem tartozott a kimondottan cigány megélhetések közé, ehhez nem értenek a romák, ezt tükrözi az *Annyit ért hozzá, mint cigány a szántáshoz* szóláshasonlat (ÚMTsz. 1: 689) és a *Nem szokta cigány a szántást/az ekeszarvát* szólás (MARGALITS 96). A földosztásból a romák kimaradtak, mivel 1945-ben azok kaptak földet, akik már korábban is a mezőgazdaságban dolgoztak. Éppen ezért az 1995-ben létrehozott Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996-ban és 1997 első felében 110 millió forintot osztott ki 92 jelentkezőnek, hogy segítse a cigányság bekapcsolódását a mezőgazdasági programokba (Mezőgazdasági programok romáknak. Nincsenek kiosztva: HVG 1997. nov. 14. 116—7).

e) **Hazudozás.** — A balítélet szerint a cigány hazug, adott szavát léptenyomon megszegi. Erre utalnak a következő rosszálló kifejezések: melléknévként a *cigány 'hamis, ravasz, alattomos, számító'* (BALASSA 1: 96, ÚMTsz. 1: 690), szóláshasonlattal *hamis, mint a sátoros cigány* (CzF. 1: 1129. h.), közmondásban *Ritkán mond igazat az Czigány* (BARANYAI DECSI i. m. 3. 1. 3. 6), *Ritka cigány hazugság nélkül* (MARGALITS 97), *Verbuválónak, cigányinak, kalmárnak nem kell hinni* (MARGALITS: i. h.), *A cigány sem mond igazat mindenkor 'legtöbbször hazudik'* (BALLAGI: i. h.), *Néha a cigány is mond igazat* (BALLAGI: i. h.). *Aki jól tud szántani a cigányok lován 'ért a hazudozáshoz' [a cigány nem művelt földet]* (BALLAGI: i. h.), *cigánysátorban árul 'nem biztos, hogy igaz, amit mond'* (MSzK. 115), *hat cigány is megesküdnek rá 'oly kevéséig igaz'* (BALLAGI 1: 152), a *cigányság 'cigánytermészet (hazudozás, felelőtlenység a holnappal szemben)'* (SzegSz. 1: 215), *markában kapták cigányságát 'rajta érték a cigányságon [= hazudozáson]'* (BALLAGI 1: 152), *cigányságban jár/sántikál* (BALLAGI: i. h.), *cigány vagy, nem hiszek neked* (BALLAGI: i. h.), *cigány a lelked is* (BALLAGI: i. h.), *Amit a cigány este mond, nem igaz reggel* (ÚMTsz. 1: 690), a *cigánylevél 'hamis, hazugságokkal teli levél'* (SzegSz. 1: 214, † megjegyzéssel), *Cigánybecsület olyan, mint a szalmatűz* (VÖÖ i. m.). *Cigány módra esküszik 'hazudik'* (BEKE ÖDÖN, Szólások nagy költőink műveiben: Nyr. 1948: 64): „Történt ilyen Szabolcs megyében, hol határjárásakor az egyik fél tanui megesküdtek, hogy az a föld, melyen állnak, az ő uroké. Úgy is volt, mert még otthon földet raktak csizmájukba, s azon álltak, arra esküdtek” (Szirmay Antal „Hungaria in parabolis” című művéből idézi ERDÉLYI 1892-ben). A magyar régiségben élt a *hamis, mint a zsidó* hasonlat is (*hamis, mint zsidó* — Amade: Átkozott szerelem).

⁵ Az adatot Erzsán Szagimbekovics Juszupovnak köszönöm.

A *cigány* másik jelentése 'álnok': „hazug, csalárd, és cigány nevezeteket mindeketől [sic!] szenvedünk” (1779) (SzT. 1: 1172). A *cigánykodik* ige 'hazudik, hazudozik' (ÚMTsz. 1: 692, SzT. 1: 1173), 'alakoskodik, színlel' (SzT. 1: 1173) vagy 'csal' (BALASSA 1: 97, BALLAGI 1: 152), innen a *cigánykodó levente* 'csaló' (MARGALITS 98). Hasonlóan kedvezőtlen a magyarok vélekedése a szomszédokról is, vö.: *csehelés* 'állatvásárló furfangos megkárosítása, becsapása' (DOBOSSY 1971, 76) vagy 'a juhászoknak az a nyereszkesdő eljárása, hogy az értékesebb juhokat kisebb értékűekre kicserélték, s a különbözetet maguknak megtartották' (ÚMTsz. 1: 777).

Idegen nyelvi párhuzamai: tör. *Çingene* 'cigány, ravasz' (ALDERSON, A. D.—IZ, F., The Oxford Turkish—English Dictionary. Oxford, 1985. 3rd ed. 113), cs. *cikánit* 'cigánykodik, csal' (DOBOSSY LÁSZLÓ, Cseh—magyar szótár 1—2. Prága—Bp., 1960. 1: 60), *cikánství* 'hazugság, hazudozás' (uo. 61), szl. *cigánit'* 'hazudik, hazudozik' (STELCZER ÁRPÁD—VENDÉGH IMRE, Szlovák—magyar kézisztár. Bp., 1973. 66). A *cigánykodik* igéből származik a *cigánykodás* főnév: „Volt hát alkudozás, próbálgatás, előzködés, *cigánykodás*, ami a lócsaklizással jár” (Mikszáth: A fekete város). E tulajdonság alól a cigányok előljárója sem kivétel: [ritka,] *mint a cigányok közt a tisztas vajdaság* (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995. 147). A *hozzászokott cigánylovon nyargalni* jelentése 'megszokta, hogy mellébeszéljen' (MSzK. 115). Az angol mondás szerint *A Gipsy once in his life tells the truth, but then he repents of it* 'A cigány egyszer mond igazat életében, de aztán meg is bánja' (CHAMPION, SELWYN GURNEY, Racial Proverbs. A Selection of the World's Proverbs arranged Linguistically. London, 1950. 2nd ed. 471).

f) A „hogyan?” kérdésre felelő határozószók. — Az *-ul/-ül* ragos denominális mellénevek egy része becsmérő értelmű (VÉRTES O. ANDRÁS, Pejoratív értelmű melléneveinkről: NyK. 66. 1964: 407): *csehül* 'cseh nyelven' → 'rosszul, gyengén, gyatrán, hadilábon' (MSzkt. 118). Közéjük tartozik a *cigányul* is, melynek jelentése 'ravaszul, hamisan, csalfán, csalárdul' (BALASSA 1: 97; SzT. 1: 1175; BALLAGI 1: 152). Ez még erősíthető is: a *cigányul hazudik* kifejezés a különlegesen agyafúrt kitalációra alkalmazható (BALLAGI: i. h.), s a *cigányul van ez mondva* jelentése 'hazugság' (MARGALITS 98). Ravasz ember *cigánykanállal eszik* (SzegSz. 1: 214). A *cigányosan* határozószó 'tél-túl, felületesen, gyatrán, hitványul' értelmű (SzamSz. 1: 124; SzT. 1: 1174; ÚMTsz. 1: 692).

g) Pejoratív összetételek. — A *cigány-* előtagú kifejezések egy része szintén helytelen, elítélendő vagy törvénytelen cselekményekre vonatkozik: a roma nem jár tisztességes úton, erre utal a *cigányútra/cigányutcára megy* (v. *cigányosorba szalad*) *a falat* 'ételet, ital' a nyelvcső helyett a légcsőbe jut' (BALASSA 1: 97; MSzK. 115; SzamSz. 1: 125; ÚMTsz. 1: 694). Jókainál 'illetéktelen kézbe kerül' a jelentése: *A levél alá csak a nevének két előbetűjét [= kezdőbetűjét] szignálta bölcsen. Hátha cigányútra jut?* (ÉrtSz. 1: 788). *Cigánypénz* a 'híg, vízzel föleresztett méz' (CzF. 1: 1130. h.), *cigánygaras* a 'hamis garasérme' (SzT. 1: 1173), vö.: *van a garasok között is cigány* (MARGALITS 97). Aki *cigányhíten él*, az nem kötött szíve választottjával törvényes házasságot (TESz. 1: 429; ÚMTsz. 1: 692). „A cigányok körében a vadházasság aránya mindig jóval meghaladta az országos átlagot: a 25—30 százalékot is elérte. A házasságkötésre meghatározott állami és egyházi szabályokat sohasem tartották magukra nézve kötelezőnek, hanem zárt világban, társadalmi kötelékekben élve, a törzsi szabályokat fogadták el” (TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ, Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 254—5). Régebben a *rossz szemmel néz vkire* kifejezés *cigány szemmel néz vkire* változatban is használták: *igen cigány szömmel néznek rá* (Heltai Gáspártól idézi HADROVICS, 165). Ide tartozik továbbá egy csillagászati terminus, amely a Tejutat jelenti: *cigányokútja*

(ÚMTsz. 1: 693), *Cigányok útja* (ERDŐDI JÓZSEF, Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. Bp., 1970. 129—30), illetve *cigányút* (ÚMTsz. 1: 694), *Cigányok szalmázása* (ERDŐDI: i. h.). A földközi-tengeri eredetű monda magyar változata szerint egy vagy több tolvaj ment szalmát orozni, de sietségükben elhullajtották (ERDŐDI, 129). Egy másik variáns azt tartja, hogy a cigányok az eget végigszórták szalmával, pelyvával vagy borsóval, amikor Egyiptomba készültek téglát vetni (ÚMTsz. 1: 692, 694). Innen a Hadak útja népi elnevezése. Hasonló kifejezés él a románban is: *calea-țiganului* 'cigányok útja' (KELEMEN BÉLA főszerk., Román—magyar szótár 1—2. Bukarest, 1964. 2: 690).

Ismét más szavakban a *cigány* szó előtagja lebecsülő, gunyoros értelmű: *cigánybúza* 'a búzához hasonló, kalászos gyomnövény' — egyéb néven *egérárpa* (Hordeum murinum), *sziki árpa* (Hordeum Gussoneaum) vagy *szálkás tarackbúza* (Agropyron caninum) (ÚMTsz. 1: 691), az ország némely vidékein a bolondgombát nevezik *cigánygombá*-nak (TESz. 1: 429; ÚMTsz. i. h.), a *cigányrostélyos* 'pirítós kenyér' (ÚMTsz. 1: 693), a *cigányszappan* 'szürke agyag' (ÚMTsz. 1: 694), a *cigánytök* 'takarmánytök' (ÚMTsz. i. h.). Elítélő jelentésű lehet a *sváb* 'magyarországi német' vagy a *tót* 'szlovák' népnév is: *svábbogár* 'házakban tanyázó csúnya fekete bogár' (ZOLNAI BÉLA, A nyelvalkotás eszközei. Értékelő szavak: PAIS DEZSŐ—BENKŐ LORÁND szerk., Szótörténeti és szövejtő tanulmányok. Bp., 1963. 207), *svábtök* 'burgonya' (ZOLNAI: i. h.), *tót-hegedű* 'hitvány hegedű' (MTsz. 2: 769. h.), *tót-lant* 'nagy pléhkolomp' (MTsz.: i. h.), *tót-rák* 'béka' (MTsz.: i. h.). Egyes szláv nyelvekben szintén a *sváb* etnonima jelöli a csótányt: le. *szwab*, ukr. *шваб*, cs. *šváb* (ГУРА, АЛЕКСАНДР ВИКТОРОВИЧ, Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. 33, 343); orosz nyelvjárásokban *цыган* 'cigány' a neve (ГУРА i. m. 33).

h) Bűntettek. — Mivel a cigány sűrűn követett el törvénybe ütköző dolgot, nemegyszer megfizetett érte, *ráhúzták a cigánynadrágot* 'elnáspángolták, elfenekelték' (MSzK. 115) vagy súlyosabb esetekben fölakasztották. Ennek emlékét örzi két tréfás kifejezésünk, a *megszokta, mint cigány az akasztófát* (ÚMTsz. 1: 689) és a *(fel)akasztott cigány* 'a sertés füstre akasztott egész szalonnája, oldalszalonna' (ÚMTsz. 2: 183, 336).

i) Vándorló életmód. — A kóbor életforma is nyomot hagyott a cigánysággal kapcsolatos magyar frazeológián. *Lepedős cigány*, *cifracigány*, *gurbitás cigány* a 'sátoros vándorcigány' (ÚMTsz. 1: 686; 2: 707; 3: 818), *históriás cigány* a 'vándorló, vásárokon megjelenő' roma (ÚMTsz. 2: 961). Ilyen életet folytat a *gyűrűs cigány* is, a 'rongyszedő, ószeres, aki a kapott dolgokért olcsó rézgyűrűvel fizet' (ÚMTsz. 2: 773). Néhol *gyűrűs zsidó*-nak is nevezik (ÚMTsz. 2: 773): „a füttyülőig aljasodtak, mint a gyűrűs zsidók” (Mikszáth: A tramway). Joggal jegyzi meg FRASER: „A cigánydiaszpórárt gyakran hasonlítják a zsidóhoz: a szétszóratott cigányoknak azonban nem volt sem papi kasztjuk, sem elismert, mérvadó nyelvük, sem olyan írott szövegük, mely hitüket és erkölcsi normáikat összefoglalta volna, sem az etnikai hagyományok őrzésére választott testületük” (i. m. 49). A nomadizálással függenek össze a következő fordulatok is: *cigányélet* 'rendezetlen, feslett életmód' (BALASSA 1: 96), *Nagy vidéköt megjárt, mint a Janika cigány* (BÁLINT SÁNDOR, Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Bp., 1972. 15). Az orosz tolvajnyelvben a *цыганский профсоюз* 'cigány szakszervezet' kifejezés a csavargók bandáját jelenti (БАЛДАЕВ, Д. С., Словарь блатного воровского жаргона. Т. 1—2. Москва, 1997. 2: 136).

j) Egyéb negatív tulajdonságok. — Emellett a romákkal hozzák kapcsolatba a rámenőseget — a *hamar kell(ene) neki, mint cigánynak a lány cipó* hasonlat jelentése 'türelmetlenkedik, noha várnia illenék' (MSzK. 114), lelkesedést — *él-hal érte, mint cigány a veres nadrágért* 'nevetségesen rajong vmiért' (MSzK. 113), a tévedést — *eltalálta, mint cigány a búzavetést* 'alaposan melléfogott a dolognak' (MSzK. 113), a nevet-

ségességet — *felöltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány* (MSzK. 113), a finnyáságot — *kényes, mint a cigánybáró* (MSzK. 115), szemtelenséget — *hét bőre van, mint a cigánynak* (MARGALITS 96, 332) — és a fukarságot — *cigány 'fösvény'* (SzegSz. 2: 213).

1554-ben írott versében Tinódi az udvarbírákat és kulcsárokat a romákhöz hasonlítja: *Ők atyafiasok az cigánokkal, / Orcájok temérdök nagy álnoksággal* (Az udvarbírákról és kulcsárokról). *Hevül, mint cigány az aludtjéttől*, gúnyolják azt a személyt, aki 'könnyű munkában is megizzad, kihevül' (MSzK. 113). A fáraó népe a közhiedelem szerint konyhaművészetéről sem híres, erről tanúskodik a *megenném a cigányasszony főztjét is 'ugyancsak megéheztem'* kifejezés (MSzK. 115).

A cigány tehát minden elképzelhető negatív tulajdonság megtestesítője, pusztá említése elég ahhoz, hogy rosszra gondoljunk. Az angol és orosz hiedelem egyaránt úgy tartja, vele álmodni szerencsétlenséget jelent: or. *Цыгане снятся к болезни* 'cigánnyal álmodni betegséget jelent' (Szótárkabinet), *Цыгане снятся во сне к большой ссоре или тяжёлой болезни* 'cigánnyal álmodni nagy veszekedést vagy súlyos betegséget jelent' (РЭДФОРД, Э. и М. А.—МИНЕНКО, Е. ред.: Энциклопедия суеверий. Москва, 1997. 470).

Jóval ritkábban akadnak semleges kifejezések is: *szomorú, mint börtben a cigány 'mikor nem szabad muzsikálni'* (CzF. 1: 1129. h.), *búsul, mint a kárvallott cigány* (ÚMTsz. 1: 689): „S úgy *megsohajtoz, mint a kárvallott cigány*” (Petőfi: A hold elégiája).

k) Pejoratív igék. — Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy magyar ember számára cigánynak lenni nem tartozik a hön áhított dolgok közé. Éppen ezért születettek meg a becsmérő értelmű igék: *cigánygat* '(le)cigányozgat, cigánynak szidogat' (SzT. 1: 1173), *cigánynéz* 'cigánynének szid' (SzT. 1: 1174), *lecigánygat* 'lecigányozgat, cigánynak mocskol, szid' (SzT. 7: 877), *megcigányoz* 'cigánynak szid' (SzT. 8: 383), *cigány-papoz* 'cigánypapnak szid' (SzT. 1: 1175). Ez is nyomatékosítható: *rosszabb az oláh/a sátoros cigánynál* (BALLAGI 1: 152).

Mint láttuk, a *cigány* szó és származékai az évszázadok során számtalan megvető kifejezést hoztak létre. Éppen ezért a sokáig használatos *cigánybűnözés* szót 1990 óta hivatalos közleményekben nem használhatják, a tömegtájékoztatásban egyre inkább tért hódít a cigányság *roma* önelnevezése. Hasonlóképpen váltotta fel a *román* az *oláh*, a *szlovák* a *tót* elnevezést (KISS J. i. m. 254).

3. B a g o l y m o n d j a . . . — Dolgozatomban a *cigány* szóval kapcsolatos magyar (és részben más nyelvi) pejoratív kifejezéseket vizsgáltam. Ámde alaposabban szemügyre véve a cigány nyelv etnonimáit is, meggyőződhetünk róla, hogy a „más szemében a szálkát megleli, magáéban a gerendát feledi” elv általános emberi gyöngeség: a balkáni cigány az albánt 'semmittevő'-nek (*csibano*), a törököt pedig 'erőszakos'-nak (*horahano* 'török' ~ *horahanesz* 'erőszakos') hívja. A krími cigányok egy része viszont önmagát nevezi *horahaj*-nak, 'tatár cigány'-nak (ДЕМЕТЕР i. m. 29). A görögök *balamo* elnevezését pedig bizonyára befolyásolta a cig. *bālo* 'kandisznó' is... (WOLF, 183). A szó a magyar nyelvjárásokban sem ismeretlen (l. KAKUK MÁTYÁS, A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból: MNy. 1993: 196—204).

Azonban ez már egy másik írás témája...

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

The word *cigány* ‘Gypsy’ and its derivatives in pejorative expressions

The word *cigány* ‘Gypsy’ is present in numerous lexical and phraseological units in Hungarian. Many of these — as in other European languages — carry a pejorative meaning and associate that ethnonym with negative evaluative overtones. The introductory section of this paper discusses the topic of evaluation in language in general linguistic and ethnolinguistic terms, with special reference to ethnonyms. Before the author sets out to investigate the relevant Hungarian material, he touches upon the peculiar culture and history of Gypsies, their connections and conflicts with traditional European (including Hungarian) culture. In the course of his systematic discussion of Hungarian phrasemes, derived words, and compounds involving *cigány* ‘Gypsy’, the author presents an overview of the way language reflects prejudices and ethnic beliefs of past centuries, and sketches the possible social background of those stereotypes.

JÓZSEF ATTILA BALÁZSI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar gyermekmondókák versritmusa

A gyermekmondókák ritmusrendszere alapvonásaiban megegyezik a műköltészet és a népdalok, valamint a közmondások ritmikái alapelvével (a „4 + maradék” törvénnyel, vö. VEKERDI J., *A magyar közmondások versritmusa*: MNy. 1998: 169—75), azonban egyes esetekben mindháromtól eltér. A mondókakincs teljes mennyisége még kevésbé állapítható meg, mint a közmondásoké. Azon túlmenőleg, hogy különböző egyének és különböző közösségek az esetek nagy részében más-más mondókákat ismernek (az eltérések nagyobbak, mint a közmondások esetében), a mondókák többségének — éppúgy, mint a népdalok szövegének és dallamának — nagyszámú változata van, ellentétben a közmondásokkal: a közismert közmondások azonos szöveggel élnek az egész magyar nyelvterületen, változatok nélkül. A *Nincsen rózsza tövis nélkül* vagy *Ki korán kel, aranyat lel* stb. közmondásnak nincsenek változatai, míg pl. a *Hőc, hőc, katona, / ketten ülünk egy lóra* mondókának 60 változatát találta a Bihar megyei romániai gyűjtés (FARAGÓ J. — FÁBIÁN I., *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest, 1982. 90—4). A változatok leggyakrabban abból adódnak, hogy azonos kezdősor (vagy kezdősorokat) eltérő szövegek folytatnak, éppúgy, mint népdalok esetében. Például a fenti két sor folytatásai (amennyiben folytatják őket): *Hárman meg a csikóra*, vagy: *így megyünk a vásárra, úgy megyünk a vásárra, úgy megyünk Nagyváradra, Zobot adunk a lónak / cukrot meg a csikónak* stb. Az említett kiadvány több mint ezer adatközlő és gyűjtő gyűjtése alapján 5765 mondókaváltozatot közöl, ami azonban a kevésbé eltérő változatok nagy száma miatt hozzávetőleg ötödannyi-tizedannyi alapszövegnek, „típusnak” felel meg. Pl. az *Antan-té-nusz* mondókát 30 tétel képviseli, a *Lementem a pincébe* versikét 40 tétel, a *Csiga-biga, gyere ki állathívogatót* 35 tétel.

Könnyebben meghatározható az egy személy által átlagosan ismert mondókák száma. Az eddig legnagyobb arányú és leggondosabban feldolgozott, említett bihari gyűjtés az egyes adatközlők által beküldött tételek számát is közli, és az általában néhány tucat. Ezer adatközlő közül mindössze kilencen küldtek be száznál több változatot, és nyilvánvaló, hogy ez a mennyiség nem pusztán saját ismeretüket, hanem ismerőseik körében végzett gyűjtésüket is tartalmazza. (A két csúcsteljesítmény 153 és 152, beküldjük egy tanárnő és egy VII. osztályos tanuló, ami szintén szélesebb körben történt gyűjtésre mutat.) Magam az eddigi jelentősebb gyűjtemények emlékeztetőül történt átnézése után 140 olyan mondókát találtam, amelyeket gyermekkorom (1930-as évek

eleje) élelőszóbeli gyakorlatából ismerek. (Az átnézett művek: KISS Á., Magyar gyermekjátékgyűjtemény. Bp., 1891.; BORSAI I. — KOVÁCS Á., Cinege, cinege, kismadár... Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek. Bp., 1975.; MATIJEVICS L., Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák. Hagyományaink VII. Újvidék, 1976.; GAZDA K., Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.; SERES A., Barcasági magyar népköltészet és népszokások. Bukarest, 1984.) Ha ezeket a számokat összehasonlítjuk TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA felmérésével (Parömiológiai felmérés Magyarországon: MNy. 1996: 439—58), amely szerint egy beszélő általában 300 körüli közmondást ismer, illetőleg magam 500 fölötti közmondás élelőszóbeli ismeretére támaszkodtam, a különbség szembeszökő.

A mondókák hangzási sajátosságaként gyakran említik a dallamos hanglejtést vagy éppen az énekszerűséget. (BORSAI I., A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai. In: Népi kultúra — népi társadalom XI—XII, Bp., 1980. 550: „a mondókák rendszerint dallamos formában, legalábbis valamilyen sajátos hanglejtéssel jelennek meg”. Magyar Néprajzi Lexikon 3. 1980. 641: „dallamos hanglejtésű vagy sokszor énekelt versek”. Ezzel szemben SZENDREY I., A magyarság néprajza 3. 1937. 328: „jobbára nincs is dallama, csak ütemesen recitáljuk”.) Ez a megállapítás ilyen alakban nem tartható fenn. Az általam ismert anyagban dallamosnak nevezhető éjtésre alig féltucat példát találtam: *Áll a baba, áll; Április bolondja; Áruzkodó Júdás; Csiga-biga, gyere ki; Míg a cica idejön, / kavarom a kását; Aki nem lép egyszerre, / nem kap rétest estére* (a trombitaszót utánozza); *Vak Pali, Vak Pali, vak, vak, vak* (szintén). Ezek közül is a *Csiga-biga* 3–4. sorát dallam nélkül, szavalva éjtjük: *kapsz tejet-vajat, / holnapra is marad*. A BORSAI által dallamosként idézett *Fecskét látok, szeplőt hányok és Egy, kettő, három, négy, / kicsi kutya hova mégy* közismert mondókát sohasem hallottam dallamra ejteni, sőt még recitáló hangon sem. Ez a meghatározás el-mossa a különbséget a mondóka és a gyermekdal között, noha a kettő mind ritmus, mind dallam tekintetében különvállik. A gyermekdalok szövege a kiejtésben az énekritmust követi, a mondókákban az esetleges (ritka) dallamos éjtés nem befolyásolja a szövegritmust. Emellett a mondókák sohasem rendelkeznek tényleges dallammal, mint pl. a *Bújj, bújj, zöld ág; Fehér liliomszál; Katalinka, szállj el*; stb. Erre rövidségük (zömmel két sornyi terjedelmük) is alkalmatlanná teszi őket. Csupán emelt hangon történő ütemkezés fordul elő, ami után tetszőleges magassággal leereszkedik a hang, s e két hang meghatározatlan hangközű különbségén kívül nincs dallamuk. Kiejtésileg nem dallam, hanem igen erős ütemenként tagoló éjtés, azaz a ritmus erős érzékeltetése, és ehhez csatlakozó szavaló-recitatív hanghordozás jellemző a mondókákra.

Ez az előadásmód tartalmi szempontból jól illik a mondókák szövegéhez. A közmondásokkal ellentétben, amelyek mindig komoly, tanulságos mondanivalót tartalmaznak, a mondókák tré-fás, játékos, könnyedén vagy erősebben csipkelődő, gyakran gúnyolódó jellegűek, s a kiejtésben nyomatékot ad nekik a kántáló hanghordozás.

Verstani szempontból következőképpen oszlik meg az általam vizsgált 140 példa:

Nem verses (ritmus és rím nélküli), mondókának minősíthető szöveget mindössze négyet találtam: *Csak a fejét, hogy meg ne sántuljon! Ez elment vadászni...* stb.; *Aki bújt, bújt, aki nem bújt, nem bújt, én megyek! Doktor Görccs vagyok, mikor látogassak?* (Ez utóbbival gyűjtésekben nem találkoztam.) A többi 136 darab ritmusos, és többségük rímes: 108.

A rímtelen 28 darab zömmel (21) egysoros, ami kizárja a rímet: *Aki mondja, | mindig az; Bőg a számár, | eső lesz; Hátulsó pár, | előre fuss*. Kétsoros: *Kicsi a | rakás, / nagyobb | kíván*. Többsoros: *Adj király, | katonát!* (stb., játék).

Ritmikailag legáltalánosabb az 1–4 soros, kétütemű sorokból álló mondóka. Túlnyomó többségben vannak a kétsorosok: 75, pl. *Csere-bere | fogadom, / többet vissza | nem adom*. Keve-sebb az egysoros: 21, pl. *Gólya viszi | a fiát*. Négyesoros: 18, pl. *Télen nagyon | hideg van, / nyáron nagyon | meleg van, / ősszel esik | az eső, / soha sincsen | jó idő*. Háromsoros: 11, pl. *Csend, | rend, | figyellem, / aki | rossz lesz, | megverem, / vagy szu- | rokkal | bekenem*. Többsoros: 11, fő-ként kiolvasók, pl. *Egy, / megérett a | meggy*, stb. A sorok számának megállapítása azonban né-

mileg bizonytalan, mert számos változatban tovább folytatódik az egysorosnak vagy kétsorosnak vett mondóka. Pl. az általam kizárólag egy sorral ismert *Árulkodó* | *Júdás* gúnyszót igen gyakran folytatják: *kell-e kottlós* | *tojás*.

Fenti sorbeosztásban a rímet tekintettük sorvég-jelölőnek, így az együtemű, rímes egységeket külön-külön sornak vettük, ami a műköltészetben szokatlan: *Tudja Pál, / mit kapál; Fecskét látok, / szepőlőt hányok; Január, / február, / itt a nyár.*

Az ütemek szótagszáma tekintetében leggyakrabban a szokásos „4 + maradék” törvény érvényesül. 4 | 4: *A ruhája | elszakadjon, / a gazdája | megmaradjon; Duna, Tisza, | Dráva, Száva, / törjön ki a | lábad szára* (16 példa). 4 | 3: *Húnyd be szemed, | nyisd ki szád; Én vagyok én, | te vagy te, / ki a számár: | én vagy te* (35; ez a legáltalánosabb típus). 4 | 2: *Kéményseprőt | látok, / szerencsét ta- | lállok; Mese, mese, | mátka, / fekete ma- | dárka* (6; leginkább ennél a sortípusnál fordul elő szóátvágás). 4 | 1: *Áll a baba, | áll, / mint a gyertya- | szál* (egyetlen példám).

Kétsoros szövegek esetében e típus általában azonos ütemezésű (izometrikus), kétütemű sorokból áll. Ritkábbak az eltérő ütemekből álló (heterometrikus) sorpárok: 4 | 3 | 4 | 2 *Míg a cica | idejön, / kavarom a | kását*. Háromütemű heterometrikus sorpár is előfordul a 4 + x típusban: 4 | 3 | 4 | 4 | 3 *Répa, reték | mogyoró, / korán reggel | ritkán rikkant | a rigó*. A többsoros 4 + x ütemezésű mondókák szintén heterometrikusak: 4 | 4 | 4 | 3 | 4 | 3 *Szebb a páva, | mint a pulyka, / mert a páva | aranyos, / a pulyka meg | takanyos; 4 | 3 | 4 | 2 | 4 | 4 | 4 | 2* *Felmentem a | padlásra | diót csene- | getni, / utánam jött | keresztanyám / hátbavere- | getni; 4 | 2 | 4 | 2 | 4 | 2 | 2 | 4 | 2 | 4 | 2* *Hátamon a | zsákom, / zsákomban a | mákom, / mákomban a | rákom, / rákom | kirágtá a | zsákom, / kifolyott a | mákom*. Az ütemek szótagszámának ilyen ingadozása arra mutat, hogy a gyermeki (általában igen jó) ritmusérzék nem érzi szükségesnek teljesen azonos ütembeosztás végigvívését két sornál hosszabb szövegekben: egy (esetleg két) szótagnyi eltérésnél még azonosnak érzi a ritmust.

Összesen 68 példát találtam 4 szótagos ütemmel kezdődő típusra.

Azonban ugyanennyi (68) példa van egyéb, a műköltészetben ritka (közmondásokban és népdalokban valamivel gyakoribb) sorkezdő és sorközépi (nem sorvégi) ütemfajtákra: 3, 2, 1 szótagos ütemekkel kezdődő sorokra.

Leggyakoribb a 3 szótagos ütemmel kezdés (összesen 30 példa): 3 | 3 *Adj, király, | katonát. / Nem adok. / Ha nem adsz, | szakítok; Kotty belé, / szilvalé* (7 példa). 3 | 2 *Kicsi a | rakás, / nagyobb | kíván; Tónalud- | átusz* (5). Feltűnően magas a heterometrikus (a második sorban eltérő ütemezésű) sorpárok száma: 3 | 4 | 3 *Egyetek, / nőjön meg a | begyetek; Vágd ketté, / tehén pacalt | rágd ketté; 3 | 3 | 4 | 3* *Hol jártál, | cicuskám? / A kamrában, | asszonykám; Itt vagyok, | ragyogok, / mint a feke- | te szurok; 3 | 2, stb. Nyomd meg a | gombot, / kapsz egy liba- | combot; Egyedem, | begyedem, | tenger|tánc, / Hajdú | sógor, mit kívánsz* (összesen 18).

Megjegyzendő, hogy egy soron belül 3 | 4 ütemkapcsolás (azaz növekvő szótagszámú ütem) nem fordul elő a 3 szótagos ütemmel kezdődő típusban, csak új sor kezdődhetik 4 szótagos ütemmel (l. a 3 | 4 | 3 típusú példákat), tehát itt is, éppúgy, mint a négy szótagos kezdő ütemek esetében, érvényesül a fogyó szótagszámú ütemek törvénye.

Eltérő képet mutat a szintén viszonylag gyakori (a műköltészetben legfeljebb alkalmi virtuozitásként felbukkanó, a magyar nótákban és a népdalokban valamivel gyakrabban előforduló), kétszótagos kezdő ütemek típusa (23 példa). Tisztán kétszótagos ütemekből álló versre (ami mind a műköltészetben, mind a közmondásokban és népdalokban ismeretlen) hat mondóka-példát ismerlek: *Ádám, | Éva, / két szem | szilva; Örök | harag, / míg a | kutyá | meg nem | harap; Giling, | galang, / szól a | harang, / húzza | három / fehér | galamb; Márva | gyoksa* (gyorsan ismétlendő!). Ugyanez sorozatos szóátvágással: *Szállj le, | Balázs, | a hin- | táról, / nem a | te pénz- | zed ár- | ra, / az én | pénzem | ára, / söröm, | borom | ára*. Gyakoribb az a típus, hogy csak a legelső (esetleg az első két) ütem kétszótagos, utána 4 vagy 3 szótagos ütemekkel folytatódik a sor, ill. sorpár: 2 | 3 | 4 | 3 *Újság | hasamba, / hidegletés | pokolba; Hőc, hőc | katona, / ketten ülünk | egy*

lóra, / úgy megyünk a | vásárra; Jóska, | babóska, / a békáknak | apósa; 2 / 4 | 2 Gyurka, / kell-e neked | hurka (főleg névcsőfólkban, kétszótagos nevek kedvéért); 2 | 2 / 4 | 2 Adj egy | pacsit, / csókold meg a | csacsit; 2 | 3 | 3 / 2 | 3 | 3 Isten | éltesen | sokáig, / nőjön | a füled | bokáig; 2 | 3 | 2 / 4 | 2 / 4 | 2 Ógyél | könyeret | möggvel, / ha nem öszöd, | tödd el, / majd mögöszöd | röggel. Összesen 17 példa van a kétszótagos kezdő ütem többszótagos ütemmel való folytatására.

Nyilvánvalóan ezt a jellegzetes mondóka-ritmust utánozta József Attila tréfás gyermekverseiben: *Nincsen / e világon semmi | kincsem. // Rád ám / számít a nagybácsi, | Ádám.*

Másrészt gyakori az a típus, hogy a sor lényegében kétszótagos ütemekből áll, de a legelső (esetleg az első két) ütem egyszótagos: *Egy, | kettő, | három, | négy, / kicsi | kutya, | hová | mégy? / Palló | alá | kakál-|ni, / neked | adom | pipál-|ni; Jön | már a | bika, / fúj az | orra | lika; Zsipp, | zsupp, | kender-|zsupp, / ha meg-|ázik, | kidob-|juk.* Hasonló keveredés: *Huj, | huj, | hajrá; Úsd, | vágd, | nem a-|pád; Rá, | rá, | hegyi-|be; An-|tan-té-|nusz, / szó-|raka-té-|nusz / tiki | taka, stb.* Sor belsejében is felbukkan egyszótagos ütem kétszótagosok között: *Egy, | kettő, | bal, | jobb, / veze-|tek egy | maj-|mot; Sé-|tálunk, | sé-|tálunk, / egy kis | dombon | lecsü-|csülünk, / csüccs (10 példa).*

Más keveredés egyszótagos kezdő ütemmel ritka: 1 | 2 | 2 | 4 *Pap, | barát, | diák, | disznó-|pásztor; 1 | 2 | 2 / 3 | 2 Kés, | villa, | olló / nem gyermek | kezébe | való; 1 | 1 | 3 / 2 | 2 | 3 Csend, | rend, | figyelem, / aki | rossz lesz, | megverem.* Kiolvasókban értelem miatt szükségszerű: *Egy, / megérett a | meggy... / Tíz, / tiszta víz (4 példa).*

Tisztán egyszótagos ütemekből álló sorok nincsenek, leszámítva a kacsahang-utánzókat: *Hány | zsák | ár- | pád | van.*

Mint a fenti példák mutatják, kétszótagos és egyszótagos kezdő ütemek esetében már nem érvényesül a mondókákban a fogyó szótagszámú ütemek szabálya: növvő szótagszámú ütemek is következhetnek egy soron belül.

Egyúttal azt is mutatják a fenti példák, hogy nemcsak heterometrikus sorpárokban fordulnak elő eltérő szótagszámú ütemek (l. fentebb, a 4 + x típusban), ami a műköltészetben sem ismeretlen, hanem egy soron belül is keveredhetnek 1–2–3 szótagos ütemek (ez utóbbi csak 1 vagy 2 szótagos kezdő ütem esetében; 4 szótagos ütem nem követhet egy soron belül nála rövidebb ütemet).

Megjegyzendő, hogy egymás utáni sorok eltérő ütemekből építkezése a gyermekdalokra is jellemző, míg népdalainkban egyébként szokatlan a szövegritmus szempontjából: *Bújj, bújj, | zöld ág, / zöld leve-|lecske, / nyitva van az | arany kapu, / csak bújjatok | rajta. // Nyisd ki, | asszony, / kapudat, | kapudat, / hadd ke-|rüljem / váradat, | váradat 2 | 2 / 3 | 2 / 4 | 4 / 4 | 2 // 2 | 2 / 3 | 3 / 2 | 2 / 3 | 3; Kicsi | vagyok én, / majd megnövök | én 2 | 3 / 4 | 1.*

Ötszótagos és hatszótagos önálló ütemek a mondókákban nincsenek — a közmondásoktól eltérőleg —, ami bizonyítja, hogy a gyermekek ösztönös ritmusérzéke szerint négy szótag az ütem felső határa. Csupán elvétve fordul elő — mint a népdalokban is — öt szótagot eredményező szaporázás négy szótagos ütem helyett, mindannyiszor sajátos helyzetben: *Kerekecske | dombocska, / ere [!] szalad a | nyulacska 4 | 3 / 5 | 3,* ahol a tréfás csiklandozó mozdulathoz az *erre* szó gyorsított kiejtése társul (változata szabályos 4 szótagú: *itt szalad a*); *Esik eső, | süt a nap, / Paprika Jancsi | mosogat 4 | 3 / 5 | 3,* ahol az ötszótagos ütemet szokatlan volta miatt a gyermekek többnyire két ütemre bontják: 3 | 2, a *Jancsi* szót külön ütemként ejtve. Hasonló a helyzet a trombitaszót utánzó csúfokodóval: *Katona bácsi | haptákba / belekakált a | nadrágba,* amelyet kétféleképpen ejtenek: vagy gyorsan, hadarva mondják az ötszótagos kezdő ütemet, vagy szintén két ütemre bontják: *katona | bácsi 3 | 2,* és ebben az esetben a második sor elején ugyanígy bontják az ütemet, szóátvágással: *beleka-|kált a,* illetve itt is van négyszótagos változat: *beleszart a.* Inkább ritmustalan lezárásnak, mintsem ötszótagos ütemnek érezeteti a szokásos hadaró ejtése a napsoroló hosszabb, utolsó tagját: *Hétfő | hetibe, ... vasárnap az | Isten házába.*

Hatszótagos egységet mindenképpen 4 | 2 ütemezéssel ejtenek, szóátvágással: *Mese, mese | mátká, / fekete ma-|dárka; tejfelt nyalo-|gatni* (változata: *diót csene-|getni*); *hátká vere-|getni* (l. fent).

Időmértékes vers természetesen nincs a gyermekmondókák között, leszámítva egy kettős ritmusú verszetet, nyilván a vaskos diákhumor alkotását, 3 | 2 ütemezéssel és színezésként — UU — — adóniszi időmértékkal: (*Szereted az | almát?*) *Várd meg az | estét, / jönnek a | kecskék, / fogd fel a | farkát, / potyognak az | almák.* Az utolsó sor és a bevezető kérdés csak hangsúlyosan ritmizálható, időmértékesen nem (változata *hullanak az | almák, ugyanígy*).

Nem minősíthető mondókának a még vaskosabb diákhumor terméke negyedfeles daktilusokban: *Hexameterbe beszélni tilos, / mert a majomnak a segge piros* (folytatása hasonló). Ezt nem a trágárság, hanem a ritmus és a latin szó zárja ki a gyermekmondókák közül, mert egyébként a gyermekhumor elbírja a sikamlósságot: *Egyenes, | egyenes, | görbe, | görbe, / nyald a | seggem | körbe | körbe,* szokásos 3 | 2 ütemkeveréssel; *A tengeren | úszik egy | pap, / a fenekét* [variáns: *a seggét*] *süti a | nap. / Fingik | nagyokat, / s nyeli a | habokat* (folytatása hasonló), szintén eltérő szótagszámú ütemekkel, és szokatlan felütéssel: a sorkezdő névelő a kiejtés bizonyossága szerint „kilóg” az ütemből, amely így nem négy szótagos, hanem három szótagos (ill. a változatban két szótagos).

Bár a fenti elemzések viszonylag kis mennyiségű példaanyagon alapulnak, feltehetőleg mutatják az előforduló, különböző verstípusokat, és az előfordulási arányokon nagyobb számú példa sem változtatna lényegesen. A különböző gyűjtések anyaga egyetlen vonatkozásban mutat eltérést: gyakran előfordul, hogy egy rövid (kétsoros) mondókát különböző helyeken különböző további sorokkal is megtoldanak (lásd fent), ez azonban a ritmusképleteken nem változtat. Összefoglalólag tehát a következők állapíthatók meg a gyermekmondókák versritmusáról:

Legáltalánosabb típus a 4 | 3 ütembeosztású, hétszótagos sor; ritkább a 4 | 4 ütemezésű felező nyolcas, illetve a 4 | 2 ütembeosztású hatos. Mindhárom többnyire kétsoros, rímes; ritkábban egy- vagy többsoros. Ez a 4 | x típus teszi ki az esetek fele részét. A mondókák másik fele viszont nagyszámú egyéb típus között oszlik meg, amelyek mindegyike csak viszonylag kevés példával van képviselve. Leggyakoribb a 3 szótagos ütem, amely a műköltészetben ritka. (Természetesen csak sorkezdő vagy sorbelseji ütemekről van szó; a sorvégi ütem bármikor lehet csonka, 3 vagy 2, ritkán 1 szótagos.) Szintén gyakori a műköltészetben — verselési játékoktól eltekintve — ismeretlen 2 szótagos, esetleg egyszótagos ütem. Ezek a rövid ütemek egy soron belül is keveredhetnek egymással, illetve a következő sorban előszeretettel folytatódnak szabványos 4 szótagos ütemekkel. E keveredés szintén eltér az ütemek szótagszáma azonosságának műköltészeti szabályától; erről így ír SZERDAHELYI ISTVÁN (Verstan mindenkinek. Bp., 1994. 78): „csak pontosan azonos szótagszámú ütemek felelhetnek meg egymásnak”; 82: „a versek vagy azonos nagyságú ütemekből épülnek fel, vagy szigorúan megszabott sorrendben ismétlődnek bennük a különböző terjedelmű ütemek”. E körültekintően megfogalmazott műköltészeti tétel hosszabb szövegekre vonatkozik, a mondókákban rövidségük miatt is módosul. A mondókák versritmusa a népdalok (különösen gyermekdalok) dallam-, illetve szövegritmusának lehetőségeivel rokon. Rendkívül erős tagoló, szavaló előadásmódjuk lehetővé teszi az egymás melletti ütemek egyszótagnyi eltérését. Ugyanez az erősen tagoló, szinte tapsoló ütemezés eredményezi a szóátvágások gyakoriságát rövid ütemek esetében, főleg sorvégen (*Tem-|pó, egye-|dül!*).

Különös jelenség, hogy a mai (1945 utáni) magyar műköltészetben is polgárjogot nyertek a mondókákban általános két- és háromszótagos ütemek, éppen a legművészebb verselésű költők kezén, amire SZEPES ERIKA figyelt fel (Magyar költő — magyar vers. Tevan kiadó, 1990. 127—31; A mai magyar vers. Intera — Tevan, 1996. 1: 323—33): 2 | 3 | 3 *Megvert | az Isten / étellel, // Meg a | szerelem: / élnem kell* (Szilágyi D.); 3 | 3 | 3 | 4 | 3 | 4 | 2 | 3 *Kötül a | patavas | rúgja a | csillagokat, / mécsül a | kocsi alól | holdként | kisajog* (Nagy L.).

A közmondások és gyermekmondókák ma is eleven műfaján kívül a mai magyar népköltészetben gyakorlatilag nincs vagy alig van képviselve a szövegvers. A hagyományos lakodalmi táncmulatságokkal együtt kihalóban vannak a táncszók (rigmusok). Ezek ritmusa egységes volt: 4 | 3 (ritkábban 4 | 4) ütemezésű párvers: *Rúgd ki, lábam, | rúgd ki most, / nem parancsol | senki most;*

Adjatok egy | tágasságot, / hadd csináljak | mulatságot. Szintén kevés számú, hagyományörző vidékre szorultak vissza a félnépi vőfélyversek, amelyek mindig felező tizenkettesek voltak (sok lazassággal): *Gyöngé borjúhús ez, | mit hozok tormával, / csak harminc tavasszal | járt ez az anyjával.* (Néprajzilag is hitelesek GÁRDONYI G. táncrigmusai és vőfélyversei „Göre Marcsa lakodalma” című kötetében.) Népmeséinkben eleve igen ritka volt a versbetét: alig tucatnyi mesében fordult elő a teljes magyar mesekincsben. Versritmusa a mondókákéval volt azonos. Pl.: *Jaj, de szépen | süt a hold, / megy egy élő | meg egy holt* 4 | 3; *Szalad a | kakas, / kapja a | férget* 3 | 2. További vizsgálatra szorul a találós kérdések helyzete. Régebbi közlésekben előfordult néhány verses darab, pl. a kerékvágásra: *A világot | átéri, / mégis egy tyúk | átlépi:* 4 | 3. Mai gyűjtésekben alig találkozzunk akár ezekkel, akár újabb, versritmusos találós kérdésekkel (azon túlmenőleg, hogy a találós kérdések műfaja sokkal kevésbé elterjedt és főként kevésbé egységes, mint a közmondásoké vagy akár a gyermekmondókáké).

VEKERDI JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az „Északi”-Donyechez. Már telefonban elhangzott baráti megjegyzésekor tudtam, hogy a „*Severskij Donec*” ügyben FODOR ISTVÁNNak igaza van, nem pusztán Észak(i)-Donyecről van itt szó, hanem a folyó hajdanában *szeverján*-földön eredő főágáról, a *Szeverszkij Donyec*-ről (MNy. 2000: 467). Az észrevételhez utólag fűzött logikai kiegészítése azonban sántít, mert Déli-Donyec ugyan valóban nincs, ám az Etelközzel kapcsolatban gyakran szereplő ukrainai *Déli-Bug* fehérorosz-lengyelországi párja sem „*Északi*”-*Bug*, hanem csupán *Bug* — jelző nélkül. Hasonló példa több is akadna a nagy keleti szomszédnál. A téves értelmezés és hibás fordítás nekem tulajdonított kétes dicsőségét viszont határozottan el kell hártanom. Távolról sem tudok ugyanis olyan jól oroszul, mint alább idézendő őstörténészeink, akik egyetemi hallgatóként, aspiránsként, ösztöndíjasként sok éves oroszföldi orosz nyelvgyakorlatot szereztek, s közülük egyesek orosz családi kapcsolattal (nem egyszer ismétellekkel) is bírnak. Az orosz nyelv ismeretében hozzájuk képest kezdőnek számítok.

A szóban forgó kutatók ugyanis már évtizedek óta *Észak*-(*Északi*)-*Donyec*-nek fordítják — már ha lefordítják — a *Szeverszkij Donyec*-et. FODOR ISTVÁN barátomnak legalább a 70-es évek óta tőlük kellett volna óvnia őstörténeti szaknyelvünket, s nem attól félnie, hogy az én 2000-ben kiadott könyvemben két ízben előforduló „helytelen magyarítás követőkre talál”. Mert valóban követőkre talált, magam is csupán a követők közé tartozom. Tartok tőle, hogy alábbi néhány kiragadott példámot pár napos utánanézéssel sokszorosára lehetne szaporítani, de nem érdemes rá időt vesztegetni. A hibát — ha egyáltalán hiba?! — igyekezni kell a jövőben inkább kerülni. Még annyit: a probléma a II. világháború előtt mintha még ismeretlen lett volna. Alapvető tanulmányában FETTICH NÁNDOR 39 ízben utalt a „*Donec*”-re. 27 alkalommal útvonalat, 11 esetben medencét jelölt vele, egy ízben a Donec felső folyását is említi, jelzőt azonban egyszer sem tett elé (FETTICH NÁNDOR, A levédiai magyarság a régészet megvilágításában: Századok 67. 1933: 250—, 369—). Rövidebb később a bilingvis Studia Levedica kötetben az orosz szerzők szintén jelző nélkül emlegetik a *Donec/Donetz* mellékét (A. ZAKHAROV és V. ARENDT: Studia Levedica, ArchHung. XVI. Bp., 1935. 48, 69, 73, 76, 78, 79), mi több: jelző nélküli *Donyec* szerepel még MOLNÁR ERIKnek az 50-es évek első felében kiadott őstörténeti könyveiben is.

Példáinkat kezdjük egy kézikönyvvel, pontosabban: egy mindmáig használt egyetemi tankönyvvel, amelyből megtudjuk, hogy a szaltovo-majáki kultúra névadó temetője „*az északi Donyec mentén fekszik*” (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I. I. Szerk. HAJDÚ P. — KRISTÓ Gy. — RÓNA-TAS A. Bp., 1976. 99, BÁLINT CSANÁD szövege). Pár évvel később

KRISTÓ GYULA a szaltovo-majáki kultúra egyik csoportját „az *Észak-Donyecnél*” említi (KRISTÓ GYULA, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., 1980. 73, szintén BÁLINT CSANÁDRA hivatkozva). Tízkötetesnek nevezett történelmi sorozatunk első kötetének földrajzi bevezetésében a térképen rövidített *É-Donyec* szerepel, az *É* nyilvánvalóan az *Észak* rövidítése (SOMOGYI SÁNDOR in: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. SZÉKELY GY. — BARTHA A. Bp., 1984. 46 és 7. kép).

ERDÉLYI ISTVÁN népszerű könyvében először *Szeverszkij Donyec*-nek említi a folyót, kisértatva azonban lefordítja s többször *Észak-Donyec* formában szerepelteti (ERDÉLYI ISTVÁN, *A magyar honfoglalás és előzményei*. Bp., 1986. 22, 30, 43). Munkáiban BARTHA ANTAL általában *Don-Donyec* vidéket írt, ám egyszer csak elárulja, hogy a *Szeverszkij*-t ő is északinak értelmezi (BARTHA ANTAL, *A magyar nép őstörténete*. Bp., 1988. 57): *Északi-Donyec*. BAKAY KORNÉL tankönyvében ERDÉLYI ISTVÁNNAK az avarokról írott könyvét idézi, amelyben a folyó neve több ízben *Szeverszkij Donyec* formában olvasható (ERDÉLYI ISTVÁN, *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Bp., 1982. 150—1), ezt saját maga fordítja le s értelmezi: „Szaltovóban az *északi Donyec* bal partján” (BAKAY KORNÉL, *Őstörténetünk régészeti forrásai II*. Miskolci Bölcsész Egyesület, 1998. 236). Ezzel egyidőben KRISTÓ GYULÁTÓL arról értesülünk, hogy „az ukrajnai Kodyma folyók közül kettő ... az *Északi-Donyec*ba folyik” (KRISTÓ GYULA, *Levédia és Etelköz*: MNy. 1998: 153).

A szovjet eredményeket eminens módon közvetítő keletnémeteknél is találunk németre fordított jelzős változatot. Így például PLETNEVA könyvében „zum Oberlauf des *Nördlichen Donez*” szerepel (S. A. PLETNJOWA, *Die Chasaren*. Leipzig, 1968. 68); hasonló fordítás, illetve értelmezés kis betűvel olvasható GRAKOV Szkíta-könyvének fordításában: „bis zum *nördlichen Donez*” (B. N. GRAKOW, *Die Skythen*. Berlin, 1978. 123). A nyugatnémetekre kacsingató ukrán régészek sem maradtak el orosz pályatársaitól, a schleswigi nagy steppe-művészeti kiállítás katalógusában egyenesen a kievi Régészeti Intézet igazgatójának tollából olvasható a „die Balkengrab-Kultur am *Nördlichen Donez*” helymeghatározás (P. P. TOLOČKO, *Archäologie in der Ukraine 15*, in: *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Hg. R. ROLLE, M. MÜLLER-WILLE, K. SCHIETZEL. Neumünster, 1991.).

Abban sem lennék biztos, hogy az ukrán nyelvben „már nem kapott helyet” a szeverjánokra visszavezethető elnevezés. Az 50-es évek végének nagy régészeti-történeti összefoglalásában ugyanis következetesen *Sivers'kij Donec* szerepel (Narisi starodavn'oi istorii Ukrainskoi RSR. Kiiiv, 1959. 16, 37, 39), s ha ezt újabban valóban *Pivničnij Donec* -nek fordították ukránra (I. FODOR 467), akkor nem tettek mást, mint a jelen viszontválaszban említett „északi” fordítók.

A fentiekhez összefoglalásként már csak annyi kívánczik, hogy a *sever* és *severjan* szavak egymásba fonódó értelme — amint azt előljáróban bátorkodtam jelezni — már előttem is sokakat „megtévesztett”. Emiatt az *Északi/Észak-Donyec* folyónév használata legfeljebb bocsánatos bűnnek számít, a valóban létező ellentmondást pedig nem a magyar régészetnek kell megoldania.*

†BÓNA ISTVÁN

Újszász. A helységnek ma is használt neve először 1424-ben fordul elő *Vizaz* formában (FNESz. 2: 702). Az *Új*-előtag arra utal, hogy a község elpusztult, elpusztásodott — ami a Zsig-

* A FODOR ISTVÁN szövegének legvégén szereplő tarsolylemez ügy nem tartozik a Szó- és szólásmagyarázatok közé, emiatt csak jegyzetben utalok rá. A Déri Múzeum igazgatója azért nem jogosított fel a lemez közelebbi lelőhelyének és lelőkörülményeinek ismertetésére, mivel azok, akiket ez a jog megillet, máig nem éltek vele. Az én hibám viszont, hogy *Püspökladány* mögül lemaradt a *környéke* megjelölés.

mond-korban általános jelenség volt —, így a jelző az újratelepedésre (-telepítésre) utal. Az igaz, hogy Újszász a történelme során többször elpusztult és népesedett újra. Jelenlegi lakosai a XVIII. században telepedtek itt le Heves megyéből, s eredeti palóc nyelvjárásukat napjainkra csaknem teljesen elveszítették. — Az utótagról azt szokták mondani, hogy az a *szász* népnévvel azonos, így néhány üzletnek a neve is *Szász* lett napjainkra. E vélekedésnek azonban legfőbb akadálya az, hogy Pest megyébe (1950-ig Újszász ide tartozott) nem telepítettek szászokat.

A Magyar Nemzeti Múzeum eredetiben őriz egy okmányt (HazaiOkm. 8: 69), pontosabban: adásvételi szerződést 1256-ból. Ebben többek között ez áll: a Bycchey nemzetségből való Myrce és Lucha *Zazth* fia eladják földjüket Bach magisternek, Thecus és Both comeseknek „nomine *Zazth* sitam super Zogua ab utraque parte (cum aqua) eiusdem Zogua”. A leírásból világos, hogy *Szász*nak volt egy — a kor szokásának megfelelően — saját nevérol elnevezett birtoka. A magyar helységnevek jelentős része az első tulajdonos személynevére megy vissza. A leírásban „terra”, azaz föld van, és ez alig-alig utal arra, hogy ez csak birtok volt-e vagy falu is.

A néven a *-t* képző található, általában a *-d* a megszokottabb. A *-t* inkább az előző századra jellemző, ha ún. sziszegő hang előzi meg. A helység elpusztásodása azt eredményezte, hogy a képző eltűnt, az újratelepített lakosság valószínűleg a tárgyragot érezte benne (az efféle csonkulásokra bőven van példa). Most számoljunk egy kicsit! Az eladást csak felnőtt korú személy végezhette; tehát akkor, amikor betöltötte a 24. életévét. Ha a szerződéskötés évéből legkevesebb 24 évet levonunk, akkor a *Szász*t nevű birtok az 1230-as évek legelején már létezett, tehát már a sokat emlegetett tatárjárás előtt is.

A *-t* előtti zöngétlenedés eredményezte a *szász* ejtést (névalakot), holott a község nevének alapja a *száz* számnév. Természetesen nem Újszász az egyetlen, amely nevét a *száz* számnévre vezeti vissza. Az abaúji *Szászfa* eredetileg *Százfa* volt (FNESz. 2: 530). *Százhalombatta* neve megvan latinul is: *Centum montes*, ami a magyar név tükörfordítása. A szászok lakta Szepességben fekvő *Száztelek* német neve *Hundertmarkt*, az erdélyi szászvidéki *Százhalom* németül *Hundertbücheln* — azaz mindkettőben a *száz* szó lappang, noha az ejtésben *szász* van. A szomszédos *Szászberek*nek sincs köze a szászokhoz, mivel az említett birtok egy része a Zagyva másik oldalán volt. Ráadásul a község nevét a XVI. századi dézsmalajstromok *Za(a)zberké*-nek írták. Ez is megerősíti, hogy e községnek is az első birtokos volt a névadója.

Nem a *száz* az egyetlen szó, amely szerepet játszhatott a helységnevadásban. Gondolhatunk itt például a borsodi *Hét*, *Négyes* nevű településekre, hogy az Újszásztól nem messze fekvő *Hatvan*-ról (a régiségben: *Hatvand* is) ne beszéljünk.

MIZSER LAJOS

Metrompás. E szóval Tömörkény István írásában találkoztam először (Gondolatok. In: A Szegedi Napló huszonöt éve. 1878—1903. Szeged, 1904. 110). Az „öreg Szmétánt”, a Szegedi Napló kilencvenes évekbeli tördelőjét, Palócz László szerint (uo. 113) — egyúttal? — korrektorát, emlegette e címmel. A nyomdásznyelvből is rég kiveszett furcsa szó megfejtését ugyanebben az — alcíme szerint — *jubiláris emlékműben*, a kiadónak, Engel Lajosnak írásában (232) találtam meg: a francia *metteur en page* (laptördelő) magyar kiejtés szerinti változata. FRECSKAY JÁNOSnak a Mesterségek szótára 6. füzetében [1900?], mely a könyvnyomtatás műszavait tartalmazza, a szó-tári részben nincs, de magában a füzetben (11) előfordul *metrompász* alakban. 'tördelő, főszedő' jelentésben.

PÉTER LÁSZLÓ

NYELVMŰVELÉS

Két kifogásolható szóhasználatról

1. **M e n e s z t .** — Mostanában szinte divatszó lett a *meneszt* ige. „A miniszterelnök menesztette a földművelésügyi minisztert.” „Menesztették a színház igazgatóját” — olvassuk a hasonló mondatokat az újságban, illetőleg halljuk a rádióban és a televízióban. De vajon mit jelent *meneszt* szavunk, és milyen a stílusértéke, egyáltalán milyen hangulatot kelt? A *meneszt* a *megy* ige *-eszt* műveltető igeképzős származéka. Alapjelentése: 'valaki okozza, előidézi azt, hozzájárul ahhoz, hogy más valaki elmenjen, távozzon valahová'. Első írásos emléke csak a XVIII. század végétől való, nem vált gyakorivá később sem, a Petőfi-szótár tanúsága szerint például költőnkél sem szerepel. Az értelmező szótár három jelentését különíti el. Először: '(személy valakit, főleg tőle függő, alárendelt személyt) elküld valahová, valakihez, hogy valamit elintézzен'. Egy Mikszáthtól vett példában így hangzik: „Koszorút küld, követséget *meneszt*, fájdalmát bánatát szomorú szavakban üzeni.” Ez a jelentés nem kap stílusminősítést. Másodsor: '(rendszerint valamely hiba vagy visszaélés elkövetése miatt) hivatali állásából elbocsát valakit'. Köznyelvi példa: „Sikkasztott, ezért azonnal *menesztették*.” Ennek már „rosszalló” a stílusminősítése. És harmadszor: '(levelet, táviratot) valaki valakinek a címére küld, felad'. Szintén köznyelvi példa: „A lap olvasói ügyes-bajos dolgaikban leveleket *menesztettek* a szerkesztőségbe.” Ezt a jelentést „ritká”-nak jelzi a szótár.

Az idézett sajtónyelvi példák csak a második jelentést képviselhetik, vagyis hogy — megismétlem — '(rendszerint valamely hiba vagy visszaélés elkövetése miatt) hivatali állásából elbocsát'. Igen ám, de kérdés, hogy akikre vonatkoztatva mostanában írjuk, mondjuk a *meneszt* igét, azok mindnyájan sikkasztottak-e, illetve visszaélést követtek-e el? Nyilvánvalóan nem. Hiszen nem kis hányadukat érdemeik elismerése mellett bocsátják el. Akkor viszont a „rosszalló” stílusértékű szóval élve durván, mondhatnám: sértő módon jártunk el. A nyelvi oldal felől pedig azt állapíthatjuk meg, hogy a *meneszt* ige „rosszalló”-ból közömbössé kezd válni. Más szóval: durvábban fejezzük ki magunkat, mint korábban. Ezt bizonyos fokig jelzi már az 1972-es Értelmező Kéziszlótár is, mert a *meneszt* második jelentését — megtartva ugyan „pejoratív” jellegét — így írja körül: 'állásából rövid úton elbocsát valakit'. Tehát hibák, visszaélések elkövetéséről immár nem esik szó.

Még tovább menve felmerül a kérdés: vajon ez a durvaság egyedülálló esetnek tekinthető-e? Sajnos, nyugodt lélekkel állíthatjuk: nem! Összefügg ez az általános durvulással: azzal, hogy a korábbi erkölcsi értékek, mint a tisztesség, a másik ember megbecsülése, a hagyomány és a múlt, a haza és a nemzet tisztelete, a munkaszeretet stb. sokak számára megszűntek értékek lenni; azzal, hogy trágár szavak immár mindennaposak színdarabban, filmben, televízióban, szépprózában; azzal, hogy eltűnt az udvariasság nőekkel, öregekkel szemben; azzal, hogy kiveszöben van a köszönés — és még sorolhatnám tovább...

Valahol azonban ennek végét kellene szakítani. Kezdehetnénk éppen a nyelvvel. Például azzal, hogy a *meneszt* igével csak olyasvalaki esetében élünk, aki valóban bűnt követett el (sikkasztott, korrupció részese volt stb.). De aki nem követett el semmi ilyen bűnt, arra azt mondjuk, hogy „elbocsátották vagy felmentették állásából”, esetleg „felmondtak neki” vagy „elmozdították hivatalából”. Hiszen a mi nyelvünk olyan gazdag rokon értelmű szavakban és kifejezésekben!

2. **V a l a m e n n y i .** — Érdekesen alakult a *valamennyi* névmás sorsa. Elsősorban erre vezethető vissza mai helytelen használata is.

Ez a szavunk a bizonytalanságot, meghatározatlanságot kifejező *vala-* és a mennyiséget, mértéket jelentő *mennyi* névmás összetételéből jött létre. Nagyon korán — a Történeti-etimológiai

szótár tanúsága szerint már a XIV—XV. századra — kialakította két fő jelentését, amelyet önálló szóként és jelzőként egyaránt képviselt és képvisel. A két jelentés a következő. Először: a *valamennyi* határozatlan névmás ezt jelenti: 'egy kevés, néhány'. Például: „*Valamennyi* [azaz néhány] külföldi vendég már megérkezett.” Továbbá: „Maradt *valamennyi*.” (Azaz: egy kevés; ti. pénz, minthogy előbb arról volt szó.) — Másodsor: a *valamennyi* általános névmás ilyen értelemben használatos: 'mind, minden'. Például: „Adynak szinte *valamennyi* [azaz: minden] versét ismerem.” Illetőleg: „*Valamennyiből* jelese volt.” (Azaz: minden tárgyból, ti. azelőtt az egyes tantárgyakról beszéltek.)

A nyelv célszerű és gazdaságos voltát mutatja, hogy — érthetően — a *valamennyit* tárgyhoz, illetőleg a *valamennyi* jelzővel ellátott tárgyhoz az előbbi határozatlan jelentésben az alanyi ragozást, az utóbbi általános jelentésben pedig a tárgyas ragozást kapcsolta. Például a „*Valamennyi* filmet látott” mondat azt jelenti, hogy 'néhány filmet'. A „*Valamennyi* filmet látta” mondatnak viszont az az értelme, hogy 'mindet látta'. Ezenkívül hangos beszédben a határozatlan jelentésű *valamennyi* kevésbé hangsúlyos, az általános jelentésű viszont erősebb hangsúlyt kap. Viszont írásban csak az igei állítmány alanyi vagy tárgyas ragozása alakja jelzi, hogy ott éppen melyik értelemben áll a *valamennyi* névmás. Az pedig egyenesen döntő lehet, hogy valamivel kapcsolatban néhányról vagy az összesről beszélünk. Ennek ellenére — a névmás fejlődését figyelembe véve talán magyarázhatóan, de a közlés, a kommunikáció pontosságát tekintve mégis hibásan — sokan éppen az említett típusú mondat igei állítmányának a megfelelő — alanyi vagy tárgyas — ragozására nem ügyelnek. Például: „A tanár *valamennyi* füzetet *kiosztott*” mondat helytelen akkor, ha azt akartuk jelezni, hogy minden füzetet kiosztott. Az előző mondat ugyanis a *kiosztott* alanyi ragozású állítmánnyal azt jelenti, hogy néhány füzetet osztott ki. Ha az összes füzetről van szó, a mondat csak így helyes: „A tanár *valamennyi* füzetet *kiosztotta*.” Vagy egy régebbi sporthírben ez szerepelt: „A FIFA *valamennyi* angol klubot *kizárt* a külföldi kupamérkőzésekből.” Így helytelen, mert az összes klubot kizárta, tehát a mondat a következőképpen — tárgyas ragozású állítmánnyal — helyes: „A FIFA *valamennyi* angol klubot *kizárta* a külföldi kupamérkőzésekből.”

SZATHMÁRI ISTVÁN

ÉLŐ NYELV

Hangtévesztések szabályosságai afáziában (Szegmentumválasztó műveletek magyar anyanyelvű afáziások fonémikus parafáziáiban)

Legkésőbb ROMAN JAKOBSON (főleg 1941-es) hipotézise (Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala, 1941.) óta tudjuk, hogy a nyelv működésfolyamatai a leglátványosabban „tévesztésekben” érhetőek tetten. A hangtan területe szemléletesen igazolja ennek a munkahipotézisnek a hitelét, amely egyébként legerősebb általában a mai afáziakutatásnak (vö. HERMAN JÓZSEF — SZENTESI SZÉPE JUDIT, Az afáziakutatás nyelvészeti perspektívái: ÁNyT. XVIII. 1995. 77—90).

A dolgozat tárgya az, hogy milyen — kompenzációs stratégiákként működő — folyamatok játszhatnak szerepet afáziás beszélők közleményeinek fonológiai szerveződésében. E folyamatok működése ún. parafáziás jelenségekben mutatkozik meg. Az elemzés saját vizsgálataimon alapszik. Célja kettős: egyfelől a grammatikai rendszer fonológiai szintjén érvényesülő olyan általános elvek feltárása, amelyek alapján az afáziás jelenségek a fonológiai rendszer működési sajátosságaiból

vezethetők le, amelyek tehát az ép rendszer működésére vonatkozó megállapításokat is megengednek; másfelől pedig eredményeivel hozzájárulhat általában az afáziás közlésfolyamat szerveződésének rendszeres megismeréséhez.

A vizsgált korpusz kilenc afáziás adatközlőtől gyűjtött, mintegy hatórányi spontán beszédből, interjúanyagból és egy beszédhang-helyettesítési feladatsorból állt. A vizsgálatban sem az adatközlők kiválasztásánál, sem az adatok elemzésekor nem tekintettem megkülönböztető szempontnak azt, hogy az adatközlők mely afáziatípusba tartoznak. Ugyanis a szakirodalom alapján nyilvánvaló, hogy a klasszikus afáziatipológia és a fonológiai szinten elemezhető jelenségek osztályozásának metszésvonalai nem esnek egybe. Egyfelől azonos fonológiai folyamatok eltérő típusokban is megjelennek: képzési hely szerinti helyettesítés, mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsítése Broca-, ill. Wernicke-afáziásoknál, egyjegyű helyettesítések dominanciája minden típusban. Másfelől pedig azonos típusokban eltérő folyamatok is működnek: gyengülési és erősödési tencenciák egyaránt Broca-afáziásoknál, egyjegyű vagy többjegyű helyettesítések dominanciája különféle vezetési afáziásoknál (vö. SHEILA BLUMSTEIN, *Phonological aspects of aphasia*. In: MARTHA TAYLOR SARNO ed., *Acquired Aphasia*. Academic Press, New York, 1981. 129—55).

A parafázia az afáziás beszédnek az a jellegzetessége, hogy a közlemény egyik összetevője helyén egy másik, ugyanolyan nyelvi szintű összetevő jelenik meg. Fonémikus parafázia történik, ha egy közlés egységben valamelyik fonéma realizációja helyett egy másik fonéma realizációja jelenik meg, így (1). Itt a *közlésegség* a szekvencia, a szóalak és a frázis együttes megnevezése. A szekvencia szegmentumok vagy szavak időben egymás után rendezett sorozata; a szóalak a fonematikus felépítésében és jelentésében más szóalakoktól különböző fonémaszekvencia; a frázis pedig szavak olyan szekvenciája, amely alá szintaktikai kategória rendelődik.

(1) [p]→[k] *piros* [kiroʃ]

Ez a jelenség a szakirodalomban beszédhang-helyettesítés néven is ismert.

A helyettesítésen kívül (2a) az elemek törlését (2b) és betoldását (2c) is parafáziának tekintjük. Ezekben az esetekben egy beszédhang helyén zéró, illetőleg egy zéró helyén beszédhang jelenik meg. (Beszédhangnak valamely fonéma realizációját nevezem.)

- (2) a) helyettesítés: [tʃ]→[c] *csésze* [ce:ʃe]
 b) törlés: [r]→∅ *férfi* [fe:fi]
 c) betoldás: ∅→[d] *előadást* [elø:dada:ʃt]

Kiinduló feltevésem szerint a bemutatott jelenségek abból adódnak, hogy a sérült beszédmechanizmus a közlésfolyamatnak egy adott pontján nem fér hozzá egy (fonológiai) információhoz. Az információhiányt azután egy kompenzáló művelet szünteti meg úgy, hogy a hiányzó egységet egy vele azonos nyelvi szintű, másik elemmel pótolja. A helyettesítő elem egy vagy több megkülönböztető jegyben térhet el attól, amelyikhez a mechanizmus nem vagy csak részben tudott hozzáférni. (Látványosan ez volt az az eset, amelyet a (2a) példában láttunk.)

A vizsgált korpuszban a fonológiai szinten elemezhető kompenzációkat (azaz az információhiány áthidalását) két folyamat típus valamelyike vagy együttese szervezi: 1. a fonológiai rendszerelemek sajátosságai (inherens tulajdonságai) és rendszerbeli összefüggéseiből adódó fonológiai folyamatok; 2. másfelől pedig a szekvenciaszerveződésnek (aktuálisan elsősorban a fonológiai szinten vizsgált) olyan általános műveletei, amelyeknek hatóköre a grammatikai rendszer összes elemzési szintjére kiterjedhet. Itt a rendszerösszefüggésekből adódó folyamatokat fogom részletesebben bemutatni, és ezúttal eltekintek a szekvenciaszerveződés folyamatainak részletes elemzésétől (de l. SZÉPE JUDIT, *Fonológiai folyamatok magyar anyanyelvű afáziások szegmentális*

parafáziáiban. In: GÖSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás '98. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1998. 94—104).

A vizsgált korpuszban a szegmentális adatok főbb összefüggései a következők voltak.

1. Igen ritkán fordul elő olyan magánhangzótörlés, illetve -betoldás, amely megváltoztatja a szótagszámot. Ez a jelenség arra a tendenciára utal, hogy a szóalak módosító folyamataiban a szegmentumszám csak annyiban változhat, amennyiben nem változtatja meg a normatív megfelelőnek a szótagszámát. Vagyis a szótagszám állandósága erősebb megkötés, mint a szegmentumok számáé.

2. Bármelyik, vizsgált afáziás közlőnél csak azok a mássalhangzók törlődnek, amelyeknek van két- vagy többjegyű helyettesítőjük: tehát olyan elemek, amelyek két- vagy több jegyben térnek el attól a szegmentumtól, amely helyettesíti őket. Illetve csak olyan mássalhangzók toldódnak be, amelyek két- vagy többjegyű helyettesítőként is előfordulnak: tehát olyanok, amelyek két- vagy több jegyben térnek el attól a szegmentumtól, amelyet helyettesítenek. Például törlődhet a /j/, amelynek van többjegyű helyettesítője is (/d/), illetőleg betoldódhat a /k/, amely pl. /f/-nek a többjegyű helyettesítője. Nem törlődött viszont a korpuszban pl. az /s/, amelynek helyettesítői kivétel nélkül egyjegyűek, illetőleg nem toldódott be /p/, amely egyetlen esetben sem helyettesített olyan beszédhangot, amelytől több mint egy jegyben tért volna el. Egyetlen kivétel van: a helyettesítettként elő nem forduló /h/ törlődhet. Ez azonban — melleleg — normatív köznyelvi beszédben is előfordulhat (vö. a lexikális *h*-törlés: SIPTÁR PÉTER, A magyar mássalhangzók fonológiája. Linguistica, Series A. Studia et Dissertationes 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1995. 9—10: 67—9). Az összefüggés szerint a törlés értelmezhető úgy, hogy az elem létrehozásához szükséges fonológiai információk egyike sem érhető el az adott közlésegszéken belül, míg az epentézis felfogható a hatékonyan hozzáférhető fonológiai információ generalizált felhasználásának. A törölt (T) és a betoldott (B) elemek tartománya a mássalhangzók körében megegyezik (4).

(4) T:	/m/	/l/	/r/	/j/	/v/	/f/	/ʃ/	/h/	/g/	/t/	/j/		
B:	/m/	/l/	/r/	/j/	/v/	/ʃ/	/s/	/h/	/d/	/g/	/t/	/k/	/tʃ/

A következő három összefüggésről megállapítható, hogy bár a helyettesítés jelenségtípusai igen eltérők, mindegyikükre igaz, hogy egyaránt érvényesek mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók alrendszerére.

3. Az afáziás közlésekben tendenciaszerűen ugyanazok a mássalhangzók töltik be a helyettesített (Htt) és a helyettesítő (Hő) szerepet is: a spontán beszédben gyakoribb elemek alkotják helyettesítőként és helyettesítettként is a legtöbb típust (5), míg a kevésbé gyakoribbak a legkevesebbet (6).

(5) gyakori Hő mássalhangzók:	/t/	/z/	/d/	/l/	/k/	/n/	/s/
gyakori Htt mássalhangzók:	/t/	/z/	/d/	/l/	/k/	/v/	

(6) ritkán Hő mássalhangzók:	/ts/	/ʒ/	/dʒ/	/dz/	/h/	/c/	/j/
ritkán Htt mássalhangzók:	/ts/	/ʒ/	/dʒ/	/dz/	/h/	/ɲ/	

A helyettesítésben leginkább érintett mássalhangzók elsősorban a (denti)alveolárisok. Azoknak a mássalhangzóknak pedig, amelyek mind helyettesítőként, mind helyettesítettként a legkevésbé érintettek (ezek elsősorban az affrikáták), mindegyike tartalmaz képzésmódjában résösszetevőt. Az a jelenség, hogy a mind helyettesítőként, mind helyettesítettként a leggyakrabban megjelenő

mássalhangzók elsősorban a (denti)alveolárisok közül kerülnek ki — ezek a fonémarendszer szempontjából legnagyobb sűrűségű tartományának tagjai —, a (denti)alveolárisok implementációbeli kétarcúságára utal. Ugyanis a (denti)alveolárisok a viszonylag legkisebb artikulációs energiafelhasználással ejthető mássalhangzók. Ez az adottság párhuzamot mutat rendszerbeli gyakoriságukkal is, a kis artikulációs teljesítmény igénye pedig korrelál azzal, hogy helyettesítőként intenzív a megjelenésük. Ugyanakkor a szájcatorna (közel) azonos felületén képezendő számos elem a kivitelezés olyan nagyfokú pontosságát követeli meg, amely afáziás közlők számára nem ritkán elérhetetlen. Ezt az igazolja, hogy a (denti)alveolárisok gyakran jelennek meg helyettesített-ként. (A nagy sűrűségű tartomány halmazelméleti kifejezéssel nagy számosságú (rész)halmaz. A (denti)alveoláris mássalhangzók, illetőleg a nem-alsó magánhangzók a fonémarendszer legnagyobb sűrűségű tartományait alkotják. Az ebbe a részhalmazba tartozó elemek egymás viszonylatában relatíve kis képzésbeli különbségeket mutatnak, ennél fogva ezeknek az elemeknek az elkülönítése mind az artikulációban, mind a percepcióban finomabb eljárásokat kíván meg.) A /h/ részvétele a helyettesítési folyamatokban spontán beszédbeli gyakorisága ellenére is igen kis mértékű, noha mind a törlés, mind a betoldás műveletében érintve van. Ez arra utal, hogy a mennyiségi és a minőségi változást létrehozó fonémikus parafáziák lehetséges motivációja eltérhet. A /h/ esetben a mennyiségi változást létrehozó folyamat a gyakorisággal, a minőségi változást létrehozó pedig a rendszerben elfoglalt szélső pozíciójával korrelál.

4. A magánhangzók állományában azok az elemek, amelyek helyettesítőként és helyettesítettként a leggyakoribbak, a magánhangzó-rendszer nem-alsó tartományába sorolódnak, a legritkábbak pedig ennek megfelelően az alsó tartományban vannak (/a:/, /e/). Míg azonban a leggyakoribb helyettesítők elsősorban középső nyelvállásúak (/o(:)/, /e:/), addig a helyettesítettek leginkább felsők (/y(:)/, /i(:)/). A lehetséges magyarázat az, hogy a semleges légzőálláshoz közelebbi nem-alsó tartomány elemei a képzési konfiguráció kisebb mértékű szükséges elmozdulásával ejthetők, mint az alsók. Ezért a legtöbb helyettesítő is közülük kerül ki.

Ugyanakkor az, hogy ezt a nagyszámú elemet (közel) azonos szájúregi konfigurációval kell képezni — hasonlóan a mássalhangzóknál mondottakhoz — az artikuláció nagyfokú pontosságát igényli. A megvalósítási nehézségre mindenekelőtt az utal, hogy a helyettesítettek száma nagy.

Amint láttuk, az, hogy valamely elem milyen mértékben vesz részt a helyettesítési folyamatokban, összességében és tendenciaszerűen erős párhuzamot mutat azzal, hogy az adott elem a rendszer milyen sűrűségű tartományának az eleme. A nagy sűrűségű tartomány részét képező elem ugyanis mind helyettesítettként, mind helyettesítőként gyakori.

5. A percepció vizsgálatokban az elemek azonosításában megállapított legerősebb tendencia magánhangzóknál a [-felső] elemek [+felső]-ként való azonosítása (/ø(:)/ → /y(:)/, /o(:)/ → /u(:)/). A jelenség percepció szempontból úgy tekinthető, mint az időzítési viszonyok megváltoztatása. Az afáziás közlő ugyanis a hallgató szerepében azt teszi, hogy az azonosítandó elemhez más inherens időtartamértéket rendel (nagyobb helyett kisebbet), és ez fonológiailag, a jegyek dimenziójában kategóriaváltást okoz ([-felső]-ből [+felső]-t). Hasonló a mássalhangzóknál is megfigyelhető. Ugyanis ha a hallgató a réshanghoz kisebb inherens időtartamértéket rendel hozzá, akkor a réshangot affrikátaként, esetleg mindkettőt zárhangként azonosítja. Nagyobb időtartamérték hozzárendelésnél pedig fordítva jár el, vagyis például a zárhangot affrikátaként vagy az affrikátát réshangként azonosítja.

Tendenciaszerűen érvényesül az, hogy az időzítés torzítása az egyik irányban jellemző inkább: amelyik közlőnél az érintettség többször is előfordul, ott mindig megállapítható a percepcióban az, hogy az időzítés az egyik értéke felé (tehát vagy a kisebb, vagy a nagyobb értéke felé) mozdul el.

A magánhangzók és a mássalhangzók inherens időtartamértékének eltolása az esetek túlnyomó többségében korrelál: azoknál a közlőknél, akiknek mind a magánhangzói, mind a mássalhangzói időtartamérték-változást mutatnak, a két hangosztály torzításai minden esetben párhuzamba állíthatók. A tendencia nem kizárólagos, de egyetlen közlőnél sem fordul elő, hogy a magánhangzók és mássalhangzók homogén ellentétes csoportokat alkossanak abból a szempontból, hogy a közlő milyen időtartamértéket rendelt hozzá. A közlők döntő többségénél az a domináns a percepcióban, hogy az együttesen érintett magán- és mássalhangzókhoz a nagyobb helyett kisebb időtartamértéket rendel hozzá a közlő. Ennek tulajdonítható például a *főz* szóalak *fűz*-ként, illetőleg a *szár* szóalak *cár*-ként való azonosítása.

6. Egyes parafáziás folyamatokban speciális mássalhangzó-részhalmozok vettek részt. Ez a szegmentális fonológia autonóm leírási elveinek a szempontjából is érdekes kérdés. Íme néhány részlet.

A) /v/ és /j/: egyszerre mutatnak szonoráns- és obstruens-tulajdonságot: egy számottevő posztlexikális szabályt megsértve zöngésíthetik az előttük álló zöngétlen obstruent (7). (Az itt szereplő adatok nem tekinthetők nyelvjárásiaknak, mert egyfelől az adatközlők, akiknél előfordul, budapestiek, másfelől pedig az adatok nem következetesen mutatják a jelenséget.) Feltehetően éppen azért ez a két elem van érintve a folyamatban, mert csak ezeknek vannak egyszerre szonoráns és obstruens tulajdonságaik (SIPRÁR i. m. 30—8). Kettős természetüket más módon is felmutatják. Egyfelől — hasonlóan az obstruensekhez — mindkettőjük zöngétlen párja is szerepet kap a folyamatokban (8), másfelől pedig ugyanazokat az elemeket helyettesítik, mint a réshang-tulajdonság nélküli szonoránsok, tehát elsősorban nazális és nem nazális szonoránsokat, továbbá zárhangokat. Másfelől ugyanazok az elemek helyettesítik őket, mint a réshang-tulajdonság nélküli szonoránsokat: vagyis szonoránsok, zárhangok és a /z/.

(7) *hatvan* [hadvan], *hetven* [hedven], *apjuk* [abjuk]

(8) *vár* [far], *György* [jørç]

B) /l/, /r/ és /j/: /l/ és /r/, az afáziás helyettesítési folyamatokban a legerősebben érintett fonémák, legfőképp egymás helyett fordulnak elő, illetve /j/-vel helyettesíthetik egymást. Akár úgy is, hogy ugyanannak a szóalaknak a helyettesítésében vesznek részt (mégpedig ugyanannál az adatközlőnél):

(9) *ruhát* [luha:t], [juha:t], *sál* [ʃa:j], [ʃa:r]

Ugyancsak együtt vesznek részt annak a közlőnek a helyettesítési folyamataiban, aki a zárhangokat, továbbá /l/-t, /r/-t és /j/-t helyettesíti zárhangokkal és nazálisokkal. Emellett /l/ és /r/ az afáziás közlésfolyamatok jellegzetes törölt elemei (10), illetőleg hiátustöltői (11):

(10) *szalámit* [ʃaa:mit], *citromlé* [tsitrome:],
ceruza [tseuza], *férfi* [fe:fi]

(11) *könyveit* [køɲvelit], *fiúk* [firo:k],
tudom [tulom], [tuldom]

(Az utóbbi adat első realizációja nem /d/→[l] megfeleltetés helyettesítés által, hanem a *tuom* köznyelvi forma választása hiátustöltéssel. Erre utal a második realizáció: a közlő előbb a *tuom*, majd a *tudom* alakot választotta, de ez csak akkor következett be, amikor az *tuom* kivitelezése már megkezdődött — erre utal a [l]-hiátustöltés, majd [d] szabályos kivitelezése.) Ez a jelenség nem-

csak összetartozásukra utal, amit tájnyelvi adatok is megerősítenek (B. LŐRINCZY ÉVA, Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásai-ban: MNy. 1977: 20—30), hanem a zárhangokkal való kapcsolatukra is. Mindhárom elemnek — és csak ezeknek — speciális a viszonya a zárképzéssel: /l/ és /r/ szonoráns természetük ellenére akadályhangok, a képzési felületeknek speciális, az obstruens zárhangokétól eltérő érintkezésével, az approximáns /j/ pedig az akadályhangok artikulációjával képeződik az akadály tényleges megvalósulása nélkül.

C) /ts/, /tʃ/, /c/, /j/: az eltérő megközelítések által (SIPTÁR i. m. 33—4, SZENDE TAMÁS, Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A. Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1997. 111—5) eltérő státusúnak minősített /c/ és /j/ a helyettesítési folyamatokban kettős természetűeknek bizonyulnak. Eltérően a nem kérdéses státusú affrikátáktól, /c/-t és /j/-t egyfelől ugyanazok az elemek helyettesítik, mint a zárhangokat. Ugyanis a zárhangokat, illetve a /c/-t és /j/-t helyettesítheti szonoráns, és fordítva. Ezzel szemben a nem kérdéses státusú affrikátákat soha. Másfelől viszont artikulációjuk pontos kivitelezésének bonyolultsága éppen olyan tévesztéseket eredményez az afáziás folyamatokban, mint a nem kérdéses státusú affrikátáké. (Hogy az affrikátákon végbemenő műveleteket az afáziás közlésfolyamatokban mégsem kizárólag artikulációs szempontok motiválják, arra a /tʃ/ előfordulása utal egy- és kétjegyű helyettesítőként, illetve betoldott elemként. A /tʃ/ nemcsak a mássalhangzó-rendszerek egyik elsődlegesen megjelenő eleme, hanem a gyermeknyelvben is korán stabilizálódik.) A korpuszban ennek legérdekesebb megjelenési formája az affrikátának virtuális összetevőire való szétválása, és ezeknek a virtuális összetevőknek az esetleges átpozicionálása:

- (12) /tʃ/ → [t]+[ʃ] *csukva* [tuʃva], az egész család [az ege:ʃ tala:d]
 /ts/ → [t]+[s] *docens* [dosent]
 /j/ → [d]+[j] *hagyott nekik* [hadjon:ekik]

Az elemzett jelenségek nemcsak afáziás korpuszban jelennek meg, hanem az ép beszédbeli nyelvbottlásokban (vö. pl. MARIO ROSSI — ÉVELYNE PETER-DEFARE, *Les lapsus ou comment notre fourche a langué*. Presses Universitaires de France, Paris, 1998.) és a gyors- vagy lezserbeszédben (l. SIPTÁR i. m., SZENDE i. m.), továbbá a nyelvelsajátítás folyamán is (vö. pl. A. MOLNÁR ILDIKÓ, A hanghelyettesítések típusai a gyermeknyelvben 18-21 hónapos kor között: MFF. 1. 1978: 44—52; KASSAI ILONA, Táv hasonulás a gyermeknyelvben. NyK. 83. 1981: 160—7). A jelenségeknek ez a szélesebb tartományban való fellépése pedig arra utal, hogy a rendszerösszefüggésekből adódó folyamatok a beszédprodukciónál általános érvényű stratégiái.

Ha pedig így van, a dolgot bevezető mondatát igazolva láthatjuk. *Quod erat demonstrandum*.

SZÉPE JUDIT

S Z E M L E

Kiefer Ferenc, Jelentéelmélet

Corvina, Budapest, 2000. 381 lap

A modern jelentéskutatásban a legkülönbözőbb irányzatok vannak jelen, amelyeknek jelentés- és szemantikafelfogása nemcsak számos ponton különbözik, hanem ütközik is egymással. Ezért egy saját jelentéelméleti felfogás kifejtése viszonylag átfogó körkép megrajzolását, az egyes

irányzatok elképzeléseinek állandó egymásra vonatkoztatását, az irányzatok közötti eltérések, viták bemutatását és folytonos állásfoglalást igényel. KIEFER FERENC *Jelentésméлет* című munkájában ezt a feladatot végzi el: úgy fogalmazza meg a saját szemantikai felfogását, hogy integrálja mindazt, ami számára a különböző irányzatok eredményeiből a maga elképzeléseinek megfelel, és egy strukturális (vagy nyelvészeti) jelentésméлет kereteibe beépíthetőnek tűnik. A szerző ebben a munkában egyben összegzi, kiegészíti és újragondolja mindazt, amit a korábbi években a jelentésmélettel kapcsolatos írásaiban megfogalmazott.

A szerző a jelentésviszony jellegének felfogása alapján három fő irányzatot (formális, kognitív, strukturális) különít el, és bemutatja azt is, hogy ezek az irányzatok sem egységesek. Közülük egyiket sem utasítja el, mivel azt vallja, hogy mindegyiknek megvan a helye a modern jelentéskutatásokban, bár a maga részéről a rendszerszemlélet alapján a strukturális (vagy nyelvi) szemantika mellett foglal állást. A formális nyelvészet térhódításának korában, amikor egyesek számára 'modern', 'formális' és 'egzakt' lényegében egymástól elválaszthatatlan fogalmaknak tűnnek, üdítően hat, hogy Kiefer Ferenc a modernet nem azonosítja a formálissal (a könyv bevallottan nem a formális szemantikáról szól), bár természetesen felhasználja a formalizálás eszközeit is, éppen úgy, mint ahogyan beépíti az alapvetően strukturális felfogású munkába a kognitív szemantika bizonyos eredményeit is. Ezért ez a könyv azok számára is érdekes, akik ugyan kevésbé érdeklődnek a logikai szemantika iránt, azonban szívesen tájékozódna a mesterség mai állásáról a nem formális szemantika terén. Az olvashatóság szempontjából külön említést érdemel a szerzőnek az az erénye, hogy bonyolult és elvont témákról is világosan és áttekinthetően értekezik, így a könyv — elméleti igényessége ellenére is — jól olvasható és követhető, sőt élvezetes olvasmány.

Míg a formális vagy logikai szemantika negligálja a szó jelentését, és csak a mondat jelentését veszi alapul, a kognitív szemantikában pedig a szó áll a vizsgálódások középpontjában, a strukturális szemantika mind a szó, mind a mondat szintjét vizsgálja. Ennek megfelelően a tizenkét fejezetből álló kötetben a két első, bevezető fejezet (A jelentés leírásának módjai, Szemantika vagy pragmatika?) után szó- és mondatsemantikai témákat feldolgozó fejezetek egyaránt helyet kapnak. Három fejezet irányzatokhoz kötve mutatja be a mai szósemantikai kutatásokat (A komponens elemzés, A prototípus-elmélet és a kognitív szemantika, A poliszmia és a kétszintű szemantika), majd három fejezet (A főnév, A melléknév, Az ige) az alapszófajok szemantikáját tárgyalja. Az utolsó négy fejezet (A mondat időszerkezete, Aspektus, akcióminőség, eseményszerkezet, A modalitás, Az előfeltevések) jórészt a mondatsemantikai kutatásokhoz kötődik, bár ezeken belül néhány alfejezet érint a szóképzéssel, illetve az egyes szófaji kategóriákkal (főként az igével) összefüggő kérdéseket is. Minden fejezet végén rövid összefoglalás segíti a leglényegesebb összefüggések megértését, „Olvasnivaló” címmel pedig az érintett témához kapcsolódó, azokat részletesebben tárgyaló legfontosabb szakkönyvekről kapunk tájékoztatást.

Az első fejezet (A jelentés leírásának módjai) a három fő irányzat jellegzetes jelentésfelfogását és az egyes irányzatokhoz kötődő kutatási témákat mutatja be. A strukturális szemantika kapcsán felsorolja és röviden jellemzi az ebben a keretben hagyományosan vizsgált jelentésviszonyokat is (szinonímia, hiponímia és hiperonímia, inkompatibilitás, ellentmondás, antonímia, gyenge implikáció, előfeltevés, konvencionális implikátúra). Annak ellenére, hogy a strukturális szemantikában a szósemantika Kiefer Ferenc szerint is megtartotta központi szerepét, a fenti felsorolásból is kitűnik, hogy az ebben a keretben vizsgált jelentésviszonyok közül csak azok kerültek bele ebbe a fejezetbe, amelyek a kijelentések közötti viszonyok alapján értelmezhetők: „Mivel azonban a kijelentések között fennálló jelentésviszonyokat pontosabban tudjuk meghatározni, ma a szósemantikából ismert jelentésviszonyokat is kijelentések közötti viszonyként fogalmazzuk meg.” (25). Így a szinonímia értelmezése nagyon szikár, a poliszemiáról pedig itt egyáltalán nincs szó, mert a fenti megközelítésben nem tárgyalható (bár ennek a jelenségnek a kétszintű szemantika kapcsán később külön fejezetet szentel a szerző). Hasonló okok, valamint az ide tartozó jelenségek vélt vagy valós szabálytalansága miatt a szinkron rendszer jelentésösszefüggései kapcsán nem esik kü-

lön szó a metonímiáról és a metaforáról sem. (Ezeket a jelenségeket csak a későbbiekben, a kognitív szemantika és a polisziémia kapcsán tárgyalja majd a szerző.)

A strukturalista és a strukturális szemantika közötti fontos különbségtétel kapcsán Kiefer Ferenc kitér arra is, hogy a strukturális szemantika a jelentésváltozás kérdéseivel nem foglalkozik, mivel a jelentésváltozásban nem lát szabályosságot: „A strukturalista szemantika különbséget tett szinkrón és diakrón szemantika között, utóbbi a jelentésváltozások rendszerezésével és magyarázatával foglalkozott. Tekintettel arra, hogy a jelentésváltozások nem jelezhetők előre, szabályokba nem foglalhatók és egzakt módon nem vizsgálhatók, a strukturális szemantika a jelentésváltozás kérdéseivel nem foglalkozik. Ez még inkább érvényes a logikai szemantikára, egyedül a kognitív szemantika tekinti feladatának a jelentés diakrón szempontjainak vizsgálatát is.” (35). Ezen a ponton nem teljesen világos, hogy a szerző, aki alapján véve a strukturális szemantika nézőpontját vallja a magáénak, vajon ebben a kérdésben is teljes mértékben osztja-e ennek az irányzatnak az álláspontját — ha igen, ez a diakrón szemantika negligálását, sőt elvetését jelentené. Nézetem szerint — bár az egyes szavak jelentésének változása valóban gyakran szabálytalannak és nem megjósolhatóan látszik — a lehetséges változások szintjén megállapíthatók jellegzetes jelentésváltozási típusok, illetve mechanizmusok (így például a metafora és a metonímia típusai), amelyek nem függetlenek a szinkrón rendszerben tapasztalható jelentéssz összefüggésektől. Egy jellegzetes jelentésváltozási mechanizmus, a konceptuális eltolódás kapcsán a könyv ötödik fejezetében szóba is kerül a metonímia egy fajtájával összefüggő úgynevezett szabályos polisziémia jelensége, így a szabálytalanság és a kiszámíthatatlanság ott már főként a metafora tulajdonságaként fogalmazódik meg.

A második fejezet (Szemantika vagy pragmatika?) arról szól, hogy érdemes-e és lehet-e különbséget tenni szemantika és pragmatika között. Ebben a tekintetben a különböző irányzatok ismét más-más megoldásra jutnak. Így például a formális szemantikának azok az elméletei, amelyek az igazságtételek mellett más formális eszközöket is elfogadnak, sajátos módon mindent szemantikának tartanak, ami formálisan ábrázolható. „Ebben a megközelítésben a szemantika szempontjából a pragmatikának egy tekintélyes része eddig még fel nem tárt területnek számít, de csak idő kérdése, hogy beépüljön a szemantikába: a pragmatika ezek szerint csak az egyelőre meg nem ragadható jelentéstani jelenségeket foglalja magában: a két diszciplína között tehát valójában nincs értelme különbséget tenni” (53). A strukturális szemantika ezzel szemben a szemantika és a pragmatika között határozottan különbséget tesz. A különbségtétel alapjának a konvencionálisit tekintti: a megnyilatkozásoknak a beszédhelyzethez, azaz a nyelvhasználathoz kötődő, tehát a társalgási maximák alapján kikövetkeztetett kommunikációs jelentése a pragmatika, míg a konvencionális, a nyelvi elemek viszonyára épülő, azaz a nyelvi rendszer szintjéhez kötődő jelentés a szemantika körébe vág. A két területet egymásra vonatkoztatva érdemes tárgyalni: a szerző ezt a kérdőmondatok példáján mutatja be. Annak ellenére, hogy vannak olyan esetek, amikor a szemantika és a pragmatika közötti határvonal nem húzható meg egyértelműen (pl. az ún. pragmatikai partikulák vagy az indulatszók esetében), a szemantika és pragmatika megkülönböztetésének nemcsak, hogy van értelme, de sok esetben nagyon hasznos is: Kiefer Ferenc például a deontikus (kötelező és megengedett) beszédaktusok kapcsán bizonyítja, hogy a két terület megkülönböztetése ebben az esetben lehetővé teszi a különböző lehetőség- és szükségszerűség-fogalmak egységes kezelését.

A harmadik fejezet a komponenses elemzés előzményeit és különböző típusait mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy a szemantikai jegyek, amelyekkel a komponenses elemzés elsősorban az egy jelentésmezőhöz tartozó szavak jelentésének különbségét kívánja megragadni, nem lehetnek önkényesek, a szemantikai leírásoknak pedig tekintettel kell lenniük a jelöltség szempontjára, és tükrözniük kell a tárgyak dimenzionális tulajdonságait is. Emellett a mai komponenses elemzés a jelentésfelbontást, illetve a jelentés ábrázolását elemi predikátumok segítségével képzeli el. Ennek előnye, hogy a szójelentést formalizálhatóvá teszi, hátránya viszont, hogy nem alkalmazható bármilyen lexikai egységre: a nem tisztán relációs jelentésűek csak részben, a tisztán relációs jelentések teljes egészében felbonthatók ilyen módon, míg a tárgyak, a növények és állatok neve

egyáltalán nem bontható fel ilyenfajta jelentéskomponensekre. Kiefer Ferenc megmutatja, hogy a formális szemantika is él a jelentésfelbontás eszközével, de a pszichológiai realitás kritériuma helyett logikai kritériumokat használ a jelentéskomponensek meghatározásakor.

A fejezet második fele két sajátos jelentéskomponenses elemzési módszert ismertet: JACKENDOFF konceptuális szemantikáját és WIERZBICKA jelentéseméletét. A szerző egészében egyik jelentéseméletet sem tartja elfogadhatónak, de mindegyikben talál olyan részleteket, amelyek gazdagíthatják a modern jelentésfelfogást. JACKENDOFF érdemét abban látja, hogy megmutatta: a szintaktikai szerkezetek szemantikai ábrázolása több szintű kell hogy legyen, illetve hogy kétszintű szemantikájával hozzájárult az ún. tematikus szerepek elméletének továbbfejlesztéséhez. WIERZBICKA elmélete egészen sajátos helyet foglal el a modern jelentéseméletek között, mivel nem tesz különbséget tárgynyelv és metanyelv között, és formalizmusokat sem használ a jelentésvizonyok leírására. Univerzális szemantikai primitívumait teljes egészében a természetes nyelvekből vonja ki, jelentésleírásai pedig tulajdonképpen az értelmezett jelentéseknek a szemantikai primitívumok segítségével megfogalmazott parafrázisai. A szerző elismeri, hogy WIERZBICKA jelentésparafrázisainak — minden problematikuságuk ellenére — van elméleti jelentőségük, mivel a jelentésfelbontást össze tudják kapcsolni a prototípus fogalmával, illetve tisztán nyelvi alapúak, és bár gyakran a naiv világképet tükrözik, nem azonosíthatók az enciklopédikus leírásokkal, mivel WIERZBICKA azt vallja, hogy a nyelvi és nem nyelvi ismeretek mindig elválaszthatók egymástól.

Nézetem szerint a komponenses elemzést tárgyaló fejezetbe kíváncszott volna egy másik sajátos, mégpedig magyar jelentéseméletnek, nevezetesen ZSILKA JÁNOS jelentéseméletének a bemutatása is, annál inkább, mert bár ZSILKA JÁNOS nézetei alapvetően eltérnek a fentebb említett szerzők felfogásától, elméletének alapfeltevései mégis több szempontból párhuzamba állíthatók mind JACKENDOFF, mind WIERZBICKA elképzeléseivel. Egyrészt JACKENDOFFhoz hasonlóan ő is hangsúlyozza a szintaxis és a szemantika összefüggését: elméletében úttörőnek számít az a mai tipológiában és szintaxiselméletekben egyre központibb szerepet kapó gondolat, hogy az igék lexikai szemantikai osztályozódása meghatározza szintaktikai viselkedésüket. Másrészt formalizmusokat nem használó jelentéseméletében a jelentéskomponensek éppúgy a naiv világképet tükrözik és éppúgy tisztán természetes nyelvi alapúak, mint WIERZBICKÁÉBAN, azzal a lényeges különbséggel, hogy felfogásában a jelentéskomponensek nem rögzített univerzális szemantikai primitívumok, hanem a jelentések egymásra vonatkoztatásából előálló, egyszerre állandó és dinamikusan változó jelentéselemek. (Természetesen Kiefer Ferenc a maga érdeklődésének és szakmai felfogásának megfelelően válogatta ki azokat az elméleteket, amelyekkel részben vagy egészében egyet tudott érteni, vagy amelyeket valamilyen módon a maga számára használhatónak és a könyv gondolatmenetébe beépíthetőnek tartott. Mindamellet a szerző szempontjai helyenként talán mégis szűkebbre szabták a kereteket a kívánatosnál; én legalábbis sajnálom, hogy a magyar szemantika jelentős művelőinek a gondolataiból egyébként is viszonylag kevés került bele ebbe az átfogó munkába.)

A negyedik fejezet (A prototípus-elmélet és a kognitív szemantika) kritikailag tekinti át a prototípus-elmélet kialakulásának pszichológiai és filozófiai hátterét, főbb fogalmait és használhatóságának korlátait a nyelvi elemzésben. Ebben, illetve a következő fejezetben kapott helyet a metafora és a metonímia tárgyalása is. Bár Kiefer Ferenc a formális szemantika felfogásával szembehelyezkedve mintegy rehabilitálja a kognitív szemantika által is előtérbe helyezett metaforát („a metaforák a nyelvi jelentésnek nem periférikus jelenségei... A metaforák a nyelvi kreativitás legegységelműbb jelei, a nyelvi jelentés lényegéhez tartoznak, annak alapvető jelenségei”, 102), a rendszerszerűség és a leírhatóság szempontjából a metonímiának nagyobb jelentőséget tulajdonít, és ennek megfelelően a metonímiáról és a szabályos polisziémia jelenségéről az ötödik fejezetben részletesebben is szót ejt, míg a metaforát mindkét fejezetben csak röviden tárgyalja. A kognitív szemantika legfőbb érdemének a szerző azt tartja, hogy ebben a keretben kerültek ismét a kutatás előtérbe azok a jelenségek (a metonímián és metaforán kívül például a polisziémia is), amelyeket a modern, főként formális szemantikai irányzatokban elhanyagoltak. Kiefer Ferenc ugyanakkor határozottan eluta-

sítja a kognitív nyelvészet holisztikus ágának felfogását a nyelvi és a nyelven kívüli tudás elválaszthatatlanságáról. A két tudásfajta különbözőségére és elválaszthatóságára, illetve a prototípus-szemantikai elemzés korlátozott hatókörére a fejezet végén néhány saját elemzéssel mutat rá.

Az ötödik fejezet (A poliszmia és a kétszintű szemantika) részben a poliszmia, a homonímia és a szemantikai határozatlanság fogalmának egymástól való elhatárolásáról, illetve a pontos elhatárolás lehetőségéről szól (vö. az ún. poliszmia-kontinuum fogalmával), részben a kognitív szemantika moduláris megközelítésmódjának keretében, az ún. kétszintű szemantika felfogásában a poliszmia jelenségek körét tárgyalja az igékkel és a fővevekkel kapcsolatban, rámutatva a jelentésváltozási mechanizmusok különbözőségére ennek a két osztálynak az esetében.

A kétszintű szemantika a jelentésábrázolásban megkülönböztet egy alulspecifikált szemantikai alapszintet és egy levezetett, teljesebb konceptuális szintet. A szemantikai és a konceptuális poliszmia megkülönböztetése ennek a két reprezentációs szintnek a megkülönböztetésével, illetve a nyelvek lexikalizációs különbségeivel függ össze. A kétszintű szemantika szerint az igék jelentésének módosulásában (konceptuális differenciálódás) a kontextus közvetlen szerepet játszik, míg a fővevek jelentésmódosulásában (konceptuális eltolódás) konceptuális sémák közvetítenek. Ez utóbbi jelentésmódosulások metonimikus kiterjesztéssel jönnek létre. A metonimikus kiterjesztés, illetve a konceptuális eltolódás kitüntetett szerepű a rendszer szempontjából, mivel az úgynevezett szabályos poliszmia jelensége is erre épül. A szabályos poliszmia nemcsak szabályszerű, hanem előre jelezhető is — a szerző ezzel szembeállítja a metonímia más formáit, illetve a szintén szabálytalan poliszmiát eredményező, nem megjósolható metaforizációt is, bár a holisztikus kognitív nyelvészet „általánosított metafora”-fogalma, illetve az egyszerű és komplex metafora megkülönböztetése kapcsán felvillantja a további kutatás lehetőségét a metaforizáció szabályosságainak keresésére.

A következő fejezetek a főnév, a melléknév és az ige szemantikájával foglalkoznak. A főnév és a melléknév jelentésével egy-egy fejezet (a hatodik és a hetedik), míg az igék jelentésével voltaképpen három fejezet is foglalkozik, hiszen a nyolcadik, „Az ige” című fejezeten kívül az igei jelentéssel kapcsolatos kérdéseket tárgyal a következő két fejezet is.

A főnév kategóriáját Kiefer Ferenc a hagyományos definícióval szemben csak tisztán formai alapon tartja egyértelműen meghatározhatónak. A főnév alosztályai közül szemantikai szempontból hármat vizsgál meg közelebbről. A megszámlálható köznevekkel kapcsolatban a specifikusság és a határozottság kategóriáját, az élő — élettelen szembenállást, valamint a generikus és az egyedi olvasat kérdését tekinti át. Az anyagnevek szemantikai elemzésével kapcsolatos problémák közül a predikatív és nem predikatív használat összeegyeztetésének kérdését emeli ki, a tulajdonnevek vizsgálatával kapcsolatban pedig rámutat, hogy a filozófiai és logikai megközelítésmóddal szemben a strukturális vagy nyelvészeti szemantikában a tulajdonnév különböző kontextusokban való használatának a leírása a döntő kérdés. A főnévről szóló fejezet végén a szerző néhány (a szóképzéssel és a szóösszetételekkel kapcsolatos) morfoszemantikai kérdést tárgyal konkrét példák alapján.

A melléknévvvel kapcsolatban Kiefer Ferenc megmutatja, hogy míg a melléknév jelentését az ige jelentésétől formai kritériumokra támaszkodva is el lehet különíteni, addig a melléknévi jelentésnek a főnévi jelentéstől való megkülönböztetése csak szemantikai alapon lehetséges. A szerző megfelelő indokokkal támasztja alá, hogy a melléknév esetében a predikatív és az attributív funkciót miért kell külön-külön leírni. Meghatározott szempontok szerint felállítja a melléknévek szemantikai osztályait (abszolút, relatív, nem szabályos; a relatívon belül dimenzionális és értékelő melléknévek), és bemutatja az ezekkel az osztályokkal, valamint a melléknévi jelzős szerkezetekkel kapcsolatos leírási nehézségeket, majd a fejezet végén a melléknévképzéssel kapcsolatos szemantikai szempontokat tárgyal három képző szemantikája alapján.

Az ígéről szóló, nyolcadik fejezet az ige fogalmának meghatározhatóságából indul ki, és amellet érvel, hogy az ige definícióját csak tisztán formai kritériumok alapján, az ígére jellemző morfológiai tulajdonságok alapján lehet megfogalmazni. Bemutatja azokat a tesztek, amelyeknek

segítségével az úgynevezett állapot- és az eseményigéket el lehet különíteni egymástól. Foglalkozik az igék argumentumszerkezetével, amely nem tisztán szintaktikai, hanem szemantikai kérdés is. A tematikus szerepek elméletének összefoglalása után az úgynevezett protoszerepek elméletét tárgyalja a szerző, amelynek az előnyét abban látja, hogy a tematikus szerepekkel kapcsolatban felmerült számos problémára ez az elmélet megfelelő megoldást kínál. A fejezetben a továbbiakban sajátos igecsoportok (a kontrolligék, a faktív, az implikatív, a kijelentésattitűdöt jelentő és a kauzatív igék) jellemzése következik. Szóba kerül egy a mai tipológiában és szintaxiselméletekben egyre nagyobb szerephez jutó feltevés is, amely szerint a szintaktikai alternációk lehetőségét nem szintaktikai, hanem szószemantikai tényezők határozzák meg. A fejezet vége az igekötős igék létrehozásával kapcsolatos szemantikai kérdéseket tekinti át, mintegy előkészítve a tizedik fejezet idevágó témáit (aspektus, akcióminőség).

A következő két fejezet mondatszemantikai kérdéseket tárgyal a mondat középponti elemének, az igének a szemantikája alapján. A kilencedik fejezet (A mondat időszerkezete) az igeidők szemantikáját vizsgálja meg közelebről. Kiefer Ferenc a mondat külső időszerkezetét (a deiktikus időviszonyokat) a Reichenbach-féle rendszerrel vizsgálja. Megállapítja, hogy ez a rendszer csak azokra a nyelvekre alkalmazható, amelyek az eseményidőt vektorialisan kódolják, azaz múlt, jelen és jövő időt különböztetnek meg; azoknak a nyelveknek a leírására azonban, amelyek metrikusan kódolják az eseményidőt (vagyis amelyekben az eseményidő a beszédidőhöz közelebb vagy távolabb eső időintervallumokban mérhető) a fenti rendszer nem alkalmas. A szövegek időszerkezetével kapcsolatban a szerző azt jegyzi meg, hogy az időviszonyok megállapítása csak akkor tisztán szemantikai kérdés, ha ezek a viszonyok lexikailag vannak kódolva a nyelvben.

A tizedik fejezet az aspektussal, az akcióminőséggel és az eseményszerkezettel kapcsolatos kérdéseket tekinti át, részben a szerző ezirányú korábbi kutatásaira támaszkodva. Az aspektust Kiefer Ferenc mondatszemantikai kategóriaként határozza meg: az aspektus a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete. Kérdés, hogy milyen viszonyban van egymással az így definiált mondataspektus és az igeaspektus. A szerző megmutatja, hogy ez a viszony a mondataspektus kompozicionalitásának mértékétől függ, ez utóbbi pedig nyelvtípusbeli különbségeket mutat. Míg például a szláv nyelvek esetében a mondataspektust az igeaspektus közvetlenül meghatározza, a magyarban pedig az igeaspektuson túl más tényezők is befolyásolják, az angolban és a franciában a mondataspektus szinte teljes mértékben kompozicionális. Az aspektuális kategóriákat (folyamatos — befejezett, tartós — pillanatnyi, progresszív — nem progresszív, habituális — nem habituális) a mondataspektus definíciójának megfelelően időintervallum-tulajdonságokkal definiálja a szerző. Ezek a kategóriák különböző tesztek segítségével választhatók el egymástól. Akcióminőségről Kiefer Ferenc csak morfológiailag komplex igék esetében beszél, mivel ezt a fogalmat morfoszemantikai kategóriaként határozza meg, azaz csak akkor ismeri el, ha kifejeződése valamilyen morfológiai eszközzel történik. Ez azt jelenti, hogy ilyen értelmű akcióminőség-kategória nem minden nyelvben létezik; a magyarban pedig a szerző felfogása szerint csak olyan igének lehet akcióminőségbeli meghatározottsága, amely grammatikalizálódott igekötővel vagy képzővel van ellátva. Ezeknek a formai jegyeknek az alapján Kiefer Ferenc a magyarban tizenegy akcióminőségbeli kategóriát különböztet meg (gyakorítás, ismétlődés, csökkent intenzitás, telítettség, behatároltság, kezdet, eredményesség, egyszerűség, teljesség, exhaustivitás, intenzitás). A szerző rámutat, hogy a magyarban az igekötő nélküli és az igekötős ige azért nem minősülhet tisztán aspektuális párnak, mert az igekötős perfektív ige más jelentéselemeket, például az akcióminőség jegyét is tartalmazza. Mind az aspektustól, mind az akcióminőségtől különbözik az ige eseményszerkezete. Ez utóbbi az igével jelölt esemény részeseményei és azok egymással való időbeli viszonya alapján határozható meg. Az igék eseményszerkezetük alapján (időmódosítók segítségével) osztályokba rendezhetők. A mondat eseményszerkezete a mondataspektushoz hasonlóan kompozicionális.

A két utolsó fejezet (A modalitás és Az előfeltevések) olyan témákat jár körül, amelyek kapcsolatban — hasonlóan az előző fejezethez — Kiefer Ferenc talán a leginkább támaszkodhatott korábbi munkáinak eredményeire. A tizenegyedik fejezetben a modalitással kapcsolatban a szerző bemutatja mind a logikai, mind a nyelvészeti hagyomány megközelítésmódját, amelyek egymástól függetlenül alakultak ki. Részletesen tárgyalja a logikai modalitás-fogalom különböző típusait és ezek nyelvi megfeleleit is. A szerző nem ért egyet azzal, hogy a nyelvi modalitás egyetlen szóosztályhoz lenne köthető, de elveti a nyelvészetben a korábbiakban használt modalitás-definíciót is, amely szerint a modalitás a beszélő attitűdjének (vagyis a mondanivalójához való értelmi, érzelmi vagy akarati viszonyulásának) feleltethető meg, mivel ezt a definíciót nemcsak lazának, hanem partatlannak is tartja. Kiefer Ferenc a nyelvi modalitás fogalmát úgy definiálja, hogy az összeegyeztethető legyen a logikai modalitás-fogalommal (pontosabban annak episztemikus és deontikus típusával) is. Ebben a felfogásban a modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki. A szerző bemutatja a modalitás nyelvi kifejezőeszközeit a magyarban, valamint érinti a különböző nyelvekben előforduló modalitásrendszereket (a szükséges és lehetséges fogalmára építő, ill. a bizonyosság különböző fokaira építő modalitás-rendszert) is. Megmutatja azt is, hogy a modalitás objektív és szubjektív formája tartalmilag és formailag miben különbözik egymástól általában és speciálisan a magyarban.

Az utolsó, tizenkettedik fejezet az előfeltevések kérdését járja körül. Mivel az előfeltevés fogalma a logikában is sok vitát váltott ki, a logikai problémák kikerülése érdekében a szerző a nyelvészeti szemantikában ennek a fogalomnak kétféle definícióját tartja elfogadhatónak. A nyelvészeti szemantikában az előfeltevés egyrészt felfogható úgy, mint egy olyan „új szemantikai reláció, amely a logikából ismert relációk egyikére sem vezethető vissza” (349); másrészt definiálható úgy is, hogy meghatározását a szövegkoherencia fogalmával kapcsoljuk össze. Az előfeltevések kérdése nem utalható a pragmatika területére, mivel az előfeltevések előre jelezhetők, és így egyértelműen a szemantika hatókörébe tartoznak. Kiefer Ferenc áttekinti azokat a nyelvi tényezőket, amelyek előfeltevéseket váltanak ki, és ennek alapján tartalmuk, eredetük és hatókörük szerint osztályozza is az előfeltevéseket (egzisztenciális — nem egzisztenciális, szintaktikai — lexikális, univerzális — nem univerzális előfeltevések). Bemutatja az összetett mondatok előfeltevéseivel kapcsolatos problémák megoldására tett legfontosabb javaslatokat is. Ezek közül a legígéretesebbnek a diszkurzuszemantikai elképzelést tartja, de rámutat ennek a keretnek a hiányosságaira is: a további kutatás számára jópár nyitott kérdés maradt ezen a területen is.

Manapság, amikor a nyelvtudomány minden területén különböző irányzatok és felfogások vetélkednek egymással, egyetlen szerzőnek — bármilyen leírási területről legyen is szó — szinte lehetetlen (és talán fölösleges is lenne) olyan enciklopédikus jellegű egyetemi tankönyvet írnia, amelyben a teljes tudományterület minden irányzata minden részletében képviselve van. Inkább olyan átfogó munkákra van szükség, amelyeknek szerzői átlátják az adott kutatási területet, a kutatás jelenlegi állását, és saját szemléletmódjuk alapján kiválogatott, elrendezett és értékelt széles körű tudásanyagot mutatnak be, vállalva azt is, hogy mások esetleg más anyagból válogatnának, másképp súlyoznának vagy eltérően értékelnének bizonyos jelenségeket. Ilyen típusú áttekintő mű KIEFER FERENC Jelentésemélete is. A könyv közvetítésével olyan tudásanyaghoz juthat a magyar olvasó, amely magyar nyelven nagyrészt meg sem jelent, és idegen nyelven is jórészt hozzáférhetetlen Magyarországon. Ezt a tudásanyagot a szerző kritikailag értékelte, és saját, szinte minden témát átfogó kutatási eredményeivel egészítette ki, így a Jelentésemélet nemcsak a mai nem formális szemantikai kutatások eredményeinek értékes összefoglalása, hanem minden tekintetben eredeti mű is, amelyet élvezetes és hasznos olvasmánnyként forgathatnak nyelvészek, egyetemi és főiskolai hallgatók, a nyelvészet határterületeinek művelői és más érdeklődő olvasók is.

LADÁNYI MÁRIA

Péter Siptár and Miklós Törkenczy, *The Phonology of Hungarian*

Oxford University Press, 2000. xiv + 319 l.

SIPTÁR PÉTER és TÖRKENCZY MIKLÓS angol nyelven írt magyar fonológiája a kilencedik kötete annak a sorozatnak, amely JACQUES DURAND szerkesztésében a világ nyelveinek fonológiáját mutatja be az Oxford University Press gondozásában. Bár szórványosan korábban is megjelentek angol nyelvű áttekintések a magyar fonológiáról (l. pl. VAGO, ROBERT, *The Sound Pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington, 1980.), és számos angol nyelvű tanulmány született például a magyar magánhangzó-harmónia jelenségéről, a jelen kötet a magyar hangok rendszerének első igazán átfogó, angol nyelvű elemzése. És ebben áll a kötet elsődleges jelentősége: rendkívül gazdag és megbízható tárházat ad a n e m z e t k ö z i s z a k m a i k ö z ö n s é g kezébe a magyar fonológia minden aspektusáról. (Pontosabban szólva: majdnem minden aspektusáról, mivel a hangsúly és hanglejtés kérdései sajnálatosan alulreprezentáltak és csak a bevezető részben kaptak helyet. Ha igaz, hogy a szupraszegmentumok területe önmagában is hatalmas téma és bizonyos fokig külön kezelhető a fonológia többi területétől, akkor az is igaz, hogy külön kötetet érdemel!) A könyv több szempontból az 1994-es magyar nyelvű fonológiakötet (KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*, 2. kötet: *Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.) utódjának tekinthető. Ám az a kötet (melynek társszerzői ÁCS PÉTER, KÁLMÁN LÁSZLÓ, KASSAI ILONA, KIEFER FERENC, NÁDASDY ÁDÁM, SIPTÁR PÉTER, TÖRKENCZY MIKLÓS, VARGA LÁSZLÓ voltak) csak a magyar közönségnek szólhatott. Ez viszont méltán tart igényt az egész fonológusvilág érdeklődésére. — A könyv nyelvi adatai a művelt kollokvialis magyarból, pontosabban a művelt budapestiek beszédjéből származnak. Az adatokat a szerzők részben a saját kompetenciájukból (mindketten a művelt kollokvialis magyar beszélői), részben egy kb. 80000 lexikai elemet tartalmazó számítógépes adatbázisból nyerték.

A könyv jelentőségét emeli az is, hogy elemzéseinek jó része új, önmagában is értékes tudományos teljesítmény, és ezzel joggal számíthat a h a z a i n y e l v é s z e k érdeklődésére is: a kötet az adatokat egy jóval nagyobb és korszerűbb elemzési eszköztárral közelíti meg, mint az 1994-es magyar nyelvű kötet. A szerzők kellemesen vitatkozó és érvelő stílusban mérlegelik az alternatív elemzési lehetőségeket, elvetik a kevésbé megfelelőket (akár saját korábbi nézeteiket is, ha az adatok úgy kívánják), kiválasztják a legmegfelelőbbet, néha pedig egy-egy probléma megoldását éppenséggel nyitva hagyják. Mindezek a szerzők igényességéről, nagy elméleti felkészültségéről tanúskodnak és a könyvet izgalmas, továbbgondolást kívánó olvasmánnyá teszik. A könyv szabályokon alapuló, derivációs modellt használ, és ez első pillanatban talán furcsának tűnhet a nem derivációs modellek mai térhódítása idején. A szerzők döntése mégis helyes, mert a különböző nem derivációs elméletek elsősorban egy-egy jelenség(csoport) megragadására alkalmasak, és nem egy nyelv teljes fonológiájának átfogó elemzésére. Mindamellett, ahol releváns, a szerzők mindig rámutatnak a nem derivációs (pl. kormányzásfonológiai vagy optimalitáselméleti) megoldások lehetőségére.

A könyv vonzóerejét növeli szerkezetének áttekinthetősége. A „*The Phonology of Hungarian*” a következő belső felépítést mutatja:

(1) I. rész: Háttér

1. fejezet: Bevezetés
2. fejezet: Előzetes tudnivalók

II. rész: Rendszerek

3. fejezet: A magánhangzórendszer
4. fejezet: A mássalhangzórendszer
5. fejezet: Fonotaktika: Szótagszerkezet

III. rész: Folyamatok

6. fejezet: Magánhangzókat érintő folyamatok
7. fejezet: Mássalhangzókat érintő folyamatok
8. fejezet: Szótagszerkezettől kondicionált folyamatok
9. fejezet: Felszíni folyamatok

Az I. rész ismerteti a könyv elméleti alapállását, és globális képet nyújt a magyar nyelvről: bemutatja a lexikai reprezentációkban szereplő magánhangzók és mássalhangzók készleteit, röviden jellemzi a hangsúly és intonáció, a morfológia és szintaxis legfontosabb vonásait.

A II. és III. rész alkotják a könyv gerincét, és nagyjából szimmetrikusak. A II. rész statikus leírást ad a magánhangzó- és mássalhangzórendszer, valamint a szótagstruktúra elemeiről. A magánhangzóknak szentelt 3. fejezet a CLEMENTS—HUME-féle modell alapján állapítja meg a magyar szótagokban szereplő mögöttes magánhangzók jegyeit (vö. CLEMENTS, GEORGE, N. — ELISABETH V. HUME, *The internal organization of speech sounds*. In: GOLDSMITH, JOHN A. ed., *The Handbook of Phonological Theory*. Cambridge, Mass., and Oxford: Blackwell, 1995. 245—306), majd részletesen leírja a magánhangzók hosszúsági változásait és a magánhangzó-harmónia jelenségét. A 4. fejezet a magyar mássalhangzókkal foglalkozik, és felállítja ezek mögöttes rendszerét. Érdekessége ennek az elemzésnek, hogy a /v/ hangot a [son] jegy tekintetében specifikálatlanul hagyja, mert az kétféleképpen viselkedik: szonoránsként a szótagkezdetben, de obstruensként a szótag kódájában. Az 5. fejezet a szótagszerkezeti korlátozásokat vizsgálja, és úgy találja, hogy a magyar szótagkezdet nem elágazó (a „fölső” mássalhangzó bizonyos szótagelőji mássalhangzó-kapcsolatokban egy külön szótagösszetevőbe, az ún. függelékbe tartozik), de a kóda binárisan elágazhat (a „fölső” mássalhangzók itt is a függelékbe tartoznak). A fejezet a szótagok közötti korlátozások (a hiátus és az intervokális mássalhangzó-kapcsolatok), valamint a morfémaszerkezeti feltételek tárgyalásával zárul.

A könyv a III. részben éri el a csúcspontját. Ez a rész újra vizsgálja a II. rész mindhárom területét, de ezúttal az ott érvényesülő folyamatok és a folyamatokat uraló szabályok dinamikája tekintetében. A rész a legfontosabb felszíni változások ismertetésével zárul. A 6. fejezet a magánhangzókat érintő, de a szótagstruktúrától nem befolyásolt folyamatokra összpontosít. Ezek a magánhangzó-harmónia a tövekben és a tő + toldalék kombinációkban (pl. *koszorú-val*, *köszörű-vel*),¹ azután az alsó magánhangzók megnyúlása (pl. *fá ~ fá-t*), és a tőmagánhangzó rövidülése (pl. *kéz ~ kez-ek*). A 7. fejezet azokról a folyamatokról szól, amelyek mássalhangzókat érintenek, de függetlenek a szótagstruktúrától. Ezek a palatalizáció, a szibiláns-szabályok, a zöngésségi asszimiláció (pl. *kút-ban* → *kú[db]an*), és a nazálisok képzési hely szerinti asszimilációja. A 8. fejezet (a könyv leghosszabb fejezete) a szótagszerkezet által kondicionált folyamatokat tárgyalja. Ilyenek a magánhangzó ~ zérus váltakozás (pl. *bokor-ban ~ bokr-ok*), és a nyitás (melynek során a toldalék elején álló kötőhangzó alsó lesz a várt középső helyett (pl. *ház-at*, a **ház-ot* helyett). Végül a 9. fejezet a jellegzetes felszíni folyamatokat tekinti át; a pótlónyúlást, a hiátusbetöltést, a degeminációt (geminátáknak egy érintkező mássalhangzó okozta rövidülését, pl. *koszt-tól* → *ko[st]ól*), és mássalhangzó-kapcsolatok gyors beszédben tapasztalható egyszerűsödését (pl. *domb-tól* → *do[mt]ól*).

A könyv méreteihez és gazdag tartalmához képest kevés kritikai megjegyzést tudok tenni. Most ezek következnek.

a) Az 1. fejezet bevezeti az analitikus és szintetikus morfológiai határok fogalmát. Míg az analitikus határ nem engedi át a fonotaktikai korlátozásokat, és szótagolási határ is egyben, a szintetikus határ a szótagolás és fonotaktikai interakciók szempontjából áttetsző; olyan, mintha ott sem lenne. Bár e megkülönböztetés fonológusok számára világos és példákkal is alátámasztott, azért nem ártott volna a leggyakoribb analitikus és szintetikus toldalékok listáját összeállítani. Ez nagy

¹ A példákban a kötőjel a tő és a toldalék határát mutatja.

segítség lett volna az olvasónak, aki nem tudja automatikusan, hogy melyik szuffixum melyik csoportba való.

b) A 13. lapon azt a kijelentést találjuk, hogy a magyar prozódia szótag-időzítésű (syllable-timed). Ez alighanem túlzás és finomításra szorul: a magyar valóban inkább szótag-időzítésű, mint hangsúly-időzítésű (pl. a hangsúlytalan magánhangzók kvalitatív redukciója meg sem közelíti az angol hangsúlytalan szótagokét), de hosszú és rövid magánhangzóival a magyar mégsem olyan tisztán szótag-időzítésű nyelv, mint például a spanyol.

c) A magyarra jellemző a morfémavégi rövid, alsó magánhangzók megnyúlása toldalékok előtt, vö. pl. *fa* → *fá-i*, *medve* → *medvé-i*. A szerzők az 57. lapon ezt a jelenséget a következő szűrő segítségével ragadják meg:

$$(2) \quad *V \\ \quad \quad | \quad / _ _] X \\ \quad \quad [+open_1]$$

ahol V = magánhangzó, [+open₁] = alsó,] = morfémahatár,
X = toldalék első szegmentuma

A (2) azonban problematikus, mert a könyv a V-t vokális csomópontként és nem a rövid magánhangzók jeleként használja. (A magánhangzó-hosszúságot külön jelöli azáltal, hogy a magánhangzót az időzítési tengely egy vagy két elemével kapcsolja össze.) Így a (2) nemcsak a rövid alsó magánhangzókat, hanem hosszú párjaikat is kitiltja az adott környezetből. Ezért egy módosított szűrő, mint amilyen a (3), jobbnak tűnik:

$$(3) \quad *X \\ \quad \quad | \\ \quad \quad V \\ \quad \quad | \quad / _ _] Y \\ \quad \quad [+open_1]$$

ahol V = magánhangzó, [+open₁] = alsó,] = morfémahatár,
Y = toldalék első szegmentuma, X = időzítési tengely eleme.

d) A 12. táblázat (99. l.) egyike azoknak a hasznos táblázatoknak, amelyek a magyar szavakban talált hangkapcsolatokat mutatják be. Ebben szerepel a *Hradzsin* szó, annak illusztrálására, hogy a /xr/ lehetséges mássalhangzókapcsolat a szó elején. Felmerül a kérdés, hogy milyen alapon vesznek figyelembe a szerzők egyes idegen eredetű tulajdonneveket, és milyen alapon ignorálnak másokat. Például ugyanez a táblázat nem tartalmaz /gd/ kapcsolattal kezdődő szót, holott pl. a *Gdansk* vagy *Gdynia* lengyel városnevek is előfordulnak magyar beszédben. Ugyanez a probléma merül fel a 17. táblázat (129. l.) kapcsán. Ez a táblázat tagadja az intervokális /gd/ lehetőségét, pedig ilyent találunk a *Bagdad*, *Magdolna*, *Magdaléna*, *Magda*, *Magdi* szavakban is.

e) A 125. lapon azt olvassuk, hogy azonos szomszédos magánhangzók nem fordulhatnak elő egyszerű (monomorfémikus) szavakban, mert ezt a Kötelező Kontúr Elve (Obligatory Contour Principle = OCP) tiltja. Ezért ahol mégis ezt a konfigurációt találjuk, mint pl. a *vákuum* vagy *zoológia* szavakban, amikor a kiejtésük [va:kuum], illetve [zoolo:giɔ], az elemzéskor úgy kell a szavakat átstrukturálnunk, mintha két analitikus tartományból állnának: [[váku][um]], [[zo][ológia]]. Csak így kerülhetjük el az OCP megsértését. Ez a javaslat azonban ad hoc megoldás, s ráadásul a [[zo][ológia]] esetében szintén szabályt sért: azt a megszorítást sérti meg, hogy rövid középső magánhangzó nem állhat a magyarban analitikus tartomány végén (143). A szerzők szerint a [[zo][ológia]] esetében ez a második megszorítás nem érvényes (126). De ugyanezzel az erővel azt is

mondhatnák, hogy az OCP nem érvényes. Ez annak a bevallását jelentené, hogy az OCP alól lexikailag jelölt kivételek lehetnek. Persze a rövid középső magánhangzók tiltása az analitikus tartományok végén csupán nyelvspecifikus korlátozás, míg az OCP univerzális elv; és a nyelvspecifikus szabályok könnyebben áthághatóknak tűnnek, mint az univerzális elvek. Ennek ellenére az OCP-t ekkora tisztelettel övezni talán fölösleges (vö. HARRIS, JOHN, *English Sound Structure*. Oxford: Blackwell, 1994. 172).

f) Hasonló átstrukturálást javasolnak a szerzők a 261. lapon, amikor a morfémbelseji C1C2C3 (C4) kapcsolatokról kívánnak számot adni a *templom*, *asztma*, *lajstrom* stb. szavakban. (A C = mássalhangzó). A javaslat szerint az ilyen monomorfémikus szavakat fonológiaiag összetételeknek, tehát két független tartományból álló szavaknak kell elemeznünk. A két tartomány közötti határ húzódhat a C1 és C2 között, l. [[item][plom]], [[as][tma]], [[laj][strom]]; vagy a C2 és C3 között, l. [[temp][lom]], [[ast][ma]], [[lajš][trom]]; vagy akár a C3 és C4 között is, ha van C4, l. [[lajšt][rom]]. Bár ez az elemzés is ad hoc megoldás, egyelőre ez tűnik a legjobbnak. Ami vitára ingerel, az a szerzők következő megjegyzése: „Néhány szó esetében egy bizonyos szótagolás sokkal valószínűbb, mint az alternatív szótagolás(ok): például a legtöbb (ha nem az összes) beszélő az *asztma* szót úgy szótagolja, hogy /ast.ma/, és nem úgy, hogy /as.tma/. Ez arról tanúskodik, hogy ennek a szónak az elemzése mindenki számára [[ast][ma]], s ez meglepő a jelen keretben.” (Én fordításom, V. L.) De ez csak akkor meglepő, ha helyes a szerzők feltételezése, miszerint a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok mássalhangzói között nincsenek fonotaktikai interakciók. A szerzőknek ezen álláspontja miatt például pusztá véletlen az a tény, hogy nincsen /tm/-kapcsolattal kezdődő független tartomány (l. 12. táblázat, 98. l.). Ám az /ast.ma/-féle szótagolás kizárólagos volta a szerzőket álláspontjuk felülvizsgálására készíthetné: nem lenne itt semmi rejtély, ha a szó eleji mássalhangzókapcsolatok mássalhangzói közötti fonotaktikai összefüggések lehetőségét megengednék.

g) Sajnos elég sok sajtóhiba akad a könyvben, de úgy gondolom, hogy a figyelmes olvasó a legtöbb esetben képes lesz ezeket helyesen értelmezni.

Míndezek a kisebb hiányosságok azonban nem érintik a könyv kétségtelenül igen magas színvonalát. A leírás teljességére való törekvés, az adatok megbízhatósága, az elemzések megalapozottsága és a kifejtés világossága a könyvet nemcsak a fonológus szakértők számára teszik majd nélkülözhetetlenné, hanem a magyar és általános nyelvészek és nyelvészszakos egyetemi hallgatók számára is. Meggyőződésem, hogy a könyv a külföldi olvasók körében sikert fog aratni, és hogy a hazai olvasók is nagy haszonnal forgathatják majd. Elsősorban szakkönyvtáraink figyelmébe ajánlom.

VARGA LÁSZLÓ

Király Péter, *Az országgyűlési nyelv 1790—1827*

Bibliotheca Slavica Savariensis VII. Szombathely, 2000. 139 lap

Bár a tudományok világában Zrínyi híres jelmondata (Sors bona, nihil aliud : Jó szerencse kell, semmi más) kevésbé érvényes; nem tagadható, hogy számos jelentős felfedezéshez a véletlen, azaz a „jó szerencse” segített hozzá kutatókat. A magyar nyelvtudomány is tud ilyen esetekről; ilyen volt — egyebek közt — a Halotti Beszéd meg az Ómagyar Mária-siralom fellelése. Persze, a szerencse is csak az arra érdemeseknek szokott szolgálni, vagyis azoknak, akik a véletlentől felkínált lehetőséggel élni is tudnak. Mint KIRÁLY PÉTER, „Az országgyűlési nyelv 1790—1827” című tanulmány szerzője.

Ama bizonyos szerencsés véletlen, amint azt Király Péter (munkájának rögtön az elején) megírja, a következő volt. Nemrég Zánk Magdolna tanárnőtől egy terjedelmes, Pozsonyban nyomtatott könyvet kapott ajándékba, mely az 1825., 1826. és 1827. évi országgyűlési ülések határozatainak magyar nyelvű szövegét tartalmazza. Király Péternek (aki a XVIII. és a XIX. század fordulójának nyelvi eseményeivel az Egyetemi Nyomda történetének kapcsán már korábban behatóan foglalkozott) feltűnt, hogy a felvilágosodás kori és reformkori magyar nyelv kutatói közül senki sem tud az országgyűlési határozatoknak erről a magyar nyelvű gyűjteményéről. Ez a szembeötlő hiányosság indította Király Pétert a reformkor előtti országgyűlés nyelvének vizsgálatára. A következők derültek ki.

Az 1790. június 11-i országgyűlési állásfoglalás szerint „... végképpen meghatározottat, hogy [a hozott törvények] egy királyi törvényszék bírāja, és a négy kerületek [a dunáninnyi, a dunántúli, a tiszáninnyi és a tiszántúli kerület] által megnevezendő négy személy által magyar nyelven íratassanak, ezután pedig Horvátország és egyéb magyar nyelvet nem gyakorló lakosok [Gallitz, Lodomer] kedvéért, egy királyi törvényszék bírāja által deák nyelvre fordíttassanak s a fennmiltett öt személy által megvizsgáltván, a magyar, mint eredendő, a deák pedig mint hiteles fordítás adassék ki” (4. lap). A császár (azaz I. Ferenc magyar király) azonban ezt a határozatot úgy módosítva hagyta jóvá, hogy hitelesnek a latin szöveget kell tekinteni.

Az 1790. évi országgyűlés nyelvi határozatának jelentősége abban van, hogy az országgyűlés — a központi hivatalok közül elsőként — törvényesítette a magyar nyelv használatának jogát a latin mellett, és hogy ennek szellemében a további évek országgyűlésének „Jegyzései” (= naplói) már magyar nyelven (is) megjelentek.

A Király Péter birtokába jutott kötet különösen az 1827. évi határozatok miatt értékes: ezek között találjuk a Magyar Tudós Társaság létrehozásáról, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Országos Könyvtár megalapításáról, a Ludovica Katonai Iskola és a Magyar Nemes Testőrző Sereg megszervezéséről, továbbá a levéltárak szervezetéről, a porták összeírásáról, a hazafiúsításokról, a sókereskedelemről stb. szóló határozatokat. Ezek közül Király Péter elsősorban a művelődéssel kapcsolatos iratokat illesztette be munkájába.

A kitűnő érzékkel válogatott anyag értékét a betűhív közlési mód jelentősen növeli: a kiadvány (a szerző magyarázatainak is köszönhetően) személyiségi, nyelvi és helyesírási kutatások számára is kiválóan használható.

Művének 4.4. fejezetében olvashatjuk Király Péter magvas összefoglalását az országgyűlési iratok magyar nyelvének eddigi — sajnálatosan gyér — tanulmányozásáról, holott ez az anyag sokkal érdemelt volna sokkal nagyobb figyelmet. Legfőképpen azért, mert (ahogy „az országgyűlési nyelv” felfedezője írja): „az országgyűléseken Magyarország minden tájának, megyéjének követői, az egyházi és világi intézmények képviselői jelen voltak, s az ott elmondottakat nemcsak hallották, hanem azok szövegét nyomtatásban is megkapták” (i. m. 133). De ez a szöveg már „nem egy adott tájegység, nyelvjárási terület vagy egy nyelvi réteg (írók, jogászok, közigazdászok) nyelvét tükrözte, hanem a nyelvjárások és a nyelvi rétegek feletti országos érvényű hivatali nyelv funkcióját töltötte be, amely az ország akkori sokirányú fejlődését, megújulását volt hivatott elősegíteni; az országgyűlés egységes nyelvet igyekezett kialakítani, ezt a nyelvet érvényesítette az országgyűlés kinyomtatott irataiban, s ezek szétküldése révén e nyelvnek országos elterjedtséget biztosított” (i. m. 137).

Az ismertető szívből reméli, hogy KIRÁLY PÉTER kiváló értekezése másokban is felébreszti a kedvet a tőle felvetett problémák továbbgondolására, elmélyítésére.

FÁBIÁN PÁL

III. Dialektológiai Szimpozion

Szerkesztette SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN.
Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke,
Szombathely, 1998. 342 l.

A magyar dialektológia jelentős hagyományának kétségkívül részévé váltak a Szombathelyen tartott szimpozionok. A III. dialektológiai szimpozion 1992-ben szervezte meg a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Nyelvtudományi Munkabizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szombathelyi csoportja, együttműködve a szombathelyi főiskola nyelvjárástani műhelyével. Periodikus rendezvényeik sorában az 1981. és 1987. évi szimpoziont követően ezt a találkozót az élőnyelv és a nyelvföldrajz témakörében hirdették meg — ezzel részben lefedve a megelőző konferenciák tematikáját: a legelső a nyelvjárási monográfiák, a regionális tájszótárak és nyelvatlaszok, a szókészleti gyűjtés és feldolgozás, valamint a nyelvjárástan oktatásának kérdéseivel, míg a második a szociolingvisztika és a dialektológia kapcsolatával foglalkozott.

Immár sajnálatos hagyománynak tekinthető, hogy a magyar dialektológiai konferenciák anyaga több éves késéssel jelenik meg. Így az 1992. augusztus 27—28-án Szombathelyen tartott szimpozion anyagát is csak hat évvel később vehette kezébe az olvasó. A kötet előszavában a szerkesztők tájékoztatnak a késedelmes megjelenés okairól, egyben hivatkoznak arra a tapasztalatukra, „hogya ma is aktuális mindegyik előadás anyaga” (9). Emellett bizakodásuknak adnak hangot, hogy a kiadvány tudománytörténeti értéke sem kerül el az olvasó figyelmét. A szerkesztői előszót köszöntések követik PUSZTAI JÁNOS, a vendéglátó intézmény főigazgatója, valamint SZABÓ GÉZA, a szervező tanszék vezetője részéről, majd BENKŐ LORÁND személyes hangvételű megnyitó beszédét olvashatjuk, mely rövid elemzést ad a magyar nyelvjáráskutatás történetének a MNyA. munkálataiig terjedő főbb korszakairól.

A megnyitó beszédben meghúzott tudománytörténeti korszakhatárt követő dialektológiai kutatások tendenciáit a szimpozion első előadását tartó KISS JENŐ tekinti át. Előadásában a magyar dialektológia gyakorlata és lehetőségei — a tudományos konferenciák egyik alapvető feladatának megfelelően — átfogó kritikai értékelésbe ágyazódva tematizálódnak. Érdemes ebből a szempontból összevetnünk egymással a konferencia összefoglaló előadását tartó DEME LÁSZLÓ és az elsőként előadó KISS JENŐ megítélését a magyar és a nemzetközi nyelvjáráskutatás viszonyáról. KISS JENŐ megállapítása szerint „...a magyar dialektológia több tekintetben el van maradva az európai dialektológia fő áramától” (29). Ezzel szemben DEME LÁSZLÓnak a konferenciát záró előadásában a következőket olvashatjuk: „a magyar dialektológia, amelyet (a magyar nyelvészet más ágaival együtt) sokan és sokáig bélyegeztek úgy — nem is mindig ok nélkül —, hogy túlságosan magába zárkózott; nos, ez a magyar dialektológia [...] nagyon is szorosan, egyre szélesebben tartja az érintkezést a nemzetközi fejlődés fő vonulataival” (326). Noha feltételezhetnénk, hogy DEMÉ a szimpozion két napjának előadásai győzték meg KISS JENŐ elmarasztaló véleményének túlhatalomát, nyilvánvalóan nem erről van szó: a diszciplína nemzetközi eredményeinek eltérő recepciójában kereshetjük a magyar dialektológia kétféle megítélésének magyarázatát. Megjegyzendő, hogy DEME nem határozza meg az általa hivatkozott „nemzetközi fejlődés fő vonulatait”, így kérdéses marad, miként is értelmezhetjük megállapítását. Anélkül, hogy igazságot kívánnánk tenni a kérdésben, a szimpozion előadásainak tematikus áttekintésével nagy vonalakban meghatározhatóvá válnak azok a tendenciák, amelyek a magyar dialektológiát egy évtizede jellemezték. Erre utal SZABÓ GÉZA köszöntő beszédében is: „[az] előadások tematikai sokfélesége lényegében reálisan jelzi a mai magyar dialektológia elméleti, illetőleg gyakorlati problémáit, és lefedi a jelentősebb kutatási területeket” (16). Egyben arra is lehetőség nyílik, hogy kimutassuk a KISS JENŐTől említett többdimenziós dialektológia hazai és határainkon túli alakulásának lehetséges irányait. Nem hiá-

bavaló tehát a magyar dialektológia előtt álló feladatokat is tekintetbe venni, mikor ismertetésünkben — a kötet összesen 36 tanulmányának teljességre törekvő bemutatása helyett — elsősorban azokkal a kutatási területekkel foglalkozunk, amelyekhez az előadások jelentősebb része kapcsolódik.

KISS JENŐ előadásában több alapvető feladatot is megfogalmaz, amelyek a magyar dialektológia előtt állnak, így a lexikológiai kutatások elmélyítése, a nyelvjárási jelenségek belső mozgásának és változásának vizsgálata, a nyelvi érintkezésnek a közösségek teljes beszélt nyelvi tartományára kiterjesztendő kutatása, a nyelvföldrajznak és a szociolingvisztikának a többdimenziós nyelvatlásokban megvalósuló összekapcsolódása. A kérdés későbbi, részletesebb kifejtésében a szerző hasonló kutatási kérdéseket vázol fel, némely esetben kiegészítve a szimpozicionon felvázolt „hiánylistát” (MTud. 1998/8: 929—35): kiemeli a dialektológia alkalmazott nyelvészeti vonatkozásainak jelentőségét az iskolai oktatásban, a nyelvi attitűdök és a nyelvhasználat változásának a társadalmi-kulturális folyamatok mátrixában értelmezhető összefüggéseit, a regionális nyelvváltozatok szerepét a nyelvi szocializációban, a nyelvi tudatosság vizsgálatának szubjektív dialektológiai megközelítését. Jelentős szemléleti kérdésként jelenik meg a nyelvközpontú dialektológiai hagyomány átértelmezésének lehetősége a nyelvhasználat pragmatikai és társadalmi-kulturális aspektusaival összefüggésben.

A szimpozicion előadásait az egyes kutatási területek szintjén áttekintve látható, hogy a klaszszikus tematikájú dolgozatok mellett a KISS JENŐ elemzésében megfogalmazott újabb kutatási irányokat felvázoló vizsgálatok csak kisebb részét alkotják a kötetnek. Ugyanakkor a hagyományos területeken művelt kutatások szemléleti sokszínűségéből adódóan a dialektológia megújulásának lehetőségei több irányból is megfogalmazódhatnak.

Az újabb területek közül elsőként említendő a nyelvi mozgás és változás leírásai. Több előadó a nyelvjárási változások egy-egy részterületét vizsgálja, az elemzés elsődleges szempontjának a kérdéses beszélőközösségekre jellemző szociológiai változók közül a generációk tagolódását tekintik. Pedig az életkorhoz kötődő nyelvhasználati változások kizárólagos hangsúlyozása némiképp mechanikus jellegű leíráshoz vezet, mint H. GERENDÁS ÁGOTA elemzésében, amely a sorokpolányi szótagzáró *-l* megoszlásának változását két nemzedék nyelvhasználatának összehasonlításával mutatja be. A generációs megoszlás szempontját egészíti ki történeti adatok összevetésével P. LAKATOS ILONA és TUKACS NÉ KÁROLYI MARGIT dolgozata, amely a MNyA., a SzamSz. és más források vonatkozó anyagát veti össze Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei morfológiai jelenségek kérdőíves gyűjtéssel nyert adataival. A szerzők ugyanakkor figyelmen kívül hagyják a történeti források kezelésének azt a jelentős kérdését, hogy miként vehetők össze egymással az eltérő adatgyűjtési módszerekkel nyert korpuszok. A nyelvi változás — mégoly esetleges elemzési szempontokat követő — vizsgálatára vállalkozó előadások mellett általában az egy-egy nyelvjárás általános jellemzéséről szóló dolgozatok is említést tesznek egyes nyelvi jelenségek változásáról, a folyamatok azonosítása azonban rendszeres elemzés híján többnyire csak impresszionisztikus megfigyelésként értékelhető.

A regionális nyelvváltozatok szókészletének változását és mozgását elemző vizsgálatok jelentős módon járultak hozzá a nyelvjárási lexikológia elméleti és gyakorlati megalapozásához, amely minden bizonnyal a nyelvjárási lexikográfiára is hatással lesz. BOKOR JÓZSEF kutatási beszámolója a nyugati nyelvjárási régió tájszókészletének lexikológiai vizsgálatáról szól, amelyek egyben változás- és mozgásvizsgálatként is értelmezhetők. A később önálló kötetben megjelent vizsgálat általános szempontrendszer alakított ki a nyelvjárási és a köznyelvi szókészlet érintkezésének többretű elemzéséhez (Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. MNyTK. 203. sz. Bp., 1995.).

A nyelvi változás vizsgálatai mellett többen olyan kutatási tervekről számolnak be, amelyeknek nincsenek jól megalapozott előzményei a magyar dialektológiai hagyományban. FODOR KATALIN köznyelvi és nyelvjárási beszélők nyelvi produkciójához fűződő kísérleti tervét vázolja fel, amely a szupraszegmentális eszközök percepcióját nyelvjárási szövegeken vizsgálja. Feltételezése

szerint a hangsúly, a hanglejtés, a szünet befolyásolja a nyelvjárási beszélt nyelvi szövegek tempójának és időtartamának kísérleti helyzetben megfigyelhető szubjektív értékelését.

Több kutató a dialektológia és más diszciplínák egymásra hatásának a kérdéseit feszegeti. A néprajz fontos kiegészítő tudományterülete a dialektológiának, különösen a néprajzi atlaszok tanulságai lehetnek fontosak a területiség szempontját nyelv és kultúra kapcsolatában feltételező nyelvföldrajz számára. BALÁZS GÉZA előadásában a Magyar Néprajzi Atlasz nyelvészeti elemzésének lehetőségeire és korlátaira hívja fel a figyelmet. A MNA. kötetének összehasonlító vizsgálata minden bizonnyal hozzájárulhat ahhoz a szimpozionon ismételten említett feladathoz, hogy a MNyA. és más regionális atlaszaink anyagát több szempontú elemzéssel szolgáltassuk meg.

Nyelvföldrajz és névtan kapcsolódik össze TELEKINÉ NAGY ILONA, valamint KÁLNÁSI ÁRPÁD előadásában. Az előbbi dolgozat a Galántai járás földrajzi neveiben előforduló hangtani jelenségek izoglosszáival foglalkozik, míg KÁLNÁSI a szatmári földrajzi köznevek gyakoriságát vizsgálja. Mindkét dolgozat kísérletet tesz a vizsgált földrajzi nevek nyelvföldrajzi megoszlásának ábrázolására, ami elsősorban a hangtani vizsgálatok esetében teszi lehetővé, hogy a földrajzi nevekben előforduló archaikus nyelvi jelenségeket a nyelvátlaszok megfelelő adataival összevetve mérjük fel a nyelvváltozatok korábbi állapotait.

A néprajz és a névtan területiségével foglalkozó előadások mellett — a szimpozion tematikájának megfelelően — nagy számban olvashatók a kötetben nyelvföldrajzi tárgyú dolgozatok, amelyek egyrészt nyelvátlaszok térképlapjait, adatait elemzik, másrészt a nyelvföldrajzi tipológia kérdéseit feszegetik. Nyelvátlasztérképek elemzésével foglalkozik MURÁDIN LÁSZLÓ, aki a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszában néhány szóföldrajzi térképlapjáról tartott előadást, valamint LIZANEC PÉTER, aki a kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszában szemantikai térképlapjait mutatta be. Hangtani jelenséget vizsgál HORVÁTH KATALIN, a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban jelentkező zárt *i*-zés jelenségét elemzi. SAJTOS JÓZSEF a Sárvíz menti (mindeddig publikálatlan) nyelvátlasz alkalmazott gyűjtési módszereit és részleges eredményeit, egyes térképlapjait ismerteti. JUHÁSZ DEZSŐ a hangutánzó igék nyelvföldrajzi ábrázolásának nyelvtörténeti értékeléséről vet fel kérdéseket két regionális atlasz anyagát elemezve.

A nyelvjárások osztályozásának kérdéseit BALOGH LAJOS tudománytörténeti áttekintésével elemzi, elkülönítve egymástól a területi és a tipológiai alapú felosztásokat. HAJDÚ MIHÁLY amellet érvel, hogy leginkább a hangtani jelenségek alapján határozható meg a nyelvjáróterületek határai, míg ebből a szempontból a szóföldrajzi jelenségek izoglosszáinak példákkal is illusztrált összevetése nem bizonyul eredményesnek.

A nyelvföldrajzi kutatásokat különösképp érintő tudományszervezési kérdésként jelenik meg a szimpozionon a kutatási irányok, feladatok összehangolásának igénye (32). Ez már azért is alapvető feladat lenne, mert a többdimenziós dialektológiai szemlélet módszertani követelményeinek nehezen felelhetnek meg az egyéni kutatások. A különböző programok sikerességének sok esetben előfeltétele, hogy megvalósításukra munkacsoportok szerveződjenek, és nem csupán a kutatás leginkább időigényes szakaszaiban. A kötetben mégis kevés olyan kutatásról olvashatunk, amely ilyen együttműködés eredménye lenne, így a szombathelyi tanszéknek, azon túl, hogy a konferencia vendéglátó intézményének szerepét látta el, különös jelentőséget ad az a következetes, összehangolt kutatási program, amely a szombathelyiek több évtizedes munkásságát meghatározza.

A szombathelyi nyelvjárástani műhely tevékenységének fő célkitűzései elsősorban SZABÓ GÉZA tanulmányában körvonalazódnak. A dolgozat címében is szereplő „nyelvföldrajzi szociolingvisztika” eljárásait röviden úgy jellemezhetjük, hogy céljuk az atlaszkutatások módszereivel folytatott terepmunka és elemzés kibővítése szociolingvisztikai szempontokkal. Ezek a szempontok elsősorban módszertani jellegűek, amelyeket a gyakorlatban a szombathelyi kutatók egy szten-derdízált kérdőívvel nyelvjárási gyűjtések során alkalmaznak a Nyugat-Dunántúl régióiban. A nyelvi adatok felvételét kiegészíti az adatközlők nyelvi életrajzának és tudatosságának felmérése, amely az adatközlő nyelvi magatartását a gyűjtés szituációjában értelmező elemzéshez járul. A gyűjtés

„tematikus keretét adó” kérdőívvel nyert adatoknak a terepmunka menetét követő függvénydiagramos ábrázolása a szituációtól függő nyelvi viselkedés illusztrálását szolgálja. Az elemzés határait kijelölő korlátozásnak tekinthető, hogy a terepmunka tényezőinek tárgyalása során SZABÓ „zavaró körülménynek” tartja, ha a gyűjtés során a terepmunkás és az adatközlő mellett mások is jelen vannak. A nyelvi viselkedés megváltozása, módosulása ilyen esetben nem illeszkedik a modellhez, amely a nyelvjárási alakok kérdőíves előhívásának sikerességét elsősorban a gyűjtő és az adatközlő egymással kialakított kapcsolatának tulajdonítja. Pedig éppen a terepmunkával járó kommunikatív aktusok mindenkor szituáltságának a felismeréséből fakadna, hogy a beszélők nyelvi viselkedését az esetleges beszédpartnerekhez fűződő társas kapcsolataikkal összefüggésben vizsgáljuk. Itt válhat fontossá annak belátása, hogy a szociolingvisztikai megközelítés módszertanának egyes elemeit mechanikusan alkalmazó eljárások nem biztosíthatják a dialektológia aktív hozzájárulását a nyelvhasználat variabilitásának és területiségének kérdéseéhez.

Végül néhány megjegyzés a kötet szerkezetéről. Bár a kötetben való tájékozódást kissé elnagyolt tárgymutató segíti, az előadások nagy száma miatt hasznos eligazítást nyújthatna a dolgozatok fejezetekre osztott csoportosítása. A szerkesztők ugyan megemlítik, hogy tematikus egységekbe sorolták az előadásokat, ennek a kötet szerkezetében mégis csak halvány nyomait fedezhetjük fel. Keverednek egymással a gyűjtésmódszertani, változásvizsgálattal foglalkozó, nyelvföldrajzi stb. témájú írások. Az előadásokat, amelyeknek előzetesen meghatározott sorrendje módosult a konferencia során, az eddigi szimpozion-kötetek hagyományát követve elhangzásuk sorrendjében olvashatjuk. Talán szerencsésebb lett volna az a megoldás, ha a szerkesztők az eltervezett témakörök szerint csoportosítják a tanulmányokat, mivel az előadások tematikus sokszínűsége így kevésbé áttekinthető módon tudósít az egyes kutatási irányokról.

BODÓ CSANÁD

T. Somogyi Magda, Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000. 115 l.

T. SOMOGYI MAGDÁT szótárírói és -szerkesztői munkássága mellett (Petőfi szótár, ÚMTsz., Képes diákszótár, Jókai szótár, Magyar szókincstár) elsősorban mint a magyar nyelv alaktani kérdéseivel foglalkozó nyelvészt tartjuk számon. Nem véletlenül, hiszen már bölcsészdoktori értekezését is e tárgykörből választotta (A passzív ígétövek leíró vizsgálata a magyarban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.), s azóta megjelent újabb publikációi is alaktani, elsősorban toldalékrendszerezési kérdésekkel foglalkoznak (l. Felhasznált irodalom, 111). Ez a könyve 1994-ben megvédett kandidátusi értekezésének (melynek opponense ELEKFI LÁSZLÓ és V. RAISZ RÓZSA volt) több ponton bővített, a legfrissebb szakirodalmi vonatkozásokat is tartalmazó változata, amely — mint a címe is mutatja — a problémákat vizsgálja meg és egyúttal állást is foglal az egyes kérdésekben. Rendkívül rokonszenves az a kutatói magatartás, amely T. Somogyi Magdát jellemzi, s amelynek külön is hangot ad a Bevezetésben (10), ahol mások véleményének tiszteletben tartására utal, majd a könyv végén ezt írja: „...hagyni kell, hogy a nyelv rendszere érvényesüljön a leírásban, hiszen a mesterségesen kiagyalt rendszer úgysem érvényesül a nyelvben” (Összegzés 104).

A bemutatandó könyv három nagy egységre osztható. Az első (12—40) a toldalékrendszerezés elméleti megközelítésével, a második (41—64) a toldalékrendszerezés gyakorlatával, míg a harmadik (65—102) a vitatott besorolású toldalékokkal foglalkozik.

Már az elméleti bevezetés jól tükrözi a szerző jártasságát mind az általános nyelvészeti, mind a magyar nyelvészeti irodalomban, s ez tulajdonképpen természetesnek vehető, hiszen egyetemi tanulmányai során mindkettőre szakosodott. Ez a tény egyúttal biztosíték arra, hogy a fent

említett tudományágak tekintetében nem részrehajló, hiszen jól ismeri mindkettő eredményeit és hiányosságait, s ennek birtokában tett megállapításait elfogulatlanak és hitelesnek kell tekintenünk, mint ahogy számomra azok is.

Melyek azok a kérdések, amelyek egyaránt érdeklik az általános nyelvészeket és a magyar nyelv kutatóit? Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, azt mondhatnánk, hogy a legtöbb gondot annak az eldöntése okozta és okozza, hogy hány kategóriába sorolhatók a magyar nyelv toldalékai, illetőleg az egyes kategóriákba mi tartozik bele, azaz egy bizonyos toldalék vajon képző, jel vagy rag-e?

A kérdés megválaszolásához szükséges a toldalékmorfémák jellemzőinek, illetőleg elhatárolási kritériumainak számbavétele. A szerző jól látja, hogy a magyar nyelvészeti szakirodalomban hagyományos formális, funkcionális és szemantikai ismérvek nem elégségesek ahhoz, hogy a három toldaléket egyértelműen megkülönböztessük egymástól. A nyelvspecifikus jelkategoría pedig részben egyszerűsíti, részben bonyolítja a kérdés megoldását (14). A szerző állásfoglalása és érvelése egyértelmű és meggyőző, amikor a három toldalékkategória szükségességét hangsúlyozza, de mielőtt ennek végső summázatát adná („a magyar toldalékok osztályozására nem több, és nem kevesebb, mint három toldalékkategóriára van szükség”, l. Összegzés 103), áttekinti a magyar toldalékrendszerezés történetét (41—52), majd összehasonlítja más nyelvek, nevezetesen az angol, a német, az orosz, a török és a finn mai toldalékrendszerezési gyakorlatával (52—8). A felsorolt nyelvek mértékadó leíró nyelvtanainak áttekintése során a szerző arra mutat rá, hogy a toldalékok rendszerezése a vizsgált leíró nyelvtanokban mennyire függvénye az adott nyelv specifikus vonásainak, de függ az egyes nyelvtanírók szemléletétől is.

Ezután következik a vitatott besorolású toldalékokról szóló fejezet (65—102), amely terjedelmében a könyv leghosszabb, jelentőségében pedig a legértékesebb része. A szerző már korábban tisztázta, hogy dolgozatában a vitatható besorolású szuffixumok rendszerbeli besorolásának vizsgálatát tartja szem előtt (14 és 64), s ennek függvényében értékeli, illetőleg átértékeli a magyar nyelv következő morfémait, egyúttal megadva lehetséges rendszerbeli helyüket is. A hagyományosan birtokjelnek, fokjelnek, kiemelő jelnek, többesjelnek és birtokos személyjeleknek nevezett toldalékok jelszerűségét — amióta van hármass osztályozás — csak a többesjel esetében nem vonták kétségbe, a birtokjel, a fokjel és a kiemelő jel képzőszerűsége viszont többször is felmerült a szakirodalomban. Ugyanakkor a képzők között számontartott *-ék* gyűjtőnévképző és a ható képző vajon átminősíthető-e jelnek? Nem akarom elvenni az olvasóktól azt a lehetőséget, hogy maguk is megismerjék a különböző véleményeket és ezek ütköztetését, ezért csak a szerző végső következtetéseit ismertetem. Eszerint az *-é* a névszójelek közé sorolandó derivációs morféma, az *-ék* sajátos többesjel, derivációs morféma, a *-bb* a képzők közé sorolandó derivációs morféma. A névszókhoz járuló *-ik* megítélése nem egyértelmű, sorolhatjuk a képzők és a jelek közé is, de mindenképpen derivációs morféma. A *-dik* morféma kapcsolata az előbbi *-ik* morfémával a nyelvészek számára nyilvánvaló, az átlagos beszélő viszont egységes szuffixumként tartja számon őket (77). A *-hat* továbbra is a képzők között helyezkedik el, de közvetlenül a jelek szomszédságában és derivációs morféma (79). (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szakirodalomból jól ismert tétel igazolásával, miszerint a ható képző jelentésénél fogva közel áll a módjelekhez, az oktatásban gyakran találkozhatunk. Saját hallgatóim nemegyszer tévesztették össze a kettőt, s képeztek feltételes mód helyett ható igét...)

A következő kérdéskör arra ad választ, vajon jel-e vagy rag a birtokos számát, személyét kifejező szóelem. Bár az utóbbi időben az egyetemi és főiskolai oktatásban már általánosnak mondható a *birtokos személyjel* műszó használata, az általános iskolákban még nem ez a helyzet (80). (A nyelvészeti szakirodalomban a Strukturális magyar nyelvtan is birtokos személyragokról ír, vö. Morfológia. Akadémiai Kiadó, 2000. 590 és kk., de ne felejtjük el, hogy a nyelvtan szerzői a külföldi szakirodalom alapján a toldalékokat képzőkre és inflexiókra osztják, s ez utóbbi jelenti a hazai szakirodalomban használatos jeleket és ragokat, vö. i. m. 128 és kk. Az *inflexiók morfémák*

műszót egyébként az új egyetemi leíró nyelvtan is átvette, vö. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 59 és kk.)

A harmadik kérdéscsoport azokat a todalékokat vizsgálja meg, amelyek a határozóragok és a határozószó-képzők közé egyaránt besorolhatók. Itt külön szemügyre kell vennünk a melléknemekhez járuló ragokat, illetve képzőket, s azokat is, amelyek fővekekhez járuló esetragok, de lehetnek határozószó-képzők is. A szerző egyértelműen állást foglal amellett — s véleményét természetesen érvekkel is alátámasztja —, hogy mind az *-n*, mind az *-ul/-ül*, mind pedig a *-lag/-leg* képző, s mivel melléknévből képeznek határozószót, mindenképpen szófajváltók is. A számnevekhez kapcsolódó *-szor/-szer/-ször* ugyancsak képző.

A fővevekhez járuló todalékok hovatarozása azért is lényeges kérdés, mert arra is választ ad, hogy hány esetragja lehet a magyar főnévnek. T. Somogyi Magda az általa elfogadott képző-, illetőleg ragkritériumok alapján egyetért KIEFER FERENC todalékosztályozásával, amely a hagyományosan felsorolt esetragok közül csak 18-at (az alanyeset Ø ragja nélkül csak 17-et) tart valóban esetragnak, a többi határozószó-képzőnek nyilvánítja.

A továbbiakban az igenévi todalékok besorolásáról olvashatunk. Itt tulajdonképpen csak a főnévi igenév *-ni* todalékának kérdése marad nyitva (98), s kompromisszumos megoldásként marad a képzők között. A könyv befejező része a képzőszerű utótagokról (99—101), valamint a prefixumszerű előtagokról ír röviden. Ezután az Összegzés (103), a Felhasznált irodalom (105—13) következik, végül a Névmutató (114—5) zárja a könyvet, amely a Tinta Könyvkiadó sorozatának, a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III.” köteteként jelent meg. (A sorozat első darabja „A szinonimitásról”, a második a „Poliszémia, homonímia” címmel látott napvilágot.)

Az elmúlt években az alaktan kérdései iránt érdeklődők számos publikációt olvashattak e témakörből. T. Somogyi Magda könyvével szinte egy időben jelent meg többek között a „Strukturális magyar nyelvtan” 3. kötete, a Morfológia (Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.) és az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő munkaközösségnek új, leíró nyelvtana, a „Magyar grammatika” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000.). Az ismertetett könyv megjelentetése ennek ellenére is fontos és jelentős, mivel a vitatott besorolású todalékokat sokkal alaposabban és részletesebben tárgyalja, mint mások, felhívja a figyelmet a most is meglévő problémákra, majd állást foglal és megoldást javasol. T. SOMOGYI MAGDA könyvét a tudományos kutatásban és az anyanyelvi oktatásban egyaránt ismernünk és alkalmaznunk kell.

POSGAY ILDIKÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Pais Dezsőre emlékezve

2001. április 9-én emléktáblát avattak a Kosztolányi Dezső tér 12. sz. ház falán az alábbi szöveggel:

E HÁZBAN ÉLT ÉS ALKOTOTT

DR. PAIS DEZSŐ

(1886—1973)

AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

LEGRÉGIBB NYELVEMLÉKEINK TUDÓS MAGYARÁZÓJA

ÁLLÍTTATTA

BUDAPEST FŐVÁROS XI. KERÜLETI ÖNKORMÁNYZATA

2001.

A kerület nevében dr. Juhos Katalin polgármester asszony mondott köszöntőt, majd Fábíán Pál méltatta Pais Dezső életét és munkásságát.

Tisztelt Barátaim!

Pais Dezső 1886. március 20-án született Zalaegerszegen. Itt érettségizett kitünő eredménnyel 1904-ben. Mint az Eötvös József Collegium tagja iratkozott be a budapesti egyetemre magyar—latin—görög szakos hallgatónak. Szakvizsgát 1908-ban tett, majd rövid ideig (egy évig) tartó nevelősködés után megszerezte a tanári oklevelet is. Álláshoz csak újabb egy év után jutott: előbb Sopronban, majd Cegléden, végül pedig Budapesten (a III. kerületi állami főgimnáziumban) tanított középiskolai tanári beosztásban. Pais professzor úr ezekről a középiskolai éveiről mindig nagy szeretettel beszélt; a tanári hivatástudat egyetemi tevékenységét is messzire sugárzóan áthatotta.

1924-ben a budapesti egyetem bölcsészettudományi karához osztották be szolgálatételre; 1933-tól az Eötvös-kollégium tanára; 1937-től az egyetem professzora. Munkásságát az Akadémia is elismerte: 1930-ban levelező, 1941-ben pedig rendes taggá választották.

Az egyetemi katedra is, az akadémiai tagság is kiváló művek hosszú sorának elismerése volt. Itt és most csak néhány nevezetesebb munkáját említhetem: „Régi személyneveink jelentéstana” (1922.); „Magyar Anonymus” (1926.); „Agyafűrt” (1928.); „Ó-magyar olvasókönyv” (1929.); „A gyula és a kündü” (1931.); „A lovagköltészetből jött nevek a középkori magyarságnál” (1932.); „A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék” (1938.); „A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése” (1941.).

Én minderről 1941-ben, amikor az Eötvös-kollégiumba jelentkeztem, persze semmit sem tudtam; én csak egy végtelenül barátságos és bizalmat keltő időseddő úrral beszélgettem. Eleinte az akkoriban Szombathelyen — szülővárosomban — felfedezett római kori mozaikokról érdeklődött; aztán felültette velem az Oklevélszótárát, és belemerültünk a tőlem véletlenül kiválasztott *almárium* szó etimológiájának rejtelmeibe. Máig sem értem, hogyan: Pais tanár úr rávezetett a helyes megfejtésre; arra, hogy a mi szavunk a 'szekrény' értelmű latin *armarium* átvétele, végső soron pedig a 'fegyver' jelentésű *arma*, *armorum* szó származéka. — Ez a gondolkodtatva tanító módszer jellemezte egyetemi óráit is.

Aztán egyre közelebb, közelebb jött a háború!

Műveinek bibliográfiája természetesen híven mutatja, hogy a háborús évek Pais tanár úr tudományos munkásságát is visszavetették. De alig ült el a csatazaj, rögtön nevezetes műveket tett közzé: „A hat ige és a -hat, -het képző” (1945.); „Bocsát, bocsánat, búcsú” (1947.); „Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből)” (1948.); „Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel” (1949.); stb.

1950-től aztán Pais Dezső ismét a régi termékenységgel publikált maradandó műveket. Közülük ismét csak néhányra emlékeztethetek: „Két fejezet a mondatanból” (1950.); „Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez” (1950.); „Mondatrészek — beszéd-részek” (1950.). [E három tanulmányért (és persze egész munkásságáért) ítelték oda Pais Dezsőnek a Kossuth-díjat 1951-ben.]

Oszatlan sikert aratott Pais tanár úr az 1952. évi, Szegeden tartott nyelvészkongresszust megnyitó, „A magyar irodalmi nyelv” című előadásával, amely egy rendkívül fontos, de addig kevés figyelemre méltított kutatási területnek, a magyar irodalmi nyelv fejlődése vizsgálatának adott új lökést.

Az ötvenes évek első felének nevezetes eredményei még: „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” (1951.); „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” (1953.); „Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett” (1953.); „Éjtszaka — éccaka — éjszaka” (1954.); „Példák a hangutánzó ikerítésre” (1954.); „A különírás és az egybeírás” (1955.); stb.

És 1955-ben (elsősorban Pais Dezső kitartó küzdelmeinek köszönhetően) sikerült megjelentetni „A reformkor nyelve” című impozáns tanulmánykötetet is, amelyet 1948-ban „ideológiai okokból” — ahogy akkor mondtuk — „ellektoráltak”.

Nem köztudomású, pedig tudománypolitikai szempontból fontos, hogy Pais Dezsőnek jelentős szerepe volt helyesírásunk fejlesztésének irányításában. A két világháború közti időszakban Nagy J. Bélával együtt az akadémiai szabályzat egymást követő lenyomatainak gondozója volt. Természetes tehát, hogy amikor az 1950-es évek elején sor került helyesírási szabályzatunk korszerűsítésére, a munkálatok irányítását az Akadémia órá, illetőleg munkatársaira, Benkő Lorándra és rám bízta. Az új szabályzat és szokatlanul bőséges szójegyzéke 1954-ben jelent meg, emlékezetesen nagy viharokat támasztva. Ezeknek lecsendesítésében, a szabályzat társadalmi elfogadtatásában Pais tanár úr határozottsága, bölcsessége és fölényes szakértelme fontos szerepet játszott. — A helyesírásunk további csiszolását célul kitűző 11. kiadás kidolgozásába is az ő bizottsági elnöksége alatt fogott bele a Helyesírási Bizottság. Ezt a munkát azonban már nélküle fejeztük be 1984-ben.

Pais tanár úr 70. születésnapját 1956 tavaszán ünnepeltük meg egyrészt bensőséges köszöntőkkel, másrészt a nevezetes „Pais-émlékkönyvvel”; benne Bárczi Gézának őt méltató tanulmányával, tanítványainak és tisztelőinek írásaival, valamint az ünnepelt műveinek tüzetes bibliográfiájával.

Ősszel a tanév a szokásos módon kezdődött, de szokatlan módon folytatódott: október 23-án kitört a forradalom. — Pais tanár úr ott jött velünk végig a Petőfi-szobortól a Bem-szoborig; s mikor a közbizalom feléje fordult, habozás nélkül vállalta a kari forradalmi bizottság elnöki tisztét.

A professzor úr 1959-ben vonult nyugalomba, de nem szakadt el tőlünk. Továbbra is tartott órákat, szeretettel fogadott mindenkit, aki tanácsért fordult hozzá. És nyugdíjas korában is szinte ugyanolyan sűrűn jelentek meg tőle rövidebb-hosszabb írások, mint korábban. Például: „A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez” (1959.); „Részletek a határozós összetételek fejezetéből” (1961., 1966., 1967.); „A finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései” (1963.); „Szer” (1963.); „Az alanyos és a tárgyias összetételek” (1963.); „A *garabonciás* és társai” (1967.); „A *Vízköz* mint tájnév” (1972.); stb.

Változatlanul sokat törődött kedves folyóiratával, a Magyar Nyelvel, amelyet 1953 óta Benkő Loránnal együtt szerkesztett. Ők ketten alakították ki a kéziratoknak szigorú, de ésszerű közlési rendszerét, amelyet 1959-ben közöltek a lapban, s amelyhez ma már általában minden nyelvtudományi közlés igazodni szokott.

Kedves Barátaim!

Itt lakom a közelben. Ha napi munkámba indulok, s kiérek a Kosztolányi térre, ma is gyakran felpillantok Pais tanár úr ablakára, amelyet annyszor láttam az esti sötétségben fényleni. Az a fény már idestova harminc éve, 1973-ban kihunytt. Helyette utat mutatni az az emléktábla fog, amelyet itt ma Pais Dezső tiszteletére avatunk.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

FÁBIÁN PÁL

A Finnisch-Ugrische Forschungen centenáriumára

1901. márciusában jelent meg az E. N. Setälától és K. Krohntól alapított új finnugrisztikai folyóirat, a Finnisch-Ugrische Forschungen — vagy ahogy rövidítésével emlegetni szokás: a FUF. — első füzeté. Az új tudományos orgánus az uráli nyelveket s az e nyelven beszélőket érintő nyelvi, néprajzi, illetőleg őstörténeti, vallástörténeti stb. kérdéseket egyaránt tematikájába tartozónak tekintette. Alcíme (Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde) néven is nevezi a két, a folyóirat szempontjából központi fontosságúnak tartott tudományterületet. Az a tény, hogy Setä-

lák tizenhat pontban foglalták össze a fő témaköröket, jól mutatja, mennyire átfogónak tervezték az alapítók a folyóirat tematikáját. Köztük volt az általános nyelvészeti s a nyelvi kontaktusokkal összefüggő problémák tárgyalása is. A folyóirat az anyagközlést kizárta feladatköréből, mondván, e célra más orgánumok állnak rendelkezésre.

A jubiláris 2001. évi, az 56. kötet tematikai sokféleségével is emlékezik és emlékeztet a folyóirat-alapítók szándékára. A bevezető tájékoztató szerint elsősorban német nyelven kívánták közzétenni a tanulmányokat (ez abban az időben természetes volt), de a francia, az angol, az olasz, sőt a latin is meg volt engedve. A FUF. többségében német nyelven közöl tanulmányokat, recenziókat ma is, de a tanulmányok már angol nyelvű rezümé kíséretében látnak napvilágot. Illetőleg terjedőben van az angol a tanulmányok publikációs nyelveként is.

A folyóirat hamar ismert és elismert folyóirattá vált, s a finnugrisztikában betöltött szerepének, a tanulmányok színvonalának s publikációs nyelve akkori európai elterjedtségének köszönhetően a finnugrisztika zászlóshajója lett (L-G. Larsson kifejezésével: FUF. 2001: 79). Felelős szerkesztője 33 éven át Setälä volt, akinek munkássága, szemlélete (fokváltakozási elmélete is) nyilvánvaló nyomot hagyott rajta. A FUF. kezdettől fogva nemzetközi jellegű volt munkatársait illetően is: nem finnországi finnugristákat is munkatársai között tudhatott. (Az első kötetbe Szinnyei és Simonyi írt tanulmányt, de jeles finnugor kutatóink mind szóhoz jutottak. A hetvenes években a szerzők 40%-a volt külföldi.) A folyóirat első évtizedeit a hangtörténet és az etimológia uralta. A morfológiával és szintaxissal foglalkozó tanulmányok száma a húszas évek után kezdett szaporodni. Fokozatos paradigmaváltás elsősorban P. Ravilának és E. Itkonennak köszönhetően az ötvenes évektől következett be. A strukturalizmus jelentkezése nem hozta magával finnugor körökben a nyelvtörténet ignorálását. S. Saarinen szerint, aki a FUF. jubileumi számában értékelő áttekintést ad a folyóirat történetéről, felidézi azt a vélekedést is, hogy a FUF. munkatársai nem követték az általános nyelvészet új áramlatait. Az igaz, írja Saarinen, hogy nem adtak új elméleti mintákat, azonban új módszereket, elméleteket alkalmaztak akkor, amikor az a vizsgált anyag elemzésében hatékonyak bizonyult.

A FUF. tanulmányainak többségét magas színvonal, nemzetközi és tudományközi jelleg, illetőleg tematikai, szemléleti és módszerbeli többféleség jellemzi. Nincs tehát egyetlen irányzathoz, paradigmához kötve. Minden remény megvan arra, hogy továbbra is betölti azt a fontos szerepet, amelyet a finnugor kutatásokban egy évszázadon át játszott. Ehhez kívánunk sok sikert a Magyar Nyelv munkatársainak, illetőleg a magyar nyelvészeknek a nevében.

KISS JENŐ

Melich János és az erdélyi szász nyelvtudomány

A Münchenben megjelenő *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 12. (1963.) évfolyamában „János Melich und die siebenbürgisch-sächsische Wissenschaft. Zum 90. Geburtstag des bedeutenden ungarischen Sprachforschers” című méltatás jelent meg a kilencven éves Melich Jánosról (44—6). A meleg hangú írás szerzője FRITZ HOLZTRÄGER,¹ Nagyszebenből 1961-ben Németor-

¹ Fritz Holzträger (Beszterce/Bistritz, 1888. június 11. — Regensburg, 1970. július 17.) jénai és budapesti egyetemi évek után 1910-ben egy erdélyi szász mondattani dolgozattal Tübingenben doktorált. Hazatérése után szülővárosában gimnáziumi tanár, illetve lapszerkesztő, majd 1934-től Nagyszebenben a *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch* szerkesztője. Tudományos munkásságot főleg mint szócikkíró fejtett ki. A szótár szerkesztőségéből 1959-ben ideológiai háttérű szakmai nézetkülönbségek miatt kivált, s 1961-ben a német—román család egyesítési egyezmény keretében Regensburgba települt át (*Die Siebenbürger Sachsen*. Lexikon. Szerk. DR. WALTER MYB.

szágba áttelepült nyelvész, a magyar tudós életrajzának és főbb munkáinak ismertetése után kiemeli s adatokkal bizonyítja, hogy Melich pályafutása elejétől fogva különös figyelemmel kísérte az erdélyi szász kutatók tudományos eredményeit.² Állítását alátámasztandó közli továbbá Holzträger Melichnek egy erdélyi szász tudóshoz 1900. február 24-én írt, név szerinti megszólítás nélkül maradt német nyelvű levelét, amelyből néhány mondatot itt magam is idézek: „Einen großen Theil meiner Kenntnisse verdanke ich der systematischen, vorzüglich organisierten philologischen Thätigkeit, welche die Siebenbürger Sachsen betreffs ihres Ursprunges ausüben. Mit Freude lernte ich, obwohl ich dem Berufe nach Slavist bin, aus diesen siebenb. Schriften, was wissenschaftliche Methode sei” — írta Budapestről a fiatal nyelvűvár (45). A levél címzettjének Melich egyúttal elküldte a „Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai?” című, akkor megjelent dolgozatát. Erre vonatkozik a levél befejező része: „Dies Ergebnis meiner Forschungen verdanke ich in erster Reihe jener philologisch geschulten Männer, welche die Frage des Ursprunges der Siebenbürger Sachsen so ziemlich endgültig gelöst haben. Als einem dieser Männer schicke ich das beiliegende Heft als einen kleinen Theil meines Dankes für das viele Gute, Schöne, was ich aus Ihren hochgeschätzten Schriften gelernt habe” (45).³ Holzträger közleménye végül arról tudósít, hogy Melich 1945 után újból felvette a kapcsolatot az erdélyi szász nyelvészekkel, személy szerint éppen vele, mint a Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch szerkesztőjével, ami tartós levelező viszonyt eredményezett.

Fritz Holzträger 1970-ben bekövetkezett halála után könyvtárának magyar vonatkozású részét családja áruba bocsátotta. A vevők egyike én lettem, s így került többek között birtokomba Melich János „Dolgozatok II.” címet viselő cikkgyűjteménye (NytudÉrt. 41.). Az agg tudós a következő ajánlással küldte a könyvet szász levelező társának: „Lieber Freund, dieses Werk welches so erwartet hast empfehle ich Dier [sic!] Budapest, 24 Juli 1963 János” A regensburgi család a megvásárolt könyvekkel együtt ajándékként elküldte számomra Melich Holzträger hagyatékában talált négy magyar nyelvű levelét és egy levelezőlapját. A „levelestáramban” őrzött kéziratok dokumentumok számos életrajzi adatot tartalmaznak, bennük Melich fiatalkorának a szászszággal kapcsolatos eddig ismeretlen eseményeiről is megemlékezik; érdemesnek látszik ezért néhány magyarázó jegyzettel közzétenni őket:

1. (2 lap.)

Bpest 1950 X. 26

Igen tisztelt Kedves Tanár Úr!

Okt. 11-én küldött levelében jól esett olvasnom, amit a magyar nyelvi tudása elsajátításáról ír. Mondhatom, hogy úgy szólván hibátlanul ír magyarul. Bárcsak én tudnék ilyen hibátlanul

Innsbruck, 1993. 200; KARL KURT KLEIN, Fritz Holzträger 80 Jahre alt: Südstdeutsche Vierteljahresblätter 18. 1969: 49—51). HOLZTRÄGER magyar nyelvű tanulmánya: Erdélyi szász *hatert*: magyar *határ*: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 2. 1958: 63—73.

² Az „Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára” c. Budapesten 1942-ben megjelent kötet bibliográfiájában (503—22) a HOLZTRÄGERTŐL említett néhány munkán kívül jóval több adat mutatja, hogy Melich valóban gyakran s behatóan foglalkozott az erdélyi szász tudomány eredményeivel.

³ Holzträger Georg Keintzel (1859—1925) szász nyelvészt tekintette a levél címzettjének, Melich viszont — aki már nem emlékezett fiatalkori küldeményére — Adolf Schullerust (1864—1928), a sokoldalú szász tudóst tartotta valószínű fogadónak. Ezt sejteti itt közölt 5. sz. levelének következő mondata is: „Főleg Schullerus Adolftól tanultam sokat”. KARL KURT KLEIN „János Melich und Fritz Holzträger” c. közleményében viszont úgy véli, hogy a levél tartalma inkább Andreas Scheiner (1864—1946) szász germanista címzett voltát valószínűsíti (Südstdeutsche Vierteljahresblätter 19. 1970: 265—6). KLEIN azonban nem ismerte s így nem vehette figyelembe az 5. sz. levelet, amelynek idézett mondata a vitát Schullerus javára dönti el.

németül írni. Kolozsvári egyetemi hallató koromban (1891—2-ben) együtt laktam Josephi nevű szász barátommal. Ő tőlem magyarul, én meg tőle németül akartam tanulni. De nem sokra mentünk, nappal az egyetemen voltunk, este meg ő szász barátaival állandóan kneipolt, s ha lakásunkon voltunk, barátai legtöbbször vele voltak nálunk, szászul beszéltek, amiből én egy szót sem értettem. Különböen idegen nyelvet én mindég igen nehezen tanultam. — Kedves Kolléga Úr írja, hogy Pesten Riedlt is hallgatta. Riedl 1904-ben lett Gyulai Pál utóda, ebből az 1904-ből és Kedves Kolléga úr Korresp. Blattbeli cikkeiből következtek arra, hogy hány éves lehet. Amikor Pesten tetszett járni, én már akkor magántanár voltam s vívtam irodalmi harcaimat. — A mit Kedves Kolléga Úr küldött, azt én mind megkaptam. Nagyon sajnálom, hogy Kedves Kolléga Úr szept. 28-i küldeményemet nem kapta meg. Ma, okt. 26-án megreklamáltam a küldeményt. A póstán azt mondták, hogy ők csak azt tudják igazolni, hogy a határon a román póstának átadták a pakkot. Hogy a román posta mit csinált vele, azt ők nem tudják igazolni. Én hiszem, hogy ami késik, nem múlik, küldeményemet is meg tetszik kapni s akkor írni tessék. Őszinte nagyrabecüléssel köszönti s zavartalan jó egészséget kíván igaz híve

Melich János

2. (2 lap.)

Bpest, 1950. dec. 14.

Igen tisztelt Kolléga Úr!

Nagyon, de nagyon örülök rajta, hogy küldeményem végre megérkezett, s hogy Kedves Kolléga Úr meg is kapta. Én itt Pesten megreklamáltam kétszer is — utoljára dec. 2-án — de póstánk a mai napig reklamálásaimra nem válaszolt (az Ön levelét dec. 6-án kaptam). Gondom van reá, hogy az EtSzót. 1—10 füzetét is megszerezzem, s a DOrtsn. u. Lehnw.et is, de még eddig nem sikerült őket előkeríteni. — Azokat a megjegyzéseket, melyeket az EtSzót. egyes cikkeihez írt, igen szépen köszönöm. Tudós, értékes megjegyzések, jó hasznukat vettem, példányomba bejegyeztem. — Jól esik elismerése, melyben az EtSzót. Grimm és Kluge szerencsés keresztezésének tetszik mondani. Sajnos, a magyar szókinsnek nincsenek olyan kitűnő szótárai, amilyenek az említettekén kívül Heyne, Paul, Schmeller s annyi más. Nekem sokszor magamnak kell napokon át tartó munkával egy-egy szó történetét kikutatnom, hogy etymológiájában valami nagyot ne tévedjek. — Hálásan köszönöm jókívánságait is, melyekkel munkám folytatásához megtisztelt. Nagyon is rájuk szorulok. Egyik jeles költőnk — elérvén a 70. esztendő — a hozzá intézett üdvözlésekre egy ilyen kezdetű verssel válaszolt: „Ki megért már hetven évet, | Sokat az már nem remélhet |⁴ ... már pedig én nem a hetvenhez, de a nyolcvanhoz vagyok közel. „Unser Leben wáhret siebzíg Jahre, und wenn's hoch kommt, so sínd's achtzig Jahre, und wenn's köstlich gewesen ist, so ist es Mühe und Arbeit gewesen ...” (Psalm 90: 10, Luther ford.). Nekem boldogság volt eddig dolgoznom, az Isteni Kegyelemtől én is kérek még pár évet s hozzá egészséget, hogy a további dolgozóm is — köstlich lehessen. — Önnek is, Kedves Kolléga Úr, munkájához jó egészséget kívánok, hogy dolgozhasson azon a szép és nagyértékű munkán, amely szívéhez annyira hozzánőtt. Az ünnepek és a közeli újesztendő alkalmából minden jót kíván igaz híve

Melich János

3. (Levelezőlap.)

Dr. Fritz Holzträger professor, Sibiu, Str. Praporgescu, Romania.

Feladó: Dr. J. Melich, Budapest, VIII. Család u. 10.

⁴ Az idős tudós Vargha Gyula versének egy költői kifejezését — talán a könnyebb megértés kedvéért — prózaibb igével helyettesítette. A „Születésem napján” c. költemény kérdéses két sora pontosan így hangzik: „Ki *leörölt* hetven évet, Sokat az már nem remélhet” (Vargha Gyula: A végételen felé. Válogatott versek és fordítások. Bp., 1985. 261; vö. még: MNY. 1942: 246).

Kedves Kolléga Úr! Amikor a Magyar Etymológiai Szótár XI — XVII. füzétét csereképen megküldtem, ígértem, hogy megszerzem az I—X. füzetet is és csereképen meg fogom azt is küldeni.. Mind ez — úgy emlékszem — 1951 elején volt akkor, mikor 1950 nov.-ében végre az XI—XVII. füzetet meg tetszett kapni. Most örömmel írom, hogy a szótár 1., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10. füzétét sikerült megszereznem, a 2. és 3.-at még nem tudtam felhajtani, de azt is keresem. Tisztelettel kérem megírni, reflektál-e a füzetekre még Kedves Kolléga Úr, mert ha igen, csereképen azokat is elküldeném. — Szorgalmasan dolgozom a szótáron, s kívánom, hogy válaszában Kedves Kolléga Úr is azt írja: zavartalan jó egészségben dolgozom a SSWbuchon. Es grüsst Sie auf das herzlichste tizenöt évvel idősebb társa, s így bátyja Melich János — Bp. 1952 aug. 3

4. (2 lap.)

Kedves Kolléga Úr!

Hálásan köszönöm szíves üdvözlését, mellyel kilencvenegyedik születésnapom alkalmából megtisztelt. Szellemes gondolat volt az erdélyi szász nyelven való köszöntés. Én az erdélyi szász tudományt nagyra értékelem. Tudós férfiai közül Schullerus Adolffal több levelet váltottam, a Korrespondenzblattba pár cikket írtam. Kisch Gusztáv beszercei lelkész, majd kolozsvári német nyelvi tanár jó barátom volt. 1904-ben Belgrádon át Bulgáriába utaztam, amikor egy Skorgril nevű várnai gimnáziumi tanárral Bulgáriát beutaztam.. Vissza hazámba Bukaresten át jöttem s a husvétot evangélikus szász templomban ünnepelem, bár Bukarestben van magyar templom is. Besztercén és Segesváron 1908—11 években gimnáziumi érettségi kormánybiztos voltam. A mikor 1902—3-ban kolozsvári egyetemi hallgató voltam, lakótársam Joséfi nevű szász fiú volt s ezen a réven több szász hallgató barátjával megismerkedtem. Valamennyien többé-kevésbé tudtak magyarul, de olyan kitűnően, ahogy kedves Kolléga úr tud, egyik sem tudott. Nagyon szépen köszönöm, hogy a müncheni Südostdeutsche Vierteljahresblätter-be életem munkájáról írni tetszett. Én a háború előtt a porosz Akadémiának tagja voltam, Vasmer ajánlott tagnak. Ez az Akadémia a háború után Deutsche Akademie lett s én, mint a réginek maradványa benne maradtam, ma is tagja vagyok. Vasmer folyóiratába is írtam, de írtam Jagić, aki tanárom volt Bécsben, folyóiratába az Archiv für slavische Philologieba (halála után Berneker Erich volt a szerkesztő).

Szeretettel, nagyra becsüléssel köszönti kedves Kolléga Urat öreg barátja abban a hiszemben, hogy nem ez az utolsó levele.

Budapest, 1962 szept. 20

Melich János

5. (2 lap.)

Kedves Kolléga Úr!

Hálásan köszönöm cikkét, melyet rólam a Südostdeutsche Vierteljahresblätter 12. Jahrgang 1963 Folge 1. 44 lapján írt. Nagyon szellemesnek találom azt, hogy kedves Kolléga Úr válaszolja azt, mit köszönhetek az erdélyi szász tudósoknak. Mert nagyon sokat köszönök nekik, s azt mindég hálával említettem, említem. Főleg Schullerus Adolftól tanultam sokat. — A franciák közül a Magyar etymológiai szótárt főleg Sauvageot Auriol, Antoine Meillet tanítványa dicsérte nagyon. Sauvageot jól tud magyarul, a báró Eötvös József tanára volt. Különösen dicsérte és dicséri a szótár helynévi cikkeit, amilyen cikkek egy világnyelv etymológiai szótárában nincsenek. Helynévi magyarázataimra én is sokat tartok. Senki nem tudja megcáfolni Szeben — Sibiu megfejtésemet.⁵ Nagyon büszke vagyok Pest nevének a megfejtésére, amely németül Max Vasmer Zeitschriftjében jelent meg. A tudomány addig azt tartotta, hogy Pestet bolgárok nevezték el Pestnek, így pld. van

⁵ Vö. Melichnek „A Szeben nevek” című tanulmányát: Dolgozatok II, 75—88.

Wijk. Én azt bizonyítottam, hogy Pestet a magyarok nevezték el Pestnek nyelvük pest „ofen” jövevény, lehnwort? szavával. Magyarországon legalább öt Pest hely van. Bulgáriában egy sincs.⁶

Lieber Freund! Ich bedanke mich auf das wärmste für den schönen Artikel, welchen Sie über meine Wirksamkeit geschrieben haben. Mein Etymologisches Wörterbuch wird nicht fortgesetzt. Unter Lorand Benkös Führung ein neues wird herausgegeben, wo Ortsnamen ausbleiben.

Szivélyes baráti szeretettel üdvözlí bátyja

Bpest 1963 jan. 23

Dr. Melich János

FUTAKY ISTVÁN

Sztripszky Hiador az erdélyi ruszinokról

A Magyar Nyelv 1999. évi 4. számában olvashatjuk JANITSEK JENŐ „Két volt Szolnok-Doboka megyebeli ukrán település helyneveinek vizsgálata” című közleményét (473—5). Ugyan- ebben a számban kapott helyet a kolozsvári iskolázottságú s erdélyi múzeumokban is működő Sztripszky Hiador névtani munkásságának bemutatása. A cikk megjelenése közben, 1999-es nagyszombati kutatóutam során szereztem tudomást arról, hogy a sokoldalú tudóst az erdélyi ruszinok kérdése is foglalkoztatta. A témáról összefoglaló dolgozatot is készített, mely elkallódott vagy lap- pang valahol.

Sztripszky Hiador küzdelmes életének még a Magyar Néprajzi Múzeumhoz köthető szak- szában (1909—1918) kapcsolatba került a szlovák művelődés és tudomány egyes képviselőivel. A két világháború között pedig több szlovák tudományos és kulturális műhellyel is kapcsolatokat ápolt. Levelezésében, dolgozataiban fellépett a csehszlovakizmus, a cseh és szlovák nemzet és nyelv azonosságának hazugságra épített elmélete ellen, s széles bázison alapuló bibliográfiai adat- gyűjtésére támaszkodva tagadta a Csehszlovákiában akkor hivatalosnak minősülő tételt a szlová- kok ezeréves elnyomásáról. Számos levelében és dolgozatában cáfolta a cseh tudományos körök által terjesztett konjunkturális tételt, „hogy ezer évig itt nem történt semmi”. Sok könyvészeti adattal és több dolgozattal, magyarországi közgyűjteményekben készített fényképekkel s olykor értékes könyvek budapesti vásárlásával támogatta a szlovák nyelvi és kulturális autonómia kibon- takozását a csehszlovakizmus béklyójából. Itt csupán jelezzük, hogy Sztripszky szlovakisztikai te- vékenysége, kapcsolata a szlovák művelődés képviselőivel teljességgel feldolgozatlan.¹

Sztripszky hagyatéka 1946 tavaszán, közvetlenül a tudós halála után az akkori budapesti csehszlovák misszió keresztül Nagyszombatba került, a nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Könyvtárába,² majd Irodalmi Levéltárába, ahol töredékei ma is fellelhetők. A Szent Adalbert Egyesület az anyagi gondokkal küzdő, nyugdíjas kutatótól még életében megvásárolta a szlovák

⁶ MNy. 1938: 129—40 és Zeitschrift für slavische Philologie 15. 1938: 356—74. Vö. azon- ban: „A Pest hn. keletkezhetett magyar névadással ... de azt sem lehet teljesen kizárnunk, hogy a névadók bolgárok voltak” (KISS LAJOS, FNESz.⁴ 1: 261).

¹ Erről adatokat l.: UDVARI ISTVÁN, Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról: Könyv és Könyvtár. 20. 1998: 74—5; DR. BELON RUSINSKÝ (= Sztr.H.), Literárne nákresy. Bp., 1940.; TERÉZIA KAŠŠAYOVÁ, Inventár rukopisov Archívu literatúry a umenia Matice Slovenskej. XXIII. Fondy 155—8. Martin, 1996. 12—3, 18; V(ENDELÍN) J(ANKOVIČ), Poznámky k bibliografickým prácam Hiadora Stripského a k ich slovenským vzťahom: Knižnica 1958: 70—7.

² A katolikus szlovákok 1870-ben alakult egyesületéről l. HADRIÁN RADVANI, Bibliografia v'ydání Spolku Sv. Vojtecha. 1870—1994. Trnava, 1996.; VOJTECH STRELKA, Panteon dejatel'ov Spolku Svätého Vojtecha v Trnave. Trnava, 1995.

vonatkozású kéziratának és könyveinek egy részét, azzal a feltétellel, hogy ezeket az Egyesület majd halála után veheti át. Sztripszky váratlan elhunytát követően a megélhetési gondokkal magára maradt özvegye azonban az egész hagyatékot átadta Alexander Horák prelátnak, a Szent Adalbert Egyesület elnökének, azzal a kikötéssel, hogy a kiadó jogok őt, az özvegyet illetik meg. A hagyatékszerzésének és gyors Csehszlovákiába történő elszállításának célja — Aleksander Horák egyik levele szerint — az volt, hogy az értékes gyűjtemény egészét biztosítsák a szlovák tudomány számára. Az anyag Nagyszombatba kerülését követően felmerült az is, hogy a Szent Adalbert Egyesületet meg nem illető magyar vonatkozású fondok kerüljenek vissza Budapestre.³

A Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyatéknak első rendezője Ivan Panykevicz prágai egyetemi docens, ukrajnista nyelvész volt. A magyar nyelvet és kultúrát nem ismerő Panykevicz az évtizedeken át szervesen épülő Sztripszky-irattárat módszertanilag egyáltalán nem helyeseltető módon három csoportra bontotta: magyar, szlovák és kárpátaljai ruszin részre. A hagyatéknak rendezésén 1946—47-ben három hétig dolgozó Panykevicz Alexander Horákhoz írott leveléből képet nyerhetünk Sztripszky irattáráról, melyet a hatvanas évek elején bekövetkezett viszonylag szakszerű feldolgozásáig és leltárba vételéig nyitott szekrényekben tároltak, a kölcsönbe adott iratokat nem dokumentálták. A hagyatéknak szerves egységét sajnálatos módon, már Panykevicz megbontotta, s az később egyre fogyott, folyamatosan kisebbedett, szétszóródott, sérült, jelentős része pedig eltűnt vagy kallódik valahol. Eltűnt vagy lappang Sztripszky kiterjedt levelezésének magyar, ruszin és ukrán nyelvű része. A Panykevicz által jelzett ruszin és ukrán nyelvű, illetve tematikájú irattári anyagból szinte semmi sem található meg Nagyszombatban. A magyar nyelvű, illetve tematikájú hagyatékrész ma alig van képviselve. Hiányoznak a Panykevicz által jelzett gép- vagy kéziratos Sztripszky-dolgozatok.⁴ Az önzés és mohóság nyomán Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyatéknak megcsönkulásában, szétszóródásában szerepet játszott annak rendkívül szakszerűtlen előzetes feldolgozása, de igazi oka talán mégis az volt, hogy a katolikus Szent Adalbert Egyesület tevékenységét 1948 után a csehszlovák hatalom erősen korlátozta, sőt egy időre bezárták az egyesület levéltárát, könyvtárát, illetve az utóbbit világi kezelésbe adták.

Sztripszky Hiador bibliográfus, néprajzkutató, műfordító és nyelvész jelentős helyet vívott ki magának a magyar, a szlovák és a ruszin bibliográfia történetében (vö. UDVARI ISTVÁN, Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról: Könyv és Könyvtár 20. 1998: 67—97). 1912-ben látott napvilágot az „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez” című, ma már komoly könyvészeti ritkaságnak számító fontos bibliográfiája. A nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltárában töredékesen megőrződött hagyatéka alapján megállapítható, hogy a tudós a RMK adatainak kiegészítésével, bővítésével, ezek szerkesztésével és nyomtatásra való előkészítésével váratlanul bekövetkezett haláláig (1946. március 8.) foglalatoskodott.

A Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltárában mára megőrződött töredékes Sztripszky-hagyatéknak bibliográfiai szempontból viszont teljesebb és értékeesebb, mint amit a szakirodalom jelez. Vendelin Jankovič szlovák bibliográfus és az ő nyomán Borsa Gedeon Sztripszky nagyszombati hagyatékában mindössze 500 címleírás nyers fogalmazását jelzik, s öt ún. gyűjtőfüzetnek a meglétét.⁵

³ Erről l. Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat—Trnava. Fasc. 221. Fol. A. č. 4.; Fasc. 483. č. 337.

⁴ L. Ivan Panykevicz levelét Alexander Novákhoz. Fasc. 221. Fol. A. č. 4. A cseh nyelvű levelet magyar fordításban függeléként teljes egészében közzétesszük.

⁵ Vö. JANKOVIČ i. m. 75—76; BORSA GEDEON, Sztripszky Hiador: A Könyvtáros 9. 1959: 263—6.

**Panykevics Iván, a prágai Károly Egyetem docensének levele
Alexander Horákhhoz, a Szent Adalbert Egyesület elnökéhez⁶**

Igen Tisztelt Elnök Úr.

Prága, 1947. december 17.

Már kétszer voltam Nagyszombatban, hogy a Szent Adalbert Egyesületben folytathassam elhunyt barátom, dr. Sztripszky Hiador kéziratának rendezését és tanulmányozását. A szünetben a kéziratokat tartalmilag osztályoztam, s az anyagot három csoportra osztottam: magyar, szlovák és kárpátaljai ruszin, vagyis ukrán. Az utóbbi csoport számomra és annak a vidéknek, ahol húsz esztendő eltöltöttem, különösképpen érdekes és fontos. Elhunyt barátom által művelt szakterületeken — a néprajz és nyelvészet terén működtem magam is. Ungvári látogatásai idején többször is szemet cseréltünk egymással, ezért hagyatéka számomra nagyon kedves és értékes, s a tudomány szempontjából is rendkívül fájdalmas lenne, ha a nagy tudományos értékkel bíró dolgokat sorsára hagynánk. Pedig Pöstyéni prelátus úrtól⁷ éppen azt hallottam, hogy ezeknek az anyagoknak vissza kell kerülniük Pestre, ahol Sztripszky hagyatékának legalábbis egy része senkit sem érdekel.

Legfontosabb munkájának az 1906-ban elkészült „Ruszinok Erdélyben” c. ukrán nyelvű kéziratát tartom.⁸ E dolgozatnak Lvovban, a Sevcsenko Tudományos Társaságnál kellett volna megjelennie, melynek tagja volt a megboldogult dr. Sztripszky Hiador is.⁹ Nem tudom, mi okból nem került nyomdába, de e dolgozat tulajdonképpen ma sem veszített értékéből, s kisebb változtatásokkal ma is megjelentethető lenne. Még 1942-ben kértem barátomat, hogy készítse elő sajtó alá munkáját. Aztán azt konstatáltam, hogy magyar nyelven elkezdte azt újra írni, de csak az 5. oldalig jutott el.

A másik (kézíratos) munkája még 1910 körül elkészült,¹⁰ de csak 1918-ban került nyomdába¹¹ Pomuscnik v domuvstvi N. Teodorovicsa z r. 1791 [= „N. Teodorovics gazdálkodási kalauza 1791-ből”] címmel, s melyet dr. Sztripszky H. 1922-ben eladott az ungvári Proszvita egyesületnek. A dolgozatot besorolták a nevezett egyesület muzeális gyűjteményébe, s ennek megfelelően viseli annak pecsétjét, leltári számát. Nem tudom, mily módon került vissza az elhunyt kezeihez. Ezen

⁶ Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat—Tmava. Fasc. 221. Fol. A. N° 4. A cseh nyelvű levelet fordította, jegyzetekkel ellátta: Udvari István.

⁷ Pöstyéni Ján (1891—1980) 1920—1945 között a Szent Adalbert Egyesület igazgatója.

⁸ A „Ruszinok Erdélyben” c. dolgozat Sztripszky hagyatékában ma nem lelhető fel. Sztripszky kéziratát lelőhelyre történő utalás nélkül Panykevics több dolgozatban is idézi, egy dolgozatának tárgyát pedig Sztripszky kézírata képezi. Vö. PANYKEVICHS IVÁN, Szemihorodszke paramijne csitannyal pro pimsztu Jaroszlava na Szvjatopolkovi za ubittya Borisza i Hliba (= Erdélyi parémia [szentírási olvasmány] Jaroszlav bosszúállásáról Szvjatopolkon Borisz és Gleb meggyilkolásáért): Slavia [Praha] 1949/1—2: 86—99. L. még pl. PANYKEVICHS, I., Ukrajinszko—bolharszki movnyi vzjazki v Szemihorogyi (= Ukrán—bolgár nyelvi kapcsolatok Erdélyben): Slavia 1955/2—3: 211—40.

⁹ Az erdélyi ruszinokról c. cikkének kéziratát Sztripszky 1906. október 14-én küldte el Volodimir Hnatyuknak, a cikket azonban megfelelő szótárak hiányában nem tekintette lezártnak, s zárófejezetet tervezett hozzá a besenyők viszonyáról a ruszinokhoz. Vö. TKACSOV SZERGIU, Liszti Hiadora Sztripszskoho do Volodimira Hnatyuka. In: Slavica Tarnopolensia 6. Ternopil, 1999. 146.

¹⁰ A kézirat nem található meg Sztripszky hagyatékában.

¹¹ A magyar nyelvből Ungvár környéki ruszin népnyelvre fordított gazdálkodási tanácsadót Sztripszky egy a népnyelven alapuló ruszin nyelvelmékek jelentőségét hangsúlyozó alapos tanulmányal és szótárral kívánta közreadni, de az nem jelent meg, csupán korrektúrapéldányainak részei őrződtek meg. Vö. CSUCSKA P. P., Zakarpatoukrajinszka pamjatka naukovo-populjarnoho sztilju kincja XVIII. szt. Zapiszki naukovoho tovarisztva 4—5. Prjasiv, 1977. 135—66.

egyesület nevében kérnem kell tehát, hogy a kéziratot juttassák vissza a Proszvita eperjesi fiókja filiáljának. Teodorovics eredetije a — Proszvita múzeumában Ungvárott található.

A megboldogult egy magyar—ruszin (ukrán) szótáron is dolgozott, melyet úgy végzett, hogy Boksay — Révay kész szótárának¹² oldalai közé ragasztott lapokra pótlásokat írt be. E kiegészítések csak szakember számára jelentenek értéket, mert iskolai helyesírással tüntette fel a nyelvjárási szavakat. E szótárt alaposan áttanulmányoztam.¹³

Egy egész sor gépiratos cikket is találtam,¹⁴ melyeknek egy része Ungvárott az okkupáció éveiben megjelent, más részükről viszont nem tudom megállapítani, publikálva vannak-e vagy sem. A következő cikkekről van szó: 1. Nazva szela Nelipino „Nelipino — Hársfalva falu nevééről”, 2. Orosz Idecz, 3. A bajka-juhról, 4. Borzsava, 5. Széljegyzetek szlavisták számára, 6. Verőcze és Verecke, 7. O biskupovi Olšavském. A megjelenés kérdésére csak dr. Sztripszky H. özvegye tudna választ adni. A korábbi korszakokból, valószínűleg Sztripszky egyetemi éveiből származik két Kárpátaljára vonatkozó néprajzi tárgyú, ukrán nyelvű kézírata.¹⁵

Külön kötegebe tettem a „Ruszka Krajnyát” érintő dolgokat 1919-ből.¹⁶ Ezt a köteget „politikailag fontos” jelzéssel láttam el. A kárpátaljai ruszinok nemzeti ébredése történetére nézve értékes forrást jelenthetnek.

Két külön kötegebe tettem gyűjtőútjainak jegyzetfüzeteit, melyekben kárpátaljai dalok, valamint történeti jegyzetek is találhatóak.¹⁷ Nem volt időm áttanulmányozni őket. Egyéb jegyzetfüzetek a magyar dokumentumcsoportban vannak.¹⁸

Külön ládába tettem a tudományos kartotékját.

Levelezése is ott található,¹⁹ mely külön rendezést igényel, amit csak az özvegye tudna elvégezni.

Igen Tisztelt Elnök Úr, arra szorítkoztam csupán, hogy tömören foglaljam össze azt, amit a mintegy háromhetes munkám nyomán konstatáltam. Tekintet nélkül hagytam a könyvtárat, melynek orosz része érdektelen, mivel nagyobb részben tankönyvekből vagy iskolai könyvtárakból kölcsönzött könyvekből áll.

Lényeges okok folytán, többek között a szláv tudomány érdekében fordulok Önhöz, Igen Tisztelt Elnök Úr, hogy őrizze meg a szláv dolgokat számunkra, s tartsa azt Nagyszombatban vagy

¹² Vö. BOKSAY EMIL — RÉVAY GYULA — DR. BRASCSAJKÓ MIHÁLY, Magyar—ruszin szótár. Ungvár, 1928.

¹³ A szótár Sztripszky hagyatékában nem lelhető fel. Külön vizsgálandó, nem került-e át a Szent Adalbert Egyesület könyvtárába.

¹⁴ A Panykevics által felsorolt gépiratos cikkek egyike sem található meg Sztripszky hagyatékában.

¹⁵ Egyik kézirat sem lelhető fel Sztripszky hagyatékában.

¹⁶ A Panykevics által jelzett külön kötege a hagyatékban nem lelhető fel. A Ruthenica 1919 dossziében egyetlen egy 1919-ben keletkezett dokumentum, egy hangversenyre szóló magyar—ruszin kétnyelvű meghívó található. Vö. Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Nagyszombat, Fasc. 270. Fol. 6.

¹⁷ A hagyatékban nem lelhető fel.

¹⁸ Megőrződött pl. az RMK. hat gyűjtőfüzete. Vö. Fasc. 259. Fol. A. N° 1; a székely út vásárlókönyve 1902-ből; egy erdélyi gyűjtőfüzet szintén a század elejéről. Vö. Fasc. 263. Fol. A.; négy kisméretű iskolai füzetbe írt ún. daloskönyv a XIX. század végéről. Vö. Fasc. 270. Fol. A. A tulajdonosok, ill. lejegyzők nevei: 1. Fülöp József bözödi lakos Udvarhelyszék és székelykeresztúri járásbeli lakos (1902.); Kovács Béla Bereg vármegye, Rákos (1892.); Fóris Mihály Marosvásárhely (1876.); Borporal Kuri János Havacstó (1896.).

¹⁹ Sztripszky hagyatékában Nagyszombatban csak kevés levél található, melyeknek zöme szlovák nyelvű.

helyezze el Prágában a Szláv Intézetben, ahol a kutatás számára elérhetőbbek lennének. E kérdés szóbeli eszmecsere is igényelne, ezért nagyon örülnék, ha tervezett prágai útja során, melyről a prelátnak írt informált, találkozna velem.

Nagy tisztelettel maradok,
odaadó híve, dr. Ivan Panykevics egyetemi docens

Prága XIV. 65. Žateckých 17/9.

PS. A máramarosi kézirat predikációs könyvet²⁰ még az elmúlt esztendőben áttanulmányoztam, és megállapítottam, hogy ilyen predikációk ismertek más kéziratokból is. Dr. Sztripszky a kézirat keletkezését 1665-re datálja, de nem tudom, honnan vette ezt.

UDVARI ISTVÁN

Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus

2001. augusztus 6. és 10. között rendezték meg a magyarságtudomány sorrendben ötödik nemzetközi seregszemléjét. Budapest, Bécs, Szeged, Róma után ismét egy barátságos helyszín, az egyeteméről is híres közép-finnországi város, Jyväskylä fogadta a magyar nyelv, irodalom, történelem, néprajz, zene kutatóit, oktatóit, kulturális szakembereit, akik mintegy 30 országból érkeztek. A kongresszus fő témája a „Hatalom és kultúra” volt, de számos más aktuális kérdés is szóba került, köztük olyanok is, amelyek több tudományterületet érintettek, tehát interdiszciplináris jellegűek. A hagyományt követve voltak plenáris előadások és kerekasztal-megbeszélések, de a kongresszus gerincét szimpóziumok — szám szerint negyven — alkották. A nyelvészeti témájú plenáris előadást Tove Skutnabb-Kangas tartotta a nyelvi emberi jogok és az oktatás kapcsolatáról (Linguistic Human Rights in Education: Western Hypocrisy in European and Global Language Policy). A kongresszus hivatalos nyelve a magyar és angol volt, de németül is elhangzott egy igen érdekes plenáris előadás, Holger Fischeré: *Hungarologie — Entwicklungen, Probleme, Perspektiven*. Az előadó széles kitekintéssel, kritikus szellemben elemezte a hungarológia nemzetközi, külhoni helyzetét, és a megújulás, továbbfejlődés érdekében mindenekelőtt tematikai nyitást javasolt: a külföldi állomáshelyeken az eddig művelt területek (nyelvoktatás, filológia) mellett a legszélesebb értelemben vett országismeret oktatását és propagálását kellene erősíteni.

Az előadások túlnyomó többsége a szimpóziumok keretében hangzott el; ez utóbbiak vezetőit a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottsága kérte fel. A szimpóziumvezetők szabad kezet kapva maguk választották ki munkatársaikat, illetőleg hagyták jóvá a jelentkezéseket, maguk építették fel a szimpóziumok szerkezetét. A szervezés, kapcsolattartás már jórészt az internet segítségével zajlott, a kongresszus honlapján pedig mindenki folyamatosan nyomon követhette a tanácskozások témaszerkezetének alakulását, sőt előre elolvashatta a beküldött rezümét, tallózhatott a kongresszussal kapcsolatos hírekben, tudnivalókban. Ezek a technikai és szervezési újítások tovább tökéletesítve máskor és más konferenciák számára is hasznosíthatók lesznek. Feltűnő különbség volt még a korábbi konferenciákhoz képest a fiatal szakemberek magas aránya. Ez akár generációváltásnak is felfogható, de tudjuk, hogy a szervezők tudatosan törekedtek arra, hogy minél több pályakezdő, illetve fiatal kutató jelentkezzen. (Érdeklődésben nem is volt hi-

²⁰ Ignatij pap predikációi bőrkötésben megtalálhatók Nagyszombatban. Vö. Fasc. 254. Fol. A. N° 6. A máramarosi kézirat predikációs könyvet a Kárpátaljai Tudományos Társaság irodalmi hetilapjában Sztripszky rövid ruszin nyelvű közleményben ismertette. Vö. Szbornyik iereja Ignatija (okolo 1660). Literatura negyilja. III. évf. 1943. N° 13. 149—53.

ány, de a magas költségeket jóformán csak pályázati támogatások birtokában lehetett finanszírozni.) — A házigazdák és a rendezők nagy munkát végeztek, de kiválóan oldották meg a feladataikat.

A nagyszabású rendezvényt kultúrdiplomáciai események is kísérték: találkozott egymással a magyar és finn oktatási miniszter, Pálinkás József és Maija Risk. A helyszínen fogadást adott és beszédet mondott Mádl Ferenc, a Magyar Köztársaság elnöke. A magas rangú vendégek a köszöntő szavakon túl hangsúlyozták a magyarságtudomány fontosságát és fejlesztésének szükségességét. — A kongresszust kulturális és turisztikai rendezvények sora színesítette (kiállítások, filmvetítések, könyv- és lemezbemutatók, kirándulások stb.).

Visszatérve a szimpóziumok kérdéséhez: a 40-ből 8 volt a nyelvvel, nyelvtudománnyal kapcsolatos (ez önmagában is jelentős szám!), cím szerint a következők: Nyelv és hatalom; Nyelvi presztízs, nyelvmegtartás — identitás- és nyelvvesztés a kisebbségi kétnyelvűségben; Magyarok és nyelvtörvények; Magyar nyelvészeti technológiák; A magyar mint idegen nyelv — a magyar mint kisebbségi nyelv; A történeti szociolingvisztika és dialektológia kérdései; Név és kultúra; A többnyelvűség a magyar irodalomban. A tematika tehát változatos, de a kongresszus interdiszciplináris jellege és a központi téma társadalmi vonatkozásai a szociolingvisztikai megközelítéseket hozták előtérbe.

A kongresszus ideje alatt ülésezett a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság közgyűlése. A vezetőség beszámolóján, a tisztújításon kívül többek között döntöttek a névváltoztatás és a következő kongresszus helyszíne ügyében: a társaság neve ezentúl *Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság*. A következő kongresszust Debrecen rendezzi — reméljük, hasonló sikerrel!

JUHÁSZ DEZSŐ

Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, illetve ahhoz kapcsolódva az OTKA támogatásával 1999-ben megindítottunk egy hároméves, de remélhetőleg folytatódó kutatási programot Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása címmel. E munkában egyelőre hárman veszünk részt: Fekete Csaba a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárából, M. Nagy Ilona a Debreceni Egyetem Klasszika Filológia Tanszékéről és magam a DE Magyar Nyelvtudományi Tanszékéről. A programba (esetenként) más kutatók vagy velünk kapcsolatban lévő egyetemi hallgatók is bekapcsolódhatnak, s különböző forrásokból erkölcsi és anyagi támogatást ugyancsak szívesen elfogadunk.

Később merült fel a gondolat, hogy az említett OTKA-program keretében egy sorozatot is indítsunk, a Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattárat. E sorozat tagjai tanulmányok, cikkek, amelyek különböző folyóiratokban, évkönyvekben stb. jelennek meg, tehát lazá(bba)n tartoznak össze. Közös jellemzőjük, hogy nyelv(történet)i és művelődéstörténeti adatok, szempontok — ha változó arányban is — együttesen és jelentős mértékben vannak bennük. A sorozatba való tartozásra a közlemények címéhez csatlakozó lábjegyzetben utalunk, ahol az illető írásnak a sorozatban való számát is feltüntetjük. (A tervmunkánk keretében és egyébként is természetesen nem csak e sorozatba való írásokat publikálunk, illetve kezdetben egy-két ilyen jellegű közleményt sem számoztunk be.) Néhány cikket megemlítek az eddig megjelentek közül: 1. A. MOLNÁR FERENC, Finn és magyar névtörténeti megjegyzések (*Az Ilona* név történetéhez és egyéb adalékok): *Névtani Értesítő* 21. 1999: 244—7; 2. Uő., *Az Ómagyar Mária-siralom egy szerkezetéről (therthetyk kyul)*: *Magyar Nyelvjárások* 32. 1999: 49—56; 3. Uő., *Az „Ez esztendő megáldjad...” kezdetű újévi énekünk szövegéről és a Himnusz első sorairól*. In: *Egyház és művelődés*. Szerk. G. SZABÓ BONTOND, FEKETE CSABA, BEREZKI LAJOS. Debrecen, 2000. 357—67; 4. Uő., *Egy kelet-európai*

anekdota és egy magyar és ukrán szólás nyomában. In: Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára. Szerk. FÁBLÁN MIROSLÁVA, HORVÁTH KATALIN. Ungvár, 2000. 44—50; 8. FEKETE CSABA, Napban lőtt eclipsis után. Bihar és a puritánok: Könyv és Könyvtár 21. 1999: 205—31; 11. Uő., Fundata est anno 1537? Egy 18. századi omniarium tanúsága. Egyháztörténeti Szemle 1. 2001/2: 61—7. Később ebből az anyagból gyűjteményes kötete(ke)t is összeállíthatunk. Újabb ötletként született, hogy a sorozatban olykor önállóan megjelent munkákat szintén publikáljunk, s ilyenkor ezeket a Kiadványok megjelöléssel is ellássuk és külön számozzuk. Tervezzük, hogy közleményeink egy részét az Interneten ugyancsak hozzáférhetővé tesszük. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok részét — amelynek egyes tagjai anyagi lehetőségeinkből következően is szintén különböző helyeken fognak megjelenni — RADÓCZNÉ BALINT ILDIKÓ magyar szakos levelező hallgató 2000-ben benyújtott s e közlés előtt még módosított, „A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben” című szakdolgozatával indítottuk. A megjelent kis könyv pontosabban Szenci Molnár költői műveit, zoltárparafrázisait és a „Discursus de summo bono” [Értekezés a legfőbb jóról] című erkölcsfilozófiai értekezését, fordítását dolgozza föl. A kiadást az OTKA, a szerző és Balmazújváros önkormányzata támogatta, s a Szenci Molnár Társaságnál jelent meg. A Kiadványok második tagja Fekete Csaba összeállításában és kíséző tanulmányával Huszár Gál és fia, Huszár Dávid imádságait fogja tartalmazni mai helyesírással, de a korabeli kiejtés megtartására törekedve. Ez a munka a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének Füzetei című sorozatban, a mi sorozatcímünket is föltüntetve, velük közös kiadásban jelenik meg. Ehhez az anyagi föltételeket csekély mértékben az OTKA-pályázatunk, főleg azonban a Protestáns Alapítvány támogatása biztosítja. Mire ez a kis cikk napvilágot lát, a Kiadványok második tagja is minden bizonnyal már megjelent. Egyébként a Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok „alsorozatának” van (díjtalan) szerkesztője és lektora: e sorok írója. A Kiadványok tagjai nem szabályos időközben s nem sűrűn fognak megjelenni. Egyrészt többféle elfoglaltságunk van, másrészt maga a sorozat mögött stabil infrastrukturális és anyagi háttér nincs. Reméljük azonban, hogy hasznos funkciót tölthet be és fejlődhet is.

Az Adattár megindítását nyilván érdeklődési körünk szintén motiválta, de első renden az a meggyőződés, hogy a nyelv- és kultúrtörténet, valamint a többi társtudomány együttes művelésére is határozottan szükség van.

A. MOLNÁR FERENC

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Papp Ferentől*

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében veszek búcsút Papp Ferenc akadémikustól, nyugalmazott kutatóprofesszortól.

Papp Ferenc 1948-ban az Eötvös Kollégium diákjaként kiváló tudósok irányításával (Gyergyai Albert, Gáldi László, Hadrovics László, Tamás Lajos és Kniezsa István) látott hozzá az orosz és a francia nyelv elmélyült tanulmányozásához. Tudományos pályafutása gyorsan ívelt felfelé: 26 éves korában, 1956 őszén védte meg orosz nyelvészeti tárgyú kandidátusi disszertációját, s hamarosan megbízást kapott a debreceni egyetem Orosz Nyelvészeti Tanszékének a vezetésére. Tevékenységének köszönhetően Debrecen néhány év alatt a hazai russisztika központjává vált. Az ötvenes évek végén érdeklődése a számítógép nyelvészeti alkalmazása felé fordult. Számítógépes

* Elhangzott április 20-án a Kerepesi úti temetőben.

nyelvészeti kutatásai elsősorban a magyar nyelv szókészletének vizsgálatára összpontosultak, ez irányú kutatásainak egy részét az 1972-ben megvédett akadémiai doktori értekezésében foglalta össze. 1982-től idejét megosztva Debrecen és Budapest között a Budapesti Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézetét vezette, 1985 és 1988 között pedig az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének volt a vezetője. 1985-ben végleg Budapestre költözött és az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatóprofesszoraként megszervezte és elindította az Akadémiai Nagyszótárral kapcsolatos számítógépes munkálatokat, és 2000-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig ezeket a munkálatokat irányította.

Papp Ferenc tudományszervezőként nagy szerepet játszott a magyarországi alkalmazott nyelvészeti kutatások koordinálásában. Több akadémiai ciklusban volt elnöke az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának, illetve Munkabizottságának. Tudományos felkészültsége és személyisége rendkívül alkalmas volt arra, hogy az alkalmazott nyelvészet legkülönbözőbb területein dolgozó kutatók tevékenységét összefogja és irányítsa: a fordításelemlettől a gyermeknyelvkutatásig, a szótárkészítéstől a nyelvpedagógiáig. Vérbeli alkalmazott nyelvész volt, aki a nyelvtudomány minden területén az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazhatóságát is szem előtt tartotta. Papp Ferenc a nyelvtudomány több területén ért el kimagasló eredményeket. Neve elsősorban a russzisztikával kapcsolatosan vált ismertté itthon és külföldön, de minden új iránti fogékonysága révén a nyelvészet számos más területén is maradandót alkotott. A russzisztika terén legnagyobb hatású műve az 1968-ban megjelent, és azóta öt kiadást megért „Kursz szovremennovo russzkovo jazika” c. egyetemi tankönyve, amelyből nemzedékek tanulták a mai orosz nyelv rendszerét. Nyelvtanát nemzetközileg is a legjobb orosz nyelvtanok között tartják számon. Nevéhez fűződik a számítógépes nyelvészeti kutatások hazai elindítása, a magyar nyelv szókészletének első számítógépes feldolgozása. Számítógépes morfológiai modellje az első volt a maga nemében. Papp Ferenc forradalmasította a hazai szótárkészítést, a mai gépi szótárak is az általa a hatvanas években kódolt adatokon alapulnak. Kutatási eredményeit „A magyar nyelv szóvégmutato szótára” (1969-ben), „A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere” (1970-ben) munkáiban foglalta össze. A szóvégmutato szótár és a főnév alaktanáról szóló könyve a magyar nyelv alaktanára vonatkozó leíró és elméleti kutatásoknak ma is nélkülözhetetlen forrása. A költői nyelv iránti érdeklődését bizonyítja az 1974-ben megjelent „Ady Endre költői műveinek fonémastatisztikája” c. könyve.

Papp Ferenc számos elméleti megfigyelése a magyar és az általános nyelvtudomány területén is fontos eredménynek számít. Tanulmányaiban a nyelvtudomány legkülönbözőbb kérdéseire szót adott: foglalkozott hangtannal, alaktannal, mondattannal, a gépi fordítás kérdéseivel, a nyelvoktatás különböző szempontjaival, lexikográfiai kérdésekkel, orosz—magyar kontrasztív nyelvészettel és korát megelőzve már a 70-es években a mindennapi nyelvhasználat pragmatikai elemzésével. Munkássága fordulatot hozott a magyar leíró nyelvészetbe mind szemléletmódját, mind módszereit, mind pedig eredményeit illetően, és a korszak élvonalbeli nemzetközi nyelvészetével egyenértékű. Könyvei közül kiemelkedik a „Könyv az orosz nyelvről” c. munkája (1979.), amely az orosz nyelv rejtelseibe vezeti be az olvasót. Ez a könyv iskolapéldája annak, hogy hogyan lehet eredeti tudományos eredményeket magas színvonalon és mégis közérthető, élvezetes stílusban kifejezni. Néhány évvel később látott napvilágot az általa vezetett orosz—magyar kontrasztív nyelvészeti munkálatok eredményeként a „Contrastive Studies Hungarian — Russian” (1984.) c. tanulmánygyűjtemény. 2000-ben jelent meg utolsó műve, a „Moszkvai szemantikai iskola” c. tanulmánykötet, amely áttekintést ad az orosz szemantikai iskola nagy alakjainak munkásságáról.

Papp Ferenc fiatalon, 46 éves korában lett az MTA levelező, majd kilenc évvel később az MTA rendes tagja. Az elismerés mind a russzisztika, mind az általános és alkalmazott nyelvészet terén végzett kutatásainak szült.

Kedves Feri, gazdag életművet hagytaál ránk, s azok is sokat és sokszor fognak még Rád hivatkozni, akik személyesen nem ismerhettek. Tudjuk, sok ötlet volt még tarsolyodban, amelyek meg-

valósítására már nem volt idő. És most búcsúzunk Tőled: nemcsak tudományos munkásságod, hanem emberi és tudósi személyiséged is itt marad közöttünk. Isten Veled Feri, nyugodjál békében!

KIEFER FERENC

Szepesy Gyula (1913—2001)

Szeretett tanárim, Lakó György és Vértes O. András után eltávozott öreg barátunk, Szepesy Gyula is. Évek óta visszavonultan élt, nem is publikált már, a fiatalok nem is ismerhették. Pedig letett az asztalra négy olyan művet, melyek megőrzik nevét az idők végezetéig.

Dömsöd községben született, édesapja a község főjegyzője volt. Középiszkolai tanulmányait a budapesti híres Fasori Evangélikus Gimnáziumban végezte. Kovács János tanította osztályának nyolc éven át a latint, oly sikerrel, hogy a jeles és jó rendű tanulók szótár nélkül fordították az érettségig Vergiliust, Tacitust és Horatiust. Nyolcadikos volt, amikor a gimnázium önképzőköre pályázatot hirdetett latin versek műfordítására. Az egyik díjazott Szepesy Gyula lett, mégpedig egy Horatius-óda fordításával. Ez a siker meghatározó jelentőségű lett az évek során. A gimnáziumban ógörögöt is tanult, s németül levelezett finn gyerekekkel. De megszívelte magyartanára figyelmzetését: a korrespondenciát illendő levelezőtárs nyelvében folytatni. Megtanult tehát finnül. Magyar—latin szakra szeretett volna beiratkozni a Pázmány Péter Tudományegyetemre, de lebeszéltek róla, mondván: a latin szakkal roppant nehéz elhelyezkedni. Akkor kezdték a latinórák számát csökkenteni az iskolákban. Fájó szívvel lemondott a latinról, s a magyar mellé a németet, majd az olaszt vette fel.

Istenadta nyelvtelhetség volt, tizennyolc-húsz nyelvet ismert, beszélte is őket. Nagy nyelvtudása révén sok külföldi barátot szerzett, elsősorban Finnországban, ahol először egyetemi hallgatóként töltött több mint két hónapot egy evangélikus pap otthonában. Későbbi élete folyamán még ötször látogatott el Finnországba, és ő is szívesen látta vendégül finnországi ismerőseit, ha Magyarországra jöttek. Fialat tartalékos tisztként Finnországba küldték az 1939—40-es téli hadjárat idején, hogy ott magyar—német—finn tolmácsként működjön a katonák között. Finnországból most, halála után bronzmedál érkezett egy díszoklevél kíséretében: ottani szokás szerint a háborús veteránok fejezték ki elismerésüket azért, hogy ő is részt vett a maga módján és eszközeivel Finnország függetlenségi küzdelmében.

Ekkor már megírta első értékes művét, doktori disszertációját, melynek témája: *Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben* (Bp., 1939. MNyTK. 47. szám). Tulajdonképpen harmadéves korában írta meg disszertációját (kivételes ritkaság!). Nyolc finnugor nyelvben vizsgálta meg ezt a különleges és izgalmas szerkezetet, máig is érvényes magyarázatot adva a szerkezet eredetéről és fejlődéséről. Közben svéd előadásokat hallgatott, s tanára Waldemar Langlet, a budapesti svéd nagykövetség tanácsosa volt. (Langletnek később, 1944-ben döntő szerepe volt az üldözöttek megmentését segítő ún. védett házak létesítésében.) Langlet ösztönözte disszertációja kiadását, pénzt is kölcsönzött e célra, s a „törlesztésre” fordítási munkát ajánlott. „Tévedésből” egy dán könyvet hozott — egy ifjúsági regényt —, amely néhány hónap múlva megjelent Szepesy Gyula fordításában.

Eleinte tanárként működött, többek között nyolc évig tanított a budapesti Mester utcai Felsokereskedelmi Iskolában. A háború végén kb. egy évig lakott kispesti házukban egy orosz örnagy, akitől megtanult oroszul. 1945-ben kiadta az Orosz-Tolmács Kézikönyvet, mely ugyan latin betűkkel volt írva, mégis három kiadásban húszezer példányban napok alatt elfogyott. Ezután néhány évig az akkori Magyar—Szovjet Társaság országos központjában működött lektori, kontrollszerkesztői minőségben. Tizenhat évet töltött a KSH Budapesti Városi Igazgatóságánál mint nemzetközi statisztikus és szakfordító, majd 1973-tól 1980-ig az Országos Fordító- és Fordításhitelesítő

Irodánál dolgozott lektorként. Innen ment 1980-ban nyugdíjba, de mint nyugdíjas még közel húsz évet dolgozott az említett fordítóirodánál. Tanulságos életpálya a mai fiatalok számára: nem várta őt PhD-program, kutatóhely. Sok ilyen pálya volt akkoriban.

Hosszú ideig tagja volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak, s haláláig a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. Mindkét helyen számos előadást tartott. Sok nyelvészeti, nyelv művelői cikket írt szakfolyóiratok — így a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és az Édes Anyanyelvünk (egy ideig szerkesztőbizottsági tagja is volt) —, valamint különféle napilapok és a rádió számára. Tudományos tevékenysége tulajdonképpen nyugdíjba vonulása után bontakozott ki.

„Nyelvi babonák” című könyvét a Gondolat Kiadó jelentette meg 1986-ban. Ebben a világosan megfogalmazott, jól és gazdagon adatolt könyvben Szepesy Gyula a nyelv művelés izgalmas és kényes kérdését tárgyalja: azt, hogy mik a tévtanok, és kik terjesztik őket. Nyelvi babonát — vagyis tévtant — terjesztenek azok, akik idegenszerűségnek, például germanizmusnak mondanak olyan jelenségeket, melyek nem azok; vagy egyéni szeszélyből kárhozthatnak kifogástalan nyelvi eszközöket. Olyan izgalmas kérdéseket tesz fel, mint mennyi lehet nyelvünkben a babonák száma, milyen mélyrehatóan érintik nyelvünk rendszerét, hogyan nyilvánulnak meg az általános nyelvhasználatban, honnan származnak? A könyv élén a *létige + határozói igenev* szerkezettel kapcsolatos tévhit bemutatása áll. Az a jelenség, hogy sokan az említett szerkezetet germanizmusnak vélik, s a határozói igeneves szerkezet helyett befejezett melléknévi igenevest használnak, pl. *az utca ki van világitva* helyett ezt: *az utca kivilágitott*. Ezt a helytelen használatot tötő-nyelvnek nevezte el. Igaza volt-e? Bizony igaza volt. Elég csak egyetlen mondatot idéznem: *A kézfogás megengedett* (Magyar Nemzet 2001. ápr. 18.).

A latin nyelvhez mindvégig hű maradt Szepesy Gyula. Lefordította a Kr. u. 4. század második felében alkotó Ammianus Marcellinus „Róma története” című művét (Európa, 1993.). Gördülékeny, élvezetes, természetes magyar nyelvezetű fordítása nagyszerű teljesítmény, különösképpen ha tudjuk, hogy Ammianus Marcellinus az egyik legnehezebb nyelvezetű auctor. Szenvedélyes művében a pusztuló római világot idézi, s ezt a tragikus korszakot ábrázolja a nyelv eszközeivel. „Nem véletlenül hasonlította a világhírű magyar óorkutató, Alföldi András Ammianus érzelmi és lélektani mélységeket felszínre hozó prózáját a kései barokk oltárokhöz” — írja az utószó.

Horatiuszal, fordításai csiszolgatásával folyamatosan foglalkozott. Kialakította műfordítási elveit: a metrikus hűség és a gördülékeny magyar nyelv egyeztetését. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy a hű fordítások nyelvezete csikorgó, sőt olykor érthetetlenek; a gördülékeny fordítások pedig nem törődnek a metrummal, elhagyják az eredeti versben szereplő tulajdonneveket, egyszerűen nem hűek. Egyik fordításával díjat nyert az Ókortudományi Társaság pályázatán, s utána összegyűjtötte addigi fordításait, újakat készített, és megszületett a „Horatius legszebb ódái” című kötete (1984-ben magánkiadásban). A Postumushoz írt óda arról szól, hogy „Semmi eszközzel nem tudjuk elhárítani az öregséget és a halált. Egyszer mindent itt kell hagyni, a féltett borokat is mások isszák meg.” Szepesy Gyula is itt hagyott segítő hitvest, gyönyörűen művelt kertet, mindent, amit gazdag életében szeretett. Ahogy Horatius nyomán megfogalmazta:

*Örökre elmész, itthagyd asszonyod,
kertet, meződ, szép házad, a fáidat,
miket ma ápolasz, s nem követ majd
bús utadon, csak az árva ciprus.*

*A hét lakattal zárt zamatos nedűt
majd más fogyasztja, s földre locsolja szét
a Caecubus gyöngyét, különbet
főpapok ünnepi óboránál.*

Bózsöny Ferenc hetvenéves*

Amikor 70. születésnapja alkalmából köszöntjük Társaságunk valamely jeles tagját, végig szoktuk tekinteni az ünnepelt pályáját, munkásságát. Ilyenkor bizony könnyen megeshet, hogy a laudáció számvetéssé sikeredik, s az ünnepelt úgy érzi: saját nekrológját kellett végighallgatnia.

Szerencsére Bózsöny Ferencnél ilyenről szó sem lehet, hiszen — ha nem éveinek számát tekintjük, hanem kedélyét, alkotóerejét — nyugodtan mondhatjuk, alig van túl életútja felén. Éppen ezért, csak mozzanatokot villantok fel köszöntőmben.

Magam személyesen először 1964-ben találkoztam Bózsöny Ferencel, a rádió-bemondóval. Akkor kaptam azt a feladatot, hogy tanítsam a rádió bemondóit „értelmesen beszélni”, s változtassuk meg a bemondók addigi „örülünk a sikereinknek, reszkessenek az ellenségeink hangvételeit. (Mint évek múlva kiderült, Elekfi László, Bottyányfi Éva mellett Bózsöny Ferencnek is köszönhetem, hogy ezáltal a nyelvhasználatnak alig ismert területe, az elhangzó és az élő beszéd felé fordult figyelmem, azt is vizsgálhatom most már majd négy évtizede. Ők ajánlottak a bemondók beszédtanárának.)

Bózsöny Ferencet — az akkor már 8 éve „praktizáló” bemondót — jellegzetes hangjáról és beszédstílusáról már korábban is ismertem. Pintér Sándor és Körmeny László mellett ő volt s ma — bármerre megyünk is a magyar nyelvterületen — ő a Magyar Rádió „hangja”, a tiszta értelmes beszéd egyik etalonja. Éppen ezért kissé meglepő volt, s kissé fintora is a sorsnak, hogy Bózsöny Ferenc „kissé megkésve” csak 1997-ben, nyugdíjba vonulásakor kapta meg a Kazinczy díjat. Magyarázatul hadd mondjam el, hogy mikor a díjra javasoltam, a kuratórium mindegyik tagja meglepődve kapta fel a fejét: de hiszen Bózsöny már régóta Kazinczy díjas!

Első találkozásunk előtt és még utána is szorgalmasan jegyzeteltem beszédsajátosságait, gyűjtöttem hangsúlyozási, hanglejtési hibáit. Eléggé nehéz feladat volt, mert keveset — alig-alig — hibázott: tisztán és értelmesen beszélt nyelvünket, beszéli ma is. Emiatt is, meg mert Bózsöny Ferenc mindenkor „tudatosan beszélt”: elemezte maga és társai beszédét, a kezdeti „hivatalos” tanár-tanítványi viszony rövidesen munkatársi és baráti kapcsolattá vált: inkább beszélgettünk az órákon, s órákon kívül is gyakran, megvitattuk a bemondói és a rádiós szakmának s azon túl a kiejtés, fogalmazás és beszéd törvényszerűségeit, gondjait, vizsgálatának javításának lehetőségét. Ezért is, meg azért is, mert Bózsöny Ferenc — hamarosan Bózsöny tanár úr — több formában is kapcsolatba került a tudományossággal és a magyar beszéd és nyelv gondozásával, művelésével.

Először beszéde, tiszta hangképzése okán egyik mintája lett a magyar beszédnek, másrészt eléggé korán — egyetemi hallgató korában — tudományos vizsgálati alanya lett MOLNÁR JÓZSEF „A magyar beszédhangok atlasza” című munkájának (ajka, palatogramja több helyütt szerepel a kötetben és címlapfotó is). Magam az ő ajakállása alapján mutatom be a labiális, illabiális vokálisok képzését.

Később már kutatóként is jelentkezett a tudományban, hiszen könyvvé „terebélyesedett” doktori disszertációját a Rádió nyelvhasználatáról készítette: „A nagyítás és túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében”. Aztán rövidesen a Rádióon belül és azon kívül is tanárkollégák lettünk, hiszen példamutató beszéde, problémalátása — ennek egyik bizonyítéka az egri kiejtési konferencián elhangzott felszólalása is (A kifejező beszéd. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK 102. sz. 204—5) —, azután pedagógusi alkata szinte „predestinálta” arra, hogy jelentős szerepet vállaljon a bemondói utánpótlás képzésében. Több szempontból sem véletlen tehát az, hogy napjainkban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen ő a retorika és beszéd tudomány egyik tanára, ahol is tárgya a tágabb értelemben vett lingvisztika. Ez azonban számára a nyelvészetet jelenti, beleértve ebbe a beszédtechnikát, a légzéstechnikát, a szituációs gyakorlatokat, a stilisztikát, a fogalmazást, az élőbeszédet, a nyelvi és beszédnormát, a nyelvi illem-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. február 23-i felolvasó ülésén.

tant és a magatartáskultúrát is. Ez által is küzd az igénytelenség, a lelki mosdatlanság ellen, remélve hogy ezek megváltoztathatók a személyiségnek és a gondolkodásmódnak a formálásával. (Szakmai múltja és tudása alapján pedig jelentős személyisége és megjegyzéseivel jelentős tagja a Rádió Nyelvi bizottságának.

Nemcsak a rádióban — rádiós berkekben — találkoztunk Bözsöny Ferencel. Rendszeres látogatója volt a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének. Kezdetben „szakmabeli” érdeklődőként (főleg az ELTE Fonetikai Tanszéke által szervezetteken), később már felkészítő tanárként. Ezek ürügyén is, az oktatás ürügyén is sokszor, sokat beszélgettünk a magyar beszéd állapotáról, nyelv és főleg a nyelvi nevelés, a tiszta beszédre nevelés, nyelvhasználat szakmai és — ami mögötte van — a nyelvhasználati erkölcsi, retorikai gondjairól. S nemcsak itthon. Többször vezettünk egyhetes tanfolyamot Erdélyben az ottani fiatal rádiósok, tévések képzésére. Ezek — a napi 8–10 óra kimerítő, mégis fáradhatatlan tanítás során — nemcsak szakmailag ismerhettem meg jobban a tanár kollégát, hanem magán- és társasági és közéleti emberként is.

A társasági emberről szólva például olyan kedvességekre is gondolok, hogy ezeken a tanfolyamokon reggelenként „Áldjuk az Urat” köszöntéssel és egy gyűszűnyi „szilva lelkével” lelkesítette és készítette fel az oktatói gárdát a napi kemény munkára, melynek során a szünetekben a pihenést is szakmai beszélgetések jelentették. Gondolok az esti beszélgetésekre is, melyeknek témája megint csak a szakma és a közélet kapcsolata, no meg szakmai jellegű anekdotázás volt. Ezeknek hangulatát nemegyszer Ferenc hámozott piros szőlővel fokozta — már családi hagyományoktól is ösztönözve. Közéleti ember mivolta azonban nemcsak az ilyen baráti — a fiatalok számára eszméletető — beszélgetésekben nyilvánult és nyilvánul meg.

Ezek a beszélgetések Bözsöny Ferencnek, a közéleti embernek a gondolkodását is bemutatják. Annak a közéleti embernek, aki a magyar nyelv ápolásáért és magas szintű közreadásáért kiérdemelte a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét, s szűkebb pátriáért végzett munkájának elismerésül jogosan kapta meg Zebegénynek — s ha jól tudom — az V. kerületnek is díszpolgári címét.

Sajnos nyugdíjba vonulása óta ritkábban hangzik fel hangja a Rádióban. De hallhatjuk tiszta értő/értető szövegmondását jeles egyházi és állami ünnepeken és minden nap délben, amikor a harangszó felcsendülése után bemutatja annak a harangnak történetét, mely azon a héten a nándorfehérvári diadalra emlékezet bennünket.

Reméljük, még nagyon sokáig. És még hosszú évekig találkozhatunk a Kazinczy-versenyeken és a tanári katedrákon is.

Isten éltesen kedves Ferenc!

WACHA IMRE

Vermes Stefánia köszöntése*

Nagy szeretettel, mély tisztelettel és őszinte nagyrabecsüléssel köszöntöm 80. születésnapja alkalmából kedves tagtársunkat, Vermes Stefániát, a Kazinczy-díjas, kiváló pedagógust, az anyanyelv oktatásának és ápolásának fáradhatatlan művelőjét. Szeretetünkre és tiszteletünkre tiszta embersége, őszinte, egyenes jelleme, jóindulatú, segítőkész magatartása őt éppen annyira érdemessé teszi, mint a pedagógia, különösen pedig az anyanyelvi oktatás terén alázattal és odaadással végzett sok évtizedes, önfeláldozó munkája.

Vermes Stefánia 1921. január 29-én született Budapesten. Olyan értelmiségi családból való, ahol az anyanyelv tisztaságát és szépségét családi értéknek, ápolását pedig nemes feladatnak te-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. február 27-i felolvasó ülésén.

kintették. — Az anyanyelv iránti érdeklődését gondosan megválasztott alsó- és középfokú iskolái, nevelői is támogatták és fejlesztették. Középfokú tanulmányait az egyik legjobb tanintézetben, a Mária Terézia Leánygimnáziumban végezte. Itt az anyanyelvi oktatásban is jelentős szerepet játszó önképzőkörnek tagja, majd elnöke is volt. — Kitűnő minőségű érettségije után, az 1939–40-es tanévben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, a magyar és latin szakra. Két féléven át még művészettörténeti előadásokat is hallgatott. Másodéves korától kezdve évenként indult a szép magyar beszéd művelésére rendezett előadóversenyeken. Ezekben a versenyeken Gárdonyi Géza és Kemény Zsigmond regényrészleteinek előadásával több díjat is nyert. Tanári diplomáját 1944-ben kapta meg.

Mindkét egyetemi szakjával intenzíven foglalkozott. A latin szak témakörei közül elsősorban az irodalom és a stilisztika érdekelte. Ezért szakdolgozatát, majd később doktori disszertációját is a latin irodalom stilisztikai kérdésköréből készítette, „Hangutánzás és hangulatfestés Vergilius hexameterében” címmel. Dolgozata részletesen bemutatja a Vergilius hexameterében felfedezhető hangutánzó és hangulatfestő elemeket, ezek különböző nyelvi eszközökkel történő megvalósításait — de általános stilisztikai kérdéseket is tárgyal.

A magyar szak hallgatójaként elsősorban Zsirai Miklós tanítványának vallotta (és vallja) magát. Érdeklődése középpontjában a finnugrisztika, ezen belül a finnugor összehasonlítás állt. Ebből az érdeklődéséből és Zsirai Miklós ösztönzésére született meg az a — szókészletani és etimológiai szempontból is egyaránt nagy jelentőségű — tanulmánya, amelyben Bárczi Géza „Szófejtő szótár”-a alapján összeállította a magyar szókészlet etimológiai statisztikáját. A tanulmány 1943-ban jelent meg (vö. NyK. 51: 435). Ebben Vermes Stefánia még az akkori nyelvészeti felfogásnak megfelelően rendszerezi és sorolja etimológiai kategóriákba („finnugor szavak”, „önálló szóalkotások”, „jövényszavak”) a magyar szókészlet szavait. Ez a rendszerezés később, a szókészlet szerkezetéről vallott felfogásunk megváltozásával, az etimológiai kutatások további fejlődésével, majd a TESz., az EWUng. megjelenésével módosításra szorult ugyan, de elsődleges voltán, jelentőségén mit sem változtatott, sőt hasonló vizsgálatoknak alapja lett. Ilyesféle vizsgálatot maga Vermes Stefánia is végzett később, az EWUng. A betűs szócikkeinek statisztikája alapján. (Ez a későbbi vizsgálata a miskolci egyetem 1995. évi évkönyvében jelent meg.)

Vermes Stefánia azonban végül is nem a tudományos kutatást választotta élethivatásául. A pedagógia iránti érdeklődése, empátikus magatartása inkább a tanári pálya felé irányították. — Diplomája átvétele után a Sacré Coeur Leánygimnáziumban kezdett tanítani magyart, latint és ókori történelmet. 1945. máj. 1-jétől a Pázmány Péter Tudományegyetem pedagógiai tanszékén Prohászka Lajos professzor tanársegédje lett. Részint a hallgatók munkáját irányította, részint a tanszék könyvtárosi feladatait látta el. 1946-ban ledoktorált, latin–görög–pedagógia szakon, „summa cum laude” minősítéssel. 1947-ben avatták doktorrá, „sub laurea almae matris” (azaz: ’az egyetem babérkoszorújával’) kitüntetéssel. Doktori disszertációja, Vergilius munkásságát stilisztikai szempontból tárgyaló dolgozata 1948-ban jelent meg, a Bölcsészkar Értekezések 11. számaként. Ez a disszertáció a klasszika-filológiával és a stilisztikával foglalkozó nyelvészeti irodalomban is komoly visszhangot keltett. Tanársegédi munkája 1949 végén végetért. — Prohászka Lajos pedagógiai tanszékét ugyanis ideológiai okokból megszüntették. Vermes Stefánia ettől kezdve egészen nyugdíjazásáig gimnáziumi tanárként működött. 1950 márciusától az egykori Mária Terézia (új nevén Varga Katalin) gimnáziumba került, magyar–latin szakos tanárként. 1952 őszétől a volt Ráskay Lea (de akkor már Kossuth Zsuzsa) gimnázium tanára lett. Még 1952-ben férjhez ment Kovács László vegyész mérnökhöz. Három gyermeke született — idejét és energiáját ettől kezdve tanári és anyai hivatása között osztotta meg. — A Kossuth Zsuzsa gimnáziumban is magyart és latint tanított, sőt egy ideig ő volt az iskola egyedüli latintanára. 1963-tól a 70-es évek közepéig a gyakorló fiatal pedagógusok vezető tanára lett. — Az oktatásban talán a magyar nyelv tanítása állt szívéhez a legközelebb. Egyforma ügybuzgalommal és lelkesedéssel tanította a nyelvtant és az irodalmat. Irodalmi szakköröket is vezetett, de a nyelvtannal való foglalkozást soha nem áldozta fel

az irodalom tanításának kedvéért. Amikor pedig elindultak a szép magyar beszéd ápolása érdekében rendezett Kazinczy-versenyek, az első tanárok között vállalkozott a középiskolai tanulók felkészítésére. A versenyeken többször szerepelt zsűritagként is. Sőt, nyugdíjba vonulása előtt még két évig önként is szervezte a „Beszélni nehéz” elnevezésű, a Kazinczy-versenyre előkészítő foglalkozásokat.

Értékes pedagógiai munkáját több ízben jutalmazták. 1976-ban, nyugdíjba vonulásakor megkapta „Az oktatásügy kiváló dolgozója” kitüntető jelvényt, valamint a „Pedagógusi szolgálati érdemérem” kitüntetését. 1978-ban „A magyar nyelv szolgálatáért és példamutatóan szép beszédéért” — mint a díjakhoz csatolt oklevél tanúsítja — Kazinczy-díjat kapott. (Egyébként ő volt a második tanár, aki ezt a díjat kiérdemelte.) Kitüntetései közé tartozik még az 1994-ben, a Kossuth Zsuzsa gimnázium fennállásának 75. évében kapott emlékérem is.

Tanári munkája mellett, majd már nyugdíjba vonulása után is több tudományos munkában vett részt. De mindig szerényen, háttérbe vonulva, a tudomány iránti őszinte alázattal, önfeláldozóan, nem keresve az elismerést, hanem megelégedve a szerényebb minősítésű, bár szükséges háttér-munkálatokkal, mint például a cédulázás, ellenőrzés, anyagrendezés. Így például 1954-ig dolgozott — ifj. Horváth János irányítása mellett — a középkori latinság szótárában. Az Új magyar tájszótár I. kötetéhez szintén cédulázást végzett, egészen a kötet nyomdába kerüléséig. Anyagrendezést vállalt a TESz., A magyar nyelv történeti nyelvtana, az Etymologisches Wörterbuch számára is. Az egyetem finnugor tanszékének megbízásából lefordította Reguly Antal levelezésének egy részét. — Élénken részt vett a Nyelvtudományi Társaság életében is. Több előadást tartott. Így emlékbeszédet mondott a Zsirai Miklós születésének 100. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen; ez az emlékbeszéd meg is jelent a Zsirai-Emlékkönyvben (vö. Zsirai Miklós a katedrán: Zsirai-Eml. 45—9). — Emlékbeszédet tartott Zsirai Miklós sírjánál is. A III. kerületi Zsirai Miklós általános iskolában ő avatta fel a Zsirai-emlékszobát. Még most is tevékenykedik. Az ELTE Tanárképző Főiskolájának felkérésére jelenleg Prohászka Lajos emberi alakjára való visszaemlékezéseit készíti. Emellett, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum felkérésére, a „Tudós tanárok, tanár tudósok” című sorozat keretében Hegedűs Géza pályafutásáról és jelentőségéről ír ismertetőt.

Kedves Stefike! Engedd meg, hogy hosszúra nyúlt, de szívből fakadt köszöntöm végén életem további folyamára jó egészséget, sok boldogságot, munkakedvet, családotban sok örömet kívánjak. Isten éltesen sokáig!

S. HÁMORI ANTÓNIA

Éder Zoltán hetvenéves*

Kedves Zoltán! Talán mondanom sem kell, örömmel vállalkoztam köszöntésemre. Elsősorban nem azért, mert — szép erdélyi szóval — örvendek, hogy immár Te is belépsz a hetvenkedők népes, bár egyre fogyó táborába, hanem mivel — és ezt nem a jeles alkalom mondatja velem — kiemelkedő és most is az eddigiekhez hasonló intenzitással folytatódó életpályát kell méltatnom. Továbbá — talán nem tévedek, ha azt állítom — mindig felhőtlen barátság kötött össze bennünket. Aztán eszembe jutnak közelebbi és igen kellemes találkozásaink: Nápolyban a Keleti Egyetem finnugor tanszékén, Szolnokon a Verseggy-konferenciák alkalmával, Marosvásárhelyen Aranka György munkásságát ünneplvén és legutóbb Győrött, a Révai-emlékülésen. És akkor még nem említettem a mindkettőnk által művelt diszciplínákat, mindenekelőtt a nyelvtudomány-történetet, a stilsztikát, a széles értelemben vett nyelvművelést. Végül utalok arra is, hogy legutóbb habili-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. április 24-i felolvasó ülésén.

tációs munkádnak lehettem egyik bírálója, illetve előszót írtam „Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődés-történet európai kapcsolatai köréből” című kiváló munkához.

Ha röviden akarnám jellemezni Éder Zoltán tudósi tevékenységét, azt mondanám: kiváló filológus, szélesebb értelemben véve. Mit jelent mindez? Azt, hogy utánajár valamennyi kérdésnek, egészen a lehetőség végső határáig; hogy a tényeket, adatokat tiszteli; hogy mindig felkutatja és jó kritikai érzéssel felhasználja — természetesen hivatkozással — a korábbi eredményeket; hogy az elméleti háttérre rendre figyelembe veszi; hogy mondanivalóját világos okfejtéssel, hatásos stílusban adja elő, és végül hogy számára a nyelvészet nem elszigetelt tudomány, hanem kapcsolódik az irodalomtudományhoz, a történelemhez stb., röviden: valójában része a művelődéstörténetnek.

Azt, hogy Éder Zoltán kiváló filológussá lehetett, egyéniségén kívül szerencsés életútja is segítette, amelynek természetesen ő maga szintén formálója volt. Negyedéves bölcsész korában már nyelvészeti jellegű cikket közölt tőle a Magyar Nyelvőr, de szakdolgozatát olasz irodalomtörténetből írta. Az egy évtizedes gimnáziumi magyar- és olasztanítás — amellet, hogy minden bizonnyal sok tekintetben jó gyakorlóterep volt számára — a nyelvoktatás felé tereli érdeklődését, de azért közben feldolgozza Babits középiskolai tanári éveit. 1965-től az MTA Nyelvtudományi Intézetében a Nyelvművelő kézikönyv megszerkesztésében való intenzív részvétele érleli aztán igazán filológussá, és itt fordul érdeklődése a nyelvtudomány-történeti kutatások felé is. Ez utóbbinak legmaradandóbb eredménye a Benkő József nyelvészeti munkásságát feldolgozó monográfia (Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.), illetve Révai Miklós „A magyar szép toll” című nevezetes stilisztikájának, valamint a Révai munkásságát bemutató kötetnek a közreadása (Révai Miklós: A magyar szép toll. Közéleti és az utószót írta ÉDER ZOLTÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. és Révai Miklós. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.). Aztán 1974-től a nápolyi Keleti Egyetemen eltöltött ötévi vendégtanári működés természetesen irányítja figyelmét a magyar mint idegen nyelv oktatásának az elmélete és gyakorlata felé. Valójában ennek eredményeként lett 1976-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Központi Magyar Lektorátus vezetője és egyben a jelzett diszciplína fel lendítője, sőt igazán tudományos alapokra helyezője. 1982-ben létrehozza a magyar mint idegen nyelv tanári szakot, továbbá kutatócsoportot szervez, és 1983-tól elindítja a „Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből” című sorozatot.

Éder Zoltán munkásságának középpontjában azonban kétségtelenül a nyelvtudomány-történet, azon belül is a nyelvtantörténet, a vizsgált korokat illetően pedig a felvilágosodás áll. Erről tanúskodik említett legutóbbi 1999-es tanulmánykötete. Az itt közreadott huszonöt tanulmány valóban túlmutat a Duna-tájon, a történelmi Magyarország határain. Sylvester Jánostól Szabó T. Attiláig olyan nyelvtudósoknak a műveit — mindenekelőtt nyelvtanait, nyelvünk elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó munkáit — tárgyalja, akik a művelődést, a magyarság szellemi, erkölcsi, társadalmi és közvetve anyagi fejlődését szolgálták, de akik mindig kapcsolódtak Európához, merítettek az európai eredményekből, viszont nemegyszer gyarapították is azokat.

Jóllehet az itteni tanulmányok már legnagyobb részt korábban napvilágot láttak, így azonban egy-egy nyelvtudós, egy-egy fontos nyelvi esemény, egy-egy műfaj, egy-egy korszak kőre csoportosítva mégis lényegesen más képet mutatnak: egységet, összetartozást és folyamatot jeleznek, a felvilágosodás kora nyelvtudományát pedig részletesebben, sokoldalúbban mutatják be. A tárgyalás sorrendjében a következő nyelvtudósok műveit veszi vizsgálat alá ünnepeltünk: Sylvester János, Sajnovics János, Jambressich András, Kalmár György, Vályi András, Gyarmathi Sámuel, Verseghy Ferenc, Sándor István, Teleki László, gróf Teleki József, Éder József Károly, Benkő József és Szabó T. Attila. De találkozzunk közben a nyelvtörténeten kívül történeti lexikográfiával, finnugor nyelvészettel, a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításával, kontrasztív nyelvészettel, stilisztikával, a nyelvújítással, történeti honismerettel, tárgy- és megnevezéstörténettel, valamint utazástörténettel.

Külön kívánok szólni ünnepeltünk kutatómódszerének néhány jellegzetes vonásáról. Mindenekelőtt szinte egyedülálló és így csodálni való az az energia, amellyel kitartóan utánajár kéziratoknak, műveknek, akár a Magyar Tudományos Akadémia könyv- és kéziratáráról, akár kolozsvári vagy éppen müncheni könyvtárakról van szó, és természetesen Éder tanár úr ritka kivételként állandó látogatója az antikváriumoknak is. De még csodálnivalóbb az a már-már nyomozóképesség, amellyel lépésről lépésre, szívós kitartással igyekszik kideríteni a vizsgált nyelvtan vagy egyéb mű forrásait és egy-egy fontos megállapítás eredetét. Mesteri és így igen meggyőző például, amit Gyarmathi nyelvtanának a Grammaire raisonnée-val való egybevetése kapcsán kikövetkeztet.

Nem hallgathatom el végül, hogy ünnepeltünk értekezéseinek a sikeréhez nem kismértékben hozzájárul a megfogalmazásmód, a stílus. Minden írása olvastatja magát: ezek ugyanis nemcsak a tudományos nyelv szabályainak felelnek meg, hanem érdekesen, hatásosan is vannak megszerkesztve. És még valami: szinte átsüt rajtuk a szerző hite a tudományban, a tudományos kutatásban, továbbá a nyelvünk iránti szeretete és a múlt, a hagyomány iránt érzett feltétlen tisztelete.

Mit kívánhatunk hát az immár „hetvenkedő” Éder Zoltánnak? Azt, hogy a jó Isten tartsa meg sokáig jó egészségben, és hogy folytassa munkásságát az eddigi eredményességgel!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Szépe György hetvenéves*

Amikor megkaptam a megtisztelő megbízatást, hogy jubileuma alkalmából köszöntsem Szépe Györgyöt, napokig azon tűnődtem, hogyan kerülhetném el a köszöntésben a közhelyeket; utána néztem az értelmező szótárban a *közhely* szó jelentésének, amelyet a szótár így határoz meg: 'közismert, újat nem mondó kifejezés, megállapítás'. Ettől valahogyan megnyugodtam — a közhely, ha újat nem is mond, az igazat mondhatja, sőt!... Vagyis gyakran ismétlődő helyzetekben (s nálunk hál' istennek egyre többen érik meg 70. évüket!), bátran mondhatunk közhelyeket is, feltéve, hogy a valóságnak megfelelnek.

Íme tehát az első közhely: Szépe György és a hetven év valahogyan inkompatibilisnek tűnnek, kivált azok számára, akik régóta ismerik ezt az aktív és energikus fiatalembert. A második közhely arra a kérdésre kíván válaszolni, hogy mi Szépe György fiatalságának a titka. Röviden szólva: az, hogy szeret dolgozni, szereti azt, amit csinál, értelmét látja a munkájának. Ez így persze igaz, de némiképp leegyszerűsíti, elsimítja a mögöttes, olykor drámai valóságot. Aki már volt hasonló helyzetben, mint nemrég ő, az tudja: mit jelent az, amikor valaki a betegség nehéz napjaiban nem fordul el a világtól, nem bámulja órákon át a kórterem mennyezetét, hanem félbehagyott munkáján, tervein gondolkodik, és türelmetlenül várja, mikor kezdheti el ismét rendszeres tevékenységét. Ehhez igazi lelkielőzések szükségesek...

Szépe György eddigi pályája gazdagabb és színesebb annál, hogy néhány percben áttekinthető legyen. Ki szeretné azonban emelni pályája kezdetéről két olyan mozzanatot, amelyekről úgy vélem, meghatározó szerepük volt tudósi és tanári személyiségének kialakulása szempontjából. A hitelesség megerősítésére helyenként saját szavait idézem egy Horányi Özsébbel folytatott és nyomtatásban is megjelent beszélgetése alapján. (Szépe György. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 63. sz. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. ELTE Fonetikai Tanszék, 2000. 5—20. A továbbiakban e munkából csak az oldalszámokat idézem; P. M.)

A debreceni egyetemen, ahol magyar-francia szakon végzett, a legnagyobb hatást nem nyelvész, hanem egy irodalmár, Hankiss János tette rá. Hatottak rá Karácsony Sándor, Koczogh Ákos

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. május 8-i felolvasó ülésén.

és természetesen a nyelvészek is, elsősorban Bárczi Géza, Papp István, Papp László, majd később a pesti egyetemen Pais Dezső. Úgy vélem, hogy ez a névsor is magyarázza azt, hogy Szépe György, noha mindig nyitott volt a matematikai, illetve logikai ihletettségi nyelvészeti irányzatok iránt, sőt propagálta és művelte is azokat, a mai napig e m b e r t u d o m á n y n a k tekinti a nyelvészetet, magát a nyelvet pedig olyan par excellence emberi jelenségnek, amelynek egyes oldalai formalizálhatók s leírhatók matematikai vagy logikai apparátussal, ámde lényegét tekintve elszakíthatatlan az emberi tudattól, amelynek általános létezési formája, valamint az emberi társadalomtól, amely működésének éltető közege, s amelynek egyúttal nélkülözhetetlen alkotóeleme.

Az egyetem elvégzése után Szépe Nagykanizsára került a gépipari technikumba magyartanárnak. Maga így nyilatkozik erről: „...nagyon szerettem Nagykanizsán technikai tanár lenni; nagyszerű életem volt, tanítottam, kollégiumi nevelő voltam és amatőr kosárlabdaedző. Nagyon jó volt.” (7). Volt-e ennek a rövid időszaknak jelentősége a további pálya szempontjából? Ha meghallgatjuk Szépe György volt és jelenlegi tanítványait, hallgatóit, ahogyan mesterükről nyilatkoznak, meggyőződhetünk arról, hogy a kanizsai technikai tanárkodás maradandó pozitív nyomot hagyott Szépe György pedagógus személyiségében, mindenkori tanítványaihoz fűződő kapcsolatában, amelyben a mester tekintélye sohasem a „három lépés távolságon” alapul...

A továbbiakban is csupán az életpálya néhány jellemző és fontos mozzanatára kívánok utalni. Ilyen kétségtelenül az Általános Nyelvészeti Tanulmányok (= ÁNyT.) sorozat, amelynek első kötete 1963-ban, ez ideig legfrissebb, tizenkilencedik kötete pedig 1998-ban jelent meg. Az ötlet eredetileg Telegdi Zsigmondtól származott, de Szépe szinte valamennyi kötet megszűlésénél bábkodott mint szerkesztő, lektor s nem utolsósorban szerző. Ahogyan ő maga tömören megfogalmazta: „Én mozgattam, ennyi az egész.” (10). Nos, az ÁNyT. volt az elmúlt fél évszázad legszínvonalasabb magyar nyelvészeti kiadványsorozata. Szerepelni benne, akárcsak egy recenzió erejéig, önmagában rangot és elismertséget jelentett. Érdeme volt e sorozatnak többek között az is, hogy sem nemzedéki, sem „szekértáborok” szerinti különállásra nem volt tekintettel, csupán a minőséget követelte meg. Külön megemlítem a hatodik kötetet, amelyben Szépe György „Az alsóbb nyelvi szintek leírása” címmel első ízben alkalmazta a magyar nyelvre a generatív fonológia klasszikus változatának leíró módszerét.

Az elmúlt évtizedekben nem az ÁNyT. volt az egyetlen olyan vállalkozás, amely a hazai nyelvészetet a tudomány nemzetközi vérkeringésébe kívánta bekapcsolni, s amelynek megvalósításában Szépe Györgynek meghatározó szerep jutott. Három fontos kötetre gondolok. Az egyik „A nyelvtudomány ma” c. antológia (Gondolat, 1973.), amely a strukturális nyelvésztől) a pszicholingvisztikáig különféle irányzatok karakterisztikus tanulmányait tartalmazza; a másik a „Társadalom és nyelv” című szöveggyűjtemény (Gondolat, 1975.) amely elsőnek szólaltatta meg magyarul a modern szociolingvisztika legismertebb nyugati és keleti művelőit; a harmadik a HORÁNYI ÖZSÉBbel együtt válogatott és bevezetett „A jel tudománya” c. gyűjtemény (Gondolat, 1975.), amely a szemiotika kialakulását, gyors elterjedését és páratlanul széles alkalmazási lehetőségeit mutatja be. Ezek a kötetek kutatók, tanárok, egyetemi hallgatók több nemzedékének szolgáltak kiindulási pontul és eligazításként további tanulmányaikhoz. További felsorolásokkal támaszthatnám alá azt a tényt, hogy Szépe György sokat tett és sokat tesz a nemzetközi nyelvtudomány eredményeinek hazai megismertetéséért és meghonosításáért, és hadd tegyem hozzá: teszi ezt anélkül, hogy elvetné vagy lekicsinyelné mindazt, amit annak idején Bárczitól és Paistól tanult, s anélkül, hogy bármikor is neofita buzgalommal és arroganciával hirdette volna a mindenkori legújabb elmélet vagy módszer „egyedül üdvözítő” voltát...

Az alkalmazott nyelvészet sokak számára és elég sokáig meglehetősen diffúz fogalomnak tűnt, s e fogalomhoz főleg a nyelvoktatás szakmódszertanainak képzete társult. (Ez az asszociáció kivált azok számára volt zavarba ejtő, akik hosszú éveken át éppenséggel nyelvészet ellenes módszertani irányzatokkal voltak kénytelenek szembesülni...) Hazánkban alighanem Szépe György nevéhez fűződik elsősorban az alkalmazott nyelvészetnek olyan értelmezése és művelése, amely egyrészt

szervesen kapcsolódik a nyelvtudomány különféle elméleti irányzataihoz, másrészt a hagyományos szakdidaktikáknál lényegesen tágabban értelmezi saját feladatait és lehetőségeit. Szépe György a főszerkesztője annak a Modern Nyelvoktatás című alkalmazott nyelvészeti folyóiratnak, amely eleinte a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak volt orgánuma, majd pedig a 90-es évek közepétől a Corvina Kiadó gondozásában szerveződött újjá. Ismeretes az is, hogy Szépe György egy ideig az MTA Elnöki Közoktatási Bizottsága titkáráként működött. E bizottság fő feladata az egyes szaktudományok oktatása modernizálásának elősegítése volt, s a bizottságban Szépe olyan nagy formátumú tudósokkal dolgozott együtt, mint Szentágothai János, Erdey-Grúz Tibor, Szabolcsi Miklós, Marx György és mások.

Ma nagyrészt Szépe György nevéhez fűződnek nálunk azok a kutatások, amelyek az úgynevezett nyelvpolitikához kapcsolódnak. Ez a nyelvpolitika nem annyira nyelvészeti diszciplínának, mint inkább tevékenységi körnek tekinthető, s olyan problémákat foglal magába, amelyekkel az egyes ember vagy akár egy egész népcsoport a mindennapi élet nyelvhasználatában szembesül. Fontos aspektusa ennek a területnek a nyelvi jogok kérdése. Ezek szerves részét alkotják az egyetemes emberi és polgári szabadságjogoknak, amelyeket még a XVIII. században a francia forradalomban, illetve egyidejűleg az Amerikai Egyesült Államokban határoztak meg, újabban pedig 1975-ben az ún. Helsinki zárónyilatkozatban nyertek újbóli megerősítést és további kiterjesztést most már a kulturális javakhoz való hozzáférhetőség jogára, az információhoz és a kommunikációhoz való jogokra is. E jogok szabatos meghatározásának és érvényesítésének óriási jelentősége van napjaink konfliktusokkal és feszültségekkel terhes világhelyzetében. Szépe György ez irányú vizsgálódásai komoly segítséget jelenthetnek mindazon diplomaták, jogászok és más szakemberek számára, akik részt vesznek hazánkban az Európai Unióhoz való csatlakozásának előkészítésében.

Végül, de korántsem utolsósorban Szépe Györgynek egy olyan tulajdonságát szeretném megemlíteni, amelyet napjaink úgymond „piacorientált” körülményei között különös okunk van beszélni: ez a segítőkészsége. Ha össze akarnánk írni mindazokat, akiknek Szépe György pályája során valamilyen módon, akár csak egy könyv kölcsönzésével vagy egy jó szóval segített, bizony hosszú lista kerekedne ki belőle. A listán magam is szerepelnék. Amikor 1963 októberében a XX. század talán legnagyobb nyelvész-filológusa, Roman Jakobson előadást tartott a budapesti egyetemen, az előadás után — félénkségem vagy ügyetlenségem folytán — nem jutottam a közelébe. Csak arra emlékszem, hogy valaki (ez Szépe Gyuri volt) szinte erővel betuszkolt Jakobson mellé a taxiba, amely a szállodájába vitte. Ennek köszönhettem azt a beszélgetést, amely egész további tevékenységem szempontjából igen nagy jelentőségű volt. Az már persze más kérdés, hogy vajon mindenki, akinek Szépe segített vagy aki iránt bizalommal volt, méltónak bizonyult-e erre a bizalomra...

Napjainkban, amikor emberi lények klónozása elérhető közelségbe került, óhatatlanul felmerül a gondolat: jó lenne, ha lenne még két-három Szépe Györgyünk: az egyik, mondjuk, a Szalay utcai minisztériumban, a másik a Roosevelt téri reneszánsz-palotában, a harmadik akár a Múzeum körúton, az ELTE valamelyik régi-új épületében... Ez persze csupán fantáziálás. Maradjunk inkább földközélen és kívánjunk jubilánsumnak jó egészséget, töretlen munkakedvet, külső nyugalmat és belső, alkotó nyugtalanságot munkája folytatásához, barátai, tisztelői, tanítványai igaz örömeire és a magyar nyelvtudomány hasznára.

Tisztelt és szeretett Barátunk! Kedves Gyuri! Isten éltesse sokáig!

LEVÉLSZEKRÉNY

Balogh Lajos írja: A településnevek történetével és eredetével foglalkozó kutatók nem szoktak nagy jelentőséget tulajdonítani annak a kérdésnek, hogy egy-egy név kis eltolódással mikor jelenik meg először oklevelekben vagy egyéb más forrásokban. Őt, tíz vagy akár ötven év általában nem perdöntő fontosságú, mert mindenképpen számolnunk kell a következő tényezőkkel: sok esetben csak a véletlennek köszönhető, hogy évszázadok távlatában milyen régi irások maradtak ránk, és ezek közül melyek azok, amelyek hozzáférhetőek a kutatás számára, bekerültek-e a tudomány vérkeringésébe forráskiadványként vagy egyéb más módon. Éppen ezért igen gyakran előfordul, hogy a részletesebb kutatómunka eredményeként újabb és újabb adatok kerülnek elő, és változik az általunk ismert első előfordulás éve is. Még abban az esetben is, ha rendelkezésünkre áll egy-egy településnév legkorábbi előfordulása, tudomásul kell vennünk, hogy ez valójában nem azonos a település alapításának vagy keletkezésének az évével, hanem csak annak bizonyítéka, hogy az illető falu abban az évben már létezett, lakóival kapcsolatban valamilyen említésre méltó esemény történt. (Hosszabb távon persze fontos, hogy milyen régi a név, Árpád-kori-e vagy újabb keletkezésű, mert az elnevezés kora egyúttal a település múltjának is kétséget kizáró dokumentuma.)

Bük község nevének első előfordulása KISS LAJOS szótára (FNESz. 1988. 270) szerint 1271-re tehető. Az erre vonatkozó adatot az Árpád-kori új okmánytárból idézi *Byk* hangalakban. DÉNES JÓZSEF „Csepreg és a Répce vidék az Árpád-korban” című tanulmánya (in: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk. DÉNES JÓZSEF. Csepreg, 1996.) szintén ezt az évszámot tekinti az első előfordulás évének. Felsorolja a Répce menti települések oklevelekben történő első említéseit, ahol Bük neve előtt az 1271-es évszám szerepel (i. m. 95—6). Később megismétli ugyanezt Bük, Felsőbük-Várhely esetében: „A falu 1271-ben szerepel először” (i. m. 101). 1996. szeptember 27-én előadást tartottam Bükfürdön a Szapáry-kastély építésének 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen „Adalékok Bük nagyközség nevének eredetéhez” címmel, és én is a következőt mondtam: „Első írásos említése 1271-ből való...” (Vasi Szemle 1997/2: 212).

SZABÓ JÓZSEF viszont a Bükéről 1979-ben megjelentetett idegenforgalmi kiadványában ezt írta: „Az az oklevél, amely először említi Büköt, 1265-ben kelt. Az ebben foglaltak szerint Bük Sándor és István mind a maguk, mind pedig azok nevében, kiknek megbízásából beszélnek, állítják, hogy Hobaji Kelemen (Hobaj a középkorban elpusztult, Bük mellett fekvő falu) és elődei éppúgy igazi és nemes (nobilis!) várjobbágyok, mint ahogy ők maguk is azok, és elődeik is azok voltak.” (i. m. 18). SZABÓ szerint tehát az első említés éve 1265, a forrást azonban, ahonnan az adatot vette, nem jelölte meg. (SÁGI FERENC szíves közlése szerint ez az információ minden bizonnyal CSÓKA LAJOS történészről származik, aki Bük község múltjának jeles kutatója volt.) A bükői római katolikus templom legutóbbi följújtása során elhelyeztek egy táblát a harangtorony alatti belső részben, amely a templom építésének rövid történetét tartalmazza, és ebben egy mondat a falu keletkezésére is utal: „A település első írásos említése is 1265-ből származik.” Szó szerint ez a mondat szerepel egy „Bük, Bükfürdő” című képes idegenforgalmi prospektusban a római katolikus templom fényképe alatti rövid leírásban (Felelős kiadó: Dr. Szele Ferenc).

Tehát 1271 vagy 1265? Elmondtam a problémát KISS LAJOS kollégámnak, a fent említett etimológiai szótár szerzőjének, aki rövid keresés után rendelkezésünkre bocsátotta az alábbi adatot. A Burgenlandra és környékére vonatkozó oklevéltárban előfordul a *Bük* név egy 1265-ben kelt oklevélben a következő szöveggörnyezetben: *Stephanus filius Pauli de Byk* (Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Herausgegeben im Auftrage der Burgenländischen Landesregierung bearbeitet von HANS WAGNER. I. Band. Die Urkunden von 808 bis 1270. Verlag Hermann Böhlau Nachfolger/Graz—Köln, 1955. 321). Az idézett latin szövegrészlet egy István nevű személyről szól, aki a Bükéről való,

büki lakos Pálnak a fia. A *Byk* tehát a település neve, és nem lehet családnév (*Büki*), márcsak azért sem, mert a magyarban a családnévek rendszere a XIII. században még nem alakult ki. Szinte bizonyosra vehető, hogy ez a forrás azonos azzal az oklevéllel, amelyre Szabó József is hivatkozik a lelőhely megjelölése nélkül.

A fentiek alapján tehát egyértelmű, hogy Bük község nevének első előfordulása a történeti forrásokban jelenlegi ismereteink szerint 1265-re tehető.

Huszár Ágnes írja: LACZKÓ MÁRIA „Az elszólások spontán beszédbeli használata” (MNy. 2001: 211—21) című cikke második mondatában tömörszerűen felsorolja azokat az írásokat, amelyekre támaszkodott. A forrásokra később a szerzők vezetéknevének feltüntetésével utal a következőképpen: „LEVELT i. m.” (LACZKÓ 212). Az utalásnak ez a módja — főleg egy több száz oldalas mű esetében, mint LEVELT Speakingje — semmiféle eligazítást nem ad az olvasónak. Így hát mintegy becsületszóra kell elhinnünk LACZKÓnak azt, hogy az általa fogalmazott mondatok megfelelnek a neves szerző intenciójának. Ha tüzetesebben elolvassuk LACZKÓ cikkét, rájövünk, hogy bizalomra semmi okunk. A szerző LEVELT beszédproduktív modelljét például így interpretálja: „Beszédünknek tehát van tartalmi és formai oldala, amelynek LEVELT elmélete alapján a spontán beszéd két részfolyamatának, a beszédtervezésnek és a tulajdonképpeni beszédproduktiónak felelnek meg.” (212). Ennek a mondatnak semmiféle referenciális kapcsolata nincsen LEVELT meglehetősen bonyolult, makro- és mikrotervezési stratégiákat megkülönböztető, az egyes szintek között visszacsatolásokat is megengedő ún. szeriális beszédproduktív modelljével, annál több azzal a lapos közhellyel, amely szerint először gondolkodunk, aztán beszélünk. Ha LACZKÓ akár egyet is alaposan tanulmányozott volna az általa idézett több, öt évtizednél fiatalabb írásokból, akkor tudnia kellene, hogy LASHLEYnek a sorrendiségnek az emberi és állati viselkedésben játszott alapvető fontosságáról írott cikkének megjelenése óta a beszéd kutatásban teljes egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a beszédproduktív több egymást követő tervezési szakaszt foglal magában. Erről LACZKÓ is meggyőződhetett volna akár a legkorszerűbb magyar nyelvű kézikönyvből is (GÓSY MÁRIA, Pszicholingvisztika. Corvina, 1999. 38—52). A sorrendiségnek régóta sejtett és pszicholingvisztikai tesztekkel igazolt tényét nemrégiben kemény természettudományos, neurológiai bizonyítékok is alátámasztották (TURENOUT, M. v., HAGOORT, C. M. BROWN, Brain Activity during Speaking: From Syntax to Phonology in 40 Milliseconds. In: Science 1998: v. 280. pp. 572—4). — Pszicholingvisztikai kísérletek bizonyítják azt is, hogy az egyes beszédtervezési szakaszoknak más-más típusú nyelvbontlás felel meg. (Erről részletesebben l. HUSZÁR ÁGNES, A versengési elv a nyelvbontlások létrejöttében. In: Beszédkutatás 2000. Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézete, 2000. 63—74.) A LACZKÓ által emlegetett *anticipációs* és *perszeverációs* típusú nyelvbontlások a beszédtervezés utolsó szakaszának hibái. A beszédelőttes szakaszban, a munkamemóriában jönnek létre, amely „az aktivált lexikális egységek és szerkezetépítő algoritmusok integrálásának a lefuttatásához biztosít tároló kapacitást” (GÓSY, Pszicholingvisztika 35; ezekről a beszédproduktív hibákról részletesebben l. HUSZÁR ÁGNES, Helycserén alapuló nyelvbontlások: Alkalmazott Nyelvtudomány 2001/1: 77—86).

A szakirodalomnak a fent vázolt módon megejtett áttekintése után a szerző megjelöli vizsgálatának célját. Megtudjuk, hogy cikkében nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy az egyes beszédtervezési szintek szerint csoportosítsa és tipizálja a magyar spontán beszédben megjelenő elszólásokat. Ezen kívül még azt is megígéri, hogy adalékokkal szolgál „a beszédtervezési és a beszédproduktív mechanizmusok működéséhez és egymásra hatásához” (213). Ennek a grandiózus célnak a megvalósítását a szerző egy száz elemből álló „korpusz” vizsgálatával véli megvalósíthatónak, melynek 40 adata tíz diáktól, 60 pedig egy „fiatal női beszélőtől” származik. Aki akár csak egy kicsit is otthonos az élőnyelvi korpuszokkal végzett munkában, jól tudja, hogy ezek összeállításának szakmai minimuma az, hogy kiegyenlítették legyenek, tehát a gyűjtött adatok arányosan oszoljanak

meg az adatközlők között. Ami pedig a korpusz nagyságát, az adatok számosságát illeti, a LACZKÓ-tól több ízben (a forráshely feltüntetése nélkül) citált MERINGER nyolc és félezer adattal állt a nyilvánosság elé. A szakirodalomban ismertetett angol, francia és német nyelvű korpuszok mindegyike több ezres adatállomány. Az már tulajdonképpen szinte elhanyagolható körülmény, hogy még gyér számú adatának egy része sem autentikus nyelvbottlás, hanem viccelődés eredménye, pl. *cuppok egy nyommanysót* (217). A szerzőtől spontán nyelvbottlásnak tartott és terjedősen elemezgetett *szöke hang telefonált* (216) pedig agyoncsépeelt jópofáskodás.

LACZKÓ írásának értékelésében egyébként meglehetősen gátol bennünket az a körülmény, hogy mondatainak egy része nyelvileg egyszerűen értelmezhetetlen, pl. „Ugyanakkor azt, hogy a perszeverációk a meghangosítás folyamatában lépnek föl, nemcsak az a tény igazolja, hogy a kimondott nyelvi produktum hibás, hanem az a tény is, hogy mindezt a beszélő gyakran úgy kezeli, mintha az ismétlődő nyelvi elem elsődlegesen, tehát a megtervezett gondolat artikulációs mozgássorral alakulása miatt törvényszerűen jelenne meg” (220). Csak annyit jegyünk meg, hogy minden nyelvbottlás a meghangosítás folyamatában jelenik meg, ezért is észleljük (halljuk) őket.

LACZKÓ száz adatának többféle szempontú összehasonlító vizsgálata, grafikonjai, statisztikái a nyelvi tények számát tekintve pusztán játszadozások. Nem igényel külön táblázatot két, de még három adat sem (LACZKÓ 214). A kategóriák homályos, helyenként egyáltalán nem is definiált módja, valamint a vizsgált halmaz alacsony elemszáma és összetételének aránytalan volta kizárna mindenfajta tudományos következtetést. LACZKÓ megállapításai egyébként is egy általa tökéletesen félreértett levéltípusmodellre vonatkoznak, így vonatkoztatási keret hiányában sem értelmezhetők.

LACZKÓ nem elégszik meg korpuszájának pszicholingvisztikai értelmezésével, pragmatikai következtetésekkel is meglepi az olvasóit. „Úgy véljük, hogy a vizsgált anyag alapján objektív válasz adható arra a kérdésre [kiemelés tőlem: H. Á.], hogy melyek azok a Grice-i értelemben használt maximák, amelyek éppen a beszédtervezés és a beszédkivitelezés »paradox« működéséből ... fakadóan sérülhetnek...” (220). Ezek után megállapítja, hogy a relevancia és a minőség maximája nem sérül, hiszen „a beszélő ... nem szándékozik nem igazat mondani” (uo.). Ez csakugyan novum. A beszédproduktó-kutatás mintegy száz éves történetében még senkinek nem jutott eszébe a nyelvbottlásokat az igazság/hamisság oppozícióban értelmezni. Ezután már azon sem csodálkozunk, hogy LACZKÓnak cikke utolsó négy sorában még az is sikerül, ami a filozófusok, pszichológusok és írók hadának évszázadok alatt sem, tudniillik a nyelvi humor problémáját megoldani.

LACZKÓ írásának legfontosabb tanúsága az, hogy a tudományos (célzatú) közlemények írójának fontos tulajdonsága lehet a személyes bátorság, de azért talán mégsem a leglényegesebb.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
 211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
 212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
 213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

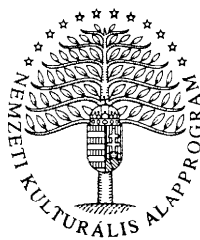
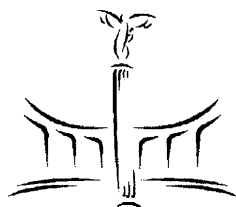

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft.,
 V. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
 Beke Ödön: Mari nyelvjárasi szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp.,
 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Magyar Nyelvjárasi Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárasi régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft. Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Bañcerowski, Janusz</i> : On the linguistic image of a model of linguistic communication	257
<i>Szili, Katalin</i> : On perfectivity in Hungarian, in terms of the functions of the preverb <i>meg</i>	262
<i>Gécseg, Zsuzsanna</i> : On the syntax and semantics of contrastive topic	283
<i>Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names and revisions of some etymologies	294
<i>Horváth, László</i> : A diachronic comparative study of the duality <i>volna</i> : <i>lenne</i> 'would be' ..	303
<i>Balácsi, József Attila</i> : The word <i>cigány</i> 'Gypsy' and its derivatives in pejorative expressions	313
Minor Contributions. <i>Vekerdi, József</i> : Poetic rhythm in Hungarian children's ditties	324
E t y m o l o g i e s. † <i>Bóna, István</i> : On "Northern" Donets — <i>Mizser, Lajos</i> : Újszász. — <i>Péter, László</i> : Metrompás	329
L a n g u a g e C u l t i v a t i o n. <i>Szathmári, István</i> : On two words used in an objectionable manner	332
S p o k e n H u n g a r i a n. <i>Szépe, Judit</i> : Regularities of sound substitutions in aphasic speech	333
R e v i e w s. <i>Ladányi, Mária</i> : Kiefer Ferenc, Jelentésemélet [Semantic theory]. — <i>Varga, László</i> : Péter Siptár and Miklós Törkenczy, The phonology of Hungarian. — <i>Fábián, Pál</i> : Király Péter, Az országgyűlési nyelv 1790–1827 [The language of Parliament 1790–1827]. — <i>Bodó, Csánád</i> : The Third Symposium on Dialectology. — <i>Posgay, Ilkó</i> : T. Somogyi Magda, Toldalékrendszerünk vitás kérdései [Debated issues in the system of Hungarian suffixes]	338
M i s c e l l a n e a. <i>Fábián, Pál</i> : In memory of Dezső Pais. — <i>Kiss, Jenő</i> : On the centenary of Finnisch-Ugrische Forschungen. — <i>Futaky, István</i> : János Melich and German linguistics in Transylvania. — <i>Udvari, István</i> : Híador Sztripszky on Transylvanian Ruthenians. — <i>Juhász, Dezső</i> : The 5 th International Congress of Hungarian Studies. — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : On a proposed cultural historical and linguistic data bank	355
S o c i e t y N e w s. <i>Kiefer, Ferenc</i> : Last honours to Ferenc Papp. — <i>A. Jászó, Anna</i> : Gyula Szepesy (1913–2001). — <i>Wacha, Imre</i> : Ferenc Bózsöny is seventy. — <i>S. Hámori, Antónia</i> : Congratulations to Stefánia Vermes. — <i>Szathmári, István</i> : Zoltán Éder is seventy. — <i>Péter, Mihály</i> : György Szépe is seventy	368
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>Lajos Balogh</i> writes. — <i>Agnes Huszár</i> writes ...	380

Elv. = 2001. XII. 28.

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVII.

ÉVFOLYAM

2001.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Siptár Péter</i> : Három felemás magyar mássalhangzó	385
<i>Vértés Edit</i> : Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája	405
<i>Gécseg Zsuzsanna</i> : A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról	423
<i>Székely Gábor</i> : A lexikai fokozás a magyar nyelvben	432
<i>Benő Attila</i> : Kölcsönszó és jelentésmező-módosulás	446
<i>Fehértói Katalin</i> : Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról	460
<i>C. Vladár Zsuzsa</i> : Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól	467
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Móricz Eszter</i> : A magyar és halha mongol nyelv ikerszavainak egybevetéséről. — <i>Thész Dóra</i> : Adatok egy hódoltsági török személynév továbbéléséhez Nagytétényben	479
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Borzsák István</i> : <i>Dézentor</i> és társai. — <i>Büky László</i> : Jungáta. — <i>Kávássy Sándor</i> : Szemet szemért, fogat fogért. — Beléállt a benga	487
N y e l v m ű v e l é s. <i>Gyarmati Imre</i> : <i>Jurt</i> vagy <i>jurta</i> ?	492
S z e m l e. <i>Mártonfi Attila</i> : A magyar nyelv az informatika korában. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Sándor Anna, Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. — <i>M. Nagy Ilona</i> : A régi finn irodalmi nyelv szótára. — <i>Nagy L. János</i> : Könyv az osztatlan (és osztathatlan?) filológia professzorának	493
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Benkő Loránd</i> : Hasan Eren köszöntése. — <i>Herman József</i> : Kiefer Ferenc hetvenéves	509

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Három felemás magyar mássalhangzó

1. Bevezetés. — A mássalhangzók pontos fonetikai megvalósítása számos tényezőtől függ. Ilyen például a magánhangzó-környezet: más a *kín* [k]-ja, mint a *kár* [k]-ja, és ismét egészen más a *kút* [k]-ja. De az adott mássalhangzó szomszédságában álló más mássalhangzók is befolyásolják az ejtést: a *vagonba* [m]-je a *gomba* [m]-jével azonos — már amennyire két fonetikai szegmentum egyáltalán azonos lehet —, nem pedig a *vagon* [n]-jével. Más szempontból nézve a fenti példákat: a megvalósítást befolyásoló tényezők lehetnek fonetikai természetűek (mint a háromféle [k] esetében), vagy pedig fonológiaiak (mint a nazális-hasonulás). A tényezőknek egy újabb fajtája a mássalhangzó szótagbeli elhelyezkedése: a legtöbb mássalhangzó megvalósítását kisebb-nagyobb mértékben az is meghatározza, hogy a szótag elején vagy a szótag végén, magánhangzó előtt vagy magánhangzó után, esetleg két magánhangzó között áll-e. Azonban az ilyen hatás mértéke igen erősen függ az érintett mássalhangzó milyenségétől is. Például, ha összehasonlítjuk a *has* és a *sah* szavakat, azt tapasztaljuk, hogy a két [ʃ] gyakorlatilag egyforma, míg a *h* betűvel jelölt hang az egyik esetben glottális [h], a másikban veláris [x]. Az, hogy ez ugyanannak a fonológiai szegmentumnak kétféle megvalósítása-e, vagy (csupán ugyanazzal a betűvel jelölt) két különböző mássalhangzó (hagyományosabb megfogalmazásban: ugyanannak a fonémának két allofónja, vagy két különböző fonéma), további megfontolást igényel, erről szól alább a **4.** pont.

A magyarban három olyan mássalhangzó van, amely ebben az értelemben „felemás”, vagyis amelynek megvalósítása szótagkezdetben és szótagzárlatban (vagy bizonyos típusú szótagzárlatban) a szokottnál is jobban eltér egymástól: ezek a /v/, a /j/ és a /h/. Ráadásul ez az eltérés nemcsak nagy (szabad füllel is jól hallható), hanem fonológiai következményei is vannak. Tekintsük át a három mássalhangzó különféle megvalósításait az egyes szótagbeli helyzetekben (a pont a szótaghatárt, a szögletes zárójel a szó elejét/végét jelöli; a [v] a zöngés labiodentális approximáns, a [j] pedig a zöngés palatális approximáns fonetikai jele, az utóbbit más átírási rendszerekben [i]-vel is szokás jelölni):

	/v/		/j/		/h/	
Kezdet						
[__ V	<i>vegyes</i>	[v] ~ [ʋ]	<i>jegyes</i>	[j]	<i>hegyes</i>	[h]
[C __ V	<i>kvarc</i>	[v] ~ [ʋ]	(<i>fjord</i>	[j])	—	
V. __ V	<i>páva</i>	[v] ~ [ʋ]	<i>pálya</i>	[j]	<i>páholy</i>	[h̃] (~ Ø)
VC. __ V	<i>rakva</i>	[v] ~ [ʋ]	<i>rakja</i>	[j]	<i>rakhat</i>	[h] (~ Ø)
	<i>medve</i>	[v] ~ [ʋ]	<i>szablya</i>	[j]	<i>szabhat</i>	[h] (~ Ø)

Zárlat

V __]	<i>sav</i>	[v]	<i>zaj</i>	[j]	<i>sah</i>	[x]
C __]	—		<i>lépj</i>	[ç]	—	
	<i>nedv</i>	[v]	<i>dobj</i>	[j]	—	
V __ C]	<i>hívsz</i>	[f]	<i>sajt</i>	[j]	<i>jacht</i>	[x]
	<i>szívd</i>	[v]	<i>majd</i>	[j]	—	
V __ .CV	<i>óvtam</i>	[f]	<i>ajtó</i>	[j]	<i>pechtől</i>	[x]
	<i>révbe</i>	[v]	<i>mélybe</i>	[j]	<i>méhbe</i>	[x] ~ Ø

Amint látható, a /v/ az első kezdet-környezetben (megnyilatkozás elején, ún. abszolút szókezdő helyzetben) réshang/approximáns formájában jelenik meg (azaz olyan zöngés folyamatos mássalhangzóként, amelyet a réshangokra jellemző súrlódási zörej változó mértéke jellemez a semmi és a csekély mérték között). Ugyanitt a /j/ approximánsként (zörejmentes folyamatos hangként), a /h/ pedig zöngétlen glottális réshangként valósul meg. Szókezdő mássalhangzócsoporthoz első tagként a három mássalhangzó egyike sem fordul elő szabályosan (bár elszórt példák, mint például *Wrangler* [vr-], *Hradzsin* [xr-] azért akadnak). Második tagként — a *fjord* elszigetelt esetétől eltekintve — csak a /v/ fordul elő, megvalósítása réshang vagy approximáns, de fonológiai viselkedése egyértelműen zengőhangra — tehát n e m réshangra — utal (figyeljük meg, hogy nem zöngésíti az előtte álló /k/-t). Két magánhangzó között a /v/ approximáns/réshang, a /j/ approximáns, a /h/ pedig zöngés glottális réshang [ɦ] (vagy kiesik, pl. *tehát* [tea:t]). Mássalhangzó utáni szótagkezdetben a /v/ approximáns (figyeljük meg a zöngességi hasonulás elmaradását a *rakva* példában), esetleg némi fakultatív zörejjel (labiális zárhangok után ez a zörej akár egészen erős is lehet, vö. pl. *lopva*, *dobva*), a /j/ approximáns, a /h/ pedig zöngétlen glottális réshang (vagy esetleg — gyors beszédben — eltűnik, a megelőző mássalhangzó pótlónyúlásával vagy anélkül).

A zárlat-környezetekben a /v/-t és a /h/-t mindig réshang képviseli, mégpedig zöngés (vagy hasonlóan esetén zöngétlen) labiodentális, illetve zöngétlen veláris réshang; míg a /j/ csak összetett zárlat (azaz szótagvégi mássalhangzócsoporthoz) utolsó tagjaként válik réshanggá, mégpedig [ç]-vé vagy [j]-vé, a környező mássalhangzók milyenségétől függően. Figyeljük meg a zöngességi hasonulás elmaradását a *sajt* és *ajtó* példákban (ahol a /j/ zengőhang), szemben a hasonulás bekövetkeztével a *hívsz* és *óvtam* példákban (ahol a /v/ zörejhang). A *méhbe* /h/-ja ingadozik a törlés [me:be] és a veláris megvalósítás [me:xbɛ] között, de sosem hasonul zöngés *[y] ejtésűvé.

Ebben a cikkben a fent vázolt adatokat és ezek fonológiai következményeit veszem alaposabban szemügyre. A 2. pontban a /j/ fonológiai hovatartozásáról, ábrázolásáról és viselkedéséről lesz szó (vö. SIPTÁR PÉTER, Egy jottányi fonológia. In: GÓSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás 2001. Bp., 2001. 1—16; CSER ANDRÁS — SENDE TAMÁS, A j kérdése: Rendszerhely, fonotaktikai pozíció és történeti változás. In: ANDOR JÓZSEF — SZÜCS TIBOR — TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. Pécs, 2001. 225—36). A 3. pontban röviden áttekintem a /v/ hovatartozásával kapcsolatos dilemmákat (részletesebb elemzés: SIPTÁR PÉTER, Mi a magyar /v/? In: TERTS ISTVÁN szerk., Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. Pécs, 1996. 262—70; l. még: SZENTGYÖRGYI SZILÁRD, A magyar /v/ és a zöngességi hasonulás az optimalitáselméletben. In: SZÉCSÉNYI TIBOR szerk., LingDok I. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. Szeged, 2000. 42—56; RITTER, NANCY, Hungarian voicing assimilation revisited in Head-Driven Phonology. In: ALBERTI GÁBOR — KENESEI ISTVÁN szerk., Approaches to Hungarian 7: Papers from the Pécs conference. Szeged, 2000. 23—49). Végül a 4. pontban azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a /h/ kü-

lönböző változatai valóban egyetlen mássalhangzó változatai-e vagy sem, és hogy mi ennek a mássalhangzónak (vagy ezeknek a mássalhangzóknak) a leghelyesebb fonológiai ábrázolása (l. SIPTÁR PÉTER, A *H*-féle hangokról. In: HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA szerk., Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Bp., 1998a. 174—9).

2. A /j/ fonológiai hovatartozása, ábrázolása és viselkedése. — Induljunk ki a /j/ hagyományos meghatározásából, amely szerint a /j/ „palatális, zöngés réshang” (így jellemzi pl. KASSAI ILONA, Fonetika. Bp., 1998. 130). A „palatális” terminus értelmezésével nincs probléma, de a „zöngés” és a „réshang” egyaránt megérdemel egy-egy rövid kitérőt.

Ha „zöngés” szegmentumon egyszerűen azokat a hangokat értjük, amelyeknek képzése közben a hangszalagok rezgésben vannak, akkor a /j/ alapváltozata, amely például a *jó* szóban található, kétségkívül zöngés, akárcsak az /a:/, az /m/ vagy a /b/. Csakhogy a zöngésségnek ez az egyszerű értelmezése sem (artikulációs) fonetikai, sem fonológiai szempontból nem állja meg a helyét. Ismeretes, hogy a hangszalagok ugyanazon semleges — nem széttárt, de nem is összeszorított, enyhén, de nem nagyon megfeszített — helyzetében képezzük a zöngétlen zörejhangokat (tehát a zöngétlen explozívákat, frikatívákat vagy affrikátákat), mint a zöngés zengőhangokat (magánhangzókat, nazálisokat, likvidákat). Más szóval — elsősorban a kétféle képzésmóddal járó eltérő nyomásviszonyok következtében — a hangszalagok az adott pozícióban rezgésbe jönnek, ha zengőhangról van szó, de nem jönnek rezgésbe, ha zörejhangról. Ahhoz, hogy zöngés zörejhang jöjjön létre, a hangszalagokat külön mozdulattal el kell ernyesztenünk; zöngétlen zengőhangot pedig csak úgy tudunk képezni, ha a hehezetes zörejhangok képzéséhez hasonlóan széttárjuk és megfeszítjük a hangszalagokat. (Minderről részletesebben l. HALLE, MORRIS — STEVENS, KENNETH N., A note on laryngeal features. MIT Quarterly Progress Report 101. 1971. 198—213, magyarul összefoglalva: DURAND, JACQUES — SIPTÁR PÉTER, Bevezetés a fonológiába. Bp., 1997. 54—6. L. még: HAYES, BRUCE, The phonetics and phonology of Russian voicing assimilation. In: ARONOFF, MARK — OEHRLE, RICHARD T. szerk., Language sound structure. Cambridge, Mass. — London, 1984. 318—28 és az ott idézett irodalmat.) Bár HALLE és STEVENS nevezetes modelljét a maga idejében nem fogadta teljes egyetértés (l. DURAND, JACQUES, Generative and non-linear phonology. London — New York, 1990. 56—7), a fentiek alapján véve — és az artikuláció, nem pedig az akusztikum felől tekintve — valószínűleg pontosabban tükrözik a dolog lényegét, mint a zöngésség mibenlétének hagyományos, leegyszerűsített felfogása.

Fonológiai szempontból ugyancsak — vagy, ha úgy tetszik, még inkább — arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a zengőhangok ejtése közbeni hangszalagrezgés és a zöngés zörejhangok zöngéssége két különböző dolog („ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz”). A magyarban a zörejhangok (majdnem) mindegyike zöngés/zöngétlen párokat alkot; s mivel e párok tagjai fonológiai oppozícióban állnak egymással, ez a tulajdonságuk fonológiailag releváns. Másfelől a zengőhangok mindegyikének képzése közben rezgésben vannak a hangszalagok, ám ez a körülmény (éppen ezért!) fonológiai szempontból érdektelen. A zöngésség kategóriája a zengőhangokra (a magánhangzókat is beleértve) egyszerűen nincs értelmezve, vagyis ebben az értelemben ezek a hangok nem minősülnek sem zöngésnek, sem zöngétlennek. (E felfogás egyes fonológiai következményeiről l.: HAYES i. m., valamint LOMBARDI, LINDA, Laryngeal features and privacy: The Linguistic Review 12. 1995: 35—59, UÖ., Laryngeal neutralization and syllable well-formedness: Natural Language and Linguistic Theory 13. 1995. 39—74. A magyar mássalhangzórendszer ilyen értelmű leírása megtalálható pl. SIPTÁR PÉTER, Hangtan 326—54. In: É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp.,

1998b. 291—390.) Most már csak az a kérdés, hogy a magyar /j/ zengőhang vagy zörejhange, mivel zöngésnek — a szó szoros értelmében — csak az utóbbi esetben nevezhetjük.

Ami pedig a „réshang” terminust illeti, ez a hagyományos értelmezés szerint (l. pl.: KASSAI i. m. 112—9; SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Világunk, a nyelv.* Bp., 2000. 26—45) keresztbevágja a zörejhang/zengőhang kettősséget: a vitathatatlanul frikativának minősülő hangokon kívül így magában foglalja a /j/-t („palatális középréshang”), sőt még az /l/-t is („oldalréshang”). Azonban ha a „réshang” terminus használatát a frikativákra mint a zörejhangok egyik alosztályára kívánjuk korlátozni (erről l. SIPTÁR PÉTER, *A mássalhangzók* 199—201. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Bp., 1994. 183—272), a kérdés, amit meg kell vizsgálnunk, a következő: frikatíva-e ebben az értelemben a magyar /j/, vagy nem az? Más szóval, ugyanott tartunk, mint az előző bekezdés végén: zörejhang vagy zengőhang?

Fonetikai szempontból a /j/ (a legtöbb helyzetben, pl. a *jó*, *hajó*, *haj*; *hajtó*, *hat jó* szavakban) palatális approximáns, hiszen képzésekor nem keletkezik a frikativákra jellemző zörej. Egyetlen helyzetben találunk csak (valódi) réshangot, vagyis frikativát: mássalhangzó után, szóvégen (ezen belül szünet vagy mássalhangzóval kezdődő szó előtt). Ilyenkor, ha a megelőző mássalhangzó zöngétlen (és ha ennek hatását nem „bírálja felül” a rá következő szó élén álló zöngés zörejhang, pl. *lépj be*), a /j/ zöngétlen (fortis) palatális réshangként ([ç]-ként) valósul meg: *kapj*, *rakj*, *dőff*; ha pedig a megelőző mássalhangzó zöngés (vagy zengőhang), a /j/ megvalósítása lenis palatális frikatíva ([j]): *fürj*, *szomj*, *dobj*. Ez a hang teljes mértékben zöngés, ha mássalhangzóval kezdődő szó következik rá (kivéve természetesen azt az esetet, ha ez a rá következő mássalhangzó zöngétlen zörejhang: ekkor a zöngésségi hasonulás szabálya révén az egész szóvégi mássalhangzócsoporthoz — pontosabban mindegyik abban található zörejhang — zöngétlenné válik, pl. *vágj ki* [kçk]); ha azonban szünet következik, ez a [j] (akárcsak az abszolút szóvégi zöngés zörejhangok általában) részben elveszíti ugyan a zöngésségét, de nem válik fortis ejtésűvé. (Minderről részletesebben l.: SIPTÁR i. m. 1998b. 341—4; SIPTÁR PÉTER — TÖRKENCZY MIKLÓS, *The phonology of Hungarian.* Oxford, 2000. 205—6; erre a jelenségre alább még visszatérünk).

A /j/ alapváltozatát (*jó*, *hajó*, *haj*; *hajtó*, *hat jó*) tehát fonetikailag nem indokolt réshangnak tekinteni. De hátha fonológiailag ez a szegmentum zörejhangként viselkedik? Ha így lenne, akkor a besorolását tekintve nem lenne perdöntő az ennek rendszerint (azaz majdnem minden helyzetben) ellentmondó fonetikai természetete, hiszen éppen az imént láttuk, hogy azért réshang-változatai is vannak, igaz, erősen körülhatárolt esetekben. Csakhogy a /j/ fonológiailag sem lehet zörejhang, hiszen akkor részt kellene vennie a zöngésségi hasonulásban, márpedig sem a szabály célpontjaként (*ajtó* *[ɔçto:]), sem környezeteként, kiváltójaként (*fáklya* *[fa:gjo]) nem vesz részt benne (leszámítva az imént említett szóvégi eseteket, amelyekben viszont előbb zörejhanggá válik).

Ha tehát a /j/ nem réshang, akkor micsoda? A zengőhangok főbb osztályai a nazálisok, a likvidák és a siklóhangok (félmagánhangzók). Mivel a /j/ nyilvánvalóan nem nazális, három lehetőségünk van: vagy nyitunk egy új osztályt a számára a zengőhangokon belül (pl. „approximánsok”), vagy likvidának vesszük, vagy pedig félmagánhangzónak. Mindhárom álláspontra találunk példát a szakirodalomban. Az új kategória nyitásával járó megoldást javasolta DRESSLER, WOLFGANG U. — SIPTÁR PÉTER, *Towards a natural phonology of Hungarian: Acta Linguistica Hungarica* 39. 1989: 29—51, kül. 44), azzal a megjegyzéssel, hogy semmilyen általános fonetikai vagy fonológiai indok nem támasztja alá a /j/ közös természetes osztályba sorolását az /r/-lel és az /r/-rel (látni fogjuk, hogy ez nem így van; vö. még DRESSLER, WOLFGANG U. — SIPTÁR PÉTER, *A magyar*

nyelv természetes fonológiája felé: ÁNyT. 19. 1998: 35—59, kül. 51). Ugyancsak külön fonológiai osztályként minősíti approximánsnak a /j/-t SZENDE TAMÁS, Phonological representation and lenition processes. Bp., 1992. 126. Uő., Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. Bp., 1997. 117. Likvidának sorolja be többek között NÁDASDY ÁDÁM — SIPTÁR PÉTER, Issues in Hungarian phonology: preliminary queries to a new project: *Acta Linguistica Hungarica* 39. 1989: 3—27; SIPTÁR PÉTER, Marginalia in Hungarian phonology: *Eurasian Studies Yearbook* 65. 1993: 73—84, Uő., A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A: Studia et dissertationes* 18. Bp., 1995., és itt is amellett fogok érvelni, hogy az. Azonban az irodalom legnagyobb részében azt a vélekedést találjuk, hogy a /j/ félmagánhangzó (siklóhang) (l. pl.: VAGO, ROBERT M., *The sound pattern of Hungarian*. Washington, 1980.; OLSSON, MAGNUS, *Hungarian phonology and morphology*. *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 26. Lund, 1992., stb., valamint minden elem-alapú megközelítésben, l. SZIGETVÁRI PÉTER, Kormányzás a fonológiában: ÁNyT. 19. 1998: 165—213, Uő., Szótagtalan fonológia. In: SIPTÁR PÉTER szerk., *Szabálytalan fonológia*. Bp., 2001. 37—75 és az ott hivatkozott irodalmat).

Mármost ha a /j/ félmagánhangzó, az első felmerülő kérdés az, hogy vannak-e a magyar köznyelvben diftongusok. Azt hihetnénk, hogy erre a kérdésre könnyűszerrel nemel válaszolhatunk. Azonban a diftongusos álláspontnak is akadtak védelmezői (KYLSTRA, ANDRIES DIRK — DE GRAAF, TJEERD, *Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?*: *NyK.* 82. 1980: 313—7; KYLSTRA, ANDRIES DIRK, *Még egyszer a magánhangzó + j kapcsolatról a magyarban*: *NyK.* 86. 1984: 148—51), akik szerint például az *ajtó* és az *autó* eleje kettőshangzóként értelmezendő (itt most az *au*-ra nem térek ki). Álláspontjuk ellen érvelt már KASSAI ILONA is (*A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok*: *NyK.* 84. 1982: 395—7, *Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie?*: *NyK.* 86. 1984: 152—4), de az igazán fontos ellenérvek szerintem a következők (részletesebben l. SIPTÁR i. m. 1994. 172—4, 200; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 16—8). Először is: különbséget kell tennünk fonetikai és fonológiai diftongusok között. Az előbbiek ugyanis kétségkívül előfordulnak a magyar beszédben, ám a kérdés az, hogy fonológiaiilag is diftongusnak elemzendők-e. Csak felsorolásszerűen, a következők szólnak ez ellen: a) a /j/ gyakorlatilag bármely magyar magánhangzó előtt és után előfordul, vagyis mintegy kétszer annyi *j*-diftongus lenne, mint ahány magánhangzó; b) a magyar „diftongusok” soha nem váltakoznak rövid monoftongussal (az *ily módon* [ijmo:don] ~ [i:mo:don] típusú váltakozás nem monoftongizációként, hanem pótlónyúlással járó *j*-törlésként elemzendő); c) a *jV*-kezdetű szavak (pl. *játék*) előtt a határozott névelő *a*, nem *az* alakú, vagyis az ilyen szavak mássalhangzóval (nem pedig nyitódó diftongussal) kezdődnek; d) ugyanígy a magánhangzó utáni *j* is mássalhangzóként, nem pedig záródó diftongus második elemeként viselkedik: *vajjal*, **vajval* (vö. *lábbal*, **lábval*, de *szóval*, **szóal*); e) végül a *j* kettőzhetősége (hosszú előfordulása, pl. *vajjal*) eleve kihúzza a talajt mindenféle diftongus-értelmezés alól.

Azonban a fenti érvek, bár a diftongusos elemzést kizárják, önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy rájuk hivatkozva a /j/ félmagánhangzóként való felfogását teljes egészében elvessük. Hiszen attól még, hogy a /j/ nem lehet elágazó szótagmag (azaz diftongus) része, nyugodtan lehetne szótagkezdetben, illetve szótagzárlatban álló félmagánhangzó. Ez a fenti öt érv mindegyikével összeegyeztethető lenne: a szabad együtt-előfordulás, a váltakozás hiánya ekkor nem meglepő, a névelőválasztást valójában nem a mássalhangzó/magánhangzó, hanem a kezdet/mag különbség határozza meg, a toldalékolási szembenállás ugyanígy a mag/zárlat különbségen alapul, a hosszú [j:] pedig értelemszerűen a zárlatban és a rá következő kezdetben foglal helyet.

Ezzel együtt amellet kívánok érvelni, hogy a magyar /j/ nem félmagánhangzó (azaz [- msh, + szon]), hanem likvida ([+ msh, + szon]). Az indokaim egy része a fentebb már említett frikatíva-allofónok létezésén alapul: ezeket egyszerűbb levezetni, ha a /j/ eleve [+ msh], azaz likvida. Azonban azt, hogy a /j/ nem egyszerűen olyan /i/, amely szótagkezdetben vagy szótagzárlatban áll (tehát azt, hogy nem félmagánhangzó), empirikus érvekkel is alá lehet támasztani.

Ezek közül az empirikus érvek közül az első a szótagolással kapcsolatos. A fonológiai leírás egyik alapelve az, hogy a megjósolható információnak a szabályrendszerben a helye, és csak a hangsorok megjósolhatatlan tulajdonságai vannak megadva a fejünkben lévő szótárban, azaz a lexikonban. A szótagszerkezet például általában kifejezetten olyan dolog, amely a szegmentumok egyéb tulajdonságaiból levezethető. Ha azonban ennek alapján feltesszük, hogy a szótagszerkezet a levezetés során alakul ki, nem pedig a lexikonban van eleve megadva, az olyan minimális párok és közel-minimális párok, mint *mágia* : *máglya*, *ion* : *jön*, *fiú* : *fford*, nem szótagolhatók megfelelően, ha az /i/ és a /j/ szegmentális szerkezete azonos (ezt a feltételezett azonos szerkezetű szegmentumot, amely tehát a szótagszerkezetben elfoglalt helyétől függően lesz [i] vagy [j], a továbbiakban *i/j*-vel jelölöm). Amint a példákban látszik, a magánhangzó előtt álló *i/j* lehet külön szótagmag (az előző szótag magja), de lehet szótagkezdet is: a választás többé-kevésbé önkényes. Igaz, hogy a *jön* és a *fiú* a gyakoribb minta az *ion*-nal és a *fford*-dal szemben, vagyis szó elején, ha nincs előtte másik lehetséges kezdet-mássalhangzó, inkább [j], mint [i] lesz az *i/j*, míg ha van, inkább [i], mint [j] lesz; de a szó belseji esetek (mint a *mágia* : *máglya*) valóságosan és teljesen megjósolhatatlanok.

A magánhangzó után álló *i/j* ugyanilyen mértékű önkényességet mutat abban a tekintetben, hogy szótagmag vagy szótagzárlat lesz-e belőle: *laikus* : *pajkos*, *fáit* : *fájt*, *női* : *nőj*. Mivel több olyan toldalék is van, amely mindössze egy /i/-ből áll, és velük szemben a felszólító mód jelét mindössze egy /j/ alkotja, a mássalhangzó és szóvég közötti helyzetre is számos példa gyártható, mégpedig olyanok, amelyekben az *i/j* önmagában alkot morfémát, tehát nem mondható, hogy a morfológiai határokhoz viszonyított eltérő helyzet az eltérő szótagolás oka, mégis másképp valósul meg az *i/j* a párok két tagjában: *kéri* : *kérj*, *fali* : *falj*, *Mari* : *marj*.

Az olyan párok, mint *siel* : *milyen*, illetve *leír* : *tejig*, arra utalnak, hogy egy két időzítési egységhez kapcsolódó *i/j* hol elágazó szótagmagként (hosszú [i:] -ként), hol mag + kezdetként ([ij]), illetve kezdet + magként ([ji]) szótagolódik. Végül az *íj*, *díj*, *szíj* szavak egyenesen h á r o m időzítési egységhez kapcsolódó *i/j*-t tartalmaznának (ami egyébként más szegmentummal soha nem szokott előfordulni), és többszörös bizonytalanság lépne fel azzal kapcsolatban, hogyan is kell értelmeznünk az ilyen szerkezeteket: például az *íj* elvileg lehetne **jí*, **jij*, **iji* vagy éppen *ijj* (bár ez utóbbi éppenséggel elő is fordul, mint az *íj* alternatív ejtismódja). Mindezeket a bonyodalmakat egyszerűen elkerülhetjük, ha az /i/-t és a /j/-t szegmentálisan eltérő módon ábrázoljuk.

A következő érvet arra, hogy a /j/ mássalhangzós természetű (tehát likvida), azok a fonológiai folyamatok szolgáltatják, amelyekben a /j/ (mint mássalhangzó) kiváltóként vagy elszenvédőként, azaz a terjedés kiindulópontjaként vagy célpontjaként szolgál. Az előbbire példa többek között az *l*-palatalizáció szabálya (pl. *alja* [ɔj:ɔ], l.: SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 178—82); az utóbbira a *j*-hasonulásé (pl. *moss* (< *mos* + *j*), l.: VAGO i. m. 36; SIPTÁR i. m. 1994. 254—5; ZSIGRI GYULA, Posztalveoláris összeolvadás. In: BÜKY LÁSZLÓ szerk., Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 179—86; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 185), illetve a *j*-obstruentizációé (l.: SIPTÁR i. m. 1998b. 341—4; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 186—7, 205—6), amelyet most egy kissé részletesebben is szemügyre veszünk.

A magyarban kétféle *j*-obstruentizációs szabály is van: egy lexikális és egy posztlexikális. Az előbbi a *t*-végű igék felszólító módú alakjának levezetésében játszik szerepet (vö. LOTZ JÁNOS, *The imperative in Hungarian*. In: *American Studies in Uralic Linguistics*. Bloomington, 1960. 83—90 [magyarul: UÓ., *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., 1976. 170—8]; JAKAB LÁSZLÓ, *A t végű igék felszólító módjához*: MNy. 63. 1967: 194—6; K. BALOGH JUDIT, *A t végű igék felszólító módjáról*. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp., 1995. 29—34). A klasszikus generatív hagyomány már SZÉPE GYÖRGY munkájának megjelenése óta (Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. 6. 1969. 359—466) úgy tartja, hogy az ilyen alakokban valamiféle palatalizációs folyamat játszódik le: a tövégi /t/ ennek révén [ʃ]-sé vagy [tʃ]-vé palatalizálódik, amely szegmentumhoz azután a /j/ teljesen hasonul, akár csak a mögöttesen is sziszegőre/susogóra végződő igék esetében (az elemzés teljesebb kifejtése megtalálható: VAGO i. m. 71—2). Ezt az elgondolást autoszegmentálisan is meg lehet fogalmazni (l. SIPTÁR i. m. 1994. 252—5). Azonban SIPTÁR — TÖRKENCZY (i. m. 183—8) egy újfajta elemzést javasolt, amely szerint először a /j/ változik [ʃ]-sé (ez az a bizonyos *j*-obstruentizáció, amellyről itt éppen szó van), és ami a *hajts*-féle esetekben ezt követően történik, az egy mindettől független affrikációs szabálynak tudható be, annak, amely a *hátsó*-féle alakokban is működésbe lép. Ez az új elemzés sok szempontból előnyösebb a réginél, bár annyit el kell ismernem, hogy az *üss*-féle esetekben egy külön *t*-hasonulási szabály felállítását is szükségessé teszi.

Maga a *j*-obstruentizációs szabály — eredményét tekintve — progresszív (előre ható) zöngésségi hasonulásként is felfogható: azt mondja ki, hogy /t/ és morfémahatár között a /j/ zöngétlen palatális frikatívává válik. (A /t/ és a /j/ közötti morfémahatárról a szabálynak nem kell említést tennie, mivel morfémán belüli *-tj-* kapcsolat úgysem létezik; a /j/ utáni morfémahatár viszont fontos, mert ezzel tudjuk a szabály hatókörét pontosan a felszólító alakokra korlátozni.) A zöngétlen palatális frikatíva létrehozásához azonban technikailag nem kell mást előírnia a szabálynak, mint hogy a /j/ [+szon] jegyértéke változzék át [–szon]-ná, azaz a /j/ obstruentizálódjon. Amint fentebb láttuk, a zengőhangoknak ugyanúgy nincs [+zöngés] jegye, mint a zöngétlen zörejangoknak, vagyis ha egy zengőhanggal semmi mást nem csinálunk, csak zörejanggá változtatjuk, automatikusan zöngétlen zörejang lesz belőle. De vajon miért [ʃ] lesz a kimenet, miért nem [ç]? Ennek oka az úgynevezett szerkezetörzés elve: egy lexikális szabály (vagy legalábbis a lexikális szabályoknak az a fajtája, amelyhez az itt tárgyalt *j*-obstruentizáció tartozik) nem képes létrehozni olyan szegmentumot, amely a nyelv mögöttes (szótári) szegmentumkészletében egyébként nincs meg. Ezért a [ç]-hez legközelebb álló, de mögöttesen is létező [ʃ] lesz a szabály kimenete. Ez az elv azonban a fonológia posztlexikális összetevőjében már nincs érvényben. Ha tehát egy hasonló szabály (vagy ugyanez a szabály) a posztlexikális fonológiában változtatná át a /j/-t zöngétlen zörejanggá, annak kimenete már [ç] lenne, nem pedig [ʃ].

Vajon van-e ilyen szabály is a magyarban? Van bizony: ez éppen a fentebb említett másik *j*-obstruentizációs szabály. Gondolatmenetünk egy korábbi pontján már szóba is hoztuk ezt a szabályt: nem más ez, mint a szóvégi *Cj* kapcsolatok /j/-jének zörejanggá válása. A legtöbbet idézett ilyen esetek (*lopj*, *rajj*, *döffj*) kezelése felettébb egyszerűnek látszik. Semmi másra nincs szükség, gondolhatnánk, mint a fentebb idézett lexikális *j*-obstruentizációs szabály általánosított — a bal oldali környezetben bármely mássalhangzót elfogadó — posztlexikális megfelelőjére. Amint láttuk, ez automatikusan zöngétlen [ç]-t adna. Csakhogy a dolog sajnos nem ilyen egyszerű.

A szóba jövő környezetek különböző típusainak felépítése elvileg tizenkétféle lehet (leszámítva azokat az eseteket, amelyekben — a következő szóban — magánhangzó kö-

vetkezik a /j/ után, és így annak felszíni megvalósítása az alapváltozat, vagyis [j] lesz). Ezek a következők (l. az alábbi táblázatot, amelyben az oszlopokban a jobb oldali, a sorokban a bal oldali környezet van feltüntetve).

	zengőhang	zöngés zörejhang	zöngétlen zörejhang	semmi
zengőhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngés zörejhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngétlen zörejhang	ç ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	ç

Az utolsó oszlop kivételével (tehát mindazokban az esetekben, amikor valami még követi a /j/-t) az egyik lehetőség eszerint a /j/ törlése (pl. *nyomj le* [ɲomɬe], *nyomj be* [ɲomɬe], *nyomj ki* [ɲomki], *dobj le* [dobɬe], *dobj be* [dob:ɛ], *dobj ki* [dopki], *lépj le* [le:pɬe], *lépj be* [le:b:ɛ], *lépj ki* [le:pki]). Ez gyors/lezser beszédben történik meg, és nincs köze az elemzés további menetéhez, ezért nem is foglalkozunk vele tovább.

Az a három eset, amelyben [j] van zöngés zörejhang előtt (*nyomj be* [ɲomjɬe], *dobj be* [dobjɬe], *lépj be* [le:bjɬe]), megoldható lenne a zöngésségi hasonulás szokásos szabályával, ha feltesszük, hogy a fenti általánosított *j*-obstruentizációs szabály alkalmazása előzőleg megtörtént. Az az öt eset pedig, amelyben [ç] az eredmény (tehát a *nyomj ki* [ɲomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki], *lépj le* [le:pçɬe], *lépj* [le:pç]), a *j*-obstruentizációs szabály egymagában való alkalmazásával is kijön. Eddig minden rendben. Csakhogy a fennmaradó esetekben valahogy számot kell adnunk a létrejövő réshang zöngés voltáról. A *dobj le* [dobjɬe] és a *dobj* [dobj] esetében esetleg feltehetnénk progresszív (jobbra ható) zöngésedést, de a *nyomj le* [ɲomjɬe] és a *nyomj* [ɲomj] esetében még ez a kétségbeesett lépés sem segítene. Ezért aztán fel kell adnunk azt a csábítóan egyszerű megoldást, hogy lexikálisan is használt szabályunk általánosított változatát alkalmazzuk a posztlexikális összetevőben, és arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a megfelelő posztlexikális szabálynak nem egyszerűen zörejhanggá, hanem z ö n g é s z ö r e j h a n g g á kell változtatnia a /j/-t.

Az így nyert zöngés réshang azután m a j d n e m úgy fog viselkedni, mint bármely más zöngés réshang: zöngétlen zörejhang előtt zöngétlenné válik (*nyomj ki* [ɲomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki]), a fennmaradó esetek túlnyomó részében pedig változatlan marad (vagy törlődik): *nyomj le* [ɲomjɬe], *nyomj be* [ɲomjɬe], *nyomj* [ɲomj]; *dobj le* [dobjɬe], *dobj be* [dobjɬe], *dobj* [dobj]; *lépj be* [le:bjɬe] (a törléses esetek mint fent). Egyedül a még mindig megmaradó két problematikus esetre (*lépj le*, *lépj*) kell egy külön szabályt írunk, amely eltünteti azt a zöngésséget, amelyet a posztlexikális *j*-obstruentizáció szabálya épp az imént tett hozzá az ábrázoláshoz. Viszont ez utóbbi zöngétlenítő szabályt teljesen általános formában lehet megfogalmazni: egyrészt a bevezetését közvetlenül indokló *lépj le* és *lépj* esetén kívül magában foglalhatja a *lépj ki* és a *lépj be* esetét is, vagyis mindazokat a helyzeteket, amelyekben a /j/-t megelőző szegmentum zöngétlen; másrészt pedig nem kell kifejezetten a /j/-re vonatkozóan megfogalmaznunk, hanem általánosabban, minden (zöngétlen mássalhangzó utáni) szóvégi zöngés réshang zöngétlenítését írhatja elő. Nézzük a szabálynak ezt a két tulajdonságát részletesebben!

Mi történik, ha a zöngétlenítő szabály a *lépj ki* és a *lépj be* /j/-jét is zöngétleníti? A *lépj ki* esetében egyre megy, hogy ez a szabály vagy a zöngésségi hasonulás általános szabálya lép működésbe: akár az előtte álló *p*, akár az utána álló *k* zöngétleníti a *j*-t, az eredmény mindenképpen [le:pçki] és a másik szabály működésbe lépésére már nincs esély (kölcsonös gátsorrend). Viszont a *lépj be* esetében, bár a végeredmény itt is csak

egyféle lehet: [le:bjbe], a kétféle sorrend esetében más-más úton jutunk el ugyanahhoz a végeredményhez. Ha a szóvégi zöngétlenítő szabály működik előbb, a levezetés a zöngésségi hasonulás ezt követő kétszeri alkalmazásával a következőképpen alakul: [le:pjbe] → [le:pçbe] → [le:pjbe] → [le:bjbe] (tápsorrend). Ha viszont a zöngésségi hasonulást alkalmazzuk előbb, a [j] zöngésíti a /p/-t, és a végeredmény egyetlen lépésben elérhető, így: [le:pjbe] → [le:bjbe] (ekkor a zöngétlenítő szabály alkalmazására nem nyílik lehetőség: gátsorrend). Felületes ránézésre úgy tűnik, hogy ez az utóbbi sorrend az ésszerűbb, mivel nem kell oda-vissza változtatgatni a *j* zöngésségének értékét. (Az ilyen oda-vissza haladó levezetések szokás GEOFFREY PULLUM nyomán „a yorki herceg játszmájának” nevezni, a következő angol gyerekversike alapján: *Tízezer vitéze volt a /yorki herceg úrnak, / felkúsztak a hegytetőre, / s újra visszakúsztak* [PULLUM, GEOFFREY, *The Duke of York gambit*: *Journal of Linguistics* 12. 1976: 93—103].) Azonban a látszat ezúttal is csal: két jó okunk is van arra, hogy mégis az előbbi, látszólag bonyolultabb levezetést válasszuk. Először is: valójában nincs szó két lehetőség közötti (szabad) választásról, hiszen a szabályalkalmazásnak egy igen általános elve kimondja, hogy amennyiben ugyanarra a bemenetre két fonológiai szabály is alkalmazható, amelyek egymással a *t e l j e s b e n n f o g l a l á s* viszonyában állnak és az általuk előírt változások *ö s s z e e g y e z t e t h e t l e n e k* egymással (tehát akármelyiküket alkalmazzuk előbb, a másikuk alkalmazására ugyanabban a levezetésben már nem nyílik lehetőség: kölcsönös gátsorrend), mindig a specifikusabb szabálynak kell előbb alkalmat kapnia a működésre. A teljes bennfoglalás viszonya azt jelenti, hogy az egyik szabály alkalmazható — mondjuk — A, B és C esetben, míg a másik szabály A, B, C, D és E esetben. Mármost ha ilyenkor az utóbbi, általánosabb szabályt alkalmazzuk előbb, az előbbi, specifikusabb szabálynak soha nem lenne alkalma működésbe lépni (ne feledjük, hogy a két szabály kölcsönösen elrontja egymás számára az érintett alakot), és így jelenléte a nyelvtanban teljesen indokolatlan volna. Ez az elv tehát esetünkben is előírja, hogy a specifikusabb (szóvégi zöngétlenítő) szabály működjön előbb, és csak azután kerüljön sor az általánosabb (zöngésségi hasonulási) szabály alkalmazására. Másodszor pedig: igaz, hogy a *lépj be* és a *lépj ki* esetében a kétféle sorrend között nem találunk különbséget a végső kimenetet illetően, azonban a *lépj le* és a *lépj* típusú esetekben létfontosságúvá válik a két szabály helyes, az általános elv által előírt alkalmazási sorrendje. Ha ugyanis a zöngésségi hasonulás általános szabályát alkalmazzuk előbb, az eredmény *[le:bjle], illetve *[le:bj] lenne, és innen már semmilyen módon nem lennének képesek a helyes kimenetekhez eljutni.

Most pedig nézzük a szóvégi zöngétlenítő szabály másik említett tulajdonságát: azt, hogy nem kell kifejezetten a [j]-re vonatkoznia, hanem általában minden, zöngétlen mássalhangzó után következő szóvégi zöngés réshang zöngétlenítését előírhatja. Ennek az oka igen egyszerű: szóvégi zöngétlen zörejhang + zöngés réshang szekvenciák sehol mást nem fordulnak elő a magyarban, csak ebben az egy esetben (a *lépj*, *rakj*, *dőjj* típusú alakok levezetésének ezen a közbülső pontján). A morfémán belüli zörejhang-kapcsolatok ugyanis mindig homogén zöngésségűek (vagy végig zöngétlenek, vagy végig zöngések, l. SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 76—8); az egyetlen olyan toldalék pedig, amely (szótári alakjában is) mindössze egyetlen zöngés zörejhangból áll — és így zöngétlen mássalhangzóra végződő tőhöz járulva szóvégi zöngétlen + zöngés zörejhang-szekvenciát tud létrehozni — nem réshang, hanem zárhang: a *rakd* [rɔgd] típusú alakok *d*-je. Elég tehát a szóvégi zöngétlenítő szabályban annyit kikötnünk, hogy az érintett zörejhang [+ foly], azaz réshang legyen, és ekkor kizárólag a felszólító mód időközben zörejhanggá vált /j/-jén fog működésbe lépni.

Befejezésül álljon itt még egy utolsó érv arra, hogy a /j/ likvida, nem pedig félmagánhangzó. Ez az érv a hiátustöltés jelenségén alapul (l. NÁDASDY ÁDÁM — SIPTÁR

PÉTER, A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonetika. Bp., 1994. 42—182, kül. 174—5; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 282—6). Hiátusnak nevezzük két magánhangzó kapcsolatát abban az esetben, ha két közvetlenül szomszédos szótagmagot alkotnak, mint magában a *hiátus* szóban. Tehát a diftongus és a hiátus között az a különbség, hogy az elsőben nincs, a másodikban pedig van szótaghatár a két magánhangzó között. Hiátustöltőnek pedig azt a félmagánhangzót nevezzük, amely az ilyen magánhangzó-kapcsolatot, annak tagjai közé ékelődve, feloldja. Így például magában a *hiátus* szóban is találunk egy [j]-szerű elemet a két magánhangzó között: [hija:tuʃ]. Egyes nyelvek minden egyes hiátust kitöltönek (vagy eleve meg sem engedik hiátusok létrejöttét), más nyelvekben, így a magyarban is, kitöltött és kitöltetlen hiátusokat egyaránt találunk (pl. *dió* [dijo:], *tea* [tɛɔ] ~ % [tɛjo], *fárasó* [fa:roo:]; * [fa:rojo:] (ahol a % azt jelzi, hogy az adott alakot nem minden magyar beszélő találja elfogadhatónak, a * pedig azt, hogy nincs olyan magyar beszélő, aki az adott alakot elfogadhatónak tartaná). Mitől függ, hogy melyik hiátus töltődik ki, és melyik nem? A morfémahatár vagy akár a szóhatár jelenléte vagy hiánya nem játszik szerepet (*kiáltás*, *kiállítás*, *ki áll itt* egyaránt hiátustöltő *j*-vel, míg *Bea*, *beadás*, *be akarok menni* egyaránt *j* nélkül). Ami számít, az a két magánhangzó minősége: ha bármelyik vagy mindkét oldalon /i/ vagy /i:/ áll, a hiátustöltés kötelező; ha bármelyik vagy mindkét oldalon /e:/ áll, a hiátustöltés fakultatív; minden más esetben azonban (vagyis ha mindkét oldalon alsó vagy kerek magánhangzó áll) a [j]-betoldás elmarad (vagyis pontosabban nem kerül sor a szomszédos /i/ szegmentális tartalmának — illetve az /e:/ szegmentális tartalma egy részének — az üres szótagkezdet-pozícióra való átterjedésére, mivel nincs jelen ilyen szegmentális tartalom).

Ami mármost ezt a jelenséget számunkra itt érdekessé teszi, az a következő. Ez a betoldódó [j]-szerű hang gyengébb, átmenetibb jellegű (lehet), mint a mögöttesen is jelenlévő /j/ megvalósítása. Hasonlítsuk össze a *kiáll* és a *kijár*, a *baltái* és az *altáji* vagy a *kávét után* és a *kávét jut ám* alakokat: a különbség gondos beszédben könnyen észrevehető, bár fesztelenebb kiejtés esetén elmosódhat. Ha most feltesszük, hogy a /j/ likvida, ahogy az eddigiekben igyekeztünk bizonyítani, míg a hiátustöltő értelemszerűen félmagánhangzó (a terjedéssel elemzés esetében nem is lehet más), ez a potenciális fonetikai különbség kézenfekvő magyarázatot nyer.

Számos jó okunk van tehát azt gondolni, hogy a /j/ ugyanúgy likvida, mint az /l/ vagy az /r/. Ez a következtetésünk egyben azoknak a folyamatoknak a megragadását is egyszerűbbé teszi, amelyekben ez a három mássalhangzó egyformán viselkedik. Ilyenek például a fakultatív nazális-hasonulás (*olyan lassú* [oʃo:lɔʃ:u:], *olyan rossz* [oʃo:rɔs:], *olyan jó* [oʃo:jɔ:], l. SIPTÁR PÉTER, Orrhangúak. In: ANDOR JÓZSEF — SZÚCS TIBOR — TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. Pécs, 2001. 1097—1105; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 209—10) vagy a szintén fakultatív, tempó- és stílusfüggő likvidatörlés (pótlónyúlással, ha az érintett magánhangzó eredetileg rövid, l. uo. 212—3). Igaz, hogy ez utóbbi szabály nem egyforma könnyedséggel érvényesül a három likvida esetében, de ez nem jelenti azt, hogy alapján véve ne ugyanarról a folyamatról lenne szó. A három likvida közül az /l/ törlődik a legkönnyebben, pl. *balra* % [bɔ:rɔ], *elvisz* % [ɛ:vis], *el kell menni* % [ɛ:kɛ:mɛn:i]. Az /r/ törlése (pl. *egyszer csak* % [ɛts:ɛ:tʃɔk]) rendszerint csupán lezserebb beszédben következik be, de az *arra*, *erre*, *merre* esetében még formális beszédhelyzetekben is gyakran előfordul: [ɔ:rɔ], [ɛ:rɛ], [mɛ:rɛ]. Végül a /j/ elsősorban elől képzett magánhangzók után törlődik: *gyűjt* [jy:t], *szíjra* [si:rɔ], *mélyiség* [mɛ:jɛ:g], *felejtethetlen* % [fɛlɛ:t(h)ɛtɛtɛn]. Azonban e kisebb aszimmetriák ellenére elmondható, hogy a három likvida lényegében e szabályosság szempontjából is egységes osztályként viselkedik. (További — mégpedig nyelvjárási és

nyelvtörténeti természetű — érveket szolgáltat ehhez a következtetéshez B. LŐRINCZY ÉVA, Az *l*, *r*, *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű magánhangzó-kapcsolódásaiban: MNy. 73. 1972: 20—30.)

Egyetlen empirikus ellenérv merült fel az *l*, *r*, *j* közös osztályba, a likvidák osztályába sorolásával szemben (DRESSLER — SIPTÁR i. m. 1989. 44). Ez az ellenérv a *Cl*- és *Cr*-végű tövekben bekövetkező magánhangzó-betoldáson alapul. (Megjegyzendő, hogy ezt az egész jelenségcsoportot — a *V* ~ \emptyset váltakozások kérdéskörét — ma már egészen másképp elemezzük, l. pl. TÖRKENCZY MIKLÓS — SIPTÁR PÉTER, Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban: NyK. 97. 2000: 64—130; SZENTGYÖRGYI SZILÁRD, Vowel—zero alternations and syllable structure. In: Doximp 4. Graduate Students' Fourth Linguistics Symposium. Working Papers in the Theory of Grammar 7/1. Bp., 2000. 46—64, de ez nem érinti az alábbi gondolatmenet lényegét.) Például a */lepl/, /pokl/, /ba:tr/, /ʃøpr/* tövekbe szó végén és mássalhangzó előtt magánhangzó toldódik be (*lepel*, *pokol*, *bátor*, *söpör*), míg a *kajj*, *rajj* stb.-ben ilyen betoldásra nem kerül sor. Ez az érv azonban nem különösebben meggyőző, hiszen egyrészt */j/-vel* is található betoldásos példa: */boɟj/ bagoly*, */foɟj/ fogoly*; a feloldatlan *Cj* kapcsolatokban vagy a *C* zengőhang (pl. *szomj*), vagy a *j* a felszólító mód jele (vö. *fogj*, de: *fogoly*); másrészt pedig a legtöbb */-rk/, /-lk/, /-sk/, /-tk/, /-tʃk/, /-tsk/* végű töben is megtörténik a betoldás (például *árok*, *telek*, *piszok*, *reték*, *csücsök*, *vacok*), míg az */-rt/, /-lt/, /-st/, /-ft/, /-kt/, /-tt/* végűekben nem (például *kert*, *pult*, *koszt*, *rest*, *akt*, *ott*) — mégsem akarná senki azt állítani, hogy a */k/* és a */t/* a mássalhangzóképzlet két különböző osztályába tartozik (a képzési helyüktől eltekintve is). Az *l*, *r* és a *j* viselkedése közötti fenti különbség hasonlóképpen különféle más tényezőknek is betudható (a legegyszerűbb a képzési hely eltérése), miközben itt javasolt egységes osztályozásuk („likvidák”) fenntartható. Ennélfogva tehát a *lepel* : *lepj* — nem pedig **lepej* — különbség nem megfelelő érv az *l*, *r*, *j* egységes osztályként való felfogása ellen.

Összefoglalva: a magyar */j/* se nem frikatíva, se nem félmagánhangzó, hanem likvida.

3. A */v/* hovatartozásáról. — A */v/* esete annyiban különbözik a */j/* eddig tárgyalt esetétől, hogy fonetikai megvalósítása sokkal több helyzetben réshangszerű (ha nem is mindig), viszont fonológiai viselkedése nagyon eltérő aszerint, hogy szótagkezdetben vagy szótagzárlatban áll-e. Újra felmerül tehát a kérdés, hogy zörejhang vagy zengőhang-e — ezúttal — a */v/*. Három olyan terület van, amelyeket meg kell vizsgálnunk ahhoz, hogy ezt eldönthessük: a zöngésségi hasonulás, a fonotaktikai szabályszerűségek és a fonetikai megvalósítás (kivitelezés, implementáció) területe.

Nézzük először a fonetikai megvalósítást. A szoros értelemben vett réshangokat, mint ismeretes, a hangszínképükön jól kivehető (és természetesen füllel is felismerhető) súrlódási zöreje jellemzi, szemben az approximánsokkal (mint amilyen például a */j/* a *jó*, *hajó*, *haj* szavakban, l. fent a 2. pontot), amelyeknek képzése során ilyen zöreje nem keletkezik. Mármint a */v/-ben* rendszerint van némi zöreje, de ez egyrészt általában gyengébb, mint a */z/* és */ʒ/* zöreje-összetevője (természetesen az */f*, *s*, *ʃ/* zöreijéhez képest, amely emezekénél erősebb, még inkább alulmarad, de ezen nincs is mit csodálkoznunk); másrészt pedig a szegementum pozíciójától függően változó erősségű: bizonyos helyzetekben rendes, */z/* nagyságrendű zöreje hallható, más helyzetekben jóval kevesebb, vagy egyenesen semennyi sem. (Később látni fogjuk, melyek ezek a helyzetek.) Mindenesetre fonetikailag (artikulációs, akusztikai, valamint perceptuális jellemzői tekintetében egyaránt) a */v/* hol réshang, hol approximáns, hol pedig a kettő közötti valamiféle átmeneti jelenség.

Ugyanígy kétféleké, illetve két véglet közé esnek a */v/* fonotaktikai tulajdonságai. A *tviszt*, *kvarc*, *szvit*, *svung* típusú előfordulások zengőhangnak mutatják: szókezdő más-

salhangzó-kapcsolatokban a második helyet (egyébként) soha nem foglalja el zöngés zörejh hang — ha az első helyen zárhang áll, semmiféle zörejh hang nem lehet a második — viszont nem-nazális zengőhang annál inkább: *trükk, klassz, szleng, srác*. Másfelől a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok éppen az ellenkező következtetést sugallják. Itt a /v/ előfordul zengőhangok után második tagként, pl. *ellenszenv, könyv, érv, nyelv, ölyv*. Ebben tehát a réshangokra hasonlít, vö. *nemz, vonz, torz, rajz*, nem pedig a likvidákra, amelyek nazálisok vagy (velük nem azonos) likvidák után nem fordulnak elő (az /r/ egyáltalán nem, az /l/ csupán igen marginális alakokban: *fájl, görll*, a /j/ pedig vagy összeolvad az előtte álló zengőhanggal: *kenj, félj*, vagy zöngés zörejh ang-allofónjával képviselheti magát: *szomj, fúrj*, tehát ilyen helyzetben nem likvida, l.: SIPTÁR i. m. 1995. 36—8, valamint fentebb a 2. pontot). Ezen túlmenően a /v/ szóvégi -dv kapcsolatokban is előfordul: *kedv, nedv, üdv*; ez mindenképpen megsérti a szonoritási sorbarendezés elvét (l. TÖRKENCZY MIKLÓS, A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 273—392), de ez a sérelem kevésbé súlyos, ha a /v/ ebben a helyzetben zörejh ang, mint ha zengőhang. (A szóvégi zörejh ang + zengőhang szekvenciák előfordulása a magyarban teljesen ki van zárva, míg a zárhang + réshang szekvenciák, ha ritkák is, nem példa nélküliek, l. *copf, gipsz, taps, kocsz, voks, edz*. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a -dv kapcsolatok kevésbé rendellenesek, ha bennük a /v/ zörejh ang.)

Azt látjuk tehát, hogy többtagú szótagkezdetben (*tviszt*) a /v/ zengőhang módjára viselkedik, míg többtagú szótagzárlatban (*terv*) zörejh ang módjára. Ezzel pontosan egybevág a fonetikai természete: figyeljük meg, hogy a *tviszt*-ben általában nagyon kevés vagy éppen semennyi súrlódási zörejh nincs, míg a *terv*-ben körülbelül annyi, mint a *torz*-ban. Az egytagú szótagkezdetek és szótagzárlatok nem szolgáltatnak fonotaktikai bizonyítékot a /v/ besorolása tekintetében, hiszen itt zöngés réshangok és likvidák egyaránt szabadon előfordulnak. Ilyen esetekben az akusztikai zörejjesség mértéke is változó, nem olyan egyértelműen jellemezhető, mint a mássalhangzó-kapcsolatok esetében.

Térjünk át a harmadik, egyben fonológiaiilag leginkább perdöntő bizonyíték típusra: a zöngésségi hasonulásra (l. SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 76—82). Általában, mint ez köztudott, a magyarban eltérő zöngésségű zörejh ang-kapcsolat nem fordul elő. A morfémán belüli zörejh ang-szekvenciák vagy végig zöngétlenek (*bukta, tepsi, liszt*) vagy végig zöngések (*labda, habzsol, kezd*); egyedül a /v/ fordul elő — második tagként — zöngés és zöngétlen környezetben egyaránt (*udvar, fegyver, özvegy; borotva, akvárium, köszvény, posvány*). Azok a jövevényszavak, amelyek eredetileg heterogén zöngésségű zörejh ang-kapcsolatot tartalmaztak (vagy amelyeknek az írásmódja ilyet sugall), automatikusan igazodnak ehhez a mintához: *abszolút* [ps], *obstruens* [pʃ], *abcúg* [pts], *abház* [ph], *Buddha* [th], *joghurt* [kh]; *futball* [db], *Macbeth* [gb], *matchbox* [dʒb], *Updike* [bd], *anekdota* [gd], *afgán* [vg]; itt is a /v/-re végződők lógnak ki a sorból: *rottweiler, Pickwick, Ruszwurm*.

Toldalékoláskor a tövégi zöngétlen zörejh angok zöngéssé válnak, ha zöngés zörejh anggal kezdődő toldalék járul hozzájuk (*kútban* [db]) és megfordítva: a tövégi zöngés zörejh angok zöngétlenné válnak, ha zöngétlen zörejh anggal kezdődő toldalék járul hozzájuk (*ragtól* [kt]). Ez a hasonulási folyamat regresszív (jobbról balra ható) és egymás után többször is lejátszódik (iteratív): *lisztből* /stb/ → sdb → [zdb], *gerezdtől* /zdt/ → ztt → stt (→ [st]). Összetételhatáron (*rabszolga* [ps]) és szóhatáron (*nagy kör* [ck]) is működik, sőt minden ennél erősebb határon keresztül is, ameddig szünet nem állja az útját. Mi több, amint az *abszolút*-féle példák mutatják, úgynevezett levezetetlen — azaz nem morfémák összefűzésével létrejövő — környezetekben is alkalmazásra kerül (legalábbis

a jövevényszavak „honosítása” során). Mindebből az következik, hogy szabályunk posztlexikális.

A zengőhangok ebben a folyamatban nem vesznek részt: nem zöngésítenek (*kút-nál*), de nem is zöngétlenednek (*szemtől*). Két olyan mássalhangzó van, amelynek részvétele felemás: a /v/ zöngétlenedik (*szívtelen* [ft]), de nem zöngésít (*hatvan* *[dv]), míg a /h/ zöngétlenít (*adhat* [th]), de — mássalhangzó előtt — nem zöngésül (*dohban* *[yb], *[fb]). A /h/ viselkedésének szokványos magyarázata a következő. Ha a 4. pontban kifejtendők ellenére a /h/ mögöttes ábrázolását glottális, nem pedig veláris képzési helyűnek vennék és a [- msh] jegyértékkel jellemeznék (ami fonetikailag eléggé kézenfekvő lenne, amennyiben a [+ msh] jegyértéket úgy definiáljuk, hogy „a réshangokéval legalább megegyező szűkület a szájüregben”), akkor úgy zárhatnánk ki a /h/-t a zöngésségi hasonulás lehetséges célpontjai közül, hogy a szabály bemeneteit a [+ msh, - szon] szegmentumokra korlátoznánk. Azonban e szegmentum glottális megvalósítása, amint a 4. pontban látni fogjuk, soha nem fordul elő mássalhangzó előtti helyzetben; veláris megvalósítása, a [x] az, amely előfordul, viszont ellenáll a zöngésítésnek. Csakhogy ez a veláris [x] már semmiképpen nem mondható [- msh]-nak. A helyzet többféleképpen megoldható, de egyik lehetőség sem túlságosan szívértő. Az egyik szerint az állítólagos /h/ → [x] szabályt a zöngésségi hasonulás utánra rendeznénk, miáltal ez a *h*-erősödési szabály ellentáplálná a zöngésedést. Egy másik lehetőség az lenne, hogy a zöngésségi hasonulást nem korlátoznánk a [+ msh] szegmentumokra, és (elvben legalábbis) hagynánk, hogy a /h/ is elszenvedje. Például ZSIGRI GYULA azt javasolja, hogy ezt tegyük, de mégis mentesítsük a [x]-t a zöngésedés alól a „fonetikai idézetek” fogalmának bevezetése révén (*/h/ and /v/ in Hungarian voicing assimilation*. In: CASPER DE GROOT — KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian 6: Papers from the Amsterdam conference*. Szeged, 1998. 89—100). ZSIGRI rámutat, hogy a nyilvánvalóan nem magyar zöngétlen zörejhangok (zöngés magyar környezetbe helyezve) nem zöngésednek, pl. *Bath-ba* [θb], *[ðb], mintha „be lennének csomagolva”, vagy „idézőjelben állnának”. Ezután azt állítja, hogy minden [x]-végű magyar szó pontosan ilyen természetű, és ezért áll ellen a magyar fonológia szabályainak, ezáltal a zöngésségi hasonulásnak. Ez az ötlet teljesen rendben lenne, ha a [x]-végű szavak valóban ritkák és nyilvánvalóan (mind) idegen szavak lennének. Azonban, amint a 4. pontban látni fogjuk, ez távolról sincs így. Ezért más megoldást kell választanunk. SIPTÁR — TÖRKENCZY (i. m. 79) azt javasolja, hogy vezessünk be egy ad hoc szűrőt, amely egyszerűen kimondaná, hogy a *[y] a magyarban sem a szótárban, sem a felszíni ábrázolásokban nem fordulhat elő. Ez a megoldás nem túl elegáns, de megteszi éppen, amit várunk tőle: a zöngésségi hasonulás szabályából elhagyhatóvá teszi a [+ msh] kikötést, amely szabályrendezés nélkül — és különösen ha a mögöttes szegmentum veláris, nem pedig glottális — amúgy is hasztalan lenne ott, mégis megakadályozza, hogy a nyelvtanunk *[y] hangot hozzon létre. (L. még SZIGETVÁRI PÉTER, *Why [h] is not voiced*. In: EUGENIUSZ CYRAN szerk., *Structure and interpretation: Studies in phonology*. Lublin, 1998. 287—301, ahol a kérdés részletes tárgyalása és egy, a fentiekől teljesen eltérő megoldási javaslat is található.)

A /v/-re ezzel szemben a klasszikus generatív megoldás a következő. ROBERT M. VAGO (i. m.) a /v/-t zengőhangként határozza meg: ezzel sikeresen eltávolítja a szabály környezetéből (lehetséges kiváltói közül), de egyben kizárja a bemenetből (a szabály hatását elszenvedő szegmentumok közül) is. Ennélfogva a /v/ zöngétlenedését külön szabályban kell megfogalmaznia; ez a megfelelő konvenció révén összevonható ugyan a zöngésségi hasonulás általános szabályával (VAGO i. m. 35), de elvileg mégis külön szabály marad.

Az irodalomban közvetlenebb megoldásokat is javasoltak annak az általánosításnak a kifejezésére, hogy a /v/ valahogy félúton van a zörejhangok és a zengőhangok osztálya között. MALACHI BARKAI és JULIA HORVATH például az univerzális szonoritási (zengősségi, más terminussal: hangzóssági) hierarchiát úgy módosítja a magyar (valamint a hasonlóan viselkedő héber és orosz) esetében, hogy a /v/-t a zörejhangok és a zengőhangok között helyezi el, külön szonoritási értéket tulajdonítva neki (Voicing assimilation and the sonority hierarchy: evidence from Russian, Hebrew and Hungarian: *Linguistics* 212. 1978: 77–88):

zárhangok	részhangok	v	nazálisok	j	r	l
1	2	3	4	5	6	7

A zöngésségi hasonulás szabályának megfogalmazásához a [szon] jegyet azonosítja ezzel a zengősségi skálával, azaz hétértékű skaláris jegyként határozza meg. A szabály bemenete ekkor [m szon], környezete pedig [n szon] alakú, ahol $m \leq 3$ és $n \leq 2$. (Vagyis a szabály azt mondja ki, hogy a hármasnál nem nagyobb szonoritású szegmentumok: a zárhangok, a részhangok és a /v/ zöngésség tekintetében hasonulnak az utánuk álló, kettesnél nem nagyobb szonoritású hanghoz, tehát zárhanghoz vagy részhanghoz, a /v/-t nem beleértve.) Egy másik, de hasonlóképpen radikális javaslat (ZSIGRI GYULA, A zöngésségi hasonulás és a tűnékeny mássalhangzók: *Népr. és Nytud.* 37. 1996: 271–84) egy új megkülönböztető jegy, a [\pm tűnékeny] bevezetésével próbál meg számot adni a /v/ köztes helyzetéről: a zörejhangoknak [– szon, – tűn], a /v/-nek [– szon, + tűn], a nazálisoknak [+ szon, – tűn], a likvidáknak pedig [+ szon, + tűn] jegyértékeket tulajdonít. Ekkor a szabály bemenetét a [– szon] szegmentumok (= a zörejhangok, beleértve a /v/-t), környezetét pedig a [– szon, – tűn] szegmentumok alkotják (= a zörejhangok, kivéve a /v/-t). Mindkét megoldás működik ugyan, de az elméleti kereteknek egyébként indokolatlan tágitása árán (l. még: RITTER i. m. 32–45). Olyan megoldásra lenne szükségünk, amely egyrészt tiszteletben tartja a játékszabályokat, másrészt nem csupán a zöngésségi hasonulás szabályának megfogalmazását teszi lehetővé, hanem az eddigiekben vázolt adatok teljességéről számot tud adni.

Mik tehát a megragadni való tények? A szótagkezdetben álló /v/ zengőhangként viselkedik (nem zöngésíti az előtte álló zörejhangot, ha van ilyen: *pitvar*, és állhat összetett szótagkezdet második tagjaként: *kvarc*), míg a szótagzárlatban álló /v/ zörejhangként viselkedik (zöngétlenedik, ha utána zöngétlen zörejhang áll: *hívsz*, és állhat összetett szótagzárlat második tagjaként: *terv*). Az egyszerű szótagkezdetet elfoglaló és nem zöngétlen zörejhang után következő /v/ zengőhang státusát nem támogatja, de nem is cáfolja semmi: *vér*, *kova*, *olvas*, *medve*; ugyanígy az egyszerű szótagzárlatban, nem zöngétlen zörejhang előtt álló /v/ zörejhang voltára nincs bizonyíték: *révbe*, *bóvli*, *sav*. A különféle helyzetekben előforduló /v/-k akusztikai természetét általában ennek megfelelően alakul: a *pitvar* és *kvarc* típusban teljesen zörejmentes lehet, a *hívsz*, *hívd*, *terv* típusban rendszerint erősen zörejes (különösen a *hívsz* típusban, ahol [f] lesz belőle, de a nem hasonló példákban is); a többi esetben e két szélsőség között helyezkedik el: a *vér*, *kova*, *olvas*, *medve* típusokban rendszerint kicsit kevesebb, a *révbe*, *bóvli*, *sav* típusokban kissé több zörejrel. Két esetben azonban nem a fentiek szerint alakul a zörejesség mértéke.

Egyrészt a mássalhangzó utáni egyszerű szótagkezdetben (*medve* típus) váratlanul erős zörejesség tapasztalható, ha a megelőző mássalhangzó labiális zárhang (*lopva*, *dobva*), azonban az ilyen helyzetű /v/ fonológiailag zengőhangként viselkedik (nem hasonlít a *lopva* esetében). Másrészt az olyan (kivételes) összetett szótagkezdetben, ahol a /v/ az első tag (*Wrangler* [vr-]), ugyancsak erős a zörej (és ezúttal a fonotaktikai szabályszerű-

ségek is a zörejh hang-értelmezés mellett szólnak, hiszen egyébként zengőhang nem fordul elő ebben a pozícióban). Azonban viselkedését tekintve mégis zengőhangszerű az ilyen /v/, hiszen nem zöngésít: két *Wrangler* [-tv-], *[-dv-]. Erre a két apróbb rendellenességre később még visszatérünk; előbb adjunk számot az előző bekezdésben vázolt általános képről. Erre számos különféle mód kínálkozik.

Először is, azt mondhatnánk, hogy két különböző mögöttes szegmentummal van dolgunk: egy zörejhanggal, amelynek előfordulása (jórészt) a szótagzárlatra korlátozódik, valamint egy zengőhanggal, amely csak szótagkezdetben fordul elő. Azonban ez a kiegészítő eloszlás klasszikus esete (és elegendő „fonetikai hasonlóság” is van a kétféle hangtípus között); ráadásul teljesen automatikus váltakozás is megfigyelhető, ha egy adott /v/ a szótagzárlatból átkerül a szótagkezdetbe (vö. *terv* — *tervez*, *hívd* — *hívok*, *révbe* — *révén*, *sav* — *savas*). Így tehát ez a megoldás nem különösképpen vonzó.

Másodszor: minden /v/-t zengőhangnak vehetünk mögöttesen, és ebből vezethetjük le a megfelelő zörejh hangot, ahol szükséges. VAGO (i. m.) fentebb idézett leírása ennek az ötletnek egyik lehetséges (hallgatólagos) megvalósítása. OLSSON (i. m.) közvetlenebb módon használja fel ugyanezt az elgondolást: a /v/ nála is zengőhang (nem likvida, hanem siklóhang [glide], de ez most mindegy), de végbemegy rajta egy „strukturális v-erősödés” elnevezésű szabály, amely nem változtatja át a /v/-t zörejh hanggá, csak azt mondja ki, hogy (mássalhangzó vagy szünet előtt) úgy viselkedik, „mintha” zörejh hang lenne (erre utal a „strukturális” jelző). Technikailag ez a megoldás szokatlan ugyan, de az alapötlet nem elvetendő: bevezethetnénk egy (rendes) v-erősödési szabályt, amely tehát a [+ szon] jegyértéket [- szon]-ra változtatná (azaz a /v/-t zengőhangból zörejh hanggá tenné), mégpedig vagy csak ott, ahol ez elengedhetetlenül szükséges (tehát C__# helyzetben és zöngétlen mássalhangzó előtt), vagy minden olyan esetben, amikor a zengőhang-státus nélkülözhető (tehát mindenütt, kivéve C__V helyzetben) vagy pedig, arany középutként, egyszerűen a szótagzárlatban.

Harmadszor, éppen ellenkezőleg, mögöttesen minden /v/-t zörejh hangnak vehetnénk és ebből vezethetnénk le a megfelelő zengőhangot, ahol arra van szükség. A hagyományos felfogás (amely szerint a /v/ zöngés réshang, amely egyszerűen nem zöngésíti az előtte lévő zörejh hangot) ennek az elgondolásnak egy hallgatólagos változata, bizonyos értelemben VAGO megoldásának a fordítottja. OLSSON ötletét is megpróbálhatnánk visszafelé eljátszani, azaz felvehetnénk egy „strukturális v-gyengülés” nevű szabályt, amely kimondaná, hogy a /v/ magánhangzó előtt úgy tesz, „mintha” zengőhang lenne. Vagy pedig egy rendes v-gyengülési szabállyal valóságosan is zengőhanggá tehetnénk a /v/-t, mégpedig vagy C__V helyzetben, vagy általánosabban: minden szótagkezdetben.

Mindezek a megoldások jegyérték-változtató műveleteket tennének szükségessé, és a lehetőségek ilyen nagy száma a klasszikus generatív (jellegű) fonológiai keretek túlságosan laza (megszorítatlan) voltát is mutatja. Az a megoldás, amelyet itt javasolni szeretnénk, mindegyikükből felhasznál valamennyit, de lényeges szerep jut benne az alulszabottság (underspecification) fogalmának is. Tegyük fel, hogy a /v/ mögöttesen se nem réshang ([- szon, + zöng]), se nem likvida ([+ szon, - naz]), hanem a kettő között semleges: nincs benne megszabva a [szon] jegy értéke, de egyébként olyan az ábrázolása, mint a szabályos zengőhangoké, tehát semmilyen zöngességi értékkel nem rendelkezik. Mármost, ha a zöngességi hasonlást nem a [- szon] szegmentumokra, hanem a zöngesség tekintetében nem semleges szegmentumokra vonatkoztatva fogalmazzuk meg, ez automatikusan megoldja a nem-zöngésítés problémáját. A zöngétlenedés problémájának megoldásához pedig megadhatunk egy környezetfüggő *redundancia szabályt*, amely a szótagzárlatban álló /v/-ket alkalmassá teszi zöngességi érték felvételére. Így már nincs akadálya annak, hogy a zöngességi hasonlást végbemenjen a megfelelő környezet-

ben álló /v/-ken. Végül a fonetikai kivitelező modulban minden szótagkezdetben álló /v/ (amelyeknek még mindig nincs zöngésségi értékük) és minden olyan szótagzárlatban álló /v/, amelyen időközben nem ment végbe zöngésségi hasonulás, [+ zöng] jegyértéket kap ugyanazon foltozószabály (default rule) révén, amely az összes zengőhangot (is) [+ zöng]-ként határozza meg (részletesebben l. SIPTÁR i. m. 1996).

Térjünk most vissza a fenti két, függőben hagyott kérdésre (a *lopva* és a *Wrangler* esetére)! Eddig említett szabályaink mindkettőt [u]-vel hoznák létre, ámde fonetikailag azt figyelhetjük meg, hogy rendes zöngés réshang van bennük, meglehetősen erős zörejjel. Vegyük észre, hogy nem tehetjük a /v/-jüket zörejjanggá az előző bekezdésben említett redundanciaszabályhoz hasonló szabályokkal, hiszen a zöngésségi hasonulás tekintetében zengőhangként viselkednek (a *lopva* /p/-je, illetve a két *Wrangler* /t/-je nem zöngésedik). De ne feledjük azt sem, hogy — a fenti javaslat értelmében — a mögöttes /v/ a [szon] értéke tekintetében meghatározatlan. E jegy értékét vehetjük a zörejjel jelenlétét, illetve hiányát megszabó tényezőnek. Így a [z] vagy a [ʒ] [– szon], tehát zörejes, míg az [r] vagy az [l] [+ szon], tehát zörejmentes; ugyanígy a *kéj* [j]-je [– szon], de a *kéj* [j]-je [+ szon]. Feltehetjük, hogy a [szon] foltértéke (default value) +, ha a szegmentum a zöngésség tekintetében semleges, de –, ha nem az. Így a *terv* és a *révbe* [v]-je automatikusan [– szon], míg a *pitvar* és a *kova* [u]-je — ugyanolyan automatikusan — [+ szon] lesz. Azonban van egy fakultatív (stílus/tempófüggő) szabály, amely minden felszíni zöngés labiodentális kontinuanst [u] helyett [v]-ként jeleníthet meg, tehát réshangként, nem pedig approximánsként. Talán ez a fakultatív folyamat szigorodik kötelezővé a szóban forgó két esetben: labiális zárhang után, illetve összetett szótagkezdet első tagjában.

Összefoglalva: a fentiekben számot adtam a /v/ felemás viselkedéséről a zöngésségi hasonulással kapcsolatban, valamint e mássalhangzó fonotaktikai és fonetikai kétarcúságáról. Leírásom főbb jellemzői a következők voltak. a) A zöngésségi hasonulás szabályának szerkezeti leírását a zöngésség tekintetében nem semleges (nem pedig a [– szon] jegyértéket tartalmazó) szegmentumokra korlátoztam. b) A /v/ mögöttes ábrázolását úgy adtam meg, hogy a zengőhangok és a zörejjhangok osztálya között, a senki földjén helyezkedjék el: nem tulajdonítottam neki [+ szon] jegyértéket, de zöngésségi értéket sem. c) A fonológia posztlexikális alkotórészében a szótagzárlatban álló /v/-ket (pl. *hívtam*) alkalmassá tettem zöngésségi érték felvételére, hogy végbemehessen rajtuk a zöngésségi hasonulás, míg a szótagkezdetben álló /v/-kről (pl. *hatvan*) feltételeztem, hogy zöngésség tekintetében aluszabottak maradnak egészen a fonetikai megvalósítási modulig (ahol a zengőhangokhoz hasonlóan elnyerik redundáns zöngésségüket). d) A szegmentumok felszíni zörejjessége nem teljesen párhuzamos zörejjhangszerű fonológiai viselkedésükkel; azt a megoldást javasoltam, hogy az előbbire a [– szon] jegyérték utaljon, az utóbbit pedig a zöngésségi érték jelenlétével ábrázoltam. Így adtam számot arról, hogy egyes [v]-k fonetikailag réshangok (tehát zörejjhangok), de fonológiailag zengőhangként viselkednek: ilyen a *lopva* [v]-je. Általában azonban meglehetősen szoros korrelációt találtam a /v/-k fonetikai megvalósítása és fonológiai viselkedése között: az approximáns [u] szótagkezdetekben fordul elő és nem vált ki zöngésségi hasonulást, míg a frikatíva [v] (többnyire) szótagzárlatokban fordul elő és (mindig) végbemegy rajta a zöngésségi hasonulás, ha zöngétlen mássalhangzó követi.

4. A /h/ mögöttes képzési helyéről. — A mai magyarban összesen négyféle H típusú hang van: a zöngétlen glottális [h] (*hó*), a zöngés glottális [ɦ] (*ruha*), a zöngétlen veláris [x] (*doh*), valamint ennek kissé előrébb képzett változata (*pech*), amelyet t é v e s e n a palatális [ç]-vel szokás azonosítani. Ezek közül a [h] és a [x] közötti különbség fonológiailag is releváns; e két hangtípus eloszlásáról, fonológiai elemzé-

séről lesz szó a továbbiakban. A zöngés [f] csupán a glottális [h]-nak zengőhang után (ezen belül magánhangzóközi helyzetben) megjelenő fonetikai változata, a *pech*-beli előrébb képzett veláris [x] pedig ugyanúgy viszonyul a *doh*-belihez, mint például a *fék* [k]-ja a *fok* [k]-jához, vagyis a közöttük levő apró fonetikai különbség fonológiailag érdektelen.

Ebben a pontban tehát a *hó*-féle [h]-ról és a *doh*-féle [x]-ről lesz szó. (Dőlt nagy *H* betűvel utalok a kettőre együtt mindaddig, amíg el nem döntöttem: ugyanazon fonéma két allofónjáról, vagy két külön fonémáról van-e szó.) Tegyük fel, hogy a kétféle *H* fonológiai ábrázolása csupán annyiban tér el egymástól, hogy a [x] esetében a veláris képzési helyre vonatkozó elem (csomópont, jegyérték) része a szegmentum fonológiai ábrázolásának, míg a [h] esetében nincs ilyen, a képzési helyre utaló elem: éppen ennek hiánya jelzi azt, hogy ezt a hangot a szájüregben kívül, a hangrésben képezzük.

Az alapvető eloszlási tények a következők. Szótagzárlatban a *H* vagy törlődik (pl. *méh* [me:], *cseh* [tʃɛ]), vagy pedig veláris [x]-ként jelenik meg (pl. *jacht*, *technika*, *ihlet*, *Ahmed*; *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*, *padisah*, *sarlach*, *almanach*, *moloch*, *eunuch* stb.) A hosszú *H* mindig veláris réshang, akár összetett szótagzárlatban áll (*pech*, *cech*, *Bach*, *krach*, *fach*), akár egy szótagzárlat és egy rá következő szótagkezdett között oszlik meg (*peches*, *Bachot*). Egyébként azonban a szótagkezdetben álló *H* mindig [h], vagyis a hangrésben képzett réshang (*hó*, *ruha*, *konyha*). Hogyan adhatunk számot minderről?

Vegyük először a [tʃɛ] ~ [tʃɛhɛk] váltakozást. Egy Ø ~ X váltakozás esetében (vagyis ha valami a semmivel, önnön hiányával váltakozik) elvben mindig kétféle lehetőség merül fel: a törlés és a betoldás. Az utóbbi megoldás esetén azt mondhatnánk, hogy a *cseh* és a *doh* *H*-ja egyszerűen azért viselkedik más-más módon, mert a szótári ábrázolásban a *doh*-ban van *H*, a *cseh*-ben pedig nincs. A *cseh*-féle szavakban ekkor magánhangzóval kezdődő toldalék előtt működésbe lépne egy *H*-betoldó szabály, amely a kialakuló szótagkezdetbe természetesen glottális [h]-t toldana be, pl. *csehül*, *csehek*. Csakhogy ez a megoldás két okból is előnytelen. Először is a magánhangzóra végződő szavak túlnyomó többsége esetében nincs ilyen betoldás: **kávéhok*, **faluhok*. Ezt még meg lehetne oldani úgy, hogy a *H*-betoldás úgynevezett a p r ó s z a b á l y lenne, amely csak olyan szavakon megy végbe, amelyek a szótárban külön meg vannak jelölve (vagyis a *cseh* szóhoz tartozna egy „alkalmazd a *H*-betoldást” megjelölés, a *káv* szóhoz meg nem). De van ennél nagyobb nehézség is. Az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok a magánhangzóra végződő tövekhez kötőhang nélkül csatlakoznak (*káv*-t, *káv*-k), vagyis a *H*-betoldásnak ilyen toldalékok esetén nem teljesülne az a feltétele, hogy a betoldás helyét magánhangzónak kell követnie. Ráadásul a „*cse*” esetében még az alsó magánhangzó megnyúlásával is számolnunk kellene (I. NÁDASDY — SIPTÁR i. m. 1994. 67—70), vagyis a megjósolt alak **csét*, **csék* lenne (mint *kefét*, *kefék*). A *cseh*-féle szavak tehát, ha a szótári alakjukban magánhangzóra végződnének, k i v é t e l e s e n mentesülnének az alsó magánhangzó megnyúlása alól, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok esetében k i v é t e l e s e n kötőhangzót kívánának, majd pedig k i v é t e l e s e n betoldásnak eléje egy [h]-t. Ezt a háromféle kivételességet a legegyszerűbben úgy jelezhetjük, hogy az érintett szavak szótári alakjának végén felteszünk egy *H*-t. Vagyis a betoldásos megoldás nem járható út.

Ha viszont a törlés mellett maradunk, meg kell mondanunk, miért van egyes szavakban törlés (*cseh*), másokban meg miért nincs (*doh*). A hagyományos felfogás szerint a *H*-végű szavak esetében a törlés a szabályos eset, s ahol nem megy végbe, az kivétel (rosszabb esetben: „nem is magyar szó”). Azonban először is jóval több szó viselkedik a *doh* módjára, mint a *cseh* módjára, és ha új szó kerül a nyelvbe (kölcsonzéssel vagy pl. mozaikszóként: *MÉH*, *APEH*), ez a *doh*-félékhez csatlakozik, nem pedig a *cseh*-félékhez: a kettő közül a *doh*-féle a t e r m é k e n y minta. Másodsor: a *cseh*-félék esetében jelentős ingadozás tapasztalható: hagyományosan a *juh*, *pléh*, *céh*, *düh*, *rüh*, *oláh*, *éh* sza-

vak mind a törlődő *H*-s osztályba tartoznak, de mindegyikük erősen ingadozik és legtöbbjük esetében a *doh*-féle viselkedés, vagyis a törlés elmaradása látszik felülkerekedni. Így tehát nem kerülhető el az a következtetés, hogy a *H*-törlés aprószabály: azok a szavak a kivételesek, amelyekben végbemegy, nem pedig azok, amelyek elkerülnek. Ám azt, hogy ezt a *H*-törlő szabályt hogyan is kellene pontosan megfogalmaznom, majd csak akkor tudom eldönteni, ha megvizsgáltam a *hó*-féle és a *doh*-féle *H* eloszlásának kezelését.

Erre nem is kétféle, hanem egyenesen háromféle megoldás kínálkozik. Az első megoldás szerint két különböző fonémáról, vagyis a mássalhangzóképzés két egymástól független tagjáról van szó. Furcsa eloszlásukról ekkor a következő „szűrők” (tiltó megállapítások) segítségével adhatnánk számot:

- (1) a) Szótagkezdetben nem állhat veláris [x] (kivéve ha egyben szótagzárlatban is áll, vagyis hosszú).
- b) Szótagzárlatban nem állhat glottális [h].
- c) A hosszú *H* nem lehet glottális, akár összetett szótagzárlatban, akár zárlat + kezdetben fordul elő.

Ennek a megoldásnak az lenne az előnye, hogy a *cseh*-félékben „ingyen” kapnánk a törlést: mindössze annyit kellene feltételeznünk, hogy a szótárban (kivételesen) *hó*-féle (glottális) *H* van bennük, amely csak akkor tud a felszíni kiejtésig eljutni, ha toldalékolás révén szótagkezdetbe kerül (*csehek*), egyébként (*cseh*, *csehben*, *Csehország*, *cseh ellenzék*) — mivel az (1b) miatt szótagzárlatba nem kerülhet — egyáltalán nem tartozhatna szótaghoz, és így „árván” maradványként semmilyen érzékelhető hatással nem volna a fonetikai megvalósításra (vagyis a kiejtésben nem jelenne meg).

Azonban ennek a megoldásnak számos jelentős hátránya is volna. Először is, a *cseh*-félék maroknyi csapatát leszámítva *k i e g é s z i t ő e l o s z l á s* van a kétféle *H* között. Ez azt jelenti, hogy azokban a helyzetekben, amelyekben egyikük előfordul, a másikuk soha (és viszont: azokban a helyzetekben, amelyekben a másikuk előfordul, az egyikük soha). Következésképp nincs és nem is lehet két olyan szó, amelyeket *k i z á r ó l a g* az különböztet meg egymástól, hogy az egyikben glottális, a másikban pedig veláris *H* áll (ugyanazon a helyen). Vagyis a kétféle *H* eloszlása megjósolható, s mint ilyen, nem a szótárban a helye, hanem fonológiai szabályban kell megfogalmazni. Ráadásul *v á l t a k o z á s* is van a kétféle *H* között (pl. *doh* [x] ~ *dohos* [h], azaz pontosabban [h]). Tehát mindenképpen szükség van a nyelvtanban olyan szabályra, amely az egyiket a másiktól előállítja (levezeti), ennél fogva a két külön szótári ábrázolást (azaz két fonémát) feltételező megoldás teljesen feleslegessé válik.

A második és a harmadik megoldásban az a közös, hogy csak egyféle *H*-t tételez fel a szótárban (vagyis azt mondja, hogy a kiejtésben megjelenő kétféle *H* ugyanannak a fonémának a kétféle felszíni megvalósítása, attól függően, hogy milyen helyzetben áll). De vajon melyik *H*-ból vezessük le a másikat?

Tegyük fel, hogy a szótárban minden *H* a hangszalagok között képzett, helyelem nélküli változat: /h/. Ekkor egy olyan szabályra van szükségünk, amely betold egy velarizációs elemet minden olyan *H*-ba, amely szótagzárlatban áll (valamint a /h/-törlés aprószabályára, amely ezt megelőzően törli a *cseh*-féle szavak /h/-jét, ha szótagzárlatba kerül). Fogalmazzuk meg az említett két szabályt!

- (2) A szótagzárlatban álló, képzési helyre utaló elemet nem tartalmazó folyamatos mássalhangzók — a megjelölt szavakban — időzítési pontjukkal együtt törlődnek.

A törlésnek azért kell az időzíteni pontot is eltüntetnie, mert a /h/-törlés soha nem jár pótlónyúlással (tehát pl. [tʃɛnek], nem pedig [tʃɛ:nek]: ez az utóbbi alak lehet a *cselemek* szó *l*-törlésen átesett változata, de semmiképpen nem lehet a *csehnek* szó kiejtése).

(3) A szótagzárlatban álló /h/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

Azonban ezzel még nincs minden megoldva. Egy (3) szerinti szabály ugyanis betoldja a velaritás-elemet például a *doh*, *potroh*, *almanach*, illetve az *ihlet*, *technika* szavakba, de semmit sem mond a *jacht* szóról, amelyben összetett zárlat van, a *pech*, *krach*-féle szavakról, amelyekben szintén összetett zárlat van, de mindkét tagjának szerepét a /h/ tölti be, valamint a *peches*, *krachok*-féléről, amelyek hosszú /h:/-ja megoszlik a zárlat és a rá következő kezdet között. (Ez a fenti szöveges megfogalmazásból nem tűnik ki egyértelműen, de rendes jegygeometriai felírás esetén nyilvánvaló, l. SIPTÁR i. m. 1998a.) Ezért szükségünk van egy (4) alakú kiegészítő szabályra a *jacht*-beli helyzet megoldásához, valamint egy (5) alakúra, amely a *pech*, *peches* típusú esetekben alkalmazható.

(4) Az összetett szótagzárlatban (annak első tagjában) álló /h/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

(5) A hosszú /h:/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy azoknak a fonémáknak az esetében, amelyeknek több változatuk van, általában a szótagkezdeti változat szokott lenni a szótári ábrázolás, és ebből vezetődnek le a szótagzárlati változatok: például a /j/ alapváltozata a *jó*-beli [j] zengőhang, ebből vezettem le a *dobj*-beli [j] és a *loppj*-beli [ç] — zöngés, illetve zöngétlen — zörejhangot (l. a 2. pontot). Azonban ez nem szükségszerűen van így: például a /v/ szótagkezdeti és szótagzárlati változatát egyaránt egy harmadik (semleges) ábrázolásból vezettem le (l. a 3. pontot).

A (2)—(5) szerinti megoldás legfontosabb hátrányai a következők: először is feletébb bonyolult, a törlésen kívül háromféle erősödési szabályra van hozzá szükség. Másodszor pedig önkényes: miért éppen velaritás-elemet toldunk be (azaz miért éppen velarissá erősödik a /h/)? És vajon honnan vesszük ezt az elemet? A fonológiai leírásban általában csak akkor folyamodunk egy ilyen „légbőlkapott” elem betoldásához, ha sem terjedéssel, sem lekapcsolással, sem semmilyen más módon nem lehet megoldani a dolgot. Itt terjedésről nyilván nem lehet szó — de ha lekapcsolással meg tudjuk úszni, az sokkal jobb, mint a fenti, amúgy is igen bonyolult elemzés.

Éppen ez a korábban ígért harmadik megoldás lényege. Eszerint minden *H* alapelvben véve veláris, azaz pontosabban átírva /x/ (a szótárban). Ez a /x/ szótagkezdetben elveszíti a velaritását, l. a (7) szabályt, szótagzárlatban pedig nem történik vele semmi, illetve — a *cseh*-féle, kivételes szavakban — teljesen törlődik (időzíteni pontjával együtt), l. a (6) szabályt:

(6) A szótagzárlatban álló veláris folyamatos mássalhangzók — a megjelölt szavakban — időzíteni pontjukkal együtt törlődnek.

(7) A teljesen szótagkezdetben álló /x/ velaritási eleme törlődik.

Ez a megoldás tehát a legjobb (legegyszerűbb, legkevésbé önkényes), ezért — bármilyen meglepő is — ezt kell választanom.

Összefoglalva: a hátsó (a palatális helynél hátrább képzett) magyar mássalhangzók mindegyike, tehát a /k/ és a /g/ mellett a *H* (tehát most már: /x/) is *veláris*. Velaritása (a megfelelő helyelem) azonban szótagkezdetben törlődik, miáltal glottális [h] (illetve magánhangzók között, továbbá zengőhang és magánhangzó között [ɦ]) jön létre: *ha, hátha; ruha, konyha; csehek*. Minden más esetben megmarad a mögöttes ábrázolás (*doh, technika, peches*), kivéve néhány szóban (*cseh, méh*), ahol az egész /x/ törlődik, ha ennek híján szótagzárlatba kerülne. (Még annyit az átírásról, hogy a mögöttes szegmentumok esetében a szimbólumválasztásnak nincs különösebb jelentősége, vagyis miután megállapítottuk, hogy a *H* mögöttes ábrázolása *veláris képzési helyű*, amit egészen pontosan a /x/ szimbólummal fejezhetnénk ki, tulajdonképpen nincs semmi akadálya annak, hogy az egyszerűség kedvéért ezentúl ezt a *veláris szegmentumot* jelöljük /h/-val. A fonetikai átírás esetében azonban komolyan kell vennünk a szimbólumokat, vagyis a [h] továbbra is szigorúan glottális képzési helyre utal, és [x]-t kell írunk, ha a veláris réshangra gondolunk.)

5. Összefoglalás. — Ebben a cikkben megvizsgáltam a három „felemás” magyar mássalhangzó, a /j/, a /v/ és a /h/ fonológiai hovatartozását és viselkedését. A /j/ esetében arra jutottam, hogy ez a szegmentum (nem nazális) zengőhang, vagyis az /l/-lél és az /r/-rel együvé tartozó likvida. Csupán mássalhangzó és szóvég között valósul meg zörejhangként, mégpedig a környező mássalhangzóktól függően zöngétlen, illetve zöngés réshangként. A /v/ ezzel szemben többnyire zöngés (vagy éppen zöngétlen) réshangként valósul meg, de magánhangzó előtti helyzetben kifejezetten zengőhangként viselkedik, és ilyenkor súrlódási zöreje is többé-kevésbé elmaradhat. Azt javasoltam, hogy mögöttes ábrázolása ne legyen meghatározva a [szon] jegy értéke tekintetében, továbbá semmilyen zöngésségi értéke se legyen. Végül a /h/ esetében a szótagzárlatra jellemző erős (veláris) változatot vettem a mögöttes ábrázolásnak, és ebből vezettem le a szótagkezdetben megjelenő gyenge (glottális) változato(ka)t. A három felemás mássalhangzó esetében tehát háromféle megoldás született: a /j/ alapvetően zengőhang, és csak bizonyos helyzetekben erősödik réshanggá, a /h/ alapvetően erős réshang, és csak bizonyos helyzetekben gyengül glottálissá, míg a /v/ sem ez, sem az, hanem semleges szonoritású szegmentum, amely hol approximánssá gyengül, hol pedig valódi réshanggá erősödik.

SIPTÁR PÉTER

Three asymmetrical Hungarian consonants

In this paper, the phonological status and behaviour of three ‘asymmetrical’ Hungarian consonants are explored. It turns out that /j/ is a nonnasal sonorant (i.e., a palatal liquid) that is strengthened into a fricative in postconsonantal word final position; /h/ is a velar fricative that is weakened (when short) into a glottal glide in nonbranching onsets; whereas /v/ is an underlyingly neutral segment in terms of sonorancy, strengthened into a fricative in codas but weakened into an approximant (a labiodental liquid) in prevocalic positions (i.e., in nonbranching onsets and as a second member of branching onsets).

PÉTER SIPTÁR

Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája

1. A hungarológust az ősmagyar mássalhangzók fejlődésének a rekonstruálásakor nemcsak az érdekli, hogy az uralisztika az ősi eredetű szavak egybevetésekor milyen alapnyelvi hangállományt következtet ki, hanem az is, hogy az ugor egységből kiváló magyar nyelv milyen állapotban hozta magával az örökségét. Az U/FU * δ és jésített párja, a * δ' esetében szinte annyi választ kapunk erre a kérdésre, ahány kutató erről véleményt mondott.

2. PAASONEN alapvetően fontos klasszikus művében — Beiträge zur finnisch-ugrischen—samojedischen Lautgeschichte — a finnugor alapnyelvre kikövetkeztethető hangok szamojéd megfelelőit vizsgálta. Ennek következtében az egyetlen, általa * δ' szókezdetűnek rekonstruált szó (69—70), valamint a szóközépi *- δ - és *- δ' - hangállományú finnugor szavak szamojéd megfelelőinek a keresése és bemutatása volt a célja, s azt igyekezett közelebbről megvilágítani, hogy a szamojéd megfelelőeknek a különböző szamojéd nyelvekben milyen hangtani fejleményei tekinthetők szabályosaknak (76—84). A finnugor alapnyelvben és leánnyelveiben lezajlott hangváltozások nem álltak vizsgálatai központjában, csak a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi mássalhangzók mai lehetséges megfelelői voltak munkájához kellő kritikával összeállítandók (az idézett irodalomban úgyszintén).

Egy fél századdal később LAKÓ GYÖRGY (A magyar hangállomány finnugor előzményei. NytudÉrt. 47. sz. 1965.) ugyancsak megelégedett a FU *- δ -, *- δ' - jelenlegi megfelelőinek a PAASONEN és SZINNYEI (NyH.⁷ 37—8) szellemében történő közlésével (23, 40—1), a magyar hangok előmagyar kori története sem munkája magyar, sem angol nyelvű kiadásában (Proto Finno-ugric sources of the hungarian phonetic stock. 51, 68—70) nem érdekelt. Első közlésében ugyanez állítható újabb etimológiai szótárainkról, akár a szöveges magyarázatukban (MSzFE., TESz., EWUng.), akár címszóként (UEW.) közlik a rekonstruálható alapnyelvi szóalakokat.

KÁLMÁN BÉLA „A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása” (MNy. 1965: 385—98) c. cikkében a finnugor alapnyelv korától napjainkig vizsgálta a mássalhangzó-rendszereinek a változását, s eredményeit LAKÓ említett műve magyar kiadásának évében tette közzé. A finnugor alapnyelv korára 20 mássalhangzót és 3 ketőshangzót tesz föl (386), az ugor korban bekövetkezett fejlődéseket összefoglalva (389—90) expressis verbis ír a „ $\delta > l$ és az ezzel párhuzamos $\delta' > l'$ változás” (389) bekövetkezéséről, valamint közli az ugor kor végére kialakult, szerinte 18 mássalhangzóból álló rendszert (390), melyben már sem δ , sem δ' nem található. Lényegileg ugyanez — s valószínűleg KÁLMÁN BÉLA közlésétől függetlenül — HAJDÚ PÉTER 1966-ban közzétett fölfogása is a δ és a δ' változásáról az előmagyar korban, mert szerinte a * δ „a PFU keletibb nyelvjárásaiban, de legkésőbb az ugorban az *- l - hanggal egybeesett” (BUNy. 108). Néhány sorral lejjebb pedig a * δ' -ről azt írja, hogy „Finn, lapp és mordvin képviselő * δ -vel megegyező, a többi (ugor és permi) nyelvben l' , ill. a magyarban ebből keletkezett j , gy hangot találunk” (uo.). Itt ugyan nem beszél a változás idejéről, a 8—10 sorral föntebbről vett idézet alapján azonban jogos a finnugor kor végén, az ugor kor elején bekövetkezett egybeesésnek értelmezni. Talán nem árt hangsúlyozni, hogy PAASONEN, LAKÓ és KÁLMÁN BÉLA a finnugor korra rekonstruált δ és δ' hangot, HAJDÚ PÉTER pedig, noha azt írja, hogy „a szamojéd nyelvek hangképviselőre nem térünk ki” (97), a mássalhangzókat proto-uráli rekonstrukciókból vezeti le, így az idézett helyeken „PU * δ ”, ill. „PU * δ' ” a megfelelő fejezet címe.

KÁLMÁN BÉLA és HAJDÚ PÉTER fölfogásától teljesen eltér HONTI LÁSZLÓÉ. Ő a fent idézeteknél csak későbbi közleményekre hivatkozva és HAJDÚ állásfoglalását meg sem említve, az obi-ugor egység megszűnté utáni időre, azaz az ugor nyelvek önálló fejlődésének a korára datálja a δ és a δ' eltűnését. Szerinte „a finnugor $*\delta >$ ugor $*l$ és a finnugor $*\delta' >$ ugor $*l'$ változás (KÁLMÁN 1968. 228, 229, JANURIK 1976. 22) nem lehet ugor kori, mert a) a $*\delta'$ -nek az osztjában j , az $*l'$ -nek pedig l' a folytatója (I. COLLINDER 1960. 62, [részben tévesen:] 71, 109—10, 122), sőt a $*\delta' > j$ változás csak az obi-ugor egység megszűntével következett be, mivel a vogulban a $*\delta'$ helyén l' áll (COLLINDER: uo.), b) ha ily módon a $*\delta'$ változásával csak az egyes ugor nyelvek külön életében számolhatunk, ugyanez vonatkozik a $*\delta > l$ -re is, mivel a $\delta - \delta'$ oppozícióban a δ a jelöletlen tag” (NyK. 81. 1979: 229), s ebben a szellemben készítette obi-ugor rekonstrukcióit is (BiblUr. 6: 123—98, vö. RédeiFestsch. 209—13, StudUrAlt. 9. Suppl. 100—3, 133—5). Legalább annyit szükséges megjegyezni, hogy az oppozíciós párok ilyen szemlélete mellett a szibilánsoknál a TOIVONEN kikövetkeztette $*\delta$ hangot (MSFOu. 67: 377—84) nem törölni kellene, hanem a legtávolabbi alapnyelvig a másik három mellett számon tartani!

P. SAMMALLAHTI (Historical phonology of the uralic languages. In: D. SINOR, The uralic languages. 478—544) a szóban forgó hangoknak ugyancsak késői átalakulását vallja, szerinte volt δ , δ' az U, a FU, az Ug. és az obi-ugor, valamint a PFP alapnyelv mássalhangzó-állományában (482, 491, 502, 510, 524, csak a PUG. és POug.-ban jelöli e hangokat a szokásos módon δ , δ' -val, a többi alapnyelvben, valamint etimológiai összeállításai rekonstrukcióiban $*d$, $*d'$ -val), a PSzam. alapnyelvben azonban — szerinte — már egyik sem létezett. Öt különböző nyelvben, öt különböző időszakra teszi föl a $*\delta$ és a $*\delta'$ kiveszését az uráli nyelvek hangállományából. Egymástól függetlenül 4 nyelvben számol $*\delta > *l$ változással (PP, PVg., POsztj., magyar), $*\delta' > j$ fejlődéssel 3 nyelvben (összam., POsztj., magyar, ahol még $j > gy$ változás is bekövetkezhetett), $*\delta' > *l'$ 2 nyelvben (PP, PVg.), $*\delta > r$ fejlődés csak az összamojédra következtetendő ki (485, 511, 512, 518, 532). Az UEW. fölfogása — valószínűleg HONTI cikkei alapján — lényegileg ugyanez, l. pl. a m. *enyv*, fi. *kuto-* 'weben', *muta* 'Moor' Ug., FP, FV rekonstrukcióit stb.

3. A δ és a δ' több szempontból kéri a finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett mássalhangzók rendszeréből, azt pedig még bizonyítani sem próbálta senki sem, hogy az uráliiban is megvolt, bizonyítás nélkül feltételezték meglétét, s tényként vették tudomásul kiveszését a szamojéd alapnyelvből. Kétségtelen, hogy egy uráli hang kiveszhetett az összamojédból, elvileg azonban ugyanakkora annak a valószínűsége, hogy a szamojédból hiányzó nyelvi jelenség a finnugor alapnyelvben fejlődött ki. Esetenként, részletes vizsgálat döntheti csak el, melyiknek nagyobb a valószínűsége.

a) Szembetűnően nagy az eltérés a FU alapnyelv összes többi kikövetkeztetett mássalhangzója és a $\delta - \delta'$ mássalhangzópár között, mert a többi a mai finnugor nyelveknek szinte mindegyikében megtalálható — ha nem is mindenütt valamennyi olyan pozícióban, mint az alapnyelvi rekonstrukciókban (l. pl. a magyar szókezdő p -megváltozását, az ugor $k +$ veláris fejleményeit stb.). A csak „norvég lapp nyelvjárásban, úgyszintén az egyes finn nyelvjárásokban jelentkező $-\delta$ hang, továbbá fonetikai szempontok ... [indítására] a finnugor $*-t$ -től eltérő alapnyelvi előzményt $*-\delta$ -nek, illetőleg $*-\delta'$ -nek” rekonstruált hang esetében (LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 40) a többi finnugor nyelv nem támasztja alá a mai hangállományával a rekonstrukció szükségességét. HAJDÚ szerint is: „ $*\delta$. Ez a hang változatlan formában mindössze a lappban jelentkezik. A finnben és mordvinban d ($\sim t$) felel meg neki, a többi finnugor nyelvben pedig l hangot találunk a helyén. [...] $*\delta'$. Finn, lapp és mordvin képviselője a $*\delta$ -vel megegyező, a többi (ugor

és permi) nyelvben *l'*, ill. a magyarban ebből keletkezett *j*, *gy* hangot találunk” (BUNY. 108). E két idézetből és az etimológiákból is látható (l. 1—3. tábl.), hogy mindössze a lapp nyelv norvég nyelvjárásában és egyes finn nyelvjárásokban van egy olyan hang, mely nem származtatható minden további magyarázat nélkül a FU alapnyelv kikövetkeztetett mássalhangzói közül egyikből sem. Ez az egyetlen lpN hangképviselet nemcsak eggyel, hanem kettővel emeli meg a rekonstruált mássalhangzók számát!

b) A δ és a δ' ennek következtében még abban is különbözik a többi FU mássalhangzótól, hogy míg például a szibilánsok esetében a három kulcsnyelv, a zürjén, votják és mordvin, felvilágosít a rekonstruálandó alapnyelvi hangról, addig itt a kulcsnyelvi képviselet (lpN, finn nyelvjárás) eltérése a **t* származékaitól nem elég a pontos rekonstrukcióhoz, a csak más FV nyelvből adatolt etimológiák csak vagylagosan, * δ és * δ' megadásával következtethetők ki, l. fi. *muta* 'Moor, Moder', *nito* 'heften, binden', illetve lp.—mordvin egybevetéseknél (UEW. 705, 713, 656, 786).

c) A FU alapnyelvre mindenki által elfogadottan kikövetkeztetett mássalhangzók között mindössze az *r*-ről egybehangzó a vélemény, hogy csak szóközépi helyzetű volt, s most is az (a szám. szókezdeten köztudottan másodlagos). A 3. táblázat vallomása szerint a szókezdő δ' is alig adatolt, a δ pedig vitatott, HAJDÚ szerint a δ „csak szó belsejében fordult elő” (BUNY. 108), az UEW. erre vonatkozó hasonló álláspontját a *löp* névszó magyarázatában olvashatjuk. Az alapnyelvre kikövetkeztetett palatalizált — palatalizálatlan fonémapárok mindegyikénél mind a kettő lehet szókezdő és szóközépi helyzetű, a δ — δ' párnál pedig a δ' túlnyomóan, a δ kizárólag szóközépinek mutatkozik.

4. A * δ — * δ' kérdéséhez érdemben csak a teljes etimológiai anyag ismeretében lehet hozzászólni. Minthogy jelenleg a legteljesebb etimológiai gyűjtemény az UEW.-ben található, táblázatokban közlöm az UEW. finnugor adatait, az összeállítások magyar és finn tagjait teljes egészükben, a többi finnugor nyelvben pedig csak a * δ , * δ' -ből származtatott hangot, illetve hanghiányt (\emptyset), vagy az azokat tartalmazó hangkapcsolatot. A szamojéd adatok helyett JANHUNEN összamojéd rekonstrukciói kerültek a táblázatokba, mögéjük a lapszámuk a „Samojedischer Wortschatz” c. műből.¹ Összamojéd rekonstrukció hiányában az UEW. szamojéd adatainak megfelelő mássalhangzói találhatóak a táblázatokban.

Az etimológiai irodalmi szokásnak megfelelően a táblázatok kérdőjeles szögletes zárójelben megadott adatai egymással biztosan, a szögletes zárójelen kívüli adatokkal kérdőjelesen egyeztethetők. A finnből a lappba, permiből az obi-ugor nyelvekbe stb. átkerült adatokra nyilak (ékek) utalnak, jelen vizsgálat szempontjából ezek érdektelenek, az UEW.-ből amúgy is könnyen megtalálhatók.

A szóközépi hangmegfelelések táblázataiban először azok az etimológiák találhatók, melyeknek van lapp tagjuk, a következő csoportot lapp tag nélküli, a megfelelési sor alapján idevont etimológiák alkotják, a * δ' -val rekonstruált etimológiáknál ezeket a δ' vagy *l'*-val rekonstruáltak követik, az utolsó csoport az 1—2. táblázatban a δ és δ' adottságát a hangkapcsolatokban foglalja össze.

Az UEW.-ben szókezdeten * δ' ritkán, * δ pedig csak */- helyett, második, bizonytalan, csak a lapp tag odavonása esetén mérlegelhető eshetőségként fordul elő, SAMMAL-LAHTInak ugyanarról az etimológiáról, mint a táblázat is mutatja, más a véleménye.

¹ Az *ujj* esetleges szamojéd megfelelői nincsenek meg az SW-ban, ennek PSzam. rekonstrukcióját JANHUNEN máshol adta meg (JSFOu. 77/9: 6).

1. táblázat

U, FU, FP *-δ-val rekonstruált etimológiák

*-δ-	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lapp	szam. (SW)	UEW.
*-VδV-	velő	l	l, Λ, t	∅	∅, j	∅	d'	ytime-	d, dd	—	572
	nyél	l	l, Λ, t	—	—	—	d'	nyte-	dd, d	*nir (102)	304
	alszik	l	l, Λ, t	—	—	—	d	—	dd, d	—	334
	álmom	l	l, Λ, t	∅	∅	∅	d	—	—	—	335
	fal	—	l, Λ, t	—	—	—	—	pato	dd, d	—	347
	?tavaly	—	l, Λ, t	∅	∅	—	—	vuote-	*tt	—	335
	szalad	—	—	∅, l, v	—	—	—	suota	dd, d	?jur. j	28
	szív	∅	∅	l, v	l	∅	d'	sydäme-	d	*sejê (139)	477
	—	?[l]	[l]	—	—	—	—	?putaa-	?Not. t	?jav. i	400
	—	—	—	—	—	—	—	?dd	—	*?t. kam. r	400
	—	—	—	—	—	—	—	??dd	—	??*kâcê (57)	194
	—	—	—	∅, j	∅, j	∅	d	kuto-	dd, d	—	675
	—	—	—	∅	—	δ	—	latu	?tt	—	682
	elő	l	l, Λ, t	—	—	—	—	ete-	—	—	71
	fel	l	l, Λ, t	—	—	—	—	pitkä	—	*pirê (125)	377
	—	l	l, Λ, t	?[∅ ∅]	∅	—	—	uutime-	—	—	541
	—	?l	?l, Λ, t	—	—	—	—	?kyty	—	—	154
	ölni	l	l, Λ, t	∅, j	∅, j	—	—	—	—	—	566
	holnap	l	l, Λ, t	—	—	—	—	—	—	*kum (77)	193
	—	>	—	l	l	—	d	—	—	—	763
*-wδ	?lel	—	—	—	—	—	—	?[löytä-]	>	—	247
wδ(lk)	tele	wl	l, Λ, t	l	l	?[ç	—	täyte-	?wd]	—	518
ηδ(wδ)	—	wl	γəl	—	—	—	—	?nouta-	—	*ño- (111)	323
l(wδ)	—	l	l, l	l	l	?l	—	?köyte-	?wd	—	135
*jδ	—	—	—	l	l	—	—	neiti	?id	*ne (100)	302
*dj-	—	—	—	—	—	—	>	—	?dj	?-δəj, r, jl'	193
*δp	—	—	>	—	—	—	—	—	db, rp	rb, lín	358
*δk	—	l'	j	l	l	∅	lg	sotka	d'g	—	482

2. táblázat

U, FU, Ug, FP *-δ'-val rekonstruált etimológiák

-δ'-	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lapp	szam.	UEW.
*-Vδ'V-	hagy	l'	j	l'	l'	δ	d	katoa-	dd, d	*kâjâ- (58)	115
	?fáj	l'	—	l'	l'	—	—	—	dd	—	389
	új	—	—	l'	l'	∅, w	d	uute-	d, dd	—	587
	—	l', lj	j	l'	—	—	—	kute-	dd, d	—	194
	—	l'	j	—	—	∅, j	d'	syte-	dd, d	*sijê (140)	477
	—	l'	j	—	—	—	—	—	dd, d	—	488
	—	l'	>	?[l' l]	[l]	—	d'	ket-	I. tt, δ	—	142
	?fejni	—	—	—	—	—	?d'	—	—	—	359
	—	l'	—	l'	l'	δ	—	—	—	—	165

-δ'-	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lapp	szam.	UEW.
	<i>ujj</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	—	—	—	—	—	—	<i>j</i>	449
	<i>ágy</i>	<i>l'</i>	—	<i>l'</i>	<i>l'</i>	—	—	—	—	—	4
	<i>?+ügy</i>	—	—	<i>?l'</i>	—	—	—	—	—	—	442
	<i>?ügy</i>	—	—	<i>?l'</i>	—	—	—	—	—	—	442
	<i>??hegy</i>	—	>	—	—	—	—	—	—	<i>??*j</i>	115
				<i>?l'</i>	—	<i>?δ</i>	—	—	—	—	786
<i>δ' (l')</i>	—	<i>l'</i>	—	<i>l'</i>	<i>l'</i>	—	—	—	—	—	301
	<i>hagyap</i>	<i>l'</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	858
<i>l' (δ)</i>	<i>meggy</i>	<	<i>l', Λ', t'</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>?δ</i>	—	—	—	—	279
<i>*δ't</i>	<i>fajd</i>	<i>l't</i>	<	<i>jd, d'</i>	—	—	—	—	—	—	347
<i>*δ'k</i>	<i>tőgy</i>	<i>l'ək</i>	<i>j</i>	—	<i>l'</i>	—	—	<i>tutka tk</i>	—	—	533
	<i>völgy</i>	<i>l'</i>	<i>γəl'</i>	<i>l'</i>	—	—	—	—	—	<i>jur. j</i>	550
<i>*δ'w</i>	<i>hölgy</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	—	—	—	—	—	<i>df</i>	—	116
				—	—	<i>t</i>	—	<i>kotva</i>	<i>δ'tf</i>	—	669
<i>δ'w (tw)</i>	—	—	—	—	—	—	—	<i>?patvi</i>	>	<i>?*per³mā (122)</i>	347
<i>δ'3m (δ'm)</i>	<i>enyv</i>	<i>l'əm</i>	<i>jəm</i>	—	—	—	—	—	—	—	835
<i>δ'm</i>	<i>hamu</i>	<i>l'əm</i>	<i>jəm</i>	—	—	—	<i>?lov</i>	—	—	—	194
			<i>m</i>	—	—	—	—	—	<i>d'm, rm</i>	<i>*suj¹3- (143)</i>	472
<i>jδ'</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	<i>?iD</i>	<i>?szelk. č, t, ttj</i>	263
				—	<i>?l'</i>	—	—	<i>?maito</i>	>	—	697

3. táblázat

Az UEW. és SAMMALLAHTI vagylagosan vagy határozottan *δ'*, *δ* kezdetű rekonstrukciói

magy.	vog.	o.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lpN	szam.	UEW.	
—	<i>l-</i>	—	—	<i>l-</i>	<i>?l-</i>	—	—	—	—	<i>l'əmɜ</i> vagy <i>δ'əmɜ</i>	262
—	—	<i>j-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	—	—	—	—	<i>δ'äηɜ-sɜ</i>	65
—	<i>l-</i>	<i>j-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>E l-</i>	<i>tuomi</i>	<i>d-</i>	<i>*jëem (536)</i>	<i>δ'eme (δ'öme)</i>	65
						<i>M l</i>					
—	—	—	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	—	<i>tymä</i>	<i>d-</i>	<i>*jimä (537)</i>	<i>δ'imä (δ'ümä)</i>	66
<i>?gyak-</i>	—	—	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	—	<i>?tokkaa-</i>	—	—	<i>δ'ukkɜ</i> FP, ?FU	66
<i>lép</i>	—	<i>?Λ</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	—	—	<i>?d-</i>	<i>?jur. r-, Λ-</i>	<i>läppɜ² (δäppɜ)...</i>	242
<i>léo²</i>	—	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l-</i>	—	—	<i>d-</i>	—	Samm. PFU <i>*däpd/ppä</i>	543

Az UEW. rekonstrukciói csak kiindulási alapul szolgálhatnak a vizsgált kérdésben, akár az idevont, akár az idevonható rekonstrukciós lehetőségek szempontjából szükséges a felülvizsgálat.

5. A szóközépi *δ* és *δ'* kikövetkeztetések száma minden bizonnyal körülbelül a fele annak, ami az 1—2. táblázatban látható. Nyilván nem tekinthető e két rekonstruált hang komoly bizonyítékának olyan etimológia, melynek tagjait, mindet, kérdőjellel kapcsolja az UEW. a többihez, ilyen pedig 14 van. A magam részéről ezek számát még kettővel növelném, mert egy lapp és egy szamojéd szó egybevetése rendkívül bizonytalan a távoli rokonság miatt (368), s egy osztják, lapp és ?szamojéd egyeztetésre ugyanez áll (472,

² Helyesen: *lép*, V. E.

a cikk címében palatalizált, a szöveges magyarázatban palatalizálatlan δ említésével!). A finn-volgai tag nélküli 9 etimológiában meglehetősen kérdéses a szóban forgó két hang kikövetkeztetése, s ott sem sokkal indokoltabb, ahol a finn-volgai nyelvek adatai csak kérdőjellel fordulnak elő, azaz további 5 etimológiában. A finn *kotva* rekonstrukciójában indokolatlan δ -t kikövetkeztetni, erre csak más szempontból lehet hivatkozni, l. lent 6.

Egyébként az 1—2. táblázatban közölt etimológiáknak a történetében más rekonstrukciókról is volt már szó, például *öl* igénket említett hangtani munkájában LAKÓ is, HAJDÚ is a szóközépi *-l-* példaanyagába sorolta, a *meggy*-et a **-l'-ébe*, HAJDÚ is *-l'-nél* említi *ágy* szavunkat stb.

A fi. *latu* 'Spur' szó, a kérdőjeles lapp adatok odatartozása esetén csakis **-t-ből* származtatható, a lapp adatok törlése esetén pedig vagylagosan ez a lehetőség is számításba veendő, l. lent 6. jegyz. A *tele* ugor és permi megfelelői problémamentesen levezethetők szóközépi **-wl-*ből, az amúgy is csak kérdőjellel hozzájuk kapcsolt FV tagok **-wt-*ből, a cseremiszen affrikáta keletkezésével. A *holnap* etimológiája — kiegészítve a JANHUNEN közölte mot. adattal s annak alapján készített összamojéd rekonstrukcióval — ugor **-l-*es etimológiának látszik, az itt megadott szamojéd adat pedig törlendőnek.

A három δ' (*l*), illetve az *l' (δ')-vel rekonstruált etimológiában összesen egyetlen egy cseremiszen kérdőjeles adat nem illik bele az *l'* származékai közé, az osztják képviselő pedig határozottan *l'-re* utal, így ezeknél éppen úgy, mint a finn-volgai tag nélküli etimológiáknál a δ' -s rekonstrukció valószínűtlen, különösen akkor, ha az osztják *j* megfelelést (*ujj*) sem itt, sem másutt nem tekintjük a δ' melletti kétségbevonhatatlan bizonyítéknak. Hiszen van osztj. *j* más módon rekonstruált szavakban is: a fi. *sytki* 'Speichel' FU rekonstrukciójában *-lk-* látható, osztjV megfelelőjében pedig *j* (UEW. 479); ennek magyarázata — „Das anzunehmende FU **l'* ist in den obugrischen Sprachen zu den Fortsetzungen von **\delta'* übergegangen” (i. h.) — nem meggyőző, mert ehhez teljesen biztosan kellene tudnunk, hogy az obi-ugor alapnyelvben volt **\delta'*. Meg kellene indokolni, hogy a vog. *-l-*, mely a FU **l'*-nek szabályos folytatója, itt miért nem abból vezetendő le, valamint indokolni kellene azt is, hogy a két különböző obi-ugor kikövetkeztetett mássalhangzó hogyan, miért válhatta föl egymást, hiszen ezeknek nincs közös realizációs lehetőségük, olyan, mint például a finségi fokváltakozásban, ahol a *tt ~ t* és a *t ~ d* váltakozás közös eleme a *t*, a szótag nyíltsági-zártsági viszonyainak megváltozásával a nyelvérzék áthelyezheti a közös elemet a másik váltakozási sorba. Hasonlóan vélekedik *fagy* szavunk kérdőjeles osztják megfelelőjéről is az UEW. (352), ahol szerintem a kérdőjel törölhető, hiszen ha a permi nyelvekben lehet **l'*-ből származó *j* (LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 52), s van mai magyar *j* és *ly*, nem lehetetlen, hogy a permi nyelvekhez hasonlóan az osztj. képviselő *l'* és *j* is lehessen.*

A mássalhangzók kapcsolatában kikövetkeztetett 8 δ -s rekonstrukció közül 6-nak van lapp tagja, de ezeknek csak a felében adatolt az ominózus lpN realizáció, s ezek közül is csak egy tekinthető biztos etimológiának, a δ' kapcsolatainak lapp adataiban minden **t-*ből származtatható hang található. A leggyakoribb kapcsolat *-w\delta-* 4 rekonstrukcióban fordul elő, ezekből 3 két lehetőség egyikeként, s még az UEW. is csak kérdőjellel köti össze az *l-*ből származtatható tagokat a finn-volgaiakkal. — A szamojéd nyelvekben δ' -nél *j-*s megfeleléseket találunk, δ -nél meglehetősen változatosak az ajánlatok, SAMMALLAHTI csak az *r-*et fogadja el.

Kritikai megjegyzéseim után a következő etimológiákat tekintem helyeseknek: a lpN tagúak közül a *velő*, *nyél*, *alszik* (a belőle képzett *áalom* szóval együtt), *fal*, *?tavalj* (ahol a *?* csak a magyar tag odatartozására vonatkozik), *szalad*, *szív*, fi. *kuto*, s a megfelelési sor azonossága miatt *elő*, *fel*, fi. *uudin*, *sotka* (erről l. alább 17.), *neiti* s a magyar és finn tag nélküliek közül egy (UEW. 763), továbbá egy az UEW.-be föl nem vett, SAMMAL-

LAHTINál szereplő U etimológia, a fi. *sata* 'eső' szőé, illetve a palatalizált párnál: *hagy*, *?fáj* (a ? itt is csak a magyar tagra szól), *új*, fi. *kusi*, *sysi* és egy magyar és finn tag nélküli egyeztetés (488) megfelelő lpN taggal, a fi. *kesi* és a m. *iőgy*, *hőlgv* (lapp adatai nem, csak a megfelelési soruk indokolja idevonásukat), s esetleg még egy etimológia (165) tartozik ide cser. megfelelője miatt. Azaz van 26 helyesnek látszó etimológia, melyek finn-volgai tagjai valamilyen *t*-féle előzményre utalnak, az ugorok pedig *l*-re, illetve ennek jésített párjára — megfelelő magyarázattal.

6. Az UEW. közölte δ , δ' -s rekonstrukciók száma azonban nemcsak csökkenthető, hanem a lehetőségek száma növelhető is. Az UEW. egyetlen egy esetben utal arra egy finn volgai etimológiánál — fi. *sota* 'Krieg' (lpN tagja finn jövevényszó) —, hogy háromféle rekonstrukciós lehetőség van: szóközépi *t*, δ és δ' . Egy másik esetben (fi. *kotva* 'Weile'), ahol ugyancsak nincs az etimológiának lpN tagja, indokolatlanul csak FV δ' -t rekonstruál, s 19 FV etimológiában a három szóközépi rekonstrukciós lehetőség helyett csak **t* van megadva. Ha finn-volgai tagok *t*-jének a permi nyelvekben hanghiány felel meg, az **t* vagy **\delta* képviselője is lehet, noha 8 esetben az UEW. csak a **t* rekonstrukciót adja meg. A 4. táblázat ezeket, az UEW. saját rekonstrukciós elveinek meg nem felelő etimológiákat s az egyetlen helyesen rekonstruáltat foglalja össze.³

A finn-volgai szóközépi *-t*-féle hangot tartalmazó etimológiáknak, ha nincs lpN tagjuk, háromféle rekonstrukciós lehetőségük van, ha van lpN adatuk *\delta*-vel, akkor kettő (l. fönt 3. b), a finn-permi eredetűeknek pedig bizonyos föltételek mellett ugyancsak kettő. Az ugor etimológiáknál másféle a bizonytalanság: bármikor kiegészülhetnek finnugor vagy uráli etimológiákká, például *fel* szavunkat a MSzFE. ugor eredetűnek, **-l*-lel magyarázza, az UEW. és SAMMALLAHTI urálinak, **-\delta*-val a szó közepén. Ilyen alapon minden ugor eredetű szó, nem szókezdő helyzetben *l*-lel „in spe” a δ sorába számítható, l. *alom*, *?alkot* (*olt*), *elv*, (*elü*, *el*), *?üldöz*, *köles*, *loll*, *malát*, *meleg*, *mély*, *méltó*, *nyolc*, *fül* (*füt*), *fül*, *folyik*, *szél*, *szül*, *szalu*, *tál*, *táltos*, *atval* (*fial*), *ólom*, vö. még *nyom*, *holnap* (l. 5.).

7. Némi megszorítással ugyanez állítható, az ugor *l*-kezdetű szavakról is, sőt talán az ugor és permi, esetleg még az ugor—permi—cseremis *l*-kezdetű etimológiákról is. Ha ugyanis találunk hozzájuk finn vagy lapp *t* kezdetű szót, akkor δ -sítható a szókezdő mássalhangzó, abban az esetben, ha *löp* főnevünk származtatásában elfogadjuk SAMMALLAHTI véleményét. Ez ugyan jelenleg gyenge lábon áll, mert nem támasztható alá másik, biztos példával. Elvileg azonban nem zárható ki a szókezdő **\delta*-, sőt még finn-lapp *t*-kezdetű egyeztetés is kiegészülhet ilyenné. Az elvileg lehetséges mordvin megfelelő realizálódási lehetőségéről azonban semmit sem tudunk.

Az UEW. **\delta'*-szókezdetre négy példát állít össze, noha szerintem vagy három, vagy öt lenne ésszerű. E rekonstrukcióhoz ugyanis finn, lapp vagy mordvin megfelelő ismerete nélkül aligha lehet jutni, erre azonban a 3. táblázat adatainál csak három esetben van lehetőség. A szókezdetek cser. *l*-je pedig sehogyan sem egyeztethető szóközépi tapasztalatainkkal. Szerintem vagy mind a két *t*-s adatot nem tartalmazó etimológiát, vagy egyforma bizonytalansággal lehetne ideszámítani, de sokkal inkább *l*-ből származtatni. Az oszti. szókezdő *j*-, mint utaltam rá (5.), nem lehet ennek akadálya, sőt idővel össze-

³ A „wet3 '... Rind' FW” (821) rekonstrukció nyilván sajtóhiba, hiszen a lpN tag odavonása esetén δ vagy δ' rekonstruálandó, nélküle pedig harmadik lehetőségként *t* is. Vö. a szócikkel, melyre utalás is van, *wäl3* (*wäd3*) '... Tier' FU (563—4), melyben e FV etimológia odavonását a lapp taggal együtt csakis δ előzmény föltevésével tartják lehetségesnek. Egy FV rekonstrukció (*t* nélkül) δ vagy δ' -vel lp N *\delta*, mel *d'* alapján (786) az UEW-ban elvszerű.

gyülhet annyi **l*-ből származtatható, hogy teljesen szabályosnak tekinthető. Az UEW. kevés **l*-kezdetűnek rekonstruált szava — a lapp tagúak kivételével (finn meg nincs is közöttük) — lapp-finn tagokkal bővítve átalakulhat **δ*'- kezdetűvé; bizonytalansági együtt-ható tehát itt is akad.

4. táblázat

A szó közepén nem egyféle rekonstrukciót lehetővé tevő etimológiák
(A finn-volgai lehetőségek száma 3 [-t-, -δ-, -δ'-], a finn-permi 2 [-t-, -δ-])

zj.	vtj.	cser.	md.	finn	lpN	az UEW. rekonstrukciója	
		<i>suðala-</i>	<i>šudo-</i>	<i>sota</i>	>	FV <i>šota, šoda</i> v. <i>šod'a</i>	777
		<i>kot</i>	—	<i>kotva</i>	<i>tf</i>	FV <i>koδ'wa</i>	669
		—	<i>utomo</i>	<i>aitta</i>	>	FV <i>ajta</i>	605
		—	<i>ekš'er</i>	<i>ahtera</i>	—	FV <i>akšte-r3 (akš3-ter3)</i>	606
		—	<i>ket'ks</i>	<i>kädykse-</i>	—	FV <i>käte-kse</i>	654
		—	<i>?madamo</i>	<i>?mata-</i>	?R	FV <i>mata-</i>	699
		<i>ńektä-</i>	<i>ńevta-</i>	<i>nyhtä-</i>	—	FV <i>ńüktä-</i>	715
		—	<i>?pivte-</i>	<i>?pettä-</i>	>	FV <i>pektä-</i>	728
		—	<i>pet'kel'</i>	<i>petkele-</i>	—	FV <i>petkele</i>	729
		—	<i>ped'lej</i>	<i>é. pidal</i>	—	FV <i>pitä-lä</i>	733
		—	<i>sato-</i>	<i>?satta-</i>	>	FV <i>satta-</i>	753
		—	<i>kšta-</i>	<i>huuhto-</i>	—	FV <i>šukšt3-</i>	788
		—	<i>čuvto</i>	<i>huhtu</i>	—	FV <i>šukta</i>	788
		—	<i>??'äd'ä</i>	<i>??täti</i>	—	FV <i>tätä</i>	794
		<i>?turta-</i>	—	<i>?turta</i>	—	FV <i>turta</i>	801
		<i>wadar</i>	<i>odar</i>	<i>utare</i>	—	FV <i>utare</i>	806
		<i>waštar</i>	<i>ukštor</i>	<i>vaahtera</i>	—	FV <i>wakšt3re (wokšt3re)</i>	812
		<i>wurδδ</i>	—	<i>varte-</i>	>	FV <i>warte</i>	814
		<i>?waštār</i>	—	<i>?vihta</i>	—	FV <i>wašta</i>	816
		<i>?wat</i>	—	<i>?vata</i>	—	FV <i>wata</i>	816
		—	<i>vedraš</i>	<i>é.veis</i>	<i>?vok</i>	FV <i>wet3</i>	821
<i>?[jel</i>	<i>jeŀ]</i>	—	—	<i>?jälte-</i>	—	FP <i>jälte</i>	632
<i>?[kięs</i>	<i>kwas]</i>	—	—	—	?T	FP <i>kowt3</i>	674
<i>?[mur-</i>	<i>murj]</i>	—	—	<i>?marta</i>	>	FP <i>marta</i>	699
<i>ri</i>	—	<i>lüdo</i>	—	<i>rita</i>	<i>tt</i>	FP <i>rita</i>	746
<i>jual-</i>	<i>jual-</i>	<i>jaða-</i>	—	—	—	FP <i>jat3</i>	632
<i>za</i>	<i>zu</i>	<i>šüðr</i>	—	—	—	FP <i>set3¹</i>	757
<i>sa</i>	<i>su</i>	<i>sðc</i>	<i>sod</i>	—	—	FP <i>sðt3</i>	769
<i>?[tar</i>	<i>tur]</i>	—	—	<i>?é. teder</i>	—	FP <i>tere (tetre)</i>	794

8. A *δ*, *δ'* kikövetkeztetések képviselőit a mai uráli nyelvekben a legjobban úgy tekinthetjük át, ha valamennyit — szókezdőt és szóközépit — egybefoglaljuk oly módon, mint LAKÓ a szóközépieket egy táblázatban egyesítette (NytudÉrt. 47. sz. 40). A kevés szókezdő minden adatát, a szóközépieknek pedig azon adatait tartalmazza az 5. táblázat, melyre az 1—2. táblázat helyes etimológiának minősített 26 példájában legalább két példa akad. A táblázat adataiból a zürjén-votják *-j-* a **δ* képviselőiből elhagyható, mert hiátustöltőnek is minősíthető a szabályos *Ø* helyén (s az egyetlen vogul *-j-* is értelmezhető

ilyennek). Hasonlóképpen a δ' képviselőjében cser. *w, j*. Érdekes, hogy cser. δ csak egyszer akad $*\delta'$ leszármazottjaként, így nem került az 5. táblázatba.

5. táblázat

Az U/FU $*\delta$, $*\delta'$ képviselőt a finnugor nyelvekben és az ősszamójedban

U/FU	lapp	finn	md.	cs.	vtj. z.	vg.	osztj.	m.	szam.
$*l/\delta-$? <i>d, t</i>	—	—	<i>l</i>	<i>l</i>	—	? Λ	<i>l</i>	? <i>jur. r, \Lambda</i>
$*-\delta-$	N. $\delta\delta \sim \delta$	<i>t \sim d</i>			<i>l, \emptyset</i>	<i>l</i>	<i>l, \Lambda, t</i>	<i>l</i>	$*r, *j$
$*-\delta'-$	L. <i>t</i>	nyj. δ, l, \emptyset stb.	<i>d, d'</i>	\emptyset	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>j, gy</i>	$*j$
$*\delta'-$	N. <i>d, L. t</i>	<i>t</i>		<i>E l'</i> <i>M l</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	? <i>gy</i>	$*j$

Külön kell *szív* szavunk csak e szóban adatolt ugor megfelelőiről beszélnünk. Noha ez a szó régebb óta szerepel a finnugrisztika bizonyítékai között, mint a tudományos kutatás megindult, sőt már az uralisztikai származtatása is — mely az Affinitasig nyúlik vissza —, régebbi „tudományunknál”, s a kezdeti idők óta a Beitr.-ben, legújabb etimológiai szótárainkban, JANHUNENNál megtalálható, SAMMALLAHTI azonban FU eredetűnek tartja (549). Az etimológia tehát régi, de még nem merevedett klasszikussá. Ez a hangtani magyarázatra is vonatkozik. LAKÓ „a finnugor $*-\delta-$ folytatóira” (i. m. 41) hozott példanyagában II. alatt egyetlen példaként közli. HAJDÚ pedig NB bevezetéssel, jegyzetben a „ $*\delta > \text{PUG. } *l$ tendencia mellett az uráli hang szórványos ugor kori elenyészését” (108) szemlélteti vele. Az ugor rekonstrukciók egybehangzóan *l* nélküliek: ősvog. $*\dot{s}im$, őssztj. $*sēm$, obi-ugor $*sim$ (HONTI, BiblUr. 6, N° 593.), a konzonzantizmust illetően ezzel megegyezik SAMMALLAHTI ősvog. és őssztj. rekonstrukciója, l. nála még PUG. $*simī$ (i. h.). Egyik kikövetkeztetett alak sem enged a δ helyén keletkezett hanghiányra és a két vokális összevonására következtetni. SAMMALLAHTI PFU $*\dot{s}udāmi/\dot{s}edmi$ és az UEW. $\dot{s}ūdā(-m\dot{a})$ -ként megadott U rekonstrukciója egymással egyeztethető, ehhez vö. PSzam. $*sej\dot{a}$ (SW. 139). Az ugor adatok alaki eltérése analógiával nem támasztható alá, nem hangtani magyarázat viszont adható: az obi-ugor bálványoknak mai napig kedves áldozati ajándék a szív, s ez valószínűleg az ugor korban is így lehetett. Ezért ez a szó az áldozati tabu-szókinszbe tartozhatott, eufemisztikusan a szokottnál egy szótaggal amúgy is hosszabb szónak az elejét és a végét, a képzőt ejthették ki, ezért felelhet meg a szó eleje és a vége az azonos jelentésű finn-permi szóénak.

Az 5. táblázat adatai a fi. *sotka* 'Tauchente' obi-ugor és mordvin képviselőjét nem tartalmazzák, erről l. alább 17.

Az 5. táblázatból látható, hogy a finn, a permi és az ugor hangképviselőben nincs különbség a szóközépi és a szókezdő esetekben, a cseremiszi szókezdő viszont minden esetben *l*, amire szóközépi példa nincs, s hasonló módon eltérő a mordvin szókezdő *l, l'* és szóközépi *d, d'* realizáció is. Az alapnyelvi $*\delta$ s $*\delta'$ kikövetkeztetését szükségessé tevő lpN δ a kevés szókezdeti idetartozó etimológiában nincs, helyette mindenütt $*t$ -ből származtatható lapp hang található valamennyi nyelvjárásban.

Az 5. táblázatban az ugor és a permi nyelvekben van egy jésítetlen és egy jésített megfelelési sor, a realizáció független a szókezdő vagy szóközépi helyzettől. A csere-miszben, mordvinban és a lappban pedig a szókezdő, illetve a szóközépi realizációk látszanak különbözni, a finnben csak *t* és annak nyelvjárási származékai fordulnak elő; azaz

az eddigi adatok alapján a jésítetlen és a jésített előzmény egybeesésén kívül a szókezdő és a szóközépi realizáció is azonosnak látszik.

9. Az előzmények vizsgálata előtt szükséges arra nyomatékosan utalni, hogy a magyar -gy- (?gy-) ennek megállapításához nem veendő figyelembe, mert minden bizonyonnyal különnyelvi fejlemény. Nemcsak a szókezdő *j ~ gy* igazolható támadhatatlan példákkal — *jön ~ gyün, jó ~ gyógyul*, FU **j*-ből származtatható *gy*- kezdetű szavak etimológiája: *gyalog, gyökér* stb. — hanem szóközépi *ly ~ gy* nyelvjárásközi megfelelésre is van a *bulyuta ~ bulyutá*-tól a *vagy ~ vaj*-ig számos példa, sok finnugor eredetű szavunk *gy*-jének vagy *gy ~ ly ~ j ~ l*-jének a rekonstruálásakor föl sem merült egy alapnyelvi δ' vagy δ kikövetkeztetése, l. a *bogyó ~ bojó ~ bolyó, fül ~ fily ~ figyel, fagy, fagyal, faggyú, négy* rekonstrukcióit, melyekben *l, l', j, lj* látható. Így az 5. táblázat m. *j, gy* adata is származtatható — ha a vele egyeztetett rokon nyelvi adatok ennek nem mondanak ellen — az említett szóközépi hangokból, hangkapcsolatokból.

Ha az 5. táblázatban a m. *gy* képviselőket **j > gy* vagy **l' > gy* származékoknak tekintjük, akkor logikusabb az ugor alapnyelvre KÁLMÁN és HAJDÚ rekonstrukcióit elfogadni, mint HONTI és SAMMALLAHTI két évtizeddel később közölt nézetét, mely szerint a δ és a δ' az ugorból örökségként még belekerült a leánynyelveibe, s csak a három ugor nyelv önálló életében tűnt el. Azaz a * $\delta > l$ fejlődés három ugor nyelvben — tehát három különböző nyelvben — s nem is azonos időben történt, a * $\delta' > l'$ csak a vogulban zajlott le, a * $\delta' > j$ pedig ugyancsak egymástól függetlenül az osztyákból és a magyarban. Ezzel szemben, ha a *l* és a *j* végeredmény közötti különbségben nem látunk áthidalhatatlan akadályt, akkor a * δ és a * δ' kiveszését legkésőbb az ugor kor vé^ofe befejezett ténynek tekinthetjük. A magyar *ly ~ j* nyelvjárásközi megfelelése — l. *paszuly ~ paszuj, bélyeg ~ bijog, polyva ~ pejva, súly ~ suj, vályog ~ vájug* stb. — vagy az **l'* zürjén és votják *l, j* származékai (LAKÓ i. m. 52) ismeretében az 5. táblázatban közölt mai képviselők lehetnek ugor **l* és **l'* származékai.

10. Hogy a kétféle rekonstruált fejlődési sorozat közül melyik a valószínűbb, azon ugyanúgy lehet vitatkozni, mint az euklideszi axiómán, mármint hogy a párhuzamosok a végtelenben találkoznak-e vagy sem. A bizonyítás egyik esetben sem sikerülhet. Ahogy nem lehet kimenni a végtelenbe s az euklideszi állítás igazságát ellenőrizni, ugyanúgy nem lehet meggyőződni az ugor kor hangállományáról sem.

Bolyai János bizonyítási eljárása azonban átültethető a nyelvészetbe. Ő deductio ad absurdummal ki akarta mutatni, hogy az euklideszivel ellenkező állítás ellentmondáshoz vezet. Mint ismeretes, így fedezte föl a Bolyai—Lobacsevszkij geometriának nevezett abszolút geometriát, melynek az euklideszi geometria speciális megvalósulása.

Fenti megfogalmazásomból látható, hogy én KÁLMÁN és HAJDÚ elgondolását tartom logikusabbnak, tekintem sokkal valószínűbbnek. Megpróbálok az ellenkező, a HONTI — SAMMALLAHTI állította fejlődésmentet elfogadásával, a mai ugor megfelelésekből kiindulva ascendens módon „igazolni” állításukat. Kiindulásul válasszuk az egyszerűbb, a * δ sorába tartozó megfeleléseket, azaz a mai magyar, vogul-osztyák *l*-ből kiindulva alapítsuk meg az obi-ugor és az ugor előzményeket. Az egymással egybevetendő rekonstrukciókat, valamint azok finnugor és uráli előzményeire készült rekonstrukciókat módomban áll szinte azonos időben készült munkákból idézni s táblázatban egyesítve szemléltetni, l. 6. táblázat. Az ősvogul, őosztyák és az obi-ugor rekonstrukciók HONTI művéből származnak, tehát 1982-ből, SAMMALLAHTI ugor, FU és U alapnyelvre kikövetkeztetett adatait 1988-ban közölte, s végül az UEW.-ből idézhető Ug., FU, U rekonstrukciók is ugyanabban az évtizedben, 1986—88 között jelentek meg. A 6. táblázat tehát

6. táblázat

Ugor szavak szóközépi *-l*-lel és rekonstrukcióik különböző szerzőknél⁴

magyar (finn)				Honti László			Sammallahti			UEW.	
	vogul	osztj.		Pvog.	Posztj.	POUg.	PUG.	PFU	PU	PFU	PU
álm	ōlēm	ulēm		*ūlmɜ	*wulēm ~ alēm	*wudēm/	*alma	*ālma	—	oða-mɜ	—
alszik	ala-	āla-		*āl/āl-	*āla- ~ ol	*wδ- ~ ol-	*ādi-	*odā-	—	oða-	—
nyél	nāl	nōl		*nāl	*nōl	*nāδ/	*nūdi	*nūdi	*nūdi	—	niδe/
velő	wälēm	welēm		*wälēm	*welēm	*wēδēm	*wädāmi	*wü/ādi/āmi	—	wiδɜ(mɜ)	—
(uudin)	aməl	olōw		*ālēm>	*oləp	*ōδ-	*ādīmi	*oodimi	—	uδɜ-mɜ	—
elő	(j)ēlt	il		*jil	*jil	*jil	?*idi	*edi	—	eδe	—
holnap	kol	kōltəy		*kōl	*kōltəy	*kōl	—	—	—	—	kuδɜ
fal	—	pəl		—	—	—	*pāda	*pā/ida	—	paδɜ	—
fel	pält	pəl-		*pāl(ɜ)t	*pol	pāl/	*pīdi	*pīdi	*pīdi	—	pīde
?(pudas)	pasəl	pāsəl		*pāsəl	*pāsəl	—	—	—	—	—	puða-se
?(nouta-)	ñäwl	-ñuɣəl-		*ñwəl-/	ñoɣal-	*nuɣəl-	*ñugī-	*ñuxi-	*ñoxi-	—	ñonda-/
öl-	äl-	wel-		*äl-	*wel-	*wēl-/	*wilä-	*wilä-	—	wēδɜ-	—
'stechen'	pil'-	pel-		*pil-	*pel-	*pVδ-	*pedä-	*pedä-	—	pelɜ-	—
tele	täwl	tel		*täɣəl	*tel	*tēɣəl	*tägdä	*täwdä	—	täwδe	—
?(köysi)	käləw	keΛ		*koäləy	*köləy	—	—	—	—	kälɜ	—
eyedis	—	weli		—	—	—	?*wädä	*wädä	—	wälɜ	—
hal	kōl	kul		*kūl	*kul	*kul	*kāla	*kālā	*kālā	—	kala
hal-	käl-	kāla-		*kāl-	*kāla- ~ *kōl	*kālī-	*kālī-	*kooli-	*kāxli-	—	kola-
hál	kōl-	kāl-		*kūl-	*kāl-	*kūl-	*kāla-	*kālā-	—	kalɜ-	—
háló	xūləp	kalōw		*kūləp	*kaləp	*kūlpə	*kālāw	kālāw	—	—	kalɜ
fél-	pil'-	pəl-		*pīl-	*pēl-	*pīl-	*pīli-	*peli-	*peli-	—	pele-
fül	pil'	pəl		*pāl'	*pēl	*pāl/	*pīljī	*peljä	—	peljä	—
öl	täl	lōl		*tāl	*Λδl	*äl/	*sūli	*sūli	*sūli	—	sile/
volt	al-	wol-		*al-	*wol-	*wōl-	*wālī-	*wo/ali-	—	wole-	—

⁴ Ennek a táblázatnak a végső ellenőrzése technikai okok miatt elmaradt.

szinkrón tudományos eredményeket tár elénk. Ha a táblázatba bevett ugor szó SAMMALLAHTI cikkében megvan, akkor PUG., PFU rekonstrukció mindig idézhető, PU természetesen csak akkor, ha az etimológiát urálinak minősíti. Minthogy az UEW. csak a legrégebbi alapnyelv alakját következteti ki, ezért vagy csak PFU vagy csak PU adatot ad meg. HONTI rekonstruktmái között természetesen csakis olyanok találhatók, melyek mind a két obi-ugor nyelvben megőrzött szavak alapján készülhettek. A 6. táblázat az osztj V adatot közli, annak hiányában a Trj.-t. Elvileg benne lehetne a táblázatban egy egymással több ok miatt kérdőjellel egybevezethető vogul-osztják szópár, mely esetleg a fi. *källy* 'Schwägerin' vagy a fi. *kyty* 'Schwager' szóval egyeztethető (UEW. 135—6, 154), s attól függően *l* vagy δ van a rekonstruktmában, minthogy sem HONTI, sem SAMMALLAHTI anyagában nem szerepel, vagyagos szerepeltetésének a közlése az UEW. alapján semmivel sem növelné a táblázatból vonható következtetések bizonyító erejét. Minthogy a ?*ta-valy* etimológiája HONTI munkájába bele sem kerülhetett, SAMMALLAHTInál sincs megemlítve, az is kimaradt a táblázatból, továbbá minden olyan δ -s rekonstrukció, melyben csak egy ugor nyelvből van adat (*szalad*), vagy az ugor adatokban nincs *l* (*szív*). Szükséges a kitézött cél érdekében azonban legalább néhány etimológiával utalni arra, hogy a δ -val rekonstruált eseteknél sokkal gyakrabban van mind a három ugor nyelvben szóközépi *l*, s a rekonstruktmokban is mindenkinél **l* található. A táblázatban félkövér vonal alatt említék néhány illet, csupa olyat, melynél HONTI ösosztják **l*-et rekonstruál, azaz mai osztjÉ és Kel. *l*, Λ , déli *t* származékkal, ilyen 724 rekonstrukuma közül 89, van azonban még 24 ösosztj. **l*, mai É Kel. *l*, déli *l* alapján történt rekonstrukuma, melyeknek ugyancsak vog. *l* felel meg,⁴ e 113 esetben obi-ugor **l*-et következtet ki. SAMMALLAHTI anyagában természetesen ennél kevesebb az uráli és a finnugor szóközépi *l* rekonstruktm, de nála is csaknem 70 található.

A 6. táblázat tehát csupa olyan etimológiát közöl, melyek ugor tagjaiban most *l* (néhány esetben a szó egyéb hangjai által indokolhatóan jésítetten) található, melyek ösvogul és ösosztják rekonstrukciója HONTInál *l*-lel történt. Az obi-ugorra és a még régebbi korokra azonban már eltérőek a következtetések. Több mint száz esetben — ezekre utal a félkövér vonal alatti néhány példa — minden alapnyelvre, minden eddigi kutató *l*-et rekonstruált. Van néhány etimológia — *alszik*, *nyél*, *velő*, fi. *uudin* —, melyeknél HONTI, SAMMALLAHTI és az UEW. is az obi-ugor, illetve mindegyik előző alapnyelvre δ -t következtet ki. Itt említhető ötödiknek az *áalom*, melynél nem hangtani, hanem etimológiai a különbség. A magyar kutatók az *alszik* származékának tartják, SAMMALLAHTI pedig — a 'schlafen' / 'träumen', 'dormir' / 'rever' stb. ígepárokhoz hasonlóan — etimológiai ketősséggel készíti az etimológiákat. Több esetben HONTI obi-ugor *l* rekonstrukciójával szemben a másik két rekonstruktor nem *l*-et rekonstruál, akár, ha SAMMALLAHTInál és az UEW.-ben is van rekonstruktm (*elő*, *fel*), akár, ha csak az UEW.-ben szerepel az etimológia (*holnap*, fi. ?*pudas*), vagy éppen HONTInak nincs módja rekonstrukciót készíteni (*fal*), egy esetben (?*nouta*-) a három forrás háromféleképpen rekonstruál. SAMMALLAHTI és az UEW. fölfogása nem azonos az *öl*- és 'stechen' esetében (ez utóbbinál HONTI nem az UEW.-vel, hanem SAMMALLAHTIVAL ért egyet), három esetben az UEW. *l*-s és δ -s rekonstruálás lehetőségével számol, ezek közül kettőt SAMMALLAHTI δ -val ad meg.

HONTI saját elvi fölfogásához következetesen ösvogul és ösosztják *l* mellett obi-ugor δ -t rekonstruál, amikor a megfelelő lpN adat δ -ra vall. Az már nem derül ki, hogy a 'stechen', lpN megfelelő nélkül, miért nem *l*-es rekonstruktmú.

⁵ A 78. sz. példa obi-ugor **l*-lel valószínűleg sajtóhibás az ösosztj. **l*-lel, hiszen a vogul *l* és az osztj. DN stb. *l*-je obi-ugor *l*-re, de ösosztj. *l*-re utal.

Az ellentmondás azonban ott van, hogy az ismertből az ismeretlen felé haladva a következtetéseknel, azonos mai ugor hangok alapján miért *l* az obi-ugor rekonstruktum több mint száz esetben, s 6-szor δ , noha a lapp megfelelő vagy annak hiánya, csak az ugor előtti alapnyelv, a finnugor rekonstruktumát módosíthatja. A három ugor nyelv alapján azonos adatok alapján ugor, finnugor vagy uráli eredetű szó ugor hangalakjának kikövetkeztetését azonos elvek alapján kell végezni, a 6. táblázat összes adatában KÁLMÁNNal és HAJDÚval egyetértve csakis az obi-ugor és ugor *-*l*- rekonstrukció fogadható el. Az obi-ugor δ létezését a két obi-ugor nyelv adatai alapján nem lehet igazolni, hasonlóképpen a magyar adatok hozzácsatolásával az ugor nyelvre sem lehet a δ meglétét kimutatni, ez persze nem zárja azt ki, hogy a FU-ból az ugor örökölhette ezt a hangot, az ugor kor kezdetekor esetleg létezhetett. Szerintem, ha az aszcendens és a descendens következtetés eredményei egymásnak ellentmondók, akkor legalább egyikük föltétlenül hibás (MikolaEmlk). Quod erat demonstrandum.

11. A δ' „bizonyító anyaga” gazdagabb HONTInál. Szókezdeten kétszer (N° 167., 168.), szóközépen, szövégen többször fordul elő obi-ugor kikövetkeztetéseiben (N° 6., 116., 226—9., 489., 561—4., 616.). Ezek közül az egyik szókezdő (167.) és még egy (489.) kivételével a nem szókezdőknél rekonstrukciói megfelelnek az UEW. következtetéseknek, de a *völgy* nála **l*-es, az UEW.-ben δ' alá tartozik, a fi. *sotka* problémáját l. 17. SAMMALLAHTI szerényebb méretezett anyagában ugyanaz a szókezdő δ' van meg, mint az UEW.-ben s a szóközépiek közül hat, hasonló rekonstrukcióval. HONTI anyaga azért gazdagabb a másik kettőnél, mert ő vog. *l* és osztj. *j* előzményként akkor is obi-ugor δ' -t következtet ki, ha az UEW.-ben a FU rekonstruktum **l*, de vog. *l* ~ osztj. *j* a szóban forgó megfelelési sorba illik bele (489., 564.), vagy az osztj. megfelelés — ha ugyan az — hanghiány, s az UEW. szerint a vog. *l* képző (580.), illetve a szó az UEW.-ben nem is szerepel, kizárólag a vog. szövégi *l* alapján következtet ki obi-ugor * δ' -t (450.). Mindenesetre a 10-et meghaladja a vog. *l* ~ osztj. *j* megfelelést tartalmazó biztos egyeztetések száma, ezeknél obi-ugor előzményként *l* vagy *j* jöhet számba, semmi okunk sincs dentalis frikatívát, spiránst közös előzményként kikövetkeztetni. Minthogy alapnyelvi **j*-ből származó *l* a finnugor nyelvekben nincs (LAKÓ i. m. 25, 43—4; HAJDÚ i. m. 106—7), a *l*-nél pedig „a magyarban *j* (=ly) és ezen kívül gy képviselőt jelentkezik” (BUNy. 108), nyelvjárásközileg, mint fent utaltam rá (9.), gyakran váltakozik, a permi nyelvekben is *l* vagy *j* a hangszabályszerű folytatása (LAKÓ i. m. 52), így indokolható, hogy obi-ugor és ugor *l*-t tegyünk föl közös előzményül. A távolabbi visszakövetkeztetéskor a permi alapnyelvre is *l* rekonstruktumot találunk, ez is valószínűsítheti kis mértékben, hogy a két lehetőség közül az obi-ugor és az ugor rekonstruálásakor ezt válasszuk, ne *j*-t. Aszcendens rekonstrukció harmadik lehetőségét föl sem vet.

12. Az ugor kor végére a δ és a δ' tehát rekonstruálhatatlan. Ez természetesen nem zárja ki e két rekonstruktum meglétét az ugor kor kezdetére, ha a FU alapnyelvre meglétük igazolható. Ehhez a finn-volgai nyelveket kell vallatóra fogni, mert a permi viszonyokat SAMMALLAHTI is úgy rekonstruálta (l. fent 2.), hogy a permi alapnyelv megszűntekor abban δ és δ' már nem volt.

A finn-volgai nyelvek közül a mordvin *t* előzményből származtatható hangot tartalmaz minden idetartozó etimológiában. A cseremiszből alig adatoltak a megfelelések, az egyetlen **t*-ből származtatható adat a *hagy* etimológiájában található, a többi, biztosnak tekinthető etimológiában, mint az 1. és 2. táblázatban látható, hanghiány felel meg 4-szer a * δ -nak, 2-szer a jésített megfelelési sor hangjainak, ez pedig sem a többi finn-volgai nyelv szóközépi *t*-jének, sem a cseremiszből szókezdeten δ , δ' -ből eredeztetett *l*-

jének nem „szabályos” megfelelője; a finn-volgai és a még régebbi előzmény rekonstruálásába aligha szólhat bele. A finn, mint ismeretes, depalatalizál, így nem állapítható meg, hogy a szóban forgó esetekben mindig *t* volt-e az előzmény, vagy δ , δ' . A kérdést a lapp, közelebbről a lpN alapján kell eldönteni. A mai lpN hangképviselet egyetlen, *t*-től némiképpen eltérő hang. Ennek alapján csak egy hangot lehet rekonstruálni, ha ezt a nyelvjárást ősi örökség megtartójának tekintjük. Ha a megfelelési sort az egész finnugorságban szem előtt tartjuk a rekonstruáláskor, akkor viszont nem két, hanem három hangot kellene kikövetkeztetnünk, mert a lpN δ -nak két jésítetlen és egy jésített megfelelési sora van:

a) Jésítetlen megfelelési sor, melyben finn-volgai *-t*-nek (cser. > \emptyset) permi-ugor *l* felel meg (*szalad, szív*, továbbá FP etimológiák, fi. *neiti*, l. még UEW. 763, vö. még fi. *sotka* lent 17.).

b) Jésítetlen megfelelési sor, melyben finn-permi *-t*-nek (cser., zürj., votj. > \emptyset , a permi nyelvekben ez hangszabályszerű fejlődés) ugor *l* felel meg (*velő, álom + alszik, tavalj*, FP fi. *kuto*).

Nem állapítható meg, hogy az etimológia az a) vagy a b) csoportba tartozik, ha a permi nyelvekből nem adatolt (*nyél, fal*, SAMMALLAHTINál még fi. *sata*-).

Külön említendő, talán c) csoportba sorolandók azok az etimológiák, melyeknek nincs lapp, lpN tagjuk (*elő, fel*), amelyek tehát csak a megfelelési sor alapján számíthatnak a δ példaanyagába. Ezek az esetleg odavonható permi tagok alapján a) vagy b) jellegűek is lehetnek (UEW. 763, ill. fi. *uudin*).

A δ' egységes olyan szempontból, hogy a finn-volgai anyaga a szóközépi példaanyagban teljesen egybeesik a δ -éval, s permi-ugor megfelelési sora teljesen „szabályos”. A fi. *kesi* lapp adatai között nincs lpN, vitatható tehát, hogy esetleg csak a megfelelési sora révén számítható ide. Kiri viszont a szabályosnak tekinthető sorból a *tőgy* etimológiája a lpN *-tk*-val, mely **-tk-* hangszabályszerű származéka. A **- δ* - példaanyagában a fi. *neiti* lpN megfelelője származik hasonlóképpen **t*-ből, de az adat csak kérdőjellel szerepel az egybevetésben. A ** δ'* esetében azonban a szókezdeteken mindenütt **t*-ből szabályosan levezethető a lpN szókezdet, a megfelelési sor vallomása azonban más. Külön fel kell a figyelmet arra hívni, hogy a szókezdő δ' - és esetleg δ -val rekonstruált etimológiáknak mindnek van cseremisiz tagja, mind *l* kezdetű, szóközépen erre egyetlen adat sincs.

A 7. táblázat s etimológiai anyagának vizsgálata tehát nem ad módot finn-volgai δ és δ' kikövetkeztetésére. Minthogy az ősspermi alapnyelv megszűntekor sem létezett ez a két hang, így sem a finn-permi, sem a finnugor vagy az uráli alapnyelv hangállományának a megállapításánál nincs okunk e két mássalhangzó létezésével számolnunk.

13. A fenti eredmények alapján óhatatlanul LAZICZIUS GYULÁnak egy sokat hangoztatott elvi állásfoglalására kell gondolnom: „Ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett »alapnyelv« egyszerűbe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményei« hevernek” (MNyTK. 33. sz. 88, NyK. 48. 1931—4: 362).

14. Meg kell kísérelnünk a δ' és δ -val rekonstruált etimológiák „szabályszerűségét” az egyetlen egy lpN hang alapján kikövetkeztetett két U/FU alapnyelvi mássalhangzó mellőzésével az alapnyelvekben föltételezhető hangfejlődések segítségével magyarázni. Az eddig a δ és δ' „származékai”-nak tekintett *t* és *l* az uráli nyelvek hangtörténetének tanúsága szerint nyelvcsaládunk változásképes hangjai közé tartozik, l. m. **-t- > z*, fi. *ti > si*

vagy a zürjén nyelvjárások csoportosítását az **l* változásai alapján, az *l* kiesését pótlónyújtás előidézésével stb. Az *l'* esetében szűkebb körre utalnak az eddig konstatált változások.

Ha a finn-volgai nyelvek mai állapotát próbáljuk archaikusabbnak tekinteni a többienél, s eredeti *t*-ből próbálunk mindent magyarázni, számomra nem meggyőző a változások sorozata. Még a finnugor egység idején a **t* hangok egy részénél változásnak kellett volna megindulnia, melynek következtében a keletibb — későbbi permi és ugor — nyelvjáróterületen egyrészt *l*, másrészt *l'* keletkezett belőle. A *t > l* hangváltozásban részt vevő szavak egy részében a permi területen a regresszív tendencia győzött, és végső fokon ugyanaz az eredmény, mint a változásban részt nem vett szavaknál, azaz **t > Ø*; vagy másik lehetőség, de ez még valószínűtlenebb, hogy a *t > l* változás csak az ugor korban következett be e szavak egy részénél. A változásnak szerintem azért kellett még a finnugor korban minden e kérdéskörbe tartozó szónál megindulnia, mert a finn-volgai ág sem maradt változatlan, a cseremiszből a zárhangoknál nem szokásos *Ø* lett a fejlődés végpontja, a lappban pedig csak a nyelvjárások elkülönülése után jöhetett létre a sajátos *ð*. Arra az 1. és a 2. táblázat alapján nem sikerült kritériumot találni, hogy milyen esetben maradt meg a **t* *t*-nek, s a megváltozók milyen oknál fogva kerültek vagy nem kerültek a jésített sorba.

Az ugor-permi viszonyokat archaikusabbnak tekintve sem találok meggyőző magyarázatot. Még a finnugor korban **l*-es és az aránylag elég ritka **l'*-es szavak egy részének a nyugatibb nyelvjárásokban egybe kellett volna esniük az eredeti *t*-s szavakkal — szókezdeten és szóközépen nem teljesen azonos eredménnyel —, a cseremiszből másként, mint a mordvinban és a finnben, s a lapp fejlődés befejeződése ugyancsak a nyelvjárások elkülönülése után következhetett volna be, s a permi nyelvekben is csak az ősspermiben jött létre a fejlődés végeredménye. A permi nyelvek tanúsága szerint külön zajlott le az *l* és külön az *l'* fejlődése, a finn-volgai mai állapotok viszont arra látszanak utalni, hogy az *l* és az *l'* közötti különbség előbb szűnt meg, fejlődésük, egybeesésük és eltérő fejlődésük a **t*-től (cser. lpN) nem mutat különbséget. Noha a finn-volgai **l*-nek *t*-vé válására megbízható analógiát mutatnak az osztják nyelvjárás viszonyok, ez a magyarázat eléggé valószínűtlennek minősíthető.

7. táblázat

A nem **t*-ből származó finn *t* hatféle megfelelési sora

fi.	lpN	md.	cs.	z.-vtj.	vg.	o.	m.	bizonyító etimológiák az UEW.-ban
<i>t</i>	n i n c s a d a t			<i>l</i>	<i>l</i>		<i>l</i>	<i>elő, fel</i>
	- <i>ð</i> - <i>d</i>	<i>d, d'</i>	Ø					<i>l</i>
				<i>t > Ø</i>	<i>velő, álom + alszik, ?tavaly, FP kuto</i>			
	<i>d-</i>	E <i>l'</i> M <i>l-</i>	<i>l-</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>j, gy</i>	<i>hagy, ?fáj, új, fi. kusi</i> <i>tőgy</i> fi. <i>tuomi, tymä, m. ?gyak-</i>

15. Uráli alapon található az eddigiéknél valószínűbb magyarázat. Az U/FU alapnyelv hangállománya nem azonos a finnugristák és a szamojédológusok kikövetkeztetésében, az UEW. és SAMMALLAHTI, részben JANHUNEN kutatásaira alapozott felfogása között meglehetősen nagy az eltérés.

Az UEW. „az U, ill. FU alapnyelv” (09) mássalhangzó-állományának rekonstruált rendszerét 20 hangból állítja össze, az ősszamojéd rendszert pedig nem közli, ahogy a többi alapnyelv rendszerének a bemutatására sem tér ki.

SAMMALLAHTI (482) elfogadja a JANHUNEN kikövetkeztette uráli mássalhangzó-rendszert (FUF. 44: 23, JSFOu. 77: 33), melyben 17 mássalhangzó található. Nincs meg benne az UEW. rekonstrukciói közül az *š*, *č*, *ʎ*, *ɣ*, viszont van egy *x*-szel jelölt, közelebbről nem definiálható, szinte a rendszer mellett közölt mássalhangzó („The phonetic nature of /x/ is unclear.”: SAMMALLAHTI 482). Az ősszamojéd rendszert illetően is csatlakozik SAMMALLAHTI JANHUNENHOZ, mindketten 14 mássalhangzó meglétével számolnak, a csökkenés a **d > r*, **d' > *j* fejlődés és az **x* eltűnésének a következménye (485, ahol *d* és *d'* az uralisták gyakrabban alkalmazott, s jelen cikkben is szereplő *δ*, *δ'*-jának felel meg). Minthogy az **š* az ősszamojédban depalatalizálódott, az ősszamojéd rendszerben csak zárójelben közli SAMMALLAHTI (486), így precízebben 13 vagy 14 mássalhangzót ad meg. Szám szerint egyezik a finnugor alapnyelvi mássalhangzók száma az UEW.-ben és SAMMALLAHTI-nál, de nem azonos a 20 rekonstrukció, az UEW. *ɣ*-ja hiányzik, s megvan benne az U **x*. Foglalkozik az **š*, **č* és az **l* kialakulásával a finnugor alapnyelvben; a legutolsót csak fenntartással fogadja el, s csak zárójelben helyezi el a rendszerben (490—1).

Ha meggondoljuk, hogy az UEW. 20 U/FU mássalhangzót következtet ki, JANHUNEN — SAMMALLAHTI pedig csak 13—14 ősszamojéd mássalhangzó meglétével számol, akkor vagy azt kell elfogadnunk, hogy a mássalhangzók harmada eltűnt az ősszamojéd időkben, vagy revideálni kell az uráli rekonstrukciókat, ahol az UEW. kikövetkeztette 20 és a szamojédológusok jóváhagyta 17 között is 3 a különbség.

16. Jelen cikk fent tulajdonképpen már hozzá is fogott a revízióhoz. Ha ugyanis nem lehet a finnugor alapnyelvre *δ*-t és *δ'*-t rekonstruálni (l. fent 1—12., vö. 13.), akkor semmi okunk sincs e két hangot az uráli alapnyelvre kikövetkeztetni, hiszen az idetartozó egyzetéseknél csak a finnugor része tette szükségessé föltételezésüket. Ezzel már kettővel csökken az ősszamojédban más fonémákkal egybeeső mássalhangzók száma.

A fentiekben szereplő mássalhangzók közül az **l* esetében a szamojédológusokkal (l. fent, JANHUNEN, SAMMALLAHTI) értek egyet: aligha létezhetett az uráli alapnyelvben, a finnugorban viszont nem tagadható a megléte. Az alapnyelvi története azonban másféleképpen rekonstruálható, ha nem uráli örökségnek tekintjük. Eddig az **l* és az **l'* egybeesését tették föl a finn-volgai alapnyelvben (LAKÓ i. m. 29, 52; HAJDÚ MUNY. 108.), szerintem joggal lehet arra gondolni, hogy az **l* palatalizációja a finnugor alapnyelvben jött létre, de csak a keletibb nyelvjáráásokban, a leszakadó ugarság ilyen nyelvjárás-terület volt, a finn-permi részben pedig csak ott volt palatalizáció, vagy nem győzött a regresszív tendencia, ahonnan a permi alapnyelv kiszakadt.

17. Az U/FU *l*, *l'* és *δ*, *δ'* szóközépi mássalhangzóval vagy mássalhangzókapcsolattal kikövetkeztetett hangok alapnyelvi történetének közös vonása, hogy a finn-volgai nyelvekben a mai képviselőjükben nincs különbség a palatalizált és a palatalizálatlan között. (Megjegyzendő, hogy a másik két U/FU jésített—jésítetlen mássalhangzó-pár esetében — *n/ń*, *s/š* — csak a finnben teljes a depalatalizáció következtében létrejött egybeesés.) Finnugor—szamojéd szempontból pedig érdemes megemlíteni, hogy a négy rekonstruált hang közül az egyetlen nagy frekvenciájúnak, az **l*-nek hangszabályszerűen szamojéd *j* a megfelelője, ugyanezt állapítja meg SAMMALLAHTI a **δ'* ősszamojéd szabályos származékának (485), s az 1. táblázat azt mutatja, hogy az UEW. a **δ'* szamojéd származékában a *j* nagyjából annyit szerepel, mint a SAMMALLAHTI szerint egyedül „szabályos” *r*,

vagy a kettő együtt is előfordul. A *szív* U etimológiája is csak akkor tartható, ha a FU * δ -nak a szamojéd *j* megfelelését nem minősítjük lehetetlennek.

Az **l* U > PSzam. fejlődés leírása valószínűleg még átfogalmazandó. JANHUNEN a szókezdetre és szóközépre — némi kivételek megállapításával — U **l* > *j* fejlődést állapított meg (JSFOu. 77: 32), SAMMALLAHTI ugyanezen fejlődés bekövetkezését más-képpen foglalja össze (485), egyik szamojédológus példaanyaga sem támasztja azonban teljesen alá állítását, mert mindkettejük példaanyagában van (szókezdeten is) U **l* > *szam.* *l*-megmaradást illusztráló példa, valamint a *j*-vé válást igazoló is, l. U **elä*- 'live', **ilä* 'under', **kälä* 'fish', **kälw* 'in-law', *pälä* 'bite', **pälä* 'half', **sälä* 'steal' esetében a protoszamojéd rekonstrukcióban is *l* van, U **uli* 'pole', **pele* 'fear', **süli* 'fathom', **toli* 'come', **tuli* 'fire' protoszamojéd kikövetkeztetett származékában az *l* helyén *j*-vel, vö. még PU **üli* 'over, on' ... PS **i*- (536—41). Tehát az U **l* meg is maradhat, *j*-vé is fejlődhet stb. a szamojédban.

Az említett uráli egybevetések alapján nem tartom lehetetlennek, hogy az uráli alapnyelvben nemcsak az *l*-lel rekonstruált szavakban volt *l*, hanem azokban is, melyeket *l'*, δ vagy δ' -val következtettek ki. A szamojéd származékok ennek nem mondanak ellen, mert az **l*-nek a *szam.* *j* szabályos származéka. Az *r* fölbukkanása is megmagyarázható, hiszen az összamojéd *l*-ből bizonyos szamojéd nyelvek egyes nyelvjárásaiban *r* fejlődött (MIKOLA in SINOR ed., The Uralic Languages 236), így nem zárható ki az a lehetőség, hogy ez a változás egyes esetekben már az előszamojédban is előfordulhatott.

Az uráliból örökölt *l* négygé fejlődése a finnugor alapnyelvben következhetett be. Mai etimológiai ismereteink szerint a szóközépi *l* rendkívül nagy frekvenciája lehetett ennek az oka. Az UEW. biztosnak minősített etimológiái alapján készült statisztika adatai szerint az intervokális mássalhangzók között az *l*-et gyakoriságban csak az *r* előzi meg, s ugyanez a helyzet az összes nem szókezdő pozíció tekintetében is (CSÜCS—HONTI—SALÁNKI—VARGA, Statistik der uralischen Lautentsprechungen, 1991. 239). Ha föltesszük, hogy az UEW. szóközépi *l'*, δ és δ' -vel kikövetkeztetett U alapnyelvi alakjaiban *l* volt, ezek száma az **l*-ével együtt nagyobb minden más szóközépi mássalhangzóénál (l. i. h.).

Az **l*- rendkívül nagy megterheltsége miatt a finnugor alapnyelvben a frekvencia csökkentése érdekében változás indulhatott meg, s az addig egységes szóközépi hangmegfelelési sor négyfelé ágazhatott. A legtöbb, a felénél valószínűleg jóval több változatlan maradhatott, erre utal a sok **l*-es etimológia. A többi másképpen módosult a FU alapnyelv nyugati és keleti területén. Egy részük keleten palatalizálódhatott, nyugaton pedig változatlan maradhatott. A FU, sőt a FP alapnyelv kettéválása után a FV alapnyelvben **l*-, az ugorban és a permiben **l*- öröklődhetett tovább. Minthogy a palatalizálás még a FU alapnyelvben történt, ezért jogos az a föltételezés, hogy volt FU **l'*, ha nem is volt a teljes FU alapnyelvben elterjedve. A szavak egy harmadik csoportjában a keleti nyelvjárások palatalizálásakor a nyugatiakban is változás történhetett, az eredeti *l* a *t*-hez közeledett, de nem eshetett vele rögtön teljesen egybe, hiszen a cseremisiz nyelv önállósulásakor is lehetett még némi különbség, eltérő ott az U/FU **t* és az *l* itt változott csoportjából keletkezett hang képviselője. A lappban is csak a nyelvjárások elkülönülése után esett ez a hang egybe a **l*-vel, a lpN-ban azonban megőrződött a különbség. Az eredetileg *l*-es szavak e harmadik csoportja nem hozott tehát a FU-ban új mássalhangzót létre, hanem csak egy új megfelelési sort, melyet a δ' -vel rekonstruált etimológiáknál láthatunk, s melyek keleti megfelelési sora csak a permiben és a vogulban azonos az *l*-ével, az osztj. és magyar képviselőt (*>gy*).

Végül föltehetően volt még egy negyedik csoportja is a szavaknak, melyek a nyugati nyelvjárás területén ugyanazt a hangváltozást vitték véghez, mint amely a harmadik

csoportban lezajlott, a keleti nyelvjáróterületen azonban változatlan maradt az eredeti *l*. Ez a csoport két alcsoportra oszlik: van, ahol a változás határvonala ugyanoda esik, mint az *l*-es és a *δ*-s csoportnál, azaz a finn-volgai és a többi nyelvjárás közé, ide sorolandók azok a *δ*-val rekonstruált etimológiák, melyeknek permi tagjaiban *l* van, másoknál — esetleg a finn-permi alapnyelvben — az *l* *t*-vé alakulása kiterjedt az egész FP területre, s így a permi alapnyelvben az eredeti *l* *t*-n keresztül *Ø*-vá fejlődhetett. Természetesen ez a 4. csoport sem hozott létre sem a FU alapnyelvben, sem később egy *δ* hangot, ez is megfelelőlési sor, nem is egy, hanem kettő, melyek különbsége a permiben látható.

Az itt közölt hipotézis alátámasztható néhány olyan etimológiával, melyben e négy rekonstruált mássalhangzó mai képviselője némiképpen összekeveredik. Ezek között nemcsak olyan bizonytalan etimológiák találhatók mint „*läsə* ↔ *läsə* 'eine Art ... Brei' FU” (UEW. 260), hanem az UEW. biztosan *l*-es rekonstrukciói közül a fi. *ylä* 'höher' a mordvinban *l*-lel (ami persze lehet másodlagos, de nem indokolható, 573—4), vagy a magyar N. *mál*, *máj*, *mály* votj. megfelelőjében *l* és *l*-lel (289—90), a fi. *sylki* 'Speichel' *-lk*-val rekonstruálva (479), de zj.-votj. *l*-lel, és cser.-mod. *l*-lel s az obi-ugorban HONTINAK *δ*' kikövetkeztetésére módot adó képviselővel, l. fent 11. Itt említhető, hogy az *l* és a *δ*' biztos szétválaszthatóságát többször kétségbe vonták (LAKÓ i. m. 52; HAJDÚ, BUNY. 108; l. még fent 2. tábl., 4., 5.). A fi. *sotka* előzményét az UEW. *δ*'-val rekonstruálja (482), az obi-ugorra HONTI *δ*'-t következtet ki, SAMMALLAHTINÁL vagyilagos a *δ* és a *δ*', szerintem a mord. *lg*-kapcsolata az eredeti FU *l* maradványa, s a szóközépi *l*-ek csökkentésére megindult folyamat során ez a szó a harmadik és a negyedik csoportba is belekerült, a mai alakok nem azonos megfelelőlési sor örökségei, hanem azok küzdelmére és kiegyenlítődéására utalnak.⁵

18. BÁRCZI csak fölvetette, de nem válaszolta meg „azt a kérdést, hogy a kikövetkeztetett alapnyelvi hangok mennyiben tekinthetők realitásoknak és mennyiben csak szimbólumoknak, egy hang megfelelőlési képlet összefoglalásainak” (MNy. 1962: 1 — én ritkítottam, V. E.). A fentiekben 4 rekonstrukciónra válasz adódott: az U/FU **l*, a FU **l* ehhez hasonló alapnyelvi hang lehetett, a *δ* és a *δ*' pedig hangváltozás útján létrejött megfelelőlési sor szimbóluma.

19. A fentiekben természetesen csak valószínűsíteni próbáltam azt a hipotézist, hogy az uráli hangtanban nélkülözhetetlen *δ* és *δ*' nem valamelyik alapnyelvben létező hangra, hanem a túlterhelt *l* szabályos megfelelőlési sorából levált megfelelőlési sorra utaló szimbólum. Azt viszont ascendens következtetésekkel bizonyítani sikerült, hogy az ugor alapnyelv felbomlásakor abban e két hang már semmi szín alatt sem létezhetett; még akkor sem, ha régebben esetleg léteztek e hangok. Így sem a hungarológusnak, sem az obi-ugor alapnyelv és a két obi-ugor nyelv története vizsgálóinak nem kell a *δ* és *δ*' esetleges meglétével az ősmagyarban és legközelebbi két rokon nyelvünkben számolnia.

VÉRTÉS EDIT

⁶ Vog. *-l* és osztj. *t* megfelelőlésre aligha adható magyarázat, HONTI etimológiáját (NyK. 76. 1974: 371) affektivitással sem lehet magyarázni. Az UEW. elutasító fölfogásával lehet egyetérteni (130).

Some problems of the development of Proto-Hungarian consonants

The reconstructed consonant inventory of Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric includes two spirants (δ , δ') that were solely posited on account of a single consonant attested in a Laponian dialect spoken in Norway. The only point on which researchers agree in this respect is that Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric δ , δ' were lost in Proto-Permian. Some (Lakó, Kálmán, Hajdú) claim that they were likewise missing from the Ugric heritage, whereas others (Honti, cf. also Sammal-lahti) think that they only disappeared during the separate lives of the particular Ugric languages. The validity of those claims cannot be directly tested; therefore the present author borrows Bolyai's method (*deductio ad absurdum*) used in his comparison of Euclidean and absolute geometry. It turns out that the existence of δ , δ' in Proto-Ugric cannot be proved from the Ugric languages by an ascendent method. They are not to be interpreted as straightforward Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric sounds but rather as cover symbols for correspondence sets, prompting a reassessment of the consonant inventories of those proto-languages.

EDIT VÉRTES

A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról*

5. A többszörös fókusz tartalmazó szerkezetek és a K.T. — A több fókuszú mondatok részletes elemzését É. KISS (MTOF.) tanulmányában találjuk. É. KISS hipotézise szerint az ilyen mondatokban az FP-kiterjesztés rekurzívan megsokszorozódik (a cikk példájában ugyan csak két fókuszú mondatok szerepelnek), és a két fókuszos összetevő közé ékelődik be az ige:

(42) *JÁNOS evett meg CSAK KÉT süteményt.*

A fenti mondatban az ige utáni prominens összetevő is mozgattal jut el pozíciójába, vagyis É. KISS elveti az *in situ* fókusz létezését a magyarban. A fókuszemeléssel párhuzamosan az ige szukcesszív ciklikusan emelkedik az alsó F csomóponton keresztül a felsőbe, és így kerül a két Spec, FP közötti helyzetbe. É. KISS arra is felhívja a figyelmet, hogy az ige és az utána következő fókusz közé más összetevők is kerülhetnek (alaphipotézisének megfelelően ezek sem lehetnek már *in situ* elemei a mondatnak), amiből azt a következtetést vonja le, hogy nemcsak az FP lehet rekurzív a magyarban, hanem a $[_{TopP}[_{DistP}[_{FP}]]]$ sor is:

(43) $[_{FP} \text{ MELYIK TÁRGYBÓL}_i [_F \text{ kérdezett}_j [_{TopP} \text{ a vizsgán}_k [_{TopP} \text{ a tanár}_1 [_{DistP} \text{ mindenkitől}_m [_{FP} \text{ CSAK EGY KÉRDÉST}_n \text{ t}_j [_{VP} \text{ t}_i \text{ t}_k \text{ t}_1 \text{ t}_m \text{ t}_n]]]]]]]]]?$

Az imént felvázolt megközelítés több ponton is támadható. Először is, a többszörös fókusz tartalmazó mondatokban az egyes fókuszok szemantikai státusza eltér egymástól. Feltételezésem szerint az ilyen mondatokban a két fókuszos kifejezés különböző típusú állításokat implikál. Vizsgáljuk meg az alábbi példát:

(44) *JÁNOS nézte meg CSAK A HÁBORÚ ÉS BÉKÉT.*

* L. MNy. 2001: 283—93.

Az első prominens kifejezést pozíciója alapján minősíthetjük egyértelműen fókusz-nak, hiszen az igemódosító az ige után áll; a másik hangsúlyos elemet pedig a *csak* szócska módosítja, erről pedig közismert, hogy az ige előtt csak a fókusz pozícióját foglalhatja el. Képzeljük el a következő helyzetet: három fiú több filmet is megnézett a moziban. Nevezzük őket Jánosnak, Péternek és Lajosnak, az általuk megnézett filmek pedig a Háború és béke, az Elfújta a szél, az Anna Karenina és az Esőember legyen. Tegyük fel, hogy filmélményeikről az alábbi állításokat fogalmazhatjuk meg:

- (45) a) *JÁNOS nézte meg CSAK A HÁBORÚ ÉS BÉKÉT,*
 b) *PÉTER nézte meg a HÁBORÚ ÉS BÉKÉT ÉS AZ ANNA KARENINÁT IS,*
 c) *LAJOS nézte meg CSAK AZ ANNA KARENINÁT, és*
 d) *PÉTER nézte meg az ELFÚJTA A SZÉLT IS.*

A két fókusz tartalmazó mondat szemantikai interpretációja azon alapul, hogy a két releváns halmaz elemeit listaszerűen megfeleltetjük egymásnak. Ez azonban, ahogy (45a)-ból és (45d)-ből kitűnik, nem egy-egy értelmű hozzárendelés, hanem egy függvény, amelynek értelmezési tartománya a második fókusz releváns halmaza, értékészlete pedig az első fókusz háttérét alkotó individuum-lista. Ha a két fókusz kifejezés szemantikai státusza azonos lenne, akkor a PÉTER individuum nem szerepelhetne két állításnak is a fókuszaként. Az ilyen esetekre nem érvényes SZABOLCSI (CIF.) koordinációs tesztje, vagyis (46) implikálja (45a)-t és (45d)-t is:

(46) *PÉTER nézte meg a HÁBORÚ ÉS BÉKÉT, AZ ANNA KARENINÁT ÉS AZ ELFÚJTA A SZÉLT.*

A második probléma É. KISS megközelítésében az, hogy olyan mondatokban is találunk ige előtti és utáni prominens kifejezést, ahol ezek az összetevők semmiképpen nem lehetnek fókuszban, ez volt jellemző (45b)-re és (45d)-re is, ahol az ige utáni prominens összetevő egy *is*-kifejezés, valamint az alábbi mondatra, ahol az ige előtt egy univerzális kvantort találunk:

(47) *MINDHÁROM FIÚ megnézte a HÁBORÚ ÉS BÉKÉT VAGY AZ ANNA KARENINÁT.*

Hasonlóképpen, az alábbi mondatok szemantikai szempontból párhuzamba állíthatók egymással, és az ige utáni prominens kifejezések is szemléltetést ugyanazt a pozíciót töltik be. Ennek ellenére É. KISS hipotézise alapján (48a)-ban és (48b)-ben ezt az összetevőt egy FP kiterjesztés Spec-jében kellene látnunk, míg (48c)-ben a prominens univerzális kvantornak VP-n belül kellene maradnia:

- (48) a) *PÉTER dicsekedett el az autójával KEVÉS EMBERNEK,*
 b) *PÁL dicsekedett el az autójával SOK EMBERNEK, és*
 c) *LAJOS dicsekedett el az autójával MINDEN EMBERNEK.*

A harmadik nehézséget É. KISS elméletében az ige és az utána álló prominens elem közt „rekedt” hangsúlytalan összetevők státusza jelenti. É. KISS úgy próbálja megoldani a problémát, hogy ezeket a hangsúlytalan kifejezéseket egy TopP-kiterjesztés Spec pozíciójába mozgatja, ami azt feltételezi, hogy léteznek ige utáni topik kifejezések is, és ezek

valami módon eltérően viselkednek a VP belsejében maradt kifejezésekhez képest. Nem világos azonban, hogy milyen következménye lesz az ilyen mozgásnak a mondat információs szerkezetére nézve, vagyis milyen információs-szerkezeti különbség figyelhető meg (49a) és (49b) között:

- (49) a) CSAK KÉT LÁNY olvasott el a vizsgára CSAK EGY KÖNYVET.
 b) CSAK KÉT LÁNY olvasott el CSAK EGY KÖNYVET a vizsgára.

É. KISS elemzése szerint (49a)-ban az *a vizsgára* összetevő topiknak minősül, (49b)-ben pedig nem, jóllehet a két mondatot ugyanolyan szövegkörnyezetben, ugyanazon kérdésre adott válaszként, különbségtétel nélkül használhatjuk. A topik-jelleget még erősebben megkérdőjelezi az a tény, hogy az ige és az utána álló prominens összetevő között olyan elemet is találunk, amely a [-specifikus] jeggyel rendelkezik, holott a topikhoz — megnevező funkciójánál fogva — csak a [+specifikus] jegyet rendelhetjük. Az igemódosítóként kezelt pusztá közévről a nyelvészek egyöntetűen azt vallják, hogy nem specifikus, mégis szerepelhet a fent említett pozícióban:

- (50) a) CSAK PÉTER vett kenyeret CSAK TEGNAP.
 b) CSAK PÉTER vett CSAK TEGNAP kenyeret.

A fenti érvek alapján el kell vetnünk azt a hipotézist, mely szerint az ige utáni tartományban is találni az ige előtti FP rekurziójának megfelelő strukturális fókuszot, amelybe bizonyos prominens összetevők mozgatással jutnak el. Ehelyett a következő feltevést fogalmazom meg: azokban a mondatokban, ahol az ige előtt és után is találunk prominens összetevőt, az ige előtti elem mozgatással jut el, mégpedig Spec, IsP-be, Spec, DistP-be vagy Spec, FP-be; az ige utáni prominens elem pedig a VP-ben marad. Bizonyos feltételek teljesülése mellett ez utóbbi prominens elem is felszállhat az ige előtti tartományba: ebben az esetben beszélünk KT-ot tartalmazó mondatról.

A továbbiakban az ige előtt és után is prominens összetevőt, valamint a KT-ot tartalmazó mondatok analógiája mellett fogok érvelni.

A két szerkezet típus első közös tulajdonsága az, hogy az ige utáni prominens elem és a KT is feltételezi egy másik, ige előtti prominens kifejezés előfordulását,¹⁰ vagyis a mondat két prominens eleme aszimmetrikus viszonyban van egymással:

- (51) a) $\sqrt{\text{Péterrel}}$ LAJOS fogott kezét.
 b) Péterrel LAJOS fogott kezét.
 c) * $\sqrt{\text{Péterrel}}$ Lajos kezét fogott.
 (52) a) LAJOS fogott kezét PÉTERREL.
 b) LAJOS fogott kezét Péterrel.
 c) *Lajos kezét fogott PÉTERREL.

¹⁰ Amint arra É. KISS KATALIN felhívta a figyelmemet, az ige utáni kvantort egy *is*-kifejezést tartalmazó mondatokban nem feltétlenül van ige előtti prominens összetevő:

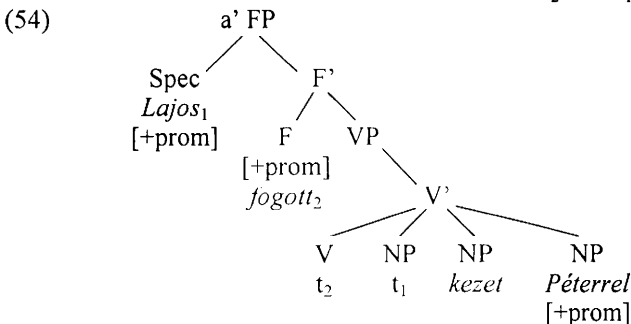
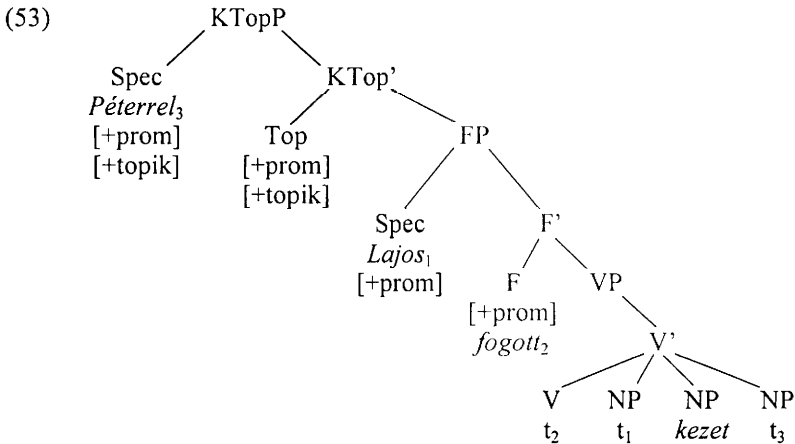
(i) Hozzászólt MINDENKI.

(ii) Hozzászólt PÉTER IS.

Az én intuícióm szerint azonban ezekben a mondatokban az ige legalább annyira hangsúlyosan ejtett, mint az utána álló kifejezés.

Ebből arra következtethetünk, hogy a prominens összetevő helye elsősorban az ige előtti tartományban van, vagyis az ige után nincs inherensen prominens pozíció. Az ige mögött csak akkor jelenhet meg hangsúlyos tag, ha már legalább egy inherensen prominens pozíció be van töltve az ige előtt. Ez a pozíció — amint már utaltam rá — lehet Spec, IsP, Spec, DistP vagy Spec, FP. Ugyanígy, a KT pozíciója (Spec, KTopP) sem inherensen prominens, így ide is csak akkor mozoghat prominens kifejezés, ha már be van töltve IsP, DistP vagy FP Spec-pozíciója. Magát a mozgatóst feltételezésem szerint a következő kényszer váltja ki: a numerációban gyakorlatilag bármelyik elem megkaphatja az úgynevezett [+prominens] jegyet¹¹ (néhányik akár inherensen is rendelkezhet vele¹²), de csak akkor, ha legalább egy másik összetevő [+prominens] jegye erős. Az erős jeggyel rendelkező kifejezések a szemantikai interpretációjuknak megfelelő funkcionális kategória Spec-jébe emelkednek, hogy [+prominens] jegyüket leellenőriztessék. A gyenge jeggyel rendelkező összetevők a VP-n belül, vagyis *in situ* maradnak. Az a kifejezés, amely a (mindig erős) [+topik] és [+prominens] jegyekkel egyaránt rendelkezik, Spec, KTopP-be emelkedik, ahol mindkét jegyét leellenőrizteti.

(51a) és (52a) szerkezetét tehát a következőképpen ábrázolhatjuk:

A második hasonlóság az ige után is prominens összetevőt és a KT-ot tartalmazó mondatok között az, hogy azok az elemek, amelyek az ige után is kaphatnak prominens

¹¹ Ez a jegy lényegében nem más, mint BRODY (Remarks) [+F] jegyének általánosítása.

¹² Az, hogy egy jegy inherens, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyúttal erős is.

hangsúlyt, a KT pozíciójában is előfordulhatnak. Ezek között szerepelnek olyan kifejezések, amelyek elvileg csak a fókusz pozíciójában állhatnak (pl. (55) és (56)), és olyanok is, amelyek soha nem lehetnek fókuszban (pl. (57) és (58)):

- (55) a) PÉTER látta CSAK JÁNOST.
 b) √Csak Jánost PÉTER látta.
 (56) a) LAJOS jár RITKÁN moziba.
 b) √Ritkán LAJOS jár moziba.
 (57) a) PÉTER látogatott el MINDENKIHEZ.
 b) √Mindenkihez PÉTER látogatott el.
 (58) a) PÉTER táncolt MARIVAL IS.
 b) ?√Marival is PÉTER táncolt.

É. KISS (MTOF.) hívja fel a figyelmet arra a problémára, hogy az ige utáni fókusz nem módosítható a *nem* tagadószóval, hanem ilyenkor a tagadószót az ige elé kell tenni.¹³ Ugyanez a szerkezet KT-ban sem állhat:

- (59) a) ??CSAK JÁNOS evett NEM KÉSSSEL-VILLÁVAL.
 b) CSAK JÁNOS nem evett KÉSSSEL-VILLÁVAL.
 c) ??Nem késsel-villával CSAK JÁNOS evett.
 d) √Késsel-villával CSAK JÁNOS nem evett.

Végző érveként a két szerkezet típus szemantikai összefüggésére kell utalnunk. Amint arra az előző fejezetben már rámutattam, az ige előtti és utáni prominens kifejezések szemantikai viszonyát egy olyan függvény alakjában ábrázolhatjuk, amelynek értelmezési tartományát az ige utáni összetevő releváns halmaza alkotja, az értékkészletet pedig az ige előtti összetevő releváns halmazából merítjük. A kifejezések prominens jellege ezen kívül egy sajátos kontraszt implikálására utal. Vizsgáljuk meg (60)-t!

(60) JÁNOS csókolta meg MARIT...

Az ige előtt álló, hangsúlyos alany azt implikálja, hogy a releváns halmaz egyetlen más individuumára sem igaz, hogy megcsókolta Marit. A mondatból azonban nem következik, hogy János csak Marit csókolhatta meg. Amit viszont ténylegesen sugall a mondat, az az, hogy van valaki, aki még megcsókolta valakit, de ez utóbbi nem lehetett Mari. (60)-nak tehát lehetséges egy ilyen folytatása:

(61) PÉTER csókolta meg JULIT, RÓBERT csókolta meg ILIT, és ugyancsak JÁNOS csókolta meg TERIT.

Ezek a mondatok természetes válaszként adhatók a „*Ki csókolta meg kit?*” kérdésre. Ugyanerre a kérdésre a (62a) mondat szerkezettel is válaszolhatunk, (62b) viszont már kevésbé elfogadható ebben a kontextusban, mivel inkább a „*Ki kit csókolta meg?*” kérdésre felel:

¹³ A jelenség magyarázata az lehet, hogy a *nem* tagadószó még az úgynevezett konstituenstagadás esetén is valójában egy kijelentés tagadásaként interpretálható, és mint olyan, mindig közvetlenül a mondat predikátum-része — vagy az ige — előtt áll.

- (62) a) $\sqrt{\text{Marit JÁNOS csókolta meg...}}$
 b) $\sqrt{\text{János MARIT csókolta meg...}}$

A „*Ki kit csókolta meg?*”-típusú kérdésekkel kapcsolatban É. KISS mutatott rá, hogy valójában nem azonos a két kérdőszó státusza: az első egyfajta univerzális kvantornak felel meg, és csak a második értelmezhető valódi kérdőszóként. Az ilyen kérdés más szavakkal a következő utasításként fogalmazható meg: „minden egyes x -re mondj meg, hogy ki csókolta meg x -et”. Egy olyan függvényrel van tehát dolgunk, amelynek az értelmezési tartománya az első kérdőszó mögötti individuumhalmaz, az értékészlete pedig a másodiké. Ugyanez felel meg a válasz, vagyis a KT-os mondat értelmezésének. A „*Ki csókolta meg kit?*” kérdésben viszont a második kérdőszó tölti be a kvantor szerepét, és csak az első a „valódi fókusz”. A rá adható két lehetséges válasz, az ige után is prominens összetevőt tartalmazó, valamint a KT-os mondat tehát ugyanazzal a függvényértelmezéssel bír. Az utóbbi kérdésre ráadásul nemcsak fókuszos mondatokkal válaszolhatunk, hanem más prominens kifejezést tartalmazó mondattal is:

- (63) a) *JÁNOS csókolta meg CSAK MARIT, PÉTER csókolta meg ILIT ÉS JULIT, és CSAK LAJOS csókolta meg MINDENKIT.*
 b) $\sqrt{\text{Csak Marit JÁNOS csókolta meg, } \sqrt{\text{Ilit és Julit PÉTER, } \sqrt{\text{mindenkit pedig CSAK LAJOS.}}$

A két szerkezet közti analógia hipotézisét a hatóköri viszonyok kérdésével is alátámaszthatjuk. Amint arra É. KISS (MTOF.) is felhívta a figyelmet, a „többszörös fókusz” (vagy az általam javasolt terminológiával élve, az ige után is prominens összetevőt) tartalmazó mondatokban az ige előtti prominens kifejezés szélesebb hatókörű, mint az ige utáni, vagyis az elemek felszíni szerkezeti sorrendje egyben a hatóköri viszonyokat is tükrözi. A KT-os mondatban viszont azt látjuk, hogy az elől álló prominens elem, a KT szűkebb hatókörrel rendelkezik, mint az utána következő. (64a) és (64b) ezek szerint ugyanazt a hatókör-szerkezetet mutatja:

- (64) a) *CSAK KÉT LÁNY választott CSAK EGY KÖNYVET.* (É. KISS 1998/a.)
 b) $\sqrt{\text{Csak egy könyvet CSAK KÉT LÁNY választott.}}$

A két mondat lehetséges értelmezése: „csak két olyan lány volt, aki csak egy könyvet választott”, nem pedig: „csak egy olyan könyv volt, amit csak két lány választott”. Ismert tény, hogy a KT megfordítja a felszíni szerkezeti hatókört. A probléma egyik magyarázata az lehet, hogy a KT értelmezése — a szokványos topikokkal ellentétben — rekonstrukcióval történik. Egy másik, ennél sokkal meggyőzőbb és a topik-jelleget jobban kidomborító magyarázat szerint (É. KISS, RSJ., illetve ALBERT G. — MEDVE A., *Focus constructions and the „scope-inversion puzzle” in Hungarian: Approaches to Hungarian 7.* JATEPress, 2000. Szeged, 93—117) a kontraszt-implikáció révén a KT-ban álló kifejezések specifikusan referáló tulajdonságnevekként interpretálhatók, így mindig maximális hatókört tulajdoníthatunk nekik, míg a tulajdonságot képviselő halmazok referencialisan változhatnak.

6. Ige, predikatív melléknév és főnév a KT pozíciójában. — Létezik egy KT-típus, amely úgy tűnik, nem hozható összefüggésbe ige utáni prominens összetevővel. Az ilyen mondatban látszólag maga az ige, jobban mondva an-

nak infinitívuszi alakja áll a KT pozíciójában, míg ugyanezen ige ragozott alakban még egyszer szerepel a mondatban:

- (65) a) $\sqrt{\text{Enni EVETT Péter(, de } \sqrt{\text{aludni már NEM VOLT ideje)}}.$
 b) $*\sqrt{\text{Aludni IVOTT Péter...}}$
 c) $\sqrt{\text{Énekelni MARI énekel jobban (, de } \sqrt{\text{zongorázni PÁL tud szebben)}}.$

A példákból jól látszik, hogy a KT-nak ilyenkor is szüksége van egy másik prominens összetevőre; (65a)-ban ezért az ige kapja meg a főhangsúlyt, (65c)-ben pedig a fókuszba kerülő alanyi NP. (65b)-ből az is kiderül, hogy valóban ugyanazt az igét kettőzzük meg a mondatban, vagyis kettejük közül az egyik már nem rendelkezik önálló jelentéssel, látszólag „nem informatív”. — További példákat megvizsgálva az is kiderül, hogy a KT pozíciójába emelt ige a mondat VP-jének egészét képviseli, vagyis (66a) valójában (66b) „rövidítése”:

- (66) a) $\sqrt{\text{szeretni SZERETI Péter a mákos tésztát, de } \sqrt{\text{venni most NINCS kedve}}.$
 b) $*\sqrt{\text{szeretni Péter a mákos tésztát SZERETI Péter a mákos tésztát...}}$

A fenti mondat jelentése a következőképpen ragadható meg: ami a mákos tészta szeretésének tulajdonságát illeti, ez a tulajdonság áll Péterre, ám a kontextusban releváns egyéb tulajdonságok közül legalább egy (például az, hogy éhes) nem érvényes rá. Az ilyen mondatok tehát szintén valamilyen kontrasztot implikálnak: a háttéruniverszumot alkotó releváns halmaz elemeiként itt a mondat predikátum-részének megfelelő tulajdonságok (állítások) individualizálódtak. A KT és a prominens ige (pontosabban VP) szemantikai kapcsolata jelen esetben egy karakterisztikus függvény formájában adható meg: az értelmezési tartomány (amelyből a KT válogat) a mondat predikátum-részének denotátumát is magában foglaló releváns tulajdonságok halmaza, az értékkészlet pedig (melyet a ragozott igét tartalmazó VP testesít meg) az igaz vagy hamis értékek valamelyike.¹⁴ (68a) interpretációját — a (6b)-ben szereplő általánosítás alapján — kissé sematikusan a következőképpen ábrázolhatjuk:

(66) a') $I (\lambda P (P(\text{Péter'}))) = \text{szereti a mákos tésztát}' \ \& \ \exists Q:Q \neq \text{szereti a mákos tésztát}' \neg (Q(\text{Péter'}))$

Szavakba öntve ez azt jelenti, hogy Péter releváns tulajdonsága a „szereti a mákos tésztát” tulajdonság, és létezik egy ettől eltérő tulajdonság, ami nem érvényes Péterre. A mondat a szokványos KT-értelmezést kapta meg, oly módon, hogy az infinitívusban álló ige (valójában VP) denotátuma egy kijelentés (*szereti a mákos tésztát' (Péter')*), míg a mondat többi részéhez (*szereti a mákos tésztát*) egy olyan nyitott mondatot rendelünk, amely predikátum- és individuum-változókat tartalmaz: $\lambda P \lambda x (Px)$.

Hogyan lehetséges, hogy egy teljes állítás fonetikailag csupán egy ige formájában realizálódjék? Egyáltalán, hogy kerül egy VP a KTopP Spec-pozíciójába? Ezzel kapcsolatban a következő hipotézist fogalmazom meg: a deriváció egy korábbi pontján a mon-

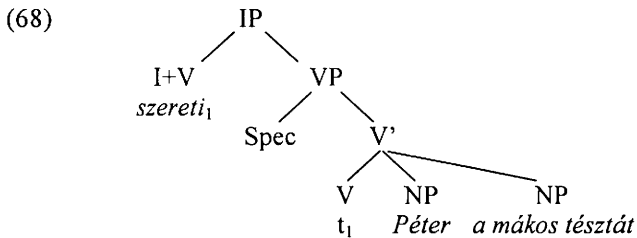
¹⁴ Ez persze csak azokra a mondatokra érvényes, ahol a KT-kal egy prominens ige (SZERETI) alkot hidintonációt; az olyan mondatokban, ahol a másik prominens összetevő nem ige, a mondatot interpretáló függvény értékkészletét a prominens összetevő mögött álló releváns halmaz elemei alkotják:

$\sqrt{\text{Szeretni a MÁKOS TÉSztÁT szereti Péter...}}$

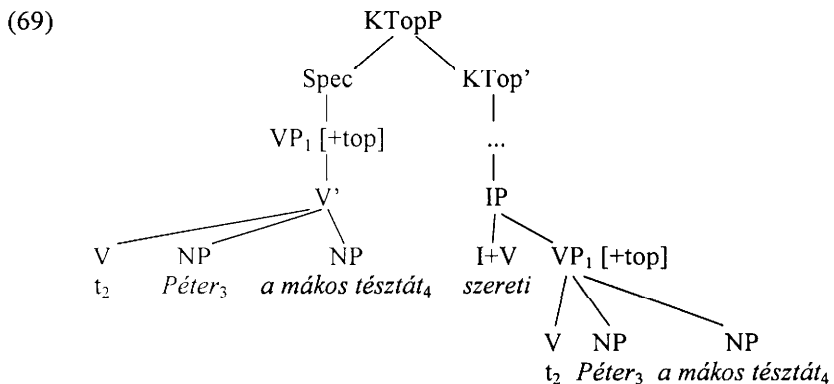
dat igéje még a VP alatt található. Ha innen nem mozogna tovább az IP fejéhez morfológiai jegyeit leellenőriztetni, akkor úgynevezett „default-alakot” öltene, amely egyfajta ragozatlan alapalakot jelent, ez pedig az igék esetében nem más, mint az infinitívus. A „létige” példája jól mutatja, hogy nem a szokványos infinitívusról van most szó:

- (67) a) $\sqrt{\text{Vanni VAN banán, csak igen drága.}}$
 b) $*\sqrt{\text{Lenni VAN banán, csak igen drága.}}$

A (66a) mondat esetében azonban az ige felemelkedik az IP-hez, adjungálódik I-hez, bázishelyzetében pedig nyomot hagy (esetleg — immár ragozott formában — tovább emelkedik FP fejéhez):

Ha a VP a [+topik] jeggyel rendelkezik, akkor ebben a formájában fel kell, hogy emelkedjen a KTopP Spec pozíciójába (Spec, TopP-hez nem mehet mert nem megnevező kifejezés). Értelmezése azonban bázis-helyzetben történik, mégpedig rekonstrukcióval. Ennek a rekonstrukciónak azonban — feltételezésem szerint — az a sajátossága, hogy nem csupán a Logikai Formában, hanem a fonológiai komponensben is lezajlik, vagyis az elmozgatott VP mintegy „visszamasólik” az eredeti helyére, hasonlóan ahhoz, ahogy CHOMSKY (The minimalist program. Cambridge, MIT Press, 1995.) kezeli az angol kérdő mondatok szemantikai interpretációját. Erre azért van szükség, mert a topik fogalma magában foglalja azt a tényt, hogy kell lenni a mondatban egy jól formált állítmányi összetevőnek is, amelyet a topik mintegy „bevezet”. Így a deriváció egy pontján a következő alakhoz jutunk:

Ezt követően a fonológiai komponens — a kérdőszót tartalmazó mondatok operátórváltozó szerkezetének kialakításával analóg módon — a „kívánt alakra hozza” a mon-

datot: az első VP-ben rekonstruálja a szerkezet fejét (mégpedig annak default-alakját adva meg), és törli belőle azon elemek fonetikai realizációját, amelyek a második VP-ben is jelen vannak. Az eredmény pedig egy olyan, elmozgatott VP-t és annak rekonstrukcióját tartalmazó mondat, amelyben az első VP-t annak igéje képviseli, a másodikat pedig mindig a többi mondatrész, amely nem lett belőle elmozgatva.¹⁵

Mivel az igekötő (a többi igemódosítóhoz hasonlóan) már a VP belsejében hozzákapszolódik az igéhez, igekötős ige is állhat a KT pozíciójában. Sőt, maga a pusztá igekötő is alkalmas rá, hogy az egész VP-t képviselje:

- (70) a) $\sqrt{\text{Mégkóstolni a TORTÁT kóstolta meg}}$ ($\sqrt{\text{a levesre RÁ SEM HEDERÍTETT}}$).
 b) $?\sqrt{\text{Meg a TORTÁT kóstolta...}}$

A magyar nyelv sajátosságai közé tartozik még, hogy nemcsak igei, hanem melléknévi, sőt főnévi predikátumot is individualizálhatunk ily módon, vagyis a KT helyén sajátos raggal ellátott melléknévet és főnevet is találunk:

- (71) a) $\sqrt{\text{Szépnek SZÉP Mari...}}$
 b) $\sqrt{\text{Orvosnak ORVOS}}$ ($\text{de nem sokat konyít a gyógyításhoz}$).
 c) $\sqrt{\text{Büszkének BÜSZKE az eredményére...}}$

A *-nak/-nek* rag default-esetnek mondható,¹⁶ hiszen az ilyen predikátumot kísérő igék infinitívusban (vagy akár ragozott formában is) éppen ezt az esetet rendelik a melléknévhez és a főnévhez:

- (72) a) *szépnek lenni*
 b) *katonának látszik*
 c) *fáradtnak tűnik*

Egyes dialektusokban egyenesen infinitívusi végződést kap a KT-ként szereplő melléknév; ez még inkább erősíti az ige és a melléknév analóg viselkedésének hipotézisét:

- (73) $\sqrt{\text{Szépni SZÉP ez a lány...}}$

Az ilyen szerkezetek kezelése feltételezésem szerint hasonló az igei KT-kal kapcsolatban ismertettekhez: nem csupán a melléknév (vagy predikatív főnév) emelkedik fel Spec-KTopP-be, hanem a [+topik] jeggyel rendelkező teljes AP (vagy NP), majd a „fonetikai rekonstrukciót” követően az elől lévő AP-ból (NP-ből) a szerkezet fején kívül minden törlődik, a bázis pozícióban pedig minden el nem mozgatótt elem hallható marad.

¹⁵ KENESEI ISTVÁN felhívta a figyelmet, hogy az idiómák viselkedése is arra utal, hogy itt többről van szó, mint egy pusztá igemozgatás:

- (i) $*\sqrt{\text{Elhúzni elhúzta a csikot...}}$
 (ii) $*\sqrt{\text{Kibújni kibújt a szög a zsákból...}}$

Az idióma KT-jában szereplő ige nem alkalmas arra, hogy az egész VP-t képviselje, hiszen az ilyen igei szerkezetek „tömbként” viselkednek, nem törölhető egyik elemük sem.

¹⁶ Amint arra É. KISS KATALIN és KENESEI ISTVÁN felhívták a figyelmet, a melléknév datívusi ragja minimalista keretben problémákat vet fel, mivel ez a ragos alak már nem tekinthető „alapalaknak”.

7. Ö s s z e g z é s . — A tanulmány célja a kontrasztív topiknak nevezett prominens topik-fajta szintaktikai és szemantikai tulajdonságainak vizsgálata volt. Az elemzések háttérében az a hipotézis állt, hogy a KT-os mondatok szintaktikailag az ige előtt és után is prominens összetevőt tartalmazó mondatokból vezethetők le, mégpedig a [+prominens], illetve a [+topik] jegy segítségével. Az előbbi jegyet bármely összetevő megkaphatja, ha képes kontrasztot implikálni, az utóbbi jeggyel pedig a megnevező funkcióval bíró kifejezések rendelkeznek. A magyar nyelv inherensen prominens pozíciói az ige előtti (és a topik utáni) tartományban vannak, az IsP, QP és FP kiterjesztések hozzák őket létre. Ha ezen projekciók Spec-jének valamelyike ki van töltve, akkor a mondat más [+prominens] jegyű elemei *in situ* maradhatnak (a VP belsejében), vagy — ha [+topik] jegyük is van — feljuthatnak az imént felsorolt kiterjesztések élére (sőt, tagmondatháron is átmozoghatnak), egy prominens KTopP kiterjesztést hozva létre. A két prominens összetevő szemantikai viszonya a KT-os és az ige után is prominens kifejezést tartalmazó mondatok esetében egy függvény formájában adható meg, amelynek értelmezési tartományát a KT-nak (illetve az ige utáni prominens kifejezésnek) megfelelő releváns halmaz elemei, értékkészletét pedig a másik prominens összetevő mögötti halmaz elemei alkotják. A kétféle mondattípus csak az információ szerkezetben mutat eltérést, hiszen ugyanaz az elem az egyikben topik-értelmezést kap, a másikban pedig nem.

Az igét (vagy más predikatív elemet) tartalmazó KT az előbb felvázoltak speciális esetének tekinthető. Itt maga a VP (vagy AP, illetve NP) rendelkezik a [+prominens] és a [+topik] jeggyel, illetve valamelyik összetevője külön is prominens (vagyis az egész kifejezés prominens volta külön is kifejezésre jut valamely tagján — ez fogja a kifejezés főhangsúlyát is viselni). Ez az önmagában is hangsúlyos összetevő felmozog valamely prominens kiterjesztés Spec pozíciójába, maga a predikatív mondatrész pedig KTopP Spec-jébe emelkedik. Hipotézisem értelmében a fonetikai komponens nem csupán a numerációban adott elemeket képes egymással kombinálni, illetve törölni, hanem a mozgásokat követően egy rekonstrukciószerű művelet révén a már elmozgatott összetevő fonetikai alakját is reprodukálni tudja, mégpedig default-alakként — ez történik az ige, illetve a predikatív melléknév vagy főnév esetében is. Ami az ilyen szerkezetek szemantikai interpretációját illeti, ez a többi KT-os mondathoz hasonlóan egy függvény alakját ölti: az értelmezési tartomány maga a KT-ba helyezett predikátum-résznek megfelelő tulajdonság (illetve állítás), az értékkészlet pedig a másik prominens összetevő mögötti halmaz valamely eleme (illetve az igaz vagy hamis értékek valamelyike).

GÉCSEG ZSUZSANNA

On the syntax and semantics of contrastive topic

See abstract on p. 293, this year.

ZSUZSANNA GÉCSEG

A lexikai fokozás a magyar nyelvben

A közelmúltban több magyar szerző foglalkozott a lexikai vagy lexikális fokozás (más szakkifejezésekkel élve az abszolút szuperlatívusz, Magn paraméter) egyes kérdéseivel (vö. KICSI SÁNDOR ANDRÁS, Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról: MNy. 1996:

67—70; PUSZTAI FERENC, A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerkesztette: KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 337—40; SZÜCS TIBOR, Magyar—német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Bp., 1998. 182—207). Időszerűnek tűnik, hogy megkíséreljük a lexikai fokozás teljes magyar eszközrendszerét leírni! Bár a fokozó értelmet szintaktikai eszközökkel is kifejezhetjük, itt csak a szorosabban vett lexikai fokozással, mégpedig az analitikus és a szintetikus szókapcsolatokkal foglalkozom (vö. SZÉKELY GÁBOR, Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről: MNY. 1998: 334—8).

1. Analitikus fokozó értelmű szókapcsolatoknak nevezem azokat a kifejezéseket, amelyekben a fokozható kulcsszó (pl.: *küzd, bánat, szép*) és a fokozó lexéma (pl.: *mint az oroszlán, mély, nagyon*) egyértelműen elkülönülnek, külön-külön is szótarazható lexikai egységet alkotnak: *küzd, /mint az oroszlán/, /mély/ bánat, /nagyon/ szép*.

A) Fokozó lexémáknak nevezem mindazokat a szavakat és állandósult szókapcsolatokat, idiómákat, amelyek a fokozás jelölésére, kifejezésére megfelelő kulcsszóhoz kapcsolódva alkalmasak, vagy alkalmassá válhatnak: *felettebb, csodálatosan, hogy a lába sem éri a földet* stb.

a) Ami a fokozó lexémák szemantikai jellemzőit illeti, célszerű abból a tényből kiindulni, hogy a melléknévfokozás, a komparáció „az egyes tulajdonságok vagy körülmények összehasonlításának nyelvi kifejező eszköze” (MMNy. 1976. 188). A hasonlításnak mint sajátos nyelvi és gondolati tevékenységnek a szerepe a fokozó lexémák esetében is természetszerűleg megfigyelhető. A fokozó lexémák egy része hasonlító mondatokra vezethető vissza. A *mint a bunda, mint a bűn, mint a csecsemő, mint a disznó, mint a drága kincset* típusú, egy vagy csak néhány kulcsszóhoz kapcsolódó fokozó lexéma mellett hasonlító jelentésűek lehetnek melléknévek is: *afrikai* 'olyan, mint Afrikában', *állati(an/ra)* 'olyan, mint az állat, úgy, mint az állat', *angyali(an)* 'olyan, mint az angyal, az angyalokra jellemző módon, úgy, mint az angyal', *férfias(an)* 'úgy, mint a férfi, a férfira jellemző (módon)' stb. A jelentés szempontjából hasonlító jellegűeknek tekinthetünk még néhány módotos kifejezést, összetételt is (*átlagon felüli* 'nagyobb, jobb, mint az átlag', *emberfeletti* 'nagyobb, mint az emberre jellemző'). A hasonlítás és a lexikai fokozás közötti összefüggés tehát evidensnek tekinthető, de távolról sem minden fokozó lexémának az összehasonlítás képezi a szemantikai hátterét.

A fokozó lexémák másik csoportja jelentését illetően következményes mellékmondatokra vezethető vissza: *bámulatos(an)* 'olyan/úgy, hogy bámulatot kelt', *borzasztó(an)/borzalmas(an)* 'olyan, ami elborzaszt, borzadást vált ki'. Ilyen lexikális jelentésű fokozó lexémák még: *dermesztő(en), elképesztő(en), elragadó(an), észvesztő(en), felháborító(an), feltűnő(en), ijesztő(en), irtózatoss(an)/irtóztató(an), iszonyatos(an)/iszonyú(an), kimerítő(en), megdöbbentő(en)/meghökkenő(en), meglepő(en), megrendítő(en), mélyenszántó(an), perzselő(en), rettenetes(en), rettentő(en), szédítő(en)/szédületes(en), szembeszökő(en)/szembetűnő(en)*. Jelentésüket illetően e csoporttal lényegében véve ellentétes tartalmúak 'a vmely cselekvés megvalósulásának vagy a cselekvés eredményének, következményének a hiányára utaló' lexikális jelentésű fokozó lexémák: *elmondhatatlan(ul), gyógyíthatatlan(ul), hallatlan(ul), kibírhatatlan(ul), mérhetetlen(ül), olthatatlan(ul), vigasztalhatatlan(ul)*, illetve a 'vminek a hiánya' jelentésű fordulatok: *esztelenül, ész nélkül, felhőtlen, feltétel nélküli, zokszó nélkül*.

Vannak olyan fokozó lexémák is, amelyek közvetlenül az intenzitás, a fokozható jelentéstartalom, a cselekvés mértékére, módjára mutatnak rá: *abszolút mértékben, rendkívüli mértékben/módon, roppant(ul)/roppant mód(on), szolgai módon, hanyatt-homlok, szájátva*. Ez esetben is világos a mondattani háttér, ugyanakkor itt utalnunk kell a fok és

a mérték kategóriák közötti különbségre. Hiába szerepel például a *rendkívüli mértékben* kifejezésben maga a *mérték* szó, pl. a *Rendkívüli mértékben szereti a mézet.* mondatban, a *szerep* kulcsszóhoz kapcsolódva a *rendkívüli mértékben* fordulat elveszti a mértékre utaló lexikális jelentését és a fokozás kifejezésének az eszközévé válik, éppen úgy, mint ahogyan azt egyes hasonló szerkezetek esetében is megfigyelhettük. Az elsődlegesen mérték kategóriát jelölő lexémák köré tartoznak az olyan kifejezések, mint a *velejéig, az utolsó csepp vérig, fülíg, torkig.* Ez esetben a fokozó lexémák szemantikai háttérét nem mondatokra, hanem filozófiai, sőt természettudományi kategóriára vezethetjük vissza, éppen úgy, mint akkor, amikor egy adott fokozó lexéma elsődleges-, alapjelentése a tér és az idő, a mozgás, a minőség (tulajdonság), ezen belül a jó és a rossz kategóriákhoz kapcsolódik.

A teret, az időt és a mozgást már ARISZTOTELÉSZ is összekapcsolta fogalmi rendszerében, és azzal a felfogásával, hogy a teret és az időt objektíve létezőnek tekintette, alátámasztotta a görög és a középkori csillagászok jelentős képviselőinek az álláspontját. KOPERNIKUSZ heliocentrikus világképének a megalkotásakor támaszkodott korának filozófiai, geometriai, fizikai elképzeléseire, amelyek szerint a tér háromdimenziós, az idő egydimenziós, megfordíthatatlan és egyenletesen folyamatos. DESCARTES szerint a tér fő ismérve a kiterjedés, amely homogén, korlátlan és folyamatos, az időt pedig a tartam jellemzi. NEWTON a teret az űrrel azonosította, szerinte az idő folyamatos, amely korlátlan és egyenletes. LEIBNITZ szerint a tér és az idő szellemi szubsztancia, szubjektív képzet, amely összhangban van a dolgok objektív rendjével. (Vö.: Filozófiai Kalauz. Szerkesztette A. C. GRAYLING. Bp., 1997. 221—6, 239—41, 511—2, illetve Filozófiai Kisciklopédia. Bp., 1993.) EINSTEIN tér-időelmélete már a huszadik század eredménye, de ebben a században foglalkozott az idő problematikájával például HEIDEGGER is, aki úgy foglalt állást, hogy „a történések az időben vannak — ez nem annyit tesz, hogy idejük van, hanem annyit: előbukkannak, megvannak, és egy jelenen keresztülfutván megtörténnek... Ebben az értelemben két dolog szembeütő: 1/ a visszafordíthatatlanság, 2/ a most-pontban való egyszerűsítés” (MARTIN HEIDEGGER, *Az idő fogalma.* Bp., 1992. 46). A minőség, mennyiség, mérték kérdésével kapcsolatban HEGEL a következőket írja: „A lét majd a következő három meghatározásban tételezi magát benne: I. mint *meghatározottság*: mint ilyen: *minőség, kvalitás*, II. mint *megszüntetett meghatározottság*: *mennyiség, kvantitás*, III. mint *minőségileg meghatározott mennyiség, mérték*” (GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL, *A logika tudománya.* Első rész. Bp., 1979. 55). HEIDEGGER írja még a következőket: „Amikor a messzeséget felbecsüljük, akkor ez azokra az eltávolításokra vonatkozóva történik, amelyekben a mindennapi jelenvaló lét tartózkodik. Számszerűen ezek a becslések pontatlanok és ingadozók lehetnek, a jelenvalólét mindennapiságában mégis megvan a *saját* és teljesen érthető *meghatározottságuk*. Azt mondjuk: egy kis séta odáig, ez vagy az »pipaszívásnyira« van. Ezek a mértékek azt fejezik ki, hogy nemcsak »mérni« nem akarunk, hanem az itt felbecsült eltávolítottság egy olyan létezőhöz tartozik, amelyhez gondoskodva-körülmétektől közeledünk. Ha azonban pontosabb mértéket használunk, és azt mondjuk: „a házig egy félóra az út”, akkor ezt a mértéket is becslésnek kell tekintenünk” (MARTIN HEIDEGGER, *Lét és idő.* Bp., 1989. 22). A filozófia, a természettudományok az említett kategóriáknak egyrészt lényegét, másrészt (mérhető és megmért) pontosságát vizsgálják. Hogyan kapcsolódik mindez a lexikai fokozáshoz? A „jelenvalólét mindennapiságában” már a mérték is pontatlanná válhat, a nyelvhasználatban pedig a mérték kifejezése még inkább elvesztheti pontosságát, hiszen például *határtalanul, végtelenül, a végtelig* típusú kifejezéseknek olykor már semmi köze a (viszonylag pontos) mértékhez, teljesen pontatlanul használva a fokozás, a 'nagyon' jelentés kifejezőjévé válnak, miközben e jelentésük elsődleges jelentésükhöz képest absztraktabbá vá-

lik, de alapjelentésük révén kapcsolódnak a sokkal konkrétabb mérték, tér, idő, (m i n ő s é g) filozófiai kategóriákhoz. A lexikai fokozás eszközrendszerének a kialakulásakor tehát egy olyan utat figyelhetünk meg, amely a konkrét tapasztalás (viszonylagos) pontosságától filozófiai kategóriák kialakulásához, illetve a nyelvhasználatban teljes pontatlansághoz, de nagyfokú absztrakcióhoz vezet.

Időbeli, illetve tér- és időbeli tartósságra utalnak például az *állandó, hosszadalmas, hosszas(an), kitartó(an), maradandó, mindörökre, síríg tartó, szakadatlan, tartós, vég nélkül(i)* fokozó lexémák. A minőség, tulajdonság kategóriához kapcsolódnak: *bátor, életfontosságú, fontos, gyönyörű, keserű(en), kemény(en), nehéz, szép(en)*. Jót, illetve rosszat, azaz pozitív, illetve negatív tulajdonságot jelöl a *csodálatos(an), elragadóan, jó(l), jeles, kitűnő, kiváló, nagyszerű*, illetve *átkozott(ul), borzalmas(an), borzasztó(an), elvetemült, félelmetes, halálos(an), iszonyú(an), rémes(en), rettenetes(en)* szavak. (Itt kell utalni arra, hogy nem egy fokozó lexéma esetében — vö. *borzasztó(an), félelmetes* stb. — a sajátos szemantikai és szintaktikai háttér összekapcsolódhat. Például a *borzalmas baleset* kifejezés egyrészt jelentheti azt, hogy 'borzalmat keltő baleset', ebben az esetben a *borzalmas* szó alapjelentése kap szerepet, másrészt viszont jelentheti azt is, hogy 'nagy baleset', ebben az esetben a hangsúly a fokozó értelem kifejezésén van). Térbeli kiterjedésre utal a *mély(en), mélységes(en), magas(an), nagy* fokozó szók lexikális jelentése. Mi a helyzet a m e n n y i s é g kategóriával? A magyarra, mint ismeretes, az jellemző, hogy az általános ekvivalenst a mérték kategóriához tartozó *nagy* szóra vezethetjük vissza, a mennyiség kategóriára visszavezethető *sok* szó fokozó lexémaként csak néhány kifejezésben (*sok boldogságot, sok sikert, sok szerencsét*) alkalmazható. Használhatjuk viszont a *még, jóval* szavak mellett a fokozó értelmű szókapcsolatok fokozására: *nagyon okos, sokkal okosabb, nagyon mély, sokkal mélyebb, nagyon fut, sokkal jobban fut*.

Sajátos szemantikai háttérnek kell tekintenünk a 'tökéletes megvalósulás, tökéletes-ség' jelentést és a t ú l z á s t is. Az *abszolút(e), teljesen, teljes erő(ből/vel), teljes hosszában, teljes körűen, teljes magasságában, teljes mértékben, teljességgel, teljes terjedelmében, tökéletesen* és még néhány fokozó lexéma valójában „a lexikai fokozás abszolút szuperlatívuszának” a kifejezésére szolgál. A túlzás jelölésének szorosabb értelemben vett fokozó szavai (*túl, túlon túl, túlságosan, túlzottan*) pedig sajátos módon „lógnak ki” a viszonyítás rendjéből, mert jelentésük 'a kelletnél nagyobb (mértékben)' (vö. ÉrtSz.), és ilyenformán az *elég(gé), meglehetősen* ('kellő, megfelelő mértékben' vö. ÉrtSz.) szavakhoz viszonyítva jelölik a fokozást.

Végezetül meg kell említeni azt is, hogy vannak olyan fokozó lexémáink, amelyeknek nincs külön lexikális (elsődleges vagy alap-) jelentésük, tehát csak fokozó lexémaként aktualizálhatjuk őket. Ilyenek a *felette/fölötte, felettebb/fölöttébb, fene/fenemód/fenemódon, igazán, igen, igencsak, jócskán, módfelett/módfölött, nagyon, szerfelett/szerfölött, ugyancsak* szavak, és amennyiben a t ú l z á s fogalmát nem lexikális, hanem grammatikai jelentésnek tekintjük, úgy e körbe tartoznak a túlzás jelölésének említett lexikai eszközei is.

b) A fokozó értelmű mondatokban az *úgy* utalószó az igei, az *olyan* viszont a névszói és határozószói kulcsszavakra utal („*Az asszony nép úgy visongott, hogy az ember füle fáj.*” „*Olyan csend támadt a szobában, mint amilyen villámcsapás után szokott következni.*” „*Olyan régen volt, hogy szakállt képzelsz neki...*”, példák a MMNy.-ből: 393, 405, 406). A fokozó értelmű szókapcsolatokban viszont nem az ige, hanem a főnév van megkülönböztetett helyzetben. Ha a fokozó értelmű szókapcsolat kulcsszava ige, melléknév, határozószó vagy számnév, akkor a hozzá kapcsolódó fokozó lexéma szintaktikai szerepe határozói jellegű lesz (*szeret vkit /mélységesen/, szép /elmondhatatlanul/, jól /igazán/, sok /nagyon/*). Ha a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma jelzői jellegű: */mély/ bá-*

nat, /csodálatos/ szépség. A fokozó lexémák tehát alapvetően határozói vagy jelzői jellegűek lehetnek a magyar nyelvben. Formai szempontból e főszabálytól van eltérés. Olykor melléknévhez is járulhat jelzői, illetve minőségjelzői értelmező jellegű fokozó lexéma (/szörnyű/ régi, /tisztá/ fehér), ígéhez pedig fokhatározói értékű tárgy: nevetett is egyet, /nagyot, jóízűt/), de főnévhez is kapcsolódhat határozói jellegű bővítmény (/ízig-vérig/ pedagógus, /talpig/ férfi). Könnyen belátható azonban, hogy e kifejezések tartalmát illetően a főszabály érvényesül: *szörnyű régi* = 'nagyon régi', *tiszta fehér* = 'nagyon fehér', *nevetett nagyot, jóízűt* = 'nagyon nevetett', *ízig-vérig pedagógus* = 'igazi pedagógus', *talpig férfi* = 'igazi férfi'. Harmadik csoportként a (formai szempontból is) hasonlító jellegű fokozó lexémákat kell megemlíteni (*mint a sír, mint az álom* stb.).

A határozói jellegű fokozó lexémák körébe tartoznak 1. a fokozó partikulák (*felette/fölötte, felettébb/fölöttébb, túl/ságosan* stb.), 2. melléknév és melléknévi igenevek (*abszolút/ jól, /irtó/ szépen, /haláli/ könnyen, /ritka/ jól*), 3. -t toldalékos főnevek és melléknévek (*erőset, jót, mélyet, nagyot, szörnyet, a lelkét, a két szemét*), 4. -an/-en toldalékos melléknévek, melléknévi igenevek (*alaposan, bámulatosan, behatóan, betegesen, démonian, éberen, emberfeletten, hősiesen, keményen, mélységesen, öltre menően, teljes körűen*), 5. -l, -ul/-ül toldalékos melléknévek, melléknévi igenevek (*ádázul, áthatolhatatlanul, átkozottul, éktelenül, jól*), 6. -ba/-be, -ban/-ben toldalékos főnevek (*agybafőbe, miszlikbe, abszolút mértékben, lóhalálában, minden tekintetben, nagymértékben*), 7. -ra/-re toldalékos főnevek és melléknévek (*csudára, állatira, laposra, magosra*), 8. -ból/-ből toldalékos főnevek (*a lelke mélyéből, minden szempontból, tiszta szívből, torkaszakadtából*), 9. -ig toldalékos főnevek (*a végletekig, az utolsó csepp vérig, a velejéig, fülíg, inaszakadtáig, szakadásig, végkimerülésig*), 10. -vá/-vé toldalékos főnevek (*hamuvá, pozdorjává, ronggyá, ízzé-porrá*), 11. -val/-vel toldalékos jelzős főnevek (*őszinte szívvel, teljes erővel, teljes sebességgel, teljes széllel, tiszta szívvel*), 12. -stul/-stül toldalékos főnevek, ilyen főnevekkel alkotott frazeológiai egységek (*gyökerestül, szöröstitül-böröstitül, testestül-lelkestül*), 13. -va/-ve toldalékos határozói igenevek (*epedve, lélegzetviasszafojtva, lélekszakadva, sóvárogva*), 14. *alatt, felül, felett* névutós szerkezetek (*szempillantás alatt, reményen felül, ész nélkül*), 15. *hogy* (*ahogy*) kötőszós lexikalizálódott mellékmondatok (*hogy a lába sem érte a földet*).

A jelzői jellegű fokozó lexémák közé tartoznak 1. (olykor idegen eredetű) tőszók (melléknévek) (*ádáz, bő, dús, fő, komoly, mély, nagy, örök, ritka, tiszta, vad*, illetve *abszolút, barbár, fanatikus, krónikus*), 2. deverbális melléknévek, melléknévi igenevek, velük alkotott szó szerkezetek (*átütő, bódító, csodálatra méltó, állandó, maradandó, bonyolult, átkozott, esküdt, hatékony, osztatlan, cáfolhatatlan, csillapíthatatlan*), 3. denominális melléknévek, ilyen melléknévekkel alkotott jelzős szerkezetek (*bensőséges, bűnös, fagyos, súlyos, hűség, mélység, afrikai, állati, démoni, testi-lelki, vérbeli, arcátlan, embertelen, kulcsfontosságú, nagyszabású, nagy hírű, döntő fontosságú, bizonyító erejű*), 4. -i képzős névutóval alkotott kifejezések, illetve az ilyen kifejezéseknek szóösszetételekké vált módoszatai (*emberfeletti, átlagon felüli, feltétel nélküli, vég nélküli*).

A hasonló jellegű fokozó lexémák változatait illetően a szemantikai háttér tárgyalásakor említett példák formai szempontból is autentikusak.

A fokozó lexémák morfológiai-szintaktikai jellemzésével kapcsolatban részben szófajtnai, részben terminológiai, illetve a szinonímiával, antonímiával összefüggő kérdéseket is tisztázni kell.

c) Az -an/-en, -l, -ul/-ül toldalékos melléknévekről ezt olvashatjuk a MMNy.-ben: „A -lag, -leg, -n, -an, -en, -ul, -ül toldalékos melléknéveket nem tekinthetjük határozószóknak: ezek ragos melléknévek”. Máshol ez áll: „Határozóként leginkább -an, -en raggal

fordul elő [ti. a melléknév — SZG.], s ilyenkor már gyakran emlékeztet a határozószókra” (vö. 59, ill. 35). A MMNy. szerint az említett todalékok nem képzők, határozószók képzéséről nincs is szó a könyvben. Más vélemény szerint (É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998.) „az *-An* elemet nyelvtanaink általában a ragok között tartják számon. Márpedig az *-An* egyértelműen képző, a melléknévből képez határozószót”. Hasonló KIEFER véleménye az *-ul/-ül* todalékkal kapcsolatban is: „Az *-Ul* todalékot nyelvtanaink szintén a ragok között tartják számon. Főnévhez kapcsolódva az *-Ul* valóban lehet rag, és az is, mégpedig esetrag, föltéve, hogy valamely ige vonzataként jelenik meg: *jutalmul kap, lobogóul használták, feleségül vesz, vezérül választ*. Ha azonban melléknévből határozószót képezzünk vele, akkor képző: *rossz + ul, józan + ul, csúf + ul, orv + ul*. Ez a képző homonim az *-Ul* raggal, de nem azonos vele” (vö. 247). A fokozó értelmű szókapcsolatokban az *-an/-en*, illetve az *-l, -ul/-ül* és olykor más todalékos (pl. *-ra/-re*) melléknevek vitathatatlanul ugyanúgy viselkednek, mint a hagyományosan (vö. ÉrtSz.) határozószóknak tekintett fokozó lexémák.

A szófajtnai szempontból határozószókként viselkedő és valószínűleg azoknak is tekintendő fokozó lexémák és a fokozó szóknak egy kicsiny, már említett csoportja (*felette/fölötte, felettebb/fölöttébb, fene mód(on), igen, igencsak, jócskán, módfelett/módfölött, szerfelett/szerfölött, ugyancsak*, illetve *túl, túlon túl, túlságosan, túlzottan*) között az a különbség, hogy ez utóbbi csoport tagjainak, nincs valódi lexikális jelentésük, csak a fokozás jelölésére szolgálnak, tehát csak grammatikai jelentéssel rendelkeznek. A magyar nyelvészeti szakirodalom a közelmúltig nem használta a *partikula* szakkifejezést, (de I. Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 275—81) holott ezek a szavak kifejezetten fokozó értelmű partikulák. Ha tehát kimondottan szófajtnai szempontból vizsgáljuk a fokozó lexémákat, akkor azt kell mondanunk, hogy igei, melléknévi, határozószói, számnévi kulcsszók esetében a fokozó lexémák többnyire határozószók, főnévi kulcsszók esetében viszont melléknevek. Szófajtnai és szintaktikai szempontból meglehetősen heterogén képet mutatnak, szemantikai szempontból viszont egységeselek: fokozó lexémákként aktualizálva jelentéstartalmuk a *nagyon* szó jelentéstartalmának felel meg.

A szinonimiával kapcsolatban talán az a legérdekesebb kérdés, hogy a fokozó lexémákat tekinthetjük-e a *nagyon* szó szinonimáinak. A Magyar szinonimaszótár (O. NAGY GÁBOR—RUZSICZKY ÉVA. Bp., 1978.) a *nagyon* címszó alatt huszonnégy rokon értelmű szót sorol fel, a Magyar szókincstár (főszerkesztő KISS GÁBOR. Bp., 1998.) hatvanat. Az eltérés részben adódhat abból is, hogy a szótárak összeállítására eltérő elméleti háttérrel került sor. Erre utalhat az a tény, hogy a Szókincstárban a *nagyon* szinonimái között a *feltűnően, tömérdek, valami* szavakon kívül, amelyek a Magyar szinonimaszótárban megtalálhatók, nincs felsorolva a *nagy* melléknév és a *de* kötőszó sem. Valószínű azonban az is, hogy a szótárak készítői nem vették figyelembe azt a tényt — egyébként hasonlóan német és orosz nyelvű szinonimaszótárak készítőihez — hogy a *nagyon* (illetve a neki megfelelő német, orosz szavak) szinonimáinak nagy többsége csak a kulcsszók egy-egy csoportjától függő helyzetben tekinthető a *nagyon* szóhoz viszonyítva rokon értelműnek. E ténnyel adódhatnak következtetések. Ha ugyanis — csak a m é r t é k kategóriára visszavezethető szavak körén belül maradván — a *nagyon* szinonimáikhoz soroljuk a *csontig, nyálig, tökéig* szavakat (vö. KISS i. m.), miért nem tartoznak ide a hozzájuk formailag és szemantikailag is nagyon hasonló *bőrig, fűlig, torkig*, illetve a *velejéig, az utolsó csepp vérig, inaszakadtáig* kifejezések? Tulajdonképpen máig tisztázatlan, nagyon nehéz kérdés, hogy mik is azok a rokon értelmű szavak (szinonimák). Ha abból az álláspontból indulunk ki, hogy „... rokonértelműségről csak akkor beszélhetünk, ha valamely lexemapár több kontextusban is fölcserezhető” (vö. O. NAGY GÁBOR, A lexémák funkciója és a rokonértelműség. In: A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűj-

temény II. Szerk. KESZLER BORBÁLA. A cikk első megjelenése MNy. 1965: 312—22; RUZSICZKY ÉVA, A főlcsereíhetőség 16 szempontja a szinonímia értelmezésében: ÁNyT. XVI. 1985. 209—28, illetve BORBÁS GABRIELLA DÓRA, A szinonimitás elméleti szempontból /Lexikai szinonímia/. In: A szinonimitásról. Szerkesztette és lektorálta: GECSŐ TAMÁS és SPANNRAFT MARCELLINA. Bp., 1998. 25—40, 47), akkor a *nagyon* szinonimáinak tekinthetjük a több mint félezer határozói jellegű fokozó lexémát, hiszen egyértelmű, hogy általában több kontextusban (azaz több kulcsszóhoz kapcsolódva) helyettesíthetők *nagyon* szavunkat, de ki kell zárunk a (ugyancsak több mint félezer) jelzői jellegű fokozó lexémát, mert a szintaktikai-morfológiai kapcsolódási szabályok miatt nem helyettesíthetjük azt, holott jelentésüket és funkciójukat tekintve vele azonos szerepet töltenek be nyelvünkben. Ha következetesen akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy *nagyon* szavunknak „tisztá” (vö. STEPHEN ULLMANN, Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht. Berlin, 1967. 102) szinonimái a fokozó értelmű partikulák, a fokozó értelmű lexémák viszont ún. „kváziszinonimái” (vö. NICO WEBER Hg., Semantik, Lexikographie und Computeranwendungen. Tübingen, 1996. 17), és ezeknek a felsorolásakor figyelembe kell vennünk a fokozó lexémák függő helyzetét. Viszonylag teljes képet a fokozó értelmű szókapcsolatok szótára adhat.

B) Kulcsszóknak nevezem azokat a szavakat, amelyek fokozhatóknak tekinthetők, amelyekhez fokozó lexémák kapcsolódhatnak, és e kapcsolódás révén a kulcsszó jelentését nyomatékosítjuk.

a) Úgy vélem, hogy a szófajtant, a morfológiát illetően a kulcsszókkal kapcsolatban az egyetlen tisztázandó kérdés az, hogy lehetnek-e számnevek kulcsszók. Az ugyanis ma már egyértelmű, hogy nemcsak melléknevek (és határozószók), hanem igék és főnevek is fokozhatók lexikai eszközökkel. A fokozó értelmű szókapcsolatok meglévő szótáraiban (Сушинский, И. И., Словарь усилительных словосочетаний русского и немецкого языков. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der russischen und der deutschen Sprachen. Москва, 1997., OUBINE, I. I., Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers. И. И. Убин, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков ... Москва, 1995.) a kulcsszók között sem határozott, sem határozatlan számneveket nem találunk. Az egyértelmű, hogy a határozott számnevek intuitíve nem fokozhatók. Más a helyzet *sok* és *kevés* szavunkkal. Teljes mértékben egyet kell értenünk PETE azon megállapításával, amely szerint „a mennyiségi viszonyok nem csupán közvetlen vagy közvetett számosságként jelennek meg, hanem fokozati vagy fokbeli eltérés formájában is, amely jelenségek erejének, nagyságának, intenzitásának számokkal nem mindig kifejezhető mértéke vagy értéke” van (vö. PETE ISTVÁN, A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1992: 432). *Sok* és *kevés* szavaink alapjelentése (‘szám szerint pontosan meg nem határozott nagy-, illetve kisszámú’, vö. ÉrtSz.) éppen „pontatlansága” miatt (eltérően a tö- és sorszámnevektől) intuitíve fokozható, hozzájuk jól kapcsolódik a fokozó értelem magyar általános ekvivalense (*nagyon*), és sok más fokozó szó is: *sok /abnormálisan, abszolút, abszolút mértékben, állati, átkozottul, bámulatosan, baromian, borzalmasan, borzasztóan, bődületesen, éktelenül, elég, elképesztően, elképzelhetetlenül, elmondhatatlanul, elviselhetetlenül, embertelenül, eszméletlen módon, eszméletlenül, észtvészítően, fantasztikusan, felbecsülhetetlenül, félelmetesen, felettébb, felfoghatatlanul, felhőborítóan, felmérhetetlenül, feltűnően, felülmúlhatatlanul, fenemód, hallali(an), hallatlanul, határozottan, határtalanul, hihetetlenül, igazán, igen, igencsak, ijesztően, imponálóan, irdatlanul, irgalmatlanul, irtó, irtózatosan, irtóztatóan, iszonyatosan, iszonyúan, jó, kétségbeejtően, kétségtelenül, kiemelkedően, kifejezhetetlenül, kimondhatatlanul, kirívóan, kivételesen, különlegesen, különösen, leírhatatlanul, marha, megbocsátatlanul, megdöbbenően, meghökkenően, meglehetősen, meglepően, megrendítően,*

mérhetetlenül, módfelett, nagyon, nyilvánvalóan, nyomasztóan, örületesen, példátlanul, pokolian, rémesen, rendkívül, rettenetesen, roppant, szédítően, szédületesen, szembeötlően, szembeszökően, szembetűnően, szerfölött, szokatlanul, szörnyen, tömérdek, túlon túl, túlságosan, túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül, végtelenül, veszettül, vitathatatlanul/, illetve kevés /abnormálisan, abszolút, állati, átkozottul, bámulatosan, baromian, borzalmasan, borzasztóan, egészen, elég, elképesztően, félelmetesen, felettből, felháborítóan, feltűnően, fenemód, halálán, hallatlanul, határozottan, hihetetlenül, igazán, igen, igencsak, ijesztően, irtó, irtózatosan, irtóztatóan, istentelenül, iszonyatosan, iszonyúan, jó, katasztrófálisan, kétségbeejtően, különlegesen, különösen, marhára, megbocsáthatatlanul, megdöbbenően, meghökkentően, meglehetősen, meglepően, megrendítően, módfelett, nagyon, nyilvánvalóan, örületesen, példátlanul, rém, rémesen, rendkívül, rettenetesen, roppant(ul), szembeötlően, szembeszökően, szembetűnően, szerfölött, szokatlanul, szörnyen, túl, túlon túl, túlságosan, túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül, végtelenül, veszettül, vitathatatlanul/. Szófajukat illetően tehát kulcsszók lehetnek igék, főnevek, melléknévek, melléknévi igenevek, határozatlan számnevek és határozószók.

b) A kulcsszók szemantikai jellemzésekor a következő szempontokat célszerű figyelembe venni: 1. szófaji hovatartozás (igaz, nem szemantikai kategória, de a szójelentésre hatással van), 2. az általánosabb jelentéskategóriákba sorolás lehetősége (általánosabb jelentéskategóriáknak ez esetben a mozgást, a minőséget (tulajdonságot, illetve a személy, csoport megnevezését) tekintem, 3. a jelentés pozitív, közömbös vagy negatív volta, 4. a jelentés konkrét vagy absztrakt volta. Az természetes, hogy egy adott szó — egyébként éppúgy, mint ahogyan olykor alaktani szempontból is több sajátossággal rendelkezhet — olykor több szemantikai kategóriával is jellemezhető.

I. Főnevek

1. Mozgásra utaló, azzal kapcsolatos, azt megnevező főnevek. — Ebbe a csoportba sorolhatók mindazon a főnevek, amelyek mozgásra, bármilyen fajta tevékenységre, folyamatra, állapotra, magatartásra, fizikai vagy szellemi, érzékszervi működésre, bármilyen jellegű tevékenység akadályozására, vagy annak eredményére utalnak. E körbe tartozó kulcsszók például: *agitáció, agresszió, álmatlanság, anarchia, biztonság, elemzés, feledés, felindulás, gond, hallgatás, kívánság, küzdelem, nyugalom, nyugtalanság, panaszkodás, pontosság, rendtelenség, részvétel, sérülés, szag, szegénység, szolgálat, szomjúság, illetve akadály, továbbá baleset, kár, szerencsétlenség.*

2. Minőségre, (fizikai, szellemi, lelki, jellembeli) tulajdonságra utaló, azt megnevező, illetve valamely állapot jellemzésére utaló főnevek. — Ilyeneknek tekinthetjük például: *hőség, illat, szárazság, szépség, illetve bátorság, feledékenység, felelőtlenség, gondtalanság, hősiesség, hülyeség, irigység, kegyetlenség, keményszívűség, lelkesedés, mohóság, ostobaság, pontosság, reménytelenség, szemérmelenség, szemtelenség, szótlanosság, továbbá hangsúly, összhang.*

3. Személyeket, illetve személyek csoportját jelölő főnevek. — A személyeket jelölő főnevek szintén többfajta jelentésszegmentum alapján tekinthetők fokozhatóknak: valamely tevékenység, képesség, illetve ennek hiánya jellemző rájuk (*analfabéta, hadsereg, kalandor, művész, pedagógus*), valamely cselekvés eredményét jelölik (*áldozat*), illetve valamely tulajdonság jellemző rájuk (*barát, hős*).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fokozhatóknak tekinthető főnevek valamilyen módon vagy a tevékenység (szélesebb értelemben vett mozgás), vagy a tulajdonság (szélesebb értelemben vett minőség) jelölése révén válnak a fokozó értelmű szókapcsolatok kulcsszavaivá. Ez jellemző a gyakorlati okok miatt külön csoportba sorolt személyt jelölő névszókra is.

4. Pozitív, közömbös, negatív jelentésű főnevek. — Célszerűnek látszik, hogy meghatározzuk a pozitív (jó), a negatív (rossz), és a közömbös szavak, fogalmak jelentését. Közismert, hogy a filozófiának (különösen például a vallásfilozófiának, így a kereszténység filozófiájának) igen fontos, olykor központi kérdése a jó és a rossz fogalmának az elhatárolása, de foglalkoznak ezzel a kérdéssel jogtudósok is, illetve problémát jelenthet a jó és rossz elkülönítése a mindennapi életben, például minőségellenőrzéskor. Nyelvészeti szempontból 'jó', 'pozitív' jelentésűeknek tekintem azokat a szavakat, amelyek az életszükséglet szempontjából kedvező, a társadalmi élet, az erkölcs követelményeinek megfelelő, a maga nemében vagy valamely szempontból kifogástalan fogalomra utalnak (vö. ÉrtSz.). Rossznak tekintem azt, ami az életszükségletek, a társadalmi élet szempontjából kedvezőtlen, valamely szempontból kifogásolható. Közömbösnek tekintem mindazt, ami az előző két kategóriába nem sorolható, illetve, amelyekről pusztán lexikális jelentésük alapján nem állapítható meg pozitív vagy negatív jellegük (pl. a *hőség* szó attól függően jelölhet jót vagy rosszat, milyen összefüggésben használjuk).

Pozitív jelentésű főnevek pl.: *biztonság, pontosság, szépség, bátorság, hősiesség, barát, hős, művész*. Jelentésük szerint közömbös tartalmú főnevek pl.: *agitáció, elemzés, futás, hallgatás, szag, hőség, szótlanság, feladat, rejtvény, hangsúly*. Negatív jelentésű főnevek pl.: *agresszió, álmatlanság, anarchia, gond, rendtelenség, szerencsétlenség, irigység, kegyetlenség, ostobaság, szemtelenség, baleset, kár, kalandor*.

5. Konkrét és absztrakt jelentésű főnevek. — A konkrét és absztrakt jelentésű főnevek sajátosságaival általában foglalkoznak a (hagyományos) leíró nyelvtanok is. Ez esetben — ugyancsak az ÉrtSz.-ra támaszkodva — konkrét jelentésűeknek tekintem azokat a főneveket, igéket, melléknveket, amelyek valamilyen érzékelhető, kézzelfogható, egyedileg meghatározott dolgot, tevékenységet, tulajdonságot jelölnek. Absztraktnak tekintem azokat a szavakat, amelyek a konkrét (fizikai) valóságtól elvonatkoztatott, belőle elvont, a valóságban kézzelfogható módon, fizikai jellemzőkkel felruházottan nem létező eszméi, gondolati fogalmat, cselekvést, tulajdonságot jelölnek. Konkrét jelentésű főnevek pl.: *álmatlanság, futás, hallgatás, küzdelem, sérülés, szag, hőség, illat, szárazság, baleset, kár*. Absztrakt jelentésű főnevek pl.: *felindulás, gond, kívánság, részvét, bátorság, hősiesség, barát, hős*. A szóhasználatától függően egy adott főnév olykor hol az egyik, hol a másik csoportba sorolható (pl.: a *szépség* szó 'a szép mn-vel kifejezett tulajdonság' jelentéssel az absztrakt kategóriához tartozik, 'feltűnően szép személy, kül. nő' jelentéssel a konkrét kategóriához. Konkrét és absztrakt jelentéssel egyaránt lehet használni még például a *küzdelem, sérülés, kár* /*erkölcsi* — absztrakt! / szavakat is).

II. I g é k

A fokozhatónak tekinthető igék általában valamilyen fajtájú tevékenységet, történést jelölnek. A tevékenység-, illetve történésfajták jellegük szerint bizonyos főkig osztályozhatók: 1. tevékenykedés általában (*tevékenykedik*), 2. fizikai jellegű mozgás, cselekvés (*fut, üt, vár*), 3. fizikailag érez vmit, történik vele vmi (*fázik, megbetegszik, reszket, szomjazik*), 4. valamennyé válik (*elszárad*), 5. fizikai és szellemi jellegű tevékenység jelölése azonos szóval (*dolgozik, küzd*), 6. szellemi, érzelmi, lelki tevékenység (*elfelejt, érdekel, felindul, kíván, nyugtalanodik, panaszkodik*), 7. vkire, vmire vmilyen módon hat (*csábít, nyugtalanít, veszélyeztet, zavar*), 8. vmilyen módon kapcsolatba kerül vkivel, vmivel (*barátkozik, gondoskodik, irigyel, kegyetlenkedik, támad, verekszik*), 9. vmely (érzék)szerv működik, illetve nem működik (*hall, hallgat, lát, megvakul*), 10. vmit nem enged, akadályoz (*óv, óvakodik, őrizkedik, tilt, véd*). Pozitív jelentésű igék pl.: *barátkozik, gondoskodik, szeret*. Közömbös jelentésű igék pl.: *dolgozik, eleméz, fut, vár, érdekel, hallgat, óv, tilt, szárad*. Negatív jelentésű igék pl.: *irigyel, kegyetlenkedik, tá-*

mad, csábít, veszélyeztet, fázik, szomjazik. Konkrét jelentésű igék pl.: *fut, szárad, fázik, szomjazik.* Absztrakt jelentésű igék pl.: *csábít, irigyel, nyugtalankodik.*

III. Melléknevek (határozói igenevek, határozósók)

A szemantikai jellemzés során nem indokolt a határozósók és a melléknevek elkülönített vizsgálata. Jelentés szempontjából a melléknevek, határozói igenevek, határozósók viszonylag homogén csoportot alkotnak, illetve egyes igenevek szorosan kötődnek az igéhez. A melléknevek esetében ismét a tevékenység, tulajdonság (illetve ezek hiánya) a meghatározó tényező, továbbá hozzájuk kapcsolódik az *átlagosság* és *hasonlóság* mint jellemző kategória. A tulajdonságra utaló melléknevek jelölhetnek 1. fizikai (*fehér, forró, nehéz, nagy*), 2. szellemi, lelki (*bátor, buta, erkölcstelen, hősies, kegyetlen, önzetlen, rendes, szenvedélyes, takarékos*), 3. viszonyra utaló (*baráti, ellenséges, ellentmondásos*) tulajdonságot. A tevékenységre, cselekvésre utalók kifejezhetik 1. vminek tevékeny voltát (*aktív*), utalhatnak arra, hogy 2. vki/vmi vágyik vmire, szeretne vmit csinálni (*álmos, csábító, szomjas*), vki vmire hajlamos (*feledékeny, gondos, lobbánékony, tevékeny*), 3. vmilyen érzést vkivel vmivel viszonylatban (*barátságos, irigy, mohó*). A tulajdonság hiányának, a tehetetlenségnek a jelölése általában kapcsolódik a fosztóképző megjelenéséhez (*értelmetlen, haszontalan, rendetlen, szemérmetlen, tapintatlan, álmatlan, tehetetlen*). Az *átlagos, közömbös* szavak vminek átlagos voltára, a *hasonló* szó pedig két vagy több személynek, dolognak, helyzetnek stb. hasonló voltára utal. Pozitív jelentésű melléknevek pl.: *pontos, szép, bátor, rendes, gondos, barátságos*. Közömbös jelentésű melléknevek pl.: *fehér, forró, csendes, álmos, közömbös*. Negatív jelentésű melléknevek pl.: *csúnya, buta, erkölcstelen, szemtelen, irigy, értelmetlen, haszontalan, rendetlen, szemérmetlen, tapintatlan*. Konkrét jelentésű melléknevek pl.: *fehér, forró, csúnya, álmos, álmatlan*. Absztrakt jelentésű melléknevek pl.: *erkölcstelen, szenvedélyes, feledékeny, gondos, mohó, értelmetlen, tapintatlan*.

A számnemek esetében tekintettel egyedi voltukra, sajátos jelentésükre, a szemantikai jellemzésnek nincs jelentősége. A kulcsszók túlnyomó többsége több jelentésszegmentum révén fokozható, a fokozó értelmű szókapcsolatok szemantikai motiváltsága tehát olykor nagyon sokrétű lehet. A *türelmes* *mi n ö s é g / t u l a j d o n s á g* kategóriába sorolható kulcsszó fokozható például a 'teljesség' (*abszolút, abszolút mértékben, teljes mértékben* stb./ *türelmes*), a 'következmény' (*bámulatosan, borzasztóan, csodálatosan* stb./ *türelmes*), a 'mérték' (*a végletekig, nagyon, végtelenül*, stb./ *türelmes*), a 'hasonlítás, (viszonyítás)' (*átlagon felül, különösen/ türelmes*) jelentésszegmentumok alapján. Igen ritkán találunk olyan kulcsszót is, amelyik csak egyetlen jelentésszegmentum alapján fokozható. Így például az *egyedülálló* ('nem családos') szó — megítélésem szerint — csak a 'teljesség' jelentésre visszavezethető (*abszolút, abszolút mértékben, egészen, minden szempontból, minden tekintetben, százszázalékosan, teljesen, teljes mértékben, teljességgel, tökéletesen*) kulcsszavakkal alkot fokozó értelmű szókapcsolatot.

C) A fokozó értelmű szókapcsolatok dinamikus és statikus sajátosságokkal rendelkeznek. Alkothatunk teljesen egyedi, konkrét szituációhoz kötődő fokozó értelmű szókapcsolatokat, illetve használhatjuk a fokozó lexémákat is alkotó, egyedi módon. Másrészt viszont egy adott kulcsszóhoz a fokozó lexémáknak csak bizonyos csoportja kapcsolódhat, illetve egy adott fokozó lexémával sem fokozhatunk minden kulcsszót. A fokozó értelmű szókapcsolatok statikus jellegük révén szótározhatók.

a) A fokozó értelmű szókapcsolatok szemantikai jellemzőit illetően eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a kulcsszók és a fokozó lexémák kapcsolódásának, azaz a fokozó értelmű szókapcsolatok létrejöttének nincs általános szabálya. A fokozó szavak kiválasztásának a lehetősége teljes mértékben a konkrét kulcsszótól függ. Az is előfordul, hogy az azonos tövű kulcsszavakhoz is különböző fokozó lexémák kapcsolódhatnak, il-

letve ugyanaz a fokozó lexéma nem mindig kapcsolódhat azonos szótövű kulcsszókhoz. Így például a *szép* vagy *szeret* szavakat fokozhatjuk a *borzasztóan*, *borzalmasan* szavakkal, de a *szépség*, *szeretet* szavakat nem fokozhatjuk a *borzasztó*, *borzalmas* melléknévvel, míg a *szerencsétlen/szerencsétlenség* származékszók esetében ez lehetséges: *borzasztóan/borzalmasan szerencsétlen*, *borzasztó/borzalmas szerencsétlenség*. A fokozó lexémák és a kulcsszók háttérjelentéseit illetően a legváltozatosabb összefüggésekre találunk példákat: a fokozó lexéma visszavezethető a mérték kategóriára, a kulcsszó jelentése a mozgás vagy minőség kategóriára (*nagy küzdelem*, /*nagy/ hőség*), a fokozó lexéma lexikális jelentése utalhat mozgásra, a kulcsszó ugyancsak mozgást jelöl (*hatékonyan/dolgozik*), a fokozó lexéma eredetileg minőséget jelöl, a kulcsszó jelentése mozgásra vagy minőségre vonatkozik (*/jól/ fut*, /*csodás/ bátorság*), a fokozó lexéma jelentése következmény kifejezésére vezethető vissza, a kulcsszó mozgást, minőséget jelöl (*elképesztő/ küzdelem*, /*elképesztő/ hőség*), és még sokáig sorolhatnánk a szemantikai jellegű kapcsolódások különböző változatait. Különösebb figyelmet az érdemel, mennyiben á t t e t s z ő e k, l o g i k u s a k, mennyiben m o t i v á l t a k a fokozó értelmű szókapcsolatok a magyar nyelvben.

A nyelvi jel önkényességének és motiváltságának a kérdése F. DE SAUSSURE ismert előadásai óta a nyelvudomány alapkérdései közé tartozik. A motiváltságot illetően a szakírók általában hangsúlyozzák, hogy „csak viszonylagos” (TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1989. 54), „nyelvi” (M. D. STEPANOWA, W. FLEISCHER, Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig, 1985. 70), „bizonyos értelemben vett” (Einführung in die Grundfragen der Sprachwissenschaft. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von WILHELM BONDZIO. Leipzig, 1984. 79) motiváltságról lehet szó. SZÜCS a fokozó értelmű szókapcsolatok motiváltságával összefüggésben a következőket írja: „A fenti alakok [ti. a fokozó értelmű szókapcsolatok különböző változatai — Sz. G.] komplex értéke az adott paradigmikus viszonyokból és szintagmatikus kapcsolódási lehetőségekből adódik. Ezt az összjátékot számos tényező befolyásolja (produktivitás, gyakoriság, kombinálhatóság, szinonímia, konnotáció, stílusérték, képszerűség stb.). Ebben az összefüggésben a motiváció a legjelentősebb szerep, mivel gyakorlatilag háromszorosan is érvényre jut: s z e r k e z e t i motivációként (a komplex szóalak áttetszőségével), s z e m a n t i k a i motivációként (metaforában) és p r a g m a t i k a i motivációként (a nyelvhasználó értékelő beállítottságával)” (vö. SZÜCS i. m. 184—6). Ha a háttérjelentésekre visszavezethető összefüggéseknek a körén belül alkotunk, illetve használunk fokozó értelmű szókapcsolatokat, akkor a szintagmák többnyire áttetszőek, logikusnak tekinthető kapcsolatok, motiváltak. Mégis, e körön belül is találunk kivételeket. A fokozó lexémákat és a kulcsszókat nagyon sokszor „csak a gépies használat, a vak megszokás” (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy veszedelmes nyelvi élősd: *alapvető*: MNy. 1985: 101) párosítja egybe. A nyelvhasználat, az úzus átlépi a motiváció, a logika határait, oly mértékben, hogy a fokozó lexéma nemcsak eredeti lexikális jelentését veszti el, hanem szinte megszűnik fokozó funkciója is, és töltelékszóvá válik. Ez figyelhető meg különösen a *fantasztikus(an)*, *komoly(an)*, a stilisztikailag durva minősítésű *állati(an/ra)*, *baromi(an/ra)* és még néhány eredeti jelentését obszcénnek is minősíthető fokozó szóval kapcsolatban. A demotivált fokozó értelmű szókapcsolatok esetében az a fokozó lexéma is elveszti lexikális jelentését, amely egyébként alkalmas áttetsző, logikusnak tekinthető, motivált fokozó értelmű szókapcsolat alkotására. E jelenség különösen jól megfigyelhető a p o z í t í v é s n e g a t í v alapjelentésű, k ö v e t k e z m é n y, illetve m i n ő s é g szemantikai háttérre visszavezethető fokozó lexémákkal alkotott szókapcsolatok körében.

JUNG a j ó é s r o s s z filozófiai kérdéseivel foglalkozó esszéjében Nietzsche gondolatát idézi: „Ha egy fa az égig ér, gyökerei a pokolig nyúlnak le. Ám a fa fönt és lent

ugyanaz” (vö. C. G. JUNG, Gondolatok a jóról és a rosszról. Bp., 1996. 36). Talán profánul hangzik, de a fokozó értelmű szókapcsolatokban — főként a huszadik század második felében — némileg ilyenfajta jelenség figyelhető meg: a lexikális jelentés síkján pozitív, illetve negatív alapjelentésű fokozó lexémák a potenciális, illetve aktuális jelentés síkján „azonos fa” alkotórészeivé válnak, a fokozó értelmű szókapcsolatokban ugyanazt a funkciót töltik be: /csodálatosan/ gondos = /szörnyen/ gondos (‘nagyon gondos’), /csodálatosan/ hasonló = /borzasztóan/ hasonló (‘nagyon hasonló’). A pozitív jelentésű kulcsszók és a negatív lexikális jelentésű fokozó lexémák összekapcsolódása révén illogikus, szemantikailag tulajdonképpen demotivált szókapcsolatok jönnek létre: /rettenetesen/ barátságos, /iszonyatosan/ pontos, /borzasztóan/ rendes, /átkozottul/ sikeres, /pokolian/ szép. Megítélésem szerint azokat a szókapcsolatokat, amelyekben absztrakt jelentésű szavakhoz eredetileg konkrét jelentésű, pl. a minőség, tér kategóriákra visszavezethető (pl. *erős/en/, mély/en/*) fokozó lexémák kapcsolódnak (*/erős/ felindulás, izgalom, szenvedély, vágy* — vö. ÉrtSz. /*mélyen/ gyászol, megbánt*) szemantikailag motiváltaknak tekinthetjük, de a szóhasználat következtében sok, a jó — rossz ellentéppárra jellemző jelenségtől független, szemantikailag motiválatlan fokozó értelmű szókapcsolat van nyelvünkben (pl. *buta /mint az ágyú, mint a sötét éjszaka, mint a tök/, /ennivalóan/ drága, /csúnyán/ megbánt, /derekasan/ küzd, /fülig/ eladósodott, /szöges/ ellentét*). Bár szerkezetileg motiváltak, szemantikailag természetesen motiválatlanok a fokozó partikulákkal alkotott szókapcsolatok (pl. */felettébb/ mulatságos, /módfelett/ tanulságos, /ugyancsak/ érdekes*). Egyetértünk tehát azzal, hogy a „strukturális és a szemantikai motivációnak ebben az összjátékában számos átmeneti fokozat van a teljesen motivált és a teljesen demotivált formák szélső pozíciói között” (vö.: FLEISCHER, WOLFGANG — BARZ, IRMHILD, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, 1992. 18; SHAW, J. HOWARD, Motivierete Komposita in der deutschen und englischen Gegenwartssprache. In Tübingen Beiträge zur Linguistik. 118. 1979. 23—5; illetve SZÜCS i. m. 193).

b) A magyar fokozó értelmű szókapcsolatok felszíni szerkezetével már korábban is foglalkoztam (vö. SZÉKELY i. m. 1998.) Itt tehát csak egy egészen rövid áttekintést adok. A kulcsszók és fokozó lexémák közötti jellemző kapcsolódási lehetőségek igen változatos képet nyújtanak: I. a kulcsszó ige, a fokozó lexéma 1. partikula (*/szeret /fölöttébb/*), 2. toldalék nélküli melléknév (*/tönkre ment /abszolúte/*), 3. -t toldalékos melléknév (*/nevet /jót/*), 4. -an/-en toldalékos melléknév/határozószó (1. fentebb!) (*/tud /bámulatosan/*), 5. -l, -ul/-ül képzős határozószó (*/megver /jól/*), 6. -ba/-be toldalékos főnév (*/ver /agyba-főbe/*), 7. -ban/-ben toldalékos főnév (*/fut /lóhalálában/*), 8. -ra/-re toldalékos melléknév, főnév (*/ver /laposra/, keres /életre halálra/*), 9. -ból/-ből toldalékos (jelzős) főnév (*/szeret /tisztá szívből/*), 10. -ig toldalékos (jelzős) főnév (*/dolgozik /inaszakadtáig/*), 11. -vá/-vé toldalékos főnév (*/zúz /pozdorjává/*), 12. -val/-vel toldalékos (jelzős) főnév (*/szárguld /teljes sebésséggel/*), 13. -stul/-stül toldalékos főnév (*/megváltoztat /gyökerestül/*), 14. -va/-ve toldalékos igenév (*/vár /epedve/*), 15. névutós szerkezet (*/beválik /reményen felül/*), 16. mód, módon szavakkal alkotott kifejezés (*/kedvel /rendkívüli módon/*), 17. hasonlítás (*/alszik /mint a bunda/*). II. A kulcsszó főnév, a fokozó lexéma 1. melléknév (*/ádáz/ küzdelem*), 2. deverbális melléknév, igenév (*/átütő/ siker*), 3. denominális melléknév (*/súlyos/ hiba*), 4. névutós szerkezet (*/feltétel nélküli/ megadás*), 5. -ig toldalékos főnév (*/talpig/ férfi*). III. A kulcsszó melléknév, határozószó, a fokozó lexéma 1. partikula (*/igencsak/ fehér*), 2. melléknév (*/irtó/ szép*), 4. határozószó (*/bámulatosan/ kemény, léktelenül/ nehéz*), 5. -ban/-ben toldalékos (jelzős) főnév (*/minden tekintetben/ megfelelő*), 6. -ból/-ből toldalékos (jelzős) főnév (*/minden szempontból/ csodálatos*), 7. -ig toldalékos főnév (*/fülig/ szerelmes*), 8. névutós főnév (*/reményen felül/ sikeresen*), 9. -n toldalékos (jelzős) főnév (*/rendkívüli módon/ jól*), 10. hasonlítás (*/fehér /mint a hó/*). IV. A kulcsszó számnév,

a fokozó lexéma lehet partikula (*/túl/ sok*), melléknév (*/tömerdek/ sok*), határozószó (*/bámulatosan/ sok*, */éktelenül/ sok*), toldalékos (jelzős) főnév (*/minden tekintetben/ kevés*, */minden szempontból/ sok*).

A motivált és demotivált analitikus fokozó értelmű szókapcsolatok tehát mind szemantikai, mind szerkezeti jellemzőiket tekintve bonyolult részrendszert alkotnak a magyar nyelv lexikai állományán belül, és lényegesen módosítják annak szinonima- (antonima-) és poliszémia-rendszerét. HORVÁTH megállapítása a szókészletnek erre a körére is érvényes: „A szókészlet bizonyos részrendszereit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy ezeken belül az egyes szavak olyan jelentős fejlődésen mennek keresztül (poliszémia), hogy kialakuló metaforikus jelentéseik egymás szinonimáivá válnak. Ez azt jelenti, hogy e szavak újabb jelentései nem teljesen új önálló jelentéseket képviselnek, hanem egy, a nyelvben már létező jelentésbe torkollnak, annak újabb sajátos árnyalatait hozva létre. Az így létrejövő jelentések tehát már létező szinonimasorokba illeszkednek bele, azt gazdagítják” (HORVÁTH KATALIN, *Hogyan bővülnek a szinonimasorok? /A poliszémia és a szinonímia összefüggéseiről/*: MNy. 1996: 325—31, 325).

2. Szintetikus szókapcsolatoknak nevezem azokat a fokozó értelmű szókapcsolatokat, amelyekben a fokozó lexéma és a kulcsszó egyértelműen nem különül el egymástól, és külön-külön nem alkot szótározható nyelvi egységet. A szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatok esetében a szinonímia kérdése másként jelentkezik, mint az analitikus fokozó értelmű szókapcsolatok esetében. BALÁZSI utal arra, hogy például a *poroszkál* és a *vágtázik* szavakat nem cserélhetjük fel egymással a szövegben (vö. BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, *A szóláshasonlatok szinonimitásáról*. In: *A szinonimitásról*. Szerkesztette és lektorálta: GECSŐ TAMÁS és SPANNRAFT MARCELLINA. Bp., 1998. 25) (tehát nem tekinthetők szinonimáknak), ugyanakkor viszont az is tény, hogy a Magyar szinonimaszótár szerzői is számos esetben tekintik rokon értelműeknek azokat a szavakat, amelyeknek jelentése között csak a fokot illetően van jelentésbeli különbség (pl. „*csúnya ... rút* (nagyobb mérték, ill. már-már utálkozást keltően”). Ezekben az esetekben semmilyen formai elem sem utal arra, hogy az egyik szó jelentése a másik szó jelentéséhez viszonyítva fokozó értelmet fejez ki. Számos ilyen példát találunk a magyarban: *bírál* < *ostoroz*, *bosszant* < *mérgesít*, *bánt*, *dühít* < *bőszít*, *örjít*, *fázik* < *reszket*, *didereg*, *haragszik* < *dühöng*, *keres* < *kutat*, *kiált* < *kiabál*, *ordít*, *üvölt*, *kínoz* < *kegyetlenkedik vkivel*, *öl*, *sanyargat*, *rágalmaz* < *gyaláz*, *szeret* < *rajong*, *bálványoz*, *imád*, *megvész* (*vkíért*), *bátorság* < *merészség*, *rettenthetetlenség*, *vakmerőség*, *erőszak* < *agresszió*, *terror*, *kegyetlenség* < *bestialitás*, *brutalitás*, *irgalmatlanság*, *kíméletlenség*, *könyörtelenség*, *szadizmus*, *szegénység* < *koldusbot*, *nincstelenség*, *szerencsétlenség* < *katasztrófa*, *zavar* < *káosz*, *bátor* < *hősies*, *oroszlánszívű*, *merész*, *vakmerő*, *rettenthetetlen*, *kis* < *apró*, *csekély*, *csepp/csöpp*, *gyűszűnyi*, *hangyányi*, *icipici*, *parányi*, *pici*, *picike*, *picuri*, *kimerült* < *holtfáradt*, *hullafáradt*, *dőgfáradt*, *pontos* < *aprólékos*, *egzakt*, *precíz*, *szemérmetlen* < *obszcén*, *sok* < *megszámlálhatatlan*, *rengeteg*, *számtalan*, *tengernyi*, *töméntelen*, *tömerdek* stb. Az ilyen típusú szintetikus szókapcsolatok természetesen motiválatlanok, még akkor is, ha szóösszetételek vagy derivátumok, mert nem különíthetjük el világosan a kulcsszót és a fokozó elemet.

Motiválatlanok azok a frazeologizmusok vagy állandósult szókapcsolatok is, amelyek a szinonimákhoz hasonló módon fejeznek ki fokozó értelmet: *álmos* < *majd leragad a szeme* ('nagyon álmos'), *biztos* < *mérget vehet rá* ('nagyon biztos'), *drága* < *egy vagyona került, az Isten pénze is kevés hozzá* ('nagyon drága'), *fázik* < *majd megveszi az Isten hidege* ('nagyon fázik'), *hallgatag* < *egy szavát sem lehet venni* ('nagyon hallgatag'), *haragszik* < *a plafonon van, majd megüti a guta, nem lát a pipától* ('nagyon haragszik'), *sok* < *annyi, mint a csillag az égen, annyi, mint a hajam szála, Dunát lehet*

vele rekeszteni, se szeri, se száma ('nagyon sok') stb. Mind a szinonimákkal, mind pedig a frazeologizmusokkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a velük rokon jelentésű kulcsszó szófaját illetően lehet ige is, névszó és határozószó is.

A szintetikus szókapcsolatok egyéb változatai legalábbis formailag motiváltaknak tekinthetők, mert a kulcsszók és a fokozó elemek, ha nem is mindig lexikálisan, de morfemikusan elkülöníthetők egymástól. A mély és magas hangrendű változat elkülönülése a fokozó értelem szempontjából (pl. *kever-kavar, lebeg-lobog, tömpe-tompa*, vö. MMNyR. 1: 150) kétségkívül a sajátosan magyarra jellemző eszköze a fokozó értelem kifejezésének. A képzők használata a fokozó értelem kifejezésére tulajdonképpen idegen a magyar nyelvtől. VELCSOV a fokozó értelmet jelölő képzőkről megállapítja, hogy „alig termékenyek” (MMNy. 148), TOMPA pedig nem is használja a *szóképzés* terminust, amikor azt írja, hogy van néhány olyan szó, amelynek hosszabb szótesttel rendelkező párja az intenzitás kifejezője lehet: *jóságos, szépséges, gyönyörűsleges, magasságos, vénséges, tarkabarka, vágyakozik* (vö. MMNyR. 151). Mégis tény, hogy ez esetben nem a hosszúság (megítélésem szerint a *tarkabarka* nem is tartozik e körbe!), hanem a *-ság(os) /-ség(es)* képző utal a fokozó értelemre. Olyan tősgyökeres előképző, amely a fokozó értelem jelölésére szolgálna, ugyancsak ritka a magyar nyelvben. Az e körbe sorolható morféma, morféma jellegű szók (pl. */agyon-/csap, dicsér, ver, /tök-/ jó, rossz*) is kevés kulcsszóhoz kapcsolódnak. Az ilyen funkcióban (egyébként olykor talán főlegesen gyakran) használt prefixumok inkább idegen eredetűek (*extra-, hyper-/hiper-, super-/szuper-, ultra-*), és viszonylag kevés magyar szóhoz kapcsolódnak (*szuperjő*), főként idegen eredetű kulcsszavakkal fordulnak elő (*extravagáns, hipermodern, ultradikális*).

A fokozó értelmű szóösszetételeknek a nagy többsége mind morfológiailag, mind szemantikailag motivált hasonlító összetétel, pl. *bombabiztos, halálbiztos, méregdrága, falfehér, hófehér, krétafehér, patyolatfehér, tűzforró, pehelykönnyű, pihékennyű, szélkönnyű, habkönnyű, leheletkönnyű, paprikapiros, pipacspiros, tűzpiros, vérpiros, csontszáraz, koldusszegény, rákvörös, tűzvörös, vérvörös*. Vannak persze nem hasonlító értelmű és szemantikailag nem motivált összetételek is: *dúsgazdag, kebelbarát, tökjő* stb. Az összetételek között tartjuk számon az állandósult szóismétléseket, ikerszókat (*sok-sok, telis-tele* stb.) is, de a szóismétlés inkább már a fokozó értelem kifejezésének a mondattani eszközei közé tartozik.

3. A magyar nyelv a lexikai fokozás kifejezésének igen gazdag eszközrendszerével rendelkezik. A fokozó eszközök a szövegben nagyon sokszor halmozottan jelennek meg, a legváltozatosabb kombinációkban. Ezt az a tény is lehetővé teszi, hogy a hasonlítás, a mérték és a túlzás háttérjelentésekre visszavezethető fokozó lexémák általában nem, vagy nem minden esetben fokozhatók, a tér, idő, minőség kategóriákra visszavezethető fokozó lexémák viszont maguk is fokozhatók, pl. (*nagyon*) *bátran, csúnya, csúnyán, durva, mélyen* stb. A halmozott fokozás előfordulhat egy mondaton belül: „*Ez borzasztó nagy kihívás...*” (Előttünk élően soha senki. Címlapcsevegés Héder Barnával és Palik Lászlóval. Peterdi Pál rovata: Füles 1998/28: 12—3), dialógusban („...*Fáradt vagy? — Hulla. — Visszamegy még? — Mint a meszes.*” — Normális ember nyolctól nyolcig. Címlapcsevegés Bajor Imrével. Peterdi Pál rovata: Füles 1998/23: 12—3), de hosszabb szövegben is:

„Verebes István: Nekem tetszik

De mennyire!...

Ahogy ül a kamerák előtt abban a kis izés rucájában, amiről írja a főcím, hogy a CUNCI-Szalonban rakták félre neki kifejezetten ehhez a műsorhoz...! A hajában tin-

csenként a rend, egy a szemecskében, egy a homlokocskában, egy a halántékra, másik kilenc ennek a háromnak a tövére fésülve.

Cuki.

A sminkje is avatott kezek gondosságára vall, mégpedig *olyan kifinomult aprólékos-sággal, amit alanyán kívül csak egy Caravaggio-festmény restaurálása érdemelne meg.*

Ez is *popec.*

A szoknya széle térdének felső íve fölött ér véget...

[...]

Fincsi.

Szép szeme van. Kivált így, *a rémülettől tágultan. A riadalom hatalmasra duzzasztja mélyzöld pupilláit, tekintete olyan áttetsző, mint Jessica Lang-é volt, amikor kézbe kapta King Kong.*

Tüneményes.

Észrevettem magamon: tetszik a nő!...”

(Blikk 1998. V. évf. 262. sz. 7).

A fokozó elemek változatossága, stilisztikai sokszínűsége, variációs lehetőségeiknek végtelen volta lehetővé teszi, hogy a nyelv használói egyéniségüktől, pillanatnyi céljaiktól függően nagyon változatos módon éljenek ezzel a gazdag eszközrendszerrel.

SZÉKELY GÁBOR

Lexical intensification in Hungarian

The Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers by I. I. Oubine was published in 1995. It contains lexical intensifiers of the Russian and English languages, and also phrases which include lexical intensifiers. The author of this paper has been working on a Hungarian–German dictionary of the same type since 1996. After having collected approximately a thousand lexical intensifiers and 700 to 800 intensifiable key words, in this paper he examines lexical intensifiers characteristic of the Hungarian language. The author looks into the semantic background of lexical intensifiers and that of the key words, as well as their morphological/syntactic and structural characteristics. He pays special attention to synonyms of the general lexical intensifier (Hungarian *nagyon/igen*, English *very/much*) and to certain questions of synonymy in general. The data presented in this paper also make it possible to compare, in this respect, the regularities of Hungarian with those of other languages.

GÁBOR SZÉKELY

Kölcsönszó és jelentésmező-módosulás (a magyar—román nyelvi érintkezés alapján)

1. A kognitív nyelvészeti és pszichológiai kutatások újabb eredményei szükségessé teszik a jelentésmező fogalmának újragondolását. Elsősorban a kategorizálási folyamatokra gondolok és az ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszó *alapszintű kategóriák* fogalmára, valamint a *prototípus-elméletre*, amelynek a nyelvészet területén való alkalmazása már a nyolcvanas években elkezdődött (LAKOFF,

GEORGE, Women, Fire and Dangerous Things. Chicago—London, 1987.; LANGACKER, RONALD W., Foundations of Cognitive Grammar I. Stanford, 1987.; TAYLOR, JOHN R., Linguistic Categorization. Prototypes In Linguistic Theory. New York, 1989.)¹

Dolgozatomban a különböző jelentésmezőkbe integrálódó kölcsönszavak jelentés-változási tendenciáit próbálom nyomon követni a fentebb említett vonatkozások figyelembevételével. A vizsgált nyelvi anyag alapját a huszadik században használatban lévő román eredetű kölcsönszavak képezik. Forrásom: MÁRTON GYULA — PÉNTEK JÁNOS — VŐŐ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977. (=RK). Figyelembe vettem BAKOS FERENC huszadik századi szóanyagának azon részét, amely nem szerepel az RK-ban (A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.), valamint ZSEMLYEI JÁNOS (A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai. Bukarest, 1979.) és MÁRTON GYULA (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.) gyűjtését. A vizsgált jelenség vonatkozásait összehasonlítottam a román nyelv magyar eredetű kölcsönszavainak anyagával (TAMÁS LAJOS, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp., 1966.). Mind a román eredetű, mind a román kölcsönszavak nagy többsége táj-, illetve népnyelvi minősítettségű. Így a vizsgált jelenség regionális természetűnek tekinthető.

2. A jelentésmező fogalmát a hagyományos trieri értelemben használom: szavaink szemantikailag összefüggő csoportjai jelentésmezőket alkotnak úgy, hogy a nyelvközösség számára adott valóság egy részterületét egymás között felosztva teljesen lefedik (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 60—1; SZENDE TAMÁS, A jelentés alapvonalai. Bp., 1996. 54—8). A feltárt mezőösszefüggések (a szó fogalmi köre: főlé-, alá- és mellérendelt fogalmak, a szó fogalmi jegyei, valamint a vele helyi, idő-, oki stb. kapcsolatban levő fogalmak) azt mutatják, hogy a jelentésmező határai nem merevek, és hogy a rendszer felfelé sohasem zárt (PÉNTEK JÁNOS, Teremtő nyelv. Bukarest, 1988. 64). „A nyelvi mező a szókészletnek nem elszigetelt egysége: a fogalom és a szómezők egyaránt magasabb rendű mezőkké formálódnak mindaddig, amíg felélelik az egész szókészletet. A tagolás folyamata TRIER megfogalmazásában is kétirányú. Az alacsonyabb rendű mezők magasabb rendű mezőkké állnak össze, míg a magasabb rendű mezők alacsonyabb rendű mezőkre bomlanak” (BODROGLIGETI ANDRÁS, A szókészlet. In: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Szerk. TELEGDY ZSIGMOND. Bp., 1972.).

A fogalmak alá- és főlérendeltségi viszonylatában van egy olyan szint, amelyre a leggyakrabban utalunk a hétköznapok világában, amelyben otthonosan mozgunk, amely

¹ A prototípus-elmélet rávilágít arra a pszichológiai realitásra, hogy a környezet elemeinek kategorizálása nem mindig a megkülönböztető lényegi tulajdonság, a szükséges és elégséges fogalmi jegyek alapján történik, hanem az ún. p r o t o t í p u s (mintapéldány) szerint. A madár fogalmát például a hétköznapi gondolkodás nem a megkülönböztető jegyei alapján (szárnyak, meleggévűség, tojásrakó jellegzetességek stb.) alakítja ki valamiféle elvont fogalmi képet alkotva, hanem inkább tipikus példák révén érti meg a fogalom terjedelmét (MERVIS, CAROLYN B. — ROSCH, ELEANOR, Categorization of Natural Objects: Annual Review of Psychology 32. 1981: 89—116). Ezért van az, hogy a madár prototípusa inkább veréb vagy galamb, mint pingvin vagy strucc. Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott fogalomkörbe tartozó elemek közül egyesek prototipikusak, azaz jobb példái a kategóriának, mint mások. Ennek az a következménye, hogy a kategória elemei nem egyenértékűek, nem ugyanaz a státuszuk. Egyesek központi(bb) helyeket töltenek be, mások a kategória periférikus elemévé válnak. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a jelentésmező elemei azonos szinten sem egyenértékűek, hanem belső hierarchia jellemzi őket. Ha ez így van, akkor az adott jelentésmezőbe illeszkedő kölcsönszó besorolódik ebbe a belső viszonyrendszerbe, és jelentésmódosulása alapján a prototipikus — nem prototipikus skálán minősíthetővé válik.

természetesnek tűnik és könnyebben érthető. Az ehhez a szinthez tartozó fogalmakat, fogalmi köröket E. ROSCH terminusát követve *alapszintű kategóriák*nak nevezzük (LAKOFF i. m. 32—7, 45—9; TAYLOR i. m. 48—50.).² Amikor fogalmi alá- vagy fölérendeltségről szólnunk ebben az összefüggésben, akkor a természetes, hétköznapi kategorizálási folyamatokkal összhangban az alapszintű kategória képezi a viszonyítási pontot; valamely fogalom ehhez képest értelmeződik alá- vagy fölérendeltnek. Az alapszintű kategória alkalmazása azért is hasznosnak mondható, mert segít bennünket abban, hogy pontosabban lokalizáljuk a kölcsönelemek jelentésszűkülésének színterét. Ezen az alapon pontosabban rá tudunk mutatni arra, hogy általában milyen fogalmi szintek között történik a jelentés-eltolódás.

3. A mezőösszefüggés fentebb vázolt, ismert fajtáin kívül megkülönböztethetünk más-fajta mezőérintkezéseket is.

A) A nyelvben konvencionalizálódó metaforikus névátvitel kapcsolatot teremt két jelentésmező között. Ahogy a jelentésmezőn belül a különböző általánossági szinten jelölő lexémák erős érintkezésben vannak, ugyanúgy a különböző jelentésmezők a nyelvhasználatban állandósuló asszociációk révén szorosabban kötődhetnek egymáshoz. Így például a vizsgált kölcsönzóanyagban egyértelműen kimutatható a következő jelentésmezők kapcsolata: 'rongy, ill. rendetlen öltözet' — 'züllött, rendetlen nő': r. *fleandurá* 1. 'rongy', 2. 'romlott erkölcsű nő' > m. *flandura* 'ua.', r. *buleandrá* 1. 'rongy, rongyos, rendetlen öltözet', 2. 'erkölcstelen nőszemély' > m. *bulándra* 'ua.', r. *landra* 1. 'rongy', 2. 'züllött (nő)' > m. *lándra* 'ua.'; 'beszédhiba, érzékszervi károsodás' — 'értelmi fogyatékoság': r. *ganga* 'beszédhibás, dadogó' > m. *ganga* 'ügyetlen, esztelen', r. *mut* 'néma, ügyetlen' > m. *mutuj* 3. 'gyengeelméjű'; *papálapte* 'tutyimutyi, nemtörődöm' > m. *papálapte* 1. 'tutyimutyi', 2. 'híg sár'. Ez a metaforikus mezőérintkezés olyan erős, hogy az egyik jelentésmezőbe bekerült kölcsönzó felveheti a vele névátvitelés kapcsolatban levő mező jelentését. (Így például a fentebb idézett *papálapte* 'híg sár' jelentésűvé változott, jóllehet a román etimonnak nincs ilyen jelentése.) Bizonyos jelentésmezők metaforikus érintkezése általánosan elterjedt lehet a különböző nyelvek jelentésrendszerében, már-már nyelvi univerzálékként értelmezhetők. Így például ismert az időbeli viszonyok térbeli viszonyokkal való ábrázolása vagy az értelmi műveleteket jelölő igék és az érzékelési vagy konkrét cselekvéseket jelentő igék metaforikus kapcsolata. A metaforikus jelentésmező létét az bizonyítja a legvilágosabban, hogy a névátvitelés viszony nem egyetlen lexéma jelentésszerkezetének a sajátja, hanem a jelentésmező számos eleme kapcsolódik egy olyan távolabbi jelentésmezőhöz, amelynek köszönhetően kialakul a szóban forgó lexémák átvitt értelmű jelentése.

B) Az újabb lexikológiai kutatások eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a lexémák olyan értelemben is jelentésrendszereket alkotnak, hogy egyazon szófajon belül kölcsönösen függnek egymástól. A FABER, P. — MAIRAL, R. szerzőpáros az igék je-

² Ha a 'bútor', 'szék', 'hintaszék' fogalmak egymáshoz való viszonyát elemezzük például, akkor ezek közül a 'szék' az, amely alapszintű kategóriának tekintendő. Az alapszintű kategóriák jellemzői: 1. rámutatással, osztrénzív módon meghatározhatók; 2. a legelvontabb fogalmi szint, amelyhez még sajátos fizikai alakzat társul; 3. a kategória elemei spontánul, a tulajdonságok elemzése nélkül, érzékleti gestaltként (jól formált egészként) megragadhatók; 4. a gyerekek a fogalmi hierarchiának ezt a szintjét sajátítják el a leghamarabb; 5. a természetes nyelvekben a kategória elemeit rendszerint egyszerű szavak jelölik, míg a neki fölé- és alárendelt kategóriák tagjait gyakran morfológiailag összetett vagy grammatikailag valamilyen értelemben rendhagyó (jelölt) lexémák nevezzik meg.

jelentésmezőinek hierarchikus rendszerét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az igék értelmezés tekintetében más igékre való utalást feltételeznek, és így az igéknek szemantikailag kölcsönös függőségi viszonya van (The Paradigmatic and Syntagmatic Structure of the Semantic Field of existence in the Elaboration of a Semantic Macronet: Studies in Linguistics 21/1. 1997: 129—67). A nyelvi anyag vizsgálata során arra figyeltem fel, hogy nemcsak egyazon szófajon belül jön létre ilyen jellegű hierarchikus struktúra, hanem a szófajok fölött is. FABER—MAIRAL gondolatmenetét követve megállapíthatjuk, hogy például a *jár* ige alapjelentésében feltételezi a *lép* ige alapjelentését. A *lép* meghatározása pedig a *láb*-ra való hivatkozás nélkül nehezen képzelhető el.³ A *láb* közvetve (a *lép* révén) kapcsolatban van a *jár* igével, valamint a neki fölérendelt más igékkel (*mozog, helyet változtat, változik* stb.). Ez a megközelítés első látszatra nagyon hasonlít arra, ahogyan PORZIG értelmezi a jelek szintagmatikus kapcsolatából származó mezőösszefüggést. De az itt tárgyalt jelenség ennél szélesebb körű. Nemcsak arról van szó, hogy a kollokációs szabályok megszabják, hogy szemantikailag milyen szavak milyen más szavakkal társulhatnak, hanem arról is, hogy a jelentésmezők között *közvetett* kapcsolat teremthető: két jelentésmező érintkezése más jelentésmező(k) közvetítésével valósul meg. A *láb* csak a *lép, jár* igékhez kapcsolódik a kollokációs szabályok szerint. De szemantikailag az igék magasabb szintű jelentésmezőivel érintkezik (*mozog, helyet változtat, változik, állapota módosul*). Jól mutatja ezt a *láb* főnevet tartalmazó frazémák jelentése: *lába kel* 'eltűnik, elvész' (→ helyet változtat, változik a helyzete), *bal lábbal kelt fel* 'rossz kedvű' (lelki állapot → állapotváltozás). A jelentésmezőknek erre az érintkezésére példák a következő jelentésváltozások: r. *lăcustă* 'fürgő járású' > m. *lekusztă* 'lőcslábú', r. *tăpălagă* 'idomtalan láb' > m. *tapalág* 'lomha, nehézkes járású', r. *milă* 'szánalom, irgalom' > m. *milál* 'gondoz, gondot visel valakire'.

A közvetett mezőösszefüggés nem független a jel lehetséges szintagmatikus kapcsolataitól, de mint látható, a kollokációs szabályok kötöttségein túlnő, és az adott szó olyan fölérendelt jelentésmezőkkel érintkezhet, amelyeknek elemeivel nem alkothat szintagmatikus kapcsolatot. Másrészt a közvetett mezőösszefüggés arra utal, hogy közvetítő (rendszerint fölérendelt jellegű) jelentésmezőkkel kell számolnunk.

4. A beszélőnek az a célja, hogy mondanivalóját minél hatékonyabban, árnyaltabban, gazdaságosabban és minél expresszívebben fejezze ki. Ezeknek a kommunikációs igényeknek jelentős szerepük van mind a kölcsönzés indítékaiban, mind az olyan jelentésváltozásokban, amelyek az átvevő nyelv jelentésmezőjének hatására jönnek létre.

A nyelvi rendszerbe beilleszkedő kölcsönszó elsődlegesen nem az adott jelentésmező egészéhez viszonyul, hanem ahhoz a fogalmi szinthez, amelyen az átvevő nyelvbeli szinonimája található. (Ha alapszintű kategóriát jelöl a kölcsönszó, akkor az alapszintű szinonim párjával kerül kapcsolatba, és így tisztázódik a jelentésmezőben elfoglalt helye.) A szinonima-differenciálódás ismert szabályai alapján elmondható, hogy a nyelvi rendszer nem tűri, hogy két lexemára teljes mértékben azonos szemantikai, kollokációs és pragmatikai szabályok legyenek érvényesek (KÁROLY i. m. 235, PÉNTEK JÁNOS, A román—magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása: NyIrK. 25. 1981:

³ *jár*: 1. egymás után lépve helyét változtatja; 2. lassan ide-oda menve mozog. — *lép*: a l á b á t — a haladás, járás mozzanataként — kissé megemelve odább teszi, és testsúlyával ránehezedik. (A jelentések meghatározását az ÉrtSz.-ből vettem, a kiemelések tőlem valók.)

77—81. Itt nemcsak a denotatív funkciók elkülönüléséről van szó, hanem a kölcsönszó stilisztikai és affektív értékének, értékjelentésének változásáról is.⁴

Régi megfigyelés, hogy a szókölcsonzés során nagy valószínűséggel kerülnek át a másik nyelvbe azok a szavak, amelyek az átvevő nyelvből a kultúra eltérése miatt hiányzó fogalmakat jelölnek. (Így került a magyarba a *gulászta* 'főcstej', *orda* 'édes sajtszerű termék', *dojna* 'sajátos román népdal', *hóra* 'román népi tánc', *mamaliga* 'puliszka', *prikulics* 'állattá átalakuló, másoknak rosszat tevő lény', *telemea* 'sós túró v. sajt'; a románba pedig az olyan lexémák, mint: *ciardaș* 'csárdás', *husar* 'huszár', *guleș* 'gulyás', *gremiņieș* 'garabonciás', *sir* 'szúr' stb.). De a kultúrák különbözősége miatt történő hiánykölcsonzés a jelenségnek csupán egy aspektusa. Hiszen a kölcsönzés folyamatában olyan szavak is átkerülnek, amelyeknek van szinonimájuk az átvevő nyelvben. Ezek azonban csak a denotatív jelentés szempontjából tűnnek „luxuskölcsonzés”-nek. Rendszerint a kölcsönszó jelentésvilága (használati, pragmatikai szabálya) nem azonos az átvevő nyelv jelentésbeli megfelelőjével, vagy ha igen, akkor nagyon rövid időn belül megtörténik a jelentésmódosulás (a szinonimatörvények szerinti specializálódás) vagy pedig a stilisztikai, affektív érték szerinti elkülönülés.

Mind ezt az teszi lehetővé, hogy a kölcsönszó szemantikailag jelölt. Ez a jelöltsége megnyilvánul a jelentésmezőbe való beilleszkedésének módjában. Ebben a tekintetben egyrészt az vizsgálendő, hogy a jövevényszó a jelentésmező melyik szintjén kap végleges helyet (alá- vagy fölérendelt fogalommá válik, megőrzi alapszintű kategória jellegét stb.), másrészt pedig az, hogy milyen jelentésmezőbe illeszkedik a jelölt valószínűségi terület szempontjából. Felfigyeltek arra, hogy bizonyos fogalmkörök valósággal vonzzák a kölcsönszavakat. Ilyen például az értelmi vagy testi fogyatékoság, a jellem gyengesége, betegségek jelentésmezői és általában a negatív értékjelentésű lexémák csoportjai (WEINREICH, U., *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York, 1953. 58—9). A kölcsönszó jelöltsége abban is megmutatkozik, hogy gyakran a fokozatok hierarchikus rendszervizonyában szélső helyre kerül. Hierarchikus rendszervizonyon SZENDE ALADÁR alapján a jelentésmezőnek azt a tulajdonságát értem, hogy az adotttság eltérő mértékét külön szavak jelölhetik (pl. *rossz*, *gyenge*, *gyatra*) (SZENDE i. m. 52—3). Expresszivitása folytán a kölcsönszó a beszélők számára nagyobb mértékben hordozza az általa jelölt tulajdonságot, mint átvevő nyelvbéli megfelelője. Ezért mondhatni a *zgircsit*-ről, hogy hatékonyabban kifejezi azt a tulajdonságot, amit a magyar *fösvény*, és ezért lehet a *félénk*, *gyáva*, *frikosz* jelentésmezőjében az utóbbi „a legerősebb intenzitású” (BAKOS i. m. 89).

Mivel a kölcsönszó szemantikai beilleszkedését az átvevő nyelvben jelentős mértékben meghatározza az, hogy milyen szintű fogalmat jelöl (az alapszintű kategóriához viszonyítva), a továbbiakban ezt a kérdést tárgyalom részletesebben. Amikor azt akarjuk eldönteni, hogy a kölcsönszó milyen szintű kategóriát jelöl, akkor a kiindulópont az átadó nyelv és kultúra szerkezete. Hiszen a különböző nyelvek bizonyos mértékben eltérő módon tagolják a valóságot, illetve egy adott kultúra sajátos mesterséges tárgyi világot hoz létre. A kölcsönszó ilyen jellege szerint három esetet különíthetünk el:

A) Ha a kölcsönszó az alapszintű kategóriához viszonyítva fölérendelt fogalmat jelöl, akkor vagy megmarad fölérendelt fogalomnak (*popor* 'nép', *boszkonya*

⁴ Az értékjelentés fogalmát SZILÁGYI N. SÁNDORTÓL kölcsönöztem (Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár, 1996. 11—2). Ő értékjelentésen a beszélők közösségnek a jel tárgyához való értékelő viszonyulását érti. A jel denotatív jelentésének dimenziójában az értékjelentés is megnyilvánul. Így például az átvitt értelmű jelhasználatból is kiderül, hogy a lexémának pozitív vagy negatív értékjelentése van.

'varázslás', *povesztya* 'beszéd, mese'), vagy saját fölérendelt fogalmi körén belül jelentése változásával vagy megőrzésével szűkebb kategóriát kezd jelölni (r. *puu* 'állat kicsinye' > *puju* 'bivalyborjú'), esetleg alapszintű kategóriává válik: *páza* ('örség' → 'ör'), *bolunzia* ('bolondság' → 'bolondozó ember').

B) Ha a kölcsönszó alárendelt fogalmat jelöl, akkor vagy megmarad alárendelt fogalomnak, és ugyanabban a jelentésben integrálódik a jelentésmezőbe (r. *copil de suflet* 'szerelemgyerek' > m. *szuflét* 'ua.'), vagy valamely minősítő jelentésjegye elvesztésével szélesebb fogalomkör jelölőjévé válik (r. *iadă* 'nőstény kecskegida' > *jáda* 'nőstény kecske', r. *ieduc* 'hím kecskegida' > *jeduk* 'kecskegida' (ZSEMLYEI i. m. 66). A *jáda* esetében a korra, a *jeduk* esetében a nemre vonatkozó minősítő jelentésjegy halványodott el a kölcsönszó jelentésszerkezetében.

C) Ha a kölcsönelem alapszintű kategóriát jelöl, akkor vagy alapszintű kategóriaként honosodik meg a jelentésmezőben (ilyenek a kulturális kölcsönzéssel bekerült szavak), vagy pedig egy minősítő jelentésjegye révén alárendeltté válik (az alapszintű kategóriának szűkebb körét kezdi jelölni).⁵ Mivel ennek a jelenségnek a gyakorisága, megnyilvánulási módja szám szerint messze felülmúlja a fentebb említetteket, a továbbiakban ezt fogom részletezni.

Az utóbbi esetben az alárendelt kategóriává váló kölcsönszó jelentésszerkezetének minősítő jegye vagy az etimon eredeti jelentéséből származik, vagy pedig az átvevő nyelv adott jelentésmezőjébe integrálódva társult hozzá. Ezt szemléltetik a következő adatok: r. *bucia* 'gyenge minőségű gyapjú' > m. *bucsa* 'ua.', r. *balanță* 'mérleg' > m. *bálánca* 1. 'függőmérleg', 2. 'hídmérleg', r. *ciorsăi* 'életlen szerszámmal vág' > m. *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik', r. *durdana* 'testes nő' > m. *durdána* 'ua.', r. *semăna* 'vet' > m. *szēmēnel* 'újévi köszöntéskor gabonát hint a földre', r. *varză* 'káposzta' > m. *várza* 1. 'éretlen káposzta', 2. 'hordós (savanyú) káposzta'. A *bálánca*, *murás*, *várza*, *szemenel* esetében ez a minősítő szemantikai jegy a jelentésmezőbe való beilleszkedés során társul a kölcsönszóhoz. A *bucsa*, *durdána*, *csarszajál* etimonjai denotatív jelentésükben már tartalmazznak minősítő jelentésjegyet. Hogy ennek a jelenségnek az összetevőiről árnyaltabban szólhassak, a következőkben belső jelentésszerkezetük alapján megkülönböztetek általánosan megnevező és minősítő főneveket, illetve igéket. (A melléknemek eleve minősítő jellegűek, ami nem azt jelenti, hogy nem tapadhat hozzájuk minősítő jelentésjegy. A fentebb idézett *murás* melléknévhez a 'barna' minősítő jelentésjegy járult.) Az általánosan megnevező főnév vagy ige denotatív jelentésszerkezete nem tartalmaz kifejezett módon minősítő jelentésjegyet, csupán utal a denotátumra. Ebben az értelemben a *ló* általánosan megnevező főnév, a *gebe* pedig minősítő, mivel a *gebe* alapjelentése ('sovány ló') két komponensű. Az egyik komponens ('ló') kategorizálja a jelöltet, a másik ('sovány') minősíti. Az előbbi kategorizáló, az utóbbit minősítő jelentésjegynek nevezem. A *beszél* ige általánosan utal a cselekvésre, a *hadar* ('gyorsan beszél') a cselekvés módját jelölve minősíti a megnevezett cselekvést. Ilyen értelemben a *vet* ige általánosan utal a cselekvésre anélkül, hogy a cselekvés módját, eszközét vagy alkalmát pontosan megjelölne, míg a fentebb idézett *szēmēnel* minősítő, mivel denotatív jelentésében a tárgyra, alkalomra, helyre vonatkozó jelentésjegyek (1. gabonát, 2. újévi köszöntéskor, 3. a földre) szűkítik használatának szemantikai lehetőségeit. A minősítő főnév (*gebe*) kategorizáló jegye ál-

⁵ A csángó nyelvjárásra ez csak egy bizonyos mértékben érvényes. A csángó nyelvjárás olyan sajátos nyelvállapotot tükröz, hogy ebből a szempontból sem vizsgálható a többi magyar nyelv-változatokkal egy szinten, mivel a csángó közösség a domináns kétnyelvűségnek olyan állapotában van, hogy az anyanyelv természetes „védekező” mechanizmusa megbomlott.

talában alapszintű kategória ('ló'). Ezért mondhatni, hogy a minősítő lexéma többnyire egy alapszintű kategóriát nevez meg azáltal, hogy annak valamely tulajdonságát előtérbe helyezi. A minősítő jelentésjegy megléte mellett szól az az érv is, hogy minősítő lexémákkal nem használhatunk olyan jelzót, amely ellentétes a denotatív struktúrájában megjelölt minősítéssel. Nem mondhatjuk azt, hogy *kövér gebe* anélkül, hogy meg ne sértenénk a szemantikai alapú kollokációs szabályokat, de azt igen, hogy *kövér ló*. Ez a szemantikai összeférhetetlenség a minősítő jelentésjegy jelenlétéből származik. A kategorizáló és minősítő jelentésjegy együttes megnevezése a továbbiakban jelentésséma. A jelentésséma úgy határozható meg, mint a szó általános szemantikai váza, amely tartalmazza mindazokat a jelentéskomponenseket (jelentésjegyeket), amelyek olyanmódra szerves tartozékai a szó denotatív jelentésének, hogy ezekre elkerülhetetlenül utalni kell a szótári meghatározás során.⁶ A jelentésjegy fogalma a továbbiakban nem tévesztendő össze a széma terminussal. A széma a jelölt valamely lényegi tulajdonságjegyére utal: *férfi*: [+humán, +felnőtt, +hímnemű]. A jelentésjegy valamely „járulékos”, esetleges tulajdonságra is utalhat, olyan attribútumokra, amelyeket a hagyományos megközelítés nem tekint kategorialis („lényegi”) fogalmi jegynek. Ilyenek többek között az értékminősítő jelentésjegyek egy része. Az olyan tulajdonság, mint a 'kopott, elhasznált' vagy az 'éretlen', általában nem értelmeződik olyan fogalmi jegyként, amelynek alapján az adott fogalmi körön belül a tárgyknak egy újabb osztálya alakul. Márpedig — amint ez a későbbiekben kifejtésre kerül — a kölcsönszók egy részének éppen ilyen értékminősítő jegyekkel gazdagodva szűkül a jelentése.

Ez a jelentésjegyekre alapozó megközelítés azért szükséges, hogy a továbbiakban pontosabban számot adhassunk a jelentésmezőbe beilleszkedő kölcsönszó szemantikai jellegű változásairól.

5. Ha a kölcsönszó minősítő lexéma, akkor többnyire a minősítő jelentésjegy lesz az a szemantikai alap, amely a jelentésváltozást, az átvevő nyelvbe való szemantikai beilleszkedést meghatározza. A következő jelentésváltozások ezt példázzák: r. *fātālāu* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő (állat)', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális', 4. 'kappan', r. *murgā* 'pej ló' > m. *murga* 2. 'kis termetű sovány ló', r. *murgā* 'piros színű ökör vagy tehén' > m. *murga* 3. 'rossz, kivénhedt tehén', 4. 'vörösesbarna hátú disznó', r. *notin* 'fiatal ló, csikó' > m. *nótyin* 'gebe', r. *racameť* 'leveli béka' > m. *rákányec* 'varangyos béka', r. *řap* 'bakkecske' m. *cáp* 1. 'bakkecske', 2. 'őzbak' 3. 'hibásan herélt félig kos-bárány', 4. 'későn, 2–3 éves korában herélt bika', r. *godac* 'egyéves malac' > m. *godák* 1. 'ártánymalac', 2. 'kocamalac', r. *aplecātor* 'bárány nélkül fejt juh' > m. *pleketor* 1. 'olyan juh v. tehén, melyet bárány vagy borjú nélkül fejnek', 2. 'meddő (tehén, juh)', 3. 'kisborjas tehén'. A *fataró* és a *cáp* esetében a nemre vonatkozó minősítőjegy szolgált a jelentésváltozások alapjául. Más esetekben (*murga*, *nótyin*, *godák*) a minősítettség nagyobb mértékű változáson ment át: szín helyett kor (*murga* 3.) vagy más tulajdonság: méret, külalak (*murga* 2.) jelölőjévé vált. Ugyanígy változhat a korra vonatkozó minősítő jelentésjegy, felcserélődve más tulajdonságra (külalakra, nemre) való utalással (*nótyin*, *godák*). A *pleketor* jelentésváltozásában már nem is annyira az önálló jelentésjegyeket, hanem jelentésjegyek viszonyát kell elemezni. A *pleketor* etimonjának

⁶ A kognitív szemantikában újabban a szó jelentésének enciklopédikus jellegét hangsúlyozzák: mindaz, amit tudunk a jelölről, valamilyen mértékben belejátszik a szó értelmezésébe (LAKOFF i. m. 1987. 79–84, LANGACKER i. m. 1987. 63). Célszerűbb azonban a nyelvi jelentést csupán olyan jelentéskomponensekre korlátozni, amelyeknek nyelvhasználati következményei vannak, mint ahogy azt a *kövér gebe* jelentésbeli összeférhetetlenség szemlélteti.

referenciális jelentésszerkezete háromelemű: 1. 'juh', 2. 'bárány nélkül', 3. 'fejt'. A kölcsönszó második jelentése szerint úgy integrálódott az adott magyar nyelvjárási jelentésmezőbe, hogy elhomályosult a fejésre vonatkozó minősítő jegy, így alakult ki a 'meddő' jelentés. (Ennek még az is kedvezett, hogy a nem egészséges nemiségre vonatkozó jelentésmező rendkívül gazdag román eredetű kölcsönszavakban.) A *pleketor* harmadik jelentésének kialakulásában nemcsak a fejésre vonatkozó minősítő jegy elhomályosulásával kell számolnunk, de azzal is, hogy módosult a megmaradt minősítő jegy: 'bárány, borjú nélkül' → 'borjú (nélkül)' → 'borjas'. A második jelentés létrejöttében a minősítő jelentésjegy elhomályosulása a felelős, a harmadik jelentésben pedig a minősítő jelentésjegy módosulása. De a jelentéssémában nem feltétlenül a minősítő jelentésjegy módosul. Előfordul, hogy a kategorizáló jegy fogalmi köre változik. A *pleketor* által jelölt tulajdonság a magyarban nemcsak a juhra vonatkozatható, hanem a tehénre is. Ez a jelentésbővülés alapja lett a második és harmadik jelentés kialakulásának. A *csorszuj* jelentésváltozása is erre a folyamatra utal: r. *cioarsă* 'életlen vágószerszám' > m. *csorszuj* 'elhasznált edényfélék'. Itt azonban nemcsak a kategorizáló jegy változott ('vágószerszám' → 'edényféle'), hanem ezzel együtt a minősítő jegy is, ami azt példázza, hogy a kategorizáló vagy a minősítő jelentésjegy módosulása mindkét jegyre hat, vagyis a jelentésszerkezet egésze változik. Ilyen értelemben mondhatni, hogy a kétféle jelentésjegy megkülönböztethető ugyan, de nem választható el.

Ezek a jelentésváltozások azt mutatják, hogy egy minősítő kölcsönelem virtuálisan két jelentésmezőbe integrálódhat: (1) a kategorizáló jegy szerinti fogalomkörbe vagy (2) a minősítő jegy meghatározta jelentésmezőbe. A *murga* 3. és 4. jelentése azt mutatja, hogy a 'piros színű ökör vagy tehén' jelentésű r. *murgă* jelentésszerkezetének mind a kategorizáló, mind a minősítő jelentésjegye módosult a magyarban, és így két jelentésmezőbe is integrálódhatott. (Mind a disznó-, mind a tehénfajtákat tagoló jelentésmezőt tovább tagolta.)

Különösen az igék esetében gyakori, hogy a jelentésséma olyan összetett jelentésváltozásokon megy át, mint amilyen a *pleketor* esetében látható. Ilyenkor többnyire a jelentésmezők szűkebb, kevésbé általános cselekvésnevekkel válnak árnyaltabbá, aminek az a következménye, hogy az általánosabb jelentésű magyar szinonima veszít megterheltségéből: r. *a hodrinca* 'összevissza beszél' > m. *hodrinkál* 'felületesen dolgozik', r. *a tînji* 'betegeskedik, kornyadozik' > m. *ténzsikál* 'étvágy nélkül, immel-ámmal eszik', r. *a priponi* 'odakötöz' > m. *priponyál* 'megköt egy elszakadt szálat a szövőszéken', r. *a hírbui* 'tönkretesz, elrongál' > m. *hurbol* 'ruhaneműt elnyű, elvisel', r. *a spovedi* 'gyónik' > m. *szpovegyál* 'sokat beszél', r. *a cíрпи* 'foltoz; kohol, kitalál' > m. *kerpál* 1. 'foltoz, javít', 2. 'összevissza beszél' (BAKOS i. m. 337), r. *a vopsi* 'fest' > m. *vépszil* 'pirostojást fest', r. *a monta* 'párosít' > m. *montál* 'mesterségesen megtermékenyít', r. *a subrinta* 'juhot a hasa alatt, tőgye körül megnyír' > m. *szubrintál* 'ua.'. Az igéknél a minősítő jelentésjegyek szerepét betölthetik kötött igei bővítmények, valamint azok a szabad bővítmények (pl. módhatározók), amelyek szerves részként kapcsolódnak az ige denotatív jelentésstruktúrájába. Akárcsak a főnevek esetében, az ige jelentéssémájának változása valamennyi jelentésjegyet érintheti. (A *hodrinkál* jelentésében mind a cselekvést kategorizáló jegy ('beszél' → 'dolgozik'), mind a minősítő jelentésjegy ('összevissza' → 'felületesen') módosul. Megjegyzendő, hogy ez a módosulás a leggyakrabban a jelentésjegyek mezőérintkezésével függ össze. (Az 'összevissza' és a 'felületesen' minősítő jegyek a negatív értékjelentés határozók mezőjében találkoznak.) A megfelelő magyar jelentésmezőben ezeknek a román igéknek általában megtalálható a szinonima értékű párjuk, de a szinonima-differenciálódás törvényei szerint azoktól elkülönülnek. Az egyik leggyakrabban módja az elkülönülésnek éppen a jelentésséma módosulása. (Ha a jelentésséma nem

módosul, akkor a stilisztikai, affektív vagy pragmatikai értéke változik.) Ez a konkretizálás, jelentésszűkülés a jelentésmezőben alárendeli a kölcsönszavakat alapszintű magyar megfelelőjüknek (*odaköt* → *priponyál*, *elrongál* → *hurbol*, *fest* → *vépszil*). A minősítő jelentésjegyek konkrétsága arra is utalhat, hogy a kölcsönszó már az átadó nyelvben szakterminusz jellegű (*szubrintál*). A jelentésmódosulás az igék vonatkozásában is többféle jelentésmezőt érinthet. A *kerpál* a 'dolgozik, munkálkodik' és a 'beszél' jelentésmezőt egyaránt gazdagította.

A román nyelvbe átkerült magyar kölcsönszavak szemantikai változásai is a fentebb vázolt jelenségekre utalnak. A következő, TAMÁS LAJOS idézett monográfiájából vett adatok szemléltetik a jelentésbeli folyamatok párhuzamát: m. *szerszám* > r. *sursamur* 'a földműves szerszámai', m. *kondás* 'disznópásztor' > r. *condaș* 'kecskepásztor', m. *gazda* > r. *gazdă* 'orgazda', m. *barna* > r. *barna* 'sötétbarna', m. *ilács* 'villásszarvú' > r. *ilaci* 'rövid szarvú', m. *egres* > r. *agriș* 'éretlen szőlő', m. *felel* 'válaszol' > r. *felelui* 'pimaszul válaszol, felel', m. *kefél* > r. *chefește* 'fényezi a cipőjét', m. *szurkál* > r. *surcăli* 'pipatömlővel vagy hegyes pálcával tisztogatni'. Itt is általában az tapasztalható, hogy a jelentésmezőbe való beilleszkedése során a minősítő vagy minősítővé vált kölcsönszó nem a jelentésmező központi helyére kerül (ahol általában alapszintű kategóriát jelölő, megnevező szavak találhatók), hanem alsóbb szintekre, azáltal, hogy minősítettsége folytán elkülönül a román nyelvbeli szinonima párjától. Ennek az oka magyarázható a kölcsönzést meghatározó konkrét kommunikációs kontextussal: a lexéma jelentésének értelmezése az aktuális jelentésre korlátozódott. De ez nem semlegesíti a jelentésmezőnek tulajdonított hatást, amely, mint látható, szabályszerűen működik: a kölcsönszó helye a jelentésmezőben a már meglévő lexémákhoz viszonyítva jelölődik ki. A kölcsönzött főnevek a románban — akárcsak a magyarban — szűkebb, kevésbé általános kategóriát kezdenek jelölni a hozzájuk társított minősítő jelentésjegy révén, általában annak a kategóriának lesznek a jelölői, amelynek nincs az adott nyelvben neve, azaz lexikalizálódott megfelelője.⁷ A magyarból kölcsönzött igék jelentéssémája ugyanazon módon változott, mint az elemzett román kölcsönszavak jelentésszerkezete: a minősítő jegy konkretizálódott (*chefește*), a határozói szerepű minősítőjegy az átvevő nyelvbeli megfelelőjéhez viszonyítva pontosította a jelentést (*felelui*, *surcăli*).

6. Általánosnak mondható az a tendencia, hogy a jelentésszűkülésen átment kölcsönszó az alapszintű kategóriához viszonyítva alárendelt fogalmat jelölve honosodik meg az adott jelentésmezőben. Ez a jelentésváltozás gyakran úgy történik, hogy a kölcsönszó denotatív jelentésszerkezete valamilyen minősítő jelentésjeggyel gyarapodik. A kölcsönelem jelentéssémájának minősítő jegye vagy a tárgyak fizikai tulajdonságainak leíró szempontú csoportosítását szolgálja, vagy pedig értékelő mozzanatot visz a lexéma jelentésszerkezetébe. Az utóbbi esetben tartozó kölcsönszavaknak értékjelentése van.

⁷ Elvileg a különböző nyelveken bármilyen fogalmat ki lehet fejezni, attól függetlenül, hogy van-e az adott nyelvben a fogalomra lexikalizálódott nyelvi jel vagy nincs. De a jelentésmező és a nyelvhasználat szempontjából nem közömbös az, hogy az adott nyelv hogyan tagolja a világot. A tárgyak az ember számára sokféle tulajdonság halmazaként konstituálódnak. A minősítő főnév vagy ige a jelölt dolgot vagy cselekvést egyetlen tulajdonsága alapján, azaz egy nézőpontból nevezi meg, így egy sajátos kategóriába sorolja, és ezzel elkülöníti megnevező jelentésű párjától, önálló tudati tárgyá formálja. Másrészt más a kommunikációs értéke, gyakorisága az egyszavas kifejezésnek, mint a többszavas lexikológiai egységnek (KÁROLY I. M.). Egy minősítő lexéma kommunikációs értéke minden bizonnyal nagyobb, mint egy többszavas leíró lexikológiai egységé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyelvhasználatban a minősítő nyelvi jel a jelölt adott tulajdonságára irányítja figyelmünket, és ezáltal a dolog más tulajdonságai háttérbe szorulnak.

A) A tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítésben a tárgynak valamely tulajdonsága úgy kerül előtérbe, hogy ezáltal elkülönítődik a kategória központi elemeitől, a fogalomkörön belül egy részfogalom jön létre. Vagyis a jelentésmező tovább tagolódik. A tárgyak fizikai tulajdonságai szerinti minősítés a következő szempontok alapján csoportosítható:

1. Méret: r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'nagyobb béka', r. *ciocan* 'kalapács' > m. *csokán* 'a kovács nagykalapácsa', r. *dubă* 'juhkolomp' > m. *duba* 'nagy kolomp', r. *căpușă* 'kullancs' > m. *këpusa* 'nagy kullancs', r. *cețină* 'fenyőág', 'fenyő' > m. *cse-tenye* 'kicsi fenyő', r. *cimpoi* 'börduda' > m. *csimpolya* 'kis dob', r. *topor* 'fejsze' > m. *topor* 'kis fejsze'. Mihez képest kisebb vagy nagyobb a kölcsönszó által jelölt tárgy? A megszokotthoz, az általánosan elfogadotthoz, egyszerűen a prototípushoz viszonyítva, amelyet általában az anyanyelvi szinonima jelöl. A jelentésmező központi helyét elfoglaló alapszintű kategória értékű név (*fejsze, kalapács, kolomp*) általános jelentéséhez hajlamosak vagyunk prototipikus tulajdonságjegyeket társítani (mintapéldányszerű méret, alak, anyag stb.). Ezt a tendenciát erősíti a kölcsönszó szemantikai specializációja.⁸ Hasonló jelentésváltozási tendencia kimutatható a románba átkerült magyar kölcsönszavak esetében is: m. *boglya* ~ *buglya* > r. *boaghe* 'nagyobb szénabolya'; m. *tó* > r. *tău* 'kisebb tó'.

2. Anyag: r. *bloc* 'tömb' > m. *blokk* (cs) 'agyagtömb', r. *șoșcă* 'zacskó' > m. *cóska* 'vászonzacskó', r. *cearșaf* 'lepedő' > m. *csérsáf* (cs) 'gyolcslepedő', r. *fundat* 'szöttes' > m. *fundăt* 'gyapjútakaró', r. *oală* 'fazék' > m. *óla* 'cserépfazék', r. *picătură* 'csepp' > m. *pikătura* 'orvosságcsepp', r. *strat* 'réteg' > m. *sztrát* (cs) 'agyagréteg', r. *coșciug* '(vesszőből font) kosár' > *kostyug* 1. 'vesszőből font kézikosár', 2. 'méhkas', 3. 'vesszőből font kútkáva', r. *mătuoi* 'nagy seprű' > *měturoj* 'nyírágseprű'. A *kostyug* példája egyértelműen bizonyítja, hogy a jelölt anyagára vonatkozó minősítő jegy a jelentésváltozások alapjául szolgálhat. A *měturoj* pedig azt szemlélteti, hogy a kölcsönszó akkor is felvehet anyagra vonatkozó minősítő jegyet, ha a román etimon eredetileg nem tartalmaz ilyent. Ilyen irányú jelentésváltozásra mutat néhány románba átkerült magyar kölcsönszó is: m. *ablak* > r. *obloc* 'faablak'; m. *csésze* > r. *cesă* 'porcelán csésze'.

3. Nem: r. *berbec* 'kos' > m. *berbécs* (2.) 'bakkecske', r. *notin* 'fiatal bárány' > m. *nótin* 'egy- vagy kétéves nőtényi bárány'. A román nyelv grammatikai eszközökkel jelölni tudja a nemet, és ez a jelölés kötelező érvényű. A románban — nagyon kevés kivételtől eltekintve — nem beszélhetünk emberről vagy állatról úgy, hogy nyelvtani szabályokkal ne jelöljük meg a nemét. (A románban ember és állat megnevezése esetén a grammatikai és a természetes nem rendszerint megegyezik.) Ennek az a következménye, hogy az adott jelentésmező ebben a vonatkozásban tagoltabbá válik, és ez a kölcsönzés mikéntjét is meghatározza. A románban a bárány fogalmát három lexémával jelölhetjük: a *miel* hímnemű főnév ugyan, de kevésbé utal a természetes nemre, inkább általában jelenti a 'bárány'-t, ezzel szemben a *mior* és a *mioară* a 'hím', illetve a 'nőtény' minősítőjeggel pontosítja a jelentést. Jóllehet a *miel* az elterjedtebb, ez nem került át kölcsönzőként a magyar nyelvbe. Ennek oka többek között az lehet, hogy a *miel* jelentésbeli használati szabálya (vagyis a jelentésmezőbeli helye) megegyezik a magyar *bárány*-éval. Ez a példa a jelentésmező tagoltságának meghatározó szerepén kívül azt is érzékelteti, hogy miért minősítő jellegű (vagy válik azzá) a kölcsönszavak többsége. A már megho-

⁸ Kognitív pszichológiai kísérletekre hivatkozva mondja TAYLOR, hogy a tárgyak osztályozásában jelentős szerepe van a tárgyak olyan tulajdonságainak, amelyeket korábban esetleges fogalmi jegyeknek tekintettek. Ilyen például a méret. LABOV szerint egy tárgy annál nagyobb mértékben része egy adott kategóriának, minél közelebb áll az optimális dimenzióhoz, vagyis a prototipikus mérethez (TAYLOR i. m. 41—2).

nosodott kölcsönszó nem szükségszerűen azt a minősítő jelentésjegyet őrzi meg, amelynek okán átkerült nyelvünkbe. Gyakran előfordul, hogy új minősítést kap, és ez az új minősítő jegy vagy beleolvad a régibe, vagy elhomályosítja. Így lett a *mióra* a magyar nyelvváltozatokban 'egy-két éves (nőstény) bárány', illetve 'egy-két éves bárány' jelentésűvé. Az utóbbi esetben a korra vonatkozó minősítő jegy előtérbe került a nemre vonatkozóval szemben. Az ilyen jellegű változás megfigyelhető más állatra vonatkozó minősítő lexéma esetében is (*nótin*). Látható, hogy e jelenség miatt a minősítő jegyek szerinti csoportosítást nem szabad merevnek érteni. A *mióra* tagja lehet mind a nem, mind a kor szerinti minősítő csoportnak.

4. É l e t k o r : r. *mătușă* 'ányg' > m. *matusa* 'idősebb ányg', r. *fiŋingău, fiŋingoi* 'városi, aki falura jött' > m. *fiŋingoj* 'kamasz', r. *cotoc* 'kandúr' > m. *kotók* 'kamasz'. Ugyancsak az életkorra vonatkozó minősítésekkel gazdagították a szómezőt a következő átvételek: *kécel* 'kölyökkutya'; *kirlán* 'egyéves bárány v. csikó'; *miŋzáló, nótyin* 'egyéves bárány'; *mica* 'fiatal, 3–4 hónapos bárány'; *mátor* 'öreg kos'; *tercuj* 'két év körüli bárány, főleg kos'; *zsonkuc* 'fiatal ökör' (r. *juncuț* 'egyéves borjú'); *braszka, cinka* 'serdülő lány'; *fityinkó, kotingány, nándros, cángó* 'kamasz, serdülő fiú'; *bába, babatyi, batrin, hásko, hjrka, szkába* 'öregasszony'; *mósuŋ* 'öregember'.

5. S z í n : r. *sochină* 'vízmosás, gödör, odú' > m. *észkočina* 'fekete termőföld' (moldvai csángó adat), r. *racateț* 'béka' > m. *rákámec* 3. 'zöld leveli béka', r. *zimți* 'rece, fog, bevágások, rések' > m. *zámc* 'fekete irhaszegő a mellrevalón' (moldvai csángó adat). A román regionális nyelvváltozataiban színre utaló, alárendelt kategóriát jelölő lexémák meglehetősen nagy számban fordulnak elő. Ezek többnyire jelentésük változása nélkül kerültek át az erdélyi magyar nyelvjárásokba, éppen denotatív jelentésük speciális jellege folytán: *bala* 'fehéres szőrű állat'; *baláj* 'fehéres-sárgás szőrű állat, hirtelenszöke ember'; *balán* 'fehér, szöke színű állat, ember'; *baluka* 'fehéres-sárgás színű állat', *belice* 'fehér gyapjas bárány v. juh'; *breáz* 'hóka, illetőleg fehér orrú állat'; *brumaria* 'kékesszürke (gyapjas birka)'; *bukeláj* 'a szájánál fekete, egyebütt szürke v. fehér gyapjas juh'; *csára* 'fekete kerpú ember', *csérniit* 'nagyon sötét szürke, pirosas színű juh'; *gyósa* 'fehér kecske' (r. *ghioș, ghiușă* 'fehér szarvú (ökör); kecskenév'); *kudál* 'fehér farkú ökör'; *láj* 'szürke színű (juh)' (r. *lai* 'fekete, fehérrel keverve'); *mucsed* 'kékesszürke gyapjas juh'; *murga* 'piros színű ökör v. tehén'; *széjin* 'szürke gyapjas (juh)'; *szur* 'szürke, deres (ló)'; *vakara* 'sárga v. fekete pettyes pofájú juh'; *városa* 'piros pofájú juh'.

Mint látható, itt elsősorban az állatok színére vonatkozó kölcsönelemek találhatók. Ismert, hogy a juhtenyésztésre vonatkozó jelentésmező a maga egészében rendkívüli árnyaltsággal tagolt a román nyelvben, és így olyan minősítő lexémákat tartalmaz, amelyek a magyar nyelvben nincsenek meg. Az *oaie* 'juh' jelentésű szó mint megnevezés nem került át a magyarba (a *vájë* kizárólag juhúzó kifejezésekben fordul elő: *nye vájë!*), pedig a románban ez a legelterjedtebb, a leggyakoribb a juhra vonatkozó szavak között. Ez olyan általános jelentésű, prototipikus esetet jelölő név, amelynek kifejezésére a magyar alapkategória szintű *juh* tökéletesen megfelel. Ugyanígy a *kál* 'ló', a *váka* 'tehen' és a *gějina* 'tyúk' csak állatterelő kifejezésekben jelenik meg, jóllehet bőven van olyan kölcsönszó, amely a ló, a tehén és a tyúk különböző „változatait” jelöli: *kirlán* 'egyéves csikó'; *mokány* 'apró termetű, zömök, edzett ló'; *murga* 'pej ló'; *munz* 'csikó'; *brjnkáló* 'meddő tehén'; *csuliga* 'félszarvú tehén'; *ester* 'magtalan tehén'; *pleketor* 3. 'kisborjas tehén'; *gala* 'csupasz nyakú tyúk'; *flityinkó* 'kakas formájú tyúk'; *pisztric* 'tarka, pettyes, iromba tyúk'.

6. F u n k c i ó : r. *ceaun* 'üst' > m. *csaun* 'pálinkafőző üst', r. *furtun* 'gumicső' > m. *furtun* 'bor szívására használt gumicső, lopó', r. *canal* 'csatorna' > m. *kánál* 'facszúrtató csatorna' r. *lespede* 'kölap, lapos kő' > m. *leszpegye* 'köttespalacsinta-sütő kő', r. *pietricică* 'kövecske' > m. *pétricsika* (cs) 'kapókő', r. *strună* 'zsineg' > m. *eszt-*

ruma (cs) 'halászsineg'. Megjegyzendő, hogy a tárgyak nyelvi és nem nyelvi osztályozásában jelentős szerepe van a tárgy funkciójának (TAYLOR i. m. 40—2).

7. F a j. A szakirodalomban erről a mezőösszefüggésről írtak a legtöbbet a nem és a faj érintkezéseként vizsgálva a kérdést (BAKOS i. m. 1982.; ZSEMLYEI i. m. 1979. 66; PÉNTEK i. m. 1981. 79—80). Ebben a megközelítésben a jelenség valamivel szűkebb körű, mivel itt csak az alapszintű kategória és az alárendelt fogalom viszonyaként válik a vizsgálat tárgyává: valamely alapszintű kategóriát jelölő román kölcsönszó a magyarban fajtára utaló minősítő jeggyel gazdagodva alárendelt fogalommá válik: r. *ardei* 'paprika' > m. *árdéj* 'édespaprika', 'paradicsompaprika', r. *balanță* 'mérleg' > m. *bálánca* 1. 'függőmérleg', 2. 'hídmérleg', r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'varangyos béka', r. *burduhan* 'bendő, has' > m. *burduhány* 'tehénbendő', r. *burtucă* 'kút' > m. *burtuka* 'bodonkút', r. *butuc* 'tőke' > m. *butuk* 'kucsma készítéséhez való fatőke', *căruță* 'szekér' > m. *karuca* 'ökörszekér', r. *mașină* 'gép' > m. *másina* (cs) 'cséplőgép', 'mozdonygép', r. *racateț* 'béka' > m. *rákáméc* 2. 'varangyos béka', r. *teleagă* 'taliga' > m. *tyelága* 'eketaliga', r. *prune* 'szilva' > m. *prunye* (cs) 'nyári szilva'.

B) Értékminősítő jelentésjegyek. A szavak értékminősítő jelöltségének jelentős szerepe van a kölcsönzés motivációi között. Az ilyen irányú vizsgálatok arra válaszolhatnak, miért van az, hogy bizonyos jelentésmezők rendkívül gazdagok kölcsönzavakban, míg más fogalomköröket alig érintette a nyelvi interferencia. SZILÁGYI N. SÁNDOR a kölcsönelemek értékjelentését az *etnocentricitással* összefüggésben vizsgálta (Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsönzésben. Kézirat). Ez a megközelítés alkalmasnak tűnik az értékjelentés vetületeinek értelmezésére.

Az értékjelentés alapján a szavak két nagy szemantikai tömbbe szerveződnek: pozitív, illetve negatív értékjelentésű szavak csoportjába. A negatív értékjelentésű lexémák negatívakkal, a pozitív értékjelentésűek pozitívakkal lépnek szemantikai érintkezésbe, hiszen a tulajdonságok nem elszigetelten léteznek a világban, hanem kölcsönösen feltételezik egymást. Az ember hajlamos az adott tulajdonságot bizonyos rokonnak érzett tulajdonsággal asszociálni (pl. testi fogyatékoság — értelmi fogyatékoság), akkor is, ha a kettő között nincs objektív kauzális kapcsolat. SZILÁGYI N. SÁNDOR ezt a jelenséget a *szolidáris értékek vonzásának* nevezi. Ilyen értelemben a negatív értékjelentésű szavak például olyan közös jelentésmezőt képeznek, amelyeknek elemei között bonyolult szemantikai kapcsolatok alakulnak ki, amennyiben egyetlen negatív értékjelentésű elem több más negatív értékjelentésű lexémával asszociatív kapcsolatba léphet. A szókölcsönzés folyamata azért vizsgálható sikeresen az értékjelentések kétpólusú struktúrája alapján, mert szorosan összefügg a szintén két ellentétes dimenzió mentén szerveződő etnocentrικussággal: a Mi és a Mások (Nem Mi) oppozíciójával. A Mi pólushoz a pozitív értékek kapcsolódnak (természetes, okos, ügyes, ép, egészséges, erős, jó, értékes stb.), a Mások pólushoz pedig a negatívak (nem természetes, buta, ügyetlen, csonka, testi fogyatékos, beteg, gyenge, rossz, értéktelen). Mivel az újabb kölcsönszó bizonyos mértékben még magán hordja az idegenszerűséget, a beszélők számára alkalmasabbnak tűnik az olyan negatív értékű tulajdonságok jelölésére, amelyeket az illető etnikai közösség nem tart magára igazán jellemzőnek, amelyeket öntudatlanul is szeretne magától elhárítani — mint olyanokat, amelyek inkább a Mások csoportot jellemzik. Ez a szociálpszichológiai szempont azért is tűnik megalapozottnak, mert magyarázatként szolgálhat olyan nyelvi jelenségekre, amelyeknek az oka még nincs tisztázva. Miért van olyan nagy számú pejoratív jelentésű kölcsönelem mind a román, mind a magyar kölcsönszavak sorában? Mivel magyarázható a jelentős mértékben érvényesülő pejorációs folyamat? A vizsgált kölcsönszóanyagban a melléknevek 80%-a (206), az igék 30,51%-a (94), a főnevek 8,23%-a (171) negatív értékjelentésű, pejoratív.

A jelenség párhuzamos a minősítő lexémák jelentéssémájának eddig tárgyalt módosulásaival. Itt is arról van szó, hogy adott egy kölcsönszó, amelynek a magyar jelentésmezőben van jelentésbeli ekvivalense, de a jelentésbeli differenciálódás céljából egy minősítő jegy társul hozzá. Ha a minősítő jelentésjegy valamely értékre való utalást feltételez, értékminősítő jegynek nevezem. Az értékminősítő jegy a minősítő jelentésjegy sajátos fajtájának tekinthető, mivel a szemantikai integrációban ugyanazt a funkciót tölti be: kijelöli, pontosítja a kölcsönszó jelentésmezőbeli helyét. Az átvevő nyelvbeli szinonimapárjuktól a következő értékminősítő jelentésjegyek szerint különülhetnek el, illetve válnak minősítő lexémává a kölcsönszavak:

1. Rossz, elhasznált, rosszul sikerült: r. *buci* 'kender v. gyapjú' > m. *bucsa* 3. 'gyenge minőségű gyapjú', r. *talancă* 'kolomp' > m. *tálánka* 2. 'rossz hangú, repedt kolomp', r. *măturoi* 'nagy seprű' > m. *měturoj* 2. 'elkopott vesszőseprű', r. *palaneț* 'lepény' > m. *palanyica* 'sikerületlen, vagy vastagra sikerült palacsinta (tréf.)' (BAKOS i. m. 425), r. *cocoradă* 'töltött lepényféle' > m. *kokoráda* 'vastagra sikerült palacsintaféle' (ZSEMLYEI i. m. 21). Ebbe a csoportba sorolható az éretlen vagy túlérett növényre vonatkozó értékminősítés: r. *cepoi* 'nagy hagyma' > m. *csepoj* 'fejetlen, még ki nem fejlődött hagyma', r. *a hupi* 'nem érik vagy túl gyorsan érik (gabona, gyümölcs)' > m. *hutýt* 'fejetlen maradt (gabonaszem, szilva)', r. *corcuduș* 'kerekszilva' > m. *kurkudus* 'éretlenül maradt szilva', r. *varză* 'káposzta' > m. *várza* 2. 'éretlen káposzta'.

2. Testi vagy szellemi fogyatékos: r. *oacheșă* 'barna arcbőrű, fekete szemű ember'; 'szeme körül fekete karikás juh' > m. *vakisa* 6. 'rövidlátó (ember)', r. *geambaș* 'lókereskedő, lótolvaj' > m. *dzsámbás* 'rossz járású (ember, ló, kutya)', r. *crac* 'lábszár' > m. *krák* 5. 'görbelábú (ember)', r. *mălai* 'köles, kukorica (szem, liszt)' > m. *málé* 8. 'együgyű, gyámoltalan', r. *mut* 'néma, zárkózott, ügyetlen' > m. *mutuj* (8.) 'nyomorék', r. *droangă* 'marhakolomp' > m. *dranga* 'idétlen ember'.

3. Ügyetlen, élheterlen. Akárcsak a többi értékminősítő jegy, ez is jelentkezik főnévi és melléknévi használatban. Itt csak azokat az adatokat idézem, amelyeknek főnévi jelentésük (is) van: r. *băbălău* 'öreg tehetetlen ember' > m. *babaló* 1. 'ügyetlen', 2. 'gyáva' (ember), r. *mut* 'néma' > m. *mutuj* 2. 'ügyetlen, buta, gyámoltalan (ember)', r. *tălășman* 'ökör, ló jelzője' > m. *tələșmăn* 2. *telesmán* 'tátottszájú, élheterlen', r. *tocană* 'hagymával készített étel, pörkölt' > m. *tokány* 6. 'ügyetlen, élheterlen ember'. A *mutuj* jelentésváltozása jól szemlélteti, mennyire összefüggnek ezek a jelentésmezőik.

4. Beteg, egészségtelen, rendellenes szexualitású: r. *brîncălău* 'nagy torokdaganatú' > m. *brinkáló* 'meddő (tehén)'.

r. *țap* 'kos' > m. *cáp* 'herélt hím állat' (BAKOS i. m. 93), r. *fătălău* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő állat', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális', r. *râncălău* 'félheréjú, rosszul herélt bika' > m. *ránkáló* 3. 'magtalan férfi', r. *babalău* 'öreg, tehetetlen ember' > m. *babaló* 2. 'fataró', r. *muieratic* 'nőies' > m. *mujerutka* 'fataró', r. *zbîrcit* 'râncos, összeaszalódott' > m. *zbircsit* 'himlőhelyes'.

5. Előnytelen testalkatú: r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglân* 'hordóhasú', r. *șinc* 'fiúcska' > m. *cink* 'alacsony ember gúnyneve', r. *drugă* 'nagyobb orsó' > m. *drugăló* 'magas, vékony ember gúnyneve', r. *lupan* 'szürke állat (főleg marha)' > m. *lupân* 'nagy növésű, kövér férfi', r. *mătăhală* 'mesebeli szörny, behemót nagy alak' > m. *matahala* 'nagy, otromba testű, rendetlen öltözetű nő', r. *buricos* 'nagy köldökű' > m. *burikosz* 'púpos', r. *joardă* 'vessző' > m. *zsorda* 'magas vékony ember (gúnynévként)'.

6. Erkölcstelen, helytelen magatartású: r. *șimbră* 'vmely munkára való összefogás' > m. *cimbora* 2. 'cinkostárs, büntárs', r. *drugă* 'nagyobb orsó, orsónyi fonál' > m. *drugălo* 2. 'lusta asszony', r. *fiță* 'kényeskedő nő' > m. *fișza* 'rendetlen nő', r. *calic* 'szegény, nyomorult, fősvény, hazudozó' > m. *kálik* 'rossz hírű nő', r. *hădărag*

'gyors beszédű ember' > m. *hadarág* 'pletykás', r. *necăjit* 'elkeseredett' > m. *nyekezsi-tura* 'lusta', r. *primejdie* 'veszedelem' > m. *primézsdiá* 'házsártos nő', r. *putregai* 'korhadt fa, tehetetlen öreg' > m. *putregáj* 'lusta ember', r. *rincălău* 'félheréjű, rosszul herélt bika' > m. *ránkáló* 4. 'léha, bolondos ember'. Íme néhány adat a román nyelvjárásokba átkerült magyar szavak ilyen jellegű jelentésváltozására: m. *feleség* > r. *feleşugă* 2. 'ágyas', m. *hangos* > r. *hangos* 'nagyszájú, szájkodó', m. *levente* > r. *levente* 'elpuhult, elkényesedett (ember)', m. *koborló* > r. *coborlău* 'útonálló, tolvaj', m. *prókátor* > r. *procătar* 2. 'fecsegő, szószátyár ember', m. nyj. *sunnyogó* 'lappangó, lassú' > r. *şuneagău* 'ostoba, tökfilkó', m. *vándor* > r. *vandră* 'naplopó, tekergő' (TAMÁS i. m.).

Csupán a legfontosabb értékminősítő jelentésjegyeket mutattam be a fentiekben. A sor szórványosabb jellegű, másfajta adatokkal tovább folytatható volna.

7. A tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítés nem mindig különíthető el mereven az értékminősítő jegytől, mivel a kettő között összefüggés lehet. Így például a méretre vonatkozó minősítés kapcsolatban van az értékjelentéssel. Az adott érték nyelvi jelentésstruktúrájának függvényében a nagysághoz, illetve a kicsiséghez pozitív vagy negatív értékjelentés társulhat. De ez az érintkezés nem érvényteleníti a minősítő jegyeknek két fajtára való felosztását, mivel a kölcsönzés motivációjában is különböznek a leírást szolgáló minősítő jegyek az értékminősítő jellegűektől.

A kölcsönszavak értékminősítő jegyeinek vizsgálata az etnocentrikussággal összefüggésben nemcsak a jelentésváltozások folyamatát helyezheti új megvilágításba, de magyarázatul szolgálhat arra a jelenségre is, hogy bizonyos jelentésmezők miért annyira gazdagok kölcsönszavakban, és ezzel kiegészíti a kulturális kölcsönzési elméletet.⁹ Ugyanakkor az érintkező nyelvek jelentésmezőinek összehasonlító kutatása az újabb lexicológiai, szemantikai módszerek segítségével további válaszokat is adhat a szókölcönzés összetett folyamatának kérdéseire.

BENŐ ATTILA

Semantic fields and loan words in Hungarian–Romanian linguistic contacts

The paper deals with the semantic integration of Romanian borrowings into Hungarian dialects. The phenomenon of narrowing or widening of meaning is discussed in connection with basic categories (a term taken from the psychology of categorisation). In comparison to basic level categories, most loan words become integrated at a subordinate conceptual level. This makes it possible to pinpoint the level to which loan word meaning is restricted the most often. Certain aspects of loan word integration are also connected with the issue of how non-prototypical items are signified. Taking the microstructure of word meaning into consideration, the author reveals certain tendencies of semantic change in the borrowings. It is also his intention to present an explanatory model for the phenomena discussed.

ATTILA BENŐ

⁹ Így például a 'hiba, tévedés (szövegben, fonásban, földművelésben és általában a munkában)' jelentésmezőjében meglehetősen sok román eredetű kölcsönszó található: *grés, gresála, krinytyica, krucsis, létura, létunoj, szëritura, nyeázsunsz*. (Ugyanigy a román bizonyos regionális változataiban előfordul a magyar eredetű *ganci* 'hiba, bűn', *hibaş* 'bűn, hiba'). Egyetlen nyelvi változatban belül is kimutatható ebbe a jelentésmezőbe tartozó kölcsönszavak nagy száma. A Kis-Szamos vidéke tájszólásában erre a fogalomkörre vonatkozó román kölcsönszavak a következők: *grés, gresála, kërărë, kërërús, krinytyica, léturoj, letura, sztrungács* (ZSEMLYEI i. m. 24, 29).

Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról

Benkő Loránd nyolcvanadik születésnapjára köszöntésül és tiszteletem jeléül idézem legutóbbi tanulmányának vezérgondolatát: „A történeti nyelvtudomány és névtan elvei és módszerei az elmúlt évtizedekben rendkívül sokat változtak, fejlődtek, ilyen kutatást segítő ismeretanyaga hatalmas méretekben tágult ki a tudományág századeleji hőskora óta, s az akkori, de máig ható eredményeket oly mértékben haladta túl az anyagismeret és főként a szemlélet, hogy az jelentékenyen új nézőpontokat kíván meg a nyelvtörténeztől, és sugallhat a történettudomány irányában is.” (Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. Viaskodás romantikus látomásokkal. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár, 2001. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. sz. 7.)

1. A nyelvtörténeti kutatások alapjául szolgáló Árpád-kori magyar nyelvű szórványok, köznevek és tulajdonnevek olvasatainak helyességéről hiteles képet talán soha nem nyerhetünk. Mégis — magunk megnyugtatására is egyszer — célszerű lenne a források ellenőrzése. A hatalmas anyag felülvizsgálatához azonban több, e munkához kellő jártassággal bíró kutató szükségeltetne, kik szakértelmük mellett az elvégzendő hatalmas feladatot szívfügyüknek is tekintik. Mindemellett saját, keserves tapasztalatom alapján állítom, igaza volt KNEI ZSÓFIÁNAK, amikor jó fél évszázada leírta: „a magyar oklevélkiadások dzsungelében csak több évtizedes tapasztalattal bíró kutató tud eligazodni. Az oklevélkiadások ugyanis nemcsak nem segítik a kutatót, pl. a helynevek azonosításában, hanem sokszor egyenesen félrevezetik.” (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 54). Helyesírástörténetéhez KNEI ZSÓFIÁNA a mindenki által érthető közzavak írásképét vizsgálta, és igen nagy gondot fordított az oklevelek helyneveinek azonosítására, csak a „biztos olvasatú” helynevekre támaszkodott, amiben — saját bevallása szerint — Csánki Dezső történelmi földrajza csak részben segítette (i. m. 8). Tehát az ismeretlen eredetű vagy hibás olvasatú nevek és szavak alakjaival nem foglalkozott, azokat nem elemzte.

A tulajdonneveknek mint nyelvtörténeti adatoknak megbízhatóságáról ezért szükséges néhány szóban megemlékezni, mert gyakran a „biztos” adat vagy nem azt jelenti, amit belemagyaráztak, beleértettek, vagy az oklevél írója a nevet rosszul jegyezte fel, vagy hibás az oklevélben előforduló név olvasata, vagy a nevet tartalmazó oklevél nem akkor keletkezett, hanem később, esetleg hamis, vagy a névvariáció sajtóhiba eredménye, és így tovább. — Az alábbiakban az Árpád-kori oklevelekben feljegyzett személyneveknek valamilyen oknál fogva hibás értelmezésére néhány kiragadott példával kívánom a figyelmet felhívni. A különféle kiadványok szerzői által megértelmesített vagy megmagyarított nevek vizsgálata nem tartozik a nyelvtörténet tárgyához.

2. Nyelvtörténettel, magyar történeti névtannal kapcsolatos kérdések vizsgálói jól ismerik azokat a körülményeket, melyek az Árpád-kori latin nyelvű forrásokban előforduló magyar szórványok és tulajdonnevek felismerését, helyes olvasatát, végül is eredetének tisztázását megnehezítik. Hiszen köztudott, hogy az Árpád-kori okleveleink magyar és idegen anyanyelvű írnokai által ismert és használt latin írásrendszer jelei nem mindenben feleltek meg a magyar hangrendszer adottságainak. Továbbá tényként kell elfogadnunk, hogy az írkokok a csak hallomásból ismert, néha területenként (nyelvjárásonként) is változó hangzású idegen: német, francia és szláv nyelvekből kölcsönzött személyneveket és azoknak szinte a felismerhetetlenségig lerövidített, becézett alakjait különbözőképpen, különféle jelekkel voltak csak képesek leírni. Ebből is következhet Árpád-kori helyesírásunk következtelensége, főleg a mássalhangzók jelölésének korszak-

konkénti alakulása, változása. A betűk közül pedig az *a*, *o*, *e* hangértéke „még a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva. Ez azonban elsősorban mégis csak hangtörténeti kérdés” (KNEZSA ISTVÁN, *A magyar helyesírás története*. Bp., 1959². 3).

A felsorolt körülmények miatt is az Árpád-kori személynévtár anyagának gyűjtése, méginkább szerkesztése közben, a téma jellegéből is adódóan egyre-másra megoldhatatlannak tűnő kérdésekkel kerültem szembe. Többek között az oklevélkiadványok gyakran megtevésztő és félrevezető névvariációi miatt, ismételten csak a nevet viselő személy azonosítása után voltam képes a kérdéses névalakot felismerni (lásd KNEZSA módszerét!). De felvetődött nemegyszer — a nevek betű- és időrendbe sorolásakor — néhány biztosnak ítélt nyelvtörténeti adat hitelességének kérdése is.

Néhány példa a mondottak alátámasztására: a XII. század hatvanas éveiben az egri, majd kalocsai érsek nevét *Soma*, *Chemma*, *Sama*, *Sayna* alakban írták le, GYÖRFFY GYÖRGY szerint az érsek neve *Csama* volt (vö. Zichy 1: 2; Sztp. 1: 36, 37; Györffy 2: 427, 3: 80, 81). Gyűjtésemben a latin *Egidius* személynév magyar *Egyved* megfelelőjének 14-féle, a szláv eredetű *Bogeslaus* személynévnek 15-féle helyesírási és ejtési változata került be. A német *Rudiger* személynév Árpád-kori variánsai: *Rudguerus*, *Reduguerus*, *Ludugerus*, *Ledegeus*, *Lodogarius*, *Ludegeres* stb. A *Szák* (*Zaak*, *Zak*, *Zac*, *Saak*, *Sach*, *Chaak*) nemzetséghez tartozó Miklós nádor atyját 1212-től, összesen 31 esetben *Barch*, *Baroch*, *Borc*, *Bors*, *Borz*, *Borzih*, *Boz*, *Burch*, *Burich* névváltozatokkal jegyezték fel. A Vas megyében birtokos *Ják* nemzetségnek és egyik tagjának neve az eredeti és átírt oklevelekben a következő: *Iak*, *Iaku*, *Gaku*, *Sahu*, *Iaac*, *Iach*, *Iac*, *Schau*, *Thayk*, *Jacus*, *Chak*, *Gak*.

3. Vissza-visszatérő gond a különböző kiadványokban napvilágot látott egynémely oklevélnek eltérő dátumozása. Továbbá egy személynév megjelenésének idejét és eredeti alakját is igen nehéz megállapítani, ha egy többszörösen átírt vagy másolt oklevél szövegét a kiadványok más-más időpontból származó másolati példányból közlik.

A források helytelen vagy bizonytalan dátumozásával kapcsolatosan elég, ha KARÁCSONYI JÁNOS összeállítását figyelembe vesszük, aki egymaga háromszáznál több Árpád-kori oklevél keletkezési idejét javította ki (A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp., 1902.). Naponként olvashatunk ellentézes véleményeket egy-egy fontos oklevél hitelességét illetően. Ma is kérdés, hiteles-e az 1086. évi bakonybéli apátság birtokainak és népeinek összeírása (vö. DHA. 1: 247—60). Azaz az oklevélben fennmaradt számos hely- és személynév valójában a XI. századból, vagy a hamisítás, betoldás idejéből, a XII—XIII. századból származik-e? (Vö.: DHA. 1: 255; Chartae antiquissimae Hungariae. [= CHAH.] Ed. GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994. 26, 44).

Nyelvtörténeti szempontból sem mindegy, hogy a „*Soda*, *Topos*, *Artuna*, *Abraam*” személynveket tartalmazó oklevél dátuma 1095—1114 (ÁÚO. 6: 71, vö. TESz. *Top* alatt), esetleg 1240—1260 (KUBINYI, *Árpád-kori Okl.* 1: 35), vagy valójában 1247—1249 (UrkBurg. 1: 225—6). Vagyis pl. a *Topos* személynév a XI—XII. század fordulóján, vagy a XIII. század közepén volt-e használatban? KARÁCSONYI JÁNOS kutatásai nyomán tudjuk, hogy egy Nógrád megyei érdekes szolganévsor: „*Iwan*, *Leseu*, *Kopou*, *Nuzou*, *Nurtheu*, *Lukeu*, *Tuzon*” nem 1293-ban (HOKI. 140—1; HO. 7: 237; OkISz. 518, 583), és nem 1294-ben (Sztp.—Borsa 2/4: 140), hanem kijavítva az évszámot 1275-ben keletkezett (Györffy 4: 305).

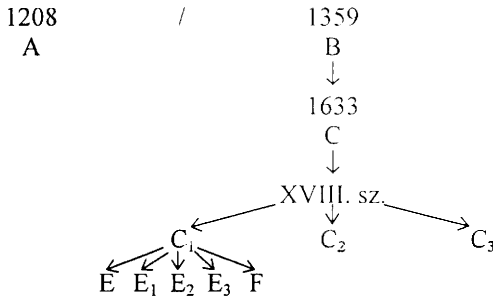
Egy tulajdonnév vagy köznévi nyelvtörténeti megbízhatóságát viszont nem vonhatja kétségbe, ha csupán egy-két év az eltérés az eddig ismert és a javított évszámú vagy újabban előkerült adat között. Így például az OkISz.-ből átvett és a TESz.-ben, EWUng.-ban egyaránt idézett 1275: *Eurnogh* 'örmagy' évszáma helyesen: 1276 (vö. Sztp. 2/2—3: 155—6), sőt az *Eurnog* mint személynév már 1272-ben is előfordul (Sztp. 2/1: 136, vö. Györffy 4: 403).

4. Az Árpád-kori személynévtár szerkesztését igen megnehezítették az oklevelek személynévi adatainak a különböző oklevélkiadásokban előforduló eltérő olvasatai. A név eredetének kiderítésére irányuló törekvést igencsak megzavaró, különböző olvasatokból idézek néhányat. 1240: „Petrus filius *Theger*” (mosoni várjobbágy, ÁÚO. 7: 111) ~ *Thegez* (UrkBurg. 1: 199) ~ *Cheger* (Györffy 4: 163). Hont megyei Mortund falu egyik birtokosa: 1240/1254: *Coch* (Györffy 3: 219) ~ *Geroch* (CDES. 2: 59). A Hont megyei Pir faluból 1249/1321/XVII. sz.: *Thuge* birtokos (CDES 2: 226) ~ *Huge* (Györffy 3: 233). JAKUBOVICH EMIL a *Viska* helynév magyarázatához a HOKm. 1: 44-ből idézi „*Wiesk* de Horvath” Hont megyei nemes nevét (MNY. 1927: 232). Az eredeti oklevél alapján GYÖRFFY a nevet *Wtesk*-nek olvasta, ami helyénvaló is, mert a nemes neve egy későbbi oklevélben szintén hasonló: *Vtosk* alakban fordul elő (Györffy 3: 203).

Egy 1258-ban készült oklevél egyaránt megjelent az ÁÚO. 2: 314 és a PRT. 2: 300 lapokon. A PRT.-ben az oklevél végén a következő megjegyzés olvasható: Az oklevelet 1733-ban átmásolták, mely „több helyt merész kiegészítéseket alkalmaz, ... felületes... Ezt használta Wenzel.” A bakonyi erdőőrök névsorában többek között a következő eltérések vannak: „de villa *Churgi*,... *Zunca*, *Weoda*, *Beed*” (ÁÚO. 2: 314—5), „de villa *Cugeri* ... *Zunba*, *Beoda*, *Beud*” (PRT. 2: 300—1). Vagyis valójában *Churgi* falunév nem létezett (vö. Csánki 3: 227).

Előfordul, hogy egy vidék birtokviszonyait és lakosait jól ismerő történész kiigazítja az oklevélben hibásan feltüntetett tulajdonneveket. Egy 1216/1337. évi oklevélben a Gömör megyei *Tussa* birtoknév és *Tubus* comes neve (Sztp. 1: 99—100; CDES. 1: 159) hibás, mert a birtok valójában *Sussa* és a birtokos *Tubul* volt (Györffy 2: 549, Sztp. 1: 518). A történeti névtanban is felhasznált 1299: „Henryco filio comitis *Loth* de genere Bolugh” (ÁÚO. 5: 202) a máskor és máshol is idézett *Oth* volt (Györffy 2: 483), akit KARÁCSONYI JÁNOS következetesen *Ath*-nak nevez (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1995.² 192—6). — Egy ismeretlen vagy bizonytalan eredetű személynév névtárba sorolását szinte megakasztja a különféle névvariációk felbukkanása. A Balassa család ősei között számon tartott Mikó fia az 1260-as évek végén, 1270-es években *Agolch*, *Othouch*, *Othouz*, *Ogouch* néven fordul elő. Azonban egy 1269-ben kelt, de csak XIX. századi másolatokban fennmaradt oklevélben Mikó fia *Eghouch*, de GYÖRFFYNÉL (4: 298) *Eghoch*, SZENTPÉTERYNÉL (1: 496) *Egnoch* a név alakja (vö. A Balassa család levéltára 1193—1526. FEKETE NAGY ANTAL kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette BORSA IVÁN. Bp., 1990. 18, 19, 20, 22; Györffy 4: 107, 239, 271, 298, 668; Sztp. 1: 474, 2/1: 68).

5. A személynevek feljegyzésében, talán olvasatában bekövetkezett változások, romlások okainak felderítése késztetett arra, hogy egy fontos, Árpád-kori oklevél történetét végigkísérjem. 1208-ban II. András királyunk jóváhagyta a Győr nemzetség tagjainak, hogy a Moson megyei Lébény faluban a bencések számára monostort alapítsanak, és birtokokat, szolgákat adományozzanak a monostor számára. Az oklevélben ennél fogva számos földrajzi név és szánál több szolganév maradt ránk (vö. Györffy 4: 155—6). A királyi oklevelet teljes terjedelmében FEJÉR GYÖRGY adta ki (CD. 3/1: 58—60; vö. Sztp. 1: 74—5). Az oklevél kritikai kiadásának jegyzetanyagából (UrkBurg. 1: 51—5) összeállítottam, sémába szerkesztettem az oklevél fennmaradásának történetét.

Az 1208-ban keletkezett oklevél (A) csak egy 1359. évi átiratban (B) maradt fenn. Erről 1633-ban, Győrben készült egy másolat (C), ami ugyan szintén elveszett, de fennmaradt ennek három XVIII. századi másolata, melyből a C₁ teljes, a C₂ és C₃ példányok hiányosak. Mindhárom az Országos Levéltárban van. A C₁ alapján közölte FEJÉR az oklevelet (E). A C₁ két másolati példánya (E₁, E₂) a Heveneszi, egy példány (E₃) a Kaprinai gyűjteményében a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományában van. Egy példány (F) a Pannonhalmi Levéltárban. Az Urk Burg. szerint bár az 1359. évi átirat igen rossz állapotban maradt fenn, mégis minden további másolatok ennek alapján készülhettek. Az Urk Burg. is az 1359. évi átiratból közölte az oklevelet, a hiányzó vagy olvashatatlan részeket a XVIII. századi C₁ másolati példányból egészítette ki. Az 1208. évi oklevél fennmaradásának sémája elegendő bizonyítékot, magyarázatot szolgáltat arra, hogyan torzulhatott el századok folyamán az ötször átmásolt oklevél személyneveinek alakja. Nota bene! Az 1208-ban leírt névalakokat nem is ismerjük. Néhány példa az Urk Burg.-ban jelzett eltérésekre (elől az 1208/1359, majd az 1208/1459/1633/XVIII. sz. névalakok): *Iani ~ Ioanni, Seca ~ Sua, Bok ~ Pog, Pether ~ Becher, Golomb ~ Golom, Buhca ~ Behke, Tumbolt ~ Tungbolt* stb.

6. Az Árpád-kori személyneveknek szerzők és kiadványok — zavarbaejtően — eltérő olvasatai miatt többször fordultam középkori oklevelek olvasásában jártas, tudós történészekhez, tanácsukat kérve, melyik olvasat a helyes, kinek higgyek. A válasz mindig, mindenki részéről így hangzott: „meg kell nézni az eredeti oklevelet!” Az ebbe a csoportba tartozó nevek nagy száma, nemkülönben az idő és anyagi lehetőségek hiánya nem tette lehetővé, hogy a történészek tanácsát megfogadjam. Az eredeti oklevél megtekintésére csak kétszer volt lehetőségem, melyről az alábbiakban számolok be.

1. ábra

A *Jolegeny* név és szövegkörnyezete

Feltűnt, hogy a több kiadást is megért, 1295-ben kelt oklevélben a királyi megbízott neve „Stephanus filius *Idegen*” (ÁÚO. 5: 122; OkISz. 405), máshol viszont „Stephanus filius *Iolegen*” (ApponyiOkl. 1: 25; Urk Burg. 2: 296). Mivel ez a közszoói eredetű, 1295. évi *Idegen* személynév egyetlen az Árpád-korból, valamint az OkISz.-nak az ÁÚO.-ból átvett 1295. évi adatát idézi a SzófSz., TESz., EWUng. is az ismeretlen eredetű *idegen* 'fremd' közszoó első előfordulásaként, ezért a név *Iolegen* olvasatának megbízhatóságát

ellenőrizni akartam. Kiderült, ahogy gyakran előfordul, az eredeti oklevél már nincs meg, az Urk Burg. a SZENTPÉTERY IMRE által, az eredetiről lemásolt példányt közölte, ami megegyezik az ApponyiOkI.-ban kiadottal (vö. SztP.—Borsa 2/4: 153). Az oklevélnek azonban van egy 1824-ben készült hiteles másolata az Országos Levéltárban (Dl. 102. 724 sz.). Ezt a XIX. századi másolatot KOVÁCS ZSUZSA szíves közbenjárásával megtekintettem (kinek segítségét ezúton is köszönöm). A másolatban a királyi megbízott neve „Stephanus filius *Jolegeny*” (esetleg *Jolegery*), a név semmiképpen nem olvasható *Idegen*-nek. A név végén az *y* jel kétségkívül az 1295. évi *Iolegen* XIX. századi *Jólegény* ejtését tükrözi (l. 1. ábra). Egyébként is *Iolegen* személynevek már 1211-től előfordulnak forrásainkban (l. OkISz.), *idegen* közszevünkra azonban biztos adatunk csak a XIV. századtól idézhető. Sajnálatos, hogy ez az egyáltalán nem biztos, legalábbis erősen kétséges adat került be az OkISz.-ba, majd onnan a magyar nyelvtörténetbe, és több mint 130 éve vándorol egyik tudományos műből a másikba. Vajon milyen eredményre jutnánk, ha módunk lenne minden idézett nyelvtörténeti adatot ellenőrizni?

7. Noha munkám során hozzáedződtem a meglepetésekhez, mert számos bizonytalan értékű nyelvtörténeti adatra derült fény, mégis a nagy csalódást az 1138/1329. évi dömösi összeírás újabb olvasata váltotta ki. — Az 1138-ból származó, 1329. évi átiratban fennmaradt dömösi összeírást tartalmazó oklevélnek eddig két kiadását ismertük. Először KNAUZ NÁNDOR olvasatában jelent meg (MonStrig. 1: 88—97), majd SZABÓ DÉNESnek köszönhetően a második, javított olvasata a Magyar Nyelvben 1936-ban. SZABÓ DÉNES közleményének előszavában röviden ismertette az oklevél elolvasásának nehézségeit, felhívta a figyelmet az írnokok vétette hibákra, melyek^{er} azonban a paleográfiai hűségre törekedve nem javított ki. Továbbá a Kanuz-féle, sok hibával kiadott dömösi összeírástól eltérő névalakokat jól felismerhetően dőlten szedette az újabb kiadás (a Magyar Nyelv) számára. SZABÓ DÉNES ezenkívül hálás kegyelettel emlékezett meg JAKUBOVICH EMILről, aki tanácsaival munkája során segítette (MNY. 1936: 54—5).

A dömösi összeírás harmadik olvasatáról először 1991-ben értesültem. GYÖRFFY GYÖRGY „Dömös falu prépostsága és nepei az Árpád-korban” (A Dunamenti népek hagyományos műveltsége. Bp., 1991. 291—5) című tanulmányának bevezetésében megemlítette, hogy „a dömösi prépostság 1138. évi összeírása, melynek új kiadását a DIPLOMATA HUNGARIAE ANTIQUISSIMA II. kötete számára KUMOROVITZ L. Bernáttal és BORSA Ivánnal előkészítettük, a legkorábbi névszerinti összeírás a prépostság 90 falujában szétszórta lakó, 1400 különféle szolgálatra kötelezett népéről és szervezetéről, s ez a történeti stúdiumok több ágának érdeklődésére tarthat számot” (i. m. 291). Eltelt néhány év, amikor 2000 tavaszán GYÖRFFY GYÖRGY megkért, hogy a Diplomata Hungariae Antiquissima II. kötetének szerkesztés alatt álló kéziratából nézzem át, ellenőrizsem az 1138. évi dömösi összeírás újabb, voltaképpen már 1964-ben elkészült olvasatának legépelet anyagát. A munkára szívesen vállalkoztam, hiszen a dömösi összeírás személyneveit jól ismerem, a teljes szolganévsor benne van az „Árpád-kori kis személynévtár”-ban, és a nevek közül jó néhány első nyelvtörténeti adatként is szolgál az etimológiai szótárakban. A szöveg ellenőrzésekor kénytelen voltam tapasztalni, hogy az eddig etalonnak tekintett SZABÓ DÉNES-féle olvasattól az újabb GYÖRFFY—KUMOROVITZ—BORSA-féle számos helyen eltér. Aggályomat közöltem GYÖRFFYvel, aki megnyugtatót, mondván, higgyem el, az ő olvasatuk a mérvadó, hiszen rendkívül sok időt, energiát fektettek az összeírás elolvasásába, a pontosság, megbízhatóság érdekében még ultraviola átvilágításnak is alávetették az oklevelet. Majd átadta az oklevél fényképmásolatát, azzal a megjegyzéssel, hogy annak alapján ellenőrizsem olvasatukat. Az utasítás végrehajtása

nem kis időbe került, és az oklevél homályos és elmosódó szövegrészei miatt nem sikerült teljes terjedelmében elolvasnom az 1138. évi oklevelet.

Nem tartom magam illetékesnek a kétféle olvasat értékelésében, már csak azért sem, mert az eltérő olvasatú neveket összehasonlítva az oklevélben felismerhetővel egyszer SZABÓ olvasatát, másszor GYÖRFFYÉ fogadtam el. Nagy általánosságban meg tudtam állapítani, hogy a GYÖRFFYÉ modernebb, a hosszú *s*-t nem jelöli, az *I*-vel kezdődő neveket, ha az olvasat, illetőleg a név eredete megengedi, *J*-vel írja: *Janis*, *Jereslau*, *Jardan* stb. A névvégi *y*-t két *i*-vel (*ii*) jelöli. Eltérések vannak az *n*-*m*, *u*-*n* hangok-jelek megítélésében: *Lompu* ~ *Lonpu*, *Sumku* ~ *Sunku*, *Nemcim* ~ *Nencim*, *Kiceudi* ~ *Kicendi*, *Kuceu* ~ *Kucen* stb. A legtöbb eltérés a nagy betűhasonlóság miatt a *c* ~ *t* jelölésében mutatkozik. SZABÓ például a *Laurencius*, *Leurenc* nevet következetesen *c*-vel, GYÖRFFY következetesen *t*-vel írja, ami természetesen semmi zavart nem okoz. De több névnél a *c* – *t* olvasati különbség a tájékozódást kifejezetten gátolja. Mert ugyan ki tudja megmondani, hogyan kell kiolvasni az ismeretlen eredetű *Cucti* ~ *Cutti*, *Kectutendi* ~ *Kettutendi*, *Gictu* ~ *Gittu*, *Kuecte* ~ *Kuette*, *Scecu* ~ *Scetu*, *Loucu* ~ *Loutu*, *Secte* ~ *Sette* neveket? SZABÓnak van-e igaza, amikor e nevekben a *c* jellel a *k* hang ejtését sugallja, így például **Kuk* személynevet és *-ti* képzőt a *Cucti* esetében (vö. MNYTK. 85. sz. 24). Egyébként valóban volt *Cuc* személynév; 1198: „III mansiones libertinorum ... Cozug cum III filiis Vs, Ded, Beus, *Cuc* [de predio Michael]” (ÓMOlv. 63; UrkBurg. 1: 34).

A „Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae” (Ed. RICHARD MARSINA. Bratislava, 1971—1987.) közöl részleteket a dömösi összeírásból (1: 74—5). Az eltérő olvasatok — noha nem ismerhették, mégis — a GYÖRFFY-féle olvasathoz hasonlítanak, de néhány szolganév esetében SZABÓtól és GYÖRFFYtől eltérő harmadik változatnak is tanú lehetünk.

SZABÓ	CDES.	GYÖRFFY
<i>Sumku</i>	<i>Sunku</i>	<i>Sunku</i>
<i>Bunadi</i>	<i>Bimadi</i>	<i>Bimadi</i>
<i>Simun</i>	<i>Simin</i>	<i>Simim</i>
<i>Vgrinus</i>	<i>Vrgus</i> ~ <i>Vigus</i> (?)	<i>Vrgus</i>
<i>Begu</i>	<i>Reczu</i>	<i>Rezku</i>
<i>Numhiu</i>	<i>Numhin</i>	<i>Nunhiu</i>
<i>Numhiu</i>	<i>Numhur</i> [!]	<i>Nunhiu</i>

Úgy látom, SZABÓ DÉNES az oklevél teljes névanyagához igazodva és a XII. századi nyelvi állapotot figyelembe véve választotta a lehetséges megoldásokat a bizonytalan olvasatú nevek esetében. Ezért van SZABÓNál *Vgrinus* *Vrgus* helyett, villa *Durugsa* *Diarigsa* helyett, villa *Kalsar* *Kalfar* helyett, *Vdelen* *Vdelew* helyett, *Firedi* *Siredi* helyett stb.

Az *Vrsag* ~ *Vrasag* olvasati változatban viszont GYÖRFFYnek van igaza, mert a név világosan, jól kivehetően *Vrasag*, amit a mellékelt fényképrészlet is igazol (l. 2. ábra). SZABÓ DÉNES sem olvashatta másként, a MNY.-ben megjelent *Vrsag* alak vagy sajtóhiba, vagy SZABÓ már eleve beleérezte az *ország* közszo előzményét. Mégis sajnálatos, hogy ez a nem hiteles változat került be a TESz. és az EWÜng. *ország* szócikkébe, első nyelvtörténeti adatként.

2. ábra

Az *vrafag* név fényképe az eredeti oklevélből

8. A következőkben tanulságul, nemkülönben a tájékoztatás szándékával, BORSA IVÁN hozzájárulása mellett — akinek segítségét ezúttal is köszönöm — közlöm dömösi összeírás eltérő olvasatú tulajdonneveit a Magyar Nyelv 1936. évi lapszámaint követve, a lapszámokat szögletes zárójelbe téve. Első névalak a SZABÓ-féle, a második a GYÖRFFY-féle olvasatot mutatja. (Egyébként várakozással tekintek a kiadásra kerülő *Diplomata Hungariae antiquissima* II. kötete elé. Vajon a szerkesztők a dömösi oklevélnek melyik olvasatát fogadják el hitelesnek? Talán egyiket sem, és készül majd egy harmadik változat?)

[56]: Besenehdi ~ Bezenehdi, Buhte ~ Buhre, Lapudi ~ (Li)pudi, Kiceudi ~ Kicendi, Iporent ~ Iporend, Selez ~ Selmer, Sa(m)udi ~ Sa...; [57]: Laurenci ~ Laurenti; [130]: In villa Sari ~ Sari, Laurenci ~ Laurenti, In villa Durugsa ~ Diarugsa, Riciman ~ Ricimam, ...roi ~ ...oi, Kesudi ~ Kesu; [131]: Vagdi ~ Va..., In villa Dada ~ ...ad..., Daniel ~ ...vel, Heu...eh ~ He..., Laurenci ~ Laurenti, Gabriel ~ ...l, Kesar ~ ...sar, Suda ~ ...da, Kemudi ~ Kimudi, Tumas ~ ...umas, Laurenci ~ Laurenti, In...ad ~ J...ad, Cehti ~ ...ehi, In villa B(o)ti ~ In villa ..., Scecu ~ Scetü, Erdeidi ~ .rdeidi, Ruciman ~ Ruziman, Gurdis ~ Burdis [?], Naiadi ~ Naiudi, Scegze ~ Sorgze, Budi ~ Buih [?], Ceke ~ Cele, Musin ~; [132]: Geugu ~ Gengu, Cucti ~ Cutti, Cehti ~ Celiti, Egrig ~ Egr..., Hoduca ~ Hoduka, Loucu ~ Loutu, Ibrun ~ Ibrum, Elees ~ Ekees, Soth(ma)rđi ~ Si...di, Weiteh ~ Weitech, Kuecte ~ Kueete, villa Ecer ~ villa Scer, Munca ~ Mimca, Cenke ~ Ceke, Matheus ~ Matheuis, Samsun ~ Samsim, Ste(han) ~ ..., [133]: Warus ~ Wanis, in Cucti ~ in Cutti, Petir ~ Peter, Burcu ~ Buroi [?], Scesu ~ Scefü, Budur ~ Bud..., (O)pus ~ ...pus, Etretica ~ Eretika, Ceke ~ Oeke, Vdelen ~ Vdelew, villa Kalsar ~ villa Kalfar, villa Ecer ~ villa Eter; [134]: villa Kuceu ~ villa Kucen, Vrsag ~ Vrasag, Biqua ~ Biquera [?], Kuecte ~ Kueete, Muncasti ~ Muncasci, Mogu ~ Mogir, V...as ~ Voras, Laurenci ~ Laurenti, Gictu ~ Gittu, Alekal ~ Aleka, Nemcim ~ Nencim, Leurenci ~ Leurenti, Numhiu ~ Nunhiu, Numhiu ~ Nunhiu, villa Enderedi ~ villa Endredi, Firedi ~ Siredi, Kectutendi ~ Ketutendi, Numhiu ~ Nunhiu, Asavfeu ~ Asaufeu; [135]: Sumku ~ Sunku, Circa Cris ~ Circa ans [?]; [203]: Both ~ Boch, Eulegen ~ Eulengen, Viuscij ~ Viuscii, Eleedi ~ Elcedi; [204]: Numhiu ~ Nunhiu, Lompu ~ Lonpu, Secte ~ Sette, Leurenci ~ Leurenti, In uilla Geijca ~ In villa Geyca, Cuner ~ Cimer, Buhte ~ Buthe, M[?]....udi ~ M(eche)udi (MNYTK. 85. sz. 44, 48), ...udi (Györffy 3: 439: Mashudi ~ Mecsöd), Sueij ~ Sueii, Izadi ~ Ladi, Ruos ~ Buos, [205]: Kuzi ~ Kuzu, Antu ~ Ancu, Numhiu ~ Nunhiu, Begu ~ Rezcu, Bunadi ~ Bimadi, Vgrinus ~ Vrgus [?], Abram ~ Ali..., Ingram ~ Ingran, Numhiu ~ Nunhiu, Simun ~ Simim, Cenquin [?] ~ Cenqren [?], Puric ~ Purit, Wrdana ~ Vrdana, Walterij ~ Walterii.

9. Tudomásul véve a nyelvtörténeti adatok megnyugtató felhasználását akadályozó közismert körülményeket, így az Árpád-kori helyesírásunk kialakulatlanságát, az írnokok által rögzített nevek félreérthetőségét, az oklevelek másolójának hibáit, még további kétségek és nehézségek is felmerülhetnek a nyomtatásban megjelent középkori névanyagunk olvasatának megbízhatóságát illetően. Nyilvánvaló, hogy középkori oklevélkiadásra csak az vállalkozik, aki kellően jártas Árpád-kori oklevelek elolvasásában. Azonban az 1138/

1329. évi dömösi összeírás itt bemutatott kétféle olvasata meggyőzően példázza, hogy két — egyébként ki-váló, de különböző képzettségű és beállítottságú — kutató, esetünkben egy nyelvész és egy történész, nem azonos felfogásban értelmezi, olvassa ugyanazon oklevél névanyagát. A neveknek mint nyelvtörténeti adatoknak majdnani felhasználása érdekében a dömösi összeírás kétféle olvasatából az egyiket megbízhatónak kellene tekintünk. De melyiket?

FEHÉRTÓI KATALIN

On the reliability of readings of personal names from the Árpadian age

Personal names occurring in documents coming from the age of the Árpáds, valuable data as they might otherwise be for historical linguistics, are made rather difficult to recognize and interpret correctly by the fact that Hungarian spelling was rather immature at the time, especially with respect to personal names of foreign (German, French, or Slavic) origin and their various diminutive forms for which the scribes employed a variety of *ad hoc* spellings. Furthermore, in documents that were copied over and over again in the course of centuries, names may have become distorted. Finally, the proper names of the same source are often presented in diverse readings in the various modern printed editions. In the two available readings of the Dömös register of 1138/1329 that the author surveys by way of an example of the foregoing, over a hundred proper nouns are spelt differently.

KATALIN FEHÉRTÓI

Pereszlényi Pál nyelvтанának terminusairól

1. Bevezetés. — PERESZLÉNYI PÁL jezsuita szerzetes 1682-es grammatikájáról a megérdemelnél kevesebb szó esik nyelvészeti szakirodalmunkban. (*Grammatica Lingvae Ungaricae. A P. Paulo Pereszlényi e Societate Jesu. Iuxta hanc methodum concepta ac elaborata. Et permisso Superiorum typis data. Tyrnaviae, Typis Academicis. Excudebat Matthias Srnensky, 1682.* Azaz: A magyar nyelv grammatikája. Írta Pereszlényi Pál atya, a Jézus Társaság tagja, ennek tanítási módja szerint összeállítva és kidolgozva. Nyomdába adatott az előljárók engedélyével. Nagyszombatban az Akadémia betűivel. Nyomtatta Matthias Srnensky. 1682.) Pedig nyelvтана több szempontból is jelentős állomás a magyar grammatikairodalom fejlődésében. Molnár Albert munkája után ez a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvтанunk. A magyar katolikus grammatikairodalom kiemelkedő darabja, egyben a katolikus helyesírás elveinek és gyakorlatának összefoglalója. Az irodalmi művekre alapozott nyelvi norma kialakulása szempontjából pedig azért jelentős, mert ez az első magyar grammatika, mely szabályait rendszeresen irodalmi művekből (Káldi, Pázmány, Lépes Bálint stb.) vett idézetekkel példázza. Pereszlényi grammatikájával méltatlanul kevés tanulmány foglalkozik. JANCSÓ BENEDEK művén kívül (*Nyelvtantörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp., 1881.*) a nyelvészek és az irodalmárok jószerint SZATHMÁRI ISTVÁN alapvető nyelvtudomány-történeti munkájának idevágó fejezetéből ismerik (*Régi nyelvтанaink és egységesülő irodalmi nyelvтанunk. Bp., 1968.*).

Pereszlényi műve a magyar grammatikák közül Szenczi Molnár Albert 1610-ben megjelent munkájára támaszkodik. Másik fontos forrása Emmanuel Alvarez portugál jezsuita latin nyelvтана. Alvarez nyelvтана először 1572-ben jelent meg, azzal a céllal,

hogy a „barbarismusoktól” hemzsegő akkori latin nyelvet megtisztítsa és a klasszikusokhoz visszavezesse. A grammatika nemsokára a rend egységesen használt latin nyelvtana lett. 1584-es második kiadásában módszertanilag alaposan átdolgozták, majd a jezsuita tartományok széles körben megvitatták, és kialakították a tanítás szempontjából leghatékonyabb változatot. Az egyes fejezetek élére általános érvényű szabályok, rövid összefoglaló táblázatok kerültek, a kivételeket, nehezebb részeket Appendixekbe gyűjtötték, átszerkesztették a szintaxist stb. (A vita anyagát lásd: Monumenta Pedagogica Societatis Iesu. VI—VII. Edidit LADISLAUS LUKÁCS S. I. Romae, 1992.). A jezsuita oktatási metódust követi Pereszlényi is, erre utal könyvének címében az *ennek tanítási módja szerint* kitétel. Az Alvarez-grammatika évszázadokon át a rend latintanításának alapja maradt. Az egymást követő kiadásokban folyamatosan korszerűsítették, átdolgozták, a tartományok nyelvéhez adaptálták — ez volt páratlan hatékonyságának egyik titka. Pereszlényi is Alvarezre támaszkodik, az *adverbiumról* szóló rész egyes szakaszai vagy a módosítószó tárgyalása például szinte szó szerint megegyezik Alvarez nyelvtanának 1659-ben Nagyszombatban megjelent kiadásával. Az Alvarez-grammatika felhasználása egyébként oly magától értetődő volt, hogy Pereszlényi nem is tartja szükségesnek megemlíteni, mindössze egyszer szerepel Alvarez neve: a sajtóhibák jegyzékének (!) egyik utalásában.

Pereszlényi nyelvtana a kor nemzetközi tudományos gyakorlatának és a szerző jezsuita voltának megfelelően latin nyelvű. A magyar nyelvészeti terminológia kiforrotlansága miatt a magyar nyelvű nyelvelírás gondolata még nem nyert teret — az első ilyen jellegű munka, a „Magyar grammatika”, BÉL MÁTYÁS nyelvtanának átdolgozása majdnem pontosan egy évszázaddal Pereszlényi műve után, 1781-ben látott napvilágot. Sőt, még a XIX. század elején is Révai azért választotta nyelvtanának nyelvétül a latint, mivel saját szavai szerint: „...a latin máig a tudományos és közügyek legjobb eszköze.” (Elaborator Grammatica Hungarica Vol. I. Pestini, Typis Mathiae Trattner, MDCCCVI. Praefat. XV. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.) Más szempontból is célszerű volt a latin. Pereszlényi több helyen utal rá, hogy munkáját a magyar nyelvet megtanulni szándékozók számára készítette, és a latin alkalmas közvetítő nyelv lehetett. (Ez a helyzet is megmaradt Révai korára: „Idegen nyelvű honfitársaink is, ha nyelvünket kívánják megtanulni, simább úton juthatnak el hozzá a latin nyelv szekerén”: uo.)

Ahogy a nyelvben a latin, a nyelvtanban a latin grammatika volt a közös, mindenki számára ismert kiindulási alap, a maga kategóriáival és az azokat megnevező terminusokkal. A nemzeti nyelvtanok fejlődésük során saját szabályaik felfedezésével párhuzamosan fokozatosan eltávolodtak a latintól, így a latin grammatika anyanyelvi kommentárjaiból önelvű nyelvelírás alakult ki. Latinul írott műveknél a klasszikus latin nyelvtantól eltérő jelenségeket is latinul kellett megnevezni, ami életre hívott egy sajátos latin nyelvű grammatikai műszókészletet — éppen a latinból hiányzó grammatikai rész megnevezésére. Természetesen szó sincs a mai értelemben vett egységes, következetes, kiforrott és elfogadott terminológiáról, a tudományág mai terminusait sem lehet összevetni az akkoriakkal. Magukban a művekben e terminusokat ritkán magyarálták meg. Sokszor még azt is nehéz eldönteni, hogy egy szó vagy szerkezet szakszónak tekintendő-e, vagy csak a magyarázó szöveg része. Ugyanaz a gondolat formailag változatosan, például hol jelzős szerkezetben, hol meg mellékmondatban ölt testet. Az értelmezést nehezíti, hogy a műszókészlet szerzőnként változik, ahogy a kategorizálás is. A grammatikai leírás kialakulásának kezdetén persze a szókincs is kiforrotlan és következetlenségekkel van teli, a terminusok csak a fogalmi rendszer megszilárdulásával párhuzamosan rendeződhetnek el végső formájukban. A terminológiai kiforrotlanság azonban tudománytörténeti értékű, hiszen éppen a kialakulás folyamatába enged bepillantást.

Az idevágó szakirodalom is kevés. SZATHMÁRI ISTVÁN az irodalmi nyelv normájának kialakulását kutatva elsősorban hangtani-alaktani szempontból vizsgálja a magyar grammatikákat. A terminológia a kutatás mostohagyermeké, pedig a fentiek miatt érdemes e területtel foglalkozni. Tekintetbe kell venni a kiemelt részekben (címeken, meghatározásokon) kívül a teljes szöveg szóhasználatát is. Itt ugyanis kevésbé köti a szerzőt a meghatározások, táblázatok fegyelme, és a magyarázatok során az adott jelenség különböző, sokszor szinonimaként változtatott megnevezései gyakran többet vagy mást árulnak el a nyelvészeti gondolkodásáról, mint ami a kiemelt helyeken áll. (Egy távolabbi példa: GYARMATHI SÁMUEL Affinitasa a tudománytörténet szerint egyértelműen a nyelv-rokonságot kutató munka. A szövegben azonban a több száz oldalon a nyelvek közti kapcsolatra egyszer sem szerepel 'rokonság' jelentésű szó, helyette főleg a *similitudo*, ill. más, 'hasonlóság' jelentésű szavak állnak.)

2. A terminológiai megoldásokról általában. — A latin grammatikából hiányzó jelenségek megnevezésére a latinul író szerzők a következő lehetőségekből választhattak: 1. a meglévő latin terminusok átértelmezése; 2. a meglévő terminusok megtoldása egy jelzővel; 3. új terminusok létrehozása közszoói szavakból vagy új szóalkotásával. A választott megoldás elsősorban attól függ, mennyire szakadnak el a latin mintától. A latin szorosabb követése a szóválasztásban is megnyilvánul, a latinossabb szemléletű grammatikák például inkább a meglévő terminusokat alkalmazzák más jelentéssel. A magyar szerzők gyakorlatára jellemzőbb a második, köztes megoldás. A harmadik megoldás nálunk ritkább, de például a latintól bátrabban elszakadó finn és lapp grammatikákban gyakoribb. Az elnevezéseket a közérthetőség kedvéért mindig igyekeznek valamiképpen az ismerős latin terminusokhoz kötni. Még az új műszavakat is latin mintára alkotják meg, például a sokesetű finn nyelvtanok új esetnevei a *nominativus*, *accusativus* mintájára: *penetrativus*, *nuncupativus*, *mutativus* stb.

A) Átértelmezések. — A latin nyelvtan a grammatika anyanyelve, Európa szellemi közkinccse, egyfajta általános logikai rendszer, kategóriái egyértelműek és közismertek. A vulgáris nyelvek leírói a nehezebben érthető jelenségek magyarázatában mindig a latinra támaszkodnak. Pereszlényi nyelvtanában is lépten-nyomon ilyen meghatározásokkal találkozunk: „azok a toldalékok, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg” (i. m. 47), „azok, melyek az eszközt, okot, módot, mértéket, értéket meghatározó latin ablativusnak felelnek meg” (i. m. 156) stb. A latint követő nyelvléírásokban a besorolások, meghatározások kézenfekvő alapja: az adott elem melyik latin kategóriának felel meg a fordításban. Ezért nevezik például a latin *declinatio* esetein felüli magyar névszóragokat előljáróknak. A magyar ragokat viszont csak úgy lehet *előljáró*-nak nevezni, ha feltételezzük a latin kategóriánév jelentésének megváltozását. Az eredeti névadó motívum ('elől álló') jelentőségét veszti, az *előljáró* név már pusztán a szófajra, illetve az általa betölthető szerepre utal.

A fordítási megfelelők szerinti besorolás aztán könnyen oda vezet, hogy a klasszikus latin terminus a funkció jelölőjévé válik, aminek aztán többféle formát is megfelelőtetnek. Vagyis egy kategóriába tartozónak tekintik mindazt a formát, amely az adott nyelvben kifejezheti a latin kategóriát. Példa erre az *adverbium*. Latin grammatikátörténeti fejlemény, hogy ezt a szófajt a kifejezett határozói viszony fajtája szerint osztják fel, tehát jelentéstani és nem formai alapon. (A szemantikai alapon történő kategorizálás egyébként a klasszikus latin grammatikától nem volt idegen, például a kötőszavakat vagy a módosítószavakat mindig ilyen szempontból határozta meg és osztotta fel.) Az *adverbium* esetében is úgy tűnik, a név nem formálisan jellemezhető szófajt jelöl, hanem általában a határozói funkciót, amelyet annak fajtái szerint osztanak fel. Így lesz körül-

belül húszféle határozó: *adverbium loci, temporis, numeri, qualitatis, quantitatis, ordinis, similitudinis* stb. Pereszlényi a Supplementumban megjegyzi: „...a magyarok némely *adverbiumot* alkalmasabban fejeznek ki más szófajokkal.” S valóban, egyáltalán nem csak határozószavakat sorol az *adverbium*hoz. Felvesz ide ragos névszókat, sőt egész szószerkezeteket, mindazt, ami a latin *adverbium*-ok fordítására alkalmas. Más nyelvek grammatikáiban is hasonló példákkal találkozunk, Bartholdus Vhael az 1733-as *Grammatica Fennica* 96. lapján így nyilatkozik: „Az *adverbiumok* egy része valóban az, más részük pedig a latin *adverbiumok* kifejezésére szolgál. Ezek a főnevek és a névmások esetei, az igei személyek; továbbá komplex kifejezések.”

További példa, ezúttal a szófaji jellemzők köréből. Tudjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR nyelvtana több magyar helyhatározóragot is *ablativus*nak tekintett, amelynek így többféle végződése is lett: „Az *ablativus* a nyelvünkben igen széles körben használt többféle *affixum* esete... Mi a ragozási sorban csak azzal az *affixummal* közöljük, amely a latin *a* vagy *ab* előjárónak felel meg, azaz: *tól, től, túl, túl*”. (Novae Grammaticae Vngaricae libri duo, 1610. CorpGr. 135). Más finnugor nyelvek grammatikáiban is megfigyelhető, hogy az *ablativus* többféle helyhatározórag „gyűjtőkategóriája”. Az észt nyelvtanok közül HELLE (Kurzgefaßte Anweisung zur Esthnischen Sprache, 1732.) és HUPEL (Ehstnische Sprachlehre, 1780.), valamint LEEM lapp grammatikája (En Lappisk Grammatica, 1743.). A finn nyelvtanírásból PETRAEUS 1649-es „Linguae Fennicae Brevis Institutio”-ja példázza ezt. SAKARI VIHONEN szerint a finn esetrendszer hat esetes leírása az eset morfológiai felfogása helyett inkább a modern esetgrammatikák szemantikai esetfelfogásával rokon (vö. MIKKO KORHONEN, Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918. Helsinki, 1986. 18). Külön érdekesség, hogy e szerzők a klasszikus latin esetrendszer fenntartása kedvéért neveznek többféle helyhatározóragot is *ablativus*-nak, miközben éppen ezzel lépnek át a latin esetmeghatározás híres priscianusi alapelvén: „egy végződés — egy eset”.

Előfordul az is, hogy egy latin terminus használata nemcsak a nyelvleírásnak, de magának a nyelvnek a fejlődésébe is bepillantást enged. Ilyen az *articulus*, a névelő. A görög nyelvleírásban a névelőt, amely a főnévvel egyezett nemben, számban, esetben, *arthron*-nak nevezték, és a névragozási táblázatokban mindig a főnévszóval együtt szerepelt, hogy mutassa annak nemét. A latin nyelvből hiányzott ugyan a névelő, ám a grammatikusok a ragozási táblázatokban szemléltetés céljából a mutató névmással pótolták. A magyar nyelvben a határozott névelő kialakulása feleslegessé tette volna a mutató névmás feltüntetését, a főnevek nemének szemléltetése sem indokolhatta volna létét — ha a szerzők nem a latinból indultak volna ki, híven megtartva a mutató névmás és főnév együtt ragozását. SYLVESTER grammatikájában ez még a magyarban is két elem: *hic magister* — *Az mester*. A határozott névelő kialakulásával aztán a latin szerkezet magyar megfelelője már mutató névmás + határozott névelő + főnév, például Pereszlényinél *hic Dominus Ez az Úr* (i. m. 22). Pereszlényi akkor is természetesen használja ezt a szerkezetet a magyar főnevek ragozási táblázataiban, amikor (és ez a gyakori) a latin megfelelő szó már csak egy jelzésszerűen odaírt főnév, mutató névmás nélkül, például *Pomum, Ez az Alma, Ingenium Ez az Elme* (i. m. 12) stb. A mutató névmás és a névelő különbsége nyilvánvaló, mégis mindkettőt *articulus*-nak nevezi, megjegyvezve, hogy „...mindkét névelőt a főnév elé tesszük, ám csak az egyiket ragozzuk, mégpedig az Ezt, a második változatlan marad” (i. m. 16). Máshol a grammatikában az *Ez, Az* alakok szabályosan a mutató névmásnál szerepelnek (i. m. 40). A határozott névelő és a mutató névmás világos származási kapcsolata is közrejátszhatott abban, hogy a latin névelőt pótló névmás (*hic...*) magyar fordításának mindkét tagját (*ez a...*) *articulus*-nak, névelőnek nevezi.

B) Jelzős szerkezetek. — A kételemű megnevezések formailag jelzős szerkezetek. A megnevezés egyik eleme egy hagyományos latin kategóriánév (vagy abból képzett melléknév): megmutatja, hogy a magyar alak szerepét a latinban melyik szófaj tölti be. A megnevezés másik tagja a magyar nyelvbeli tulajdonságra utal. A leggyakoribb, hogy a kételemű megnevezés a magyar forma toldalék mivoltára utal, ezért a latin kategóriánév mellett az *affixus*, *suffixus*, *coniunctus* jelző áll. De lehet fordítva is. A héber grammatikából eredő *affixum*, *suffixum* 'toldalék' szó kialakulása után (lásd később) ez lesz a jelzős szerkezet alaptagja, és mellé a latin kategóriánévből formálnak jelzőt. Pereszlényi példáiból: *affixa possessiva* (szó szerint: birtokos toldalékok, i. m. 52 és passim). Néha mellékmondatos megoldással (i. m. 74): *affixa, quae tempora ac personas formant* (toldalékok, melyek igei időt és személyeket fejeznek ki).

Az elnevezések azt is példázzák, hogy a grammatikai terminusok jelentése éppolyan szabályok szerint változik, mint a közszavaké. A kételemű szerkezetek ugyanis nem jöhetnének létre az eredeti latin kategórianevek jelentésváltozása, az eredeti névadó motívum elhomályosulása nélkül. A határozóragok megnevezésére ezért kapcsolódhatott a *praepositio* szó mellé a magyar nyelvbeli helyzetre utaló jelző: *suffixa* ('háttal álló, hozzátoldott'). Az említett motívumváltás nélkül e megnevezés szemantikai képtelenséghez vezetne, hiszen a *suffixa praepositionalia* szó szerint annyit jelent, mint előljárói végződésék/toldalékok.

C) Új terminusok. — A harmadik megnevezési változat a magyar szerzőkre kevésbé jellemző. Teljesen új szó alkotásával nem találkozunk. A magyarázó szövegben szereplő latin közszavak is ritkán szilárdulnak terminussá. (Aligha szakszó a mély és a magas magánhangzókat jelölő *prima classis*, *secunda classis*, és a határozott és a határozatlan ragozásra: *prima* és *secunda coniugatio*.) Pereszlényi használ többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokat egy-egy jelenségre, amelyeket állandóságuk folytán szakszónak tekinthetünk. Ilyen például a *duo nomina rerum diversarum* ('birtokos szerkezet', szó szerint: két különböző dologra vonatkozó főnév), szembeállítva az értelmezős és minőségjelzős szerkezettel, melyben a tagok jelölete ugyanaz (i. m. 93, 136 és passim).

A héber grammatikából származik Pereszlényinél az *affixum*, a *radix* ('tő', 'kiinduló alak' jelentésben), például: „A *radix* avagy az igeragozások alapja bármely szabályos igének az első ragozásbeli harmadik személye...” (i. m. 73). Az igeragozás tárgyalásakor a latin mellett a héber is feltűnik viszonyítási alapként, sőt, az igék *significatio*inak felsorolásában (i. m. 113—4) a latin mellett héber terminusok is megjelennek: *activa-passiva-neutra-mandativa/Hiphil* (műveltető)-*potentialia-Hophal* (visszaható, ennek nincs is latin neve). Más rokon nyelvek igerendszerének leírásánál is felhasználják a héber szakszókat, lásd például VHAEL nyelvtanát (i. m. 68).

3. Példák az értelmezési nehézségekre. — Az értelmezési nehézségek bemutatására három területet emeltem ki. Az első az igeragozás köréből a *futurum optativus* — *coniunctivus praesens* terminuspár, amely a latin szakszavak átértelmezésének példája. A második az *affixum* szó, amely a klasszikus latin grammatikából hiányzó, a héber nyelvtanból eredő és a magyar nyelvleírásban önállóan továbbfejlődő terminus. A harmadik a névszóragok sokféle megnevezésének kérdése. Itt a fent említett megoldások mindegyike előfordul, használatuk pedig a határozóragok megítélésének bizonytalan-ságát tükrözi.

A) A *futurum optativus* és a *coniunctivus praesens* kérdése. — Az igeragozási terminusok használatában a nehézségek fő oka az, hogy Pereszlényi a szokásos latin grammatikai leírás felől indul a magyar igeragozás rendszerezésében, szorosan követve egyik forrásának, a portugál jezsuita ALVAREZnek az igeragozási

táblázatát. (Pereszlényi másik forrása, Szenczi nyelvtana éppen fordítva: a magyar igealakokhoz kereste a megfelelő latin alakokat, így a rendszer lényegesen egyszerűbb, kevesebb a kategorizálási nehézség és az átfedés.) A terminusoknak a latin gyakorlattól eltérő használatát a coniunctivus *praesens* és az *optativus futurum* példáján kísérlem meg bemutatni.

ALVAREZ nyelvtanának időben második magyar kiadása 1659-ben Nagyszombatban jelent meg, itt a grammatikai szabályokat illusztráló latin példákat magyar és német nyelvű fordítások kísérik. (Arra sajnos nem találtam adatot, ki a magyarítások szerzője.) Megjelenésének helye és ideje alapján Pereszlényi ezt használhatta fel művéhez. Az említett kiadáshoz képest azonban Pereszlényi magyar alakjai figyelemre méltó eltéréseket mutatnak, elsősorban az említett címszóknál, és a szövegben hozzá fűzött magyarázatok sem könnyítik meg (legalábbis a mai olvasónak) az eligazodást.

A latinban a coniunctivusi alakok két helyzetben fordulhatnak elő: önállóan (nem alárendelve) és alárendelt mellékmondatban. Az önálló coniunctivus mindig valami feltételeességet vagy kívánságot, felszólítást jelöl (vagyis a beszélő viszonyulását a kijelentő móddal kifejezett tényközléshez), a mellékmondati pedig a főmondati állítmányhoz igazodik (consecutio temporum). Formailag a kétféle coniunctivus közt nincs különbség. A klasszikus latin grammatika a görög nyelvtant szorosan követve (ahol ez alakilag is kétféle ragozási sor) a két coniunctivust külön tárgyalta, az önállót *optativus* (óhajtó mód), a mellékmondatit *coniunctivus* vagy *subiunctivus* (kötőmód) néven. Az optativus mellett hagyományosan az *utinam* (vajha, bár) szó szerepelt a táblázatban, a coniunctivus alakok mellett pedig a *cum* (mikor, mivel) kötőszó. Az optativus futurum fordítása leggyakrabban felszólító mód a magyarban: *amem – szerezsek*. (A magyar igemód- és igeidőrendszerben mutatkozó latin hatásról I. E. ABÁFFY ERZSÉBET, Az igemód- és igeidőrendszer: TNYt. II/1: 120—82.) SYLVESTER grammatikájában még a latint híven követve: *utinam amem – uayha bereſsem jóuendőre*. SZENCZINÉL optativusról és coniunctivusról nem esik szó, ő a magyar alakból indul ki, és ehhez adja meg a lehetséges latin megfelelőket. Így a magyar jelen idejű felszólító módú alak (amit praesens II.-nek nevez) latin párjai: *cum videam* (coniunctivus praesens) és a 2–3. személyben az imperativus is: *vide*. ALVAREZ latin grammatikájának idézett kiadása természetesen a latin paradigmát hozza, a magyar fordítások pedig a korabeli nyelvhasználatot tükrözik. Nála az optativus futurum: *utinam amem – uayha ſzeretnélek* (ez a grammatika a praesens és az imperfectum optativust is ugyanígy fordítja magyarra).

Pereszlényi az igeragozási rendszer felépítésében szorosan követi ALVAREZT, ám a magyar megfelelőknél nem elégszik meg egyféle fordítással. A futurum optativusnál rámutat, hogy e latin alaknak a magyarban feltételes és felszólító mód is megfelelhet. A táblázatban (i. m. 83) ez áll: *ut amem – hogy Szerelſek*, majd a következő megjegyzés: „Máskor az *utinam* szócska mellett e futurum helyett a magyarban optativus praesens-et használsz, például *Vajha szeretnék*.” (Ez utóbbit azért minősíti optativus praesensnek, mivel a magyar feltételes jelen hagyományosan a latin optativus praesens és imperfectum (*legerem*) megfelelője, Pereszlényinél is pár sorral feljebb így szerepel.) Ugyanakkor a rövid, kommentár nélküli táblázatokban a futurum optativus rovatban magyar megfelelőként már csak a feltételes mód áll: *utinam ſiam – uayha lennék* (i. m. 125) — ami megegyezik az ALVAREZ-grammatika fordítási gyakorlatával.

A magyarázó szövegben a kétféle fordítást (*hogy szeressek, vajha szeretnék*) a kétféle szócskához köti: „Jegyezd meg általánosan az összes igeragozás jövő idejű optativusát és jelen idejű coniunctivusát illetően, hogy ezeket az időket különböző szócskák mellett kétféle módon tesszük ki. Ugyanis a *Hogy* jelentésű *út* és a *quando* jelentésű *mikor* szócskák mellett futurum optativusként helyesen mondod: *hogy olvaſſam út legam*;

mikor olvassam quando legam és ez jövő időt jelöl; mint *akarodé hogy imadkozzam? vis út orem?* de az *utinam legam* alak fordításában az optativus imperfectumot kell használnod, mint *Vajha olvajnáam*” (i. m. 113).

Pereszlényi tehát megadja, ALVAREZZel egyezően, a korabeli nyelvszokás szerinti feltételes módú fordítást: *olvajnáam*. Ugyanakkor közli a hagyományos felszólító módot is: *olvassam* (vö. SYLVESTERnél: optativo futuro: *utinam amem* — *Vajha beresslek*: CorpGr. 61). Ám Pereszlényinél ez a magyar példa ugyan egyértelműen felszólító módú, hiszen célzatos tárgyi mellékmondat, viszont nem önálló használatú! Mi lehetett ennek az oka? Feltehető, hogy az önálló használatú felszólító mód az imperativus fordítására foglaldott le. Másrészt a fordítási változatok partikulához kötése is az önálló használat ellen szólt. A felszólító módú fordítási lehetőség bemutatása fontosabbnak bizonyult az optativus önálló mondatbeli jellegénél, így válhatott példává egy mellékmondatbeli alak.

A coniunctivus praesens imperfectum fordítása hagyományosan szintén a felszólító mód jelen ideje. SYLVESTERnél a latint híven követve: *cum amem* – *mikoron beresslek* (i. m. 141). Az ALVAREZ-nyelvtan magyarral illusztrált változata ismét magyarosan az összes coniunctivusi alakot egyszerű kijelentő móddal fordítja, kivéve a praeteritum imperfectumot: *legerem*, mely hagyományosan feltételes mód. Pereszlényi itt is kétféle fordítást közöl, az ALVAREZ-grammatika kijelentő módú fordítását és a hagyományos felszólító módút (i. m. 85 és 113). Az előbb idézett magyarázó szöveg folytatásában a két fordítást szintén a kötőszótlól teszi függővé: „Hanem jelen idejű coniunctivusként, vagyis amikor jelen időt fejez ki, hasonlóképpen a *hogy út* vagy a *mikor quando* szócskák mellett ugyanúgy használod [mint a jövő idejű optativust], például *hogy olvassam út legam*; de a *cum* jelentésű *mikor* mellett jelen idejű kijelentő módot használsz, mint *Ne háborgašs mikor irok, non turbes me cum scribam*”. (Ez utóbbi megjegyzés arra is rávilágít, hogy Pereszlényi normája szerint az ilyen típusú mellékmondatokban már nem kell a latinos feltételes mód.)

A felhozott példák azonban nem tükrözik a felszólító módú alakok időviszonyok szerinti elválasztását optativus futurumra és jelen idejű coniunctivusra. A Praxis részben (i. m. 166) ezt pótolja a szerző, kijelentve, hogy a coniunctivus praesens a jelen idejű kívánság kifejezője, az optativus futurum pedig a jövő idejű kívánságé: „Jelen idejű kijelentő mód után jelen idejű coniunctivus következik, mint *Rogo, ut taceas* – *Kérlek, hogy halgašs, Rogo te ut taceas*... Jövő idejű kijelentő mód után jövő idejű optativust használsz, ami alakilag megegyezik[!] a jelen idejű coniunctivusszal, mint *Kérni foglak, hogy jőj hozzám, Rogabo te, ut venias*. Jövő idejű optativusnak nevezem, mivel jövő időt jelöl, tehát nem lehet jelen idejű coniunctivus.” A Supplementumban, a kötőszóknál kerül elő harmadszor a két mód közötti különbségtétel, itt a magyar *hogy* kötőszót két jelentésűnek minősíti: a *quod* jelentésű után szerinte jelen idejű coniunctivus áll: *Hallom, hogy szollašs, audio, quod loquaris*. Az *ut* jelentésű *hogy* után pedig jövő idejű optativus: *Parancsolom, hogy szolly, mando, ut loquaris*. Az elválasztás alapja itt a kijelentő mód és a felszólító mód (itt egyébként: jelen idejű!) közti különbség.

Összefoglalva: egyrészt úgy tűnik, hogy forrásaitól eltérően Pereszlényi nem elégszik meg egyféle magyar megfelelő megadásával, hanem a többi lehetséges fordítást is be akarja mutatni. Másrészt szorosan ragaszkodik a latin sémához minden részletével együtt, ám a pontos követés csak bizonyos latin terminusok átértékelésével lehetséges. Így lesz az optativus futurum — coniunctivus praesens megkülönböztetésben a klasszikus latin önálló használat — mellékmondati használat helyett a lényeg a jövő idejű felszólító mód szembeállítás a mellékmondati (kijelentő és felszólító módú) jelen idővel. Paradox módon tehát épp a rendszer megtartása vezet szükségszerűen a rendszerbeli terminusok átértékeléséhez.

A későbbi grammatikákban az önálló-mellékmondati választóvonal fokozatosan háttérbe szorul az optativus és a coniunctivus megkülönböztetésében. A hangsúly az egyes formákon lesz (kijelentő, feltételes, felszólító), függetlenül a mondat alárendeltségétől. A végleges kialakulás pedig már a magyar nyelvű grammatikairodalomban következik be, ahol a módok megkülönböztetése lesz a döntő és nem a használat helye.

Még egy megjegyzés. A Praxis arra is rávilágít, hogy a latin rendszer szoros kövéteése milyen mesterkéltnek tűnő magyar mondatok szerkesztésére kényszeríti a szerzőt. Holott Pereszlényi a grammatika számos helyén saját korának nyelvszokását tünteti fel normaként, szembeállítva azokkal a nyelvi formákkal, amelyek régen, a „szent írásokban” (nyilván a latinos nyelvhasználatú fordításirodalomban) fordultak elő. Ilyen megjegyzéseket tesz például a birtokos személyjelekről (i. m. 66) vagy az *-nd-s* jövő időről szólva (i. m. 72).

A Praxis című rész azt mutatja be lépésről lépésre, miként kell egy ige köré mondatot szerkeszteni, majd azt határozókkal és mellékmondatokkal bővíteni. Pereszlényi a latin *consecutio temporum* szabályait utánozva szabja meg a mellékmondati igehasználatot, ami önmagában is ellentmond az előbb említett felfogásának. A kiválasztott példamondat (*Kérlek, hogy jőj*) pedig alkalmatlan a *consecutio temporum* illusztrálására, hiszen célszerű volt eleve kizárja az előidejű változatot. Így a szabály következetes végigvitele olyan példát is létrehoz, amely sem latinul, sem magyarul nem állja meg a helyét: „A [főmondati] kijelentő mód *plusquamperfectum* múlt ideje után [a mellékmondatban] *plusquamperfectum* múlt idejű *coniunctivus* áll, mint *Rogavissem te, ut ad me venisses, Kértelek volna, hogy hozzám jöttél volna*.” Ráadásul a szabály szövegének ellene mond a példa, ugyanis a latin főmondatban nem kijelentő mód van, hanem *coniunctivus*. Ez olyan benyomást kelt, mintha Pereszlényi a szabályhoz utólag konstruált volna példát, mégpedig valami *Si rogavissem, ad me venisses — Ha kértelek volna, hozzám jöttél volna*-féle mondat köztözcseréjével és kiforgatásával.

B) A z a f f i x u m o k r ó l. — A finnugor nyelvek grammatikáiban a latintól eltérő jelenségek leírásához a legnagyobb segítséget a héber nyelvtan adta. A héber a Biblia három szent nyelve közül a legfontosabbnak, legősibbnek számított, így igen nagy tekintélynek örvendett. Ráadásul szerkezeti, tipológiai hasonlóságai miatt is alkalmas fogódzót kínált e nyelvek leírásához. (A szerkezeti hasonlóság a korabeli nyelvészeti gondolkodásban magától értetődően genetikai, származásbeli kapcsolatot is jelentett, a nyelvek hasonlóságát és közös eredetét kölcsönösen és szorosan összefüggőnek vélték. Így a magyaroknál és a finneknél, lappoknál egyaránt erősen élt a héber nyelvrokonság eszméje.) A héber nyelv leírása a latintól független fejlemény. A XI. században Andalúziában arab nyelven, arab kategóriák és terminusok felhasználásával született héber grammatikát a XII. században DAVID KIMCHI ültette át héber nyelvre. A fordulat akkor következett be, amikor REUHLIN 1506-ban „*Rudimenta linguae Hebraeica*” című munkájában KIMCHI nyelvtanára a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta. Ezzel megnyitotta az utat a keresztény hebraisztika számára, és lehetővé tette a héber grammatika eredményeinek beépülését az európai nyelvleírásba. Maga ALVAREZ is jártas volt a héberben, tanította is azt. Pereszlényi is sokszor hivatkozik a héberre.

A héber nyelvtan felszabadító hatása leginkább a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitivus személyragozásának magyarozatában érvényesült. A *pronomén affixum* (szó szerint: kapcsolt vagy toldott névmás) kulcskategória lett a finnugor nyelvek grammatikáiban. A héberben a személyes névmás mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhöz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszóknál a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. Funkciójuk miatt e ragokat is névmásnak ne-

vezik. REUHLIN nyelvtanában megkülönböztetett *pronomen separatumot* (szó szerint: különálló névmás), ez a hagyományos latin személyes névmásnak felelt meg, és *pronomen affixumot*, amelyen az említett ragokat értette. A héber rendszer nem vág egybe teljesen a magyarral, a hasonlóság alapján mégis kézenfekvőnek tűnt a birtokos személyjeleket és határozott igeragokat így nevezni. Ráadásul a magyarázat nyelvtörténetileg is alapvetően helytálló, hiszen valóban a személyes névmásból alakultak ki. (Minderről l. TELEGGI ZSIGMOND, A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 3. szám. 1990.)

A latinul írott finn és a magyar grammatikákban a birtokos személyjel és a birtokos személyjeles szóalak különféle megnevezései mind annak az elgondolásnak az emlékét őrzik, hogy a személyes névmás hozzátoldása fejezi ki a birtoklást. Néhány példa: Pereszlényinél (i. m. 46) a birtokos személyjel *affixum pronominale* (névmási toldalék), más helyen (i. m. 70) *affixum personale* (személyes toldalék), a birtokos személyjellel ellátott névszó pedig *nomen possessivum* (birtokos névszó). A szemlélet száz évvel később is megmarad a latin nyelvű magyar grammatikai irodalomban. A birtokos személyjel Sajnovics Demonstratiójában (1770/1771) *suffixum possessivum* (birtokos toldalék), Gyarmathi Affinitasában (1799) *pronominale suffixum* (névmási toldalék). A birtokos személyjellel ellátott névszó náluk is *nomen possessivum*. A szerzők a toldalék megnevezésénél a szófaji eredetet, a toldott szóalak megnevezésénél pedig a funkciót emelték ki a névvel.

VHAEL finn grammatikájában (i. m. 44) a birtokos személyjel neve *suffixum pronominale* (névmási toldalék). E grammatikában a szerző meg is magyarázza a „toldott névmások” szerepét (i. m. 52, 54): „A névmások névszóhoz toldott helyzetben (*in statu affixo nominali*) a latinok birtokos névmásait fejezik ki; és mindkét számban, mindhárom személyben és minden esetben állhatnak.”... „Igéhez toldott helyzetben (*in statu affixo verbalis*) a névmások személyeket jelölnek.”

A névszó, illetve az ige és a *pronomen affixum* kapcsolatát héber mintára eleinte valamiféle összetételként fogták fel, aminek tagjai: egy névszó vagy ige és egy névmás. Párhuzamos példát hozva fel: így szerepelnek a finn nyelvleírásban is, ahol a szerzők szintén a héber nyelvtant hívták segítségül. VHAEL (i. m. 56) a *pronomen* jellemzőit felsorolva az összetett forma (*figura composita*) címszónál tárgyalja a birtokos személyjeles névszókat, illetve a határozott ragokkal ellátott igéket: „A névmásoknak kétféle *figurá*-ja van, egyszerű (*simplex*) és összetett (*composita*). Összetételben állhatnak a névmások 1) egymással; 2) névszókkal; 3) igékkel; 4) partikulákkal.”

A *pronomen affixum* jelentősége azonban ennél is nagyobb, hiszen belőle kiindulva született meg a finnugor nyelvek leírásának egyik kulcsfogalma, az *affixum* (toldalék). A magyar nyelvtanok sorában SYLVESTER (1539) még csak *pronomen affixum*ról (toldott névmás) ír, de SZENCZINÉL (1610) már megjelenik az *affixum pronominale* (névmási toldalék) kifejezés. Fent idézett tanulmányában TELEGGI rámutat, hogy e látszólag apró névváltozás (az *affixum* főnévi használata), mélyreható szemléletváltást tükröz: immár nem a kategória a megnevezés alapja, hanem a toldalék helye a szóalakban. Hamarosan az *affixum* szót más toldalékokra is kezdi használni, SZENCZI például már határozóragokat is jelöl így. Pereszlényinél az *affixum* mindenféle toldalék neve lehet. A névszóknál utalhat a birtokos személyjelre (pl. i. m. 40, 129), a határozóragra (pl. i. m. 143, 150), a többes szám jelére (pl. i. m. 70). Az igéknél lehet mindenféle személyrag megnevezője (pl. i. m. 75, 115, 116), igeképző. A kiterjedést jól mutatja, hogy már nem csak a határozott igeragozásbeli ragok neve — mint volt SYLVESTER nyelvtanában vagy az említett rokon nyelvi grammatikákban.

A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalomban mindvégig gyakoriak az *affixum* jelzős változatai is. A jelző arra utal, hogy az adott toldalék milyen latin szófaj szerepét tölti be, például: SAJNOVICSnál (i. m. 98): *adverbiale suffixum* (határozói toldalék), GYARMATHINál (i. m. 128, 139) *suffixum praepositionale* (előljáró szerepű toldalék). Az *affixummal* egyenértékűen használják a *terminatio* (végződés) szót, és ugyanúgy kaphat jelzőt is. Néhány példa csak a határozóragok megnevezései közül: Pereszlényinél a Supplementumban: *adverbialis terminatio* (határozószó szerepű végződés), GYARMATHINál az Affinitasban (i. m. 11 és 44): *terminationes praepositionales* (előljáró szerepű végződések), *terminationes, quae casus formant* (eseteket létrehozó végződések).

Az *affixum* fogalmának megjelenése, a szemlélet alakulása lehetővé teszi a gyakorlatban a morfológiai elemzést. A Pereszlényi-grammatika egyes helyein már a szóalakokat toldalékokra bontó, és a toldalék jelentését is közlő elemzéssel találkozhatunk: „Ha pedig a *Meddig quousque, quamdiu* határozószóval kérdezzük, az időt jelölő főnév *ig* toldalékkal áll, ami latinul *usque ad* jelentésű, mint A' ki méhembben kilencz holnapig hordoztalak, Quae te in utero novem mensibus portavi ... de az *éj* főnév két toldalékot (*affixum*) kap, az első a *jel*, azaz a *vel*, mint *éjjel*, a második az *ig*, mint *eijel-ig* [sic], *usque ad noctem*” (i. m. 154). Hasonlóan a Supplementumban is, ahol a *-stól* ragot bontja fel a szerző: „Bármely magyar főnévhez tedd hozzá az *os* vagy *os, ós* melléknévi végződést... és add mellé a *tol* vagy *tól, túl* határozói végződést. Így a *ló equus* szóból csinálj *lovas-t*, ehhez tedd a *tol* végződést, ez lesz: *lovastól*”. Mindez azt jelenti, hogy felfedezik: nem a szó a mondat legkisebb jelentéses része. A szó tovább tagolható, és kisebb, jelentéssel bíró részekre bontható, hiszen jelentése van a toldaléknak is. Ezzel megdől a híres priscianusi alapelv (Inst. 2. 3. 14) a szó oszthatatlanságáról: „*Dictio est minima pars orationis constructae [...] aliquid significare: hoc enim proprium est dictionis.*” (A szó a szerkesztett mondat legkisebb része [...] a szónak a jellemzője ugyanis, hogy jelentéssel bír.) Azaz a grammatikusok, noha nem beszélnek róla, a leírásban a morféma kategóriájával dolgoznak.

A toldalékok státuszának elméleti megítélésében azonban bizonytalanok a szerzők (ha egyáltalán szólnak a kérdéstről). Fent láttuk, hogy az *affixum pronominalével* (birtokos személyjellel) toldott alakot eleinte összetételnek értékelték. Pereszlényi is a birtokos személyjel és a névszó kapcsolatára az *összetétel* szót használja, I. a II. fejezet címét: *A névmásról és a névszók összetételéről azokkal a toldalékokkal, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg.* De kérdés, hogy az *összetétel* szó itt szakszóként szerepel-e. Néhány oldallal később ugyanis az összetett névszók definíciójában azt mondja, hogy a birtokjeles és a határozóragos alakok nem számítanak összetett szónak, míg az igekötős igék összetett szavak: „Egyszerű névszók azok, melyek nincsenek összetételben, eltekintve a birtokos névmásokat és a latin előljárókat kifejező toldalékoktól. Az összetettek két olyan részből tevődnek össze, melyek külön-külön is meghatározott dolgokat jelentenek ... Némelyek egy előljáróból és egy névszóból állnak, mint *által-menés, transitus*” (i. m. 30). A határozóragok megítélése is ellentmondásos, hiszen az elválasztás szabályait taglalva a határozóragokat (az *-n* kivételével) külön szótagba választja, mert: „Összetett szavak elválasztásában az összetétel részei együtt maradnak, mint *bor-ért, pro vino, viddel, aufer, mindhalál-ig, usq; ad mortem, A-nya-íz-ent-egy-ház, Ecclesia*” (a Supplementum számozatlan 13. oldalán).

Még egy adalék. A *praepositio coniuncta*, ahogy Pereszlényi a határozóragokat nevezte, a latinban az igekötő neve, és ott az igekötős ige szóösszetételnek számított (egyéb-ként a magyar grammatikairódban is mindenhol). Ami a *praepositio coniunctának* nevezett magyar határozóragok megítélését illeti, közvetlen bizonyíték nincs rá, de a latin felfogásnak is szerepe lehetett.

Összességében a besorolás bizonytalanságai és ellentmondásai a szemléleti változás megindulását jelzik a latin mintára oszthatatlannak vélt szóalaktól a toldalékokra bontó elemzés felé.

C) A határozóragok különféle megnevezései. — A magyar határozóragok megnevezésének sokfélesége ismét a latinos grammatikától való eltávolodás nehézségeit szemlélteti. A latinos esetrendszer a magyar grammatikákban jelen van egészen a XIX. század elejéig, VERSEGHY fellépéséig. (Természetesen nem arról volt szó, hogy a magyar grammatikusok ne látták volna a latin minta elégtelenségét nyelvünk leírásában. A szoros követés sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy a latin nyelvtan kézenfekvő, megszokott és nem utolsósorban itthon és külföldön mindenki számára érthető logikai rendszer volt.)

A definícióban Pereszlényi is a magyar szerzők szokott latinos gyakorlatát példázza: „Hat eset van: Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus és Ablativus. Nincs okunk többet felvenni” (i. m. 5). (Vajon MOLNÁR ALBERTre céloz, vagy máshol merült volna fel a gondolat?) A ragozási táblázatokban öt eset szerepel (a vocativusról rögtön megállapítja, hogy a magyarban megegyezik az alanyesettel). A szintaxis tárgyalása során azonban csak a nominativust, az accusativust és a dativust tekinti esetnek. (A genitivus kérdését lásd alább.) A többi határozóragot pedig *praepositio*-nak, előljárónak nevezi (i. m. 164). A szövegből az is kiderül, hogy Pereszlényi összetartozónak látja a szintaxis szempontjából a határozóragokat és a névutókat: „Az előljárók ismerete az egész szintaxis foglalatja, ami az igék szerkesztését illeti. A tárgyesetet és a részes esetet vonzó igéken kívül minden más igéi szerkezet kizárólag a hozzátett előljárók (*praepositiones adnexae*) segítségével jön létre: ezek kétfélek: különállók (*separatae*) és kapcsoltak (*coniunctae*). A névszók mögött állnak, ezért helyesebben utoljáróknak (*postpositiones*) kellene nevezni őket.” Az elnevezések egyébként a latin grammatikában már létező terminusok ügyes átértelmezései. Ott a *praepositio separata* a névszók előtt álló előljárók neve volt, a *praepositio coniuncta* pedig az igék előtt álló igekötőké. Pereszlényi a szövegben több helyen azt is világossá teszi, hogy a magyar névragozási rendszert a *casusok* és a *praepositívók* együtt alkotják. Arról például, hogy a birtokos szerkezetben csak a birtokszót ragozzuk, így ír: „...a genitivusnak megfelelő főnév változatlan marad, a másik főnév ellenben ragozható és előljárókat kifejező toldalékokat vehet fel...” (i. m. 138).

A szövegben azonban más megnevezésekkel is találkozhatunk a magyar határozóragok jelölésére. A leggyakoribb, hogy *eseteket kifejező előljárók*-nak nevezi őket, vagyis a latin eseteket kifejező magyar előljáróknak. Ez meglehetősen bonyolult meghatározás, ami kétszeresen is a latinhoz képest írja le a magyar határozóragokat: azok a toldott formák, amelyek általában a latinban előljáróknak felelnek meg (ezért *előljáró* a nevük), ám most egy latin esetforma fordításaként állnak. Olykor az értelmezés már közel áll ahhoz, hogy az *eset* általában határozós viszonyt jelöljön, vagyis esetforma helyett esetfunkció értelme legyen: „Más [neutrális igék] pedig az esetűket előljárók segítségével fejezik ki, melyek közül némelyik a latinban tárgyesettel, némelyik ablatívusszal áll. Ezek az előljárók a főnévhez vagy kapcsolva toldatnak [határozóragok], mint *Emlekezem Istenről, meminí DEI, Vizre szorúltam, adactus sum ad aquam* vagy pedig különállóként [névutók], mint *szúkódkódon ruházat nélkül* (i. m. 147). A példamondatokban a latin megfelelők közül csak az egyik (*Dei*) hagyományos értelemben vett esetforma, a másik előljárós szerkezet (*ad aquam*). A harmadik magyar példának nincs is latin párja, tehát aligha lehet a latin esetforma fordításának érteni. Más helyen Pereszlényi ezt írja: „Ha a cselekvő igének a tárgyeseten kívül más esete is van, akár tulajdonképpeni esettel (*per se*), akár előljárók segítségével kifejezve, akkor a [belőle képzett]

szenvedő igének is, mint *Auferetur a vobis regnum DEI & dabitur genti facienti fructus ejus, Elvéteit ti tőletek az Isten országa, és adatik az ő gyümölcsét hozó nemzetnek.* Előljárók segítségével: *Az ember a' munkára ízülettetik, és a' madár a' röpülésre.* Úgy tűnik tehát, hogy Pereszlényi, bár látszólag szorosan ragaszkodik a latinus rendszerhez, a magyarázatok során az eset fogalmának szélesebb körű használatához jut el.

A genitivus kérdésében is érdemes megvizsgálni a magyarázó szöveg szóhasználatát. A táblázatokban a genitivus ragja: *-é*, akárcsak a XIX. század elejéig minden grammatikában. A magyarázatok során viszont szembesül azzal, hogy a latin genitivusnak a magyarban legtöbbször nem az *-é* felel meg, hanem a *-nak/-nek*, amit részes esetnek tart: „Valahányszor két különböző dologra vonatkozó főnév alkot [birtokos] szerkezetet, a latin genitivust a magyarban dativusszal fejezed ki, azaz *-nak/-nek* toldalékkal, a másik főnevet pedig harmadik személyű birtokos névmással látod el...” Később aztán *genitivusnak megfelelő főnév*-nek, majd egyszerűen *genitivus*-nak nevezi a *-nak/-nek* ragos formákat, sőt a ragtalan birtokos jelzőt is: „... a genitivusnak megfelelő főnév változatlan marad, a másik főnév ellenben ragozható és előljárókat kifejező toldalékokat vehet fel...” (i. m. 138) és „...ha a genitivus tulajdonnév, mint *Péter lova, Petri equus*” (i. m. 137). A másik oldalról azt is felfedezi, hogy az *-é* toldalékos formák esetragokat kaphatnak, azaz ismételten, kétszeresen deklinálhatók (*iterata declinatio*), ezt be is mutatja (i. m. 45). Természetesen nem tételezhető fel a grammatika akkori fejlettségi fokán és Pereszlényi helyzetében, hogy megváltoztassa a hagyományt. De kezében voltak mindazok a bizonyítékok, melyekre hivatkozva aztán Verseghy „A' Tiszta Magyarság” c. munkájában kiigazította a magyar grammatikairódom évszázados tévedését. (L. EDER ZOLTÁN, Verseghy Ferenc nyelvtanai, tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. In: Uő., Túl a Duna-tájon. Bp., 1999. 150—62.)

4. Összefoglalás. — A korai nemzeti grammatikák szerzői mind szembesülnek a latintól eltérő nyelvi jelenségek megnevezésével, szükségessé válik a nyelv saját (ekkor még latin) terminológiájának megteremtése. A kiindulási alap természetesen a latin grammatika, de fontos szerepe van a héber nyelvtannak is. A magyar nyelv leírásában érzékelhető valamiféle közös nyelvleíró hagyomány, alapvető irány megléte. Ám hosszú ideig a szóhasználat legfőbb vonásai a következtelenség és a kiforratlanság, ami a szempontrendszerek és a kategóriák tisztázatlanságából fakad. A terminológia (amely még messze van a mai értelemben vett terminológiától) szinte szerzőnként eltér. Ennek okai közt szerepe van a latin grammatikától való elszakadás mértékének, a felhasznált latin és magyar nyelvészeti forrásoknak stb. Mindezek befolyásolták azt is, hogy a szerzők a terminus teremtésének melyik lehetőségével éltek gyakrabban. A kérdés azért is vizsgálatra érdemes, mert a szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított a terminushasználati sokféleségek okaira.

PERESZLÉNYI terminushasználata arra mutat, hogy a szerző nyelvészeti gondolkodásban messze meghaladta korát. A szigorúan követett latin modell mögött jól kirajzolódnak az önálló leírás kezdetei. SZENCZI hatása mellett ez éppen a jezsuita oktatásban tökéletesen kimunkált latin mintának és a logikus következetességgel végigvitt latin—magyar összevetésnek köszönhető. Művét érdemes lenne magyarra is átültetni, hogy szélesebb körben váljék hozzáférhetővé a szakmai és érdeklődő közönség számára, és a latinul már nem olvasó ifjabb nemzedék is tanulmányozhassa.

C. VLADÁR ZSUZSA

On the technical terms of Pál Pereszlényi's grammar

The authors of the earliest Hungarian grammars all had to face the problem of how to refer to linguistic phenomena not found in Latin. A new terminology had to be created (albeit still in Latin) specifically for the description of Hungarian. The point of departure was obviously Latin grammar, but some Hebrew categories also had an important role to play. For a long time, what characterised the authors' use of terms were inconsistency and immaturity, resulting from the lack of clear-cut systems of criteria or categories. Authors writing in Latin had the following options in finding names for phenomena that Latin did not exhibit: 1. reinterpretation of existing Latin terms; 2. adding a qualifying adjective to existing terms; 3. creating new terms out of common words or even using novel coinages for that purpose. The choice they actually made was determined by the degree of independence from Latin grammar that they had achieved and was also influenced by the linguistic sources, both Latin and Hungarian, that they relied on. — Pál Pereszlényi's grammar (*Grammatica Linguae Ungaricae. Tyrnaviae, 1682*) is undeservedly rarely mentioned in the literature. However, his use of technical terms shows that the author was far ahead of his age in linguistic reflection. Underneath his strictly followed Latin models, beginnings of an autonomous description clearly emerge. In order to demonstrate this, the present author elaborates on three areas of Pereszlényi's terminology. The first one is the pair of terms *futurum optativus* vs. *coniunctivus* that he used in the area of conjugation, an instance of the reinterpretation of Latin terms. The second is the term *affixum* that was lacking in classical Latin grammar; it was borrowed from Hebrew grammar and subsequently had an independent line of development within Hungarian grammatical tradition. The third issue is that of the multifarious terms used in the description of nominal affixation. — Pereszlényi's grammar would deserve being translated into Hungarian and being made available for a wider readership.

ZSUZSA C. VLADÁR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar és halha mongol nyelv ikerszavainak egybevetéséről

1. Bevezetés. — Dolgozatomban a halha mongol ikerszavakat jellemzem. Mégpedig először meghatározom, hogy mi is az ikerszó és az álikerszó, amely elkülönítés főképp történeti szempontból adódik. Dolgozatom nagyobbik részében pedig valódi ikerszavak leíró szempontú vizsgálatával foglalkozom.

Mielőtt a meghatározásokra térnék, tisztáznunk kell, hogy a halha mongol *хоршоо уг* 'szópár, társszó' terminus magában foglalja az ikerszavakat és az álikerszavakat is. (Ez utóbbi kettő természetesen magyar terminológia.) A valódi ikerszavakat pedig a *давтан дуудсан хоршоо* *р* 'ikerszó' kifejezéssel illeti a halha mongol nyelvészeti szakirodalom.

2. A mongol ikerszavak kutatása. — S. LUVSZANVANDAN és B. DEMCSIG-DORDZS 1951-ben közös munkájukban (Монгол хэлний зүй, нэгдүгээр дэвтэр. Улаанбаатар) részletes meghatározást adnak a szópárokra (хоршоо үг). Tíz évvel később, 1961-ben (Орчин цагийн монгол хэл. Бээжин), a szóösszetételt már mint a főnevek képzésének gazdag módját említik. A mongol nyelvtudomány ettől kezdve tekinti önálló képzésmódnak a társtítást (хоршин холбож), és pontosabb, részletesebb osztályozásával megszületnek az első felosztások. LUVSZANVANDAN a mongol mellérendelő összetételeket kilenc csoportra osztotta: 1. ellentétes szavak párosítása;

2. hasonló jelentésű szavak párosítása; 3. teljesen különböző jelentésű szavak párosítása; 4. ikerítés; 5. az első szótag *-e* ([w]) végződésrel való megismétlése (melléknévfokozás a mongolban); 6. az alapszót az *yerü* 'nem' tagadó alakkal ismételjük; 7. kettőztetés; 8. kapcsolatban lévő szóval párosítás; 9. igét megismételve keletkezik összetétel.

Az 1960-as évek eredményeit elfogadva, a legújabb mai halha mongol nyelvészeti kutatások az összetett szavakat szópárra (хоршон үр) és szókapcsolatra (хавсарсан үр) osztják. Még abban is megegyeznek ezek a csoportosítások, hogy a szókapcsolatnak két alosztálya van: összefogott szókapcsolat (хамжсан хавсраа үр) és illesztett szókapcsolat (найрсан хавсраа үр). Az így kialakult három nagy csoportot viszont különböző szempontok alapján más-más módon bonthatjuk.

Kutatásom tárgya a szópár (хоршоо үр), amely szinkrón elemzés alapján lehet elétársult (энгийн хоршоо үр) és mögétársult szópár (давсан хоршоо үр). A mongol ikerszó minden esetben a mögétársult csoportba tartozik. Ezt, mint láttuk, diakrón szempontból tovább bonthatom ál- és valódi ikerszavakra.

Megjegyzem, hogy véleményem szerint a mongol ikerszavakat és álikerszavakat leíró, azaz szinkrón szempontok alapján mind hangtanilag, mind pedig jelentéstanilag külön-külön kell vizsgálni. Jóllehet mindkét típus a mögétársult szópárok csoportjába tartozik, az osztódásos ikerszavakat főképp fonológiai kötöttségek jellemzik, a forradással keletkezettek pedig inkább szemantikai jellemzőkkel írhatjuk le. Ennek oka egyfelől az, hogy a „valódi” ikerítés nem hoz létre határozott jelentéstöbbletet, csupán az alapszótól eltérő hangulatú, stilisztikai funkciójú származékot, fonológiai és morfológiai szabályokkal viszont pontosan meghatározhatók. Másfelől az álikerszó tagjainak hangalakja összekapcsolódásuknak csupán másodlagos oka, amely a tagok jelentésének hasonlósága vagy éppen eltérése nélkül nem jött volna létre.

Végül pedig vizsgálhatjuk mindkét területen külön-külön a névszók és igék képzését (az ikerszó szempontjából a többi szófaj kevésbé jelentős).

3. Ikerszó - definíciók. — a) A magyar ikerszó részleges szóismétléssel létrejött mellérendelő szóösszetétel. Tagjai fonológiai relációban állnak egymással, amelynek mértéke kihathat egy kivételével az összes hangra, vagy korlátozódhat csupán egyre, illetve jelentheti az ezek közötti átmenet valamely formáját.

b) A mongol ikerszó olyan szókétfőtetés, amelyben egy lexémát módosított fonológiai alakkal ismételünk meg; a módosítás az esetek túlnyomó többségében csak egy fonémára terjed ki. Éppen ezáltal állítható szembe más, nem altaji nyelvekkel, ahol akár egy kivételével az összes hang megváltozhat. Ilyen például a magyarban a *sétafika*, *szelekótya* ikerszó.

4. Az álikerszó meghatározása. — Alapvetően nem kettőztetéssel létrejött szavak, hanem két önálló lexéma fonológiai és szemantikai alapú összekapcsolódása. A mongol szóképzésben jóval gyakoribb az ilyen ikerítés, mint a magyarban. Sőt, még inkább szembevetendő a különbség, ha alakjuk alapján ide soroljuk az egy szótagú mongol mellékevek fokozásával keletkezett kettőzékes alakzatokat, amikor az utótag szóvégi mássalhangzója az előtagban *-e* ([w])-re változik. Például: *уаа уаар* 'élénk sárگا', *хаа хаар* 'nagyon fekete'.

5. Ál- vagy forradásos ikerszók a magyar nyelvben. — Két önálló alakú és jelentésű szó egybekapcsolódásával keletkeztek, például: *dül-fül*, *csurran-csöppen*, *sír-rí*, *fúr-farag*, *ázik-fázik*, *ken-fen*, *csillog-villog*, *súg-búg*, *ront-bont*, *ág-bog*, *szőröstül-bőröstül*.

Két szempontból különböznek az osztódásos ikerszóktól: a) keletkezésük módjában: nem egyszerre, hanem lassú összetapadással jöttek létre; b) mindkét tagjuk önállóan is élő, értelmes szó. Alakilag hasonlítanak az osztódásos ikerszókhoz. Sőt, hangalakbeli hasonlóságuk az összekapcsolódásuk egyik oka. (A másik a jelentés hasonlósága.) Szinte mindig mindkét taghoz járul tol-

dalék. Ennek az az oka, hogy ezek az ikerszók szinte mindig igék, és azok jobban őrzik a függetlenséget, mint a névszók.

A hangsúly mindkét tagon megtalálható, legfőljebb az elsón van a főhangsúly, a másodikon pedig a mellékhangsúly.

Jelentésüket tekintve az önálló jelentésű összetevők mindig rokon értelműek. A keletkezett ikerszó általában új jelentést nem hordoz. Egy-két kivétel: *dúl-fül, szőröstül-bőröstül*. — Az összekapcsolódás révén stilisztikai funkciót nyernek, „amelynek legfőbb eleme a játékoság, tréfás hangulat”. (Vö. MMNyR. 1961. 1: 434.) Leginkább fokozást vagy a cselekvés elaprózódottságát fejezik ki: a „nyelv színesítése, élénkítése”. (Uo.)

Ma már nemigen keletkeznek. Az összeforrástól kezdve szerves és önálló tagjai szókincsünknek, tehát mondaton kívül is léteznek. Régen álikerszó volt a *szedett-vett*, mai formájában azonban már valódi ikerszó: *szedett-vedett*, mert az utótag alakilag hasonult az előtaghoz.

6. Ál- vagy forradásos ikerszók a mongol nyelvben. — A mai halha mongol nyelvben a szinonim, illetve ellentétes jelentésű szavak összekapcsolásával keletkezett szópárok között is szép számmal találani olyanokat, amelyek hangalakjuk, formájuk alapján beleillenek az ikerszavak körébe. De éppen a keletkezésük miatt a magyar terminológiával forradásos vagy álikerszavak lennének. Megtalálható közöttük mindenfajta mellérendelő összetétel, de leggyakoribb az ellentétes (*энд тэнд* 'itt-ott', *нар сар* 'Nap és Hold'), és szinonim (*эсрэг тэсрэг* 'ellen/es + szemben, ellen = ellenkező, ellentmondásos', *өдүй мөдүй* 'ennyi + annyi = sok, számos', *дөнгөн данган* 'alig/épphogy/nehezen tesz valamit + egyetlen, csupán = alig-alig', *хүүр цүүр* 'húros hangszer + fúvós hangszer = hangszer') értelmű szópár.

7. A valódi ikerszavak történeti szempontú elemzése. — Az ikerszavakat elemezhetjük történeti, azaz diakrón szempontból. Eszerint ikerszók két úton jöhetnek létre:

a) Egyrészt forradással; ekkor a két tag eredetileg önálló szó, amelyek jelentése többé-kevésbé rokon vagy ellentétes értelmű, hangalakjuk pedig részleges hasonlóság mellett bizonyos szabályoknak megfelelő különbségeket mutat. Ezek tehát szabályos mellérendelő összetételek, csak éppen beleilleszkedtek az ikerszavak hangtani törvényszerűségeibe. Az így létrejött összetételeket nevezzük álikerszavaknak.

b) Másrészt keletkezhetnek ikerszavak osztódással; ez a típus a szókettőztetésből indul ki, csak éppen az egyik tag az ikerszók hangtani törvényei szerint megváltozik. Némelykor a nyelvtörténeti adatokban kimutatható a tiszta kettőztetési alak is, azonban az ide tartozó ikerszók nagy része valószínűleg átugorja a kettőztetési fokot, és a nyelvben meglévő minták alapján az egyik vagy másik módon átalakított formában ismétli meg az utótagot. Az így létrejött összetételeket nevezzük valódi ikerszavaknak.

8. Az ikerszavak típusba sorolása. — Az ikerszavakat vizsgálhatjuk fonológiai, morfológiai, morfoszintaktikai, szintaktikai és szemantikai szempontok alapján.

A) **Fonológiai szempont.** — I. Az eltérés mértéke

a) A tagok között csupán egy fonéma eltérés van

Az ikerszó elemei között a különbség egy magánhangzóban jelentkezik.

	Előtag magánhangzója	Utótag magánhangzója	Példa
magyar	ajakréses	ajakkerekítéses	<i>gírbegörbe</i>
	palatális	veláris	<i>zsipp-zsupp, csiki-csuki</i>

mongol	palatális	veláris	цүл цал хийх 'locsog' дээ дүг 'félig-meddig'
	veláris	palatális	харуу бүрүү 'mindenféle dolog'

Az ikerszó elemei között a különbség egy mássalhangzóban jelentkezik. A szókezdő magánhangzó elé, illetve szókezdő mássalhangzó helyére kerül mássalhangzó.

Magyar	<i>b</i>	<i>f</i>	<i>m</i>	<i>p</i>	<i>v</i>
magánhangzós szókezdet	<i>ugrabugra</i>	<i>irkafirka</i>	<i>óg-móg</i>	<i>irul-pirul</i>	nincs adat
mássalhangzós szókezdet	<i>csonka-bonka</i>	<i>laca-faca</i>	<i>tutyimutyi</i>	<i>locs-pocs</i>	<i>csillog-villog</i>

Mongol	<i>м</i>	<i>э</i>	<i>с</i>	egyéb
magánhangzós szókezdet	<i>ана мана</i> 'közel egyenlő erővel'	<i>ан зан</i> 'jellem, magatartás'	<i>аз саз</i> 'hirtelen'	<i>ийр чийр</i> 'csikorgó hang', <i>илбэ эжилбэ</i> 'varázslat', <i>ихэр шухэр</i> 'apró-cseprő'
mássalhangzós szókezdet	<i>дээл мээл</i> 'kabátféle'	<i>мах зах</i> 'valamiféle hús'	<i>матах сатах</i> 'hajlítgat, görbítget'	<i>мулгар хулгар</i> 'elmosódott, összezavart', <i>уй мау мау</i> 'juj (félelem)'

A magyar nyelvben is találunk a szabályostól eltérő példákat: *csingilingi*.

b) A tagok között több fonémaeltérés van.

csak magánhangzóban van különbség	<i>pihe-puha, tesze-tosza, réce-ruca</i> <i>бүрүү баруу</i> 'szürkület'
csak mássalhangzóban van különbség	magyarban nincs <i>салбайх малмайх</i> 'rojtosan/rongyosan fityeg'
magánhangzó és mássalhangzó is eltér	<i>csetepaté, csurran-cseppen, kencefice, senye-suta</i> <i>халт мөлт</i> 'félig-meddig', <i>авур шувэр</i> 'susmusoló, susmusolva', <i>аз чиг</i> 'néma csönd; se híre, se hamva'

Érdekes megemlíteni, hogy olyan ikerszó, amelynek tagjai több mássalhangzóban térnek el egymástól, de csak abban, a magyarban nincs. Feltehető, hogy előbb a szó magánhangzói változnak meg, és alkotnak az elemek szópárt, azután változik csak a mássalhangzó a környező hangok hatására. A mongol nyelvben viszont szóalkotási mód a hangcsere, így a mássalhangzócsere is, tehát nem idegen a nyelvtől.

c) Eltérő formájú ikerszavak

Néhány ikerszóban egy kivételével az összes fonéma különbözik. Például a *sétafika* szóban. Ez az egyező hang vagy az első, vagy az utolsó kell, hogy legyen. Érdekes a *szelekótya* példa, amely mai alakja szerint egyáltalán nem ikerszó. Bár egy korábbi nyelvallapotban *szelekóla*-ként hangzott, az egyező hangot másutt találjuk.

2. Az ikerszó tagjainak fonológiai alapon meghatározott sorrendje. — Szintén az ikerszavak fonetikai kérdésköréhez tartozik, hogy a különböző hangrendű elemekből álló ikerszó tagjainak van-e meghatározott sorrendje. Vagyis létezik-e egy általános törvényszerűség, miszerint az ikerszó palatális magánhangzót tartalmazó eleme áll elöl, és öt követi egy vegyes hangrendű vagy veláris magánhangzót tartalmazó utótág? S. PINKER, amerikai nyelvész több nyelv ikerszavait vizsgálva ezen összetételek tagjainak sorrendjére tett érdekes meg-

állapítást. Az foglalkoztatta, vajon miért van az első tagban palatális, míg a másodikban veláris magánhangzó. PINKER többek között az angol *knick-knack, mish-mash, chit-chat, tit for tat, ruff-raff, flim-flam, zig-zag, sing-song, ding-dong, flip-flop, King Kong, criss-cross* szavakat említi, de a magyar ikerszavak is szinte mind ilyen sorrendűek: *bimm-bamm, hébe-hóba, tipeg-topog, ping-pong*. De folytathatnám a sort például a mongol *донгон данган* 'alig-alig, épphogycsak, nehezen', *мөчиг мациг* 'alig-alig, épphogy', *мочиг хациг* 'alig-alig', *мочуу мацуу* 'szűkösen, alig-alig' összetételekkel. PINKER szerint két dolog határozza meg a tagok sorrendjét, egyrészt a beszélőtől való távolság, miszerint a hozzánk közelebb lévő dolgokat nevezzük meg először: *most vagy soha*; Magyarországon *Magyar—Mongol Baráti Társaság*-ot mondunk (Mongóliában: *Mongol—Magyar*), *ide-oda, ez meg az, kezeslábas, barát vagy ellenség*. Másrészt, ha a jelentés nem határozza meg a sorrendet, akkor a hangképzés dönt. Az 'én-itt-most' jelentésű szavakban általában palatálisak a magánhangzók, így azokból lesz a kifejezés első tagja. (Vö. S. PINKER, A nyelvi ösztön. 1999. 155—89.)

A magyar és mongol nyelv ikerszavait vizsgálva, azt állapítottam meg, hogy bár előfordulhat a magyar nyelvben kivétel, mint például az *apró-cseprő*, nyelvérzékünkben valóban létezhet valamiféle „előírás”, amely szerint az ikerszó első elemének a magas hangrendű, palatális magánhangzót tartalmazót választjuk. Ez vonatkozik az álikerszavakra is. PINKER szerint ez univerzális jelenség lehet; oka hangképző szerveink és idegrendszerünk felépítésében keresendő. Azonban a mongol nyelv ikerítéssel keletkezett összetételeit vizsgálva jóval több ellenpéldát találunk, mint a magyarban (*халт мөлн* 'félleg-meddig', *авур шувэп* 'susmusoló'), nem is beszélve a mongol álikerszavak között fellelhető ellenpéldákról. Eszerint PINKER megállapítását semmiképpen sem vehetjük univerzálisnak, jóllehet néhány ilyen mongol összetételnek létezik a mai nyelvállapotban palatális-veláris sorrendű változata is. (A XIII—XIV. századi írott mongol nyelvben például csak *abir sibir*-nek hangzott a mai *авур шувэп* = *шувэп авур*.) Tehát annyiban igaz lehet PINKER feltevése, hogy az ikerszó tagjainak magas—mély sorrendje könnyebben képezhető, és ezáltal kétségtelenül gyakoribb.

B) **Morfológiai szempont.** — Morfológiai szempontból foglalkozhatunk az ikerszavak adott nyelvállapotban meglévő variánsaival: *мөчиг мациг, мөчиг хациг* 'alig-alig, éppenhogy, épp csak'; *cica-mica, cica-maca; búkkmakk, bikkmakk*.

Vizsgálhatjuk az ikerszavak morféimákra bontásának lehetőségét, mennyire érvényes például az *etyepetye, өс мөс* 'fü' két morféimára osztása. Az *etye* és az *өс*, illetve a *petye* és a *мөс* a strukturálisták szerint nem lehetne két önálló forma, mert szerintük nincsen forma jelentés nélkül. PACSAI IMRE viszont úgy gondolja, hogy lehet két önálló forma, hiszen összekapcsolódva már lesz jelentésük. (Vö. PACSAI, A lexikális és aktuális jelentésről a mellérendelő összetételek kapcsán. In: GECSÓ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Bp., 2000.) A mongol nyelv ikerszavainak írásformája is ezt támasztja alá. Külön szóba írunk minden tagot, de összevont jelentésük alapján egybetartozónak értjük az elemeket.

C) **Morfoszintaktikai és szintaktikai szempont.** — Szintaktikai szempontból az ikerszavak toldalékolhatóságát vizsgáljuk. A magyar ikerszavak egy része csak ragozott formában létezik (*csurran-cseppen*), míg mások ragozhatatlanok (*csitt-csatt* — a *csitteg-csattog* már más jelentésű; *bimm-bamm*). Az ikerszavak nagyobb része azonban ragozható. Ezeket aszerint csoportosíthatjuk, hogy ragozható-e mindkét tagjuk vagy csak az egyik. Ezenkívül van néhány mondatértékű ikerszavunk is (*hiszi a piszi*). — A mongol ikerszavak elvben minden esetben toldalékolhatók, de ezeket az alakokat a nyelvhasználatban igyekeznek elkerülni. A mongol nyelvben nem találtam csak ragozott formában létező, sem csak ragozhatatlan ikerszavakat. Ebben a témakörben jegyezhetjük meg, hogy a mongol nyelvben minden szófaj lehet mellérendelő összetétel és ikerszó is, csak az előfordulás gyakorisága különböző.

D) **Szemantikai szempont.** — Leíró elemzésemet végül a szemantikai szemponttal zárom. Eszerint egyfelől vizsgálhatjuk az ikerszavak jelentését elemeivel való relációjában, hogy melyik elemnek van önálló jelentése. Érdekes különbség a magyar és a mongol nyelv között,

hogy ha csak az egyik tag önálló lexéma az adott nyelvben, a mongolban ez az első elem, míg a magyarban a statisztika alapján inkább a második.

Jellemezhetjük az ikerszavak jelentését elemeitől függetlenül, mint egészet. Így mindkét nyelvben vannak egész jelentésmezőt lefedő ikerszavak: 'tárgy + hozzá hasonlók': *кегмеч, лача-фача, иркafirka, кенцеҗе*; *зэр мэр* 'lakásfajta: jurta, ház, pajta stb.', *мэдлэг сэдлэг* 'valamiféle tudás, ismeret'. De egyik nyelvben sem ez kialakulásuk fő motivációja. Keletkezésük inkább olyan stilisztikai funkciók hatnak, amelyek az eredeti lexéma, illetve szöveg jelentéstartalmát bővítik. Ilyen jelentések lehetnek a mongol nyelvben a 'tréfás, játékos, kedveskedő hangulat'; 'elaprózás, kicsinyítés, kisebbítés'; 'becsmérlés'; 'pejoratív értelem'; 'ritmus'; ritkábban 'körülírás'; 'árnyalás'; 'általánosítás'; 'bizonytalan tudás, ismeret'.

A magyar és a mongol nyelv ikerszavainak jelentéstartalmát összevetve világosan látható, hogy vannak a két nyelvben közel azonos jelentésű ikerszavak: *apró-cseprő = ихэр шихэр; félig-meddig = халт мөлт; кенцеҗе = маажин саажин; girbegurba = муруй зуруй, муруй саруу, саруу мариу; vicivacak = муухай суухай, муухан суухан; hébe-hóba = мэр сэр; ágas-bogas = саглагар маглагар, сагсгар магсгар, сараггар мараггар; иркafirka = сараалхин мараалхин; cserebere = солио молио.*

A magyar nyelvben vizsgálati szempont lehet az ikerszavak metaforikus használata, hiszen egyes ikerszavak csak ebben a formában léteznek: *csurran-cseppen*. Zömmel azonban tulajdonképpeni és metaforikus jelentésben egyaránt megjelenhetnek: *csúszik-mászik* 'megalázkodik'; *csillog-villog* 'jónak mutatkozik'; *árkon-bokron* 'túl van valamin'; *zenebona* 'hangzavar'; *szőröstül-bőröstül* 'cakpakk'. Végül néhány ikerszóról elmondhatjuk, hogy csak tulajdonképpeni jelentésben élnek: *dibdáb, bim-bam, bicebóca, diktum-faktum, dérrrel-dúrral*.

A mongol nyelvben nem tartom releváns csoportosítási szempontnak a metaforikus használatot, mert egy-két kivételtől eltekintve az ikerszavaknak csak tulajdonképpeni jelentése van. Ilyen kivétel például a *наймаа маймаа* 'adás-vétel, kereskedelem', illetve metaforikusan 'licitálás' vagy a *база каза* 'icicipici', illetve metaforikusan 'jelentéktelen'.

9. Az ikerszavak élete. — A magyar és a mongol nyelv ikerszavait vizsgálva az állapítható meg, hogy bár mindkét nyelvben keletkeznek most is új alakulatok, a magyarban sok csak az egyéni nyelvhasználat szintjén él, és a beszélőnek a hallgatóhoz való viszonya hozza létre, határozza meg. Szembetűnő különbség a két nyelv között, hogy a beszélt mongol nyelvben egyre több, korábban nem ikerített alakot használhatunk. A mai mongol nyelvben minden korosztály hétköznapi nyelvhasználatában általános és gyakori forma az ikerített szópár; nem számít különleges stílusértékűnek. A magyar nyelvben több ikerszó mára elavult vagy régies stílusértékű (*iafia, átabotában*).

MÓRICZ ESZTER

Adatok egy hódoltsági török személynév továbbéléséhez Nagytétényben

1. Az 1970-ben megjelent „Tétény-Promontor” című monografikus műben érdekes adatra bukkantam. GESZTI ESZTER az említett munkában a következőket írja: „...Tétény virágzó mezővárosa, a főútvonal mellett, nagyon kipusztul. A defterben látjuk először, megkülönböztetetten, Ó-Téténynek nevezve a települést. Már akkor, mielőtt a török bejött, ezek szerint, volt egy új, egy másik Tétény is. ... Egyébként az 1592-ben megölt Hasszán, aki a Bagi György malmát használta a kastély közelében, a háremét, családját hátrahagyta. Hasszán nevű családtagokat, végig ki tudunk

mutatni, a környékére is kerül belőlük, ma is élnek.” (Tétény-Promontor. Budapest XXII. kerületének története. Szerk. JOÓ ERNŐ, TÓTH GÁBOR, TÓTH SÁNDOR. Bp., 1970. 47).

Jelen munkámban a szerzőnek két állításával szeretnék vitába szállni, mivel GESZTI ESZTER a defterek alapján szerintem téves következtetésekre jutott. Először is az „1592-ben megölt Hasszán” nem azonos azzal a Hasszánnal, aki „a Bagi György malmát használta”. Másodszor pedig GESZTI tévesen azonosította Tétényt egy Ó-Tétény nevű településsel, mert elkerülte a figyelmét, hogy ez utóbbi a nógrádi szandzsák összeírásában szerepel, nem pedig a budaiében. Ez alapján feltételezte, hogy Budától délre feküdt Ó-Tétény és egy újabb, másik Tétény nevű falu is. Utána néztem tehát az említett defternek, illetve az összes fennmaradt török adóösszeírásnak, amelyben Tétényt említik. A *Hasszán* névvel kapcsolatban pedig tovább folytattam a kutatást az anyakönyvekben, ugyanis ilyen családnévű lakosok ma is vannak Nagytétényben. Munkámban először e családnév továbbélésével foglalkozom, majd az említett Tétény – Ó-Tétény problematikát tárgyalom.

2. 1541. augusztus 29-én az I. (Nagy) Szulejmán szultán vezette török haderő megszállta Buda városát: ezzel a lépéssel kezdődött Magyarország középső részén a csaknem százötven évig tartó török uralom. A Hódoltság területén a török berendezkedés igen rövid idő alatt lezajlott, elsőként a katonaság, majd nyomukban közigazgatási hivatalnokok, kereskedők, kézművesek, szolgák érkeztek az országra. A török közigazgatás a meghódított területeken új közigazgatási egységeket hozott létre, a beglerbég avagy pasa fennhatósága alá tartozó vilájeteket és ezeken belül a kisebb, szandzsákbég irányította szandzsákokat. A török adóügyi hivatal időről időre elkészítette a szandzsák-összeírásokat (deftereket). Ennek során vették számba a szandzsákokon belüli kisebb egységek, a náhijék szerint a városokat és a falvakat a hozzájuk tartozó területekkel együtt, valamint összeírták ezeknek lakosait és a beszedendő adók, illetve egyéb várható bevételek összegét. A jövedelmeket egyrészt közvetlenül a kincstári hivatalnokok szedték be, másrészt az ún. timár-birtokosok (katonai és polgári tisztviselők), akik az államtól készpénzfizetés helyett birtokokat kaptak. A timár maximum 20.000 akcsét érő hűbértartomány volt, amely annak haszonélvezőjét lovas katonai szolgálatra kötelezte.

Tétény települést 1546-ban, 1559-ben, 1562-ben és 1592-ben a budai vilájeten belül a budai szandzsákhoz sorolták. (Vö. GYULA KALDY-NAGY, Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546—1562). Ankara, 1971. 49. uő., A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 42; a magyarországi török közigazgatáshoz I. Magyarország története 1526—1686. I. Bp., 1987. I: 101 és kk.) 1592-ből a következő, Tétényt említő adatot olvashatjuk a defterben (I. VELICS ANTAL — KAMMERER ERNŐ, Magyarországi török kincstári defterek II. Bp., 1890. 672, a kiemelés tőlem: Th. D.): „...Ali bin Díváne csátkadái vitéz timárja, átírva az elholt Rizvánról, a pasa parancsára 1000. sabán 14-én. Hissza *Tetén* stb. 1700 a.

Hüszein Díváne csátkadái vitéz timárja, az elhalt Csakírról átírva a pasa parancsára, 1000. sabán 14-én. Hissza *Tetén* stb. 1700 a. Illeték 40 a.

Juszuf bin Abdullah csát...i vitéz timárja, nyerte egy másik Ibrahim után, ki fogságra jutott; átírva a pasa parancsára 1000. évi sabán 14-én. Hissza *Tetén* stb. 1700 a. Illeték 40 a.

Mohammed Díváne csátkadái vitéz timárja, nevére írva az elholt *Hasszán Abdullahról*, a pasa parancsára 1000. évi sabán 30-án. Hissza *Tetén* stb. 1700 a. Illeték 40 a.”

Tétény tehát négy timár-birtokos, Rizván, Csakír, Ibrahim és *Hasszán Abdullah* kezében volt. A *hissza* a timárból kiszakított, külön adományozott birtokrészt jelölte. A feljegyzés szerint 1000. sabán hó 14-én, illetve 30-án a birtokrészek új tulajdonosok nevére írtattak: ez az időpont a mi időszámításunk szerint 1592. május 27-nek, illetve 1592. június 12-nek felel meg. (A török kifejezések magyarozatát I. VELICS—KAMMERER i. m. névmutatója, az időpontokhoz i. m. 672.) Mivel a birtokrészeket egyszerre írták át, feltételezhetjük, hogy a korábbi tulajdonosok közül Rizván, Csakír és Hasszán Abdullah valamiféle hadakozás közben vesztették életüket, a negyedik tulajdonos, Ibrahim pedig ekkor kerülhetett fogságba. (Az 1590-es évek elején a török katonai te-

vékenység felerősödött Magyarországon: ezt követően robbant ki 1593-ban a tizenöt éves háború).

Tétény legkorábbi, XVIII. századi anyakönyveiben megtaláljuk a *Hassán* nevet, már családnévként. Az első adat 1751-ből származik, és egy bizonyos „Andreas *Hasán*”-t említ, aki később többször is felbukkan mint szülő és keresztszülő.¹ A XVIII., XIX. és XX. századi anyakönyvekben végigkövethetjük a *Hassán* családnevet (*Hasan, Hászón, Hazán, Haszán, Hasszán*, illetve *Hasszán* formában), amelynek viselői idővel igen szép számban fordultak elő Tétényben.² Nem elképzelhetetlen tehát, hogy az 1592. évi defterben említett elhalt Hasszán Abdullah családja, gyermekei Tétényben maradtak, itt éltek továbbra is, a felszabadító háborúk után megkeresztelkedtek, és az ő leszármazottaikat találjuk meg az anyakönyvekben.

Végül egy utolsó figyelemreméltó észrevétel a *Hassán* névvel kapcsolatban. Tétény ma *Nagytétény* néven Budapest XXII. kerületének része, 1950-ig önálló község volt. Ha a 2000. évben kiadott budapesti telefonkönyvben utánanézzünk a fent említett családnévknek, láthatjuk, hogy a *Hassán* családnevet viselő 7 személy közül 4 XXII. kerületi (*Hasszán Györgyné, Hasszán Klára, Hasszán Tamásné, Hasszánné Szondi Ágnes*), 1 pedig az ezzel szomszédos XI. kerületi lakos (*Hasszán Gyula*). Mind a hét családnévhez magyar utónév kapcsolódik. Valószínűsíthetjük tehát, hogy Nagytétényben egy hódoltsági török személynév él tovább illetén formában családnévként.

3. A továbbiakban rávilágítok arra, hogy GESZTI ESZTER a defterek alapján két adatot is tévesen értelmezett. Az általa említett defter az 1579. február 27-én készült *nógrádi szándzsák* összeírása. Íme ebből a vonatkozó adat: „Ó-Tétény. Rocsák Ambrus, fia Orbán; Ternyei Máté, fia Gregor; Rocsák asztalos, fia Lénár; Rocsák Gyurko, fia Ádám; Rocsák Lukács; Rocsák István, fia Gyurko, fia Endre; Oroszlán Albert, fia Fertinán, fia Gyurko; Pásztor Pétör; Mónár Martin; Ternyi Miklós; Bagi György malma után, mely jelenleg *Hasszan* aga kezében van, tapuadó 200 a.” (VELICS—KAMMERER i. m. 1: 275).

A *budai szándzsák* béli Tétényben az 1562. évi defter a következő lakosokat említi: „Csomó Petör, fia Tamás nőtlen, Török Simon, fia Antal nőtlen, Varga György, fia Antal nőtlen, Szalai Matias, Tarrós Petör, Énekös Mihál, Kis Bálint, Aldód István, fia Imre nőtlen, Kis János, Mendegél Kelemen, fia Alberd nőtlen, Nagy Petör, Szőke Máté, fia Jakab nőtlen, Takács János, Takács Balás, Sági Petör, Aldód János, fia János nőtlen, Igaz Lukács, fia Márton nőtlen, Mészáros Anbrus, Csakkér Petör, fia Benedek nőtlen, Csáki Bertalan, Csáki Gergel, fia Mihál nőtlen, Dani Alberd, fia Lörinc nőtlen, Mészáros János, fia Gergel nőtlen, Kun István, Szabó Elek, Sitke Matias, Porkoláb Tamás, fia Márton nőtlen, Dóka Miklós, fia Boldizsár nőtlen, Molnár István, Csapó Anbrus, Csoma Gergel, Verős János, fia Lukács nőtlen, fia Balás nőtlen, Csakkér Pál, fia Benedek nőtlen, Kozma Gergel, fia András nőtlen, Torombitás István, fia Gáspár nőtlen, Mol-

¹ Magyar Országos Levéltár, Tétény római katolikus keresztelési anyakönyvei (1734—1781), mikrofilmszám: A 4960. 1751. dec. 4: keresztelt gyermek: Eva, szülők: Andreas *Hasan* et Anna. 1752. jan. 24: keresztelt gyermek: Paulus, keresztszülők: Andreas *Hasan* et Anna. 1757. júl. 17: keresztelt gyermekek: Petrus et Paulus, keresztszülők: Andreas *Hászón* et Anna. 1758. febr. 19: keresztelt gyermek: Rosina, szülők: Andreas *Hazan* et Anna. 1760. szept. 29: keresztelt gyermek: Catharina, szülők: Andreas *Hazán* et Anna. 1768. okt. 17: keresztelt gyermek: Thomas, kereszt-szülők: Andreas *Haszan* et Anna.

² Magyar Országos Levéltár, Tétény római katolikus keresztelési anyakönyvei (1782—1861), mikrofilmszám: A 444. A teljesség igénye nélkül: 1782. márc. 10. Rosina *Haszszan* szülő; 1785. febr. 12. Joannes *Haszan* szülő; 1795. ápr. 28. Petrus *Haszszan* szülő; 1801. máj. 9. Thomas *Haszszan* szülő; 1806. jan. 12. Barbara *Haszszan* szülő; 1822. febr. 22. Elisabetha *Haszán* szülő; 1844. jan. 15. *Hasszan* Tamás szülő; 1844. febr. 8. *Hasszan* János szülő; 1854. nov. 8. Florianus *Hasszan* szülő stb. Az anyakönyvekben megfigyelhetjük, hogy az 1830-as évek végén áttérnek a magyar nyelvű bejegyzésre, a Bach-korszakban hozott rendelet hatására azonban 1850-51-től ismét visszatérnek a latin nyelvű anyakönyvezésre.

nár Lőrinc, Kis Ferenc, fia Máté nőtlen, fia Demján nőtlen, Tardi János, Gorzsa Balázs, fia Bertalan nőtlen, Tót Márton, fia Mihál nőtlen, Csapó Máté.” (KÁLDY-NAGY i. m. 1971. 49. Egyes török kifejezések magyarázatáért CSIKY GERGELYnek tartozom köszönettel.)

Az 1579. évi defter tehát valóban említi egy Ó-Tétényt, azonban a nógrádi szandzsák összeírásában, nem pedig a budaiéban! Bár a szandzsákok területe esetenként változhatott, teljesen kizárt, hogy a Budától délre fekvő Tétény falu valaha is a nógrádi szandzsákhoz tartozott volna. Tehát Tétény és Ó-Tétény nemhogy nem azonos, hanem még egymás közelében sincsen. (A *Nagyítény* — *Kistétény* névkorreláció a XVIII. században keletkezett, amikor Tétény határában a szőlőshegy — promontorium — kezdett benépesülni; Kistétényt 1915-től 1950-ig *Budatétény*-nek nevezték, vö. FNESz. Ezek a névtani események azonban kronológiai okok miatt nem érintik a szóban forgó vitát.) De támogassuk meg az állításunkat több oldalról is!

a) GESZTI az 1579-ben említett ó-téténybeli Hasszán agát azonosítja a 1592-ben említett tétényi Hasszán Abdullahhal. Az elképzelés téves. Az aga magas török tiszti rang, Hasszán Abdullah pedig egyszerű földbirtokos lovaskatona volt. Máskülönb a defterek meglepően következetesek, tehát nem valószínű, hogy két különféle néven említenének egyazon személyt.

b) Ha megvizsgáljuk Tétény és Ó-Tétény fent ismertetett személynévanyagát, egyrészt nem találunk azonos családnevet a két településen, másrészt Ó-Tétény lakossága sokkal kisebb, mint Tétényé. Ez elvileg magyarázható lenne a ki-be településekkel, a török uralom előli elszökéssel, de ha jobban megnézzük, észrevehetjük, hogy Tétény családnevei szinte mind magyar eredetűek, míg Ó-Tétényben szláv eredetűeket is találunk (*Rocsák*). Ugyanakkor a Tétényt említő 1546., 1559. és 1562. évi összeírásokban legtöbbször megtaláljuk az azonos személyeket: például Kun Gergely neve mellett 1546-ban az áll, hogy nő, 1559-ben pedig az, hogy meghalt; Csáki Gergely nevét mindhárom defter említi stb.

c) Területileg vizsgálva a problémát: az 1579. évi defterben, a nógrádi szandzsák összeírásában az Ó-Tétény előtt és után sorban említett települések mind az egykori Hont vármegye területén találhatóak (Korpona, Bakabánya stb.). GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzi munkájában (3: 257—60) Hont megyében nem említi *Tétény* nevű települést, ellenben találunk itt néhány hasonló hangalakú nevet: *Terény*, *Terpény*, *Teszér* stb. Nem kizárt, hogy a nógrádi szandzsák defterében ezek valamelyike szerepelhet egy elírás vagy rossz átírás folytán *Ó-Tétény*-ként. Szóba jöhetne még, hogy talán létezett egy törökkor során/után elpusztult *Ó-Tétény* nevű település Hont vármegye területén: ennek azonban nyomát kellene találnunk GYÖRFFY-nél, mivel *Tétény* helyneveink puszta személy-, illetve nemzetségnévből keletkeztek, és így a legkorábbi helynévtípusok közé sorolhatók. (További középkori *Tétény* helynévre l. pl. *Mosontétény*: FNESz.).

THÉSZ DÓRA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Dézentor és társai. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz. 1: 626) szerint a *dezentor* (vagy *dézentor*) „régében a köz- és irodalmi nyelv szava is volt, ma csak nyelvjárási szinten él”. Gyermekkoromban mindenesetre élt, mert jóságos nagyanyánktól gyakorta kiérdemeltük, ha valami rossz fát tettünk a tűzre. Eligazításul még azt olvassuk (uo.), hogy ez a csínytevő gyermeknek (»gézungúz«-nak) kijáró megjelölés a latin *desertor* vagy a német *Deserteur*, esetleg a francia *déserteur* átvétele; a „nemzetközi szócsalád” nálunk is meghonosodott változatai a franciából terjedtek el („miután ott katonai műszóvá vált a 17. században”), a francia *déserteur* pedig a latin *desertor* ’szökevény’ tudós átvétele; „a magyar szavak közvetlen forrása valószínűleg a német”.

A GOMBOCZ—MELICH-féle etimológiai szótárban (1341. hasáb) a jelentésfejlődés útját pontosabban követhetjük: *desertor* a. m. *miles*, Fahnenflüchtiger, 'qui in silvis [?]¹ vagatur, Vagabund, Strolch, Räuber; *scelestus*, *furcifer*, Schuft, Schurke, *petulans*, mutwillig, ausgelassen. (A *petulans* jelentése PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában a. m. 'szilaj, fajtalan'. A magyar—latin részben hiába keressük a 'pajkos' szót, csak 'pajtárs'-at találunk 'socius, contubernalis, sodalis' értelemben, vagyis nincs feltüntetve a 'pajkos' katonák fékevesztett *petulantia*-ja és a *pajtás* szó eredeti 'pajtárs' jelentése.) Többet tudunk meg a Thesaurus I. L. *desertor* címszavának anyagából. Görög értelmezés szerint a. m. λειποτάκτης, vagyis 'aki odahagyja a rendelt helyét', de tanulságosabb egy másik glossza, amely ἀργός-szal (ἀ-εργός), azaz *otiosus*-szal ('henyélő', 'semmittevő') magyarázza. A Codex Theod.-ban (VII. 18,7) a *desertores vel latrones* szókapcsolatot találjuk; a kereszténység szóhasználatában a. m. 'qui a vera religione deficit' (így lehet Júdás *perfidus et desertor*, mint ahogy az *apostata* császár is ἀπό τοῦ κυρίου pártolt el); Tertullianus (De cultu fem. 1,1) Éva anyánkat mondta *divinae legis prima desertrix*-nek, de Statius (Theb. VIII. 739) már korábban minősítette a testet a 'lélek cserbenhagyója'-nak (*desertorem animi*, vö. Sen., Phoen. 45 *des. anime*).

Tanulságos az azonos igetőből képzett *adsertor* szemügyre vétele is. Festus szójegyzéke szerint (340) *sertorem dictum a prendendo, quia cum cuipiam adserat manum educendi eius gratia ex servitute in libertatem, vocetur adsertor*, vagyis az *adsertor* kezével illette a felszabadítandó személyt, ezzel a gesztussal bizonyítva annak szabad voltát (vö. Plaut., Poen. 905; Ter., Adelph. 196 *nam ego liberali illam assero causa manu*; Liv. III. 44,5 *in servitutem adserere*; 45,2 *qui adserantur in libertatem*). Így fejlődött ki a szó 'vindex', 'liberator' jelentése, mint pl. Sen. M., Contr. IX. 1,4 (Miltiadesről): *Persicae potentiae vindex, libertatis publicae adsertor*; Sen., Epist. XIII. 14 *Catonis gladium adsertorem libertatis extorque*; Plin., N. h. XX. 160; Luc. IV. 213; a glosszák értelmezése szerint *confirmator, defensor*; vö. Tac., Hist. II. 61 (a Vitellius ellen felkelő Mariccus) *iamque adsertor Galliarum, azaz vindex, liberator*.

A *desertor* (mint katonai műszó) jelentésfejlődésének vizsgálói nem utalnak a *captivus* feltűnően hasonló — a szó szoros értelmében *in peius* — jelentésváltozására (vö. ol. *cattivo*, sp. *cautivo*, fr. *chétif*): az, aki megadásra kényszerül, az ellenség fogságába esik, feltehetőleg nemcsak testileg gyenge, alkalmatlan, hitvány, hanem gondolkodásában, jellemileg is megvetendő, „rossz” — hangoztatják a katonai morál finnyás prédikálói a biztos fedezékből.

Fentebb már találkoztunk a *desertores vel latrones* megjelöléssel. Hogy lett a (hadi) szolgálatra felfogadott zsoldoskatonából 'lator'? Gondoljunk a „Hetvenkedő katona” (*miles gloriosus*) méltó felfogadottjaira, vagyis nemcsak a diadochosok korának gátlástalan martalócaira, és máris értjük a jobbról-balról keresztre feszített *latrokat*, akiket csak a Vulgata mond *latrones*-nak, az eredeti görög szövegben (Mt. 26,55; 27,38) λησται-*t*, vagyis zsákmányoló rablókat, kalózokat találunk. (Vö. Mt. 21,13: a „latrok barlangjává” szentségtelenített templom görögül σπήλαιον ληστών.) Római felfogás szerint *latro* az az ellenfél is, aki nem érdemes a *hostis* megnevezésre, tehát nem '(méltó) ellensége' a római népnek, hanem csak holmi szedett-vedett, zsvány társaság. Jegyezzük még meg, hogy a nem mindig választékos római cognomenek közt a *Latro* is előfordul (pl. Augustus korának hírneves szónoklatanítója, M. Porcius *Latro*; vö. nálunk a Takách-Tolvay grófi családnévvvel, vagy *Lator* László tisztes nevével). Érdekes, hogy a megfelelő görög ige

¹ A tiszteletlennek látszó kérdőjel azt jelzi, hogy a *desertor* antik előfordulásaiban az „erdőkben” való rejtőzködés nem szerepel. KISS LAJOSnak köszönöm azt a felvilágosítást, hogy az első világháború vége felé a központi hatalmak hadseregének egyre tömegesebben hazaigyekvő szökevényei — az akkori szóbeszéd szerint: „zöld káderei” — Horvátország és Szlavónia erdősegeiben „vagáltak szertesét”. És hogy Petőfinél maradjunk: a baltája nyelére támaszkodó *haramja* is „erdő közepében” méléz, a János vitéz *zsványai* (máshol: *latrok*) ugyancsak „az erdő legmélyén” tanyáznak.

(λατρεύω), ill. főnév (λατρεία) értelme a keresztény egyház szóhasználatában kivételesen *in melius* módosult, amennyiben a vallás szolgálatát, az istentiszteletet jelentette (nem antik előzmények nélkül, vö. Plat., Apol. 23 c λ. θεοῦ, Phaidr. 244 e). Ne feledkezzünk meg végül arról az emberi epizódról sem, amely a közkeletű Melanchthon-életrajzokban nem szerepel, és amelynek ismeretét csak a mi Bornemisza Péterünknek köszönhetjük. Postillái közt (IV. 535) ezt olvassuk: „Philep Melanchthon sokszor berekeszkedett felesége előtt... Tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, vesztég hallgatott [az asszony zörgetésére], de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta: »Thu auff, du Schelm!« Azaz: »Nyisd meg, *lator!*« Niha kedig az ollykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: »Ez is a házasság köröszte.«” (Drama II. 376.) — Mellesleg: a *sel(y)m(a)* is megérne egy rövid kitérést.

Ide tartozik továbbá az újkomédia Thraso-alakja, az egyáltalán nem bátor (θρασύς), inkább csak üresfejű, nevetséges katona figurája, akivel még a középkor későbbi századaiban is találkozunk. (Platón „Állam”-ában persze már jóval korábban is ott szerepel a bölcs ellenpárjaként az erősebb primátusát hangoztató *Thrasy-machos*, aki „vadállat módjára” — ὡσερ θηρίον — ront az igazságosság eszméjét vizsgáló társaság közé.) Ez a nagyhangú Thraso jelenik meg például Bornemisza Péter Elektra-fordításában (Aigisthos személyében), vagy prédikációiban (Post. IV. 537), ahol a „kérkűvés” (kérdés) vétkét egyebek közt „a Trasók és Parasitusok és minden csélcspók” példázzák: „mely vétek igen alávaló személyekben, félő katonába, Lantzkenézbe, császosó asszonyba és tőkéletlen leányba szokott lenni.” (Vö. Az antikvitás XVI. sz. képe 107,1. és 338, 1. j.)

De akkor térjünk még ki a XVI. századi Lantzkenézekre is: *Landsknecht* (a D. SANDERS-féle Handwörterbuch der deutschen Sprache szerint) a m. „a középkori tartományi fejedelmek szolgálatában álló gyalogoskatona”, mindenre kapható zsoldos, akinek garázdálkodásától Európa-szerte rettegtek. Ezt a jól ismert típust fedezte fel Bornemisza Péter a görög tragédia viszolyogtatóan ellenszenves szereplőjének a Mohács utáni Magyarország viszonyai közé transzponált változatában, a harácsoló főurakat megtettesítő hitvány Aegistusban, a céda királynéasszony méltó párjában.

Most már csak egy röpke visszapillantás a *dézentor*-okra: a WEHRLE—EGGERS-féle német szókincsgyűjtemény (Fischer Handbücher) „Unredlicher Mensch”-csoportjában — a Schuft, Schurke stb. társaságában — ott díszleg nemcsak a renegát, apostata, áruló, gyáva fickó stb., hanem a legvégén a 'Deserteur', vagyis a mi *dézentor*-unk is. (Vö. még a többi — hasonlóképpen tréfás — megjelöléssel: *csirkefogó, égetnivaló, gunyhóverő, lőkötő* stb.)

BORZSAK ISTVÁN

Jungáta. Idézet a SzT.-ből: „**jungáta** ’?’ 1710 k.: a bálmost, botsajtot, jungátát, édes tejet igen szerettem [BethÖnél. 130]. Noha hangalakjára és szövegkörnyezetére nézve román eredetű kölcsonszónak látszik, a román szótárakban nem leljük, és a DAC kötetét szerkesztő kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkaközösségének nyelvészei sem ismerik e szót.” — Egyébként a SzT. a II. kötet 6. lapján az ittenitől kissé eltérő rövidítéseket mutat be: „*BethlenÖnél.*” és „*BethlenÖnél²*”; a *bálmos* szócikkében pedig *bot-sajt* van (és *Bethlen, Önél.*).

A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák anyagát bemutató kötetben olvasható: „Iam úgyan ío az sok ueßell fejemre mint az sok legý az júngatará” (JÁN MIŠIANIK — ECHARDT SÁNDOR — KLANICZAY TIBOR, Balassi Bálint szép magyar komédiája. Bp., 1959. Itf. 25. sz. 65), a kiadók megjegyzik: „'jungáta' a NySz. szerint is valami sajtféle; az olasz szöveg mutatja, hogy olasz jövevényszó” (i. m. 65: 62. j.), a kiadók közlik CRISTOFORO CASTELETTI szövegét (Amarilli), amelyből Balassi dolgozott, ebben található a *jungáta* megfelelője: „Più, che le mosche à la *giuncata* frescha” (i. m. 110).

A NySz. a *jungátá*-ról ezt írja: „caseus fiscellaris, juncatus; weicher käss PPB. El nem nyelhetem semmiképen a turós étket, domikát; hanem bálmost, botsajtot, ju[n]gátát igen szerettem.

(Bethl: Élet. I. 190).” — BETHLEN művében ez olvasható: „[...] a sajtot, túrórt sem mesterség, sem erővel, noha szüléim is próbálták, én magam is Hollandiában, el nem nyelhettem semmiképpen; a túrórs étket, ordás, tejfeles lével, domikát szintén úgy, hanem bálmost, botsajtot, jungátát, édes tejet igen szerettem [...]” (Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. 190), vagyis nincsen []-ben az *n* betű, amint a NySz. írja a *jungáta* szócikkében a Bethlen-szövegben.

A NySz. tudta, hogy a *jungáta* ’kosaras, kákából, szittyóból font edényében tartott sajt’, amint ez a latin értelmezésből látható, vö. FIN. *fiscella* a., *junceus* a. Az olasz kifejezésben (*giuncata fresca*) a *giuncata* ’kvargli (gyékényből font tányéron készül)’ (KÖRÖSI SÁNDOR, Olasz—magyar szótár. Bp., 1910.), ugyanitt a *giunco* ’szittyó, káka; gyékénykáka’. A szótáríró a szócikk végén megjegyzi: „Lat. *juncus*”.

A „Szép magyar komédiá”-ban Balassi (vissza)latinositotta a *giuncatá*-t, ám lehet, hogy már ő is azt az efféle gyakorlatot követte, amelynek eredménye volt a *jungáta* szó, amelyet még a XVIII. század elején is használt Bethlen Miklós. A Balassi-kiadásokban a „sajtféleség” értelmezést lehet találni, ez van JAKAB LÁSZLÓ — BÖLCSKEI ANDRÁS Balassi-szótárában is: „*jungáta* fn (1) Sajtféleség. *Bestyéje, lám ugyan jó az sok veszél fejemre, mint az sok légy az ~ ra* (K20/9)” (Debrecen, 2000.).

A XIX—XX. században a sajtból, illetőleg oltott túróból készülő tartósított túrórt tehentejből, főképpen azonban juhtejből állították elő. Az oltott túróból származó terméket nem szokták konzerválni, megnevezései: *erős túró*, *érett túró*, *keserű túró*, *túr*; a tárolóedény szerinti nevei: *kászutúró*, *dézsás túró*, *putinatúró* (I. KISBÁN ESZTER, *túró*: NéprLex. 5. 1982.). A *dézsá* ’túrósbödön’ is, a *kászu* ’kéregből készült edény’, a *putina* pedig ’túrórtartó faedény’, mindre vö. EWUng., TESz.

Az ún. savótúrók közé tartozik a *zsendice*, az *orda* és a *pujna*, amelyet vándor olasz sajtkészítők tevékenysége nyomán ismertek meg eleink, s amely másodtúró, zsendicetúró (l.: Tsz. *pujna*; KISBÁN: NéprLex. i. h.; FÖLDES LÁSZLÓ: *pujna*: NéprLex. 4. 1981. irodalommal).

„A tejtermékek középkori latin terminológiája mediterrán hátterű, és a sajt, [a] túró tekintetében nem volt összhangban a magyar viszonyokkal. Dél-Európában ugyanis csaknem hiányzott a túró, Magyarország nagy részén viszont a sajt (caseus)” — állapítja meg KISBÁN ESZTER (Tejtermékek. In: BALASSA IVÁN főszerk., Magyar néprajz IV. Életmód. Anyagi kultúra 3. Bp., 1977. 490—1). Azt is elmondja, hogy a *caseus* mellett a *formagia* (← ol. *formaggio*), a későlatin *formaticus* szerepel a különböző forrásokban. „Ha a megnevezést pontosan választották, akkor a *formagia* nem pusztá kézzel vagy vászonruhában, hanem forma segítségével alakított »sajt« volt” — mondja KISBÁN (i. h.), s azt is hozzáteszi, hogy a XVIII—XX. században már nem okoz gondot a parasztok tejtermékeinek azonosítása.

A *jungáta* mindezek alapján *formagia*-szerű sajt volt, amelyet az olasz betelepülők és a vándor sajtkészítők révén ismerhettek meg eleink.

A CzF. egy *zsongáta* ’zsendice’ jelentésű szót mutat be (magán a *zsendicé*-n kívül: „Dunán túli különösebben balatonmelléki és kemesesali tájszó. Am. zsendicze, I. ezt. [...]”; és a *zsendice* CzF. szerint: „Oltott juh tejnek még édes savóját frissiben felforrallják; ez által a még benne maradt túró v. orda különválk a savótól, s a kettő együtt, kivált melegen a köznépek kedvelt eledele, palócok vidéken: *zsiniczica*, Kemesesalon: *zsongáta*”; vö. EWUng., TESz., RMG. Az utóbbi szótár idézi Szikszf.-tól: „Case^{us} secundarius: Vy lág sait, vağ az első teynek az saouiabol csinált sait”. A *zsendicé*-t és más, románból származtatható tejtermékek és tejes ételek feldolgozására I. BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 406 kk.

A NySz. szerint a *zsongáta*: „[cibi genus; eine art von speise]. Ludaskása, tórótt lév és laska, jó kóvér tehénhús, ispék, levelen súltt vagy édes *zsongáta* ha vagyon, nincs szükség második fogásra (Orczy: Nimfa. B6)”.

A sajtok neve és a velük kapcsolatos ételek neve gyakran megegyezik, vö. például *bálmós* az ÚMTsz.-ben ’kukoricalisztból juhtej savójában v. tejben főzött, a puliszkához hasonló étel’ és

'sajt'; a SzT.-ban 'kukoricalisztból juhíróval, tejfellel v. vajjal készített ízletes, puliszkaféle étel'. Régen friss, édes (juh)sajtot főztek meg tejben, s búzaliszttal elegyítették, amint az 1695-beli Tótfalusi-szakácskönyvből leírja a bámos készítését KISBÁN ESZTER (Táplálkozáskultúra. In: BALASSA IVÁN főszerk. i. m. 448). — Bizonyára a *jungáta* (és a *zsongáta* név is) jelentette a sajtajtát és a vele kapcsolatos ételt is, erre utal a levélen sült vagy édes zsongáta emlegetése a NySz. forráshelyén.

BÜKY LÁSZLÓ

Szemet szemért, fogat fogért. Általában ebben szokták összefoglalni az ugyanazzal való megtorlásról szóló tálió-elv lényegét. Nem véletlenül. Az idézett szólás kétségkívül klasszikus, a maga nemében rövid és velős, tárgyyszerű és szemléletes, első hallásra megjegyezhető, és ami a legfőbb: mindenki számára érthetően fejezi ki a lényeget. Mégsem árt emlékeznünk, hogy a hírneves elv eredeti megfogalmazásban is több, mindenesetre részletesebb.

Mózes II. könyvének 21. fejezetében a 24. és 25. versben a következőket olvassuk: „24. Szemet szemért, fogat fogért, kezét kézéért, lábat lábért; 25. Égetést égetésért, sebet sebért, kéket kékért”. Így a Bibliában az első megfogalmazás. A III. könyv 24. fejezetében így bővül: „17. Ha valaki agyonüt valamely embert, halállal lakoljon. 18. Ha pedig barmot üt agyon valaki, fizesse meg azt: barmot baroméért. 19. És ha valaki sérelmet ejt a felebarátján, amint ő cselekedett, vele is úgy cselekedjenek: 20. Törést törésért, szemet szemért, fogat fogért, amilyen sérelmet ő ejtett másra, olyan ejtessék rajta is.” Végül az V. könyv 19. részében ezzel zárul az ige: „19. Úgy cselekedjetez azzal, amint ő szándékozott cselekedni az atyafiával, így tisztítsd ki közüled a gonoszt. 20. Hogy akik megmaradnak, hallják meg, és féljenek, és többször ne cselekedjenek te közötted ilyen gonosz dolgot. 21. Ne nézz reá szájalommal: lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezét kézéért, lábat lábért.”

Ismeretes, hogy Krisztus elutasította ezt a felfogást és a hegyi beszédben így szól: „39. Hallottátok, megmondattok: Szemet szemért, fogat fogért. 38. Én pedig azt mondom néktek: Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcádat is.” (Máté evangéliuma 5. rész).

A tálió-elv persze tovább élt, és István király jogalkotásában is szóhoz jutott. A II. törvénykönyvben ugyanis a 12. törvény így rendelkezik: „Ha valaki karddal embert öl, ugyanazon karddal öljék meg őt.”

Beléállt a benga. A *benga* cigány eredetű szó, jelentése 'ördög' (ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY — KARSAI ERVIN, Cigány—magyar, magyar—cigány szótár. Bp., 1991. 23). Az idézett szólás tehát két ismertebb szólással értelmezhető: *belébújt az ördög*, illetve *beléállt az ideg* (idegesség). Pontos tartalmát az utóbbi fejezi ki. Adatközlőnk szerint ugyanis igazában ezt jelenti: 'ideges, rájött a bolondéria, magatartása zavart, eltér a megszokottól' stb. (Adatközlő: Homoki Károly 67 éves nyug. agronómus, Kölcse, Szatmár m.).

KÁVÁSSY SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Jurt vagy jurta?

A 'nemezsátor' jelölésére használatos *jurt* (*yurt*) szó török eredetű. Jelentése Mahmūd al-Kāšyarī „Dīvān Luyāt at-Turk”, azaz „Török szótári gyűjtemény” című XI. századi becses munkájában 'tábor, lakóhely; haza, hon' (C. BROCKELMANN, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarī Dīvān Luyāt at-Turk*. Bp., 1928. 97), a későbbi török nyelvelmékekben: 'tábor, lakóhely, egyfajta nemezsátor; közösség, ország' (G. CLAUSON, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972. 958; M. RÄSÄNEN, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki, 1969. 211; V. G. EGOROV, *Ėtimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka*. Čeboksary, 1964. 221; G. DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. IV. Wiesbaden, 1975. 212—6). Megfelelései a mai török nyelvekben is gyakran adathatók s a törökség minden ágában kimutathatók. Vö. pl.: oszm. *yurt* 'ország, vidék; haza, hon; ház, jurta; kollégium; menhely' (Turecko—russkij slovar'. Pod red. Ė. M.-Ė. MUSTAFAEVA, L. N. STAROSTOVA. Moskva, 1977.); tkm. *yürt* 'lakóház; ország, vidék' (Turkmensko—russkij slovar'. Pod red. Ė. R. TENIŠEVA. Moskva, 1968.); kar. *yurt* (Karaimsko—russko—pol'skij slovar'. Pod red. N. A. BASKAKOVA, A. ZAJONČKOVSKOGO, S. M. ŠAPŠALA. Moskva, 1974.); csuv. *šurt*: 'ház' (N. I. SKVORCOV, *Čuvaško—russkij slovar'*. Moskva, 1985.); kum. *yurt* 'település, falu, aul; ház, gazdaság' (Kumysko—russkij slovar'. Pod red. Z. Z. BAMMATOVA. Moskva, 1969.); özb. *yurt* 'ország, vidék; haza, hon; nép, lakosság; tanintézet' (Uzbeksko—russkij slovar'. Glavn. red. A. K. BOROVKOV. Moskva, 1959.); tuv. *čurt* ország, vidék; nomád tábor, lakóhely' (Tuvinsko—russkij slovar'. Pod red. Ė. R. TENIŠEVA. Moskva, 1968.); jak. *surt* 'nomád szállás, lakóhely' (Jakutsko—russkij slovar'. Pod red. P. A. SLEPCOVA. Moskva, 1972.) stb.

A kereksátor megnevezésére más szavak is kimutathatók az altaji nyelvekben. Vö. pl.: kirg. *üy* 'ház', *boz üy* 'szürke ház', *kiziz üy* 'nemezsátor' (K. K. JUDACHIN, *Kirgizsko—russkij slovar'*. II. Moskva, 1985². 133); halha *ger* 'ház', *esgij ger* 'nemezsátor' (Mongol'sko—russkij slovar'. Pod obšč. red. A. LUVSANDENDEVA. Moskva, 1957. 318—9) stb. A 'ház' jelentésű névszók ezekben a nyelvekben ma különféle szilárd anyagokból készült épületek megnevezésére is szolgálnak, crede-tilig azonban a kereksátrat jelölték.

A továbbiakban a jelen dolgozatom címében feltett kérdésre szeretnék választ adni. Ez a probléma azért érdemel figyelmet, mert a mai magyar köznyelvben a *jurta* alak ismert, egyes jeles kutatóink (pl. Almásy György, László Gyula, s a sort még folytathatnánk) viszont következetesen a *jurt* szót használják.

Meglepő, hogy e nomád lakóhely nevét egyik etimológiai szótárunk sem vette fel önálló címszóként, s nem szerepel a Magyar Néprajzi Lexikonban sem, holott őseink — a régészeti feltárások tanúsága szerint — nemcsak a vándorlások idején, a magyar—török együttélés korában, hanem a honfoglalás után is még huzamosabb ideig ennek a nagyszerű nomád építménynek valamelyik változatában hajtották álmra fejüket.

A kérdés tehát az, hogy e két szóalak közül melyiknek a használata lehetett elsődleges, s nekünk, az utódoknak, a jelenkor magyarságának melyik alakot kellene elfogadnunk, illetve előnyben részesítenünk.

Történelmi, művelődéstörténeti megfontolások alapján eleink feltehetően eredetileg a közvetlenül valamely őtörök nyelvből való *jurt* nomen (l. feljebb) használhatták az időjárás viszonyosságaitól őket megkímélő lakóépítményeik megnevezésére. Ez a főnév az új hazában, a Kárpát-medencében történt végleges megtelepedésüket követően a rögzített alapra emelt, szilárd anyagokból épített házaik hatására — a Magyarországra később bebocsátást nyert török népek (besenyők, kunok) és más etnikumú nomádok (pl. jászok) betelepülése ellenére is — idővel feledésbe merült.

A nomádok azonban a későbbiek folyamán sem kerültek ki a keresztény Európa, így a megváltozott életmódot folytató magyarság látóköréből sem. Ennek a ténynek — többek között — a magyar nyelvben később polgárjogot nyert *jurta* szavunk állít emléket. Ez a szó a magyarban orosz eredetű. Vö. orosz *jurta* 'jurta, nomádok nemezsátra' (HADROVICS L., GÁLDI L. szerk., Orosz—magyar szótár. II. Bp., 1959. 998); vö. még: orosz *jur* 'terület, ország', orosz népn. *jur* 'település, tartózkodás' ~ *jurta* 'ház, udvar; nomád tábor' (M. VASMER [FASMER], *Ětimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod s nemeckogo i dopolnenija* O. N. TRUBAČEVA. IV. Moskva, 1987. 534—5). Az orosz *jur* szó minden kétséget kizáróan a török nyelvekből való (török előzményének hátteréhez l. a fent közölt adatokat). A *jurta* alak viszont az oroszban jött létre; kialakulása a törökből átvett *yurt* névszónak az orosz nyelv grammatikai rendszerébe történt beilleszkedésével magyarázható. *Jurta* szavunk az elmondottaknak megfelelően tehát végsősoron a török *yurt* főnév szláv alakjának a kölcsönzése.

Visszatérve az előbbieken már említett kettősségre s egyben az összegzésre is sort kerítve: véleményem szerint a magyarban mindkét hangtestű névszó használatának megvan a létjogosultsága, s így van ez akkor is, ha a mai magyar nyelvérzék inkább a *jurta* alakra hajlik, holott igazában a *jur* szó lenne hivatott őrizni történelmünk egy sajátos fejezetének, a magyar—török közös nomád múltnak az emlékét.

GYARMATI IMRE

S Z E M L E

A magyar nyelv az informatika korában

Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián.

VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője.

Szerk. GLATZ FERENC. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 195 lap

A tanulmánykötet a Magyar Tudományos Akadémián 1997. június 30-án rendezett „Tudomány és magyar nyelv” című konferencia előadásainak írott változata, mely három szemszögből — a természettudósok, a nyelvtudósok, valamint a társadalomtudósok és informatikusok szemszögéből — mutatja a mai magyar nyelv (elsősorban nyelvi tervezési) kérdéseit.

RITÓÓK ZSIGMOND „Előszó”-ja (9—11) exponálja a kötetben felvetett legfontosabb problémákat, úgymint: a globalizáció és a magyar nyelv jövője, „kis” és „nagy” nyelvek helyzete, az angol nyelv monopóliuma úgy is, mint az informatika szaknyelve, hogy az idegen elemek beáramlása a nyelvbe romlásnak tekinthető-e, továbbá a funkcionális olvasni nem tudás.

Ezt követi GLATZ FERENC 10 tézise „Tézisek a magyar nyelvről” címmel (13—5). Álljon itt az azóta közzismertté vált tézisek címe és rövid tartalmi kivonata: 1. „A jövő Európájáról” — A kis nemzeti-nyelvi kultúrák nyújtotta sokszínűség a legfőbb. 2. „Az anyanyelv kettős funkciójáról” — Folytonos korszerűsítésre, ápolásra szorul. 3. „Az informatika korának kihívásairól” — Az ismeretáramlás feltétele a közlés és az értés pontossága. 4. „A polgár versenyképessége” — A kis nyelvi kultúrák tagjai védelemre szorulnak. 5. „Az állam feladatáról” — A kis nyelvek korszerűsítési programja, mivel nem kifizetődő befektetés, csakis állami feladat lehet. 6. „Program az anyanyelv korszerűsítésére” — Az MTA dolgozzon ki programot a szaknyelvek és a média nyelvének ápolására! 7. „Program a nyelvápolásra” — Az Országgyűlés hozzon létre a nyelvápolást támogató közalapítványt! 8. „A tudományos kutatásról” — A közpénzen fenntartott tudományos műhelyek kiemelt feladata a magyar és a magyarországi kisebbségek nyelvének, hagyományainak tanulmányozása. 9. „Az idegen nyelvek tanítása” — Az idegen nyelvek tanulása a kis nyelvi kultúrák tag-

jai számára elemien fontos, hiszen ez teszi lehetővé bekapcsolódásukat a világ szellemi életébe. 10. „A többségi és a kisebbségi nyelvi kultúrákról” — Mivel térségünkben a nemzeti és államhathatóságok nem esnek egybe, fontos feladat a különféle kisebbségek védelme, a kirekesztés mellőzése. E téziseket ismertetve nem hallgathatjuk el, hogy nem váltottak ki osztatlan egyetértést, SZÉPE GYÖRGY igen részletes elemzést (SZÉPE GYÖRGY, Magyarország nyelvpolitikája és a kutatás. In: BALASKÓ MÁRIA — KOHN JÁNOS szerk., A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke I. Szombathely, 1999. 13—24) készítette a tézisekről és — jóval „nyelvészibb” megközelítésű — alternatívát (SZÉPE GYÖRGY, Tézisek a magyar nyelvről. Az emberi nyelvi jogok keretében. In: FÖLDI ÉVA — GADÁNYI KÁROLY szerk., Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. Bp., 2000. 386—9) is nyújtott.

A kötet tulajdonképpeni törzsanyaga MICHELBERGER PÁL tanulmányával kezdődik: „Nemzeti nyelv a tudományban: múlt — jelen — jövő?» (19—27). A tanulmány középpontjában az a probléma áll, hogy a tudományos közéletben egyre inkább kizárólagossá válik az angol — modern lingua franca — használata; ezt a szerző nagyon veszélyesnek érzi, mivel véleménye szerint egyrészt igazi tudományos gondolkodás csak anyanyelven lehetséges; másrészt a különféle nyelvek különféle gondolkodásmódja gazdagítja a tudományt is. Az angol mint a tudomány nyelve és a középkori latin összevetésének legfontosabb megállapítása, hogy lényegesen különbözik a két helyzet, mivel a középkori latin egy már holt nyelv egyszerűsített változata volt, szemben az angollal, mely élő nyelv, méghozzá számos területi nyelvváltozattal.

MARX GYÖRGY a „Tudomány kettős kötésben” címet viselő tanulmányának (29—32), mely élvezetes stílusával az anyanyelvápolás legjobb útjára mutat, középpontjában az a tézis áll, hogy modern tudományt csak egyetemes és nemzeti kettős kötésben lehet művelni; egyiket sem szabad a másik elé emelni. A cikk konkrétan nyelvi kérdéssel is foglalkozik: abból kiindulva, hogy a tudomány nemzetközi nyelve nem az angol, hanem az amerikai, és míg az előbbi az arisztokrácia nyelve, az utóbbi plebejus nyelv, ezáltal a merész metaforák nagy száma megtermékenyítőleg hat a tudományos gondolkozásra is.

A második fejezetet — „Ahogyan nyelvtudósok látják” — BENKŐ LORÁNDnak „A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében” című tanulmánya (35—48) nyitja. Az elsőként felvetett kérdés itt az, hogy létezik-e a nyelvi jelenségeknek értékrendje. A szerző — számos mai nyelvészeti iskolával ellentétben, de például BARCZI GÉZA nézetével is alátámasztva — amellet foglalt állást, hogy van ilyen, s ennek kell vezérfonálul szolgálnia a nyelvművelésben. Hozzáteszi azonban azt is, hogy a laikus és a nyelvtudományi szemlélet sokszor egészen különböző értékítéletet tesz magáévá, jelesül az utóbbi sokkal toleránsabb az újabb keletű és a pusztán logikának ellentmondó jelenségek kérdésében, és sokkal árnyaltabb képet fest a jelenségekről. — A tanulmányban felvetett másik fő kérdés az, hogy a nyelvtudomány beleszólhat-e a nyelv életébe. Erre a kérdésre (melynek a nyelvészet művelői között hasonló erőtere van, mint az előzőnek) szintén pozitív választ fogalmaz meg a szerző. BENKŐ kifejti azonban, hogy mivel a nyelvi változások túlnyomó többsége értéknövelő jellegű, célszerű óvatosan bánni ezzel a lehetőséggel.

DEME LÁSZLÓnak „Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai” című tanulmánya (49—56) a következő a kötetben. Abból kiindulva, hogy „»a« nyelv nem létezik, [...] csak konkrét nyelvek vannak” (50), rámutat a szerző arra, hogy az anyanyelv és tanulása erőteljesen társadalmi kötöttségű jelenség, illetve folyamat, és a felnövekvő gyermek gondolkodásmódját alapvetően meghatározza. Ennek következménye — a szerző szerint —, hogy a nyelvhasználat szoros összefüggésben áll a közgondolkodással és a közkerkölcssel. DEME ezen tézisek alapján megfogalmaz egy kutatási-cselekvési programot, melynek végrehajtása két alapfeltétel teljesülését követeli meg: 1. a magyar nyelvtudomány a nemzetközi (elsősorban amerikai) trendek „kritikátlan másolása” (54) helyett járuljon hozzá „annak a társadalomnak a megismeréséhez [...], amelyben és amelyből

él” (i. h.); 2. az MTA Nyelvtudományi Intézete új szemléleti alapokon állva szenteljen jóval nagyobb figyelmet a magyar nyelv — történeti és belső rendszeren alapuló — ápolására és fejlesztésére.

BALÁZS GÉZA „Nyelvstratégia” című tanulmánya (57—72) előbb vázolja a nyelvi konvergencia és divergencia tényezőit, majd meghatározza a modern nyelvstratégia 1. vizsgálati szempontjait: szókincs-felmérés; nyelvirétegződés-vizsgálatok; beszélt nyelvi felmérés, nyelvtan; kommunikációkutatás; személyiség és beszéd; közösség és beszéd; kommunikációs környezet; médiavilág, tömegkultúra, informatikai forradalom; globalizmus és reklám; újfajta beszélt nyelviség; és 2. a fő irányait: a többszintűség követelménye; beszédművelés, kommunikációs nevelés, helyesíjtés; helyesírás; internet; interlingvisztika — interkulturalitás; idegen szavak (nemzetközi kifejezések); a szókészlet megújítása; szaknyelvek; médianorma; a határon túli magyarság és a kétnyelvűség; nyelvtervezés — jövőtervezés; anyanyelvi nevelés; nyelvi ismeretterjesztés. A szerző végül kimondja, hogy a nyelvstratégia, nyelvművelés fő célja: a teljes kommunikáció.

FÁBIÁN PÁL „A nyelvművelés feladatai” című tanulmányában (73—8) mindenekelőtt a szaknyelvművelésnek, a szaktudományok nyelve fejlesztésének a fontosságát hangsúlyozza, és az idegen szavak kérdése kapcsán türelemre inti mind a pártolókat, mind az ellenzőket. A szaktudományok nyelve kapcsán a szerző rámutat arra is, hogy mivel a szaknyelvek nem azonosak a szakszókincsekkel, szükséges lenne a szaknyelveket is vizsgálni szövegteni szempontból. A nyelvművelés égető problémája a mai magyar szókészletet bemutató, korszerű szótár hiánya, illetve az anyanyelvoktatás hiányosságai is. A nyelvműveléshez szorosan kapcsolódik a helyesírás ügye is: ennek jövőjében a megőrzésnek, nem pedig az újításnak kell elsősorban érvényesülnie. Végezetül sajnálattal állapítja meg a szerző, hogy az elektronikus és a nyomtatott sajtóban egyaránt nagyon háttérbe szorult a nyelvművelő tevékenység. (A recenzens fűzi hozzá, hogy nem csupán az aktív nyelvművelés, hanem — és ez talán még bántóbb — az általában vett nyelvi igényesség is; bár e téren mintha már túljutottunk volna a mélypontra.)

„Anyanyelvünkről, bizakodva” szól GRÉTSY LÁSZLÓ (79—82). Kifejti, hogy a nyelvművelésre feltétlenül szükség van, azonban „nyelvtörvénnyel semmiképp” (79). Szükségét látja nyelvi „hiteles hely(ek)” felállításának, például a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának keretében. Az elhangzott előadás szövegéhez — bizakodva — egyebek mellett azt fűzi hozzá az írott változatban a szerző, hogy a Magyar reklámtikai kódexben külön cikkely foglalkozik a nyelvi kérdésekkel (a 2001 februárjában megjelent internetes Tartalomszolgáltatási kódex [<http://index.hu/cikkepek/0102/tech/kodex.doc>] is több ponton érinti ezt a kérdéskört — M. A.), valamint azt, hogy az informatika angol eredetű szakszókincsének magyarításában jelentős lépések történtek.

POMOGÁTS BÉLA tanulmánya, a „Nyelvújítás az ezredfordulón” (83—90) elhelyezi a magyar nyelvet a világ nyelvei között, a beszélők száma szerint, majd bemutatja a kisebbségi nyelvhasználat szintereit.

PUSZTAI FERENC „Magyarul és magyarán” című tanulmánya (91—8) elsősorban státusztervezési kérdéseket érint. Az első ilyen kérdés az angol és a magyar nyelv viszonya; korábban ugyanis státusztervezési probléma Magyarországon csak a cigányság nyelvi helyzetével kapcsolatban merült fel, mára azonban a (főként természet-) tudományok nyelveként Magyarországon is egyre nagyobb szerepet tölt be a világangol. Egy másik státusztervezési kérdés a magyar nyelv egy-, illetve többközpontúságának kérdésköre — ezt politika- és ideológiamentesen kellene mielőbb tisztázni. Inkább a korpusztervezés körébe tartozik már a tanulmányt záró probléma, a szaknyelvek és a köznyelv viszonya.

KONTRA MIKLÓS tanulmánya az „Anyanyelv, diszkrimináció, oktatás” kérdéseit taglalja (99—104), három csomópont köré csoportosítva őket. Az első ilyen csomópont a cigány mint anyanyelv kérdésköre, melynek kapcsán a szerző megállapítja, hogy a NAT a nyelvi meghatározottságú diszkrimináció, azaz TOVE SKUTNABB-KANGAS szakkifejezésével a lingvicizmus jegyeit viseli magán. A második csomópont a határon túli magyar nyelv kérdésköre, amely tárgyalásában KONTRA néhány, nemcsak a szókincset, hanem a nyelvi szerkezetet is érintő jelenséget mutat be a magyar

különböző kontaktusváltozataiban. A harmadik csomópont a nyelvhasználatba történő beavatkozása, amelynek a szerző szerint sokkal jobb esélyei vannak, hogyha nem követő, hanem megelőző stratégiát folytat, azaz a magyarítás megelőzi egy idegen szó elterjedését, és nem követi azt.

BÁNRETI ZOLTÁN „Az anyanyelvi nevelés modernizációjáról” szól (105—18). Elsőként a tradicionális nyelvtanoktatás hibáit elemezve a következőket állapítja meg: a nyelvtan oktatása helyett célszerűbb az anyanyelvi képességek fejlesztése; hiányoznak az iskolai nyelvtanoktatásból a modern nyelvészet problémakereső módszerei; a nyelvhasználat ún. „tudatosítása” valójában nyelvi kategóriák neveinek „tudatos ismételtetése”; a nyelv szabályrendszere mellett fontos lenne a beszéd szabályrendszerének megismertetése; a hagyományos nyelvtanoktatás inkább alkalmazkodásra, mint gondolkodásra készíti. A tradíció meghaladására a szerző a következő lehetőségeket látja: ki kell használni a modern nyelvészet adta lehetőségeket az alábbi három komponens szerint: nyelvelméleti alapok, grammatika és kreativitás, kommunikációs tréningek. E három komponens elrendezése nagymértékben befolyásolja a program hatékonyságát. A továbbiakban BÀNRETI kifejti programjának részleteit.

SZÉPE GYÖRGY „Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben” című tanulmányának középpontjában a magyar nyelvről megfogalmazott hat állítás elemzése áll. Ezek és a hozzájuk fűzött kommentárok kivonata: 1. „Fogy a magyarul beszélők száma.” — Belső nyelvészeti szempontból semmitmondó, lehetnek azonban szociolingvisztikai vonzatai, elsősorban a kétnyelvűség kutatásának körében. 2. „Töredezik a magyar nyelvterület egysége.” — Elfogadandó és vizsgálendő tény, hogy a magyar nyelv több központú. 3. „Romlik a magyar beszéd minősége.” — Fonetikai szempontból mellőzendők az előítéleteket közvetítő metaforák; szociolingvisztikai szempontból vizsgálendő, mit tekintenek szépnek a nyelvhasználók. 4. „Túl sok idegen szó kerül be a magyarba.” — Az e területet érintő releváns kutatások régiek, újak nincsenek; fontosabb lenne a negatív kampányok helyett az idegen szavak helyes használatára irányítani a figyelmet; a kérdést inkább a stilisztikának kellene tárgyalnia. 5. „Esik a magyar beszéd kulturális szintje.” — Hasonló állítások nagyon sok nyelvre megfogalmazhatók, s valójában interdiszciplináris kérdés; vizsgálendő a jelenség maga, és vizsgálandók az ezen nézeteket kifejtők is. 6. „Esik a magyar írásbeliség szintje.” — A kérdés a funkcionális analízetizmussal együtt, interdiszciplináris keretek közt vizsgálendő.

KIEFER FERENCnek a „Néhány gondolat a nyelvi technológiákról” című tanulmánya (129—33) rámutat arra, hogy az informatikai forradalom a nyelv számára hasonló helyzetet teremtett, mint korábban az írás felfedezése vagy a könyvnyomtatás feltalálása. A ma fejlesztendő modern nyelvi technológiák tehát a következők: legalább kétszázmillió szövegszövből álló korpuszon alapuló, szabványos felépítésű, a regiszterekre a korábbiaknál nagyobb súlyt fektető, korszerű gépi és papírszótár készítése; a beszélt nyelv vizsgálata, a beszéd írott nyelvvé alakításának kutatása; a Strukturális magyar nyelvtan befejezése, majd egy ezen alapuló leíró nyelvtan elkészítése.

A kötet harmadik részét — „Ahogyan társadalomtudósok és informatikusok látják” — HUNYADY GYÖRGYnek „A nyelv szerepe a nemzeti azonosság tudatban” című tanulmánya (137—42) nyitja, mely először a nemzetfogalommal foglalkozik: valós entitás-e, avagy hamis tudati képződmény. Ezt követően a szerző rátér fő tárgyára, nevezetesen, hogy a közgondolkodásban melyek a nemzethez tartozás kritériumai, azaz hogy milyen megoszlásban tartották és tartják a magyar nemzethez tartozónak a határon túli (külön a Kárpát-medencében, illetve a másutt élő) magyarokat, valamint a magyarországi kisebbségeket. Az országos reprezentatív minta alapvetően nyitott gondolkodásról tett tanúbizonyságot, „bár nem hallgatható el, hogy 11,5% a nem keresztény családból származókat [...] akkor sem foglalja bele a magyar nemzetbe, ha anyanyelvük magyar” (139).

TÖLGYESI JÁNOSnak „A számítógéppel és az internettel kapcsolatos fogalmak útja a köznyelv felé” című tanulmánya (143—53) a tömegkommunikáció változásainak bemutatásával kezdődik, azzal, hogy a rendszerváltás folytán felszabaduló — elsősorban elektronikus — sajtót hogyan vette birtokba a korábbi fegyelmezett normával szembeforduló, az egyéni, olykor a vulgáris színezettől

sem visszariadó stílus. Ezután bemutatja a szerző a különféle informatikai eszközökhöz (tévé, videó, teletext; mikroszámítógépek; internet) kapcsolódó szókincsnek a magyar szak-, majd köznyelvbe történő bekerülését, különös tekintettel a meghonosodott idegen alakok és a magyarítások kettősségére.

TERESTYÉNI TAMÁSNAK az „Adatok a magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapotáról” című tanulmánya (155—75) a funkcionális írástudatlanságot és a magyarországi idegennyelvtudást vizsgálja statisztikák tükrében. A tanulmány első része az olvasási, illetve az írási szokásokat, a munkavégzésben használt kommunikációs készségeket (olvasás, írás, számolás, rajzolás), valamint a helyesírási és nyelvhelyességi (a szerző szóhasználatával élve: nyelvtani) készségeket elemzi. A második részben a szerző beszámol egy bevallásos módszerrel készített közvéleménykutatásról, különválasztva a nemzetiségi nyelvtudókat az idegen nyelv(ek)et tanulással elsajátítóktól, vizsgálva a nyelvek szerinti és a nyelvtudás szintje szerinti megoszlást, valamint azt, hogy a nyelvtudónak mikor és mennyire van alkalma idegennyelvtudását hasznosítani.

A kötetet ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT tanulmánya, „A számítógépes és az internetkultúra magyarországi elterjedésének adatai” zárja. A tanulmány bemutatja, hogy a számítógép- és az internet-hozzáférés miképp oszlik meg a magyar társadalomban, megkülönböztetve az otthoni hozzáférést az egyéb színterektől, súlyt fektetve a felhasználás céljára is. A jövő számára nem túl biztató megállapítás, hogy 1997-ről 1998-ra az egyik legjelentősebb tényező az apa iskolázottsága volt az ellátottság tekintetében, ez a helyzet ugyanis a társadalmi esélyegyenlőtlenséget nem csupán konzerválja, hanem nagy valószínűséggel tovább mélyíti.

A tanulmánykötet a magyar nyelv mai helyzetét alaposan körüljárja, és mivel inkább kérdéseket fogalmaz meg, mint válaszokat, igazán elgondolkodtató, további elmélkedésre készítő olvasmány.

MÁRTONFI ATTILA

Sándor Anna, Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban

Mercurius Könyvek. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2000. 174 lap

Mind a szociolingvisztika, mind a dialektológia művelői örömmel állapíthatják meg, hogy a kisebbségi nyelvhasználattal foglalkozó szakirodalom újabb munkával gazdagodott. SÁNDOR ANNA munkája ugyanis mindkét diszciplínát gazdagítja abból a modern dialektológiában közismert felismerésből kifolyólag, hogy a hagyományos paraszti társadalom felbomlásával a klasszikus értelemben vett nyelvjárások is jelentős változásoknak vannak/lettek kitéve. A mai dialektológia fő feladata a korábbi kutatási eredményeket bázisként tekintve a nyelvjárási változásokat a maguk társadalmi beágyazottságában vizsgálni. A kutatópontul választott település, Kolon pedig a kisebbségi kétnyelvűség kutatására, az idegen államnyelv interferenciájának a bemutatására is alkalmas terep.

Az ismertető munkája lapjain egy zboralji település mindennapjai rajzolódnak ki: az, hogy az ott lakók mikor, kivel, hogyan: milyen nyelven beszélnek. A falu lakóinak minden generációja vall valamiképpen arról, hogy miként vélekedik anyanyelvről — netán szülei, nagyszülei nyelvről, és ebben a vélekedésben benne van az is, hogy ki-ki milyen sorsot szán ennek a nyelvnek. A nyelvhez való viszonyulás pedig természetszerűen magára a nyelvre is visszahat. Őrzi-e a nyelvjárás hagyományát? Idomul-e a magyar köznyelvhez — amelynek az elsajátítása is, még inkább a használata erősen korlátok közé van szorítva? Milyen mértékben hat rá a szlovák nyelv? Mindezekről nem egy-két kiragadott nyelvi jelenség körüljárásával, hanem a vizsgált település saját

teljes nyelvi rendszerének, működésének a bemutatása révén kapunk képet Sándor Anna jóvoltából.

A könyv nyolc fejezetre tagolódik, ezek többsége több alfejezetre bomlik tovább.

Az általános kérdéseket tárgyaló bevezető fejezet (itt esik szó a különböző részdiszciplínák egymáshoz való viszonyáról, a kutatás előzményeiről, módszereiről és a kutatópontról magáról) után a szerző kérdőíves felmérése alapján bemutatja mindazokat a tényezőket, amelyek szerepet játszanak az adatközlők nyelvhasználatának az alakításában. A következő nagy egység a nyelvjárás jelenlegi nyelvi rendszerének a bemutatása. Külön-külön fejezet szól a nyelvi tiszteletadásról és a személynevekről abból a megfontolásból, hogy „kétnyelvű környezetben a személynévállomány híven tükrözi a nemzetiségi részarányok változásait is” (117). Az immár hatodik fejezetben ismét a szociolingvisztika kerül előtérbe: a vizsgálat középpontja a kétnyelvűség, majd a hetedik fejezetben a változásvizsgálat során tett észrevételeket fogalmaz meg. A kötet végén következtetéseinek rövid összefoglalása található, azután irodalomjegyzék és mellékletként a szerzőnek az anyaggyűjtéshez felhasznált kérdőívei zárják a munkát.

A kötet tartalmának közelebbről való szemlélése nemcsak megerősít korábbi ismereteinkben, például abban, hogy az anyanyelven sokkal hatékonyabban lehet ismereteket szerezni, hanem sokban pontosítja azokat, valamint új összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

A község lakosságának általános ismertetése (17—9) után a vizsgálat szempontjából lényeges jellemzőket tüzetes vizsgálat alá veti. Elemzi a lakosság nyelvhasználatát az életkor, a nemek és az iskolázottság függvényében. Figyelemre méltó megfigyelése, hogy az idők korosztályában a nők hagyományörzőbbek, a fiatalabb korosztályokban azonban ez már a férfiakról mondható el. A nyelvjáráskutatók ide vonatkozó korábbi megfigyelése (tudniillik az, hogy a nők hagyományörzőbbek mint a férfiak) és a szociolingvisztikai szakirodalomban olvasható ennek ellentmondó nézet tehát csak látszólag áll szemben egymással, voltaképpen a generációváltás során bekövetkezett, azaz a XX. századi társadalmi mozgások következtében előállott életmódbeli változásoknak a nyelvhasználatban megmutató hatásáról van szó. Ezt igazolják az életkor és az iskolázottság, valamint a nyelvhasználat összefüggései is.

Az a 80 év, amelyet a trianoni békediktátum következtében a zoboralji, s benne a koloni magyarok kisebbségi sorsban voltak kénytelenek eltölteni, nem múlt el nyomtalanul. A magyar lakosság aránya 1939-hez képest is csökkent a 80-as, 90-es évekre, így ma nem éri el a teljes lakosság kétharmadát (18). A családok összetételében a vegyes házasságok száma sem elhanyagolható.

Mivel a magyar nyelv sorsa Kolonban — mint minden kisebbségi sorsban élő magyar beszélőközösségben — a középiskolás korosztály nyelvi attitűdjétől függ, jogosan szentelt ezen korosztály különböző csoportjainak megkülönböztetett figyelmet.

A könyvben részletesen tárgyalt körülmények következtében a magyar anyanyelvű iskolások egy része tanulmányait magyar nyelven folytatja, más részük részben vagy egészben szlovák nyelven tanul. Ez a körülmény nemcsak magyar nyelvi kompetenciájukat, hanem a magyar nyelvhez és annak különböző változataihoz való viszonyukat is befolyásolja. Vizsgálatába bevonja a vegyes házasságokból származó, és minden esetben szlovák iskolába járó fiatalokat is. (Kár, hogy a rájuk utaló „V” rövidítés [52, 53, 56] feloldását csak a 128. lapon lehet megtalálni.) Bár egy tudományos munka feladata a tények objektív feltárása, sem a szerző, sem az olvasó nem tud érzelményilvánítás nélkül elsiklani az olyan vélemények olvastán, amikor a szlovák iskolába járó magyar anyanyelvű diák indokolja a magyar nyelvtanulás elhárítását, hogy „abszolúte semmi vonzalmam nincsen ehhez a nyelvhez”, „nem világnyelv, nincsen rá szükségem”, „kihalófélben levő nyelv” (40).

Az iskola nyelve döntő módon befolyásolja a nyelvtudást, ennek következtében pedig azt is, hogy az egyes ember ismeretszerzése, szórakozása milyen nyelvhez kötődik. Mindezek a könyvben számos táblázat és diagram segítségével válnak szemléletessé. (A diagramok satírozása a 132—5. lapon nem szerencsés, különösen a 135. lapon nem elég kontrasztos.)

A nyelvhasználat szintereinek számbavétele lehetőséget nyújt annak a bemutatására, hogy a magyar nyelv milyen változatai juthatnak szóhoz, illetőleg a nyelvjárás és köznyelv közötti választás milyen változatokat hív elő a beszélők nyelvi repertoárjából. A minta a köznyelv vagy a helyi nyelvjárás lehet, a realizáció olykor a kettő közötti átmeneti forma. Az ilyen módon keletkezett variánsok azok a nyelvi változók, amelyekből a nyelvjárás változásának az iránya kirajzolódik.

Ez az a pont, ahol a könyv kapcsán elméleti, pontosabban terminológiai kérdést érdemes felvetni. A nyelvhasználatot illetően különféle viszonyítási alapok léteznek. A szakirodalom számon tartja a nyelvi eszmény fogalmát, mint irodalmi nyelvi normát. Ez a hagyományos felfogás Sándor Anna könyvében is megtalálható a nyelvjárásiaság kimutatásának viszonyítási alapjaként úgy, ahogyan — miként idézi (60) — IMRE SAMU is megfogalmazta: „Köznyelvnek azt az ideális — egyelőre talán senki által nem beszélt formáját tekintem, melynek normáit egyrészt az egységes magyar helyesírás, másrészt bizonyos hangtani kapcsolatok esetében (pl. mássalhangzók hasonulása, összeolvadása, kiesése, rövidülése stb.) a magyar köznyelvi kiejtésnek ma érvényben levő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályait adják meg.” A *norma* ugyanakkor felfogható olyan értelemben is, mint ’nyelvszokás, nyelvhasználati minta’ (vö. COSERIU, Synchronie, Diachronie und Geschichte. München, 1974.). Mint ilyen, vonatkoztatható mind a köznyelvre (miként nyelv-művelésünk nemegyszer hagyatkozik rá mint kritériumra), mind a nyelvjárásokra. Sándor Anna ebben az utóbbi értelemben is használja a *norma* terminust: „ismernünk kell azt a nyelvjárási normát, amely a mai nyelvjárás beszélőket irányítja” — írja (67). A *norma* terminusnak két különböző értelemben való használata (noha mindkét esetben világos, hogy miről van szó) nem egészen szerencsés. Így van ez még akkor is, ha a szakirodalomban eléggé vegyes kép rajzolódik ki, és maga a nyelvi valóság is bonyolult, ami a szerző dolgát egyáltalán nem könnyíti meg. Ha itt hibaként említetik is a terminológia használata, ez nem elsősorban a szerzőnek róható fel, hanem a szaktudományak az adósságára utalok. A norma fogalom bizonytalanságára, illetőleg a különböző normák egymás mellett, sőt egymást keresztező voltára figyelmeztetett VILLÓ ILDIKÓ már a 90-es évek elején (A nyelvi norma meghatározásáról. In: KEMÉNY GÁBOR szerk., Normatudat — nyelvi norma. Linguistica. Series a. Studia et Dissertationes 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1992.). A tartalmi és a terminológiai bizonytalanság azóta sem csökkent. A német szaknyelvben a nyelvi norma — sőt normák — kapcsán a kérdést a társadalom oldaláról közelítik meg. Eszerint: „Sprachnormen: soziale Erwartungen, die innerhalb der Möglichkeiten des Sprachsystems die Formen angemessenen sprachlichen Handelns bestimmen” (HADOMUD BUBMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1990.). Ebben a felfogásban a standard nyelv: „Standardsprache: Auch: Hochsprache, Nationalsprache. ... Deskriptive Bezeichnung für die historisch legitimierte, überregionale mündliche und schriftliche Sprachform der sozialen Mittel- bzw. Oberschicht” (i. m.). TRUDGILL terminológiai szótára, illetőleg annak SÁNDOR KLÁRA által fordított változata (Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, JGYTF Kiadó, 1997.) korántsem oldja meg a problémát. A „sztenderd angol” és az ennek mintájára megfogalmazott „sztenderd magyar” szócikkei a „sztenderd változat” alatt megfogalmazottakkal egybevetve kevésbé értelmezhetőek.

A koloni magyar beszélőközösség nyelvváltozat-választását általában egyrészt a nyelvjárás hagyomány követése, másrészt az emelkedettebb nyelvi változat mintájának elérése vezérli. Meglepő — még ha nem is példátlan —, hogy a nyelvi változásra, változtatásra törekvés során éppen az emelkedettebb változatban stigmatizált alakok, a *-suk/-sük*-ölés és a *-nák*-olás összefoglaló néven említett igeragozási formacsoportok is megjelentek a nyelvjárásban (97, 139).

Sándor Anna könyve jeles bizonyítéka annak, hogy a szociolingvisztikai szemlélet és módszer a „hagyományos” nyelvjárás kutatással igen jól „megfér”, sőt egymás eredményeit kitűnően felhasználhatják, illetőleg kiegészítik. A nyelvjárás változásvizsgálatok, amelyek szintén nem előzmények nélkül valók, a nyelvjárás mélyrétegek ismerete nélkül éppen a viszonyítási alapot nélkülöznék.

A könyv harmadik fejezete a nyelvjárás jelen állapotának a leírása: a szinkroniában a mozgás, változás lehetőségének a megragadására törekszik. Magyarázza a változatok létrejöttének okait, forrásait, ezenközben rendszeresen utal az előzőekben ismertetett külső, a nyelvhasználatot befolyásoló körülményekre.

Ez a fejezet a nyelvjárás hangtani, alaktani jelenségeit és a mondattan néhány kérdését vizsgálja. Az elemzés középpontjában azok a sajátosságok állnak, amelyekkel kapcsolatban valamilyen elmozdulás tapasztalható. Ilyenek az *i*-zés, a zárt *ë* helyzete, az *ly* fonéma használata. Jóval kevesebb eltérést lát a szerző a szótövekben és a ragozás terén. Szembeszökő viszont a magyar köznyelvben stigmatizált igealakok használatának az előretörése a nyelvjárás újabb kori alakulásában, valamint a szlovák nyelv hatása a denominális nomenképzők körében.

A gyűjtés körültekintő megtervezése és a feldolgozás módszeressége minden elismerést megérdemel. A részleteket tekintve ugyanakkor több kifogásolnivalóval találja szemben magát az olvasó ebben a fejezetben. Mindenekelőtt ilyenek a hiányzó mellékjelek, holott szerepük éppen a hangtani átmenetek jelölése miatt fontos volna (61, 65, 70, 80). További elméleti és gyakorlati problémát vetnek fel a szerzőnek a nyelvjárásleírás során követett eljárásai.

A hangtani változások egy része morfofonetikailag jeles helyeken megy végbe. Mindenképpen ilyen helyzet az, amikor a korábbi szakirodalom (megkerülve a pontos meghatározást) egyes hangváltozásoknak morfémahatáron történő jelentkezéséről beszélt. Voltaképpen azokról az esetekről van szó, amikor a korábbi, nyelvtörténeti szemléleten alapuló osztályozás *tővéghangzó*-ról beszélt (így nevezi a szerző a 73. lapon), illetőleg egyes leíró nyelvtanok az inkriminált magánhangzónak pusztán fonetikai szerepét hangsúlyozva a *kötőhangzó* terminust használták (ezt olvasuk a 72. és a 88. lapon). A nyelvtörténeti fejlődés folyamatát is figyelembe véve a leíró nyelvtanok elfogadott szegmentálása alapján az *előhangzó* terminust tartjuk helyesnek.

Kétségtelen tény, hogy a nyelvjárások sajátosságait a köznyelvhez szokás viszonyítani, mégis aligha gondolná valaki, hogy hangsúlytalan helyzetben érvényesülő illabiális tendencia eredménye lenne a *hívés* (74); a *(z)ęcskó* használata *zacskó* helyett elhasonulás: aligha van értelme itt illabiális tendenciáról beszélni, hiszen az *ë* illabiális *ü* helyén jelentkezik (uo.); a MNyA. alapján a nyelvterület több pontjáról kimutatott *kíső* 'külső' változatban az illabiális *i*-zés nem a zárt szótagi *l*-nek az első szótag magánhangzójára gyakorolt asszociatív hatásával magyarázható (uo.): ebben az esetben az *l*-nek csupán nyújtó szerepe lehetett; a kérdéses hangnak — nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is — labializáló szerepe szokott lenni. Az *ü* (> *ü*) delabializációját sokkal inkább a szóvégi *ő*-től való elhasonulás magyarázhatja.

A toldalékváltozatok alapvariánsainak a köznyelvvél megegyező idézése szokásos a tételmondatban. Így is teszi az *-ász(ik)/-ész(ik)*, *-ás/-és*, *-mány/-mény*, *-vány/-vény* stb. képzők esetén, kevésbé érthető módon azonban közöttük a nyelvjárás formát idézi a *-ság/-ség*-gel kapcsolatban (68).

A nyelvjárás elemzésekben általában szokásos és helyeselhető is a köznyelvi alakokhoz való viszonyítás. Előfordul azonban, hogy ezzel olyan összefüggéseket mutatunk ki, illetőleg olyan változásokat tulajdonítunk a nyelvjárásnak, amelyek abban nem mentek végbe. A történeti folyamatok ismeretében ugyanis a *ténnáp*, *tunnāk*, *tunnyi* alakokban valóban *g + n*, *d + n > nn* megfelelés (változás) van, az *álunnānāk*, *álunnyi*, *haragunnānāk*, *hárágunnyi* esetében jogosan csak intervokális nyúlásról lehet beszélni (87). (Más kérdés, hogy ezeknek az igéknek van-e egyáltalán *d*-s töve az *édve*, *idva* mintájára. Ez a tőtani fejezetből nem derül ki.) — Az asszociatív változások körében a nyelvjárás *pallás* szóban nem köznyelvi *r + l*, hanem *d + l* hangkapcsolat megfelelése van (87).

Kétségtelen, hogy a *van*, *megy*, *jön* igéket szokás *n*-es változatú töveknek nevezni. Az a tény azonban, hogy e három igének van olyan tőváltozata, amelyben szerepel az *n* hang, aligha tekinthető elégséges alpnak arra, hogy az egyébként egymástól gyökeresen különböző igéket egy tőtípusba soroljuk. Közös vonásuk legfeljebb az lehet, hogy tőtani szempontból mind a három rendszeresen viselkedik.

Magyarázat nélkül marad a *-val/-vel* rag palatális változata helyett használatos (?) veláris alak: *köväkvä* (87.), *jö rëggät* (105.). Egyéb idézett nyelvjárási példái alapján azonban ezeket mégis leginkább sajtóhibának lehet tekinteni: *födvä, kocsikvä, örömvä, szekërvä* stb.

A szerző a témájára vonatkozó szakirodalmat alaposan ismeri, hivatkozik rá. Utalásai azonban nemegyszer követhetetlenek. Előfordul, hogy a hivatkozott mű nem szerepel a könyv végén található irodalomjegyzékben (pl. Molnár 1993. a 23. lapon, Szabó 1987. a 26. lapon, Kontra—Gósy 1992., Péntek 1994. a 35. lapon, Tóth 1966. a 120. lapon stb.), máskor az azonos családnevű szerzőket célszerű lett volna keresztnevéük kezdőbetűjével megkülönböztetni (pl. Szabó 1985. Szabó Gézára vonatkozik; a javasolt megoldással olykor — részlegesen — él is: Szabó Z. 1965., Szabó 1986., az utóbbi Szabó József egyik munkája a 92. lapon).

A kifogásolt hibák egy esetleges újabb kiadás esetén könnyen kijavíthatók, nem érintik a munka egészének igen kedvező megítélését. A nyelvjárásleírás: a nyelvjárási rendszer és a nyelvhasználat komplex bemutatása a monográfia igen komoly értéke, amelyet növel, hogy a szerző az egész problémakört belülről látja, a nyelvi gondokat nemcsak szakemberként értékeli, hanem a közösség tagjaként maga is nap mint nap megéli.

ZELLIGER ERZSÉBET

A régi finn irodalmi nyelv szótára*

Vanhan kirjasuomen sanakirja. I. köt.: A—I. Toimitus [Szerkesztőség]: LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, ESKO KOIVUSALO (päätoimittaja [főszerkesztő]), RIITTA PALKKI (toimitussihteeri [szerkesztőségi titkár]). Helsinki, 1985. XLIII + 918 lap.; 2. köt.: J—K. Toimitus: MAIJA LÄNSIMÄKI (päätoimittaja), RIITTA PALKKI (toimitussihteeri), LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, LIISA NUUTINEN. Helsinki, 1994. XLIII + 971 lap. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus — (Valtion) painatuskeskus. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja [a Hazai Nyelvek Kutatóintézetének Kiadványai] 33.)

A finnugor nyelvcsaládban, mint ismeretes, a magyar, a finn és az észet rendelkezik olyan irodalmi nyelvvel, amely — időben egymáshoz képest eltolódva — az európai nyugati keresztény művelődési kör hatása alatt formálódott ki. Ezért is tarthat számot megkülönböztetett érdeklődésünkre a finn nyelvtudomány jelentős vállalkozása: régi irodalmi nyelvük szótári feldolgozása. Az előreláthatólag hat kötetre tervezett munkának első két kötete jelent már meg nyomtatásban. A szótár nemzeti kulturális jelentőségének méltó tiszteletét fejezi ki, hogy kiadásának megindítását, első kötetének közzétételét a Kalevala jubileumi évében (1985), „a finn irodalom atyjának” nevezett Mikael Agricola püspök emléknapijára (április 9.) időzítették.

A finn nyelvű írásbeliség a reformációval bontakozott ki, s mindjárt az élen Agricola turkui püspök nagyszabású munkássága áll. A régi irodalmi nyelv szótára Agricola és kortársai tevékenységétől, vagyis a XVI. század közepétől 1810-ig, a svéd uralom végéig terjedő időszak írott finn nyelvének szókincsét mutatja be. E korszak írott nyelve viszonylag egységesnek tekinthető, amennyiben döntően egyházi, valamint jogi vonatkozású fordításiirodalom alkotja. Jellegadó vonásáról a finn irodalom- és nyelvtörténetben ezt a nyelvváltozatot hagyományosan a „biblikus finn” (*pipliasuomi*) névvel jelölik. Az 1810-es időhatár megvonását éppen az magyarázza, hogy a svéd uralmat felváltó cári fennhatóság idején a korábbi jegyek továbbélése mellett nagyobb arányban

* Készült a T 029146 sz. OTKA-program keretében. Köszönetet mondok RIITTA PALKKINAK, a szótár jelenlegi főszerkesztőjének a tájékozódásban nyújtott szíves segítségéért.

érvényesültek már más irányú hatások (például az ún. „nyelvjárások harca”) és újító törekvések is a finn irodalmi nyelv fejlődésében.

A most megjelenő kötetek mögött közel száz éves múlt áll. A régi irodalmi nyelv szótárának tervére először E. N. SETÄLÄ tett javaslatot 1896-ban a Finn Irodalmi Társaságnak, együtt a finn tájszótárával és a mai finn nyelv szótáráéval. A megvalósításnak azonban csak hatvan év múlva lett realitása. A nyelvtörténeti szótár létrejöttében alapvető szerepe van MARTTI RAPOLA későbbi akadémikusnak, a régi finn irodalmi nyelv kiemelkedő kutatójának. Amikor 1950-ben a finn államtanács bizottságot küldött ki, hogy a finn néphagyományok, köztük a finn nyelv kutatásának helyzetét elemezzék, meghatározzák elkövetkező feladatait, a régi finn nyelv szótárának ügyét RAPOLA képviselte. Az érintett területek legnevesebb szakemberei akkor úgy foglaltak állást, hogy a hagyományok pusztulása miatt a tájszótár, a szélesebb igények szolgálata miatt pedig a mai finn nyelv értelmező szótárának ügye a sürgetőbb, a régi irodalmi nyelv szótárának készítését ezek mögé kell helyezni. (Finnországban egyébként ma is gyakorlat, hogy időnként neves szakértőkből álló bizottság elemzi például a nyelvtudomány minden részterületének aktuális helyzetét, nemzetközi összehasonlításokat is téve, és ajánlásokat készít a további munkához. L. például: Fennistic Research in Finland at the Beginning of the Nineties. Publications of the Akademy of Finland 96/3.) Később azonban, 1956-ban RAPOLA maga kezdeményezte a szótár készítésének meggyorsítását. Saját gyakorlatában jól érzekelte, hogy a szótár hiánya egyre jobban gátolja a további kutatást. Mérhetetlen energia- és időpazarlásra kényszerülnek e terület kutatói, amikor maguknak kell végigbúvárolniuk a régi szövegeket, s az eredmény bizonytalan: miközben véletlenszerűen találnak adatokra, fontosak kerülhetik el a figyelmüket. RAPOLA 1957—72 között a szótár főszerkesztőjeként tevékenykedett, s a mű arculatának kialakításában alapvető szerepe van. A Virittájja hasábjain számos közleményében követhetjük nyomon, hogyan érlelődött a szótár koncepciója, milyen kérdéseket kellett mérlegelni (az időhatár és a források kijelölése, a szavak első előfordulásának feltárása, a címszó megválasztása, a szócikkek felépítése stb.). A szócikkek végleges formájukat az 1977-ben összeállított próbaszócikkekhez tett hozzászólások során, nyelvtörténészek és lexikográfusok véleményétől is formálva nyerték el. Miután RAPOLA megvált a szótár szerkesztésétől, a főszerkesztői feladatokat az addigi szerkesztőségi titkár, ESKO KOIVUSALO vette át, aki ezt a munkakört főállásban csak rövid ideig töltötte be. Ezért az első kötet előszavában (VI) úgy nyilatkozik, hogy a tényleges szerzőség a szerkesztőség többi tagját illeti. A második kötet főszerkesztője MAIIJA LÄNSIMÄKI volt. A szerkesztés munkáját RAPOLA visszavonulása után egy háromtagú szerkesztőbizottság is segítette.

A szótár történetével kapcsolatban külön említésre méltó a technika szerepe is. A kezdeti kézi, faksimilétet szétnyíró-ragasztgató adatgyűjtést fokozatosan meggyorsították a sokszorosítás újabb technikai lehetőségei: a 60-as években a xerox, majd a számítógép, egyre célirányosabb programokkal. A mindenkori szerkesztőség a legkorszerűbb eszközök alkalmazására törekedett. Így, amikor a 70-es években kiegészítő gyűjtés mutatkozott szükségesnek, számítógéppel mintegy melléktermékként elkészítették a Mikael Agricola összes művének minden szóelőfordulását feldolgozó, önmagában is jelentős Index Agricolaensist (I—II. Päätoimittaja: ESKO KOIVUSALO. Helsinki, 1980. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11). A szótári anyag gyűjtése során pedig fokozatosan kezdték kiépíteni a régi finn nyelv számítógépes adatbázisát, hogy a szótár készítése erre támaszkodhasson. Bár a korpusz fejlesztése jelenleg is folyik, feldolgozottsága olyan szinten van, hogy a szótár szerkesztésekor egyenesen az adatbázisból emelik át a szócikkbe a kívánt példákat. Ma pedig, amikor RIITTA PALKKI főszerkesztő a harmadik kötet munkáit irányítja, a második köteténél is még célszerűbb szövegszerkesztő programot alkalmaznak. (A technikai kérdésekről bővebben I. LIISA NUUTINEN, Vanhan kirjasuomen konemuotoiset kielenaineskokoelmat. In: Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toimetanud JAAK PEEBO. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised I. [= TÜEeKT.] Tartu, 1995. 102—6; RIITTA PALKKI, Uusi tapa tehda vanhaa. In: Pipliakielestä kirjakieleksi. Toimittajat: MATTI PUNTTILA, RAIMO JUSSILA, HELENA SUNI. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 2000. 339—45.) A régi nyelvi korpusz pedig már ren-

delkezésére áll a kutatóknak a következő fő szövegtípusok szerint tagolva: Agricola művei; az 1642-es, első teljes bibliafordítás; kalendáriumok; jogi szövegek; prédikációk; zsoldtárok; szótárak és egyéb szövegek. Felhasználásukat sokoldalú keresőprogram teszi lehetővé. A korpusz használata egyébként amellet, hogy meggyorsítja és megbízhatóvá teszi az adatgyűjtést, a nyelvtörténeti kutatásokra más vonatkozásokban is ösztönzőleg hathat. Találóaan mutatott rá SILVA KIURU (TÜEeKT. 1: 48), hogy bizonyos területeken, például a morfológiában olyanok is kedvet kaphatnak a vizsgálódásokhoz, akik egyébként a régi nyelv kutatásához szükséges előismeretek (például a forrásnyelvek) megszerzésének fáradságától visszariadnak. A régi irodalmi nyelv szótárának megindult kiadásával és a számítógépes adatbázis építésével a finn történeti lexikológia kutatásához ma a legkorszerűbb feltételek teremődnek meg.

A szótár a jelzett korszak finn irodalmi nyelvének szókincséről minél teljesebb képet kíván nyújtani. Forrásai, amelyek felsorolása az első kötet elején mintegy harminc oldalt tesz ki, a kor finn nyelvű nyomtatott és összefüggő kéziratos szövegeit ölelik fel. Ezek zöme egyházi és jogi vonatkozású, de helyet kaptak benne a népszerűbb nyelvhasználat emlékei is, mint például a kalendáriumok. A szerkesztési elvek ismertetéséből kiderül, hogy a legjellegzetesebb forrásaik szinte teljes körű feldolgozására törekedtek (I. köt. VIII). Nem vették be az idegen nyelvű szövegben, oklevelekben előforduló finn szórványokat, melyek inkább a beszélt nyelv emlékeinek minősülnek, ugyanúgy a neveket sem, kivéve a finn néphitből eredőket (pl. *Ahti, Ilmari, Ilmarinen*). Ezeket az Előszó (V) egyébként röviden csak *mitológiai* nevekként említi, de mivel példát nem hoz, egyértelműbb lenne — legalábbis a külföldieknek — *finn mitológiai* nevekről beszélni. Bekerültek a finn szövegben előforduló idegen kultúrszók. Címszót kapott az olyan szó is, amelyre csak a korabeli szótárból van adat, szövegből nincs. Így a finn irodalminak tekintett szókincs akkori lehető legteljesebb állományát tartalmazza a szótár. A címszó a mai formájú és helyesírású alak, de az utaló címszavak messzemenően biztosítják, hogy a keresett szó a mai és a régi alakja(i) szerint egyaránt megtalálható legyen (pl. *inhiminen* → *ihminen*). A szócikkek felépítése jól áttekinthető. A címszót zárójelben követik a régi alakváltozatok, ha vannak, majd a szófaji minősítés. A jelentések megadásában a szótár a következőképp jár el. Ha a szó egyjelentésű, s a régi jelentés a maival egyező, egyértelmű, nem írják ki. Más esetben meghatározzák, illetve a több jelentésű szónak minden jelentését magyarázzák. A régi szótárak adatait, ha vannak, az ottani (latin, svéd, finn) jelentéseikkel együtt a szócikk elején találjuk. A szótár tudatosan törekszik a jelentések gazdag dokumentálására. A példák az első ismert előfordulástól kezdve időrendben kísérik végig a korszakon az adott jelentés helyzetét. A szótár jellegét a szerkesztési elvek ismertetésében mint *sitaattisanakirja* („cítatumszótár”, adatközlő szótár) határozzák meg (I. köt. VIII), s valóban az idézetek dominálnak benne. Az adatokat bőséges szöveggörnyezettel közlik. Például a *kuinka* ’hogyan’ kérdő határozószó előfordulására Agricola egész mondatát olvashatjuk: „ioska mine tietesin, quinga eli coska teme Somen maan Canssa ombi Christituxi tullut” ’bárcsak tudnám, hogyan vagy mikor lett a Finn föld népe kereszténnyé’. Ez a közvetlen felhasználás szempontjából fontos, hiszen a régi finn szövegeket, ahogy ez más nyelvekre is igaz, nem mindig könnyű eredetiben vagy megbízható kiadásban elérni. Járulékos nyereség még az is, hogy az érezhetően nagy gonddal kiválasztott példák a régi finn élet számos mozzanatára rávillantanak, ami a szótárt önmagában is rendkívül élvezetes olvasmánnyá teszi, s ezzel a múltjuk iránt érdeklődő finnek szélesebb köréhez, valamint a finnek iránt érdeklődő külföldiekhez is közel hozza. Egyetlen ízelítőt említünk csak erre a sok közül, a *kunnia* ’tisztet, dicsőség’ szó szemléltetéséül álló jogi formulát: „Minä naitan minun Tyttäären sinulle, cunniahan ia Emännäxi” ’Férjhez adom hozzád a lányomat, dicsőség/ed/re és gazdaaszony/od/nak’ (2. köt. 770). S ugyanott találjuk a formula háttérére is részben rávilágító bibliai hely (1 Kor. 11:7) példáit Agricola fordításában idézve: „[Mies] on Jumalan Cuua ia Cunnia. Mutta Waimo ombi Miehen Cunnia”. Ami magyarul a revideált Károli-féle fordítás (1590/1989) szerint így hangzik: „[a férfiú] Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiú dicsősége”.

Feltétlenül érdemes külön bemutatnunk a szerkesztésnek azt az egyedi és a kutatás számára közvetlenül gyümölcsöző elvét, hogy bizonyos szócikkekben párhuzamos helyeket közölnek a korszakba tartozó több fordításból. Erre a Biblia, az egyházi énekeskönyvek, néhány más egyházi könyv és a svédből készült törvényfordítások nyújtanak lehetőséget. A Biblia bizonyos részeiből az Agricoláé mellett további négy fordítást, illetve kiadást idézhetnek (1642, 1685, 1758, 1776), közvetlenül szemléltetve ezzel jó kétszázados fordítási hagyományt. Sőt ezeket az egyéb egyházi szövegekben előforduló bibliai idézetekkel is összevetik. Az adatközlés rögtön tükrözi a a korszakon belüli szöveg-hagyományt a címszóra vonatkozóan. Ha a fordítások azonosak, az idézet után a további egyező fordítások pusztá jelzését találjuk. A fentebb idézett bibliai hely esetében például a forrásjelzés mellett ez az utalás áll: B¹⁻⁴ 1 Kor. 11:7. Ez azt mutatja, hogy az Agricolától idézett példával megegyezően mind a négy további bibliafordításban a *kunnia* szó áll, s alaktanilag is azonosan. Az előbbi jogi formulához azonban két másik fordítás alaktanilag és szintaktikailag eltérő variációit jelzik — természetesen forrással — zárójelben („Cunniaxi ia emännäxi” és „Cunniasa emännäxi”). Az ilyen összevetések nemcsak időkimélő, hanem ötletadó tényezőt is jelentenek a szótár használójának, hiszen adott esetben mintegy kézsre rajzolt képet kap egy-egy bibliai vagy jogi vonatkozású szó, jellemző fordulat korabeli helyzetéről, megszilárdultságáról, ingadozásáról stb. Már Rapola meggyőződése az volt, hogy a szótárnak az adatközléssel lehetőség szerint a kutató tudásának horizontját is tágítani kell (Vir. 1958: 55—6), s a fordítási párhuzamokat már a korai próbaszócikkekben alkalmazta (l. Vir. 1965: 437—44). A szótár az eltérések kiemelésével valóban szemléletesen jelenít meg felvetődő kérdéseket. Így a *balsami* 'balzsam' címszó alatt lévő párhuzamos helyekből rögtön szembetűnik, hogy a bibliai idegen szót a finnben Agricola után kerülték a fordítók, vele szemben inkább a *voide* 'kenet', *öljy* 'olaj' szókat választották. Ezután gondolkodhat a kutató a lehetséges okokról (pl. belső nyelvi tényezők, alapszövegbeli eltérések, egyéni fordítási szokás stb.). Az így kirajzolódó jellegzetességek aztán más nyelvek gyakorlatával is kínálkoznak összevetésekre.

Mivel a „pipliasuomi” szókincse elsősorban a nyugati műveltség beáramlásának fogadtatását tükrözi a finnben, a szótár kiváló alapot nyújt az ilyen vonatkozások összeméréséhez más nyelvekkel. Szembetűnő a sok friss idegen szó, amelyeknek még nem volt ideje véglegesen integrálódni a finnbe (főleg a *b-*, *d-*, *g-*vel, illetve az *f-*fel kezdődő szavak, mint *bankki* → *pankki*, *doktori* → *tohtori* stb.). Láthatjuk az európai közmondáskincs megjelenését, mint például: „ei caicki ole Culda cuin kijldä” (*kulta* alatt) 'nem mind arany, ami fénylik' (vö. PACZOLAY, Magyar—ész—német—angol—finn—latin közmondások és szólások. A Comparative Dictionary of Hungarian—Estonian—German—English—Finnish and Latin Proverbs. 2., bőv. kiad., Veszprém, 1987. 25). A példák gondos kiválasztása e tekintetben is érzékelhető. A keresztény művelődés egy-egy központi szavához általában megtaláljuk a vallási gyakorlatban leginkább jellemző bibliai helyeket. Például az 'áld' jelentésű régi *hyvästisiunata* alatt: 4. Ms (Móz). 6:24 (az ároni áldás), Lc. 1:28 (az angyali üdvözlés) stb. A szótárnak természetesen nem lehet célja minden fontos hely közlése, s a példák kiválasztásában is nyilván több szempont játszik szerepet. Egyetlen későbbi példaválasztáshoz mégis tennék javaslatot. Az *iloita* 'örül' szócikkében az Agricolánál már kiforrott, máig szokásos *iloita ja riemuita* 'örül és vigad' szinonimakapcsolatot az Ilm (Jel). 11:10. verse szemlélteti Agricolától. Ha mód van rá, jó lenne, ha a *riemuita* alatt bekerülhetne két jellemző bibliai hely: a Mt. 5. 12. és a Ps. 117. 24. valamelyike. Ezek használata ugyanis kiemelkedett az egyházi gyakorlatban a Biblia örömet kifejező mintegy félszáz igepárja közül. Jól láthatjuk például a magyar CornK.-ben, illetve a Herolttól származó megfelelő forrásban, hogy az előbbi, a boldogmondások záró verse a mindszei liturgia, az utóbbi főleg a húsvéti liturgia sűrűn használt eleme volt a középkorban is. A gyakran idézett bibliai helyeknek általában anyanyelvi megfelelői is korán kiforrálnak, ahogy a megfelelő magyar *örül és vigad* szókapcsolat első előfordulása már a MünchK.-ben is mutatja (vö. M. NAGY: Acta Classica Universitatis Debreceniensis 1998—1999: 73). Hogy a fenti finn szinonimakapcsolat már Agricolánál megszilárdult párként jelenik meg, amint a finn szakirodalom is számon tartja, valószínűleg hasonló mozzanatokkal függ össze, ezért lenne hasznos az említett bibliai helyek példáit közölni.

Mint rokon nyelvet beszélők, bennünket közelebről is érint annak a tanulsága, hogyan formálta a közös nyugat-európai keresztény művelődési kör a két nyelv szókincsét. Hogy a régi szövegek az ilyen jellegű összevetésekre milyen sok érdekes és tanulságos lehetőséget kínálnak, s hogy a közös mozzanatok még vitatott filológiai kérdések esetén is hasznosak lehetnek, arra nemrég A. MOLNÁR FERENC mutatott rá több régi magyar szöveg, köztük a Halotti Beszéd néhány finn—magyar párhuzamos motívuma kapcsán (MSFOu. 228/1998: 336—40). A szótár bőven nyújt példákat összevetésekhez. Érdekesek például azok az esetek, amelyekben a közös idegen hatás révén a finn és a magyar régi szókincs bizonyos megoldásai olykor közelebb állnak egymáshoz, mint a maiak, később azonban különböző okokból eltávolodhattak egymástól. A *Biblia* elnevezést kezdetben a finn is használta, gyakran együtt a 'könyv'-et jelentő *raamattu* szóval, amely később teljesen felváltotta. A fentebb említett *hyvästisiunata* szóban bizonyos fokig hasonló tükörfordítási törekvést látunk (vö. *hyvä* 'jó'), mint például a JókK. (136) *alduan auagy yol monduan (benedicens)* fordításában, de ez egyik nyelvben sem bizonyult véglegesnek. A finn régi *kallis kivi* (l. *kivi* 'kő' al.) és a mai *jalokivi* elnevezés viszonyában ugyanaz a szemléletmód tükröződik, ami például a PeerK. 34: *draga .a*. [=avagy] *nemes kőuekből* vagylagos megoldásában (l. TESz. *drágakő* al.). Az önállóan szokásos *Jumalan kiitos — Istennek hála* kifejezésekben a 'köszönet' és 'hála' fogalmának eltérő jelölését láthatjuk, amelyeket a magyarral szemben a finnben azonos szó jelölhet, hasonlóan például a latinhoz (*Deo gratia*), a némethez (*Gott sei Dank*) stb. Az ilyen különbségek elemzése a hazai finnoktatásban is hasznosítható, s nemegyszer germános (svéd) mintára mutat rá.

A régi finn irodalmi nyelv szótára a történeti lexikográfia nagy figyelemre és elismerésre méltó teljesítménye. Anyagának gazdagsága és tárgyát példaszerűen szolgáló szerkesztésmódja révén karakterisztikus képet nyújt a régi finn szókincsről. Megbízható és egyben kutatásra inspiráló eszköze a finn irodalmi szókincs tanulmányozásának abban a fontos korszakban, amikor az anyanyelvű irodalom a nyugati művelődés beáramlásával kiformalódik. Ezzel alapot nyújthat az irodalmi nyelv általánosabb kérdéseinek vizsgálatához is. Példaadó vállalkozás nem utolsósorban arra is, hogyan lehet korszerű feltételeket teremteni a történeti lexikológia hatékony kutatásához. A finn példát követik észt nyelvrokonaink is, a történeti szókincs szótári és számítógépes adatbázis formájú feldolgozásának munkái ott is megindultak (vö. EPP EHASALU — KÜLLI HABICHT — VALVELIIVI KINGISEPP — JAAK PEEBO, *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. Tartu Ülikool, 1997. 5). Ezek a munkák további lehetőségeket kínálnak számunkra is különösen olyan vizsgálatokhoz, amelyek a keresztény műveltség nyelvi recepciójára irányulnak a finnugor nyelvekben. A nyelvtörténeti szövegek hazai szótári és számítógépes feldolgozásában pedig bizonyára szintén lehetne nyelvrokonaink tapasztalataiból hasznosítani.

M. NAGY ILONA

Könyv az osztatlan (és oszthatatlan?) filológia professzorának

Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ, HAN ANNA, KASSAI ILONA, NYOMÁRKAY ISTVÁN közreműködésével szerkesztette ZOLTÁN ANDRÁS. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest, 1998. 638 lap

1. A kötetet ZOLTÁN ANDRÁS bevezetője nyitja. Így ír: „Már a disszertációs témák felsorolása is jelzi Péter Mihály széles érdeklődési körét. Önvallomása szerint az irodalom felől érkezett el a nyelvészethez, vallja, hogy »a nyelvésznek irodalmat értő és érző embernek kell lennie«. Egyetemi főkurzusainak tematikája a szlavisztikai alapvetéstől az orosz történeti nyelvtanon át az álta-

lános fonológiáig, az orosz verstanig és stilsztikáig, az orosz irodalmi nyelv újabb kori történetéig és az orosz társalgási nyelv mai állapotáig terjed.” (5.)

Péter Mihály tudományos publikációi között négy könyvet, nyolcvankilenc tanulmányt sorol fel a kötet (1998-ban), nem is szólva a recenziók, alkalmi közlések, bírálatok seregéről. Mind könyvei, mind angol, francia, német, főleg pedig orosz nyelven publikált gondolatmenetei bizonyítják általános nyelvészeti, szlavisztikai, stilsztikai és filológiai teljesítményét.

Amikor a recenzens tiszteleg az életmű eddigi csúcsei előtt, nem vállalkozhatik a köszöntő írások teljességének igényes áttekintésére. Ehhez képzettségéből és a jelen keretből nem futja. Csakis annyit tehet, hogy a számára releváns cikkek egy-egy gondolatára hivatkozik; a többi tanulmány esetében meg kell elégednie a témák felsorolásával.

2. ALJAHNOVICS, M. az „adfrazológiai” szóalkotás folyamatában az érzelmi-strukturális hatásosságról ír, APRESZJAN, JU. D. az orosz nyelv szinonimáinak új értelmező szótárából koncepciójának néhány elvét (integralitás, szisztemikus jelleg) és a szótári információk típusait taglalja; ATANASZOVA-SZOKOLOVA, D. az Anyegin episztolaritásáról értekezik; BADRAN, NATALIJA a műfordítás néhány kérdéséről, BANCZEROWSKI JANUSZ a Grice-maximák megsértésének axiológiai értelmezéséről fogalmazza meg gondolatait.

BEBESI GYÖRGY a zubatovscsina munkásmanipulációit vizsgálta. BENKŐ LORÁND meggyőző okfejtése szerint a *Borzsova/Borsova* földrajzi név semmiképpen sem származhatik a *Bors* személynévből. BIHARI GÁBOR a lengyel nyelv körülíró szerkezeteiről, BÍNA, DANIEL a cseh Mukařovský írásaira alapozva az irodalmi nyelvben a gesztusértékekről, BOLLA KÁLMÁN az orosz nyelv szupraszegmentális konstrukcióinak módosulásairól, DANIEL ÁGNES a francia nyelvről magyar nyelvre átültetésben fordítási/fordítói sikertelenségekről, DÉSI EDIT a szem, a tekintet költői képeiről, FÁBIÁN PÁL a *sarok* szavunk olasz nyelvi megfelelőiről írta meg elemzését.

FEDOSZOV, OLEG a személynévmási alanyokat mint a cseh nyelvhasználat pragmatikai elemeit, FEHÉR ERZSÉBET a szövegelméletben alapvető fontosságú két fogalmat, az *intencionalitás* és a *textualitás* terminusát, FENYVESI ISTVÁN készülő orosz—magyar szlengszótárát, FILIPPOV, SZ. az ortodox egyháznak a cári hatalom előtt való meghódolását mutatja be. FÓNAGY IVÁN a kognitív metaforaelképzelésekről gondolkodva kifejti, „mennyiben és milyen módon járulhat hozzá a pszichoanalitikus ösztönelmélet a kognitív metaforák megértéséhez”. Ebből a szempontból a *kognitív* terminus egyrészt a megismerő tevékenységre vonatkozó metaforákat jelenti, másrészt a kognitív tudományban szokásos és népszerű metaforaelméleteket (pl. Lakoff és Johnson 1980). Fónagy úgy véli, hogy a kreatív (költői vagy tudományos) metaforizálás értelmezését akadályozza, ha a fogalmi struktúrákat eleve adott keretnek tekintjük; ellenben segíti az értelmezést, ha metaforikus fejlődés eredményeként, dinamikus jelenségekként fogjuk fel őket.

FÖLDI ÉVA a lengyel irodalmi nyelvi előadásban temporális paraméterekre, fonetikai szerkezetekre, GALLASY MAGDOLNA a prezentálás ismert/ismeretlen kifejezésének történeti szempontjaira, GAZDA, GRZEGORZ a mágiikus realizmus néhány jellemzőjére, GÓSY MÁRIA a tipográfia (a kisebb vagy nagyobb méretű tankönyvi betűk) és a megértés összefüggéseire, GYIVICSÁN ANNA a természetes nyelvi, illetve a kulturális kommunikáció jellemző vonásaira, GYÖNGYÖSI MÁRIA Heine és az orosz szimbolizmus kapcsolataira, HAJNÁDY ZOLTÁN a szimbolikus nyelvhasználat és a valóság összefüggéseire irányítja az olvasó figyelmét.

HAN ANNA gondolatmenete a kutatóban Anna Ahmatova egyik legjobb ismerőjét mutatja be: koncepciózus elemzésében a kompozíció, a hangulat, az intonáció és a lexikális szövet együtteséről formál invenciózus véleményt; a chiasztikus alakzat agresszív szemantikai és pragmatikai hatása archaikus nyelvi és tudati aktus modern újraélését teszi lehetővé. HAVAS FERENC a klasszikus nyelvfilozófiai vitáról, a természetes vs. megállapodásos eredet kérdéséről szólva figyelmeztet: a nominatív jellegű görög nyelvnek mint par excellence ilyen struktúrájú nyelvnek köze lehet Platon gondolkodásának kifomálódásához. HAVASI ÁGNES egy népi imádság elemzésével foglalkozik

(I. PÉNTEK JÁNOS ritualizált szöveg fogalmát a Szabó Zoltán- emlékkönyvben). HEÉ VERONIKA az irodalomtörténet-írás néhány modern problémáját, a tudományosság és az objektivitás összefüggéseit veti fel. HERMANN JÓZSEF a 6. században élt Tours-i Gergely nyelvi tudatában a latin nyelvhez és stílushoz kapcsolódó törvényszerűségekre utal.

HETÉNYI ZSUZSA az orosz-zsidó irodalom mintegy száz évvel ezelőtti (1908. évi) konferenciájáról és utóéletéről, HIDASI JUDIT a japán nyelvhasználat fuzzy-logic jellemzéséről, HOLLÓS ATTILA a Gogolnál olvasható „huszár” (‘sodort szivarka’) téves fordításairól, HORNOKNÉ UHRIN ERZSÉBET az egyházközségi szlovák nyelvhasználat békéscsabai jellemzőiről, HORVÁTH KATALIN a magyar szóösszetételek vizsgálatában Zsilka János módszerével az állapot és folyamat egységének érvényesüléséről, JANURIK SZABOLCS a mai orosz nyelvben megjelent elektrotechnikai szókincs amerikanizmusairól, JÁSZAY LÁSZLÓ az orosz nyelvben a szemléleti igeárok szembeállításának egyik klasszikus kérdéséről, KÁRPÁTI GYÖRGY a tömegtájékoztatóban a hírek szerkesztésének orosz—magyar sorrendi szembeállításairól, KASSAI ILONA a gyermeki közlésekben az érzelmek alapvető fontosságáról fejt ki véleményét.

KATUS ELVIRA magyar és bolgár nyelvű frazeologizmusokban szinonimasorok példáira, KEMÉNY GÁBOR az ünnepeltnek, Péter Mihálynak a ma is időtálló stílusmeghatározására, KENESEI ISTVÁN a történelmi és a politikai magatartás különbségeire, KESZLER BORBÁLA a magyar nyelvben a bevezető funkciójú szókra és kifejezésekre, KIEFER FERENC a homonímiára, a polyszemiára és a szemantikai határozatlanságra, KIS TAMÁS a modern szlengmeghatározásra, KISS JENŐ a magyar nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás attitűdváltozásaira, KISS LAJOS tanítványként — Fodor András írásait is felhasználva — Hadrovics Lászlóhoz, Kniezsa Istvánhoz és Balczyk Emilhez fűződő emlékeire, KRÉKITS JÓZSEF az orosz nyelvben a felszólító módú igealakok szemantikájára és pragmatikájára, KROÓ KATALIN Dosztojevszkij Hasonmás című narratív szövegében a textus és a metatextus működtetésére, KUGLER KATALIN a közvélemény szereplőinek kívánatos módon kötelező retorikai képzettségére hívja fel az olvasó figyelmét.

LADÁNYI MÁRIA a magyar nyelv szóképzésében a DRESSLER által javasolt produktivitás-fogalom felhasználásával szabálykövető és szabályszegő kreativitást, P. LAKATOS ILONA a magyar mondatban az azonosító predikatív viszony stilisztikai többletjelentését, LAKI ANDREA az orosz nyelv mellett a szuffixumok szintaktikai jelentését, LÉBOVICS VIKTÓRIA egy XIX. századi ukrán elbeszélés motívumait, N. LŐRINCZ JULIANNA Jeszenyin-versek magyar fordításainak egybevető elemzését, MAROZ, VALJANCINA egy modern belorusz enciklopédia tapasztalatait, D. MÁTAI MÁRIA néhány magyar nyelvi változásban az indítékok megközelítését, MAYER ERZSÉBET és SZENDE TAMÁS egy híres Paszternák-vers magyar fordításainak elemzését, MENYHÁRT KRISZTINA a bolgár nyelv rontó varázsigéinek stilisztikai sajátosságait, MIHALOVIČ, ALEXANDER a szlovák nyelv polyszemiájának statisztikai elemzését, MILOSEVITS PÉTER az abszurd szerb líra költőjének, Vasko Popának a kozmogóniáját, NAGY ISTVÁN az önmegszólító verstípusnak Németh G. Béla által leírt típusában nyelvi státusának témáját, NAGY LÁSZLÓ a német és az orosz nyelv szomatikus frazeologizmusainak aszimmetriáját és nyelvközi viszonyát tárgyalta cikkében.

NYOMÁRKAY ISTVÁN a bécsi grammatikák és a XVIII—XIX. századi magyar és szláv nyelvtanok viszonyával, OROSZ ÁRPÁD az orosz nyelv kicsinyítő képzőinek jelentélemzésével, OSZIPOVA, I. A. a mai orosz nyelvű újságnyelvi szövegek néhány pragmatikai jellemzőjével, PALÁSTI KATALIN az orosz nyelvben az összetett nominális állítmány kopulájának szerepével, PAPP FERENC Galgóczy Árpád Anyegin-fordításával, PÁTROVICS PÉTER néhány nem aspektuális nyelvben az aspektus kategóriájával és kompenzálásával, PAVIČIĆ, MLADEN a külföldiek számára készült új szlovén tankönyvekkel, PETE ISTVÁN az orosz nyelvben az állító és a tagadó mondatok szinonimiájával, PUSZTAI FERENC a magyar nyelvben az új szóalkotások szóhangulati elemzésével, RÁDULY ZSUZSANNA a *kékharsnya*, *kékszakáll* és *kékvér* szóösszetételeknek az eredetével, RÉV MÁRIA Csehov prózájának megfogalmazhatatlan megfogalmazásaival, RÓNAI GÁBOR az orosz nyelv tranzitív igeinek tárgy nélküli használatával, SIPTÁR PÉTER a magyar nyelv tövégi alsó nyelvválású ma-

gánhangzóinak hosszúsági alternációjával, SPANNRAFT MARCELLINA költői nyelvi példákban a *me-rül* ige kognitív szemantikai vizsgálatával foglalkozik.

SZALAMIN EDIT az orosz és a magyar beszélt nyelvi kutatásokban, SZÁNTÓ G. ANDRÁS Majakovszkij „Gőzfürdő” című drámájának néhány fontos értelmezési kérdésében, SZATHMÁRI ISTVÁN az „irodalmi nyelv” és „nyelvi sztenderd” terminusok összehasonlításában, SZÉPE GYÖRGY az orosz Roman Jakobson, a magyar Förster Aurél, a finn Antilla megállapításaira támaszkodva a filológiának mint az emberi szellem egységének modelljében, SZILÁGYI ZSÓFIA Csehov és Kosztolányi egy-egy novellájának lehetséges kapcsolataiban, SZILÁRD LÉNA Vjacseszlav Ivanov Novalis-felfogásában, SZIBIRJEV, SZAVA a bolgár költészet témáinak Hriszto Botevtől Z. Szojanovig felsorakoztatott klasszikus bibliai és mitológiai hagyományában talált az ünnepelt számára új megközelítést.

SZÓKE GYÖRGY egyedülállóan kedves gesztussal, tréfás verssel köszöntötte az ünnepelt Péter Mihályt. A kétstrófás szöveg tizennégy-tizennégy soros versszakjaiban a köszöntés címzettje tanítványaival együtt jelenik meg. A rímek külön is kivívják az olvasó elismerését. Csak néhány példa: *strófája — tréfája, helyett — helyet, hőse — ismerőse, megtörténhetett — nyelvtörténetet, irodalmár is — máris, ELTE —figyelte* stb. (Mire ezek a sorok megjelennek, ki tudja, köszönti-e még a B porta az ünnepeltet? Vagy inkább a Múzeum körút?)

SZÓKE LAJOS az ukrainai egyházi szláv nyelv típusainak, TISZÓCZKY CSABA az orosz tábori nyelv argójának, TÓTH LÁSZLÓ az aspektus és az imperatívusz néhány, R. Benacchio tanulmányában felvetett összefüggésének, TÓTH SZERGEJ az utóbbi évtizedben Magyarországon az utcanevék megváltoztatásának, TYISKINA, I. I. Bulgakov egyik elbeszélésében a szerzői megnyilatkozások és a szereplők megnyilatkozásai közötti összekapcsolódásoknak, UDVARI ISTVÁN a XVIII. századi ruszin ábécéskönyveknek, VÁRI ERZSÉBET az orosz irodalom poémafogalmának, VIG ISTVÁN a horvát nyelvben a magánhangzó, mássalhangzó terminus történetének, VIHAR JUDIT az orosz, a magyar és a japán nyelvben a megszólítás kifejezéseinek, WERNKE GÉZA az ősszláv szövegi nazális mássalhangzók történeti változásainak, ZÁDROVICH BERNADETT a közép-nyugat-magyarországi horvát sírfeliratoknak, ZOLTÁN ANDRÁS Kőrösi Csoma Sándor szlavisztikai tanulmányainak, ZÖLDHELYI ZSUZSANNA egy Puskin-vers Szabó Lőrincről származó fordításának, ZSILÁK MÁRIA alföldi szlovákok műfordítás-kísérleteinek szentelte gondolatmenetét.

3. A „köszöntő könyv” számos vonásával emelkedik ki a hasonló jubileumi kiadványok közül, méltó módon ünnepelve a Jubilánst. Ilyen sajátja a kötetnek a kemény fedél, a szerencsés kézzel kiválasztott díszítő népi grafika, „A tudás fája”. A száz szerző gondolataival gazdagítja Péter Mihály professzor jó néhány kutatási eredményének további hasznosulását. A gondos szerkesztői munka, a sokféle tipográfia egységesítése, az olvasói eligazodás segítése Zoltán András főszerkesztőt és Janurik Szabolcs technikai szerkesztőt dicséri.

4. Engedtessek meg, hogy a recenzens oly módon vegye ki részét a Jubiláns köszöntéséből, hogy egy témáról részletesebben is szól. A Magyar Alkalmazott Nyelvészek Tizedik Kongresszusán kerekasztal-beszélgetés tárgya volt a filológia egységének lehetősége, az irodalomtudomány és a nyelvtudomány különfejlődésének és lehetséges összekapcsolódásainak tematikus áttekintése. A vitavezető KÁLMÁN C. GYÖRGY számos olyan területet vizsgált meg vitaindítójában, amelyek a modern tudományosságban elősegíthetők (olykor előírhatják) az irodalomtudományi és a nyelvtudományi megközelítés szempontjainak egyeztetését, egymás eredményeinek kölcsönös figyelembevételét, esetenként mindkét megközelítés együttes alkalmazását.

A felvetett kérdés szempontjából figyelemreméltó esélyeket kínál a retorikai alakzatok kutatása (ezt a témát állította vizsgálatának középpontjába az ELTE-n Szathmári István által vezetett stilsztikai kutatócsoport is 1999-ben). Hasonlóképpen jelentős együttműködés képzelhető el az irodalmárok és a nyelvészek között a stilsztikai elemzések elvi és gyakorlati kérdéseiben. Nem nélkülözi a körültekintő irodalmár a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit, s nem hagyja figyelmen

kívül a nyelvész az irodalmi kiindulás lehetőségeit a művészi szövegek értelmezésének gyakran lehetetlennek, sziszifuszinak tűnő folyamatában. Magától értetődőnek látszik a mai szövegkutatás számára az integratív felfogásban mind a szövegnyelvészet, mind az irodalmi megközelítésű szövegvizsgálatok alkalmazása.

Mínt hogy a fentebb bemutatott köszöntő könyv Ünnepeletje ízig-vérig tanár, szenteljünk némi figyelmet a filológia didaktikai szempontjainak is. (Aligha képzelhető el, hogy a közoktatásban külön tanár dolgozzék az irodalomórán, s másik kolléga tanítson a magyar nyelv óráján.) Mint önvallomásából és a rá emlékezők írásaiból tudjuk, Péter Mihály azok közül a tanáregyeniségek közül való, akik vonzzák hallgatóik figyelmét, akik igényes gondolatmenetükkel hasonló igényességet várnak el tanítványaiktól, akik nem hagynak értékes ötletet végiggondolás nélkül. Ráadásul pedig olyan ösztönző figyelmet sugároznak környezetükben, hogy törődésük megnyugtató, felemelő, önmagukkal szemben egyre többet követelő szuverén egyeniséggé formálja a tanulókat, hallgatókat.

5. Köszöntse ez az ismertetés Péter Mihályt, az osztatlan filológia jegyében. Köszöntse Péter Mihályt Török Gábor emlékének idézésével is, aki az autonóm értelmiségi szerepben magától értetődő módon egyesítette az irodalmi szövegek elemzésében az irodalomtudományi-poétikai vizsgálatok és a nyelvészeti megközelítések eredményeit. (A Pécssett jubiláló SZÉPE GYÖRGY itteni írása is az osztatlan filológia mellett foglalt állást.) Köszöntse végül az a kötet is, amelyet a Tiszatáj Kiadó a közelmúltban jelentetett meg: BÉKÉSI IMRÉNEK az „Osztatlan filológia” című tanulmánygyűjteménye.

NAGY L. JÁNOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Hasan Eren köszöntése*

Régi ismerőst, kedves barátot üdvözölhetünk most körünkben. Újra ellátogatott hozzánk Hasan Eren professzor, a kiváló török nyelvész és filológus, az ankarai egyetem nyugalmazott tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, és nemcsak személyes jelenlétével, de előadásával is megtisztelte Akadémiánkat, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és a Körösi Csoma Társaságot. Már csak kevesen vagyunk abból az idős nyelvész-nemzedékből, akik személyesen is ismerjük őt, de persze munkássága és abból különösen a magyar szótörténetre, illetőleg a magyar—török nyelvi-kulturális kapcsolatokra irányuló kutatásai révén neve ismerősen cseng mindazok előtt a hazai nyelvészek előtt, akik egyrészt magyar nyelvtörténettel, másrészt a turkológia különféle részterületeivel foglalkoznak. Aki előveszi a Magyar Nyelvnek már jóval több mint fél századdal ezelőtti évfolyamait, az láthatja, hogy éveken keresztül alig volt folyóiratunknak olyan száma, amelyben neki közleménye ne jelent volna meg. Csupán ez az egy tény is világosan jelzi, hogy Eren professzor úr az alatt a körülbelül hat esztendő alatt, amíg 1940-től 1946-ig Magyarországon tartózkodott, és nálunk az Eötvös Collegium tagjaként is a magyar nyelvtudománnyal és a hazai turkológiával ismerkedett, milyen mértékben és mélységben dolgozta bele magát akkori nyelvtudományunk mindennapi folyamatába, és mennyire nem csupán passzív felvevője, befogadója volt az egykori professzoraitól, a budapesti nyelvtörténeti iskola akkori nagy

* Hasan Eren professzor, az MTA és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagja 2000. június 6-án „A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet” címmel előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián. A jeles tudóst Benkő Loránd akadémikus, Társaságunk elnöke köszöntötte. E köszöntő szövegét adjuk most közre. — A szerkesztőség.

nemzedékétől tanultaknak, hanem igazi, vérbeli tudós egyéniségéhez méltóan tevőleges résztvevő-jévé is vált nyelvtudományi szakirodalmunknak és közéletünknek.

Így hát egészen természetes, hogy mostani előadása is erősen belevág abba a témakörbe, amely őt a magyar nyelvtudományhoz kötötte, és nyilvánvaló tanújele annak, hogy Hasan Eren professzor úr nemcsak általában magas színvonalú értője az etimológiai kutatások elvi és gyakorlati problematikájának, hanem folyamatosan figyelemmel kísérorje és ismerője az utóbbi évtizedekben nálunk e téren végzett munkálatoknak. Mint ahogyan a mi részünkről is teljesen magától értetődő, hogy mind „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, mind az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” sok mindent hasznosítani tudott mindabból, amit ő annak idején, de azóta is több alkalommal megírt a magyar szókincs török, közelebről főként oszmán-török elemeinek témakörében. Ő tudja legjobban, hogy új források, új adatok, változó szemléletek és módszerbeli fogások akár néhány évtized alatt is mennyi mindent változtathatnak egy-egy szó problematikájának megítélésén. Ennek ellenére említett szótáraink szakirodalmi utalásaiban minduntalan találkozunk nevével, és gyakorta felhasználhattuk legfontosabb eredményeit, jelezve, hogy munkásságának a magyar nyelvre vonatkozó termékei maradóan vannak számon tartva nálunk ma is.

Hogy mennyire nem esett ki érdeklődési köréből a magyar nyelvtörténet és azon belül a magyar etimológiai kutatások témaköre, azt jelzi az a közelmúltban megjelent beható, terjedelmes ismertetése is, melyet az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”-ról írt, kiemelve annak eredményeit, de kritikusan rámutatva török vonatkozású részleteinek hézagaira is, mindjárt új meglátásokkal is szolgálva. Nyugodtan mondhatom, hogy szótárunk külföldi visszhangjai között az ő tanulmánya az egyik legértőbb, legszakoszerűbb és a jövő kutatások számára leginkább útmutató.

Munkásságában megvan számunkra a jövő ígérete is. Őszinte örömünkre szolgál, hogy hosszú évek egyszemélyes bűvárdokásával elkészítette, és most előttünk bmutatta török etimológiai szótárát, melyről nemcsak tartalmas előadását hallgathattuk meg itt, hanem amelyet kézbe véve módunk lesz behatóan tanulmányozni, és egyfelől belőle — mint a mi nyelvünk számára annyira fontos nyelv etimológiai szintézisének egészéből — általában is okulni, másfelől e műből a részletekben is számos, figyelmünkre bízást igényt tartó ismeretanyagot, adalékot, észrevételt hasznosítani. Amikor most jó szívvel, szeretettel, őszinte elismeréssel gratulálunk jeles művének elkészültéhez, várjuk és reméljük azt a folytatást, amelynek lehetőségét most előttünk felvillantotta.

Tisztelt Eren professzor úr, kedves Hasan! Amikor megköszönöm Noked nemcsak mostani tartalmas, tanulságos előadásodat, hanem mindazt, amivel a magyar szókincs történeti és etimológiai kutatását már eddig is gyarapítottad, látogatásod emlékezetéül és nagyrabecsülésünk kifejezéséül, úgy is, mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság régóta tiszteleti tagja, fogadd tőlem Társaságunknak ezt az ittlétedet megörökítő, szerény emlékeztető irományát. További munkához Társaságunk nevében erőt, egészséget kívánok.

BENKŐ LORÁND

Kiefer Ferenc hetvenéves*

Bármilyen hihetetlen, ha egyéniségének, magatartásának derűs légkörét, fáradhatatlan, mozgékony, sokoldalú tevékenykedését tekintjük, mégis igaz, hogy Kiefer Ferenc 70 éves. A Nyelvtudományi Társaságnak szép hagyománya, hogy ezt az évfordulót, amely manapság már hálisútennek nem befejezése semminek, sőt a folytatás vagy akár az újakezdés életkora, tagtársaink köszöntésével megünnepelje, mert hiszen igaz az is, hogy nem akármilyen eredmény, ha valaki az élet számtalan buktatója és nehézsége közepette nemcsak megélté ezt a kort, hanem bő eredményekkel gazdagította szakmáját, tudományát, a közösséget, amelyhez tartozik.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2001. május 22-i felolvasó ülésén.

Kiefer Ferenc „hivatalosan” 1963-ban jelent meg tudományunk nyilvánossága előtt, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. kötetének egyik munkatársaként, cikkírójaként. Tudjuk jól, hogy ennek az évkönyvsorozatnak a megindulása, amely Szépe György és mások kezdeményezésének, Telegdi Zsigmond szerkesztői munkájának köszönhető, önmagában korszakhatárt jelző esemény volt a magyar nyelvtudomány történetének. Jele volt annak, hogy a magyar nyelvészek nem is kis csoportja — s érdekes volna az első kötet szerzőinek névsorát e tekintetben is tanulmányozni — kihasználva az ún. létező szocializmus magyarországi változatának abszolút ideológiai közönyét a nyelvtudomány iránt, ajtót s ablakot kitárt (még ha egyeseknél, például éppen Telegdi Zsigmondnál, némi terminológiai óvatossággal is) a legmodernebb „nyugati” irányzatok, a strukturalizmus különböző manifesztációi, az ún. matematikai nyelvészet, s jelentős mértékben azon évek nagy újdonsága, a Chomsky-féle generatív nyelvészet előtt. Ebben a nevezetes kötetben Kiefer Ferenc volt, ha nem tévedek, a legfiatalabb szerző, egy, a halmazelmélet nyelvészeti alkalmazásáról szóló, ismeretközvetítő célú, igen hasznos cikkel, amely fiatalkori, nevezetes mesterének, a nagy magyar matematikusnak, Kalmár Lászlónak inspiráló oktatásáról és vezetéséről tanuskodott.

E fiatalkori cikk óta Kiefer Ferenc, mint erről még részletesebben szölok, nagy utat tett meg a tudományban, de mutatkoznak e munkában már vonások, amelyekhez hű maradt. Mert azóta is hű maradt a — hol formalizált, hol oldottabb, implicite jelen lévő — matematikai gondolkodáshoz, a modern logikai alapozáshoz, de ahhoz a törekvéshez is, hogy ilyen alapokról indulva konkrét, természetes nyelvi anyag elérésére, megvilágítására törekedjék, s ahhoz, hogy minden ízében a nyelvtudomány elméletigenyes és elméletalkotó vonulatához tartozzék, nem zárkózva el a gyakorlati alkalmazás perspektíváitól.

Ismétlem, az utóbbi majdnem négy évtizedben megtett út impozáns, irányvételei, állomásai egységük mellett is változatosak, rendkívül gazdagok. Több mint kétszáz jelentős tanulmány, tízegynéhány önálló kötet, nagyszámú ismertetés, és ami munkásságának, egyéniségének kapcsolatteremtő, kezdeményező, nyitott jellegét talán a leginkább mutatja, tizenöt (ha jól számoltam) kollektív tanulmánykötet szerkesztése, egyedül vagy neves szerkesztőtársakkal — mindez többségében, bőséges magyarországi reprezentáltság mellett, külföldön és világnyelveken, színes és jeles nemzetközi társaságban és rendszeres, kiemelt visszhanggal. Nyugodtan állíthatjuk, hogy hallatlan szorgalma, kiváló tehetsége és — mint még szölok róla — tematikája jóvoltából ma Kiefer Ferenc a legjobban, legszélesebb és legváltozatosabb nemzetközi nyelvész körökben ismert magyar nyelvész. Igaz, életpályáján súlyos akadályok nem voltak, eme üldözésekben oly gazdag évtizedek során senkit sem üldözött és öt sem üldözött senki, de azért ajándékokat nem kapott, az előrehaladás minden lépéséért meg kellett keményen dolgoznia, s Kiefer Ferenc megdolgozott érte. Már csak ezért is tisztelet jár neki és őszinte elismerés.

Tematikájáról, tudományos eredményei és tételei szakmai jellemzéséről a hetekben bizonyosan szólnak, írnak többen is, avatottabb módon, mint ahogy azt egy megrögzött, bár eretnek saussure-iánus nyelvtörténész teheti. Kiefer a generatív nyelvészet gyors elterjedésének, sorozatos alakváltásainak és kissé özönvízszerű elterjedésének évtizedeiben dolgozott. Természetes, hogy ennek az elméleti keretnek az alapján, ennek figyelembevételével íródott számos munkája. Viszonylag mégis keveset időzött az elmélet középponti területein, például a generatív szintakszisban, s érdekes, hogy talán legtöbb kifejezetten generatív jellegű kontribúciója egy olyan területre vonatkozik, amely a generatív alapító atyák figyelmét kevésbé vonta magára, olyannyira, hogy a profán olvasónak kétélyei támadhattak, hogy e terület — a morfológia — létezik-e egyáltalán. Kiefer egyike volt azoknak, akik e kérdésre határozott igennel válaszoltak, s talán emléltetem azt a személyes emlékemet, hogy a „Generative Morphologie des Neufranzösischen” című 1973-as könyve egyike volt azon kevés műveknek az iskola akkori korszakából, amelyeket én kifejezett érdeklődéssel olvastam végig. S bár a morfológia ma is egyike kedvenc és legnagyobb sikerrel művelt területeinek, úgy látom (bár profánként tévedhetek), hogy Kiefer munkásságát végig a modern logika, a logikai szemantika és általában a szemantika iránti vonzódása határozta meg és kötötte a nyelvészeti pragmatika legkülönbözőbb területeihez. A magyar könyvolvasó számára ékes bizo-

nyíték volt erre „Az előfeltevések elmélete” című magyar nyelvű könyve 1982-ből (amelyet akkoriban még meg kellett védeni egy ultrakonzervatív nyelvészeti potentáttal szemben, aki nem értette, hogy a könyv miért tartozik a nyelvtudomány körébe), s újabban a kiváló pedagógiai-didaktikai értékekkel is ékes „Jelentésemélet” (2000).

További címsorolgatások helyett arra fordítanék még néhány percet, hogy megpróbáljam kiemelni Kiefer munkásságának — s egyúttal bizonyos fokig egyéniségének — néhány jellemző, számomra fontos vonását. Kötetlen sorrendben, de mégis előre véve említenék két, egymásnak látszólag ellentmondó vonását: toleráns nyitottságát és következetes igényességét. Kiefer Ferenc nem fundamentalista típus, nem a Savonarolák, Robespierre-ek vagy éppen Khomeiny ajatollahok fajtájához tartozik. Innen széles körű nyelvtudományi olvasottsága, eleve adott megértése az övétől különböző megközelítések iránt, innen rendkívül sokoldalú érdeklődése a nyelvészetben belül, de a kultúra számos kérdése iránt a nyelvészetben kívül is, innen van talán az is, hogy munkái igen gyakran nem csupán világosak, jól konstruáltak, a szó legjobb értelmében didaktikusak, hanem nem egyszer kifejezetten szórakoztatóak is; innen az a sokunk számára igen fontos tulajdonsága, hogy ő egyike a még ma is fehérhollószzerűen ritka elméleti nyelvészeknek, akik — a lényegyet tekintve legalábbis — megértik, hogy miért több ártalmatlan hobbinál, ha valaki, mondjuk, összehasonlító történeti nyelvészettel, vagy nyelvjárásgyűjtéssel, vagy irodalmi stilisztikával foglalkozik. E mellett az emberi síkon is vonzó tolerancia mellett Kiefer azonban igényes is, sőt keményen igényes; kiváló érzéssel szűri ki a minőségileg gyenge teljesítményt tőle távoli területeken is, és mint ahogyan még tőle idegen, sőt számára kevésbé rokonszenves munkák között is meglátja, támogatja az alapos, színvonalas kutatást, keményen tudja elutasítani az érdektelen, felszínes, lusta tevékenységet. Tanúként állíthatom: ezt a tulajdonképpen galambszelídsgű embert igazán egy dolog tudja mélyen felháborítani, sőt kihozni a sodrából: az emberi butaság.

Fontos tulajdonsága, meggyerő és egyben mindenki számára hasznos vonása munkásságának a gyakorlati alkalmazások iránti érzék, sőt igény: az utóbbi évtizedekben, amióta az informatika a számítógépes tudományok kialakulása és fejlődése révén nem csupán a nyelvtudományi kutatás és alkotás egyre hatalmasabb és nélkülözhetetlenebb eszköze lett, hanem egyéb kutatások mellett — bizonyos fokig a nyelvtudományi kutatás tárgya is, Kiefer Ferencnek az alkalmazások iránti igénye és érzeke nemcsak saját kutatásainak adott új szint és érdekességet, hanem — kiváltképpen intézeti igazgatói funkciójában — fontosnak és hasznosnak bizonyult.

Végül kutatásainak, munkásságának egy olyan oldalát szeretném kiemelni, amelynek hangsúlyozását lényegesnek tartom: Kiefer Ferenc magyar nyelvész, nemcsak abban az értelemben, hogy személyében magyar, hanem abban is, hogy munkássága a magyar nyelvtudomány szerves, fontos, kiemelkedően hasznos része. Az utóbbi években vissza-visszatérően divat volt a magyar nyelvtudomány fogalmával való kirekesztő zsonglörködés, kirekesztése ebből a körből nemcsak azoknak, akik magyar létükre a nyelvtudomány más területein öregbitik a magyar nyelvtudomány és Magyarország híret, hanem még azoknak is, akik a magyar nyelvhez elméleti jellegű alapról közelítenek, s így az eddigi vagy a ma is folyó más, tiszteletreméltó és hasznos kutatásokhoz képest újszerű, egyébként az egész világon érdeklődéssel fogadott eredményeket érnek el. Ezért is tartom fontosnak, hogy ismétlen hangsúlyozzam: Kiefer, aki átfogó magyar nyelvtanok kezdeményezője, szerkesztője, szerzőtársa, aki cikkeinek „tárgnyelveként” az esetek többségében, külföldön megjelent dolgozataiban is, a magyart vizsgálja, magyar nyelvészként tisztelendő, e kifejezés valamennyi értelmében.

E köszöntéssel Kiefer Ferencnek kölcsönkenyeret adok vissza: amikor, valaha, én voltam hetvenéves, ő köszöntött engem a jelenlegihez hasonló körben. Kívánom neki, hogy amikor nyolcvan éves leszek, ismét ő mondja el obligát laudációm, s ígérem, hogy ez esetben majd ismét vállalom a felköszöntést az ő nyolcvanadik születésnapján. Addig pedig kívánom, hogy ez a hetvenéves határák új lendület és új eredmények kiindulópontja legyen számára, mindannyiunk örömére és hasznára.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzeszettek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapclófizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Siptár, Péter</i> : Three asymmetrical Hungarian consonants	385
<i>Vértes, Edit</i> : Some problems of the development of Proto-Hungarian consonants	405
<i>Gécseg, Zsuzsanna</i> : On the syntax and semantics of contrastive topic	423
<i>Székely, Gábor</i> : Lexical intensification in Hungarian	432
<i>Benő, Attila</i> : Semantic fields and loan words in Hungarian–Romanian linguistic contacts	446
<i>Fehértői, Katalin</i> : On the reliability of readings of personal names from the Arpadian age	460
<i>Vladár, Zsuzsa C.</i> : On the technical terms of Pál Pereszlenyi's grammar	467
M i n o r C o n t r i b u t i o n s. <i>Móricz, Eszter</i> : A contrastive analysis of echo words in Hungarian and Khalkha Mongolian. — <i>Thész, Dóra</i> : Data on the survival in Nagytétény of a Turkish personal name from the age of the Turkish occupation of Hungary	
	479
E t y m o l o g i e s. <i>Borzsák, István</i> : <i>Dézentor</i> and other similar items. — <i>Büky, László</i> : <i>Jungáta</i> 'a type of cheese'. — <i>Kávássy, Sándor</i> : <i>Szemet szemért, fogat fogért</i> 'measure for measure'. — <i>Beléállt a bengá</i> 'he got frightened'	
	487
L a n g u a g e C u l t i v a t i o n. <i>Gyarmati, Imre</i> : <i>Jurt</i> 'yurt' or <i>jurta</i> 'id.'? ...	
	492
R e v i e w s. <i>Mártonfi, Attila</i> : A magyar nyelv az informatika korában [Hungarian in the age of informatics]. — <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Sándor Anna, Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban [Bilingualism and the use of mother tongue in a Hungarian speech community living in minority in Kolon]. — <i>Nagy, Ilona M.</i> : A dictionary of the older Finnish literature. — <i>Nagy, L. János</i> : A Festschrift for Mihály Péter ...	
	493
S o c i e t y N e w s. <i>Benkő, Loránd</i> : Congratulations to Hasan Eren — <i>Herman, József</i> : Ferenc Kiefer is seventy	
	509

P 20060

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

XCVII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2001

THE HISTORY OF THE

CHAPTER I

The first part of the history of the world is the history of the human race. It is a history of progress, of discovery, and of conquest. It is a history of the human mind, of the human soul, and of the human heart. It is a history of the human spirit, of the human will, and of the human power. It is a history of the human race, of the human world, and of the human future.

TARTALOM

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA: A <i>cigány</i> szó és származékai pejoratív kifejezésekben	313
BALOGH LAJOS frja	380
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képéről	257
O. BEHÁNYI RITA: Egy ismeretlen XVI. századi másolat Arnold von Harff magyar-német glosszájáról	123
BENKŐ LORÁND: Hasan Eren köszöntése	509
BENŐ ATTILA: Kölcsházi és jelentésmező-módosulás	466
BERECZKI GÁBOR: A <i>-val/-vel</i> rag eredete	206
BODÓ CSANÁD: III. Dialektológiai Szimpozium	350
BOKOR JÓZSEF: A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén	34
†BÓNA ISTVÁN: Az „Északi”-Donyechez	329
BORZSÁK ISTVÁN: <i>Dézentor</i> és társai	487
BÜKY LÁSZLÓ: Jungáta	487
DÉR CSILLA: Értelmezek, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról	77
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelv átértékelődése a posztmodern költői stílusban	192
FÁBIÁN PÁL: Király Péter, Az országgyűlési nyelv 1790—1827 348. — Pais Dezsőre emlékezve	355
FEHÉRTŐI KATALIN: Csanád apja Doboka. A <i>Gesta Hungarorum</i> egy vitatott kérdése 15. — Árpád-kori szemelynevek olvasatainak megbízhatóságáról	460
FODOR KATALIN: Szabó József, Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok	240
FUTAKY ISTVÁN: Melich János és az erdélyi szász nyelvtudomány	358
GALLASY MAGDOLNA: Szikszainé Nagy Irma, Leíró magyar szövegtan	234
GÉCSEG ZSUZSANNA: A kontrasztív topik szintakszisáról és szemantikájáról	283, 423
GÖNCZ LAJOS: Nyelvi és szociológiai változók összefüggései a Kárpát-medencei magyar beszélők közösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben	152
GYARMATI IMRE: <i>Jurt</i> vagy <i>jurta</i> ?	492
HAJDÚ MIHÁLY: Fodor István 80 éves 119. — Janitsek Jenő 80 éves	121
S. HÁMORI ANTÓNIA: Vermes Stefánia köszöntése	373
HARMATTA JÁNOS: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja	1
HATTYÁR HELGA: Lampl Zsuzsanna, A saját útját járó gyermek	105
HEGEDŰS ANDREA: A. Molnár Ferenc, Anyanyelv, vallás, művelődés	229
HERMAN JÓZSEF: Kiefer Ferenc hetvenéves	509
HOFFMANN ISTVÁN: Az uráli névkutatás lehetőségeiről	29
HORVÁTH LÁSZLÓ: Diakrón összevetéssel a <i>volna</i> : <i>lenne</i> kettősségről	303
HUSZÁR ÁGNES frja	381

A. JÁSZÓ ANNA: Szepesy Gyula (1913—2001)	370
JUHÁSZ DEZSŐ: Két adalék a lineáris analógia szóalakformáló szerepéhez 83. — Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus	366
KABÁN ANNAMÁRIA: Az aktuális tagolás szövegszerkesztési lehetőségeiről	200
KÁVÁSSY SÁNDOR: Szemet szemért, fogat fogért. — Beléállt a bengá	491
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: A májgomba népi elnevezéseiről 85. — Szent János ka- balája	209
KIEFER FERENC: Búcsú Papp Ferentől	368
KISS JENŐ: Magyarországi nyelvészek és nyelvtudományi orgánumok 140. — A Fin- nisch-Ugrische Forschungen centenáriumára 357. — A Magyar Nyelvtudo- mányi Társaság 96. közgyűlése 113. — Bakó Elemér halálára	118
KISS LAJOS: Györfffy György halálára 250. — Helynévfajtések és etimológiai felül- vizsgálatok	294
KONTRA MIKLÓS: „Három a magyar igazság.” Egy mondattani változás három meg- közelítése 53. — Konferencia a variabilitás elemzésének új útjáról (NWAV-29) 112. — Kontra Miklós írja	254
LACZKÓ MÁRIA: Az elszólások spontán beszédbeli használata és megoszlása	211
LADÁNYI MÁRIA: Kiefer Ferenc, Jelentéelmélet	338
LENGYEL ZSOLT: Gósy Mária, Pszicholingvisztika	97
A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye	122
MÁRTONFI ATTILA: A magyar nyelv az informatika korában	493
MÁTÉ JAKAB: Születőben a magyar nyelvtudomány történetének a szintézise? Gon- dolatok egy tanulmánykötet kapcsán	64
MIZSER LAJOS: Újszász	330
A. MOLNÁR FERENC: Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről	367
MÓRICZ ESZTER: A magyar és halha mongol nyelv ikerszavainak egybevetéséről	479
NAGY L. JÁNOS: Könyv az osztatlan (és oszthatatlan?) filológia professzorának	505
M. NAGY ILONA: A régi finn irodalmi nyelv szótára	501
PÁTROVICS PÉTER: Bańcerowski Janusz, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alap- kérdései	95
PESTI JÁNOS: Bokor József — Guttmann Miklós, A muravidéki magyarság anya- nyelvéért	99
PÉTER LÁSZLÓ: Etal 85. — Hodács 209. — Metrompás	331
PÉTER MIHÁLY: Szépe György hetvenéves	377
POSGAY ILDIKÓ: Bartha Csilla, A kétnyelvűség alapkérdései 103. — T. Somogyi Magda, Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései	353
SÁNDOR ANNA: A nyelvi attitűd kisebbségben	87
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Benkő Loránd új könyvéről	221
SIPTÁR PÉTER: Három felemás magyar mássalhangzó	385
SZABÓ JÓZSEF írja 126. — A dialektológia és a néprajz szerepe Mészöly Gedeon munkásságában	134
SZATHMÁRI ISTVÁN: Mészöly Gedeon életműve 129. — Végző búcsú Nyíri Antal- tól 252. — Két kifogásolható szóhasználatról 332. — Éder Zoltán hetvenéves	375
SZÉKELY GÁBOR: A lexikai fokozás a magyar nyelvben	432
SZÉPE JUDIT: Hangtévesztések szabályosságai afáziában	333
A szerkesztőség: A Magyar Nyelv kéziratának lektorálásáról	249
SZILI KATALIN: A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a meg igekötő funk- ciói kapcsán	262

THÉSZ DÓRA: Adatok egy hódoltsági török személynév továbbéléséhez Nagytényben	484
UDVARI ISTVÁN: Sztripszky Hiaor az erdélyi ruszinokról	362
VARGA LÁSZLÓ: Péter Siptár and Miklós Törkenczy, The Phonology of Hungarian .	345
VEKERDI JÓZSEF: A magyar gyermekmondókák versritmusa	324
VÉRTES EDIT: Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája	405
C. VLADÁR ZSUZSA: Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? 184. — Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól	467
WACHA IMRE: Bözsöny Ferenc hetvenéves	372
ZAICZ GÁBOR: Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona	24
ZELLIGER ERZSÉBET: Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában 171. — Sándor Anna, Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbégi magyar beszélőközösségben, Kolonban	497
ZOLTÁN ANDRÁS: Azon van, rajta van 'arra törekszik'	210
Élő nyelv	87, 211, 333
Kisebb közlemények	77, 200, 324, 479
Különfélék	112, 249, 355
Levélsekrcény	126, 254, 380
Nyelvtörténeti adatok	123
Szemle	95, 221, 338, 493
Szó- és szólásmagyarazatok	83, 209, 329, 487
Társasági ügyek	113, 252, 368, 509
Nyelvművelés	332, 492

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

afáziás hangtévesztések 333—8	debreceni nyelvi és művelődéstörténeti adattár 367—8
<i>affinitas</i> Gyarmathi műszavaként 184—91	dézentor 487—9
aktuális tagolás és szövegszerkesztés 200—6	diaktoológia és néprajz Mészöly Gedeon munkásságában 134—40
anyanyelvhasználat és kétnyelvűség Kolonban 497—501	Éder Zoltán 375—7
Arnold von Harff magyar—német glosszájának XVI. századi másolata 123—6	Éder Zoltán nyelvtudománytörténeti munkássága 68—77
azon van, rajta van 210—1	előmagyar mássalhangzók 405—22
Bakó Elemér 118—9	elszólások spontán beszédben 211—21
beléállt a bengá 491	értelmezős szerkezet 77—83
Benkő Loránd, Nemzet és anyanyelve 221—9	„Északi”-Donyec 329—30
Bözsöny Ferenc 372—3	Etal 85—7
Bük 380—1	felső-ausztriai magyar nyelvhasználat 171—83
<i>cigány</i> pejoratív kifejezésekben 313—23	Finnisch-Ugrische Forschungen 357—8
Csanád apja Doboka 15—28	Fodor István 119—21

gyermekmondókák versritmusa 324—9
Györffy György 250—2

III. Dialektológiai Szimpozion 350—3

Hasan Eren 509—10

helynévetimológiák 294—303

Hodács 209—10

hódozlási török személynév 484—7

a honfoglaló magyarság útja a Volgától
a Dunáig 1—14

Huszár Ágnes reflexiója Laczkó Mária el-
szólásokkal foglalkozó cikkére
381—2

Janitsek Jenő 121—2

jelentésemélet 338—44

jungáta 489—91

jurt, jurta 492—3

/j/, /v/ és /h/ fonológiai hovatartozása és
viselkedése 385—404

kétnyelvűség 103—5, 497—501

Kiefer Ferenc 510—2

kisebbségi magyar nyelvhasználat 87—95,
171—83, 497—501

kontrasztív topik szintaxisa és szemanti-
kája 283—93, 423—32

kölcsönszó 446—59

leíró magyar szövegten 234—40

lexikai fokozás 432—46

lineáris analógia 83—5

magyar és halha mongol ikerszavak 479—84

A magyar nyelv az informatika korában
493—7

magyar nyelv a Muravidéken 34—52

A Magyar Nyelv kéziratának lektorálása
249—50

A Magyar Nyelvtudományi Társaság köz-
gyűlése 113—8

magyar nyelvtudománytörténet 64—77

magyarországi nyelvészek és a nyelvtudo-
mányi orgánusok 140—51

magyar—román nyelvi érintkezés 446—59
májgomba 85

meg igeiktőző funkciói 262—82

Melich János és az erdélyi szász nyelvtu-
domány 358—62

meneszt 332

Mészöly Gedeon 129—40

metrompás 331

A. Molnár Ferenc, Anyanyelv, vallás, mű-
velődés 229—34

muravidéki magyarság anyanyelve 99—103

muravidéki magyar nyelvűművelés 99—103

nyelv és nyelvi kommunikáció 95—7,
257—62

nyelvi és szociológiai változók összefü-
gése magyar beszélőközösségeknél
152—71

nyelvi variabilitás elemzésének konferen-
ciája 112—3

Nyíri Antal 252—4

Onomastica Uralica 32—4

országgyűlési nyelv 348—9

V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresz-
szus 366—7

Pais Dezső 355—7

Panykevics Iván levele 364—6

Papp Ferenc 368—70

Parti Nagy Lajos költői stílusa 192—200

Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusai
467—78

perfektivitás 262—82

Péter Mihály emlékkönyv (Nyelv, stílus,
irodalom) 505—9

posztmodern költői stílus 192—200

pszicholingvisztika 97—9

régi finn irodalmi nyelv szótára 501—5

Szabó József nyelvjárási és
szociolingvisztikai tanulmányai
240—2

Szent János kabalája 209

Szemet szemért, fogat fogért 491

Szépe György 377—9

Szepes Gyula 370—1

szibériai nyelvrokonaink mitológiai
lexikona 242—8

szlovéniai magyar nyelvhasználat 34—52
szociológiai tanulmányok a szlovákiai ma-
gyarokról 105—11

Sztripszky Hiador az erdélyi ruszinokról
362—3

természetesen, hogy típusú szerkezet 53—64

Tétény 484—7

The Phonology of Hungarian 345—9

toldalékrendszerezésünk 353—5

Újszász 330—1

uráli névkutatás 29—33

valamennyi 332—3

-val/-vel 206—9

Vermes Stefánia 373—5

Vértes Edit finnugor mitológiai lexikona
242—8

volna : *lenne* kettősség 303—13

KISS GABRIELLA

